НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

25 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ:

НАРИСИ ІСТОРІЇ ТВОРЕННЯ НАЦІЇ ТА ДЕРЖАВИ

Київ
Ніка-Центр
2016

УДК 94(477)"1991/2016"
ББК 66.3(4Укр)
Д22

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

Керівник авторського колективу
Геннадій БОРЯК

Авторський колектив:

Володимир ГОЛОВКО – координатор проекту, Віктор ДАНИЛЕНКО, Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Олександр МАЙБОРОДА, Валерій СМОЛІЙ, Лариса ЯКУБОВА, Сергій ЯНІШЕВСЬКИЙ

Науково-допоміжні роботи виконали:

Юлія ГРИЩЕНКО, Ірина КУЗЬМІНА, Надія ЛІСУНОВА, Валентина МАТЯХ, Олена ОРЛОВА

Д22 **25 років незалежності:** нариси історії творення нації та держави / [Г. В. Боряк (кер. авт. кол.), В. В. Головко (координатор проекту), В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, В. А. Смолій (відп. ред.), Л. Д. Якубова, С. О. Янішевський] ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2016. – 796 с.

ISBN 978-966-521-686-5

Праця «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» пропонує новий погляд на історію України після 1991 р. Новітній період розглянутий під кутом активності українського суспільства, піки якої приходилися на три революції – Революцію на граніті, Помаранчеву революцію та Революцію гідності. Кожна з них надавала потужні імпульси для розбудови держави. Перед читачем розгортаються складні процеси, що привели до розпаду СРСР; надається можливість усвідомити важкість перших років становлення нової України та наполегливі пошуки виходу з кризи в 1990-х рр. і на початку 2000-х; познайомитись із злетом і падінням олігархічної системи у 2005–2009 рр. Показане визрівання політичної кризи після 2010 р., що привела до революційної зміни влади у 2014 р. Вперше в академічній історіографії показана постреволюційна політична та соціально-економічна динаміка та боротьба України проти російської агресії. Наведено факти, інтерпретації, концепції, які дозволять уважному читачеві по-новому оцінити досвід останніх трьох десятиліть.

Книжка призначена для широкого кола небайдужих читачів, науковців, громадських активістів, студентської молоді. Особливо корисною вона буде для державних діячів, незалежно від їхньої професії.

УДК 94(477)"1991/2016"
ББК 66.3(4Укр)

ISBN 978-966-521-686-5

© Інститут історії України НАН України, 2016
© Оригінал-макет. Видавництво «Ніка-Центр», 2016

ЗМІСТ

25 років Української незалежності (*В. Смолій*) 5

РОЗДІЛ 1. Українська державність як історичний феномен: теоретико-методологічні аспекти (*О. Майборода*) 9

РОЗДІЛ 2. Розпад СРСР та Україна (*В. Даниленко*) 31

2.1. Соціально-економічні передумови незалежності 33
2.2. Політична активність суспільства 55
2.3. Національно-культурне відродження 94
2.4. Проголошення незалежності України 118

РОЗДІЛ 3. 1992–2004: держава шукає себе (*В. Головко, С. Кульчицький, Л. Якубова*) 141

3.1. Формування політичної еліти: внутрішньо- та зовнішньополітичні аспекти 144
3.2. Межі соціального порядку: економічна криза та дикий капіталізм 205
3.3. Український проект: модерний дискурс політичної боротьби та культурного поступу 238

РОЗДІЛ 4. Помаранчева революція (*С. Кульчицький*) 277

4.1. Суспільство проти «управляємої» демократії (перший етап президентських перегонів) 285
4.2. Викривлення народного волевиявлення в другому турі виборів . . 309
4.3. Початок Майдану 321
4.4. Майдан: на сцені і поза сценою 336
4.5. Перемога Майдану 371

РОЗДІЛ 5. 2005–2010: суспільство шукає себе (*В. Головко, Л. Якубова*) 395

5.1. Боротьба еліт та суспільна динаміка 399
5.2. Олігархічна економіка: від піднесення до занепаду 437
5.3. Україна у пошуках етнонаціональної стабільності 477

РОЗДІЛ 6. Революція гідності (*В. Головко, С. Янішевський*) 545

6.1. Євромайдан 556
6.2. Українська лютнева революція 579

РОЗДІЛ 7. Збройна агресія Росії проти України (*В. Головко, Л. Якубова*) 599

7.1. Анексія Криму 609
7.2. Конфлікт на Донбасі 638
7.3. Суспільство на війні: проблеми націєтворення 697

Україна революційна: 2014–2016. Замість епілогу (*В. Головко, С. Янішевський*) 769

Покажчик власних назв 781

25 років Української незалежності

25 років української незалежності – час незначний в історичному вимірі. Водночас чверть століття існування незалежної держави українців – це ціла епоха її становлення, сповнена ейфорії здійснення споконвічної мрії нації, піднесення державотворчої енергії, сподівань найширшого загалу на достойне – європейського штибу – життя, нових викликів, нових розчарувань, зрештою – нового виплеску національної свідомості, цільово спрямованого на збереження самої Вітчизни, непорушності її унітарного устрою, її територіальних меж.

Оцінити пройдений Україною за 25 років шлях не просто. Занадто складними і неоднозначними процесами, насамперед суспільно-політичного характеру, він позначений. З іншого боку, писати історію по її слідах означає свідомо приректи себе на титанічний пошук в тривіальності буденності прихованих від ока сучасника глибинних рушіїв тих подій та явищ, що сформували в кінцевому підсумку наше сьогодення. І тут вже сама історія приходить на допомогу вченим, тисячолітнім досвідом обґрунтовуючи характерні ситуації геополітичного розкладу сил, критичних соціальних зламів, економічних піднесень або занепадів, політичних стратегій носіїв влади, поведінкових моделей елітарних або ж обивательських прошарків соціальної стратифікації, що в модифікаціях XXI ст. актуалізуються сучасними українськими реаліями.

24 серпня 1991 р. відкрило в історії української державотворчості нову сторінку, коли на хвилі національного піднесення, залишивши позаду тягар радянського минулого, українське суспільство почало опановувати практичну площину функціонування інституцій незалежної Української держави, зокрема, випробування на ефективність її владних структур, правової, економічної, соціальної систем. Відразу зауважимо: цей процес відбувався хвилеподібно – з беззаперечними успіхами й перманентною здачею позицій у тій чи іншій сфері. Українська держава впевнено утверджувала свою суб'єктність на міжнародній арені. Помітні позитивні зрушення відбувалися в царині культурно-духовного життя, медицини, інноваційного технологічного оснащення певних економічних макро- та мікропроцесів. У фінансовому обігу утвердилася національна грошова одиниця. На чільні позиції в економіці, поряд з державним, виходив приватний сектор. Попри матеріальну скруту, нові досягнення демонструвала наукова сфера. Відбувалася гуманітаризація суспільного простору. Зокрема, по

багатьох століттях забуття, Україна нарешті отримала власний національний історичний проект.

Разом з тим рудименти імперського і радянського минулого продовжували (нерідко через провокування зовнішнього чинника) виявляти дивовижну живучість у всіх без винятку сегментах суспільного буття, пробиваючи лакуни в національній ідеології та суспільній свідомості, справляючи руйнівний вплив на сферу безпеки країни, підриваючи її боєздатність, впроваджуючи нові імпульси в розбрат та егоцентризм правлячої еліти. В деструкціях соціально-економічного характеру свою роль відіграв комплекс чинників: неефективність державної економічної політики, зубожіння широких верств населення, диспропорції в системі прав власності на засоби виробництва, нездатність держави та бізнесу використовувати наявний науковий і науково-технічний потенціал (зокрема, інтелектуальний багаж Національної академії наук України), розгул корупції (причому як у державних, так і в комерційних структурах), неспроможність еліт поставити в основу своїх економічних потуг розвиток людського потенціалу та ін. Країна переживала відчутний дефіцит фінансування державних галузей, складні диференційні процеси в соціальній сфері, стрімке падіння рівня життєзабезпечення значної маси громадянства, відтік за межі держави значних інтелектуальних, матеріальних, фізичних ресурсів, штучну відсепарованість від загальнонаціональних тенденцій еволюційного поступу окремих регіонів тощо. З 2014 р. до цього додався ще й чинник тимчасової зовнішньої окупації певних територіальних анклавів на Сході України та Кримського півострова.

25-річний досвід розбудови української незалежності виразно продемонстрував наявність в новітньому національному державотворенні кількох засадничих концептів, що визначають його магістральну спрямованість. Йдеться насамперед про три складники – владу, демократію, добробут. Суспільно-політична динаміка останніх 25 років переконливо довела, що протягом усього цього часу український історичний процес розгортався принаймні у тривимірному просторі: держава – народ – еліти. І вже не залишилося місця для дискусій – бути чи не бути Українській державі. Актуальним є лише дискутування навколо того, якою вона має стати, як зробити владу в ній більш ефективною, політичний режим – більш демократичним і стабільним, а суспільство – більш заможним і злагодженим.

Реалії новітнього періоду української історії висвітлили й нові тенденції, що зародилися у владному просторі країни. Йдеться насамперед про вихід на політичну арену українського владного поля, поряд із традиційними носіями макровлади, нового гравця, репрезентованого так званою мікровладою різноманітних груп українського соціуму. Відповідно на порядок денний висувається питання щодо створення нової технології державного управління, яка б забезпечувала збереження керованості суспільства з дотриманням демократичних принципів.

25 останніх років помітно змінили у публічному українському дискурсі і сам сенс процесів демократизації суспільного життя. Вітчизняна новітня історія показує, що демократична система залишається гарантією того, що правлячим елітам доведеться – добровільно чи ні – виконувати фундаментальні обіцянки.

Спокуси уникнути цього за допомогою авторитаризму та популізму вгамовувалися революціями (у першому випадку) або провалами на виборах (у другому). З іншого боку, й суспільство має усвідомлювати важливість демократичних інститутів і не ставитися до них формально (зокрема, маємо на увазі відмову брати участь у виборчих процесах, продаж голосів, участь у фальсифікаціях під час виборів та у проплачених акціях протесту тощо).

Над текстом нарисів працювали: О. Майборода (Розділ 1), В. Даниленко (Розділ 2), С. Кульчицький (Розділ 4); Розділ 3 написаний у співавторстві В. Головка і С. Кульчицького (параграфи 3.1 та 3.2), а також Л. Якубової (параграф 3.3); Розділи 5 і 7 написані у співавторстві В. Головка (параграфи 5.1, 5.2, 7.1, 7.2) та Л. Якубової (параграфи 5.3, 7.3); Розділ 6 написаний С. Янішевським (за участі В. Головка); «Україна революційна: 2014–2016. Замість епілогу» написана В. Головком і С. Янішевським.

Приступаючи до підготовки пропонованого читачу видання, авторський колектив спробував відійти від історіографічної традиції висвітлення політичного розвитку пострадянської України, побудувавши натомість свій виклад на концепції трьох українських революцій. Відповідно до влучного застереження німецького філософа та культуролога В. Беньяміна, який розглядає революцію як своєрідний «стоп-кран» у намаганнях людства зупинити суспільну катастрофу, в українському варіанті Революція на граніті виявилася стоп-краном для неповернення країни у квазідержавне та радянське тоталітарне існування, надавши суспільний імпульс державотворенню 1990-х рр. Своєю чергою Помаранчева революція стала запобіжником для імовірного згортання демократичних процесів й увімкнула зелене світло лібералізації суспільного й економічного життя. Революція гідності унеможливила формування авторитарного політичного режиму та відстояла державний суверенітет після зовнішньополітичного розвороту листопада 2013 р.

Робота над працею супроводжувалася низкою проблем, які доводилося вирішувати в екстремальних темпах. Це і відсутність через незначне хронологічне дистанціювання належно сформованої джерельної бази, усталеного понятійного апарату, небезпека сповзання в оціночний суб'єктивізм або ж надмірний критицизм тощо. Зважаючи на специфіку історичного матеріалу, що опинився у центрі дослідження, у праці використаний значний масив джерел інтернет-походження. При цьому їхнє використання вимагало додаткової методичної рефлексії. Адже інтернет-простір містить велику кількість інформації, частина якої надто суперечлива і її важко верифікувати. Навіть більше, значний масив контенту вироблявся (чи міг вироблятися) у процесі внутрішніх інформаційних війн або українсько-російського інформаційного протистояння. Одним із прийомів стало свідоме звуження кількості інтернет-ЗМІ, матеріали яких використовувались як джерела, до двох-трьох найавторитетніших інтернет-порталів. Специфічним джерелом стали інформаційні стрічки фізичних осіб у соціальних мережах, особливо для висвітлення подій 2013–2016 рр.

Безумовно, нариси не охоплюють усю повноту історичного процесу останніх 25 років, природно, що певним сюжетним лініям приділено більше уваги, інші позначені лише пунктирно. Загалом, у процесі підготовки тексту моно-

графії дослідники ставили перед собою завдання насамперед реконструювати політичні та соціально-економічні процеси, їх неоднозначність і суперечливість, показати, що в історії немає чорно-білих сторінок і що історія не означає фатальності. Автори намагалися сфокусувати увагу на тому, що у минулому йшла напружена боротьба між різними варіантами розвитку країни, а отже сучасність з її позитивними і негативними рисами стала результатом як виважених, так і хибних рішень, прийнятих у попередній період. Аналогічно українське суспільство нині формує своє майбутнє і майбутнє прийдешніх поколінь. Особливу складність становив опис суспільно-політичних процесів останніх трьох років. Для цього було запропоновано концепцію Революції гідності, яка розрізняє період Євромайдану (почався з перших протестних акцій у центрі столиці у листопаді 2013 р. і тривав до боїв 20–21 лютого 2014 р.) та Українську лютневу революцію (падіння чинного режиму наприкінці лютого 2014 р.). Важливою авторською гіпотезою є те, що Революція гідності не завершилася зі зміною влади у 2014 р., а триває донині, оскільки в Україні відбуваються революційні трансформації.

Авторський колектив хотів би присвятити свою книжку тим, хто останні 25 років, незважаючи на важкі умови, гострі виклики та посилення настроїв розчарування та апатії, наполегливо докладав всіх зусиль для зміцнення Української держави, гідного та заможного життя кожного українця.

Академік НАН України
Валерій Смолій

РОЗДІЛ 1

Українська державність як історичний феномен: теоретико-методологічні аспекти

Перетворення колишньої квазідержави, що називалася Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР), на повноцінну незалежну державу під назвою Україна[1] сталося внаслідок вдалого для самостійницьки орієнтованого сегмента українського населення збігу історичних обставин. Згода, висловлена українським суспільством щодо зміни свого політико-правового статусу, була фінальним підсумком соціального, політичного і національного розвитку на території з історичною назвою «Україна».

Фінальність процесу логічно спонукає до питання про причини та витоки його підсумкового результату – в даному випадку незалежної української держави. Категорії «причини», «витоки» передбачають безпосередній генетичний зв'язок нововиниклого явища з найближчим у часі попередником – з процесами, що в ньому відбувалися, і з обставинами, що в ньому складалися сприятливо для появи нового явища. Виходячи з цього, у пошуках причин і витоків сучасної української національної державності найпростіше і найлегше було б обмежитися дослідженням політичної історії УРСР. З іншого боку, УРСР також не починалася з «чистого аркуша», вона була продуктом усього попереднього розвитку населення на українських землях з найдавніших часів. Тут виникає інша спокуса – спокуса концептуалізації безперервності процесу українського державотворення від якогось початкового державного утворення, і тоді залишається виявити це утворення і обґрунтувати його генетичний зв'язок між ним і сучасною державою.

Для того, щоб уникнути таких спокус, у роздумах щодо історичних причин і витоків української державності буде слушним зробити концептуальні розведення – між загальним історичним і конкретним державотворчим процесом, між націєтворенням (націєгенезом) і державотворенням (стейтогенезом). Такі розведення є обов'язковими, оскільки загальний соціальний розвиток суспільства, набуття ним національних рис і утворення ним власної держави на різних історичних етапах не зливалися у триєдність: державність могла бути принесеною ззовні іншим національним суб'єктом, інколи за рівнем свого соціального і культурного розвитку нижчим за реципієнта державної моделі, інколи суспільство не бачило потреби у власній державі.

Питання про виникнення конкретної держави зводиться, у загальному вигляді, до відповідності «громадянського союзу» так званій матриці державності, тобто її основним атрибутам. Лише з їхньою появою можна впевнено казати

[1] Право на застосування терміна «перетворення» дає, на нашу думку, те, що незалежна Україна була проголошена у 1991 р. депутатським складом Верховної Ради УРСР, цим же складом у 1990 р. було ухвалено Декларацію про державний суверенітет України, здійсненням якої легітимізувався Акт проголошення незалежності України, а правове поле нової держави ще довго містило в собі радянський компонент.

про виникнення тієї або іншої держави – це треба мати на увазі, коли йдеться про народження української державності.

Загалом, атрибутів державності не так вже й багато[1], але кожен із них відображає надзвичайну складність правових і соціальних зв'язків між різними групами за інтересами та суспільними інституціями.

Перший з цих атрибутів – наявність публічної влади, спроможної як здійснювати примус щодо підданих, так і виступати арбітром між ними. Атрибут влади проявляє себе наявністю інститутів, у яких вона уособлена, та інституцій, через які вона здійснюється. Але це не підстава для того, щоб віддавати пріоритет інституційній моделі держави щодо комунікативної. Все ж таки головне при утворенні держави – комунікативна згода членів соціуму на укладання між собою договору на утворення держави, а відтак і згоду на підкорення владі, навіть якщо ця влада є не обраною, а самонародженою або нав'язаною ззовні. Не важить, чи згода соціуму на підпорядкування владі декларована, чи вона є мовчазною (як гомін придушеного невдоволення) – у будь-якому разі встановлення та утвердження влади, яка надає чіткої окресленості усім іншим атрибутам державності, – ключовий момент стейтогенезу.

Інший атрибут держави – її суверенітет, який теоретично розуміється як одноосібне право і реальна здатність держави самостійно ухвалювати рішення з питань внутрішньої і зовнішньої політики і так само одноосібно ці рішення реалізувати. Суверенітет є специфічним атрибутом держави. Специфічність полягає в тому, що у всій історії людства жодна держава ніколи не була абсолютно самостійною у своїх рішеннях і вчинках. Усі без винятку держави були змушені входити у компроміси щодо своїх дій. Тож жодна держава ніколи не могла похвалитися абсолютною повнотою свого суверенітету. Неповнота суверенітету держави у взаєминах з іншими міжнародними суб'єктами ще не означає її неповноти як окремого політичного утворення: адже питання про згоду на компроміс і про його межі приймається державою одноосібно. Інша справа – неповнота держави у здійсненні своїх головних функцій – захисту території, розробки з цією метою оборонної доктрини і утримання власних збройних сил, прикордонної охорони; забезпечення правової безпеки своїх громадян; захисту економічних інтересів своїх підданих; збереження культурної ідентичності свого народу – його мови, культури, історичної пам'яті, морального кодексу і т.п. Залежно від повноти можливостей держави здійснювати свої функції вона може вважатися квазідержавою, внутрішньою колонією, автономією. Встановлення статусу держави дуже важливе для вивчення її виникнення. Тим більше, що держава може відразу постати як федеративне утворення.

Невіддільний атрибут держави – наявність власної, не тотожної іншим, правової системи, яка складається із обов'язкових для всіх громадян законів. Нарешті, наявність апарату (структури інституцій) управління і його утримання коштами свого бюджету, а відтак і право на формування бюджету шляхом

[1] Див., напр.: Венгеров А. Б. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов. – М., 1998. – С. 94.

збирання податків. Отже, початком української державності можна було б вважати момент, коли на території сучасної України вперше з'явилося суспільно-політичне утворення із названими атрибутами. Однак, для визнання цього утворення українським має бути доведена його українська ідентичність.

Характеристика сучасної держави полягає в тому, що її національний зміст не передбачає моноетнічності. Нацією, охопленою державою, прийнято вважати усіх її громадяни незалежно від походження. Звідси виникає питання про правомірність екстраполяції сучасної поліетнічності національних держав на період їх виникнення. Якщо така екстраполяція правомірна, то початком української державності можна вважати перше ж державне утворення на території України незалежно від його зв'язку з українською етнічною ідентичністю. Така концептуалізація полегшується і тим, що правознавча матриця стейтогенезу оперує загальносоціологічними категоріями, оминаючи питання про етнічність соціуму, який став на шлях державотворення. З позицій загальної теорії держави і права такий погляд відповідає принципам науковості. З позицій історичної науки погляд на походження держави має бути доповнений дослідженням співвідношення між політичною, громадянською та етнічною ідентичностями її соціального субстрату.

Класичною лінійною схемою стейтогенезу вважається запропонована Г. Морганом[1] і підтримана іншими дослідниками (особливо палко Ф. Енгельсом[2]) схема переходу від родів до племен, від них до міжплемінних союзів і далі до ранньодержавних народів (у лексиці Г. Моргана – націй). Схема Моргана – Енгельса явно обмежується фізичною структурною еволюцією людських соціумів – їх механічним об'єднанням від елементарних до більших за розмірами форм. Така схема спонукає до погляду на соціальну субстанцію в межах держави як на мозаїку із сімей, родів, племен та племінних об'єднань. Вона обходить питання про якісний зміст цієї еволюції. Під якісним змістом еволюції мається на увазі досягнення цією соціальною субстанцією максимально можливої психологічної і культурної однорідності, здатної замінити собою усі родові та племінні відмінності. Без своєї однорідності протодержавна соціальна субстанція навряд чи погодилася б на спільне визнання основних державних атрибутів як вони визначаються правовою наукою[3] – насамперед встановлення територіальних меж, право збирання податків, верховенство, легітимність і реальність влади для усього соціуму, згода на виконання її вимог, на її право встановлювати та змінювати правила та норми співжиття та поведінки.

Навряд чи можливо уявити однорідність соціальної субстанції у державі за професійними, господарськими, рольовими, а тим більше статевими або віковими критеріями. Єдиним критерієм однорідності соціальної субстанції

[1] Морган Г. Древнее общество. Изд. 2-е, стереотип. – Л., 1935. – С. 43–72.

[2] Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / пер. з рос. – К., 1955. – С. 92–96.

[3] Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства. – М., 2007. – С. 21, 23.

у державі може вважатися спільність інтересу. У перших державах спільний інтерес не міг не мати етнокультурного змісту. По-перше, і родам, і племенам була притаманна єдність релігій. Зрозуміло, що релігійна єдність обов'язково матеріалізувалася в обряди та у матеріальні символи поклоніння, тобто вона породжувала певну єдину семіотичність комунікативних зв'язків, якими забезпечувалася єдність соціуму. По-друге, родова форма соціуму ще не передбачала виникнення ендогамії: було заборонено брати шлюб в середині роду. Тому рід, позбавлений ендогамії як стабілізатора етносу і закріплювача уявлення про спільність походження, ще не міг вважатися етносоціальним організмом. Але на рівні племені згаданої заборони не було, що надавало йому протоетнічної ідентичності. Паралельна реплікація всередині племені родового права обирати і зміщувати вождів зміцнювала їхню етнопотестарність. Тим самим реалізовувалися обидва, як їх називав Г. Морган, «плани» суспільного ладу – утворення одночасно і соціальної організації, заснованої на родах, фратріях та племенах, і політичної організації, заснованої на території і власності[1]. До цього додамо, що етнічний характер «продукту», виробленого за цими «планами», зумовлювався не тільки племінною ендогамією, а й іншими факторами.

Найголовнішими чинниками для Г. Моргана, що зазначалося вище, були спільність території і власність. У зв'язку з цим виникає питання про належність власності, яка стала родовим базисом стейтогенезу. Якщо йдеться про колективну власність, насамперед на землю, то тут усе ясно – захист колективної власності природно потребував колективної ж форми його організації. Якщо ж йдеться про приватну власність, то потребують пояснення мотиви самостійних власників до утворення державної влади, від якої вони ставали залежними. Зрозуміло, що ідея спільної території («своєї», «рідної» землі) мала забезпечити мобілізацію співвітчизників на її захист, що автоматично забезпечувало і потребу захисту приватної власності, що належала кожному окремо. Звісно, за умови визнання народом тих, хто утримував приватну власність, частиною самого себе. Для цього такий рудимент родового суспільства, як кровна єдність, обов'язково мав набути надплемінного, етнічного змісту.

Визнання етнічності невід'ємним супутником стейтогенезу і сучасне позаетнічне розуміння національної державності логічно ведуть до постановки питання про співвідношення національності та етнічності.

На рівні племені, зауважував Л. Куббель, відбувається збіг двох ліній суспільної еволюції у докласових і ранньокласових (по суті, додержавних і ранньодержавних) суспільствах – етнічної і потестарно-політичної[2]. Поступово виникає можливість для відокремлення політичної свідомості від свідомості суто етнічної, зокрема в зв'язку з утворенням міжплемінних об'єднань, але, по-перше, процес цей відбувався дуже повільно, а по-друге, хоча ранньополітична свідомість ставала усвідомленням належності до ширшої, ніж етноплемінна, спільноти,

[1] Морган Г. Указ. соч. – С. 38.

[2] Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии. – М., 1988. – С. 68, 31–32.

вона водночас «ставала ніби передумовою формування нового ієрархічного рівня свідомості і самосвідомості етнічної»[1]. Останню думку слід розуміти як продовження етнічності соціумів при їхньому переході у культурі, у тому числі політичній, до зразків, притаманних державній формі самоорганізації.

Збіг потестарно-політичної й етнічної еволюції можна було б вважати підґрунтям національних держав і віднести їхній початок до давніх часів. Однак навіть найнаполегливіший у відстоюванні етнічних засад нації Е. Сміт підходить до цієї теми доволі обережно, уникаючи ототожнення сучасних націй (в його лексиці, «націй ідеального типу») з давніми політизованими соціумами. Але водночас він наполягає, що деякі з процесів, що продукували у суспільствах національні ознаки, відбувалися і в давньому світі[2].

Судження Е. Сміта щодо древності культурних джерел націй важливі для нас тому, що ці джерела, по-перше, характеризуються як етнічні, а по-друге, розглядаються невіддільно від форм політичної самоорганізації тодішніх соціумів. Дослідник вважає доцільним відкинути модерністську зумовленість феномена «нації» історичною ситуацією XVIII–XIX ст. і не лише через античне походження самого терміна «nation» та «nasci» («бути народженим»)[3]. Е. Сміт наполягає, що чуття національної ідентичності, принаймні серед еліт, виникло задовго до цього періоду. З одного боку, слід відкинути доктрину і «примордіальних націоналістів», і «радикальних модерністів», але, з другого боку, слід визнати наявність типів колективних ідентичностей, які могли становити джерело культурної спадщини для подальшого формування націй[4].

Нарешті, навіть якщо виходити з постулату, що модерна нація є політико-правовою категорією, об'єднаною спільним громадянством тих, хто ідентифікує себе з нею, то виникають такі запитання: крім громадянства існують різні види політико-правового статусу особи, тоді чому критерій політико-правового статусу має пов'язуватися лише з громадянством, чому спільним статусом для національного соціуму не може бути звичайне підданство, дуже довго притаманне населенню держав і в домодерні, і в постмодерні часи? І чи не підпала націологія під магію слова «модерний», коли оголосила націю феноменом тільки модерного і пост-модерного часу? Чи не підпорядкувала вона сутність цього феномена часовій точці запровадження цього поняття, підмінивши його появу появою його назви?

Застосування терміна «нація» щодо населення держав давнини не може претендувати на новацію. Такою науковою лексикою керувався, наприклад, ще у середині XX ст. німецький вчений Е. Мейєр, що викликало непримиренну критику з боку марксистської наукової школи[5], одним з канонів якої була по-

[1] Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии. – М., 1988. – С. 70.

[2] Сміт Е. Культурні основи націй. – С. 96–97.

[3] Там само. – С. 33.

[4] Там само. – С. 77.

[5] Струве А. В. Проблема происхождения нации и вопросы древней истории // Вестник древней истории.– 1951. – № 2. – С. 12–28.

вна кореляція між національним і формаційним розвитком людства. Загальна ідеологічна підпорядкованість радянського суспільствознавства марксистському канону не залишала його представникам нічого іншого, як застосовувати до спільнот давнини термін «народність», який є продуктом східнослов'янської лексики і не має аналогів в інших мовах. Неприйнятність для світової наукової лексики терміна «народність» з одночасним запереченням можливості застосування щодо давніх народів терміна «нація» фактично робить ці народи термінологічними сиротами.

Такого роду питаннями починають перейматися дослідники, наприклад, давньої історії. Фінський вчений С. Парпола заперечує тим, хто вважає, що національна ідентичність є продуктом лише нових часів, що її не було у «територіально суверенних» державах, які існували до XIX ст., що поняття громадянства виникло лише з націоналізмом, що національні держави як на легітимізуючий принцип більше спираються на «уявлену спільність» нації, ніж на династичну легітимацію. Він слушно зауважує, що націоналізм і концепт нації відігравали важливу роль не лише у давніх Афінах чи Римі, а й у Месопотамії[1].

Розлогий теоретико-методологічний екскурс був необхідний для того, аби уникнути спокуси спрощеного застосування так званої матриці стейтогенезу до його конкретних історичних випадків. Найбільш небезпечною пасткою може бути намагання ототожнити темпоритми виникнення і становлення перших держав в різних регіонах планети. За допомогою такого ототожнення стає можливим постулювати виникнення держави у будь-якому географічному просторі на підставі належності його населення до певної історичної формації і обстоювати примордіальність сучасної конкретної держави починаючи від пізньої первинності.

Вважається, що перехід від общинних до племінних соціумів стався в добу неолітичної революції. Політичною ознакою цього переходу стало виникнення вождівства, від якого тягнеться ланцюг до утворення політичної влади як основного атрибута держави. Сказане абсолютно справедливе для регіону Передньої Азії та Північної Африки, де виникли перші держави. В інших регіонах, особливо на захід від перших держав, система племінного вождівства законсервувалася до значно пізніших часів.

Без врахування темпоритмальних особливостей соціальних субстратів різних регіонів легко виникає спокуса наділяти кожного із них однаковими ознаками, зокрема політико-статусними. Так, входження населення на території сучасної України у пізню первісність (II тисячоліття до н.е.) вважається самодостатнім аргументом для висновку, що воно вже тоді наблизилося до формування ранньодержавних (ранньокласових) структур, що вже приблизно у 2750 р. до н.е. державність у нас безперервно існує з початку епохи бронзи і до наших днів, що у бронзову епоху утворювалися союзи племен та їхні конфедерації, а

[1] Parpola S.National and Ethnic Identity in Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post-Empire Times // Journal of Assyrian Academic Studies. – 2004. – Vol. 18, № 2. – P. 12–13. – http://jaas.org/edocs/v18n2/Parpola-identity_Article%20-Final.pdf.

з ними «створювалися умови для поступової еволюції племінної організації у ранньодержавні структури, що від початку доби заліза (900 р. до н.е.) в Україні започатковувалося власне державне життя, формувалися підвалини цивілізації і політична система, географічні межі побутування якої майже збігаються з сучасними кордонами України»[1].

Коли йдеться про витоки української держави, то навряд чи може задовольнити застосування словосполучень «у нас» або «власне політичне життя». Така лексика по відношенню до початку доби заліза може застосовуватися у випадку, коли надплеменні, ранньодержавні об'єднання вважати позбавленими етнічності, і тоді кожне з них можна вважати «власним українським». Або коли прадавні «нації», що утворювали перші держави, вважати поліетнічними, як це робиться по відношенню до сучасних націй. Насправді ж перші держави утворювалися певною етнічною спільнотою, яка залишалася етнічним ядром держави і після того, як вона розповсюджувала свій суверенітет на інші народи. Адже якщо відносити початок державотворчого процесу на українських теренах до періоду раннього залізного віку, то усі етапи цього народу – передскіфський, скіфський, пізньоскіфський, сарматський[2] – корелюються з етнічними спільнотами. Причому тільки перший із них можна корелювати з місцевими спільнотами, але для того, щоб відноситися до них як до «своїх, українських», необхідно вже їх вважати праукраїнськими чи хоча б праслов'янськими. Але питання про час і територію слов'янського етногенезу досі залишається дискусійним і концептуально поліваріантним. Проігнорувавши етнічність перших держав на теренах України, можна ототожнити появу «власної української» державності з появою тут давньогрецьких полісів.

Уникнути такого політологічного абсурду можна одним шляхом – розвести поняття «державність» і «держава» й суворо стежити, аби в процесі дослідження вони не поєднувалися автоматично, без врахування етнічної ідентичності другого з них. Якщо послідовно дотримуватися цієї вимоги, то вдасться уникнути спокуси називати початком української держави ті стародавні суспільно-політичні процеси, які супроводжувалися присутністю інституту державності на території сучасної України. Не можна забувати, що темпоритми розвитку етнічної/національної та політико-правової (державної) ідентичностей одного й того самого соціуму можуть не збігатися, коли одна із ідентичностей раптом гальмується, переривається, а друга продовжує органічно еволюціонувати.

Приміром, дуже привабливо виглядає версія про еволюцію української державності починаючи від так званих племінних княжінь антської доби (IV–VI ст. н.е.), які являли собою політичні утворення, аналогічні варварським

[1] Див. у: Мірошніченко М. І. Державність і право України: генезис у європейському контексті (з найдавніших часів до початку XIX ст.): Моногр. – К., 2006. – С. 45–52. Мірошніченко М. до переліку праць, у яких обгрунтовується така періодизація, відносить: Давня історія України: В 3 т. – К., 1997. – Т. 1. – С. 490; Чмихов М. Вісім тисячоліть археологічної космогонії України / Космос древньої України. – К., 1922. – С. 41–42; Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. – К., 1994.

[2] Див. у: Мірошніченко М. І. Вказ. праця. – С. 53.

державам часів «великого переселення народів». За цією версією племінні княжіння сформували первісне ядро майбутньої держави – Руську землю, а крім того утворилося два східнослов'янських державних утворення – південне і північне, які потім були об'єднані у державу Русь. Етно-територіальними компонентами цієї держави в одних випадках називають напівлегендарні племінні княжіння Куябу, Славію, Артанію, Острів русів, а в укрупненому вигляді антсько-полянське Середнє Подніпров'я та склавинські Прикарпаття та Волинь[1]. В інших випадках початок давньослов'янської державності обмежується територією антів[2]. Наведена схема дійсно приваблива в категоріях державності без етнічної ідентифікації Давньоруського політичного утворення. Навіть назва цього утворення – «Русь» ще не дає підстав казати про її моноетнічність, а тим більше про її прямий зв'язок з українською ідентичністю.

Спочатку набуття Руссю кратократичних ознак йшло по висхідній. Навіть визнаючи факт залучення до влади іноземців (легендарне «покликання варягів»), треба водночас визнати і своєрідний суспільний договір щодо згоди прийняти цю владу. Прихід норманів-вікінгів, які самі тільки призвичаювалися до кратократичної форми суспільної організації і ще зберігали релікти етнопотестарного життєвого укладу, не тільки не знищив, а ще більше заохотив грабіжницьку звичку, притаманну етнопотестарним соціумам. Вона давалася взнаки за правління усіх перших київських князів. Але за князювання у Києві Володимира (980–1015 рр.). Русь остаточно набула кратократичних ознак, не в останню чергу завдяки християнізації її соціального субстрату за алгоритмом Центральної Європи – спочатку християнізація еліти, потім народних мас методами і переконання, і примусу. І знову таки, відбувся мовчазний суспільний договір про те, щоб підкоритися державній волі.

Християнізація Русі розширила простір православ'я, але тим самим нагадала про неможливість злиття православної цивілізації і державності: якщо балканські православні народи Візантійська імперія хоча б гіпотетично могла силою включити у свої кордони, то Русь ніколи б не відмовилася добровільно від своєї національної державності. Наскільки важливим було для київських князів утвердження державного «кратоса», промовляє вибір на користь православ'я, яке, мабуть, привабило давньоруську еліту тим, що його церква у Візантії увійшла у відносини «симфонії» з державною владою і відмовилася наслідувати приклад Римських пап, які, навпаки, увійшли у конкуренцію з імператорами за місце на вершині європейської політичної ієрархії.

Являючи собою конгломерат різних етнічних спільнот – слов'ян, іранців, тюрків, фінів та інших, соціальний субстрат Русі через набуту спільну християнську ідентичність набув ознак національно-державної ідентичності, хай і зародкової, і увійшов у фазу своєї гомогенізації у конфесійному відношенні і зародження вірогідної тенденції до гомогенізації в етнічному відношенні, але

[1] Там само. – С. 201–211.

[2] Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С. 60–62.

остання не могла відбутися внаслідок політичної парціації східнослов'янського субстрату, спричиненої спочатку феодальною роздробленістю, а потім руйнуванням самої держави Русь і розпадом ембріональної феодальної нації.

Доволі швидкий за історичними мірками період набуття східнослов'янським субстратом кратократичної політичної форми не в останню чергу зумовлювався його давньою землеробською осілістю, яка у купі з християнізацією і отриманням захисту з боку князівських дружин відкрила перед ним можливість збільшення свого добробуту більшою мірою продуктивною працею, ніж грабіжницькими набігами. Поступова відмова від загарбницької агресивності відкривала перед Руссю перспективи перетворення на одного з головних серед найбільших елементів європейської міжнародної системи, і якщо цього не сталося, то з ряду причин, з яких варто виділити три, що видаються нам найважливішими.

По-перше, брак потужної економічної інтеграції: Русь, як і більшість середньовічних держав, складалася із територіальних сегментів з натуральним господарством, слабо пов'язаних між собою економічними узами. Значно більшою була воєнно-політична єдність, але потреба в ній була ситуативною, епізодичною. Найбільш потужним інтегративним засобом було православ'я, але релігійна єдність являла собою семіотичний засіб, який без економічного і політико-адміністративного каталізаторів не забезпечував міцної консолідації субстрату. Хоча і недооцінювати силу релігійної єдності також не варто, оскільки в емоційному відношенні вона залишає доволі стійку пам'ять у свідомості людей.

Друга причина та сама, що й при розпаді усіх великих утворень – незбіг кратократичного процесу з феодальною просторовою сегментацією майбутньої етнічної ідентичності різних частин ембріональної руської нації. Феодально-федеративний характер державно-адміністративного устрою Русі спричинив невідповідність векторів і темпоритмів політичного та етнічного процесів.

Будь-яка етнічна ідентичність є продуктом самоусвідомлення соціуму, який вважає себе її носієм. Населення всієї Русі мало розмите уявлення про спільність своєї ідентичності. Сама держава охопила близько 20 етнічних спільнот і справедливо вважається федерацією земель, а якщо зважати на постійні конфлікти між землями-князівствами, то вона більше походила на конфедерацію. Відповідною до федеративних засад була політична влада Давньоруської держави – з формальним домінуванням великого князя і практичним всевладдям удільних князів у своїх вотчинах. Після Любецького з'їзду князів (1097 р.) столиця держави Київ зберігала більшою мірою політико-семіотичну, ніж адміністративно-управлінську функцію, чим ще більше підкреслювався конфедеративний характер давньоруського політичного простору. Удільність територіального устрою Русі позбавила центральну владу націєконструктивістської функції. Соціальний субстрат держави, зі свого боку, не був охоплений настільки інтенсивними економічними зв'язками, щоб примусити до виконання цієї функції місцевих володарів, а крім того, постійно втягувався у конфлікти, що точилися між ними.

Конфедеративність держави була відображена і в її правовій системі, яка включала і великокнязівські норми, призначені для всіх земель, і місцеву князівську нормотворчість, не говорячи про реліктові місцеві звичаї етнопотестарного періоду.

Третя причина полягає у надто сильному фізичному ударі, якого зазнала ззовні давньоруська політична система. Мається на увазі загарбницька агресія з боку монгольської держави Чингізидів у XIII ст. Думка, що руські князі самі віддали перевагу монгольському пануванню як більш терпимому у питаннях віри порівняно з тевтонськими лицарями, які тиснули на Північну Русь із заходу[1], є надто умоглядною. Достатньо вказати на впертий захист руськими своїх міст, інколи до останньої людини. Більшість руських не спокушалися на релігійну толерантність, яка дійсно була притаманною Чингізидам, хоча не можна виключити, що природа цієї толерантності полягала у тому, що переможені вже не вважалися гідним ворогом і їм можна було залишити їхню віру як милостиню від переможця. Незалежно від мотивів релігійної толерантності завойовника, збереження православної віри і православної церковної організації дало можливість зберегтися такому чиннику східнослов'янської ідентичності, як релігійна єдність.

Назва «Русь» ще певний час застосовувалася до кожного із територіальних сегментів колишньої давньоруської держави незалежно від того, у якому цивілізаційному чи політичному просторі вони опинилися. Найбільшу роль у продовженні цієї семіотичної єдності відіграла православна церковна організація, яка зберігала себе як Руська церква. Саме вона стимулювала пам'ять зруйнованої давньоруської політичної системи до самовідтворення, хоча і не могла досягти поставленої мети на всьому просторі цієї системи: церковно-релігійна пам'ять і історико-політична пам'ять в різних частинах колишньої Русі у подальшому перебігу подій вже ніколи не збігалися.

Після остаточного розпаду Русі внаслідок монгольської навали виникла нова розбіжність – між політико-семіотичним та етнічним векторами еволюції соціального субстрату її земель. Назва «Русь» як певний політико-державний знак відображала пам'ять суспільства про свою попередню роль у світі. Цей знак використовувався в різних землях колишньої держави як аргумент і у відстоюванні своїх прав під час дискусій із завойовниками, і як засіб консолідації та мобілізації підданих, і як орієнтир щодо відродження самостійного статусу. Політична семіотика Русі використовувалася в різних землях залежно від тих геополітичних умов, у яких вони опинилися. З цієї причини вона вже не змогла посприяти відновленню політичної єдності східних слов'ян, а навпаки, посилювала їхні уявлення про свою регіональну примордіальну специфіку.

Найбільш показовою ілюстрацією цього процесу було Галицько-Волинське князівство, чиї володарі підкреслювали його руську політичну ідентичність. Але при цьому саме це князівство подарувало таку майбутню українську ге-

[1] Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества / пер. с англ. – 2-е изд., стереотип.– К.: Ника-Центр, 2013. – С. 679.

ральдичну семіотику, як поєднання блакитного і жовтого кольорів. У вітчизняній історичній науці доволі популярна концепція про Галицько-Волинське князівство як про першу українську державу. З цього приводу треба зазначити, що національна ідентичність держави залежить від національної ідентичності її населення, а відтак від національного самоусвідомлення під певною національною самоназвою. Що ж до ідентифікації «Україна» і до самоідентифікації «ми – українці», то в часи Галицько-Волинського князівства справа до цього ще не дійшла. Нагальним імперативом не тільки для цього князівства, а й для усіх земель колишньої Русі ставало узгодження векторів і темпоритмів політичної та національної (етнічної) ідентичностей відповідно до геополітичних умов, у яких ці землі опинилися.

До кінця Галицько-Волинського епізоду усі протодержавні та державні утворення на території сучасної України можуть вважатися «українськими» суто географічно. Заперечити цьому важко навіть застосовуючи до них прикметник «праукраїнські» через його розмитість. Навіть якщо «праукраїнськість» мається на увазі як певна біологічна безперервність соціального субстрату українських земель, вона не може автоматично асоціюватися з безперервністю української етнічної ідентичності, оскільки остання може вважатися такою тільки за наявності у субстрату відповідної української самосвідомості, зафіксованої самоназвою. Етнічною і національно-українською може вважатися та державність, яка поставала разом з українською ідентичністю і врешті-решт злилася з нею.

Заперечення цьому твердженню може бути те, що національність держави має асоціюватися не з етнічністю, а з громадянством її підданих незалежно від їхньої етнічної належності. Таке твердження абсолютно справедливе по відношенню до держави з поліетнічним населенням. Але населення може бути і моноетнічним, або етноядерним, коли якась одна, центральна спільнота є в ньому абсолютною більшістю і визначає історичну долю держави.

Існування моно- і поліетнічних націй пояснюється в межах популярної в етнополітології типологізації алгоритмів націєгенезу – один із алгоритмів вважається східноєвропейським (етнос стає нацією і створює державу), інший – західноєвропейським (держава створює націю із підданих незалежно від їхньої етнічної належності). Перший із алгоритмів класифікується як примордіалізм, а другий – як конструктивізм.

Історія становлення націй та їхніх держав і в Східній, і в Західній Європі при її уважному вивченні показує умовність протиставлення примордіалізму та конструктивізму. Етнічна примордіальність, яка була основою моноетнічних націй, сама була продуктом конструктивістських зусиль тих, хто політично і духовно керував етнопотестарними спільнотами. З другого боку, національне конструювання обов'язково здійснювалося з використанням примордіальних мовних і культурних зразків. В етноядерних суспільствах ці зразки давав насамперед найбільший етнос.

Отже, алгоритм руху будь-якого соціального субстрату, а етноядерного то й поготів, до національної держави полягав у синергетичному взаємному доповненні етногенезу і стейтогенезу. Найбільш загальний погляд на алгоритм руху

до української національної держави відкриває, що синергетика цього процесу відзначалася виразною нелінійністю і нестійкістю.

Історію розвитку взаємозв'язку етнічності та державності в українському випадку слід розглядати, зважаючи на ряд принципових положень синергетики. Хоча і варто дослуховуватися до застережень про небезпеку уявлень про простоту прикладання принципів синергетики до будь-яких складних систем, про вірогідність виникнення у міждисциплінарних дослідженнях псевдосинергетичних асоціацій і метафор, якими може бути спотворено конструктивність синергетичної методології[1], все ж таки було б недалекоглядним через такі побоювання відмовитися від спроби застосувати основні принципи синергетики у дослідження соціальних явищ.

Зокрема, у дослідженнях з філософії науки можливість застосування синергетичного підходу у соціології обґрунтовується тим, що, по-перше, суспільство перебуває в органічній єдності з природою, у динаміці коеволюційного розвитку з нею; по-друге, суспільство, як і будь-яка система, самоорганізовується із хаосу і прагне порядку; по-третє, суспільству, як будь-якій динамічній системі, притаманні біфуркації, тобто моменти невизначеності подальшої лінії розвитку[2].

Як вважають фахівці із синергетики, хай нею не можна пояснити усі типи структур і форми існування явищ, але вона дає уявлення про еволюцію як творення все більш складних нелінійних середовищ, спроможних об'єднувати дедалі більшу кількість простих структур і створювати дедалі складнішу організацію. Перевага синергетики як методологічного підходу перед іншими полягає, зокрема, у тому, що вона підкреслює роль флуктуацій у системі, роль випадковості, зв'язок мікро-, мега- і макрорівнів, коли навіть невеликі збурення можуть міняти картину буття, тобто стан системи[3].

Коли йдеться про післякиївський період у політичній історії території, яка називається Україною, то в системі синергетичних категорій він може бути охарактеризований як хаос. Таке визначення не слід вважати зневажливим. У синергетиці поняття хаосу не має негативної конотації, він вважається природним станом системи, яка еволюціонує. Хаосу приписуються не просто нейтральні, а й конструктивні функції, такі як створення передумов для виведення, наближення системи до оптимальних для неї стану або мети (до так званої структури-атрактора); об'єднання простих структур у складні та узгодження темпів їхньої еволюції; зміна різних режимів розвитку системи, переведення її від однієї стійкої структури до іншої[4].

Якщо розглядати у такій парадигмі взаємозв'язок етнічності та державності у післякиївський час, то доведеться визнати явний незбіг темпоритмів

[1] Буданов В. Г. Синергетическая методология в постнеклассической науке и образовании // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М., 2007. – С. 178.

[2] Котельников Г. А. Теоретическая и прикладная синергетика. – Белгород, 2000. – http://spkurdyumov.narod.ru/kotelki.htm

[3] Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. – СПб., 2002. – С. 90, 122.

[4] Там само. – С. 128–129.

двох складових. Зникнення держави Русь було зникненням інституту, здатного національно інтегрувати соціальний субстрат її територій. У південно-західній частині Русі втрата населенням можливості для державної самоідентифікації компенсувалася прискоренням темпоритму етнічного самовизначення. Входження цього населення у підданство до Великого князівства Литовського, а потім до польсько-литовської Речі Посполитої поставило його перед дилемою – або втрата своєї етнічної самості, або збереження її у новому вигляді. Другий вибір давав можливості для мобілізації населення для самозахисту від загроз соціально-економічного характеру, які почали виникати із переходом південно-західних земель Русі до статусу внутрішньої колонії Речі Посполитої[1].

За відсутності власної держави і поступового розчинення місцевої правлячої еліти серед еліти метрополії зберігався такий політичний інструмент мобілізації населення, як апеляція до своєї колишньої державності. Самоназва «Русь» вже не мала фізичної конотації, але вона ще довго виконувала свою знакову роль. Сталося те, що підтверджує правоту загального семіотичного погляду на зв'язок між вибухом і непередбачуваністю: безперервність (передбачуваність) і вибуховість (непередбачуваність) перебувають у симбіотичних стосунках, не можуть існувати одна без одної, вони не тільки змінюють одна одну, а й можуть розвиватися синхронно, в межах одного механізму. Як результат, у синхронно працюючій структурі завдяки взаємному заповненню поступовості і вибуховості забезпечується одночасно і новаторство, і наступність. Спільноти, які опиняються у полі потужної геополітичної гравітації, зустрічаються з непередбачуваністю. З позиції семіотики вони стають перед потенційно можливими шляхами розвитку, кожен з яких може вважатися випадковим. Але обирається той, який є єдиним потенційно-можливим, зважаючи на дію причинно-наслідкових зв'язків[2].

Семіотична функція політичної пам'яті синергетично підсилювалася діяльністю православної церкви, яка об'єктивно була зацікавлена у збереженні своєї пастви, а відтак мусила опиратися католицькому і протестантському прозелітизму. Політичне використання суспільної пам'яті про «Русь» у купі зі збереженням православного релігійного простору заклало основу етнічної еволюції соціального субстрату південно-західних земель до нової ідентичності, яка вже на середину XVII ст. остаточно оформилася етнічними назвами «Україна», «українці». Те, що саме в цей час з існуванням України як окремої етнічної території погоджувалися інші народи, засвідчувала Генеральна карта України, укладена і видана у Данії у 1648 р. французьким інженером-фортифікатором Гійомом

[1] Концепція, згідно з якою Велике князівство Литовське було слов'янською чи принаймні балто-слов'янською державою, в якій предки сучасних литовців були швидше національними меншинами, ніж домінуючою нацією (про цю концепцію див. у: Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Історія українського державотворення. – К., 1995. – С. 116–119. Мірошніченко М. І. Державність і право України. – С. 335), не дає відповіді на запитання, чому рішення про утворення Речі Посполитої приймали саме литовські і польські феодали, а українські задовольнилися маргінальним висловленням своєї згоди з цим актом.

[2] Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб., 2004. – С. 17.

Левассером де Бопланом, а також його твір «Опис України», опублікований на батьківщині автора у 1649 р.[1] Боплан завдяки своєму соціальному статусу і за характером діяльності обертався у колі правлячого класу Речі Посполитої, від якого позичав політичну термінологію цієї держави. Тобто існування України як окремої території-країни, судячи з усього, польським правлячим класом не заперечувалося. Але країна – ще не держава, і навіть не політична автономія, допоки її кордонами не буде охоплено певну політико-правову систему, якою регулюються соціальні зв'язки серед її населення. Залишалося очікувати на появу політичної сили, здатної надати території ознак держави.

Наприкінці XVI ст. на роль такої сили почала претендувати порівняно нова соціальна воєнна верства – козацтво. Перевага цієї верстви перед українським феодальним станом полягала насамперед в її не родовому походженні, в домінуванні в ній меритократичної традиції, що і ставило її ближче до народу, і давало останньому нову політичну семіотику – можливість переходу у нову, більш престижну верству людей, вільних від іноземної юрисдикції та від феодальної залежності.

Виникнення і становлення козацтва збіглося з напруженою роботою української суспільно-політичної думки, спрямованої на пошук аргументів на користь збереження місцевого православ'я. Аргументи, адресовані трудящому населенню, насичувалися ідеями захисту знедолених[2], втілення цих ідей асоціювалося з козацтвом, з його законами і звичаями.

У середині XVII ст. козацтво, скориставшись масовою підтримкою свого повстання проти Речі Посполитої, встановило власну владу на тих українських землях, що воно зуміло взяти під контроль. Фактичним актом визнання цієї території як окремої держави була угода про її перехід під протекторат Московської держави відповідно до рішення Переяславської ради 1654 року. Формальним юридичним актом визнання української козацької держави була українсько-російська угода від 14 березня 1654 р. («Березневі статті»)[3]. Найзначущим наслідком цієї угоди було, нарешті, злиття української феодальної нації із державністю, на яку народ сподівався як на «свою».

На жаль, козацька держава[4] у підсумку не стала для народу «своєю», «національною» і, розпочавшись з великих сподівань, поступово йшла до занепаду. Серед причин слушно виділити насамперед такі. Козацтво, формуючись з низів, поступово стало домагатися для себе фактично феодального статусу, чим позбавило себе соціальної бази. Для обґрунтування свого привілейованого становища козацтво посилалося на міф про своє окреме від селянської маси походження, чим поглиблювало прірву між собою і народом. Виникла стано-

[1] Боплан Г.-Л., де. Опис України / пер. з фр. – К.: Наук. думка – Кембрідж (Мас.): Український науковий ін-т, 1990. – 256 с., іл.

[2] Див. у: Мироненко О.М., Горбатенко В.П. Історія вчень про державу і право. – К., 2010. – С. 136–145.

[3] Див. у: Заруба В.М. Історія держави і права України: Навч. посібн. – К., 2006. – С. 115–116.

[4] Про історію цієї держави див.: Шевчук В. Козацька держава. – К., 1995. – 392 с.

ва пиха, яка проявлялася обмеженнями для не козацьких верств щодо участі в управлінні державою. Козацтво не було вільним від ксенофобії, внаслідок чого огульно застосовувало терор проти не українців – поляків та євреїв, не зробивши спроби долучити їх до національної справи. Козацтво, насамперед на Запорозькій Січі, ще від початку свого виникнення являло собою антифеодальне протидержавне утворення. Однак серед значної його частини антифеодальність широко проявлялася намаганням не так перейти до пост-феодального ладу, як зберегти звичаї дофеодального, етнопотестарного способу життя. Передова частина козацтва, яка була зацікавлена у розвитку ринкових відносин, опинилася у меншості порівняно з тими, хто відмовився від антифеодальної упередженості і задовольнився зміцненням тепер вже свого феодального інтенсивного способу виробництва, що спиралося на кріпацьку працю. Небезпека народного невдоволення випереджалася збройною допомогою від російського уряду, який нацьковував одні сегменти українського суспільства на інші і маніпулював ними. Козацька старшина так і не розробила систему уніфікованого права – обов'язкового атрибута державності, регулюючи соціальні відносини гетьманськими універсалами або рішеннями своїх рад. Тим самим уповільнювався процес організації суспільного життя, подолання хаосу, спричиненого воєнними діями. Поряд з цим православна церковна ієрархія України не знайшла в собі сил, аби протистояти домінуванню Московської Патріархії. Остання увійшла у синергетичну єдність із московським самодержавством і допомагала йому у нав'язуванні українцям ідеологеми триєдиного «руського» народу. Українська православна ієрархія, поставлена у залежність від Московської Патріархії, великою своєю частиною була провідником цієї ідеологеми на українських землях, чим гальмувалося зміцнення української етнічної ідентичності як основи легітимації державотворчих прагнень.

Сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку козацької держави вибухнула в ній тривалою громадянською війною, яка призвела, з одного боку, до повернення частини українських земель до складу Польщі, а з другого, до встановлення повного російського контролю над рештою території.

Населення доволі індиферентно спостерігало за поступовим зникненням козацької держави як «не своєї». Показовим прикладом цієї індиферентності була масова байдужість до заклику гетьмана І. Мазепи у 1708 р. виступити проти російської залежності. Не створила мобілізуючого про-державного ефекту і оприлюднена наступного року Конституція, запропонована новим гетьманом (але у вигнанні) П. Орликом. Цей видатний для того часу державно-правовий документ так і залишився писемним пам'ятником запізнілому політичному прозрінню.

У підсумку російське панування поступово перетворилося на механізм поетапної ліквідації української держави: спочатку зведення її прав до автономних, потім ліквідація гетьманства і, нарешті, знищення квазідержавності Запорозької Січі.

Втрата державної ідентичності знову актуалізувала для українців питання зміцнення етнічної ідентичності, яка опинилася під загрозою асиміляторських

політик держав, до яких відійшли українські землі. Правобережні землі, які спочатку сукупно відійшли до Речі Посполитої, після занепаду цієї держави були поділені між Австрійською та Російською імперіями. Остання до того ж зберігала контроль над лівобережними землями, а крім того, розпочала експансію у причорноморські степи.

Для підросійських українців імперський період мав по суті один позитив – можливість заселювати Північне Причорномор'я, збільшити тим самим свій демографічний потенціал і розширювати територію, яка ставала етнічною українською. Територіальне розширення і демографічне зростання збільшували потребу в управлінських та освічених кадрах, чим для українців відкривалися можливості для здобуття освіти та соціального просування. Тим самим зростала верства, яка традиційно висувала так званих антрепренерів політизованої етнічності.

У середовищі постійно зростаючої освіченої верстви українського етносу з іще більшим динамізмом активізувалася державницька думка, розвиток якої завершився висуненням політичних вимог щодо надання українцям права створення власної національної держави на своїх етнічних землях. При цьому вимоги такого роду знаходили відгук і серед прихильників марксизму, які висунули гасло права націй на самовизначення, а в середовищі українських марксистів утворили течію, яка отримала назву націонал-комунізм[1]. Розвиток ідей про українську національну державу чималою мірою стимулювався політикою російського царизму на деетнізацію українців та їх асиміляцію у великоруському середовищі. Політика була викликана страхом царизму перед перспективою політизації українського етносу у формі окремої держави. Але асиміляторські дії царизму, породжені цим російським страхом, викликали зворотній український страх – за власне існування як окремого народу, і гарантом самозбереження мала стати своя держава. З меншою силою, але аналогічне протиріччя спостерігалося і в західноукраїнських землях, які опинилися у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Імперська і націонал-державницька концепції стали несумісними і одна з них мала врешті-решт перемогти. Розпад Російської та Австрійської імперій наприкінці Першої світової війни 1914–1918 рр. відкрив перед українцями можливість втілити національно-державницький проект, який тривалий час обговорювався їхніми інтелектуальними верствами. Сталося те, що видатний український письменник і політик В. Винниченко назвав «пробудженням нації».

В період революційних подій 1917–1920 рр. в середовищі українського етносу не виявилося критичної маси тих, хто беззастережно поділяв ідею незалежної держави, що спричинило крах і Української Народної Республіки (під проводом і Центральної Ради, і Директорії), і Української Держави під проводом гетьмана Павла Скоропадського. Антипод цих державних утворень – Українська

[1] Див. Мироненко О.М., Горбатенко В.П. Вказ. праця. – С. 314–338, 363–383, 396–403.

Радянська Соціалістична Республіка, проголошена і очолювана Комуністичною партією (більшовиків) України, за допомогою російських червоних військ розповсюдилася на українських землях, крім тих, що увійшли до складу відродженої польської Речі Посполитої.

УРСР, до якої у 1939 р. приєднали забрані у Польщі українські етнічні землі, майже до самого кінця свого існування являла собою: за сукупністю ознак державності – квазідержаву, позбавлену власної армії, зовнішньої політики, банківської системи і грошової одиниці, а за характером своїх відносин з метрополією Росією – внутрішню колонію останньої, будучи позбавленою можливості самостійно формувати структуру народного господарства, розпоряджатися виробленим продуктом, здійснювати самостійну зовнішню торгівлю. Радянське керівництво намагалося компенсувати українцям їхнє національне приниження певним підвищенням рівня життя і допуском до соціальних ліфтів лояльних політичному режиму представників. Крім того, саме утворення УРСР проголошувалося як реалізація права на самовизначення українського етносу, чим утверджувався моноетнічний характер української радянської нації. Така формула мала забезпечити психологічну комфортність українців. Не може бути запереченим і той факт, що незалежно від квазідержавного характеру УРСР, вона була облаштована усіма необхідними формальними інституціями, що створювало певні державницькі ілюзії у психології народу. Такий механізм тривалий час діяв на більшість українського народу. Спроба підняти його на боротьбу за свою державність, вчинена Організацією українських націоналістів та Українською повстанською армією у 1944–1954 рр., була масово підтримана тільки у Західній Україні.

Разом з тим, збільшення прошарку освічених українців вело до більш критичних оцінок радянської політики у мовній, культурній сфері, як і у сфері політики пам'яті. Найбільш гострі критики радянської національної політики («дисиденти») оцінювали зменшення масштабів розповсюдження в Україні української мови в освіті, діловодстві, у мистецтві як намір, спрямований на деетнізацію українців, як продовження царської політики. В українських інтелектуальних колах стали гучніше лунати думки про національну державу як гаранта етнічного збереження. Такі думки почали знаходити відгук і серед інтелектуалів із національних меншин, що також втрачали риси своєї етнічної ідентичності.

Тривалий час машина репресій придушувала дискусії на теми української національної державності. Від середини 1980-х років, коли в Радянському Союзі розпочалася перебудова і режим став ліберальнішим, дискусії на цю тему охопили всю Україну, а різке падіння звичних соціальних стандартів, які до того примушували українців миритися зі своїм колоніальним статусом, дало в руки поборників незалежності переконливі аргументи на користь справжнього національного самовизначення – виходу зі складу СРСР. Аргументи виявилися переконливими не тільки для населення, а й для правлячої у республіці Комуністичної партії України та особливо для господарського керівництва, яке сильніше відчувало ущемлення національних інтересів в економічній сфері. Виявилося

достатнім змінити функції і кадровий склад радянських владних інституцій, аби відбулося еволюційне перетворення держави із квазі- на повноцінну, тобто надання національній революції мирного характеру.

Суттєву роль у набутті Україною повноцінного державного статусу відіграла підтримка національних меншин, чим було спростовано побоювання щодо можливого спалаху ксенофобій у країні. Солідарність переважної більшості населення у підтримці незалежності стала передумовою для зміни характеру сучасної української нації – від моноетнічності до поліетнічності на основі спільного громадянства.

Вихід у міжнародний простір нової Держави Україна та її становлення збіглися у часі зі світовим песимістичним трендом щодо перспектив національної державності. Розглядати перспективи того чи іншого розвитку можна тільки виходячи із презумпції життєздатності національної держави як базового елементу міжнародної системи. В сучасній літературі з глобалістики дуже вагомо лунає припущення про розмивання суверенності держав, про втрату ними своїх функцій, про перехід цих функцій до позадержавних суб'єктів – транснаціональних корпорацій, міжнародних об'єднань, навіть інституцій неурядового характеру.

Із перебільшення окремих фактів впливу великих бізнес-корпорацій на державні справи робиться загальний висновок про зсув державного суверенітету від держав до приватних, корпоративних, громадських утворень та мережевих структур, які все частіше відіграють вирішальну роль у визначенні цілей багатьох держав і навіть наддержавних акторів[1]. Натомість оптимістичний тренд полягає в тому, що збереження національної держави означатиме і збереження нації, яка є оболонкою і для полі-, і для моноетнічного соціального субстрату. Нації, відзначає з цього приводу Е. Сміт, і в сучасну епоху збережуться як історико-культурні, «легально-політичні» (об'єднані спільним законодавством), ідеологічно об'єднані, міжнародно-суб'єктні територіальні утворення[2].

Скоріше за все, зараз має йтися не про катастрофу нації та національної держави, а про еволюційну зміну їхніх деяких ознак і атрибутів. Навряд чи можна сумніватися, що у XXI ст. нації «вже не будуть такими, якими вони були у вік націоналізму – суверенними державами, які добиваються своїх інтересів у боротьбі одна з одною, спираючись на окремі мінливі союзи. Замість цього вони стануть складовими регіональної федерації, а свої інтереси вони будуть переслідувати в рамках і за правилами утвореного ними самими конституційного і правового порядку. Вони будуть суверенними як єдність, долю якої вони будуть визначати самостійно»[3]. Але необачно при цьому обійти увагою те, що сталі

[1] Петропавловский Ю. Глобализация и источники суверенитета: от национального государства к корпорациям // Закат империи США: Кризисы и конфликты. – М., 2013. – С. 150.

[2] Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 80–85.

[3] Вагнер Г. Становление континентов: ответ наций на процесс глобализации // Политическая структура современного мира. Сб. научных статей. – М., 2010. – С. 94.

позиції глобалізації, які спостерігаються у багатьох сферах, не призвели до розмивання національно-державних орієнтацій. Джерелом національно-державної сталості, при цьому, називаються традиційність національних економічних просторів, стабільність правового і суспільного ладу кожної країни і зміцнення в них політичних режимів, здійснення національно-державними організмами захисної функції, стала єдність у національних спільнотах ціннісних настанов, способу життя, мови і культури[1].

Позитивні перспективи найближчого майбутнього національних держав можна підтвердити, виходячи із досвіду радянської цивілізації. Стосовно сутності цієї цивілізації присутня думка, що «радянська модель була стратегією модернізації, заснованої на синтезі імперської і революційної традицій, але вона була також і глобальним явищем. Її формування, експансія і розпад не можуть бути пояснені без врахування міжнародних зв'язків, а її історія була суттєвою частиною глобалізаційного процесу у XX столітті. Як показали події останніх років, не лише посткомуністична частина світу, а й глобальна ситуація формувалися радянським досвідом і будуть відчувати вплив довгострокових наслідків радянського колапсу»[2].

Радянську модель і справді можна вважати регіональною глобалізацією. В ній запроваджувався регіональний космополітизм у вигляді концепції «нової історичної спільноти людей – радянського народу». Етнокультурна специфіка республік витискалася на задній план методами русифікації, нав'язування спільного історичного міфу у «руській» версії, здійснювалися масштабні і безперервні спроби замінити місцеві традиції й обряди загальнорадянськими. Загальносоюзні і союзно-республіканські міністерства діяли фактично як транснаціональні корпорації, незважаючи на місцеві потреби. Відбулася фактична уніфікація правового простору. Національна державність республік, що входили до Радянського Союзу, була по суті символічною, багато в чому декоративною і ритуальною. Проте навіть той набір політико-державної семіотики, що був залишений для населення республік, зумовив зміцнення в ньому, насамперед в автохтонних етносах, почуття національної єдності і прагнення самостійної державності.

У етнополітології достатньо аргументовано лунають думки про цілковиту поєднуваність глобалізації та етнічної гетерогенності світового соціального субстрату. Е. Сміт, зокрема, пояснює життєздатність етнічності вадами сучасної глобальної культури. За його оцінками, глобальна культура не має історичної основи ритму розвитку, відчуття часу і послідовності, вона безконтекстна й безчасова, нездатна вдаватися до минулого, вона плинна, повсюдна, безформна й історично неглибока, позбавлена будь-якого відчуття розвитку. Крім того, безчасова глобальна культура не відповідає поточним потребам і не навіює ані

[1] Галкин А. А. Национальное самосознание как источник ценностных и политических мотиваций. – Полития. – 2015. – № 1. – С. 7–8.

[2] Арнасон Й. Советская модель как форма глобализации // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 4. – С. 53–76.

спогадів, ані прагнень до неї, ані жодної колективної амнезії, яка б допомогла замінити наявні «глибокі» культури космополітичною «поверхневою» культурою, вона не зачіпає жодної струни серед величезної маси людей, поділених за класовою, статевою, регіональною, релігійною чи культурною ідентичністю. Вихід за межі етнічності внаслідок модернізації Е. Сміт вважає міфом, неспроможність якого випливає із нерозуміння тяглості тієї ролі, яку відіграють культурні та етнічні ідентичності, що виникли у домодерну епоху[1].

В українській етнополітології також присутня думка, що постмодерна цивілізація не заперечує національні та етнічні особливості, а, навпаки, до певної міри сприяє їх збереженню та актуалізації, хоча і змушує їх конкурувати з масовими стереотипами й цінностями[2].

Аналогічна точка зору присутня в російській етнополітології: «... глобалізація на сучасному етапі розвитку людського суспільства не веде до витискання або заміни етнічності, а сприяє її актуалізації і політизації. Глобалізація дозволяє розширити політичне та інформаційне поле культурної партикулярності, вона сприяє перетворенню міноритарних етнічних спільнот не просто на політично активних гравців, а й на міжнародних акторів»[3].

Звісно, етнічність зараз не є єдиним критерієм належності особи до нації: майже всі нації є поліетнічними спільнотами громадян. Тим не менше не можна ігнорувати чинника етносоціальної структури конкретної нації –відсутності чи наявності в неї етнічного ядра, з яким пов'язана легітимність національно-державного самовизначення, принцип найбільшої відповідальності за стан справ у державі та за її історичний вибір. Українська нація є нацією етноядерною, етнічна більшість якої має перед собою вкрай відповідальне завдання – підтвердити своїми діями легітимність національного самовизначення і об'єднати в процесі державотворення весь поліетнічний соціум на засадах правової рівності і солідарності.

[1] Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 40, 43, 71.

[2] Шкляр Л.М. Етноси та нації в процесі змін цивілізаційних парадигм // Сучасна цивілізація: Гуманітарний аспект. – К., 2004. – С. 263.

[3] Тишков В.А., Шабаев Ю.П. Этнополитология. Политические функции этничности. – М., 2013. – С. 317.

РОЗДІЛ 2

Розпад СРСР та Україна

2.1. Соціально-економічні передумови незалежності

Дезінтеграція Радянського Союзу була тривалим процесом. Уже в 1960-х рр. радянська економіка вичерпала можливості екстенсивного зростання – освоєння нових земель, природних ресурсів, залучення нової робочої сили, – розпочався стійкий спад економіки. Правда, тоді ж, наприкінці 1960-х рр., в СРСР були відкриті нові, великі запаси нафти і газу, і на початку 1970-х рр. завдяки істотному підвищенню світових цін на нафту внаслідок ембарго 1973 р. спостерігалося деяке пожвавлення економічного життя в країні. За Л. Брежнєва Радянський Союз одержав за нафту понад півтрильйона доларів. Але, як вдало зауважив ще понад століття тому німецький політекономіст Ф. Ліст, «здатність створювати багатство значно важливіша, ніж саме багатство». Пожвавлення було тимчасовим явищем, скоріше винятком, ніж правилом. У 1985 р. ціна на нафту несподівано впала і країна швидко залізла в борги, які на 1991 р. становили вже понад 80 млрд дол. США[1]. Тенденція до спаду виявилася домінуючою. Країна, а отже, і всі з'єднані однією долею республіки неухильно сповзали в тяжку економічну кризу.

В другій половині 1960-х рр. змінилося й становище України в складі СРСР. Зменшувалася українська присутність у середовищі вищого партійно-радянського керівництва. Російська політична еліта, підтримавши Л. Брежнєва у його прагненні першості, потіснила вихідців з України у вищих ешелонах влади. 90 % українських підприємств знову були перепідпорядковані Москві. У розпорядженні республіканських властей залишилася фактично одна місцева промисловість. Позбавлення республік права управляти підприємствами на своїй території призводило до нового посилення адміністративно-командних методів управління і централізаторських тенденцій. Але головним було те, що на середину 1960-х рр. Україна перестала бути дешевою базою індустріального розвитку СРСР. Природні ресурси її вичерпувалися або їхнє використання ставало дорожчим, ніж ті, які були розташовані в інших районах СРСР. Відповідно, у 1970–1980-ті рр. суттєво уповільнилися темпи розвитку економіки радянської України. Зменшувалася її частка в загальносоюзних капіталовкладеннях. УРСР продовжувала індустріалізацію, тоді як високорозвинені країни досягли постіндустріального рівня розвитку суспільства.

Уповільнення економічного розвитку України визначалося багатьма причинами. Однією з них було те, що вона вирізнялася високою інтенсивністю використання матеріальних, фінансових і людських ресурсів у межах СРСР. До того ж і в 1970–1980-ті рр. республіку продовжували спеціалізувати на енерго- і матеріалоємному виробництві за істотної (кам'яне вугілля) або майже повної (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території. Постійне змі-

[1] Качковський Л. Іржаві аргументи російської великодержавності // Вечірній Київ. – 2000. – 1 груд.

щення паливно-енергетичного комплексу СРСР на схід вимагало перекачування з України значної частини фінансових, матеріальних і людських ресурсів. За розрахунками британського вченого П. Вайлза Україна регулярно вносила до радянського бюджету на 10 % більше, ніж отримувала з нього. Вилучення поточного доходу України й використання його в інших регіонах СРСР за твердженням американського економіста Х. Хантера було визначальною ознакою економічної історії України.

У період брежнєвського правління частка УРСР у загальносоюзних капіталовкладеннях зменшилася майже вдвоє. У розвитку народного господарства партійно-радянське керівництво стало надавати перевагу регіонам на сході країни. Це було обумовлено тим, що на території площею 10 млн кв. м (майже половина території СРСР) зосереджувалося майже три чверті всіх мінеральних і паливно-енергетичних, більше половини гідроресурсів, значна частка загальносоюзних запасів руд кольорових металів, майже половина запасів промислової деревини і прісної води.

Освоєння території після того, як ресурси України поступово вичерпувалися, цілком відповідало тим методам господарювання, якими послуговувалася радянська система, директивна економіка. Остання могла розвиватися переважно екстенсивно, тобто за рахунок залучення у виробництво додаткових потужностей, сировини і робочої сили. Підвищення продуктивності праці або зменшення енерго- та матеріаломісткості, тобто якісні чинники економічного росту, відігравали другорядну роль. Навіть нові виробництва, новостворювані галузі промисловості нерідко базувалися на застарілій техніці та застарілих технологіях.

Криза радянської соціально-економічної системи визначалася значною мірою несприйнятливістю виробництва до науково-технічних досягнень. Незважаючи на те що з питань науково-технічного розвитку в 1970–1980-ті рр. було прийнято 40 постанов ЦК КПРС, майже 200 комплексних програм розвитку народного господарства (енергетична, продовольча, меліоративна тощо), кардинальних позитивних зрушень не відбувалося. Відповідно, науково-технічний рівень СРСР став на порядок нижчим від країн Заходу, темпи індустріального росту країни невідворотно знижувалися. В Україні їхнє падіння було особливо помітним унаслідок прискореного вичерпування можливостей додаткового залучення у виробництво дешевої сировини і робочої сили, зменшення її частки у загальносоюзних капіталовкладеннях.

Однак в Україні зростали капіталовкладення в електроенергетику, що привело до зростання виробництва електроенергії протягом 1965–1985 рр. більш ніж удвічі. Особливо інтенсивно розвивалася атомна енергетика. Нові електростанції будувалися переважно з метою постачання електроенергії в країни «соціалістичної співдружності», звідки в СРСР завозилася велика кількість товарів народного споживання, яких радянська мілітаризована промисловість не могла виробляти в достатній кількості й необхідної якості.

Структура радянської економіки з часом набирала все більш спотвореного вигляду внаслідок незбалансованості її провідних блоків. Адже за всі роки соціалізму переважно розвивалося виробництво засобів виробництва (група «А»).

У легкій і харчовій галузях (група «Б») було зосереджено лише 10 % основних виробничих фондів. Тому в загальному обсязі промислової продукції систематично знижувалася частка предметів споживання, яка у 1986 р. становила лише 24,7 %. Це означало, що економіка не орієнтувалася на людей, на задоволення їхніх першочергових потреб.

Директивна економіка не могла забезпечити високу ефективність так званого єдиного народногосподарського комплексу країни. Вона не стимулювала господарську ініціативу, не раціоналізувала природним шляхом міжреспубліканський поділ праці і кооперацію. З часом все більше падала дисципліна поставок, далеко не завжди виправданою була їхня доцільність, почастішали зустрічні мандри одних і тих же матеріалів, сировини і палива. Відповідно, знижувалися темпи зростання продуктивності праці, національного доходу. Хронічним стало невиконання «накреслених» партійними з'їздами планів.

Це стосувалося, по суті, всіх галузей економіки, в тому числі й сільського господарства України, яке в 1970–1980-ті рр. давало понад половину загальносоюзного виробництва, майже половину соняшника, близько третини овочів і фруктів. Капіталовкладення в нього постійно зростали, зміцнювалася матеріально-технічна база, однак очікуваної віддачі від галузі не було. Колгоспи і радгоспи як закостенілі структури прогодувати зростаюче міське населення, армію не могли. Вихід зі становища керівництво країни бачило в нарощуванні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції шляхом розширення посівних площ. Відповідно, зростав ступінь розораності сільськогосподарських угідь, що активізувало ерозійні процеси. Меліоровані ґрунти засолонювалися або заболочувалися.

Проблема із забезпечення населення продовольством у країні ставала вкрай загрозливою. В 1982 р. в СРСР була оприлюднена Продовольча програма, подана як іще одне свідчення «турботи партії і уряду про добробут радянських людей». Ця програма, як і інші проекти, успішно провалилася. Вже в середині 1980-х рр. в низці промислових центрів Росії та України почалися серйозні утруднення з поставками продовольства, що викликало наростання соціального напруження в країні.

Споживацький підхід до природних ресурсів, зростання масштабів використання недосконалої техніки і технології призводили до погіршення екологічної ситуації. Це особливо гостро відчувалося в Україні, перевантаженій підприємствами важкої та хімічної промисловості. Територія республіки забруднювалася відходами мінеральносировинного комплексу вдесятеро інтенсивніше, ніж Радянський Союз загалом.

Неприродність економічного розвитку СРСР зумовлювала масштабність «тіньової економіки», яка з часом набирала дедалі загрозливішого характеру. Її поява в радянській країні пов'язана з далекими 1920-ми рр., коли більшовицька влада відмовилася від «нової економічної політики» і було заборонено займатися підприємницькою діяльністю. Певні легальні форми економіки трансформувалися в непідконтрольні державі сфери. Основні з них – скупка антикваріату, дорогоцінних металів і каміння для наступних махінацій у системі магазинів Торгсину («торгівля з іноземцями»), поява «чорних бірж», крадіжки

у сфері торгівлі, постачання, кооперації та використання комісійної і базарної торгівлі для реалізації підпільно виробленої продукції.

Новий етап у поширенні «тіньової економіки» – це 60-ті рр. XX ст., коли в СРСР було запроваджено певні ліберальні зміни в економіці та суспільному житті і водночас здійснено тотальне одержавлення господарських структур. У цей період був ліквідований недержавний сектор економіки (підприємства промислової кооперації, присадибні ділянки колгоспників та ін.), які забезпечували виробництво значної частини промислових товарів (одяг, взуття, меблі, посуд, іграшки та ін.), продуктів (овочі, продукти тваринництва і птахівництва, рибна продукція), а також побутових послуг. В умовах тотального одержавлення «всього і вся», великих надлишків різноманітних видів сировини і матеріалів в одному місці та їхнього дефіциту в іншому «тіньова економіка» набувала дедалі більших масштабів. До неї належала як індивідуальна трудова діяльність (кустарне виробництво, медичні послуги, побутове обслуговування населення), яка суворо заборонялась або обмежувалась, так і суто кримінальна за радянськими законами діяльність, пов'язана з великими крадіжками товарів і сировини, махінаціями зі звітністю, виготовленням на державних підприємствах неврахованої продукції та її подальший продаж через державну торгову мережу, валютні операції тощо.

На відміну від зарубіжних країн, де нелегальна економічна діяльність розвивалася шляхом виробництва переважно заборонених товарів і послуг – наркотики, проституція, торгівля зброєю, азартні ігри тощо, – в СРСР ділки «тіньової економіки» переважно заповнювали ніші, утворені дефіцитом звичайних товарів народного споживання: одяг, взуття, продукти харчування та ін. На зламі 70–80-х рр. XX ст. капітали «тіньової економіки» в межах країни становили 70–80 млрд руб. За різними оцінками в цій сфері економіки було зайнято приблизно 15 млн осіб.

На середину 1980-х рр. всеохоплююча криза вразила всі галузі радянської економіки. Згідно з офіційними даними ріст національного доходу з 1965 по 1985 р. знизився в середньому на рік з 6,5 до 3,6 %, ріст промисловості – з 8,6 до 3,7 %, а сільського господарства – з 2,3 до 1,1 %. За виробництвом валового внутрішнього продукту на душу населення СРСР посідав у 1985 р. 68-ме місце у світі. Головною причиною такого становища був різкий спад росту продуктивності праці – він знизився майже наполовину, з 6,1 до 3,1 % на рік. Фактично ж зниження було ще більшим з огляду на інфляцію, яку офіційні дані не враховували повною мірою.

Поглиблення економічної кризи супроводжувалося посиленням невдоволення, зневіри і байдужості серед широких народних мас, наростанням кризових явищ у політичній та ідеологічній сферах. Спроби системи зберегти соціально-політичний статус-кво, замінивши одного престарілого консерватора-ретрограда на іншого (Л. Брежнєв–Ю. Андропов–К. Черненко) і розпочавши її «косметичний ремонт», не дали позитивних зрушень, а ще більше загострили й ускладнили ситуацію. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль. Потужна репресивна машина нещадно придушувала будь-які вияви незалежної громадської чи особистої думки.

Кризові явища у житті радянського суспільства обумовили чергову зміну в політичному керівництві країни. 11 березня 1985 р. на позачерговому пленумі ЦК партії Генеральним секретарем ЦК КПРС був обраний М. Горбачов. У квітні 1985 р. нове політичне керівництво країни кваліфікувало ситуацію в економіці як небезпечну. Пленум ЦК КПРС затвердив програму економічних реформ, спрямовану на вихід із кризи, що передбачала структурні зміни в економіці, застосування матеріального стимулювання виробників, запровадження ринкових важелів управління економікою, а в підсумку – прискорення соціально-економічного розвитку. Зміни мали відбутися і в політиці, національних відносинах, соціальному і духовному житті. Курс, який мав забезпечити реалізацію цих змін, дістав, як відомо, назву «перебудова». Перебудова мала охопити п'ять основних сфер життєдіяльності суспільства: економіку – перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних, внутрішню політику – демократизація суспільного життя та забезпечення народовладдя, зовнішню політику – припинення холодної війни та побудова спільноєвропейського дому, соціальну сферу – поліпшення матеріального та культурного добробуту населення, ідеологію – ліквідація цензури, гласність, вільне виявлення думки громадянами.

Прагнучи вивести країну з кризи, партійно-державне керівництво за М. Горбачова змушене було шукати порозуміння із США в справі роззброєння з тим, щоб перекинути частину ресурсів з військового у цивільний сектор економіки. Передбачалися заходи з децентралізації управління економікою, переведення підприємств на повний економічний господарський розрахунок, їхньої реконструкції та підвищення якості виробленої продукції. На підприємствах країни було введено позавідомчий контроль за якістю продукції – держприймання. Однак це не дало бажаних результатів і реального зростання якості продукції досягти не вдалося. У 1987 р. промисловість України давала лише 15,8 % продукції вищої категорії.

Відсутність помітних позитивних зрушень в економіці країни пояснювалася не лише глибокою закостенілістю системи, а й відсутністю чіткої стратегії її реформування, непослідовністю дій реформаторів. Інколи їхні дії просто суперечили одна одній. Так, у травні 1986 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи щодо посилення боротьби з нетрудовими доходами», що передбачала встановлення контролю за будь-якою приватною ініціативою. Однак уже в листопаді того ж року був прийнятий Закон «Про індивідуальну трудову діяльність», який, навпаки, стимулював приватне підприємництво. З 1987 р. почалося створення кооперативів у сфері торгівлі, послуг, громадського харчування.

У червні 1987 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про державне підприємство», що передбачав впровадження економічних методів управління ринкового типу на підприємствах і розширення прав підприємств. Основними принципами їхнього функціонування було визнано самостійність, самофінансування й самоврядування. Запровадження закону гальмувалося збереженням системи директивного планування, централізованого фінансування тощо. Тож новий механізм практично не діяв, реальні можливості підприємств, їхні ініціативи та самостійність усіляко обмежувалися. Підприємства насправді стали

більш самостійними, однак вони перестали виробляти потрібну країні, але невигідну за цінами для них продукцію. Натомість нарощувалося виробництво продукції, вигідної їм, проте не потрібної споживачам. Фактично ця реформа тільки поглибила розбалансування господарського механізму.

Ініціатори «прискорення» прагнули змінити й економічні повноваження союзних республік. Україна, як і РРФСР, мала найсприятливіші умови для самостійного розвитку, оскільки володіла потужним індустріальним, агропромисловим і науково-технічним потенціалом. За чисельністю населення (52 млн осіб) республіка посідала шосте місце в Європі. Маючи 2,7 % земельної території, 18 % населення, 15,5 % основних виробничих фондів СРСР, Україна виробляла близько 17,4 % продукції союзної промисловості та 22 % сільськогосподарської продукції, тому їй відводилася особлива роль в економічній системі СРСР, у перебудовчих процесах.

Проводячи курс на децентралізацію економічного життя, керівництво СРСР намагалося подеколи ще більше його централізувати, підпорядкувати Москві. Так, відповідно до рішень ЦК КПРС (1987 р.) союзні республіки втрачали рештки своєї юрисдикції над важкою промисловістю, оскільки союзно-республіканські міністерства цього профілю перетворювалися на союзні. В Україні це стосувалося міністерства електроенергетики та паливної промисловості, вугільної, нафтопереробної та нафтохімічної промисловості, чорної та кольорової металургії, геології. Одночасно всі середні й малі підприємства з продукцією, спрямованою на місцевий ринок, підпорядковувалися республіканським міністерствам. Республікам і місцевим властям мали бути також підпорядковані всі підприємства, які безпосередньо обслуговували населення, були пов'язані з регіональною інфраструктурою та які займалися розв'язанням соціальних питань. Питома вага таких підприємств в Україні становила приблизно 5 %.

З 1987 р. вперше ліміти на матеріальні ресурси й фінансування для підпорядкованої їй економіки кожна союзна республіка одержувала від союзного Держплану як одну суму і мала право розбивати їх на свої міністерства. Республіканські Ради Міністрів дістали також право затверджувати державні замовлення на підприємствах республіканського підпорядкування.

Певні зміни відбувалися й у агропромисловому комплексі. До 1985 р. контрольні цифри та фондові матеріальні ресурси для сільського господарства встановлювалися союзним Держпланом до рівня областей і навіть районів. Реформою 1987 р. передбачалося, що ці завдання будуть тепер надаватися республікам сумарно, а ті, своєю чергою, стануть відповідальними за їхній розподіл між областями та районами. Республіканські уряди дістали також право міняти закупівельні ціни сільськогосподарських продуктів, але за умови, що сума видатків держави на ці закупки не зміниться.

Союзні республіки за реформою 1987 р. набували права керувати всіма будовами соціального та культурного призначення незалежно від їхнього підпорядкування. Однак вони не могли стати дійсними господарями своїх територій, як від них вимагалося, оскільки реформою не передбачалося збільшення республіканських бюджетів. Останні, навпаки, навіть зменшувалися. В результаті

республіки не тільки не могли розширювати свою економічну та соціально-культурну діяльність, а й не мали змоги просто виконувати покладені на них обов'язки. Для України, як і для інших союзних республік, існували обмеження навіть в розпорядженні своїми фінансовими коштами. Так, якщо будівництво в республіці здійснювалося в межах 3 млн руб. – дозвіл давала Рада Міністрів УРСР, а якщо більше цієї суми – це вже потребувало дозволу Москви.

Економічна реформа 1987 р. не була спрямована на подолання командно-адміністративної системи, трансформування директивної економіки в ринкову. Вона не допускала існування різних форм власності, не передбачала реформування ціноутворення, матеріального постачання тощо. Половинчастий характер реформи призвів до розбалансування в економіці, швидкого наростання деформацій та диспропорцій і, як результат, – загострення ситуації в країні. Спад виробництва призвів до небаченого дефіциту в забезпеченні населення товарами першої необхідності та продуктами харчування. З 1988 р. внаслідок емісії грошей дефіцит набирав дедалі більшого розмаху.

У 1989 р. радянський уряд розпочав нові економічні реформи. На основі двох програм, розроблених комісією Л. Абалкіна і групою В. Шаталіна та Г. Явлінського, був створений компромісний варіант проекту реформ. Чергова спроба поєднати адміністративно-командну систему з ринковими відносинами знову була приречена на провал. Проект так і залишився на папері, а ситуація в економіці тільки ускладнювалася. Союзні республіки перестали перераховувати податки до центру, фінансова система СРСР занурилася в глибоку кризу. У 1990 р. інфляція становила 10 % на рік. Рятуючи ситуацію, уряд у січні 1991 р. здійснив грошовий обмін. З обігу вилучалися 50- і 100-рубльові купюри. Обміняти на нові дозволялося не більше 1 тис. руб. З 2 квітня 1991 р. всі діючі в країні тарифи і ціни були підняті удвічі. Однак дефіцит товарів збільшувався, інфляція зростала. У другій половині 1991 р. вона становила 25 % на тиждень. Стрімке знецінення рубля призвело до поширення натуральних, так званих бартерних, обмінів.

Тривав занепад сільського господарства, хоча наприкінці 1980-х рр. було визнано приватну власність та орендні відносини на селі, де внаслідок цього почали виникати селянські (фермерські) господарства, утворювалися кооперативи, поширювалися різні форми оренди. Опір колгоспно-радгоспної системи був потужним. Село досі перебувало під її тотальним впливом і контролем. Продуктивність праці на селі, де частка ручної праці становила 70 %, залишалася низькою. Там панували безгосподарність, масове розкрадання продукції, некомпетентність і безвідповідальність значної частини керівних кадрів. Села обезлюднювались і занепадали.

Непосильним тягарем для всіх союзних республік СРСР ставало постійне зростання питомої ваги військових витрат. Розгалужений військово-промисловий комплекс становив основу, становий хребет вищою мірою монополізованої радянської економіки, яка на 99 % перебувала у власності держави і нею планувалася. На 70 % вона була орієнтована на важку промисловість («виробляти зброю і виробляти машини для виробництва зброї») і лише на 30 % – на споживчі товари і послуги. Вартість виробів військового призначення в СРСР утричі

перевищувала вартість цивільної продукції. Із приблизно 100 млн працюючих у СРСР 30–40 млн були зайняті в оборонній промисловості.

На середину 1980-х рр. за різними оцінками радянська економіка становила близько 50–60 % валового внутрішнього продукту США і була, отже, другою в світі. Завдяки командній системі в радянській економіці 12–13 % ВВП направлялося безпосередньо на оборону (в США – 6,5 %). Частка оборонного бюджету в державному бюджеті СРСР становила 45–50 % (порівняно з 25–27 % у США). Рівень радянських воєнних витрат оцінювався в 250–300 млрд дол. США на рік, що було близько до американських затрат того ж періоду.

Звичайно, ці оцінки досить умовні, оскільки системи ціноутворення двох держав були досить різними, так само як і рівень зарплат, собівартості енергії, сировини. І все ж наведені цифри дають загальне уявлення про масштаби зусиль із забезпечення оборони, що дозволяло СРСР наприкінці 1980-х рр. утримувати збройні сили в 3,9 млн осіб (у США – 2,2–2,3 млн) і мати значні кількісні, якщо не якісні, переваги в озброєнні більшості класів над США (а в деяких випадках і над усім світом, як це було з 60 тис. радянських танків або з міжконтинентальними ракетами середньої дальності й тактичними ядерними ракетами). Щороку в СРСР будувалося 11 підводних човнів. Радянська чисельна перевага не поширювалася хіба що на авіаносці, великі бойові кораблі та бойові вертольоти.

Радянський Союз прагнув закріпити свою військову присутність у багатьох кризових регіонах планети. Крім багатьох воєнних операцій за офіційної участі Радянської армії, її військовослужбовці в повоєнні роки брали участь у бойових діях більш ніж у 20 країнах Африки, Азії і Латинської Америки. Так звана інтернаціональна допомога зарубіжним країнам, а насправді військова інтервенція обійшлася СРСР за неповними даними загибеллю 16 тис. солдатів і офіцерів. Понад півмільйона військовослужбовців армії і флоту становили так звані санітарні втрати. За 1954–1989 рр. СРСР витратив на допомогу іноземним союзникам понад 144 млрд дол. США. За цей час за межами країни було побудовано 3575 об'єктів. Навіть у 1989 р. так звана економічна допомога слаборозвиненим країнам становила 12 млрд руб. – четверту частину валового доходу країни. Половиною цієї «економічної допомоги» були військові поставки.

У 1980-х рр. Радянський Союз утримував півмільйонне угруповання військ у Центральній і Східній Європі; за ним у західних округах СРСР під гвинтівкою стояли в другому і третьому ешелонах іще понад два мільйони; у Забайкаллі, на Далекому Сході й у Монголії були розгорнуті ще понад півмільйона військ для війни з Китаєм. Жодна інша країна світу не мала п'ять видів Збройних Сил, п'ятнадцять воєнних округів, п'ять груп військ за кордоном, чотири флоти. Одночасно шестидесятитисячна армія вела війну в Афганістані; тисячі радянських радників навчали і забезпечували військовою допомогою десятки країн Азії, Африки і Латинської Америки. За торгівлею зброєю СРСР вийшов на перше місце в світі – понад 30 млрд дол. США на рік, правда, 80 % практично безкоштовно. Бази й опорні пункти авіації та флоту розкинулися від В'єтнаму до Адена і Ефіопії, від Анголи до Куби й Нікарагуа. Ця гігантська воєнна машина оснащувалась і постачалась такою кількістю озброєнь і військової техніки,

таким розмаїттям ракет, кораблів, підводних човнів, літаків, бронетехніки й артилерії, яку не могли собі дозволити ні США, ні тим більше яка-небудь інша країна світу[1].

Витрачаючи величезні кошти на оборону, виробництво військової техніки, Радянський Союз, як слушно зазначає професор Оксфордського університету Д. Прісланд, «неухильно втрачав позиції в розвитку головної галузі майбутнього – інформаційних технологій... У 1980-ті роки кількість комп'ютерів у СРСР становила лише 1 % кількості комп'ютерів у США: 200 тисяч і 25 мільйонів відповідно»[2].

На утримання імперських амбіцій СРСР потрібні були великі кошти. Афганська війна, холодна війна, безперервна фінансова підтримка прорадянських режимів розоряли бюджет країни, яка досі залишалася військовим табором. Крім економічної допомоги слаборозвиненим країнам, Радянський Союз ніс величезні втрати, субсидуючи економіку країн так званого соціалістичного табору. Нееквівалентний обмін у межах Ради економічної взаємодопомоги теж обходився у 8–10 млрд руб. на рік. Крім того, за рахунок партійних, а також державних коштів КПРС надавала систематичну допомогу зарубіжним «братнім партіям», страйкарям, різним політичним силам і організаціям, які виступали проти чинних режимів влади в своїх країнах. Гроші традиційно повинно було давати не виробництво, оскільки воно майже завжди було збитковим, а громадяни. За радянських часів найефективнішим способом вилучення коштів у населення були колгоспи і ГУЛАГ. Безплатна наймана праця в будь-якій формі була основою будь-якої, в тому числі радянської, імперії. Сталін успішно реалізував цю ідею, а його послідовники продовжили розпочату ним справу.

Мілітаризація економіки і величезні потреби військово-промислового комплексу в умовах наростання на міжнародній арені гонки озброєнь, масштабні військові поставки десяткам зарубіжних країн відволікали величезні ресурси – фінансові, трудові, вели до погіршення умов життя населення, катастрофічно деформували економіку. Прагнучи хоч якось виправити ситуацію, радянське партійно-державне керівництво змушене було зменшувати витрати на оборону. У березні 1989 р. президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про скорочення Збройних Сил СРСР і видатків на оборону протягом 1989–1990 років». Відповідно до нього за вказаний період скороченню підлягали 500 тис. військовослужбовців, було «істотно скорочено обсяг звичайних озброєнь і видатки СРСР на оборонні потреби»[3]. Однак такі кроки не мали вирішального впливу на економічну ситуацію в країні.

Непропорційністю і однобокістю характеризувалась українська економіка часів перебудови. Продукуючи переважно напівфабрикати, вона функціонувала як придаток до економіки Російської Федерації, де виготовлявся кінцевий продукт. На кінець 1980-х рр. на Росію замикалися 72 % господарських зв'язків

---

[1] http://www.yabloko.ru/Publ/Articles/arbat–18.html; Арбатов А.Г. Российская национальная идея (мифы и реальности). – М.: Московский общественный фонд, 1998. – С. 19–27.

[2] Прісланд Д. Красный флаг: история коммунизма. – М.: Эксмо, 2011. – С. 635.

[3] Радянська Україна. – 1989. – 22 берез.

України. При цьому Росія могла забезпечити виробництво 65 % кінцевого продукту, а Україна – не більше 20 %. Поставки з РРФСР були складовою виробництв 67 % кінцевого продукту України, а українські поставки – тільки 1 % продукту Росії[1]. В Україні спостерігалася значна нерівність у соціально-економічному розвитку регіонів. Істотно відставали за індустріальними показниками Волинська, Закарпатська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька області. Територія України, як зазначалося, була перевантажена гірничо-металургійними та хімічними комплексами.

В Україні вироблявся 21 % загальносоюзного обсягу електроенергії, причому в республіці використовували лише частину, а решта передавалася до сусідніх республік й експортувалася за кордон. Вирученими за продаж електроенергії коштами традиційно розпоряджалася Москва.

Адміністративно-командна система господарювання та управління в Україні вкоренилася значно глибше, ніж у більшості країн Східної Європи – Польщі, Чехії, Східній Німеччині та ін., що мали досить розвинутий приватний сектор сільськогосподарського виробництва. Вона надавала перевагу вертикальним економічним зв'язкам між виробниками та споживачами. Закладений у союзному фінансовому законодавстві принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та наступний їхній довільний перерозподіл. Республіканський уряд не обстоював інтереси України.

Українське керівництво на чолі з консервативним комуністом В. Щербицьким час від часу декларувало відданість перебудові, особливо в перший її період, фактично не змінюючи свою політику та гальмуючи процеси демократизації. Згодом, коли реформи напряму зачепили інтереси номенклатури й апарату, замахнулись реально на їхні привілеї, розпочався глухий, глибокий і потужний опір перебудовчим процесам.

Реформи М. Горбачова в остаточному підсумку не вели до перерозподілу економічних прав між союзним і республіканськими урядами. Вони спрямовані були на зміцнення єдності та цілісності економіки СРСР, бо мірою розширення прав союзних органів та окремих підприємств фактично звужувались економічні права союзних республік. На Заході почали писати навіть про реальну загрозу існування самих союзних республік. Так, І. Коропецький, відомий дослідник радянської історії, в 1988 р. писав: «Значення адміністративного поділу СРСР на союзні республіки, з огляду на їхню все меншу економічну відповідальність, малітиме для радянських керівників. І можна навіть думати, що в якомусь не дуже далекому майбутньому будуть поновлені пропозиції, щоб зліквідувати республіки цілком»[2].

Економічні реформи часів перебудови від самого початку були приречені на провал. По-перше, вони не були підкріплені продуманою кредитною, фінансовою політикою, а по-друге – й головне, – їх намагалися проводити в умовах панування державної власності в економіці, домінування неекономічних

[1] Кремінь В. Росія–Україна–Білорусь: чи можливий східно-слов'янський трикутник? // Нова політика. – 1995. – Черв.–лип. – С. 18.

[2] Коропецький І.С. Вплив реформ Горбачова на економічні права союзних республік // Сучасність. – 1988. – № 5. – С. 91.

методів управління. До того ж фактична влада зберігалася за міністерствами і відомствами, чиновницьким апаратом. Лише у 1990 р. була прийнята програма переходу до ринкової економіки, яка передбачала перехід від розпорядчо-планової системи управління до регулювання промисловості через вільні ціни і прибуток. Але це не врятувало радянську економічну систему, а, навпаки, тільки прискорило її занепад і розпад.

Системна криза радянської економіки відповідно впливала на всі сфери життя суспільства й особливо на найчутливішу його складову – соціальну. Соціальна сфера фактично занепадала. Кошти на житлове будівництво, охорону здоров'я, освіту, науку виділялися за залишковим принципом із неухильним зниженням їхньої частки у видатках державного бюджету. Особливо в занедбаному стані перебувала соціальна сфера села. Воно постійно відставало від міста за медичним і культурно-освітнім обслуговуванням. Украй повільно проводилася газифікація сіл. Це породжувало стійкі міграційні настрої у значної частини жителів села, особливо молоді. Інтенсивна безповоротна міграція сільських жителів до міст призводила до знелюднення та запустіння багатьох українських сіл. З 1975 по 1990 р. чисельність сільського населення зменшилася на 3,5 млн осіб. Особливо загрозлива ситуація склалася в Чернігівській, Сумській, Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій областях. Суттєвий відтік сільського населення в міста призвів до того, що в селах почали переважати люди похилого віку, пенсіонери. Таким селам офіційні власті навішували ярлик «неперспективних». Там закривалися школи, обмежувалася торгівля, згорталася соціальна сфера.

Переселення до міст селян, переважно українців, основних носіїв національної свідомості, традицій і ментальності, з одного боку, сприяло підтриманню «українськості» міст і пом'якшенню русифікаторської політики. З другого – відтік молоді з села, яке завжди було джерелом відтворення людських ресурсів, призвело до зниження на селі народжуваності. Так, уже на початку 1980-х рр. середній розмір сільської родини дорівнював міському показнику – 3 особи на родину.

Зменшувалася народжуваність і в містах, що було пов'язано з незадовільними соціально-побутовими умовами, зокрема високою зайнятістю жінок у суспільному виробництві, адже дев'ять із десяти жінок працювали, низьким рівнем системи охорони дитинства, складними житловими умовами, поступовим зростанням дитячого сирітства. Заходи з реформування економіки за часів перебудови були загалом правильними, але запізнілими і головне – були половинчастими й непослідовними. В результаті замість прискореного економічного розвитку, як зазначалось, почався спад виробництва, інфляція, прискорене падіння життєвого рівня населення. З прилавків магазинів швидко зникали товари першої необхідності. Тотальний дефіцит товарів викликав регульований розподіл за списками, талонами окремих видів промислових товарів і продуктів харчування. Дефіцитними стали навіть такі товари, як пральний порошок, мило, сірники, цукор, сіль, масло, а подекуди й хліб.

У 1988 р. СРСР посідав 77-ме місце в світі за рівнем життя. Година праці середньооплачуваних робітників становила в США 30 дол. США, Швейцарії –

30, ФРН – 28, а в СРСР – 0,59 дол. США. При цьому рівень життя жителів України був значно нижчим не тільки порівняно з США, а й з Росією. Так, у 1988 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців в УРСР становила 200 руб., а в Російській Федерації – 235 руб., середньомісячна грошова оплата колгоспників в УРСР становила 168 руб., а в Росії – 200 руб. Така дискримінація у зарплаті існувала й у сфері культури. Зокрема, редактор газети «Советская Россия» одержував 500 руб. зарплати, а редактор «Радянської України» – 350[1]. Хоча обидві газети були республіканськими, формально мали один і той самий статус, один і той самий наклад.

Подібні диспропорції спостерігались і в інших соціально чутливих сферах життєдіяльності. Так, загальний обсяг роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі на одного жителя Росії становив 1213 руб., а України – 1408 руб. В Україні існувала суттєва різниця між рівнем виробництва та рівнем споживання продуктів харчування.

Залишалася гострою проблема житла. Черга на нього у містах України зростала і становила у 1985 р. близько 2 млн, а в 1991 р. – понад 2,5 млн сімей. Незважаючи на приріст населення у 1966–1985 рр. на 5,5 млн осіб, спорудження житла перебувало на рівні кінця 1950-х років. Тож окрему квартиру сім'я очікувала від 10 до 20 років.

Намагаючись розв'язати житлову проблему, радянське керівництво запропонувало суспільству прожектерську програму: до 2000 р. забезпечити кожну радянську сім'ю окремою квартирою чи будинком. Для її реалізації не було ні бази, ні умов, тому програма залишилася нездійсненною мрією. А в 1991 р. в країні фактично припинилося державне житлове будівництво.

Іншим масштабним прожектом керівництва було негайне запровадження в побут населення «здорового способу життя». Він передбачав передусім подорожчання й обмеження продажу алкогольних напоїв. Непродумана «антиалкогольна» кампанія призвела до знищення 265 тис. га виноградників, часткової ліквідації виноробних виробництв, сприяла поглибленню інфляційних процесів. Країна недоотримала у бюджет близько 89 млрд руб., в тому числі Україна втратила 10 млрд руб. Алкоголізм, який становив собою реальну загрозу фізичної, розумової і моральної деградації суспільства, подолати не вдалося. Натомість значно поширилося самогоноваріння, що призвело до дефіциту цукру, почастішали випадки отруєння неякісним алкоголем і його сурогатами.

Неоднозначні процеси відбувалися у сфері освіти та науки. Необхідність мати сильну армію та адекватні цьому завданню озброєння вимагало великої кількості освічених людей у радянських республіках. Велика кількість технічної інтелігенції та науковців обумовлювалася екстенсивним шляхом розвитку радянської економіки. Саме тому протягом тридцяти років, від 1959 до 1989 р., володарів атестата про середню та диплома про середню спеціальну освіту побільшало в Україні у 5,3 раза, їх налічувалося майже 20 млн осіб. Відповідно вищу освіту здобули у 5,9 раза більше людей – 4,2 млн осіб. Правда, якщо у

[1] Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

місті диплом вищої школи мав кожен дев'ятий, то на селі – кожен тридцять шостий. Кількість науковців зросла з 46,7 тис. у 1960 р. до 215 тис. у 1987 р. Утім, демократизація освіти й пролетаризація студентського складу мала не тільки позитивні, а й негативні наслідки. «З одного боку, це сприяло проникненню знань навіть у "ведмежі закутки", – пише доктор фізико-математичних наук О. Габович. – Але, з іншого боку, інтелігенція вбирала в себе занадто багато особистостей, не спроможних не те що до творчості, а навіть до сприйняття культурної спадщини Європи»[1].

Одним з основних негативних наслідків процесів, які відбувалися в Радянському Союзі і, зокрема, в Україні в останні радянські десятиліття, був моральний розклад суспільства. Не маючи змоги забезпечити реальне підвищення життєвого рівня людей, партійно-радянське керівництво держави відкрило широку можливість для кожного забезпечити собі «солодке життя» власними силами.

Нечуваного розмаху в 1970–1980-ті рр. набули крадіжки на підприємствах. Навіть термін виник такий – «несуни» (тобто ті, хто ніс щось з роботи додому). А несли і везли все, що можна було нести і везти. Однак, якщо рядовий «несун» задовольнявся невеликими прибутками, одержаними незаконним шляхом, то прибутки корумпованої еліти вимірювалися мільйонами. Боротьба ж із цими явищами в останні радянські десятиліття вже фактично не велася. Хоча час від часу відбувалися гучні процеси над «розкрадачами народної власності». Було навіть відновлено смертну кару за «розкрадання соціалістичного майна в особливо небезпечних розмірах». Але ці «зразково-показові» заходи лише симулювали захист закону і породжували правовий нігілізм, аморальність і нечесність. У 1989 р. лише в агропромисловому комплексі України втрати від розкрадань, недостач і безгосподарності сягнули 244 млн руб., в системі Укоопспілки – 17,5 млн руб., Мінторгу – 5,3 млн руб. Приписки і перекручення звітності було виявлено більш як на 10 тис. об'єктах, до 1,5 тис. застосовувалися економічні санкції за випуск недоброякісної продукції. За розкрадання державного і громадського майна до кримінальної відповідальності було притягнуто близько 20 тис. осіб[2].

Реалії радянського способу життя породили певні специфічні соціальні групи людей, такі як спекулянти, бомжі. У 1983 р. в СРСР було виявлено 390 тис. дорослих людей, «не зайнятих суспільно корисною працею», що для радянської системи вважалося неприродним.

Значної шкоди соціальному самопочуттю суспільства завдав алкоголь. Ще сталінська доба була ознаменована суттєвим розширенням виробництва та продажу алкогольних напоїв для поповнення запасів казни. Чергова хвиля збільшення вживання алкоголю спостерігалася з 1960-х рр. Сумна статистика характеризує темпи приросту населення й зростання вживання алкоголю. Так, населення країни від 1940 до 1980 р. збільшилося лише на 35 %, а вживання алкогольних напоїв – майже у 8 разів. Період застою характеризувався повсюдною пиятикою – і в побуті, і на виробництві. Склалося так тому, що

[1] Габович О. Прокляття невігластом // Дзеркало тижня. – 2003. – № 36. – 20 верес.

[2] Радянська Україна. – 1990. – 30 трав.

протягом тривалого часу в радянському суспільстві існували сили, зацікавлені в споюванні народу, у відверненні його уваги від політичного та соціального життя. До того ж адміністративно-бюрократична система потребувала все нових і нових коштів.

У 1970–1980-ті рр. в СРСР поширилися такі явища, як наркоманія і токсикоманія. Якщо на початку 1986 р. в Україні було зареєстровано 18,4 тис. наркоманів, то на середину 1987 р. на обліку перебувало вже близько 28 тис. Поширеність цієї хвороби в Україні перевищила середньосоюзний показник у 1,5 раза, а показник захворюваності – в 2,4 раза.

У 1988–1989 рр. в СРСР було проведено широке соціологічне дослідження наркотизму на території Латвії, Приморського і Ставропольського країв, Горьківської, Новосибірської і Львівської областей, в Москві й Ташкенті. В ході дослідження було опитано близько 3 тис. наркоманів і споживачів наркотиків, 2 тис. експертів, 6 тис. учнів шкіл і професійно-технічних училищ. Висновки виявилися досить песимістичними: «Частіше всього лікування наркоманії не мало належного ефекту, а повного одужання не настало ні в одному випадку, який розглядався»[1].

Наркоспоживання охоплювало все нові й нові прошарки молоді й навіть армію. Зокрема, у 1987 р. 6 % опитаних у вищих навчальних закладах молодих людей повідомляли, що вони долучились до споживання наркотичних засобів саме в армії[2]. Наркоманія з часом ставала дедалі гострішою соціально-медичною проблемою в СРСР. Утім, проблема охорони здоров'я в країні вирішувалася вкрай незадовільно. Коштів, які виділялися на потреби галузі, не вистачало навіть на те, щоб забезпечити медичні заклади новітньою апаратурою і препаратами. У 1987 р. на потреби охорони здоров'я та освіти сумарно було виділено в СРСР 187 млрд руб., тоді як у США тільки з федерального бюджету – 500 млрд дол. США. Гострою залишалась і кадрова проблема. Адже кваліфікація значної кількості медичних працівників була далеко не на найвищому рівні. Офіційна медицина заперечувала нетрадиційні та народні методи лікування хворих, створювала штучні перепони на шляху лікарів-новаторів. Окремі галузі її, зокрема психіатрія, нерідко використовувались у немедичних, подеколи політичних, цілях.

З поглибленням системної кризи в СРСР дедалі більшого розмаху набувала злочинність. Вона зростала пропорційно росту «тіньової економіки». Постійно розширювалося професійне злочинне середовище. На початку 1970-х рр., на думку більшості фахівців, у європейській частині СРСР почала формуватися організована злочинність у сучасному розумінні, відбувалася її інституалізація. Поступово злочинність проникала й у правоохоронні органи і навіть у середовище підпільних мільйонерів, які самі ставали об'єктом різного роду вимагань. Кримінальні злочинці, домагаючись викупу, своєї частки в перероз-

[1] Габиани А.А. Кто такие наркоманы? // Социологич. исследования. – 1992. – № 2. – С. 83.

[2] Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийства и других «отклонений». – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 66.

поділі «прибутків», застосовували такі методи впливу, як підпали будинків, дач, автомобілів, шантаж, катування. В 1970-х рр. з'явився такий вид злочину, як «ніднепінг» – викрадення дітей.

Зосередження значних фінансових ресурсів у руках злочинних авторитетів, зазначає Т. Момотенко, один із фахівців з цієї проблеми, дозволило їм вийти на новий рівень – формувати й утримувати відносно постійний склад свого угруповання та налагоджувати корупційні зв'язки з окремими посадовцями в державних і правоохоронних органах. Фактично тіньовою економікою фінансувалися два рівні кримінальної піраміди – організовані злочинні угруповання та корумповані працівники державних структур, правоохоронних і судових органів. Першим платили «податок» за те, щоб убезпечити себе від нападів і безсистемних вимагань, а другим – за «дах», можливість безперешкодно зловживати владою або здійснювати протиправну господарську діяльність і у разі викриття мати сприяння в уникненні покарання або його пом'якшенні. Але незважаючи на активізацію як професійної, так і організованої злочинності, їхнє існування в СРСР на офіційному рівні тривалий час не визнавалося. Поняття «організована злочинність» увійшло в побутову мову та журналістську термінологію лише у другій половині 1980-х рр.[1]

Політичні та соціально-економічні реформи часів перебудови об'єктивно створили нові умови для розвитку організованої злочинності в СРСР. Більшість її стримуючих важелів перестала діяти. Горбачовська перебудова за всіх її безперечних «плюсів», з її легалізацією приватної власності, приватною підприємницькою діяльністю дозволила власникам підпільних капіталів, а також партійно-державній номенклатурі зайняти домінуючі позиції в економіці країни. За таких умов єдність старих «злодіїв у законі», «тіньовиків», корумпованих чиновників і нової генерації кримінального світу «бандитів» або «спортсменів» була порушена. Більша частина пішла зі своїми капіталами, кримінальними і напівкримінальними зв'язками і мораллю в легальний бізнес, менша – утворила злочинні організації з традиційними видами діяльності: торгівля наркотиками і зброєю, контроль над гральним бізнесом і проституцією і т. п. Організована злочинність перетворилася на впливовий чинник соціально-економічного й політичного життя. Цьому сприяли зміни в суспільному устрої держави, її економічних основ, відновлення приватної власності, перехід від планової до ринкової, багатоукладної економіки, руйнування командно-адміністративної системи управління. Цей період відзначався масовою активізацією діяльності злочинних угруповань насильницького спрямування, вбивствами на замовлення, поширенням шахрайства з фінансовими ресурсами, контрабанди, нелегальної міграції та торгівлі людьми. Від кінця 1980-х рр. у країні поширився «чорний рекет» – побори з дрібних магазинів, кіосків, ларьків, спостерігається зростання важких злочинів – умисних убивств, важких тілесних пошкоджень, розбійних нападів.

[1] Момотенко Т.Д. Виникнення, становлення та поширення організованої злочинності в Україні: історичний погляд // Форум права. – 2015. – № 1. – С. 186.

При цьому варто зауважити, що окозамилювання, приписки, приховування правдивої інформації були звичним явищем і в сфері боротьби зі злочинністю. Рівень розкриття злочинів у СРСР був завідомо нереальним, «липовим» і становив 90–95 %, тоді як у європейських країнах у 1980-ті рр. він становив 40–46 %. Уся кримінальна статистика в СРСР була засекречена. Перші, вкрай убогі, відомості почали публікуватися тільки з 1987 р. в щорічних статистичних збірниках «СССР в цифрах». А перший відносно повний статистичний збірник «Преступность и правонарушение в СССР» вийшов у 1990 р.

У роки перебудови соціальні умови для злочинності ставали дедалі сприятливішими. Її зростання в той час зумовлювалось однобоким, по суті, конфіскаційним для більшості населення характером проведення економічних реформ, розпадом системи фінансового, банківського і виробничого контролю, руйнуванням звичних, організаційних і правових механізмів господарської діяльності, падінням курсу радянської валюти, різкою поляризацією доходів населення, ідеологічним вакуумом і занепадом суспільної моралі. Соціально-економічна нерівність, що зростала, загострювала соціальні суперечності.

На початку серпня 1989 р. Верховна Рада СРСР прийняла постанову «Про рішуче посилення боротьби зі злочинністю». Нею було передбачено створення в СРСР, союзних і автономних республіках, крайових, обласних центрах тимчасових комітетів з боротьби зі злочинністю у складі керівників органів прокуратури, внутрішніх справ, державної безпеки, суддів і юстиції, народних депутатів СРСР[1]. Однак створення таких комісій практично нічого не дало.

Непідготовлений перехід до ринкової економіки створив у країні такі умови, за яких порушення законів перетворилося на вимушений спосіб життя значної частини населення, а організована злочинність стала вигідною і досить безпечною формою діяльності окремих осіб із найактивніших прошарків суспільства[2].

У роки перебудови, як і раніше, влада в Радянському Союзі, попри певні демократичні зрушення, базувалася на силових, адміністративно-командних принципах і методах. Це суттєво впливало на якісні характеристики суспільства, визначало його соціально-структурні ознаки і диспропорції. Зокрема, суспільство характеризувалося неприродньо численним масштабом силових структур і великою кількістю громадян, позбавлених через ті чи ті обставини волі. Система залишалася особливо жорстокою до порушників радянських законів. Так, з 1985 по 1990-й р. до смертної кари в СРСР засуджувалися 386 осіб щороку, тоді як у царській Росії за 80 років (з 1826 по 1906 р.) до смертної кари щороку засуджувалось усього 8 осіб[3].

У соціальній структурі радянського суспільства завжди значне місце посідав контингент засуджених. Під час системної кризи радянського ладу він

[1] Радянська Україна. – 1989. – 8 серп.

[2] Див.: Момотенко Т.Д. Виникнення, становлення та поширення організованої злочинності в Україні: історичний погляд // Форум права. – 2015. – № 1. – С. 186.

[3] Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийства и других «отклонений». – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 212.

залишався кількісно великим і таким, що помітно впливав на соціальне життя країни. У 1985–1986 рр., зокрема, в тюрмах СРСР перебувало понад 2 млн засуджених – майже стільки, скільки в 1948–1953 рр., останніх роках сталінського правління[1]. Вони виходили з тюрем зі зламаною психікою, скалічені духовно і фізично, з важкими формами туберкульозу, з відбитими нирками, відвиклі від життя на волі, витративши за час перебування в ув'язненні сім'ю, батьків. Вони ж несли моральні та побутові звички «зони» в повсякденне життя, утверджували його в суспільстві.

За складних умов радянської соціально-економічної практики найкомфортніше почував себе такий соціальний прошарок населення, як партійно-державна номенклатура. На її утримання йшли величезні кошти. У відсотковому відношенні до кількості всього населення радянський чиновницько-бюрократичний апарат був одним з найчисленніших у світі. Тільки союзних міністерств і центральних відомств у країні налічувалося понад 300. Представники апарату перебували і поза законом, і поза критикою, користувалися різними привілеями та послугами спеціальних магазинів, лікарень, майстерень, господарств, недоступних для простого народу. Радянським чиновникам, денаціоналізованим, але обов'язково проросійськи налаштованим, були притаманні такі риси, як відірваність від народу і байдужість до його потреб, невіра в систему, в якій вони діяли, і в її можливості, визнання своєї повної залежності від держави і праця лише за інструкціями та «поняттями».

Невід'ємною рисою номенклатурного життя була корупція. Особливо поширеним було хабарництво. Вже на 1970-й р. радянська номенклатура і бюрократія, включаючи керівників держави і Комуністичної партії, були тотально розбещені й корумповані (достатньо згадати «хлопкові», «фруктові», «рибні», вони ж – «узбецькі», «казахські», «молдавські», «московські», «одеські» та інші справи і процеси, які відбивали лише видиму, поверхневу частину впливу). Показником ставлення народу до діяльності чиновників була зростаюча лавина листів – скарг, заяв, анонімок до вищих партійних і державних органів. Зокрема, лише у 1984 р. до ЦК КПРС надійшло 74 тис. анонімних листів-скарг[2].

Зростала «суїцидальна реакція» громадян на життєві проблеми. З 1965 по 1990 р. кількість самогубств у країні зросла з 39,5 до 60,8 тис. А найвищий рівень самогубств припав на 1984 р. – пік «застою» – 81,4 тис. У цей час країна вийшла на одне з перших місць у світі за цим показником. І це сумне явище було напряму пов'язано з соціальним, економічним і політичним становищем радянського суспільства.

Низький загальний рівень життя, а також інші чинники спричинили уповільнення темпів приросту населення України в 1960–1980-ті рр. у чотири рази. Рівень природного приросту населення республіки впав з 13,6 особи на тисячу жителів у 1960 р. до 1,7 – у 1989 р. За народжуваністю Україна посідала в СРСР у 1990 р. останнє, 15-те, місце. При цьому 80 % дітей у республіці хворіли. Чорнобильська катастрофа поглибила небезпеку масових захворювань.

[1] Там само. – С. 214.

[2] Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. Книга вторая. От Великой Победы до наших дней. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – С. 134.

У містах з шкідливими виробництвами у кожних двох із трьох дітей спостерігалася алергія. Кожна сьома-дев'ята дитина з'являлася на світ зі вродженими вадами. До 30 % дітей шестирічного віку за станом здоров'я не були готові до навчання у школі.

Уповільнення народжуваності супроводжувалося поступовим підвищенням показників смертності населення, за яким Україна посідала третє місце серед республік СРСР. У деяких областях, зокрема Вінницькій, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській та Чернігівській, спостерігалася загрозлива картина переважання кількості померлих над народженими. Близькими до цих показників наприкінці 1980-х рр. були Донецька, Хмельницька та Луганська області. За тривалістю життя на початку 1990-х рр. Україна посідала 32-ге місце в світі, а за рівнем дитячої смертності – одне з перших.

Лицемірною, деструктивною і безперспективною залишалася національна політика КПРС, основною метою якої було збереження під контролем приєднані в різні історичні періоди і різними шляхами земель та народів. Проводилася ця політика під гаслами «інтернаціоналізму», зближення всіх народів і націй, зміцнення нової спільності людей – «радянського народу». Насправді це означало звичайну русифікацію й асиміляцію населення країни.

У другій половині XX ст. спостерігалось суттєве зменшення українців на власній території – з 76,8 % у 1959 р. до 72,7 % у 1989 р. Це явище було зумовлене не лише зростанням темпів масового переселення росіян в Україну, а й українців на неосвоєні (чи занедбані, як то було з Нечорнозем'ям) простори Росії.

Міграційні, етнічні та демографічні процеси протягом тривалого часу поступово, але неухильно змінювали соціальну структуру України. За багато віків її населення набувало дедалі більшої поліетнічності. Кількість етнічних спільнот, які населяли Україну, збільшувалася, одночасно зростала величина частки кожної етнічної спільноти в загальній кількості населення. На початок XX ст. Україна була виразно поліетнічною територією. На цей час на ній особливо прискорено зростала частка росіян. Якщо до середини XVII ст. їхня присутність в Україні була поодиноким явищем, то згодом, в умовах імперської Росії й СРСР, російський еміграційний натиск на Україну зростав і посилювався.

В іммміграційному потоці в Україну в другій половині XX ст. росіяни кількісно переважали представників інших національностей, що й призвело врешті-решт до гіпертрофованого розвитку російської меншості. Згідно з переписами населення 1989 р., росіян в Україні налічувалося 11,4 млн, що на 884 тис. більше, ніж за переписом 1979 р. За 1979–1989 рр. частка українців серед жителів республіки зменшилася на 0,9 %, а питома вага росіян збільшилася з 21,1 до 22,1 %. З 1959 р. загальна кількість українців зросла на 16,4 %, а росіян – на 60 %. Частка росіян у населенні України більш як у чотири рази перевершувала частку інших іммігрантів, тоді як частка українців перевершувала частку росіян лише у 3,3 раза[1].

[1] Чирков О. Зовнішня міграція – головна причина наявності етнічно неукраїнської людності в сучасній Україні // Дзеркало тижня. – 2002. – 26 січ. – 1 лют. – № 3 (378).

Міграційна політика радянської влади справляла найбільший вплив на зміну демографічної ситуації у східних і південних регіонах України. В результаті частка українців там серед населення знижувалася прискореними темпами. Зокрема, у Криму українці були другою за чисельністю, після росіян, національною групою. Порівняно низький відсоток українців був у Донецькій, Одеській і Луганській областях. З року в рік демографічна ситуація там іще більше деформувалася. Так, у Донецькій області з 1970 по 1979 р. українців стало більше на 26 тис., а росіян – на 238 тис. Переселялися росіяни здебільшого у міста і тому саме там нерідко становили більшість.

У 1980-х рр. відбувалось активне переселення людей, переважно пенсійного віку з Крайньої Півночі, Далекого Сходу, Чукотки й інших районів Росії до Криму, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Чернівецької, Київської та інших областей України. Для побудови житла і ведення господарства їм виділяли кращі, зокрема приморські, землі. Так Україна неухильно й прискореними темпами перетворювалася з поліетнічної в двоетнічну країну. Відповідно, найпоширенішою серед інших мов в Україні ставала російська. В 1989 р. її вважали рідною 32,8 % населення, з них 11 % становили неросіяни – переважно українці (8,9 %). У 1980-х рр. російською мовою вільно володіли кожні два з трьох українців, а української – лише кожен четвертий представник російськомовного населення республіки. Побутування української або російської мов спостерігалося у 97–99 випадках зі 100.

Організовані та стихійні міграційні потоки СРСР занесли в Україну мільйони «совєтських» людей. З Росії до України прибували не тільки росіяни, а й представники інших народів, у тому числі й малочисельних. Зокрема, Російська Федерація мала найбільшу вагу з-поміж країн виходу азійських народів – 51 із 82 представлених в Україні етносів. З території Росії вийшла також третина з 39 некорінних європейських народів. В Україні на кінець 1980-х рр. були представлені усі 64 корінні народи Росії, що становило близько половини всіх зайшлих етнічних спільнот. Їхня питома вага серед населення України не була високою. Розселялися вони на теренах України не компактно, а розпорошено і не формували осібних етнічних спільнот.

Одноетнічні шлюби серед них значно поступалися різноетнічним. Хоча самі іммігранти і зберігали свою етнічну самосвідомість, проте їхні діти швидко асимілювалися й у більшості випадків вважали себе росіянами або російськомовними українцями. Поява та зростання чисельності цих народів в Україні відбувалися завдяки активній імміграції саме в 1950–1980-х рр.

Зовнішня міграція була, отже, одним з найголовніших чинників, що зумовив наявність в Україні на кінець 1980-х рр. 150–200 прийшлих етнічних спільнот, які становили близько чверті всього населення. Найповажніше місце серед них за своїм соціальним статусом займали, звісна річ, росіяни.

Сталінська політика перемішування народів у єдиному союзному казані була спрямована і на активне переселення українців у віддалені райони СРСР. Оскільки «вождю всіх часів і народів» виселити свого часу усіх українців з рідної землі не вдалося, то переселяли частинами за допомогою «батога і пряника». Режим широко використовував таку форму «інтернаціоналізації», як «обмін спе-

ціалістами». Заохочували переселятися в Україну передусім росіян, а українців спонукали виїжджати на роботу в Росію та інші республіки. У 1950–1980-ті рр. до примусово заселених українцями Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу, Уралу, Півночі додалися нові адреси добровільних і не зовсім добровільних поселень наших земляків. Перепис 1989 р. наочно продемонстрував результати цієї політики. На той час у Приморському краї проживало 185 тис. українців, у тому числі близько 12 тис. у Владивостоку. У Ямало-Ненецькому національному окрузі українці становили 17,2 % населення, в Магаданській області – 15,4 %, в Кустанайській – 14,6 %. 105 тис. їх проживало на Кольському півострові, 268 тис. – у Тюменській області.

Українцям, які переселялися в Росію з особистих причин чи «економічних міркувань», вистачало пасіонарності – вони були активнішими й енергійнішими від місцевих росіян. «Українці, опинившись в Росії, – пише відомий політолог А. Окара, – не відчувають зазвичай ніякого провіденціалізму у своїй міграції, службі чи будь-якій іншій діяльності, фактично і стали тією силою, яка "збирала" Великий Євразійський Простір, "вибудовувала" чимало російських регіонів»[1].

Чимало українських переселенців були вже денаціоналізовані, вони не відчували етнічного дискомфорту. Їхня енергія не мала національного забарвлення. Навпаки, свідома чи підсвідома більшість таких українських мігрантів прагнули позбутися свого українства і перетворитися, як їм здавалося, на «повноцінних» російських людей.

Більшість же українців, які зберегли різною мірою національну свідомість і які попадали в Росію, навіть не відчуваючи етнічної дискримінації, також втрачали почуття своєї національної ідентичності, бо їм не було на кого психологічно обпертися – національної держави фактично не існувало, а далеко не всі вони були людьми сильного духу, щоб протистояти стократ сильнішому асиміляційному тискові. Недемократичність радянського суспільства не дала можливості українцям розбудувати в Росії мережу етнічних організацій та установ, що створило б умови для збереження національної ідентичності та функціонування як діаспори, незважаючи на значну інтегрованість до суспільного життя Російської Федерації. На відміну від західної діаспори, яка була не лише етнокультурним, а й національно-політичним об'єднанням, українська діаспора в Росії складалася тільки як етнокультурне, до того ж не завжди виразне об'єднання. Оскільки внутрішня самоорганізація українців у Росії була відсутня, їм було важко етнічно самоідентифікуватися. «Українськість» російських українців займала з часом усе менше місця в душі, голові й побуті. Процес цей, звичайно, був дуже індивідуалізованим, оскільки національні почуття належать до ірраціонального боку людської психіки, вони складніші за переконання, які моделюються на раціональному рівні. Тож в одних ця «українськість» залишалася на рівні етнографічного додатка до нової сутності, в інших – існувала пополам з «російськістю», коли і українська культура, і російська сприймались як рідні та рівновеликі.

[1] Окара А. Утримуюча місія. – http://www.ji.lviv.na/n22texts/okara-utr.htm

Загалом же, українці, які проживали за межами України, доволі швидко русифікувалися. В 1989 р. більше половини з них вважали своєю рідною мовою російську. Сам цей факт різні дослідники інтерпретують по-різному. Одні трактують це таким чином, що російськомовні вихідці з України відносять себе до українців більше за інерцією, а насправді вже асимілювалися з росіянами. Інші ж виходять з того, що мовна асиміляція приховує істинну «українськість» навіть у багатьох із тих, хто під час перепису населення назвав себе росіянином. Це дає їм змогу визначати чисельність української діаспори в Росії наприкінці 1980-х рр. не в 4,4 млн, як це випливає з даних перепису 1989 р., а в 10–20 млн осіб[1].

Важко судити про точність тих чи тих даних. Політика русифікації, яка здійснювалася в СРСР з метою творення «нової історичної спільності – радянського народу», призводила до того, що часто українців у регіонах записували росіянами. Так було на Кубані, у Білгородській, Воронезькій областях та інших регіонах Російської Федерації.

Розчинення українців у російському етнічному просторі безслідно не минулось. «Український етнічний вплив змінив антропологічний вигляд великоруського народу, – пише А. Окара, – недарма останнім часом виділяють окремий етнічний великоруський підтип – "український" (поряд із поморами, сибіряками, донськими, уральськими й іншими козаками, старообрядцями деяких згод, центральноросійським підтипом тощо)»[2].

Так, у 1950–1980-х рр. радянське суспільство поступово, але неухильно «розщеплювалося» в соціальному і демографічному сенсі. Підтримувана пропагандою теза про наявність у країні двох дружніх класів – робітників і селян і важливого соціального прошарку – соціалістичної інтелігенції – загалом відповідала дійсності. Хоча на практиці ця величина не була такою незмінною, застиглою. В радянському суспільстві з'явилося немало соціальних груп, які не вписувалися у звичну і, як трактувалося, незмінну формулу. З'явилася маса декласованих елементів. З іншого боку, на повну багатомільйонну силу заявив про себе партійно-номенклатурний клас, справжній власник багатств країни, який користувався у народу не меншою «любов'ю», ніж дореволюційні капіталісти і феодали. Небезпечною була деморалізація радянського суспільства, втрата ним соціальних орієнтирів та ідеалів. Зміна кордонів між Україною та Росією в довоєнний і післявоєнний період, індустріальні переселення 1930–1980-х років для освоєння східних і північних районів СРСР, примусові переселення та депортації, міграційні процеси та міжетнічні шлюби руйнували національні спільності.

Правляча в УРСР Комуністична партія культивувала, по суті, азійський спосіб виробництва, який здавна склався у Російській імперії і за якого підвищення ефективності виробництва заради зростання добробуту народу не було головною метою. Радянська економіка була затратною, гроші спрямовувалися не на інвестиції у виробництво, а на непродуктивні військові цілі, озброєння та

[1] Інформаційний бюлетень Міністерства України в справах національностей, міграції та культів. – 1995. – № 2. – С. 54; Країна молода. – 2003. – 24 верес. – С. 8.

[2] Окара А. Утримуюча місія. – http://www.ji.lviv.na/n22texts/okara-utr.htm

споживання власне правлячою верхівкою. За азійського способу виробництва не багатство забезпечувало собі владу, а, навпаки, влада, близькість до неї гарантували багатство, хоча й у дозволених радянськими мірками межах. За умов закритості комуністичної системи азійський спосіб виробництва консервувався і ще більше гальмував процес модернізації економіки країни. Він продукував у масовій кількості відповідний тип працівника, який був позбавлений нелегкого обов'язку самостійно приймати рішення і нести за них відповідальність, орієнтувався не на створення, а на перерозподіл власності. Це було однією із характерних рис нової радянської людини.

Центральним рушієм всього радянського планового господарства, основою загальної економічної і техногенної системи, яка повністю втратила свою ефективність і привабливість для народу на кінець 1980-х рр. разом з усім нагромадженням політичних та ідеологічних догм, міфів і претензій, що підпирали державний лад і монопольну владу номенклатури, залишалася гонка озброєнь. Гонка озброєнь для радянської економіки, яка була від початку неефективною і витратною, стала безперспективною. На кінець 1980-х рр. виявилися виразні ознаки розпаду радянської економічної і політичної системи, як і зв'язаної з нею ідеології.

Крах радянської адміністративно-командної економіки, що стався наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. був обумовлений її генетичною природою, неефективною політикою, яка проводилася керівництвом держави, його амбітністю в міжнародних відносинах. Це призвело до економічного виснаження державного організму і вичерпання ресурсів його існування.

2.2. Політична активність суспільства

На середину 1980-х рр. криза тоталітарної системи в СРСР досягла свого апогею, ставши системною і загальною. Натомість політична система СРСР залишалася незмінною, консервативною. В суспільно-політичному житті країни домінувала одна партія – Комуністична й одна ідеологія – марксистсько-ленінська. Відповідно, кризові процеси поглиблювалися й у самій правлячій Комуністичній партії. І розпочалися вони не в 1980-ті рр., а іманентно були властиві партії від самого початку виникнення. Більшовизм як політична течія і партія, зазначав В. Ленін, існував з 1903 р. II з'їзд російської соціал-демократії об'єктивно продемонстрував, що поряд з європейською соціал-демократією з'явилося її азійське крило. Це і була партія більшовиків Росії – «партія нового типу». Вона уособлювала азійський стиль у житті соціал-демократії, орієнтований на радикалізм, на революційність, на насильство і побудову такими засобами своєрідної моделі соціалізму. З'їзд задекларував корінний поворот в історії багатонаціональної Російської імперії, і це визначило на довгі 74 роки долю народів, які в ній проживали.

Неприродність вихідних положень більшовизму визначила той факт, що і суспільна система, створена більшовиками, не була природною. Вона становила собою штучний витвір, який виник спершу в головах теоретиків, які потім цю теорію запровадили, насадили в реальному житті. А оскільки це була неприродна соціально-економічна система, то зрозуміло, що вона не могла існувати довго. Так чи так, вона мала бути трансформована або радикальним, або еволюційним шляхом. Суспільство, поза сумнівом, повинно було повернутися до свого природного стану і природного розвитку. І початок цього повороту поклав XX з'їзд КПРС. Саме він зумовив дрейф більшовицької партії азійського типу до європейської соціал-демократії. Це був початок кінця, початок руху до нової якості й до нових цінностей. XX з'їзд ухвалив знакові рішення. Зокрема, йшлося про можливість перемоги соціалізму парламентським шляхом і про відсутність фатальної неминучості нової війни. Ці два основоположних рішення високо підносилися як досягнення теоретичної думки тогочасного марксизму-ленінізму, а по суті, зазначені положення йшли врозріз із більшовицькою доктриною. Вони декларували фактичну відмову від прямого курсу на світову революцію, якоюсь мірою відхід від ортодоксії і орієнтацію на парламентські форми боротьби.

Так розгортався відхід від суті і змісту більшовизму. З часом він, з одного боку, ставав масштабнішим, а з другого – дедалі більше формалізувався, «тонув» у курсі на «підвищення провідної ролі КПРС у житті суспільства». Комуністична партія залишалась єдиною політичною силою, яка монопольно володіла всією повнотою політичної влади. Однопартійність виключала утворення інших партій – конкурентів у боротьбі за владу. КПРС прагнула зберегти свою соціальну природу, проводячи ретельний селективний відбір до свого складу і надаючи переваги робітникам. Однак з кожним роком це ставало складніше і складніше – і через зміни складу робітничого класу, загалом соціально-класової структури

суспільства, і через те, що партійний квиток залишався єдиним «пропуском» у кар'єрному рості молодих спеціалістів.

З часом партійний контроль та ідеологічна регламентація ставали всеосяжними. Серйозно звужувалась і без того обмежена сфера внутріпартійної демократії. Комуністи мали беззаперечно підпорядковуватися рішенням партійних органів, хоч би де вони працювали і хоч би які посади обіймали. Статут партії був вищим від законів. Право на політичну та ідеологічну істину мало лише вище керівництво партії. Й мови не було про фракційну діяльність чи якесь вільнодумство. Претенденти на керівні партійні посади підбирались і фактично призначалися згори, тому залежність нижчих за ієрархією партійних керівників від вищих була абсолютною. До того ж діяльність партійних органів дедалі більше покривалася завісою секретності. В цих лабіринтах партійної ієрархії, тотального контролю і секретності губився пересічний партієць. Ставши членом КПРС, він фактично втрачав права і свободи, притаманні вільному громадянинові, і змушений був підпорядковуватися партійній дисципліні. Вільно вийти з лав КПРС він не міг, а виключення з партії призводило до втрати певного становища у суспільстві й у трудовому колективі.

Диктатура апарату і панівне становище партійних органів над партією з часом посилювалися. В прийнятті практично всіх життєво важливих для країни рішень визначальна роль належала винятково партійному керівництву. З 1977 р. в країні діяло положення Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в суспільстві як «ядра політичної системи». Основу ж цього «ядра» становила незмінна частина партійно-державної верхівки, на вершині якої перебував Генеральний секретар ЦК КПРС. Реальна влада по всій партійній вертикалі зосереджувалася в органах виконавчої влади – бюро, секретаріатах, парткомах. Бюрократизація КПРС, висування на перші ролі партійного апарату призводило до втрати партією елітного статусу і перетворення її, по суті, на ієрархічний орган влади, що спирався на примус.

В Україні також провідну роль відігравав партійний апарат. Перший секретар ЦК Компартії України опирався передусім на секретаріат ЦК. Найважливіші для республіки рішення, звичайно, ухвалювалися в Москві, однак ті, що належали до компетенції республіки, ухвалювалися вузьким колом осіб. Практично не допускалася, хоча й декларувалася, критика. Пересічні комуністи відсторонювалися від реальної участі у визначенні політики партії. Під гаслом «боротьби за єдність партії» відкидалася будь-яка точка зору, яка не збігалася з «генеральною лінією». Тотального характеру набула регламентація партійного і загалом суспільного життя. Детально регламентувався порядок проведення різного роду заходів, публічних виступів, зустрічей партійних функціонерів з громадськістю, узгодження текстів офіційних документів. Як згадував пізніше О. Ляшко, голова Ради Міністрів УРСР, «будь-яка постанова або розпорядження Радміну ще в проекті направлялось в ЦК на узгодження. Значно зросла кількість спільних постанов...»[1]. Партійні з'їзди дедалі більше носили показушний,

[1] Ляшко А.П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. – К., 2001. – Кн. третья: На ступенях власти. – Ч. 2. – С. 24.

парадний характер. Виступи делегатів зводилися переважно до самозвітів і захвалювань політбюро та генерального секретаря.

У 1970–1980-ті рр. Компартія України фактично остаточно втратила будь-які автономні права. Проводячи лінію Москви, вона перетворилася на потужний інструмент русифікації України. А партійно-державна верхівка, користуючись всілякими привілеями і діючи поза національними інтересами, законом, поза критикою, перетворилася на замкнутий клан. Політичні права і свободи громадян лише декларувалися, але влада їх не дотримувалася. В країні діяла жорстка цензура на всі друковані видання й інші засоби масової інформації. Основним якісним показником функціонування політичної системи в Україні традиційно був рівень боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», а також з дисидентами й інакодумцями. На це був спрямований весь державний апарат, вся державна машина. Звинувачення в націоналізмі позбавляло людину будь-якої соціальної перспективи в житті. Особливі небезпеки загрожували тим, хто посідав більш-менш помітне місце в соціальній ієрархії. Для правлячої верхівки УРСР заклинання у вірності ідеям інтернаціоналізму, а насправді – московському центру були обов'язковим і постійним ритуалом, що на практиці виливався у постійне переслідування і зневажання всього національного і його носіїв.

Перманентна боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» знаходила всебічну підтримку в Москві, яка неухильно проводила в життя прожектерську ідею «злиття націй» і формування «нової історичної спільності – радянського народу». Філософію «єдиного радянського народу» навіть П. Шелест називав філософією «винищення окремих націй». За його характеристикою, це була «добре продумана й замаскована пропаганда, спрямована проти піднесення національної свідомості численних народів СРСР...»[1].

Розрив між деклараціями і гаслами офіційної партійно-державної номенклатури і реаліями життя відбивались у формалізації діяльності керівних партійних, державних, профспілкових, комсомольських та інших органів і організацій. Принцип демократичного централізму функціонував фактично як принцип бюрократичного централізму. Стосунки між керівними верхами і низами будувалися на строго ієрархічній основі. Компартії союзних республік функціонували на рівні й у рамках компетенції обласних комітетів партії. Партія неухильно перетворювалася навіть з формальними ознаками з робітничо-селянської на партію службовців. Належність до неї була основною складовою просування працівників службовою кар'єрою. Формалізмом були проникнуті всі структури і сфери життя партії. Комуністична партія України дедалі частіше називалася просто республіканською партійною організацією. Політична еліта України примирливо ставилася до власної долі залежної, веденої, а не провідної сили, звично сприймаючи Україну як об'єкт, а не суб'єкт міжнародного життя. Така установка для багатьох була інтелектуально привабливою і навіть комфортною, бо не потребувала надмірного напруження духовних сил, мислення іншими категоріями. Особливо денаціоналізованою виявилась керівна верхівка України в 1980-ті рр. Національна політична еліта як така фактично зійшла з політич-

[1] Україна. – 1990. – № 21. – С. 23.

ної арени, а пам'ять про українських суверен-комуністів була стерта. Тотально домінуючою залишилася та частина партійно-радянських керівників, які були зорієнтовані на вірнопіддане служіння не своєму народові, а Москві.

У проведенні своєї політики КПРС, як і раніше, опиралася на державний примус і насильство. Органи безпеки й армії беззастережно підпорядковувалися Центральному Комітетові КПРС. Як згадує перший Президент України Л. Кравчук, армія, яка перебувала в Україні, «підпорядкувалась тільки Москві. Навіть Щербицький не міг давати, член Політбюро, ніяких директив командуючому округом, ні-я-ких, це було поза республіканським виливом будь-якого рівня керівництва»[1]. Структури політичного розшуку і політичних репресій були не державними, а партійними, вони перебували на службі охорони інтересів КПРС, а не інтересів суспільства. Постійно розширювалося п'яте управління КДБ СРСР. Спочатку в ньому було 6 відділів, а в роки перебудови воно розрослося до 15 відділів. Зокрема, були створені відділи для «виявлення і запобігання проявів, які мали тенденцію до переростання в політично шкідливі угруповання» та для «роботи із запобігання акцій ідеологічної диверсії, спрямованої у сферу Спілки журналістів СРСР, співробітників засобів масової інформації та громадсько-політичних організацій». Штат центрального управління КДБ СРСР у 1980-ті рр. налічував понад 400 осіб. Крім центрального, відповідні управління були створені «на місцях». У складі КДБ УРСР був спеціальний відділ КДБ СРСР, який контролював діяльність Компартії України й усіх посадових осіб[2]. Агентурний апарат у кожній області становив у середньому 200 агентів[3]. Система політичного розшуку в країні ставала дедалі жорсткішою.

Системна криза торкнулася також рад як представницьких органів влади, професійних спілок, комсомолу, інших громадських, молодіжних, жіночих організацій. Так, ради, які повинні були бути повноцінними і повноправними органами влади, лише формально становили єдину систему органів державної влади в центрі й на місцях – від сільської і районної ради до Верховної Ради СРСР. Їм, як і раніше, відводилася декоративна роль у структурі влади. Вони не мали власних джерел фінансування і повністю залежали від коштів центру. А це означало, що ради залишалися безсилими і безголосими. До того ж не вони, а їхні виконавчі комітети здійснювали фактично управління громадськими і державними справами. Бюрократичний кістяк рад був доволі консервативним і повністю підпорядковувався відповідному партійному комітетові.

Обмежені повноваження мали Верховні Ради союзних республік. У сфері законодавства вони виконували лише окремі функції, «одноголосно» схвалюючи підготовлені апаратом рішення. Верховні Ради республік не контролювали уряд, фінансові витрати міністерств і відомств. Їхній вплив на життя суспільства все слабшав і слабшав.

У 1970–1980-ті рр. величезних масштабів набула бюрократизація в дер-

[1] Кравчук Л. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

[2] Там само.

[3] Макаревич Э.Ф. Филипп Бобков – профессионал холодной войны на внутреннем фронте // Политический сыск: Истории, судьбы, версии. – М., 2002. – С. 206.

жавному управлінні. Вона ще більше посилювала кризу в усіх сферах життя, в тому числі й у сфері міжнаціональних відносин – найчутливішій сфері людських стосунків.

Формально Радянський Союз, згідно з Конституцією, був федерацією п'ятнадцяти союзних республік, що мали доволі широку самостійність. Фактично ж він залишався унітарною державою, в якій усі важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики розв'язувалися в Москві. Бюджет СРСР був суворо централізованим. Гроші з усієї країни концентрувалися в міністерстві фінансів СРСР, а потім розподілялися між республіками. Усі кадрові питання стосовно керівних працівників республік погоджувалися з центром. Диктат центру з часом зростав дедалі більше, нерідко набуваючи форми бездумної, короткозорої політики. Так, будь-яке будівництво в республіках перебувало під контролем Москви. В період правління В. Щербицького найбільшими будовами, ініційованими керівництвом України, були Музей В. Леніна (нині Український дім) і музей Великої Вітчизняної війни (нині Музей історії України у Другій світовій війні). Як згадує Л. Кравчук, В. Щербицький так коментував будівництво: «Це, каже, єдине, що ми можемо побудувати без критики»[1].

Учасник правозахисного руху на території СРСР з 1960-х рр. М. Джемілєв згадує: «Хоча вважалось, що Радянський Союз складається із союзних республік, які добровільно приєдналися, ми знали, що це унітарна держава, що ніякої добровільності там не було. Але коли вже став реальністю розпад цієї імперії, то, звичайно, ми зразу орієнтувались на незалежну Україну. Взагалі всі жили мрією, коли це неприродне, криваве утворення, ця імперія розпадеться і народи здобудуть свою незалежність»[2].

Особливо гостро системна і загальна криза виявлялась у духовно-культурній сфері. До культурного занепаду країни призвели: всебічний ідеологічний контроль над культурою і освітою, поширення подвійної моралі й подвійних стандартів поведінки, посилення розриву між словом і ділом. Деморалізуючий вплив на інтелігенцію і все суспільство справляв відхід від об'єктивного аналізу стану справ у суспільстві, перманентні спроби реабілітації сталінізму. В суспільстві наростав масовий скептицизм, політична апатія і байдужість. Катастрофічно падав авторитет керівництва на всіх рівнях. Суспільство ставало малокерованим і потребувало змін.

Через історичні обставини, як об'єктивні, так і суб'єктивні, у березні 1985 р. після смерті К. Черненка Генеральним секретарем ЦК КПРС став М. Горбачов, молодий, енергійний 54-річний секретар ЦК, який усвідомлював необхідність корінних реформ для подальшого розвитку СРСР. Уже в квітні 1985 р. на пленумі ЦК КПРС він проголосив новий курс і в країні розпочалася перебудова. Вона мала охопити п'ять провідних сфер життєдіяльності суспільства: економіку, внутрішню і зовнішню політику, соціальну сферу та ідеологію. Йшлося передусім про перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних,

[1] Кравчук Л. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

[2] Джемільов М. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/476/

демократизацію суспільного життя та народовладдя, припинення холодної війни та побудову спільного європейського дому, покращення матеріального та культурного добробуту населення, ліквідацію цензури, гласність, вільний вияв думки громадян та ін.

Теоретично ідеї перебудови мали шанс на реалізацію, однак реалії життя виявлялися значно складнішими, ніж мислив собі її ініціатор та його соратники. Задумані реформи не були чітко окреслені. Йшлося про «прискорення», «удосконалення», «оновлення», повернення до «ленінських принципів», про «нове обличчя соціалізму» тощо. Реформатори від самого початку не ставили своїм завданням знищення тоталітарного ладу.

Перебудова в своєму розвитку пройшла чотири етапи: березень 1985 р. – січень 1987 р. – вона здійснювалася під гаслом «більше соціалізму»; 1987–1988 рр. – основний лейтмотив: «більше демократії»; 1989–1990 рр. – розмежування і розкол у таборі провідників перебудови; 1991 р. – перемога радикал-реформізму, розпад СРСР. На першому й другому етапах провідну роль у реформаційних процесах відіграв М. Горбачов, який помітно відрізнявся від своїх попередників. «Це була абсолютно інша людина, – згадує М. Джемілєв, – і ми, звичайно, вітали всі його починання у сфері демократизації, але було видно, що він піде до певної межі. Це не просто людина-демократ, а яка зрозуміла як державний діяч, бачила, що далі йде прірва і що потрібно щось робити. Цим я пояснюю його кроки по демократизації суспільства»[1].

Гасло «більше соціалізму» означало, по суті, наведення в країні елементарного «соціалістичного» порядку. В політичному керівництві розуміли, що країна перебуває в глибокій і довготривалій кризі, що система заради збереження потребує «ремонту». Перебуваючи в свій час під значним впливом Ю. Андропова, М. Горбачов спершу запровадив його методи щодо зміцнення своєї влади, удосконалення радянської моделі соціалізму. Він проголосив курс на «прискорення», активно взявся за зміцнення трудової дисципліни, повернення в суспільну свідомість пам'яті про трудові подвиги О. Стаханова, ударників перших п'ятирічок і т. д. За його ініціативи була створена державна інспекція контролю якості – Держприйомка, яка слідкувала за якістю продукції і мала право забраковувати її, якщо неякісна, карати матеріально тих, хто був відповідальним за її виробництво. В країні тривали розслідування справ щодо корупції, звільнення і переслідування за законом корумпованих чиновників, розпочалась кампанія боротьби з «нетрудовими доходами», тобто доходами, отриманими в результаті нелегальної трудової діяльності. З подачі Політбюро ЦК КПРС у країні різко скоротили продаж спиртних напоїв і заборонили їхнє вживання на різного роду офіційних заходах, навіть на прийомах.

Прагнучи зміцнити позиції КПРС у суспільстві, керівництво країни, звичайно, не допускало ніякої можливості об'єднання трудящих за політичними мотивами на відмінній від КПРС політичній платформі. Тим більше придушувалися такі ініціативи в Україні, де на чолі партійної організації досі перебував В. Щербицький. Коли восени 1986 р. управлінням КДБ по Донецькій області

[1] Джемільов М. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/476/

в Жданові (нині – м. Маріуполь) була виявлена «Громадська група суспільної ініціативи», доповідна записка негайно була направлена В. Щербицькому. В ній зазначалося, що група орієнтувалася на польську «Солідарність». В її документах ішлося про політичну кризу в країні, порушення прав людини, доводилася необхідність зміни державного і суспільного ладу на основі запровадження самоуправління трудящих без участі партійних і радянської органів. Група пропонувала створювати «Громадські групи суспільної ініціативи» як «осередки нового суспільства» для наступного їхнього об'єднання в «Спілку громадянської ініціативи». Діяльність групи кваліфікувалась як антисуспільна і така, що сформована під впливом «ворожих передач радіостанції "Голос Америки"»[1]. Група складалася всього з трьох осіб. Вона не встигла розпочати будь-яку діяльність, але силою радянської тоталітарної машини була знищена в зародку. Стара система опиралася будь-яким змінам у країні.

У перебудовчих процесах важливу роль відіграла проведена у липні 1988 р. XIX партійна конференція. Вона переформулювала стратегічну компартійну мету з побудови обіцяного М. Хрущовим до 1980-го рр. комунізму та заміну її гаслами про гласність, демократизацію і технічне переоснащення народного господарства. На конференції вперше був проголошений курс на створення правової держави. Однак партійні рішення не встигали за процесами і подіями, які динамічно розвивалися.

«Компартія України, як в цілому й КПРС, – пише відомий учений-політолог М. Михальченко, – була серйозно "хвора": застаріла ілюзорна ідеологія "не працювала"; компартійна номенклатура була відірвана не лише від народу, але й від рядової "комуністичної" маси, яка зовсім не була комуністичною»; рішення з'їздів КПРС і Компартії України були відірвані від реальності і ніхто вже не вірив у перемогу комунізму, коли навіть неякісні продовольчі і промислові товари зникли з магазинів. Купити шкарпетки, пральний порошок, десяток яєць тощо було великою вдачею. По-друге, політичний капітал більшовицької влади як справедливої і чесної, був розтриньканий і почався процес зрощування влади і тіньового капіталу, який підживлював корупцію. "Блат" як спосіб щось "дістати", просунутися в кар'єрі, вступити до престижного вишу, отримати житло і т. д. перетворив владу в блатну, яка діяла не за законом, а поза законно. У цих умовах не могло бути правової держави, високої моралі. І народ це чудово розумів. По-третє, українській партноменклатурі набрид політичний і економічний диктат Москви, вона прагнула сама хазяйнувати в Україні і відчувала себе достатньо могутньою для розриву з Росією, особливо в умовах жорстокої боротьби за владу у самій Росії. Крім того, почався процес розкладу в репресивних органах – у КДБ, МВС, прокуратурі, судах, армії (яка була деморалізована поразкою в Афганістані)»[2]. За цих умов розлучення з Росією історично визріло і розпад СРСР ставав неминучим.

---

[1] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 16–17.

[2] Михальченко М.І. Постколоніальний синдром на пострадянському просторі: порівняльний аналіз // Світогляд. – 2010. – № 5. – С. 50–53.

В роки перебудови Комуністична партія, сповідуючи консервативні, віджилі погляди, продовжувала захищати стару політичну систему, яка опинилася в глибокій кризі. Партія не встигала за перебігом подій, її бюрократичний апарат демонстрував свою нездатність вести політичну боротьбу за нових умов. Вона швидко втрачала контроль над процесами перебудови. Партійне керівництво не просто ігнорувало вимоги опозиційних сил, процеси демократизації, а частіше протистояло їм. Все це ослаблювало позиції партії в суспільстві, поглиблювало її кризу.

Перебудовчі процеси в країні розпочиналися з інформації. В інформаційному просторі швидко закріпився суто радянський термін «гласність», який за змістом був значно ширшим, ніж початкові рамки «критики і самокритики», і який увійшов у іноземні мови без перекладу. Попервах гласність означала лише новий, більш привабливий і живий стиль подачі інформації. Це був своєрідний перехідний етап між довготривалим періодом безмовного однодумства до свободи слова. Гласність – це право знати і право говорити. «В радянському суспільстві не повинно бути зон, закритих для критики», – оголосив М. Горбачов у січні 1987 р. У проведенні своїх реформ він прагнув заручитися громадською підтримкою, яка мала б привести до рішучих змін у державі та суспільстві через відсторонення ретроградів, консерваторів і бюрократів і вихід на провідні позиції в суспільстві реформаторів і прихильників Генерального секретаря ЦК КПРС. Поступово у пресі, на радіо і телебаченні розгорнулися гострі дискусії з проблем історичного минулого і сучасності. Завдяки гласності люди долали стереотипи й догми старого мислення, діставали змогу реально оцінювати ситуацію, користуючись новою об'єктивною інформацією, робити власні висновки і відповідно діяти. У 1989 р. була відмінена заборона на ввезення літератури з-за кордону і розсекречена частина архівів. У червні 1990 р. Законом СРСР «Про пресу» була відмінена партійна цензура і монополія держави на засоби масової інформації. В результаті суспільство стрімко політизувалося.

Складно і неоднозначно розгорталися перебудовчі процеси в Україні. Партійне керівництво України на словах однозначно підтримувало ініціативи й дії московського керівництва, а насправді робило все, щоб гальмувати і блокувати перебудовчі зміни в Україні. Партійно-державна номенклатура тримала під жорстким контролем ситуацію в республіці. В. Щербицький, який сімнадцять років очолював Компартію України і якого ще П. Шелест характеризував як «прибічника системи тоталітарного централізму», залишався ортодоксальним комуністом, консерватором і перетворився на одного з опонентів М. Горбачова. В роки правління В. Щербицького активізувалася політика русифікації й денаціоналізації України. Політико-ідеологічною підставою посилення асиміляції була офіційна теза про формування єдиної спільності – радянського народу. Тож невипадково преса називала Україну в роки перебудови «заповідником застою». Однак відносна економічна стабільність, певна пасивність широких народних мас носили лише видимий характер. Процеси, які розгорталися в республіці, мали більш глибинний характер, ніж у центрі. Антиукраїнська політика Кремля викликала наростаючий супротив української національно свідомої інтелігенції та пересічних громадян.

Поштовх до активізації суспільно-політичного руху дала Чорнобильська катастрофа, яка трапилась в Україні 26 квітня 1986 р. За розрахунками експертів, сумарний вихід радіоактивних матеріалів становив обсяги, рівнозначні наслідкам вибухів 500 атомних бомб, таких як скинута у 1945 р. на Хіросіму. За перші десять діб після фатальних чорнобильських вибухів із руїн 4-го ядерного реактора було викинуто радіації в декілька мільйонів разів більше, ніж під час найбільшої в історії атомної енергетики аварії на американській АЕС «Трімай-Айленд» у 1979 р. Радіоактивного забруднення зазнали Житомирська, Київська, Чернігівська та ще дев'ять областей України, ряд регіонів Росії та Білорусії. Вітряні потоки занесли радіаційний пил в Литву, Латвію, Польщу, Швецію, Норвегію, Німеччину, Нідерланди, Бельгію. Радіоактивна хмара зачепила навіть схід США. Радіоактивні дощі були зафіксовані в Ірландії.

Республіканська керівна верхівка під тиском Москви певний час боягузливо замовчувала сам факт катастрофи, приховувала її справжні наслідки. Нав'язлива ідея секретності призвела до того, що населення Швеції дізналося швидше про загрози чорнобильської трагедії, ніж українці. Перше офіційне повідомлення в СРСР зробили аж 28 квітня під тиском міжнародної спільноти, хоча й у ньому не повідомлялося про масштаби катастрофи. Проблему намагалися локалізувати.

Ще одним свідченням трагічної залежності України від московського центру стала затримка ним евакуації населення м. Прип'ять і першотравнева демонстрація у Києві, в якій брали участь діти. Рівень радіації в цей день у Києві перевищував фоновий у кілька десятків разів. Влада щоденно подавала сигнали через центральні та республіканські засоби масової інформації про те, що аварія на ЧАЕС не становить загрози для здоров'я населення. Офіційне попередження людей про небезпеку радіоактивного опромінення було оприлюднено лише на 9-й день після катастрофи – 5 травня. Почалася масова евакуація дітей киян, хоча, як стало відомо потім, партноменклатура вивезла своїх завчасно. І цей факт викликав неабияке обурення в суспільстві, поглибивши розкол до масштабів прірви між владою і народом.

Жахливими були соціальні й екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи. Навколо ЧАЕС була створена 30-кілометрова зона відчуження. Близько 135 тис. осіб змушені були покинути свої домівки та переселитися на більш безпечні території й починати життя заново. Відсутня точна оцінка кількості людей, які загинули від радіоактивного опромінення. Високі дози радіації отримали 240 тис. осіб, які брали участь у ліквідації аварії. Загалом, за оцінками Міністерства охорони здоров'я України, в результаті аварії на ЧАЕС постраждало близько 3,5 млн осіб, жертвою радіоактивного забруднення стали понад тисяча українських міст і сіл. Унаслідок катастрофи в Україні значно збільшилася кількість онкологічних захворювань, особливо серед дітей.

Великого удару було завдано й економіці республіки. Було порушено господарську діяльність багатьох підприємств, заподіяно шкоди сільському і лісовому господарству. Із сільськогосподарського обігу було вилучено близько 190 тис. га колись родючих земель. До 1990 р. в Україні було дезактивовано 3,5 млн га орної землі й 1,5 млн га лісу, що становило майже 12 % території

республіки. Дослідники тогочасної економіки зазначали, що монопольна експлуатація природних ресурсів за відсутності суверенітету і права самостійно послуговуватися власним національним надбанням, ідеологізація економічного розвитку і малопрофесійне ставлення до розв'язання проблем охорони природи, дегуманізація суспільства і деформація системи моральних цінностей включно з природою обумовили те, що Україна опинилася на межі тотальної екологічної катастрофи[1].

Безладне і бездумне планування промислового розвитку, безмірна хижацька експлуатація природних ресурсів призводили з часом до великих непродуктивних витрат на виправлення помилок і прорахунків. Так, витрати на ліквідацію наслідків аварії на Чорнобильській АЕС тільки за період з 1986 по 1989 р. становили понад 10 млрд дол. США, а непрямі витрати – 25 млрд дол. США. Щорічно Україна змушена витрачати 800–900 млн дол. США для подолання наслідків аварії.

Попри замовчування й спотворення сутності та масштабів Чорнобильської катастрофи, цензури, правда про трагедію торила собі шлях до громадськості, на сторінки газет і журналів, книжок і брошур, у радіо- та телевізійний простір. Вона збурювала суспільство, мобілізуючи його на захист своїх інтересів. «...Ця Чорнобильська трагедія практично стрепенула душею України, і тоді кожен по-різному якось себе зафіксував і засвідчив»[2], – згадує І. Драч.

Чорнобиль породив в Україні масовий екологічний рух. Найпоширенішою формою колективної соціальної дії, спрямованої на зміну екологічної ситуації, стали масові мітинги та демонстрації протесту. Перший за роки радянської влади масовий мітинг, присвячений екологічним проблемам, відбувся у Києві 13 листопада 1988 р. На ньому зібралося 20 тис. учасників. Крім питань екології, гостро обговорювалося питання винуватців трагедії, передусім посадовців. В Україні почали виникати різні групи «зелених», а в 1988 р. з'явилася асоціація «Зелений світ». Її очолив відомий письменник і лікар Ю. Щербак.

Дедалі активніше в громадську діяльність втягувалися науковці Академії наук України. 9 листопада 1988 р. у довідці 5-го управління КДБ УРСР зазначалось: «Останнім часом учені гуманітарних і природничих інститутів АН УРСР стали виявляти підвищений інтерес і більш активну участь у заходах, які проводились Спілкою письменників України, а також створеними з її ініціативи об'єднаннями "Літописець", "Клуб шанувальників рідної мови" і, передусім, екологічної асоціації "Зелений світ"»[3]. Участь учених значно посилювала інтелектуальний потенціал екологічного й інших громадських рухів. Під їхнім впливом було припинено будівництво Чигиринської та Кримської АЕС, каналу «Дніпро–Дунай» тощо. У березні 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла під впливом громадськості постанову «Про екологічну обстановку в республіці

[1] Сахаєв В. Економіка розвитку // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1992. – Січень. – С. 47–49.

[2] Драч І. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/610/

[3] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 189.

та заходи по її докорінному поліпшенню», якою передбачалося, зокрема, виведення з експлуатації Чорнобильської АЕС. Утім, генерація електроенергії станцією була припинена наприкінці 2000 р., а до виведення її з експлуатації триває й досі.

Екологічні гасла й аргументи широко використовувались у політичному житті України в роки перебудови, а екологічний рух став невід'ємною частиною боротьби за незалежність. У перші роки перебудови гласність, проголошена М. Горбачовим, мало змінила обличчя республіканської преси. Однак у республіці стали масово поширюватись неформальні, «самвидавські» газети і журнали. Частина з них друкувалася за межами республіки і відбивала загальносоюзні проблеми, інші виходили в Україні й були присвячені українській тематиці. Так, навесні 1989 р. почали виходити газети «Вибір» (Київ), «Поступ» (Львів), «Вільна Україна» (Дрогобич). Широкою популярністю користувалася газета Спілки письменників України «Літературна Україна». Активну участь у створенні нової преси брали репресовані діячі, ті, хто повернувся з еміграції. У 1987 р. В. Чорновіл відновив видання «Українського вісника», який активно включився в полеміку з чинною владою.

Гласність і плюралізм думок вели до поляризації суспільства, поширення національно-демократичних поглядів. На мітингах, зборах лунала публічна критика чинної системи влади, керівників-консерваторів, які чинили опір проведенню реформ. У рух прийшло все суспільство. Рушійні сили перебудови перемістилися від центру на місця, у виробничі підрозділи і творчі колективи. Критикуючи владу, прогресивно мисляча частина суспільства виявляла діяльну готовність взяти активну участь в оновленні життя суспільства, розв'язанні найгостріших суспільних проблем. Дедалі більші маси людей включалися в політичне життя, і, відповідно, демократичні процеси все більше виходили з-під партійно-державного контролю. Постійно розширювалися межі дозволеного в публічній дискусії, охоплюючи нові й нові, раніше заборонені теми. До весни 1989 р. офіційно санкціонована гласність перетворилася на практично необмежену свободу слова.

Важливим кроком у розвитку гласності стало припинення у листопаді 1988 р. глушіння західних радіопередач. У СРСР у 1980-ті роки діяло майже 3,5 тис. «глушилок» як у системі далекого радіопридушення, так і місцевих, які розташовувались у кожному з 200 великих міст СРСР. Їхня сумарна потужність більше ніж у п'ять разів перевищувала потужність західних радіостанцій, які вони блокували[1].

За допомогою вільних засобів масової інформації, публічних обговорень, дискусій стала відкриватися правда про такі сторінки української історії XX ст., як Українська Центральна Рада, голод 1921–1923 рр., Голодомор 1932–1933 рр., насильницька колективізація, сталінські репресії, діяльність Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, інші трагічні й героїчні сторінки історії українського народу. В різних містах і на різних майданчиках розгорнулися дискусії про українську символіку.

[1] История России. XX век: 1939–2007 / Под ред. А.Б. Зубова. – М., 2010. – С. 535.

З другої половини 1988 р. в Україні розпочалася реабілітація необґрунтовано засуджених у 1930–1940-ті – на початку 1950-х рр. Для координації цієї роботи була створена спеціальна республіканська комісія. Наслідком її діяльності стала реабілітація понад 108 тис. осіб, які несправедливо зазнали репресій радянського режиму[1]. Однак робота в цьому напрямку відзначалася непослідовністю. Залишалися нерозглянутими в судовому порядку справи ще 370 тис. осіб. Владні структури не реагували на вимоги громадськості реабілітувати людей, які переслідувалися владою і були засуджені в 1960–1980-х рр.

Гласність, свобода слова вели до самоорганізації суспільства. З об'єкта політичного управління суспільство перетворювалося на важливого суб'єкта політичного процесу. В союзних республіках з'явилися досить потужні «неформальні» групи та політичні рухи, зокрема Народні фронти в Естонії, Латвії, Литві, республіках Закавказзя. На початковому етапі діяльності їхні вимоги йшли в руслі резолюцій XIX партконференції, але з кінця 1988 р. виявилися ознаки того, що їх не задовольняло розширення суверенітету республік у рамках СРСР.

Появі нових громадсько-політичних рухів в Союзі РСР сприяло те, що правлячий режим у другій половині 1980-х рр. відмовився від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнив із в'язниць і заслання політичних в'язнів, дозволив існування «неформальних груп» та організацій різноманітних політичних напрямів[2]. Саме національно налаштована інтелігенція в умовах лібералізації політичного курсу направила суспільну ініціативу в політичне річище, сформувала політичну опозицію владі[3].

Важливим кроком у цьому напрямі стало звільнення політв'язнів, дисидентів, які тривалий час були ізольовані від суспільства. На середину 1980-х рр. їх налічувалося в СРСР майже 2 тис. Українці серед них становили понад 20 %[4]. З тюрем, таборів і заслань в Україну повернулося понад 300 осіб.

Наприкінці 1987 р. з ув'язнення вийшли і повернулися до України відомі правозахисники, зокрема В. Чорновіл і М. Горинь, у січні 1989 р. – Л. Лук'яненко. На цей час з еміграції прибув письменник та один із засновників Української Гельсінської групи М. Руденко. З Кримінального кодексу УРСР були виключені статті, за якими людей судили за їхні ідейні переконання, ба навіть за критичне слово на адресу партійно-державної влади. Це дало новий імпульс новаційним суспільно-політичним процесам. У 1988 р. офіційне святкування 1000-ліття введення християнства в Київській Русі було використане дисидентами в Україні

[1] Радянська Україна. – 1989. – 10 груд.

[2] Бажан О. Під наглядом КДБ: виникнення та функціонування неформальних політизованих організацій в часи «горбачовської перебудови» // Народний рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення Народного руху за перебудову (Київ, 22 вересня 2009). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 63.

[3] Гончарук Г. Украина: предрассветные сражения. Сопротивление власти в советских документах 1975–1991 годов / Г. Гончарук, А. Нагайцев, А. Шановская. – Одесса: Астропринт, 2011. – С. 285.

[4] История России. XX век: 1939–2007. – М., 2010. – С. 534.

для привернення уваги до долі Української автокефальної православної та Української католицької церков.

Дозвіл на об'єднання громадян привів до виникнення без узгоджень із властями великої кількості неформальних організацій, значна частина яких носила національно-визвольне забарвлення. Серед перших в Україні постали політичні клуби, просвітницькі організації. Так, у серпні 1987 р. за ініціативи колишніх дисидентів у Києві був заснований Український культурологічний клуб (УКК). До нього входили 30 осіб, зокрема, С. Набока, Л. Мілявський, Є. Сверстюк, О. Шевченко, О. Матусевич та ін. На його засіданнях зазнавала критики чинна радянська система, національна політика КПРС і радянської держави, висловлювались міркування щодо необхідності заміни комуністичного світогляду християнським віровченням, обговорювалися актуальні проблеми історичного минулого України.

Тоді ж, у 1987 р., у Львові розгорнуло діяльність культурологічне «Товариство Лева», яке об'єднало переважно молодих людей. Розпочав роботу також молодіжний дискусійний політичний клуб, Комітет захисту української католицької церкви (10 осіб) на чолі з І. Гелем, Демократичний Фронт підтримки перебудови (20 осіб), пізніше був створений Міжнаціональний комітет захисту політв'язнів (10 осіб), очолюваний М. Горинем. У Києві в Будинку вчених АН УРСР виник клуб «Спадщина», 50 % якого становили співробітники АН УРСР, а невдовзі в Київському університеті імені Т. Шевченка – студентське об'єднання «Громада». На його основі виникла Українська студентська спілка (УСС). В Україні розпочали свою діяльність й інші молодіжні організації: Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Демократична спілка студентів (ДСС), Студентське братство.

Під впливом цих об'єднань і клубів зазнавали корозії і руйнувались офіційні організації і структури, долалися комуністичні ідеологічні стереотипи. Так, учасники створеної в листопаді 1987 р. Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) ставили перед собою мету популяризувати «невизнаних в Україні письменників і поетів». У самодіяльних журналах «Кафедра», «Євшанзілля» вони друкували твори, які раніше не публікувалися і які сприяли «вихованню національної самосвідомості»[1].

У грудні 1987 р. колишні політичні в'язні оголосили про відновлення Української Гельсінської групи – громадсько-політичної правозахисної організації, а в липні 1988 р. на 50-тисячному мітингу у Львові було заявлено про перетворення її на Українську Гельсінську Спілку. Головою Спілки був обраний Л. Лук'яненко. 7 липня 1988 р. УГС оприлюднила «Декларацію принципів УГС» – програмний документ, в якому узагальнила та висловила акумульовані різними мітингами, демонстраціями, зборами, конференціями, диспутами вимоги. За цілою низкою положень вони були близькі до програмних принципів народних рухів прибалтійських республік: гарантія права української нації на самовизначення, державність української мови, створення республіканських

[1] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – С. 170.

військових формувань, звільнення всіх політв'язнів, легалізація Української католицької та Української автокефальної православної церков. Висловлюючись спочатку за конфедерацію союзних республік з їхньою широкою самостійністю, УГС згодом почала виступати за вихід України зі складу СРСР і створення незалежної держави. Отже, Спілка вийшла за межі правозахисної діяльності і набула ознак організованої опозиційної сили. Ряди УГС швидко зростали, і на початку 1990 р. вона налічувала вже 1,5 тис. членів, мала відділення майже в усіх областях України, представництва в Москві, республіках Балтії, а також за кордоном.

Утворення УГС було сприйнято офіційними властями як виклик. Діяльності Спілки чинилися різного роду перешкоди і протидія. Члени організації переслідувалися, залякувалися, арештовувалися, дискредитувалися. Але від цього авторитет УГС серед народу тільки зростав. Організація стала активним учасником демократичних перетворень і національно-визвольних процесів в Україні на зламі 80–90-х рр. XX ст. Квітневий 1990 р. з'їзд Спілки, в якому взяли участь 500 делегатів, постановив перетворити її на політичну організацію – Українську Республіканську партію, головою якої був обраний Л. Лук'яненко.

Активізувалася громадськість не лише в Києві та Львові. Неформальні громадські об'єднання виникали на всій території УРСР. У Харкові діяла «Спілка захисту вільної праці». В Сумах у травні 1988 р. з'явилася ініціативна група з метою створення «Сумського обласного комітету сприяння демократизації», в Полтаві діяв так званий «Комітет мітингу», в Ялті у лютому 1988 р. створений «Союз доброї волі», в Одесі – «Демократичний союз сприяння перебудові». На липень 1988 р. КДБ УРСР мав інформацію і здійснював нагляд за 21 неформальним об'єднанням громадян України. Це були саме ті організації, які становили, на думку КДБ, реальну загрозу чинному режиму[1].

Подією в суспільному житті України стало створення у березні 1989 р. історико-просвітницького правозахисного товариства «Меморіал». До його координаційної ради увійшли режисер Л. Танюк (голова), кінопубліцист В. Кузнєцов, письменник В. Маняк та ін. Серед першочергових завдань «Меморіалу» було відновлення історичної правди й увічнення пам'яті жертв політичних репресій в УРСР, надання допомоги тим, хто живий, подолання комуністичних стереотипів та утвердження прав особистості у політичній практиці та суспільному житті[2]. Товариство об'єднало в своїх лавах близько 360 тис. осіб із числа репресованих, їхніх нащадків і членів їхніх родин. У квітні 1991 р. «Меморіал» був названий іменем В. Стуса. Його філіали діяли в багатьох містах республіки. Особливою активністю відзначалася львівська організація, яку очолював академік АН УРСР І. Юхновський. Товариство вимагало від партійно-державних структур публічного засудження всіх злочинів сталінізму і радянських каральних органів, здійснених у 1920–1980-ті рр., переоцінки діяльності політичних, громадських і військових формувань, що діяли за різних часів на західноукраїнських землях.

[1] ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.), пор.8. – Арк.127–130.

[2] Радянська Україна. – 1989. – 7 берез.

Діяльність товариства також не толерувалася радянськими партійно-державними структурами. Однак, попри переслідування, залякування і моральний тиск, «Меморіал» організовував мітинги, демонстрації, брав участь у всіх демократичних процесах. За його ініціативи Верховна Рада УРСР прийняла 17 квітня 1991 р. Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні».

На хвилі національного піднесення численні організації і гуртки у лютому 1989 р. об'єдналися в Товариство української мови імені Тараса Шевченка як всеукраїнську громадську спілку. Товариство сформувала національна інтелігенція, передусім письменники, науковці й освітяни. Очолив його Д. Павличко. До 1990 р. ТУМ виросло в розгалужену потужну організацію. Багатолюдні заходи, які проводило Товариство, прямо чи опосередковано впливали на перебіг подій у країні та прийняття державних рішень.

У червні 1989 р. в Італії, під Неаполем, за участі провідних українських учених з діаспори та материкової України, відомих славістів Європи було засновано Міжнародну Асоціацію Україністів (МАУ), президентом якої став академік АН УРСР В. Русанівський. Асоціація об'єднала науковців світу, які вивчали історію і культуру України й українського народу. Як зазначено в статуті, це «організація науковців і діячів культури, яка ставить за мету сприяти україністичним студіям у різних країнах світу, обмінові інформацією щодо джерельної бази і наукових досліджень, їх координації, науковій підготовці дослідників різних сторін української культури в їх зв'язку з культурами інших народів, поширенню знань про українську культуру у світі»[1]. Цікаво, що в подібних фактах радянські спецслужби завжди вбачали провокації, ідеологічні диверсії, підривну діяльність зарубіжних антирадянських організацій, передусім українських націоналістичних. «Не виключено, – зазначалося у доповіді КДБ УРСР від 9 листопада 1988 р., – що використовуючи цю обставину (утворення МАУ. – *Авт*.) спецслужби та ідеологічні центри імперіалістичних держав поряд з наданням вигідного їм ідеологічного впливу на радянських учених спробують активізувати підривну діяльність проти нашої країни, оскільки особлива увага приділяється створенню умов для взаємного обміну і залучення до спільних наукових розробок молодих учених»[2].

У жовтні 1989 р. у Львові відновило свою діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка – НТШ). На установчих зборах зазначалось, що відновлене НТШ у Львові «не є альтернативою існуючій Академії наук УРСР, а добровільна асоціація вчених, насамперед ентузіастів українознавчої науки і ставить собі за мету консолідувати творчу енергію наукової інтелігенції західноукраїнського регіону, що сприятиме піднесенню авторитету української науки як в Україні, так і за її межами». Першим головою НТШ став відомий український учений у галузі механіки матеріалів, організатор науки О. Романів[3].

---

[1] Вісник Міжнародної асоціації україністів. – К., 1990. – № 1. – С.3–12.

[2] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 187.

[3] Український історик (Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен). – 1989. – № 4. – С. 111–112.

Значною подією загальнокультурного значення стало проведення у вересні 1991 р. Форуму інтелігенції України, ініційованого Спілкою письменників України, Народним Рухом України, Асоціацією творчої інтелігенції «Світ культури», Інститутом літератури імені Т. Шевченка та іншими організаціями. Форум виробив конкретні програми участі творчих працівників у державотворчому процесі. Резонансу набув і скликаний в Одесі наприкінці 1991 р. перший Всеукраїнський міжнаціональний конгрес з проблем духовного відродження народів, які проживали в Україні.

Шлях українського національного руху багато в чому збігався з траєкторією розвитку національно-визвольних рухів, Народних фронтів інших союзних республік. Перший час їхні представники ставили питання про федералізацію, лише згодом – про незалежність. На зборах і мітингах, організованих Народними фронтами, у засобах масової інформації все частіше і частіше лунали заклики щодо відновлення державності республік. Як згадує про ті процеси І. Мельник, на українську інтелігенцію «магічно подіяв приклад польської "Солідарності", діяльність масових громадських організацій у балтійських країнах»[1]. Однак міжнаціональні стосунки в Україні розвивались у більш лояльно-ліберальних формах, ніж у прибалтійських республіках. В Україні практично не було спроб розділити і протиставити населення за національною ознакою, дискримінувати чи обмежити кого-небудь у правах. Прагнення до національної консолідації було домінуючою тенденцією в діяльності громадсько-політичних рухів і об'єднань УРСР.

Важливими формами боротьби українців за національні інтереси, права і свободи громадян були масові мітинги, акції протесту, демонстрації, збори. На них дедалі частіше лунали заклики до зламу радянської бюрократичної системи, подолання партійної диктатури, засудження політики русифікації та нищення національних здобутків українського народу, свободи особистості, демократії, державної незалежності. Особливо активним був демократичний рух у західних регіонах України, в центрі, в Донбасі. На західноукраїнських землях він позначений був збереженими традиціями національно-визвольних змагань. Саме тому національно-демократичні ініціативи генерувалися передусім там і потужними імпульсами поширювалися по всій республіці. 13 червня 1988 р. у Львові відбувся перший в Україні за радянських часів багатотисячний несанкціонований мітинг. Його учасники засудили тоталітарний режим, вимагали від влади гарантій забезпечення прав і свобод кожної людини. На початок травня 1989 р., за неофіційною інформацією, на проведення мітингів було подано 279 заяв, відбулося 72 несанкціонованих мітинги. На багатьох з них ішлося про захист національних інтересів українського народу.

В роки перебудови на авансцені політичної боротьби з'явилася і така нова політична сила, як кримськотатарський національний рух. Під тиском численних акцій влада змушена була дозволити повернення кримських татар на свою історичну батьківщину. У квітні 1989 р. на Кримському півострові їх уже проживало

[1] Мельник І. З історії створення народного руху України та відродження «Просвіти» (1988–1991). Спогади // Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. – www.inst-ukr.lviv.na/files/21/120Melnyk.pdf

40 тис., улітку 1991 р. – 130 тис. Для захисту національних прав депортованого народу навесні 1989 р. була створена Організація кримськотатарського національного руху. Першим головою її Центральної ради став М. Джемілєв. Восени 1990 р. – навесні 1991 р. відбулися вибори на з'їзді кримських татар. З'їзд відбувся у червні 1991 р. На ньому було обрано Меджліс кримськотатарського народу, ухвалено низку важливих документів, серед яких – Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу, Звернення до кримськотатарського народу, мешканців Криму, Президента і Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, ООН, парламентів і урядів іноземних держав, міжнародних організацій і Резолюція про повернення кримських татар на батьківщину, Постанова про національний прапор і гімн кримськотатарського народу. Народ-вигнанець поступово відроджувався і ставав повноцінним суб'єктом суспільно-політичного життя СРСР і передусім України. Його активність посилювала потенціал незалежницьких прагнень українців.

Радянське керівництво активно протидіяло зростанню «відцентрових» настроїв в Україні. З серпня 1988 р. було підписано Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про відповідальність за порушення встановлення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій», яким передбачались серйозні санкції – від штрафу до позбавлення волі та виправних робіт на різні терміни.

Прагнення обмежити, нейтралізувати або упередити зростаючий вплив громадських організацій виявилося на різних рівнях і з приводу різних питань. Так, 23 червня 1989 р. на засіданні комісії Верховної Ради УРСР з питань патріотичного та інтернаціонального виховання та міжнаціональних відносин було розглянуто питання про національну символіку. На ньому наголошувалося на неприпустимості використання під час громадсько-політичних заходів жовто-блакитних прапорів і символів, які «скомпрометовані буржуазними націоналістами»[1].

Організаційне оформлення альтернативних до правлячої партії структур в Україні мало кілька основних причин. З одного боку, це визначалося прагненням вищого партійного керівництва використати широкий громадсько-політичний рух у своїх інтересах, з другого – консервативна політика частини партійної еліти, приклад і досвід польських і прибалтійських громадських рухів, соціальний конфлікт інтересів народу та влади, розвиток суспільно-політичної думки у напрямі свободи і незалежності кожного народу, його право на самостійну національну державність[2].

Неформальний рух в Україні налічував значне коло прихильників та охоплював широку палітру соціальних інтересів. Найбільшу кількість становили культурно-історичні, суспільно-політичні, екологічні, спортивні й інші самодіяльні групи, об'єднання та організації. Наприкінці 1988 р. кількість таких

[1] Відомості Верховної Ради УРСР. – 1989. – № 27. – С.294.

[2] Бондаренко С. Роль Народного Руху України у національно-політичному житті українського народу наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття: сучасний стан та перспектива розвитку // Україна – Європа – Світ. – 2012. – Вип. 9. – С. 80; История России. XX век: 1939–2007. – М., 2010. – С. 534.

неформальних груп налічувала кілька тисяч. А станом на червень 1989 р. їхня чисельність зросла до більш як 47 тис.[1]

Наприкінці 1980-х рр. на цьому шляху демократичні сили стали відкрито використовувати національну символіку. Символом українського національного опору російсько-радянській окупації був синьо-жовтий прапор. 26 березня 1989 р. на мітингу пам'яті Чорнобильської трагедії у Львові вперше за часів радянської влади замайоріло синьо-жовте знамено, а 1 травня колона львів'ян з національними прапорами, прорвавшись крізь міліцейські кордони, взяла участь у святковій демонстрації. 23 березня 1990 р. за рішенням сесії Тернопільської міської ради над її будівлею поруч із державним прапором УРСР з'явився національний прапор. 28 квітня синьо-жовтий прапор з'явився поруч із державним на будівлі Львівської обласної ради. 24 липня 1990 р. національний прапор, освячений на площі біля Софійського собору, був піднятий перед будинком Київської міської Ради.

Дедалі частіше в різних аудиторіях став лунати гімн-пісня П. Чубинського «Ще не вмерла Україна». Прилюдно вона прозвучала в Борисполі над могилою Павла Чубинського наприкінці 1989 р.

З 17 вересня 1991 р. українське радіо розпочинає свої передачі виконанням пісні-гімну «Ще не вмерла Україна», а 5 грудня 1991 р. вона вперше пролунала на засіданні Верховної Ради України, присвяченому підсумкам всеукраїнського референдуму та виборам Президента нашої держави, у виконанні уславленого хору імені Г. Верьовки.

Рушійною силою національно-демократичних процесів, які розгорнулися в Україні за часів перебудови, була інтелігенція, передусім та її частина, яка завжди була орієнтована на українську незалежність. «Завжди, протягом всієї її (України. – *Авт.*) історії: після Богдана, чи після втрати незалежності, завжди були люди, які знали, вірили, були переконані, що прийде час незалежності України»[2], – зазначав академік НАН України К. Ситник.

Улітку 1989 р. на арену політичної боротьби вийшов робітничий рух. В умовах гострої соціальної напруги особливо активно заявили про себе шахтарі. Їхні масові страйки охопили найважливіші вуглевидобувні регіони Радянського Союзу: Кузнецький басейн, Воркуту в Україні – Донецький і Львівсько-Волинський басейни. Страйки мали гострий, затяжний характер, були організованими і солідарними. Навіть влада визнавала, що основними їхніми причинами була занедбаність соціальної сфери і нерозв'язаність багатьох побутових питань, погане забезпечення житлом, незадоволення людей оплатою праці, постачанням продовольства і товарів першої необхідності, а також погіршення екологічної обстановки[3].

---

[1] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 5.

[2] Ситник К. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/412/

[3] Радянська Україна. – 1989. – 10 серп.

Першими в Україні застрайкували 15 липня 1989 р. гірники шахти «Ясинуватська-Глибока» в Макіївці. Їх практично відразу підтримали шахтарі ще шести шахт Донбасу. У своїх вимогах, адресованих міністрові вугільної промисловості СРСР і керівництву об'єднання «Макіїввугілля», названо 38 пунктів. Ішлося про істотне збільшення шахтарської відпустки, додаткову оплату нічних змін, про вдосконалення пенсійної справи, забезпечення трудівників вугільної промисловості продуктами харчування відповідно до медичних норм та ін. За кількістю і своїм характером вимоги у Макіївці були дуже схожі зі зверненням шахтарів Междурєченська й інших районів Кузбасу[1].

Протягом короткого часу шахтарський страйк охопив увесь Донбас. Його епіцентром став Донецьк. На 19 липня на Донеччині припинили роботу 67 шахт і шахтоуправлінь, а також низка шахтобудівних управлінь. До них приєдналися гірники шахт об'єднання «Павлоградвугілля» Дніпропетровської області, Червоноградська група шахт («Укрзахідвугілля»).

Страйковий комітет червоноградців, проаналізувавши вимоги трудових колективів, узагальнив їх і звів до 41 пункту. Гірники порушили питання економічно-господарської самостійності шахт, удосконалення виробничих структур, скорочення до 50 % управлінського апарату, підвищення пенсій, встановлення єдиних вихідних днів тощо. Повідомлялося, що у місті дотримувався порядок, який забезпечували члени страйкового комітету[2].

На 22 липня страйками було охоплено 203 (з 286) шахт[3]. Роботу припинили майже півмільйона шахтарів України. Їхні спільні вимоги зводилися до надання економічної самостійності шахтам, корінного поліпшення умов життя та охорони праці, підвищення заробітної плати, скорочення адміністративно-управлінського апарату, вирішення в шахтарських містах і селищах соціальних, житлово-побутових і екологічних проблем, ліквідації дефіциту найважливіших продовольчих і промислових товарів. Страйк привернув увагу різних неформальних груп і об'єднань, які через своїх прихильників прагнули привнести політичний зміст і радикалізувати шахтарські вимоги.

У ході страйку гірники виказали повну недовіру профспілкам, зважаючи на їхню безправність і підпорядкованість адміністрації, неспроможність захищати інтереси робітників і низький авторитет. Для захисту своїх інтересів шахтарі створили нові органи – міські та шахтні страйкові комітети. У місті Димитрово Донецької області страйкарі на мітингу вимагали звіту директорів м'ясокомбінату і молокозаводу, примушували куштувати недоброякісну ковбасу і молочні продукти, які вони випускали. В деяких місцях страйкоми перевіряли магазини, бази, склади, за результатами чого приймалися рішення про зняття з роботи завмагів, організовувався розпродаж виявлених товарів. Об'єднаний міський страйковий комітет м. Кіровське Донецької області прийняв рішення взяти під контроль засоби масової інформації – міський радіовузол і місцеву

[1] Радянська Україна. – 1989. – 18 лип.

[2] Радянська Україна. – 1989. – 22 лип.

[3] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 411.

газету. Висувалася вимога, щоб програма радіопередач і матеріали, розміщені в газеті, узгоджувались зі страйковим комітетом.

Отже, основні вимоги шахтарів були соціальні. Політичні ж нейтралізували спецслужби. Хоча в низці міст, як-от Ворошиловград, Стаханов, Червоноград, Павлоград, Сніжне, вони носили й політичний характер. Зокрема, допускалися висловлювання виключити з Конституції СРСР положення про КПРС як керівну й організуючу силу суспільства. В м. Червоноград Львівської області страйкарі висловлювали заклики достроково провести вибори у місцеві ради, звільнити з посад керівників партійних, радянських і правозахисних органів, створити незалежну профспілкову організацію, легалізувати українську католицьку церкву.

Страйкарі в м. Стаханові Ворошиловградської області 20 липня також виступили за відставку місцевого партійно-радянського керівництва, негайне скликання позачергового пленуму міськкому партії та сесії міськради.

Виступи шахтарів, діяльність їхніх страйкових комітетів сприяли розгортанню відповідних процесів на об'єктах транспорту, металургії, будівництва, хіммашинобудування, електротехпрому, деяких оборонних підприємств Донецької, Дніпропетровської, Харківської, Київської, Ворошиловградської та інших областей. Ситуація у деяких галузях господарства країни досягла критичної межі. М. Горбачов і М. Рижков звернулися до шахтарів Донбасу із закликом відновити роботу, пообіцявши виконати їхні вимоги. І дійсно, побоюючись подальшого поглиблення кризи, уряд спеціальною постановою задовольнив майже всі вимоги страйкуючих шахтарів. 30 липня 1989 р. шахтарський страйк завершився[1].

У шахтарському середовищі, як і всюди, діяли агенти КДБ, які оперативно інформували відповідні органи про настрої і дії шахтарських лідерів, активістів, впливали на прийняття рішень. «Через наявні і створені оперативні можливості справлявся вплив на страйковий комітет у плані вироблення ним виважених вимог, виведення із його складу екстремістськи налаштованих [...] (осіб)»[2], – інформувало управління КДБ УРСР по Львівській області обком партії 1 серпня 1989 р. Спецслужби, партійні і радянські органи робили все, щоб не допустити об'єднання шахтарського руху з національно-демократичним.

Липневі масові виступи шахтарів мали політичні наслідки. В ході або одразу після завершення страйку в Україні були звільнені з посад 2 генеральних директори об'єднань, 8 директорів шахт, 11 господарських керівників, 86 голів РТК, 17 профспілкових працівників. Протягом наступного місяця тільки в Донецькій області страйкоми оголосили недовіру 42 першим керівникам, тобто кожному третьому директорові шахти. Перевибори директорів пройшли на 27 шахтах. На 87 % змінився склад голів РТК. Із 121 голови профкомів шахт були переобрані 80 (66 %). До кінця серпня 1989 р. склади профспілкових комітетів

[1] Воловодова О.В. Шахтарський рух: від стихійного виступу до демократичної системи самоорганізації // Філософ. і соціолог. думка. – 1991. – № 7. – С. 46–53.

[2] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 409–410.

були переобрані на 200 шахтах УРСР. У Донецьку, Дзержинську, Сніжному, Торезі, Стаханові, Кіровському, Брянці, Шахтарську були відсторонені від посад перші секретарі міськкомів КПУ[1]. «Шахтарі відчули, – згадує Л. Кравчук, – що вони можуть знімати, призначати, страйки набували політичного забарвлення, і кожен раз після страйку шахтарська галузь, вугільна промисловість ставала все гіршою і гіршою... це був початок руйнування економіки»[2].

На хвилі зростаючої політизації робітничого руху проходив у Донбасі страйк 1 листопада 1989 р., в ході якого висувались і політичні вимоги. Головні з них – включення до порядку денного Другого з'їзду народних депутатів СРСР питання про відміну 6 статті Конституції, яка закріплювала керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в радянському суспільстві, обговорення питання про вільне створення політичних партій і рухів, про заборону обіймати одночасно посади в партійних і радянських органах[3].

Після липневого страйку страйкоми не були розпущені. 17 серпня 1989 р. у м. Горлівка на конференції представників страйкових комітетів шахт, об'єднань і міст Дніпропетровської, Донецької, Ворошиловградської та Ростовської областей було утворено Регіональну спілку страйкових комітетів Донецького вугільного басейну (РССКД). Прийнято було статут та утворено Координаційну раду.

У 1990 р. страйковий рух іще більше політизувався. Представники опозиційних політичних сил України спрямували страйкарів на дії проти місцевих комітетів Компартії України і КПРС загалом. З'явилися вимоги ліквідувати на підприємствах парткоми, націоналізувати майно КПРС, деполітизувати правоохоронні органи. Зусилля страйкових комітетів і опозиційних сил зливалися в єдиний потік боротьби за економічні й політичні права і свободи народу. Політичні гасла під час страйків і політичні вимоги опозиції у Верховній Раді України збігалися.

У березні–квітні 1991 р. Україною прокотилася нова хвиля багатотисячних шахтарських страйків. Причиною їх було невиконання владою економічних вимог страйкарів у минулі роки, подальше погіршення ситуації у вугільній галузі. Узагальнюючу оцінку політики влади щодо вугільної галузі дав генеральний директор виробничого об'єднання «Ровенькиантрацит» Р. Астахов: «Керівники країни не розуміють або забули про те, що є основою держави, фундаментом її економіки. Основа – це промисловість, а наріжний камінь у цій основі – вугілля. На жаль та на велику біду, ставлення державних діячів до шахтарів, до їх життя й, без перебільшення, до каторжної праці стало гіршим і більш неповажним, ніж до працівників інших галузей»[4]. Однак на цей час, як зазначалося, керівництво

---

[1] Дряглін В. Масовий шахтарський страйк в Україні в липні 1989 р. (причини, характер, основні риси і наслідки) // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікація. Укр. наук. журн. – 2009. – № 3. – http://social-science.com.ua/article/90

[2] Кравчук Л. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

[3] Болбат Т. Політичне пробудження Східної України (1989 р.) // Схід. – 2006. – http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=11837

[4] На власть надейся, но... // Луганская правда. – 1991. – 5 янв.

країни стало на шлях не порозуміння з робітниками, шахтарями, а «наведення порядку» адміністративно-силовими методами. Відповідно до Указу Президента СРСР «Про заходи щодо забезпечення боротьби з економічним саботажем та іншими злочинами у сфері економіці» від 26 січня 1991 р. до керівників шахт за неефективне використання бюджетних коштів, за зрив постачання вугілля споживачам і такі дії, які можна було кваліфікувати як саботаж, могла застосовуватися кримінальна відповідальність. Наказом міністра вугільної промисловості СРСР М. Щадова почалася ліквідація низки трудових колективів. Союзний уряд не розглядав питання про приватизацію вугільної промисловості. Він відмовився підписати угоду щодо соціальних і трудових гарантій із професійною спілкою робітників вугільної промисловості й обговорювати з представниками гірників Генеральну типову тарифну угоду, прийняту II з'їздом шахтарів у жовтні 1990 р., яка передбачала кардинальну реформу оплати їхньої праці. Спроби союзного і республіканського урядів ужити заходів, щоб виправити ситуацію й уникнути страйку, не дали результату.

1 березня в УРСР розпочався економічний страйк. В авангарді страйкової боротьби йшли шахтарі виробничих об'єднань «Первомайськвугілля» та «Красноармійськвугілля». На першому етапі страйку абсолютна більшість трудових колективів політичних вимог не висувала. Для виходу з конфлікту шахтарі Донбасу двічі, і кожного разу безпосередньо, намагалися зустрітися з М. Горбачовим. Президент СРСР на цей час фактично втратив важелі впливу і для збереження своєї влади і себе у владі орієнтувався на консервативні сили. Розпочатий страйк був кваліфікований як незаконний. У зв'язку з цим його дні уряд оплачувати не збирався. Передбачалося притягнути колективи страйкарів до адміністративної відповідальності. Однак конфлікт не згасав, а ще більше розпалювався і переходив у політичну площину. Уже 4 березня, в день добового політичного страйку в Кузбасі, шахтарські виступи охопили і виробниче об'єднання «Донецьквугілля». Основними вимогами донецьких шахтарів була відставка Президента і Верховної Ради СРСР. 11 березня до страйку приєдналися гірники Червонограда, а 13 березня – Нововолинська. Страйкарі виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля» вимагали не просто відставки М. Горбачова, а й взагалі ліквідації посади президента – державного інституту, що стояв на перешкоді республікам на шляху до побудови незалежних держав.

12 березня Спілка трудівників Кузбасу оголосила про початок політичного страйку «до переможного кінця». Підтримуючи шахтарів Кузбасу, Регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу заявила про відновлення страйку, припиненого в липні 1989 р. Крім політичних вимог, висунутих Кузбасом, РССКД вимагала надання Україні повного економічного та політичного суверенітету. Загальна кількість колективів, що страйкували, наближалася до 50[1].

Страйк гірників поглиблював економічну кризу в країні: скорочувався вуглевидобуток, зупинялися енергоблоки, лихоманило металургійні заводи.

[1] Агапов В. Шахтарські колективи України і вищі органи державної влади СРСР: взаємовідносини напередодні та під час весняного страйку 1991 р. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2012. – Вип. 17. – http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/85723

Прагнучи знайти вихід із ситуації, що склалася, Верховна Рада 21 березня прийняла постанову «Про страйки шахтарів», в якій наголосила, що категорично не погоджується з ультимативними політичними вимогами гірників. Шахтарям було запропоновано відмовитися від страйків, а органам влади – спільно з шахтарями обговорити стан справ на підприємствах вугільної промисловості. Такий захід результату не дав. Страйк не був припинений.

26 березня Верховна Рада СРСР прийняла постанову «Про припинення страйків на підприємствах вугільної промисловості країни». В ній було зобов'язано шахтарів припинити на два місяці страйки, утриматися від їхнього проведення до кінця 1991 р., ширше використовувати у конфліктних ситуаціях комісії з примирення, трудовий арбітраж, колективні договори. Верховна Рада СРСР відмовилася від адміністративно-примусового способу розв'язання конфлікту і відкинула пропозиції розібратися зі страйкарями за допомогою КДБ і правоохоронних органів. Вищим законодавчим органом країни були відхилені пропозиції Кабінету Міністрів СРСР ввести кримінальну відповідальність за участь у страйках. Було відкинуто також пропозиції компенсувати завданий економіці збиток із фондів соціального страхування та фондів тих профспілок, які підтримали страйк. Кабінет Міністрів СРСР і Рада Міністрів УРСР були зобов'язані негайно розпочати розгляд пакета соціально-економічних вимог страйкомів і виробити узгоджені заходи щодо поліпшення умов праці та матеріального становища гірників.

Унаслідок адміністративного та морально-психологічного тиску частина шахтарських колективів припинили страйк, інші – розширили свої вимоги і їхня позиція ставала дедалі жорсткішою. Виконуючи постанову Верховної Ради СРСР, Кабінет Міністрів СРСР пішов на діалог із шахтарями для вирішення шахтарських вимог. При цьому було попереджено, що уряд не буде вести ніяких перемовин щодо політичних питань. Тож частина страйкових комітетів, які входили до Міжрегіональної ради страйкових комітетів, створеної на III позачерговому з'їзді народних депутатів РРФСР (до неї входили й українські шахтарі), продовжувала обстоювати політичні вимоги. Інші зосередилися на економічних.

2 квітня у Москві зібралися 200 шахтарів і директорів підприємств, з яких четверта частина були посланцями з України. 30 осіб представляли шахти, що страйкували. Гірники привезли із собою вимоги колективів, що їх делегували, переважно економічні. Тільки делегація виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля» мала виключно політичні вимоги. Обговорення шахтарських пропозицій відбувалося за участі міністра вугільної промисловості СРСР М. Щадова і народних депутатів СРСР. Пропозиції Міжрегіональної ради страйкових і робітничих комітетів про розгляд політичних і економічних вимог у єдиному пакеті не були підтримані більшістю присутніх. Під час зустрічі з В. Павловим були підписані документи, спрямовані на задоволення вимог шахтарів: «Про заходи щодо підвищення заробітної плати працівникам вугільної (сланцевої) промисловості у 1991–1992 роках», «Про доповнення списку робіт і професій, що дають право на пенсію, незалежно від віку при зайнятості на них не менше

25 років», «Про дозвіл підприємствам вугільної промисловості реалізації частини вугілля за договірними цінами».

Здавалося, криза була подолана, конфлікт розв'язаний, економічні вимоги страйкарів в основному були виконані. Однак уже 3 квітня розпочався новий виток страйкової боротьби. І причиною цього стала реформа цін, у результаті якої вони зросли на 200 %, без горілки і лікеро-горілчаних виробів на 250 %. Ціни на окремі види продовольчих товарів, на одяг та взуття зросли у 2–4 рази, на лікарські препарати – у 16 разів. Вартість послуг пасажирського транспорту збільшилася на 52 %. Ціни на авто- та електротранспортні послуги збільшилися в три рази. Це викликало стихійні страйки на шахтах СРСР і України. На мітингах шахтарів з'явилося гасло «Припинити відрахування коштів з України до союзного бюджету!».

В умовах катастрофічного становища в економіці М. Горбачов вимагав ввести мораторій на всі страйки, маніфестації, мітинги, демонстрації. Однак страйковий рух поширювався. В Україні він охопив як Донбас, так і Подніпров'я. 16 квітня рада робітничих комітетів Кузбасу закликала всіх громадян Росії 1 травня взяти участь у політичному страйку. Союзній владі не залишалося нічого іншого, як оголосити про згоду виконати майже всі економічні вимоги страйкомів.

18 квітня завершилися переговори між лідерами страйкуючих колективів Української РСР і Верховної Ради УРСР. Підписаний взаємоузгоджений протокол створював передумови для тимчасового врегулювання конфлікту. В третій декаді квітня шахтарські колективи, що брали участь у страйковому русі, один за одним відновлювали виробничий процес. Економічні поступки з боку влади, психологічна втома шахтарських колективів зумовили деяку стабілізацію галузі[1]. Післястрайковий стан радянського суспільства цілком об'єктивно відтворив у своїй книжці «Записки президента» Б. Єльцин: «Суспільство підійшло до червня 1991 р. з відчуттям фіналу радянської історії»[2].

Таке твердження Б. Єльцина було дуже близьким до істини. У червні 1991 р. страйкові комітети робітничих колективів України уже ставили вимоги щодо виходу республіки зі складу СРСР, роздержавлення і приватизації підприємств, розпуску КПРС, Компартії України і Верховної Ради. Політична напруга в Україні набула небаченого до того рівня.

Незалежний робітничий рух, отже, виник і поширювався в роки перебудови в загальному потоці соціально-політичної і національно-визвольної боротьби народів СРСР, розширюючи її соціальну базу. Робітничі колективи заявили про себе як повноправні учасники політичного процесу. Страйки робітників, закладаючи основи самостійних робітничих організацій, були серйозним викликом для влади, яка, здавалось, опиралась на робітничий клас, вважала і декларувала його своєю соціальною основою. Вони лише легалізували давно

[1] Агапов В. Шахтарські колективи України і вищі органи державної влади СРСР: взаємовідносини напередодні та під час весняного страйку 1991 р. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2012. – Вип. 17. – http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/85723.

[2] Ельцин Б. Записки президента. – М.: Огонек, 1994. – С. 52.

втрачені довіру до Комуністичної партії і її підтримку. КПРС уже не могла виставляти себе захисником інтересів робітничого класу і виступати від його імені. Її влада трималася фактично лише на КДБ, армії та церкві. Однак і всередині цих структур відбувалися зміни.

Проблема збройних сил країни та утворення національно-державницьких формувань у союзних республіках, у тому числі в Україні, вийшла на одне з перших місць у політичному житті суспільства вже на початку перебудови в СРСР. Майже половину офіцерського корпусу радянської армії становили українці або вихідці з України. Вони проходили службу переважно за межами України. На суспільні настрої значний вплив справила війна Радянського Союзу в Афганістані, де служили і воювали тисячі українських юнаків, а їхні батьки перебували в постійній нервовій напрузі, переживаючи за життя своїх синів. Біль і протест, образи на владу викликали факти загибелі солдатів. А їх по всій Україні було немало. Після завершення виводу радянських військ з Афганістану в лютому 1989 р. стало відомо, що лише за офіційними даними понад 1,5 тис. солдатів і офіцерів з України були там убиті або пропали безвісті. Чимало молодих людей повернулися з афганської війни скаліченими і фізично, і морально. Це підсилювало антивоєнні настрої в українському суспільстві, небажання молодих людей зі зброєю в руках обстоювати імперські інтереси СРСР далеко від України і актуалізувало питання власних, українських, збройних сил.

Наприкінці 1980-х рр. в Україні стихійно виник рух за створення національних збройних сил. Львівський народний рух створив спеціальний загін підтримки громадського порядку, відомий згодом як «Варта Руху». 7 лютого 1990 р. у Львові було створено Український Військовий Комітет, який займався пропагандою створення Українських збройних сил. Згодом комітет було реорганізовано у Львівський громадський комітет з відродження Української Національної Армії. Діяльність комітету поширилася всією Україною. В Ужгороді, Тернополі, Києві, Житомирі, Кривому Розі, Херсоні, Чернівцях було засновано осередки.

Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. містила положення про право України на власні збройні сили, внутрішні війська й органи держбезпеки. 12 листопада 1990 р. уряд УРСР припинив відправлення новобранців за межі України. В лютому 1991 р. на науково-практичній конференції у Києві було ухвалено рішення про створення Республіканського Комітету за відродження української армії.

27–28 липня 1991 р. в київському Будинку вчителя відбувся, всупереч протидії Міністерства оборони СРСР, з'їзд офіцерів України. 320 його делегатів представляли всі області та регіони республіки. Спілка офіцерів України поставила за мету відродити Збройні Сили України, які б могли захистити власну державу. Частина делегатів тут же, на з'їзді, присягнула «служити Українській національній армії». Розгорнувся рух за повернення на батьківщину тих офіцерів, які були громадянами України, але проходили службу на території інших республік.

Громадська активність робітників і військових засвідчувала, що соціальні зрушення відбувалися в усіх прошарках суспільства. Із них поступово викрис-

талізовувалась історична перспектива України як самодостатнього державного утворення.

Прагнучи зберегти за собою владу, Комуністична партія підлаштовувалася до перебігу подій, однак їх не випереджала, а намагалася наздогнати, не випускаючи з рук основні важелі управління. Ними були силові методи, адміністративний тиск, залякування, провокації тощо. Цим займалися безпосередньо органи міліції, КДБ, партійні комітети і бюро. Страх домінував іще над багатьма людьми. Однак перебудова швидко змінювала свідомість людей. Рух «неформалів» ставав масовим. І лідери самодіяльних формувань різної спрямованості стали виявляти підвищений інтерес до досвіду створення загальнонаціональних народних фронтів у Прибалтиці. Зокрема, такі об'єднання, як «Спадщина», «Громада», «Народна спілка сприяння перебудові» (Київ), «Товариство друзів Лева» (Львів), «Народний союз сприяння перебудові» (Одеса), «Квітень» (Харків), «Сумський комітет захисту демократизації» (Суми), «Добра воля» (Ялта), уже в 1988 р. намагалися надати своїй діяльності єдину суспільну структуру, подібну народним фронтам Литви, Латвії, Естонії. Представники деяких самодіяльних формувань України брали участь як гості в установчих з'їздах цих фронтів, контактували з їхніми організаторами, отримали від них програмні документи. Крім того, програмні матеріали окремо надсилалися в Україну різним організаціям і активно обговорювалися різними соціальними групами.

Ідея створення народного фронту України стала предметом дискусій передусім у середовищі творчої і наукової інтелігенції, студентської молоді. Так, на засіданнях об'єднання «Зелений світ» у Будинку письменників і Комісії з екології Спілки художників України 28, 30 жовтня 1988 р. вперше публічно прозвучала пропозиція про створення Українського народного фронту. «За наявними даними, нині складаються різні проекти програм "Українського народного Фронту"»[1], – повідомляв голова КДБ УРСР М. Голушко першому секретареві ЦК КПУ В. Щербицькому 2 листопада 1988 р.

На той час у неформальних організацій об'єктивно не вистачало сил, політичних лідерів, щоб об'єднати їх воєдино у всеукраїнському масштабі, очолити демократичний процес у межах усієї республіки.

Такі сили виявились у середовищі творчої інтелігенції, передусім у Спілці письменників України. 23 листопада 1988 р. партком Спілки письменників України, враховуючи пропозицію звітно-виборних партійних зборів Київської письменницької організації, ухвалив створити ініціативну групу сприяння перебудові, до складу якої увійшли І. Драч (голова), Д. Павличко, В. Маняк, В. Терен, Б. Олійник, Ю. Мушкетик, М. Слабошпицький, С. Тельнюк, Б. Рогоза, О. Мусієнко. Мітинг, який відбувся наприкінці листопада біля будинку СПУ за участі деяких неформальних об'єднань, прийняв рішення рекомендувати Спілці письменників створити Народний фронт України. Після цього за ініціативи І. Драча розпочалося перетворення вже згаданої ініціативної групи на Народний фронт. Практично одночасно ця ідея обговорювалася в академічному

[1] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 180.

середовищі – в Інституті літератури ім. Т. Шевченка за пропозицією секретаря партбюро В. Брюховецького. Там також була створена подібна ініціативна група. На початку 1989 р. ідею підтримали й установчі конференції українського історико-просвітницького товариства «Меморіал» та Товариство української мови ім. Т. Шевченка.

У січні 1989 р. загальні збори київської письменницької організації та збори колективу Інституту літератури ухвалили проект програми НРУ за перебудову, а 16 лютого він був опублікований в «Літературній Україні». Все це давалося нелегко, оскільки ЦК Компартії України, Київський міськком, райком партії робили все, щоб не допустити створення такої організації. Можливо, і не допустили б, якби не рішуча позиція ініціаторів Руху. Шукаючи компроміси, ідеологи НРУ погодилися додати до його назви слова «за перебудову», погодилися внести до проекту програми положення про визнання керівної ролі партії. Тому перший етап становлення Народного Руху характеризувався підтримкою курсу КПРС на перебудову суспільства на засадах демократії і гласності, підкреслення своєї партійної лояльності абсолютною більшістю його ініціаторів та організаторів.

Важливе значення у процесі становлення Народного Руху України як організації мала зустріч М. Горбачова з групою українських письменників 24 лютого 1989 р. в ЦК КПУ. В ній взяли участь І. Драч, Д. Павличко, О. Гончар, Б. Олійник, О. Мусієнко та ін. Відбулася відверта розмова, результатом якої стало пом'якшення стосунків між ЦК Компартії України та письменницькою організацією. Письменники зробили висновок, що їхня діяльність, у тому числі й щодо створення Народного Руху України, знайшла підтримку і схвалення у керівництва країни[1]. Тож зусилля з його становлення були подвоєні.

Народний Рух за перебудову формувався як широкий фронт представників різних груп і соціальних прошарків, об'єднував різні за поглядами ідеологічні сили: від комуністів-реформаторів до правих радикалів. Для комуністів-реформаторів перебудова, реформування були основною метою, а для правих радикалів – свого роду прикриттям, можливістю легальної діяльності, перехідною ланкою на шляху до ліквідації тоталітарної системи і національного оновлення.

Навесні 1989 р. осередки Народного Руху почали виникати в різних регіонах України. Участь в їхній діяльності відомих учених, письменників, авторитетних і впливових громадських діячів дала змогу залучити до Руху більшу кількість людей, ніж могли на той час повести за собою інші неформальні організації, дисиденти-правозахисники.

Непростим випробуванням для активістів нових організацій стали вибори народних депутатів СРСР навесні 1989 р., коли вперше за багато десятиріч у радянській виборчій системі на одне місце претендувало кілька кандидатів. Це стало наслідком того, що партійне керівництво на чолі з М. Горбачовим вирішило активізувати народне представництво і використати його для створення противаги консерваторам з КПСР і для зміцнення чинної влади. Задум полягав у поступовій передачі влади від партійного апарату до державних ор-

[1] ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 19 (1993 р.), пор. 4. – Арк. 151–153.

ганів. Було вирішено поєднати посади секретарів партійних комітетів і голів обласних, районних і міських Рад. Для цього новоприйнятий виборчий закон віддавав третю частину мандатів представникам партійної номенклатури, а також громадських організацій, підконтрольних КПРС. Через це значна частина депутатів так і не обиралися шляхом голосування, а фактично призначалися партійними комітетами.

Незважаючи на антидемократизм виборчого закону і прагнення влади не допустити до виборів небажаних кандидатів, до складу депутатів були обрані разом із комуністичною номенклатурою і представники демократичних сил. Вибори народних депутатів СРСР 26 березня 1989 р. були першими вільними виборами за радянських часів. До депутатського корпусу України, який налічував загалом 321 депутата, входило також майже 50 прихильників демократичних реформ. Виборцям вдалося частково використати наявні можливості, щоб виявити недовіру і «провалити» окремих кандидатів консервативного партапарату. Так, на виборах тоді програли перші секретарі чотирьох обкомів Компартії України: Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського, Чернігівського, а також перший секретар Київського міськкому Компартії України К. Масик та інші партпрацівники.

Підсумовуючи вибори народних депутатів СРСР, на політбюро ЦК Компартії України констатувалося, що на мітингах здійснювався масовий наступ на партію, її керівну роль у суспільстві, шельмувалися партійні кадри. У період передвиборчої кампанії неформальні об'єднання, а їх тоді, за даними партійних джерел, налічувалося 60 тис., провели 1200 мітингів і зборів, якими охопили 13 млн осіб[1].

Вибори до Рад різних рівнів відкривали можливості для відкритої боротьби за владу, за перспективу державного статусу України. Відповідно, в суспільстві загострювалося протистояння між національно-демократичним табором і компартійним апаратом. Воно вкотре загострилося в ході обговорення закону Української РСР про вибори, проект якого Верховна Рада оприлюднила 8 серпня 1989 р. Законопроект традиційно дублював союзний документ (був антидемократичний), що закономірно викликало масове невдоволення потенційних виборців і протести громадськості. Підсилені страйками шахтарів, які охопили, як зазначалося, найважливіші вугільнодобувні райони СРСР, вони становили серйозну загрозу чинній владі.

За таких умов у Києві 8–10 вересня 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного Руху за перебудову, який об'єднував на той час уже 280 тис. осіб. На з'їзді були присутні 1109 делегатів. У прийнятих рішеннях наголошувалося, що Рух підтримує «принципи радикального оновлення суспільства, проголошені XXVII з'їздом КПРС, XIX Всесоюзною партконференцією», і діє в конституційних межах. Прагнучи встановлення справжнього народовладдя в республіці, він підтримуватиме співпрацю з Радами народних депутатів та їхніми органами. З'їзд висунув ідею перетворення СРСР на «союз дійсно суверенних держав» на основі нового союзного договору. Головною ж своєю метою Рух визначив «від-

[1] Литвин В.М. Украина, политика, власть. – К.: Альтернатива, 1997. – С. 146.

новлення парламентським шляхом державної незалежності України, побудову демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу й умови для гідного життя людини, відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки»[1].

З'їзд обрав керівний склад Руху та його виконавчих органів. Головою НРУ за перебудову був обраний І. Драч, віце-головою – С. Конєв, головою ради представників – В. Яворівський, головою ради колегій – В. Черняк, головою секретаріату – М. Горинь. Серед 11 секретарів Руху сім були членами Української Гельсінської Спілки, що сприяло радикалізації його політичної лінії. З'їзд прийняв програму та Статут організації, а також низку інших документів: звернення до народу України із закликом об'єднатися всім, кому дорогі цілі перебудови, з метою побудувати в Україні демократичне суспільство; звернення до російського населення України із закликом до об'єднання заради спільних цілей; резолюції про мови та по проекту «Закон про мови» з вимогою затвердити українську мовою міжнаціонального спілкування на території республіки разом із проголошенням рівності з українською мов усіх народів, що проживають на території України; резолюцію про символіку з визнанням жовто-блакитного прапора та тризуба; резолюцію про демілітаризацію України з пропозицією проголошення без'ядерного статусу України, виведення з її території всіх військ наступального призначення, розпуску КДБ і МВС і створення власної служби безпеки та ін. Народний Рух України підтримав прагнення кримськотатарської автономії в Криму в рамках демократичної соборної Української держави.

З'їзд НРУ завершився мітингом біля пам'ятника Т. Шевченку, в якому взяло участь близько 2 тис. осіб. Під час мітингу було розгорнуто майже 40 жовто-блакитних прапорів і з десяток прапорів польської «Солідарності» і прибалтійських республік.

З утворенням Руху активізувалася громадськість, збільшилася кількість масових політичних акцій з виразною національною складовою ідеології організацій. Діяльність Народного Руху й інших громадських об'єднань об'єктивно нівелювала вирішальну роль Компартії у житті країни, руйнувала монополію КПРС у політичній сфері. Поступово, важко, але неухильно вона здавала свої суспільні позиції. У вересні 1989 р. на пленумі ЦК Компартії України в присутності М. Горбачова В. Щербицький нарешті пішов у відставку і першим секретарем ЦК КПУ було обрано В. Івашка. Несанкціоновані мітинги, демонстрації протесту в областях привели до відставки також низки перших секретарів обкомів. Тоді ж пленум ЦК Компартії України ухвалив постанову про економічний і політичний суверенітет України, а Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про мови», що було сприйнято суспільством як ознака того, що «перебудова нарешті досягла України».

Важливою масовою акцією Руху став «живий ланцюг» між Києвом і Львовом у січні 1990 р., присвячений проголошенню у 1919 р. об'єднання УНР і

[1] Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Ч.2. – К., 1997. – С. 541–545.

ЗУНР в єдину державу. Це була символічна акція, під час якої всією Україною замайоріли синьо-жовті прапори. В той день від одного до трьох мільйонів людей взялися за руки, символізуючи духовну єдність українського народу, демонструючи існування єдиної соборної України. «Живий ланцюг» був одним з наймасштабніших у світовій історії та став іще одним кроком до здобуття незалежності України. Крім нього, святкування річниці акту злуки УНР і ЗУНР включало і проведення цілої низки мітингів і маніфестацій. У Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській, Житомирській, Волинській областях та м. Києві у рамках цієї акції було проведено 30 мітингів. У них взяли участь близько 95 тис. осіб. Найбагатолюдніші мітинги відбулись у Львові (до 20 тис.), Тернополі (20 тис.) та Києві (до 16 тис.)[1]. На мітингу в Києві, що відбувся на площі Б. Хмельницького, були присутні народні депутати СРСР В. Яворівський, Д. Павличко, М. Куценко, С. Конєв. З промовами виступили О. Гончар, Ю. Мушкетик, П. Мовчан, І. Драч, М. Горинь, представник білоруського Народного фронту С. Мацькович та ін. Підкреслювалося історичне значення акту об'єднання УНР та ЗУНР і лунали заклики до активізації боротьби за незалежну самостійну українську державу, утвердження свята Соборності України.

Іншою масовою політично-просвітницькою акцією Руху стало святкування у серпні 1990 р. 500-річчя запорозького козацтва. В ньому взяли участь понад 100 тис. осіб. Серед заходів – численні багатолюдні мітинги, освячення хреста на кургані «пам'яті», похід до могили козацького літописця Д. Яворницького та ін. На мітингу в Запоріжжі перший заступник Голови Верховної Ради УРСР І. Плющ закінчив свій виступ словами: «Слава рідній Україні». На мітингу 4 серпня біля могили Івана Сірка більшість виступаючих зверталися до ідеї незалежності України, а Д. Павличко наголосив, що її можна вибороти і без зброї[2].

Демократичний Рух формувався й утверджувався під прапором національного відродження. В ньому об'єднувалися люди різних національностей, а передусім свідомі українці. Ще установчий з'їзд НРУ прийняв низку документів, що характеризували його як інтернаціональну організацію, чітко артикулювали позицію в міжнаціональних стосунках. Серед них – резолюція «Проти антисемітизму», «Заява з'їзду на підтримку прагнень кримськотатарського народу». Було створено раду національностей Руху, а в січні 1990 р. поза його структурою – комітет «Антишовіністична дія» за участі представників низки національних товариств. Народний Рух України послідовно виступав за національно-культурну автономію для національних меншин, а для тих з них, які не мали державності за межами України, – і за національно-територіальну автономію.

В боротьбі з Рухом влада використовувала різні форми і методи, а особливо міжнаціональні відмінності. Користуючись тим, що на півдні й сході країни проживало багато росіян і російськомовного населення, антирухівська пропаганда видавала боротьбу Руху за державність, українську мову і культуру як

[1] Бойко О. Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні: основні напрямки, характерні риси та особливості (літо 1980 р. – лютий 1990 р.) // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 127.

[2] Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – С. 83.

націоналізм, примусову українізацію. На тлі кривавих погромів у інших частинах СРСР – Сумгаїті та Фергані – порушувалася тема єврейських погромів в історії України. Дискредитація і залякування з боку владних структур, власні помилки керівництва Народного Руху різних рівнів відвернули частину населення від нього. Хоча прагнення влади створити масову альтернативну НРУ організацію фактично зазнало поразки. В Україні не виник, як у прибалтійських республіках, проросійський і прорадянський інтерфронт. Декларована 1990 р. за підтримки Компартії України Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову на відміну від робітничих страйкових комітетів так і не виявила себе як реальна політична сила. Не здобула популярності й Селянська спілка України, створена під парасолькою КПУ.

Розвиток суспільно-політичних процесів висунув перед Рухом потребу змінити підходи до вирішення нагальних проблем розвитку України. Ще 8 березня 1990 р. провідники НРУ в своїй заяві звернулися з вимогою до Компартії України вийти, слідом за Компартією Литви, зі складу КПРС. У березні І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський вийшли з лав КПРС, а згодом на сесії великої ради Руху в Хусті заявили про намір створити Демократичну партію України. Разом із провідниками Руху «заяву совісті» про розрив з КПРС підписали і ціла низка інших комуністів – відомих діячів Руху. Партію почали покидати й рядові члени Руху, що знаменувало перехід Руху в опозицію до чинного режиму.

Загострення соціально-економічної та політичної ситуації в країні, страйки шахтарів, силові протистояння у Литві, голодування студентів, «справа С. Хмари», активізація діяльності численних неформальних об'єднань стимулювали дрейф Руху від партії комуністів.

У жовтні 1990 р. в Києві пройшли другі Всеукраїнські збори Руху. Прийняті документі засвідчили радикалізацію Руху та перехід до нової політичної лінії. Відбулася еволюція Руху: від підтримки офіційного курсу в рамках перебудови до опозиції Компартії. Словосполучення «за перебудову» було вилучено з офіційної назви організації. Народний Рух прагнув до об'єднання всіх національно-демократичних сил, щоб перетворити їх на опозицію офіційній владі. Було висунуто гасло: «Від народного руху за перебудову до народного руху за відродження суверенності України».

Важливим кроком у демократичному поступі України стали вибори до Верховної Ради і місцевих Рад. 28 жовтня 1989 р. під тиском громадськості Верховна Рада республіки вилучила статті проекту закону про вибори, якими забезпечувалася квота для Компартії та прокомуністичних громадських організацій. Крім того, передбачалося проведення виборів на альтернативній основі. Поряд з трудовими колективами право висувати кандидатів дістали також всі громадські організації.

Цим положенням повною мірою скористався Народний Рух України. Уже в листопаді 1989 р. він взяв участь у створенні Демократичного блоку громадських організацій для проведення виборчої кампанії. Блок об'єднав 43 громадські організації. До нього, крім Руху, ввійшли «Меморіал», Українська Гельсінська Спілка, Товариство української мови ім. Т. Шевченка та ін. Виборчий маніфест Демократичного блоку закликав виборців голосувати за тих кандидатів, які

виступають за досягнення реального політичного й економічного суверенітету України, прийняття нової Конституції, за національне відродження українського народу. Демократичний блок виступав за політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність, рівноправність і різноманітність форм власності.

Велику роль у пробудженні України відіграла українська діаспора. До України часто приїздили Н. Миколин, Р. Миколин, Б. Футей, Б. Гаврилишин, В. Маркусь, Б. Бжиснєвський та інші її представники. У США й Канаді діяло Товариство прихильників українського Руху. Діаспора надавала фінансову допомогу українським організаціям. «Мабуть, жодна з діаспор наших ближчих цих країн, які ми добре знаємо, не відіграла такої великої ролі в збудженні України і утворенні незалежної держави з свого материка, як відіграла українська діаспора»[1], – зазначав І. Драч.

На хвилі перебудови створювалися структури, які, як зазначалося, зосереджувалися на культурно-просвітницькій діяльності, хоча й були політизованими. Згодом почали формуватися організації політичного спрямування. У своїй першій промові у Верховній Раді України лідер демократичних сил у парламенті І. Юхновський заявив, що найважливішим кроком на шляху політичних реформ у республіці є багатопартійна система як механізм встановлення політичного партнерства, уникнення помилок і вибору оптимального шляху суспільного розвитку[2].

Історики й політологи виділяють у становленні української багатопартійності три етапи: 1) допартійний (з весни 1988 р. – до весни 1990 р.); 2) початкової багатопартійності (з весни 1990 р. – до подій 19–24 серпня 1991 р.); 3) посткомуністичний (від серпневих подій 1991 р.). На першому етапі виникли політизовані й політичні організації, що своєю діяльністю підготували умови і дали поштовх процесові творення власне політичних партій. Розпочався він зі створення згаданої Української Гельсінської Спілки, яка першою заявила про необхідність побудови самостійної української держави. Тоді ж, у 1988 р., виникли Демократичний союз та Народна спілка сприяння перебудові. В січні 1989 р. відбувся перший з'їзд Українського християнсько-демократичного фронту. У вересні конституювався Народний Рух України за перебудову, а в жовтні заявила про себе нечисленна, але доволі радикальна Українська національна партія (голова Г. Приходько), яка заперечувала чинність Конституції і союзного договору 1922 р. та відкидала можливість реформування суспільства в рамках соціалістичного вибору. Партія обстоювала право українського народу на незалежне державне існування і проголосила своєю метою відновлення Української Народної Республіки в етнічних межах.

Другий етап пов'язаний з формуванням нормативно-правової бази багатопартійності. Так, відповідно до рішення лютневого (1990 р.) пленуму ЦК КПРС із Конституції СРСР 1977 р. було вилучено статтю 6 про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії. Законодавчо таке рішення було оформлено

[1] Драч І. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/610/

[2] Виступ народного депутата України І. Юхновського // Перша сесія Верховної Ради УРСР. – Бюлетень № 21. – 1990.

у березні того ж року на III з'їзді народних депутатів СРСР. 24 жовтня 1990 р. було внесено зміни і до Конституції Української РСР. Стаття 7 Основного закону, закріплюючи право громадян на об'єднання у політичні партії, як й інші громадські об'єднання, проголосила: «Політичні партії, громадські організації і рухи через своїх представників... беруть участь у розробці і здійсненні політики республіки, в управлінні державними і громадськими справами на основі їх програм і статутів, відповідно до Конституції України і чинних законів». У статті 49 вказувалося ж на те, що «громадяни України мають право об'єднуватися у політичні партії... що сприяють задоволенню їх законних інтересів», що «здійснення цього права не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і є необхідним для інтересів державної чи суспільної безпеки, громадського порядку або захисту прав та свобод громадян». Конституція України гарантувала «політичним партіям і громадським організаціям [...] умови для виконання своїх статутних завдань».

29 вересня 1990 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла постанову «Про порядок реєстрації громадських об'єднань», а пізніше Рада Міністрів УРСР затвердила правила розгляду заяв про реєстрацію статутів громадських об'єднань. Ці документи створювали правове поле для становлення багатопартійності.

Другий етап становлення української багатопартійності започаткував установчий з'їзд Союзу трудящих України за перебудову, що відбувся 24 лютого 1990 р. У квітні того ж року було засновано Всеукраїнське об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ). До керівного органу об'єднання – тимчасової ради – входили І. Кандиба (голова), П. Дужий, З. Красівський, А. Лупиніс, І. Сеник, О. Царук, Д. Гусяк, Т. Білчук та ін.

Першою легалізованою партією в Україні, зареєстрованою Мінюстом УРСР, була Українська республіканська партія (УРП), що виникла на базі Української Гельсінської Спілки. Її ініціаторами виступили члени УГС Л. Лук'яненко, С. Хмара, брати М. і Б. Горині, О. Шевченко та ін. – ті, хто відкрито протистояв радянському режимові. Установчий з'їзд партії відбувся наприкінці квітня 1990 р. Програма партії, прийнята на з'їзді, відзначалася послідовністю, принциповістю і радикалізмом. Основними напрямами своєї діяльності УРП визначила створення «Української незалежної соборної держави», боротьбу проти «московського імперіалізму та великодержавного шовінізму» і комуністичної ідеології як «антилюдської, облудної та протиприродної за своєю суттю». Українські республіканці прямо поставили питання про заборону діяльності КПРС і націоналізацію її майна. Так, у програмі партії зазначалося, що вона «виступає за заборону діяльності політичних організацій, керівні центри яких лежать за межами України, і які водночас прагнуть влади в Україні»[1]. Українську державу програмувалося будувати на засадах «демократії та республіканізму», протидії намаганням нав'язувати Україні будь-які форми неоколоніалізму і укласти новий Союзний договір, забезпечення національно-культурної автономії для всіх національних громад України та політичної автономії для кримських татар. В економічній сфері партія виступала за дотримання таких базових засад:

[1] Українська республіканська партія (Програма). – Без реквізитів. – С.5.

економічна самостійність України, господарська самостійність підприємств і економічна свобода індивіда. Гарантією економічної свободи мало стати роздержавлення власності та запровадження різних її форм, а також приватна власність на землю як «першоджерело добробуту української нації»[1].

Іншою партією, створеною тоді ж, у квітні 1990 р., була Українська християнсько-демократична партія, ініційована колишніми політв'язнями В. і П. Січками й утворена на базі Українського християнсько-демократичного фронту. Партія позиціонувала себе як національно-демократична і антикомуністична політична організація. На 1990 р. УХДП налічувала близько 2 тис. осіб. 80 % партії складали організації Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей. Інші організації, такі як Черкаська, Київська, Одеська, Вінницька, Хмельницька обласні, мали лише до 15 членів партії. Відсутність єдиної політичної стратегії партії, регіоналізм, постійні розколи завадили партії стати впливовою політичною силою.

У травні 1990 р. відбулись установчі збори соціал-демократів, а в червні на з'їзді в Києві Українська народно-демократична ліга трансформувалася в Українську народно-демократичну партію. Було оголошено також про створення Української селянської демократичної партії (УСДП), Київської ліберально-демократичної спілки. На базі останньої у листопаді 1990 р. було створено Ліберально-демократичну партію України. Восени того ж року відбувся установчий з'їзд Партії зелених України. В Дніпропетровську постала Народна партія України. У грудні розпочали свою діяльність Партія демократичного відродження України та Демократична партія України.

Остання виникла за ініціативи депутатів Верховної Ради УРСР Д. Павличка, І. Драча, В. Яворівського, М. Швайки, В. Пилипчука та ін. Ідею створення Української демократичної партії анонсував Д. Павличко у березні 1990 р. на черговій сесії Великої Ради Народного Руху в Хусті, а уже в травні в «Літературній Україні» був опублікований Маніфест партії. Свою головну мету новостворювана партія вбачала у досягненні «демократичним еволюційним шляхом державної незалежності України». В ідейно-політичному плані документ позиціонував партію як силу, яка «продовжує традиції української соціал-демократії» і стане складовою «світового соціал-демократичного руху»[2].

Установчий з'їзд ДПУ відбувся 15–16 грудня 1990 р. Стратегію і тактику діяльності новоствореної партії визначали згадуваний Маніфест, Програмові принципи, відозва «До народу України». Найвищою метою своєї діяльності ДемПУ вважала досягнення незалежності України, шлях до якої неможливий без «демонтажу самодержавства КПРС як інструменту колоніального гніту й тоталітаризму», без виходу України з СРСР й непідписання нового Союзного договору. З'їзд засудив Компартію України за «зраду національних, економічних та політичних інтересів народу України» і підкреслив, що КПУ для участі в демократичній політичній системі необхідно «позбутися тоталітаризму в ідеології

[1] Програма Української республіканської партії. Доповнена й виправлена Другим з'їздом УРП 1 червня 1991 р. – К., 1991. – С.7.

[2] Маніфест Демократичної партії України // Літературна Україна. – 1990. – 31 трав.

та політичній практиці». У сфері економічних відносин партія виступала за «створення ринкової економіки внаслідок роздержавлення власності й утвердження рівноправності її різних форм». При цьому допускалась регулятивна функція держави в економічних процесах. Національні, релігійні та культурні питання ДемПУ передбачала вирішувати на загальнодемократичних засадах. Програмні вимоги Демократичної партії України були більш демократичними, «розмитими» і декларативними, позбавленими конкретики, ніж Української республіканської партії. Для досягнення програмних цілей партія заявляла про готовність співпрацювати з усіма партіями, громадськими об'єднаннями і рухами демократичного спрямування.

З'їзд Демократичної партії України обрав головою Національної ради партії відомого правозахисника і літературознавця, колишнього політв'язня Ю. Бадзя, а заступниками стали Д. Павличко і М. Швайка. На момент створення партія вже мала численне парламентське представництво, оскільки близько 2,7 тис. членів партії були представлені у Верховній Раді 26 депутатами[1].

1 грудня 1990 р. членами «Демократичної платформи в КПРС» – об'єднання демократично налаштованих комуністів була створена Партія демократичного відродження України. До її складу відразу вступило багато народних депутатів Верховної Ради УРСР, зокрема В. Гриньов, О. Ємець, В. Мещеряков, Т. Стецьків. Іншими відомими членами ПДВУ були філософ М. Попович, фізик І. Юхновський, донецький викладач О. Базилюк. Головою партії був обраний депутат Верховної Ради УРСР В. Філенко.

Кількість партій в Україні невпинно зростала. Механізми їхнього створення були різними. Фахівець із українського партогенезу М. Кармазіна виділяє п'ять основних шляхів, чи напрямів, якими здійснювалося становлення партійних формувань: 1) на основі чинних політичних об'єднань громадян; 2) на основі об'єднань неполітичного характеру; 3) на базі КПРС, дезінтеграційних процесів у ній; 4) об'єднання навколо самодостатніх особистостей; 5) партії виникали внаслідок розмежування інтересів та, відповідно, розколу, здавалося б, однорідного ідейного середовища. Саме так, через розбіжність інтересів і цілей, як з'ясувалося на з'їзді соціал-демократів, що проходив 25–27 травня 1990 р., утворилося дві партії – Об'єднана соціал-демократична партія України, члени якої обстоювали принципи «демократичного соціалізму», та Соціал-демократична партія України («соціальні демократи», які виходили з того, що «передова демократична громадськість відмовляється від марксизму і соціалізму»)[2].

Для офіційної реєстрації партій вони повинні були об'єднувати не менше 3 тис. членів. Не всі з них могли витримати цю умову, що засвідчувало слабкість партійних утворень. Іншою слабкою стороною новостворених партій була вузька

[1] Підкова І.З. Формування багатопартійної системи в Українській РСР: участь Народної Ради у становленні Української республіканської партії та Демократичної партії України // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2014. – № 809. – http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPDA_2014_809_19

[2] Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток // Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопед. довідник. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 10–12.

соціальна база. Орієнтація значної частини партій на середні верстви населення не враховувала тогочасної структури суспільства. Робітники, селяни не активно втягувалися в «організовану» політику, а інтелігенції «на всіх не вистачало». Нові партії створювалися під уже визнаного лідера – народного депутата, громадського діяча, відомого дисидента або під потенційного лідера, того, хто прагнув «увійти» у велику політику. Серед лідерів нових партій з'явилося багато й тих, хто в минулому перебував у Комуністичній партії. Багатьох із них життя змусило переглянути свої погляди, скорегувати суспільні позиції, але були й пристосуванці, кар'єристи, демагоги, які використовували поточний момент для власних інтересів. Тож частина партій мали стабільну соціальну базу, трималися на ідейно-політичній спільності й відповідали суспільним запитам, а були й такі, що трималися на єдності фінансових, професійних чи групових інтересів.

Новостворені партії по-різному оцінювали політичне становище в країні й визначали своє ставлення до суспільних процесів, подій і явищ, перспектив розвитку України, її державного статусу. За вихід із СРСР і створення незалежної держави виступили Українська республіканська партія, Народний Рух України, Демократична партія України, Партія зелених, Українська міжпартійна асамблея та деякі інші. В гострих дискусіях визначалися шляхи досягнення мети. Так, на другому з'їзді УРП у червні 1991 р. відбулася гостра дискусія навколо питання щодо форм боротьби за незалежність України. Прихильники поміркованої лінії, якої дотримувався Л. Лук'яненко, виступили за парламентські форми, співпрацю з «суверен-комуністами» – тими комуністами, які допускали можливість суверенітету України. З іншого боку, радикально налаштовані делегати на чолі з С. Хмарою відкидали будь-яку можливість співпраці з комуністами, закликали своїх прихильників з депутатського корпусу покинути Верховну Раду і піднімати народ «на мирну демократичну революцію». Більшість делегатів висловилися за поміркована лінію.

Українська селянська демократична партія, засновником і першим головою якої був письменник С. Плачинда, в червні 1990 р. також проголосила своєю метою побудову «незалежної самостійної Української народної держави». Партія обстоювала ідею ринкової економіки, різні форми власності.

Деякі партії прямо не ставили питання про самостійність України, але в своїх програмах висували вимоги запровадження верховенства законів республіки, створення власних збройних сил, фінансової системи, налагодження самостійних зв'язків України із зарубіжними країнами тощо. Реалізувати ці та інші вимоги можна було тільки за умови державної незалежності України.

Дещо осібні від інших ідеологічні позиції займала Партія зелених України. На політичну поверхню її виніс потужний екологічний рух, що розгорнувся в республіці після Чорнобильської катастрофи. Ідея створення екологічної партії виникла ще у жовтні 1989 р. на установчому з'їзді Української екологічної асоціації «Зелений світ», а через рік була створена Партія зелених. В основних засадах ПЗУ, опублікованих у газеті «Зелений світ», зазначалося, що зелені в усьому світі не мають «принципових суперечностей із соціалістами, соціал-демократами, лейбористами, комуністами гуманістичного напрямку». В прийнятій на з'їзді програмі зазначалося, що «абсолютною цінністю для зелених є

життя планети і люди на ній... Орієнтація на споживання не може дати людині щастя та досягнення мети життя». Партія орієнтувалася на еволюційний ненасильницький розвиток суспільства, обстоювала пріоритет екології над економікою, політикою та ідеологією, права особистості над правами держави, побудову незалежної України.

Деякі з новостворених партій, у тому числі Українська національна партія, Українська народно-демократична, Українська республіканська партія, провели 1 липня 1990 р. у Києві міжнародну асамблею, яка висловилася за бойкот радянських державних структур, оцінивши їх як колоніальні, нав'язані Москвою, і запропонувала створювати громадські комітети, проводити запис до громадянства Української Народної Республіки. Прихильники цього шляху вважали, що коли таким чином буде зареєстровано понад 50 % населення УРСР, то це дасть підстави для скликання Національного Конгресу громадян України, який стане парламентом і проголосить незалежність України.

Серед новостворених партій були й такі, що займали помірковані позиції. Це передусім українські соціал-демократи та Партія демократичного відродження. Посилаючись на політичну непідготовленість населення, існування сильних позицій центру, наявність консервативних сил у республіці, вони висловлювалися за оновлення Союзного договору і входження України як самостійної до конфедерації суверенних держав. ПДВУ виступила за створення суверенної демократичної держави, утвердження в ній принципів свободи і соціальної справедливості. Вона прагнула обстоювати «пріоритетність прав людини перед правами будь-якої соціальної та національної спільноти і пріоритетність прав народу перед правами держави».

Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), створена восени 1990 р., свою головну мету вбачала в поширенні ідей лібералізму, захисті прав особи та сім'ї як вищих цінностей суспільства. Партія виступила за вільну економічну діяльність, за створення вільної демократичної Української держави, яка лише за результатами всенародного референдуму може укласти конфедеративний договір з іншими республіками. ЛДПУ виступала проти реакційних і консервативних сил, підтримувала акції демократичних партій. Наприкінці січня 1991 р. вона взяла участь у конференції Демократичного конгресу – форумі незалежних партій, організацій і рухів загальнодемократичної орієнтації республік тодішнього СРСР, де ініціювала прийняття резолюцій із засудженням злочинної діяльності КПРС і визнанням приватної власності. Однак такі пропозиції українських лібералів виявилися занадто радикальними для учасників конференції і були відхилені.

Суспільно-політичне життя України на зламі 1980–1990-х рр. виштовхнуло на поверхню партії ортодоксального спрямування, які не визнавали можливості незалежності України або ж обґрунтовували ідею об'єднання України зі слов'янськими республіками – Росією та Білорусією. Створена 7 серпня 1990 р. Партія слов'янського відродження (ПСВ) своєю метою проголосила утворення міжнародної організації слов'янських держав, побудову «спільного слов'янського дому». Програмні установки ПСВ збігалися з тогочасною позицією Громадянського конгресу України та Республіканського руху Криму.

Складні процеси відбувалися в Компартії України, номінально правлячій, а фактично обласній організації КПРС. Наприкінці 1980-х рр. у ній де-факто стався розкол. Частина комуністів розуміла необхідність реформ і бажала взяти участь у їхньому проведенні, інша частина, консервативна, виступила проти змін. У КПУ виникають осередки «Демократичної платформи». Навесні 1990 р. її прихильники провели в Харкові першу республіканську конференцію партійних клубів, яка завершилася об'єднанням реформаторських сил у Компартії України. Їхньою метою було реформування партійних структур, відмова від принципу демократичного централізму, перетворення КПУ на партію парламентського типу. Комуністична партія України перестала бути єдиною в ідейному відношенні. Ідейний розкол потяг за собою і організаційний. Після того як позиція прихильників «Демократичної платформи» не дістала підтримки на XXVIII з'їзді КПРС і XXVIII з'їзді КПУ, частина комуністів відмежувалася від офіційної партійної лінії. Ними був сформований організаційний Комітет для створення нової партії. У грудні 1990 р. на базі «Демократичної платформи» було створено Партію демократичного відродження України (ПДВУ).

Плюралізм думок в суспільстві, порушення комуністичної ідеологічної монополії зсередини руйнували компартійну єдність, яка й так ніколи не була міцною. Розпочався масовий вихід комуністів з партії. Протягом 1990 р. заяви про вихід з Компартії України подали 220 тис. осіб. Сотні тисяч перестали платити партійні внески, припиняли свою участь у житті партійних організацій.

Однопартійна система та ідеологічний монополізм в Україні стали зникати легітимним шляхом, без силових сутичок і небезпечних конфліктів. Компартійні структури на початку 1990-х рр. уже не справляли вирішального впливу на перебіг подій у республіці. Політична ініціатива перейшла від ЦК Компартії України до Верховної Ради. В самій Компартії України посилювалися позиції «суверен-комуністів» – прихильників ідеї самостійності партії і суверенності республіки. Згодом «суверенні комуністи» утворили Трудовий конгрес України, Партію праці, Партію справедливості. Група комуністів обстоювала принципи «радянського федералізму», згідно з яким республіка мала залишатися в Союзі, однак суттєво розширивши свої права. Переважна ж більшість новостворених партій виступили за демократію, суверенітет і незалежність України. Виникнення нових політичних партій створило, отже, передумови для прискореного просування республіки до державного суверенітету та незалежності.

Усього протягом 1990–1991 рр. в Україні стало діяти майже 20 політичних партій. У 1990 р. це зазвичай «стихійні» утворення, які називали себе «партіями». Окремі з них органічно постали з громадського життя, інші були штучними об'єднаннями. Ю. Афанасьєв, російський історик і громадський діяч, виступаючи у травні 1990 р. на мітингу в м. Києві, звертав увагу на те, що КПРС, прагнучи не втратити монополію на розстановку кадрів, засоби масової інформації та ін., практикувала створення «лжепартій». Не всі партії, і штучні, і «органічні», мали достатній соціальний та інтелектуальний потенціал і не всі змогли здолати шлях інституалізації.

Принципово новими політичними і соціально-економічними умовами відзначався третій, посткомуністичний етап становлення української багатопартій-

ності. Після серпневих подій 1991 р. КПРС та її фактично регіональне відділення – Компартія України були заборонені. Процес творення партій набув нових можливостей й стимулів. У вересні 1991 р. відбувся установчий з'їзд Ліберальної партії України (ЛПУ), у жовтні – установчий з'їзд Соціалістичної партії України (СПУ). На основі Української міжпартійної асамблеї було створено Українську Національну Асамблею (УНА).

Отже, вже на початку 1990-х рр. Україна стала багатопартійною. Її характеризував традиційний для демократичних країн політичний спектр: соціалісти, соціал-демократи, «зелені», ліберали, селянські та християнські демократи, праворадикальні угруповання тощо.

«Гасла горбачовської "перебудови", – пише відомий історик і політолог Л. Нагорна, – оперті на основоположні принципи лібералізму, виявилися притягальними для досить широких суспільних верств і породили чимало надій. Але чергова утопія, в якій передбачалося сполучити ринок з "комуністичною перспективою", створила нові лінії розмежувань у політичній культурі. Одночасно зі сплеском ліберально-космополітичної ідеології відбувалася переорієнтація й радикалізація національно-політичних рухів»[1]. Її наслідком стало утворення масового Народного Руху України й усамостійнення багатьох політичних партій.

В органічній єдності з процесами оновлення громадсько-політичної палітри України відбувалося її національно-культурне відродження.

[1] Нагорна Л.А. Політична культура українського народу // Історія української культури. У п'яти томах. – Т.5: Українська культура XX – початку XXI століть. Кн.4. – К.: Наук. думка, 2013. – С. 23.

2.3. Національно-культурне відродження

Протягом тривалого історичного періоду Україна перебувала в складі тоталітарної радянської держави. Однією з основних ознак її було проникнення офіційної імперсько-комуністичної ідеології в усі сфери суспільного, національного й культурного життя, контроль над усіма процесами. Під особливим контролем радянської системи перебувала національно-культурна сфера, національна інтелігенція, переслідувалася будь-яка вільна думка, що йшла врозріз із офіційною ідеологією. Літературно-художня творчість була загнана в гетто «соціалістичного реалізму», і будь-яке відхилення від нього суворо каралося. Сотням творчих людей було скалічено долі, укорочено життя. Українська культура в межах СРСР продовжувала спрямовуватися в русло «малоросійства». Усе українське розглядалось як провінційне і в територіальному, і в духовному вимірах, як фольклорна екзотика, варта лише поблажливої уваги. Розмови про українську культуру велися в контексті культури «молодшої сестри». Партійно-державний вплив, республіканська ланка якого в той період відігравала передусім стимулюючу роль, був спрямований на те, щоб українська культура не розвивалась як повноцінна і самодостатня система, а культивувалася для «домашнього вжитку» – таке собі етнографічне доповнення до серйозної та розвиненої російськомовної культури. Національна культура орієнтувалася на «низькі» жанри й обмежений спектр функціональних стилів, постійно спрямовувалася до рівня етнічного і духовно-інтелектуального обширу XX ст. У ній цілеспрямовано виділялися та підкреслювалися спільні з російською культурою риси, схожі механізми і стадії розвитку, а також її залежність від російських впливів. Водночас завуальовувалися відмінності й характерні особливості, заперечувалися та замовчувалися модерні здобутки національної доби. А українське начало розглядалось як локальний інваріант російського. Саме такі засади теорії української радянської культури підтримувала і культивувала правляча Комуністична партія й російська інтелектуальна еліта, які й Радянський Союз кваліфікували як «російську цивілізацію».

Деструктивна національна політика радянської держави, денаціоналізація й русифікація призвели в Україні до істотного зменшення використання української мови в усіх сферах діяльності суспільства. За даними перепису населення 1989 р., з 51,4 млн жителів України українці становили 37,4 млн, з них вважали рідною українську мову 87,7 %. У 1987 р. в Україні функціонувало 15 тис. україномовних шкіл, що становило 75 % їхньої загальної кількості. Водночас у 4,5 тис. російськомовних шкіл (близько 20 % загальної кількості) навчалося більше половини всіх учнів. Школи були переповнені. Влада робила вигляд, що утримує певну пропорцію в кількості україномовних і російськомовних шкіл, однак всіляко заохочувала і підтримувала перехід учнів на російську мову навчання. У Києві з 300 тис. учнів російською навчалися 230 тис. У 1988/89 навчальному році майже не залишилося українських шкіл у Донецьку, Чернігові, Луганську, Одесі, Харкові, Миколаєві. Тенденція русифікації української

школи посилювалася, та інакше й не могло бути, оскільки навчання у вищих навчальних закладах України проводилося переважно російською мовою, а в багатьох – виключно російською. Суспільно-політична література, яка видавалася в Україні, на 69 % була російськомовною, науково-технічна – на 86 %, художня та навчальна на 40 %.

Таке становище з українською мовою в республіці постійно викликало велику стурбованість громадськості, яка в роки перебудови вилилась у легальний масовий рух за її відродження. Першими «задзвонили у дзвони тривоги» письменники. Проблему занепаду української мови було порушено у червні 1986 р. на IX з'їзді письменників України. У червні 1987 р. Спілка письменників України знову висловила глибоке невдоволення тим, що українська мова в Україні, на своїй батьківщині, зникає із повсякденного спілкування. СПУ дійшла висновку про необхідність її конституційного захисту. З відповідним листом вона звернулася до Верховної Ради УРСР.

Згодом питаннями захисту української мови й утвердженням її як державної стали опікуватися неформальні організації. Так, 1988 р. у Львові створено Товариство рідної мови ім. Т. Шевченка. Приблизно в цей же період розгорнули діяльність клуб «Рідне слово» у Полтаві, Товариство імені Д. Яворницького у Дніпропетровську, Клуб шанувальників української мови при Спілці письменників України.

27 грудня 1988 р. у Києві відбулась організаційна нарада осередків Товариства «Рідної мови», які вже існували у Львові, Дніпропетровську, Полтаві, Рівному, Чернігові, Харкові, та Клубу шанувальників української мови при Спілці письменників України. Нарада обрала організаційний комітет, який скликав 11 лютого 1989 р. в Києві установчу конференцію республіканського Товариства української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ). Останнє як всеукраїнська громадська спілка акумулювало в собі творчі сили численних організацій і гуртків, які прагнули відродити й утвердити українську мову в усіх сферах суспільного життя зарубіжжя. В 1990 р. Товариство налічувало понад сто тисяч членів. Його кістяк становила національна інтелігенція, передусім письменники, науковці, освітяни. Перетворившись на потужну громадську організацію, ТУМ проводило масштабні акції на захист української мови, розширення україномовного простору, вимагало конституційного захисту української мови.

Під тиском національно-демократичних сил, у тому числі й Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Верховна Рада України на пропозицію Б. Олійника і Л. Кравчука прийняла в жовтні 1989 р. Закон «Про мови в Українській РСР». Він став першим вагомим здобутком сил національної демократії та значно укріпив її позиції. Суспільство сприйняло його як свідчення й ознаку того, що перебудова нарешті торкнулася й України, що демократичні перетворення відбуваються на всій території СРСР. Подібні закони були прийняті також у Грузії, Литві, Латвії, Естонії.

Закон «Про мови в Українській РСР» визнавав, що «українська мова є одним із вирішальних чинників національної самосвідомості українського народу». Відтепер офіційною державною мовою УРСР було визнано українську. В законі зазначалося, що українська мова поряд із російською має стати мовою

міжнаціонального спілкування в республіці. Службові особи повинні були володіти не тільки українською, а й російською мовою. Акти найвищих органів влади також потрібно було публікувати обома мовами, у всіх загальноосвітніх школах було обов'язковим вивчення як української, так і російської мови. Законодавче закріплення двомовності в Україні було на той час своєрідним компромісом між національно-демократичними силами, які вимагали державності української мови в повному обсязі, і офіційною владою, яка ще була залежною від Москви і намагалася зберегти її позиції.

У законі про мови було також чітко сказано, що держава має створити всі необхідні умови для нормального розвитку та функціонування мов інших національностей. Закон забороняв привілеї чи обмеження громадянських прав за мовною ознакою, мовну дискримінацію. Відповідно до нього протягом п'яти років українська мова мала замінити російську в діяльності державних установ. Однак реального механізму контролю за виконанням закону про мови не було передбачено і не було створено, фінансових ресурсів не виділено. Його важливі для українства положення, навіть не чинні, постійно не давали спокою антидемократичним силам. Нарешті вже в незалежній Україні вони домоглися скасування Закону «Про мови в Українській РСР» шляхом прийняття нового Закону «Про засади державної мовної політики».

В умовах гласності й демократизації почали розкриватися «білі плями» в історії радянської країни загалом і України зокрема. В українському суспільстві зростав інтерес до історії голоду 1932–1933 рр., причин, масштабів і наслідків сталінських репресій, історії української державності, характеру українських національно-визвольних змагань, «українізації» 1920-х рр., діяльності ОУН і УПА та ін. У 1986 р. конгрес США створив спеціальну Комісію США з голоду в Україні, яку очолив Дж. Мейс. Не знайшовши змогу дати відповідь американським «фальсифікаторам», ЦК Компартії України змушений був визнати факт трагедії 1932–1933 рр., що була нібито викликана неврожаєм. Це сталося в грудні 1987 р., у час святкування 70-річчя проголошення УРСР. Офіційне визнання голоду поклало початок активному пошукові джерел і документів, свідчень, появі великої кількості нових публікацій. У 1990 р. побачив світ збірник статей і документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Того ж року товариством «Меморіал» був проведений міжнародний симпозіум «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні».

Прагнучи поставити під контроль процес легалізації історичного минулого України, перехопити ініціативу в неформальних організацій, ЦК КП України створив координаційну комісію з розробки програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР. У відповідній постанові передбачалося запровадити курс історії УРСР у середніх школах і ПТУ (як окремий предмет). Міністерство освіти УРСР повинно було розширювати чисельність шкіл з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства. Перед відповідними організаціями ставилося завдання розробити й видати нові підручники, хрестоматії та книжки для читання з вітчизняної історії та історії рідного краю. Комісія розробила масштабний план видання джерел з історії України. Сумарно він налічував 87 позицій. Серед них літописи доби Київської Русі,

козацькі літописи, Архів Коша Запорозької Січі, Литовська метрика, «Історія Русів», пам'ятки української філософської думки, описи намісництв і губерній тощо. Згодом історики розгорнули масштабне вивчення архівів ВУЧК–ДПУ–КДБ. На основі документів у кожній області України почали готувати книжки про репресованих. Водночас за рішенням уряду на місцях почали укладати «Книги пам'яті» зі списками тих, хто загинув у боротьбі за Україну.

Відповідно до програми розвитку історичних досліджень передбачалося також перевидати визначні пам'ятки української історіографії XIX – початку XX ст., всі основні праці М. Грушевського, у тому числі десятитомну «Історію України-Руси», видати двадцятитомник творів Д. Яворницького, історичні праці М. Драгоманова, тритомник спогадів В. Винниченка «Відродження нації». Всього 47 пам'яток.

В Україні почали перевидаватися також праці істориків діаспори. Зокрема, побачила світ книга О. Субтельного «Україна: історія», а також «Нарис історії України» А. Жуковського й О. Субтельного. Відновлене у Львові НТШ започаткувало українознавчу бібліотеку.

Велику історико-просвітницьку роботу проводили громадські об'єднання, організації й спілки: Український культурологічний клуб, львівське культурно-просвітницьке «Товариство Лева», київський клуб «Спадщина», який діяв при Будинку вчених АН УРСР, студентське об'єднання «Громада» Київського університету, товариство «Меморіал» та ін. Всеукраїнське товариство «Меморіал» запропонувало розпочати розслідування дій учасників масових репресій в Україні від 1920-х до 1980-х рр., здійснити увічнення пам'яті жертв масових розстрілів у Биківні під Києвом та інших місцях, встановлення Дня національної жалоби. Київська та Львівська організації «Меморіалу» ініціювали перегляд офіційної оцінки ролі Української галицької армії, ОУН-УПА у боротьбі за національне визволення, відновлення правди щодо національної символіки, ролі та місця державних діячів, зокрема І. Мазепи, М. Грушевського, Української Центральної Ради, Української Головної Визвольної Ради, інших політичних і громадських організацій.

Завдяки наполегливості «Меморіалу» реально активізувалися реабілітаційні процеси в Україні. З 1989 р., за два роки, в республіці було реабілітовано 180 тис. громадян і завершено перегляд архівних кримінальних справ, рішення за якими приймали позасудові органи. 17 квітня 1991 р. Верховна Рада України першою серед радянських республік ухвалила Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Закон насамперед визначав: реабілітації підлягають особи, які з політичних мотивів необгрунтовано засуджені судами або позасудовими органами (або в будь-якому позасудовому порядку) на території України в період з 1917 р. і до моменту набуття цим законом чинності. Реабілітація торкалась і громадян, засланих і висланих з постійного місця проживання та позбавлених майна з політичних, соціальних, релігійних, національних та інших мотивів під приводом «боротьби з куркульством», за так зване пособництво бандитам тощо. Було відновлено і чесне ім'я тих, хто постраждав за переконання, у процесі порушення державою права на свободу сумління. Цей закон і донині становить

основи діяльності державних органів України з відновлення справедливості щодо безневинно постраждалих.

У травні 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про освіту», що визначив школу як основу духовного, соціального, економічного та культурного розвитку суспільства і держави. Освіта в Україні, наголошувалося в ньому, ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної самосвідомості, взаємоповаги між націями і народами. Закон вніс кардинальні зміни в систему освіти, вона стала більш демократичною, гнучкою і різноманітною. Поряд з класичною середньою школою почали з'являтися ліцеї, гімназії, коледжі. Нові навчальні заклади збагатили навчальний і виховний процес, сприяли поглибленому розвиткові здібностей учнів. Закон сприяв гуманізації освіти. В навчальних закладах поглибилося вивчення української історії, літератури, географії, народознавства, інших суспільних наук.

Подією в науковому житті України стало створення у 1990 р. Української наукової асоціації (УНА). На думку її засновників, асоціація мала сприяти відродженню української науки і виведенню її на світовий рівень.

Зрушення, які відбувалися в суспільно-політичній сфері країни в роки перебудови, стрімкий розвиток освітньої, інформаційної сфер суспільства, його деідеологізація та демократизація, зростання інтересу до історичного минулого України кардинальним чином змінили атмосферу й ідеологічний клімат, в якому розвивалося все вітчизняне суспільствознавство. Поступово позбавлялася одностороннього класово-партійного підходу до аналізу й оцінки історичного минулого історична наука. Методологічний плюралізм, свобода творчості утверджувались і в інститутах історичного профілю, зокрема в Інституті історії АН УРСР – провідному центрі історичної науки в Україні, хоча він перебував під постійним і жорстким контролем ЦК Компартії України. Зокрема, у цей складний час з'явився новий формат розширення та актуалізації нової тематики історичних досліджень – «Історичні зошити». Це, наприклад, теми голодоморів в Україні, «українізації» 1920–1930-х рр., політичних репресій, діяльності Української Центральної Ради, Директорії, еволюції української державності та ін. Історики поглиблювали й розширювали професійні зв'язки з колегами зарубіжжя, долучаючись, отже, до європейського та світового історіографічного процесу.

У червні 1990 р. під суспільним тиском ЦК Компартії України розглянув питання про постанови ЦК КП(б)У кінця 1940-х – початку 1950-х рр. з питань розвитку української літератури, мистецтва, історичної науки. Усі вони були відмінені як «політично помилкові». Серед них і постанова часів Л. Кагановича «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». 21 листопада 1990 р. рішенням Президії АН УРСР установі була повернута первісна назва – Інститут історії України. У березні 1991 р. вчена рада Інституту затвердила нову структуру, в основу якої замість формаційно-класового підходу були покладені хронологічні принципи.

Позбавившись ідеологічно-цензурного обмеження й компартійного контролю, Інститут історії України Академії наук здобув нові можливості для теоретико-методологічних пошуків, оновлення інструментарію історичної науки,

поглибленого вивчення історичного минулого українського народу. Цьому сприяло, серед іншого, те, що постійно розширювалась архівно-джерельна база історичних досліджень, демократизувалась архівна система республіки.

Українські архіви під тиском громадськості ставали доступнішими. Лише до середини 1989 р. у держархівах республіки було знято обмеження в доступі до понад 16 тис. справ. У середині 1991 р. у зв'язку із забороною діяльності Компартії України її архів було включено до загальної системи державних архівних установ[1]. На базі партійного архіву в жовтні 1991 р. почав діяти Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). У травні 1991 р. вперше в історії архівістики України було створено громадську організацію – Спілку архівістів, метою якої було сприяння розвиткові архівної справи в Україні, задоволення і захист законних соціальних, наукових, економічних, творчих, національно-культурних інтересів своїх членів. Пріоритетним завданням Спілки була зміна ставлення суспільства до архівістів. Очолив Спілку архівістів України відомий історик С. Кульчицький.

Розширенню можливостей для об'єктивного пізнання історичного минулого України, звільненню історичної науки від ідеологічних підходів і російсько-радянських штампів сприяло відкриття доступу до архівних і бібліотечних «спецсховів». У 1987 р., відповідно до спеціального рішення політбюро ЦК КПРС, було створено Міжвідомчу комісію з перегляду видань, які зберігались у спецфондах. Із 7 тис. заборонених творів до основних фондів повернулося близько 6 тис. видань[2]. Прискорилися процеси автоматизації бібліотечно-інформаційної системи республіки.

Прагнення суспільства до відновлення історичної правди, процеси демократизації в сфері науки зумовили відродження таких майже знищених за радянських часів галузей історичної науки, як архівознавство, археографія, джерелознавство. У 1987 р. в системі Академії наук України була відновлена діяльність Археографічної комісії, а в липні 1990 р. на її базі був утворений Інститут української археографії. Основне його завдання полягало в цілеспрямованому виявленні, науковому опрацюванні та публікації історичних джерел, виданні творчої спадщини українських учених і громадсько-політичних діячів, розробленні питань історії та теорії археографії.

В період перебудови активізувалася пам'яткоохоронна діяльність в Україні, посилилась увага до збереження культурної спадщини. У квітні 1989 р. побачив світ перший номер науково-популярного ілюстрованого журналу «Пам'ятки України», започаткованого Українським товариством охорони пам'яток історії та культури і Українським фондом культури. Журнал перетворився на трибуну українського відродження, зокрема у ставленні до старовини та минулого України. Видання розгорнуло масштабну роботу з популяризації та утвердження національної символіки, героїки козаччини, започаткувало Чорнобильську

[1] Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 40.

[2] Онищенко О.С., Дубровіна Л.А. Бібліотеки та бібліотечна справа // Історія української культури. У п'яти томах. – Т.5: Українська культура XX – початку XXI століть. Кн. 4. – К.: Наук. думка, 2013. – С. 367.

експедицію для порятунку історико-культурної спадщини у Чорнобильській зоні. Наклад журналу незабаром сягнув 100 тис. примірників.

На початок 1990-х рр. чисельність пам'яток, які перебували в Україні на державному обліку, зросла, порівняно з 1977 р., майже втричі й становила 124,7 тис. об'єктів. У другій половині 1980-х рр. були створені Острозький (1985), Путивльський (1986), Канівський і Чигиринський (1989) історико-культурні заповідники. На Полтавщині постав державний музей-заповідник українського гончарства. В цей період вийшов друком каталог пам'яток архітектури та містобудування всесоюзного і республіканського значення.

У 1988 р. Україна ратифікувала Конвенцію ЮНЕСКО 1972 р. «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини», а в 1990 р. перлини української культурної спадщини Софійський собор XI ст. та комплекс споруд Києво-Печерської лаври XI–XX ст. були взяті під опіку поважної міжнародної організації.

У 1989 р. в Україні діяло 174 музеї, а разом із музеями на правах філій і відділів музейна мережа України налічувала загалом 410 установ різного типу. Набирав поширення рух за створення музеїв на громадських засадах. У другій половині 1980-х рр. їх налічувалось уже понад 8 тис. Змінювалася загальна спрямованість діяльності музеїв, змістова наповненість експозицій і виставок. Дедалі виразніше проявлялись ідеї відродження духовності та національного самоусвідомлення українського народу, об'єктивного висвітлення його багатовікового історичного шляху.

Провідною силою руху за відродження української мови й історії була творча й наукова інтелігенція – поети і прозаїки, журналісти, вчені. Одним із незаперечних лідерів національно-демократичного руху був відомий письменник і громадсько-культурний діяч О. Гончар. Провідною ідеєю його багатогранної діяльності завжди виступала висока духовність. Він був переконаний, що від рівня духовності людей залежить майбутнє, доля наступних поколінь і, зрештою, доля самої планети[1].

О. Гончар усе життя захищав українську мову, боровся за її поширення й популяризацію, бо рідну мову вважав найважливішою ознакою будь-якої цивілізованої нації. Він послідовно виступав проти політики русифікації України, зокрема проти Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти», прагнув надати українській мові «конституційного захисту». В листах і зверненнях до вищих органів влади, публічних виступах, публіцистичних працях О. Гончар гостро порушував проблему національної мови і культури. «Не так меч, як творчий геній народний, мова, пісня втримали народ як націю, як спільноту духовну»[2], – зазначав письменник.

У роки горбачовської перебудови з розвитком гласності питання української мови і культури стало провідною темою статей, виступів та інтерв'ю О. Гончара. Виступаючи на відкритті IX з'їзду письменників України, у 1986 р.

[1] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). – Ф. 34. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 4.

[2] Вінок пам'яті Олеся Гончара: Спогади. Хроніка. – К.: Укр. письменник, 1997. – С. 10.

він знову публічно заговорив про мовне питання. Українську мову Олесь Терентійович називав незамінним джерелом культурного розвитку і закликав дбати й уболівати за неї, не соромитись і не зневажати її, впроваджувати в усі сфери життя[1].

Ґрунтовний аналіз стану української культури, причин її занепаду О. Гончар зробив на Всесоюзній творчій конференції у Ленінграді 1 жовтня 1987 р. На всесоюзну трибуну було винесено проблему засилля атомних станцій в Україні, висловлено протест проти планового будівництва АЕС поблизу Чигирина й у Криму, вказано на загрозу екології від реалізації проекту каналу «Дніпро–Дунай». О. Гончар висловив думку, що література і наука повинні спільно з гуманістичних позицій трудитися в ім'я людини.

Позиція О. Гончара ставала безкомпромісною і наступальною. Він гостро критикував Міністерство освіти республіки за угодовську мовну політику, звернувся до М. Горбачова з листом, в якому наводив беззаперечні факти переслідування української мови в роки «застою», дискримінації за мовною ознакою. Письменник розкрив механізм витіснення української мови з державних установ, навчальних закладів і повсякденного вжитку, вказав на антиконституційні освітні закони, які цьому сприяли. О. Гончар наголошував, що українська мова потребує конституційного захисту. Неодмінною умовою цього він вважав введення обов'язкового вивчення української мови поряд з російською[2].

Активна позиція прославленого письменника надихнула творчу інтелігенцію України на більш рішучу боротьбу за національні інтереси українського народу, за українську мову, історію і культуру. Під його впливом в Україні були створені такі організації, як Товариство української мови ім. Шевченка, Народний Рух України.

Послідовно обстоював історичну, культурну та політичну самобутність українського народу історик М. Брайчевський. Маючи незалежне мислення, він пройшов складний шлях від лояльності до усвідомлення вад і недоліків радянської суспільно-політичної системи, а в підсумку – до нерадянських поглядів, української ідентичності й участі в русі опору радянському режимові. Його наукові погляди були близькими до поглядів М. Грушевського. М. Брайчевський не сприймав офіціозні ідеологічні гасла. Посилення русифікаторського та централістичного курсу радянського політичного керівництва викликало у нього ментальний спротив. М. Брайчевський був близьким до шістдесятників і таких українських істориків, як О. Апанович, О. Компан, Я. Дзира та ін. В 1960-ті рр. брав участь у діяльності Клубу творчої молоді «Сучасник», де започаткував традицію читання публічних лекцій з неофіційної історії України. Тоді ж підписав так званий Лист-протест 139, чи Київський лист, в якому висловлювався протест проти розгортання репресій стосовно інакодумців у СРСР. Учений багато зробив у царині охорони пам'яток історії та культури України. Він був фактично єдиним з українських істориків СРСР, хто відкрито і сміливо

[1] Гончар О. Чим живемо: На шляхах українського Відродження. – К.: Укр. письменник, 1992. – С. 268.

[2] Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80 рр. XX ст.: Зб. документів і матеріалів. – К.: Рідний край, 1999. – С.218.

виступив проти російськоцентричної концепції українського історичного процесу. Його праця «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» була легалізована лише в роки перебудови. Її опублікувала «Літературна Україна» у квітні 1989 р. Роком раніше, у 1988 р., М. Брайчевський опублікував твір «Утвердження християнства на Русі», в якому викладена концепція Аскольдового хрещення Русі та критика «активного поборника язичництва» князя Володимира.

М. Брайчевський як свідомий інтелектуал не міг бути поза процесами творення нових громадських організацій. Тож він став одним із засновників Народного Руху за перебудову. Як зазначав у радіопередачі «Відроджені імена» один із фундаторів Руху філософ М. Попович, вступ до Руху такої постаті, як М. Брайчевський, став потужною підвалиною для цієї організації, важливим чинником довіри до неї, вагомим свідоцтвом того, що це не «натовп деклассованих елементів», «крикунів з вулиці», як це твердили комуністичні лідери та їхні газети, а серйозна сила українського народу, зокрема й інтелігенції[1]. М. Брайчевський брав участь у розробці політичної програми Народного Руху, включився в дискусію щодо перспектив української державності, традиції якої він виводив з Київської Русі. Апелюючи до історії українсько-російських відносин, учений намагався показати, що Москва у ситуації, що склалася на 1989 р., піде на все, щоб задушити прагнення України до суверенітету. Він був переконаний, що у рамках нового Союзного договору не повинно бути сфер життя, підпорядкованих загальносоюзним інституціям (загальносоюзних збройних сил, подвійного громадянства та ін.). Абсолютно неприйнятним для М. Брайчевського було надання російській мові статусу державної.

Діяльність О. Гончара, М. Брайчевського – лише поодинокі приклади того, як українські історики й письменники, поети і музиканти своєю нелегкою, подвижницькою працею творили національну ідентичність українського народу, наближали день проголошення незалежності України. Серед цих подвижників: філософ М. Попович, літературознавці І. Дзюба, В. Брюховецький, М. Жулинський, історики Я. Дзира, Ф. Шевченко та багато інших.

У роки перебудови суттєво зросла суспільна роль творчих спілок, які об'єднували основну масу творчої інтелігенції. Так, Спілка художників України у 1988 р. налічувала у своїх лавах майже 2,5 тис. осіб, у системі Художнього фонду республіки працювало понад 8 тис. професійних художників і художників зі спеціальною освітою[2]. В 24 галузевих науково-технічних товариствах УРСР у 1987 р. було об'єднано майже 3 млн учених, інженерів, новаторів виробництва. А ще ж були Спілка письменників України, Спілка журналістів, спілки кінематографістів, архітекторів, композиторів.

Перебудовчі процеси зумовили створення нових спілок і організацій творчої інтелігенції. Зокрема, в травні 1987 р. Українське театральне товариство було перетворено на Спілку театральних діячів України. В листопаді 1987 р.

[1] Радько П. Українська державна ідея в творчості історика Михайла Брайчевського // Наукові записки Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2010. – Т. 21. – С. 522.

[2] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2451 – Арк. 97.

була заснована Спілка дизайнерів України, а в 1989 р. – Спілка майстрів народного мистецтва. Цікаво, що ініціатива зростання ролі творчих спілок у житті суспільства попервах ішла від правлячої Комуністичної партії. Активізація «людського чинника» в процесі переорієнтації «всіх сфер діяльності на шлях інтенсивного розвитку», на думку партійних реформаторів, передбачала підвищення суспільної активності насамперед через діяльність професійних і творчих спілок, науково-технічних товариств. Підносячи роль і значення творчих спілок, розширюючи можливості їхнього впливу на суспільство, керівництво КПРС продовжувало розглядати їх як інструмент збереження і зростання свого впливу на маси, як інтелектуальну обслугу режиму. Творчі зусилля спілок мали бути спрямовані на «неодмінне проведення у життя партійних рішень», «відвертий діалог з народом», «на конкретну, ділову участь у перебудові і прискоренні розвитку суспільства». Звичайно, у визначених Комуністичною партією межах.

Творчі спілки для партії були ефективним засобом управління інтелігенцією, важливою складовою посилення системи контролю за її діяльністю. І в цьому влада досягла певних успіхів. Як слушно зазначає відомий український філософ, публіцист І. Лосєв, радянська інтелігенція в основній своїй масі не була самостійною суспільною верствою, не транслювала громадських настроїв, не генерувала ідеї. Вона мала панічно боятися українського націоналізму, будь-яких згадок про українські національні інтереси, будь-якого критично-об'єктивного ставлення до панівної нації радянської імперії. У них виховували комплекс потенційного винуватця, крипто-націоналіста, який у будь-який момент може бути викритий. Власне, лише формальна належність до української національності була достатньою підставою для подібного роду звинувачень. Екзистенційний страх перед українським націоналізмом, а відтак і перед чіткою артикуляцією й захистом українських національних інтересів, і перед страшною силою Кремля був характерною і майже невиліковною рисою української інтелігенції. Це також був екзистенційний страх перед власною національною ідентичністю і почуттям провини за неї, за неналежність до «найпрогресивнішої» і «найвидатнішої» нації Радянського Союзу – це був плід російсько-імперського колоніального панування[1].

Звичайно, не вся українська інтелігенція і не повною мірою була вражена такими «імперським хворобами». Частина її в усі історичні періоди зберігала дух сумніву, непокори, заперечення і перманентної опозиційності до дій влади. Інтелігенція вимагала свободи слова, політичного й ідейного плюралізму. Особливо боляче сприймалися нею штучно занижений статус у суспільстві, зневажлива оцінка розумової праці як невиробничої, дискримінація під час розподілу громадських благ тощо. М. Горбачов прагнув змінити ситуацію, щоб інтелігенція із джерела загроз і нестабільності для радянської влади перетворилася на її союзника і партнера в реформуванні суспільства. Горбачовські реформи об'єктивно збільшили потенціал протистояння інтелігенції і влади, викликали потужний зріст політичної самосвідомості цієї суспільної верстви. Саме творчі

[1] Див.: Лосєв І. Продукт РУІна // Тиждень.ua. – 2012. – 14 груд.

спілки, громадські об'єднання, національно-культурні товариства, інтелігенція постали рушійною силою національно-культурного відродження.

Важливу роль в оновленні культурної сфери України відігравали засоби масової інформації. Наприкінці 1980-х рр. в республіці з'явилася велика кількість рукописних, машинописних і навіть комп'ютерних засобів масової інформації. Їхня поява була зумовлена значною мірою законом про перші демократичні вибори (1988 р.), який дозволив публікацію різнотипної передвиборної продукції. Піонером незалежної преси не лише в Україні, а й у СРСР виступила в липні 1988 р. харківська газета «Орієнтир». Вона відбивала опозиційні настрої інтелектуальної еліти Лівобережжя, що зростали. Поступово видання набуло загальноукраїнського характеру. Стартувавши з 30-тисячного накладу, газета довела його в 1991 р. до 150 тис. На Правобережжі першим органом демократичної опозиції стала київська газета «Голос відродження», заснована в березні 1989 р. Українською Гельсінською Спілкою (з 1991 р. – «Самостійна Україна»). Видання висунуло на перший план дві теми – виходу України зі складу СРСР і забезпечення прав людини.

Трохи згодом, у тому ж таки 1989 р., виникли десятки інших безцензурних газет. Зокрема, у Києві: «Вибір», «Вільне слово», «Голос», «Слово», «Незалежність», «За народний парламент», «Зелений світ»; у Львові: «Поступ», «Віче», «Крок», «Просвіта», «Спадщина»; у Тернополі: «Дзвін»; у Рівному: «Рада», «Шлях до волі»; у Запоріжжі: «Січ», «Рух»; у Дніпропетровську: «Жорна», «Форум»[1]. Практично кожне українське місто мало опозиційну до влади пресу. Багато з видань друкувалися нелегально в Україні або завозилися з Прибалтики. Сукупно вони зробили багато для зростання національної свідомості населення, розхитування основ імперії та підготовки України до виходу зі складу СРСР й існування її як незалежної держави.

Особливе місце в мовно-літературному відродженні, ліквідації «білих плям» історії посідала газета українських письменників «Літературна Україна». На її шпальтах друкувалися О. Гончар, І. Дзюба, Р. Братунь, І. Драч, Б. Олійник, В. Дрозд, В. Яворівський та інші письменники. Демонструючи високу громадянську позицію, газета послідовно обстоювала національні ідеали.

В умовах гласності та плюралізму думок зміни охопили також радіо і телебачення. Розширювалися можливості доступу до них дисидентів, керівників опозиційних рухів, лідерів молодіжних організацій. Окремі програми знайомили слухачів і глядачів з маловідомими та невідомими сторінками історії України, літературними творами заборонених чи замовчуваних раніше письменників. Явищем національно-культурного й громадського життя стали публічні дебати з проблем національного життя, місця і ролі Народного Руху в трансформаційних суспільних процесах. Важливим чинником формування нової політичної культури суспільства стали прямі трансляції сесійних засідань Верховної Ради, розпочаті у 1990 р.

[1] Довгич В.А. Книгодрукування та засоби масової інформації // Історія української культури. У п'яти томах. – Т. 5: Українська культура XX – початку XXI століть; Кн. 4. – К.: Наук. думка, 2013. – С. 425.

Поширення гласності й плюралізму в Україні закономірно спричинило зростання попиту на нове літературне слово, призабуті чи заборонені літературно-художні й історично-наукові твори. Це породило справжній видавничий вибух. Масовими тиражами, одна за одною, виходили в Україні невідомі та маловідомі твори класиків української літератури, видатних учених, митців. Зокрема, були опубліковані сотні заборонених творів І. Франка, Лесі Українки, В. Винниченка, М. Грушевського, С. Єфремова, П. Тичини, Б. Лепкого, М. Руденка, В. Стуса, М. Хвильового та ін. У 1989 р. уперше в історії побачив світ «Кобзар» без жодної купюри. Як легально, так і підпільно стали з'являтися гострі, а нерідко й відверто антирадянські твори Ю. Бадзя, І. Драча, Л. Лук'яненка, Д. Павличка, Є. Сверстюка, В. Чорновола, Ю. Щербака, В. Яворівського.

На сторінках часописів «Дніпро», «Київ», «Вітчизна», «Жовтень», «Україна» друкувалися твори письменників «розстріляного відродження» М. Драй-Хмари, М. Зерова, М. Куліша, Г. Косинки, історичні праці М. Грушевського, О. Єфименка, М. Костомарова, Д. Яворницького, твори шістдесятників В. Стуса, І. Світличного, Л. Костенко, В. Симоненка, Є. Сверстюка, мистецтвознавчі розвідки про незаслужено забутих художників.

Значний резонанс в Україні викликали нові твори українських письменників, зокрема героїко-трагедійна поема Б. Олійника «Сім», поема І. Драча «Чорнобильська мадонна», публіцистика І. Дзюби, документальна повість Ю. Щербака «Чорнобиль». Перший роман, присвячений трагічним чорнобильським подіям «Марія з полином у кінці століття», написав В. Яворівський. Новаційними підходами і мисленням позначені художні твори Л. Костенко («Сад нетанучих скульптур», 1987), А. Дімарова («Боги на продаж», «Попіл Клааса», «Тридцяті», з «Містечкових історій», 1988), П. Загребельного («В-ван», 1988), Ю. Мушкетика («Яса», 1988), Р. Федоріва («Ворожба людська», 1988), М. Рябчука (цикл віршів «Про злободенне», 1988), І. Іванова («Колима», 1988). Привернули увагу й видані через двадцять років «Собор» О. Гончара, «Журавлиний крик» Р. Іваничука.

Прикметною рисою літературного життя часів перебудови була поява великої групи дебютантів, передусім поетів, позбавлених ідеологічних шор, внутрішньої скутості. Вони демонстрували зразки вільної творчості – строкатої, розмаїтої, різножанрової і різностильової. В цій групі виділялися: М. Воробйов, В. Кордун, В. Герасим'юк, І. Римарук, І. Малкович, В. Діброва, Є. Пашковський, Л. Пономаренко, О. Лишега, К. Москалець, М. Кучеренко.

Справжньою легендою незалежної української культури кінця 1980-х – початку 1990-х рр., як визнають літературознавці, стала різнопланова творча діяльність літературного гурту «Бу-Ба-Бу», створеного у Львові 17 квітня 1985 р. поетами Ю. Андруховичем, В. Небораком та О. Ірванцем. Оскільки в другій половині 1980-х рр. ще була сильною цензура, основною формою популяризації поетичної творчості й громадської праці група визначила живе спілкування з публікою. В період найактивнішої діяльності – 1987–1991 рр. – нею було проведено 32 поетичних концертних вечори. «Бубабісти» гастролювали не лише в Україні, а й поза її межами: у Польщі, Росії, Чехії, і їхні виступи користувались

у публіки великим успіхом[1]. Характерною ознакою творчості групи було оновлення і збагачення її тематики і проблематики, розширення меж поетичного мовлення, використання прийомів постмодернізму і неоавангардизму в поєднанні з традиціями народнопісенної творчості й української класики.

Поява на літературній авансцені «Бу-Ба-Бу» було ознакою радикального оновлення літературно-мистецького процесу в Україні, його демократизації. Критикуючи змертвілі догми радянської ідеології та культури соцреалізму, «бубабісти» кидали виклик не лише літературному, а й політичному офіціозові. Шляхом «Бу-Ба-Бу» згодом пішли й інші поетичні групи.

Письменницьке середовище України демонструвало не лише творчу, а й громадянську активність. Українські романісти, поети, критики, драматурги, перекладачі часто виступали як автори публіцистичних аналітичних статей, що здобували іноді більший розголос, ніж їхні художні твори. Вони нерідко поставали як доповідачі й промовці в обговоренні проблем збереження національної спадщини, культури, мови, як політики й політологи. Це, наприклад, статті, виступи на радіо, на громадських зібраннях О. Гончара, це доповіді Д. Павличка з мовних питань, проблем національно-духовного розвитку на пленумах Спілки письменників України, памфлет О. Підсухи «Кирилицьо» (1986), статті й виступи Ю. Мушкетика, І. Драча, В. Яворівського, Ю. Щербака, С. Плачинди, Б. Сушинського, С. Тельнюка, С. Гречанюка, Ю. Стадниченка. Є. Дударя, П. Осадчука, А. Шевченка[2].

Під впливом демократичних процесів, гласності поступово руйнувалися рамки соцреалістичних формул, знімалися різноманітні заборони і табу, розширювалася національно-духовна проблематика творчості. Попри існування ще доволі щільної цензури, з'являлося дедалі більше творів позацензурного впливу.

У другій половині 1980-х рр. новим змістом наповнювалося музичне мистецтво України, активізувалося музично-концертне життя, посилилася пропаганда української музики. Вона почала лунати в громадських місцях, на багатьох підприємствах, в установах, музеях, навчальних закладах. Восени 1989 р. в с. Стрітівка Київської області розпочала діяльність перша школа кобзарського мистецтва. Розголосу набув постійний лекторій у Будинку вчених АН УРСР. Популярністю користувалася музика В. Сильвестрова, В. Зубицького, Б. Лятошинського, В. Бібіка, Є. Станковича, М. Скорика. Протягом 1984–1989 рр. лише в Будинку композиторів України відбулося 29 авторських концертів. Своєрідним підсумком розвитку став фестиваль прем'єр симфонічної музики у Дніпропетровську в 1990 р., на якому було презентовано твори 1987–1989 рр. Кульмінаціями фестивалю стали Дев'ята «пасторальна» симфонія В. Бібіка, присвячена одній з головних загальнолюдських проблем сьогодення – єднанню людини і природи, а також «Симфонія тривоги» В. Загорцева та Друга симфонія І. Ковача.

---

[1] Агеєва В.П., Бетко І.П., Гундорова Т.І., Кравченко А.Є., Новиченко Л.М., Тарнашинська Л.Б. Література // Історія української культури. У п'яти томах. – Т. 5; Кн. 2: Українська культура XX – початку XXI століть. – К.: Наук. думка. – 2011. – С. 276.

[2] Там само. – С. 206.

В оперному мистецтві були відомими імена І. Карабиця, К. Цепколенко, С. Бедусенка, Г. Татарченка. У сфері пісенної творчості плідно працювали О. Білаш, В. Філіпенко, Л. Дичко, О. Красотов, І. Карабиць, М. Скорик, В. Ільїн, А. Горчинський, О. Мороз.

Прикметою часу став масштабний фестивальний рух. Зокрема, інтерес громадськості викликав Перший Всесоюзний фестиваль музичних театрів (1987), де були показані «Альпійська балада» та «Вій» В. Губаренка. Від 1989 р. регулярно проводиться фестиваль оперного мистецтва імені С. Крушельницької у Львові. У 1989 р. організовано щорічний фестиваль «Музичні прем'єри сезону». Наступний рік ознаменувався проведенням Першого республіканського конкурсу хорових колективів імені М. Леонтовича, Першого українського міжнародного музичного фестивалю, Першого Всесоюзного фестивалю оперети, мюзиклу та музичної комедії (Одеса).

Українські музики почали налагоджувати безпосередні творчі стосунки з музикантами Заходу й української діаспори. Зокрема, одним із репрезентативних заходів такого ґатунку, що відбувся у 1987 р., став концерт в одному з найпрестижніших залів Лінкольн-парку Нью-Йорка під назвою «Нові українці», спонсорований американцем українського походження В. Балеєм. Подією мистецького життя стала також участь симфонічного оркестру УРСР під керівництвом І. Блажкова у музичному фестивалі «Варшавська осінь» (1989), де великий інтерес викликали твори Є. Станковича та І. Карабиця.

Популяризації сучасної української естрадної музики, авторської пісні сприяло проведення у вересні 1989 р. в Чернівцях фестивалю «Червона рута». У рок-змаганнях брали участь відомі тоді гурти «ВВ» (соліст О. Скрипка), «Брати Гадюкіни» (соліст С. Кузьмінський), «Зимовий сад» (соліст А. Тищенко), «Кому вниз» (соліст А. Середа), «Сестричка Віка», «Незаймана земля» та ін. Із солістів виступили також В. Жданкін, М. Бурмака, Т. Курчик, П. Дворський, сестри Л. і Г. Тельнюк, Е. Драч, В. Морозов, А. Панчишин, Т. Чубай, А. Миколайчук і багато інших виконавців і ансамблів поп-музики. Гран-прі фестивалю за виконання пісні «Ганьба» («Хто не живе, той не вмирає») здобула В. Врадій.

Фестиваль «Червона рута» проходив у складних суспільно-політичних умовах. Жовто-блакитні прапори тоді були ще під забороною і місцева міліція буквально «полювала» за кожним прапором, відбирала і шматувала його. Переслідувалися молоді люди, одягнуті в жовто-блакитні кольори. Їх били кийками, кидали у «воронки», змушували перевдягатися тощо. На знак протесту проти цього міліцейського свавілля просто під час концерту виступили М. Бурмака та В. Жданкін.

Попри перешкоди й організаційні труднощі, фестиваль мав великий суспільний резонанс. Щодня, поки він тривав, виходила газета «Червона рута. Вісник фестивалю». «Червона рута» поклала початок регулярним молодіжним оглядам української музичної творчості.

У час перебудови до творчої діяльності поверталися талановиті митці, виключені з культурної сфери в роки брежнєвського «застою». Так, у 1989 р. було поновлено в Спілці композиторів дисидента, композитора і музикознавця-фольклориста Л. Ященка, засновника етнографічного хору «Гомін» (1969 р.),

який відроджував у Києві український календарний фольклор, народні свята та звичаї. Розгорнув свою діяльність і хор, ліквідований у 1971 р. Незабаром він налічував 120 осіб. Це були не лише пенсіонери, а й молодь, що шанобливо ставилася до народних звичаїв і пісень. У 1989 р. хор першим у Києві почав виконувати українські національні гімни. З успіхом він виступив на з'їзді Народного Руху у вересні 1989 р. Щонеділі у великому залі Будинку культури Київметробуду Л. Ященко проводив вечори гуртового співу для всіх бажаючих. Туди приходили батьки з дітьми, онуками, щоб навчитись народного співу, колядок, щедрівок. У репертуарі хору «Гомін» було понад 300 пісень: народних, козацьких, стрілецьких, щедрівок, колядок. При ньому діяв камерний фольклорний ансамбль «Криниця», який об'єднував більш підготовлених співаків, виконував більш складний репертуар і часто гастролював республікою. Функціонував при хорі й дитячий ансамбль-супутник. Багато пісень, народжених у «Гомоні», швидко поширювались всією Україною. Їх співали Д. Петриненко, Н. Матвієнко, тріо Мареничів, численні самодіяльні художні колективи.

Однак українська пісня переслідувалася й у ті перебудовчі роки. Ось як про це згадував Л. Ященко: «8 жовтня 1989 року ми виступали на ювілейному вечорі Дмитра Павличка в Палаці культури Політехнічного інституту. Вечір пройшов на великому піднесенні і ми в гарному настрої поверталися з піснями додому. Біля станції метро "Політехнічний інститут" хтось запропонував, як то було після з'їзду Народного Руху, пройти пішки з національними прапорами до пам'ятника Шевченкові. Але більшість цю пропозицію не підтримала і ми вирішили натомість поїхати на площу Жовтневої революції. Співали "Сховалось сонце за горою", "Розпрягайте, хлопці, коні", "Ой, на горі та й женці жнуть". Під час співу підійшли міліціонери й наказали "немедленно убрать знамена". Прапороносці (вони не були членами хору) міліціонерів не послухали. Тоді нас оточили омонівці у білих шоломах із гумовими кийками. Під час співу "Заповіту" вони, мов за командою, кинулись на прапороносців, виривали й ламали прапори, били хлопців кийками, волочили за руки-ноги до заґратованих автобусів. Сотні людей були обурені свавіллям міліції. Потім натовп рушив до міськвиконкому, передав колективну заяву протесту. У відповіді, яка надійшла через десять днів, було сказано, що міліція діяла правильно, оскільки там мав місце несанкціонований мітинг. Але ж я добре пам'ятаю, що жодних промов і виступів там не було – на площі звучала народна українська пісня, саме вона й викликала таку жорстку реакцію!!!»[1]

Значний вплив справляли перебудовчі процеси на український театр і кіно. Тільки у Києві відкрилося п'ять нових театрів: Театр драми і комедії, Молодіжний, Театр естради, Музичний дитячий театр, Театр історичного портрета. Їхні експерименти і пошуки, новації вже наявних київських театрів закріпили за Києвом ім'я театральної столиці, активізували театральне життя всієї республіки. Послаблення адміністративно-ідеологічного тиску на театральне мистецтво й драматургію відкривало нові можливості для їхнього якісного зростання.

[1] Л. Ященко згадує // Україна. – 1990. – № 15. – С. 6–9.

Театральне мистецтво України другої половини 1980-х рр. було представлене передусім роботами таких режисерів, як Р. Віктюк, С. Данченко. Б. Жолдак, С. Мойсеєв, Ф. Стригун. Хоча українська драматургія зазвичай ще не відбивала всіх суперечностей життя, репертуар театрів, їхня режисура ставали дедалі гострішими, спрямованими на висвітлення реальних проблем і суспільно привабливими. В драматургії також поволі розгорталися оновлювальні процеси. На українській сцені з'явилися нові цікаві й оригінальні п'єси, як-от «Візаві», «Кафедра» В. Врублевської, «Чотири жінки біля ставу» Ю. Бедзика, «Залізні солдати» В. Босовича, «Злива» О. Коломійця, «Наближення» Ю. Щербака. Наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. І. Драч відродив в українському театрі драматичну поему, написавши п'ять творів цього жанру. Плідно виявила себе так звана нова генерація українських драматургів, крім уже згаданих В. Босовича, В. Врублевської, Ю. Щербака, ще варто назвати Л. Хоролець, Я. Стельмаха, Я. Верещака, А. Крима. У цей період з'являлися вистави на християнські теми, немало творів було присвячено молоді і, власне, «молодіжній» проблематиці. В Україну почала повертатися драматургія українського зарубіжжя.

Нового рівня досягла акторська майстерність Б. Ступки, Н. Копержинської, В. Івченка, С. Олексенка, Г. Осташевського, В. Розстального, М. Рушковського, О. Луценка, В. Савчука, С. Бичка, П. Рачинського, В. Чайковської, В. Маляра, Т. Литвиненко, А. Хостікоєва, Г. Шумейка, Б. Бенюка, М. Задніпровського, Я. Сиротенка, Л. Папірної, Б. Романицького, Б. Козака та ін. Театр нарощував свій творчий потенціал, поширював нові марально-духовні й естетичні цінності, поглиблюючи самосвідомість народу.

Крізь «залізну завісу» прокладав собі шлях до вітчизняного та зарубіжного глядача український кінематограф. У другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. в Україні було створено фільми «Астенічний синдром» (1989) К. Муратової, «Хорони мене, мій талісмане!» (1986) і «Філер» (1987) Р. Балаяна, «Самотня жінка бажає познайомитися» (1986) В. Криштофовича, «Нові пригоди янкі при дворі короля Артура» (1988) В. Греся, «Камінна душа» (1989) С. Клименка та ін. У 1987 р. вийшов у прокат створений іще у 1960-ті рр. фільм Ю. Іллєнка «Криниця для спраглих». На зламі 1980–1990-х рр. з'являється нове покоління українських кінематографістів, як-от А. Дончик, Г. Шигаєва, С. Іллінська, А. Матешко, С. Лисенко, С. Буковський, О. Роднянський та ін., які з різним ступенем мистецької майстерності фіксували занепад ідеології правлячої партії, духовну кризу радянського суспільства. Низка фільмів відобразили драму і трагедію, біль і мужність Чорнобиля.

Важливе значення для осмислення трагічних сторінок історії мала картина Л. Янчука «Голод-33» (1991), показана в переддень всеукраїнського референдуму про державну незалежність України на першому каналі українського телебачення. Уперше з такою силою засобами кінематографії було відтворено жахливі події, які катастрофічно позначилися на долі нації і які так довго замовчувалися. Фільм привернув увагу широких глядацьких кіл і мав значний суспільний резонанс.

Міжнародне визнання здобула кінострічка «Лебедине озеро. Зона», режисерів С. Параджанова та Ю. Іллєнка, яка на Каннському міжнародному

фестивалі в 1990 р. уперше в історії українського кіно була удостоєна двох головних призів Міжнародної федерації кінематографічної преси. Осмислення національної історії, культури і духовності ставало однією з провідних тем українського кінематографа.

Для підтримки українського кіно в 1991 р. постановою Кабінету Міністрів України було створено державний фонд української кінематографії, керівником якого призначено відомого кінорежисера Ю. Іллєнка.

У другій половині 1980-х рр. увиразнився процес звільнення образотворчого мистецтва від ідеологічного компартійного диктату, прискорилося формування нових художніх напрямів, на авансцену мистецького життя вийшло немало нових талановитих художників. До арт-простору України поверталися митці андеграунду, представники неофіційного мистецтва. Мистецькі кола України дістають змогу ознайомитися з доробком художників-емігрантів, творчістю митців української діаспори. Розгорнулася стихійна виставкова діяльність. Відкривалися запасники державних музеїв, експонувалася велика кількість невідомих за радянських часів робіт.

Відроджувався рух об'єднання художників за певним спрямуванням. Почали виникати альтернативні до офіційної Спілки художників України організації митців. Зокрема, у Львові наприкінці 1980-х рр. постав Клуб українських митців, що утвердився як самодостатня інституція, об'єднавши художників різних профілів і мистецтвознавців. Клуб задекларував орієнтацію на європейський художній простір і національні цінності. Тоді ж у Львові виникло об'єднання художників «Шлях», у Києві – «Погляд», у Тернополі – «Хоругва». З'являються і розпочинають самостійне життя приватні галереї: «Триптих» (1988), «Совіарт» (1988), «Ойкумена» (1989), «Інкоарт» (1989), «Українська національна галерея» Градобанку (1991).

Одним з організаторів мистецького життя України став центр сучасного мистецтва «Совіарт», створений у Києві у 1987 р. У 1988 р. «Совіарт» організував радянсько-американську виставку сучасного мистецтва, а в 1989 р. – виставку творів молодих художників України «21 погляд», яка експонувалася в Києві та Харкові. Інтерес викликала й велика виставка «Українське маляARTство 1960–1980-х років: три покоління українського живопису», представлена в датських містах Оденсе і Копенгагені в 1990 р. Вперше на Захід прибуло українське мистецтво в такому масштабі. Того ж року виставка творів українських художників була організована й у Мюнхені.

До мистецького процесу й громадської діяльності долучаються художники, творчість яких була перервана репресіями і переслідуваннями, як-от О. Заливахи, або не визнавалася, як-от І. Марчука.

Так, О. Заливаха експериментував у царині станкової та монументальної пластики. Створював дизайнерські проекти інтер'єрного оформлення. У 1987 р. художник став одним з ініціаторів створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ). Здійснював художнє оформлення журналу «Український вісник». У 1988 р. після багаторічних заборон влаштовано його персональні виставки в Івано-Франківську, Львові, 1989 р. – в музеї Т. Шевченка у Києві, згодом – у Торонто, Лондоні, Нью-Йорку.

До 1988 р. Спілка художників офіційно не визнавала творчість І. Марчука, хоча він мав на той час понад 15 експозицій у різних містах колишнього СРСР. І лише широке визнання митця за кордоном спричинило прийняття його до Спілки художників СРСР. 1990 р. відбулася його перша офіційна виставка у Києві – у Державному художньому музеї українського образотворчого мистецтва.

Багатогранною й активною була культурна й громадська діяльність народного художника, скульптора, живописця, графіка і народознавця, збирача народних скарбів І. Гончара. Художник зібрав унікальну в історії людства приватну колекцію рідкісних фотографій, видань, народного вбрання, рушників, килимів, писанок, творів живопису, козацьких обладунків, ікон. Своєю творчістю, своїм мистецтвом, зібраними скарбами він формував національну свідомість, гартував борців за незалежність і наближав її. В період перебудови з І. Гончара було знято тавро «українського націоналіста». Заснований ним громадський музей народного мистецтва продовжував благородну місію важливого осередку національно-культурного відродження. І. Гончар натхненно пропагував мистецтво, традиційну культуру українського народу. В музеї формувалася велика плеяда митців, які прагнули у своїй творчості продовжувати традиції українського народного мистецтва. «Іван Гончар – скульптор, нащадок гайдамацького руху, який був сповнений молодечого духу, – згадував В. Данилейко, поет, композитор, фольклорист. – У той час його дім-музей став осередком пробудження національної свідомості українців із різних земель: Донбасу, Карпат, Волині, Поділля, Полісся. Мені, як і багатьом тодішнім сучасникам, довелося гуртуватися в домі Івана Макаровича. Познайомилися ми через гурт "Гомін", на схилах Дніпра. Гурт заходив до нього в дім – там лунали слова класиків української літератури, починаючи від Івана Вишенського та Самійла Величка й закінчуючи моїм побратимом по літстудії університету Василем Симоненком. Це був чудовий, незабутній час»[1].

У 1989 р. І. Гончар став лауреатом Державної премії імені Т. Шевченка, а в 1991 р. – народним художником України. Тоді ж, у 1991 р., за кілька днів після обрання Президентом України Л. Кравчука, відбулася його зустріч з І. Гончаром, на якій обговорювалося питання розвитку мистецтва і створення на основі колекції художника державного музею. Результатом зустрічі стало доручення Президента про створення музею І. Гончара та виділення для його розміщення будинку колишнього військового генерал-губернатора по вул. Січневого повстання, 29[2]. Так творчість і діяльність великого громадянина і художника стала на службу молодій державі.

Процес національно-культурного відродження, характерний для України другої половини 1980-х рр., охоплював усі сфери життя суспільства. Не оминув він і церкви та релігії. Ще зі сталінських часів єдиною панівною церквою в СРСР була *Русская православная церковь* (РПЦ). Фундаментом державного будівництва для радянської імперської думки негласно залишалася російська тріада: «православ'я – самодержавство – народність». Фактично відновивши за

[1] Цит. за: Україна молода. – 2011. – 27 січ.

[2] Гайдук М. Подвижництво художника... // Демократ. Україна. – 1996.– 6 лют.

радянських умов самодержавство, розвинувши народність в обсязі, який не був доступний Російській імперії від другої половини XIX ст., радянські керівники вже в другій половині XX ст. і православну церкву підпорядкували, по суті, великодержавним інтересам, перетворили її на ідеологічний підрозділ КПРС, ефективний інструмент колонізації. Попри всі видимі суперечності між двома релігіями – православ'ям і комунізмом, Російська православна церква у повоєнний період знайшла своє місце в системі радянської влади, утвердившись як один із державних інститутів, а згодом перетворившись на рівні підсвідомості на складову життєвого світу «совєтської людини».

В Україні радянська влада жорстоко розправилася з національною Українською греко-католицькою церквою (УГКЦ), а в середовищі православних священиків придушувала будь-які прагнення до автономії чи інакомислення. Однак перебудовчі процеси торкнулись і церковно-релігійної сфери. Поштовх цьому дало відзначення 1000-річчя хрещення Руси-України влітку 1988 р., в якому взяла участь значна кількість релігійних діячів з усього світу. У Київському театрі опери та балету ім. Т. Шевченка відбувся урочистий акт і святковий концерт, у Володимирському соборі й Києво-Печерській лаврі – урочиста літургія, біля пам'ятника Володимиру на Володимирській гірці – подячний молебень, а в усіх церквах і монастирях – урочисті богослужіння. Річниці запровадження християнства на Русі була присвячена й велелюдна міжнародна церковно-історична конференція. Урочистості позитивно вплинули на підвищення національної свідомості, зростання інтересу до історії українського народу і його культури. У наступному році у Києво-Печерській лаврі була відкрита духовна семінарія – новий середній навчальний духовний заклад, розрахований на чотирирічний курс навчання. В ньому передбачено було викладення української мови і літератури як окремого предмета. В 1990 р. в Україні вперше за сімдесят років на державному рівні святкували Різдво Христове, 7–9 січня стали неробочими днями.

У 1988 р. в Україні діяло понад 6 тис. релігійних общин 14 різних віросповідань. На хвилі революційного ентузіазму повсюдно відкривалися нові церкви. Храми і культові приміщення, що використовувалися не за призначенням, поверталися вірянам. За три роки в республіці було збудовано або реконструйовано 105 церков і молитовних будинків[1].

Протягом 1986–1987 рр. з тюрем було звільнено чимало релігійних в'язнів. Виходили з підпілля українські греко-католицькі священики, ченці та громадські світські діячі. «Ініціативна Група в справі захисту прав віруючих та Церкви», яка діяла з 1982 р. під проводом Й. Терелі, у 1987 р. була перетворена на Комітет захисту Української католицької церкви, на чолі якого став щойно звільнений з ув'язнення політичний дисидент І. Гель. Як правозахисна організація священнослужителів і вірян УГКЦ, Комітет ставив за мету відновлення УГКЦ у СРСР. Він об'єднав навколо себе впливових політичних і релігійних діячів, виробив обґрунтовану тактику боротьби за легалізацію греко-католицьких громад в Україні. Комітет розпочав видавати нецензуровані журнали «Християнський

[1] Вісті з України. – 1988. – № 26. – Черв.

голос» і «Експрес-хроніка», в яких з об'єктивних позицій висвітлювалася політика радянської держави у сфері релігій. Протягом 1988–1989 рр. він організував масові богослужіння в знятих владою з реєстрації культових спорудах і святих місцях, маніфестації і демонстрації у Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Стрию та інших містах Західної України, а також сприяв підготовці петиційних кампаній, численних звернень до органів державної влади з вимогами реабілітації УГКЦ. Використовуючи підтримку неукраїнських дисидентських груп в Радянському Союзі, Комітет почав також надавати західним засобам масової інформації письмові та записані аудіо- та відеокасети доказів існування масової підтримки для відновлення УГКЦ.

Прихильники й активісти уніатської церкви створювали групи із залученням різних прошарків населення шляхом об'єднання їхніх представників у Марійському товаристві (на честь Діви Марії) «Милосердя». Товариство під проводом І. Калинець, яка його очолювала, організовувало зібрання прихильників УГКЦ на території Миколаївської церкви і собору св. Юра у Львові, біля пам'ятника І. Федорову. В них брали участь В. Чорновіл, М. Горинь, І. Гель, С. Хмара, які виступали на захист УГКЦ, за свободу совісті. Члени Комітету захисту католицької церкви намагалися на екуменічній основі налагодити відносини з Російською православною церквою. Але безуспішно. Радянське керівництво, як у Москві, так і в Україні, яке заперечувало існування Української греко-католицької церкви, відкидало ініціативи щодо її легалізації. Неодноразово лунали заяви, що легалізація УГКЦ є внутрішньою справою Російської православної церкви, а вона – проти будь-яких змін чинного становища в Західній Україні. Влада наголошувала, що УГКЦ є не релігійною організацією, а «чисто політичною», «націоналістичною» і «сепаратистською» і тому не підлягає реєстрації як релігійна. Органи КДБ СРСР всіляко перешкоджали діяльності ініціаторів, активістів і учасників петиційних кампаній за легалізацію УГКЦ. Лише протягом 1988 р. ними виявлено 839 авторів і поширювачів «матеріалів ворожого характеру»[1].

Категорично проти скасування сталінської заборони на діяльність греко-католицької церкви і повернення їй довоєнного статусу, а також проти виходу примусово «приєднаних» до Московського патріархату уніатських єпархій і парафій у Галичині та Закарпатті, виступила РПЦ, яка в умовах перебудови зміцнилась і діяла спільно і відкрито зі світською владою. Улітку 1988 р. владними структурами СРСР були прийняті нові рішення про обмеження громадських ініціатив трудящих, зокрема про збори і демонстрації «без дозволу». Вони були спрямовані і проти українського духовенства, і проти світських активістів, накладаючи на них дуже великі штрафи й суворі адміністративні покарання. Наприкінці 1988 р. влада, реагуючи на прагнення легалізувати Українську греко-католицьку церкву, передала понад 700 закритих раніше уніатських церков православним громадам. Причому ці «громади» могли складатися лише з 20 осіб. Саме така кількість вірян могли направити подання на реєстрацію

[1] Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – С. 536.

релігійної громади. І це робилося передусім у тих місцевостях, де переважали греко-католики, чим умисне провокувався конфлікт на релігійному ґрунті.

Процеси в середовищі уніатського духовенства і вірян, як зазначалося, постійно перебували під пильним оком радянських спецслужб. Аналізуючи ситуацію, вони пропонували партійним органам конкретні заходи для недопущення легалізації УГКЦ. Так, 7 квітня 1989 р. управління КДБ по Львівській області направило до Львівського обкому КПУ спеціальне інформаційне повідомлення, в якому, серед іншого, пропонувало заходи для недопущення масових зібрань на захист УГКЦ. Основними засобами перешкоджання визнавалися: постійний психологічний вплив на організаторів та активних учасників масових зібрань, посилення адміністративної відповідальності і розгортання масованої пропаганди. Цікаво, що до цієї роботи передбачалося залучати і духовенство РПЦ. «Шляхом прямих контактів відповідальних працівників радянських органів і апарату Уповноваженого у справах релігії з керівниками Львівсько-Дрогобицької єпархії націлити духовенство РПЦ на активну протидію уніатам і націоналістам на основі християнського віровчення, канонів РПЦ, використання історичних фактів про нав'язування унії українському народові. В необхідних випадках надавати священикам РПЦ можливість використання засобів масової інформації»[1].

Радянські спецслужби серйозно опікувалися проблемою змінення позицій РПЦ у Західній Україні. Вони пропонували «в терміновому порядку розв'язати питання про відправлення богослужінь українською мовою», збільшити випуск релігійної літератури українською. Визнавалося також за доцільне «продовжити публікації в засобах масової інформації, які компрометують "комітет із захисту УКЦ" і його членів, націоналістично налаштованих осіб... Особливу увагу звернути на виховну роботу в сільській місцевості...»[2].

Згаданий документ засвідчує, як єдиним фронтом проти Української греко-католицької церкви, українського народу і його духовності діяла і Комуністична партія, і її спецслужби, і РПЦ.

У січні 1989 р. вперше за післявоєнний період на подвір'ї собору Святого Юра у Львові відбулася греко-католицька відправа в пам'ять про Акт злуки українських земель у січні 1919 р. Греко-католики заявили про свою незгоду з «русифікацією релігійного життя», виступили за незалежність від Московського патріархату та «створення суверенної соборної християнської української держави».

У травні 1989 р. боротьба за легалізацію УГКЦ набула відкритої форми. 16 травня 1989 р. чотири греко-католицьких єпископи та 10 священиків подали звернення до М. Горбачова, в якому декларували підтримку його реформам, спростовували сто шістдесят політичних звинувачень на адресу церкви та вимагали легалізації УГКЦ. Це ж питання було поставлено у Верховній Раді СРСР депутатами Р. Братунем, О. Гончаром, Б. Єльциним, А. Сахаровим, С. Аверен-

[1] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 318–319.

[2] Там само. – С. 319.

цовим та ін. Його висвітлювали загальносоюзні засоби масової інформації – «Огонек», «Аргументы и факты», «Новое время», «Московские новости». На підтримку УГКЦ також виступили неформальні об'єднання – «Меморіал», Українська Гельсінська Спілка.

Кульмінаційною подією в боротьбі за відновлення діяльності Української греко-католицької церкви стали масові молебні та богослужіння. Так, лише у Львові та області з квітня по серпень 1989 р. їх проведено понад 20 тис.[1] 17 вересня 1989 р. у Львові відбулося чергове богослужіння та маніфестація, в якій взяло участь майже 200 тис. осіб. Резонансним було й перманентне голодування єпископів, священиків і активістів (понад 400 осіб) у Москві, що тривало з 19 травня по 24 листопада 1989 р.

Масовий рух за легалізацію УГКЦ в Україні, його широка підтримка міжнародним співтовариством, Папою Римським Іваном-Павлом II істотно змінили ситуацію. 1 грудня 1989 р. голова ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР М. Колесник за кілька годин до зустрічі М. Горбачова з Іваном-Павлом II був змушений прилюдно заявити про надання греко-католицьким громадам права реєстрації нарівні з іншими релігійними конфесіями. Це дало змогу вже в січні 1990 р. скликати у Львові собор УГКЦ, який проголосив легалізацію УГКЦ, визнав рішення Львівського псевдособору 1946 р. неканонічними та незаконними. Перед світською владою було поставлено питання про повернення всіх раніше забраних храмів і церковного майна, включаючи архів і бібліотеку митрополита А. Шептицького.

Після цих подій процес повернення УГКЦ до релігійного життя республіки набув нового потужного імпульсу. Уже на 1 лютого 1990 р. до ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР було подано заяви на реєстрацію від 435 греко-католицьких громад. Незабаром на західноукраїнських землях почали легально діяти майже 1,5 тис. греко-католицьких парафій. Греко-католикам була передана пам'ятка історії світового значення – Львівський собор Святого Юра. У березні 1991 р. з еміграції повернувся кардинал Мирослав Любачівський[2]. Українська греко-католицька церква вже за легальних умов продовжила боротьбу за духовне відродження українського народу і незалежність України.

Одночасно з Українською греко-католицькою церквою відроджувалась і Українська автокефальна православна церква, заборонена радянською владою ще в 30-ті роки. Її базою були церковні громади, що представляли Російську православну церкву. В Україні ця церква мала особливо розвинуту мережу громад – удвічі більшу, ніж у Росії. Майже половина православних церков знаходилась у західних областях. Саме там напередодні відзначення 1000-ліття хрещення Руси-України розпочався процес відродження УАПЦ. 15 лютого 1989 р.

---

[1] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 420.

[2] Процик І.В. Боротьба Української греко-католицької церкви за легалізацію в другій половині 80-х рр. XX ст. як фактор демократизації суспільно-політичного життя України / Зб. наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту імені Г.С. Сковороди. – 2011. – Вип. 40. – С.34–38. – http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2011_40_9

в Києві за підтримки проукраїнських сил почав діяти ініціативний комітет із відновлення Української автокефальної православної церкви в Україні[1]. Його діяльність була спрямована на відродження УАПЦ і реєстрацію громад. Незабаром це дало свої результати. 19 серпня 1989 р. парафія святих Петра і Павла Російської православної церкви у Львові, очолювана протоієреєм В. Яремою, оголосила про свій розрив із РПЦ і про перехід до УАПЦ. Згодом іще дві львівські парафії зробили те саме, а пізніше ці кроки повторили кількасот парафій у всій Галичині. 22 жовтня 1989 р. провід УАПЦ очолив колишній єпископ Житомирський і Овруцький РПЦ, галичанин Іван Бондарчук. На початок 1990 р. УАПЦ налічувала близько 200 галицьких парафій.

5–6 червня 1990 р. у Києві відбувся Всеукраїнський православний собор, в якому взяли участь понад 700 осіб, у тому числі 7 єпископів і понад 200 священиків. Він проголосив відродження УАПЦ, затвердив Статут й обрав Патріархом Київським і всієї України керівника північноамериканської митрополії УАПЦ, митрополита Мстислава (Скрипника) (1898–1993). Отже, Патріарх Мстислав об'єднав УАПЦ в Україні з УАПЦ у США та діаспорі.

2 жовтня 1990 р. УАПЦ була зареєстрована органами радянської влади в Україні, а 18 листопада в Соборі Святої Софії в Києві відбулася інтронізація митрополита Мстислава на Патріарха Київського і всієї України.

Паралельно з цими подіями в українському Екзархаті РПЦ набирали сили відцентрові процеси, спрямовані на дистанціювання від московського церковного центру. Очолював цей рух митрополит Київський Філарет (Денисенко). Занепокоєна бурхливим процесом національного відродження в Україні, РПЦ змушена була піти на певні поступки. У відповідь на звернення єпископату Української православної церкви, ініційованого митрополитом Філаретом, Архієрейський собор РПЦ у жовтні 1990 р. надав УПЦ самостійність і незалежність в управлінні, а митрополит Філарет одноголосно обраний українським єпископатом Предстоятелем УПЦ з титулом митрополит Київський і всієї України. 26 жовтня 1990 р. у Софійському соборі патріарх Алексій II оголосив рішення Архієрейського собору і вручив митрополитові Філарету патріаршу Грамоту на право бути Предстоятелем УАПЦ. Після проголошення незалежності України Всеукраїнський помісний собор УПЦ одноголосно прийняв рішення про повну канонічну незалежність, тобто автокефалію УПЦ. Однак цього Москва допустити не могла.

Важливою віхою національного релігійно-церковного відродження стало прийняття в Україні Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», який було ухвалено Верховною Радою УРСР 23 квітня 1991 р. Відповідно до нього релігійні організації отримали статус юридичної особи, були врегульовані терміни реєстрації релігійних громад, їхнє право на власність. Закон зосередив у собі більшість правових положень, що регулювали загальні питання забезпечення свободи, а також державно-церковні відносини.

За цих умов активізувалися також релігійні громади інших напрямів: римо-католики, євангельські християни-баптисти, Свідки Єгови, адвентисти

[1] Жуковський А., Субтельний О. Нариси історії України. – Львів, 1992. – С. 203.

сьомого дня та ін. Зростання релігійності населення України, відновлення раніше заборонених церков, їхня орієнтація на створення незалежної української церкви засвідчили кризу політики «войовничого атеїзму», яку реалізовував комуністичний режим[1].

Тож процеси національно-культурного відродження охоплювали все нові й нові сфери, набирали сили і ставали незворотними. До них втягувалися дедалі ширші прошарки населення різних регіонів України. Відродження було багатолюдним і різноликим. Так само як О. Гончар і М. Брайчевський, І. Драч і Д. Павличко, І. Гончар і Л. Ященко, В. Брюховецький і М. Попович, В. Яворівський і Ю. Щербак, брати М. і Б. Горині і В. Чорновіл, до нього включилися тисячі вчителів, лікарів, науковців, літераторів, художників, культосвітніх працівників, священиків. Через гласність і розширення меж свободи слова і друку, творчості, совісті, мітингів і зібрань, вони неухильно вели суспільство до відновлення національної історичної пам'яті, до усвідомлення необхідності й історичної доцільності створення власної держави.

У період перебудови сталася знакова подія: об'єднання потенціалу творчої інтелігенції, яка обстоювала українську культуру, українську мову й історію, і політичних сил, політичного руху, позначеного багаторічною боротьбою з російсько-радянською окупацією. Цього об'єднання дуже боялася влада і намагалася йому перешкодити. Як згадує І. Драч, влада прагнула не допустити «єднання оцих двох сил: тої сили підземної, так би мовити, яка була десь по тюрмах сиділа, верталася з сибірів, верталася з заслань, і цієї легальної письменницької сили...»[2]. Однак таке єднання в роки перебудови відбулося, що істотно зміцнило державницький потенціал українського суспільства.

[1] Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 12.

[2] Драч І. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/610/

2.4. Проголошення незалежності України

Протягом багатьох десятиліть Українська РСР, як і інші союзні республіки, мала формальний суверенітет у складі СРСР. Відповідно, такими були і вибори до вищого законодавчого органу УРСР. Кандидати на виборні посади фактично лише затверджувалися голосуванням. Обираючи депутата, виборці бачили в бюлетені лише одне прізвище. Потім депутати двічі на рік на один-два дні збиралися в залі засідань Верховної Ради і затверджували закони.

У роки перебудови ситуація зазнала корінних змін. Уже під час виборів народних депутатів СРСР у 1989 р. вперше було дозволено окремі елементи вільних та альтернативних виборів. Ще більше ситуація змінилася в Україні на час виборів депутатів до Верховної Ради УРСР і місцевих Рад. Вибори у березні 1990 р. стали першими порівняно демократичними парламентськими виборами радянського періоду й останніми виборами до Верховної Ради УРСР. Передвиборча кампанія на початку 1990 р. стимулювала поширення в суспільстві багатьох ідей і пропозицій, які ще донедавна були заборонені до публічного обговорення. На порядок денний життя поставило завдання утвердження української державності, а також необхідність докорінних змін в економічній сфері та політичній системі. Вперше стали звертати увагу на моральні якості кандидатів.

Із 442 обраних депутатів Верховної Ради 111 належали до Демократичного блоку. Блок здобув перемогу в п'яти областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській та Київській. У парламенті було сформовано опозицію – Народну Раду, яку очолив академік І. Юхновський. Лідером комуністичної більшості – «групи 239» було обрано О. Мороза. Головою Верховної Ради УРСР обрано першого секретаря ЦК Компартії Україні В. Івашка, а з липня 1990 р. – Л. Кравчука. Верховна Рада УРСР нового складу почала працювати як парламент – на постійній основі.

До Ради були обрані відомі на той час громадські та культурні діячі О. Бандурка, С. Головатий, Я. Кендзьор, М. Косів, Ю. Костенко, В. Костицький, П. Мовчан, Б. Олійник, В. Пинзеник, І. Плющ, Т. Стецьків, Л. Танюк, В. Червоній, Д. Чобіт, В. Чорновіл, І. Юхновський та ін.

Верховна Рада УРСР започаткувала на законодавчому рівні процес утвердження незалежної держави, хоча комуністична більшість потужно противилася цьому. Вона виступила з осудом рішення Естонії, Латвії та Литви про державний суверенітет. Але після прийняття 11 березня 1990 р. акта Верховної Ради Литовської РСР «Про відновлення незалежності Литовської держави» та Декларації про державний суверенітет Російської Федерації 12 червня 1990 р. Верховна Рада УРСР також активізувалася. 28 червня депутати почали розгляд питання про державний суверенітет України. 11 липня голова Верховної Ради УРСР В. Івашко, який саме тоді, під час проведення XXVIII з'їзду КПРС,

балотувався на посаду заступника Генерального секретаря ЦК КПРС, подав у відставку. Здеморалізована цим кроком комуністична більшість у Верховній Раді погодилася на обговорення і прийняття документа, який підтверджував суверенітет республіки. За ходом дискусії у Верховній Раді УРСР стежила вся Україна. Остаточний текст Декларації про державний суверенітет Української РСР був ухвалений 16 липня 1990 р. поіменним голосуванням. Він здобув схвалення майже всіх членів Верховної Ради.

Комуністи голосували «за», оскільки під тиском суспільних настроїв і XXVIII з'їзд Компартії України тоді ж прийняв резолюцію «Про державний суверенітет Української РСР». На Верховній Раді «проти» висловилися лише чотири депутати й один «утримався».

Декларація про державний суверенітет України своїм змістом значно випередила декларацію Російської Федерації, в основі якої лежав перерозподіл владних повноважень і власності від союзного центру до республіки. Відрізнялася вона і від резолюції, прийнятої з'їздом комуністів України. Уже в преамбулі української Декларації підкреслювалося, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах». Суверенна Україна повинна розвиватися на основі здійснення українською нацією невід'ємного права на самовизначення. На території України має забезпечуватися верховенство її Конституції та законів. Одним із головних положень Декларації було положення про громадянство. Проголошувалося, що Україна має своє громадянство, де «всі громадяни рівні перед законом, незалежно від походження, соціального майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять».

Декларація проголошувала економічну самостійність України, підкреслювала намір створити банківську, фінансову, митну та податкову системи, сформувати державний бюджет, а за потреби ввести власну грошову одиницю. Україна заявляла про право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема у валютному фонді, золотому запасі.

Декларація визнавала самостійність республіки у розв'язанні питань науки, освіти, культурного розвитку української нації. Проголошуючи право мати власні Збройні Сили, внутрішні війська й органи держбезпеки, Україна декларувала свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не буде брати участі у військових блоках і зобов'язується дотримуватися трьох неядерних принципів: не виробляти, не застосовувати і не набувати ядерної зброї. Декларація вперше проголошувала право громадян на сприятливе довкілля.

Декларація передбачала, що Україна самостійно здійснюватиме безпосередні зносини з іншими державами, укладатиме з ними договори, обмінюватиметься дипломатичними, консульськими і торговельними представництвами, братиме рівноправну участь у міжнародному спілкуванні. Документом проголошувався пріоритет республіканських законів над союзними й відкривалася тим самим

легальна можливість перебрання владних повноважень республіканськими органами влади[1].

Однак прийнятий документ не набув статусу конституційного акта. Практично всі його положення суперечили чинній на той час Конституції. Заключним в Декларації було положення про те, що принципи, закладені в ній, будуть використані для укладання нового союзного договору. Українська РСР залишалася у складі СРСР, тому міжнародні організації та країни світу не визнали її державну незалежність. По-перше, і документ цього не передбачав – це було проголошення намірів. По-друге, відповідно до вимог Конституції СРСР і Української РСР, тільки народ України як володар всієї повноти влади в республіці мав право таке рішення приймати на референдумі. Чинні норми міжнародного права також зобов'язували Верховну Раду УРСР провести республіканський референдум. Однак його не було оголошено.

Попри все, Декларація про державний суверенітет України мала історичне значення. Це була, по суті, програма побудови незалежної держави. Вона дала ще один імпульс процесові утворення національних держав на території СРСР. Так, за місяць Верховна Рада Білоруської РСР прийняла декларацію про суверенітет республіки, яка повторювала основний зміст української і була спрямована на побудову самостійної Білоруської держави.

В українському суспільстві Декларація про суверенітет була сприйнята неоднозначно. Українська Міжнародна асамблея, яка вже вела реєстрацію громадян Української Народної Республіки, вважала, що це пропагандистський акт Комуністичної партії України. Демократична громадськість вимагала втілення в життя проголошених Декларацією принципів. Роботу Верховної Ради УРСР супроводжували постійні мітинги, розпочався шахтарський страйк, учасники якого вимагали департизацію підприємств, націоналізацію майна КПРС.

Під впливом суспільних акцій Верховна Рада УРСР 2 серпня 1990 р. прийняла Закон «Про економічну самостійність Української РСР». Головними принципами економічної політики України було визнано: власність народу республіки на її національне багатство і національний дохід; різноманітність і рівноправність різних форм власності та їхній державний захист; повна господарська самостійність і свобода підприємництва; самостійність регулювання грошового обігу; створення національної грошової одиниці, самостійність регулювання грошового обігу; створення національної митниці, захищеність внутрішнього ринку тощо. Прийняття закону стало суттєвим кроком в реалізації ідеї української незалежності.

Прямуючи далі цим шляхом, Україна до кінця 1990 р. підписала двосторонні державні угоди з Литвою, Латвією, Естонією, Росією, Білорусією, Узбекистаном, Казахстаном. Представники Народної Ради, прагнучи надати відносинам України з іншими республіками міждержавного характеру, підписали 29 серпня 1990 р. спільно з російськими депутатами з блоку «Демократична Росія» «Заяву про засади державних відносин України і РРФСР на підставі декларацій про державний суверенітет».

[1] Декларація про державний суверенітет України // Рад. Україна. – 1990. – 17 лип.

Союзний центр, усвідомлюючи, що втрачає ініціативу, прагнув покласти край «параду суверенітетів» і розгорнув підготовку нового союзного договору. Його проект не визнавав державного суверенітету республік і, навіть більше, забороняв їм виходити зі складу СРСР. За союзним керівництвом, як і раніше, залишалося право визначати головні напрями діяльності республіканських і місцевих органів, запроваджувати в будь-якому регіоні надзвичайний стан і особливі форми правління. Однак у Москві не врахували, що суспільні настрої в республіках були значно радикальнішими, ніж це бачилося з центру, і такий проект не мав ніякої перспективи. Україною прокотилася хвиля протестів, спрямованих проти її участі в підписанні нового договору. 1 жовтня 1990 р. було оголошено звернення Асоціації демократичних Рад народних депутатів і демократичних блоків до Верховної Ради УРСР й уряду, в якому ставилася вимога, щоб вони відмовилися від підписання пропонованого центральним керівництвом нового союзного договору. Пропонувалося надати Декларації про державний суверенітет України статусу конституційного акта, розпустити КПРС і націоналізувати її майно. В ті ж дні в Україні пройшли масові мітинги та маніфестації під гаслом «Ні – союзному договору!».

Восени 1990 р. опозиційна Народна Рада у парламенті України звинуватила уряд УРСР у тому, що він не дотримується Декларації про державний суверенітет, не створює умов для реформування економіки, і висунула вимоги відставки голови Верховної Ради Л. Кравчука, голови Ради Міністрів В. Масола, розпуску КПРС, відмови від підписання нав'язуваного Москвою нового союзного договору.

Вимоги Народної Ради активно підтримала молодь, яка займала державницьку позицію. Об'єднавшись у низку молодіжних організацій, як-от Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Українська студентська спілка (УСС) та ін., молодь проводила різні політичні заходи, спрямовані на подальшу демократизацію українського суспільства.

Найбільш вражаючою акцією стало голодування студентів у жовтні 1990 р. з ультимативними вимогами до Верховної Ради України, організоване Українською студентською спілкою та «Студентським братством». Ця кампанія широкомасштабних акцій ненасильницької громадянської непокори увійшла в новітню історію України як «студентська Революція на граніті». Протести тривали з 2 по 17 жовтня 1990 р. Їхнім стрижнем було студентське голодування на площі Жовтневої революції у Києві. В цій акції взяли участь 157 студентів із 24 міст України. Її очолювали О. Доній (голова Київської УСС), М. Іващишин (голова «Студентського братства» Львова) та О. Барков (голова Дніпродзержинської УСС). Студенти вимагали недопущення підписання нового союзного договору і проведення перевиборів Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 р.; повернення на територію УРСР українських солдатів, а також забезпечення проходження військової служби юнаками-українцями винятково на території республіки; націоналізації майна Компартії України та ЛКСМУ; відставки голови Ради Міністрів УРСР В. Масола.

Революція на граніті продемонструвала високу активність і зрілість студентського і загалом молодіжного руху в Україні. Вона була повністю органі-

зована силами студентства і не мала на той час аналогів у всій Європі, адже «оксамитові революції» у Східній Європі 1989 р. були результатом діяльності старших і досвідчених політиків.

Аби глибше й повніше уяснити картину студентського протесту, його роль у становленні незалежності України, наводимо хроніку перебігу подій:

2 жовтня

Зранку до 10 години кілька десятків студентів групами по двоє-троє постягувалися на площу Жовтневої революції у Києві й оголосили про початок голодування, висловили вимоги. Хто прийшов прямо з потяга, хто – з університету. Більшість становили студенти з Києва, Львова та Дніпропетровська. Одразу до молоді підійшли представники міліції і попередили про неприпустимість їхніх дій. По вулиці Жовтневої революції (нині Інститутській) за готелем «Москва» (нині готель «Україна») були сконцентровані десятки міліцейських автомобілів та автобусів. Студентам довелося пережити боротьбу нервів, і це їм вдалося, адже передбачалося, що, можливо, перший загін заарештують, тому до нього входили лише психологічно загартовані активісти і лише хлопці. Весь день вони просиділи на спальниках і матрацах, тримаючи в руках плакати, а рівно о 20:00 протягом 2–3 хвилин були зведені намети. До кінця дня голодувати почало 108 студентів.

О 24:00 президія міськради Києва видала рішення, в якому, зокрема, надавався дозвіл на проведення на площі Жовтневої революції масових заходів без санкції влади, хоч і заявляла про «засудження провокаційних насильницьких дій до працівників міліції», яких, зрозуміло, не було.

3 жовтня

Зранку до табору завітали представники ВР УРСР (зокрема І. Юхновський), Укрпрофради, Міністерства вищої та середньої освіти. Два депутати (члени Народної Ради), запросивши О. Донія, О. Баркова й М. Іващишина до авто і вислухавши вимоги, попросили відмінити вимогу про перевибори, з чим співголови були категорично не згідні. В наступні дні депутати-демократи також відвідували табір, але з ними рідко вели розмови студенти, часто вони просто вели дебати між собою в центрі табору.

Також в цей день всі голодуючі пройшли реєстрацію в таборі, по черзі на медичному авто відправлялися до 14-ї лікарні. Персонал поставився до студентів надзвичайно привітно. Медики надавали максимальну медичну допомогу голодуючим, їм здійснювалося промивання шлунків і щоденно брався аналіз крові на цукор, чим і унеможливлювалося споживання студентами будь-якої їжі чи калорійних напоїв, бо це було б одразу виявлено.

Станом на 3 жовтня налічувалося 49 наметів, голодували 137 осіб, зокрема і Н. Крюкова, народна артистка України.

Організація наметового містечка

У наметовому містечку були забезпечені порядок, дисципліна – давалися взнаки місяці підготовки. Усі рішення щодо життя наметового містечка, протестів приймалися колегіально Координаційною радою табору, основні питання вирішували до 12 студентів за наявності кворуму. Всередині було велике штабне шатро, інші ж встановлювалися навколо в ряди з однаковими проміжками. Бу-

ли також намети для прес-групи (за зв'язок з пресою відповідали С. Бащук та О. Кузан) і медслужби (керівники – Т. Семущак та О. Тягнибок). Усе це було обгороджене мотузками, закріпленими на кілках, по периметру чергували охоронці (керівником охорони табору був А. Кліщ, який ще й відповідав за спілкування з міліцією), які вирізнялися чорними пов'язками на голові (ті, хто голодував, носили білі), для них були організовані безкоштовні обіди у Будинку профспілок. Кожен учасник акції реєструвався і мав перепустку. Кияни безперервно несли теплі речі, окріп, зокрема за розпорядженням секретаря парткому КПІ В. Крючкова привезли розкладачки. Через гучномовці оголошувався відбій і побудка. Організовувалися пікетні групи, які рушали до стін найбільших університетів Києва і закликали студентів страйкувати і йти на Хрещатик. Студенти заходили в аудиторії і під час лекції їм надавали можливість висловити свої вимоги, закликали підтримувати акцію. О 10-й годині мали розпочинатися мітинги біля наметового містечка, Хрещатик перекривали, що створювало проблеми для транспорту (тоді ще вулицею ходили тролейбуси).

4 жовтня

Почали прибувати більше студентів з Івано-Франківська, Сум, Рівного, Полтави, Дрогобича, Вінниці, Тернополя, більшало й киян. Голодувала вже 151 особа, 131 – забезпечували обслуговування.

5 жовтня

До табору завітав Л. Кравчук, з яким вели перемовини О. Доній і М. Іващишин. Обговорювалася ситуація, що склалася на той час у республіці, та вимоги – студенти бажали зустрічі за круглим столом. Консенсусу досягти не вдалося, обидві сторони розійшлися невдоволеними. Але важливим стало транслювання цієї зустрічі по телебаченню, люди зрозуміли, що в Києві зібралися не екстремісти, як стверджувала комуністична пропаганда, а звичайні хлопці та дівчата.

У 90 % голодуючих зафіксована підвищена температура.

6 жовтня

У палаці «Україна» відбулися урочисті збори учасників ВВВ, на яких були присутні й військові, комсомольці, суворовці. Після зустрічі ветерани пройшли ходою до площі Жовтневої революції, планували пройти і наметовим містечком, змітаючи його при цьому, покласти квіти до пам'ятника В. Леніну (зараз там ТЦ «Глобус»). Але на захист студентів вийшло до 50 тис. киян. Також чатувала студентська охорона й міліція. В результаті лише дві бабусі обійшли містечко і поклали квіти до підніжжя пам'ятника. Як сказав Р. Іваничук, «саме тоді відбувся крах комуністичної партії...».

8 жовтня

Комісія, яка працювала за дорученням Верховної Ради, доповіла: кількість голодуючих становить 158 людей з 24 міст республіки. На повідомлення, що здоров'я студентів погіршується, холод і хвороби можуть призвести до трагедії, в залі на сесії деякі депутати розсміялися. Один навіть під час виступу звинуватив студентів у шантажі та тиску на парламент, його слова були підтримані оплесками. Це транслювалося по телевізору. Після цих подій республікою прокотилася масова хвиля виходу з лав КПРС.

Наметове містечко відвідав відомий український письменник О. Гончар, впізнав у них свою молодість, визнав вимоги студентів цілком справедливими. Наступного дня він залишив лави КПРС, мотивуючи рішення тим, що «з такими, з безмежно жорстокими, що глумливим сміхом зустрічають трагедію власного народу, страждання дітей України, я не хочу мати нічого спільного».

9 жовтня

Відбувся круглий стіл, в якому взяли участь делегації від ВР і від студентів. Першим виступив О. Доній, оголосив відомі вже вимоги, але депутати не змогли нічого конкретного відповісти, тому стіл перетворився на інтерв'ювання студентів. І. Юхновський, член НРУ, подякував їм за мужність і активність і закликав припинити голодування, якщо буде прийнято рішення про непідписання союзного договору та про відбування військової служби українців лише в межах республіки. Л. Кравчук обіцяв поставити на голосування питання про недовіру В. Масолу, висвітлювати хід роботи круглого столу по телебаченню без купюр (утім, передача вийшла з купюрами).

10 жовтня

На площі з'явилася підсилювальна радіоапаратура, мітинги у наметовому містечку почали проводитися більш організовано.

Л. Кравчук намагався виконати обіцянку, дану студентам, і поставити на таємне голосування питання про недовіру голові уряду В. Масолу. Але депутати почали «вести дебати». Зрештою Л. Кравчук поставив на відкрите голосування питання про включення до порядку денного сесії обговорення студентських вимог, але «за» проголосував лише 161 депутат.

Держтелерадіо УРСР заблокували студенти, найбільш радикально налаштовані депутати пройшли всередину, їм дали 10 хвилин прямого ефіру, скориставшись технічною паузою. В. Бедь зачитав заяву опозиції, 9 депутатів Верховної Ради оголосили голодування на підтримку студентських вимог. Через півгодини перервали планову передачу, Л. Кравчук виступив, інтерпретуючи становище по-своєму. Згодом 25 працівників Держтелерадіо написали заяву про департизацію українського телебачення і радіомовлення, припинили членство в КПРС.

11 жовтня

У малому залі Будинку профспілок відбулася прес-конференція лідерів студентства за участі О. Донія, О. Баркова, І. Коцюруби, О. Кузана, С. Бащука, які повідомили про посилення активності студентських організацій через те, що влада не прислухається до їхніх вимог. Також лідери повідомили про планування маніфестацій на понеділок, 15 жовтня.

12–17 жовтня

На підтримку студентів застрайкували й усі вищі навчальні заклади Києва (а також технікуми, ПТУ і старші класи шкіл). Мітингувальники перекрили рух транспорту, оточили Верховну Раду, захопили корпуси Університету ім. Т. Шевченка. Студентські акції протесту пройшли в обласних центрах, зокрема, Луганську та Львові. Це був масовий рух за ідеї незалежності України.

Під тиском громадських організацій, які розбили намети на площі Жовтневої революції, влада надала студентам годину прямого телеефіру на УТ-1.

Молодь закликала однодумців до всеукраїнського страйку, і наступного дня до її акції протесту були готові долучитися не тільки вищі навчальні заклади, а й заводи і фабрики.

Студенти передали Президії Верховної Ради УРСР свої вимоги. Для їхнього розгляду, зокрема, була створена погоджувальна комісія Верховної Ради. 17 жовтня Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року».

Документом передбачалося задовольнити всі п'ять вимог студентів.

Студентська Революція на граніті, яку нині називають першим українським Майданом, була успішним ненасильницьким політичним протестом проти чинної тоді комуністичної влади в Україні. Разом з іншими акціями громадянської непокори, що охопили Україну в жовтні 1990 р., вона заклала традиції демократичних форм протесту.

Студентське голодування резонувало суттєві зміни на українському політичному полі. Боротьба за незалежність України вступала в нову фазу свого розвитку. Епіцентр її знову перемістився до парламенту, оскільки виконання студентських вимог затягувалося. До кінця року лише одна з них була виконана – у відставку пішов голова Ради Міністрів УРСР В. Масол. Замість нього був обраний В. Фокін. Загострення протистояння в парламенті між «групою 239» і Народною Радою призвело до позбавлення депутатської недоторканності й арешту народного депутата-радикала С. Хмари, нових вуличних протестів.

Не було монолітної єдності й у прокомуністичній «групі 239». Новообраний перший секретар ЦК Компартії України С. Гуренко продовжував і далі зберігати вірність Москві, тоді як голова Верховної Ради Л. Кравчук, маневруючи, прагнув до реалізації Декларації про державний суверенітет України. Навколо нього сформувалася своя «група підтримки», що засвідчувало посилення націонал-комуністичного руху в Україні.

19 листопада 1990 р. у Києві голова Верховної Ради РРФСР Б. Єльцин і голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук підписали договір, яким визнавався суверенітет Росії і України, і сторони зобов'язувалися утримуватися від дій, «що можуть завдати шкоди державному суверенітету іншої Сторони»[1]. Підтверджуючи визнання України і Росії як рівноправних суб'єктів міжнародного права, сторони зобов'язувалися не втручатись у внутрішні справи одна одної і не застосовувати силу в їхніх відносинах. Підтверджувалася непорушність державних кордонів між Україною і Росією і відмова від будь-яких територіальних претензій. Україна гарантувала політичні, економічні, етнічні й культурні права представників народів РРФСР на своїй території.

Державні структури й громадськість обох республік підтримали основні положення договору. Протягом кількох днів обидва парламенти ратифікували його. Український народ підтримував курс на радикальне оновлення суспільних відносин. Однак тогочасні політики, і націонал-комуністи, і націонал-демократи, не спромоглися використати підтримку народу, здійснити комплексні політичні,

[1] Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання. – Т.1: 1990–1991 рр. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2001. – Ст.1.

соціальні та економічні реформи й піти шляхом країн Центральної і Східної Європи. Консервативні імперські сили були потужними й час від часу перехоплювали ініціативу, демонстрували рішучість у збереженні чинного ладу.

Утім, консервативні сили з числа прихильників існування централізованого СРСР не тільки не збиралися здавати свої позиції, а й час від часу переходили в активний і жорсткий наступ проти республік, які прагнули суверенітету. Свідченням цього стали події 11–20 січня 1991 р., коли московська влада вдалася до застосування військової сили у Вільнюсі й Ризі, щоб придушити незалежницькі настрої у Литві й Латвії. Зокрема, починаючи з 11 січня 1991 р. радянськими частинами були зайняті Будинок преси у Вільнюсі, телевізійні центри і вузли в містах, інші громадські будівлі – так звана партійна власність. 13 січня десантники за підтримки групи «Альфа» штурмом взяли телевежу у Вільнюсі, припинивши республіканське телебачення. Місцеве населення виявило масовий спротив цьому, в результаті чого було вбито 13 осіб, десятки людей поранено. 11 березня 1991 р. Компартія Литви створила Комітет національного порятунку Литви, на вулицях було введено армійське патрулювання. Однак світова громадськість, демократичні сили інших республік стали на перешкоді подальшим силовим діям. Президія Верховної Ради УРСР у такій ситуації також не стояла осторонь. Нею було прийнято заяву, в якій засуджувалися дії московського центру як порушення державного суверенітету прибалтійських республік.

Однак тиск на союзні республіки, в тому числі й Україну, зростав. За принципом «поділяй і владарюй» проімперські сили вдалися до інспірування сепаратистських настроїв в Україні. Зокрема, в Закарпатті почали підживлюватися ідеї русинства. У Криму під тиском і командою з Москви було оголошено автономію.

Провокації, шантаж, залякування, ідеологічні диверсії залишалися звичною практикою радянських спецслужб. Об'єктом провокацій стало релігійне життя в республіці, коли відверті україножоби штучно роздували суперечності між різними конфесіями. Відверту війну було розв'язано проти пам'ятників героям визвольних змагань і жертвам Другої світової війни, які з початком національного відродження з'явилися в Україні, особливо в Західній. Зокрема, в той час потужними вибухами були знищені пам'ятники полеглим воякам дивізії «Галичина» та Є. Коновальцю на Львівщині, С. Бандері на Івано-Франківщині. У Києві двічі спалювали могили замордованих комуністичним режимом В. Стуса, О. Тихого та Ю. Литвина. Контрольована комуністами преса постійно поширювала дезінформацію щодо діячів національно-демократичного руху, історичного минулого України.

Різкому ослабленню всієї системи Радянського Союзу і полегшенню боротьби радянських республік за суверенітет сприяло протиборство двох центрів влади на території центральних регіонів СРСР – «демократів» на чолі з Б. Єльциним, які прийшли до влади в РРФСР, і союзного центру на чолі з М. Горбачовим. Литовські події початку 1991 р. зумовили координацію дій опозиції в межах усього СРСР. Наприкінці січня 1991 р. у Харкові було проведено Демократичний конгрес, у якому, зокрема, взяли участь Демократична Росія, Народний Рух України, Білоруський народний фронт.

Консервативні сили у Верховній Раді СРСР діяли переважно через групу «Союз», до складу якої входили на грудень 1990 р. 561 депутат, а на березень 1991 р. – понад 700 депутатів. Група, а згодом однойменне політичне об'єднання виступало за збереження СРСР як федеративної держави, його унітарної сутності. Вона погоджувалася лише на «оновлення» або «удосконалення» зовнішніх форм і атрибутів радянської державності. Консерватори домоглися винесення на референдум питання про майбутнє Радянського Союзу з доволі плутаним формулюванням: «Чи вважаєте ви за необхідне збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» Відповідь на питання логічно мала бути «так», оскільки сказати «ні» означало б не тільки те, що учасник референдуму не підтримує ідеї збереження СРСР, а й те, що він виступає: а) проти оновлення радянської федерації; б) проти рівноправності республік; в) проти їхньої суверенності; г) проти гарантування прав і свобод людини; д) проти рівноправності громадян різних національностей. Тож замість одного питання про ставлення до збереження СРСР пропонувалося одночасно відповісти на п'ять, чотири з яких ні в кого не викликали заперечень.

Референдум відбувся 17 березня 1991 р. Його організатори припускали й те, що результати референдуму не в кожній з радянських республік дадуть бажаний результат. Тому передбачалось, що результати голосування будуть визначатися по СРСР у цілому з урахуванням його підсумків у кожній республіці зокрема. Таким чином заздалегідь було встановлено, що заперечна відповідь тієї чи тієї республіки на запитання щодо збереження СРСР буде знехтувана арифметичною більшістю по СРСР у цілому. Передбачаючи позитивні результати референдуму, консерватори намагалися використати їх для косметичного реформування російсько-імперських структур і створення непереборних перешкод для руху республік до суверенітету.

В Україні на пленумі ЦК Компартії була озвучена пропозиція ухвалити рішення про недоцільність проведення референдуму в Україні після прийняття Декларації про суверенітет. Однак ЦК КПУ однозначно підтримав ідею проведення референдуму.

У такій ситуації голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук запропонував одночасно із загальносоюзним референдумом провести український, який підтвердив би схвальне ставлення населення до Декларації про державний суверенітет. На нього було винесене питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

17 березня 1991 р. українці відповіли ствердно на обидва питання: на перше – 70,2 %, на друге – 80,3 %. На питання союзного референдуму позитивну відповідь дали лише 44,6 % киян. Характерно, що шість радянських республік: Литва, Латвія, Естонія, Вірменія, Грузія і Молдова відмовилися брати участь у проведенні всесоюзного референдуму. Підрахунок голосів «по Союзу РСР в цілому», шахрайство та фальсифікації зумовили позитивний для кремлівського керівництва результат. І хоча він відповідно до закону не мав імперативної юридичної сили, Верховна Рада СРСР 21 березня 1991 р. винесла постанову:

«Державним органам Союзу РСР і республік керуватися у своїй практичній діяльності рішенням народу, прийнятим шляхом референдуму на підтримку оновленого Союзу Радянських Соціалістичних Республік, виходячи з того, що це рішення є остаточним і має обов'язкову силу на всій території СРСР».

Весняний референдум започаткував так званий новоогарьовський процес – перемовини керівників дев'яти республік, в тому числі України, з президентом СРСР про новий союзний договір, який повинен був стати компромісом між республіками і центром. Однак і перший офіційний варіант Союзного договору, датований 21 листопада 1990 р., і другий – опублікований 12 березня, за п'ять днів до референдуму, і третій – від 15 серпня 1991 р. ґрунтувалися на ідеї збереження формально федеративної держави, а фактично російської імперської цілісності. Так, у третьому варіанті Союзного договору містилися такі положення: «Союз Радянських Суверенних Республік виступає в міжнародних відносинах як суверенна держава, суб'єкт міжнародного права – правонаступник Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Громадянин держави, яка входить у Союз, є одночасно громадянином Союзу. Відносини між державами, що утворюють Союз, регулюються цим Договором, Конституцією СРСР, такими, що не суперечать їм, договорами й угодами. Учасники Договору наділяють Союз РСР такими повноваженнями:

– Захист суверенітету і територіальної цілісності Союзу та його суб'єктів; оголошення війни і укладання миру; забезпечення оборони і керівництво Збройними силами, прикордонними, спеціальними (урядового зв'язку, інженерно-технічними та іншими), внутрішніми, залізничними військами Союзу; організація розробки та виробництво озброєнь та військової техніки.

– Забезпечення державної безпеки Союзу; встановлення режиму та охорона державного кордону, економічної зони, морського і повітряного простору Союзу; керівництво і координація діяльності органів безпеки республік.

– Затвердження й виконання союзного бюджету, здійснення грошової емісії; зберігання золотого запасу, Алмазного і Валютного фондів Союзу; керівництво космічними дослідженнями; управління повітряним рухом, загальносоюзними системами зв'язку та інформації, геодезії і картографії, метрології, стандартизації, метеорології; управління атомною енергетикою.

– Прийняття Конституції Союзу, внесення в неї змін і доповнень...»

Наведені положення проекту нового договору засвідчують, що про корінні перетворення в державному устрої СРСР не йшлося, про суверенітет чи тим паче самостійність союзних республік не згадувалося. Проект договору ні на крок не відступав від ідеї збереження «єдиної і неділимої».

Процес перемовин між центром і республіками супроводжувався посиленням відцентрових тенденцій. Зміцнювалася соціальна база української державності. Дедалі більше робітничих колективів висловлювалися на підтримку суверенітету України, досягнення нею повної незалежності. У травні 1991 р. у Павлограді на конференції страйкових комітетів було утворено Всеукраїнське об'єднання страйкових комітетів, а 21–23 червня 1991 р. в Києві відбувся установчий з'їзд Всеукраїнського об'єднання солідарності. На ньому були присутні 313 делегатів з 23 областей України. Вони представляли трудові колективи, які

налічували понад 1,5 млн осіб. Поряд з економічними, з'їзд висунув низку політичних вимог, зокрема, про вихід України зі складу СРСР, розпуск КПРС і Компартії України, припинення урядом УРСР усіх фінансових відрахувань до центру, проведення в республіці на основі нового закону виборів під міжнародним контролем. Незважаючи на спротив частини комуністичної більшості, український парламент працював на утвердження державного суверенітету.

18 червня 1991 р. у виступі на ранковому засіданні сесії Верховної Ради України Л. Кравчук повідомив, що не має на руках остаточного документа нового Союзного договору й що з багатьох важливих позицій і формулювань проекту згоди не досягнуто. Того самого дня в інтерв'ю Всесоюзній телерадіокомпанії він заявив, що з 23 статей проекту представники республік дійшли згоди тільки по 19, але якраз неузгоджені положення і є принциповими. Л. Кравчук на той час іще підтримував ідею конфедеративного устрою СРСР, а в Києві представники парламентів союзних республік напрацьовували свій проект Союзного договору на засадах конфедерації. Однак М. Горбачов настирливо нав'язував інший проект. Не будучи ще узгодженим, проект договору М. Горбачова під назвою «Договір про Союз Суверенних Держав» був розданий народним депутатам України і опублікований у пресі.

Зваживши на те, що пропонований проект Союзного договору суперечить Декларації про державний суверенітет України, а назва не відповідає його федеративній спрямованості, Верховна Рада України відклала його розгляд на вересень. 5 липня 1991 р. вищим законодавчим органом республіки було запроваджено посаду Президента УРСР і призначено його вибори. Президенту, так само як і Верховній Раді, було надано право «зупиняти дію рішень органів виконавчої влади Союзу РСР на території Української РСР, якщо вони суперечать її Конституції».

Перспектива дезінтеграції СРСР, а також бажання зберегти мир і спокій для своїх країн, налагоджені стосунки з М. Горбачовим щодо проблем ядерного роззброєння та глобальної безпеки, страх перед імовірною «балканізацією» СРСР призвели до недооцінки лідерами західних країн національно-визвольних рухів у СРСР, у тому числі в Україні, і прагнення призупинити їх. Так, прем'єр-міністр Великобританії М. Тетчер, перебуваючи у 1990 р. у Києві, порівняла Україну в СРСР із Каліфорнією США. Місію захисту ідеї Союзу виконував і канцлер Німеччини Г. Коль, з яким того ж 1990 р. зустрічався в Києві М. Горбачов.

1 серпня 1991 р. до Києва прибув після доволі дружньої зустрічі з М. Горбачовим у Москві президент США Дж. Буш. На засіданні Верховної Ради УРСР він виступив з промовою, яка увійшла в історію як Chiken Kiev speech. Президент США беззастережно підтримав Союзний договір, попередив українських парламентарів, у більшості своїй членів КПРС, про небезпеки «самовбивчого націоналізму» і проповідував з трибуни переваги перебування України в оновленому Радянському Союзі, очолюваному лауреатом Нобелівської премії миру. Український парламент доволі холодно зустрів виступ американського президента.

Загрози для української незалежності виникли в той час з різних сторін. Так, станом на 1991 р. територіальні претензії до України висували радикальні кола Молдови, Росії, Польщі, Угорщини, Румунії, Чехословаччини. Ці претензії також використовувались як аргумент проти виходу України зі складу СРСР.

Новоогарьовський процес мав своїх противників не лише в Україні та інших республіках, а й у центрі, серед консерваторів і прихильників великоруської централізації. Мотиви їхнього невдоволення були іншими. Вони розуміли, що імперія на порозі розпаду, що Україна не підпише Союзного договору ні на оголошене М. Горбачовим 20 серпня, ні у вересні чи жовтні, а без неї СРСР неможливий. 18 серпня 1991 р. голова Верховної Ради СРСР А. Лук'янов виступив з офіційною заявою, в якій підкреслив, що в опублікованому проекті договору назва не відповідає тій, яку на референдумі підтримала «абсолютна більшість громадян країни», у ньому також не зафіксована необхідність «єдиного економічного простору, єдиної банківської системи і закріплення за Союзом власності, потрібної для його нормального функціонування як федеративної держави», «встановлення самостійних надходжень у союзний бюджет». «Без цього, – підсумовував А. Лук'янов, – Союзний договір не зможе повною мірою виражати волю радянського народу про збереження СРСР». Отже, А. Лук'янов як голова Верховної Ради СРСР, фактично друга особа в державі, виявляв незгоду з Президентом СРСР М. Горбачовим, заявляючи про неготовність до підписання договору, його невідповідність результатам березневого референдуму і неприйнятність. Він виступав фактично ідеологом консерваторів і назріваючого перевороту і, на думку Л. Кравчука, «готовив себе на місце Горбачова»[1].

Того самого дня, 18 серпня, кремлівська делегація вилетіла до Криму на зустріч з М. Горбачовим, який відпочивав у Форосі, й вимагала, щоб він погодився на запровадження надзвичайного стану на всій території СРСР, а також відкладення на цій підставі підписання нового Союзного договору. М. Горбачов вимогу відхилив. Тоді в ніч проти 19 серпня владу в Кремлі перебрав на себе нашвидкуруч створений Державний Комітет з надзвичайного стану (ДКНС; рос. – ГКЧП). Першу половину дня 19 серпня вся країна спостерігала по всесоюзному телебаченню «Лебедине озеро».

Державний переворот в СРСР очолили віце-президент СРСР Г. Янаєв, прем'єр-міністр В. Павлов, голова КДБ В. Крючков, міністри оборони Д. Язов і внутрішніх справ Б. Пуго та ін. ДКНС оголосив про введення в країні надзвичайного стану, про призупинення діяльності політичних партій, громадських організацій і масових рухів, заборонив проведення мітингів, демонстрацій і страйків. У країні, згідно з рішенням заколотників, встановлювався контроль над засобами масової інформації і цензура. М. Горбачова було ізольовано на його дачі в Криму.

Однією з головних цілей ДКНС було прагнення зірвати підписання нового союзного договору, повернути союзні республіки до попереднього статусу.

[1] Кравчук Л. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

Особливо це стосувалося України, яка, власне, й стала головною причиною, що змусила кремлівське керівництво вдатися до державного перевороту.

Усвідомлюючи всю небезпеку для України, яка йшла від заколотників, позицію представників Компартії України у Верховній Раді, які становили більшість, Л. Кравчук як голова Верховної Ради закликав до спокою і витримки. Водночас він заявив, що будь-які зміни мусять відбуватися на основі закону і що немає підстав для введення в республіці надзвичайного стану.

19 серпня 1991 р. перший секретар ЦК КПУ С. Гуренко ініціював зустріч із Л. Кравчуком генерала армії В. Варенникова, який за дорученням заколотників прибув до Києва для забезпечення лояльності Верховної Ради й Кабінету Міністрів України. Про тривожну і загрозливу ситуацію, яка складалася тоді, свідчить розповідь першого віце-прем'єр-міністра УРСР К. Масика газеті «Вечірній Київ» 26 серпня 1991 р.: «У кабінеті Л. Кравчука уже був перший секретар ЦК КПУ С. Гуренко. Через три хвилини з'явився Варенников із Чичеватовим, командувачем КВО, і Шариковим, членом Військової ради, начальником управління КВО. В основному говорили Варенников, Кравчук і я, решта сиділи мовчки... Я попросив його пояснити, яким чином може ГКЧП підпорядкувати собі Кабінет Міністрів України, якщо немає відповідного закону, затвердженого Верховною Радою УРСР. Варенников мені різко відповів: "Мы вас научим подчиняться и все это делать! Войска приведены в полную боевую готовность!". Кравчук: "Зберемо президію, Верховну Раду і тоді вирішуватимемо...". Варенников: "От вас лично много что зависит. Если товарищ Кравчук будет вести прежний курс, то мы этого не позволим". Кравчук: "Не треба погроз у цьому кабінеті. Тут присутні керівник уряду республіки і голова Верховної Ради. Кому ви погрожуєте?". Варенников: "Войска приведены в полную боевую готовность, и мы примем меры вплоть до пролития крови". [...] "Митинговая демократия имеет плохие последствия. Сделайте с этого правильные выводы. Союзный договор – это приговор самому существованию Союза!"»[1].

Кульмінаційний момент розмови передає Л. Кравчук у своїх спогадах: «Варенников [...] говорив настирно, переконано. Він відчував... у своєму голосі силу, навіть у своїй постаті, в своїх формулюваннях. Він уже пропонував, поки я не сказав: "Ви кого представляєте?". А він каже: "Ну, кого? ГКЧП?". Я кажу: "Ваш мандат?" – Він подивився на мене. "Ну Вы же меня знаете". – «Да, – говорю, – Вы меня тоже знаете, мандат?" А в нього ж нічого не було, абсолютно, ніяких документів, крім того, що він Варенников. "Де мандат, підписаний керівником ГКЧП, про Ваші повноваження?" – я йому задаю запитання. Це дуже вплинуло на розмову, дуже вплинуло»[2].

Відтворення ситуації, яка трапилась у кабінеті голови Верховної Ради України в перший день московського заколоту, наочно демонструє, як насправді ставились у Москві до України, яким бачили її місце в Союзі. Агентом впливу центру в Україні була значна частина партійно-державної номенклатури. Заколот у Москві фактично підтримав ЦК КП України. Керівництво партії на чолі з

[1] Вечірній Київ. – 1991. – 26 серп.

[2] Кравчук Л. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

С. Гуренком вимагало від партійних організацій підтримати ДКНС, керуватися його документами і сприяти їхньому застосуванню на місцях. Так, у надісланій обкомам партії шифрограмі 19 серпня 1991 р. ЦК Компартії України зазначалося: «Заходи, що вживаються керівництвом країни по стабілізації становища і виходу з кризи, відповідають настроям переважної більшості трудящих і співзвучні з принциповою позицією Компартії України». Отже, партія повністю дискредитувала себе в очах суспільства як антидемократична й антиукраїнська сила.

У таких умовах тільки опозиція рішуче виступила проти заколотників. Із безкомпромісною заявою з приводу державного перевороту в СРСР виступив Народний Рух України. В ній зазначалося таке: «1. Утворений позаконституційний орган влади – державний комітет з надзвичайного становища в Москві є незаконним і його рішення не можуть мати юридичної сили в Україні; 2. Рух не визнає ДКНС і не вважає його рішення обов'язковими для себе; 3. Рух закликає усіх громадян України не підкорятися волі путчистів, створювати організаційні структури активного опору, які будуть координувати Всеукраїнський страйк, до якого ми закликаємо як до єдиної мирної дієвої зброї в боротьбі за волю і добробут своєї родини, нашої Української Держави»[1]. З подібними заявами виступили й інші демократичні організації, що мобілізувало громадськість на протидію заколотникам. У Києві, Львові, Донецьку, Тернополі, Івано-Франківську почалося створення депутатських штаб-квартир. Штаб-квартира Народного Руху в Києві оперативно налагодила зв'язки з демократами в Москві, Литві, Латвії, Естонії, іноземними кореспондентами. Об'єднані демократичні сили Харкова, трудові колективи деяких шахт Донбасу оголосили стан готовності до страйку. Обласні ради народних депутатів Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей прийняли рішення про нікчемність рішень ДКНС на їхній території. Поки Київ перебував у стані невизначеності, ближче до нього, за інформацією незалежної преси, були перекинуті Кіровабадська і Кременчуцька десантно-штурмові бригади, на одеському напрямі зосередився піхотний полк 72-ї дивізії. У стані підвищеної бойової готовності перебувала Деснянська танкова дивізія. У межах Києва розташувалися війська чисельністю від 2 до 3 тис. осіб. Над будинком Верховної Ради з'явилися штурмові вертольоти заколотників. Попри це, 20 серпня у Києві відбулася нарада представників Народної Ради та демократичних організацій України. Дії заколотників було розцінено як «військово-більшовицький переворот». У відозві, яку підписали представники 9 партій і 10 громадських організацій, від Президії Верховної Ради України вимагалося визнати ДКНС антиконституційним, невідкладно скликати надзвичайну сесію Верховної Ради й ужити рішучих заходів щодо захисту державного суверенітету України. Під тиском громадськості після дводенного обговорення Президія Верховної Ради України виступила-таки із заявою про те, що постанови ДКНС не мають юридичної сили для України.

Проти державного перевороту в СРСР рішуче виступили демократичні сили Росії на чолі з президентом Російської Федерації Б. Єльциним. У Москві

[1] Хроніка Опору. Збірка матеріалів. – К., 1991. – С. 182.

центром опору став Білий дім президента Б. Єльцина, на захист якого вийшли неозброєні москвичі. Серед його захисників були і представники України під синьо-жовтим прапором. Керівництво армії після деяких коливань не підтримало заколотників, а окремі підрозділи перейшли на бік народу.

За підтримки демократичних сил усіх республік державний переворот в СРСР був зірваний. Крах імперії став неминучим. До цього її призвів увесь попередній соціально-економічний, політичний і національно-культурний розвиток. На серпень 1991 р., попри внутрішні та зовнішні загрози, Україна вже створила соціальну і правову основу для функціонування суверенної держави. В республіці було розбудовано власну банківську систему, державний бюджет, ішла підготовка до запровадження своєї грошової одиниці.

На третій день державного перевороту в СРСР його організатори визнали свою поразку. Провал заколоту викликав серйозні зміни у державному і політичному житті країни, критично посилив відцентрові тенденції в СРСР. Антиконституційні дії змовників, що входили до керівного складу КПРС, призвели до подальшої дискредитації Комуністичної партії та прискорили розпад унітарної радянської держави.

Дедалі більше людей в Україні розуміли, що подальше перебування її в складі СРСР є смертельно небезпечним. Події в Москві надзвичайно вплинули на зміну поглядів народних депутатів. Більшість з них стала схилятися до необхідності підтримати прагнення українського народу до незалежності. Частина партійно-радянської номенклатури, представленої у Верховній Раді, була деморалізована, розгубилася і, щоб не втратити свій вплив і владу, була ладна також підтримати вимоги щодо проголошення самостійності України.

24 серпня 1991 р. відбулася позачергова сесія Верховної Ради України. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л. Кравчук, зі співдоповідями – народні депутати О. Мороз і І. Юхновський. Голова Верховної Ради запропонував найближчим часом визначити і створити всі структури суверенітету та механізм з його практичної реалізації, створити Раду оборони України, Національну гвардію, прийняти закони про статус військ, розміщених на її території, вирішити питання про департизацію правоохоронних органів республіки. Від Народної Ради І. Юхновський вніс пропозицію проголосити акт, в якому мали бути зафіксовані незалежний статус України, абсолютний пріоритет її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення цього акта пропонувалося підтвердити проведенням референдуму в республіці. Крім того, Народна Рада виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії в Україні.

Увечері того ж 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради прийняла Акт незалежності України. В документі зазначалося:

«Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України.

Територія України є неподільною й недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України»[1].

Таке рішення Верховної Ради України було закономірним результатом багаторічної боротьби українського народу за власну державність. Цей день відкрив нову сторінку в історії України.

Верховна Рада України, крім Акта про незалежність України, прийняла також постанову про політичну обстановку і невідкладні заходи щодо створення умов для попередження нових спроб військового перевороту. Як і наполягала Народна Рада, визнавалося за необхідне створити Раду оборони, Збройні сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного Суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю.

26 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України ухвалила указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, постанови про «департизацію» державних органів, установ та організацій, про власність Компартії на території України. Відповідно до прийнятих постанов службовці державних установ мають будувати свою діяльність лише на основі законів, а не партійних постанов і рішень. 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради тимчасова комісія довела, що «керівництво Компартії України своїми діями підтримало державний переворот і тим самим сприяло його здійсненню на території України», Л. Кравчук підписав указ про заборону діяльності Комуністичної партії на території України. Партапарат було розпущено, однак загалом державна, адміністративна і господарська номенклатура залишилася при владі, а згодом взяла найактивнішу участь і в формуванні державних структур незалежної України, і в привласненні її багатств.

Першочерговою проблемою, яка потребувала негайного розв'язання, була організація захисту проголошеної незалежності, формування національних Збройних сил. Уже 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про військові формування в Україні», якою зобов'язала уряд приступити до створення власних збройних сил. У вересні було прийнято постанову «Про міністра оборони», а 11 жовтня затверджено «Концепцію оборони і будівництва Збройних сил України»[2]. Вона передбачала, зокрема, поступове і поетапне скорочення і переформування всіх частин, з'єднань і об'єднань, дислокованих на території держави, створення на їхній основі власних збройних сил. У Концепції декларувалося, що Україна має намір стати в майбутньому нейтральною, без'ядерною державою, яка не братиме участі у воєнно-політичних блоках, буде

[1] Відомості Верховної Ради України. – 1991. – 17 верес. – С. 502.

[2] Кравчук Л. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

дотримуватись усіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї. Було створено Раду оборони України. 4 листопада 1991 р. Верховною Радою прийнято низку законів стосовно військового будівництва: «Про державний кордон України», «Про прикордонні війська», «Про Національну гвардію України».

До боротьби за незалежність українські демократичні сили завжди прагнули залучити людей різних національностей, демонструючи повагу до національних меншин. Уже в Законі України «Про мови» 1989 р. зазначалося, що «в роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях проживання більшості громадян інших національностей (міста, райони, сільські і селищні Ради, сільські населені пункти, їх сукупність), можуть використовуватись поряд з українською і їхні національні мови»[1]. В Декларації про державний суверенітет республіки від 16 липня 1990 р. гарантувалося всім етносам право національно-культурного розвитку. Рівність перед законом декларувалася всім громадянам незалежно від їхнього походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності. Проголошення суверенітету та незалежності України супроводжувалося твердим наміром послідовно дотримуватися загальнолюдських принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості та рівноправності всіх етнічних груп, що проживали в Україні. 1 листопада 1991 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію прав національностей України, в якій було чітко зафіксовано неприпустимість будь-якої дискримінації за національною ознакою. Українська держава гарантувала всім народам, національним групам, громадянам, що проживали на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Важливим етапом у розбудові самостійної України став Всеукраїнський референдум, який відбувся 1 грудня 1991 р. Ініціатива проведення референдуму належала голові Верховної Ради Л. Кравчуку, який був твердо переконаний в його необхідності, хоча проти референдуму виступали і демократичні, і ліві сили. «Я знав, – пригадує Л. Кравчук, – що якщо ми не проведемо референдуму, не пройдемо цю складну, але важливу дорогу через волевиявлення народу, то, по-перше, до цього... до цієї незалежності може поставитися дуже критично Москва, я м'яко кажу – критично. І світ може, орієнтуючись на Москву, холодно і обережно, із застереженнями поставитись до нашого рішення. Тому я і запропонував провести референдум 1 грудня»[2].

У Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. взяли участь майже 31 млн 892 тис. опитуваних, або 84,18 % від загальної кількості включених до списків виборців. На питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» ствердну відповідь дали 28 млн 804 тис. українців, або 90,32 % з тих, хто взяв участь у голосуванні. Рекордну підтримку Акт проголошення незалежності України отримав серед населення традиційно проукраїнських західних регіонів – Івано-Франківську та Тернопільській області – понад 98 %. Донбас

[1] Відомості Верховної Ради УРСР. – 1989. – № 45. – Ст. 631.

[2] Кравчук Л. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

також висловився «за» – понад 83 % у Донецькій і Луганській областях. Навіть у Криму «за» незалежність проголосували 54 % населення. При цьому участь у голосуванні на сході взяла значна частина населення – 2,9 млн у Донецькій, 1,6 млн у Луганській областях і 1 млн у Криму. Як згадував тодішній представник України в ООН Г. Удовенко, тоді «навіть найоптимістичніші оптимісти не думали про те, що така величезна кількість людей проголосує "за" на референдумі». «Це було несподівано для всіх. Я пригадую, як В'ячеслав Чорновіл говорив: "Ну, хоча б ми отримали 50 відсотків плюс один голос "за"»[1], – розповідав І. Удовенко в інтерв'ю виданню «Тиждень». «Настрій в українському суспільстві був таким, що відіграти назад уже ніхто не зміг. Бо переважна більшість українців була за незалежність України, за створення своєї національної держави», – так передавав настрій суспільства член Проводу Народного Руху І. Заєць.

За цим «за» стояло розуміння того, що СРСР уже фактично розпався, що незалежність України є очевидною і її потрібно підтвердити. Однак всі учасники референдуму, які голосували за незалежність, щиро надіялися, що вона принесе економічне благополуччя, що жити стане легше. Для більшості українців тоді були ще зовсім невідомими або маловідомими такі поняття, як «олігарх» та «олігархічна влада».

Водночас із Всеукраїнським референдумом в Україні проводились і вибори Президента держави. Проходили вони на альтернативній основі. Серед претендентів були: І. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл, І. Юхновський. Попри всі розходження шести кандидатів – всі вони виступали за незалежність України. В підсумку більш як половина українських виборців підтримали Голову Верховної Ради Л. Кравчука, передвиборча програма якого складалася з п'яти «Д»: Державність, Демократія, Добробут, Духовність, Довіра. За нього висловилися майже 20 млн громадян, які взяли участь у голосуванні, тобто 61,8 %. Опозиція не змогла виставити єдиного кандидата. Народний Рух висунув В. Чорновола кандидатом у президенти, однак його лідери І. Драч і М. Горинь, як і Українська республіканська партія, агітували за Л. Лук'яненка. Не було єдності й щодо інших кандидатур.

Обрання Л. Кравчука Президентом України засвідчувало, з одного боку, його авторитет і вагомий внесок у здобуття Україною незалежності, а з другого – факт збереження впливу партійно-державної номенклатури на шляхи і зміст розвитку української державності. Збереження при владі номенклатури не обіцяло прогресивних випереджаючих реформ і безболісного утвердження незалежності. Водночас запровадження інституту президентства мало той позитив, що започаткувало розподіл влади на самостійні владні гілки, здатні взаємно врівноважуватися: законодавчу, виконавчу та судову. Президентська республіка давала змогу розширити суспільне поле для участі громадян у політичному і державному житті. До того ж інститут президентства базувався на глибокій історичний традиції України, де відповідний стиль управління і мислення був провідним іще від часів Київської Русі.

[1] Безп'ятчук Ж. Спогади Містера Chaizman // Тиждень. – 2010. – 26 серп.

Помилкою революційних дій того часу Л. Кравчук справедливо вважає неприйняття одночасно з Актом про незалежність рішення про нові вибори Верховної Ради. Це значно полегшило б процес українського державотворення. «І та Верховна Рада, обрана вже одночасно з новим Президентом, – це була б єдина сила, яка обрана... на демократичних засадах, з єдиною ідеєю – утворення Української держави»[1]. Наявність старої Верховної Ради обумовила труднощі в реалізації Акта про незалежність.

Тим часом обрання Президента України, підтвердження Акта проголошення незалежності України на референдумі більшістю населення республіки, зміцнення позицій Б. Єльцина в Москві створило якісно нову ситуацію в усьому Радянському Союзі. 8 грудня 1991 р. лідер Білорусі С. Шушкевич, Росії Б. Єльцин та України Л. Кравчук на зустрічі у Біловезькій Пущі (Білорусь) визнали, що об'єктивний процес виходу республік зі складу СРСР став реальністю. Радянський Союз припинив своє існування. На політичній мапі світу з'явилися незалежні держави. Тож учасники зустрічі заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування. Натомість було підписано угоду про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД) – об'єднання, відкритого для всіх колишніх радянських республік, а також інших країн, які поділяли принципи угоди.

12 грудня 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала угоду про СНД, правда, із застереженнями, які гарантували незалежність України як суб'єкта міжнародного права. 20 грудня український парламент прийняв спеціальну заяву, в якій заперечував можливість перетворення СНД на державне утворення. Заявлялося, що Україна створюватиме власну відкриту економічну систему шляхом запровадження своєї митної, банківської служб і власної грошової системи. Було наголошено й на тому, що Україна ухиляється від створення інститутів, здатних перетворити Співдружність Незалежних Держав на наддержавну структуру.

21 грудня на зустрічі в Алма-Аті лідерів 11 незалежних держав колишнього СРСР, крім Грузії, Латвії, Литви й Естонії, до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. Було підписано протокол, відповідно до якого всі держави на рівноправних засадах проголосили себе засновниками СНД. У прийнятій Декларації заявлялося, що з утворенням СНД СРСР припиняє своє існування. За таких обставин М. Горбачов оголосив про припинення виконання ним обов'язків Президента СРСР у зв'язку зі зникненням самої держави.

Розпад Радянського Союзу не був результатом суб'єктивних чинників, він був історично зумовленим, об'єктивним і закономірним. «Коли б не було матеріальних, духовних і політичних засад – ніхто б не зміг цього зробити»[2], – зазначав Л. Кравчук. Визнав це й нинішній «правитель» Російської Федерації В. Путін. У жовтні 2015 р. під час засідання міжнародного дискусійного клубу «Валдай» він заявив, що причинами розпаду СРСР є «насамперед внутрішні

[1] Кравчук Л. Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України – 1988–1991. – http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/

[2] Там само.

причини – неспроможність політичної та економічних систем нашого Радянського Союзу».

СРСР був штучним утворенням, бо становив собою надцентралізовану, тоталітарну й авторитарну державу, не побудовану на засадах демократії, ринкової економіки, вільного і повноцінного розвитку індивідів і націй. Радянська державність побудована була на централізмі, насильстві та жорстокому диктаті, а силою, що її цементувала, була Комуністична партія, єдина правляча, яка в свій час привласнила і впродовж семи десятиліть виконувала державні функції.

В основі ідеологічної системи СРСР лежали ідеї світової революції і перемоги соціалізму в усьому світі, ліквідація приватної й усіх інших форм власності, крім державної, ліквідація соціальних груп і класів суспільства. Пропагувалась і жорстокими методами реалізовувалась ідея злиття всіх націй в одну і формування єдиного радянського народу, створення уніфікованої людини нового типу – без власної національної свідомості та гідності, без національної мови і культури. Ці ідеї і практика корінним чином суперечили загальнолюдським демократичним цінностям.

Радянський Союз, що тримався на централізованих тоталітарних структурах, адміністративно-силових методах управління і страхові, неспроможний був забезпечити елементарні права і свободи людини, націй і національних меншин, матеріальний добробут і вільний демократичний розвиток суспільства. Український народ, перебуваючи в складі СРСР, зазнав тяжких втрат під час трьох голодоморів, воєн, масових репресій, перманентних кампаній з його денаціоналізації і боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Досвід радянських республік – квазідержав, а також світова практика підтвердили, що найоптимальнішою формою існування людського суспільства, функціонування в ньому незалежних демократичних інститутів є незалежна національна держава.

Її створення в Україні вимагало докорінних перетворень у всіх сферах життя. В політичній сфері необхідно було перейти від тоталітарної системи до демократії, в економічній – від командно-директивної до ринкової економіки, у соціальній сфері – від людини-виконавця, яка всього боялася, до активного творця власної долі, в гуманітарній – від класових до національних і загальнолюдських цінностей, у міжнародній – від ізоляціоністської політики радянських часів до політики відкритості й інтеграції до міжнародного співтовариства.

Проголошення незалежності України, підтвердженої всенародним референдумом, викликало її негайне визнання світом. Уже протягом грудня 1991 р. незалежність України визнали 68 держав. На другий день після референдуму про визнання нової держави оголосили Канада і Польща, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва. 5 грудня одразу п'ять країн – Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія і Хорватія – визнали незалежну Україну. Сполучені Штати Америки на чолі з адміністрацією Дж. Буша, як зазначалося, дуже побоювалися дезінтеграції СРСР як ядерної держави. Тому певний час тримали «дипломатичну паузу». Однак 25 грудня 1991 р. вони також визнали Україну і незабаром встановили з нею дипломатичні відносини.

Визнання світом України як незалежної держави активізувало процеси її розбудови. До чинної, ще радянської, Конституції Верховна Рада почала вносити суттєві зміни і корективи. Зокрема, назву «Українська РСР» було замінено на історично виправдану, споконвічну назву «Україна». До тексту Основного Закону було внесено положення про те, що «Президент є главою держави і главою виконавчої влади». Як глава держави Президент України став гарантом національної безпеки, свободи громадян, державного суверенітету, додержання Конституції та законів. Він представляв державу в міжнародних справах, уживав заходи щодо забезпечення її обороноздатності та національної безпеки. Як глава виконавчої влади, Президент здійснював керівництво та спрямовував виконавчу діяльність уряду – Кабінету Міністрів України. В Україні реформувалися міністерства, створювалися такі інституції, як Національний банк, посольства та консульства, експортно-імпортні організації тощо, а Верховна Рада продовжила творення нового законодавства для самостійного функціонування незалежної держави.

Передусім розширювалася нормативно-правова база оборонного характеру, військового будівництва. 6 грудня 1991 р. Верховною Радою України був ухвалених Закон «Про Збройні сили України» і Закон «Про оборону України». Перший визначав сутність і призначення Збройних сил, структуру та чисельність, порядок комплектування, дислокації і мобілізації. Другий формулював правові засади діяльності органів державної влади й управління щодо забезпечення оборони України, а також положення, що стосуються територіальної оборони, стану війни та воєнного часу. 12 грудня Президент України Л. Кравчук взяв на себе обов'язки Головнокомандувача Збройних сил України. В останній день грудня 1991 р. у війська була надіслана шифротелеграма міністра оборони України із вказівками про початок добровільного складання військової присяги на вірність народові України військовослужбовцями військових формувань колишнього СРСР, дислокованих на території України.

Складно й неоднозначно розгортався процес деколонізації України, бо рівень її інкорпорації до складу Росії, асиміляції й русифікації українського народу протягом кількох століть був надзвичайно високим. Тож шовіністичні кола постійно й без особливих зусиль і спротиву провокували антидержавні, антиукраїнські акції в усіх сферах життя. У травні 1991 р. стався перший в історії країни збройний напад на Львівський музей «Арсенал». У результаті було викрадено 6 старовинних шабель – найдорожчих експонатів, інкрустованих кісткою моржа, коралами, бірюзою. Уже після 1 грудня 1991 р., проголошення української незалежності, була вщент спалена реконструйована в 1989 р. святиня українського народу – Кобзарева хата, а також викрадена у Переяслав-Хмельницькому історико-культурному заповіднику шабля Б. Хмельницького, подарована йому польським королем. Руйнувалися, знищувалися або вивозилися за межі України інші національні символи українського народу, його духовності й самобутності.

Однак, попри всю гостроту соціальних і політичних протистоянь, суперечок і протидій, боротьба за українську незалежність у роки перебудови від-

бувалася без руйнівних соціальних катаклізмів і гострих міжетнічних зіткнень. І в цьому велика заслуга тодішніх політичних лідерів, громадсько-політичних діячів, високого рівня національної самосвідомості та соціальної відповідальності громадян. Л. Кравчук, І. Юхновський, І. Драч, М. Горинь, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко й інші політики та громадські діячі діяли зважено і відповідально. На останньому етапі перебудови і початках творення української державності визначну конструктивну роль у державотворчих процесах відіграв Л. Кравчук як Голова Верховної Ради УРСР і перший Президент України. Завдяки його цілеспрямованій і раціоналістичній політиці декларована незалежність України крок за кроком наповнювалась реальним змістом.

РОЗДІЛ 3

1992–2004: держава шукає себе

Видатний американський діяч польського походження З. Бжезінський 2 липня 1992 р. одержував у Києві премію Омеляна і Тетяни Антоновичів, яку в діаспорі називають «українською нобелівкою». З присутніми він поділився роздумами, що здобуття Україною незалежності є третьою за значимістю геополітичною подією XX ст. – після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. і поділу Європи на два воєнно-політичні блоки у 1945 р. Незалежна Україна не тільки знищувала радянський комунізм, а й одночасно припиняла існування останньої європейської імперії. Щоправда, висновок з цього безсумнівного факту З. Бжезінський робив надто оптимістичний: «Розваливши Російську імперію, незалежна Україна створила можливість для самої Росії – як держави і нації – стати нарешті демократичною і європейською. Українська незалежність, таким чином, корисна для Росії. Вона не є явищем антиросійським, навпаки – є явищем, по суті, проросійським. Тому що якби Росія збереглася як імперія, її народ мусив би й далі жити в державі злиденній і диктаторській»[1]. Тепер Україні доводиться виборювати свою незалежність у війні з Росією. Завершуючи промову, З. Бжезінський зупинився на стратегії переходу від директивної до ринкової економіки. Він радив розробляти власну модель, уникаючи механічного копіювання будь-якого закордонного досвіду. Ось тільки політолог не врахував, що Україна стала незалежною, але залишилася радянською. Українська економіка увійшла у світовий ринок, але не стала повною мірою ринковою. Український народ зберіг свою суверенність перед обличчям влади, але опинився по руках і ногах зв'язаним представниками цієї влади. Рядові громадяни продовжували дивитися на державних чиновників як на таких, що зобов'язані забезпечувати їх усім необхідним. Вищі чиновники переймалися не стільки потребами населення, скільки прагненням дістати у володіння або користування нічийні після зникнення ЦК КРПС засоби виробництва. За умов існування системної кризи, яка залишалася після саморозпаду комуністичного ладу, народжувалася нова Україна.

[1] Див.: Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох. – С. 218.

3.1. Формування політичної еліти: внутрішньо- та зовнішньополітичні аспекти

Революційні події 1988–1991 рр. істотно позначилися на компартійному правлячому класі. Невелика частка номенклатури – в основному люди старшого покоління – залишилася на старих позиціях в ідеології. Не в змозі поступитися принципами, ортодокси поступилися керівними посадами. Тим більше, ортодокси звикли до посадових призначень за анкетними даними і не змогли витримати конкурентної боротьби на демократичних виборах. Частина номенклатури, користуючись партійними ресурсами або своїм впливом у господарських структурах, утворила невеликий прошарок банкірів, президентів фінансових фондів, біржовиків, власників підприємств і торговельних фірм.

Основна частина номенклатури, що знаходилася між цими двома крайніми групами, утворила так звану «партію влади». Це були фахівці з різних галузей економіки й культури, ретельно відібрані свого часу відповідними номенклатурними структурами для керівної роботи. Без таких фахівців з досвідом організаційної роботи життя суспільства розвалилося б. Навіть на дванадцятому році незалежності, за даними Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, 52 % керівників місцевих і 46 % керівників центральних органів державного управління починали свою бюрократичну кар'єру за радянських часів. За підрахунками фахівців Центру ім. О. Разумкова, в 1991–2003 рр. вихідці з компартійно-комсомольської і радянської номенклатури серед вищих державних чиновників (прем'єр-міністри, віце-прем'єр-міністри, секретарі Ради національної безпеки й оборони, голови Адміністрації Президента) становили 73 %, серед губернаторів – майже 80 %[1].

«Чистка» першими вільними виборами істотно оздоровила номенклатуру і підготувала її до активної діяльності в пострадянських умовах. Що важливо, конкурентів на владу у неї практично не виявилося. Адже державна партія десятками років була єдиною владною структурою і відбирала собі за допомогою добре поставленої системи підготовки кадрів найбільш здібних людей з усіх прошарків суспільства. Компартійним прагматикам вдалося контролювати і навіть до певної міри направляти суспільно-політичні процеси. Коли Народний рух України за широкої суспільної підтримки висунув гасло незалежності, вони, по суті, не виступили проти розпаду Радянського Союзу. Самостійність піднесла статус української політичної еліти і вперше відкрила перед нею міжнародні горизонти.

Не маючи справжніх конкурентів, «партія влади» стикалася все-таки з викликом людей, які вперше виринули на поверхню політичного життя у мітинговій обстановці початку 1990-х років. За допомогою антикомуністичних гасел, підкріплених історичними свідченнями про страхіття сталінщини, ці

[1] Касьянов Г.В. Політичний досвід самостійної України // Державотворчий процес в Україні. 1991–2006. – К., 2007. – С. 163.

люди спробували скинути компартійних функціонерів, щоб посісти їхні місця. Однак подібна тактика зазвичай не спрацьовувала. По-перше, надто низькою виявилася підготовка багатьох політиків нової хвилі. По-друге, «партія влади», будучи організаційно неоформленим, але незамкненим кланом, не заперечувала проти включення до своїх лав професійно придатних мітингових політиків.

Після 24 серпня 1991 р. найбільш потрібним для державності, що формувалася, було здобуття контролю над усіма об'єктами загальносоюзного підпорядкування на території України. Серед керівників загальносоюзних структур далеко не всі висловлювали задоволення перспективою опинитися в новій державі. Однак ті керівники, які прагнули підкорятися загальносоюзному центру, не могли знайти його – у Москві точилася боротьба за владу між М. Горбачовим та Б. Єльциним. Українська номенклатура не гаяла часу. Вона скористалася могутнім піднесенням національного руху, яке було природним реагуванням на контрреволюційний путч, і почала перепідпорядковувати собі місцеві об'єкти союзних структур.

У центрі уваги керівників парламенту, який за Декларацією про державний суверенітет був єдиним легітимним органом влади на території України, опинилися силові структури, передусім Радянська армія. На час проголошення незалежності у трьох військових округах, на які була поділена Україна (Київському, Прикарпатському і Одеському), налічувалося 780 тис. осіб. Це значило, що за чисельністю армії Україна істотно випереджала будь-яку європейську країну. В республіці існувало одинадцять армій – чотири повітряні, три загальновійськові, дві танкові, ракетна і протиповітряної оборони. Така насиченість військами випливала з радянської військової доктрини, яка враховувала стратегічне положення України в центрі Європи. Вважалося, що після початку війни розміщені у республіці армії повинні зламати оборону НАТО і за два тижні вийти на атлантичне узбережжя Франції[1].

Вже 29 серпня відбулася робоча зустріч Голови Верховної Ради Л. Кравчука з командувачами військових округів і Чорноморського флоту, командувачами військових з'єднань центрального підпорядкування, начальниками Внутрішніх, Прикордонних і Залізничних військ, дислокованих на території республіки. Воєначальники були поінформовані про особливості поточного моменту і перспективи військового будівництва в Україні. Вони враховували той факт, що міністр оборони СРСР брав безпосередню участь у заколоті, але не був підтриманий своїми підлеглими. На них, як і на їхніх підлеглих в Україні, не могла не впливати загальна атмосфера в суспільстві. Тому заклик Л. Кравчука до співпраці з Верховною Радою воєначальники, за винятком керівництва Чорноморського флоту, сприйняли позитивно.

3 вересня першим міністром оборони України було призначено генерала К. Морозова. Міністр почав розбудовувати нове в урядовій структурі міністерство, налагоджувати зв'язки з військовими гарнізонами по всій Україні.

Серед документів, прийнятих після проголошення незалежності України, слід виокремити постанову Президії Верховної Ради від 9 вересня, якою на

[1] Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000). – К., 2000. – С. 28.

території республіки запроваджувався обіг купонів багаторазового використання. Ця постанова започатковувала вихід України з рубльової зони. 8 жовтня з'явився Закон України «Про громадянство України». У ньому не передбачалося існування подвійного громадянства, що мало колосальне значення щодо виділення нової держави з Радянського Союзу.

Після прийняття Акта проголошення незалежності українська політична еліта вдруге пережила глибокий психологічний шок, пов'язаний з радикальною зміною стратегічних орієнтирів – гуманітарних і зовнішньополітичних.

Перший шок, як зазначалося раніше, був пов'язаний з реаліями внутрішнього життя: необхідністю зміни ставлення до радянського минулого і вимушеної згоди на «привласнення» спадщини УНР. Шок подолали досить швидко, хоча «вивітрювання» радянської спадщини в різних сферах суспільно-політичного життя та побуту розтягнулося на багато років. Наприклад, тільки після проголошення незалежності почалося перейменування вулиць і майданів. Започаткувала цю кампанію 11 жовтня 1991 р. Житомирська міськрада. Відповідній постанові була надана обережно-нейтральна форма «Повернення історичних назв». Більш рішучим виявився виконком Луцької міськради, який 30 жовтня 1991 р. розпорядився перейменувати всі вулиці з радянськими назвами. Утім, номенклатура важко сприймала необхідність перетворення національної символіки на державну – негативне ставлення УНР прищеплювалося з дитинства. Тільки в середині січня 1992 р. Президія Верховної Ради зважилася видати указ «Про Державний гімн України». Приймалася музична редакція гімну, автором якої був композитор М. Вербицький. Питання про текст тоді залишилося відкритим. У січні 1992 р., коли почала роботу чергова сесія Верховної Ради, синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний прапор України. У лютому парламент затвердив тризуб як малий герб України. У постанові зазначалося, що тризуб є головним елементом майбутнього великого Державного герба України.

Другий психологічний шок був пов'язаний з реаліями міжнародного життя, а саме: з необхідністю радикальної зміни ставлення до безкомпромісного супротивника СРСР у холодній війні – Заходу. Ті, хто визначав українську зовнішню політику після серпня 1991 р., чудово розуміли необхідність налагодження дружніх відносин із США і країнами Західної Європи, що, беззаперечно, могло забезпечити досягнення реальної незалежності. Однак треба було долати глибоку ідеологічну відразу до НАТО, яка виховувалася з дитячих років у всіх радянських людей.

Реалізуючи курс на зближення з колишнім ворогом, Верховна Рада 24 жовтня 1991 р. підтвердила без'ядерний статус України[1]. Парламентарі запевняли, що успадкований від СРСР третій за розмірами у світі ракетно-ядерний потенціал Україні непотрібний.

Ще більшою проблемою було переосмислення відносин з Росією та з колишніми радянськими республіками. Уряд Б. Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав. Статус СНД не

[1] Литвин В. Україна: хроніка поступу. 1991–2000. – К., 2000. – С. 28.

конкретизувався, щоб у зручний час перетворити цей консультативний орган на конфедеративну або навіть федеративну державу. Москва почала будувати таку державу окремими блоками. В Угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992 р.), Договорі про спільну безпеку (травень 1992 р.), Договорі про економічний союз (вересень 1993 р.) передбачалося утворення наднаціональних органів, здатних розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами членів СНД.

Президент і Верховна Рада України підтримували курс на економічне співробітництво в рамках СНД. Однак вони не бажали перетворення Співдружності на військово-політичний альянс або конфедеративний чи федеративний союз. За 1992–1993 рр. у СНД було прийнято близько 400 угод, рішень та інших директивних документів, у тому числі й таких, що наділяли інститути Співдружності наднаціональними функціями. Україна схвалила і зобов'язалася виконувати близько половини документів, які не загрожували підривом державного суверенітету[1].

Сподівання українських політиків на те, що Україна і Росія спільними зусиллями вирішуватимуть неймовірно складні проблеми переходу від планово-директивної до ринкової економіки, виявилися марними. Л. Кравчук привселюдно визнав це під час святкування першої річниці української незалежності: «Чесно кажучи, рік тому ми всі хоча знали, що будуть ускладнення, але реально не уявляли собі їхніх масштабів за умов зруйнування всього старого і творення нового. Реальна дійсність перевершила наші прогнози. Ми немовби неслися на крилах ейфорії творення нової самостійної держави України, й п'янка радість від історичної значущості всього, що відбувається, паморочила голови навіть обережним та поміркованим політикам»[2].

Це були щирі слова, проте перший український президент все-таки залишився найбільш обережним з усіх обережних політиків. Він промовчав про те, що найважчою проблемою впродовж першого року його президентських повноважень було утримування українсько-російських відносин у робочому стані. Менш обережними були представники національної демократії, які дозволяли собі говорити те, що думали, не переймаючись ускладненнями, які могли виникнути у самостійної, але економічно залежної від Росії України. Схвалюючи утворення СНД, голова комісії у закордонних справах Верховної Ради Д. Павличко зауважив: «Для України СНД – це той баран, який під своїм животом виніс мудрого Одіссея з печери людинопожирача»[3]. Розпад СРСР Д. Павличко розглядав як появу історичного шансу повернутися в Європу після багатовікових поневірянь українського народу в задушливих обіймах Російської імперії. «Головна небезпека українській державній незалежності, – наголошував він, – може прийти тільки з Росії»[4].

---

[1] Історія України: нове бачення / Під ред. В.Смолія. – Т.2. – К., 1996. – С. 430.

[2] Кравчук Л. Эйфория развеялась, оптимизм остался // Рабоч. газета. – 1992. – 1 дек.

[3] Павличко Д. Україна і світ // Літ. Україна. – 1992. – 3 верес.

[4] Павличко Д. Повернення до Європи. Про зовнішню політику України // Голос України. – 1992. – 12 верес.

Проблеми у відносинах з Росією почали виникати за дві доби після Всеукраїнського референдуму. Для російської правлячої еліти його результати стали несподіваними. Прес-секретар президента РФ П. Вощанов заявив, що Росія залишає за собою право підняти нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Адміністрація президента РФ після запиту МЗС України дезавуювала цю заяву. Та наступного дня мер Москви Г. Попов у виступі по центральному телебаченню не тільки знову згадав про територіальну проблему, а й конкретизував її. Під сумнів ставився суверенітет України щодо Криму й Одеської області. Українська сторона відреагувала настільки гостро, що Б. Єльцин негайно направив до Києва офіційну делегацію на чолі з віце-президентом О. Руцьким. Конфлікт було вичерпано.

Однак у свідомості переважної більшості росіян уявлення про «велику і неподільну Росію» долалися з величезними труднощами, якщо взагалі долалися. Політики, які ризикували визнати існуючу реальність, ризикували своєю кар'єрою. Свою ворожість щодо української державності російські політики-популісти часто демонстрували, щоб піднести свій рейтинг. Тому українсько-російські відносини час від часу загострювалися. Той самий О. Руцькой 30 січня 1992 р. у газеті «Правда» виступив зі статтею, у якій дозволив собі такі вислови: «Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над «і» та визначить Росію як державу, а не жебрака в межах СНД. І це буде зроблено неодмінно заради слави Росії, як би не намагалися політичні лідери націонал-кар'єризму ввігнати її в кордони XII ст.».

Після проголошення незалежності в українському політикумі гостро постало питання партійного будівництва як основи для розбудови нової держави. Насамперед треба було визначитися, що робити з комуністами. Керівник лівої більшості у Верховній Раді О. Мороз 28 серпня 1991 р. в парламентській газеті «Голос України» оголосив: «Якщо пленум ЦК, що має відбутися найближчим часом, не візьме на себе сміливість заявити про автономізацію комуністів України, я беру на себе відповідальність за створення Української комуністичної партії». Проте через два дні Президія Верховної Ради заборонила діяльність КПРС на території України, у зв'язку з чим відпала необхідність створення незалежної від ЦК КПРС партії під такою самою назвою. Це не зупинило О. Мороза та його однодумців. 18 вересня був створений оргкомітет політичної організації з первинною назвою «Партія соціального прогресу» з явним натяком на її спорідненість із західноєвропейськими партіями соціал-демократичного спрямування. Проте більшість утворюваних осередків, особливо на сході України, складалися з прихильників комуністичної ідеї. Тому установчий з'їзд, що відбувся в Києві 26 жовтня 1991 р., надав партії іншу, компромісну назву – Соціалістична партія України. На з'їзді було оголошено, що чисельність партії становить 60 тис. осіб, але більш реальною була інша цифра – 30 тис. За даними Народної ради, 90 % членів утворюваної СПУ були колишніми комуністами[1].

[1] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – К., 2000. – С. 35–36.

Народний рух як основний промотор української державності в останні роки УРСР наприкінці 1991 – на початку 1992 рр. був на апогеї своє популярності. На III з'їзді Народного руху в лютому–березні 1992 р. метою подальшої діяльності було визначено утвердження незалежності України. У прийнятих документах проголошувалося, що Рух виступатиме за консолідацію тих сил у суспільстві, які підтримуватимуть державотворчий процес, сприятимуть діям президента України і забезпеченню ефективного функціонування системи влади, але перебуватимуть у конституційній опозиції до виконавчих структур. З'їзд обрав трьох співголів НРУ – І. Драча, М. Гориня і В. Чорновола. Утім, після III з'їзду керівники Руху публічно визнали, що в Народному русі мають місце різні підходи до стратегії подальших дій. Частина партійців вважала, що треба зміцнювати державність, а тому відмовитися від опозиційності. Вони приєднувалися до «партії влади», посідаючи відповідальні пости в Адміністрації Президента, уряді, дипломатичних представництвах. Боротьбу з владою продовжили тільки ті, хто згуртувався навколо В. Чорновола.

НРУ очолив кампанію протестів проти діяльності урядів В. Масола і В. Фокіна. У жовтні 1992 р. центральний провід Руху заявив, що ставлення до уряду Л. Кучми залежатиме від ефективності його реформаторської діяльності. У результаті до складу кабінету Л. Кучми увійшли пов'язані з рухом діячі. Зокрема, І. Юхновський обійняв посаду першого віце-прем'єра, а М. Жулинський і В. Пинзеник стали віце-прем'єрами.

На IV з'їзді в грудні 1992 р. Рух перетворився на політичну партію. Перебільшуючи вплив її на маси, лідер партії В. Чорновіл почав вимагати розпуску Верховної Ради і проведення нових виборів на багатопартійній основі. Однак розпочата кампанія зі збирання підписів для проведення референдуму щодо дострокового розпуску парламенту провалилася. Чисельність первинних організацій НРУ почала скорочуватися, вплив його на маси послабився. А навесні 1993 р. від Руху відкололася частина організацій, яка утворила нову партію – Всенародний рух України на чолі з Л. Скорик і М. Поровським, але їй судилося недовге життя.

Найбільш потужна на зламі 1980–1990-х рр. Українська республіканська партія після трансформації Руху почала занепадати. Від неї відкололося радикальне крило на чолі з С. Хмарою, але воно теж проіснувало недовго. III з'їзд УРП (травень 1992 р.) обрав головою партії М. Гориня, а почесним головою – Л. Лук'яненка.

Прагнучи захистити свої інтереси у Верховній Раді, керівники аграрних підприємств провели у Херсоні в 1992 р. підготовчу конференцію, а наприкінці 1993 р. – установчий з'їзд Селянської партії України (СелПУ). Фактичним організатором партії був міністр сільського господарства О. Ткаченко, але очолив її директор радгоспу в Херсонській області С. Довгань. Коли О. Ткаченко пішов з уряду, він офіційно вступив до СелПУ і став заступником С. Довганя. На момент реєстрації партія налічувала 65 тис. членів[1]. Впродовж тривалого часу вона залишалася фантомною: керівники аграрних підприємств механічно

[1] Там само. – С. 42.

записували до неї своїх підлеглих. Насправді це була партія господарників, а не селян. Однак вона мала непересічне значення, оскільки мала вплив на результати голосування в сільській місцевості.

Ті, хто бажав відродження КПУ, об'єдналися в Союз комуністів України (СКУ), зареєстрований у березні 1993 р. як громадська організація (2 тис. членів у 13 областях)[1]. Активісти СКУ і СПУ почали явочним порядком відновлювати територіальні організації Компартії України. Дотримуючись політичного плюралізму, керівники Верховної Ради не перешкоджали повзучій регенерації партії. У травні 1993 р. Президія Верховної Ради зняла правові перешкоди для проведення установчого з'їзду комуністів. Проте вона залишила заборону 30 серпня тієї КПУ, яка була складовою КПРС, щоб не відновлювати відроджувану партію у майнових правах.

Оргкомітет нової Компартії очолив комерційний директор об'єднання «Укрвугіллямаш», у минулому кадровий партпрацівник середнього масштабу П. Симоненко. Партія відродилася в червні 1993 р. в Донецьку. За наполяганням П. Симоненка, конференція конституювалася як «відновлювальний з'їзд» КПУ. Претензії на правонаступництво стосовно КПУ у складі КПРС викликали питання щодо реєстрації партії в Міністерстві юстиції. Комуністам довелося скорегувати установчі документи. У 1990-х рр. це була найбільш масова і дуже дисциплінована партія. В 2000 р. її чисельність перевищувала 140 тис. членів проти 30 тис. у соціалістів[2].

Окремі політичні діячі почали формувати «під себе» партії центристського спрямування. Попри байдужість населення до політичних партій для лівих і правих сил ще існувала певна соціальна база. Центризм, однак, зовсім не знаходив собі прихильників. Тому новоутворювані партії залишалися карликовими. На початку 1992 р. відомий політик, заступник Голови Верховної Ради В. Гриньов зробив спробу створити на їх основі об'єднання демократичних сил «Нова Україна». Нова політична структура в перші місяці існування виглядала як перспективна політична сила. Проте зібрані під дахом «Нової України» різноманітні течії не змогли консолідуватися. В об'єднанні почалася боротьба між прибічниками ліберальної, консервативної і соціал-демократичної ідеологій, а також, що істотніше, між окремими лідерами. Недостатня увага до соціальних питань позбавила «Нову Україну» масової підтримки. Спроби спертися на підприємницькі кола теж зазнали поразки внаслідок майже цілковитої відсутності в країні цієї соціальної верстви.

Наприкінці 1993 р. загальна чисельність зареєстрованих політичних партій не перевищувала 400 тис. членів[3]. Міжпартійні суперечності програмного і тактичного характеру були гострими, хоча половина партійних лідерів у минулому мала квиток члена КПРС. Багатопартійна система існувала сама по собі, на певній відстані як від основної маси населення, так і від владних структур. Залишалося незрозумілим, яка партія знаходилася при владі, а яка перебувала

[1] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – К., 2000. – С. 45.

[2] Там само. – С. 40, 49.

[3] Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – С. 359.

в опозиції. І все ж у перші роки незалежності виникли передумови для структурування політичного життя. Суспільство переставало бути атомізованим, тобто роз'єднаним на персональному рівні, а тому цілком залежним від волі політичних лідерів.

Перехід від компартійної диктатури до радянської демократії відбувався в СРСР шляхом поступового саморуйнування побудованої верхівкою КПРС системи влади та господарювання. Трансформація владної конструкції виявилася не одномоментною, як у революціях класичного типу, а поступовою. Еволюція почалася зі вивільнення органів радянської влади від компартійного диктату й організації вільних виборів до них. Коли Верховна Рада України суверенізувалася, вона схвалила концепцію конституційного устрою, характерного для всіх демократичних країн, тобто з поділом державної влади на «гілки» – законодавчу, виконавчу і судову. Після цього найбільш логічним кроком парламенту було запровадження найвищої за демократичного устрою державної посади – Президента України. Президент виступав гарантом забезпечення суверенітету України і керував системою органів державного управління – радянських за своїм походженням. Збереження переважної кількості статей Конституції УРСР 1978 р. у діючому стані після запровадження посади Президента України не могло не позначитися негативно на взаємодії органів державної влади. У свою чергу, органічні недоліки у владних конструкціях в поєднанні з нереформованістю успадкованої від радянських часів і вже напівмертвої системи господарювання згубно позначилися на політичному та соціально-економічному становищі України.

Громадяни республіки обирали першого президента одночасно з визначенням своєї позиції щодо найбільш доленосного питання: бути чи не бути Україні незалежною? Про поєднання цих двох різнорідних питань потурбувався Голова Верховної Ради Л. Кравчук. Він досить упевнено справлявся і з проблемами внутрішнього та міжнародного життя республіки у надзвичайно складний період між проголошенням незалежності та легітимізацією цього акта на референдумі. Гнучкість Л. Кравчука полягала не стільки у розв'язанні проблем, які здавалися (а нерідко й насправді були) нерозв'язними, скільки у вмінні відкладати їх на майбутнє без видимої шкоди для поточного стану речей. Кмітливі громадяни раніше за професійних політологів помітили цю особливість висунутого революційною добою лідера і поставилися до неї якщо не позитивно, то з розумінням. Кравчуківське прагматичне «маємо те, що маємо» увійшло в розмовну мову.

Отже, Л. Кравчук не випадково об'єднав референдум з президентськими виборами. Таке поєднання не залишало шансів на успіх іншим претендентам. Голова парламенту переконливо демонстрував суспільству свою здатність утримувати в республіці мир і спокій у тій катастрофічній ситуації, коли руйнувалися конструкції радянського ладу і розпадалася нещодавно могутня наддержава.

Політичне становище після референдуму стабілізувалося. Але виборці, які проголосували за незалежну державу на чолі з досвідченим політичним діячем, даремно сподівалися на те, що країна наздожене за рівнем матеріального добробуту розвинуті демократії Європи. Ніхто не уявляв собі, наскільки міцно минуле

тримає громадян пострадянської України. Не уявляв собі цього й новообраний президент, весь політичний арсенал якого потребував істотного оновлення за обставин, що змінилися.

Уже підкреслювалося, що, запроваджуючи президентську посаду, Верховна Рада внесла до Конституції 1978 р. доповнення такого змісту: «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України». Водночас у Основному законі зберігалася норма, яка була ключовою в усіх радянських конституціях: «Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні й підзвітні Радам народних депутатів». Заснування президентської посади й обрання першого Президента України не припинило дії цієї норми. Внаслідок цього Л. Кравчук відразу опинився в надзвичайно складному становищі. Верховна Рада, яка до президентських виборів поводила себе досить слухняно у вправних руках голови, раптом перетворилася для нього на протидіючу силу.

Протистояння між Президентом України і Верховною Радою мало не особистісний, а інституційний характер. Радянські органи були складовою диктаторського владного тандему «компартія–ради». Після позбавлення партійних комітетів влади й тим більше – після зникнення КПРС вся влада, що залишалася, по суті, диктаторською, зосередилася в системі рад. Верховна Рада як найвища ланка цієї системи була законодавчо-розпорядчою владою, а місцеві ради мали характер розпорядчих органів з правом виносити постанови, обов'язкові для утворюваних ними виконкомів. Верховна Рада теж мала «виконком» – Кабінет Міністрів. Президент не вписувався в таку систему влади.

Однак ради завжди були не носієм диктатури, а «передавальним пасом» від партії до мас. Після зникнення партії з історичної арени можливості апаратників маніпулювати виборчим процесом обмежилися, а вплив електорату на ради відповідно зріс. Не маючи реальних повноважень, які б були співставними з повноваженнями КПРС, ради не змогли задовільно реалізувати свою владу. Наслідком цього стало загальне падіння ефективності державного управління в усіх його ланках і послаблення авторитету влади. Посилилася некерованість процесами суспільного розвитку. Це негативно позначалося на повсякденному житті. Адже держава, як і раніше, залишалася власником і розпорядником переважної частки виробничих потужностей.

Однак керівні працівники радянських установ не бажали поступатися владою президентській виконавчій вертикалі, яку почав вибудовувати Л. Кравчук. Народні депутати не хотіли обмежуватися рутинною законотворчою роботою. Їх більше вабили розпорядчі функції влади. Адже вони були пов'язані з рухом матеріальних цінностей і кар'єрами працівників державного апарату.

Проти представницьких функцій Президента України, особливо в міжнародній сфері, ніхто не заперечував. Роль його як глави виконавчої влади теж не піддавалася сумніву, передусім з боку прем'єр-міністрів радянської школи – В. Масола і В. Фокіна. Однак конституційна розмитість повноважень призводила до постійного «перетягування ковдри» у відносинах між президентом і парламентом. Прагнучи керувати країною за допомогою указів, Л. Кравчук заснував у лютому 1992 р. Державну думу як орган, який мав виробляти основні

напрями і принципи діяльності установ виконавчої влади з питань внутрішньої й зовнішньої політики, економічного і соціального розвитку. Поява Державної думи свідчила про намір Л. Кравчука не обмежуватися сферою виконавчої влади, а взяти на себе частину повноважень Верховної Ради. У цьому була певна логіка, тому що законодавча діяльність не встигала за життям. Багато часу народні депутати витрачали на розв'язання поточних питань управління державою як на колективних засадах, тобто через розгляд справ у парламенті, так і на індивідуальній основі – лобістською діяльністю.

Появу Державної думи народні депутати зустріли в багнети. Наразившись на таку реакцію, Л. Кравчук через дев'ять місяців розпустив цей мертвонароджений орган. Більш актуальною справою для нього була побудова вертикалі виконавчої влади.

З подання Л. Кравчука Верховна Рада ухвалила в березні 1992 р. закон про запровадження посади представника Президента України. Встановлювалося, що він є найвищою посадовою особою виконавчої влади, тобто главою місцевої адміністрації в областях, районах і містах центрального підпорядкування. До його функцій належали: забезпечення реалізації законів і розпоряджень законодавчої та виконавчої влад, контроль за діяльністю місцевого і регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій та установ незалежно від підпорядкування й форм власності. Однак представник Президента України не мав повноважень скасовувати рішення виконавчих комітетів рад навіть за умови, що вони суперечили закону. Він міг лише тимчасово призупинити їхню дію на час розгляду конфліктної ситуації у судовому порядку.

Відносини між представниками президентської і парламентської вертикалей влади залишалися невизначеними. Під час внесення змін та доповнень до Закону України про представників Президента в березні 1993 р. Верховна Рада зробила уточнення: голови обласних і районних рад залишаються найвищими посадовими особами в своїх регіонах. Подання Л. Кравчука щодо того, що ними мають стати представники Президента України, було проігнороване.

Від «перетягування ковдри» між президентом і Верховною Радою страждала урядова діяльність. За Конституцією 1978 р. главу уряду, якого висував на посаду президент, мала затверджувати половина складу депутатів Верховної Ради плюс один голос (226), і своїми діями він був підзвітний парламенту. Якщо він мав намір здійснювати продумані й узгоджені дії у неймовірно важкій ситуації переходу до ринку, то повинен був думати, як прослизнути між Сциллою президентської адміністрації і Харибдою малоструктурованих у політичному сенсі народних депутатів. Найголовнішим, однак, було те, що прем'єр-міністр залишався сам на сам з мільйонами людей, заробітна платня або пенсії яких залежали від стану державного бюджету.

На чолі Кабінету Міністрів на той час стояв досвідчений урядовець В. Фокін, який в попередньому уряді В. Масола працював першим заступником прем'єр-міністра і був призначений після студентських протестів квітня 1991 р. В. Фокін протримався 17 місяців, впродовж яких економічне становище країни невпинно погіршувалося.

Такий стан справ в Україні було спричинено низкою причин. Безумовно, насамперед ціновими зрушеннями, викликаними переходом від командної до ринкової економіки. Найбільш рельєфно катастрофічне для української економіки зростання цін виявилося у сфері енергопостачання. У такій ситуації Л. Кравчук зупинив свій вибір на представникові директорського корпусу у Верховній Раді – Л. Кучмі.

По закінченні Дніпропетровського університету Л. Кучма від 1960 р. працював інженером, провідним конструктором, помічником головного конструктора КБ «Південне», а в грудні 1986 р. був призначений генеральним директором всього виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод». Цей монстр радянської оборонної промисловості налічував понад 50 тис. працюючих і випускав понад половину загальносоюзного виробництва стратегічних ракет, а також різноманітні типи ракет для космічних досліджень. Завдяки наявності заводу, про який ніколи не згадувала радянська преса, Дніпропетровськ став містом, недоступним для іноземців. Відповідно й директора цього заводу ніхто не знав. Одержавши мандат народного депутата, Л. Кучма тримався в парламенті відокремлено і не виступав з трибуни без крайньої потреби.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила Л. Кучму прем'єр-міністром України. 27 жовтня за поданням Л. Кучми Л. Кравчук призначив своїми указами членів уряду, серед яких були здебільшого відомі політики і спеціалісти. Проте для Президента України новий прем'єр-міністр виявився не таким поступливим, як попередні. Навесні 1993 р. Л. Кучма спробував підпорядкувати собі представників Президента в областях шляхом введення їх до складу Кабінету Міністрів. Президент його не підтримав. Натомість Л. Кравчук запропонував парламенту дозволити йому безпосередньо керувати урядом і приймати укази з неврегульованих законодавством економічних питань на час до прийняття Верховною Радою відповідного закону. Парламент його не підтримав. Не погодився він і на відставку Л. Кучми, яку прем'єр-міністр запропонував, дізнавшись про це подання. Навпаки, саме Л. Кучма одержав повноваження видавати декрети, що заповнювали законодавчий вакуум або навіть могли змінювати в певних межах чинні закони.

У червні 1993 р. Л. Кравчук підписав указ про створення надзвичайного комітету всередині Кабінету Міністрів з питань оперативного управління економікою. Комітет на чолі з прем'єр-міністром мав зайнятися реалізацією заходів щодо стримування інфляції, стабілізації виробництва, соціального захисту населення. Однак Л. Кучма, з яким проект не був погоджений, відмовився його виконувати. Президент змушений був відкликати указ і докорінно скоротити штат своєї адміністрації, ліквідуючи ті комісії та ради, які дублювали структури Кабінету Міністрів. Утім, Л. Кучма і Л. Кравчук так і не змогли дійти згоди. Після кількох наполегливих прохань Верховна Рада дозволила голові уряду піти у відставку у вересні 1993 р.

Після відставки Л. Кучми Президент України дістав можливість взяти керівництво урядом у власні руки. Виконання обов'язків прем'єр-міністра Л. Кравчук поклав на першого віце-прем'єр-міністра Ю. Звягільського (вихідця з вугільної галузі Донбасу), але не робив спроб затвердити його на цій посаді. Було створе-

но координаційний комітет з питань здійснення ринкових реформ і подолання економічної кризи. До цього консультативного органу при Президенті України увійшли Ю. Звягільський, Голова Верховної Ради І. Плющ, голова правління Національного банку В. Ющенко, міністр фінансів Г. П'ятаченко, міністр економіки Р. Шпек, а також підприємці, банкіри, науковці. Формування нового уряду Л. Кравчук здійснив самостійно, але ключові міністри попереднього уряду залишилися на своїх посадах.

Уже в 1992 р. виявилася з усією гостротою кримська проблема в українсько-російських відносинах. У травні 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації зробила офіційну заяву стосовно того, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їхнього прийняття. Кримський півострів було передано Україні у 1954 р., коли відзначалося 300-річчя Переяславської ради. За вказівкою М. Хрущова, який був ініціатором передачі, це питання розглянула Президія Верховної Ради РРФСР. У присутності й за згоди Кримської облради та Севастопольської міськради було прийняте позитивне рішення, на користь якого висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв'язки Криму й України. Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 р. прийняла указ про передачу Криму Україні. 26 квітня чергова сесія Верховної Ради СРСР затвердила указ і внесла відповідні зміни до Конституції СРСР. Отже, передача території відбулася з дотриманням усіх передбачених Конституцією СРСР процедур. Звичайно, твердження про юридичну силу рішень конституційного значення в комуністичній державі були позбавлені реального сенсу. Парламент пострадянської Росії даремно оперував беззмістовними поняттями, висуваючи територіальні претензії до сусідньої країни. Зміни у складі республік СРСР завжди визначалися волею вождів. У даному разі колективне керівництво (М. Хрущов у 1954 р. ще не став повновладним вождем) розпорядилося Кримом не так, як його попередники. У ленінські або сталінські часи радянській Україні не дісталися ні Крим, ні Кубань. Таврійська губернія проіснувала понад сто років як економічно цілісна територія, але після 1917 р. була поділена навпіл через політичні причини.

Уряд України не розглядав Крим як об'єкт українсько-російських відносин і розв'язував наявні на півострові проблеми як внутрішні. Найбільш актуальною була проблема повернення виселених у 1944 р. кримських татар. Коли Радянський Союз розпався, витрати на переселення та облаштування кримських татар на нових місцях всім тягарем лягли на мізерний український бюджет. Поважаючи волю населення Кримської області, висловлену на референдумі, Верховна Рада УРСР ухвалила в лютому 1991 р. постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (після 24 серпня 1991 р. – Автономної Республіки Крим). За «доброзичливими» порадами з Москви Верховна Рада АРК 5 травня 1992 р. ухвалила Акт проголошення державної самостійності. Була прийнята Конституція Республіки Крим, ключові положення якої суперечили Основному закону України.

Поважаючи міжнародні угоди щодо непорушності кордонів, які були прийняті в Європі після Другої світової війни, Б. Єльцин не підтримав територіальних претензій російських законодавців до України. Водночас він переніс вістря

кримської проблеми на питання щодо Чорноморського флоту. Принципи поділу флоту між Україною та Росією і його статус стали предметом тривалих переговорів. Президент Росії штучно затягував їх, щоб мати привід для втручання в кримські справи на законних підставах. Адже існування флоту об'єктивно пов'язане з береговою інфраструктурою.

На зустрічах у червні й у вересні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин досягли домовленості щодо встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний період. Домовленість не розв'язала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами. Відповідно й кримські політики почали поводитися стриманіше.

Російські законодавці, однак, не заспокоїлися. З'їзд народних депутатів РФ у грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання щодо статусу Севастополя. Остання у липні 1993 р. прийняла рішення щодо надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. Б. Єльцин змушений був дезавуювати його. 20 липня 1993 р. у справу втрутилася Рада Безпеки ООН, яка кваліфікувала це рішення як юридично неспроможне. Винесення українсько-російських відносин на рівень ООН змусило схаменутися російських політиків. Вони відчули, що явно перебрали міру.

Агресивні дії російських політиків справляли консолідуючий вплив на українську політеліту, яка спиналася на ноги. Показником консенсусу політичних сил України у сфері міжнародного життя стали схвалені 2 липня 1993 р. Верховною Радою Основні напрями зовнішньої політики. У цьому базовому документі були передбачені такі основоположні принципи:

- утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави;
- забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- включення національного господарства у світову економічну систему;
- збереження територіальної цілісності держави і недоторканності її кордонів;
- поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Ця програма міжнародної діяльності була зваженою і цілісною. І все-таки становище України в Європі й у світі залишалося в перші роки незалежності нестійким і невпевненим. Вихідці з компартійно-радянського апарату разом з невеликою групою колишніх дисидентів і представників творчої інтелігенції, які теж пробилися до влади, у нових умовах лише звикали до спілкування із зарубіжною політичною елітою. На Заході теж не відразу призвичаїлися до відсутності Радянського Союзу і появи однополюсного світу, з певним упередженням дивилися на Україну.

Тим більше, що на тлі економічної кризи в Україні розгорталося протистояння парламенту і президента. Криза породжувала соціальні конфлікти, які загрожували самому існуванню держави. Найбільш серйозна ситуація склалася на Донбасі. Лібералізація цін при заморожуванні зарплат різко погіршила матеріальне становище шахтарів, і вони розпочали страйкову боротьбу. Страйкуючі не обмежувалися суто економічними вимогами. Під впливом незадоволених

економічною політикою уряду донецьких вуглепромисловців шахтарі висунули суто політичні гасла, вимагаючи відставки президента, розпуску Верховної Ради, організації нових виборів, надання Донбасу можливості регіонального самоврядування. Організатори страйку згуртувалися навколо директора найбільш прибуткової шахти ім. О. Засядька Ю. Звягільського. Л. Кравчук не випадково запросив його на посаду першого віце-прем'єра, а потім зробив виконуючим обов'язки голови уряду.

Щоб владнати конфлікт між законодавчою і виконавчою гілками влади Президент виніс на референдум питання щодо передачі йому функцій голови уряду, запровадження посади віце-президента та довіру/недовіру президентові й парламенту. Парламент висунув свій варіант опитування щодо довіри/недовіри і призначив референдум на 26 вересня 1993 р. Та незабаром обидві сторони схаменулися, адже народ міг винести вердикт про недовіру їм обом. За два дні до дати референдуму сторони вирішили звернутися до народу з проханням підтвердити мандат на владу. Дострокові вибори до парламенту були призначені на 27 березня, а Президента України – на 26 червня 1994 р.

Вибори до Верховної Ради проводилися на багатопартійній основі, але за мажоритарним принципом, який виключав активну роль політичних партій. Була збережена норма голосування в два тури, як і на виборах 1990 р. Щоб бути обраним, кандидат у депутати мав набрати 50 %+1 голосів зареєстрованих виборців при явці на вибори 50 % виборців.

Комуністи й соціалісти йшли на вибори під гаслами соціального реваншу. У їхніх передвиборних програмах передбачалися: скасування посади Президента України (у комуністів – конституційною більшістю Верховної Ради, у соціалістів – шляхом референдуму); визнання необхідності подвійного громадянства; ефективний контроль за зовнішньоекономічною торгівлею та валютними доходами (у комуністів), запровадження державної монополії зовнішньої торгівлі з поступовою лібералізацією (у соціалістів); перехід до лімітованого розподілу за доступними цінами мінімуму товарів першої необхідності (у комуністів), грошова реформа конфіскаційного типу (у соціалістів)[1]. Економічні заходи, які принципово не відрізнялися від перелічених вимог лівих партій, уряд Ю. Звягільського здійснював з осені 1993 р. Саме вони за відсутності диктатури, в умовах якої тільки й могла функціонувати командна економіка, спричинили цілковитий господарський розвал.

Зубожілі люди у відчаї все частіше ставили запитання: якщо керманичі держави неспроможні забезпечити життєдіяльність незалежної України, то чи не краще було б відродити Радянський Союз? Під час виборів 1994 р. деякі кандидати пропонували найпростіший спосіб вирішення проблеми енергоносіїв – приєднання до Росії. Передвиборна програма КПУ була обережнішою. У ній ішлося про «відродження на принципово нових засадах союзу братерських народів, входження України як повноправного члена до Економічного

[1] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С. 84.

союзу СНД. Соціалісти говорили тільки про «відновлення і розвиток братніх стосунків»[1]. У це гасло можна було вкласти різний зміст.

У виборах 27 березня і 10 квітня 1994 р. взяли участь 32 політичні партії. Виборці по-різному реагували на бездіяльність владних структур в умовах існуючої кризи. По-перше, переважна більшість народних депутатів попереднього скликання, яка балотувалася на новий строк (138 з 188), не була обрана. По-друге, чимало виборців залишилися вдома, демонструючи свою недовіру до всіх кандидатів. За два тури було обрано лише 338 депутатів з 450[2].

У нових турах голосування в 1994 р. було обрано ще 67 депутатів, після чого їх загальна кількість дійшла до 405. Хоча партії висували своїх кандидатів в усіх виборчих округах, вони здобули лише 178 мандатів, 227 місць у парламенті належало безпартійним.

Понад половину мандатів, здобутих партіями, прийшлося на частку КПУ – 90. Ще 13 партій, які спромоглися провести своїх представників у парламент, усі разом дістали 88 мандатів. За кількістю місць Народний рух опинився на другому місці (20 мандатів), СелПУ – на третьому (19), СПУ – на четвертому (15), УРП – на п'ятому (11). Інші партії-переможці були представлені одним або кількома депутатами[3].

У грудні 1994 р. Центральна виборча комісія запропонувала припинити виборчий марафон і відкласти на рік призначення виборів у 44 округах, де вони тричі визнавалися за такі, що не відбулися через те, що не явилися виборців або не було обрано депутата. Парламент погодився з пропозицією. Навіть у 1998 р. – останньому для Верховної Ради України XIII скликання – 32 мандати не мали своїх господарів[4].

На виборах комуністи й соціалісти були конкурентами, але після них виступили єдиним блоком. Головою Верховної Ради був обраний лідер соціалістів О. Мороз, першим заступником Голови – лідер СелПУ О. Ткаченко. Парламент України потрапив під контроль комуністів, хоча їхня перемога на виборах була відносною.

Ліві партії прагнули закріпити свій успіх на виборах Президента України. Єдиним кандидатом лівих сил став О. Мороз. У травні 1994 р. Центральна виборча комісія зареєструвала сімох кандидатів. Лише троє з них мали реальні шанси на успіх: Л. Кравчук, О. Мороз і Л. Кучма.

Перший тур виборів не надав переваги жодному кандидату. Найбільше голосів набрав діючий Президент – 37,7 %. Проте відносна перевага над іншими кандидатами була маловартісною саме через те, що йшлося про діючого Президента. За 2,5 роки перебування при владі Л. Кравчук розгубив своїх прибічників. 1 грудня 1991 р. він переміг у першому турі, коли набрав 61,6 % голосів, а 26 червня 1994 р. проти нього висловилося 62,3 % виборців.

Не менш нищівної поразки в першому турі президентських виборів зазнав О. Мороз. Підтримуваний усіма лівими партіями, він спромігся набрати лише

[1] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією.

[2] Історія України: нове бачення / Під ред. В. Смолія. –К., 1996. – Т. 2. – С. 430.

[3] Вибори в Україні 1994 року. – К., 1995. – С. 32.

[4] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С. 102.

13,1 % голосів. Виборці не повірили закликам повернутися в минуле, хоча переважна частина з ностальгією згадувала матеріальний рівень життя десятилітньої давності. Вони усвідомлювали незворотність подій, що сталися після 1991 р. і висловлювалися на користь інших претендентів, які закликали рухатися вперед, а не назад. Серед інших безумовним лідером став екс-прем'єр-міністр Л. Кучма, який набрав 31,3 % голосів.

10 липня Л. Кравчук і Л. Кучма вступили в безпосередню боротьбу один з одним. Діючий Президент максимально використав «адміністративний ресурс». Проте в ситуації, що склалася, це давало здебільшого зворотний ефект. За Л. Кучму проголосувало понад 52 % тих, хто прийшов на виборчі дільниці, за Л. Кравчука – 45 %.

Напередодні президентських виборів, у червні 1994 р. Л. Кравчук висунув, а парламент затвердив кандидатуру В. Масола на посаду прем'єр-міністра. За ініціативи новообраного Президента 19 липня була опублікована спільна заява Л. Кучми, О. Мороза і В. Масола, у якій проголошувалася готовність керівників двох гілок влади дотримуватися чинної Конституції і змінювати її положення тільки з доброї волі обох сторін. Тобто вони зобов'язувалися розв'язати ключове питання щодо меж своїх повноважень шляхом консенсусу.

У вересні 1994 р. було створено нову Конституційну комісію, співголовами якої затвердили Президента України і Голову Верховної Ради. Відновилася рутинна робота над текстом Конституції, кінця-краю якої не передбачалося. Тоді Л. Кучма зробив рішучий крок: вніс до Верховної Ради проект конституційного закону «Про державну владу та місцеве самоврядування». Проект містив конкретні пропозиції щодо розмежування влади по законодавчому і управлінсько-розпорядчому напрямах. Він не міг не порушувати багатьох статей діючої Конституції 1978 р., побудованої на принципі нероздільності влади. Верховна Рада в разі прийняття цього закону віддавала Президенту істотну частину владних повноважень. Ішлося про те, щоб наповнити реальним змістом внесену до Конституції у 1991 р. статтю щодо запровадження посади Президента.

Виступаючи 22 грудня 1994 р. у парламенті з обгрунтуванням внесеного законопроекту, Л. Кучма відверто заявив: «Треба визнати помилковим привласнення управлінських функцій парламентом та місцевими радами. Біда Верховної Ради зразка 1991 р. не в тому, що вона взяла на себе функції державного управління від комуністичної партії. В той час більше нікому було це зробити. Її помилка полягала в тому, що вона побоялася, а може, була неспроможною передати у повному обсязі виконавчі повноваження спочатку уряду, а пізніше – всенародно обраному Президенту. Фактично до липня цього року в Україні існувала парламентсько-президентська республіка. І вона довела свою нежиттєздатність»[1]. Визначення Л. Кучмою форми правління як парламентсько-президентська республіка слід вважати неточним. Форми правління визначаються на основі прописаних у конституціях повноважень органів влади. Залежно від співвідношень в обсязі повноважень держава може бути президентською, парламентською, парламентсько-президентською або

[1] Кучма Л. Вірю в український народ. – К., 2000. – С. 53.

президентсько-парламентською. Однак чинна в Україні радянська конституція містила фундаментальні суперечності саме у цій сфері. Форму правління можна було визначити лише шляхом узагальнення конкретних дій різних гілок влади за певний період.

Л. Кучма не випадково визначав час існування парламентсько-президентської форми правління періодом до липня 1994 р. Від липня до грудня 1994 р. у законодавчому полі не відбулося жодних змін. Проте відразу після затвердження на посаді новообраний Президент запровадив цілу низку важливих ініціатив одночасно на багатьох напрямах. Його діяльність перекривала або компенсувала бездіяльність непристосованих до функцій виконавчої влади комісій і самого керівництва парламенту. Республіка мимоволі ставала президентсько-парламентською.

Згідно з нормами Конституції 1978 р., більшість у парламенті вираховувалася від кількості депутатів, повноваження яких були визнані й не припинені в передбаченому законом порядку. Проте кворум визначався в загальноприйнятому порядку – половина повного складу депутатів (225). Конституція могла змінюватися, коли за це висловлювалося дві третини повного складу депутатів (300 з 450). Зважаючи на реальний розклад політичних сил у парламенті, внесення Л. Кучмою законопроекту «Про державну владу та місцеве самоврядування» було сміливим кроком. Президент, який своїм обранням завдячував в основному підтримці лівих сил, вперше кинув їм виклик у найбільш важливому питанні щодо влади.

Під час весняних виборів 1994 р. було обрано лише 340 депутатів. Повноваження двох депутатів Верховна Рада не затвердила. Це означало, що більшість для прийняття рішень становила 170 голосів (половина від наявного складу депутатів плюс один голос). Депутати розподілилися по десяти групах – фракціях. Комуністи мали 84 голоси, соціалісти – 25, аграрники – 36, разом – 145 голосів. Міжрегіональна депутатська група (27 голосів) і група «Єдність» (26 голосів), які стояли на проросійських позиціях, голосували здебільшого разом з лівими партіями[1]. Набрати потрібну більшість лівий блок міг за допомогою лише одного з цих двох союзників.

Отже, ліві партії дістали контрольний пакет голосів у Верховній Раді. Однак вони не врахували, що майже чверть складу парламенту ще не обрана. Розуміючи, що проголошувані ними популістські передвиборчі обіцянки нездійсненні, вони навіть не намагалися втілити їх у форму законів. Позабувши про те, що виборчий марафон тривав, ліві партії ініціювали прийняття Верховною Радою постанови «Про забезпечення діяльності народних депутатів України». Текст її було ретельно приховано від засобів масової інформації, бо йшлося про святе: збільшення заробітної платні, звільнення зарплатні народного депутата від податкового обкладання, надання йому безплатних путівок і додаткових коштів на оздоровлення тощо. Цілком зрозуміло, що наївна спроба приховати постанову від громадськості була викрита. Під час додаткових виборів лівий блок втратив контрольний пакет голосів[2].

[1] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С. 92.

[2] Там само. – С. 93.

У квітні 1995 р. розпочала роботу третя сесія Верховної Ради України. Порівняно з травнем 1994 р. кількість необраних депутатів скоротилася до 45. Комуністи збільшили чисельність з 84 до 90, соціалісти – з 25 до 27, аграрники – з 36 до 47[1]. Лівий блок нібито зміцнів. Однак вплив його в парламенті послабився. Соціалісти, й особливо аграрна фракція, відмовилися від беззастережної підтримки комуністів. Міжрегіональна депутатська група (МДГ) і «Єдність» теж почали голосувати самостійно.

Це яскраво виявилося під час проходження президентського законопроекту про державну владу. Поправка комуніста В. Терещука щодо надання Голові Верховної Ради функцій глави держави набрала 93 голоси. За неї проголосувало лише семеро соціалістів, хоча Головою парламенту був лідер їхньої партії. Натомість пропозиція надати Президентові поряд з повноваженнями глави держави функцій глави виконавчої влади з досить широкими повноваженнями набрала 221 голос (55 %) і була схвалена. За неї проголосувало 19 % комуністів, 41 % соціалістів, 72 % аграрників, а також переважна більшість депутатів інших фракцій і груп[2].

18 травня 1995 р. Верховна Рада прийняла закон «Про державну владу і місцеве самоврядування». Згідно з ним Президент ставав главою виконавчої влади. Склад уряду він формував сам, без узгоджень і затверджень парламентом. Він очолював і систему місцевих органів виконавчої влади. Пропозиція комуністів щодо місцевої влади у формі рад депутатів трудящих, тобто радянської владної вертикалі аж до Верховної Ради, не пройшла. Органами влади від обласного до районного рівня (а також у містах центрального підпорядкування – Києві та Севастополі) ставали державні адміністрації. Головами їх Президент мав призначати обраних безпосередньо населенням голів відповідних рад. У компетенції місцевих рад залишалися обмежені повноваження: затвердження місцевого бюджету та програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів державних адміністрацій (без організаційних наслідків для останніх у разі негативної оцінки їхньої діяльності).

Під час проходження законопроекту про державну владу Л. Кучма взаємодіяв з тими депутатськими групами і фракціями, які відповідально ставилися до процесу державотворення. Інколи він знаходив спільну мову навіть з представниками лівих партій. У результаті новий Президент впродовж нетривалого періоду – з грудня 1994 р. по травень 1995 р. – спромігся забезпечити прийняття закону, який створював основу для розбудови ефективної вертикалі виконавчої влади. Держава формально залишалася парламентсько-президентською республікою, але президентська складова влади почала висуватися на перший план.

Державний устрій змінювався без застосування сили. Контролюючи силові структури, глава держави діяв у конституційному полі, хоча кінцевою метою його дій була саме зміна Конституції. Найбільш вагомими аргументами президентської влади у політичному тиску на парламент і, зрештою, на суспільство

[1] Там само. – С. 92, 102.
[2] Там само. – С. 100–101.

(парламент зазвичай віддзеркалює стан суспільства) були мандат народної довіри і всім зрозуміла застарілість Конституції 1978 р., норми якої відбивали давно неіснуючу реальність.

Заміна силового тиску політичним саме й призводила до незавершеності нової конструкції влади. Ця незавершеність виявилася у нелегітимності прийнятого парламентом закону «Про державну владу і місцеве самоврядування». Закон був прийнятий простою більшістю голосів, хоча мав конституційне значення.

Про те, що закон не набере потрібної більшості голосів, було відомо заздалегідь. Після довиборів баланс політичних сил у парламенті змінився, але не вирішальною мірою. Ні праві, ні ліві не мали конституційної більшості, а спільне голосування з принципових питань здавалося неможливим.

На тлі всеохоплюючої кризи, спричиненої труднощами трансформаційного періоду, виникла локальна політична криза, з якої треба було знайти вихід. Врятувати ситуацію могло лише звернення до народу. Мандат на владу Президент дістав в умовах суцільного господарського розвалу. Запроваджені ним перші заходи щодо подолання економічної кризи були досить ефективними. Звернення до народу у формі підтвердження довіри ставало логічним у ситуації, коли одержаний мандат не можна було наповнити реальною владою. 31 травня 1995 р. Л. Кучма видав указ щодо вивчення громадської думки стосовно довіри Президентові й Верховній Раді. Запитання в бюлетені формулювалося таким чином: кому Ви довіряєте – Президентові України чи Верховній Раді? 1 червня Верховна Рада на цей указ наклала вето.

Для супротивників Л. Кучми в парламенті постановка запитання щодо народної довіру була руйнівною. Вони не мали конструктивної програми, яку могли б протипоставити президентській. Ситуація погіршувалася з огляду на неможливість застосувати звичну популістську риторику. Знову, і вже не вперше з 1989 р., ліві сили опинилися перед необхідністю відступити, здати противнику утримувані ними рубежі.

Однак і президентська позиція була вразливою. Згідно з чинною Конституцією голова виконавчої влади не міг оголосити референдум без згоди парламенту. Опитування не могло мати законодавчих наслідків. Якби результати опитування виявилися позитивними для Президента, він не міг скористатися ними для реформування системи влади, не наштовхнувшись на звинувачення в організації державного перевороту.

Тому обидві сторони врешті-решт утрималися від звернення до виборців з проханням визначитися, а опрацювали формулу компромісу. 8 червня 1995 р. криза влади була вичерпана укладенням Конституційного договору терміном на один рік між Президентом України і Верховною Радою. Під договором, який в основному відтворював положення не ухваленого конституційною більшістю закону «Про державну владу і місцеве самоврядування», поставило свої підписи більше половини депутатів. Тимчасово, строком на один рік припинялася дія положень Конституції 1978 р., які суперечили угоді. На цей період обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад і відповідно розширювалися нормотворчі й адміністративні функції виконавчої влади.

Конституційний договір був нестандартним кроком. Він давав змогу зберегти керованість держави на основі принципу розподілу влади і надавав час на пошуки компромісних рішень щодо опрацювання пострадянської конституції.

Рік минув у гострих суперечках. У лютому 1996 р. Конституційна комісія передала проект Основного закону на розгляд парламенту разом із зауваженнями своїх членів, нерідко протилежними за змістом. Проект розглядали майже три місяці, відбулося три офіційні читання.

Ліві партії не погоджувалися з президентською стороною за такими головними пунктами: розподіл повноважень між гілками влади, визнання приватної власності на засоби виробництва, перетворення української національної символіки на державну, ненадання російській мові державного статусу, статус Республіки Крим.

Знову виникло питання щодо звернення до народу, цього разу у формі референдуму, а не опитування. Рада національної безпеки і Рада регіонів рекомендували оголосити референдум щодо затвердження Основного закону в редакції, винесеній Конституційною комісією на розгляд Верховної Ради. Ця редакція передбачала двопалатну структуру парламенту, названого Народними Зборами. Верховна Рада не прийняла президентського проекту і під час дебатів внесла до нього чимало поправок. З частиною поправок Л. Кучма був готовий погодитися, аби прийняти Конституцію України. Зокрема, він дав згоду на однопалатний парламент, хоча поділ на дві палати надавав виконавчій владі більшу самостійність. Тепер на референдум передбачалося внести первісний президентський проект, навіть без узгоджених під час парламентських дебатів поправок.

За чотири дні до вичерпання строку дії Конституційного договору, 4 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла в першому читанні доопрацьований проект нового Основного закону. Однак не існувало перспективи щодо його прийняття в цілому конституційною більшістю голосів. 26 червня Л. Кучма видав указ «Про проведення Всеукраїнського референдуму з питання ухвалення нової Конституції України».

За умови гострої політичної кризи в парламенті була сформована узгоджувальна комісія, яку очолив народний депутат М. Сирота. 27 червня Верховна Рада розпочала засідання, присвячене розглядові Конституції. Крок за кроком узгоджувалися позиції різних політичних сил і визначався той текст, який міг бути прийнятий конституційною більшістю голосів. Президентська сторона не відступила від принципових позицій у сфері розподілу влади, права приватної власності, державної символіки, державного статусу української мови. З деяких питань було досягнуто взаємних поступок. Ліві не заблокували затвердження синьо-жовтого прапора як державного, а праві погодилися зберегти за Кримом статус автономної республіки.

Постатейне узгодження проекту Конституції тривало день і ніч. Остаточне голосування відбулося вранці 28 червня. Відпрацьований узгоджувальною комісією М. Сироти і вже прийнятий постатейно проект набрав при голосуванні в цілому 315 голосів при необхідному мінімумі в 300 голосів.

У аграрників не голосували двоє, були відсутні теж двоє, а 21 депутат підтримав проект Конституції. За прийняття проекту висловилися також 17 соціалістів, тобто переважна більшість цієї фракції. Шестеро висловилися проти, двоє утрималися, двоє були відсутні. Деморалізована тиском пропрезидентських сил і зрадою своїх союзників, комуністична фракція при голосуванні розкололася. Проти прийняття Конституції проголосували тільки 29 з 89 депутатів від КПУ. 10 комуністів були відсутні, 20 – не голосували, 10 – утрималися при голосуванні, 20 – підтримали Конституцію[1].

Україна не стала президентською республікою, як це передбачав проект Л. Кучми. Порівняно з Конституцією 1978 р. (з усіма поправками) повноваження Президента України в соціально-економічній сфері істотно звузилися. Конституція 1996 р. не передбачала видання Президентом указів із соціально-економічних питань. Водночас розширилися кадрові повноваження Президента, передусім у частині призначення керівників усіх центральних інститутів виконавчої влади і можливості звільнення з посади прем'єр-міністра без згоди парламенту. Однак Україна не стала і парламентською республікою, на чому наполягали ліві партії.

Адміністративно-політичний устрій Україна отримала в спадщину від радянського минулого. Основні політичні сили дійшли згоди щодо того, аби не змінювати його в найближчому майбутньому, оскільки суспільству вистачає інших змін. Не змінювалася й конфігурація виборчих округів. Разом їх налічувалося 450, і на одного депутата в середньому припадало близько 70 тис. виборців. Ця норма не входила у суперечність із світовими стандартами.

Конституція мала багато компромісних формулювань і навіть деякі логічні неузгодженості. У ній існували лакуни, допущені випадково або свідомо. Вони утруднювали користування Основним законом або припускали різне тлумачення його. Проте недосконалість тексту, опрацьованого в гострій політичній боротьбі, не підважує значення Конституції. Вона упорядкувала політичне життя українського народу в перехідну добу кардинальних зрушень.

У політичній боротьбі, яка тривала, норми Конституції не задовольнили повністю нікого. Керівництво КПУ не включило двадцять членів своєї парламентської фракції, які підтримали прийняття Основного закону, до партійного виборчого списку на наступних парламентських виборах. Л. Кучма включив вимогу ревізії деяких статей Конституції 1996 р. до своєї передвиборної програми на чергових президентських виборах. Перші правки до Основного закону були внесені лише в 2004 р., що само по собі вже було досягненням. Зокрема, зазнали поразки спроби Л. Кучми посилити президентську владу внесенням відповідних поправок, прийнятих на Всеукраїнському референдумі. Невдалими були й спроби лівих партій посилити владу парламенту – аж до ліквідації президентської посади.

Позиція лівих диктувалася елементарним бажанням встановити контроль за владою. Вони розуміли, що завоювання парламенту для них є реальною справою, а посаду Президента України на виборах їхньому представникові

[1] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С. 106.

буде важко вибороти. Їх аніскільки не турбували ускладнення, що неминуче сталися б в Україні за відсутності міцної виконавчої влади. Тим часом ті, хто не залишав планів перетворити СНД на нове видання Радянського Союзу, хотіли б позбутися президентської влади в Україні. На круглому столі, організованому «Независимой газетой» (Москва) 25 квітня 2001 р., директор Інституту країн СНД К. Затулін висловився цілком відверто: «Нам взагалі не потрібна президентська влада в Україні, буде краще, якщо це буде парламентська республіка. Наш національний інтерес зовсім не полягає в тому, щоб Україна була могутньою державою, з якою ми повинні були б рахуватися».

Отже, Конституція 1996 р. визначила певні правила гри для боротьби політичних сил, які відбивали інтереси різних кіл українського суспільства. Сама боротьба на оновленому конституційному полі не припинилася, а, навпаки, набула істотно більшої гостроти. Чотири роки, від прийняття Конституції до так званої «оксамитової революції» 2000 р., стали вирішальними у визначенні подальшої долі незалежної України.

У житті країни, яка перебувала в комуністичному морозильнику три чверті століття, колосальне значення мали виборчі технології. Спосіб, яким формувався склад парламенту, мав особливе значення саме тому, що в такій країні демократія нерідко обмежувалася процедурою виборів, які проходили один раз на кілька років. У перерві між виборами громадянин слабко структурованого суспільства не мав вирішального впливу на політичне життя.

Вибори 1994 р. проводилися в одномандатних округах. Сподіваючись на підтримку трудових колективів, ліві партії тоді провалили законопроект щодо змішаної (мажоритарно-пропорційної) системи парламентських виборів. Виявилося, однак, що вони зберегли свій вплив лише серед електорату пенсійного віку. На підприємствах з'явилися політичні діячі нової хвилі з числа директорського корпусу. Тому під час перегляду виборчого закону в 1997 р. ліві вже обстоювали пропорційну модель виборів.

За цієї моделі вибори організовуються на засадах єдиного багатомандатного округу. Кожна допущена до них партія отримує кількість мандатів пропорційно до поданих за неї голосів. Щоб у парламенті виникла стабільна більшість депутатів, побудована за належністю до однієї політичної орієнтації або на засадах коаліції, пропорційна модель виборів нерідко доповнюється процентним бар'єром. Партії, які набирають меншу від передбаченої у виборчому законі кількість голосів, до парламенту не потрапляють. Подані за них голоси пропорційно розподіляються між переможцями.

Пропорційна система вигідна для партій, які мають розвинуту структуру і вплив у регіонах. Таких партій в Україні налічувалося три: КПУ, блок соціалістів і СелПУ, Народний рух. Комуністи і соціалісти із селянами зберегли успадковані з часів КПРС структури, а Народний рух за кілька років встиг розбудувати численні організації практично в кожній області. Ці партії об'єднувалися передусім ідеологією – комуністичною або протилежною їй національно-державницькою. Всі інші партії, які сподівалися на можливість мати вплив на громадсько-політичне життя, спиралися або на «адміністративний ресурс», або на регіо-

нальні фінансово-промислові групи. Утім, фінансово-промислові групи теж виникли завдяки місцевому «адміністративному ресурсу».

Під час обговорення у Верховній Раді закону, на основі якого мали проводитися вибори 1998 р., фракції комуністів, соціалістів-селян і Руху обстоювали пропорційну систему виборів з якомога вищим прохідним бар'єром для партійних списків. Інші депутати не погоджувалися із законопроектом, який лобіював в інтересах власної партії спікер парламенту О. Мороз. Обговорення затяглося на тривалий період. Справу було вирішено шляхом компромісу – запровадженням змішаної пропорційно-мажоритарної системи виборів. Половина депутатських вакансій здобувалася в одномандатних виборчих округах шляхом індивідуальної боротьби претендентів, а половина – у боротьбі партій або партійних блоків у багатомандатному загальнодержавному окрузі.

Компромісу досягли, коли за обмежене певними рамками використання пропорційної системи виборів висловилися лідери впливових фракцій Верховної Ради – «Єдність» (П. Лазаренко) і «Соціально-ринковий вибір» (Є. Марчук). Обидва екс-прем'єри готувалися до боротьби за президентське крісло і дійшли висновку, що в ній не обійтися без розбудови потужних партійних структур.

Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 р. передбачав для партій і партійних блоків 4-відсотковий (а не 5-відсотковий, як у Росії) бар'єр. У мажоритарних округах перемогу здобував кандидат, який випереджав за поданими голосами своїх суперників, навіть якщо більшість виборців висловлювалася за інших, тобто проти нього. Ця норма не відповідала демократичним принципам. Однак у конкретній політичній ситуації, що склалася в Україні, без неї важко було обійтися. Вона припиняла виснажливий марафон, характерний для виборчої кампанії 1994 р.

Л. Кучма прийшов до влади у 1994 р. завдяки голосам тієї частини виборців, які бажали поліпшити відносини з Росією. Орієнтованість цього кандидата в Президенти України на Росію багато хто з них вважав запорукою повернення в минуле, яке було більш передбачуваним і забезпеченим. Перспектива поглинення України Росією здебільшого не сприймалася як загроза. Тим, хто висловлювався на виборах проти Л. Кучми, теж здавалося, що з таким Президентом Україна знову буде втягнута в якусь модифікацію багатонаціональної централізованої імперії. Вони голосували за Л. Кравчука, який вже довів, що прагне привести Україну в коло країн євроатлантичної цивілізації. Економічні результати незакінченого першого строку президентства Л. Кравчука здебільшого не бралися до уваги.

Обидва табори виборців помилялися. Їхня свідомість не встигала за швидкоплинними змінами на всьому посткомуністичному просторі. З кожним роком Росія все менше нагадувала Радянський Союз. Вона мінялася навіть з більшою швидкістю, ніж Україна.

Дрейф у бік Росії був найлегшим напрямом руху, оскільки обом країнам доводилося розв'язувати ті самі проблеми. Просування в бік Європи утруднювалося багатьма обставинами. Основну роль серед них відігравала цілковита несхожість у всьому, викликана різною історичною долею. Українські громадяни поступово переконувалися в тому, що відкриття кордонів зовсім не забезпечує

автоматичного вирівнювання умов життя. Захід ставився до України доброзичливо, проте дбав передусім про власні інтереси.

Хоча конституційна неокресленість повноважень Президента і Верховної Ради України тривала роками, Л. Кравчук і Л. Кучма відразу взяли у свої руки зовнішньополітичну сферу. У цьому президентів України підтримували їхні партнери в зарубіжних країнах. Спроби голів Верховної Ради висловитися на Заході від імені України не сприймалися всерйоз, хоча парламент був відповідальний за зовнішню політику держави.

Зовнішньополітична лінія перших українських президентів була двовекторною. Російський або західний вектори інколи виходили на перший план, але в межах більш тривалого періоду завжди врівноважувалися. Двовекторність мала за основну мету забезпечення політичної незалежності України за умов її економічної, передусім енергетичної залежності від Росії. Змушена віддавати Росії колосальні кошти за спожиті нафту і газ, Україна бажала одержати доступ до фінансових ресурсів країн Заходу, передусім США і контрольованих цією країною міжнародних економічних організацій. Натомість у 1992 і 1993 роках американська адміністрація ставилася до України дуже стримано – як до країни, що неочікувано стала нелегітимним власником третього у світі за потужністю ракетно-ядерного потенціалу. Він складався з 176 міжконтинентальних балістичних ракет з 1200 боєголовками, 41 бомбардувальника стратегічної авіації, здатних доставити до цілі 650 ядерних боєприпасів, і понад 2,5 тис. тактичних ядерних ракет. Сукупний потенціал розміщеної в Україні однієї лише 43-ї ракетної армії перевищував потенціал Великої Британії, Франції або КНР[1].

Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. проголошувала намір республіки дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерну зброю. Напередодні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Верховна Рада зробила урочисту заяву щодо без'ядерного статусу України. 23 травня 1992 р. у Лісабоні було підписано протокол до договору між СРСР і США від 31 липня 1991 р. щодо скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1). Разом з делегацією Росії його підписали представники нових держав, які стали власниками успадкованої від СРСР ядерної зброї – Україна, Білорусь і Казахстан. З підписанням Лісабонського протоколу ці країни перетворювалися з об'єкта Договору про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь на повноправних суб'єктів. Цим самим Україна, як і Білорусь та Казахстан, брала на себе зобов'язання приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Він був укладений 1 липня 1968 р. провідними країнами світу і тоді ж став відкритим для підписання всіма іншими країнами. Не підписали його відтоді лише Індія, Пакистан та Ізраїль.

18 листопада 1992 р. Верховна Рада України ухвалила постанову про необхідність ратифікації Договору СНО-1 та Лісабонського протоколу і доручила Президенту та уряду провести міжнародні переговори щодо питань, які мали

[1] Литвин В. Україна: утвердження незалежної і суверенної держави. 1991–2004. – С.10.

принципове значення для виконання Україною умов Договору. Водночас парламент доручив уряду затвердити програму ліквідації стратегічних наступальних озброєнь. Діючи в цьому напрямі, Л. Кравчук понад рік домагався гарантій безпеки від провідних країн світу, які входили в «ядерний клуб», передусім від США та Росії, а також матеріальної компенсації за відмову від стратегічних і тактичних ракет з ядерними боєприпасами. Ці переговори відбувалися під акомпанемент заяв деяких народних депутатів щодо необхідності збереження в Україні ядерної зброї як вирішальної гарантії недоторканності її державних кордонів. Використати наявне стратегічне наступальне озброєння, не задіявши розташовані в Росії пульти управління, було неможливо. І депутати це добре розуміли. Тому подібні заяви були лише засобом тиску на процес переговорів, які просувалися досить важко. Водночас, усі розуміли, що Україна мала технологічну можливість виробляти ядерну зброю та засоби її доставки.

Під тиском США і Росії Верховна Рада України ратифікувала Договір СНО-1 у січні 1994 р., після чого ініціативу щодо завершення переговорів узяв на себе Б. Клінтон. Американці не бажали мати справ з Україною, поки вона залишалася нелегітимною ядерною державою. Тому контакт Б. Клінтона з Л. Кравчуком відбувся 12 січня 1994 р. в аеропорту «Бориспіль», де борт американського Президента ненадовго затримався, після чого вилетів до Москви. Через два дні в російській столиці була підписана тристороння угода щодо ліквідації ядерної зброї в Україні. Американці брали на себе зобов'язання профінансувати утилізацію ракет-носіїв і запасів токсичного палива для них. Ядерні заряди вивозилися до Росії, натомість Україна до кінця 90-х рр. одержувала від неї паливо для атомних електростанцій.

Коли Президентом став Л. Кучма, він переконав депутатів Верховної Ради поставити останню крапку в перетворенні України на неядерну державу: приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 16 листопада 1994 р. парламент прийняв Закон України «Про приєднання України до договору про нерозповсюдження ядерної зброї» від 1 липня 1968 р. Закон містив пункт, попередньо узгоджений з країнами «ядерного клубу»: «Загроза силою чи її використання проти територіальної цілісності та недоторканності кордонів чи політичної незалежності України з боку будь-якої ядерної держави, так само, як і застосування економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, розглядатимуться Україною як виняткові обставини, що поставили під загрозу її найвищі інтереси»[1].

Останній пункт Закону України мав такий вигляд: «Цей Закон набирає чинності після надання Україні ядерними державами гарантій безпеки, оформлених шляхом підписання відповідного міжнародно-правового документа»[2].

5 грудня 1994 р. в Будапешті відбувалася зустріч глав держав і урядів на Нараді з безпеки та співробітництва в Європі. Президенти США і Росії, прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки. Зокрема, вони

[1] Верховна Рада України. Закон від 16.11.1994, № 248 94-ВР.

[2] Там само.

зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, й у такий спосіб отримати будь-які переваги. Окремі документи з наданням Україні гарантій безпеки, які стали складовою Будапештського меморандуму, підписали глави КНР і Франції.

Будапештський меморандум з гарантіями безпеки для України не передбачав жодних санкцій для ядерних держав, які могли б порушити його зобов'язання. Він був не юридично обов'язковим міжнародним договором, а фіксацією політичної домовленості[1]. Керівники ядерних держав могли застосувати санкції проти тієї держави, яка порушила цю домовленість, виключно з моральних мотивів. Привертає увагу й той факт, що в англомовному варіанті тексту Меморандуму йшлося не про security safeguards (гарантії безпеки), а про security assurances (запевнення в безпеці), що передбачало значно слабший характер зобов'язань[2]. Це далося взнаки за 20 років, коли розпочалася збройна агресія Росії проти України: частина політеліти та населення були впевнені в обов'язковості положень Будапештського меморандуму, натомість нерозуміння юридичних нюансів спричинило деяке розчарування щодо позиції західних партнерів.

Відмова від ядерної зброї і визначення статусу України як неядерної держави змінили відносини з США. Під час візиту 20–24 листопада 1994 р. Л. Кучма підписав Хартію українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва. Були укладені угоди про надання американської допомоги Україні у здійсненні економічних реформ. Незабаром серед країн, які одержували фінансову допомогу від США, Україна посіла третє місце після Ізраїлю та Єгипту[3].

Кредити, надані Україні урядами США, ФРН, Італії, інших країн, а також міжнародними організаціями – Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції і розвитку, допомогли поліпшити платіжний баланс. Без них, зокрема, не можна було б розрахуватися з Росією за нафту і газ. Домагаючись кредитів, український уряд ціною збільшення зовнішньої заборгованості відсував на майбутнє розв'язання невирішених за умов гострої економічної кризи проблем.

Успішні кроки Л. Кучми щодо здійснення ринкових реформ заохотили американську адміністрацію налагодити співробітництво з Україною. Вона стала – внаслідок погіршення відносин з Росією – основним партнером США на пострадянському просторі. За ініціативи Б. Клінтона в грудні 1995 р. між Україною і країнами «Великої сімки» був підписаний Меморандум про порозуміння у справі взаємних зобов'язань щодо закриття ЧАЕС. Американський уряд

[1] Чекаленко Л. Ядерні гарантії Україні: лише на папері // Віче. – 2014. – № 7. – С. 28.

[2] Василенко В. Запевнення без гарантій // День. – 2009. – 3 квіт.

[3] Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К., 2001. – С. 94.

першим виконав свої зобов'язання, і в бюджет США на 1997 р. було включено 27 млн доларів для фінансування робіт на об'єкті «Укриття»[1].

У 1997 р. було частково врегульовано проблему Чорноморського флоту. Українсько-російські відносини у першій половині 1990-х рр. перебували в стані глибокої кризи, незважаючи на традиційну риторику під гаслами дружби і взаєморозуміння, яка була звичною для обох народів. Тривало жорстке протистояння у сфері розподілу державної власності, й передусім Чорноморського флоту, вартість якого, за оцінками міжнародних експертів, дорівнювала за станом на початок 1992 р. приблизно 80 млрд доларів США. Російська сторона тиснула на Україну, використовуючи найбільш ефективну зброю, яка була в її розпорядженні, – природний газ.

У вересні 1993 р. в Масандрі відбулася зустріч на вищому рівні, яка повинна була розв'язати найбільш гострі проблеми у відносинах двох сторін: Чорноморський флот, який перебував у спільному управлінні, постачання російського газу і оплата постачання, постачання палива для атомних електростанцій і оплата постачання, переміщення ядерної зброї і засобів доставки з України в Росію. Українська сторона запропонувала розглянути флотське питання першим як найбільш термінове. Спільне управління перетворювало флот на нічий, майно поступово розкрадали командири, які отримували низьку заробітну платню і на додаток – нерегулярно, берегову інфраструктуру здавали в оренду приватним особам за символічними для держави (невідомо якої) цінами.

Російська сторона не погодилася з таким порядком денним. Б. Єльцин наполіг на розгляді питання щодо розрахунку української сторони за постачання газу. При цьому він досить несподівано і в незвично гострій формі виступив з вимогою негайно ліквідувати чималу заборгованість за енергоносії і запропонував погасити борг українською часткою флоту. На попередній зустрічі президентів у Москві в червні 1993 р. була досягнута домовленість щодо поділу всіх з'єднань і частин усіх родів і сил флоту між Україною і Росією у співвідношенні 50 на 50. За тиждень до зустрічі в Масандрі постачання природного газу для України було скорочене на чверть, а на самій зустрічі пролунала погроза «закрити вентиль»[2].

Б. Єльцин часто йшов на поступки, уникаючи гострих кутів у відносинах двох країн, і його безкомпромісна позиція в Масандрі пояснювалася ситуацією, що складалася в Росії. Президенту потрібний був негайний і вагомий зовнішньополітичний успіх, який би викликав загальнонаціональне піднесення. За таких умов він мав намір розігнати Верховну Раду Російської Федерації і вийти на Всеросійський референдум з вимогою схвалити нову Конституції, яка наділяла його майже диктаторськими повноваженнями.

Л. Кравчук це розумів, а якби не розумів, то Б. Єльцин мав роз'яснити йому власні проблеми впродовж зустрічі сам-на-сам, яка тривала годину. На прес-конференції після зустрічі було оголошено, що Чорноморський флот з усією інфраструктурою відходить до Росії. У членів української делегації очі

[1] Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в світі // Державотворчий процес в Україні 1991–2006. – С. 857.

[2] Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси нової історії. – С. 108.

полізли на лоба, а російських журналістів охопила ейфорія. Хоча на зустрічі в Масандрі не було розв'язане жодне з поставлених питань, за кілька днів підписаний Л. Кравчуком протокол з позначкою «не для преси» поширився в російських засобах інформації як документальне підтвердження оголошеного на прес-конференції сенсаційного повідомлення[1]. Повернувшись до Києва, Л. Кравчук незворушно вислухав у Верховній Раді різку критику на свою адресу аж до звинувачень у державній зраді, але незабаром все заспокоїлося.

Тим часом жорсткий торг з приводу розподілу флотів тривав, аж врешті у квітні 1994 р. у Москві було підписано угоду «Про поетапне врегулювання проблеми Чорноморського флоту». Україна мала одержати до 20 % плавскладу (164 судна). Було вирішене питання щодо роздільного базування ВМФ Росії і ВМС України. Але питання про берегову інфраструктуру, умови базування і безліч менш важливих проблем залишилися нерозв'язаними. Та й питання про роздільне базування кожна сторона розуміла по-своєму. Міністр оборони Російської Федерації П. Грачов припинив переговори, коли українська сторона висунула вимогу щодо розміщення своїх ВМС в севастопольських бухтах. «Місто російської слави» Севастополь росіяни бажали залишити за собою.

Після зриву переговорів українська морська піхота самовільно заволоділа приміщеннями Чорноморського флоту в Одесі. Так само самовільно в Севастополі почали піднімати на кораблях андріївський прапор. Ситуація настільки загострилася, що на екстреній зустрічі в Москві 17 червня було вирішено прискорити розподіл флоту та його інфраструктури, а до винесення остаточного рішення не порушувати принцип спільного командування флотом.

У червні 1995 р. Б. Єльцин зустрівся в Сочі уже з новим українським Президентом Л. Кучмою. Триденні переговори не розв'язали всіх проблем, але дали певний результат. Л. Кучмі вдалося переконати Б. Єльцина в тому, що місця базування українських ВМС на власній території Україна повинна визначати самостійно. Підтверджувався поділ флотського майна у співвідношенні 50 на 50, а плавзасобів – 18,3 % Україні і 81,7 % Росії. Штаб і основна база російського флоту мали розмішуватися в Севастополі[2].

Після зустрічей українсько-російських делегацій на рівні міністрів оборони у листопаді 1995 р. і в березні 1996 р., на яких конкретизувалися принципові домовленості, президенти знову зустрілися в Москві у жовтні 1996 р. Переговорний марафон закінчився лише 28 травня 1997 р. Цього дня голови урядів України і Росії підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, про параметри розподілу флоту і взаєморозрахунки, пов'язані з перебуванням російського флоту на території України. Зокрема, було домовлено, що Севастополь залишиться базою тимчасового перебування Чорноморського флоту РФ до 2017 р. на правах оренди (97 млн дол. США на рік). Плавсклад був поділений порівну, але Росія вику-

[1] Бодрук О.С. Проблема Чорноморського флоту // Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / За ред. С.І. Пирожкова. – К., 2001. – С. 451.

[2] Там само. – С. 452–453.

повувала непотрібні Україні кораблі. Сума викупу і вартість 20-річної оренди бази в Севастополі покривалися боргом України за енергоносії[1].

Поділ Чорноморського флоту створив умови для укладення базового договору між Україною та Росією, який мав гарантувати непорушність кордонів України, що склалися за часів її перебування в Радянському Союзі. Закон України «Про державний кордон» Верховна Рада прийняла 7 листопада 1991 р. Відповідно до нього державний кордон СРСР на території України, яка межувала з чотирма країнами – Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією, ставав державним кордоном України. Адміністративний кордон з трьома союзними республіками – Білорусією, Молдавією та Росією – ставав державним кордоном України. Однак питання щодо кордону – колишній державний або адміністративний – вимагало узгодження з відповідними прикордонними державами. Надалі виявилося, що це зовсім не просте питання, особливо у відносинах з Росією.

Після розпаду СРСР відносини між Україною та Росією регулював договір, підписаний Л. Кравчуком і Б. Єльциним 19 листопада 1990 р. За свідченням Б. Гориня, який був у складі державної делегації УРСР у Москві, де узгоджували остаточний текст договору 1990 р., делегації впродовж тривалого часу не могли дійти згоди щодо питання взаємного визнання цілісності територій і недоторканності кордонів двох союзних республік. З російської сторони були навіть пропозиції оминути цей пункт, оскільки між республіками існували не державні, а адміністративні кордони. Однак українська сторона наполягала на прийнятті такого пункту. Після гострих суперечок делегації погодилися на прийняття компромісної формули, суть якої полягала в тому, що сторони визнають і поважають територіальну цілісність УРСР і РРФСР в існуючих кордонах СРСР. Для російської сторони, як підкреслював Б. Горинь, було важливо зв'язати суверенну Україну з Радянським Союзом, а українська сторона вважала досягненням визнання Росією територіальної цілісності України та її кордонів[2].

Отже, російська сторона погодилася включити в договір пункт про кордони лише тому, що бачила їх адміністративними, а не державними. Натомість, розпад СРСР змінив конфігурацію кордонів на Європейському континенті. Нові країни, починаючи з Росії, опинилися перед необхідністю укласти договори між собою і з раніше існуючими в Європі країнами, у яких мав бути пункт щодо взаємного визнання державних кордонів. Це робилося згідно з укладеним у 1975 р. Заключним Актом Наради з безпеки і співробітництва в Європі, який проголосив непорушність і недоторканність державних кордонів, що утворилися після Другої світової війни.

Політична еліта Російської Федерації надзвичайно гостро відреагувала на проголошення України суверенною і незалежною державою. Більш поміркована позицію зайняв Б. Єльцин, який бачив найпершим завданням попередити від-

[1] Литвин В. Україна: утвердження незалежної і суверенної держави (1991–2004). – С. 106.

[2] Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? Матеріали «круглого столу» 30 квітня 1999 р. – К., 1999. – С. 15.

падіння від Росії автономних національних республік. Будучи реалістом, російський Президент не ставив своїм безпосереднім завданням попередити розпад Радянського Союзу. Навпаки, саме він зробив головний внесок у руйнування наддержави безкомпромісною боротьбою із загальносоюзним компартійно-радянським центром.

Все ж у середовищі російської еліти включно з колишніми дисидентами, починаючи від О. Солженіцина, існував консенсус з приводу того, що Україну тим або іншим способом треба повернути в кордони Російської Федерації. Час від часу на рівні Верховної Ради, а після запровадження нової Конституції – на рівні Державної Думи і Ради Федерації озвучувалися претензії на Крим, Севастополь, Чорноморський флот. Будуючи відносини з Україною, урядові кола Російської Федерації зробили спробу утриматися від логічного кроку – визнання російсько-українського кордону державним кордоном.

Починаючи розроблення нового договору з Україною, МЗС РФ проігнорувало тему щодо державного кордону. Замість взаємного визнання кордонів російська сторона у надісланому до Києва в 1992 р. проекті договору запропонувала в ст. 2 керуватися принципами «взаємного поважання державного суверенітету і територіальної цілісності»[1]. Тобто російські дипломати в завуальованій формі відмовлялися визнати існуючі кордони України.

У російському варіанті 1994 р. ст. 2 Договору (ст. 1 в усіх варіантах не викликала заперечень, у ній йшлося про побудову двосторонніх відносин на засадах взаємної поваги та довіри, стратегічного партнерства й співробітництва) змінилася досить радикально. Тепер у ній проголошувалося: «Високі Договірні Сторони поважають територіальну цілісність одна одної і непорушність існуючих між ними кордонів відповідно до зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі»[2]. Здавалося б, у цьому формулюванні враховувалися вимоги української сторони щодо взаємного визнання кордонів. Насправді ж воно було вершиною дипломатичної майстерності й не більше. Заключний акт 1975 р. фіксував непорушність кордонів СРСР. Це був політичний, а не правовий документ. Крім того, Україна не брала участі в його прийнятті. Непорушність кордонів СРСР не гарантувала непорушності кордонів усередині СРСР між державами, які виникли в 1991 р.

Вразливість і навіть підступність формулювання ст. 2 була опосередковано підтверджена під час зустрічі міжпарламентських делегацій України і Росії. Голова комітету з питань СНД Г. Тихонов (Росія) на цій зустрічі заявив, що Заключний акт, до якого приєдналася Україна 26 лютого 1992 р., не забороняв змінювати кордони, якщо це було б зроблено за взаємною згодою[3].

Пропозиції української сторони щодо редакції ст. 2 на тривалих переговорах були принципово іншими: «Високі Договірні Сторони визнають непорушність існуючих між ними державних кордонів. Підтверджують, що не

[1] Кульчицький С.В. Національно-державне відродження українського народу // Новітня історія України. 1900–2000. – К., 2002. – С. 661.

[2] Там само.

[3] Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в світі // Державотворчий процес в Україні 1991–2006. – С. 873.

мають жодних територіальних претензій одна до одної і не висуватимуть таких претензій у майбутньому». Саме таке формулювання використовувалося в договорах, укладених Росією з Польщею і Угорщиною. Проте російська делегація відкинула таку редакцію, відверто зізнавшись, що вона ускладнить проходження російсько-українського договору в Державній Думі і Раді Федерації[1].

Підписання документа, який здобув урочисту назву – Договір про дружбу, співробітництво і партнерство, стало можливим лише в 1997 р. завдяки двом обставинам. По-перше, українська сторона пішла назустріч російській у справі розв'язання проблеми Чорноморського флоту. Незважаючи на об'єктивні обставини, що склалися історично, базування Чорноморського флоту Російської Федерації у Севастополі могло розглядатися як порушення ст. 17 Конституції України. Останній пункт цієї статті проголошував: «На території України не допускається розташування іноземних військових баз»[2]. По-друге, усі російські державні діячі, незалежно від політичної орієнтації, зрозуміли, нарешті, що висування територіальних претензій до сусідньої країни або демонстративне ігнорування визнання її кордонів державними могло мати тільки один результат: цілковиту переорієнтацію України на Захід. Незважаючи на відчайдушні протести з боку Росії, Польща, Угорщина і Чехія в березні 1997 р. стали членами Північноатлантичного альянсу. Цілком гласно йшла підготовка до укладення «Хартії про особливе партнерство» між НАТО й Україною. Цей документ можна було наповнити різним змістом. У разі цілковитого ігнорування національних інтересів України Росією він міг набути вигляду, який мало чим відрізнявся б від повномасштабного членства в Північноатлантичному альянсі. Інша річ, що Україна була технічно не готова стати повноцінним у військовому відношенні членом НАТО.

23 червня 1992 р. в Дагомисі відбулися українсько-російські переговори на вищому рівні. Тоді Л. Кравчук і Б. Єльцин підписали угоду про дальший розвиток міждержавних відносин, у якій передбачалася підготовка повномасштабного політичного договору між Україною і Росією. 30–31 травня 1997 р., тобто через п'ять років, Б. Єльцин зміг здійснити свій перший державний візит в Україну з метою підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією.

Кінцева редакція ст. 2 цього договору набула такого вигляду: «Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів». Посилання на Статут ООН означало юридичне визнання сторонами територіальної цілісності й непорушності кордонів відповідно до норм міжнародного права. Українська сторона наполягала на терміні «державний кордон», але росіяни тут не поступилися, обмежившись терміном «кордон». Замість виразу «визнають територіальну цілісність» вони наполягли на менш чіткому дієслові:

[1] Кульчицький С.В. Національно-державне відродження українського народу // Новітня історія України 1900–2000. – С. 661–662.

[2] Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К., 2006. – С. 218.

«поважають»[1]. Але ці нюанси відбивали потаємні емоції російських дипломатів, не позначаючись на самій суті ст. 2. Російська Федерація уклала міждержавний договір, у якому була зафіксована територіальна цілісність України і російсько-український кордон, який склався історично.

Ратифікація українсько-російського договору у Верховній Раді України не зустріла спротиву. Натомість у Федеральних Зборах Російської Федерації вона розтягнулася на 21 місяць з моменту підписання документа під назвою Договір про дружбу, співробітництво і партнерство.

У жовтні 1997 р. до Києва з робочим візитом прибула делегація Державної Думи на чолі з С. Горячевою, щоб обговорити питання, пов'язані з ратифікацією договору. У розмовах з головою Верховної Ради О. Морозом і першим заступником міністра закордонних справ А. Бутейком виринали питання щодо спільної валюти, військово-політичного союзу, об'єднання Чорноморського флоту. Українська сторона вислуховувала пропозиції, але не погоджувалася з ними. На початку грудня відбувся офіційний візит делегації Верховної Ради на чолі з О. Морозом до Москви. У повідомленні для преси зазначалося, що в ході бесід у Державній Думі і Раді Федерації Федеральних Зборів розглядалися питання ратифікації парламентами обох країн Договору про дружбу, співробітництво і партнерство. Делегацію прийняли голова уряду В. Черномирдін і мер Москви Ю. Лужков. Проте результат офіційного візиту виявився нульовим.

У березні 1998 р. на запрошення голови Державної Думи Г. Селезньова делегація Верховної Ради взяла участь у парламентських слуханнях у Москві на тему: «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Російською Федерацією та Україною – шлях до нових міждержавних відносин». Однак ці слухання не зрушили справи з мертвої точки. У вересні того самого року відбувся офіційний візит в Україну делегації Державної Думи на чолі з Г. Селезньовим. Російські парламентарі зустрілися з Л. Кучмою, прем'єр-міністром В. Пустовойтенком, міністром закордонних справ Б. Тарасюком. Г. Селезньов провів переговори щодо ратифікації російсько-українського договору з головою Верховної Ради О. Ткаченком. А в грудні О. Ткаченко з великою делегацією поїхав до Москви, аби досягти обіцяного Г. Селезньовим результату. У зустрічах з головами палат російського парламенту Є. Строєвим і Г. Селезньовим, керівниками депутатських фракцій Державної Думи, головою уряду Є. Примаковим та міністром закордонних справ І. Івановим О. Ткаченко проводив думку про те, що основи зовнішньої і внутрішньої політики затверджує Верховна Рада. І саме від неї залежить, наскільки тісним буде співробітництво України з Північноатлантичним альянсом. Знову-таки, цей недомовлений до кінця аргумент виявився досить переконливим для більшості законодавців. Голова комітету Думи з питань СНД Г. Тихонов зауважив: «Якщо договір підтримав Рух, який воював проти нас у Велику Вітчизняну(!), ратифікувати його не можна». Епатажний В. Жириновський взагалі заявив, що російсько-український договір

[1] Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? – С. 18.

підготовлений шпигунами Держдепартаменту США[1]. Проте такі заяви були поодинокими. 25 грудня 1998 р. Державна Дума Федеральних зборів прийняла закон «Про ратифікацію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Російською Федерацією та Україною». Слідом за нею 17 лютого 1999 р. закон був затверджений Радою Федерації Федеральних Зборів. 1 квітня 1999 р. Б. Єльцин підписав ратифікаційні грамоти договору.

З перспективи подій 2014–2015 рр. «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство» не виправдав покладених на нього очікувань. Росія грубо порушила не тільки його норми, а й самий дух. Утім, він відіграв свою роль і, зокрема, знизив напруженість між Україною та Росією. У цій ролі, говорячи ретроспективно, відтермінував російську агресію.

Україна мала проблеми і з іншою сусідньою державою – Румунією. Ще до здобуття незалежності румунські політики почали висувати територіальні претензії до України. За пактом Ріббентропа–Молотова до УРСР у 1940 р. були приєднані частини румунської території – Північна Буковина, Хотинщина і Південна Бессарабія. Посилаючись на аморальність цього пакту і його нечинність з огляду на міжнародне право, представники румунської громадськості наполягали на тому, що Україна зобов'язана, якщо вона прагне стати демократичною державою, відновити історичну справедливість і повернути загарбані території. 5 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР виступила із заявою, у якій висловила занепокоєння фактичним висуванням територіальних претензій до України з боку румунського парламенту.

Президент Румунії Й. Ілієску підтримував вимоги громадськості й ухилявся визнання існуючих кордонів та укладення з Україною широкомасштабного договору. У кампанії президентських виборів основний претендент Е. Константинеску активно використовував мотив територіальних претензій. У країні проходили багатотисячні мітинги, які приймали відповідні резолюції.

Румунська сторона на переговорах, які тривали два роки, ігнорувала той факт, що повоєнні кордони між Румунією і Радянським Союзом були закріплені в міжнародних договорах, укладених після Другої світової війни. Передача Бессарабії і Північної Буковини Радянському Союзу була легітимізована Паризьким мирним договором, який Румунія уклала в лютому 1997 р. з Об'єднаними Націями, будучи союзницею гітлерівської Німеччини. Паризький договір являв собою ланку в цілісній системі повоєнного європейського устрою, непорушність якого надалі була підтверджена Гельсінською нарадою 1975 р. з питань безпеки та співробітництва в Європі. Румунська сторона ігнорувала й той факт, що на територіях, які відійшли від Румунії після Другої світової війни і були передані УРСР, мешкало переважно українське, а не румунське населення.

У листопаді 1996 р. на президентських виборах у Румунії переміг лідер Румунської демократичної конвенції Е. Константинеску. На відміну від колишнього комуніста Й. Ілієску, він був налаштований на входження Румунії до НАТО і на прискорення ринкових реформ. Північноатлантичний альянс не

[1] Акимова Г. Александр Ткаченко продемонстрировал в Москве дипломатию практического результата // Факты. – 1999. – 21 янв.

розглядав заявок країн на членство, якщо вони висували територіальні претензії до сусідів.

Під час особистої зустрічі на саміті Чорноморського економічного співробітництва в Стамбулі 28 квітня 1997 р. Л. Кучма і Е. Константинеску домовилися завершити справу з укладенням двостороннього договору. 2 червня Л. Кучма прибув до Румунії з офіційним візитом, під час якого було підписано «Договір про добросусідські відносини і співробітництво між Румунією і Україною», у якому фіксувалося взаємне визнання сторонами існуючих кордонів[1].

З іншим сусідом – Польщею – після 1991 р. в Україні не виникло непорозумінь у питанні щодо спільного кордону. Водночас мали місце намагання знайти взаєморозуміння по неоднозначних сторінках спільної історії. Так, під час візиту президента Польщі А. Кваснєвського до Києва 20–22 травня 1997 р. було обговорено непрості, а й часом трагічні сторінки боротьби за усталення державного кордону, яка тривала три десятиріччя. Вони були віддзеркалені в спільній заяві обох президентів «До порозуміння та єднання». Заява остаточно закрила для політиків і відкрила для істориків трагічне минуле обох країн. Сторони заявили про обопільну зацікавленість в економічних і культурних зв'язках, а також у зміцненні співпраці за програмою НАТО «Партнерство заради миру» (підготовка спеціалістів, військові контакти на різних рівнях, спільні військові маневри тощо). Останнє мало особливе значення, оскільки Польща, Угорщина і Чехія 1999 р. були прийняті в НАТО, і Північноатлантичний альянс став безпосередньо межувати з Україною.

Перед виборчим циклом 1998–1999 рр. в Україні склалася своєрідна розстановка політичних сил. Колосальний протестний потенціал, який накопичився в суспільстві внаслідок зубожіння основної маси населення, віщував, здавалося б, гарантовану перемогу представникам лівих партій як на парламентських, так і на президентських виборах. Утім, обурені бідністю громадяни здебільшого могли реально оцінити демагогічні обіцянки лівих партій. Крім того, серед лівих спостерігалася конкуренція – між КПУ та СПУ. При цьому позиції О. Мороза виявилися ще більше підірваними з появою суперника в його власному оточенні. Таким опозиціонером стала честолюбна Н. Вітренко – член президії політради СПУ і радник Голови Верховної Ради з соціально-економічних питань. Спроба О. Мороза покінчити з опозицією народних депутатів Н. Вітренко та В. Марченка шляхом виключення їх з партії тільки погіршила становище, у якому він опинився. Н. Вітренко за два місяці спромоглася створити в областях достатню кількість організацій (переважно з членів СПУ), щоб скликати у квітні 1996 р. установчий

[1] Проте в румунському суспільстві тривала ностальгія за втраченими після Другої світової війни територіями. Призначений у березні 1998 р. на посаду прем'єр-міністра Раду Василе у своїй програмній декларації заявив: «Румунія може визнати сучасні реалії, але не може з ними погодитися і не відмовляється від своїх прав. Історичні права ніколи не переписуються». На підтвердження цієї заяви у квітні 1998 р. асоціація «За Бессарабію і Буковину» провела у румунському парламенті урочисті ювілейні збори, присвячені об'єднанню Бессарабії з Румунією у 1918 р. Див.: Віднянський С. Українсько-румунські відносини у загальноєвропейському контексті // Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність. – Сату Маре, 1999. – С. 449.

з'їзд Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ). Популістська риторика лідера партії не знала меж. Постійно з'являючись на загальнонаціональних каналах телебачення, вона за два роки спромоглася перетворити свою карликову партію на одну з найбільш популярних серед виборців.

Оточення чинного Президента активно зайнялося створенням власної партії. У лютому 1996 р. на основі Партії демократичного відродження, Трудового конгресу й об'єднання «Нова Україна» була створена Народно-демократична партія (НДП). Головою партії став колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ А. Матвієнко. До керівного складу НДП увійшли представники «партії влади» – О. Дьомін, О. Ємець, Є. Кушнарьов, І. Плющ, В. Пустовойтенко та ін. Створення НДП стало свідченням партизації вищої владної номенклатури. Попри відсутність великих первинних осередків ця партія завдяки «адміністративному ресурсу» мала впливові позиції у східних, південних і центральних областях України.

З осені 1997 р. політичні партії почали оголошувати свої виборчі списки. Соціал-демократична партія України (об'єднана), що утворилася в січні 1995 р. з трьох інших, але налічувала навіть у сукупності лише кілька тисяч членів, оголосила список, на чолі якого стояли перший президент України Л. Кравчук і екс-прем'єр-міністр Є. Марчук. Цей крок став фатальним для голови партії, колишнього міністра юстиції В. Онопенка, але дав їй добрі шанси на успіх у виборах як у західних, так і в східних областях.

Перед виборами 1998 р. в Україні налічувалася понад 50 політичних партій. Центральна виборча комісія змушена була допустити до участі у виборах 29 березня 1998 р. 30 політичних партій і партійних блоків.

Численні претенденти на депутатські вакансії у багатомандатному загальнодержавному окрузі і потреба визначити свого обранця з-поміж багатьох прізвищ за списком в одномандатному мажоритарному окрузі створювали великі незручності. Тим більше, що одночасно проводилися вибори в органи місцевого самоврядування. Людям, особливо похилого віку, було важко зорієнтуватися в чотирьох бюлетенях, які містили надто велику кількість інформації. Тому ще під час передвиборчої кампанії партії і блоки всіляко пропагували присвоєний їм за жеребом номер, домагаючись того, щоб їхні прихильники запам'ятали його.

У багатомандатному загальнодержавному окрузі депутатські місця розподілилися між вісьмома партіями і партійними блоками, які спромоглися подолати 4-відсотковий бар'єр (табл. 1). Компартія України завоювала 24,7 відсотка голосів, тобто більше, ніж разом узяті три партії або блоки, які посіли місця від другого до четвертого.

Позапартійні депутати, включені до партійних списків по загальнодержавному багатомандатному округу, пораховані у складі відповідних партій і блоків. Позапартійні депутати, обрані в одномандатних округах за списками партій або партійних блоків, включені до складу відповідних партій і блоків.

За списки кандидатів у депутати восьми партій і партійних блоків було подано 17 482 тис. голосів. За списки 22 партій і партійних блоків, які не подолали бар'єр, було подано 5474 тис. голосів. Ці голоси стали своєрідним призом для переможців.

Таблиця 1

Підсумки парламентських виборів 1998 р.[1]

Партії і партійні блоки	Разом мандатів	У тому числі:	
		по багатомандатному округу	по одномандатних округах
Компартія України	123	84	39
Народний рух України	46	32	14
СПУ-СелПУ	35	29	6
Партія зелених України	19	19	–
НДП	31	17	14
«Громада»	24	16	8
Прогресивні соціалісти	17	14	3
СДПУ(о)	17	14	3
Партії і блоки, які не подолали 4-відсотковий бар'єр	35	–	35
Позапартійні	101	–	101
Разом	448	225	223

Бар'єр подолали п'ять центристських партій і блоків, і лише три лівих. Голоси виборців, які висловилися на користь центристських і правих партій, що зазнали поразки, перейшли в основному до лівих партій – Комуністичної, Соціалістичної, Селянської, Прогресивної соціалістичної.

Ліві сили одержали 127 місць з 225 у багатомандатному загальнодержавному окрузі, а центристи – лише 98. Перемога лівих була прогнозованою і пояснювалася незадоволенням діями влади в економічній сфері. Список НДП, який очолював прем'єр-міністр В. Пустовойтенко, зібрав лише 4,99 % голосів виборців. Тобто проурядова партія опинилася позаду Партії зелених України (5,46 % голосів), лідерів якої майже ніхто не знав. Не набагато вона випередила й створений на живу нитку регіональний блок «Громада» (4,68 % голосів), який очолював непримиренний супротивник чинного Президента України П. Лазаренко. Проурядова Аграрна партія України набрала 3,67 % голосів і не пройшла в парламент за партійними списками.

Поразка пропрезидентських політичних партій у багатомандатному загальнодержавному окрузі пом'якшувалася результатами виборів у одномандатних мажоритарних округах, де обиралася друга половина депутатського корпусу. Хоча серед кандидатів у депутати майже в кожному окрузі були представлені найвпливовіші партії, більшість виборців віддала перевагу безпартійним. Уже в парламенті безпартійні депутати оголошували, якщо бажали, свою приналежність до тієї або іншої фракції.

Вплив «адміністративного ресурсу» на результати виборів був безсумнівний. Втручання влади у виборчий процес спостерігалося здебільшого на місцевому рівні в кланових інтересах. Дві партії ледь проскочили 4-відсотковий бар'єр.

[1] Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К., 2001. – С. 135.

Партія прогресивних соціалістів подолала його завдяки 20,9 % голосів, набраних у Сумській області, тобто на батьківщині Н. Вітренко. Партія об'єднаних соціал-демократів опинилася серед переможців завдяки підтримці 31,2 % закарпатських виборців[1]. Втручання президентських структур у хід голосування не фіксувалося ні вітчизняними, ні зарубіжними спостерігачами. Результати виборів підтверджують його відсутність. Пропрезидентській Аграрній партії не вистачило лише 0,33 % голосів, щоб увійти в число переможців. Президент не зміг перешкодити безсоромному застосуванню адміністративного ресурсу своїми новими політичними опонентами – командами екс-прем'єра П. Лазаренка та Ю. Тимошенко: «Громада» здобула у Дніпропетровській області 37,4 % голосів[2].

Політичне структурування новообраної Верховної Ради відбулося швидко. 101 позапартійний депутат і 35 представників партій, які залишилися за бар'єром, повинні були визначити свої стосунки з фракціями партій і партійних блоків, які перемогли на виборах. Визначилися 87 з 136 депутатів, а 49 обрали статус позафракційних. Більшість тих, хто визначився, надала перевагу президентській НДП. При цьому до лівих не приєднався ніхто (табл. 2).

Таблиця 2

Політичне структурування Верховної Ради XIV скликання, перша сесія (травень 1998 р.)[3]

Парламентські фракції	Депутати, висунуті партіями-переможцями	Депутати, які приєдналися до переможців	Сукупна чисельність фракції	Частка фракції у загальному складі парламенту
Компартія України	123	–	123	27,5
Народний рух	46	1	47	10,4
СПУ-СелПУ	35	–	35	7,8
Партія зелених	19	5	24	5,3
НДП	31	58	89	19,8
«Громада»	24	15	39	8,7
ПСПУ	17	–	17	3,8
СДПУ(о)	17	8	25	5,6

Можна зауважити, що ліві фракції (КПУ, Лівий центр, ПСПУ) мали разом 175 мандатів, або 39 % від складу парламенту. Лояльні Президенту України фракції НРУ, НДП, ПЗУ і СДПУ(о) мали 185 мандатів, або 41 % голосів. Фракція «Громада» і позафракційні депутати мали разом 88 голосів, або 20 %. Отже, при голосуванні були можливі різноманітні комбінації.

Розстановка політичних сил ускладнювалася й суто персональними чинниками. Прогресивні соціалісти були непримиренно ворожі до очолюваних О.

[1] Литвин В. Україна: утвердження незалежної і суверенної держави (1991–2004). – С. 61–62.

[2] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С. 123–124.

[3] Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – С. 138.

Морозом соціалістів, від яких вони відкололися. «Громада» не бажала за будь-яких умов співробітничати з народними демократами А. Матвієнка.

Таким чином, у Верховній Раді не склалося більшості, готової взяти на себе відповідальність за діяльність уряду. Не існувало в ній і умов, сприятливих для законотворчої роботи. Багато лідерів фракцій мали намір висунути свою кандидатуру на посаду Президента України у виборчій кампанії 1999 р. Президентській кампанії вони підпорядковували поточну діяльність парламенту наскільки це залежало від кожного з них.

Напруження майбутньої кампанії відчулося вже під час виборів Голови Верховної Ради. «Спікеріада» тривала майже два місяці, було проведено 18 голосувань. Лише 7 липня 1998 р. головою парламенту було обрано О. Ткаченка.

Заміщення всіх інших ключових посад у парламенті здійснювалося під впливом нового спікера. Першим заступником Голови Верховної Ради було обрано другого секретаря ЦК КПУ А. Мартинюка, заступником – радника Президента України В. Медведчука. Комуністи очолили шість комітетів Верховної Ради, «Громада» – чотири, соціалісти – два.

Першою жертвою політичної боротьби в Україні напередодні президентських виборів став П. Лазаренко. Коли вийшли на поверхню численні факти привласнення ним державних коштів в особливо великих розмірах, і відповідні матеріали були передані в розпорядження Верховної Ради України, П. Лазаренко втік за кордон. 17 лютого 1999 р. Верховна Рада прийняла постанову «Про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності та арешт народного депутата Лазаренка П.І». Після цього об'єднання «Громада» втратило політичний вплив і розкололося. Ю. Тимошенко з частиною громадівців утворила нову фракцію «Батьківщина», перетворену восени 1999 р. на однойменну партію.

Розколовся й Народний рух України – партія, яка мала особливі заслуги у творенні незалежної України. Трагічна загибель у автокатастрофі лідера партії В. Чорновола не змогла припинити внутрішньопартійну боротьбу. Рух поділився на дві ворогуючі між собою партії, які очолили Ю. Костенко і Г. Удовенко.

У боротьбі за президентську посаду Є. Марчук зробив спробу використати апарат СДПУ(о). Однак партія, очолена з жовтня 1998 р. В. Медведчуком, солідаризувалася з чинним Президентом України, який мав намір балотуватися на другий строк. Є. Марчук змушений був покинути об'єднаних соціал-демократів і шукати собі інших політичних союзників.

Перед президентськими виборами парламентська фракція НДП втратила багатьох депутатів, включно з партійним лідером А. Матвієнком. Частина народних демократів разом з деякими позафракційними депутатами утворила досить впливову фракцію «За відродження регіонів».

На старті президентської кампанії серед претендентів правого спрямування найбільшим впливом користувався Є. Марчук. Після загибелі В. Чорновола претендентами від правих партій могли стати Ю. Костенко і Г. Удовенко, але їхня популярність за межами власних нечисленних партій була не високою.

Серед претендентів лівого спрямування безсумнівним лідером був О. Мороз. Проте вже на старті кампанії йому завдав відчутного удару О. Ткаченко: за безпосередньої вказівки останнього СелПУ вийшла з «Лівого центру». О. Мо-

роз намагався чинити опір, але 9 грудня 1998 р. Конституційний Суд визнав неконституційними зміни до регламенту, що забороняли утворення фракцій партіям, котрі не здолали 4-відсотковий бар'єр.

При розгляді питання про позбавлення П. Лазаренка депутатської недоторканності О. Мороз не взяв участі в голосуванні. Діючи за його інструкціями, 21 член соціалістичної фракції з 24 не підтримав відповідну парламентську постанову. Пояснюючи свою позицію, О. Мороз висловив низку тверджень, які були негативно сприйняті громадською думкою. Зокрема, він заявив: 1) звинувачення проти П. Лазаренка виглядають дріб'язковими порівняно з тими зловживаннями, що мають місце на енергоринку і в економіці України загалом; 2) корупція в Україні не зникне з притягненням П. Лазаренка до відповідальності; 3) звинувачення проти П. Лазаренка висунуті лише тому, що він «перестав годити» чинному Президентові[1].

Виборча кампанія характеризувалася надзвичайним напруженням і призвела до майже повного паралічу законотворчої діяльності парламенту. Однак самі вибори 31 жовтня 1999 р. пройшли спокійно. Міжнародні спостерігачі констатували, що порушення виборчого закону мали несуттєвий характер і не справили істотного впливу на результат.

Як очікувалося, перший тур не виявив переможця, котрий спромігся б набрати понад половину голосів виборців (Л. Кучма набрав 36,49 % голосів, а П. Симоненко – 22,24 %). О. Мороз посів третє місце серед претендентів з 11,29 % голосів. Проте він далеко відстав не тільки від чинного Президента, а й від основного суперника по лівому табору. Політик, якого найбільше боялося президентське оточення, програв свої останні, як він відчував, вибори. Тому, мабуть, він не зміг стримати емоцій і заявив, що ті, хто голосував за Л. Кучму, «ще не дозріли до народу, є просто людьми, населенням, не піднялися над собою»[2]. Н. Вітренко залишилася на четвертому місці (10,97 % голосів), Є. Марчук – на п'ятому (8,13 %), Ю. Костенко – на шостому (2,17 %), Г. Удовенко – на сьомому (1,22 % голосів).

Незважаючи на відносний успіх Л. Кучми, перший тур виборів дав перевагу представникам лівих сил. Це різко загострило політичну ситуацію напередодні другого туру. Виявилося, що країна стоїть перед вибором: або підтримати курс ринкових реформ, або зробити спробу повернутися в минуле. Ця дилема перетворила президентську кампанію зі змагання окремих політиків, яким вона була в першому турі, на референдум з найбільш доленосного питання: чи йти до ринку і демократії, чи відтворювати комуністичний лад?

Аналізуючи такий результат першого туру, політологи і журналісти висловлювали різні припущення щодо змісту й характеру дій Адміністрації Президента України, які вплинули на склад претендентів та їх відносини між собою. Безсумнівно, що у виборчого штабу Президента була програма дій, підкріплена відповідним «адміністративним ресурсом». Можна здогадуватися, що така програма враховувала настрої виборців, відсутність тривких організаційно-політичних

[1] Товариш. – 1999. – № 9 (лют.).

[2] День. – 1999. – 3 листоп.

зв'язків між ними, наявність могутніх регіональних кланів, народження яких закономірно випереджає формування елементів громадянського суспільства. Не слід, однак, переоцінювати можливості маніпулювання результатами виборів з боку будь-якого задіяного в них політичного діяча. Надто багато політичних сил вирувало в епіцентрі подій, і це виключало свободу дій, спрямованих на виключну користь однієї з них.

Вирішальна проба сил 14 листопада 1999 р. мало кого залишила байдужим. Якщо у першому турі взяли участь 70,2 % виборців, то в другому – 74,9 %, тобто на 2 млн осіб більше[1]. На вибори прийшла молодь. Активність виборців виявилася більшою, ніж на президентських виборах 1994 р. або на парламентських виборах 1998 р.

Л. Кучма переконливо переміг лідера Комуністичної партії. За нього проголосували 15,87 млн виборців, або 56,25 % тих, хто брав участь у голосуванні. За П. Симоненка проголосували 10,67 млн виборців з 28,2 млн або 37,8 %. Порівняно з першим туром П. Симоненко збільшив кількість поданих за нього голосів на 4,82 млн або на 82 %. За даними екзит-полу, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» під час другого туру, до нього відійшло 55 % голосів електорату Н. Вітренко, 59 – О. Мороза, 25 % – Є. Марчука. До Л. Кучми відійшло 63 % електорату Є. Марчука, 29 % – О. Мороза, 35 % – Н. Вітренко[2].

Л. Кучма переміг у 14 областях України. Найпереконливішою була перемога в західних областях: Івано-Франківській (92 %), Тернопільській (92 %) Львівській (91 %), Закарпатській (84 %), Рівненській (77 %), Чернівецькій (73 %). Цей регіон завжди вирізнявся гострою відразою до комуністичної ідеології і практики. У 1991 р. він підтримав В. Чорновола проти Л. Кравчука, в 1994 р. – Л. Кравчука проти Л. Кучми.

У 1999 р. у Волинській області Л. Кучму підтримало 76 %, а у Києві – 65 % виборців. Символічною була перемога Л. Кучми в Севастополі – місті військових пенсіонерів, а також у Донецькій області, де істотна частка електорату складалася з шахтарів. Не менш показовою була перемога в Сумській області, де більшість виборців у першому турі віддала свої голоси Н. Вітренко.

Перемога П. Симоненка в дев'яти областях і в Автономній Республіці Крим не була переконливою. Л. Кучма набрав у них достатню кількість голосів, щоб зміцнити свою загальну перемогу. За лідера комуністів висловилася більшість виборців восьми областей – Вінницької (59 %), Полтавської (58 %), Чернігівської (56 %), Луганської (54 %), Херсонської (53 %), Кіровоградської (53 %), Черкаської (52 %), Запорізької (50 %). У Миколаївській області він теж переміг з 49 % голосів. Все це свідчило про серйозний розкол в українському суспільстві, викликаний прорахунками в реформаторській діяльності Л. Кучми і підтримуваних ним політичних сил. Мандат на другий термін зобов'язав Президента, як це він сам визнав, більш рішуче поставитися до вирішення існуючих проблем.

---

[1] Центральна виборча комісія. Вибори Президента України 1999 р. Інформаційно-аналітичне видання. – К., 2000. – С. 287–288.

[2] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С. 189.

Деморалізовані поразкою ліві партії все-таки не погодилися на те, щоб передбачене Конституцією формування нового уряду знову було доручене давньому соратнику Президента В. Пустовойтенку. 23 грудня Верховна Рада великою кількістю голосів (296) дала згоду на призначення іншої кандидатури, яку вніс Л. Кучма – голови Національного банку України В. Ющенка. За нього висловилася навіть частина депутатів від СелПУ і «Лівого центру». О. Мороз при голосуванні утримався, однак зазначив, що В. Ющенко уособлює не клановий, а ліберальний напрямок розвитку країни[1].

Наступного дня Верховна Рада продовжила лінію на співробітництво з виконавчою владою: керівники 11 фракцій парафували сенсаційну угоду про утворення більшості і відставку О. Ткаченка та його першого заступника А. Мартинюка. Депутати більшості зобов'язалися підтримати курс реформ і взаємодіяти з урядом В. Ющенка.

Тим часом на українській політичній сцені тривала гра без правил. У ситуації, що склалася, у Верховній Раді розпочався виснажливий спектакль з метою недопущення голосування по довірі Голові парламенту, результати якого були відомі заздалегідь. Згідно з регламентом для зміни керівництва парламенту необхідний кворум у дві третини складу депутатів. Кожного разу, коли поставало це питання, ліві партії не реєструвалися, створюючи ситуацію, яка у футболі називається «поза грою». Одночасно спікер безпардонно порушував регламент, відмовляючись надавати слово депутатам, які могли, за наявності зареєстрованого кворуму, запропонувати зміну керівництва парламенту, або не ставлячи вже внесену пропозицію на голосування. Дні йшли за днями, а вже сформована більшість, по суті, залишалася бездіяльною.

У результаті парламент організаційно поділився на більшість і меншість. «Більшовики» змушені були покинути приміщення Верховної Ради по вул. М. Грушевського і перебазуватися в Український дім на Європейській площі. «Меншовики» продовжували перебувати у приміщенні Верховної Ради, але не могли працювати через відсутність кворуму.

21 січня 2000 р. 239 депутатів, що зібралися в Українському домі, проголосували за відставку спікера і його першого заступника. Після цього заступник Голови Верховної Ради В. Медведчук і координатор більшості Л. Кравчук почали переговори з фракціями щодо переобрання всіх керівних осіб: спікера, його заступників і голів комітетів. Йшлося про те, щоб меншість, яка саботувала роботу парламенту, була позбавлена всіх посад у його керівництві.

1 лютого більшість, що зросла до 255 депутатів, знову зібралася на пленарне засідання в Українському домі й офіційно затвердила досягнуті «в пакеті» домовленості про всі нові призначення. Головою Верховної Ради було обрано І. Плюща (НДП), першим віце-спікером – В. Медведчука (СДПУ(о)), віце-спікером – С. Гавриша («Відродження регіонів»). Було переобране керівництво восьми комітетів, які раніше очолювали представники лівих партій.

Водночас Верховна Рада прийняла новий порядок обчислення скликань. Обчислення тепер починалося зі складу Верховної Ради, сформованого на

[1] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С. 221.

перших вільних виборах 1990 р. Цей склад депутатів приймав Декларацію про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України. Отже, на дев'ятому році існування незалежної держави Верховна Рада відмовлялася від історичної традиції обчислення скликань, які ґрунтувалися на Конституції УРСР 1937 р.

До Кодексу законів про працю були внесені зміни: скасовувалися неробочі дні 7 і 8 листопада «на честь свята Великої Жовтневої соціалістичної революції». Депутати ухвалили також постанову про заміну радянської символіки на фасаді будинку Верховної Ради державною символікою незалежної України. Під час ремонту фасаду влітку 1999 р. вони пропонували збити з фасаду рельєф державного герба УРСР, оскільки протилежне рішення означало б свідоме примирення парламенту з радянською символікою. Однак О. Ткаченко й не подумав поставити тоді це питання на голосування.

Ліва меншість парламенту не визнала рішень, які журналісти назвали «оксамитовою революцією». Невизнання нового керівництва Верховної Ради вони аргументували порушенням регламенту: рішення про його обрання приймалися за відсутності потрібного кворуму. Те, що регламент порушував сам О. Ткаченко, вони до уваги не брали. Однак Міністерство юстиції визнало дії більшості легітимними. Цим правова колізія була вичерпана.

29 лютого 2000 р. повинна була розпочатися п'ята сесія Верховної Ради III скликання. У відновленні роботи парламенту були однаково зацікавлені всі депутати. Якби протягом місяця Верховна Рада не змогла розпочати спільні засідання, для Президента виникла б єдина передбачена Конституцією можливість розпустити її. Тому ліві фракції змушені були погодитися з переобранням керівництва парламенту і зареєструватися в залі засідань.

Друга президентська каденція Л. Кучми була позначена не меншою гостротою політичної боротьби, ніж перша. Різниця полягала лише в тому, що в першій каденції Л. Кучма мав головним ворогом ліві партії, а в другій розгорілося протиборство пропрезидентських партій з тими центристськими, керівники яких ворогували з президентом. Виступаючи проти Президента і сформованої ним пропрезидентської більшості в парламенті, вони шукали собі союзників серед лівих партій і в українському соціумі.

Президентську виборчу кампанію 1999 р. Л. Кучма проводив під гаслом внесення поправок до Конституції 1996 р., що мало сприяти утворенню парламентської більшості й конструктивному співробітництву з Верховною Радою. Він не приховував незадоволення Верховною Радою і заявляв, що винесе на всенародний референдум питання щодо оцінки її діяльності.

І справді, майже негайно після свого переобрання Президент видав указ про проведення 16 квітня 2000 р. референдуму. На всенародне обговорення виносилися запитання, які в разі позитивної відповіді були покликані, як твердив Л. Кучма, встановити постійний зв'язок між урядом і парламентом. Народ мав відповісти «так» або «ні» на шість запитань:

- недовіра Верховній Раді XIV скликання (обраній в 1998 р.) і внесення відповідних змін до Конституції (оскільки Конституція не передбачала можливості розпуску парламенту внаслідок референдуму);

- право розпуску Верховної Ради Президентом, якщо вона протягом місяця не утворить парламентську більшість або впродовж трьох місяців не зможе затвердити поданий урядом бюджет;
- скасування депутатської недоторканності;
- зменшення кількості народних депутатів з 450 до 300;
- заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів;
- прийняття нової Конституції на референдумі.

Реалізація цих пропозицій вносила принципові зміни у взаємини трикутника «глава держави – парламент – політичні партії». Розглянемо ситуацію, яка повинна була б утворитися в разі здійснення такої конституційної реформи новообраним Президентом України.

Початок п'ятої сесії Верховної Ради III скликання в останній день лютого 2000 р. ознаменувався зникненням трьох парламентських фракцій, чисельність яких скоротилася більше критичного рівня (14 депутатів): прогресивних соціалістів, «Громади» і СелПУ. Щоб врятувати фракцію О. Ткаченка, комуністи відрядили до неї сімох депутатів. Але п'ятеро «селян» незабаром об'єдналися з депутатами від мажоритарних округів, які визнали вигідним для себе покинути об'єднаних соціал-демократів і утворили нову фракцію «Солідарність» на чолі з П. Порошенком.

Внаслідок майже безперервних переходів депутатів з фракції у фракцію Верховна Рада III скликання стрімко змінювала своє обличчя. Чітко виявилася основна закономірність: істотне зменшення депутатів, які представляли лівий фланг – з 175 у травні 1998 р. до 132 у вересні 2000 р. Натомість зміцнювалися фракції, побудовані на кланових інтересах. Комуністи залишилися найбільшою фракцією (115 депутатів), а далі фракції розташувалися у такому порядку:

- «Трудова Україна» (46 депутатів);
- «Відродження регіонів» (38);
- об'єднані соціал-демократи (33);
- «Батьківщина» (30);
- «Солідарність» (27);
- народні демократи (21);
- Український народний рух (21);
- Народний рух України (20);
- зелені (17);
- соціалісти (17);
- «Реформи-Конгрес» (15);
- «Яблуко» (14)[1].

Боротьба навколо призначеного на 16 квітня 2000 р. референдуму засвідчила, що палітра політичного життя після президентських виборів 1999 р. стала різноманітнішою. Раніше на перший план висувалося протистояння між лівими і правими політичними силами, у якому праві виступали більш-менш консолідовано. Тепер же всередині правого табору (оскільки класичні праві

[1] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С. 222.

вже втрачали вплив, у цьому таборі запанували центристи) відбулося розмежування. Намір Л. Кучми шляхом референдуму зміцнити свої позиції за рахунок Верховної Ради не сподобався фінансово-промисловим групам, розташованим на певній відстані від виконавчої влади. Боротьба між олігархічними кланами позначилася й безпосередньо на виконавчій владі. Повторилася в дзеркальному вигляді ситуація 1993 р.: тоді Кучма на посаді голови уряду протистояв Президентові, тепер же він став відчувати опозицію з боку прем'єр-міністра.

Однак протистояння мало іншу природу. За часів Л. Кравчука воно пояснювалося відсутністю розмежування функцій між Кабінетом Міністрів і Адміністрацією Президента України. А тепер відбувалося протистояння пропрезидентських і проурядових фракцій у Верховній Раді. Яскравим показником розбіжностей всередині виконавчої влади стало призначення голови фракції «Батьківщина» Ю. Тимошенко на ключову посаду в уряді проти волі Президента. Та розбіжності між Л. Кучмою і В. Ющенком не мали особистісного характеру.

Розмежування правих фракцій парламенту на пропрезидентські і проурядові було пов'язане з ініційованим Президентом референдумом. Фракції, що боялися надмірного посилення президентської влади після впровадження результатів референдуму в політичне життя, шукали собі союзника в особі прем'єр-міністра.

Не випадково, що слабо структурований парламент почав чинити опір новообраному Президенту, який прагнув посилити свою владу всупереч об'єктивній необхідності й здоровому глузду. Неочікуваним союзником парламенту стала третя гілка влади – судова. Її великі повноваження вперше були виписані до Конституції 1996 р.

Оскільки Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» був прийнятий ще в липні 1991 р. і мав розбіжності з чинною Конституцією, процедурні питання референдуму 2000 р. слід було винести на розгляд Конституційного Суду. Водночас до Конституційного Суду звернулися опозиційні Президенту партії з проханням визначити відповідність формулювання поставлених запитань нормам Основного закону. Суд зняв з референдуму перше і шосте запитання (щодо недовіри Верховній Раді та прийняття нової Конституції на референдумі), які викликали особливо багато критичних зауважень всередині країни і за кордоном. Водночас Суд обмежив визнаний у світі статус референдуму, відмовившись визнати пряму дію його рішень. Імплементація наслідків референдуму покладалася на Верховну Раду. Це означало, що парламент мав приймати конституційною більшістю (не менше 300 голосів) закони, які випливали з наслідків референдуму.

У ситуації, що виникла, Л. Кучмі залишалося потурбуватися про те, щоб воля виборців на референдумі прозвучала найбільш переконливо. Президент розраховував, що народні депутати будуть морально зобов'язані здійснити імплементацію наслідків референдуму, якщо народ одностайно підтримує конституційну реформу. Крім того, «адміністративний ресурс» не підвів і цього разу: позитивні відповіді на запитання виявилися, як зазначалося в закордонній

пресі, неправдоподібно високими – від 82 до 90 %. Дивовижно високою була й участь виборців у голосуванні – 81 % від кількості включених до списків[1].

Головне пояснення здобутих президентською командою чудових результатів корінилося в процесі голосування. Було допущене дострокове голосування, за якого технічно неможливо проконтролювати фальсифікацію результатів. Такою можливістю в областях скористалися по максимуму, що зовсім не дивно. У тих областях, де на президентських виборах переміг П. Симоненко, Л. Кучма усунув з посад голів адміністрацій. Загалом по Україні достроково проголосували 54 % громадян. Найвищий показник дострокового голосування був продемонстрований у контрольованій СДПУ(о) В. Медведчука Закарпатській області – 74 %[2]. Зрозуміло, що ці відсотки були далекими від суспільно-політичних реалій.

Коли фракції Верховної Ради поділилися на пропрезидентські й проурядові, комуністи і соціалісти вперше опинилися в становищі «третього зайвого». Комуністи у цьому випробуванні сил обрали позицію вичікування, а соціалісти приєдналися до кланових партій, розташованих на відстані від Президента, і уламків Народного руху на чолі з Ю. Костенком і Г. Удовенком. Так утворилася антипрезидентська опозиція, яку можна було б назвати «право-лівою». Найбільш активну роль у ній відігравала «Батьківщина», створена Ю. Тимошенко, і соціалісти О. Мороза. Ці політичні сили шукали собі союзника в особі прем'єр-міністра, але В. Ющенко волів залишатися над протистоянням.

Л. Кучма сподівався що сформована в грудні 1999 р. парламентська більшість виявиться достатньою, щоб забезпечити імплементацію наслідків референдуму. Додаткові до конституційної більшості голоси могла забезпечити пропагандистська кампанія, що розгорталася в засобах масової інформації. Суть її зводилася до того, що народні депутати не можуть ухилитися від реалізації висловленої на референдумі волі народу. Політики не мали сумнівів, що «народна воля» була ігнорована Президентом, але документальних свідчень щодо зловживань на референдумі ніхто не міг надати.

І все ж, депутати парламенту приховано саботували зусилля президентської команди. У червні 2000 р. їй вдалося набрати лише 251 голос на підтримку змін у Конституції, які випливали з результатів референдуму[3]. Політична ситуація залишалася невизначеною. Її зруйнували два чинники: вбивство журналіста Г. Гонгадзе і «плівки» майора СБУ М. Мельниченка.

У «лихі 90-ті» Україна стала ареною замовних убивств бізнесменів і політиків, які заважали своєю діяльністю конкурентам. Серед сотень рутинних убивств, до яких починали звикати, набула резонансного характеру ліквідація О. Брагіна. Цей донецький бізнесмен, відомий у кримінальних колах як Алік Грек, контролював значну частину фінансових потоків Донецького регіону. У жовтні 1995 р. біля входу на гостьову трибуну на стадіоні «Шахтар» під час матчу з симферопольською «Таврією» пролунав потужний вибух. Тоді загинув президент клубу «Шахтар» О. Брагін з п'ятьма його охоронцями (троє інших вижили). Радіокерований вибуховий пристрій вмурували в цементну підлогу

[1] Вільсон Е. Українці: несподівана нація. – К., 2004. – С. 517.

[2] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – С. 225.

[3] Вільсон Е. Українці: несподівана нація. – С. 517.

трибуни за місяць до події. Виконавці замаху були знайдені, замовників слідчим органам встановити не вдалося.

У листопаді 1996 р. в донецькому аеропорту був розстріляний народний депутат II скликання, Голова Донецької облдержадміністрації і один з найбагатших людей України Є. Щербань. Виконавці замаху були встановлені, замовників не знайшли. Місце політика і бізнесмена зайняли на Донбасі двоє: В. Янукович як політик і Р. Ахметов як бізнесмен.

У квітні 1998 р. жертвою замаху став В. Гетьман – народний депутат перших двох скликань, у 1992–1993 рр. – Голова Національного банку України. Виконавці були засуджені, замовники не встановлені.

У березні 1999 р. жертвою дорожньої пригоди став народний депутат трьох скликань, один із засновників Народного руху В. Чорновіл. На трасі Бориспіль–Золотоноша його «Тойота» зіткнулася з навантаженим зерном КамАЗом. Міліція кваліфікувала цю подію як звичайну аварію. Прес-секретар Чорновола Д. Пономарчук, який сидів на задньому сидінні «Тойоти» і залишився живим, наполягав на тому, що це було замовне вбивство, однак до його аргументів не дослухалися. Соратники В. Чорновола кваліфікували трагедію як політичне вбивство і звинувачували слідчі органи в навмисно неефективному розслідуванні, відмові від допиту свідків і знищенні документів. Слідство кілька разів відновлювалося, але версія про нещасний випадок так і залишилася основною.

Через півтора року після смерті В. Чорновола сталася ще одна трагедія – вбивство Г. Гонгадзе. Це був звичайний журналіст, а не політик великого масштабу або олігарх. І все ж його смерть, зважаючи на обставини, якими супроводжувалася, стала найбільш резонансною подією в новітній історії України.

Г. Гонгадзе працював на телеканалах недружніх до Президента олігархів – «СТБ» і «Гравіс». Менш ніж за півроку до загибелі він заснував опозиційне інтернет-видання «Українська правда», у якому дозволяв собі дошкульні висловлювання на адресу чинного Президента та його оточення. Увечері 16 вересня 2000 р. журналіст зник на бульварі Лесі Українки в Києві. За кілька тижнів до зникнення він звертався до Генеральної прокуратури із скаргою на те, що за ним стежать. 2 листопада в лісі поблизу райцентру Тараща на Київщині місцеві жителі знайшли прикопане тіло людини без голови. На тілі були прикраси, які носив Г. Гонгадзе. Кілька ДНК-тестів то підтверджували, то спростовували ідентифікацію трупа.

Смерть Г. Гонгадзе глибоко вразила українське суспільство, журналістів і політикум. Деякі опозиційні народні депутати виступили із заявами щодо політичного підґрунтя вбивства. Верховна Рада створила слідчу комісію.

Невдовзі спалахнув так званий «касетний скандал» – оприлюднення плівок, на яких звучали голоси чинних на той час політиків. Розмови відбувалися в кабінеті Президента. У результаті підконтрольна властям преса заговорила про фальсифікацію записів, а опозиціонери сподівалися якщо не на дострокові президентські вибори, то хоча б на визнання висновків референдуму щодо конституційної реформи недійсними.

30 листопада лідери 11 фракцій парламентської більшості запропонували Генеральному прокурору М. Потебеньку порушити кримінальну справу за фактом наклепу. За тиждень Л. Кучма виступив по телебаченню і запевнив українських громадян, що плани опозиції дестабілізувати ситуацію в країні приречені на поразку, і вона не доб'ється дострокових виборів Президента. Жодних коментарів щодо достовірності записів розмов у своєму кабінеті не прозвучало.

Протягом наступного періоду так звані «плівки М. Мельниченка» продовжували залишатися інструментом політичної боротьби. Їх використовували з метою змінити співвідношення сил, вплинути на кадрову політику, на формування морально-етичної атмосфери, у міжнародних відносинах. На жаль, на сьогодні чимало аспектів цього питання залишаються не до кінця з'ясованими. 15 березня 2005 р. Л. Кучма дав перше після президентських виборів 2004 р. інтерв'ю російському виданню «Время новостей». У ньому він зробив таке визнання: «Я на другі вибори (йшлося про президентські вибори в листопаді 1999 р. – *Авт.*) йшов з європейською орієнтацією. Після перемоги в мене були оптимістичні надії, великі плани, я мав намір продовжувати дуже серйозні, цікаві реформи. "Касетний скандал" зламав усі плани»[1].

Діяльність Президента впродовж другого строку свідчить про його балансування між Сходом і Заходом. Інколи його дії мали протилежний вектор, заперечували одна одну, тобто ставали декларативними. У всякому разі, активні дії уряду в напрямку наближення до НАТО жодною мірою не впливали на суспільство, значна частина якого не позбулася набутої за часів холодної війни звички бачити в Альянсі ворога. Навіть навпаки. Здійснюваний Інститутом соціології НАН України моніторинг громадської думки засвідчив, що частка громадян, які негативно ставилися до НАТО, впродовж 2000–2004 рр. зросла з 33,5 до 38,5 %. Частка позитивно налаштованих громадян скоротилася за цей час з 24,9 до 18,8 % при майже незмінній і дуже вагомій питомій вазі тих, хто не визначився (41,5–42 %)[2].

Мабуть, треба погодитися і з такою заявою, зробленою Л. Кучмою в згаданому інтерв'ю: «Я майже впевнений, що в будь-якому випадку сам "касетний скандал" – це чітко спланована акція, спрямована проти мене особисто. Я не можу повірити, що майор Мельниченко в такій історії був би головною дійовою особою»[3]. Маємо зробити висновок, що балансування між двома геополітичними орієнтаціями, яке приносили певні дивіденди під час першого строку повноважень Л. Кучми, стало небезпечним для нього впродовж другого строку.

Як фактично виглядало таке балансування? Проаналізуємо в цьому підрозділі дії, що були викликані прагненням здобути певну «віддачу» саме від Заходу.

Комісія Україна–НАТО на початку 2000-х років розгорнула небачену активність: кожного року здійснювалося до 500 заходів, спрямованих на розвиток

[1] Передрук: День. – 2005. – 17 берез.

[2] Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С. 444.

[3] Там само.

взаємовідносин з Альянсом[1]. 4–5 липня 2001 р. відбувся візит в Україну Генерального секретаря НАТО лорда Дж. Робертсона, який обговорював з Л. Кучмою проблеми поглиблення співробітництва. 1 березня 2002 р. прем'єр-міністр України А. Кінах взяв участь у спеціальному засіданні комісії Україна–НАТО в Брюсселі, присвяченому боротьбі з тероризмом. У травні 2002 р. Рада національної безпеки та оборони прийняла Стратегію щодо НАТО, у якій був зафіксований намір України стати повноправним членом Альянсу. Коментуючи документ, міністр закордонних справ А. Зленко пояснював цей намір уряду зміною характеру Північноатлантичного альянсу, зближенням НАТО з Росією і необхідністю консолідувати зусилля провідних держав на боротьбі зі світовим тероризмом[2]. 15 жовтня 2002 р. у Варшаві розпочала роботу міжнародна науково-практична конференція на тему «Розширення Європейського Союзу і НАТО – перспектива України».

Своєрідним запереченням досить бурхливої діяльності на євроатлантичному полі став новий касетний скандал. У США була оприлюднена порція плівок, з яких випливало, що за ініціативи Л. Кучми Україна начебто продала в 2000 р. Іраку в обхід санкцій ООН системи пасивного радіолокаційного спостереження «Кольчуга». Генеральна прокуратура у вересні 2002 р. встановила, що Україна тоді справді продала три радарні системи «Кольчуга-М», але не Іраку, а Ефіопії. За даними виробника – ВАТ «Топаз», який забезпечував гарантійне обслуговування експортованих систем, вони були розміщені на території Ефіопії і не були передані третій стороні. Однак це спростування на Заході визнали непереконливим. У листопаді 2002 р., коли Л. Кучма поїхав на саміт НАТО до Праги, він став нерукоподатним: організатори розставили таблички з назвами країн не за англійським, а за французьким алфавітом, щоб керівники Великої Британії і США не сіли поруч з українським Президентом. Празький саміт вирішив розпочати переговорний процес щодо вступу до НАТО з урядами Албанії, Македонії і Хорватії. Про Україну не йшлося. Лише в травні 2004 р. американці визнали, що передача «Кольчуг» могла не відбутися. В окупованому Іраку їх не знайшли.

У березні 2003 р., коли сформована з метою усунення Саддама Хусейна коаліція на чолі з США розгорнула воєнні дії в Іраку, Л. Кучма відрядив до Кувейту батальйон радіаційного, хімічного та біологічного захисту для протидії можливому масовому застосуванню іракською армією зброї масового ураження. У червні цього року він зробив ще один жест, покликаний поліпшити відносини з державами Заходу: направив до Іраку український миротворчий контингент чисельністю в 1800 військовослужбовців. Проте напередодні президентських виборів 2004 р. він дав задній хід, оскільки потребував допомоги з боку Росії. 29 червня 2004 р. на саміті НАТО в Стамбулі Л. Кучма визнав, що Україна не досягла критеріїв членства в Альянсі, а 15 липня переглянув військову доктрину

[1] Шерр Дж. Вибори в Україні та її майбутні стосунки із Заходом // Національна безпека та оборона. – 2002. – № 2. – С. 55.

[2] Зленко А. Україна – невід'ємна частина євроатлантичної спільноти // Національна безпека та оборона. – 2003. – № 7. – С. 2.

України і усунув з неї пункт щодо майбутнього вступу країни до Північноатлантичного альянсу.

В. Путін міг святкувати перемогу: Україна залишалася в російській сфері впливу. Однак перемога була затьмарена більш ранньою подією. У березні 2004 р. повноправними членами НАТО стали сім країн: Болгарія, Румунія, Словаччина, Словенія, а також країни Балтії – Латвія, Литва і Естонія.

Гальмування на євроатлантичному напрямі знов активізувало євразійську спрямованість. Тим більше, що відновлення імперії через Союз Незалежних Держав зазнавало поразки. Керівники національних держав, включно з Білоруссю, яка активніше за інших користувалася об'єднавчою фразеологією, ревно захищали свою політичну незалежність. Найбільш вперто обіймам «братньої» Росії опиралися керівники України. У травні 1992 р. Україна не підписала Ташкентський договір про колективну безпеку країн-членів СНД, а в січні 1993 р. обійшла своєю увагою Статут СНД, який передбачав створення наднаціональних органів. Протягом 1992–2001 рр. керівні органи СНД прийняли близько 2 тис. різних угод, які переважно залишалися на папері[1].

Панівні кола Російської Федерації з тривогою спостерігали за тим, як змінюється обличчя Європи. Розширення Європейського Союзу і Північноатлантичного альянсу у східному напрямі вони розглядали як зазіхання англо-американського світу на власну сферу впливу. У такій ситуації посилився тиск Кремля на Україну. 23 лютого 2003 р. в Москві відбулася неформальна зустріч чотирьох президентів – В. Путіна (Росія), Л. Кучми (Україна), Н. Назарбаєва (Казахстан) і О. Лукашенка (Білорусь). Президенти підписали заяву «Про новий етап економічної інтеграції та про початок переговорного процесу щодо формування Єдиного економічного простору і створення єдиної регулюючої міждержавної комісії з торгівлі і тарифів». Так у повсякденне життя увійшло поняття Єдиного економічного простору (ЄЕП).

З метою реалізації Угоди про формування ЄЕП президенти створили «групу високого рівня». З українського боку її очолив перший віце-прем'єр-міністр М. Азаров. Група не афішувала своєї роботи, але працювала досить інтенсивно. Передовсім планувалося сформувати Митний союз, який робив неможливим самостійний вступ України до Світової організації торгівлі. Суб'єктом переговорів ставав би тоді не уряд і парламент України, а наддержавні органи Митного союзу. Це унеможливлювало для України створення зони вільної торгівлі з країнами Європейського Союзу.

За ініціативи української делегації до документів «групи високого рівня» були внесені положення щодо можливості різношвидкісної інтеграції, що враховувала б особливості національного законодавства кожної країни-учасниці. Проте опрацьовані документи (проект Угоди і Концепція ЄЕП), які були погоджені в серпні 2003 р., припускали різне тлумачення окремих положень. Прем'єр-міністр Російської Федерації, зокрема, зазначав, що головною метою

[1] Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в світі // Державотворчий процес в Україні 1991–2006. – С. 817.

ЄЕП має стати не зона вільної торгівлі без винятків та обмежень (на чому наполягали українці), а Митний та Валютний союзи країн-учасниць.

Уряди країн-учасниць переговорного процесу вирішили не виносити на обговорення громадськості проект Угоди і Концепцію ЄЕП, але через витік інформації ці документи стали відомі. Комітет Верховної Ради України з питань європейської інтеграції зазначив, що підписання Угоди про формування ЄЕП зупинить процес входження України до Світової організації торгівлі (СОТ).

Проведений в деяких міністерствах України аналіз розроблених документів теж виявив їх неузгодженість із довгостроковими національними інтересами. Зокрема, у Міністерстві економіки вважали неприйнятним механізм ухвалення рішень, згідно з яким значення голосу країни-учасниці залежить від її економічного потенціалу. На думку міністра економіки та з питань європейської інтеграції України В. Хорошковського, саме низькі внутрішні ціни на енергоносії гальмували рух Росії до Світової організації торгівлі, оскільки правила міжнародної торгівлі вимагали створення рівних умов для всіх. Ціни, за якими Україна одержувала енергоносії від Росії (так само як ціни на транспортування нафти та газу через територію України), істотно поступалися європейським. Це збільшувало енергетичну залежність України від Росії, позбавляючи її стимулів до пошуку альтернативних джерел імпорту палива. Якби Росія почала продавати нафту і газ Україні за внутрішніми (тобто ще більш низькими) цінами, то це створило б непереборні труднощі для вступу до СОТ.

Ставлення Міністерства палива й енергетики України щодо підготовлених документів стосовно ЄЕП також було негативним. За наявності різних цін на енергоресурси в умовах одного ринку або цілком відкритих ринків українські теплові та атомні електростанції ставали неконкурентоспроможними. Крім того, входження України в ЄЕП вимагало перегляду планів розвитку вугільної галузі. Донбас, який був виснажений інтенсивним видобутком і десятиліттями не мав потрібних капіталовкладень, істотно поступався за собівартістю вугілля басейнам Росії і Казахстану. За умов відкритого ринку це загострювало соціальні проблеми на українському Сході.

16 вересня 2003 р. проект Угоди про створення Єдиного економічного простору було винесено на обговорення у Верховній Раді. Радник Президента, директор Інституту стратегічних досліджень А. Гальчинський застерігав проти надто глибокої інтеграції в ЄЕП: «Переступивши цю обмежувальну лінію, ми фактично опинимося в ситуації, яка докорінно змінює європейську парадигму нашої держави, що формується в останні роки, її стратегічний курс на глибоку європейську та євроатлантичну інтеграцію»[1]. Виступаючи в парламенті, В. Ющенко підтримав міркування В. Хорошковського і наголосив, що максимум, на що в євразійській інтеграції може погодитися Україна, – це зона вільної торгівлі, водночас мінімум, якого вимагають росіяни, – це Митний союз. Сподівання на єдині ціни в ЄЕП на енергоносії (тобто на внутрішні російські ціни) спростувала Ю. Тимошенко. Адже процес вступу до СОТ, який проходили Україна і Росія, мусив вплинути на формування цін за законами вільного

[1] Голос України. – 2003. – 10 верес.

ринку. Після обговорення голосами пропрезидентських фракцій Верховна Рада прийняла 17 вересня заяву про підтримку Угоди про формування ЄЕП. «Наша Україна» і БЮТ у голосуванні участі не брали[1].

18 вересня 2003 р. в Ялті відкрився саміт глав держав і урядів країн-учасниць СНД. Виступаючи перед журналістами, Л. Кучма висловив побоювання, що з огляду на розширення Євросоюзу та можливе невходження в ЄЕП Україна «може опинитися ніде». Наступного дня глави держав України, Росії, Казахстану та Білорусі підписали Угоду про створення Єдиного економічного простору.

Прибічники європейської інтеграції були шоковані. Посол України в Румунії А. Бутейко на знак протесту подав у відставку. Коментуючи цей вчинок у газеті «Голос України», він заявив: «Моя позиція не спрямована на згортання відносин із РФ – нормальний розвиток є аксіомою для нас, нашого майбутнього. Але все це може бути і без ЄЕП. Ялтинські рішення є однозначно жахливіші, ніж свого часу переяславські»[2].

Пояснюючи позицію «Нашої України», В. Пинзеник в інтерв'ю журналісту «Голосу України» зазначав, що в разі створення ЄЕП «треба буде забути про власну бюджетну та грошово-кредитну політику. Бо тільки єдина політика може забезпечити узгодження обмінного курсу. Окрім того, Україна позбавляється права на свою податкову політику, оскільки це порушує умови конкуренції українських і російських виробників. Україна не матиме можливості здійснювати власну податкову політику. Лише 24,5 % українського експорту спрямовано в країни СНД, 75,5 % в інші країни, зокрема 40 % у Європу. Саме поза межами СНД наші основні ринки і перспективи відкриття нових. Проте статус країни без ринкової економіки на цих ринках робить нашу економіку уразливою перед антидемпінговими розслідуваннями».

Аналізуючи підписаний у Ялті документ, В. Пинзеник підкреслив головне: «ЄЕП формують у вигляді акціонерного товариства, рішення в якому приймаються відповідно до частки голосів у «статутному фонді». А саму частку встановлюють відповідно до економічного потенціалу країни-учасниці. Очевидно, за такої ситуації лише від Росії залежатиме доля інших держав, бо рішення так званого регулюючого органу є обов'язковими для виконання всіма членами ЄЕП. Україна не має права робити прив'язку до слабкої валюти. Це може призвести до колапсу української економіки, бо головна частина товарообігу країни залежить від долара і євро, а не від рубля»[3].

3 березня 2004 р. Кабінет Міністрів України подав на розгляд Верховної Ради проект Закону «Про ратифікацію Угоди про формування Єдиного економічного простору». 20 квітня парламенти України, Білорусі, Російської Федерації і Казахстану ратифікували цей документ. Верховна Рада України внесла до нього одну, але дуже істотну поправку: Угода не має суперечити Конституції України.

7 травня 2004 р. група депутатів «Нашої України» звернулася до Конституційного Суду із запитом про недоречність ратифікації Угоди, яка передбачає ство-

[1] Голос України. – 2003. – 18 верес.

[2] Там само. – 25 верес.

[3] Там само. – 2 жовт.

рення наднаціонального регулюючого органу. Поки суд розглядав питання, Помаранчева революція зробила проблему ЄЕП неактуальною для України.

Протистояння різних політичних сил з приводу ставлення до проблеми ЄЕП і Євросоюзу майже не цікавило український соціум. Громадяни не могли уявити собі перспектив України без економічних зв'язків з іншими пострадянськими країнами й одночасно – з країнами Євросоюзу. Соціологи Національного інституту стратегічних досліджень встановили, що 52,3 % респондентів готові вступити в Єдиний економічний простір з Росією, Білоруссю і Казахстаном, а 51,6 % – в Євросоюз[1]. Ці показники зовсім не означали, що половина громадян висловлювалися за ЄЕП, а інша половина – за ЄС. Моніторинг Інституту соціології НАН України з більшим набором варіантів відповідей давав такі результати відповідей на запитання щодо ставлення громадян до альтернативних економічних союзів (у відсотках, табл. 3)[2].

Таблиця 3

	Союз з Росією і Білоруссю		Європейський Союз	
	2000 р.	**2004 р.**	**2000 р.**	**2004 р.**
Скоріше негативно	37,0	20,1	9,6	11,7
Важко сказати	22,2	16,8	34,4	39,7
Скоріше позитивно	40,8	62,8	56,0	47,9

Негативне ставлення до Євросоюзу засвідчили лише 11,7 % громадян у 2004 р., тобто вдвічі менше, ніж до союзу з Росією і Білоруссю. Позитивне ставлення до Євросоюзу висловила майже половина громадян, а до союзу з Росією та Білоруссю – понад половину. Деяке розчарування в Євросоюзі було наслідком відсутності прогресу у відносинах України з його структурами.

Чорне і Азовське моря з'єднувалися протокою між Керченським (Україна) і Таманським (Росія) півостровами завдовжки 41 км і завширшки від 4 до 45 км. Після 1991 р. виникла потреба здійснити розподіл між Україною та Росією акваторії Азовського моря і делімітацію українсько-російського кордону в Керченській протоці. Азовське море площею 39 тис. кв. км простягалося з північного сходу до південного заходу на відстань 360 км і мало середні глибини від 7 до 10 м при максимальній глибині 13,5 м.

Перетворення колишніх міжобласних кордонів на міждержавний віддавало Україні 70 % азовської акваторії і Керч-Єнікальський канал – єдиний придатний шлях торговельного мореплавства між Чорним і Азовським морями. Формування міждержавних кордонів на підставі колишніх міжобласних і міжреспубліканських меж було звичайною практикою для пострадянських країн, і російська сторона не змогла б запропонувати нічого іншого в даному випадку. Натомість вона наполягала на тому, щоб зберегти за Азовським морем статус внутрішніх вод у спільному володінні України і Російської Федерації. Російські журналісти так аргументували цю позицію: «Росія і Україна, зважаючи

[1] Голос України. – 2003. – 2 груд.

[2] Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. – С. 444.

на особливі історичні, економічні та оборонні інтереси, можуть досягти згоди щодо спільного використання акваторії Азовського моря і Керченської протоки як власних внутрішніх вод»[1].

Переговори щодо правового статусу Азовського моря і Керченської протоки були тривалими і безрезультатними. 8 грудня 2000 р. сторони констатували, що «знаходяться на етапі узгодження концептуальних підходів». Україна виходить при цьому з необхідності визначити державний кордон, включаючи морський, по периметру територій. Російська сторона відстоює, зокрема, закріплення за Росією й Україною прибережних зон відповідальності; акваторією, що залишилася, у тому числі Керченською протокою, пропонується управляти спільно; мають бути виділені «на морському дні в Азовському морі райони суверенних прав надрокористування» тієї або іншої сторони при збереженні загального використання товщі води і поверхні моря[2].

Влітку 2003 р. дипломатичні дискусії щодо розподілу Керченської протоки перейшли в нову стадію: російська сторона розгорнула намивання ґрунту для створення дамби, яка мусила з'єднати Таманський півострів з піщаною косою Тузла. Незаселений острів-коса Тузла міститься в українській зоні відповідальності. Знаючи це, представник прикордонної служби Російської Федерації все-таки виступив із заявою про намір росіян встановити на косі прикордонну заставу, коли дамба з'єднає її з Таманським півостровом. Реагуючи на цю заяву, МЗС України 30 вересня нагадало, що Тузла є островом, який належить Україні. За кілька днів українці облаштували на ньому прикордонну заставу.

13 жовтня 2003 р. лідер «Нашої України» В. Ющенко запропонував у парламенті прийняти постанову Верховної Ради із засудженням односторонніх дій Росії, спрямованих на побудову дамби біля українського острова Тузла. Наступного дня була оприлюднена заява Верховної Ради, у якій зазначалося, що зведення гідротехнічної споруди в Керченській протоці може ускладнити процес делімітації у Азовському морі й несе загрозу непередбачуваних екологічних наслідків. Проте парламент не наважився засудити дії Росії[3].

16 жовтня народні депутати різних фракцій побували на острові Тузла, щоб на власні очі побачити те, що реально відбувається. З кожним днем ситуація ставала все більш напруженою: українське суспільство пересвідчувалося, що за облудною риторикою щодо відносин двох братніх народів, яка використовувалася обома сторонами, приховується щось небезпечне для України. Керівник Адміністрації президента В. Медведчук визнав це в манері, яка не залишала сумнівів у його геополітичних орієнтаціях: «Ті сили в московській еліті, які стоять за будівництвом цієї дамби, зробили найкращий подарунок для антиросійських сил в Україні»[4].

Передовиця газети «Дзеркало тижня» від 17 жовтня 2003 р. так описувала поточні події: «Прикордонна служба позначає державний кордон України і

[1] Независимая газета. – 1988. – 17 янв.

[2] Парахонський Б.О. Статус Азовського моря та Керченської протоки // Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. – С. 462.

[3] Голос України. – 2003. – 14 жовт.

[4] Наша газета. – 2003. – 17 жовт.

демонструє готовність захищати його всіма наявними засобами. Влада Криму висловлює занепокоєння і намагається знайти порозуміння з керівництвом Краснодарського краю, але безуспішно. Президент Кучма довго мовчав, лише в п'ятницю обурився недоброзичливим характером дій сусідньої держави і відсутністю виразних відповідей з боку Росії. Російський Президент усе ще багатозначно мовчить. Президенти Білорусі і Казахстану, з якими Кучма і Путін разом будують Великий Євразійський Простір, на будівництво маленької дамби не звертають уваги. Лідери держав, що обіцяли 1994 року гарантувати Україні її територіальну цілісність, демонструють мовчазне терпіння, чекаючи факту порушення кордону. А росіяни далі будують, робота відбувається прискореними темпами. До українського острова Тузла залишилося зовсім нічого»[1].

Тим часом 20 жовтня МЗС Росії надіслало ноту із вимогою документально підтвердити належність Тузли Україні. Найбільш детальні карти адміністративно-територіального поділу радянських часів із зазначенням кордонів між областями для російських дипломатів виявилися недостатніми. Саме цього дня в Києві перебував Генеральний секретар НАТО Дж. Робертсон. Він поцікавився, як українська влада реагує на територіальні претензії з боку Росії. Згодом Дж. Робертсон розповідав, що Л. Кучма попросив його не намагатися розв'язувати проблему на рівні НАТО, оскільки це двостороння справа[2].

Проте український Президент відреагував на Тузлінську кризу досить рішуче: 21 жовтня він підписав не відразу оприлюднений Указ про призупинення членства України в ЄЕП у разі продовження будівництва дамби до острова Тузла. З уже підписаним Указом він провів у ніч на 23 жовтня телефонні переговори з В. Путіним. Президенти домовилися призупинити будівництво дамби і провести 24 жовтня в Москві термінові переговори на рівні голів урядів.

23 жовтня Л. Кучма особисто проінспектував прикордонну заставу на острові Тузла. Цього дня Верховна Рада прийняла повторну заяву по Тузлі, яка виявилася набагато рішучішою: у ній містилася погроза переглянути засади стратегічного партнерства[3].

Наступного дня в Москві відбулися переговори прем'єр-міністра України В. Януковича і голови російського уряду М. Касьянова. Після довгої дискусії сторони погодилися з компромісним рішенням: на час роботи експертів із визначення статусу острова Тузла Росія призупинить будівництво дамби, а Україна відкличе своїх прикордонників з острова. За кілька днів Л. Кучма опублікував статтю в московській газеті «Известия», у якій повторив вже висловлену Головою його Адміністрації думку: «Чим ближчою до Тузли стає російська дамба, тим ближчими ми стаємо до Заходу»[4].

Міністр закордонних справ Росії І. Іванов під час візиту до Києва 30 жовтня підтвердив, що Москва вважає острів Тузла спірною територією. Лише 24 грудня 2003 р. у Керчі Л. Кучма і В. Путін підписали план заходів щодо реалізації

[1] Житимемо у ліберальній імперії // Дзеркало тижня. – 17 жовт. 2003. – http://gazeta.dt.ua/POLITICS/zhitimemo_u_liberalniy_imperiyi.html

[2] Голос України. – 2003. – 18 листоп.

[3] Там само. – 23 жовт.

[4] Известия. – 2003. – 28 окт.

Угоди про формування Єдиного економічного простору та меморандум щодо поділу Азовського моря. З огляду на підписані документи проблема Тузли сама собою відпала. Це ще раз підтверджує, що вона вже тоді використовувалася російськими дипломатами з метою прив'язати Україну до євразійського геополітичного простору.

Уряд В. Ющенка був досить успішним. Йому вдалося використати результати перетворень попередніх періодів та сприятливу зовнішньоекономічну кон'юнктуру. Крім того, віце-прем'єру Ю. Тимошенко за послідовної політичної допомоги В. Ющенка вдалося вирішити проблему хронічних неплатежів шляхом ліквідації бартерних операцій в енергетичному секторі (вона завдала державі багатомільярдних збитків у доларовому обчисленні). Водночас була запроваджена система, за якої споживачі електроенергії почали розраховуватися через спеціальні рахунки в Ощадбанку. Це зачепило інтереси груп впливу, які раніше привласнювали ці кошти. Найбільш конфліктна ситуація склалася з київською групою впливу, передусім з І. Суркісом і В. Медведчуком. Урешті-решт, уперше за роки незалежності державний бюджет почав одержувати реальні кошти від енергетичного сектора. За підрахунками А. Ослунда, позитивний економічний ефект від здійснених урядом В. Ющенка реформ 2000 р. складав до 4 млрд дол. США, або 13 % валового внутрішнього продукту[1]. Однак Л. Кучму економічні успіхи не тішили, оскільки вони були пов'язані із зростанням політичної ваги членів уряду. У червні 2000 р. він звинуватив уряд в дезорганізації паливно-енергетичного комплексу і розпорядився розпочати слідчі дії. У серпні Генеральна прокуратура порушила кримінальну справу щодо розкрадання державного майна в особливо великих розмірах (300 млн дол.), за якою під вартою опинилися керівники «Єдиних енергетичних систем України», у тому числі й чоловік Ю. Тимошенко. На додаток у грудні 2000 р. військова прокуратура Російської Федерації порушила кримінальну справу проти чиновників Міністерства оборони Росії високого рангу, у якій фігурувала Ю. Тимошенко як підозрювана в дачі хабара[2].

Отже, у другій половині 2000 р. різко загострилася боротьба у «верхах» українського політикуму – між Президентом, урядом і політичними силами в парламенті, які підтримували ту чи іншу сторону. За такої ситуації опозиція намагалася максимально використати справу Г. Гонгадзе і плівки М. Мельниченка.

Одразу після озвучення в парламенті змісту плівок опозиція перейшла до рішучих дій. Вулицями Києва пройшли антипрезидентські демонстрації. На Майдані незалежності з'явилося наметове містечко під назвою «Зона, вільна від Кучми». Опозиційні партії створили свій координаційний орган – Форум національного порятунку. У ситуації, що з кожним днем ставала більш напруженою, було зрозуміло, що імплементація наслідків Всеукраїнського референдуму неможлива. У січні 2001 р. на підтримку конституційної реформи Л. Кучми

[1] Див.: Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. – С. 252.

[2] Касьянов Г. Політичний досвід самостійної України // Державотворчий процес в Україні. 1991–2006. – С. 198.

висловилися лише 204 депутати Верховної Ради[1]. Більше це питання в стінах парламенту не піднімалося. Л. Кучмі залишалося задовольнитися тими повноваженнями, які він мав за Конституцією 1996 р.

У лютому й березні 2001 р. у Києві тривали демонстрації під гаслом «Україна без Кучми!». Однак вони ніколи не збирали понад 20 тис. осіб. Деморалізований «касетним скандалом», Президент перейшов до рішучих дій. У січні 2001 р. він звільнив Ю. Тимошенко з посади віце-прем'єр-міністра, а 13 лютого вона була затримана і звинувачена в контрабанді російського газу, ухилянні від сплати податків і дачі хабарів П. Лазаренку (всі епізоди звинувачення стосувалися 1996–1999 рр.). Арешт фактичного керівника опозиції спричинив дезорганізованість в її лавах. 1 березня наметове містечко на Хрещатику було знесене міліцією. Найвищою точкою протистояння опозиції і влади став 18-тисячний мітинг біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві 9 березня 2001 р. У сутичках були поранені десятки маніфестантів і міліціонерів.

У квітні 2001 р. минав рік від схвалення урядової програми, з якою В. Ющенко виступив у парламенті після затвердження на посаді прем'єр-міністра. За Конституцією через рік після схвалення програми можна було ставити питання щодо довіри уряду. Президентські фракції цим негайно скористалися. 26 квітня 2001 р. Верховна Рада голосами 283 депутатів висловила недовіру популярному в народі прем'єр-міністру, який змусив олігархів розрахуватися з боргами по заробітній платі і пенсіях. Виштовхнутий з уряду, В. Ющенко став природним лідером опозиції.

Після відставки прем'єр-міністра і тривалих консультацій з різними політичними силами Л. Кучма запропонував парламенту кандидатуру А. Кінаха на посаду голови уряду (з серпня 1999 р. по січень 2000 р. він був першим віце-прем'єром України). Виступаючи 29 травня 2001 р. в українському парламенті, А. Кінах виклав основні принципи, якими мав керуватися в разі затвердження на посаді, а також основні напрями діяльності майбутнього складу Кабінету Міністрів:

– посилення соціальної спрямованості реформ;

– реформування податкової системи;

– економічно обґрунтований протекціонізм, підтримка та захист вітчизняних товаровиробників на внутрішньому і зовнішніх ринках;

– активна промислова й аграрна політика, базована на інноваційній моделі розвитку;

– забезпечення рівних умов для всіх суб'єктів господарювання;

– розроблення і реалізація стратегії розвитку паливно-енергетичного комплексу;

– адміністративна реформа як складова завдання підвищення ефективності системи державної влади та формування громадянського суспільства[2].

Після відставки В. Ющенка політологи прогнозували тривалу «прем'єріаду» за зразком «спікеріади», яка відбувалася в парламенті у травні-липні 1998 р.

[1] Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – С. 517.

[2] Урядовий кур'єр. – 2001. – 30 трав.

Однак між висуненням кандидатури А. Кінаха і його затвердженням минуло лише шість днів. Після доповіді відбулося голосування, і кандидатура нового прем'єра була схвалена 239 голосами (при необхідних 226).

Результати голосування були несподівані. Парламентська більшість зразка 2000 р. розпалася. Фракція комуністів заявила напередодні, що не братиме участі у голосуванні. Таку саму позицію обрала фракція «Батьківщина» Ю. Тимошенко. Справу вирішив «Лівий центр», який віддав А. Кінаху всі свої голоси. Пояснення лідера соціалістів щодо мотивів голосування були плутані й непереконливі, але О. Мороз, кінець кінцем, остаточно розвалив «право-ліву» антипрезидентську коаліцію.

Готуючись до виборів, Адміністрація Президента України мала намір прибрати до рук засоби масової інформації. Політичної цензури в країні не існувало, але самоцензура журналістів і власників ЗМІ була досить поширеною: обидві категорії людей, причетних до інформування суспільства, залишалися багато в чому радянськими людьми. З осені 2001 р. органи влади почали надавати цій самоцензурі цілеспрямованої форми за допомоги так званих «темників», тобто письмових вказівок на тему висвітлення або ігнорування подій, здатних вплинути на громадську думку. Перші «темники» з'явилися в пресі, підконтрольній СДПУ(о). Згодом, коли В. Медведчук очолив Адміністрацію Президента України, практику розсилання «темників» було поставлена на потік[1].

Поряд з «темниками» органи влади все частіше використовували адміністративні інструменти: безперервні візити податкових і пожежних інспекцій і санітарно-епідеміологічних служб, відмову в реєстрації, арешти банківських рахунків тощо. Врешті-решт, використовувалися й судові інститути. Судові позови на ЗМІ і журналістів на захист «честі і гідності» службових або приватних осіб стали постійно використовуваною зброєю безчесної держави і грошовитих громадян. Суми компенсацій, що встановлювалися позивачами, були захмарними. Спілка журналістів України і парламентський Комітет зі свободи слова вимагали внести зміни до законодавства, що визначали б граничну межу матеріальної відповідальності за моральну шкоду, якби суди визнали її наявність, а також кримінальну відповідальність для офіційних осіб за перешкоджання журналістам у виконанні ними професійних обов'язків. Верховна Рада тричі розглядала такі пропозиції, але кожного разу провалювала їх[2].

Іноді спроби змусити мовчати журналістів набували форми терористичних акцій. Особливо резонансними випадками були вбивства редактора газети «Вечерняя Одесса» Б. Дерев'янка (серпень 1997 р.), викрадення і вбивство Г. Гонгадзе (вересень 2000 р.), вбивство генерального директора регіональної телерадіокомпанії «Тор» (Слов'янськ Донецької обл.) І. Олександрова (липень 2001 р.).

Ідучи на вибори, партія влади була переконана в успіху, оскільки вважала, що їй вдається маніпулювати волею народу. Водночас українські олігархи, яких вирощував Президент, потрапляючи в залежність від них, розуміли, що не

[1] Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. – С. 199.

[2] Там само. – С. 201.

варто цілком сподіватися на доброзичливе ставлення народу, якому належали суверенні права на владу. Тому віддавати результати народного волевиявлення в цілковите розпорядження політичних партій вони не збиралися. На виборах 2002 р., як і на попередніх парламентських виборах 1998 р., була передбачена, за виборчим законом 2001 р., змішана пропорційно-мажоритарна система. Половина депутатських місць (225) виборювалася політичними партіями в загальнодержавному багатомандатному окрузі, а друга половина – в одномандатних мажоритарних округах. Прохідний бар'єр для партій і блоків – 4 % поданих голосів. Голоси, віддані за партії, які не подолали цей бар'єр, розподілялися між тими, хто його подолав, на пропорційній основі.

На момент виборів в Україні існувало 127 політичних партій. Більшість з них становили партії-одноденки, створені саме під вибори, щоб відібрати голоси в конкурентів. До участі у виборах були допущені 33 партії, а виборчий бар'єр подолали шість блоків і партій (проти восьми під час виборів 1998 р.). За даними Центральної виборчої комісії, 31 березня 2002 р. на виборчі дільниці прийшли 65,2 % зареєстрованих виборців, тобто дві третини. Найактивніше традиційно голосували в Тернопільській, Волинській і Рівненській областях, найменш активними були виборці Одеської області, АРК та міст Києва і Севастополя. У трьох мажоритарних округах вибори були визнані такими, що не відбулися. Для контролю за дотриманням законності при проведенні нових виборів у конфліктних округах Верховна Рада утворила тимчасову спеціальну комісію. Повторні вибори відбулися 14 липня 2002 р.

Пропрезидентські партії об'єдналися в блок «За єдину Україну!», який очолив В. Литвин. СДПУ(о) залишилася поза блоком. В. Медведчук сподівався на високий результат для своєї партії: вона мала популярний в масах соціал-демократичний бренд, налічувала до 300 тис. зареєстрованих членів і, на відміну від більшості інших партій, вирізнялася високою дисциплінованістю.

Опозиційні політичні сили згуртувалися у виборчий блок «Наша Україна», який очолив В. Ющенко. Союзницею В. Ющенка, але з власними планами на політичне майбутнє, була Ю. Тимошенко. Вона згуртувала навколо своєї партії «Батьківщина» власний виборчий блок, який так і назвала: Блок Юлії Тимошенко (БЮТ).

Напередодні виборів В. Ющенко утримувався від опозиційної риторики і демонстрував лояльність чинному Президенту, хоча вони обидва розуміли, що є головними суперниками на українській політичній сцені. Це допомагало йому заручитися фінансовою підтримкою бізнесменів, які традиційно не бажали конфліктувати з владою. Натомість Ю. Тимошенко проводила виборчу кампанію під гострими гаслами про «олігархічний капітал». Це змушувало виборців забути той імідж «газової принцеси», який Ю. Тимошенко здобула разом із капіталом в «лихі 90-ті». Природна харизма, безмежний популізм, короткочасне перебування у в'язниці за звинуваченнями, які багатьом здавалися неправдивими, вольові якості та здатність налагодити жорстку дисципліну в своєму різношерстому виборчому блоці сприяли успіху її політичної сили.

Внаслідок непримиренних суперечностей не так доктринального, як персонального характеру комуністи й соціалісти не об'єдналися в блок і пішли на вибори самостійно.

Результати виборів у загальнодержавному одномандатному виборчому окрузі виявилися для багатьох несподіваними і навіть сенсаційними. Партії і блоки, що подолали встановлений 4-відсотковий бар'єр, здобули таку кількість голосів (у відсотках щодо тих, хто прийшов на виборчі дільниці):

- блок Віктора Ющенка «Наша Україна» – 23,57 %;
- Комуністична партія України – 19,98 %;
- За єдину Україну! – 11,77 %;
- Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) – 7,26 %;
- Соціалістична партія України – 6,87 %;
- Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 6,27 %.

Разом ці партії здобули 75,72 % голосів. Понад 24 % голосів припало на частку партій і блоків, які не подолали виборчий бар'єр (на виборах 1998 р. цей бонус для партій, що пройшли до парламенту, був істотно більшим – 34 %).

Перемога блоку «Наша Україна» в загальнодержавному багатомандатному окрузі була, по суті, прогнозованою. Мало хто мав сумніви стосовно того, що так сталося завдяки визнанню, яке здобув в українському соціумі колишній головний банкір і прем'єр-міністр В. Ющенко. Чимало бруду з'явилося того часу в засобах масової інформації, проте це лише сприяло зміцненню його авторитету в народі. Вигнаний Л. Кучмою з вершин влади, В. Ющенко взяв на себе головування в нікому не відомому Українсько-російському інституті бізнесу та менеджменту, але після парламентських виборів перетворився на лідера опозиції – людину, до суджень якої прислухалися і в Україні, і поза її межами.

Компартія України так само прогнозовано посіла друге місце за результатами голосування. Її підтримали здебільшого люди старшого віку, які не могли вписатися в суспільство «дикого капіталізму». Кількість їх зменшувалася з кожними новими виборами внаслідок природних причин.

Незважаючи на максимально можливе використання адміністративного ресурсу, результати виборів для виборчого блоку «За єдину Україну!» виявилися невдалими. За попередніми прогнозами він мав одержати вдвічі більше голосів, ніж насправді одержав.

СДПУ(о) так само провалилася на виборах, одержавши втричі менше голосів, ніж очікувалося. Цей політичний проект зазнав краху, незважаючи на колосальні фінансові вливання. Соціально-демократичний бренд не допоміг цій кишеньковій, але добре розбудованій партії.

Соціалісти утрималися на позиціях, які займали на попередніх парламентських виборах. Для О. Мороза приємною новиною став провал блоку Н. Вітренко, який набрав лише 3,22 % голосів.

Незважаючи на відсутність великих фінансових ресурсів і потужний тиск з боку влади, Блок Ю. Тимошенко здивував тим, що набрав в два-три рази більше голосів, ніж прогнозувалося, – майже 1,9 млн. Електоральний успіх БЮТ, як і «Нашої України», пояснювався харизмою першої особи.

Позиції партії влади в парламенті стали б зовсім непевними, якби вона заздалегідь не передбачила можливі негативні наслідки голосування по політичних партіях і не залишила їм лише половину парламентських мандатів. Друга половина мандатів виборювалася в мажоритарних округах кандидатами від партій або самовисуванцями. Кандидати в депутати, які могли собі дозволити витратити на виборчу кампанію колосальні гроші, за означенням були небідними людьми, тобто вони належали або до партії влади, або були схильні підтримати саме її. У табл. 4 наведений остаточний розподіл місць у Верховній Раді.

Таблиця 4

Розподіл місць у Верховній Раді за підсумками виборів 2002 р.

Фракції	Депутати за партійними списками	Депутати-мажоритарники від партій і блоків	Самовисуванці	Разом депутатів	У тому числі
Блок «Наша Україна»	70	42	7	119	26,6
Компартія України	59	6	-	65	14,5
За єдину Україну!	35	86	54	175	39,2
Блок Юлії Тимошенко	22	-	1	23	5,2
СДПУ(о)	19	8	4	31	6,9
Позафракційні	-	12	-	12	2,7

Щоб знайти кошти на виборчу кампанію, політичні партії, не виключаючи комуністів і соціалістів, запрошували до своїх списків людей, які висловлювали готовність допомогти їм великими грошима. По суті, відбувався продаж депутатських мандатів. Депутати-мажоритарники, як уже зазначалося, теж були небідними людьми. Бажаючих здобути депутатський мандат не бракувало серед мільйонерів і мільярдерів. Мандат забезпечував персональну недоторканність і особисту участь у законотворчому процесі, що давало змогу створювати тепличні умови для власного бізнесу.

Внаслідок складних переговорів та зміни конфігурації сил у Верховній Раді IV скликання вдалося сформувати пропрезидентську більшість. Головою Верховної Ради шляхом таємного голосування було обрано В. Литвина[1].

У липні 2002 р. БЮТ, КПУ і СПУ уклали угоду щодо спільних дій з метою досягти відставки Президента. 2 вересня ця трійка політичних сил оголосила про початок акції «Повстань, Україно!». З подачі Президента Генеральний прокурор направив до Верховної Ради запит на дозвіл до притягнення до кримінальної відповідальності Ю. Тимошенко у справі «Єдиних енергетичних систем України». Справа була шита білими нитками, і Голова парламенту повернув запит до прокуратури, зажадавши більш переконливої мотивації. Л. Кучма із здивуванням помітив, що В. Литвин почав поводити себе як самостійний політичний гравець.

В. Ющенко впродовж тривалого часу сподівався укласти парламентську більшість з президентськими фракціями. Платою за такий союз мала стати,

[1] Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. – С. 269.

як усі розуміли, президентська посада. Л. Кучма не міг розраховувати на неї, оскільки закінчував другу президентську каденцію. Однак амбіції лідера «Нашої України» оточення Л. Кучми проігнорувало. Тому «Наша Україна» почала дрейфувати в бік «союзу трьох».

16 вересня 2002 р. на Європейській площі в Києві відбувся багатотисячний мітинг опозиціонерів, і В. Ющенко вперше взяв у ньому участь. Подібні мітинги відбулися і в деяких обласних центрах. Увечері цього дня поблизу будівлі Адміністрації Президента мітингувальники встановили десятки наметів, але вранці міліція прибрала їх і затримала багатьох протестантів.

24 вересня опозиціонери винесли на обговорення в парламенті питання про імпічмент Президента, але не набрали потрібної кількості голосів. Наступного дня перед парламентом відбувся ще один несанкціонований мітинг.

2 жовтня В. Ющенко заявив про неспроможність влади вести діалог з опозицією і висловився за дострокові вибори Президента і парламенту. За кілька днів В. Литвин оголосив, що в парламенті утворилася, нарешті, постійно діюча більшість, що складалася з 230 депутатів. Цю більшість Адміністрації Президента вдалося сформувати не лише завдяки грі на бізнесових інтересах депутатів, а й іншими перевіреними способами[1].

Створення пропрезидентської більшості в парламенті стабілізувало державне управління. Винести парламентські бої на вулицю опозиціонерам не вдалося. Переважна більшість громадян України спостерігала за ними як на боротьбу лідерів тих чи інших політичних сил за владу і не помилялася в цьому. Україна тоді не повстала.

[1] Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. – С. 275.

3.2. Межі соціального порядку: економічна криза та дикий капіталізм

Починаючи пропагандистську кампанію за незалежність, активісти Народного руху розклеювали статистичні таблиці з даними про душове виробництво головних видів промислової продукції в Україні і про виробництво національного доходу на душу населення. Таблиці були цілком переконливі. За десятиліття розвитку у складі єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу республіка досягла істотних результатів у розвитку економіки. Однак ці таблиці не висвітлювали всієї глибини залежності України по енергоносіях від інших регіонів СРСР.

Українське господарство завжди використовувало власне вугілля – донецьке. Впродовж багатьох десятиліть Україна була основною паливною базою Російської імперії і СРСР. Після того як вугілля почало витіснятися більш дешевими видами палива, промисловість та інші галузі виробництва в усьому світі стали залежними від нафти і газу. Власних родовищ нафти в Україні завжди було обмаль, а поклади шебелинського газу швидко вичерпалися. Впродовж останніх 30 років існування Союзу РСР нафта й газ надходили в Україну у великих кількостях з інших регіонів. При цьому нафтогазове паливо реалізувалося за цінами, що в десятки разів поступалися світовим. Командна економіка радянського типу могла собі дозволити такі диспропорції, але платила за це майже цілковитим браком енергозберігаючих технологій.

Після відкриття кордонів процес вирівнювання цін став неминучим. Найбільш вражаючий розрив із світовими цінами спостерігався саме в паливно-енергетичному комплексі. Наслідком цього було спотворення реальної картини виробництва національного доходу в міжреспубліканському розрізі. Коли Україна почала платити справжню ціну за спожитий газ і нафту Росії й Туркменії, питома вага витрат на енергоносії у продукції, яку вона виробляла, істотно зросла. Це автоматично підвищило сукупні витрати виробництва й відповідно зменшило масу обчисленого національного доходу.

Справді, Україна в 1970 р. давала понад 250 млн т умовного палива, а споживала лише 210 млн т. У 1990 р. республіка вже була паливодефіцитною і завозила нафту й газ у величезних кількостях: в перерахунку на світові ціни – до 15 млрд дол. США. За 1992 р. Росія підвищила ціну на нафту до 27 % світової, ціна за газ залишалася на рівні 7 % світової. За 1993 р. ціна на обидва види палива дійшла 100 % світової[1].

Економія палива за рахунок запровадження енергозберігаючих технологій була неможливою. Навпаки, відсутність коштів на забезпечення поточних заходів щодо економії палива в умовах економічної кризи призвела до істотно

[1] Кучма Л. Вірю в український народ. – К., 2000. – С. 73.

більшого споживання дефіцитних енергоносіїв. Як результат, енергомісткість виробництва збільшилася з 1991 р. до 1994 р. на 54 %[1].

Замінити куповане в Росії і Туркменії паливо вітчизняним також було неможливо. По-перше, устаткування підприємств давно пристосували до споживання нафти та газу замість вугілля. По-друге, вуглевидобуток не зростав, а скорочувався. По-третє, після Чорнобильської катастрофи були переглянуті всі плани використання атомної енергії у бік істотного зменшення. Сукупна дія цих чинників призвела до того, що споживання енергоносіїв стало найвужчим місцем економіки.

Не менш важливою причиною особливих труднощів, з якими стикнулася українська економіка після розпаду Радянського Союзу, був високий ступінь її мілітаризації. За директивами з центру промисловість республіки за радянських часів розвивалася в інтересах воєнно-промислового комплексу. Підприємства самого ВПК і обслуговуючі галузі були основою важкої промисловості. За оцінками фахівців, воєнно-промисловий комплекс поглинав на початку 1990-х рр. від 30 до 40 % обсягу промислового виробництва. На задоволення потреб внутрішнього ринку було спрямовано не більше 18 % промислової продукції власного виробництва[2]. Після припинення загальносоюзного фінансування промисловість ВПК стала нагадувати рибу, викинуту на пісок.

Структурна перебудова такої промисловості, переорієнтація її на задоволення попиту широкого споживача вимагали капіталовкладень і тривалого часу. Ні коштів, ні часу на масштабну реструктуризацію промисловості не знайшлося. Тим часом попит населення на промислову продукцію став задовольнятися за рахунок імпорту. Після лібералізації торгівлі товари західних фірм негайно заполонили український ринок. Той невеликий сегмент вітчизняної промисловості, який завжди орієнтувався на широкий ринок, виявився неконкурентоспроможним і почав занепадати.

Уважалося, що так звані базові галузі української промисловості, передусім вуглевидобувна та металургія, були винятково розвинутими. У них працювали сотні тисяч кваліфікованих робітників і спеціалістів. За випуском промислової продукції на душу населення Україна перебувала на перших місцях серед європейських країн. Здавалося, що переорієнтувати продукцію базових галузей з ВПК на підприємства, що обслуговуватимуть потреби населення, не буде складно.

Насправді це виявилося майже неможливим. Технічний рівень базових галузей був низьким, тому що вони вже з кінця 60-х років не користувалися увагою Держплану СРСР. У розвиткові нових потужностей віддавалася перевага регіонам з більш сприятливими техніко-економічними показниками виробництва. Зокрема, Донбас відчував гострий дефіцит коштів на технічне оновлення виробництва, тому що загальносоюзні централізовані капіталовкладення спрямовувались у добувну й обробну промисловість Кузбасу.

[1] Кучма Л. Вірю в український народ. – К., 2000. – С. 73, 400.

[2] Там само. – С. 400, 416.

Технічний рівень промисловості, яка працює в умовах ринку, не залежить від темпів її зростання за рахунок нових потужностей. Коли нові підприємства або нові цехи на діючих підприємствах зовсім не будувалися, технічний рівень існуючого виробництва зростав за рахунок вилучення застарілого устаткування та переобладнання виробництва новими, більш досконалими машинами та механізмами. За інших умов промислова продукція ставала неконкурентоспроможною.

Так могла розвиватися й радянська промисловість. Однак за цією схемою дозволялося діяти лише підприємствам воєнно-промислового комплексу. Вони не мали права виробляти неконкурентоспроможну (в умовах холодної війни) продукцію. Та всередині СРСР конкуренції не існувало, держава була єдиним власником всієї промисловості. Зазвичай, це спричиняло уповільнене технічне оновлення існуючих потужностей. Промисловість, яка ніколи не відчувала проблем із збутом (до початку операційного року було вже відомо, кому, що і в яких кількостях постачати), не мала потреби постійно вдосконалювати якість продукції за рахунок технічного переозброєння. Тому галузі промисловості з обмеженим рівнем капіталовкладень катастрофічно швидко старішали. Існуючі потужності десятиліттями майже не оновлювалися коштом амортизаційних відрахувань. Частка коштів, що призначалася на оновлення виробництва (реновацію), вилучалася в бюджет, після чого використовувалася для фінансування нового будівництва, найчастіше – в інших галузях і на інших територіях.

Реновація входила до собівартості продукції. Можливість додаткового (понад фонд нагромадження в національному доході) надходження капітальних вкладень у галузі, що вважалися пріоритетними, штучно прискорювала темпи їхнього зростання. Водночас це призводило до швидкого знекровлення галузей, які недоотримували створювані в них амортизаційні кошти і водночас волею загальносоюзних відомств позбавлялися достатньої кількості асигнувань на нове будівництво. В Україні до них належали не тільки галузі паливно-металургійного комплексу, а й легка та харчова промисловість. На багатьох підприємствах використовувалася техніка 20–30-х років, постійно відроджувана шляхом капітальних і поточних ремонтів. Кошти на ремонтні роботи отримували за рахунок другої половини амортизаційних відрахувань, яка не вилучалася у підприємств і часто становила єдине джерело для підтримання машин та механізмів у працездатному стані. Експлуатація застарілої техніки призводила до виробництва низькоякісної продукції, перевитрат сировини, матеріалів і палива, погіршення економічного стану. Низький технічний рівень вуглевидобутку загострив проблему безпеки праці. З кожним роком на Донбасі зростала кількість нещасних випадків під час видобутку вугілля.

Внаслідок всього цього величезний індустріальний потенціал української промисловості в умовах ринку виявився вкрай недосконалим. Базові галузі спромоглися вийти на міжнародний ринок тільки з напівфабрикатами. Нерідко останні продавалися за цінами нижче собівартості. Така торгівля була економічно невигідна, але давала тверду валюту.

Розпад Радянського Союзу мав негативний вплив на економічне становище кожної з колишніх союзних республік. Проте наслідки дезінтеграції єдиного

загальносоюзного народногосподарського комплексу меншою мірою позначалися на Росії й більшою – на інших республіках, які істотно поступалися їй за територією та економічним потенціалом. Ця особливість випливала із самої суті командної економіки – її централізації. Союзні відомства будували в усіх республіках підприємства-гіганти. Їм було зручно управляти великими заводами, продукція яких задовольняла потреби великого регіону або навіть усієї країни. Промисловість загальносоюзного підпорядкування була цілісним самодостатнім організмом і зовсім не залежала у фінансовому й техніко-економічному відношеннях від території, на якій містилася.

Загальносоюзним міністерствам та відомствам було підпорядковано понад 2 тис. найбільших підприємств України. Унаслідок цього республіка виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основна частина промислової продукції складалася з напівфабрикатів і комплектуючих виробів, що використовувалися у виробничому процесі в інших республіках. У ВПК частка готової продукції взагалі була мізерною – не більше 3 %[1].

Після розпаду СРСР загальносоюзна промисловість перетворилася на тіло без голови. Певний час ще підтримувалися налагоджені роками виробничі зв'язки, хоч одразу почалися труднощі з фінансуванням. Незабаром почали відчуватися перебої з матеріально-технічним постачанням.

Вихід з налагодженої системи господарських зв'язків ініціювала не Росія, яка була зацікавлена утримати колишні союзні республіки всередині свого економічного організму хоча б з політичних причин. Він був зумовлений більшою мірою прагненням політичного керівництва України утвердити незалежність новонародженої держави переорієнтацією економіки на Захід. Господарству України така нерозумна політика дорого обійшлася. Продукції українських підприємств на Заході ніхто не чекав, вона була неконкурентоспроможною. Припинення або скорочення традиційних зв'язків залишило сотні підприємств без споживача, а відповідно – й без фінансування. Падіння виробництва в Україні у 1993 р. порівняно з 1990 р., прийнятому за 100 %, становило за валовим суспільним продуктом 75,2 %, за обсягом промислової продукції – 82,2 %, за обсягом сільськогосподарської продукції – 78,2 %. Недобір продукції не менш як на третину зумовлювався скороченням зв'язків з колишніми союзними республіками[2].

Звичайно, економічна криза 1990-х рр. була успадкована загалом від радянських часів. Однак недоліки в політиці українського керівництва мали надзвичайно негативний вплив на і без того тяжке економічне становище. Воно або не знало, яким чином реагувати на конкретні прояви кризи, або не мало політичної волі для адекватної реакції, або було нездатне внаслідок внутрішніх розбіжностей провадити послідовну економічну політику. Верховна Рада і Президент України надто часто демонстрували замість продуманої політики хаотичні й суперечливі, позбавлені всякої внутрішньої логіки дії. Українська політична еліта була недосвідченою і несміливо приймала власні рішення, оскільки її

[1] Кучма Л. Вірю в український народ. – К., 2000. – С. 400.

[2] Шляхом радикальних економічних реформ. Матеріали до доповіді Президента України про основні засади економічної та соціальної політики. – К., 1994. – С. 3, 7.

раніше привчили тільки виконувати вказівки союзного центру. Ринкові перетворення були позбавлені інтелектуального забезпечення, яке враховувало б національні інтереси. Найчастіше вони здійснювалися шляхом сліпого копіювання рішень, опрацьованих або в Росії, або в країнах розвинутого ринку. Зазвичай, закони, що приймалися за порадами західних експертів, були відірвані від реальності. Невідповідність між новим законодавством і економічною практикою призводила до істотного послаблення, а подекуди й фактичної відсутності впливу держави на розвиток економіки. Отже, в Україні створювалося легітимне підґрунтя для криміналізації народногосподарського життя. Дрібні й великі функціонери могли цілком безперешкодно привласнювати «нічийну» власність, користуючись здійснюваною ними владою.

Тривалий етап перебування української економіки в стані напівколапсу–напівхаосу пояснювався не лише недосвідченістю або недостатньою інтелектуальністю, а й злою волею багатьох представників колишньої компартійно-радянської номенклатури, яка гарячково міняла владу на власність. Відсутність запобіжників, здатних попередити використання влади в інтересах особистого збагачення, була зовсім не випадковим явищем.

Оцінюючи досвід перших українських урядів (у тому числі й власного) у здійсненні реформ, Л. Кучма на науковій конференції, присвяченій ринковим трансформаціям (Київ, листопад 2000 р.), висловився таким чином: «Формула, яка була визначена вже на старті реформ і втримувалася впродовж наступних років – спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань – виявилася не просто помилковою, а й глибоко деструктивною. На практиці вона звелася до добре відомого: реформи – за рахунок соціальних чинників. У цілому ряді випадків демонтовано навіть ті соціальні здобутки, які свого часу були запозичені західними країнами. Усе це стало повною протилежністю реформам, що здійснювалися, наприклад, у Німеччині Людвігом Ерхардом, а також в інших країнах повоєнної Європи, де завжди і в усьому був визначальним принцип соціальної спрямованості економічних перетворень»[1]. Висловлені тут думки є результатом осмислення закономірностей переходу від командної до ринкової економіки. Коли перехід починався, жодний політик або вчений не міг уявити собі, якою повинна бути відповідна йому економічна стратегія. Пострадянську реальність всі бачили в чорно-білому варіанті: або знову пірнути в безодню командної економіки, або повернутися на магістральні шляхи розвитку світової цивілізації – до ринку, демократії, громадянського суспільства.

13 жовтня 1992 р. Л. Кучму було затверджено прем'єр-міністром України. Згодом за його поданням Президент Л. Кравчук призначив членів уряду, серед яких здебільшого були відомі політики та спеціалісти. Першим віце-прем'єр-міністром України став І. Юхновський, віце-прем'єр-міністром з питань промисловості та будівництва – В. Євтухов, з питань економічної реформи – В. Пинзеник, з питань паливно-енергетичного комплексу – Ю. Іоффе, з питань гуманітарної політики – М. Жулинський.

[1] Кучма Л.Д. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку. – К., 2001. – С. 11.

Восени 1992 р. вже стали помітні катастрофічні наслідки лібералізації цін, започаткованої в Росії на початку року. В Україні вона відбувалася одночасно з Росією. Надто тісно пов'язане з російською економікою, українське господарство змушене було йти чужим курсом. Впродовж першого року лібералізації ціни на газ зросли в 100, а на нафту – в 300 разів. Підвищення цін на паливо почало розкручувати спіраль інфляції. На початку 1992 р. були запроваджені купонокарбованці багаторазового користування як попередники повноцінної національної валюти – гривні. У середині року Україна вийшла з рубльової зони. Гривневі купюри були віддруковані й зберігалися у сховищах Національного банку. Однак погіршення ситуації в економіці зробило неможливою грошову реформу. Впродовж року купонокарбованці знецінилися в 21 раз[1].

Почалася суцільна бартеризація зовнішньої торгівлі. Експортні поставки за бартером здійснювалися зазвичай за зниженими цінами, а імпортні – за завищеними. Чимало спритних людей, які зайнялися в той час зовнішньоторговельними операціями, здобули на різниці в цінах (яка не могла бути «схоплена» оподаткуванням) мільйонні прибутки в американських доларах. Об'єктом спекулятивних операцій найчастіше були метал і паливні ресурси. В Донецько-Придніпровському економічному регіоні, де розміщувалися відповідні галузі промисловості, почали формуватися могутні господарсько-політичні клани.

Новий прем'єр-міністр 18 листопада 1992 р. виклав у парламенті програму першочергових заходів щодо подолання кризи. Доповідь була гранично відвертою. Всі бачили, а деякі й на собі відчували господарський занепад, зубожіння найменш соціально захищених категорій населення, зухвалість нуворишів, що наживалися на цілком легальному через недосконалість законів розкраданні державного майна. Проте вперше в цій доповіді прем'єр-міністра окремі прояви економічних негараздів злилися в цілісну картину господарського розвалу. «Країну ми розвалили», – підсумував Л. Кучма у виступі, який шокуюче подіяв на депутатів[2]. Вони дали згоду на додаткові повноваження Кабінету Міністрів для здійснення економічних реформ.

У 1993 р. українська економіка вперше відчула всю силу нафтогазової залежності від Росії, яка підвищила ціни за енергоносії до рівня світових. Інфляція переросла в гіперінфляцію, купонокарбованці знецінилися в 103 рази. Частка оплати праці у виробленому національному доході зменшилася до 35 % проти 59 % у 1990 р. Національний доход зменшився у 1993 р. до 60,6 % порівняно з 1990 р.[3]

Компартійно-радянська номенклатура, яка зберегла свою владу після розвалу Радянського Союзу, особливо не переймалася катастрофічним станом справ в економіці. Ситуація, що склалася, була сприятливою для використання державної власності в інтересах особистого збагачення управлінців. Суспільство не реагувало на «дерибан» власності у захмарних масштабах, оскільки було при-

[1] Кульчицький С.В. Проблеми реформування економіки // Новітня історія України. 1900–2000. – К., 2002. – С. 619.

[2] Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – С. 318.

[3] Шляхом радикальних економічних реформ. Матеріали до доповіді Президента України про основні засади економічної і соціальної політики. – С. 3, 5.

звичаєне до планово-директивної економіки і не довіряло приватній ініціативі, коли вона почала виявлятися.

Л. Кучма, якому парламент надав у жовтні 1992 р. надзвичайні повноваження на півроку, промарнував цей короткий термін і не зробив нічого істотного для виправлення ситуації. Він був єдиним прем'єр-міністром під час президентства Л. Кравчука, налаштованим на ринкові реформи, проте не спромігся здійснити їх, як це зробив Голова польського уряду Л. Бальцерович. Навряд чи варто звинувачувати його в цьому. Під його керівництвом віце-прем'єр В. Пинзеник розробив програму реформування економіки, спрямовану на обмеження субсидій і пільгових кредитів державним підприємствам, розгортання приватизації великих підприємств і запровадження жорстких заходів щодо зниження енергоспоживання. Ця програма звужувала можливості особистого збагачення тих, хто контролював державні підприємства. Тому народні депутати, які відбивали інтереси директорського корпусу, разом з представниками лівих фракцій торпедували її в парламенті, і В. Пинзеник покинув уряд. Слідом за ним таке бажання виявив й Л. Кучма. Після кількох наполегливих прохань Верховна Рада дозволила йому у вересні 1993 р. піти у відставку.

Одночасно з відставкою Л. Кучми Верховна Рада санкціонувала дострокові вибори народних депутатів і Президента України. Парламентські вибори мали відбутися в березні, а президентські – в червні 1994 р. Попрощавшись з норовливим Л. Кучмою, Л. Кравчук дістав можливість виправити ситуацію в економіці на свій власний розсуд.

Цей час, однак, було змарновано. Прагнучи зупинити гіперінфляцію (за 1993 р. купонокарбованець знецінився в 103 рази), уряд припинив економічну лібералізацію. Восени 1993 р. було закрито торги міжбанківської валютної біржі й запроваджено фіксований валютний курс. Відновилося ліцензування експорту багатьох видів продукції. По суті, було зроблено спробу знову перевести економіку на ручне управління.

Національний банк України розпочав жорстку дефляційну політику. У липні 1994 р. він добився найнижчого (2,1 %) рівня інфляції за попередні три роки. Однак монетарні обмеження не підкріплювалися зниженням бюджетних витрат або збільшенням прибуткових статей бюджету. Приборкання інфляції було досягнуто головним чином шляхом утворення заборгованості з виплати заробітної платні, пенсій та інших соціальних виплат, а також зростання неплатежів за товари і послуги в народному господарстві[1].

Щоб скоротити емісію не забезпечених товарною масою грошей, уряд почав збільшувати частку податків. В Україні було запроваджено найвищу в світі ставку прибуткового податку з громадян у розмірі 90 %. Водночас було збільшено ставку податку на додану вартість з 20 до 28 %, що зумовило зростання цін при обмеженій купівельній спроможності населення, скорочення обсягу продаж, а відтак –зменшення податкових надходжень[2]. Недосконалість податкової систе-

[1] Там само. – С. 10.

[2] Шляхом радикальних економічних реформ. – С. 8.

ми знову-таки призводила до гіпертрофованого зростання тіньової економіки, згортання виробничої та комерційної діяльності.

Такою була ціна відмови від ринкових реформ в умовах розпаду командної економіки. Експерти Міжнародного валютного фонду засвідчили, що економічна ситуація в Україні в 1994 р. стала гіршою, ніж у будь-якій країні, за винятком воюючих. Того року спостерігався найбільший, за світовими стандартами, зниження промислового виробництва – майже 28 %. У серпні 1994 р. індекс реального обсягу промислової продукції становив 51,2 % проти рівня 1990 р. Тобто промислове виробництво скоротилося вдвічі[1].

Зубожілі люди у відчаї все частіше запитували себе: якщо керманичі держави неспроможні забезпечити життєдіяльність суспільства, то чи не краще було б відродити Радянський Союз? Під час виборчого марафону 1994 р. чимало кандидатів у депутати пропонувало найпростіший спосіб розв'язання проблеми енергоносіїв – приєднання до Росії. Такі настрої у суспільстві стривожили партію влади. Для багатьох її представників національні інтереси вийшли на перший план порівняно з корпоративними. Урешті-решт, втрата державності дошкульно вдаряла й по корпоративних інтересах, бо перетворювала партію влади на те, чим вона вже була до 1991 р., – виконавця рішень, що приймалися за межами України.

Близько трьох місяців новообраний Президент України вивчав стан справ у народному господарстві. На початку жовтня 1994 р. він передав депутатам Верховної Ради важливий політичний документ – «Про основні засади економічної та соціальної політики», над підготовкою якого працювали десятки кваліфікованих науковців, господарників, управлінців, вітчизняних і зарубіжних експертів. Прізвища їх, а також назви науково-дослідних інститутів і центрів та інших установ були ретельно перелічені у вступі до цього об'ємного матеріалу. 11 жовтня Л. Кучма звернувся до Верховної Ради з доповіддю «Шляхом радикальних економічних реформ», яка ґрунтувалася на матеріалах цього політичного документа.

Президент заявив, що реальної незалежності Україна не здобула. У 1991 р. вона одержала лише атрибути суверенної держави, однак впродовж трьох років не спромоглася наповнити їх реальним змістом[2]. Висновки глави держави, які спиралися на неспростовні докази, справили гнітюче враження на депутатів і суспільство.

Будучи прем'єр-міністром, Л. Кучма неодноразово запитував депутатів, яке суспільство слід будувати в Україні. Провальний досвід перших років незалежності переконав його, нарешті (як і багатьох інших), що термін «будівництво» невластивий новій історичній реальності. Будувати можна було тільки командну економіку, але вона вичерпала свій останній ресурс ще в попередньому десятилітті. Тепер слід було відкинути ідеологічні стереотипи формаційної теорії і дати широкий простір ініціативі кожної працюючої у ринковому середовищі людини. Водночас держава повинна була, спираючись на об'єктивні закономірності рин-

[1] Кучма Л. Вірю в український народ. – С. 43.

[2] Там само. – С. 25.

ку, здійснювати міцну економічну й соціальну політику. Діяльність державних функціональних структур мала бути спрямована на забезпечення матеріальних і духовних потреб людини. Попит населення був підґрунтям ринкового середовища і рушійною силою економічного розвитку.

Основний вектор соціально-економічного розвитку був таким чином визначений у президентському документі, що надійшов до Верховної Ради:

«Наша мета – утвердження в Україні демократичного, соціально відповідального, солідарного суспільства;

суспільства, що ґрунтуватиметься на історичних традиціях та менталітеті нашого народу, на напрацьованих сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях;

суспільства, що поступово позбавлятиметься традиційно класово-формаційних ознак, органічно поєднуватиме в собі працю, талант та капітал;

суспільства, де кожен громадянин зможе реалізувати повною мірою свої здібності;

суспільства, яке на ділі забезпечуватиме права та свободи кожної особи»[1].

У цьому визначенні ще відчувався відгомін лексики марксизму-ленінізму. Проте зміст засвідчував, що відбулося переосмислення уявлень про економічне буття. Трансформація суспільства після десятиліть тоталітарної зими вважалася уже не примітивною реставрацією капіталізму, а утвердженням соціально спрямованого ринкового господарства. Переосмислення мало колосальне значення, оскільки створювало передумови для посилення керованості економічними процесами з боку держави. Відсутність такої керованості загрожувала появою в атомізованому посткомуністичному суспільстві соціальних джунглів.

Поворот 1994 р. був пов'язаний передусім з поданням до Верховної Ради документа «Про основні засади економічної та соціальної політики». Цей документ, як уже зазначалося, являв собою колективну творчість української інтелектуальної еліти. Однак для того щоб він з'явився, була потрібна політична воля людини, якій народ вручив мандат на вищу владу. Цікаво, як оцінював документ сам Л. Кучма. На конференції «Партнерство заради економічного реформування України», що відкрилася у Ванкувері (Канада) 1 листопада 1994 р., він зазначав:

«Майбутнє соціально-економічного розвитку України, а також її взаємовигідних торговельно-економічних стосунків з країнами світу залежить не стільки від політичної волі цих держав та бажання міжнародних фінансових організацій, скільки від шляху суспільно-політичного розвитку, який обере Україна. Хочу з усією переконаністю запевнити учасників конференції, що такий шлях обрано. Від нього ми не відступимо. Від нескінченних балачок про реформи ми вже перейшли до діла, до їх практичної реалізації»[2].

Понад півроку Л. Кучма працював з В. Масолом, якого Верховна Рада затвердила на посаді прем'єр-міністра за поданням попереднього Президента. Величезний досвід практичної роботи цього господарника знецінювався прин-

[1] Про основні засади економічної та соціальної політики. Доповідь Президента України. – К., 2000. – С. 11–12.

[2] Кучма Л. Вірю в український народ. – С. 40.

ципово іншими умовами економічної діяльності. Не випадково вже в березні 1995 р. його замінив Є. Марчук. Шансів на затвердження нової кандидатури Верховною Радою практично не було, і Є. Марчук впродовж тривалого часу залишався в статусі виконуючого обов'язки прем'єр-міністра, що негативно позначалося на діяльності уряду.

Ринкові реформи були неможливі без міцної грошової одиниці. Тому з осені 1994 р. уряд почав створювати передумови для запровадження в обіг повноцінної національної банкноти – гривні.

Проте негайно запроваджувати гривню було неможливо. «Ми маємо порожню казну, непосильні державні борги, велетенський інфляційний потенціал, що загрожує провалом у нову, більш глибоку прірву гіперінфляції», – зазначав Президент України в уже згадуваному виступі на Верховній Раді 11 жовтня 1994 р.[1]

У 1995 р. ситуація в народному господарстві залишалася несприятливою для грошової реформи. Випробувані методи планово-директивного управління слід було замінити на методи ринкового регулювання. Однак лібералізація економічного життя, що почалася запровадженням 24 жовтня 1994 р. Національним банком єдиного ринкового валютного курсу, призвела, як і в 1992 р., до зростання цін. Поки ціни, а разом з ними й усі соціальні виплати та заробітна платня не стабілізувалися на більш високому рівні, покінчити з купонокарбованцями було неможливо.

Кожний громадянин України став мільйонером. Проте знецінені мільйонні купюри купонокарбованців швидко танули в гаманцях. У кампанії ваучерної приватизації, яку український уряд розгорнув слідом за російським, майже кожний став власником «цінних паперів», проте новоявлені капіталісти залишалися злидарями.

В умовах інфляції такого масштабу відбулася бартеризація зовнішньої торгівлі. Заборгованість України іншим країнам на середину 1994 р. становила близько 7 млрд дол. Найбільше боргів припадало на частку Росії і Туркменістану за поставку енергоносіїв. Намагаючись побороти інфляцію, уряд повернувся до звичних методів директивного господарювання. Але запровадження фіксованого, тобто примусового курсу купонокарбованців щодо долара і рубля призвело до зростання оборотів «тіньової економіки», колосального посилення корупції в ешелонах влади і бізнесу, величезних перевитрат виробників під час експорту продукції і втечі капіталів за кордон. За різними оцінками, наприкінці 1994 р. у розпорядженні вітчизняних власників на території України зберігалося від 2 до 4 млрд, а поза її межами – від 10 до 20 млрд дол. США. Цей відлив валюти знекровлював економіку[2].

Інфляція сприяла збиванню великих капіталів. Прірва між «новими українцями» і мільйонами тих, чиє існування залежало від стану державного бюджету, поглиблювалася. Проте ці мільйони громадян не могли пристосуватися до нової економічної ситуації і безпорадно чекали допомоги від держави. Багато хто з них

[1] Кучма Л. Вірю в український народ.. – С. 31.

[2] Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох. – С. 128.

підтримував ліві партії, лідери яких закликали повернутися в минуле. Блок лівих партій фактично контролював Верховну Раду і саботував ринкові реформи.

У 1996 р. з'явилися ознаки економічної стабілізації, зміцнилася фінансово-банківська система, була подолана інфляція. Наслідком цих сприятливих зрушень стала грошова реформа. Гривню передбачалося запровадити в обіг ще в 1992 р. Купюри були видруковані в Канаді і зберігалися у сховищах Національного банку України. 2 вересня 1996 р. гривня була нарешті запроваджена. Створилися умови для подолання доларизації економіки і припинення «втечі» вітчизняних капіталів за межі країни.

Недоліком грошової реформи був завищений курс гривні щодо долара та інших валют. Він не відповідав реальній купівельній спроможності української валюти і кризовому стану вітчизняної економіки. Завищений курс підривав можливості експорту і не давав змоги швидко покінчити з натуральним обміном (бартером) у внутрішній торгівлі.

Наприкінці 1996 р. віце-прем'єр-міністр В. Пинзеник підготував другу програму поглиблених реформ під назвою «Економічне зростання – 1997». На думку його команди, реформи мали сприяти формуванню повноцінної ринкової економіки і ліквідувати пережитки перерозподільчої бюджетної політики. Основними складовими реформ визнавалися шість напрямків:

- запровадження низьких і стабільних податків, фінансування державного дефіциту за допомогою облігацій на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- забезпечення прозорості виконання бюджету; подача розпорядниками бюджетних коштів щомісячних звітів про видатки у розрізі статей і об'єктів інвестування до Міністерства фінансів;
- скасування зайвих регулятивних норм, ліцензій, адміністративних обмежень для здійснення приватної підприємницької діяльності, детінізація капіталів, підтримка розвитку малого бізнесу;
- перехід з 1997 р. до дворівневої системи пенсійного забезпечення: при збереженні мінімальних державних пенсій утворення індивідуального накопичувального рахунку, на який працівники та роботодавці мають сплачувати по 5 % від обсягу заробітної платні;
- переведення банківської системи на стандарти світового фінансового обліку, сприяння формуванню місцевих кооперативних банків;
- здійснення програми грошової приватизації[1].

Прем'єр-міністр П. Лазаренко представив цю програму парламенту, і вона була схвалена як офіційний план діяльності уряду. Проте з семи передбачених програмою законів було схвалено лише два, а решта відправлена на доопрацювання. Не маючи реальної підтримки від П. Лазаренка, який був зайнятий особистим збагаченням і готувався до двобою з Л. Кучмою на наступний президентський строк, В. Пинзеник пішов у відставку. У наступному складі Кабінету Міністрів, який очолив В. Пустовойтенко, були розроблені нові

[1] Біла С.О. Лібералізація економіки України // Державотворчий процес в Україні. 1991–2006. – К., 2007. – С. 246–247.

варіанти реформ – програма діяльності уряду на 1998 р. і Національна програма «Україна-2010». На жаль, ці програми теж не були реалізовані.

Сотні, а то й тисячі підприємств, що вважалися неприбутковими, одержували прибутки в тіньовому секторі економіки і субсидії від держави – в офіційному секторі. Криза неплатежів і ухиляння від податків скорочували доходну частину бюджету, що призводило до невиплат заробітної платні бюджетникам і звуження внутрішнього ринку[1].

Дефолт, допущений російським урядом С. Кириєнка в серпні 1998 р., яскраво засвідчив залежність української економіки від стану справ у народному господарстві Росії. За короткий період гривня знецінилася удвоє. У доларизованому, тобто вкрай залежному від цін світового ринку українському господарстві відповідно піднялися ціни, у тому числі на товари народного споживання. При стабільному рівні зарплат і соціальних виплат це зумовило істотне падіння рівня життя.

Країни з перехідною економікою могли використовувати два методи фінансової стабілізації – активний і пасивний. Активний метод полягав у жорсткому «прив'язуванні» своєї валюти до однієї з високоліквідних валют Заходу або «кошика валют». Така валютно-фінансова політика була ефективною за наявності сильної виконавчої влади та її надійної взаємодії з владою законодавчою. Використовуючи її, країни Балтії забезпечили високі темпи економічного зростання при мінімумі інфляції.

Україна, однак, використовувала для фінансової стабілізації пасивний метод, тобто політику гнучкого валютного курсу, який визначався взаємодією ринкових сил, вільних від адміністративних обмежень. Такий валютний режим збалансовував реальний попит на іноземну валюту з її пропонуванням, компенсував внутрішню інфляцію, сприяв накопиченню валютних резервів Національного банку і підвищував конкурентоспроможність товарів вітчизняного виробника.

Позитивні властивості вільного валютного режиму цим, власне, й вичерпувалися. Український уряд, як і всі громадяни країни, нерідко ставав за цих умов іграшкою в сліпій грі цін світового ринку. Яскравим прикладом небезпеки пасивного методу фінансової стабілізації були наслідки російського дефолту для України.

Шляхи реформування української економіки не були б такими звивистими за наявності політичної стабілізації суспільства. Проте реформи здійснювалися за наявності обмеженої законодавчої бази. Більшість депутатів Верховної Ради не мала ні часу, ні бажання, ні достатньої кваліфікації, щоб в тиші своїх кабінетів опрацьовувати необхідні закони. Проект Закону «Про валютне регулювання», як зазначалося в посланні Президента України в 2000 р., чекав на свою чергу з 1995 р.[2] Президент України просувався курсом ринкових реформ переважно за допомогою власних указів.

---

[1] Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. – К., 2008. – С. 150.

[2] Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2000. – С. 40.

Указ не є законом. Це розуміли як вітчизняні, так і особливо зарубіжні підприємці в Україні. Не випадково Л. Кучма та його Адміністрація прагнули підкріпити силу указів за допомогою універсального засобу – долара. До осені 1994 р. ніхто у світі не думав, що Україна здійснює ринкові реформи. Відповідно, ніхто не давав їй грошей під системні перетворення. Україна залишалася єдиною з країн СНД, яка не отримувала кредитів МВФ.

Л. Кучмі кредити пообіцяли після оприлюднення програми ринкових реформ. Власне, коли він виступав з викладом цієї програми в парламенті на початку жовтня 1994 р., делегація України вже «вибивала» кредити в МВФ. Втрачати час не дозволяла ситуація. За повної відсутності «живих» грошей до кінця року уряд мав зробити кілька великих платежів, у тому числі – понад мільярд доларів за газ Росії і Туркменії[1].

Здійснені тоді в уряді розрахунки свідчили, що Україні потрібна фінансова допомога на два останні місяці 1994 р. і на 1995 р. у сумі близько 6 млрд дол. США. Саме таку суму називали українські делегації на переговорах з керівництвом МВФ і Світового банку. Йшлося про сукупність різних програм: стабілізаційного кредиту (з метою подолання інфляції), реабілітаційної позики, залучення коштів для зведення кінців з кінцями у платіжному балансі, утворення стабілізаційного фонду для нової національної грошової одиниці і, нарешті, фінансових ресурсів для структурної перебудови енергетики, проведення комплексних заходів з енергозбереження, пом'якшення енергетичної кризи.

У згаданому вище виступі на конференції у Ванкувері Л. Кучма розповів про ці розрахунки і заявив про необхідність реструктуризації зовнішнього боргу Україною[2].

Фінансове становище держави справді було складним. Банкрутство державних фінансів всередині країни і на міжнародному фінансовому ринку вже відбулося, хоч український уряд не оголошував офіційно дефолту. Однак суми в борг, які просили представники України у Заходу, щоб вийти з фінансової кризи, були надто великими. Україна їх так і не отримала.

Значно пізніше, у листопаді 2000 р. Л. Кучма визнав надмірну перебільшеність розрахунків щодо зовнішньої фінансової допомоги. Він зазначив також, виходячи з досвіду спілкування з фінансовими установами Заходу, й інше: «Фінансова підтримка здійснюваних в Україні реформ надавалася, як правило, з явно необґрунтованими застереженнями та вимогами і супроводжувалася такими умовами, у тому числі політичними, які далеко не в усьому були адекватними об'єктивним обставинам та реальним процесам»[3].

Кредитна форма залучення зарубіжних фінансових коштів була досить небезпечна і з інших причин. Адже кредитами розпоряджалися здебільшого не бізнесмени, а чиновники. Вони могли так «розпорядитися», що одержані кошти зникали без сліду. Залишалися лише зобов'язання держави виплачувати позикодавцю всю суму кредиту з відсотками.

---

[1] Кучма Л. Вірю в український народ. – С. 31.

[2] Там само. – С. 40.

[3] Виступ Президента України Л.Д. Кучми на науковій конференції 16 листопада 2000 р. // Президент. вісн. – 2000. – № 22.

Кредити міжнародних фінансових організацій були здебільшого незв'язаними, тобто виділялися під загальне зобов'язання здійснювати ринкові реформи. Вони використовувалися урядом на власний розсуд. Виникали й такі ситуації, коли зарубіжні кредити об'єктивно сприяли консервації неринкових форм виробничих відносин або подовжували стан технічної відсталості. Наприклад, можливість оплати енергоносіїв за рахунок зарубіжних кредитів давала змогу й надалі використовувати у виробництві застарілу техніку з підвищеними показниками енергоємності. Уряд мав підстави вважати, що в даному разі краще уникнути безробіття та подальшого зниження виробництва, ніж вивести з експлуатації надто енергоємне устаткування.

Наприкінці 1990-х рр. Україна стала найбільш енергозатратною країною світу: маючи 1 % населення від загальносвітової чисельності, вона поглинала 1,9 % загальносвітового виробництва енергоносіїв. На один долар ВВП українська економіка витрачала в 5,5 разів більше енергоресурсів, ніж країни Центральної Європи, і в 12 разів більше, ніж країни Західної Європи[1].

Чимало економістів з тривогою зауважувало, що Україна «сіла на кредитну голку». Якщо кредити постійно спрямовувалися на «латання дірок» у бюджеті, то виникала справді наркотична залежність державних фінансів від зарубіжної допомоги. Врятувати країну від дефолту – це зовсім не те саме, що постійно рятувати її від наслідків поганого господарювання.

Уряди Є. Марчука (з березня 1995 р.), П. Лазаренка (з травня 1996 р.) і В. Пустовойтенка (з липня 1997 р.) прагнули залучити в Україну якомога більше зарубіжних кредитів. Це був найлегший шлях розв'язання поточних проблем. Наприклад, якщо кредити використовувалися на покриття дефіциту торговельного балансу, то в країні штучно створювався достаток імпортних товарів. Проте така економічна політика мала дві фундаментальні вади: по-перше, неспроможність вітчизняної промисловості конкурувати з дешевими і якісними імпортними товарами; по-друге, відсутність можливості у недалекому майбутньому розрахуватися за кредити.

На початок 2000 р. державний зовнішній борг України перевищив 12,6 млрд дол. США. Після російського дефолту це недалеке майбутнє почало переходити в українську сучасність з дивовижною швидкістю. З урахуванням стрімкої девальвації гривні зовнішня заборгованість у співставленні з валовим внутрішнім продуктом піднялася з 22,9 % в 1997 р. до 41,8 % в 1998 р. і 54,2 % у 1999 р.[2]

Через економічну кризу, перевищення витратної частини державного бюджету над доходною, постійну дефіцитність платіжного балансу (викликану передусім відсутністю ефективної енергозберігаючої політики) і відплив за кордон вітчизняного капіталу український уряд не мав можливості здійснювати чергові платежі по боргах без оформлення нових позик. За 1997–1998 рр. сформувалася фінансова «піраміда». Країна стала завалюватися у боргову яму.

---

[1] Президентський вісник. – 2001. – № 3.

[2] Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. – С. 43–44.

Директор Національного інституту стратегічних досліджень, радник Л. Кучми з питань економіки А. Гальчинський згадував у своїх мемуарах: «У 1997–1998 роках після фінансової кризи щопонеділка у Президента збиралося 5–6 осіб і в оперативному режимі вирішували, як втримати економіку, щоб не втрапити знову в ту божевільну інфляцію, яку ми пережили 1993 року. Президентові потрібно було мати сильну волю, зібрану в кулак. По суті, Президент був тоді і главою держави, і главою уряду, і керівником Нацбанку. Все вирішувалося в його кабінеті»[1].

Треба повторити, що все вирішувалося в кабінеті Президента, але не все – ним самим. Сильною рисою вдачі Л. Кучми, у минулому – керівника одного з найбільших в СРСР підприємств, було вміння розпізнавати людей і доручати відповідальну справу саме тому, хто міг з нею впоратися. На цих нарадах він не виконував роль керівника Національного банку України, а уважно прислуховувався до рекомендацій його Голови В. Ющенка. У ситуації фінансової катастрофи, яка загрожувала незрівнянно більшими небезпеками, ніж російський дефолт, Л. Кучма не випадково визначив кандидатуру В. Ющенка на посаду голови уряду з правом самостійно обирати й розставляти ключові кадри в Кабінеті Міністрів та запроваджувати, якщо вимагала ситуація, найбільш радикальні реформи.

Наприкінці 1999 р., коли уряд очолив В. Ющенко, фінансове становище країни було надзвичайно складним. Зарубіжні позикодавці відмовлялися давати нові позики. Майже всі боргові зобов'язання були короткими. Основні платежі по них припадали на 2000–2001 рр. Навряд чи фінансове становище України у першій половині 2000 р. було кращим, ніж у другій половині 1994 р.

Проте змінилася на краще загальноекономічна ситуація. В 1999 р. і особливо в 2000 р. припинився спад виробництва в основних галузях промисловості й народного господарства. В. Ющенко домігся своєчасного прийняття Верховною Радою бездефіцитного бюджету і домовився з кредиторами про реструктуризацію боргів. Виявилося, що Україна може жити без щорічних кредитних вливань.

Тут варто зазначити, що уряду В. Ющенка багато в чому допомогли дії попереднього уряду В. Пустовойтенка. Саме цей уряд запустив режим найбільшого сприяння розвитку гірничо-металургійного комплексу з 1 липня 1999 року під виглядом «економічного експерименту». 14 липня Верховна Рада прийняла Закон «Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України», згідно з яким 64 підприємства й організації галузі отримували такі преференції:

- реструктуризація заборгованості за обов'язковими виплатами в бюджети всіх рівнів, а також пені та штрафів, що накопичилися на 01.07.1999;
- скорочення податку на прибуток з 30 % до 9 % (з 2001 р. – до 15 %);
- зменшення ставки обов'язкового збору в державний інноваційний фонд на 50 %;
- звільнення від збору на будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання автомобільних шляхів загального користування;

[1] Див.: Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. – С. 213.

- Державній податковій інспекції було надане право видачі для підприємств безвідсоткового податкового кредиту на строк до 36 місяців;
- нарешті 70 % від збору за забруднення навколишнього середовища підприємства могли залишати у себе за умови обов'язкового спрямування їх на природоохоронні заходи.

Фінансові ресурси, що вивільнялися за рахунок наведених вище преференцій, мали обов'язково спрямовуватися винятково на поповнення обігових коштів. При цьому за підприємствами встановлювався жорсткий контроль, і в разі нецільового використання коштів накладалися штрафні санкції. Поточні платежі до бюджетів і спецфондів повинні були сплачуватися без затримки, інакше завод міг бути виключений зі списку підприємств, на які поширювалися преференції. Щоправда, у реальності не всім підприємствам удавалося дотримуватися всього комплексу вимог (відповідно, деякі з них були виключені з експерименту).

Загалом, логіка експерименту була спрямована не тільки на фінансове оздоровлення, а й на запуск галузі в самостійне, без державної підтримки, функціонування. За підсумками 2000 р. зростання виробництва в ГМК склало 17 %. Безсумнівно, таким результатам сприяла вдала зовнішньоекономічна кон'юнктура, а також курсова політика (позитивний вплив мала девальвація національної валюти в 1998 р.). За даними Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, чистий прибуток у галузі зріс на 57,2 %, експорт – у 1,9 разу (зовнішні поставки частково виходили з «тіні»), рентабельність реалізованої продукції склала 26,3 %, частка бартерних операцій зменшилася з 36,1 % у 1999 р. до 11,1 % у 2000 р. Платежі в бюджети всіх рівнів зросли на 48,2 %, перерахування до Пенсійного фонду – на 52,2 %. Заборгованість із заробітної платні зменшилася удвічі. На чверть збільшилися витрати на технічну модернізацію виробництва. Дефіцит обігових коштів, подолання якого було однією з основних цілей експерименту, зменшився з 3,4 млрд грн на початку 2000 р. до 0,6 млрд грн на початку 2001 р.

Усе це спричинило поліпшення макроекономічних показників: 2000-й став першим роком у незалежній Україні, коли була зафіксована позитивна динаміка валового внутрішнього продукту. При цьому розрахунки втрат і надходжень бюджетів усіх рівнів і Пенсійного фонду свідчать, що ГМК дотувався лише в другому півріччі 1999 р., а в наступні два роки суттєво наростив свої платежі державі. Сумарно за два з половиною роки галузь виплатила на 2,6 млрд грн більше, ніж отримала[1]. І це не враховуючи десятикратного зниження заборгованості із заробітної платні, поповнення обігових коштів і розширення обсягів капіталовкладень.

Важливим завданням для В. Ющенка на посаді голови уряду було приборкання корупції в енергетичному секторі промисловості. Щоб досягти бодай мінімального прогресу в цій сфері, він прийняв вдале кадрове рішення: домігся призначення Ю. Тимошенко на посаду віце-прем'єр-міністра, відповідального

[1] Розвиток сектора чорної металургії в Україні: аналітичний огляд. – К., 2004. – С. 91.

за енергетичний сектор. Ю. Тимошенко увійшла у вузьке коло олігархів саме завдяки бартерним оборудкам з газом, а тому чудово орієнтувалася в усіх технологіях, придатних для здобуття шалених і швидких грошей на посередницьких операціях з енергоносіями. Бажаючи зробити політичну кар'єру, вона впродовж короткого часу максимально скоротила взаємозаліки та бартер і знайшла способи, як примусити багаторічних боржників розрахуватися з державним бюджетом. Питома вага бартерних розрахунків у промисловості скоротилася з 34,6 % у червні 1999 р. до 19,2 % у червні 2000 р.[1] Збільшення прибуткової частини бюджету дало змогу урядові погасити заборгованість по зарплатах і пенсіях.

За період нетривалого врядування В. Ющенка було скасовано не менше півсотні регулятивних і обмежувальних актів, що заважали розвитку середнього бізнесу, а також понад 250 постанов, які надавали пільги підприємствам. Запровадження жорстокої платіжної дисципліни упорядкувало відносини великого бізнесу з державним бюджетом. За допомогою західних експертів була раціоналізована діяльність ключових міністерств і відомств, які відповідали за стан економіки[2].

На відміну від гірничо-металургійного комплексу та енергетики реформування сільського господарства стикнулося з проблемами. На селі було важче подолати той соціально-економічний устрій, запровадження якого в 1929–1933 рр. коштувало комуністичному режиму великих зусиль, а селянам мільйонних людських жертв.

Розуміння того, що колгоспно-радгоспний лад не має майбутнього, прийшло до багатьох представників української політичної еліти досить рано. У прийнятому 18 грудня 1990 р. Земельному кодексі України вже закладалися, хоча й у декларативній формі, основні положення реформи аграрних відносин, включаючи визнання права приватної власності на землю. Щоб наповнити ці положення реальним змістом, слід було створювати законодавчу й нормативну бази. У березні 1991 р. земля була оголошена об'єктом реформи. Здійснення її покладалося на місцеві ради народних депутатів і Раду Міністрів УРСР. Однак концептуально суть земельної реформи не була опрацьована. Органи влади продовжували лише декларувати наміри.

Восени 1991 р. уряд В. Фокіна запропонував Верховній Раді план перетворень, розроблений під впливом концепції російських реформ. Передбачалося, що впродовж 1992 р. колгоспи мають бути перетворені на асоціації або господарські товариства. При цьому декларувалося право кожного колгоспника на вихід з колгоспу і створення власного приватного господарства.

Верховна Рада під тиском уряду почала розроблення пакета відповідних законодавчих актів. 20 грудня 1991 р. було прийнято Закон України «Про селянське (фермерське) господарство». Передбачалося створення спеціального земельного фонду через вилучення частини земель, що перебували у користуванні колгоспів і радгоспів. Фонд призначався для надання ділянок усім громадянам, які виявляли бажання організувати фермерське господарство.

[1] Там само. – С. 157.
[2] Там само. – С. 158.

30 січня 1992 р. було зроблено новий великий крок у напрямі реформування аграрних відносин: Верховна Рада прийняла Закон України «Про форми власності на землю». Проголошувалося, що поряд з державною формою власності на землю можуть існувати колективна і приватна, причому всі вони є рівноправними. Законодавчо спростовувався один з найголовніших постулатів комуністичної доктрини – про необхідність націоналізації всієї землі. Проте в Законі залишалося поняття колективної власності на землю, яке протиставлялося приватній власності.

Такої форми власності некомуністичні країни не знали. Було зрозуміло, що Верховна Рада України мала на меті надання права власності на землю колгоспам (якого вони не мали за радянських часів). Проте залишалося незрозумілим, як колгоспи і колгоспники могли б реалізувати це право: чи кожний колгоспник з власної волі, чи прийняттям розпорядчих рішень на загальних зборах колгоспу більшістю голосів, чи делегуванням цього права правлінню колгоспу або його голові. Варіантів було більше, ніж досить, але вибір будь-якого з них означав, що колективний або індивідуальний розпорядник землі фактично наділявся правом приватної власності. Колективна форма власності на землю або будь-які інші засоби виробництва були абстракцією з міфічного арсеналу «політичної економії соціалізму», так само, як категорія суспільної власності.

Зміст Закону України «Про форми власності на землю» не залишав сумнівів у тому, що українські парламентарі не вийшли з-під впливу ідеологічних стереотипів нещодавнього радянського минулого. Вони були неспроможні надати реальним майновим відносинам у суспільстві юридично грамотної форми.

Крім того, практика законодавчої діяльності українського парламенту засвідчувала відсутність цілісної концепції реформи аграрних відносин. Верховна Рада обмежувалася найпростішим: прийняттям декларацій, яким надавалася форма законодавчих актів. На початку 1992 р. вона прийняла два документи протилежного змісту: постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» і Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство». Перший з'явився під тиском реформаторів, стурбованих пробуксовуванням земельної реформи. У ньому були переосмислені норми Земельного кодексу 1990 р., які гальмували організацію фермерських господарств. Другий було прийнято під впливом депутатів-аграріїв, зацікавлених у збереженні існуючого становища.

Керівництво України не шкодувало слів, щоб відмовитися від колгоспно-радгоспного ладу. Та це були лише слова. Колгоспи й радгоспи залишалися єдино важливим у сільському господарстві елементом економічної структури. Торувала собі шлях лише нова термінологія, створюючи оманливе враження, що реформи здійснюються.

Рішення Верховної Ради України щодо перетворення в 1992 р. колгоспів на асоціації або господарські товариства не було реалізоване своєчасно. Впродовж цього року паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів. Проте на початок 1995 р. статус змінився у 8,8 тис. колгоспів (94 % загальної кількості). З них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств. На їхній базі виникло 6,5 тис. колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) з пра-

вом власності їхніх членів на частку майна (паю), а також 1,2 тис. селянських спілок і кооперативів, 175 акціонерних товариств[1].

Проте паювання чи акціонування майна колгоспів і радгоспів не вирішувало основного питання. Виробничі відносини між державою та сільськогосподарськими підприємствами, а також усередині останніх залишалися нереформованими. З паювання або акціонування виключалася земля – основний засіб виробництва.

Партія влади в обласній і районній ланках здебільшого гальмувала процес виділення фермерам земельних ділянок і відмовлялася надавати їм реальну допомогу. Спостерігалося й зворотне, патерналістське ставлення з її боку до фермерів, але воно здебільшого було викликане особистою зацікавленістю.

Поміж колгоспників було небагато бажаючих стати фермерами. Вони виконували в артілях обмежені трудові операції на основі поділу праці, отже, їм було б не просто взятися раптом за весь цикл сільськогосподарських робіт. Щодо демографічної структури сільського населення, то переважну більшість у ній становили люди старшого віку. Вони небезпідставно розглядали колгосп або радгосп (КСП), у якому провели все трудове життя, як підприємство, покликане допомогти їм у пенсійному віці. У колгоспників не було коштів, щоб придбати засоби виробництва для фермерського господарства. У країні не було банків, здатних надавати позички для придбання засобів виробництва. Не існувало й перспектив для виникнення таких банків, оскільки земля була виключена з ринкового обороту і не підлягала заставі. Нарешті, промисловість не виробляла техніку, придатну для експлуатації у фермерському господарстві. Через ці чинники в Україні налічувалося в 1993 р. менше 15 тис. фермерських господарств. Через п'ять років кількість їх зросла до 35 тис.[2] У масштабі країни, однак, це була мізерна частина.

Продукція колгоспів і радгоспів щороку обходилася суспільству дорожче. Щоб закупити восени врожай, держава надавала товаровиробникам кредити, на повернення яких годі було сподіватися. У 1991–1994 рр. сільське господарство стало одним з головних чинників розкручування інфляційної спіралі.

У документі «Про основні засади економічної та соціальної політики» (жовтень 1999 р.) наголошувалося, що стратегічна мета аграрної політики полягає у формуванні реального власника та господаря землі, соціально-економічній розбудові села, вирішенні продовольчої проблеми. Ставилося завдання змінити весь комплекс соціально-економічних відносин, який складався на селі впродовж багатьох десятиліть і здавався для його мешканців непорушним. Найважливішою ланкою перебудови виробничих відносин у аграрній сфері вважалася земельна реформа.

Саме земельні відносини були однією з основних причин занепаду сільського господарства. Державна монополія на землю виявилася згубною не тільки для селянства й сільського господарства, а й для держави в цілому. Проголошу-

[1] Розвиток сектора чорної металургії в Україні: аналітичний огляд. – К., 2004. – С. 135.

[2] Про основні засади економічної і соціальної політики. Доповідь Президента України. – С. 23.

валося, що при розв'язанні корінного завдання земельної реформи – питання про власність на землю, не можна керуватися суто політичними та ідеологічними догмами. Приватна власність на землю мала стати домінуючою базою аграрних перетворень. Земля повинна була належати тим, хто її обробляє. Поверталося первинне значення спотвореному більшовиками лозунгу «Землю – селянам!»

У листопаді 1994 р. з'явився Указ Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва». У ньому передбачалося розв'язання трьох основних проблем земельної реформи – приватизації, оцінки і ринку землі.

Першим кроком у формуванні приватної власності на землю було її роздержавлення. Тому в Указі було запроваджене поняття колективної власності на землю. Земля в користуванні колективних господарств, тобто колгоспів і радгоспів, які набули форми КСП, повинна була тепер належати їм, а не державі.

Після роздержавлення ставало можливим паювання землі. Було забезпечено пріоритет права кожного власника на продаж свого земельного паю над правом колективу. Тобто селянин сам міг вирішити, чи залишати земельний пай у колективному підприємстві або акціонерному товаристві на умовах оренди, чи заснувати приватне господарство фермерського типу. Розмежовувалися форми власності на землю і форми господарювання на землі. За цих умов приватизація землі не означала скасування звичних для селян колективних форм господарювання, проти чого протестували ліві партії. Колгоспи могли й надалі існувати, але тільки після господарського самовизначення кожного селянина-власника персонально. Цим реально, а не декларативно було забезпечено право кожного власника земельного паю вирішувати, як йому господарювати – у колективі чи самостійно. Така норма Указу президент відповідала критеріям демократичного суспільства.

Роздержавлення та паювання землі покладалися на керівників і фахівців колгоспів і радгоспів. Таким чином проблема їхнього протистояння земельній реформі знімалася. Маючи особливо великі майнові паї, ця категорія найбільш впливових у сільській місцевості працівників ставала економічно зацікавленою у здійсненні реформ.

Впродовж 1995–1997 рр. документи на право земельної власності отримали майже всі колективні господарства. Після цього повинна була розпочатися реалізація завдань другого етапу реформи – формування реального власника землі, передача землі безпосередньо тим, хто її обробляє. Було завершено приватизацію присадибних ділянок. До 2000 р. майже 6,1 млн селян отримали сертифікати, які підтверджували, що вони є власниками земельного паю.

Але на цьому реформа зупинилася. Сертифікати засвідчували лише те, що селянин має право власності на певну частку земельного масиву, який після роздержавлення належав на правах колективної власності всьому КСП. Цю його частку слід було виділити з-поміж інших безпосередньо на місцевості, тобто провести межування. Навіть в одному КСП землі були різної якості й призначення. Тому реальний поділ земельного масиву на паї перетворювався на гостру соціальну проблему. Крім того, розпаювання на місцевості означало фактичне припинення діяльності КСП.

Завершальний етап аграрної реформи мав ознаменуватися появою приватного господарства, що заступало в усіх своїх функціях колективне сільськогосподарське підприємство. Як і початковий її етап, він був проведений за допомогою Указу Президента. 3 грудня 1999 р. з'явився Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Його поява була своєчасною, оскільки колгоспний лад з року в рік деградував: 85 % КСП у 1999 р. були збитковими (у 1994 р. – 24 %)[1].

Виходячи з духу і букви цього Указу, ключовими напрямами завершального етапу аграрної реформи були такі:

По-перше, був забезпечений вищий рівень персоніфікації власності при збереженні цілісності господарсько-територіальних комплексів. Це гарантувало більш ефективне використання землі й майна і не допускало розвалу соціальної сфери села, яка спиралася на колгоспний лад.

По-друге, планувалося здійснити перехід на суцільні земельно-орендні відносини між власниками земельних паїв і суб'єктами господарювання.

По-третє, були створені сприятливі умови для розвитку особистих підсобних господарств з перспективою надання найкращим з них статусу юридичної особи (тобто фермерського господарства).

Роль приватного сектора у виробництві сільськогосподарської продукції за 1990-ті роки зросла з 29,4 % до 59,9 % (за вартістю)[2]. Зокрема, у виробництві картоплі вона зросла з 71 % до 98 %, овочів – з 27 % до 85 %, фруктів і ягід – з 54 % до 82 %, м'яса у забійній вазі – з 29 % до 71 %, молока – з 24 % до 62 %, яєць – з 38 % до 63 %, вовни – з 11 % до 50 %[3]. Звичайно, вражаюче збільшення частки приватного сектора у виробництві сільськогосподарської продукції свідчило не стільки про його успіхи, скільки про розвал колективного сектора, який з кожним роком виробляв все менше продукції в абсолютному вимірі. Проте для споживачів сільськогосподарської продукції не мало значення, звідки вона надходить на ринок. Якщо продукція надходила з підсобного господарства (яке вже втрачало ознаки підсобного і ставало основним на селі), то треба було потурбуватися про те, щоб підвищити товарність такого господарства за рахунок розширення його земельним паєм з КСП. Виділення селянам на отриманий земельний пай у натурі майна у вигляді будівель і споруд, техніки, робочої і продуктивної худоби, знарядь праці тощо зміцнювало їхнє особисте господарство.

Впродовж першого року дії президентського Указу на селі було додатково створено 4 тис. підприємств. Загальна кількість їх на початок 2001 р. дійшла 15 тис. Під час реформування було збережено цілісність земельних і майнових комплексів КСП. Понад 85 % договорів оренди селяни уклали зі своїми господарствами, 10 % – з підприємницькими структурами (як правило, інвесторами

[1] Кульчицький С.В. Національно-державне відродження українського народу // Новітня історія України. 1900–2000. – К., 2002. – С. 631.

[2] Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. – С. 71.

[3] Україна-1998. Інформаційно-статистичний довідник. – К., 1999. – С. 53.

їхніх господарств) і лише 5 % – з фермерами. Три чверті керівників і фахівців колишніх КСП утворили на їхньому підґрунті нові приватні формування[1].

Перетворення колгоспів і радгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства нічого не змінювало в їхній внутрішній суті. Навпаки, розпаювання землі навіть без визначення земельних ділянок на місцевості сприяло докорінній зміні виробничих відносин. Нові приватні формування з неусталеною назвою вже майже нічим не нагадували колгоспи і радгоспи. Перехід на земельно-орендні відносини між селянами й тими підприємцями, хто брав на себе відповідальність за функціонування колишніх КСП у приватизованій формі, становив найбільш м'яку форму аграрної реформи. Селяни мали можливість вибору: чи віддати свою землю (крім присадибної ділянки) в оренду, чи у зручний для себе час перейти на самостійне господарювання.

Наприкінці 2000 р. в Україні ще залишалося близько 1,5 тис. колишніх КСП, які через різні причини не стали справжніми приватними господарствами[2]. Вони набули форми кооперативів із сотнею або більше засновників. Такі кооперативи не відрізнялися від колишніх КСП, а точніше – від колгоспів або радгоспів.

Навесні 2000 р. не бракувало песимістичних прогнозів щодо наслідків президентського Указу «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Пророкували зрив посівної кампанії і цілковитий розвал тваринницької галузі. Підсумки першого року господарювання в умовах відсутності колгоспного ладу виявилися цілком сприятливим. Виробництво валової сільськогосподарської продукції зросло за 2000 р. на 9,2 %[3].

Це не означає, однак, що основні труднощі трансформаційного періоду для сільського господарства залишилися позаду. Не зникли й питання щодо врегулювання майнових відносин реформованих підприємств, формування ринку землі, забезпечення державного захисту приватної власності на землю, запровадження механізмів іпотечного кредитування та страхування сільськогосподарського виробництва тощо.

Визначення на місцевості земельного паю, як свідчить практика, пов'язане з багатьма ускладненнями технічного (відсутність кваліфікованих фахівців з межування земель), нормативного і законодавчого характеру. Відсутність законодавчої бази була найбільш дошкульним недоліком аграрної реформи.

Маючи виключне право приймати закони, Верховна Рада України не спромоглася внести свій вклад в аграрну реформу. Чи варто звинувачувати в цьому законодавців?

Колгоспний лад надто довго проіснував на українській землі. Тому він залишався й тоді, коли зникла командна економіка, хоча насправді не міг функціонувати без неї. У результаті сільське господарство все більше починало триматися тільки на присадибних селянських ділянках з обмеженою товарністю.

---

[1] Кучма Л.Д. Виступ на конференції Всеукраїнського союзу сільськогосподарських підприємств 23 лютого 2001 р. // Президент. вісн. – 2001. – № 9.

[2] Інтерв'ю із заступником глави Адміністрації Президента України П.Гайдуцьким // Президент. вісн. – 2000. – № 25.

[3] Президентський вісник. – 2001. – № 11.

По суті, основний масив сільськогосподарських угідь виключався з народногосподарського обороту, створюючи цим загрозу національній безпеці.

Такою була об'єктивна реальність. Однак людям, які працювали на землі, було важко (економічно й психологічно) пристосуватися до цієї реальності. Вони, а разом з ними й депутати від їхніх округів, не могли наважитися зробити кроки, руйнівні для колгоспного ладу.

Президентські укази в цій ситуації (їх за 1994–2000 рр. було прийнято понад два десятки) підштовхували до дій у певному напрямку. Норми указів враховували нові господарські тенденції, що складалися на селі, хоча останні були далеко не ідеальними. Зокрема, принцип соціальної справедливості нерідко приносився в жертву принципу економічної доцільності. За інших умов укази ніхто б не виконував. Так або інакше, вони зробили свою справу: видалили вже відмерлий орган, який загрожував продуктами розкладу всьому суспільному організму.

Водночас всевладдя місцевого керівництва і безправ'я селян призводили до того, що земля почала відчужуватися не лише через оренду, а й шляхом скуповування, причому за кумедними цінами. З другої половини 1990-х рр. приватні фірми скуповували земельні паї по 100–200 грн за гектар (за середньої номінальної вартості гектара орної землі у 8,7 тис. грн)[1]. Охочих продати право на свій пай не бракувало, адже люди пенсійного віку становили до половини власників земельних паїв. Ухвалюючи в жовтні 2001 р. Земельний кодекс, парламент заборонив будь-яку форму відчуження паїв, окрім передачі у спадок. Право приватної власності на землю не скасовувалося, але запроваджувався тимчасовий мораторій на її купівлю-продаж. У жовтні 2004 р. за ініціативи опозиційних партій «Наша Україна», БЮТ і СПУ Верховна Рада подовжила мораторій на продаж землі до 2008 року. Станом на 2016 р. він продовжує діяти.

Як у кожній посткомуністичній країні, пануючою в Україні спочатку залишалася державна власність на засоби виробництва. Держава водночас була господарюючим суб'єктом і арбітром, що визначав правила гри для підприємців. Формування конкурентного ринкового середовища відбувалося уповільнено. На ринку панував не підприємець, а чиновник, що створювало сприятливі умови для виникнення корупції. Корумповані чиновники бачили в іноземних інвесторах небажаних конкурентів. Бюрократичну тяганину долали, зазвичай, лише потужні транснаціональні корпорації або обізнані з місцевими умовами вихідці з країн СНД. Л. Кучма змушений був визнати очевидне: «На шляху іноземного інвестора ще лишається безмежний ланцюг штучних бар'єрів, подолання яких потребує велетенських зусиль. Не останню роль у цьому відіграє корумпованість частини державного апарату»[2]. Коли радянські бюрократи змушені були визнавати щось неприємне для влади, вони завжди обмежували це «щось» певними рамками (наприклад, у цілком таємних рапортах про Голодомор твердили, що «частина населення голодує»). У суто радянському дусі Президент заявляв про корумпованість частини державного апарату. Не дивно, що український ринок

[1] Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. – С. 154.

[2] Кучма Л. Вірю в український народ. – С. 246.

виявився малоприваблив для іноземного інвестора. Держава взяла на себе роль основного позичальника зарубіжного капіталу. За всіх умов він залишався каталізатором ринкових перетворень.

Головним напрямом трансформації суспільства було реформування відносин власності. Падіння комуністичного режиму сталося швидко, але зміни у створеній під нього за роки «соціалістичного будівництва» економіці мали розтягнутися на тривалий час.

Після зникнення радянської влади економіка перестала бути командною, але залишилася державною. Внаслідок цього демократична держава не позбулася властивих для її радянської попередниці патерналістських функцій. Водночас вона не мала можливості здійснювати ефективну опіку над суспільством. Власне, саме вичерпання цієї можливості обумовило в 1980-х роках спочатку загострення системної кризи, а згодом – крах комуністичного режиму.

Ознакою загострення кризи директивної економіки слід уважати бурхливий розвиток приватного підприємництва впродовж останніх років горбачовської перебудови. Тоді почали виникати приватні товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ), закриті акціонерні товариства (ЗАТ), різноманітні кооперативи. Державна власність на засоби виробництва вважалася загальнонародною, але фактично була власністю вузького кола партійного керівництва. Після конституційної реформи вона стала власністю чиновників різного калібру, директорату та підприємливих людей в їхньому оточенні. Вони створювали приватні кооперативи, брали на себе функції реалізації продукції, що користувалася попитом, а також функції постачання сировини й матеріалів по цінах, вигідних не державі, а посередницьким структурам. Так накопичувався капітал, необхідний для майбутньої приватизації.

За 1991 р. і першу половину 1992 р. Верховна Рада України прийняла низку постанов і законів, які полегшували процеси роздержавлення і приватизації, серед них: «Про власність» (7 лютого 1991 р.), «Про підприємства в Україні» (27 березня 1991 р.), «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» (18 лютого 1992 р.), «Про приватизацію майна державних підприємств» (4 березня 1992 р.), «Про приватизацію невеликих державних підприємств» (6 березня 1992 р.). Закон «Про підприємства в Україні» передбачав створення корпорацій, тобто договірних об'єднань на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів. Корпорації повинні були налагоджувати горизонтальні зв'язки у виробничому процесі. До їхнього складу могли входити підприємства, комерційні банки, науково-технічні центри та інші організації різних форм власності.

Підготовчий етап приватизації був пов'язаний з передачею державних підприємств в оренду трудовим колективам. Фактично такими підприємствами розпоряджалася ініціативна група або навіть одна особа, яка забезпечувала безперебійну виробничу діяльність своїми коштами і привласнювала собі прибуток або зазнавала збитків. Трудовий колектив в обох випадках задовольнявся стабільною заробітною платнею.

7 липня 1992 р. Верховна Рада схвалила Державну програму приватизації. Вона передбачала передачу в приватні руки за рік або півтора дрібних під-

приємств сфери послуг, торгівлі, громадського харчування, легкої і харчової промисловості. На наступному етапі мала відбутися приватизація великих підприємств, переважно у формі створення акціонерних товариств. Однак іншою постановою, прийнятою того самого дня, Верховна Рада оголосила мораторій на приватизацію дрібних підприємств до запровадження нової грошової одиниці – гривні. Внаслідок цього за другу половину 1992 р. було приватизовано лише 22 підприємства (1 % від загальної кількості внесених до плану приватизації). Приватизувалися тільки підприємства, передані в оренду трудовим колективам з правом наступного викупу[1]. У 1993 р. приватизація відновилася вже без прив'язки до запровадження гривні, оскільки фінансове становище країни не давало змоги здійснити грошову реформу. Всього за 1991–1993 рр. у приватну (у тому числі кооперативну) власність перейшло лише 3,6 тис. підприємств та організацій, переважно дрібних[2].

Стратегія широкої приватизації уперше була накреслена в поданому до Верховної Ради документі «Про основні засади економічної та соціальної політики» (жовтень 1994 р.). Було проголошено, що інституціональні перетворення і, передовсім радикальні зміни у відносинах власності, здійснюватимуться не на основі послаблення, а, навпаки, посилення регулюючого впливу держави. Основним у новій економічній політиці ставав принцип керованого формування за участі держави сучасних ринкових механізмів. Утвердження останніх надавало можливість здійснювати цивілізований демонтаж адміністративних важелів управління.

Прискорене формування приватного сектора мало спиратися на нову правову базу і державну підтримку підприємництва. Президент був зобов'язаний конституційно закріпити свободу підприємництва, визначити межі його правового регулювання, не допускати прийняття органами державної влади й управління актів, що визначали привілейоване становище державних органів та підприємств щодо приватного підприємництва, а також організувати боротьбу з корупцією, організованою злочинністю, рекетом. Система державної підтримки приватного підприємництва містила такі компоненти: визначення пріоритетних напрямів підприємницької діяльності, які мали стимулюватися засобами фіскальної політики; спрямування частини коштів від приватизації державного майна на підтримання та розвиток підприємництва; резервування за суб'єктами підприємництва частки державних контрактів на конкурсних засадах; сприяння залученню іноземних інвестицій та іноземної допомоги у приватний сектор[3].

Однак невдовзі динаміка цих процесів була загальмована. Непідконтрольний Л. Кучмі парламент голосами лівих фракцій у грудні 1994 р. затвердив перелік 6 тис. великих і середніх підприємств, які не підлягали приватизації, а

[1] Біла С.О. Реформування відносин власності // Державотворчий процес в Україні. 1991–2006. – С. 292–293.

[2] Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. – С. 6.

[3] Про основні засади економічної та соціальної політики. Доповідь Президента України. – К., 1994. – С. 18–19.

наприкінці 1995 р. долучив до нього ще 2,4 тис.[1] Підприємства залишалися в державній власності, тобто в цілковитому розпорядженні чиновників міністерств і відомств і директорату. Кожне велике підприємство створило «дочірні фірми», і ті, хто стояв за ними, мали непоганий зиск від реалізації найбільш дефіцитної продукції, у тому числі на зовнішньому ринку. Підконтрольні їм підприємства одержували кредити з бюджету на пільгових умовах і державні замовлення по завищених цінах. Про пільгові умови і завищені ціни турбувалися або самі чиновники, які ставали народними депутатами, або ті депутати, які лобіювали в парламенті їхні інтереси.

У 1991 р. був створений Фонд державного майна України, на який покладалися контрольні функції щодо процесів приватизації. Однак регіональні клани і директорат промислових підприємств не бажали цілком віддавати цю прибуткову справу під контроль центральних органів управління. У центрі теж відбувалася боротьба за контроль над підприємствами між представниками законодавчої і виконавчої влади, а також всередині виконавчої влади. Л. Кравчук своїм Указом від 15 червня 1993 р. «Про корпоратизацію підприємств» надав змогу міністерствам і відомствам включати своїх представників до складу комісій з приватизації і в наглядові ради. Міністерства одержали право управляти державними пакетами акцій. Цим самим обмежувалися права і повноваження Фонду державного майна, який уже розбудовував мережу своїх регіональних відділень[2].

Оренда з викупом була найбільш невигідною формою приватизації, оскільки виключала участь внутрішніх або іноземних інвесторів. Підприємства ставали приватними, але залишалися технологічно відсталими і без всякої надії на централізовані державні інвестиції. Крім того, широке використання оренди з викупом усувало від приватизаційних процесів усіх громадян, за винятком тих, хто працював на цих підприємствах. Але державні підприємства нібито перебували в загальнонародній власності. Це означало, що кожний громадянин України мав право на свою частку цієї власності. Тому згаданий вище Указ Л. Кравчука «Про корпоратизацію підприємств» передбачав створення на базі державних заводів і організацій відкритих акціонерних товариств (ВАТ). Це відкривало шлях до реалізації акцій підприємств на сертифікатних аукціонах. Указ забороняв Фонду державного майна та його регіональним відділенням укладати угоди щодо оренди без корпоратизації[3].

19 млн громадян України одержали приватизаційні майнові сертифікати (ваучери), тобто формально стали акціонерами приватних компаній. На додаток, усі вони перетворилися на мільйонерів, але не доларових, а купонокарбованцевих. Фактично ж переважна їх більшість ледь животіла, одержуючи в кожну зарплатню кілька мільйонів купонокарбованців. На отриманий ваучер вони дивилися презирливо, оскільки знали що це папірець, рівновеликий купонокар-

[1] Касьянов Г. 1991–2007. Нариси новітньої історії. – С. 164.

[2] Біла С.О. Реформування відносин власності // Державотворчий процес в Україні. 1991–2006. – С. 297.

[3] Головко В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2009 рр. – К., 2012. – С. 143.

бованцю. 5,3 млн громадян навіть не потурбувалися отримати ваучери, а 2,5 млн отримали їх, але не використали[1]. Усі інші продали свої ваучери за безцінь тим, хто бажав їх купити. Покупці реєстрували своє право власності на підприємства і ставали його власниками. Здобуваючи контрольний пакет, вони не поспішали сплачувати дивіденди міноритаріям (дрібним власникам), а організовували додаткові випуски акцій, внаслідок чого вартість їх знецінювалася.

Сертифікатна приватизація здійснювалася в 1995–1998 рр. За цей час було приватизовано майже 50 тис. об'єктів, у тому числі понад 11 тис. середніх і великих підприємств. У приватну власність перейшло понад 90 % підприємств торгівлі, сфери обслуговування та громадського харчування. Було створено понад 40 тис. малих підприємств. Внаслідок приватизації досить швидко був подоланий товарний дефіцит і з'явилися передумови для формування середнього класу. 1998 р. став першим, коли за офіційною статистикою в приватному секторі промисловості було вироблено більше продукції, ніж у державному[2].

Загалом протягом 1992–1998 рр. в Україні був приватизований 61 591 об'єкт. З цієї кількості малі підприємства становили 49 519 одиниць (80,4 %), середні та великі – 10 840 одиниць (17,6 %), незавершене будівництво – 1232 об'єкти (2 %)[3].

Наведені нижче дані (табл. 5, в %) свідчать, що ставлення населення до приватизації на її початковому етапі й після завершення сертифікатної кампанії виявилося різним[4].

Таблиця 5

Як Ви ставитеся до приватизації малих підприємств?	**1992 р.**	**1998 р.**
скоріше негативно	13,6	20,9
важко сказати	28,8	24,9
скоріше позитивно	56,2	53,7
Як Ви ставитеся до приватизації великих підприємств?		
скоріше негативно	31,6	54,0
важко сказати	41,8	28,0
скоріше позитивно	25,1	17,5

У відповідях на запитання соціологів простежувалася негативна динаміка щодо ставлення до приватизації як великих, так і малих підприємств. Водночас громадяни чітко усвідомлювали принципову різницю між малими та великими підприємствами, а тому їхня підтримка переходу останніх до рук капіталістів була обмеженою від початку, а потім стала зовсім невеликою. Понад половину опитуваних висловили негативне ставлення до приватизації великих підприємств. Це означало, що пострадянське суспільство все-таки залишалося знач-

[1] Гальчинський А. Власність, яка вона є // Дзеркало тижня. – 2000. – 30 верес.

[2] Біла С.О. Реформування відносин власності // Державотворчий процес в Україні. 1991–2006. – С. 298.

[3] Реформи на Україні: ідеї та заходи. – К., 2000. – С. 143.

[4] Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С. 430.

ною мірою радянським. Люди більшою мірою покладалися на патерналізм державних чиновників, ніж на ділові якості капіталістів. У «лихі 90-ті» країна перебувала на етапі «дикого капіталізму», і даремно було б сподіватися на інший результат соціологічних опитувань. Навпаки, позитивне в основному ставлення суспільства до власників дрібних підприємств мало змінилося в досліджуваний період, хоча і тут виявилася негативна динаміка.

Чи варто було сподіватися на інші результати приватизації? Чи можливі були інші форми приватизації, крім сертифікатної? На такі запитання слід відповідати негативно: ні, не варто, ні, не були можливі.

У країнах колишнього Радянського Союзу, де сім десятиліть приватна власність на засоби виробництва зосереджувалася в руках невеликої купки політичних олігархів, які одягали її в шати загальнонародної власності, було неможливо здійснювати приватизацію в інший спосіб. Адже ці країни не мали ринкової інфраструктури, приватного капіталу, навіть довіри населення до інституту приватної власності. Наявні в Україні основні фонди (тобто основний капітал, якщо відмовитися від радянської термінології) становили 6,5 трлн грн, з них підлягав приватизації основний капітал в розмірі 4 трлн грн. Тим часом сукупні особисті заощадження громадян не перевищували 100 млрд грн[1].

Попри всі недоліки й тіньові сторони сертифікатної приватизації вона торувала шлях до ринкової економіки, тобто покінчила з директивною економікою, що силоміць насаджувалася радянською владою, аби доповнити політичну диктатуру комуністичної верхівки диктатурою економічною. Приватизація була шляхом до ринкової економіки, шляхом до Європи, не вираженої вірусом комунізму.

Внаслідок сертифікатної приватизації в країні з'явилися фондові біржі й позабіржовий фондовий ринок торговельних систем, утворився вторинний ринок цінних паперів, стала можливою вже не паперова (сертифікатна, ваучерна), а грошова приватизація. Почалася концентрація власності на засоби виробництва в руках невеликої купки людей, здатних скуповувати цінні папери найбільш перспективних підприємств. Особливою популярністю користувалися підприємства, здатні постачати продукцію на експорт. Акції підприємств скуповувалися майже за безцінь, якщо їх фінансовий стан був важкий. Проте якщо підприємство було перспективним, його штучно доводили до банкрутства, щоб згодом придбати контрольний пакет акцій за безцінь. Прибирати підприємства до рук починали з акцій, які належали трудовому колективу. Робітники, які місяцями не одержували заробітну платню, з радістю віддавали їх за дрібну готівку.

Грошова приватизація почалася в Україні з 1999 р. Державна програма приватизації на 1999-й рік була затверджена президентським Указом від 30 грудня 1998 р. всупереч блокуванню Верховною Радою. Створення пропрезидентської більшості в парламенті дало змогу прийняти Закон «Про державну програму приватизації». Ця програма була затверджена на три роки (2000–2002) і докорінно відрізнялася від попередніх. По-перше, приватизація мала здійсню-

[1] Лєдомська С., Ларцев В. Підсумки сертифікатної приватизації в Україні в 1995–2000 рр. // Економіка України. – 2001. – № 5. – С. 14.

ватися винятково за гроші. По-друге, запроваджувалося поняття індивідуальної приватизації. Вітчизняний чи іноземний інвестори мали впродовж не менше ніж три роки виробляти продукцію (виконувати роботи, надавати послуги), аналогічну основній продукції (роботам, послугам) приватизованого підприємства. Інвестором не могла бути компанія, зареєстрована в офшорній зоні. По-третє, саме з 2000 р. набула поширеності кампанія корпоратизації, тобто перетворення закритих акціонерних товариств на відкриті АТ.

Грошова приватизація мала істотні переваги перед сертифікатною. Проте в умовах України вона негайно оточила себе тіньовими схемами, у яких брали участь відповідальні особи уряду включно з Президентом України. Потенційні власники, зазвичай фінансово-промислові групи олігархічного походження, часто використовували механізм штучного банкрутства, щоб придбати приватизаційні об'єкти без конкурентів і без фінансових зобов'язань перед кредиторами. Здобуваючи певну частку цінних паперів у корпораціях, що перебували в державній власності, олігархи нерідко використовували додаткову емісію акцій, внаслідок чого частка державної власності зменшувалася до рівня, коли держава втрачала здатність впливати на прийняття управлінських рішень.

Олігархічна Україна виникла через те, що їй дали змогу виникнути. Той народ, що дав змогу, був вдячний олігархам, які дали йому можливість працювати, щоб заробляти на життя. Адже директивна економіка раптом і цілком неочікувано для всіх припинила існування. Люди опинилися в зовсім іншому середовищі, де панували інші правила гри. Наскільки вони були наївні в азбучних істинах ринку, свідчить історія «Українського будинку Селенга» (вітчизняний аналог МММ) і сотень інших «лохотронів» – фінансових пірамід, у яких відсотки по вкладах більш ранніх інвесторів сплачувалися за рахунок вкладів тих, хто прийшов пізніше.

Олігархами ставали ті, хто не розгубився в ситуації економічного хаосу і навіть спромігся обернути його собі на користь. Зрозуміло, що для успішної підприємницької діяльності був потрібний стартовий капітал або міцні зв'язки в коридорах влади.

Колективний портрет перших олігархів складався з людей різного походження. На першому місці слід поставити представників компартійно-радянської і комсомольської номенклатури. У цьому досить численному середовищі перевага була за тими, хто мав підприємницьку жилку і, звичайно, везіння. На другому місці опинилися представники здебільшого технічної інтелігенції, які спромоглися зорієнтуватися в ситуації економічного колапсу, скористатися новими законами про підприємництво і шпаринами в них, щоб обійти, за необхідності, законодавство, налагодити корупційні зв'язки з партією влади і знайти найбільш перспективні горизонти для бізнесу, особливо у сфері експортно-імпортних операцій. Серед олігархів були також найбільш успішні підпільні комерсанти, які сформувалися в тіньовій радянській економіці.

Канадський українець, економіст О. Гаврилишин, який впродовж тривалого часу працював на високих посадах у МВФ, а в 1991–1992 рр. став заступником міністра фінансів України, оцінював роль олігархів суто негативно: «Насправді вони можуть ставати такими могутніми, що у змові одне з одним

можуть "захоплювати державу" у сенсі отримання фактичного контролю над спрямуванням політики взагалі чи навіть визначенні результатів виборів»[1]. Поза сумнівом, олігархи за допомогою підконтрольних їм засобів масової інформації могли впливати на умонастрій електорату. Підрахунок голосів – це вже у віданні чиновників, здатних маніпулювати результатами виборів. Однак олігархів було чимало, і вони впливали на державний апарат різноспрямовано. Це переконливо довів американський професор шведського походження А. Ослунд, який працював економічним радником у російському (1991–1994), українському (1994–1997) та киргизькому (з 1998) урядах і детально вивчив особливості трансформаційного періоду в пострадянських країнах. Він не побачив в олігархах аж надто серйозної загрози для позитивних змін у суспільстві. «В Україні, – підкреслював він у 2003 р., – олігархи сильніші, ніж будь-де, проте їхня непостійність вражає. Олігархи приходять і йдуть, і їхня велика різноманітність показує, що між ними точиться дуже серйозна боротьба за владу. Врешті-решт, олігархи навряд чи зупинять перехід України до нормальної ринкової економіки, щонайбільше – лише уповільнять його»[2].

Отже, олігархи народжувалися в період трансформації директивної економіки на ринкову, коли влада і бізнес зливалися в одне ціле. Ці тенденції посилилися в наступний період (після 2004 р.). Цілком очевидно, що цей період ще триває, але він наближатиметься до природного кінця по мірі визрівання громадянського суспільства і встановлення його постійного контролю за державними інститутами.

У першій половині 1990-х рр. економіка України була особливо тісно пов'язана з російською. Тому перехід уряду Є. Гайдара до вільного ціноутворення бумерангом ударив по Україні. Індекс споживчих цін склав у 1992 р. 1627 % порівняно з попереднім, а в 1993 р. – 4835 % порівняно з 1992 р.[3] Інфляція цілком знецінила заробітну платню. Власне, й купувати щось у магазинах стало проблемою.

Становище мало змінилося в другій половині 1990-х рр. Заробітна платня, що нібито постійно підвищувалася, не могла наздогнати інфляцію. Лише в першій половині нульових років, коли інфляцію було майже приборкано, зарплата почала зростати. Нижче наведені дані (в %, див. табл. 6) до попереднього року[4].

Незважаючи на те що за 2001–2004 рр. номінальна заробітна платня зросла на 106,5 %, а реальна – на 76,5 %, оплата праці в Україні катастрофічно відставала від інших посткомуністичних країн[5]. Заробітна платня в країнах ринкової

---

[1] Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень. – К., 2007. – С. 221.

[2] Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку. – К., 2003. – С. 13.

[3] Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. – С. 79.

[4] Біла С.О. Соціально-економічний вимір // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. – С. 685.

[5] Лібанова Е. Кому вигідна дешева робоча сила? // Дзеркало тижня. – 2007. – 28 квіт.

економіки є похідною від рівня продуктивності праці. В Україні продуктивність праці була невисокою внаслідок використання застарілих засобів виробництва. Підприємці вважали більш вигідним для себе наймати некваліфіковану, а отже, й низькооплачувану робочу силу, ніж витрачати кошти на технічне переозброєння виробництва. Заводи, фабрики, шахти та інші промислові підприємства працювали, як правило, на застарілому обладнанні й були, по суті, не прийнятними для інновацій та наукових винаходів.

Таблиця 6

Роки	Номінальна зарплата	Реальна зарплата
1995	514,2	110,6
1996	171,4	96,6
1997	113,7	96,6
1998	107,2	96,2
1999	115,7	91,1
2000	129,6	99,1
2001	135,2	119,3
2002	121,0	118,2
2003	122,8	115,2
2004	127,5	123,8

Більш високий рівень заробітної плати в Росії, де умови праці не відрізнялися від українських, пояснювався лише тим, що держава платила «бюджетникам» вищу зарплатню, здобуваючи кошти від продажу енергоносіїв на зовнішньому ринку. Навпаки, Україна змушена була платити Росії за імпорт нафти і газу для потреб своєї надзвичайно енергозатратної економіки.

Низька оплата праці заохочувала трудову міграцію. За експертними оцінками, кількість трудових мігрантів становила від 2 до 3 і більше мільйонів осіб. Виїзд за кордон на тимчасову роботу найбільш кваліфікованої робочої сили негативно позначався на сукупному показнику продуктивності праці в національній економіці, тобто гальмував підвищення оплати праці. До негативного слід віднести також вплив відсутності батьків на виховання дітей і нерідко – випадки руйнування сімей. Позитивом було підвищення купівельної спроможності споживачів на внутрішньому ринку внаслідок переведення мігрантами великих сум у валюті своїм сім'ям. За орієнтовними розрахунками Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України, мігранти переправляли в Україну від 2,5 до 3,5 млрд дол. США[1].

Не можна сказати, що керівники держави не усвідомлювали небезпеку зубожіння переважної більшості населення на тлі безпардонного «жирування» невеликої купки нуворишів. Вони навіть озвучували цю небезпеку, особливо напередодні парламентських або президентських виборів. Адже народ зберігав важіль впливу на державу – вільні вибори. Варто процитувати уривок з опублікованого виступу Л. Кучми на розширеному засіданні колегії Міністерства праці

[1] Гайдуцький А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність // Дзеркало тижня. – 2007. – 21 квіт.

та соціальної політики 13 квітня 1999 р. (до президентських виборів тоді залишалося півроку): «Ще раз наголошую: при збереженні нинішнього залишкового принципу формування заробітної плати, фактичній відсутності державного її регулювання, руйнуванні нормативно-тарифних та організаційних механізмів, зростання прихованого безробіття та тінізації оплати – словом, за продовження усього букета неподобств у цій сфері зупинити деградаційні процеси в економіці буде неможливо. Де ви ще бачили, щоб різниця у заробітній платі робітника і керівника державного – підкреслюю: державного! – підприємства, професора і ректора вузу, рядового і головного лікарів медичних закладів сягала 15, 20, а то й більше разів? Це ж ненормальна, нездорова і вибухонебезпечна практика. І тим більше прикро, обурливо, що вона нікого не те що не турбує, а просто не цікавить»[1].

Президент домігся, щоб Верховна Рада прийняла 15 липня 1999 р. Закон України «Про прожитковий мінімум», який став основним соціальним стандартом, оскільки застосовувався для встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальних пенсій за віком, а також для визначення розмірів соціальної допомоги різним категоріям громадян. Після цього, хоч і не відразу, визначилася перспектива зростання життєвого рівня населення[2].

Таблиця 7

	2000	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**
Розмір прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу на місяць, у грн)	270	311	342	342	362
Чисельність населення із середньодушовими сукупними витратами на місяць, які нижчі за прожитковий мінімум					
у млн осіб	39,2	39,9	39,8	35,2	30,3
у % до всього населення	80,2	82,7	83,3	76,2	65,6

Отже, упродовж двох років 9,5 млн українських громадян вийшли зі смуги бідності, що пояснювалося в основному істотним поліпшенням пенсійного забезпечення. Однак слід зауважити, що дві третини громадян у 2004 р. залишалися в смузі бідності. Саме це стало однією з основних передумов революційних подій 2002–2004 рр.

У цілому за десятиліття, з 1992 по 2002 рр., Україна пройшла тернистий шлях від планової до ринкової економіки. Гальмування з перетвореннями на першому етапі реформ (під прикриттям соціальних гасел) не тільки зробило цей перехід більш соціально болючим, а й призвело до часткової втрати економічного, промислового та науково-технічного потенціалу. Забарившись на старті, Україна не змогла використати повною мірою можливості міжнародної підтримки та освоїти для себе нові ринки, як це зробили інші країни Центрально-Східної

[1] Див.: Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). Документи і матеріали. – С. 268–269.

[2] Біла С.О. Соціально-економічний вимір // Політична система для України: історичний досвід і виклик сучасності. – С. 686.

Європи. Крім того, це зберегло велику залежність вітчизняного господарства від ринків пострадянських республік, особливо Росії, причому залежність як від ринку збуту продукції, так і від поставок сировини та енергоносіїв. Це не лише консервувало проблеми національної економіки, які тягнулися ще з радянських часів, а й підштовхувало до проведення ринкових трансформацій за російськими зразками чи навіть до синхронізації їх з Росією.

Утім, незавершеність ринкових перетворень в Україні обумовила те, що вона менш потерпала від світової кризи 1998 р. порівняно, наприклад, з тією ж Росією. Натомість з 1999 р. спостерігалося економічне зростання, яке відбувалося одночасно із завершенням «великої приватизації». Саме реформи другої половини 1990-х років стали фундаментом зростання вітчизняної економіки, який був обірваний лише світовою економічною кризою 2008 р. Суттю цих реформ стала кардинальна зміна соціально-економічних відносин. Йдеться не лише про перетворення у сфері прав власності, визнання на рівні держави та суспільства природності соціальної нерівності, перехід від «плану до ринку», а й про істотну трансформацію самої суті господарської системи. На місце дефіциту товарів у результаті ринкових реформ прийшов їх достаток. При цьому неможливість купити продукцію за її відсутності змінилася неможливістю її купити через відсутність коштів. Однак за попередньої системи дефіцит товарів був сферою відповідальністю виробників, «партії та уряду». Проте за нової системи соціально-економічних відносин відповідальність переносилася на працездатне населення, урешті-решт на саму людину, яка мала шукати більш продуктивні шляхи, щоб забезпечити собі добробут. І у цьому випадку «партія та уряд» мали не заважати їй, а навпаки, сприяти. Безумовно, реальність була далека від цієї ідеальної моделі, однак саме остання відкривала українському суспільству потенційно більш потужні перспективи, ніж ті, які воно мало за радянських часів.

3.3. Український проект: модерний дискурс політичної боротьби та культурного поступу

Будь-яка макросоціальна революція пов'язана з тектонічними зрушеннями в базових сферах життя, культурного зокрема. «Парад суверенітетів», який унаочнював розпад СРСР, каталізував низку етнічних конфліктів у межах геополітичних кордонів СРСР, без яких не минулося ніде, окрім хіба що України та Білорусі. Аж до подій 2014 р. українські високопосадовці із гордістю зазначали, що Україна є взірцем міжетнічної злагоди й толерантності. А між тим, у пострадянську добу етнополітичні процеси, що розгорнулися в Україні після розвалу СРСР, набули вкрай суперечливого характеру. Зокрема, унаочнилося російсько-українське протистояння, що в нових обставинах загрожувало трансформуватися в геополітичний конфлікт. Ставлення росіян і російськомовних мешканців Донбасу та Криму до ідеї суверенізації України перетворилося на питання державної безпеки.

Хоча проблема російсько-української культурної конкуренції вочевидь перетворилася на топ-проблему етнонаціонального простору незалежної України, зводити лише до неї всю широчінь актуалізованих проголошенням державного суверенітету і відмовою від комуністичної перспективи проблем не доводиться. Конфігурація етнонаціональної ситуації в Україні на 1991 р. була доволі складною.

На думку О. Кривицької, «основним чинником історичного об'єднання регіонів України в одному державному утворенні була географія розселення етнічних українців, усвідомлення їхньої єдності культурною та політичною елітою»[1]. Близько 95 % сучасних кордонів території України становила українська етнічна територія, тобто ареал розселення української етнічної нації. Із заходу на схід (від Львівської області до Сумської), з півночі на південь (від Чернігівської області до північного Криму) спостерігалося зменшення превалювання етнічних українців. Поліетнічними за складом населення були Крим та прикордоння. Строкатий етнічний вигляд прикордонних регіонів обумовлювався не лише історично притаманним пограниччю алгоритмом формування населення, а й наслідками соціальної інженерії радянської влади (це найбільшою мірою стосувалося Криму й Донбасу, етнонаціональний ландшафт яких був докорінним чином видозмінений у другій половині XX ст.).

Щодо зафіксованої переписом чисельності представників етнічних груп, Україна дійсно була неординарним феноменом пострадянського етнокультурного ландшафту. Утім основне завдання не лише новопосталої державності, а й людського конгломерату, що складався в представників понад 130 етносів, полягало в перерозподілі засобів виробництва, залишених від радянських часів,

[1] Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2015. – С.91.

переформатуванні ринку зайнятості та розробці консенсусної за своєю суттю платформи розбудови новітньої державності. З усією очевидністю конфліктогенного потенціалу постали два питання: яка модель державності (ліберальна чи соціально-орієнтована) і який тип нації (етнічна чи політична) є стратегічним орієнтиром України. Не буде перебільшенням твердження, що на той момент левова частка мрійників, що стояли біля колиски українського суверенітету, не уявляли собі глибини існуючих проблем і шляхів їхнього подолання. Як і революціонери 1917 р., вони в переважній своїй масі вважали: слід лише завалити радянський колос, а без його гнітючої дії і демократія, і українська культура розквітнуть пишним цвітом.

Життя виявилося набагато складнішим за уявлення революційних романтиків. Системотворним фоном першого десятиріччя становлення української державності стала глибока соціально-економічна криза. Вона ж вкрай деструктивно впливала й на процеси культуро- і націєтворення.

16 липня 1990 р. Декларація про державний суверенітет України назвала народ України суб'єктом права на самовизначення. Водночас Розділ І Декларації суб'єктом самовизначення визнавав і українську націю (український народ) причому в есенціалістській, етніцистській парадигмі з її апеляціями до «споконвічності» нації, «безперервності» її розвитку, можливості «відродження» мови, культури, традицій, історії, «віри батьків». Суттєва відмінність між поняттями з`ясувалася згодом, а на той час у пострадянському семантичному полі їх вживали як синонімічні. Між тим зрозуміло: якщо воля «народу України» досить чітко визначається як спільна воля всіх громадян, які на даний момент мешкають на її території, або ж їх простої чи кваліфікованої більшості, то категорія «українська нація» потребує залучення низки додаткових критеріїв (соціометричних, історичних, культурних, світоглядних). Українську націю творять лише ті, хто усвідомлює свою приналежність до неї. Це – уявлена спільнота (Б. Андерсон), що об'єднує в надісторичну та позатериторіальну цілість «і живих, і мертвих, і ненароджених, в Україні і поза нею сущих» (Т. Шевченко). Посилання на волю такого суб'єкта, як цілком слушно наголошують експерти, не може підкріплюватися арифметичною більшістю громадян, що висловили певну позицію. Легітимація державного рішення чи політичного курсу в такому випадку обумовлюється переважно спадкоємністю смислів і цінностей, закладених у національну свідомість у процесі її формування. До нації як джерела легітимності апелює Акт проголошення незалежності України, що засадничо наслідував Декларацію про державний суверенітет України[1]. У Конституції України (1996 р.) термін «політична нація» відсутній, більше того – термін «українська нація» співвідноситься зі спільнотою етнічних українців і виразно відмежовується від поняття «український народ»[2]. Конституція України 1996 р. задекларувала прагнення держави вільно розвивати творчий потенціал кожного громадянина, забезпечувати можливості широкого доступу громадян до

[1] Див.: Україна: політичні стратегії модернізації: зб. науково-аналітичних доп. – К.: НІСД, 2011. – С. 20.

[2] Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 31.

всього комплексу культурних надбань народу, демократизацію сфери культури, насичення її національними цінностями і, водночас, входження у світовий культурний контекст[1].

Понятійна суперечливість і непослідовність засадничих документів новостворюваної української держави вочевидь була наслідком ідеологічної та політичної боротьби, що точилася під куполом Верховної Ради та в суспільно-політичному просторі країни[2]. Утім, компроміс і консенсус – явища не одно-порядкові. В історії України буде ще багато компромісів, які даватимуть суспільству змогу знаходити мирний вихід з численних суспільно-політичних криз, але, натомість, гальмуватимуть її модерний поступ. Тим часом і на політичному, і на культурному рівнях відбувався мало результативний процес взаємного поборювання і безперервної критики між прибічниками етноцентристського підходу до процесу націєтворення та прибічниками розбудови політичної нації. Відсутність консенсусної позиції в питаннях націє- й державотворення не лише віддзеркалювала надзвичайно складний перебіг процесів національного відродження в пострадянській Україні, а й суттєвим чином дискредитувала саму ідею, послаблюючи державну національну доктрину.

Як наслідок, етнонаціональна політика держави нині спирається на досить короткий перелік документів, більшість з яких були ухвалені в установчий період державотворення. Це: Конституція України, Декларація прав національностей України, Закони України «Про національні меншини в Україні», «Про об'єднання громадян», мовне законодавство, нормативні акти, що визначають статус мігрантів, закордонних українців і права депортованих. Серед важливих міжнародних угод, до яких приєдналася Україна у цій сфері, варто навести Рамкову конвенцію про захист національних меншин, підписану 15 вересня та ратифіковану Верховною Радою 9 грудня 1995 р. У суверенній Україні ратифіковані міжнародні правові документи, що регулюють становище етнічних меншин в поліетнічних суспільствах: Європейська конвенція про захист прав людини (1997 р.), Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (1999 р.). Неодноразово робилися спроби затвердити на законодавчому рівні концептуальні засади державної політики у сфері міжетнічних відносин.

Врешті Україна долучилася до стратегії розвитку національної ідентичності в тому вигляді, як вона викладена у звіті Програми розвитку ООН (2004 р.): запровадження єдиної офіційної мови як державної з її обов'язковим використанням у адмініструванні, державному управлінні, війську, у системі вищої освіти тощо; націоналізація на основі домінуючої етнічної групи системи обов'язкової освіти на основі стандартних планів; впровадження мови і культури домінантної групи у державних ЗМІ та культурних інституціях; запровадження загальнонаціональної символіки (свята, герої, топоніміка тощо)[3]. Варто зважити на думку

[1] Мистецтво незалежної України: Навч. посіб. – Х.: СПДФО Ізрайлев Є.М., 2007.

[2] Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. – К.: НІСД, 2011. – С. 20.

[3] Конончук С. Політика багатокультурності та консолідація українського суспільства: проблеми і перспективи // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів. – К., 2006. – С. 185–186.

С. Конончука: у пропонованій експертами ООН стратегії конструювання нації не важко відчути наголос на етноядерному типі національного соціуму. Такий погляд на процес націотворення в Україні поділявся і поділяється багатьма вітчизняними етнологами і соціологами, які вважають, що політична нація не може не бути етнічно маркованою, і посилаються на приклад європейських націй, основою яких є автохтонне ядро (титульний етнос). Не безпідставно вони наголошують, що етнічне ядро існує і в націях, самоназва яких не співпадає із самоназвою домінантної групи (британці, іспанці), однак етноядерний варіант поліетнічної нації вимагає від державної етнонаціональної політики поєднання примордіалістської і конструктивістської стратегій, особливої уваги до ідентичності титульного етносу. Тим більше, що поліетнічна українська нація залишається перспективним орієнтиром, тоді як реально існує моноетнічна. Український етнос за таких обставин має всі підстави претендувати на роль ядра поліетнічної нації, що підкріплюється його демографічним домінуванням у складі населення держави.

Мапа розселення етнічних груп найвиразніше унаочнювала багату на перипетії історію України: не лише перебування у складі трьох імперій впливало на неї. Депортації за національною ознакою та масові трудові міграції у низці регіонів, що називається, переорали етнокультурний шар «до глини», знищивши цілі пласти традиційної етнокультури. На національну катастрофу фактично перетворилося повільне вмирання етнокомплексу українського Полісся внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Не лише етнонаціональна карта України, а й картина етнонаціональної взаємодії, порівняно із довоєнним часом, зазнали докорінних змін. Етнічну більшість як у селах, так і в містах в історичній ретроспективі становили українці (згідно з даними останнього загальносоюзного перепису вони складали близько 72 % населення республіки (3 7419 053 особи)), однак міра їхнього впливу на правила й форми етнічної взаємодії у республіці не відповідала питомій вазі. У повоєнні роки загальний потенціал етносу суттєво підважувався тією обставиною, що 1/7 громади була російськомовною. На Донбасі російськомовними була майже половина українців[1].

Феномен виникнення спільнот із відмінною мовною та етнічною самоідентифікацією добре відомий спеціалістам: це, зокрема, так звані «українці-католики», «білоруси-католики», два субетноси маріупольських греків, сучасні «покручі» російської Білгородщини тощо. Подібні етнічні групи створюють додаткові виклики для будь-якої держави, адже вона має вирішувати низку питань їхнього повсякденного життя, найперше ж дилему: якою мовою їх обслуговувати й давати освіту. Такі групи внаслідок природно властивої їм дихотомії є «групами підвищеного ризику» у тому, що стосується питань державної безпеки та суверенітету. На етапі інституційного наповнення та розбудови державного суверенітету інтеграція таких спільнот у процес націєтворення, без перебільшення, виступає вирішальним чинником ефективності стратегії державного пошуку.

[1] Національний склад населення – Всеукраїнський перепис. – http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/

Другою за чисельністю етнічною групою були росіяни (11 355,6 тис., або 22 % від населення крани) з яскравою динамікою регіональних коливань: від 65,6 % в Криму до 2,3 % у Тернопільській області[1]. Перепис населення зафіксував в Україні 440 тис. (0,9 %) білорусів, 324,5 тис. (0,6 %) молдован, 233,8 тис. (0,5 %) болгар, 163,1 тис. (0,4 %) угорців, 486,3 тис. (0,9 %) євреїв, 144,1 тис. (0,3 %) поляків, 54,2 тис. (0,1 %) вірмен, 98,6 тис. (0,2 %) греків, 86,9 тис. (0,2 %) татар, 47,9 тис. (0,1 %) циган, 37,8 тис. (0,1 %) німців, 31,9 тис. (0,1 %) гагаузів. Решта – понад 100 етносів – становили лише 0,4 % населення країни.

Лише білоруси, поляки, молдовани, болгари, угорці, греки, цигани та гагаузи на регіональному рівні існували у формі нечисленних компактних етнічних анклавів. Німецька, менонітська та єврейська громади як цілісні регіональні феномени припинили своє існування впродовж кінця 1930 – 1940-х рр. Перші дві – внаслідок радянських репресій та депортацій, третя – під час Голокосту та повоєнної алії. У пострадянську добу розпочалася репатріація нащадків депортованих до України, однак доволі швидко приплив населення був нівельований іншим процесом – міграцією репатріантів на історичну батьківщину. Спільним для дисперсних етнічних меншин в пострадянські часи було прагнення вирватися із замкненого кола перспективи невідворотного етнічного розчинення. Утім, створення національних організацій, що встановили доволі плідні культурні та ділові контакти із колишніми метрополіями, набуття молоддю можливості вчитися за кордоном радше пришвидшили розчинення громад унаслідок масової еміграції, аніж сприяли національному відродженню.

Важливо відзначити специфіку розселення етнічних груп теренами республіки, що згодом перетворилася на вагомий чинник регіонального розвитку та неабияк впливала на політичні орієнтації регіональних спільнот. Найбільш гомогенними з огляду на етнічний склад були: Вінницька область (домінантна група українці (91,5 %), 6 релевантних етнічних груп), Волинська (домінантна група українці (94,6 %), 3 релевантні етнічні групи), Житомирська (домінантна група українці (84,9 %), 4 релевантні етнічні групи), Івано-Франківська (95 % українців, 4 % росіян), Львівська (домінантна група українці (90,4 %), 4 релевантні етнічні групи, росіяни – 7,2 %), Полтавська (домінантна група українці (87,9 %) та 5 релевантних етнічних груп, з них 10,2 % – росіяни), Рівненська (домінантна група українці (93,3 %), 4 релевантні етнічні групи), Сумська (домінантна група українці (85,5 %), 3 релевантні етнічні групи, з них – 13,3 % росіян), Тернопільська (домінантна група українці (96,8 %), 3 релевантні групи), Хмельницька (90,4 % українців, 5,8 % росіян, 2,4 % поляків, 0,3 % білорусів), Черкаська (90,5 % українців, 8 % росіян), Чернігівська область (три етноси, з них 91,5 % – українці).

Етнонаціональна конфігурація відчутно ускладнювалася по мірі просування до південних і південно-східних кордонів України. Антитезою українській гомогенності Півночі й Заходу виступав Крим. Його етнокультурне ядро становили 10 етнічних груп на тлі чисельного домінування росіян (65,6 %). Українці

[1] Національний склад населення – Всеукраїнський перепис. – http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/

складали 26,7 %, кримські татари – 1,9 %, білоруси – 2,1 %. Решта з 6-ти громад не перетинала одновідсоткового бар`єру.

По мірі віддалення від Південного Сходу й Півдня позірна поліетнічність, а насправді – виразна біетнічність, ставала менш різкою. На межі фактичної біетнічності балансувала ситуація в Луганській області, де українці становили 51,9 %, росіяни – 44,8 %, третьою за чисельністю була білоруська громада (1,2 %). Серед 8 найчисельніших етносів Донецької області українці становили 50,7 %, росіяни – 43,6 %, греки – 1,6 %, білоруси – 1,4 %, решта – 1,3 %. Взаємовідносини між 7 етнічними групами Харківщини насправді визначали стосунки поміж українцями (62,8 %) та росіянами (33,2 %), третій за чисельністю етнос складав лише 1,5 %. Аналогічна ситуація спостерігалася на Кіровоградщині, де з 6 релевантних груп 85,3 % становили українці, 11,7 % росіяни, решта громад не сягала відсотка.

У Дніпропетровській області виділялися 6 етнічних груп: 71,6 % становили українці, 24,2 – росіяни, по 1,3 % білоруси та євреї, 0,1 % вірмени й 0,2 % азербайджанці. У Запорізькій області українці складали 63 % населення, росіяни – 32 %, болгари – 1,7 %, жодна з інших етнічних груп не перетинала одновідсоткового бар`єру. Аналогічна ситуація спостерігалася на Херсонщині (75,7 % українців, 20,2 % росіян, третій найбільший етнос – білоруси – становив 1 %). З семи помітних етнічних груп Миколаївщини лише чотири долали відсоткову планку: білоруси (1,1 %), молдовани (1,3 %), росіяни (19,4 %) та домінуючі українці (75,6 %).

Більш строкатою була палітра Одещини: 54,6 % українців, 27,4 % росіян, 6,3 % болгар, 5,5 % молдован, 1 % гагаузів, 2,6 % євреїв, 0,8 % білорусів, 0,2 % вірмен, 0,1 % циган. Із семи етнічних груп Закарпатської області абсолютну більшість становили українці (78,4 %), на відміну від східних регіонів у групі етнічних меншин домінували угорці (12,5 %). Повною мірою про поліетнічність можна було казати стосовно Чернівецької області: 70,8 % українців, 10,7 % румун, 9 % молдован, 6,7 % росіян, 1,8 % євреїв, 0,5 % поляків, 0,3 % білорусів[1].

І нарешті в Київській області, попри позірну поліетнічність столиці, виділялися лише 4 етноси: українці (89,4 %), росіяни (8,7 %), білоруси (0,6 %), поляки (0,3 %).

Отже, при всій начебто поліфонічності статистичних відомостей стосовно етнонаціонального складу аналіз їх на регіональному рівні призводить до таких висновків. 1. Потенційним осередком гальмування етноцентричного українського проекту виглядав російський Крим, де росіяни домінували не лише в етнокультурній, а й суспільно-політичній сфері. 2. Виразні перешкоди на його шляху мали б поставати в регіонах, які балансували на межі біетнічності, що підсилювалася суттєвістю частки російськомовних українців (Луганська, Донецька, Запорізька, Харківська області). 3. Високі вимоги щодо стандартів етнонаціональної політики держави поставали в дійсно поліетнічних Одеській та Чернівецькій областях з численними (з огляду на необхідність запровадження

[1] Національний склад населення – Всеукраїнський перепис. – http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/

адресних державних заходів) компактними етнічними громадами. 4. Унаочненням класичного для України незбігання кількісних і якісних характеристик етнонаціональної ситуації була Київська область, де на тлі безперечного демографічного домінування українців, виокремлювалася на загал російськомовна столиця, що чимдалі більше перетворювалася на епіцентр бурхливих міграційних процесів, вимірюваних сотнями тисяч осіб. За неповні десять років існування в режимі не номінального, а реального центру українського суверенітету Київ змінився докорінним чином. Волею долі саме йому судилося стати центром модерного українського націєтворення.

Утім, столиця, як зазначалося, унаочнила всі генеральні тенденції вступу української нації в епоху глобалізації. Характерною її ознакою стало нестримне зростання окремої і за типологічними, і за етнокультурними характеристиками групи мігрантів новітнього часу з низки «гарячих точок»[1] країн третього світу. Якщо ж додати сюди зростаючу групу мігрантів-транзитерів[2], складність етнонаціональної ситуації в тогочасній Україні на тлі її соціально-економічних та соціогуманітарних проблем стане ще більш рельєфною.

Слід зазначити, що Україна з давніх-давен надавала притулок етносам за часів лихоліття. Історія низки етнічних меншин України вимірювалася століттями. До діаспорних груп, що мали свою історичну батьківщину поза межами України, належали азербайджанці, вірмени, волзькі татари, гагаузи, євреї, німці, греки, поляки, роми, румуни, угорці, низка етносів з колишніх республік СРСР, Азії та Африки. Окремі з історичних етнічних громад почали стрімко зростати саме в пострадянську добу. Причиною цього стали спалахи міжетнічної ворожнечі в республіках Середньої Азії, на Кавказі, Чеченські війни в Росії та низка локальних конфліктів у країнах третього світу. Згідно з переписом 2001 р., в Україні порівняно з 1989 р. вдвічі зросла кількість вірмен (100 тис.), на 20 % – азербайджанців (45 тис.), на 50 % – корейців (13 тис.), вшестеро – арабів (6,5 тис.), суттєво збільшилися громади в'єтнамців, пакистанців, вихідців з країн Південно-Східної Азії. За різними джерелами, в Україні перебувало від 100 тис. до 6 млн нелегальних мігрантів (здебільшого вихідці з Азії та Африки), у низці регіонів формувалися організовані китайська, в'єтнамська, індійська громади. Попри урядові заяви про традиційно високий рівень толерантності у сфері міжнаціональних взаємин, країною поширювалися націоналістичні неформальні рухи, засоби масової інформації попереджали про небезпеку зростання расизму.

На межі тисячоліть Україна перебувала в першій десятці країн світу за кількістю мігрантів, які в'їжджали до країни (випереджали її за цим показником лише США, Росія, Німеччина та Ізраїль). Найбільш проблемну групу традиційно становили транзитні мігранти, які використовували Україну як коридор до

[1] Донбас разом із Херсонською, Миколаївською, Одеською областями та Кримом входить до числа мігрантоприймаючих регіонів. Докладніше про міграційні потоки в Донбас впродовж незалежності див.: Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – С. 211–380.

[2] Докладніше про проблеми, що супроводжують їх перебування в Україні див.: Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – С. 203.

Європи. Нерідко вони осідали в країні, поповнюючи дисперсні етнічні громади міст або гуртуючись у земляцтва. На тлі стихійної масової репатріації кримських татар зростання частки мігрантів новітнього часу стало відправним пунктом бурхливого прирощення мусульманської громади та східних за походженням культів. Новим для України став високий рівень солідаризації мігрантів, які об'єднувалися в земляцтвах, громадських організацій та рухів, які часто оселялися в певних кварталах.

Досвід України на шляху забезпечення прав і потреб етнічних меншин, попри всю його суперечливість, слід наголосити, є унікальним, тим більше, що дійти консенсусного рішення між запитами етнічних громад і титульної нації було не просто. Попервах етнічні меншини артикулювали прагнення мати не лише національну школу, а й національні адміністративно-територіальні одиниці за зразком 1920–1930-х рр.

Право на освіту було закріплене конституційно, однак можливості користуватися ним у середовищі окремих етнічних спільнот було різним і залежало передусім від компактності, чисельності, рівня асимільованості й національної свідомості, наявності національних освітніх традицій, врешті – допомоги материнських етносів та гостроти соціально-економічних проблем. Так, угорці Закарпаття належали до етнічних спільнот, які найширше користувалися правами, передбаченими законодавством України. Доволі швидко вони створили завершений цикл освіти – від дитячих садочків до відділень у вищих навчальних закладах рідною мовою, вільно використовували національну мову та символіку. Поляки, натомість, у 1998 р. мали дві школи і гімназію, не було жодного середнього спеціального чи вищого навчального польського закладу, діяло лише відділення полоністики при Київському університеті ім. Т. Шевченка[1].

Найвищі показники освіченості визначалися у євреїв. В 1989 р. на 1000 дорослих припадала 471 особа з вищою або незакінченою вищою освітою. У середовищі росіян показник сягав 216, білорусів – 155, тоді як українців – 127, поляків – 106, болгар – 104, молдован – 55[2]. Утім, найбільш сприятливі умови для освітнього розвитку в Україні мали росіяни. У 1994/95 навчальному році працювали 2973 російські школи (2 945 924 учні, або 42,77 % усіх школярів країни, у містах цей показник дорівнював 55 %); 2367 змішаних шкіл, у тому числі українсько-російських – 2338 (1 944 432 учні), російсько-угорських – 4 (1608), російсько-румунських – 3 (1900), російсько-молдовських – 7 (3146), російсько-кримськотатарських – 10 (5416 учнів), українсько-російсько-угорських – 3, українсько-російсько-польських – 2. У 1998/99 навчальному році в державі працювала 2561 російська школа, де навчалося 1333,8 тис. учнів. Загалом в Україні 2313,9 тис. учнів (34,1 %) навчалися російською мовою. Ще 94,4 тис. учнів вивчали російську мову факультативно[3].

---

[1] Павловський А.А. Багатонаціональне розмаїття культури України: історія, розвиток, майбутнє. – К.: Знання України, 2002. – С. 48–49.

[2] Національний склад населення України. Частина I (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). – К.: Мінстат України, 1991. – С. 90–103.

[3] Вавринчук М.П. Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення: [моногр.]. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 99.

Динаміка рівня освіченості впродовж першого року незалежності яскраво унаочнила стан соціально-економічної кризи і падіння престижу освіти: за матеріалами перепису 2001 р., на 1000 євреїв припадало 358 осіб з вищою освітою (найвищий показник з усіх національностей, що мешкали в Україні, включаючи й титульну націю)[1], угорців Закарпатської області – 37,7, болгар – 66, білорусів – 116[2].

Не менше проблем існувало на рівні повсякденних мовних практик. У Південній Україні спостерігалися зростаючі прикмети асиметричної двомовності, підростаючі покоління тутешніх етнічних меншин (німці, болгари, молдовани, гагаузи) чимдалі більше обходилися без знання рідних мов. Вже з другої половини XX ст. російська мова в регіоні посіла місце мови міжнаціонального спілкування. Позиції української мови залишалися слабкими. Серед опитаних у 1993–1994 рр. болгар добре володіли українською – 13 %, недостатньо – 24 %, зовсім не володіли – 51 %[3]. У побуті панувала болгарсько-російська двомовність на тлі виразної архаїзації місцевих болгарських діалектів. Урешті склалася така ситуація, що за підсумками переписів 1989 й 2001 рр. кількість носіїв російської мови значно перевищувала номінальну чисельність росіян. За даними перепису російську мову вважали рідною 29,6 % громадян різних національностей[4].

Результати переписів, власне, зафіксували інерцію мовних процесів пізньорадянської доби: за даними перепису 1989 р., рідною мовою назвали мову етнічної групи 69,5 % болгар, 95,6 % угорців, 1/14 євреїв, майже третина білорусів, 1/7 поляків, 1/5 греків, 1/4 німців[5].

Отож, за характером мовних компетенцій у середовищі етнічних меншин виділялися кілька груп. Євреї, німці, білоруси та греки визначалися середнім рівнем володіння українською мовою при високому рівні побутової російськомовності на тлі згасання національної мовної традиції. Переважна більшість їх мешкала дисперсно в містах, лише греки мали компактні сільські поселення у Приазов'ї. У середовищі греків спостерігалася тенденція до збільшення кількості осіб, що знали рідну мову (цьому сприяла розбудова освітніх закладів, де вивчалася новогрецька мова); у інших спільнотах кількість носіїв етнічних мов неухильно зменшувалася. Наступну групу становили вихідці з Кавказу (вірмени, грузини та азербайджанці), більшість яких також проживала в містах, що й обумовило високий рівень володіння російською мовою. Характерно, що співвідношення носіїв національних мов та російської у їхньому середовищі практично врівноважувалося. Компактним сільським групам (молдовани, румуни, угорці, болгари, гагаузи, кримські татари) був притаманний низький

[1] Матеріали перепису населення України 2001 р. // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 244.

[2] Там само.

[3] Колесников А.А. Социологическое прогнозирование языкового развития в Придунайском регионе Украины // Відродження. Часопис. – 1999. – №4. – С. 16.

[4] Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциту: документи і матеріали / Упоряд.: Л. Масненко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька та ін. – К., 2005. – С. 107, 109.

[5] Національний склад населення – Всеукраїнський перепис. – http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/

рівень володіння українською мовою при досить високому рівні знання рідної мови, котрий, однак, поступово знижувався.

Російсько- й україномовні компетенції безпосередньо залежали від регіону проживання: компактні етнічні меншини Південної України використовували як мову міжетнічного спілкування російську; Закарпатської і Чернівецької областей – українську. Кримські татари на час репатріації взагалі не володіли українською мовою[1].

Завдання унормування становища й прав етнічних меншин на хвилі демократизації і гласності постало з усією очевидністю своєї конфліктогенної складової. До честі тогочасного українського політикуму, він спромігся вийти з ситуації, зберігши в країні мир і надавши потужний імпульс національному руху етнічних меншин. На межі 80 – 90-х рр. створення громадських організацій етнічних меншин набуло масового характеру. На початку 1991 р. діяли вже 87 національно-культурних товариств, з них 22 єврейські, по 8 російських і польських, 6 болгарських, 5 вірменських, 4 грецьких, 3 німецьких, по 2 караїмських і молдовських. Уперше в українському правовому полі організації етнічних меншин як суб'єкти з'явилися в Декларації прав національностей України (листопад 1991 р.). У ній містилися державні гарантії сприяння створенню культурно-освітніх центрів, визначалися їхні цілі та форми діяльності. В «Основах законодавства України про культуру» (ст. 8 «Права національних меншин у сфері культури») проголошувалося право громадян будь-якого етнічного походження на створення товариств, центрів, навчальних закладів[2]. Динаміка мобілізації етнічних меншин упродовж років незалежності була позитивною: в 1993 р. існувало 186 національно-культурних товариств, 1995 р. – 260, 1999 р. – 460. З них на початок 2000 р. 26 мали статус всеукраїнських (зокрема, Спілка поляків, Федерація польських організацій, Асоціація болгарських національно-культурних товариств і організацій, товариство німців «Відергебурт», Демократична спілка угорців, Федерація грецьких товариств, Асоціація національно-культурних об`єднань, Єврейська конфедерація, Союз єврейських громадських організацій «Об`єднана єврейська община», Національно-культурна молдавська асоціація, Асоціація ромів, Асоціація корейців, Міжнаціональний форум, Русское движение, Русская община тощо).

Орієнтири державної політики України в національному питанні дискутувалися на першому Всеукраїнському міжнаціональному конгресі (16–17 листопада 1991 р.), який висловився за незалежність української державності. Водночас відбулася беззастережна реабілітація та глорифікація ідей національно-культурної автономії та окремих складових політики коренізації: висловлювалися думки щодо доцільності введення представників від етнічних меншин до органів державної влади всіх рівнів, створення в складі парламенту Палати Націй, нагальності розроблення відповідних законодавчих актів, що б унормували становище етнічних меншин, відновлення історичної справедливості щодо

[1] Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. – С. 88–89.

[2] Основи законодавства України про культуру // Законодавство України. – zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12.

репресованих народів, закріплення права на адміністративно-територіальну та культурну автономію. Далеко не всі сподівання етнічних громад були реалізовані, однак їхнє піднесення на початку 90-х рр. стало базою для відповідної державотворчої роботи.

Згодом окремі положення етнонаціональної політики були конкретизовані в Законі України «Про національні меншини в Україні» (червень 1992 р.)[1]. У ньому було визначено форми участі етносів у схваленні державних рішень, національно-культурні товариства були визнані суб'єктами права на національно-культурну автономію. Конституція України закріпила найважливіші положення чинного законодавства. Згідно зі ст. 5 Основного закону носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні визначався народ. Водночас було конкретизовано окремі його структурні компоненти: українська нація, національні меншини; уперше на законодавчому рівні визначено як окрему етнічну категорію і суб'єкт права корінні народи (ст. 11).

Через систему законодавчих актів Українська держава визнала поліетнічний характер українського суспільства, гарантувала повну й рівноправну участь осіб, котрі належали до різних етнічних спільнот, у всіх сферах буття українського суспільства й декларувала готовність допомагати їм в усуненні будь-яких перешкод у цьому процесі; визнавала внесок етноспільнот у розвиток українського суспільства й проголошувала прагнення сприяти інтеграції в єдиний український народ. Ст. 11 закріпила за державою повноваження сприяти розвитку етнічної, культурної, мовної самобутності, а ст. 53 гарантувала «право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства»[2]. На жаль, задекларувавши визначний обсяг прав і свобод, молода державність виявилася неспроможною забезпечити їх фінансово та організаційно. На тлі соціально-економічної кризи право на національні навчальні заклади залишалося фікцією, оскільки національна освітня інфраструктура зазнавала непоправних втрат.

Ініціативу розбудови національних навчальних закладів взяли на себе товариства етнічних меншин[3], які вважали створення осередків, де будуть навчати національних мов, передумовою відродження власних громад. На їхню думку, існуюча мережа навчальних закладів не відповідала нагальним потребам (на початку 1989 р. в республіці діяли 4,6 тис. російських шкіл, 11 молдовських, 50 угорських, 2 польські). За кошти національних організацій були створені 138 факультативних мовних груп, налагоджений випуск 11 газет угорською й молдовською мовами, болгарські сторінки в п'яти газетах Одеської області. На лютий 1991 р. в деяких областях відновилася діяльність національних професійних і самодіяльних театрально-концертних організацій і колективів, газет, етнорелігійних громад. Діяльність організацій етнічних меншин відбувалася

[1] Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. №2494-XII // ВВР України. – 1992. – № 36. – Ст. 528.

[2] Коментар до Конституції України. – К., 1996. – С. 46.

[3] У травні 1990 р. відбувся перший конгрес поляків УРСР, у травні 1991 р. – перший з`їзд болгар СРСР.

самотужки на принципах самоокупності, без дійсної зацікавленої підтримки держави.

На початку 1990-х рр. у скрутному матеріальному становищі опинилися всі видавництва України. Суттєво скорочувалися обсяги видання для шкіл підручників і посібників мовами етнічних меншин. Так, у 1991 р. видавництво «Радянська школа» з поданих дев'яти рукописів прийняло до видання лише один посібник. З огляду на загострену ситуацію і відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 15 серпня 1992 р. при видавництвах «Маяк», «Донбас», «Січ», «Каменяр», «Карпати» були створені спеціалізовані редакції з випуску літератури мовами етнічних меншин (болгарською, польською, словацькою, чеською), у Києві – Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України. З січня 1992 р. новостворена редакція видавництва «Таврія» почала здійснювати випуск літератури кримськотатарською мовою. Упродовж першого року діяльності було видано комплект з семи підручників для першого класу, зокрема буквар і таблиці з кримськотатарської мови. З 1992 р. Головна спеціалізована редакція літератури мовами нацменшин координувала видання літератури в 10 державних видавництвах. До співпраці з нею було залучено близько 100 мовознавців, істориків, етнологів[1].

Серед пілотних видань першої в Україні Державної програми випуску літератури мовами етноменшин у 1993 р. були сувенірне видання «Заповіт» Т. Шевченка, «Ілюстрований словник для дітей» українською, англійською, російською мовами та на івриті, «Українсько-російсько-німецький розмовник». У травні 1993 р. відповідно до рішення уряду АР Крим на базі спеціалізованої редакції видавництва «Таврія» розпочало роботу державне навчально-педагогічне видавництво «Крымучпедгиз». У 1993–1996 рр. обсяг випуску літератури етноменшин зріс майже втричі (з 37 до 90 назв). Упродовж 1992 – 2001 рр. Головна спеціалізована редакція літератури мовами етнічних меншин України опублікувала 450 назв книг 20 мовами національних меншин, переважну більшість яких становили підручники для профільних шкіл[2]. За 1991 – 1996 рр. в Україні видали близько 150 назв книг мовами нацменшин[3].

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 9 жовтня 1991 р. парламентська газета «Голос України» з 1 січня 1992 р. стала співзасновником газет мовами національних меншин. З часом почали виходити сім додатків до газети Верховної Ради України «Голос України» мовами національних меншин: «Роден край» болгарською, «Арагац» вірменською й українською, «Еврейские вести» (єврейською й українсько-російською), «Дзеннік Кійовскі» польською, «Конкордія» румунською, «Голос Крыма» російською, «Лучаферул» молдовською.

3 квітня 1994 р. Уряд видав Постанову «Про заходи щодо державної підтримки преси», якою не передбачалося асигнувань з Державного бюджету для видань національними мовами. У 1998 р. Верховна Рада на 43 % зменшила

[1] Чілачава Р. Національні меншини в демократичному просторі // Відродження. Часопис. – 1999. – № 2. – С. 13.

[2] Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... – К., 2000. – С. 59.

[3] Національний склад. – http://www.mfa.gov.

фінансування додатків до газети «Голос України». Не вирішило проблеми й звернення головних редакторів до законодавчої і виконавчої гілок влади: з року в рік наклади неухильно зменшувалися[1].

Утім спроби налагодити соціальну комунікацію в межах видавничих проектів не припинялися як на регіональному, так і на центральному рівнях: до 1992 р. щотижневики «Роден край» (болг.) і «Лучаферул» (молд.) виходили як додатки до обласних газет «Знамя коммунизма» та «Чорноморська комуна», у 1992 р. була зареєстрована угорська газета «Карпати ігазсо», у 1996 р. Управління у справах національностей та міграції започаткувало в газеті Київської міської ради депутатів «Хрещатик» постійну сторінку «Архітектура злагоди і миру»[2].

Піднесення видавничої справи стало помітним наприкінці 1990-х рр. Лідером у ньому була столиця. У 1997 р. у Києві видавалися газети: польська «Дзеннік Кийовскі» (Спілка поляків в Україні), німецька – «Дойче Цайтунг» (Київське товариство німців «Відергебурт»), єврейська – «Ходашот» (Асоціація єврейських організацій та общин України), татарська – «Салам» (Київське товариство татар «Ільдаш»); російська – «Русское собрание» (Київське культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание»); журнали: татарський – «Дешт-Кипчак» (Київське товариство татарської культури ім. Г. Тукая), російський – «Київська Русь» (Українське республіканське товариство російської культури «Русь»); газета «Еврейские вести» (Товариство єврейської культури України); періодичні видання «Немецкий канал», «Ренессанс» (Київське культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание»; газети «Єйникат» (Київське культурно-просвітницьке товариство ім. Шолом-Алейхема) та єврейська газета «Возрождение», молодіжна газета «Ноар» (Київський єврейський центр підтримки і розвитку молодіжних ініціатив «Маков»).

На тлі репатріації та спричинених нею змін в етнонаціональному ландшафті Криму бурхливо розгорталася видавнича справа в АР Крим. Уже в 1991–1992 рр. почали виходити вірменська газета «Голуб Масиса», болгарська «Ізвод», єврейська «Шолом», кримськотатарські «Голос Крыма», «Достулк», «Авдет», «Аркет», україномовна «Кримська світлиця». Чималу роль у донесенні до українського суспільства проблем кримських татар відігравав бюлетень «Кримськотатарське питання» (починаючи з 1998 р. вийшло загалом близько трьох десятків номерів), що видавав Кримський незалежний центр політичних дослідників та журналістів (керівник В. Притула). Бюлетень популяризував історію кримськотатарського національного руху та курултаїв, публікуючи документи та історичні розвідки, матеріали круглих столів тощо. Згодом цей напрям роботи підхопив бюлетень Центру інформації та документації кримських татар «Кримські студії», започаткований у Києві в 2000 р.[3]

---

[1] Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 418.

[2] ЗМІ національних меншин, радіо та ТБ на рідній мові. – www.kolyba.org.ua/poling/arhiv/003.html

[3] Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К.: Фонд «Європа XXI», 2002. – С. 265.

Згідно з даними Міністерства інформації України, у 1996 р., загальний обсяг передач мовами національних меншин становив на телебаченні майже 1229 годин, на радіо близько 1988 годин. У середині 1990-х років на українському телебаченні за участі Асоціації єврейських організацій та общин України і Товариства єврейської культури України регулярно виходили телепередачі «Менора» та «Яхад». Аналогові передачі готували й місцеві телекомпанії, зокрема в Чернівцях і Львові. Упродовж року телетрансляція німецькою мовою в АР Крим становила 32 години. На Житомирському обласному радіо щомісячно виходила 30-хвилинна польська передача «Єдність», а на каналі обласного телебачення телепередача «Червона калина» – 6 годин на рік[1].

Орієнтуючись на особливості етнічного складу регіонів, мовлення для національних меншин здійснювали Закарпатська, Одеська, Чернівецька облдержтелерадіокомпанії, державна телерадіокомпанія «Крим» та Національна радіокомпанія України. У ефірі НРКУ щодня виходила російською мовою 55-хвилинна передача, яка складалася з літературної та музичної частин. Всесвітня служба «Радіо Україна» щодоби готувала програми румунською мовою загальним обсягом 1,5 години. Крім того, в інформаційних випусках Українського радіо, а також в циклових тематичних передачах «Рідний край», «Тлумач», «Обрії українського перекладацтва», «Літературна класика», «Радіо "муз" представляє», «Добридень», періодично звучали розповіді про діяльність національно-культурних товариств України, передавалися літературні твори, популяризувалася діяльність творчих колективів.

У Закарпатській обласній державній телерадіокомпанії працювало чотири національні редакції. Угорською мовою на телебаченні двічі на тиждень готувалися 30-хвилинні тематичні програми. Аналогічні передачі виходили в ефір румунською мовою. Словацькою та німецькою мовами готувалися 30-хвилинні програми відповідно раз на тиждень і раз на місяць. На радіо угорською мовою звучала щоденна 15-хвилинна програма, словацькою – щотижнева 50-хвилинна передача.

Значну частину етнічно орієнтованих передач випускала Чернівецька ОДТРК: румунською мовою виходили програми «Ноутець», «Експрес по четвергах», «Рефлектор», «Панорамік», «Румунське слово», «Інтервіу лазі», «Дивертисмент». Радіожурналісти готували румунською мовою передачі «Панорама Буковини», «Коментар на тему дня», «Недільна крамниця», «Від серця до серця», «Радіомолодь», а також щоденні 5-хвилинні інформаційні випуски. Єврейською мовою виходила щомісячна програма «Єврейське слово».

В ефірі Одеської ТРК транслювалися передачі молдовською, болгарською та гагаузькою мовами. На телебаченні готувалися програми для молдовського населення – «Плаюл Натал», для болгар Одещини – «Роден край», для гагаузів – «Ана Тарафи». Для молдован виходила передача «Актуалітець». Для

[1] Антонюк О.Л. Проблеми духовно-культурного відродження національних меншин в Україні // Діалог української і російської культур в Україні: матеріали III конференції. – К., 1999. – С. 229.

національних меншин, що жили в області, раз на місяць українською мовою транслювалася півгодинна радіопрограма «Суцвіття»[1].

Держтелерадіокомпанія «Крим» здійснювала мовлення кримськотатарською, болгарською, вірменською, грецькою, німецькою та російською мовами. Для татарського населення готувалися телепередачі «Повернення», «Ана Юрт», «Джаним стирав», «Генчлик», «Мирас», «Едебій керман», «Хаберлер», «Тувгьан тілім», «Дін ве урф – адетлеріміз», «Шелляле». На радіо транслювалися програми «Мерабаньиз балалар», «Пешраф», «Музика алемінде». Для болгар готувалася щотижнева телепередача «Болгарські зустрічі», для вірменського населення Криму – щотижнева програма «Барев», для греків та німців – щотижневі передачі «Калімера» і «Хоффнуунг». Для задоволення національно-культурних потреб росіян, що проживали в автономії, виходила в ефір щотижнева радіопередача «Крымская радуга»[2].

На Закарпатті в другій половині 1990-х років на обласному радіо виходили передачі угорською мовою (290 год. на рік), румунською (100,8 год.), словацькою (8,4 год.); на телебаченні: угорською мовою (68,4 год. на рік), румунською (51,6 год.), німецькою (24 год.), словацькою (21,6 год.)[3].

За роки незалежності стало можливим відновлення й зростання книгозбірень національними мовами. З середини 1990-х років у Києві працювали бібліотеки єврейської літератури, бібліотека тюркомовних народів; відділи польської літератури при бібліотеці ім. А. Міцкевича, єврейської – при бібліотеці ім. М. Гоголя, вірменської – при бібліотеці ім. М. Еріха, азербайджанської – при бібліотеці ім. С. Виргуна, відділи німецької літератури при бібліотеці ім. С. Скляренка та дитячої – при бібліотеці ім. А. Макаренка.

Загалом у бібліотеках України наприкінці 1990-х років зберігалося 5 929 2705 примірників російською мовою; 55 250 – болгарською; 5170 – німецькою; 3870 – грецькою; 427 696 – угорською; 12 501 – румунською; 6336 – словацькою; 64 400 – молдовською; 19 538 320 – іншими мовами. За статистичними даними комп'ютерного банку Комітету (на початок 2003 р.), значилося 188 видань для нацменшин, серед засновників яких були ради та державні адміністрації, комерційні структури, приватні особи, товариства, спілки та громадські організації, об'єднання тощо.

На республіканському рівні виходило 46 видань (28 газет, 14 журналів, 2 бюлетені, 1 альманах та 1 збірник); на місцеву – 123 видання (105 газет, 13 журналів, 4 бюлетені, 1 календар). З них – 46 мовами етнічних меншин; 13 видань з російським аналогом; 16 видань з українським відповідником; українською,

[1] Зеркаль М. Зміни політики вищих органів державної влади України в галузі освіти етнічних меншин (1990–2000-ті роки) // Scriptorium nostrum. – 2015. – № 1–2. – С. 199–211.

[2] Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – С. 181–183.

[3] Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). – С. 409.

російською та трьома й більше мовами етнічних меншин, що проживають в Україні, – 94 друковані видання[1].

1990-ті роки стали часом набуття життєво важливого досвіду самоорганізації етнічних громад. Виникли та активно заявили про себе представницькі органи – Меджліс (1991 р.), Єврейська рада (1992 р.), Фольксрат (1996 р.). Попри те, що їхня діяльність так і не була повною мірою врегульована законодавчо, вони відіграли вирішальну роль у концептуалізації кримськотатарського, єврейського та німецького рухів, реалізуючи елементи територіальної та національно-культурної автономії.

Цілі, які ставили перед собою ці органи, були не зіставні як за стратегією, так і за гостротою проблем. Якщо Меджліс опікувався колосальним колом питань репатріації, облаштування й забезпечення роботою, розбудови системи національної освіти, лобіювання кримськотатарського політичного проекту як в Кримському, так і в українському парламентах, то перед єврейськими та німецькими структурами стояли скромніші завдання: упорядкування й збереження національної культурної та історичної спадщини, налагодження взаємодії громад зі світовими центрами, регулювання міграції, відродження традиційних засад етнічного життя.

У 1992 р. Меджліс кримськотатарського народу ухвалив Програму навчання кримськотатарських студентів в університетах Туреччини. У 1997 р. уряд Туреччини запровадив програму TCS для абітурієнтів. Ті, хто успішно проходив тестування, направлялися на 8-місячне навчання до підготовчого інституту (TOMER), а потім розподілялися до вишів. Щорічно уряд Туреччини виділяв 45 квот на безкоштовне навчання кращим випускникам кримськотатарських шкіл. У 2000 р. в Туреччині навчалося вже 309 студентів і 11 аспірантів з АР Крим. За сприяння Меджлісу була створена Асоціація кримськотатарських працівників освіти «Маарівчі», зареєстрована в 1996 р. як громадська недержавна організація[2].

Фольксрат німців України, сформований Першим Всеукраїнським з'їздом німців як центральний постійно діючий представницький орган громади, задекларував низку повноважень, зокрема у сфері освіти та національного відродження. Наприкінці 1996 р. Фольксрат на своєму засіданні затвердив Програму організації освіти і розвитку системи безперервної освіти німців України на 1997 р. На її виконання були розроблені й прийняті проекти: «Центр безперервної освіти німців в Україні «Bildung», «Центр дитячого відпочинку і культурно-освітньої роботи»[3]. У межах проекту було реалізовано проект «Німецька гімназія в м. Донецьку». Передбачалося створити комплексний навчальний заклад – дитячий садок із навчанням за Вальдорфською методикою, середня школа з німецькою мовою викладання та заклад професійної освіти.

Згідно з оцінками В. Васильчука, у діяльності Форштанду і Фольксрату впродовж 1996–1999 рр. спостерігався поступовий спад. Під час підготовки до

[1] Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи. – К.: Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – С. 181.

[2] Центр інформації та документації кримських татар. – http://www.crimeatau.org.ua.

[3] Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – К.: Вид-во КНЛУ, 2004. – С. 167.

других річних зборів Фолькcрату в грудні 1999 р. виявилося протистояння серед його членів, неузгодженість у діях з ВТН «Відергебурт».

Єврейська Рада за статутом створювалася як громадська організація, що об'єднувала і представляла євреїв України, їхні організації та громади. Рада мала свої представництва в усіх областях України. Разом із Товариством єврейської культури України вона стала членом Європейського Єврейського конгресу та Європейської ради єврейських громад. Спільно вони здійснювали програму увічнення пам'яті жертв фашизму. При Раді було створено фонди «Пам'ять Бабиного Яру» та «Пам'ять Холокосту», які працювали над увічненням пам'яті євреїв, загиблих на території України. Чимала увага приділялася збереженню рідної мови[1]. При Єврейській раді України працювала комісія з питань освіти, яка провела кілька конференцій, семінарів, нарад з питань вивчення ідиш, велася робота щодо обов'язкового вивчення мови ідиш у школах з єврейською мовою навчання. Ці питання неодноразово піднімалися в Комісії з мовних питань при Президенті України та в Міністерстві освіти і науки України.

На загальноукраїнському рівні вагому роль у захисті освітніх інтересів етносів відігравали професійні організації. Наприклад, інтереси росіян передовсім відстоювали ті, що об'єднували мовознавців, – Асоціація вчителів російської мови і літератури, Українська асоціація викладачів російської мови та літератури. Окремі Асоціації національно-культурних товариств у своєму складі мали центри, групи, організації, які опікувалися професійними питаннями. Важливу роль у діяльності Асоціації єврейських організацій відігравав Центр єврейської освіти, який надавав методичну допомогу викладачам івриту, єврейської історії та літератури.

Дискусія навколо засад функціонування національної освіти та її місце в системі обов'язкової освіти України перетворилася на одне з центральних питань оновлення освітньої царини. Слід зауважити, що на хвилі ейфорії початку 1990-х років справа переведення шкіл на національні мови викладання ввижалася доволі простою: на конференціях і форумах лунали заклики повернутися до досвіду 1920–1930-х рр. Табуювання в радянській історіографії теми коренізації спричинило романтизацію досвіду міжвоєнного періоду. Лише по кількох роках предметного вивчення з`ясувалася вся суперечливість радянської коренізації і номінальність тогочасної національної освіти. Урешті, автоматичне перенесення практики 1920–1930-х рр. на дійсність 1990-х виявилося неможливим з низки причин. Власне, українська освітня система постала перед тими самими проблемами, що й сімдесят років тому (відмінності між розмовними мовами етнічних меншин України і літературними мовами метрополій, розпорошеність населення і, відповідно, малокомплектність національних шкіл, відсутність педагогічних кадрів, дорожнеча системи національної освіти), хіба що поглибленими внаслідок багатьох десятиріч мовної русифікації і розпорошення етнічних анклавів. Попервах ентузіасти не полишали надій надати справі національної освіти всеосяжного характеру й інтегрувати її в загальноосвітню

[1] Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К., 2005. – С. 286.

структуру. Відбувалося це передусім у формі факультативів. Програми з історії та мови були розроблені для низки етнічних громад. До справи опрацювання методологічних основ полікультурної освіти долучалися філософи, культурологи, етнологи, соціологи, історики. Вітчизняні науковці-педагоги Р. Агадуллін, К. Антипов, Л. Голік, Є. Голобородько, О. Дубовик, Т. Клинченко, М. Красовицький, Т. Шевченко, І. Лощенова, А. Солодка, О. Сухомлинська доводили переваги полікультурної освіти й виховання.

Урешті національні школи і класи в місцях компактного мешкання етнічних меншин зіштовхнулися з великими проблемами. Досвід їхньої діяльності в багатьох сенсах був корисним, передусім для реформованої системи освіти, але стверджувати, що в Україні вдалося запровадити повноцінну систему освіти мовами етнічних меншин, було б неправильно. На жаль, ані соціально-економічна ситуація, ані швидко змінюваний в контексті глобалізації етнокультурний контекст не сприяли націоналізації шкільної справи, яка вимагала багаторічної системної наполегливої праці. Поволі ілюзії танули під тиском потужного євроінтеграційного проекту, що радикально вплинув на розуміння сутності й перспектив етнонаціональних процесів. Урешті сформульовані в його контексті ідеї полікультурності (мультикультуралізму) захопили й український суспільно-політичний та освітньо-культурний дискурси. Утім запровадження не позбавленої доречності європейської концепції в українських умовах наразилося на безліч проблем об'єктивного характеру, передусім економічних, оскільки нововведення відбувалися на тлі масштабної освітньої реформи[1] і затяжної економічної кризи.

Перші кримськотатарські школи створювалися стихійно і не завжди мирним шляхом. Нерідко це супроводжувалося пікетуванням органів влади та захопленням шкільних приміщень. Були й випадки, коли місцеві органи державної влади свідомо гальмували чи відкладали відкриття шкіл, класів з навчанням кримськотатарською мовою. У 1990 р. в АР Крим були відкриті чотири класи для дітей татар, а в 1993 р. почала працювати перша на півострові школа з кримськотатарською мовою навчання[2]. Урешті-решт у 1997 р. Рада Міністрів АР Крим змушена була ухвалити «Програму формування й розвитку мережі навчальних закладів, класів з українською та кримськотатарською мовою навчання» аби унормувати процес[3].

Оцінюючи досвід освітніх експериментів 1990-х рр., слід зауважити, що національна школа складно вписувалася в загальну логіку освітньої справи. У загальноосвітніх навчальних закладах України навчальний процес здійснювався за типовими навчальними планами, згідно з якими мови й літератури етноменшин

[1] Наприкінці 1992 р. була затверджена Державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)», що передбачала докорінну перебудову освітньої системи відповідно до вимог перехідного періоду. У травні 1999 р. побачив світ Закон України «Про загальну середню освіту». Наприкінці XX ст. в загальних рисах і освітня галузь України, і правові засади її діяльності були сформовані.

[2] Горобей Т.І. Освіта кримських татар: шляхи подолання труднощів//Відродження. Часопис. – 1999. – №1. – С. 19.

[3] Там само.

вивчалися як обов'язкові предмети, на які відводилася відповідна кількість годин на тиждень. У варіативній частині типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів із різними мовами навчання було передбачено вивчення мов національних меншин і як предмета, і факультативно. Випускники загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин складали державну підсумкову атестацію з рідної мови і літератури[1].

Динаміка зростання кількості національних шкіл була позитивною. У 1993 р. в Україні діяло 3,3 тис. російськомовних шкіл (1,9 млн учнів, або 42,8 % загальної кількості), 983 школи були двомовні. У 1989 р. повних середніх єврейських шкіл було три, 1992 р. – 9, 1995 р. – 14[2], 1995 р. – 15, 1999 рр. – 17[3]. У 1993/94 навчальному році в Україні працювало 4 польські школи (по одній у Києві та Хмельницькому, дві у Львові). У 1998 р. в Донецькій області єдиною етнічною школою залишалася середня єврейська на базі школи № 99[4]. У 1999 р. на кошти «Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча» і за участі місцевих органів влади була збудована загальноосвітня школа №8. Це була перша школа для маріупольських греків, відкрита по 60 роках ліквідації грецького шкільництва. Частими гостями навчального закладу стали урядові делегації Греції, представники Всесвітньої ради у справах греків[5], що надавали йому суттєву допомогу.

На 1993 р. в Україні у дев'яти містах працювали 14 недільних шкіл. У них навчалося близько 2,6 тис. школярів[6]. У 1996 р. працювало близько 60 шкіл, у яких навчалося близько семи тисяч дітей[7].

Непоказні цифри зростання мережі національних навчальних закладів перебували в безпосередній залежності від наявних педагогічних кадрів. У 1991 р. на філологічний факультет Сімферопольського університету був здійснений набір на спеціальності «кримськотатарська мова і література» та «російська мова і література» (50 осіб на денне відділення і 25 – на заочне). Щорічно на спеціальність «кримськотатарська мова і література» 30 осіб набирав Сімферопольський держуніверситет, 50 осіб – Кримський державний індустріально-педагогічний інститут[8]. У 1992 р. при виші була відкрита кафедра новогрецької мови. З 1994 р.

---

[1] Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації врахування міжнародного досвіду / під заг. ред. Ю. Тищенко. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – С. 53.

[2] Евреи Украинцы (краткий очерк истории). – К., 1995. – С. 218.

[3] Єврейська освіта в Україні: проблеми, тенденції, розвиток // Відродження. Часопис. – 1999. – № 6. – С. 30.

[4] Этнические сообщества Украины: история, современность, будущее: сб. статей. – Донецк: Алекс, 2006. – С. 7.

[5] Папуш И.А. История и творчество греков Приазовья (1778–2004): Книга-альбом. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовский рабочий», 2005. – С. 105.

[6] Науменко Г.Г. На фундаменті глобальної освіти // Відродження. – 1993. – № 10. – С. 5.

[7] Національна структура населення в Україні. – http://www.poluchi

[8] Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років: збірник / відп. ред. І.Ф. Курас, О.М. Майборода. – К., 2002. – С. 118.

викладання новогрецької мови здійснювалося в Одеському університеті. 1993 р. в Київському Національному університеті ім. Т. Шевченка відновлено роботу відділення класичної філології, а в 1995 р. на факультеті іноземної філології утворено групу з вивчення новогрецької мови. У 1991–1995 рр. новогрецьку мову вивчало в Україні 582 студенти, факультативно – ще 226 осіб. У 1999 р. почала працювати кафедра еллініcтики в Київському університеті[1]. Факультет новогрецької мови і літератури працював при Маріупольському гуманітарному університеті. Польську вивчали студенти Донецького державного університету управління і Донецького національного технічного університету.

Зважаючи на кількість наборів на мовні спеціальності, можна твердити про безперечну першість російської громади в доступі до забезпечення базового права на освіту рідною мовою, причому в усіх її сегментах та регіонах. У 1993 р. до вишів України за спеціальністю «російська мова і література» було набрано 1565 студентів. Щороку зростала мережа філій вищих навчальних закладів Російської Федерації (13), які були відкриті на початку 1990-х років без погодження з МОН України.

З 1994 р. при кафедрі загального і слов'янського мовознавства Ужгородського університету розпочалася підготовка студентів за спеціальністю «Словацька мова і література». У 1996 р. була створена єдина на той час в Україні кафедра словацької філології (35 студентів), а згодом запрацював Всеукраїнський науково-методичний центр словакістики, до роботи якого було залучено мовознавців з вищих навчальних закладів Тернополя, Луцька, Пряшіва та Загреба.

З 1996 р. у м. Берегове розпочав роботу Закарпатський угорський педінститут, де навчалося 114 студентів[2]. У 1997 р. в педучилищі № 3 Києва було набрано дві групи студентів, що вивчали єврейську мову. Сімферопольське педучилище в 1994/95 навчальному році підготувало 211 педагогів для дитячих садків та початкових класів кримськотатарських шкіл. У 1995 р. за спеціальністю ідиш, іврит і російська мова проводилася підготовка вчителів у Київському педучилищі №1 м. Києва та Одеському педінституті.

Єдино можливим шляхом відновлення та модернізації мовних компетенцій етнічних меншин того часу було навчання за кордоном. Програми безкоштовного чи пільгового навчання надавали практично всі країни-метрополії. Протягом 1993–1997 рр. у Болгарії навчалося близько 600 українських болгар[3]. За сприяння Чернівецької обласної державної адміністрації тільки в 1997/98 навчальному році до вищих навчальних закладів Румунії та Молдови було відправлено на навчання 100 випускників середніх шкіл області[4]. В 1994 р. понад 300 випускників шкіл з польською мовою навчання здобували вищу освіту в Польщі. В 1998 р. в

[1] Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – К.: Либідь, 2000. – С. 113.

[2] Мітяряєва С.І. Міжнаціональні аспекти консолідації українського суспільства (регіональна модель). – К.; Ужгород, 2001. – С. 29.

[3] Зеркаль М.М. Освіта національних меншин України (1990–2000-ні рр.) // УІЖ. – 2013. – № 2. – С. 128.

[4] Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000). – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 409.

рамках співробітництва з університетами Словаччини розпочалося відрядження на стажування, повне та часткове навчання, мовні курси, ознайомчу практику, конференції фахівців та студентів УжНУ. За обміном було прийнято близько 400 фахівців з вишів Словаччини. Починаючи з 1997 р., викладачі кафедри української мови згідно з Протоколом про співробітництво в галузі освіти і науки між Міністерством шкільництва СР та Міністерством освіти і науки України працювали лекторами української мови у Пряшівському університеті, в Університеті Матея Бели в м. Банська Бистриця. Також у рамках протоколу на кафедрі словацької філології працювали лектори словацької мови.

Урешті-решт співпраця університетів України й вишів країн, які були батьківщиною походження етнічних меншин, набула сталого характеру. Плідним виявився досвід взаємодії Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили і Жешувського університету. Основою співробітництва стали студентські обміни та літні школи, які не лише сприяли підвищенню рівня знань мов, а й культурному збагаченню студентів[1].

Закарпатський державний університет налагодив тісні зв'язки з Інститутом держави і права Дебреценського університету ім. Л. Кошута, Мішкольським університетом та Західно-Угорським університетом. Мішкольський університет став співорганізатором міжнародних науково-практичних конференцій, що проводив Закарпатський державний університет двічі на рік. Здійснювався спільний пошук джерел фінансування освітніх програм.

Нестачу педагогічних кадрів етнічні громади намагалися компенсувати за рахунок приватних навчальних закладів різних рівнів акредитації. У 1996 р. розпочав роботу Закарпатський Угорський педагогічний інститут ім. Ф. Ракоці, заснований Благодійним фондом Закарпатського Угорського педагогічного інституту. Дніпропетровський жіночий педагогічний коледж «БЕТ-ХАНА» готував учителів початкових класів[2].

При Центрі єврейської освіти України в 1993–1998 рр. працював педагогічний коледж для підготовки вчителів для викладання дисциплін у школах з поглибленим вивченням івриту. Його випускники згодом викладали в денних і недільних школах, ульпанах міст України. Фахівців з іудаїзму готував МАХОН (івр. «інститут»), а також 8 єшив[3]. У 1995 р. було засновано Теологічний інститут – єшиву при Об'єднанні іудейських релігійних організацій України.

Емоційне піднесення перших років незалежності доволі швидко змінилося песимізмом: очікуваного бурхливого національного відродження не спостерігалося. У регіональному розрізі помітним темпом відбувалася руйнація і демонтаж культосвітньої та спортивної інфраструктури, в умовах затяжної кризи ледь жевріли освіта, наука і культура, творчі спілки, національний кінематограф. Унаочненням непривабливих, здавалося, перспектив української нації стали спорожнілі дитсадки, перетворені на комерційні структури та податкові інспекції.

---

[1] Поляки на півдні України: історія та сьогодення: у 2-х т. – Т.1. – Жешов; К.; Миколаїв: Вид-во МДПУ ім. П. Могили, 2008. – С. 53–54.

[2] Романі Яг: історія, культура, право. – Ужгород: Карпати, 1998. – С. 11.

[3] Єврейська освіта в Україні: проблеми, тенденції, розвиток // Відродження. Часопис. – 1999. – № 6. – С. 31.

Справедливості заради слід зазначити, що не лише тяготи перехідного періоду, а й завищені очікування були підґрунтям безлічі розчарувань. Теза «національного відродження», перетворена культурологами, митцями й літераторами на своєрідного «деміурга» українського культурного поступу наштовхувалася на неподоланний мур постмодерністського світу, абсолютно випадаючи з його контексту. Скільки б не писали й не говорили тоді про дотримання українських традицій, це не знімало питання: про які, власне, традиції йшлося? На схилі радянського ладу про знання, а тим більше – дотримання традицій можна було говорити хіба що в доволі вузькому колі ентузіастів-етнографів. Традиційні культурні оази Галичини, Буковини й Закарпаття не спроможні були виступити як підґрунтя сучасної української культурної традиції та й не могли претендувати на таку роль. Решті ж українських історичних регіонів ще необхідно було дослідити, реконструювати власні традиції, «витягти» їх з небуття, куди вони були запроторені за часів радянського панування. Створити хоч якийсь позірний баланс між національними традиціями, які стараннями компартійної влади були відсунуті в далекий культурний андеграунд, і радянським традиційним багажем, що на той час міцно увійшов у повсякденну практику та культурну звичку переважної більшості мешканців українських міст, – таке надзавдання постало перед українським суспільством і українською державою. Актуалізувалося принципове питання формування культурних засад новопосталої державності та визначення принципів націо- та культуротворення.

Від самого початку незалежності України проект національної ідентичності осмислювався у напрямі будівництва «національної держави», а сценарій міжетнічних відносин – у річищі схеми «національна більшість – національні меншини». Основне завдання вбачалося в подоланні наслідків радянської русифікації, на синонім якої, власне, й перетворився проект «Національне відродження». Як слушно зауважував Г. Касьянов, за тогочасних умов «перед суспільством і державою постало завдання «українізації» самих українців – йшлося про формування певних пріоритетів у культурній та освітній політиці, які завжди можна було за бажанням витлумачити як надання привілеїв «титульній нації»[1]. Останнє словосполучення домінувало в публічному та офіційному етнополітичному дискурсі й унаочнювало етнічну основу національного будівництва[2].

Отож, «українізація» 1990-х років була не лише смисловим, а й практичним продовженням базової ідеологічної дискусії радянських часів щодо спроможності українського народу повною мірою реалізувати набуте право на державний суверенітет та автентичність культури. За умови поліетнічності населення України жорсткий сценарій її реалізації був приречений на поразку як унаслідок мобілізаційної обмеженості адміністративного та фінансового ресурсу держави, затвердження російської мови на позиціях мови міжетнічного спілкування та в побуті на Сході й Півдні України, так і зважаючи на потужний тиск Росії.

---

[1] Касьянов Г.В. Хто такі українці і чого вони хочуть: проблема формування нації // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010): Зб. наук. ст. – К., 2012. – http://history.org.ua/LiberUA/978966-02-6441-0/3.pdf

[2] Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії ... – С. 130.

«Мовна війна», яка розгорнулася фактично навколо визначення місця й меж поширення української і російської мов у суспільному та освітньому просторі незалежної України, розтяглася на багато років і відволікала на себе значні суспільні та інтелектуальні ресурси. Основна проблема полягала в тому, що в контексті євроінтеграційної риторики слід було віднайти інструменти та важелі реалізації одвічного прагнення українців на власну державу, не порушуючи прав етнічних меншин, що вже стало нормою в цивілізованому світі. Попри те, що європейські практики регулювання мовних відносин мало співвідносилися із українськими реаліями, задля підтримання миру та міжнародного іміджу Україна вимушено імплементувала їхні норми в національне законодавство. Віддаленим відгомоном мовної війни став закон Ківалова–Колесніченка 2012 р., який засвідчив центральне місце українсько-російського культурного суперництва в суспільно-політичному житті України, а також визначив глухі кути стратегії розв'язання проблем у межах етнічної моделі нації.

Про творчу атмосферу 1990-х років і болісність руйнування несправджених мрій яскраво і з сумом згадувала Н. Шевченко: «Тоді, на початку 90-х, здавалося, що ми існуємо в одному нероздільному творчому потоці, який називали культурне відродження, державотворення, сподівання особистісних звершень. Все шумувало в одному казані, приватне і суспільне, яке на початках становлення нової України майже стовідсотково в наших уявленнях співпадало з державним... І думаю не тільки про колег з того, такого вже далекого проекту, а про багатьох, з ким зводила доля у творчій роботі і розвела. Залишився тільки записник з прізвищами і номерами телефонів, які ти навряд чи набиратимеш. Хто – емігрував, хто обслуговує індустрію розваг, кого вже немає, хто, взагалі, не хоче мати справу з театром, а деякі залишилися у такому театрі, до якого я не можу ходити з естетичних і етичних причин. Пошукова стихія, розкутість мистецької постави, право на експеримент... – агов!, де ви – лицарі культури, живої субстанції поступу людської свідомості, самосвідомості. Поодинокі, що залишилися, відстоюють свій мистецький світ, свою естетику як останню барикаду. Мистецтво для них стає життєвою етикою, "мирським монастирем". Що сталося – чи плівка з камери американської режисерки засвічена ще тим "у світлі", чи показує ніщо, білі плями, порожнечу нашого мистецького сьогодення... І це за 10 років, не війни чи інших соціальних потрясінь, а розбудови нової держави і культури»[1].

Тверезо оцінюючи результати першого десятиріччя культурного переходу, слід зазначити, що воно виявилося чи не найскладнішим на шляху випробування українського культурного проекту на теоретичну вірогідність, спроможність дотримуватися норм міжнародного права, здатність не лише декларувати, а й забезпечувати реалізацію виголошених декларацій. Чимало з проголошуваних завдань урешті відкинуло саме життя. Водночас у кризових умовах, у жорсткій конкурентній боротьбі сформувалася й утвердилася принципово нова соціокультурна реальність. Суспільству, що перебувало в стані цивілізаційного пере-

[1] Шевченко Н. Монолог 1. Культура: персональна позиція. – dax.com.ua/ru/cult/monolog1

ходу, перегляду базових засад існування, моральної кризи й кризи ідентичності, цей перехід давався вкрай болісно. Далеко не всі суспільні верстви (культурна й наукова еліти зокрема) виявилися готовими до нових стосунків між людьми (як суб'єктами культури), нових умов життя, нової системи цінностей, норм і правил, культурних потреб і засобів їх задоволення.

Культура поступово перетворювалася на плюралістичне, поліфонічне (як за формами вияву, так і за ідеологічним наповненням) явище. У ній, як у всіх культурах перехідних суспільств, часом втрачалася чіткість ціннісних критеріїв, увиразнювалася їхня відносність, виявлялася неспроможність суспільства розрізняти «культурне» і «некультурне», «культуру» й «антикультуру». Переформатування культурної надбудови українського суспільства відбувалося на тлі світової інформаційної революції, отже, чимдалі більш виразно супроводжувалося революцією семантичною, понятійною, гностичною, методологічною.

Наочні зміни відбулися в тих її сегментах, що забезпечували повсякденне існування суспільства. Йдеться передусім про побутову, політичну та масову культуру. Зміни форм власності, формування нових виробничих відносин, народження нових соціальних верств, маргіналізація притаманної радянському ладу соціально-класової структури спричинили масштабні зсуви в психології, моралі, людських взаєминах, формах буття, стилі та способі життя. Пришвидшувалося нівелювання духовних і моральних цінностей на користь споживчих орієнтацій, через що позначилася тенденція на комерціалізацію наукового, економічного й культурного потенціалу суспільства при нульовому або ж мінімальному внеску в його розвиток. Принципово новим явищем стала поява і поляризація зростання соціальної нерівності в доступі до культурних цінностей. Чимдалі більшого тиску зазнавала традиційна українська ментальність.

Однак попри всю болісність й суперечливість культурних змін 1990-х років варто наголосити на найголовнішому їхньому наслідку: на місці моноліту радянсько-партійної масової культури із загнаними в андеграунд протестними, релігійними та етнічними субкультурами постала значною мірою диференційована культурна реальність модерного типу з великим діапазоном субкультур[1] і контркультур, які не лише віддзеркалювали специфіку певних верств, а й виступали лабораторіями пошуку нових сенсів та культурної основи інтеграції суспільства. Головним досягненням зламу 1990-х років стало те, що особистість отримала можливість самостійно обирати життєво важливі цінності. Вектор цінностей, практикованих тогочасним суспільством, часом був занадто широким, їхнє функціонування не зазнавало обмежень, тому питання їхнього розпредметнення вирішувалося на особистісному рівні. Тиск державної доктрини на особистість і свободу митця відійшов у минуле, натомість лавиноподібно занепадала і деградувала низова мережа культосвітніх установ, яка існувала завдяки державним дотаціям, що суттєво звузило культурні обрії покоління 1990-х років.

[1] Январская А. Украинский андеграунд 90-х: опередить время. – 7buttons.kiev.ua/slushaem/661-ukrainskij-andegraund-90-kh-operedit-vremya

Уперше громадяни України отримали дійсну, а не номінальну особисту свободу у виборі власних культурних життєвих стратегій, співставну з можливостями мешканців країн розвинених демократій. Утім, далеко не всі виявилися спроможними скористатися ними. Те, що уявлялося як автоматичний перехід на новий культурний рівень внаслідок набуття необмеженої свободи, перетворилося на болісну епопею незліченних особистих драм унаслідок невміння і небажання нести відповідальність за наслідки власного вибору. Давалися взнаки нездатність представників культурних еліт господарювати в нових економічних умовах та й тривала в часі невизначеність цих умов. Не таємниця, що 1990-ті роки для всіх складових культурного обширу України перетворилися на час важкої боротьби за життя, збереження досягнень попередників, докорінної методологічної перебудови, інтеграції в загальносвітовий цивілізаційний контекст. Значення тих років важко переоцінити.

Передусім слід зазначити, що в стислі строки була переформатована організаційна структура культурної і наукової інфраструктури з автономного відділу загальносоюзної на самостійний. Неодноразові спроби оптимізувати й модернізувати інституції, через які здійснювалася державна культурна політика, віддзеркалювала зміна назв профільних міністерств: Міністерство у справах науки і технологій у 1999 р. було об'єднане з Міністерством освіти в Міністерство освіти й науки, виникла низка академій – Академія наук вищої школи (1992 р.), Українська академія аграрних наук (1990 р.), Академія медичних наук (1993 р.), Академія мистецтв (1996 р.), Академія правових наук (1993 р.), Академія педагогічних наук (1992 р.), Національне космічне агентство України (1992 р.), Інститут космічних досліджень України (1997 р.), галузеві академії; з`явилися дослідні інститути та центри громадських об`єднань науковців, наукові товариства. Нові структурні підрозділи відповідно до динаміки часу почали створюватися в системі НАНУ. Так, для дослідження теоретичних проблем етнонаціональної політики 1991 р. був створений Інститут національних відносин і політології НАНУ (нині Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ), проблем історії та етнології – низка спеціальних структурних підрозділів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського (1990 р.). Меті дослідження досвіду ефективного функціонування ринкових систем і структур було підпорядковане створення Інституту світової економіки та міжнародних відносин (1991 р.).

У 1992 р. Україна стала членом Міжнародної ради наукових спілок. Згодом були створені Українська асоціація Римського клубу, Національна асоціація українознавців як складова Міжнародної асоціації україністів, Українська національна Пагуошська група – 90. У 1993 р. розпочала свою діяльність Міжнародна асоціація академій наук (ММАН)

Наука, яка інституційно складалася з Національної академії наук, сотень галузевих науково-дослідних інститутів і вищих навчальних закладів, завжди посідала важливе місце в системі української культури. Згідно з класифікацією

ЮНЕСКО за науковим потенціалом Україна посідала сьоме місце у світі[1]. На момент проголошення незалежності країна мала урівноважену структуру основних галузей і напрямів науки, серед них і пріоритетні: матеріалознавство, електрозварювання, механіка, космічні науки, молекулярна біологія, генна інженерія, фізіологія. Національна медична наука відкрила нові методи лікування атеросклерозу, інфекційних захворювань, серцевих патологій. Науковий потенціал України давав змогу брати участь у значущих міжнародних космічних програмах «Морський старт», «Глобалстар», «Спектр», «Марс-96», «Шатл-97», «Океан», «Природа».

Водночас реструктуризація галузей економіки, перехід підприємств у приватну власність, їхня збитковість негативно позначилися на галузевих наукових і проектних інститутах. Істотно скоротилося державне фінансування науки[2], що спричинило масовий відтік наукових кадрів у 1992–1996 рр. Якщо в 1991 р. науковою роботою займалося 295 тис. осіб, то в 1997 р. – 143 тис. Упродовж перших семи років незалежності за кордон виїхали понад 6 тис. учених[3]. Протягом 1991–1998 рр. загальна чисельність працівників НАНУ скоротилася на 45 %. Наукову діяльність полишали передусім молоді люди: на 21 % поменшало кандидатів наук, на 54 % – осіб без наукового ступеня[4]. Кризовий стан вітчизняної науки віддзеркалювало й катастрофічне зниження видання наукової і науково-популярної літератури єдиним профільним видавництвом «Наукова думка»: у 1991 р. воно видало 443 книжки, у 1992 р. – 425, у 1993 р. – 276, у 1994 р. – 181, у 1995 р. – 142, у 1996 р. – 126, у 2001 р. – 72. Наголосимо, що скорочення видавничої діяльності відбувалося не через відсутність авторських науково значущих досліджень, а через банальну дорожнечу паперу й поліграфічних послуг[5].

Бурхливі процеси відбувалися в мистецькому середовищі. За спостереженнями мистецтвознавців, атмосфера свободи справляла потужний стимулюючий вплив. Художня ситуація нагадувала перше десятиріччя XX ст., коли буквально стався вибух в українському мистецтві: стрімко зростало коло осіб творчих професій, з`явилися численні художні об'єднання, на професійний рівень виходили виставкова й концертна діяльність. У стислі строки Україна перетворилася на світ безлічі модерних і постмодерних художніх стилів і течій, альтернативного мистецтва.

Будні мистецького життя були не безхмарними. Значні проблеми виникли на рівні самодіяльного та професійного мистецтва, популяризації їх досягнень передусім на регіональному рівні. І все ж з`являлися нові мистецькі події, що набували традиційного характеру: Харківські асамблеї, конкурс вокалістів

---

[1] Державотворчий процес в Україні 1991–2006. – К., 2007. – С. 556.

[2] У 1991 р. витрати на науку становили 3,1 % ВВП, у 1995 р. – 1,3 %, 1999 р. – близько 0,3 %. (Див.: Державотворчий процес в Україні 1991–2006. – К., 2007. – С. 557.)

[3] Академічна наука і науковці в сучасній Україні (за результатами соціологічного дослідження). – К., 1998. – С. 10.

[4] Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2004 році: У 2-х ч. – Ч. 2. – К., 2005. – С.10–11.

[5] Там само. – С.61.

«Алчевський-Дебют», конкурс виконавців на народних інструментах ім. Г. Хоткевича, фестиваль «Шельменко вітає», фольклорний фестиваль «Сьогодні Купала, завтра Івана», фольклорний фестиваль «Покуть» та ін. Створювалися постійно діючі галереї («АВЕК», «Муніципальна галерея», «Мистецтво Слобожанщини» та ін.), засновувалися щорічні премії, які відзначали здобутки митців, тощо.

Тривала професійна мистецька та мистецтвознавча дискусія на сторінках профільних видань: часописів «Українська культура», «Політика і культура», «Український театр», «Березіль», «Народна творчість та етнографія», «Київське музикознавство», «Музика», «Бандура», «Образотворче мистецтво», «Музейний провулок», «Художники України» та ін.

1990-ті рр. стали часом інформаційного прориву, що врешті справив визначальний вплив на морально-ціннісні орієнтації суспільства. Зокрема, відбулося повернення народу його історії. Значущість цієї події важко переоцінити, адже йшлося не про доопрацювання окремих маловідомих сюжетів, а про подолання системної фальсифікації української історії та підміну історії народу історією партії. Повною мірою оцінити подвижницькі зусилля тогочасної генерації істориків зможуть лише наступні покоління. Власне, по всіх напрямах пізнавальної діяльності розгорталися революційні за своїми наслідками процеси. Стали загальнодоступними заборонені раніше філософські, соціологічні, історичні, публіцистичні й літературні твори, на екрани вийшли кінофільми, що багато років пролежали на полицях спецфондів, до життя поверталися творчі здобутки діячів культури, табуйовані радянською владою, налагоджувалися контакти з діаспорою. Світоглядний переворот набув космічного пришвидшення під дією інформаційної революції, створення інформаційних мереж та включення України у всесвітнє інформаційне поле. Суспільство наново відкривало пласти культурної спадщини, що за радянських часів лишалися або маловідомими, або зовсім замовчуваними – це й вітчизняний модернізм, і зарубіжна модерністська й постмодерністська література. Динамічно змінюване суспільство не лише спрагло всотувало досягнення світової культури, а й переосмислювало власний культурний багаж, зокрема радянську класику у формі так званого реалізму. Найбільш бурхливо мистецька реконцептуалізація розгорталася в літературі. Унаочнилася постмодерністська ситуація, коли будь-який текст виступав відкритим, незамкненим, своєрідним полем мовних і смислових ігор. Навала перекладної літератури перетворила Україну на відкритий інтелектуально-мистецький простір та пошукову лабораторію, де відбувалося тестування смислів, спроможних надати нового дихання українському проекту.

Утім романтичні сподівання, віра у власну самодостатність і зліт національної культури перших років незалежності сусідували з очевидним застоєм і симптомами розпаду радянської централізованої, одержавленої «культурної галузі». Помітним було збайдужіння посткомуністичної панівної еліти до культури, котра, як і за минулих років, визначалася лише як засіб ідеологічного «оброблення» населення. Трансформація духовного життя України відбувалася здебільшого стихійно, в умовах інерційної, непослідовної політики держави, практично за відсутності дієвої регіональної політики, невизначеності гене-

рального вектора еволюції культури, роз'єднання функціональних елементів культури, втрати скоординованості її компонентів[1].

За цих обставин, як цілком слушно зазначають мистецтвознавці, зросла системоутворююча значущість національної культурної спадщини, відновилися пошуки першоджерел української культури, звернення й апеляції до історико-культурних реалій минулих віків і відтворення (часом кумедного) у сучасній ситуації елементів стародавнього способу життя, звичаїв, язичницьких вірувань, етичних й естетичних настанов минулих часів. За чисельністю нерухомих пам'яток (понад 130 тис.) та шедеврів, що зберігалися в музеях, Україна належала до країн із великою історико-культурною спадщиною. Києво-Печерська лавра, Софія Київська та історичний центр Львова були занесені до списку Всесвітньої природної та культурної спадщини ЮНЕСКО. Крім того, 1399 міст і селищ, близько 8 тис. сіл, 46 ансамблів, комплексів й історичних середмість отримали статус історико-культурних заповідників, шість з них – набули статусу національних. Чималу роль у підтриманні високого рівня державної політики збереження спадщини відіграли Комісія з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України (1995 р.)[2], яку очолював академік П. Тронько, а також Всеукраїнський фонд відтворення пам`яток ім. О. Гончара (1996 р.). У 1990-ті роки тривала робота над «Зводом пам`яток історії та культури України», який був замислений як масштабний проект з 28 томів. У 1999 р. вийшла перша частина першої книги тому «Київ», що містила інформацію про майже 700 пам`яток і 1366 ілюстрацій[3].

Важливим кроком у напрямі впорядкування та забезпечення збереження історичної спадщини стала реструктуризація архівної справи, що відбувалися відповідно до Закону України «Про національний архівний фонд і архівні установи» (1993 р.). Національний архівний фонд опікувався понад 55 млн одиниць зберігання від XIII ст. до сучасності. Величезною подією, що без перебільшення мала епохальні наслідки для гуманітарного розвитку України, стало розсекречення та передання у вільний доступ величезного масиву раніше таємних документів, що характеризували діяльність КПРС та органів держбезпеки в Україні. Упродовж першого десятиріччя незалежності статус галузевих архівів отримали архіви Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ, Служби безпеки, Державного комітету України з питань гідрометеорології, Фонду з питань виконання покарань, Управління державної охорони, Державного картографо-геодезичного фонду, Державного інформаційно-геологічного фонду України[4].

Вирішальний злам негативної для українського народу русифікаційної інерції, залишеної у спадок десятиліттями радянського владарювання, відбувся внаслідок набуття українською мовою статусу державної і поступової українізації системи освіти. Протягом 1991 – 1999 рр. частка учнів загальноосвітніх

[1] Мистецтво незалежної України. – Х.: СПДФО Ізрайлев Є.М., 2007.

[2] Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури. – zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138/95

[3] Київ. Енциклопедичне видання. – Кн. 1; Ч. 1. – К., 1999.

[4] Архівні установи України. Довідник. – Т. 1. – К., 2005.

шкіл денної форми навчання, які набували освіту українською мовою, зросла з 47,9 до 65 %[1]. Аналізуючи стан освітньої системи України, Г. Касьянов зазначав, що «Україна в 1991 р. успадкувала від СРСР потужну розгалужену освітню систему з передовою на той час інфраструктурою. За роки незалежності фактично відбувалося екстенсивне використання матеріально-технічних, кадрових і організаційних ресурсів попередньої системи та пристосування їх до потреб незалежної держави»[2]. Навряд чи можна погодитися із цим твердженням стовідсотково. Навіть у найскладніші роки відбувалося зростання шкільної мережі: якщо в 1990/91 навчальному році в республіці діяло 21,8 тис. загальноосвітніх закладів, то в 1995/96 – 22,3 тис.[3] Значні зміни і в кількості навчальних закладів, і в якості їхніх послуг спричинила комерціалізація освіти. Лише в сегменті вищої освіти впродовж 1990-х років було відчинено близько 500 навчальних закладів, які своєю чергою відчиняли установи середньої та середньої спеціальної освіти[4]. Далеко не всі вони витримали випробування часом, однак заперечувати затребуваність цього сегмента освіти та позитивний досвід, напрацьований ним упродовж перехідного періоду, не варто.

Роки незалежності сприяли поширенню контактів із закордонням, а отже, створили умови для входження української культури у світовий культурний контекст. Значну роль у цьому відіграли численні міжнародні фонди, спільні проекти, громадські організації, національно-культурні об'єднання тощо. Україна доволі швидко стала об'єктом процесу глобалізації. Це, звичайно, стимулювало пошуки шляхів зміцнення національної самобутності, але водночас створювало небезпеку вестернізації чи русифікації масової культури. Попри всі позірні небезпеки, масштабний культурний обмін, що часом набирав форми банального запозичення, перетворився на об'єктивну реальність культурного поступу 1990-х років на всіх напрямах. Модернізм і постмодернізм перетворилися на універсальну платформу українського модерного культуротворення передусім у мистецтві та літературі. Вибуховий приріст мистецтва модернізму й постмодернізму обумовив поширення видовищних видів мистецтва, появу в національному художньому житті таких явищ, як перфоманс, хепенінг, акціонізм, мистецтво жесту, мистецтво дії, флуксус тощо. Водночас хоча в мистецтві модернізму й постмодернізму, на перший погляд, ніби відсутні фундаментальні ознаки українського національного мистецтва, все ж таки творилося воно на ґрунті національної спадщини, завдяки специфічним національним засобам, митцями, які були носіями національного менталітету.

Прикметою пострадянської культури з притаманною їй відкритістю було виникнення й активна діяльність добровільних товариств, об'єднань, асоціацій різних спрямувань («Товариство української мови ім. Т. Шевченка», «Просві-

[1] Державотворчий процес в Україні 1991–2006. – К., 2007. – С. 477.

[2] Касьянов Г. Освітня система України 1990–2014. Аналітичний огляд. – К., 2015. – С. 5.

[3] Економічний і соціальний розвиток України у 1995 році: щорічна доповідь Президента України про внутрішню та зовнішню політику України. – К.: Україна, 1996. – С. 111.

[4] Державотворчий процес в Україні 1991–2006. – К., 2007. – С. 549.

та», «Спадщина», Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Міжнародна асоціація україністів тощо), які опікувалися просвітницькою й дослідницькою роботою, пропагували здобутки української культури в світі. Лише у Львові, одночасно зі Спілкою художників та Спілкою письменників, у 90-х роках XX ст. діяли мистецьке товариство «Шлях» (1988–середина 1990 р.), «Клуб українських митців» (1989 р.), Секція мистецтвознавства НТШ (1989 р.), «Лугосад» (1980-ті роки), Мистецька секція спортивно-мистецької асоціації «Галицька Січ» (1989–1991 рр.), Мистецько-літературне об'єднання «Січкарня» (1991–1995 рр.), Творча майстерня «Марко» (1992 р.), Творча корпорація «Лір-Артіль» (1993–1998 рр.), Мистецьке об'єднання «Дзиґа» (1994 р.), Мистецько-літературне об'єднання «Трипілля» (1996–1997 рр.), Галицька асоціація ковалів (1997 р.), Мистецько-спортивно-оздоровча асоціація «Аркан» (1998 р.), Спілка критиків та істориків мистецтва (1998 р.), Творчо-виробничий фонд «Фабрика Івана Левинського» (1992 р.) та ін. Творчі групи організовували виставки, концерти, вистави, проводили фестивалі, презентації, вечори пам'яті, підтримували нові ідеї. Подібні осередки діяли у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Луцьку, Полтаві, Тернополі та інших містах.

Об'єднання плідно співпрацювали із зарубіжними культурними, мистецькими, благодійними, науковими та освітніми інституціями, дипломатичними корпусами іноземних держав. Так, осередок сучасного мистецтва «Брама», заснований у квітні 1993 р. в Києві, налагодив плідну взаємодію з дипломатичними місіями Бельгії, Голландії, Італії, Швейцарії, Німеччини, США, Канади, Великої Британії. Яскраві зразки міжнародної співпраці українських митців – втілення в червні 2001 р. грандіозного проекту української опери третього тисячоліття «Мойсей» (музика М. Скорика), популяризація сучасного українського мистецтва через галереї «Аліпій» Центру «Український Дім» (1994 р.) і «Триптих» (галерея сучасного декоративно-ужиткового мистецтва). Загалом лише в 1995–1996 рр. українське мистецтво за кордоном представляли понад 6,5 тис. солістів і колективів[1]. Відбулися масштабні виставкові проекти за участі українських музеїв: «Слава Візантії» (США), «Золото степів України» (Італія, Фінляндія, Люксембург, Японія).

На тлі відродження інтересу до історії мистецтва України сформувався концептуальний «неофольклоризм» у поезії, живописі та музиці. До контексту сучасності була повернена спадщина визначних митців української культури: В. Винниченка, М. Хвильового, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Бойчука, П. Холодного, Л. Курбаса, О. Гончара, І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Стуса, М. Руденка, С. Сапеляка та ін.[2]

Не менш цікаві процеси відбувалися на регіональному рівні. Яскравою прикметою часу стали так званий «Станіславський феномен», що постав з львівсько-івано-франківської школи (Ю. Андрухович, С. Андрухович, Ю. Іздрик, Т. Прохасько, В. Єшкілев, Г. Петросаняк та ін.) та києво-житомирська школа (В. Медвідь, Є. Пашковський, О. Ульяненко, В. Даниленко та ін.).

[1] Там само. – С. 527.

[2] Мистецтво незалежної України. – Х.: СПДФО Ізрайлев Є.М., 2007.

Виникало чимало літературних об'єднань, гуртів, які об'єднувалися навколо певних філософських настанов та естетичних принципів. Протягом 1990-х років з'явилася ціла низка літературних об'єднань і гуртів: «Червона Фіра» (С. Жадан, І. Рилипчик, Р. Мельників), «Нова дегенерація» (І. Андрусяк, С. Процюк, І. Ципердюк), асоціація «Нова література» (В. Цибулько, С. Квіт, Є. Пашковський та ін.), «Пси святого Юра» (Ю. Покальчук, Ю. Андрухович, В. Медвідь, І. Римарук, В. Герасим'юк, В. Неборак, О. Ірванець) тощо. У 1997 р. була створена Асоціація українських письменників на чолі з Ю. Покальчуком – організація, альтернативна Спілці письменників. Почалося видання незалежних літературних часописів, газет, антологій сучасної української літератури: зокрема, був заснований часопис «Сучасність», газети «Пост-Поступ», «Слово», часописи «Четвер», «Плерома», «Гігієна», «Український засів», «Київська Русь», інтернет-часопис «Потяг-76», антології «Молоде вино», «Іменник» тощо. Виникли видавництва, що орієнтувалися на сучасну літературу: «А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-ГА», «Смолоскип», «Кальварія», «Видавництво Старого Лева», «Фоліо», «Ранок» тощо. Настав час масштабних літературних фестивалів й форумів.

Жанрове й стилістичне різноманіття літератури 1990-х років унаочнювало непрості стосунки нових образотворчих напрямів з представниками попередніх генерацій українських митців. Новий погляд на патріотизм постав у романах Р. Іваничука «Бо війна – війною» (1991 р.), «Орда» (1992 р.), на історичну пам'ять – у романі Р. Федоріва «Єрусалим на горах» (1993 р.), який увійшов до тетралогії про долю західноукраїнського села XX ст. – «Кам'яне Поле» (1978 р.), «Жорна» (1983 р.), «Ворожба людська» (1987 р.). Переосмисленню історії українського народу були присвячені останні праці класика радянської літератури П. Загребельного «Гола душа» (1992 р.), «Тисячолітній Миколай» (1994 р.), «Юлія» (1997 р.).

Побачили світ поетичні збірки «Діти трепети» (1991 р.) В. Герасим'юка, «Екзотичні птахи і рослини» (1991 р.) Ю. Андруховича, «На вістрі двох правд» (1992 р.) й «Апологетика на світанку» (1996 р.) С. Процюка, «Млеко хронопів гласолалійне» (1993 р.) Ю. Гудзя, «Вірші» (1992 р.) І. Малковича, «Літаюча голова» (1993 р.), «Alter ego» (1993 р.), «Розмова зі слугою» (1994 р.) В. Неборака, «Химера» (1994 р.) Ю. Покальчука, «Пепсі» (1998 р.), «The very best poems, psychodelic stories of fighting and other bullshit» (вибрані поезії 1992–2000 рр.) (2000 р.), «Балади про війну і відбудову» (2001 р.) С. Жадана тощо.

Доволі суперечливі процеси розгорталися у видавничій справі. За інерцією кінця 1980-х років (за часів перебудови стався справжній вибух видавничої активності, передусім у періодиці) на початку 1990-х років з'явилося чимало малих недержавних видавництв, приватних книготорговельних фірм і поліграфічних підприємств із сучасним обладнанням, зорієнтованих на ринковий попит. Ліквідація в 1992 р. державного об'єднання «Укркнига» відкрила найширші горизонти виданню й продажу комерційної книгопродукції. У асортименті вже переважала завезена з Росії та видана в Україні російськомовна розважальна й популярна література: словники, посібники-поради з бізнесу, медицини, релігії, куховарські книжки тощо. Художньо вартісний сегмент літератури, тим більше українською мовою, чимдалі звужувався. Цьому сприяли небажання держави

звільнити видавців від податків і катастрофічне падіння платоспроможності населення. Скорочувалося фінансування мережі державних бібліотек, практично припинилося поповнення їхніх фондів, зменшилася кількість бібліотечних закладів. Українська книга програла змагання з розважальним телебаченням, відео, CD-ROMами, а згодом – з Інтернетом. Кількість постійних покупців книги на початку 2000-х років не перевищувала 100–120 тис., навіть центральні та районні бібліотеки не одержували передплатні видання та не поповнювали фонди новою літературою[1].

На справжній парадокс перетворилося буття українського театру. За обставин фактичної втрати державного фінансування, організаційних і економічних проблем, майже повної відсутності сучасної вітчизняної драматургії національний театр переживав справжній «бум». На «власну» аудиторію орієнтувалася плеяда колективів, заснованих у 1990-ті роки: театр «Колесо» (1988 р., Київ, художній керівник І. Кліщевська), театр-салон «Сузір'я» (1988 р., Київ, художній керівник О. Кужельний), Київський театр пластичної драми на Печерську (1989 р., засновник – сценарист і режисер-постановник В. Мішньова), Київський драматичний театр «Браво» (1991 р., художній керівник Л. Титаренко), театр-студія «Театральний клуб» (Київ, засновник – режисер О. Ліпцин), Центр сучасного мистецтва «Дах», який за задумом його фундатора – режисера В. Троїцького – був створений як «готель мистецтв», вільний від кон'юнктури (Київ), Київський експериментальний театр (1993 р., засновник – режисер В. Більченко), театр «Актор» (1995 р., Київ, художній керівник В. Шестопалов) тощо. Загалом у 1992 р. в Україні діяло понад 120 театрів-студій з професійним і напівпрофесійним складом акторів. Зростала (через особливості податкової системи) мережа комунальних і державних театрів. На 1993 р. в Україні функціонувало 89 театрів, що перебували в підпорядкуванні Міністерства культури, щороку театри давали близько 12 тис. вистав, які відвідували до 25 млн глядачів[2].

Логічним продовженням театрального «буму» став фестивальний рух з мистецькими форумами «Золотий лев» (м. Львів), «Березіль» (м. Івано-Франківськ), «Театральне Придніпров'я» (м. Дніпропетровськ), «Інтер-театр» (Закарпаття), Всеукраїнський мистецький фестиваль «Козацькому роду нема переводу», «Молодий театр. Херсонські ігри – 92», «Класика сьогодні» (м. Дніпродзержинськ), «Добрий театр» (м. Енергодар), фестиваль моновистав «Київська Парсуна», «Прем'єри сезону. Сучасна українська драматургія», Всеукраїнський фестиваль-конкурс музично-театральних прем'єр «Мельпомена Таврії» (м. Херсон), Всеукраїнський звіт майстрів мистецтв і художніх колективів регіонів України та Дні культури областей, Булгаківський фестиваль мистецтв тощо. Започаткували цей рух фестивалі «Золотий лев» (осінь 1989 р., м. Львів) і «Березіль-90» (7–15 квітня 1990 р., м. Івано-Франківськ), фестиваль ім. І. Карпенка-Карого (грудень 1995 р., Львівський театр ім. М. Заньковецької).

У чи не найскладнішому становищі опинився український кінематограф, що на момент проголошення незалежності мав п'ять державних кіностудій

[1] Мистецтво незалежної України. – Х.: СПДФО Ізрайлев Є.М., 2007.
[2] Державотворчий процес в Україні 1991 – 2006. – К., 2007. – С. 595.

(Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка, Одеська кіностудія художніх фільмів, Українська студія хронікально-документальних фільмів, Національна кінематика України, Українська кіностудія анімаційних фільмів). Упродовж 1990-х років він стрімко скорочував обсяги виробництва внаслідок технічної відсталості основних фондів та відсутності достатніх інвестицій в галузь: у 1994 р. коштом державного бюджету було створено 9 кінофільмів, 1995 р. – 6 повнометражних картин, 11 хронікально-документальних, 13 випусків кіножурналів, 5 мультфільмів. 44 кінострічки було випущено в рамках науково-просвітницьких програм[1]. На початку 1990-х років було практично зруйновано систему прокату кінофільмів. Ознаки виходу вітчизняного кінематографа зі стану своєрідної коми стали помітними лише на межі XX–XXI ст. Новий кінематограф формувався на історичній тематиці. Серед перших стрічок була робота О. Янчука за сценарієм А. Дімарова про Голодомор 1933 р. У 2000 р. на Національній кіностудії ім. О. Довженка О. Янчук зняв героїчну драму «Нескорений» про життя головного командира УПА генерала Р. Шухевича.

Полем застосування навичок і талантів вітчизняних кінематографістів змушено стало телебачення, що фокусувалося спочатку на висвітленні гострої соціальної проблематики, а згодом перейшло до створення інформаційних і розважальних програм, перенасичених рекламою.

Революційні за масштабами зміни набирали обертів у духовній царині. Уже в другій половині 1980-х років КПРС безповоротно втратила монополію на душі та сподівання радянських громадян, натомість стрімко набирала ваги релігія як феномен політичного і суспільного життя. Зміни в базисі й надбудові пострадянського суспільства відбувалися з такою карколомною швидкістю, що це дало підстави говорити про український різновид тоффлерівського[2] «шоку майбутнього». Багатомільйонний соціум був дезорієнтований внаслідок накладання старої культури на нову, яка впродовж десятиліть не могла вийти зі стану перманентного хаосу та аксіологічної невизначеності. Маргіналізація масової свідомості дала підстави Н. Паніній для песимістичного висновку: «Сьогодні це не тільки недемократичне суспільство, це взагалі не суспільство: немає усталеної політичної системи, немає певної економічної політики, немає загальної ідеології, немає загальновизнаної системи цінностей»[3]. Індекс аномійної деморалізованості суспільства за шкалою Л. Сроула, яку запровадила до української соціологічної практики Н. Паніна в 1990 р., упродовж усіх років незалежності України залишався високим – у межах 12–13 балів. Відтоді соціологічні опиту-

[1] Державотворчий процес в Україні 1991 – 2006. – К., 2007. – С. 604.

[2] На початку 1970-х років один з теоретиків «Інформаційної цивілізації» американський соціолог/футуролог Е. Тоффлер доводив, що швидкість змін має не менш травматичний вплив, а подеколи й більший, аніж їхня сутність, оскільки карколомна швидкість змін у постіндустріальних суспільствах – яку вони нав'язують решті світу – перевищує адаптаційні можливості психобіологічної природи людини. Е. Тоффлер за таких обставин характеризував стан і особи, і соціуму в медичних термінах хвороби.

[3] Див.: Паніна Н., Головаха Є. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–98 рр.). Соціологічні показники. – К., 1999. – С. 75.

вання фіксували стале зростання авторитетності уявного колективного образу «церква (духовенство)».

На думку Н. Кочан, заміщення цілих пластів свідомості, зруйнованих унаслідок краху комуністичної доктрини, близькими їм за сутністю шарами містичної та релігійної свідомості, було цілком логічним. «На тлі відсутності в політичній та соціально-економічній історії України традицій демократії, а саме – рівного, егалітарного впливу громадян на політичний процес на усіх рівнях та рівної участі у соціально-економічній винагороді, консервування у суспільній свідомості різного роду утопій – з їхнім постулюванням змін на краще для більшості зубожілого населення у царину трансцендентного і есхатологічного, реально нездійсненного, – було закономірним. Тим більше, що нові утопії, в тому числі з царини релігійно-церковної та квазірелігійної націє-/державотворчої, заступили місце попередніх утопічно-есхатологічних комуністичних соціальних очікувань "світлого майбуття", "свободи, рівності та братерства". Після демонтажу СРСР соціально-політичні утопії підживлювалися елементами лібералізму, що набирали сили мірою олігархізації політичної системи України та концентрації владних повноважень у руках жорстко централізованої унітарної держави, яка переконливо набирала обрисів гобсівського Левіафану. Лібералізм же, як відомо, обіцяє "неуникненне" поступове покращення ситуації шляхом проведення розумних реформ. Замість вимоги рівності тепер, що висувається демократією, лібералізм пропонує надії на майбутнє»[1].

На зламі 1980–1990 років в Україні сформувалися всі основні сегменти релігійного простору: легалізовані Українська греко-католицька церква (УГКЦ, 1989 р.); Українська автокефальна православна церква (УАПЦ, 1990 р.); Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ-КП) (створена влітку 1992 р. шляхом конфліктного поглинення УАПЦ), Українська православна церква (Московського патріархату). Немає потреби окремо зупинятися на історії церковних розколів, які нині вже мають величезну історіографію, варто лише зважити на думку В. Бондаренка стосовно того, що «розколи УПЦ стали, без перебільшення, найбільш драматичною подією суспільно-релігійного життя не лише в Україні, але й на всьому посттоталітарному просторі на сході Європи. Вони майже дзеркально відобразили політичне протиборство в тогочасній Україні, однак на відміну від політичного сегмента суспільного життя, законсервувалися і становлять сьогодні основну проблему в розвитку релігійного середовища в Україні. Ці розколи нині не лише багато в чому визначають перебіг подій у цій царині суспільного життя, а й закладають диспропорції у його розвиток на майбутнє, несучи у собі потенціал нових конфліктів на релігійному ґрунті»[2].

Впливовим чинником суспільно-політичного життя стали дискусії навколо створення «національної/державної церкви», а згодом – і спроби їхнього втілення. Від президентства Л. Кравчука вони відігравали вирішальну роль у структуризації православного ландшафту країни, вийшовши далеко за межі внутрішньоцерковних та внутрішніх державних справ. Новостворена

[1] Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України [Моногр.] – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 16.

[2] Державотворчий процес в Україні 1991–2006. – К., 2007. – С. 645.

УПЦ (КП) від початку позиціонувала себе не лише як центр, навколо якого мала об'єднуватися решта православних церков, а й як державна церква, наділена особливим статусом і правами/привілеями. Перший очільник УПЦ-КП Володимир (Романюк) вважав за необхідне набуття Київським патріархатом упривілейованого, державного статусу: «Я – за державну Церкву. Це необхідно, коли нація будується»[1]. «Будь-які тлумачення, що, мовляв, усі конфесії мають бути рівними, що нам не потрібна державна церква, мені просто незрозумілі. Я, наприклад, вважаю, що повинна Церква бути державною, якщо вже не де-юре, то де-факто ... наша державна влада не повинна реєструвати все підряд і казати: будьмо всі однакові, рівні перед законом ... нема такого в світі, щоб всюди були релігії рівні»[2], – неодноразово зазначав патріарх у своїх інтерв'ю.

Тим часом як церкви найчисельнішої конфесії опікувалися питаннями пріоритетності, в Україні зростала чисельність прихильників нетрадиційних вірувань. Репатріація кримських татар стала спусковим моментом відродження мусульманського життя в Криму. У 1991 р. було створено Кадиат мусульман Криму з наданням йому статусу мухтасибату (нагляд за дотриманням норм ісламського життя), тобто самостійної в канонічному плані адміністративної одиниці (незалежної на той момент від ДУМЕС у Росії), очолюваної імамом-мухтасибом. Згодом на його основі було створено Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), що стало центром духовної консолідації кримськотатарського народу. Наділене широкими просвітницькими й культовими повноваженнями, воно налагоджувало міжнародні зв'язки з одновірцями та кримськотатарською діаспорою у світі. ДУМК розгорнуло благодійницьку й місіонерську діяльність, виступало співзасновником навчальних закладів і благодійницьких установ, засобів масової інформації, сприяло навчанню молоді в Криму та за кордоном. Завдяки його зусиллям були видані «Абетка Корану», а в 1998 р. – два повні переклади Корану кримськотатарською мовою. При ДУМК діяли середні навчальні заклади – медресе. Елементи ісламського виховання впроваджувалися в чоловічому ліцеї (смт. Красногвардійське) та в республіканській школі-інтернаті (с. Танкове). 1998 р. у складі ДУМК діяли 215 громад, 2000 р. – 222 (45 поза реєстрацією). Активно розбудовувалася мережа мечетей та молитовних приміщень. Мусульмани домоглися повернення історичних мечетей у Бахчисараї, Євпаторії та Ялті[3]. Кримських татар вирізняли специфічні форми політичної діяльності, властиві тюрксько-мусульманському світові: Меджліс та національні партії (Адамет та Міллі Фірка), що мали власні погляди на природу і сутність влади, виступали за національні квоти в місцевих органах самоврядування та у Верховній Раді Криму.

Упродовж 1990-х років Україна перетворилася на поле масштабної місіонерської діяльності низки християнських і новочасних церков. Найбільше симпатиків вони здобули в раніше підкреслено нерелігійних промислових регіо-

[1] Інтерв'ю Патріарха УПЦ-КП Володимира (Романюка) // Вечірній Київ. – 1994. – 17 трав.

[2] Інтерв'ю Патріарха УПЦ-КП Володимира (Романюка) // Літ. Україна. – 1993. – 23 груд.; див. також його ж інтерв'ю: Урядовий кур'єр. – 1995. – 27 трав.

[3] Релігійний чинник... – С.109–110.

нах, що болюче переживали промисловий занепад. До таких, зокрема, належав Донбас. Протестантизм представлений найрізноманітнішими організаціями, як традиційними для регіону, так і новопосталими. Традиції протестантизму в Донбасі були доволі міцними й за радянських часів. В умовах деіндустріалізації, поглиблення соціальної депресії та демонтажу комуністичної ідеології місцева спільнота виявилася найбільш податливою для ідей зарубіжних місіонерів[1], що розгорнули тут в перше пострадянське десятиліття надзвичайно активну діяльність. Дійовий характер їхніх практик, культовий аскетизм, традиції взаємодопомоги стали підґрунтям для значної кількості донбасівців у найскладніші часи економічної кризи.

Особливістю церковного життя УПЦ МП на Донбасі став її відвертий зв'язок із сусідньою державою, що демонстративно виявлявся як на особистому, так і на організаційному рівнях. Цілком не випадково Донбас, як зауважують В. Войналович та Н. Кочан, виявився найбільш сприйнятливим стосовно новітніх релігійних організацій і рухів, зокрема, нео- та орієнтальних, синкретичних, рідновірсько-язичницьких[2]. Пострадянська моторошна реальність сама собою генерувала причини виникнення та формування низки альтернативних універсумів, на загал передапокаліптичного спрямування. Саме тут зародилося Біле братство ЮСМАЛОС[3], що оголосило про настання Армагеддону 20 листопада 1993 р. на Софіївській площі в Києві, куди скликало на акцію масового самоспалення тисячі своїх прибічників.

У 1990-х роках на Луганщині постали неоорієнтальні громади трансцендентальної медитації, учення Шрі Чинмоя, руху Сант Мат (Сурат-шабд-йога). Згодом виникли громади забороненої у Китаї течії Фалуньгун. На Луганщині синкретичні релігійні рухи представлені, зокрема, громадою Зоресвітне християнство – вільна релігія Таолан (1992 р.). З 1999 р. в області діють громади течії Віри Багаї. Луганщина є батьківщиною Порфірія Іванова, вчення якого переросло в культ Учителя, розділеного на дві течії (івановців та порфириївців) з центрами в с. Верхньому Кондрючому (місце його поховання) та с. Оріхівці (місце народження) Лугутинського району. В області практикують також квазірелігійні спільноти: групи послідовників ідей Реріхів, Ошо Раджнеша, Рона Хаббарда (Церква сайєнтології). Спільноти сповідують медитативні практики, містицизм, цілительство, абсолютизацію здорового способу життя, альтернативну медицину, екологізм, підвищену увагу до паранормальних явищ, практики вдосконалення особистих якостей і формування «лідерських навичок» членів тощо. Відносно новий напрям становлять українські язичники-рідновіри: Рідна українська національна віра (1999 р., м. Стаханов) і давньослов'янська релігійна громада (Луганськ)[4].

---

[1] Докладніше про місіонерську діяльність новохристиянських церков див.: Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД, 2014. – С. 354–366.

[2] Войналович В.А., Кочан Н.І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. – К.: ІПіЕНД, 2014. – С. 140.

[3] У 1993 р. Біле братство подавало документи на реєстрацію в Луганській області.

[4] Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД, 2014. – С. 395–396.

Урешті-решт і в релігійній сфері України наприкінці 1990-х років повною мірою сформувалася поліфонія релігійних і містичних течій та вчень, що віддзеркалювали широкий спектр традиційних і модерних духовних практик перехідного суспільства. Взаємини поміж ними далеко не всюди були вітальними. Так, у низці регіонів (передусім в Криму та на Західній Україні) накладання релігійних і етнічних чинників виступало генератором суспільних суперечностей, які часом набували форми неприхованих конфліктів, що виявлялися, зокрема, у зіткненнях з приводу культових споруд, конфесійних свят, конкуренції церков.

І все ж найбільше нарікань і розчарувань викликали суперечливі процеси, що віддзеркалювали перебіг націєтворення. Замість омріяної творцями незалежності єдності, політикум як віддзеркалення суспільства і саме суспільство розривали чвари навколо визначення мети, форми і перспектив націєтворення. Багаторічні безрезультатні дискусії викликали різку критику інтелектуалів, які з сумом констатували: «Упродовж першого десятиріччя незалежності не було створено жодної спільної ідеї, навколо якої могли б об'єднатися громадяни України. Політичні актори не дають можливостей для виходу на позитивні характеристики ідентифікації громадян з успіхами, досягненнями власної держави. Натомість вони спекулюють на трагедіях, формуючи відчуття спільності в біді»[1].

Потужним генератором конкуренції суспільних проектів, що підносилися як еталон загальнонаціонального розвитку, став регіональний чинник. Утім, далеко не всі регіональні лідери використали можливості, надані законодавством і владою незалежної України, на користь спільним інтересам її співгромадян. Яскравим прикладом того, які потенційні небезпеки приховує неконтрольована енергія ізоляціонізму та самодостатності, є історія діяльності русинського руху.

У 1990 р. в Закарпатській області України розпочало свою роботу Товариство підкарпатських русинів, яке того ж року виступило із Декларацією «Про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки» у версії 1938 р., коли ці території перебували у складі Чехословаччини[2]. У 1992 р. за участі Товариства було утворено Підкарпатську республіканську партію (ПРП)[3], а в 1993 р. – невизнаний «Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі». Мета проекту – вибороти право на автономію Закарпаття через денонсування радянсько-чехословацького договору 1945 р. У аргументації на користь автономізації Закарпаття превалювали звинувачення уряду України в шовінізмі, асиміляції та етноциді русинів. «Міністр» закордонних справ «Республіки Підкарпатська Русь» Т. Ондик (громадянин Словаччини) лобіював розгляд питання щодо зміни статусу Закарпаття серед вищого керівництва Російської Федерації, мотивуючи це тим, що РФ була правонаступницею СРСР і саме вона спроможна денонсувати договір 1945 р.[4] Упродовж 1990-х років нечисленна громада під впливом потужної пропаганди створила Закарпатське товариство ім. Кирила і Мефодія,

[1] Україна шукає свою ідентичність. – http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page2.htm

[2] Наша республика. – 1992. – 1–7 авг.

[3] Наша республика. – 1993. – 2 апр.

[4] Літературна Україна. – 1997. – 6 лют.

Закарпатське обласне товариство ім. Духновича, Русинське науково-освітнє товариство, оголошена мета яких полягала в тому, щоб «досліджувати історію русинського народу, пропагувати його культурні надбання, стати на захист соціальних, економічних та духовних інтересів як русинів, так і всього населення краю»[1]. Взаємини між Києвом та очільниками русинського руху характеризувалися сталою конфронтацією, що виявлялася передусім на смисловому рівні: в риториці русинських громадських організацій назва «Підкарпатська Русь» заміняла «Закарпатську Україну», а офіційний Київ фігурував як «чужинець»[2].

Завершуючи стислий огляд першого десятиріччя розбудови українського етнокультурного ландшафту в умовах незалежності, слід віддати належне зусиллям цілого покоління ентузіастів, які, попри численні недоліки, помилки, несправджений ідеалізм, йдучи проти течії тотальної комерціалізації, соціальної апатії та кризи державної ідеології, спромоглися зберегти й примножити скарбницю української культури в усіх її етнічних складниках. Долаючи надскладні випробування, їм вдалося домогтися певних позитивних зрушень, передусім в освітній царині. Перепис 2001 р. засвідчив суттєве зростання осіб з вищою освітою в середовищі всіх найчисленніших етнічних громад: українці – 21 %, росіяни – 30, білоруси – 24, молдовани – 8, кримські татари – 18, болгари – 17, угорці – 9, румуни – 7, поляки – 20 %[3]. Проте, озираючись на ті роки, важко повторювати тезу про «національне відродження» передусім українства. Масштаби зневіри в ідеалах етнократичної моделі націєтворення доволі опукло впродовж років незалежності фіксують щорічні омнібуси Інституту соціології НАН України, які здійснюються від 1992 р., і не дають підстав для такого висновку. Утім, варто наголосити: не лише болючі проблеми соціально-економічного занепаду й культурна маргіналізація, що його супроводжувала, перебували в основі тогочасних невдач.

Культурні процеси першого десятиріччя незалежності містили величезний спектр векторів стрибкоподібного розвою й стагнації, культурного обміну й банального плагіату, методологічного прориву й ідеологічної архаїки, інституційного занепаду й успішного досвіду сучасного менеджменту, творчих злетів і багна масової культури найнижчого ґатунку, перших успіхів у напрямі компенсації культурних втрат внаслідок русифікації і політизації етнічності аж до сепаратистських крайнощів, виразних успіхів українізації і перманентних загострень на фронтах «мовної війни». Перше десятиріччя незалежності важко назвати конструктивним чи ефективним, однак залишається фактом – саме тоді з множини історичних альтернатив обирався шлях культурного поступу України, що врешті заявила про свої євроінтеграційні прагнення. Шукаючи причини багаторічного блукання суспільства й влади в пошуках уявної України та основ націєтворення, варто передусім говорити про відсутність належної і достатньої комунікації між ними. Варто згадати про неймовірний, як для демократичних країн, рівень дистанціювання державної влади та її інститутів від суспільства.

[1] Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К., 1999. – С.13.

[2] Там само.

[3] Державотворчий процес в Україні 1991–2006. – К., 2007. – С. 473.

Очевидно, коректно говорити про хронічну неспроможність політико-правових інститутів України сформувати в очах громадян належний рівень легітимації процесів державотворення і виступати прикладом для наслідування в їхньому неухильному запровадженні в життя.

Наважимося стверджувати, що все згадане вище було абсолютно органічним проявом і стану пострадянського українського суспільства, і влади, на яких очікував довгий шлях самоусвідомлення та дорослішання. Життя в обставинах демократії вимагає щоденної роботи й щоденної відповідальності. І суспільство, і влада мали ще навчитися демократії. Насправді ж ішлося не просто про нову сторінку поступальної історії, йшлося про розрив шаблонів, оскільки те, що люди розуміли під виразом «радянська демократія», до демократії мало лише семантичне відношення.

РОЗДІЛ 4

Помаранчева революція

На початку XXI ст. всередині «партії влади» стали помітними зміни, викликані процесом самоорганізації суспільства. Ці зміни не мали інституціоналізованої або персоналізованої чіткості. Керівник антикомуністичної партії або так званий олігарх міг бути наближеним до центру влади і стояв з одного боку барикад, але назавтра він виходив з президентського оточення і переходив на інший бік.

Свідченням невідворотного визрівання громадянського суспільства стала нова розстановка політичних сил після парламентських виборів 2002 р. Суперечності в лівих партіях, які поступово визрівали, зазнали якісної зміни: уперше комуністи й соціалісти опинилися по різний бік барикад. Суперечності в «партії влади», які також поступово наростали, так само зазнали якісної зміни: уперше вона поділилася на тих, хто щиро бажав йти в Європу, і на тих, хто підштовхував країну до зближення з Росією. Наслідком цих двох процесів стало нове електоральне протистояння на парламентських виборах 2002-го і на президентських виборах 2004 р. Новина полягала в тому, що комуністи втратили значення головної опозиційної сили й були відкинуті на манівці політичного життя.

На виборах 2002 р., як і на всіх попередніх, був задіяний «адміністративний ресурс», який завжди давав «партії влади» додаткові відсотки голосів. Але її популярність настільки впала, що кілька відсотків уже становища не рятували. Тому застосовувалося «ручне управління» ходом голосування, яке уперше було апробоване на Донбасі. Аналізуючи перипетії Помаранчевої революції, Є. Марчук в інтерв'ю журналістам газети «День» у лютому 2005 р. не випадково звернувся до попереднього досвіду: «Згадаймо парламентські вибори 2002 року. Створюється "За ЄдУ", очолює Литвин. На підтримку "За ЄдУ" включена вся державна машина, туди зведені всі ресурси – партійні, парламентські, адміністративні, інформаційні, фінансові. І "За ЄдУ" практично пролетіла б на виборах, якби не Донецьк. Завдяки технологіям, які були задіяні в Донецьку, "За ЄдУ" пройшла у парламент»[1].

Парламентські вибори 2002 р. висвітили поділ фінансово-промислових груп на два табори. Обидва табори боролися за владу, яка давала можливість приватизувати вже «освоєні» державні підприємства національного значення. Боротьба відбувалася одночасно на двох рівнях: за контроль над парламентом і за місця в оточенні президента.

Розщеплення «партії влади» на два взаємно конкуруючих угруповання внесло інтригу в президентські вибори 2004 р. Одночасно почала формуватися інша, не менш цікава інтрига. Л. Кучма став «кульгавою качкою»: Конституція забороняла йому брати участь у виборах 2004 р. Ті, хто був у найближчому оточенні Л. Кучми, стали переконувати його у реальності третього строку пре-

[1] День (Київ). – 2005. – 19 лют.

зидентських повноважень. Внаслідок цього «партія влади», від якої вже відкололася опозиція, почала розколюватися на тих, хто пов'язував своє майбутнє з Л. Кучмою, і на тих, хто шукав інших шляхів політичного виживання. Розкол мусив відіграти свою роль у президентських виборах.

Перевага надавалася формі збереження влади за рахунок її переформатування. У 2003 р., під час святкування 12-ї річниці незалежності, президент запропонував перетворити Україну на парламентсько-президентську республіку шляхом істотного розширення повноважень уряду. Опозиція негайно дала свою оцінку цій політичній реформі у вітчизняних і зарубіжних ЗМІ. У мережу «Синдикат», яка охоплювала 184 газети з 96 країн, надійшла стаття Ю. Тимошенко. 10 вересня 2003 р. вона була надрукована під промовистою назвою «Конституційний переворот в Україні» у пакистанській газеті The Daily Times. Днем пізніше цей матеріал під назвою «Україна перед прірвою» з'явився у німецькій газеті Süddeutsche Zeitung. Тимошенко заявила, що президент має намір позбавити реальних повноважень свого наступника, яким, імовірно, стане кандидат від опозиції, і перетворитися на всевладного прем'єр-міністра.

У другій половині 2003 р. команда Л. Кучми почала просувати спрямовану на обмеження повноважень президента конституційну реформу так само енергійно й винахідливо, як вона просувала у 1995–1996 рр. проект Конституції, що перетворював Україну на президентську республіку.

План дій президента популяризувався у вітчизняних і зарубіжних ЗМІ. 20 лютого 2004 р., коли Л. Кучма зустрічався з канцлером Г. Шредером у Берліні, впливова німецька газета Die Welt помістила його статтю «Мета – вступ до Європейського Союзу». В ній глава держави повідомляв, що до президентських виборів планує завершити політичну реформу, яка перетворить Україну на парламентсько-президентську республіку, закріпить у ній європейську модель демократії і остаточно усуне загрозу повернення тоталітаризму. В ФРН панувала схожа політична система. Німці, які слабо орієнтувалися у лабіринтах пострадянського суспільства, з розумінням поставилися до подібних планів.

Однак Л. Кучма явно переоцінив свої можливості. Президентська адміністрація з величезними труднощами й витратами організувала конституційну більшість в 300 голосів у Верховній Раді, яка забезпечувала проходження реформи. Але деякі депутати цієї більшості не з'явилися або утрималися під час голосування. Тим самим поставлена на голосування в квітні 2004 р. конституційна реформа набрала тільки 294 голоси з 450.

Після парламентських виборів 2002 р. донецькі еліти висунули амбіції щодо посади прем'єр-міністра. У листопаді 2002 р. президент відправив у відставку добре працюючого прем'єр-міністра А. Кінаха і представив парламенту на затвердження кандидатуру голови Донецької облдержадміністрації В. Януковича.

15 березня 2005 р. на запитання кореспондента видання «Время новостей» про причини появи В. Януковича на посаді прем'єр-міністра Л. Кучма відповів так: «...Ви повинні зрозуміти ту ситуацію: згоду на затвердження прем'єр-міністра у нас дає парламент. У Росії, якщо з третього разу прем'єр не пройшов, президент має право відправити парламент у відставку. В Україні

ця норма відсутня – здається, ми єдина така країна в світі, де президент не має права розпуску парламенту. Конституцію парламент готував під себе і цю норму викинув. У тій ситуації практично єдиною прохідною кандидатурою в парламенті був лише Янукович». У президента, хоч він мав право визначати кандидатуру голови уряду і представляти її на затвердження парламенту, вибору нібито не було. Згадуючи у цьому інтерв'ю про діяльність голови Донецької облдержадміністрації, Л. Кучма вказував: «Область піднялася, проблеми з шахтарями практично було знято. Мільярдні борги було погашено. Невже цього всього не враховувати?!»[1].

Однак все було не так просто. За роки перебування на президентській посаді Л. Кучма показав себе людиною, що вміло вибудовувала ситуацію, в якій майже автоматичними ставали завчасно продумані рішення. В історії з призначенням В. Януковича Президент України так само вибудував певну ситуацію на найближчі два роки. Йшлося про його політичне життя під час і після президентських виборів 2004 р.

Конституційний Суд 30 грудня 2003 р. дозволив Л. Кучмі балотуватися втретє. Рішення тоді викликало скандал. Працівник Національної юридичної академії Ярослава Мудрого в Харкові В. Речицький повіз до Верховної Ради негативний висновок кафедри конституційного права на запит Конституційного Суду щодо третього строку, а потім виступив з ним на круглому столі. Народний депутат М. Томенко зробив парламентський запит, після чого реакція юристів була офіційно задокументована і потрапила в Інтернет. У західній пресі з'явилася інформація про те, що наприкінці 2003 р. серією секретних президентських указів фінансування Конституційного Суду різко підвищилося. Видатки держави на його утримання вдесятеро перевищили видатки на утримання Верховного Суду[2].

Отже, Л. Кучма виборов юридичне право ще раз взяти участь у виборах. Далі все залежало від того, як суспільство і «партія влади» реагуватимуть на кандидатуру президента України, яку Л. Кучма мав намір запропонувати. Коли основний варіант плану нового утвердження при владі не спрацював, залишився запасний варіант: рекомендувати кандидатом в президенти від «партії влади» В. Януковича.

Повернемося знов до змістовного, насиченого гострими запитаннями інтерв'ю Л. Кучми виданню «Время новостей» від 15 березня 2005 р.

Запитання: «Ще одне поширене уявлення: Ваш вибір наступником Віктора Януковича – це така собі візантійська гра. Запропонувати людину з проблемною біографією, провести політичну реформу, обмежити її владу та зберегти управління у власних руках».

Відповідь: «Сьогодні вже всі розуміють, що біографія Віктора Януковича була нашою найбільшою проблемою під час виборчої кампанії».

Після такої відповіді журналіст Б. Пастернак поставив уточнююче запитання: «А раніше Ви не розуміли, що дві судимості кандидата на посаду президента

[1] Див.: День (Київ). – 2005. – 17 берез.

[2] Критика. – 2004. – № 12 (86). – С. 10.

не прикрашають?». Відповідь: «Пропонуючи Януковича на прем'єр-міністра, я деталей його біографії просто не знав. Це раніше кадрові служби видивлялися кожен штришок, а зараз...»[1].

В. Янукович походив з невеликої групи колишніх радянських господарників, яка не розгубилася в ситуації хаосу 1990-х років і здобула величезні матеріальні цінності. Після цього нові еліти Донбасу вимагали лише одного – законності й порядку. На посаді керівника Донецької обласної державної адміністрації В. Янукович задовольнив ці вимоги ефективно і швидко. Втім, його фахова підготовка й життєвий досвід явно не пасували до поста Президента України.

Отже, Л. Кучма запропонував «партії влади» й суспільству непрохідну, як йому здавалося, кандидатуру на президентську посаду, після чого, наперед заручившись рішенням Конституційного Суду, чекав слушної нагоди, щоб вклинитися у боротьбу між В. Януковичем і В. Ющенком. У цій боротьбі обов'язково мусили висвітитися факти, які засвідчили б непривабливе минуле кандидата від влади, його належність до невеликої купки непопулярних у суспільстві олігархів і, нарешті, його фахову непідготовленість до найвищої в державі посади.

Команда і виборчі штаби В. Януковича не раз зверталися до його кримінального минулого, прагнучи додатковою інформацією (не завжди правдивою) пом'якшити те, чого не можна було заперечити. На конкретику старалися не звертати уваги. Проте 19 листопада 2004 р. інтернет-видання «Українська правда» оприлюднило матеріали, запозичені з Центрального архіву МВС РФ. Перший раз В. Янукович проходив за ст. 141, ч. 2 («грабёж, сопряжённый с насилием или по предварительному сговору с группой лиц»), був покараний трьома роками ув'язнення і відбував покарання з 15 грудня 1967 р. Звільнений був 6 червня 1969 р. умовно-достроково. Другий раз проходив за ст. 102 («за умышленные средней тяжести телесные повреждения»), був покараний двома роками ув'язнення і відбув весь термін – від 8 червня 1970 р. до 8 червня 1972 р.

Політичні противники В. Януковича використовували ці факти, але намагалися вийти за межі його біографії і робили наголос на небезпеці приходу до влади разом з В. Януковичем людей, які мали специфічні уявлення про закони і законність. Укладаючи перед другим туром виборів угоду з лідером «Нашої України», голова партії промисловців і підприємців А. Кінах 8 листопада 2004 р. заявив: «Сьогодні в Україні відбувається не змагання програм кандидатів, а протистояння світоглядів, по яким нам законам жити. По законам честі, справедливості, поваги до людей, впевненості в майбутньому, чи, перепрошую, по "поняттям"»[2].

Політики й журналісти робили акцент на кримінальному минулому В. Януковича загалом у зв'язку з виникненням залежності такого президента від

[1] День (Київ). – 2005. – 17 берез.

[2] Незалежно від результатів виборів я помсти не боюся, – Анатолій Кінах // Інформаційно-політичний портал «Четверта влада», 2004. – http://4vlada.net/partii-lidery/nezalezhnov%D1%96d-rezultat%D1%96v-vibor%D1%96v-ya-pomsti-ne-boyusya-anatol%D1%96ik%D1%96nakh

Кремля. Всі розуміли, що в архівах МВС СРСР зберігається компромат на нього, але ніхто не знав, наскільки він серйозний. Закордонна преса реагувала на сенсаційні деталі з біографії одного з кандидатів у президенти України по-іншому. Там журналісти і політики не могли зрозуміти, як може балотуватися на найвищу посаду в державі людина з кримінальним минулим.

Під час виборчої кампанії противники В. Януковича використовували й таке його вразливе місце, як приховування доходів. Кандидат у президенти мусив подавати у ЦВК декларацію про майно й доходи, яка одразу ставала доступною для ЗМІ. В. Янукович задекларував у 2003 р. загальний сукупний дохід в 42 656 грн, який складався в основному із заробітної плати (33 600 грн) і гонорарів (3854 грн). Доходи його дружини становили 39 383 грн і цілком складались із заробітної плати. Будь-яких коштів на банківських рахунках не виявилося ні у нього, ні у дружини. Разом з тим кандидат у президенти навів у декларації зворушливу інформацію: у 2003 р. він придбав цінні папери номінальною вартістю... 2540 грн[1]. Така декларація була, м'яко кажучи, непереконливою. Тому упродовж всієї президентської кампанії противники В. Януковича робили спроби показати його реальне бізнесове обличчя. Для цієї мети найбільше підходила справа про приватизацію «Криворіжсталі». Незадовго до президентських перегонів комбінат придбав зять президента України В. Пінчук разом з Р. Ахметовим.

Комбінат був гордістю вітчизняної металургії: 56 тис. працівників, 20 % вироблення сталевої продукції країни. Стартова ціна була визначена в 715 млн дол. США при реальній вартості 1,4 млрд дол. США, а купили його за 800 млн дол. США. У ході приватизації Фонд державного майна України обійшов вироблені Світовою організацією торгівлі правила й відхилив пропозицію в 1,5 млрд дол. США, подану лондонською фірмою LNM і всесвітньо відомою корпорацією US Steel. Інформацію про деталі скандальної приватизації опублікувала газета The Financial Times 15 і 17 червня 2004 р. Звідти вона не раз передруковувалася опозиційними українськими виданнями.

Під час виборчої кампанії виявилося ще одне вразливе місце кандидата у президенти – недоліки в базових знаннях. Користувачі Інтернету жахнулися, коли побачили ксерокопію анкети кандидата на пост президента України. Кандидат мусив заповнювати цей документ власноручно. Анкета була заповнена В. Януковичем у Центральній виборчій комісії 5 липня, а потрапила в інтернет-видання «Українська правда» 21 вересня 2004 р. Людина на посаді прем'єр-міністра писала в анкеті «*прємьєр-міністр*». Людина з науковим ступенем доктора економічних наук і вченим званням професора писала в анкеті «*проффесор*»... Але основна маса виборців не звернула особливої уваги на недоліки в базовій підготовці В. Януковича.

Коли Л. Кучма наполіг на тому, щоб оголосити В. Януковича єдиним кандидатом від провладних сил, йому залишалося очікувати, як реагуватимуть ці провладні сили й самі виборці. Висування кандидатів було закінчене 27 липня 2004 р. Серед 39 претендентів прізвище чинного президента не фігурувало.

[1] http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp006

За даними опитування, проведеного 22–28 липня Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, найбільший рейтинг мав В. Ющенко (27,9 %). Найближчі до нього претенденти розташувалися у такій послідовності: В. Янукович (21,1 %) та П. Симоненко (9,8 %). В опитуванні, проведеному 24–26 жовтня, тобто безпосередньо перед першим туром, лідерами симпатій електорату залишалися В. Ющенко (31,6 %) і В. Янукович (28,3 %)[1]. Отже, впродовж трьох вирішальних місяців президентських перегонів В. Янукович утримався на другому місці й навіть спромігся підвищити свій рейтинг на 7,2 пункту, тобто удвічі більше, ніж В. Ющенко (3,7 %). Ні темні плями в біографії, ні належність до олігархів, ні низька базова підготовка не перешкоджали йому нарощувати симпатії виборців. Цей феномен вимагає пояснення.

В. Янукович розумів, що йому треба розраховувати тільки на ту частину «адміністративного ресурсу», якою він володів як прем'єр-міністр. Суть феномена Януковича зовсім проста: прем'єр-міністр зробив ставку на різке підвищення заробітних плат і пенсій.

У президентських перегонах існував й зовнішній чинник. Попри величезну кількість розрізнених фактів, ми не знаємо, хто більше влаштовував нашого північного сусіда як президент України – В. Янукович або Л. Кучма. Мабуть, Кремль надавав перевагу В. Януковичу, тому що його кримінальні справи зберігалися в Москві. Крім того, неможливо уявити собі Януковича автором книги під назвою «Україна – не Росія». Якщо Кремль ставив на В. Януковича, то виникає ще одне запитання без відповіді: міг чи не міг проігнорувати цю обставину Л. Кучма?

За всіх обставин третій строк президентства Л. Кучми нависав над В. Януковичем, як дамоклів меч. 27 липня 2004 р., тобто в день, коли ЦВК припинила приймання заяв на участь у виборах, український політолог В. Карасьов дав інтерв'ю кореспонденту інтернетівського медіа-центру «Кандидат». Серед інтриг виборчої кампанії він назвав форму участі в ній чинного президента. Інтригу він бачив у тому, що «остаточно ставки нинішній президент не зробив»[2]. Хоч виборче законодавство залишило поза грою всіх, хто не подав заявку в ЦВК до 27 липня, В. Карасьов очікував, що президент вступить у гру. Виступаючи в Празі в Асоціації з міжнародних питань, вже після Помаранчевої революції, В. Литвин переконано стверджував: «У мене не було тоді і немає зараз сумнівів у тому, що від самого початку основним був розрахунок на зрив виборів з наступним пролонгуванням каденції чинного президента і забезпеченням статус-кво для його оточення»[3]. Проте Л. Кучма в гру не вступив. Залишається зробити припущення, що виборча кампанія відбувалася не так, як прогнозувалося у президентській адміністрації.

[1] Національна безпека і оборона. – 2004. – № 10. – С. 4.

[2] http://www.kandydat.com.ua. – Тиждень. – 26 лип. – 1 серп. 2004 р.

[3] Литвин В. Право правди. – К., 2005. – С. 115.

4.1. Суспільство проти «управляємої» демократії (перший етап президентських перегонів)

Більш ніж піврічні президентські перегони 2004 р. поділяються на кілька етапів. Перший з них, від висування кандидатів до оголошення результатів першого туру, тривав найдовше – понад чотири місяці. У цей час безпосередні учасники перегонів шалено боролися за електорат. Самі виборці ще не усвідомлювали всього драматизму становища.

Згідно з Законом України «Про вибори Президента України», вибори призначалися на останню неділю жовтня, а передвиборча кампанія могла починатися не раніше як за 120 днів до цієї події, тобто з 3 липня 2004 р. ЦВК повинна була оприлюднити офіційні результати виборів до 10 листопада. Якщо жоден з кандидатів не набирав більше половини голосів громадян, які брали участь у виборах, ЦВК призначала другий тур. До виборчого бюлетеня в другому турі включалися два кандидати, які одержали найбільшу кількість голосів.

Західні політики й журналісти називали четверті президентські вибори в Україні однією з найважливіших подій року на Європейському континенті. На відміну від російських політиків, які визначили свої симпатії одразу, вони здебільшого не зупинялися на конкретному кандидаті. Свій інтерес Захід вбачав у тому, щоб українські вибори пройшли чесно й прозоро.

На перший погляд така позиція здавалася доктринально-абстрактною. Насправді, однак, вона була прагматичною. Розвиток демократії в Україні, як і всюди, міг гарантуватися тільки відкритою боротьбою на електоральному полі. За відсутності політичної конкуренції будь-який переможець був здатний поміняти свою передвиборну програму на протилежну.

Маніпулювання волею виборців руйнувало підвалини незрілої демократії. За півтора десятиліття громадяни України пройшли велику електоральну школу. З кожними новими виборами вони переконувалися у тому, що політичні діячі прагнули залишитися при владі зовсім не для того, аби служити їм. Застосування «адміністративного ресурсу» за відсутності реальної політичної опозиції подовжувало існування «партії влади» у майже незмінному персональному складі. Ліві партії з їх закликами повернутися у минуле фактично підтримували стан відсутності політичної конкуренції, що підривало демократію.

На початку XXI ст. політичне становище змінилося. Боротьба окремих представників «партії влади» за місця у найближчому оточенні президента відійшла на другій план. Деякі політичні діячі почали боротися за президентську посаду з реальними шансами на успіх. За цих умов «партія влади» поділилася на конкуруючі угруповання. Виникла конкуренція, яка вселяла оптимізм іноземним спостерігачам.

Громадяни України були, однак, настроєні менш оптимістично. Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова звернулася до виборців перед початком кампанії (28 травня – 3 червня 2004 р.) з проханням дати прогнозну оцінку рівня фальсифікацій. 8 %

опитаних заявили, що вибори пройдуть демократично, а 22,2 % – переважно демократично, лише з незначним застосуванням «адміністративного ресурсу» і «брудних» технологій. 20,4 % громадян вважали, що вибори будуть недемократичними, а 29,2 % – що вони пройдуть переважно недемократично, з масштабним застосуванням «адміністративного ресурсу» й «брудних» політичних технологій. На запитання «Якими будуть результати президентських виборів, оголошені ЦВК?» соціологи дістали такі відповіді: 8,6 % – оголошені результати відбиватимуть реальне голосування виборців; 39,6 % – вибори будуть частково фальсифікованими, але це істотно не вплине на їхній результат; 28,4 % – масштаби фальсифікацій під час виборів істотно вплинуть на результат.

Обидва запитання зовнішньо схожі, але насправді принципово відрізняються одне від одного. У першому випадку громадяни відповідали на запитання про характер президентської кампанії, виходячи з власного життєвого досвіду. Не дивно, що кількість оптимістів або поміркованих оптимістів виявилася досить скромною – 32,2 % опитаних, тобто не більше третини. Песимістами або поміркованими песимістами виявилися 49,6 % опитаних. Не визначилися, відповідаючи на це запитання, 18,2 % громадян.

При відповіді на друге запитання співвідношення між оптимістами й песимістами стало протилежним. Оптимістами або поміркованими оптимістами виявилися 48,2 % опитаних. Не визначилися, відповідаючи на це запитання, 23,4 % громадян[1]. У першому запитанні йшлося про фальсифікації на місцях, а в другому – про підрахунок голосів у вищому державному органі, якому парламент доручав провадити виборчу кампанію. Отже, громадяни були психологічно настроєні чекати гіршого від місцевої влади, а не від вищих державних установ. Вони мали досвід спілкування з місцевою владою.

Це не означало, однак, що виборці довіряли вищим державним інститутам. Здійснюваний Інститутом соціології НАН України моніторинг показував, що за п'ятибальною шкалою рівень довіри населення коливався у таких межах[2]:

Таблиця 8

Вищі державні інститути	1994 рік	1999 рік	2004 рік
Верховна Рада	2,29	2,08	2,18
Кабінет Міністрів	2,33	2,13	2,29
Президент України	2,36	2,19	2,29

Тут порівнюються дані соціологічних опитувань у роки президентських виборів. Якщо за 10 років зміни відбулися, то тільки в гірший бік. Суспільство постійно ставило державним органам оцінку на рівні незадовільної. Держава, яку побудувала в Україні колишня компартійно-радянська номенклатура, була чужою для суспільства.

[1] Національна безпека і оборона. – 2004. – № 10. – С. 6.

[2] Українське суспільство: 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 237.

Цікава ситуація склалася перед президентськими виборами 2004 р. На запитання «Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, котрі можуть ефективно керувати країною?» позитивно відповіли 18,5 % опитаних Інститутом соціології у 1994 р. і 28,5 % – у 2004 р. Коли кількість оптимістів не перевищує п'ятої частини опитаних, то це означає оцінку на рівні «двійки», що за п'ятибальною системою збігається зі змістом відповіді на запитання про рівень довіри до президентської влади. Звідки тоді з'явився в опитуванні 2004 р. стрибок угору на 10 пунктів? Регіональний зріз опитування дозволяє встановити походження стрибка: у Північно-Західному регіоні позитивну відповідь дали 32,8 %, у Західному – 45,8 %, у Південно-Західному – 51,4 % опитаних (інститутські соціологи поділили країну на 10 регіонів і окремо виділили столицю)[1]. Опитування проводилося у першому кварталі, тобто задовго до офіційного висування кандидатів у президенти. Однак населення західних областей за кілька років до цього опитування уже визначилося у своїй масі з кандидатом, якого воно збиралося підтримувати. Це був В. Ющенко.

Виборчий штаб В. Ющенка в неділю 4 липня 2004 р. провів на Співочому полі у Києві мітинг, в якому взяли участь до 50 тис. громадян, які з'їхалися з усієї країни[2]. Лідер блоку «Наша Україна» відхилив ідею про висування кандидатом у президенти від певної політичної сили і скористався правом на самовисування. На мітингу він зазначив, що принципове рішення йти на президентські вибори з'явилося у нього в день Чорнобиля 26 квітня 2001 р. У той день за ініціативи Л. Кучми парламент позбавив його посади прем'єр-міністра і він перейшов у опозицію.

Делегати Партії регіонів, які зібралися в будинку культури заводу «Дніпроспецсталь» у Запоріжжі 4 липня на свій надзвичайний з'їзд, висунули кандидатом у президенти свого лідера, прем'єр-міністра України В. Януковича. Голова уряду йшов на вибори від «партії влади», тобто автоматично брав на себе відповідальність за непопулярну соціально-економічну політику всього останнього десятиліття. Тому він обрав єдино можливий напрям передвиборної агітації: переконати громадян у тому, що на посаді прем'єр-міністра він уже багато зробив для покращення економічного становища країни і поліпшення матеріального добробуту населення, а у найближчому майбутньому зробить ще більше. Ця тактика проявилася уже наступного дня, коли В. Янукович виступив у Києві на з'їзді Всеукраїнського політичного об'єднання «Жінки за майбутнє». Кандидат у президенти зазначив, що у першому півріччі прибуткова частина державного бюджету була збільшена на 8 млрд грн, і 80 % цих коштів було спрямовано на вирішення назрілих соціальних проблем. «Я вважаю, – підкреслив він, – що в нас знайдеться можливість в другому півріччі ще збільшити бюджет – ми іще заробимо, і динаміка економічна, вона, як на мене, вона буде ще збільшуватись. Ми це відчуваємо, тому що ми задіяли такий механізм, який

[1] Там само. – С. 244.

[2] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 4 лип. 2004 р.

зупинити неможливо політичними діями. Тому, як кажуть, потяг пішов. Хтось розмовляє, а ми робимо і будемо далі так робити»[1].

Услід за першими двома кандидатами, які мали найвищий рейтинг, свої претензії на вищу владу в державі висунули П. Симоненко, О. Мороз і А. Кінах.

Вождь комуністів виступав проти інституту президентства. Проте він взяв участь у президентських перегонах 1999 р. і набрав у першому турі 22,2 %, а в другому – 37,8 % голосів. У ході тієї виборчої кампанії П. Симоненко обіцяв притягти до кримінальної відповідальності керівника Національного банку В. Ющенка, який, на його думку, йшов «на повідку Міжнародного валютного фонду», «розібратися» з Л. Кравчуком за розвал СРСР і нарешті «нагодувати всіх по-людськи». У новій виборчій кампанії він не мав власної програми реформ, а пропонував випробувати в Україні реформи, проведені Ден Сяопином в Китаї. Це була зовсім безпорадна позиція.

Лідер соціалістів О. Мороз двічі брав участь у президентських перегонах, але в другий тур не потрапляв. У 1994 році за нього висловилося 13 %, а в 1999 році – 11,3 % виборців. О. Мороз був безкомпромісним противником чинного президента й активним учасником акцій «Україна без Кучми!». Він не підтримав В. Януковича під час затвердження його в парламенті на посаді прем'єр-міністра.

Голова Українського союзу промисловців і підприємців А. Кінах на початку 2001 р. зареєстрував «Партію промисловців і підприємців України» (ППУ). Партія залишалася маловпливовою і на виборах 2002 р. увійшла в блок «За єдину Україну!». У травні 2001 р. А. Кінах замінив В. Ющенка на посаді прем'єр-міністра, але у листопаді 2002 р. змушений був звільнити її для В. Януковича. Перебування прем'єр-міністром мало позначилося на його рейтингу.

Серед інших кандидатів у президенти фігурували підприємці М. Бродський, О. Ржавський і Л. Черновецький, які провадили кампанію за власний рахунок з метою означити свою присутність на політичній арені. З'явилася також група підтриманих «партією влади» кандидатів, яких назвали «технологічними». Завданням їх було відбирати голоси у В. Ющенка (Ю. Збітнєв, Р. Козак, Д. Корчинський та ін.), П. Симоненка (О. Базилюк, О. Яковенко) і О. Мороза (Н. Вітренко). «Технологічні» кандидати займалися не так розкруткою власних кандидатур, як очорненням кандидатів, до яких були приставлені.

Міжнародні спостерігачі, які проаналізували підсумки першого туру виборів, дуже дивувалися примхам молодої української демократії. 16 кандидатів, які одержали менше одного відсотка голосів кожний, набрали в сумі близько півмільйона голосів. А в Центральну виборчу комісію вони подали списки на підтримку своєї реєстрації кандидатами, в яких фігурувало в сумі 10 млн підписів[2].

На початку жовтня 2004 р. Л. Кравчук дав інтерв'ю медіа-центру «Кандидат». Характеризуючи головну інтригу президентських виборів, він зазначив:

---

[1] http://www.kandydat.com.ua/tv/tv59.htm. – Тиждень. – 5–11 лип. 2004 р.

[2] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM, 2005. Реакція світової спільноти. 22 листоп. 2004 р. Висновки Міжнародної місії зі спостереження за другим туром виборів Президента України (ММСВ) про попередні результати спостереження.

«Не було в нас до цього часу, треба сказати відверто, такого іміджевого авторитетного опозиціонера, як Ющенко. Який зараз випереджає у всіх вимірах, дослідженнях соціологічних. Не було таких успіхів в економіці. Всі ці вибори до цього йшли на спаді економіки. 99-й рік – це був рік кризи економічної. А зараз ми, і це правда, подолали економічну кризу. Подолали інфляцію. Багато чого зроблено такого, що дає підстави говорити: "дорога відкрилася", і це зробив, у переважній більшості, уряд Януковича. Тому діючий владний кандидат має переваги, спершись на конкретні успіхи. Як би опозиція не говорила, що це належить Ющенку, що це він розпочав, що це таке... Ну, все хтось розпочинає. Але є реальні результати. ВВП 13,5 %»[1].

Як завжди, Л. Кравчук був переконливий і не приховував гострих проблем. Ось тільки він не зазначив, що між проблемою В. Ющенка, яка постала перед владою, і економічним піднесенням початку 2000–2004 рр. існує прямий зв'язок. Проблема В. Ющенка полягала не стільки у спогадах виборців про його ефективну діяльність на посаді прем'єр-міністра, скільки в тому, що від економічного піднесення в країні населення не одержувало якоїсь відчутної користі.

22–28 липня 2004 р. соціологічна служба Центру ім. О. Разумкова провела низку опитувань, які стосувалися соціального самопочуття громадян. Громадянам поставили три запитання і на кожне з них одержали переконливі відповіді[2].

1. За офіційними даними, в Україні стрімко зростає економіка. Чи впливає економічне зростання на добробут Вашої сім'ї (у відсотках)?

Так, добробут моєї сім'ї підвищується – 11,0;

незважаючи на ріст економіки, добробут моєї сім'є знижується – 33,5;

ні, добробут моєї сім'ї залишається незмінним – 51,7;

важко відповісти – 3,8.

2. Чи задоволені Ви своїм соціальним статусом (у відсотках)?

Так – 18,0;

ні – 70,7;

важко відповісти – 11,3.

3. Чи бачите Ви свою соціальну перспективу зараз в Україні (у відсотках)?

Так – 17,0;

ні – 70,3;

важко відповісти – 12,7.

Бачимо, що менше ніж п'ята частина громадян були задоволені життям і відчували себе захищеними в цій державі. Лише десята частина вбачала безпосередній зв'язок між економічним піднесенням і власним добробутом. Всі інші були незадоволеною більшістю. Неважко згадати, що тільки в умовах економічної кризи ця більшість ще могла б спокійно сприймати власні нестатки. Ситуація економічного росту, який обминав її, викликала обурення,

[1] http://www.kandydat.com.ua/tv/tv73.htm. – Тиждень. – 4–10 жовт. 2004 р.

[2] Національна безпека і оборона. – 2004. – № 10. – С. 19.

роздратування і протест, Л. Кравчук даремно зараховував в актив владі 13,5 %-й економічний ріст.

Мільйони українців працювали за кордоном, тому що на Батьківщині не мали високооплачуваної роботи. Інші мільйони вже побували в європейських країнах і могли оцінити переваги соціальної держави. Вони розуміли, що посткомуністична Україна відійшла від патерналізму «розвинутого соціалізму», але не наблизилася до параметрів соціальної держави. В лютому 2004 р. Інститут соціології НАН України здійснив моніторинг суспільної думки. Громадянам було запропоновано висловити своє ставлення до трьох сформульованих науковцями тверджень[1]:

1. Нашій країні потрібний такий самий тип розвитку, як у західних країнах (у відсотках):

згоден – 46,0;
не згоден – 20,0;
важко сказати – 33,8;
не відповіли – 0,2.

2. Зараз у нас такий самий тип демократії, як і в західних країнах (у відсотках):

згоден – 4,8;
не згоден – 61,9;
важко сказати – 32,8;
не відповіли – 0,4.

3. В нашій країні демократія ніколи не зміцниться (у відсотках):

згоден – 20,7;
не згоден – 32,9;
важко сказати – 46,1;
не відповіли – 0,2.

Формально, тобто за текстом Конституції 1996 р., в Україні була така сама демократія, як у країнах Заходу. Оцінюючи реальний стан справ, з подібним твердженням погодилися менше 5 % опитаних. Лише третина опитаних мала надію на те, що стан справ поліпшиться. Майже половина громадян погоджувалася з тим, що Україні потрібна західна модель демократії. Тільки кожний п'ятий заперечував це судження.

Отже, українські громадяни не були задоволені економічним і політичним становищем. Вони розуміли, що в державі створюється імітація демократичного устрою, за лаштунками якого правляча еліта дбала тільки про власні інтереси. Вони розуміли, що у них залишилася єдина зброя, яку не можна було імітувати: конституційне право на вибір державних посадовців, починаючи від президента країни. Нарешті, вони розуміли й те, що чинна влада намагатиметься залишити все так, як було.

На прохання науковців Інституту соціології охарактеризувати передвиборну ситуацію одним з чотирьох запропонованих слів опитувані так відгукнулися в лютому 2004 року (у відсотках)[2]:

[1] Українське суспільство: 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – С. 678.
[2] Там само. – С. 565.

благополучна – 3,3;
спокійна – 17,9;
напружена – 55,3;
вибухонебезпечна – 11,1;
важко сказати – 12,1;
не відповіли – 0,3.

Отже, дві третини опитаних виявилися песимістами. Вони не бачили, яким чином можна поліпшити становище. Майже півтора десятиліття, що пройшли після завоювання незалежності, радикально ситуації не змінили. Провладні кандидати йшли на чергові президентські вибори з шансами, які істотно поступалися кандидатам від опозиції. При цьому політичним діячам з обох таборів треба було боротися майже за половину електорату. Найбільші шанси на здобуття президентського поста формально мали три політичних діяча (В. Ющенко, В. Янукович, П. Симоненко). Але наявність другого туру виборів робила ці шанси примарними для двох із них.

За наявності трьох фаворитів в другому турі виборів ставали можливими три комбінації: Симоненко – Ющенко, Янукович – Ющенко і Симоненко – Янукович. Ситуація, коли в другий тур виходили П. Симоненко і В. Янукович, соціологами навіть не розглядалася. Така пара була б повторенням виборів 1999 р., коли Л. Кучмі вдалося усунути своїх суперників з правого флангу і здобути гарантовану перемогу над тим же П. Симоненком. Але в 2004 р. відтворити стару ситуацію було можливо тільки шляхом усунення В. Ющенка з політичної арени. Така спроба була зроблена, але не зазнала успіху. Цей розгляд реальних шансів на здобуття президентського поста дає переконливу відповідь на запитання про причини отруєння В. Ющенка.

Дві інші комбінації виходу в другий тур були реальними. Тому соціологи постаралися оцінити шанси трьох політиків. У моніторингу Інституту соціології стосовно лютого 2004 р. опитувані дали такі відповіді на два запитання[1]:

Запитання перше. «Якщо до другого туру вийдуть Петро Симоненко та Віктор Ющенко, то як Ви проголосуєте?» (у відсотках):

за Петра Симоненка – 18,7;
за Віктора Ющенка – 27,0;
проти обох кандидатів – 17,3;
не буду голосувати – 13,5;
важко сказати – 23,2;
не відповіли – 0,2.

Запитання друге. «Якщо до другого туру вийдуть Віктор Ющенко та Віктор Янукович, то як Ви проголосуєте?» (у відсотках):

за Віктора Ющенка – 26,3;
за Віктора Януковича – 19,7;
проти обох кандидатів – 16,4;
не буду голосувати – 12,7;
важко сказати – 24,6;

[1] Там само. – С. 670.

не відповіли – 0,2.

В обох випадках не визначили своєї позиції або визначили її в негативному плані для запропонованих кандидатів більше половини опитаних (по 54 %). Ці дані підтверджуються результатами іншого опитування, в якому після розгляду десятка запропонованих соціологами кандидатур для першого туру, не погодилися з названими прізвищами 43 % громадян. Отже, ми маємо документальне заперечення тверджень, які почали циркулювати через півроку: країна, мовляв, розкололася надвоє! Те, що виступало на поверхню як розкол, було лише наслідком певних виборчих технологій.

Зіставлення пар у другому турі голосування давало синхронну картину: в обох можливих випадках у фінал гарантовано виходив В. Ющенко. «Партія влади» добре усвідомила цю закономірність. Тому вона майже не зробила спроб переконати тих, хто мав намір голосувати за В. Ющенка. Вся її увага зосередилася на тих, хто не визначився зі своїми симпатіями або мав намір голосувати за представника лівих сил.

Починати боротьбу за виборців Л. Кучмі з його 3,6 %-м рейтингом було абсолютно нереальним. Діючий президент вбачав свій шанс тільки у можливих ускладненнях виборчої кампанії, під час яких він міг би скористатися дозволом Конституційного Суду на третій строк. Виступити на чолі провладних сил міг тільки В. Янукович – єдиний політик з «партії влади», який перебував за рейтингом у першій п'ятірці кандидатів на президентський пост. Коли президент зробив його головою уряду, В. Янукович повною мірою скористався перевагами цієї посади, щоб завоювати популярність. Його попереднику на посаді прем'єр-міністра А. Кінаху це не вдалося.

Передвиборна ситуація, в якій опинилася «партія влади», пояснює відчайдушність двох її кроків: спроби вивести В. Ющенка з гри та за короткий час (і на короткий час!) змінити пропорції ВВП на користь широких мас населення. Активна соціальна політика В. Януковича була спільним рішенням всієї «партії влади». Прагнучи перехопити електорат лівих партій, вона з 1 вересня у два рази, тобто до 284 грн, збільшила мінімальний розмір пенсій за віком. Після цього за рівнем пенсійного забезпечення громадян (в доларах США) країни СНД розташувалися у такому порядку[1]:

Україна	53,7
Казахстан	40,2
Туркменістан	38,5
Білорусь	29,9
Росія	22,4
Азербайджан	20,3

До вражаючого за величиною підвищення пенсій Україна перебувала у середині цього списку. На перших місцях були Казахстан і Туркменістан, які виділяли на пенсійне забезпечення своїх громадян частину надприбутків від продажу енергоносіїв на зовнішніх ринках, а також Білорусь, де ще зберігалися

[1] Кучма Л. Своїм шляхом. Роздуми про економічні реформи в Україні. – К., 2004. – С. 232–233.

контури радянської системи господарювання. Росія і Азербайджан теж мали великий бюджетний доход від продажу нафти та газу, але використовували його в основному на інші державні потреби, передусім на оборону. Україна, яка змушена була купувати енергоносії, завдяки одному вольовому рішенню ставала на чолі країн СНД за пенсійним забезпеченням громадян.

Агітаційні поїздки В. Януковича країною супроводжувалися обіцянками підвищити заробітну плату, поліпшити умови праці і проживання, покінчити з сваволею місцевих чиновників. Обіцянки виконувалися негайно або ставилися на урядовий контроль. Виборці відчували постійну увагу з боку прем'єр-міністра. Наприклад, до 60-річчя звільнення України від гітлерівських загарбників київські ветерани війни одержали від В. Януковича іменний харчовий набір. До нього входили пляшка горілки «Дядя Ваня», консерви, згущене молоко, чай, пляшка соняшникової олії, по кілограму рису, гречки і цукру[1].

Перерозподіл національного доходу в радянській економіці міг бути здійснений простим вольовим рішенням керівників держави, які контролювали виробництво, споживання і зовнішньоекономічний оборот. Проте українська економіка давно перейшла на ринкові засади. Суто вольові рішення в ній не спрацьовували. Держава мала досить важелів для впливу на економіку, але різке підвищення заробітних плат бюджетникам та різноманітних соціальних виплат вимагало ретельної підготовки. Без такої підготовки сильна соціальна політика неминуче викликала інфляцію і перетворювалася на свою протилежність.

В. Янукович не зробив спроб закласти в бюджет 2005 р. кошти на сплату підвищених пенсій, тому що їх не існувало. Підвищення заробітної плати бюджетникам теж не мало постійного фінансового забезпечення. Перед прем'єром стояло тільки одне завдання: забезпечити коштами підвищення обіцяних виплат до кінця року, тобто в рамках президентської кампанії. Розповідаючи про становище в армії навесні 2005 р., новий міністр оборони А. Гриценко в інтерв'ю газеті «Дзеркало тижня» сказав: «У багатьох в армії склалося враження, що з приходом Ющенка, Тимошенко і Гриценка рівень оплати праці, грошового забезпечення офіцерів і працівників упав. І низка категорій стала одержувати на місяць порівняно з груднем на 200–300, а дехто навіть на 800 грн менше. Але це ціна безвідповідального планування і спроб купити армію, котрі робив попередній уряд. Він, ідучи на вибори і стимулюючи голосування за кандидата від влади, але не маючи необхідних ресурсів, пішов на геть популістське підвищення грошового забезпечення протягом останніх місяців минулого року. А в бюджет цього року відповідні кошти не заклав. Уряд знайшов кошти лише тепер»[2].

Втім, готовність вищих керівників держави істотно збільшити матеріальний добробут населення в другій половині 2004 р. не завела переважну більшість виборців в оману. Мало хто міг забути про абсолютну байдужість властей до цієї проблеми впродовж попередніх років. Подвоєння пенсій і підвищення заробітної плати бюджетникам позначилося головним чином на електоральних

[1] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 22 жовт.

[2] Анатолій Гриценко: «Ми не очікували таких масштабів порушень і безвідповідальності керівників вищої ланки» // Дзеркало тижня. – 2005. – 19 берез.

симпатіях старшого покоління. Рейтинг В. Януковича зростав за рахунок падіння рейтингу комуністів.

Щоб підірвати позиції В. Ющенка, потрібні були інші новації. За порадою імпортованих з Росії політтехнологів прем'єр-міністр вирішив розпочати експлуатацію ностальгії багатьох громадян за Радянським Союзом. 28 вересня Янукович зустрівся з російськими журналістами. На зустрічі були зроблені дві сенсаційні заяви – про надання російській мові статусу другої державної і про запровадження інституту подвійного громадянства. Доти «партія влади» завжди обстоювала у державотворчому процесі дві фундаментальні засади – недопущення двох державних мов і подвійного громадянства. Будь-які послаблення у цьому відношенні загрожували підривом національної державності.

За роки незалежності ризики, пов'язані із запровадженням подвійного громадянства та наданням офіційного статусу російській мові, не зменшилися. Певною мірою вони навіть збільшилися. Сподівання громадян на поліпшення матеріального добробуту після виходу з наддержави не справдилися. Виявилося, що Росія завдяки продажу на зовнішніх ринках енергетичних ресурсів може забезпечувати своїм громадянам більш високий життєвий рівень. Не висловлюючись проти незалежності, яка вже стала звичною, громадяни України в своїй більшості відчували ностальгію за Радянським Союзом, який в їхній свідомості ідентифікувався з Росією. Інститут соціології НАН України у 2004 р. одержав протилежні відповіді на одне запитання, сформульоване по-різному (табл. 9, у відсотках)[1]:

Таблиця 9

Варіант відповіді	Запитання: Як Ви ставитеся	
	до розпаду СРСР у 1991 р.?	до проголошення незалежної України у 1991 р.?
Позитивно	20,1	43,7
Байдуже	8,8	12,1
Негативно	57,3	23,8
Важко сказати	13,6	20,3
Не відповіли	0,3	0,2

Причини цієї дивної невідповідності корінилися у своєрідній розгубленості громадян, яким довелося жити в епоху цивілізаційних зрушень, а також у великому ступені русифікованості.

На відміну від інших етнічних спільнот, росіяни в радянській Україні та інших союзних республіках не були національною меншиною. Навпаки, українці були в СРСР етнічною меншиною, але з правами «титульної нації» в кордонах своєї республіки. З набуттям незалежності українці перестали бути національною меншиною через те, що зник Радянський Союз. Але всередині колишньої союзної республіки ситуація не змінилася: росіяни не відчували себе національною меншиною. Українське і російське населення України складалося з трьох лінгвоетнічних груп – україномовних українців, російськомовних укра-

[1] Українське суспільство: 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – С. 680.

їнців і російськомовних росіян. За логікою, повинна була б існувати й четверта група – україномовні росіяни. Але таких людей мало, і вони не виокремлюються в самостійну групу.

Поділ українського суспільства на лінгвоетнічні групи досить чітко простежується за відповідями на запитання соціологів «Якою мовою Ви переважно спілкуєтесь у себе вдома?» (у відсотках)[1]:

Таблиця 10

Варіант відповіді	1994 р.	2000 р.	2004 р.
Переважно українською	36,7	39,1	38,1
Переважно російською	32,4	36,0	34,3
Українською і російською, залежно від обставин	29.4	24,8	26,3
Іншою	0,7	0,2	0,9

Як і слід було чекати, за десяток років особливих зрушень у питомій вазі лінгвоетнічних груп не спостерігалося. Показана в табл. 10 динаміка визначалася, найімовірніше, випадковістю вибірки. Для мовної ситуації десяток років – це не строк. Питома вага громадян України, які користуються у щоденному спілкуванні переважно або вибірково російською мовою, надзвичайно велика.

Мова являє собою тільки один з проявів впливу країни, в якій українці народилися і прожили більшу частину життя. Ця країна, що називалася Радянським Союзом, давала численним народам суворо дозовану можливість жити своїм національним життям. Але за кордоном її недаремно називали по-старому – Росією. Російська мова і культура накладала відбиток на всі народи СРСР, й особливо глибокий відбиток – на народи, споріднені з російським. Тому не випадково визрівання української політичної нації після 1991 р. відбувалося набагато повільніше, ніж формування держави. За даними соціологів, національно-просторова ідентифікація окремих груп населення України, розподілених за лінгвоетнічною самоідентифікацією, виглядала так (у відсотках)[2]:

Таблиця 11

Варіант відповіді на запитання: «Ким Ви себе перш за все вважаєте?»	Україномовні українці		Російськомовні українці		Російськомовні росіяни		Інші	
	2003 р.	2004 р.	2003 р.	2004 р.	2003 р.	2004 р.	2003 р.	2004 р.
1. Мешканцем міста, району чи регіону, в якому живете	37,8	40,1	33,3	31,8	40,1	36,5	29,9	36,0
2. Громадянином України	48,4	49,4	36,1	39,9	25,2	33,2	35,0	38,0
3. Представники свого етносу (нації)	2,2	3,3	1,4	2,6	3,3	2,6	6,2	4,0
4. Громадянином колишнього Радянського Союзу	7,1	5,3	18,9	16,6	24,6	22,4	18,0	14,0
5. Громадянином Європи або світу	3,2	2,1	7,0	6,3	4,2	3,2	5,1	4,0

[1] Там само. – С. 636.

[2] Там само.

Наведення даних за два роки підряд (раніше такі опитування не проводилися) компенсує невелику репрезентативність моніторингу. Варіанти відповіді на це запитання у трьох лінгвоетнічних спільнотах за рік майже не змінилися. Ця стабільність дозволяє з довірою поставитися до самих відповідей, які є до певної міри сенсаційними. Отже, звернемося до аналізу відповідей за 2004-й рік.

Головний висновок полягає в тому, що громадяни України мали чітку національно-просторову ідентифікацію. Просторовий чинник може бути різний, але він майже завжди існує. Представниками своєї нації безвідносно до території проживання вважали себе невеликі групи українців і росіян. Щоправда, до цих груп слід долучити тих російськомовних росіян, які відчували себе громадянами неіснуючого тепер Радянського Союзу. В сукупності така ідентифікація була властива для чверті цієї лінгвоетнічної спільноти. Серед двох українських спільнот відчуття радянського громадянства можна пояснити тільки одним – ностальгією. Звідси випливає важливий висновок: якби російський уряд проводив в Україні політику підтримки «співвітчизників» (подібну до гітлерівської політики підтримки фольксдойче в сусідніх країнах), то баланс можливих наслідків виявився б для нього від'ємним.

Наведена табл. 11 показує несприятливе співвідношення між державницькою і регіональною ідентичністю. Громадянами України у першу чергу вважали себе половина україномовних українців, близько 40 % російськомовних українців і лише третина російськомовних росіян. Градація відсотків в лінгвоетнічних групах вказувала на те, що Україна продовжувала перебувати у сфері тяжіння Росії. Але не все так просто. Прохолодне ставлення до будованої з 1991 р. національної держави насамперед визначалося тим, що громадян України не влаштовували її соціальні параметри.

Однак перебування в сфері тяжіння Росії не могло не загрожувати повторним поглиненням. Ця небезпека послаблювалася тим, що соціальні параметри російської державності були аніскільки не кращі від українських. Але вона посилювалася внаслідок зростаючої залежності української «партії влади» від Кремля. Перемога В. Януковича на президентських виборах відкривала шлях до цілковитого поглинення України її північним сусідом.

Питання про ставлення населення до надання російській мові статусу офіційної відстежувалося в Інституті соціології НАН України з 1995 р. На нього відповідали таким чином (у відсотках)[1]:

Таблиця 12

	1995 р.	**2000 р.**	**2005 р.**
Ні	32,6	36,2	32,2
Важко сказати	15,3	19,3	20,0
Так	52,0	44,0	47,5
Не відповіли	0,1	0,5	0,3

У наведеному ряді цифр не простежується певна динаміка, але співвідношення між відповідями досить показове. Приблизно третина опитуваних давала

[1] Українське суспільство: 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – С. 636.

негативну відповідь, а половина – позитивну. Особлива небезпека ініціатив В. Януковича з подвійним громадянством і другою державною мовою корінилася якраз в тому, що вони збігалися з очікуваннями значної частки населення. Підказана В. Януковичу політтехнологами з Росії тактика передвиборної боротьби підривала основи незрілої української державності.

Популістські гасла про дві державні мови і подвійне громадянство стали солідним фундаментом для підвищення президентського рейтингу прем'єр-міністра. Але для того, щоб максимально використати можливості, що з цього витікали, потрібно було представити основного суперника людиною, яка хоче відгородити Україну від Росії і обмежити або взагалі заборонити вживання російської мови. Образ «Ющенка-русофоба» заштовхував би в табір «Януковича-русофіла» всіх тих, хто не вважав останнього підготовленим до президентської посади.

Наскільки владі вдалося виконати поставлені завдання? Які засоби були задіяні для цього? Щоб відповісти на ці питання, треба звернути увагу на діяльність ЗМІ та їхню роль у формуванні громадської думки у передвиборний період.

Особливий інтерес становить дослідження, проведене соціологічною службою Центру ім. О. Разумкова у п'яти областях і АРК наприкінці червня – на початку липня 2004 р. У кожній з областей було опитано в середньому по 600 осіб віком від 18 років. Опитувані проживали у півтора або двох десятках населених пунктів різного типу у кожній області. Відібрані області були типовими для свого регіону, внаслідок чого створювалася досить об'єктивна картина[1]. Проаналізуємо відповіді, які дали опитувані в цих областях і АРК на запитання «Чию точку зору найчастіше висловлюють більшість ЗМІ (телеканали, радіостанції, газети, журнали), які Ви дивитеся, слухаєте, читаєте, інформуючи глядачів про політичні події у Вашому регіоні та в Україні в цілому?» (у відсотках)[2]:

Таблиця 13

	Житомирська обл.	Полтавська обл.	Львівська обл.	Донецька обл.	Херсонська обл.	АРК
Точку зору влади	25,5	41,3	26,8	33,5	24,6	26,2
Точку зору опозиції	3,8	3,2	5,3	0,7	1,8	3,0
Рівною мірою точку зору влади та опозиції	26,3	19,2	34,0	25,0	28,2	38,3
Власну точку зору журналістів	14,0	6,3	16,8	18,3	17,4	15,0
Не дивлюся телевізор, не слухаю радіо, не читаю газет і журналів	0,5	0,7	1,5	0,7	1,3	3,7
Важко відповісти	29,9	29,3	15,6	21,8	26,7	13,8

Привертають увагу кілька закономірностей, які виявлялися в усіх досліджуваних областях, а тому можуть бути поширені на країну в цілому. По-перше,

[1] Литвиненко О. Регіони України напередодні президентських виборів 2004 р. (порівняльний аналіз) // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 10. – С. 39–40.

[2] Там само. – С. 40.

частка людей, ізольованих від ЗМІ, була зовсім мізерною. Населення користувалося інформацією, яку могло здобути в ЗМІ і через Інтернет (що залишився поза увагою соціологів, хоч він став популярним, особливо у молоді). По-друге, інформація впливала на політичні погляди і на електоральні симпатії виборців, хоч вони не завжди могли об'єктивно оцінити цей вплив. Свідченням цього може бути велика частка опитуваних, які ухилилися від відповіді, а також тих, хто обрав такий варіант відповіді: ЗМІ рівною мірою відображають точку зору влади та опозиції. Така відповідь була сформульована як симетрична до двох попередніх. Фактично же тільки львів'яни мали підстави так заявити, тому що популярний у них порошенківський «П'ятий канал» агітував за В. Ющенка. І справді, третина опитаних львів'ян дала саме таку відповідь. Жителі інших областей, і насамперед Донецької, могли користуватися єдиним опозиційним телеканалом, якщо передплачували коштовні пакети кабельного телебачення. По-третє, мізерність інформаційних можливостей опозиції кидалася у вічі. Оцінка цього впливу у соціологічному опитуванні більш-менш адекватна реальній (0,7 % по Донецькій області).

Опитувані в усіх без винятку областях дуже лестили тележурналістам, коли вважали, що останні можуть висловлювати власну точку зору. Варто зауважити й те, що соціологи навіть не передбачали такий варіант відповіді, який був головним принципом побудови новинних телепрограм у демократичних країнах (в усякому разі на рівні проголошуваного принципу) – відстороненої від будь-якої точки зору подачі інформації журналістом.

Розглянемо у досліджуваних областях варіанти відповіді на запитання «Яким засобам масової інформації Ви довіряєте найбільшою мірою?» (у відсотках)[1]:

Таблиця 14

	Житомирська обл.	Полтавська обл.	Львівська обл.	Донецька обл.	Херсонська обл.	АРК
ЗМІ, які підтримують владу	3,2	6,2	2,3	9,3	4,8	6,0
ЗМІ, які підтримують опозицію	7,7	11,7	20,0	2,7	5,6	5,5
ЗМІ, які не підтримують ні владу, ні опозицію	24,2	12,0	28,2	27,8	31,9	22,2
Довіряю всім ЗМІ	8,7	10,3	7,7	16,2	13,6	15,2
Не довіряю жодним ЗМІ	32,2,	29,3	28,5	27,8	28,2	41,5
Важко відповісти	23,9	30,5	13,3	16.2	15,9	9,6

Впадає в око, що виборці більше вірили опозиційним, а не провладним ЗМІ. Владі більше вірили тільки в Донбасі і в Криму. Полярно протилежні позиції зайняли дві області, які давно визначилися з кандидатурою президента – Львівська і Донецька.

Вражає кількість тих, хто надавав перевагу побудованому за симетрією варіанту відповіді щодо довіри ЗМІ, які не підтримували ні владу, ні опозицію. Можливо, частина опитуваних мала на увазі комуністичні ЗМІ, які стояли в

[1] Литвиненко О. Регіони України напередодні президентських виборів 2004 р. (порівняльний аналіз) // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 10. – С. 41.

опозиції і до «партії влади» і до політичних сил, очолюваних В. Ющенком та Ю. Тимошенко. Можливо також, що деякі опитувані не змогли розібратися у підступній природі «технологічних» кандидатів та їхніх видань, які існували завдяки фінансовим дотаціям «партії влади».

Висновок, який можна зробити, аналізуючи табл. 16, полягає в тому, що ефективність зусиль, спрямованих на очорнення опозиційних кандидатів, була відносною. Двом останнім варіантам відповіді надали перевагу більше половини опитуваних в усіх областях, за винятком Львівської (42 %) і Донецької (44 %). У першій з них виявився високим відсоток тих, хто довіряв опозиційним ЗМІ, а в другій – тих, хто довіряв провладним ЗМІ або всім ЗМІ (що в умовах цієї області було майже тотожним).

Пік передвиборчої кампанії припав на два місяці після літніх відпусток – вересень і жовтень. В цей час підконтрольні владі телеканали розгорнули надзвичайно активну агітацію на користь В. Януковича. В соціологічному опитуванні, проведеному 9–14 вересня, Центр ім. О. Разумкова поставив таке запитання: «Якщо йдеться про інформаційні передачі тих телеканалів, які можна дивитися у Вашому місті (селі), то наскільки об'єктивно, неупереджено вони відбивають події, пов'язані з президентськими виборами в Україні?». 28 % опитаних заявили, що телеканали працюють об'єктивно і неупереджено, 44,5 % дотримували протилежної позиції, а 27,5 % не змогли відповісти[1].

Виявляючи конкретну позицію тих, хто звинуватив телеканали в необ'єктивності і упередженості, соціологи поставили додаткове запитання: «Якщо ця інформація подається необ'єктивно, то на користь якого кандидата на посаду президента України?». Відповіді виявилися досить красномовними: на користь В. Януковича – 42,9 %; В. Ющенка – 8,4 %; О. Мороза – 1,8 %; П. Симоненка – 1,5 %; інших кандидатів – 1,8 % (інші опитувані не назвали конкретного кандидата)[2].

Те, що розкривалося на рівні соціологічних опитувань, знайшло цілковите підтвердження у Тимчасовій спеціальній комісії Верховної Ради з питань моніторингу реалізації законодавства про вибори Президента України. 8 жовтня Верховна Рада розглянула доповідь цієї комісії щодо стану виконання вимог Закону України «Про вибори Президента України» в частині дотримання принципу рівних умов проведення передвиборної агітації кандидатами на цей пост з використанням ЗМІ всіх форм власності. З доповіддю виступив член комісії Р. Зварич. Він оперував нововинайденим показником використання національних телеканалів кандидатами в президенти – так званим «коефіцієнтом уваги» (*ку*). Виявилося, що *ку* В. Януковича становив 27 %, а сукупний *ку* Н. Вітренко, О. Мороза, П. Симоненка і В. Ющенка – тільки 19 %. Уже тільки у цьому доповідач вбачав грубе порушення виборчого законодавства. *Ку* кожного кандидата поділявся на позитивну та негативну інформацію. Частка позитиву в *ку* В. Януковича істотно переважала частку негативу, а в *ку* В. Ющенка співвідношення було зворотним. Інформація про О. Мороза, П. Симоненка,

[1] Там само. – С. 6.

[2] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Сесійний зал Верховної Ради України. Стенограма засідань 8 жовтня.

А. Кінаха була тільки позитивною в тих небагатьох випадках, коли телеканали звертали на них увагу.

Аналізуючи регіональні телеканали, Р. Зварич виявив іншу закономірність. *Ку* В. Януковича в 2,5 раза поступався *ку* В. Ющенка. Але канали не подавали жодної негативної інформації про В. Януковича, тоді як майже вся інформація про В. Ющенка була негативною. У відповідь на запитання М. Жулинського (фракція «Наша Україна») про те, чи існують які-небудь засоби припинення кричущих порушень виборчого законодавства, Р. Зварич заявив, що державні органи мають можливість застосувати певні санкції, але чомусь не використовують повноважень, наданих їм законом.

Засідання Верховної Ради з розглядом доповіді Р. Зварича відбулося на другий день після скандалу в парламенті, пов'язаного зі справою отруєння В. Ющенка. Скандал мав продовження. Коли П. Порошенко сказав те, що думав про голову парламентської комісії В. Сівковича, який саботував розслідування справи з отруєнням В. Ющенка, той звернувся в суд Печерського району м. Києва з позовом на суму 5 млн грн. Незважаючи на те що закон забороняв вимагати забезпечення за позовом про моральну шкоду, тому що її кожний міг оцінити по-різному, і в 5 грн, і в 5 млн грн, суддя 14 жовтня виніс безпрецедентне рішення про негайний арешт рахунків і майна П. Порошенка. Йшлося передусім про арешт майна «П'ятого каналу» та його наступне закриття. Якраз 14 жовтня цей телеканал уперше показав фільм про минуле В. Януковича, створений тележурналістом В. Ар'євим.

Дикунська судова розправа з «П'ятим каналом» схвилювала суспільство. Його колектив розпочав з 25 жовтня безстрокове голодування, в якому брали участь за ковзним графіком всі працівники, вільні від формування програм. Кожний день до голодуючих приходили політичні діячі, майстри мистецтв, науковці й журналісти, щоб у прямому ефірі висловити свою підтримку голодуючим. Дев'ять журналістів з каналу «1+1» звільнилися на знак протесту проти сваволі влади в телеефірі. Потім до них приєдналися тележурналісти з інших національних телеканалів. Бунт українських журналістів став новинкою номер один у світових ЗМІ. В цій ситуації влада змушена була відступити. Після того як в судовому порядку були зняті перепони для нормального функціонування «П'ятого каналу», голодування припинилося.

Оцінюючи в підсумку зусилля провладних політичних сил, слід визнати, що в останні місяці перед голосуванням їм вдалося зробити те, що на початку року здавалося геть неможливим: наблизити рейтинг В. Януковича до рейтингу В. Ющенка. Тепер «партія влади» розраховувала на те, що їй вдасться провести належним чином перший тур президентських виборів 31 жовтня: по-перше, натиснути на виборців батогом або пряником так, щоб вони проголосували за В. Януковича; по-друге, унеможливити голосування за В. Ющенка максимально великій кількості його прибічників; по-третє, замінити подані за В. Ющенка бюлетені бюлетенями з прізвищем В. Януковича; по-четверте, організувати підрахунок голосів, сприятливий для В. Януковича і несприятливий для В. Ющенка. Іншими словами, «партія влади» готувалася застосувати всі можливі форми викривлення волі виборців.

Однак вибудована Л. Кучмою вертикаль влади ставала все більш розмитою і слабкою. Все чіткіше виявлялася розбіжність між національними інтересами країни і персональними інтересами невеликої групи людей в оточенні президента. Спочатку з вертикалі влади випав В. Ющенко, навколо якого згуртувалися всі незадоволені свавіллям президента. Під час виборчої кампанії немало незадоволених діями президента і прем'єр-міністра почали згуртовуватися навколо глави законодавчої влади. 28 вересня В. Литвин виступив з різкою заявою, в якій засуджувалися дії президентської адміністрації, спрямовані на дестабілізацію роботи Верховної Ради і виключення її з суспільно-політичного життя, тобто на фактичне позбавлення народу його законної, визначеної Конституцією трибуни. «Дедалі відчутнішими, – вказував В. Литвин, – стають штучне нав'язування поляризації суспільних настроїв, організація протистояння між регіонами, спроби розколу і розсварення країни, провокування зіткнень між кандидатами у Президенти України, посилення взаємної недовіри між ними»[1].

Напередодні першого туру голосування штаб В. Януковича задумав операцію, яка обіцяла надати в розпорядження прем'єр-міністра кілька мільйонів голосів українських заробітчан в Росії. Щоб зібрати ці голоси, було потрібно утворити на велетенських просторах сусідньої держави сотні додаткових територіальних округів.

Відірвані від життя в своїй країні, побоюючись втратити роботу, перебуваючи нерідко у нелегальному або напівлегальному становищі, українські громадяни голосували б прогнозовано. Можна не сумніватися в тому, що місцева російська адміністрація після заснування українських округів дістала б з Кремля відповідні вказівки про належну організацію виборів. Проконтролювати хід українських виборів у Росії було неможливо ані опозиції, ані міжнародним спостерігачам.

Передостаннім до виборів тижнем МЗС України передало до ЦВК документацію з Росії на відкриття 420 додаткових територіальних округів для українських громадян. Документи були фальсифікованими. Особи, які клопотали про відкриття, нерідко мали паспорти з російськими серіями і номерами. Часто траплялися документи, писані однією ручкою, хоча в них йшлося про місцевості, віддалені одна від одної на тисячі кілометрів. Було видно, що ідея додаткових територіальних округів спала на думку організаторам виборів в Україні надто пізно. Все робилося поспіхом.

В суботу 23 жовтня опозиція організувала в столиці акцію під гаслом «Сила народу проти брехні та фальсифікацій». Кілька колон демонстрантів з усіх регіонів країни пройшли від центру до площі Лесі Українки, де знаходилася ЦВК. Люди не змогли втиснутися на площу, і «хвости» колон залишилися в районі Бессарабки і вулиці Грушевського. За оцінкою організаторів в акції взяло участь до 150 тис. осіб[2]. Таких масових демонстрацій Україна ще не знала.

Група народних депутатів на чолі з В. Ющенком прорвала кордони спецпідрозділу «Беркут» і увійшла до приміщення ЦВК, щоб перешкодити утворенню

[1] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Сесійний зал Верховної Ради України. Стенограма засідань 8 жовтня. – С. 11.

[2] http://www.kandydat.com.ua/tv/tv78.htm. – Тиждень. – 23–31 жовт. 2004 р.

додаткових виборчих округів на території Росії. Після багатогодинних суперечок з депутатами ЦВК на своєму засіданні все-таки утворив 42 додаткові виборчі комісії, тобто вдесятеро менше, ніж планувалося спочатку. В. Ющенко негайно звернувся зі скаргою на ці дії ЦВК до Верховного Суду України. Маючи перед собою явну фальшивку, судді не могли оголосити чорне білим в наелектризованій атмосфері громадянського протистояння. 26 жовтня скаргу В. Ющенка було розглянуто і задоволено. Скасування додаткових виборчих округів в Росії стало винятково важливим здобутком опозиції і визначило перемогу В. Ющенка у першому турі виборів.

У ніч проти 24 жовтня, коли опозиційні депутати у приміщенні ЦВК чинили перепони затвердженню додаткових округів в Росії, на пікет мітингувальників напали кілька десятків молодиків, озброєних молотками і пляшками. Завдяки присутності у натовпі спеціально підготованих людей для знешкодження подібних провокацій бійку локалізували, а кількох нападників передали до рук міліції. Події біля ЦВК фіксувалися на телекамери і одразу облетіли весь світ. 24 жовтня кандидат у президенти О. Мороз заявив, що сутички були спровоковані самою владою і є дуже грізним сигналом для українського суспільства, самої влади і міжнародних спостерігачів[1].

Вся вертикаль виконавчої влади, очолювана президентом і прем'єр-міністром, в день виборів виконувала двоєдине завдання: слідкувала за тим, щоб виборці виконали свій конституційний обов'язок і при цьому правильно проголосували. Безпосередній контроль за виборами здійснювався центральним і обласними штабами В. Януковича. Це добре ілюструють записані співробітниками СБУ телефонні розмови в центральному виборчому штабі[2].

Фальсифікація виборів відбувалася одночасно за багатьма напрямами. Мабуть, самі організатори не мали повного уявлення про питому вагу кожного засобу або напряму фальсифікацій. Місцевим штабам частіше за все давали загальне завдання і командували: «Дійте!» Судячи з кількості скарг і повідомлень, найбільших масштабів набули фальсифікації, пов'язані з відкріпними талонами.

Відкріпні талони мали єдину нумерацію по всій країні. Було відомо, якій дільниці виданий кожний талон. Теоретично можна було встановити, на якій дільниці і хто з членів комісії видав кожний талон. Але в 225 територіальних виборчих комісіях працювало 10 тис. осіб, а у 33 тис. дільничних виборчих комісіях було залучено до роботи майже півтора мільйона громадян[3]. Перевірити їхню роботу було під силу тільки місцевій адміністрації. Вона й перевіряла...

Використання відкріпних талонів для багатократного голосування було поставлене широко. Кореспондент газети Financial Times 4 листопада описав власні спостереження: мобільна група в півтори сотні осіб на трьох автобусах, супроводжуваних міліцейськими автомашинами, багаторазово голосувала в різних населених пунктах. Коли виборчі дільниці вже були закриті, заздалегідь

[1] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 24 жовт.

[2] http://www2.pravda.com.ua/cgi-bin/print.cgi. – 25 листоп.

[3] Литвин В. Право правди. – С. 29.

приготовлені бюлетені заповнювали на прізвища осіб, які не проголосували, і вкидали в урни. В Донецькій, Луганській, Черкаській областях і в АРК кількість виборців, які «проголосували» після закриття дільниць, зросла в сумі на 150 тис. осіб[1].

Такого не можна було б зробити, якби на дільницях повноцінно здійснювали свої повноваження довірені особи кандидатів у президенти та міжнародні спостерігачі. Загальна їх кількість доходила до півмільйона осіб[2]. Але на дільницях панував безлад внаслідок великої кількості людей, офіційно допущених до контролю над виборчим процесом. Під час голосування виявилася ще одна корисна функція вирощених владою «технологічних» кандидатів у президенти: створювати такий безлад. Кожний з кандидатів мав право на однакову з іншими кількість представників на дільницях, але далеко не кожний міг заповнювати свої вакансії. Місцеві органи влади «допомагали» це зробити. Довірені особи опозиційних кандидатів далеко не завжди могли виконувати свої функції належним чином. Погрозами або грошима їх примушували закривати очі на фальсифікації. Міжнародні спостерігачі допускалися лише на «показові» дільниці, де фальсифікації не планувалися.

Опитування громадської думки, які мало не щоденно публікувалися напередодні виборів, показували хоч і незначну, але перевагу В. Януковича над В. Ющенком. Інші кандидати в президенти залишилися в опитуваннях далеко позаду, але набирали досить голосів, щоб можна було майже не сумніватися: кожний з фаворитів набере менше половини голосів, тобто вони змагатимуться між собою в другому турі. Проте існувала й можливість остаточної перемоги одного з кандидатів уже в першому турі виборів. Країна затамувала подих, чекаючи результатів голосування після закриття дільниць.

Технічні засоби дозволяли інформувати суспільство про результати виборів впродовж однієї доби після завершення голосування. В Україні ніхто не сумнівався, що ЦВК оголосить результати ввечері 1 листопада. Інформаційно-аналітичне забезпечення виборчого процесу здійснювалося 31 жовтня і 1 листопада в режимі пакетної передачі інформації. На серверах ЦВК інформація оновлювалася кожні 20–25 хвилин.

Останньою в такому режимі було оприлюднено оперативну інформацію, що стосувалася обробки 97,7 % поданих голосів. За цими даними В. Янукович перебував на першому місці, маючи 39,88 % голосів, а В. Ющенко – на другому місці з 39,22 % голосів[3]. Потім ЦВК припинила подачу оперативної інформації. Люди не могли зрозуміти причин затримки.

Один з результатів президентських виборів був зафіксований одразу і всюди викликав здивування: висока активність виборців. У світовій пресі підкреслювалося, що досягнутий в Україні показник явки є рекордним для пострадянських країн за весь період після розпаду Радянського Союзу.

---

[1] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 6 листоп.

[2] Литвин В. Право правди. – С. 29.

[3] Урядовий кур'єр. – 2004. – 2 листоп.

Ще один результат виборів не викликав жодних сумнівів: за ставленням до кандидатів у президенти країна поділилася на дві частини. Перевага В. Ющенка у західних і центральних областях була беззаперечною. У перевазі В. Януковича в південних та східних областях теж ніхто не сумнівався. Тому цікаво порівняти середній по країні відсоток явки, який так вразив західних журналістів, з відсотком у цих чотирьох регіонах (табл. 15).

Таблиця 15

Показник явки на президентських виборах 31 жовтня 2004 р. (по областях, у відсотках)[1]:

I. Захід			III. Центр		
1.	Волинська	82,9	1.	Сумська	80,7
2.	Рівненська	81,1	2.	Полтавська	78,1
3.	Хмельницька	79,8	3.	Кіровоградська	73,8
4.	Тернопільська	84,9	4.	Черкаська	75,6
5.	Львівська	80,8	5.	Чернігівська	78,6
6.	Івано-Франківська	80,0	6.	Київська	76,6
7.	Закарпатська	66,5	7.	Житомирська	76,7
8.	Чернівецька	72,0	8.	Вінницька	77,9
			9.	м. Київ	75,8
II. Південь			IV. Схід		
1.	Одеська	64,8	1.	Харківська	71,8
2.	Миколаївська	71,5	2.	Дніпропетровська	70,3
3.	Херсонська	68,8	3.	Запорізька	69,7
4.	АР Крим	65,9	4.	Донецька	78,1
5.	м. Севастополь	81,9	5.	Луганська	75,6

Явка в цілому по Україні (74,5 %) насправді була меншою. Її штучно підвищили завдяки масштабним фальсифікаціям з відкріпними талонами і вкиданню бюлетенів після голосування. Можливо, що у західних областях явка була завищена й за рахунок поблажливого ставлення з боку місцевої адміністрації до намірів родичів проголосувати замість відсутнього члена сім'ї. В усякому разі, аналізуючи уроки першого туру, керівник виборчого штабу В. Януковича С. Тігіпко в інтерв'ю журналістам заявив 10 листопада: «Ми посилимо контроль у всіх регіонах за тим, щоб голосували не паспорти, а люди»[2]. Однак у опозиції, на відміну від влади, були дуже обмежені можливості для фальсифікацій.

Лише три з 16 «ющенківських» областей (Закарпатська, Чернівецька і Кіровоградська) мали явку меншу, ніж середня по країні. На Волині й у Галичині явка зашкалювала за 80 %. Навпаки, серед восьми областей і АР Крим, де перемагав В. Янукович, лише в Донбасі явка перевищувала середню по країні. В трьох областях і в АРК явка була менше 70 %. Рекорд низької явки поставила

[1] http://www.cvk.ukrpack.net/wp333pt001f01=502rej=1

[2] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Діяльність Верховної Ради України. Стенограма засідання Верховної Ради 2 листоп.

Одеська область, керівники якої не спромоглися виконати установок центрального виборчого штабу В. Януковича (65 % замість щонайменше 80).

Волинь і Галичина разом із Сумщиною (батьківщиною В. Ющенка) забезпечили відсоток явки, про який тільки мріяли «організатори» виборів у штабі В. Януковича. Тільки в Донецькій області – батьківщині прем'єр-міністра – явка (з безсумнівними і найбільш істотними фальсифікаціями) перевищила на кілька відсотків середній по країні рівень. Можна зробити висновок, що в західних і центральних областях України за В. Ющенка голосували з непідробним ентузіазмом, а населення південних та східних областей голосувало за В. Януковича завдяки добре поставленій організації. Безсумнівно, під час виборів Україна розкололася на дві частини. Але знову доводиться повторювати, що розкол не був аж таким глибоким, як може здатися на перший погляд.

Повернемося, однак, до підрахунку голосів. В момент припинення оперативної інформації не були оприлюднені результати 100 %-ї обробки протоколів по 14 областях, Києву і Севастополю. У 9 регіонах і у Києві лідирував В. Ющенко.

Вранці 2 листопада Верховна Рада заслухала коротку інформацію заступника голови ЦВК Я. Давидовича про стан підготовки до проведення другого туру президентських виборів. Скориставшись його присутністю на трибуні, народний депутат Ю. Ключковський («Наша Україна») запитав, з яких причин не працює сайт Центральної виборчої комісії і чому дані про голосування не публікуються. У розпорядженні штабу В. Ющенка, повідомив Ключковський, є інформація з обробки 98,9 % поданих голосів. За цією інформацією, Ющенко отримав 11 387 тис. голосів, тобто на 34 тис. більше від Януковича. Закінчуючи своє запитання, яке більше нагадувало короткий виступ, депутат заявив: «Ми вимагаємо від Центральної виборчої комісії зупинити потік уточнених протоколів, які сьогодні йдуть з деяких виборчих округів всупереч закону і в яких здійснюється фальсифікація волевиявлення виборців». У відповідь Я. Давидович сказав, що до ЦВК продовжують надходити матеріали з місць і вони відповідно опрацьовуються в комп'ютерній мережі. Він висловив надію, що до перерви у засіданні Верховної Ради ці матеріали будуть оприлюднені. Проте відносно даних по 98,9 % дільниць Давидович цілком переконливо заявив, що в ЦВК вони відсутні, і запропонував фракції «Наша Україна» поділитися з ними інформацією. Це питання не знайшло дальшого розвитку, хоча, як виявилося через декілька днів, воно було надзвичайно серйозним[1].

Тим часом ні до перерви у засіданні Верховної Ради, ні наступного дня не відбулося зрушень. Жодна додаткова інформація з ЦВК не надходила. 4 листопада голова ЦВК С. Ківалов з'явився нарешті перед журналістами і заявив, що припинення подачі оперативної інформації викликане збоями в комп'ютерному забезпеченні. Він сказав, що звільнив керівника комп'ютерного управління ЦВК за неоперативну обробку інформації і розглядає питання про розірвання договору з організацією, яка виграла тендер на обробку інформації про хід виборів. Одночасно голова ЦВК повідомив, що у деяких територіальних комісій

[1] http://www.kandydat.com.ua/tv/tv82.htm. –Тиждень. – 8–14 листоп. 2004 р.

виникли проблеми з підбиттям підсумків. Це стосувалося двох виборчих округів, результати голосування в яких були опротестовані в судовому порядку: 100-го округу (Кіровоград) і 203-го округу (м. Золотоноша Черкаської обл.). Ківалов запевнив, що ЦВК оприлюднить остаточні результати голосування через два-три дні на підставі оригіналів протоколів тервиборчкомів. «Законом передбачено, – підкреслив він, – що остаточно ми повинні це зробити до 11 листопада, але ми це зробимо значно раніше»[1].

Разом з С. Ківаловим журналісти почали осаджувати члена ЦВК А. Магеру. Той визнав, що так довго ще ніколи не рахували голосів. Найбільший провал, за його словами, мав місце у Кіровоградській області, звідки було надіслано тільки 77,2 % оброблених протоколів, у тому числі менше 2 % – з 100-го виборчого округу. Причин цієї забарності А. Магера пояснити не міг. Не зміг він прокоментувати й інформацію про зовнішнє втручання в автоматизовану систему підрахунку голосів. Задаючи це питання, журналіст повідомляв, що один з народних депутатів розповів йому у парламенті, нібито голова президентської адміністрації В. Медведчук особисто керував автоматизованою системою ЦВК[2].

5 листопада керівник виборчого штабу В. Ющенка О. Зінченко заявив, що в Україні створено транзитний комп'ютерний сервер, за допомогою якого здійснюється маніпулювання інформацією, яка спрямовується в ЦВК. Народний депутат П. Порошенко зазначив, що «транзитний сервер знаходиться у приміщенні, яке перебуває під контролем Адміністрації Президента». З цього сервера особи, які мали відношення до штабу В. Януковича, зокрема В. Медведчук і А. Клюєв, проводили маніпуляції з даними, які надсилалися в ЦВК. Зінченко поінформував, що на транзитному сервері ЦВК міститься інформація про те, що В. Ющенко має 11 491 171 голос і різниця на його користь порівняно з В. Януковичем дорівнює 92 852 голосам[3]. Одночасно О. Зінченко повідомив про телефонну розмову В. Ющенка з Л. Кучмою. «Зміст розмови, – вказав він, – в цілому зводився до такого: Президент має знати про масштаби спроб втручання у виборчий процес, про рівень впливів на цей процес і мати з цього приводу достовірну документальну інформацію, оскільки йдеться про забезпечення конституційних прав громадян України». Президент, за його словами, пообіцяв серйозно поговорити з головою ЦВК, щоб отримати достовірну інформацію про те, що відбувається в останні чотири доби у Центрвиборчкомі. Він також пообіцяв, що негайно дає доручення СБУ документально підготувати своє дослідження з цього питання[4].

6 листопада на Майдані Незалежності у Києві зібрався великий мітинг. В. Ющенко закликав виборців перевірити на дільницях наявність своїх прізвищ у списках та їх правильність, щоб не повторилася ситуація першого туру. Він також зазначив: два дні тому його команда дістала документальне підтвер-

[1] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 4 листоп.

[2] Там само.

[3] Там само. – 5 листоп.

[4] Там само.

дження того, що інформація з округів йшла на так званий транзитний сайт, де Адміністрація Президента разом зі штабом В. Януковича робила свої вибори, свої підрахунки[1].

Тим часом ЦВК визнала недійсними результати голосування по Кіровоградському територіальному округу № 100, де з великим відривом лідирував В. Ющенко. Протокол результатів виборів у цьому окрузі підписала третина членів виборчої комісії, а він набував легітимності лише при підписах двох третин. Коли члени комісії побачили, що В. Ющенко перемагає, вони, явно виконуючи команду, розбіглися і зникли. Закон не передбачав кари за зрив виборів таким хитромудрим способом.

8 листопада апеляційний суд Черкаської області визнав недійсними підсумки голосування у 200-му Уманському (де В. Ющенко набрав 56,8 % голосів) і в 203-му Золотоніському (де у нього було 54,5 % голосів) округах. В. Янукович в обох округах мав менше 20 % голосів. Скасування результатів виборів було ухвалено за скаргами представників технічних кандидатів у президенти О. Базилюка і О. Ржавського. Суд аргументував своє рішення тим, що мали місце значні неточності при складанні списків виборців[2]. Неточності справді мали місце, причому не тільки в цих двох округах, але провина явно була перекладена з хворої голови на здорову.

Позови про визнання виборів недійсними у трьох територіальних округах Львівської області штабу В. Януковича не вдалося довести до кінця у строки, відведені законом для оголошення результатів голосування (тобто до 24:00 10 листопада). В цих округах В. Ющенко набрав понад 70 % голосів, а В. Янукович – не більше 5 %.

С. Ківалову довелося оголосити у 18:00 10 листопада остаточні результати голосування у першому турі: за В. Ющенка подано 39,87 % голосів, за В. Януковича – 39,32 %, тобто на 0,55 % менше. Намагання «партії влади» забезпечити проміжну перемогу своєму кандидату виявилися даремними.

В. Ющенко здобув перемогу у восьми західних і восьми центральних областях, а також у Києві. В 11 областях з 16 він набрав більше половини голосів виборців. Максимум голосів йому забезпечила Івано-Франківська область (89,3 %). В. Янукович здобув перемогу у трьох південних і п'яти східних областях, а також в АРК і Севастополі. У шести областях з восьми він набрав більше половини голосів. Максимум голосів йому забезпечила Донецька область (86,74 %).

Президентські вибори 2004 року ознаменувалися відносним успіхом О. Мороза і катастрофічною поразкою П. Симоненка. Лідер СПУ набрав більше 5 % голосів у 13 областях і в Києві, у тому числі більше 10 % голосів – у 5 областях. Максимальну кількість голосів йому дала Чернігівська область (16,29 %). Вождь КПУ набрав більше 5 % голосів у 9 областях і в Севастополі. Максимального успіху він добився в Херсонській області (10,04 %). Поразка П. Симоненка

[1] Там само. – 6 листоп.

[2] Там само. – 8 листоп.

пояснювалася тим, що значна частина електорату комуністів перейшла до В. Януковича.

Контролюючи хід виборів за допомогою транзитного сервера, виборчий штаб В. Януковича розраховував фальсифікаціями забезпечити своєму патрону понад половину голосів, щоб здобути остаточну перемогу уже в першому турі. І справді, масштабні фальсифікації, за оцінками міжнародних спостерігачів, додали В. Януковичу від 5 до 10 % голосів[1]. Однак для здобуття президентського поста цього не вистачило. В. Ющенко у статті в газеті Financial Times, опублікованій 3 листопада, зазначив: влада в шоковому стані, її висуванець не здобув бліцкригу.

Десятиденне зволікання з оголошенням остаточного результату голосування у першому турі пояснювалося наміром органів влади хоча б вивести В. Януковича на перше місце у першому турі виборів. Однак влада не зробила й цього. Після оголошення остаточних результатів першого туру один з керівників громадського Комітету виборців України О. Черненко зробив висновок про послаблення «адміністративного ресурсу»: «Зараз спостерігаємо, що чиновники після першого туру – в розгубленості. Вони хочуть залишитися на своїх посадах і після виборів. Оскільки маємо непевну ситуацію, хто виграє вибори, чиновники вичікують і не виявляють якоїсь активності»[2].

Це спостереження було правильним. Слід зауважити, однак, що керівні органи виконавчої влади швидко дисциплінували свої низові ланки – обласну і районну. Другий тур виборів виявився брудніш им за перший.

[1] The Washington Post. – 2004. –2 November; The Independent. –2004. – 2 November.

[2] http://urep.cure.org.ua/main/printext.php?txt-428. – Українська освітня програма реформ. – 18 листоп. 2004 р.

4.2. Викривлення народного волевиявлення в другому турі виборів

Поки ЦВК підраховував результати голосування у першому турі, кандидати, які програли вибори, визначалися, кого з переможців треба підтримати. Лідер ПСПУ Н. Вітренко цілком прогнозовано заявила про підтримку В. Януковича. На цьому офіційний список нових союзників прем'єр-міністра з більш-менш істотним рейтингом вичерпався. ЦК КПУ прийняв рішення не підтримувати обох кандидатів, щоб зберегти реноме опозиційності. Але комуністам та співчуваючим їм рекомендувалося «свідомо підійти до вибору майбутньої долі»[1]. На практиці це означало лише одне: підтримати кандидата, якого пропонувала влада.

Інші кандидати підтримали В. Ющенка. Великим успіхом була підтримка соціалістів. Вона стала можливою після того, як В. Ющенко зобов'язався підтримати конституційну реформу, яка обмежувала б повноваження президента, і подовжити мораторій на продаж землі. Було досягнуто домовленості про те, що реформа вступить у силу після обрання в 2006 р. нового складу Верховної Ради на пропорційній основі. Уклавши угоду, О. Мороз закликав 1,5 млн виборців, які проголосували за нього у першому турі, віддати голоси В. Ющенкові.

Була підписана політична угода про підтримку В. Ющенка електоратом А. Кінаха (245 тис. голосів у першому турі). Завжди спокійний і зважений, лідер партії промисловців і підприємців А. Кінах дозволив собі у спілкуванні з журналістами надзвичайно різкі слова на адресу людини, яка замінила його на посаді прем'єр-міністра. Він констатував, що президентські вибори в Україні не стали змаганням інтелекту кандидатів і переконливості програм. Влада застосовує в ході виборів, підкреслив він, чорний піар, брудні технології, адміністративний тиск на громадян[2].

Прем'єр-міністр мобілізував собі на допомогу залежний від нього директорський корпус. Увечері 12 листопада від імені керівників 40 великих промислових підприємств південного та східного регіонів по телебаченню виступив голова правління концерну «Мотор Січ» (Запоріжжя) В. Богуслаєв. Він заявив, що перемога В. Ющенка викличе економічну кризу, зупинку підприємств, масове безробіття. В. Богуслаєв підкреслив також такий неминучий, на його думку, наслідок приходу В. Ющенка до влади: появу в Україні націоналізму і фашизму. Щоб зробити цю заяву більш вагомою, наступного дня керівники цих підприємств оголосили попереджувальний страйк на підтримку В. Януковича. Страйк супроводжувався включенням заводських сирен.

Посильну допомогу прем'єр-міністру надавав й президент. У день виступу В. Богуслаєва засоби масової інформації повідомили, що зі своїх посад звільнені без пояснення причин 11 голів районних адміністрацій. Тим, хто у вертикалі

---

[1] http://www/kandidat.com.ua/tv/tv81.htm. – Тиждень. – 8–14 листоп.

[2] Там само.

виконавчої влади не зрозумів цього знакового вчинку президента, відповідні роз'яснення поспішили подати одразу з двох сторін. 13 листопада канадські спостерігачі заявили, що здивовані рішенням Л. Кучми звільнити голів райадміністрацій, оскільки десятеро з одинадцяти керували районами, які входили до складу територіальних округів, де в першому турі президентських виборів з великим відривом переміг В. Ющенко. Тоді ж відгукнувся на це звільнення голова виборчого штабу В. Януковича С. Тігіпко. Пояснюючи на прохання журналістів кадрові рішення президента, він заявив, що «звільнив би осіб 200. І ще 7–8 керівників обласних адміністрацій. Тому що результати голосування у першому турі показали не рівень довіри до нашого кандидата (він значно вищий, ніж ті показники, що засвідчила ЦВК), а саме рівень довіри до місцевої влади»[1].

Тиск всієї вертикалі виконавчої влади на виборців був зафіксований в узагальнюючому документі Міжнародної місії зі спостереження за другим туром виборів Президента України «Про попередні результати спостереження та висновки» від 22 листопада 2004 р. «Після оголошення результатів (першого туру виборів. – *Авт.*) Президент Кучма звільнив 15 голів місцевих держадміністрацій (на дату появи документа. – *Авт.*) в районах, де в усіх випадках Ющенко виграв перший тур виборів чи мав хороші показники. До того ж, спостерігачі отримали повідомлення про те, що місцеві посадовці підписали заяви про звільнення без дати або ж зазнали звинувачень через слабкі показники пана Януковича в окремих областях, наприклад, Полтавській»[2].

Участь чинного прем'єр-міністра у виборчій кампанії на Заході була звичайною справою і не викликала жодних заперечень. Але закордонні спостерігачі з великим здивуванням пересвідчувалися в тому, що у виборчій кампанії на боці прем'єр-міністра бере участь весь державний апарат. У загальному документі Міжнародної місії спостерігачів від 22 листопада зазначалося: «У другому турі все ще бракувало чіткого розмежування між державними і партійними ресурсами. Державні чиновники продовжували агітувати від імені пана Януковича. Велика кількість місцевих державних чиновників та держслужбовців, таких як ректори університетів та керівники державних установ, давали вказівки своїм підлеглим голосувати за пана Януковича. У Запоріжжі спостерігачі повідомляли, що якісь особи перевіряли записи про реєстрацію і питали виборців, за кого вони голосуватимуть. В одному випадку спостерігач повідомив, що в ролі таких опитувачів виступали міліціонери у формі»[3].

Народний депутат М. Томенко виступив у Верховній Раді із заявою про нові нюанси у використанні «адміністративного ресурсу» під час виборчої кампанії. За його словами, влада звернула пильну увагу на школу і церкву. Вчителі, заявив він, «перебувають під фантастичним пресом. Вони ходять по батьках і розповідають, що їх виженуть з роботи, якщо вони не забезпечать відповідні результати виборів. Вчителі вже не читають шкільних предметів, а розповідають, що треба робити на виборах». Розповідаючи про становище, в яке потрапили

[1] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 13 листоп.

[2] Там само. Реакція світової спільноти. – 22 листоп.

[3] Там само.

священики, М. Томенко зазначив: «Сьогодні влада з податківцями та міліцією повторює дії Сталіна щодо Церкви, вона теж знищує авторитет цього фундаменту суспільства»[1].

Керівник обласного штабу В. Ющенка, народний депутат П. Олійник влаштував у Львові прес-конференцію, на якій розповів про тиск, спрямований проти державних службовців Львівщини. Тиск, розповідав він, розпочався майже одразу після першого туру голосування. Від службовців з усіх державних установ, зокрема правоохоронців, податківців, лісників, митників, пожежників, залізничників, лікарів, військових, працівників соціальних служб, вимагали, щоб вони віддали у розпорядження своїх начальників на час виборів паспорти або відкріпні посвідчення[2]. Таким оригінальним способом команда прем'єр-міністра бажала вплинути на результати голосування. Але те, що давало ефект у Донбасі, не могло бути реалізоване в Галичині і на Волині. Кінець кінцем, жодних важелів впливу на ситуацію у В. Януковича не було, окрім службової залежності посадовців, підпорядкованих урядові. У населення подібні спроби маніпулювання виборчою кампанією викликали тільки презирливі посмішки.

Ці настрої використовував опозиційний кандидат. Так, В. Ющенко оприлюднив 4 листопада проект указу «Про першочергові заходи щодо забезпечення особистої безпеки громадян та протидії злочинності». В проекті передбачалася позапланова атестація працівників МВС і СБУ. Метою атестації проголошувалося очищення правоохоронних органів від корупціонерів, осіб, пов'язаних з криміналітетом, причетних до порушення прав і свобод громадян[3]. Такі дії не вписувалися в рамки Конституції, тобто були протизаконними, але з боку кандидата в президенти це була лише імітація президентської діяльності, що мала своєю метою нагадати посадовцям, які беззастережно виконували протизаконні вказівки, про можливе найближче майбутнє.

Важливим знаряддям протизаконного тиску властей на виборців були засоби масової інформації. Як і в першому турі виборів, найбільш активно використовувалося з цією метою телебачення – як державне, так і приватне.

Бюро демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ (ОБСЄ/БДІПЛ) від 2 листопада поновило моніторинг шести загальнонаціональних каналів телебачення, двох каналів, що мали часткове покриття на національному рівні, а також головних випусків новин на кількох регіональних каналах. Загальний висновок моніторингу з 1 по 20 листопада був такий: «Три головні загальнонаціональні телевізійні канали – "УТ-1" (державної форми власності), "Інтер" і, меншою мірою, "1+1" (обидва канали приватні) продовжували проявляти упередженість на користь пана Януковича і проти пана Ющенка, повторюючи таким чином тенденцію, що спостерігалась напередодні першого туру виборів»[4].

Цей загальний висновок ілюструвався конкретними цифрами. Аналіз ОБСЄ/БДІПЛ показав, що за три тижні до другого туру виборів у програмах новин і програмах про поточні події «УТ-1» присвятило В. Януковичу 84 %

[1] Там само. Хроніка подій. – 17 листоп.

[2] Там само. – 19 листоп.

[3] Там само. – 4 листоп.

[4] Там само. Реакція світової спільноти. – 22 листоп.

політичних і виборчих новин у прайм-тайм, з яких 99 % були оцінені такими, що є позитивними або нейтральними за характером. В. Ющенку, відповідно, було присвячено 16 % ефіру, з яких 46 % мали негативне забарвлення. Телеканал «Інтер» присвятив 71 % прайм-тайм новин у винятково позитивному ключі В. Януковичу. 29 % ефіру було присвячено В. Ющенку, причому подавалася інформація переважно нейтрального або негативного характеру. Телеканал «1+1» надавав опозиції більше ефірного часу, ніж напередодні виборів 31 жовтня, але з 11 листопада прийняв таку ж редакційну політику, як «УТ-1» та «Інтер». Приватні телеканали «ICTV», «СТБ» і «Новий» (до речі, вони контролювалися зятем Л. Кучми олігархом В. Пінчуком) висвітлювали ширше коло політичних поглядів та думок. Два канали з частковим національним покриттям мали протилежні політичні позиції: «ТРК-Україна» демонструвала відкриту підтримку прем'єр-міністра, а «П'ятий канал» однозначно позитивно висвітлював його конкурента.

Перед другим туром серед громадськості поширилася думка про доцільність теледебатів між обома кандидатами. У демократичних країнах теледебати були невід'ємною складовою виборчого процесу. Проте під час зустрічі з журналістами 4 листопада В. Янукович заявив, що відмовляється від теледебатів. Він послався на те, що не хоче переходити на мову своїх опонентів, яку назвав брудною. «Мої опоненти, які називають себе демократами, – говорив він, – з першого дня обдавали мене брудом. А зараз пропонують сісти за стіл, щоб я їм відповідав?» Вважаючи питання риторичним, він ставив крапку: «Для мене такі розмови, як з ними, не підходять»[1]. Журналістів, які знали норов і характер прем'єр-міністра, така відповідь не переконувала. І справді, причина відмови була іншою. Вона вийшла на поверхню, коли В. Янукович все ж погодився на теледебати, аби зберегти демократичний імідж виборів. Його штаб перестав заперечувати проти зустрічі віч-на-віч з В. Ющенком у телевізійному ефірі тільки тоді, коли домігся спеціального регламенту.

ЦВК, під егідою якої мали відбутися теледебати, визначила чотири теми: соціальна, зовнішня, внутрішня й економічна політика. Дебати мали тривати 100 хвилин, з них по 48 кожному кандидату, 4 хвилини ведучому, час відраховуватиметься таймером. У тематичних блоках по 20 хвилин обидва кандидати мали по 10 хвилин для відповідей та запитань. Запитання мали звучати не більше однієї хвилини, а відповіді – не більше двох. Першим починав дебати той, кому це випадало за жеребкуванням. Учасники мали право не відповідати на запитання, якщо вважали за недоцільне робити це[2]. Такий регламент засвідчував відсутність прямих теледебатів. Кожний мав право на монолог. Заборонялося задавати запитання і перебивати один одного репліками під час виступу. Кожний за своїм вибором міг увійти в дискусію під час відповідей на запитання опонента, коли надходив час для запитань. Кожний мав право вийти з дискусії, ігноруючи незручне запитання. Тобто не було дискусії у вільному режимі, яка вимагала знання теми й вміння формулювати думку за змістом і

[1] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 4 листоп.
[2] Там само. – 15 листоп.

за літературною формою. Для відкритої дискусії В. Янукович не вважав себе підготовленим.

Теледебати провів канал «УТ-1» на початку останнього тижня виборчої кампанії – 15 листопада. Телевізійна аудиторія виявилася рекордною для України за всі часи: більше половини всієї програми дивилися 43,4 % населення старше 18 років[1]. На загальний подив, вони пройшли успішно для обох кандидатів. Телеглядачі, які не могли оцінити специфіки регламенту, не розчарувалися у тому кандидаті, за кого раніше вирішили голосувати.

Одразу після теледебатів дирекція «УТ-1» влаштувала телевізійний круглий стіл політологів. У документі Міжнародної місії зі спостереження за другим туром президентських виборів від 22 листопада ініціативі телевізійників присвячувалася одна коротенька ремарка: «Трансляція в ефірі одразу після дебатів упередженого круглого столу є зловживанням державними ресурсами»[2]. В інтерв'ю народного депутата Юрія Костенка (фракція «Наша Україна»), яке він дав медіа-центру «Кандидат» 16 листопада, ця ініціатива коментувалася більш детально: «Одразу ж по закінченні теледебатів знову зібрали круглий стіл "тлумачів", як у старі добрі часи брежнєвські, і виборцям почали говорити, як треба було розуміти ту чи іншу фразу прем'єр-міністра чи його опонента Віктора Ющенка. Тобто це повернення у ті сумнозвісні тоталітарні часи, коли виборцю влада нав'язувала свою думку, і це ми побачили, на превеликий жаль, вчора після завершення офіційних теледебатів»[3].

Так або інакше, але В. Янукович витримав випробування теледебатами. Його штаб спромігся мінімізувати втрати, викликані «вторгненням» В. Ющенка в телеефір. Для знешкодження впливу опозиції на суспільство влада використала не тільки круглий стіл після теледебатів – це був лише епізод. Використовувався весь спектр підконтрольних режиму засобів масової інформації.

Перед другим туром голосування виконавчій владі вдалося істотно обмежити безпосередній вплив парламенту на виборчий процес. Постановою Конституційного Суду від 19 листопада Верховна Рада була позбавлена можливостей попередження або усунення випадків маніпуляцій волею виборців, які реєструвалися Тимчасовою спеціальною комісією з питань моніторингу реалізації законодавства про вибори Президента України.

Маніпуляції зі списками виборців, які в першому турі використовувалися найбільш активно, втратили значення з двох причин. По-перше, опозиція звернула пильну увагу на якість списків. По-друге, у нових умовах вимагалося не стільки утруднювати голосування для прихильників В. Ющенка, скільки правдами і неправдами набирати реальні голоси для В. Януковича. Тому важливим напрямком викривлення народного волевиявлення стали відкріпні посвідчення.

Зміну тактики виборчих штабів прем'єр-міністра опозиція швидко зрозуміла. Народний депутат В. Пинзеник звернувся до керівництва парламенту

---

[1] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – К., 2005. – С. 368.

[2] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Реакція світової спільноти. – 22 листоп.

[3] http://www/kandidat.com.ua/tv/tv83.htm. – Тиждень. – 15–21 листоп.

з проханням включити в порядок денний два законопроекти, що стосувалися президентських виборів: про відкріпні посвідчення й списки виборців. Фракція «Наша Україна» підтримала пропозицію В. Литвина про проставлення виборцям, які проголосували, штампів у паспортах, аби запобігти зловживанням з відкріпними посвідченнями. В. Пинзеник запропонував також звільняти громадян від державного мита, якщо вони зверталися до суду зі скаргою про включення їх у списки виборців[1].

Верховна Рада відмовилася внести до порядку денного законопроекти, що стосувалися внесення змін до закону про вибори Президента України. Цю пропозицію підтримали тільки 174 народних депутати. Однак голова парламенту проявив наполегливість і доручив Комітету з питань державного будівництва та місцевого самоврядування розробити новий законопроект.

Тим часом здійснювана під безпосереднім керівництвом прем'єр-міністра виборча кампанія вийшла на фінішну пряму. На обслуговування урядового кандидата в президенти був поставлений весь державний апарат. Методи, за допомогою яких у виборчих штабах В. Януковича виконували поставлені завдання, викликали відразу навіть у тих, хто щиро бажав не сваритися з владою. Події в країні розвивалися настільки швидко, що серед багатьох парламентаріїв індивідуальні й групові інтереси почали відходити на задній план. Усе більше народних депутатів замислювалися над тим, як їм доведеться жити й працювати в державі у випадку перемоги В. Януковича.

Коли комітет Верховної Ради з питань державного будівництва та місцевого самоврядування розробив новий законопроект, він зустрів значно більше розуміння в парламенті. 18 листопада голосами 236 народних депутатів з 388 зареєстрованих Верховна Рада ухвалила Закон «Про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України" при повторному голосуванні 21 листопада 2004 року». Голова Комітету В. Онопенко зазначив, що він встановлює правові гарантії щодо уникнення фальсифікацій в ході повторного голосування. Зокрема, в ньому визнавалися недійсними видані відкріпні посвідчення. Дільничні комісії зобов'язувалися надати можливість людям, які вже взяли відкріпні посвідчення, проголосувати на своїх дільницях, де вони їх отримали. Скасовувалося голосування за межами приміщень виборчих дільниць. Виборчі дільниці повинні були надати транспорт, у тому числі спеціальний, громадянам, які за станом здоров'я або з інших поважних причин не могли самостійно прибути на голосування[2].

В. Литвин негайно підписав прийнятий закон. Однак Л. Кучма повідомив, що не підпише закон, тому що більше мільйона відкріпних талонів на руках і люди роз'їхалися з ними по Україні. В суботу 20 листопада опівдні й увечері по всіх каналах телебачення виступав голова ЦВК С. Ківалов. Він роз'ясняв, що прийнятий Верховною Радою закон набирає чинності лише після його підписання Президентом України й опублікування в засобах масової інформації.

[1] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 3 листоп.

[2] Там само. – 18 листоп.

Президент його не підписав, і другий тур виборів в неділю 21 листопада мав відбутися за правилами, що діяли в першому турі.

Відчайдушна спроба парламенту в останній момент відвернути загрозу масштабних фальсифікацій ще більше загострила увагу світових ЗМІ до президентських виборів в Україні. Міжнародна місія зі спостереження за другим туром голосування в документі, підготовленому вже на другий день після виборів, приділила особливу увагу саме відкріпним посвідченням. «Велика кількість осіб була включена у списки виборців в день голосування – до 5 % від числа громадян, які проголосували. Переважна більшість таких громадян використала відкріпні посвідчення. Зважаючи на пов'язані з ними зловживання, – говорилося в документі, – це викликає занепокоєння»[1]. Наступного дня відгукнувся київський кореспондент газети The Washington Post: «надзвичайно велика кількість голосів, відданих за межами місця проживання, кидає тінь на автентичність результату»[2].

Відкріпні посвідчення давали можливість багатократно голосувати, пересуваючись територією країни. Такі фальсифікації були поставлені на солідну технічну основу. За словами депутата Київради Л. Закревської, в столицю людей завозили не лише великими автобусами, а й потягами. Потім їх машинами розвозили по дільницях. Поруч були й міліцейські машини[3].

Вплив зловживань, пов'язаних з використанням відкріпних посвідчень, на результати голосування не змогли б оцінити в точних цифрах навіть керівники виборчих штабів В. Януковича. Але загальний масштаб таких фальсифікацій був цілком очевидним. Виступаючи перед журналістами одразу після виборів, близько години ночі на 22 листопада, О. Мороз заявив, що відкріпними посвідченнями в другому турі скористалося півтора мільйона виборців, і переважна більшість із них були «карусельниками». Тобто фальсифікація була організована державою й в державних масштабах[4].

Фальсифікації ставали можливими в атмосфері колосальної напруженості, штучно організованої в день виборів. Напруженість створювалася як державними органами (в тих випадках, якщо вони зберігали лояльність до прем'єр-міністра і підлеглих йому начальників), так і виборчими штабами В. Януковича. Штаби спиралися на мобільні загони, створювані за допомогою кримінальних або криміналізованих структур, – не обов'язково донецького походження. Опозиція робила спроби чинити опір діям, спрямованим на зрив голосування в дільницях, де перемагав В. Ющенко, або на нищення виборчої документації. Інколи опір бував успішним, інколи провокатори домагалися поставленої мети.

Характер дій виборчих штабів В. Януковича визначався кількома обставинами. По-перше, в ході президентської кампанії склалося досить чітке територіальне розмежування прихильників і противників головних кандидатів. По-друге, обидва кандидати гарантовано набирали велику кількість голосів, але

[1] Там само. Реакція світової спільноти. – 22 листоп.

[2] The Washington Post. – 2004. –23 November.

[3] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 22 листоп.

[4] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/3846. – Прес-служба Центрального штабу Віктора Ющенка. 22.11.2004. – 00:48.

істотна перевага залишалася за всіх обставин на боці В. Ющенка. Щоб знищити її і наростити власну перевагу хоча б у кілька відсотків, штабам В. Януковича треба було фальсифікувати результати голосування, виходячи на мільйонні цифри. По-третє, Центральний штаб прем'єр-міністра в день голосування мав точне уявлення в часі і просторі про набрані голоси. Навпаки, такого уявлення не було у ЦВК, хоч вона мала суперсучасну комп'ютерну систему оперативного фіксування результатів виборів. Власне, у ЦВК не було такого уявлення саме через те, що вона користувалася цією системою – з вбудованим в неї транзитним сервером, який контролювався центральним виборчим штабом В. Януковича. Дані про хід голосування надходили в ЦВК через транзитний сервер, тобто лише тоді, коли штаб вважав за необхідне пропустити їх. Поєднання цих трьох чинників пояснює загальний напрям дій центрального штабу прем'єр-міністра в день голосування.

Фальсифікація результатів голосування в «ющенківських» областях могла відбуватися й справді відбувалася переважно за допомогою відкріпних посвідчень. Масштабним фальсифікаціям іншими засобами в цих областях перешкоджав високий градус передвиборчого протистояння. Противники й прибічники обох кандидатів уважно стежили один за одним, а за всіма стежили іноземні спостерігачі. Фальсифікація результатів голосування у південних та східних областях могла здійснюватися не тільки за допомогою відкріпних посвідчень, а й іншими, більш примітивними засобами. Наприклад, масовим вкиданням у скриньки бюлетенів з позначками за В. Януковича або підміною виборчої документації після виборів.

Кількаразове голосування відкріпними посвідченнями й масове вкидання бюлетенів у виборчі скриньки належали до тих видів фальсифікацій, які штучно підвищували відсоток явки на вибори. Тому варто розглянути динаміку явки виборців на другий тур голосування порівняно з першим туром (див. табл. 16).

Показана в табл. 16 різниця в динаміці активності не може пояснюватися тільки тим, що у західних та центральних регіонах явка була високою уже в першому турі, а південний та східний регіон мали істотно більші резерви для зростання. Неозброєним оком видно, що в Криму і в Донбасі явка була ненормально високою. Якщо взяти до уваги півтора мільйона відкріпних посвідчень, які були надані переважно на півдні і сході, а використані переважно на заході й у центрі, то показники «активності» виборців у Донецькій області зашкалювали далеко за теоретично можливі 100 %.

Виникає логічне запитання: чому В. Янукович діяв так необережно? Чому він перетворив вибори в Донбасі на посміховисько, хоч добре розумів, що президентські перегони в Україні перебувають під пильним спостереженням всієї світової спільноти? Відповідь цілком очевидна: прем'єр-міністр бажав стати президентом будь-якою ціною.

Фальсифікації з відкріпними талонами працювали на кінцевий результат, але не могли його визначити. В другій половині дня 21 листопада виявилося, що В. Ющенка треба спиняти, і негайно. Для цього підходили лише два методи: масове вкидання бюлетенів у скриньки або/і фальсифікація протоколів виборчих комісій навіть без підрахунку бюлетенів. Останній метод був подвійно

корисним, тому що не лише штучно додавав голоси В. Януковичу, а й знижував кількість голосів, реально поданих за В. Ющенка.

Таблиця 16

Явка виборців на голосування у двох турах (по областях, у відсотках)[1]

№	Області	31.10.2004 р. у відсотках	21.11.2004 р. у відсотках	Зростання в пунктах
I. Західний регіон				
1.	Чернівецька	71,95	71,94	-0,01
2.	Закарпатська	66,48	66,84	0,36
3.	Рівненська	81,11	81,70	0,59
4.	Волинська	82,90	83,82	0,92
5.	Хмельницька	79,82	80,96	1,14
6.	Тернопільська	84,91	86,63	1,72
7.	Івано-Франківська	80,04	82,40	2,36
8.	Львівська	80,80	83,46	2,66
II. Центральний регіон				
1.	Житомирська	76,71	76,65	-0,06
2.	Сумська	80,68	80,80	0,12
3.	Чернігівська	78,61	79,19	0,58
4.	Київська	76,60	78,53	1,93
5.	Черкаська	75,59	77,86	2,27
6.	Полтавська	78,12	80,53	2,41
7.	Кіровоградська	73,80	76,28	2,48
8.	Вінницька	77,92	80,58	2,66
9.	м. Київ	75,81	78,52	2,71
III. Південний регіон				
1.	Херсонська	68,77	71,79	3,02
2.	Миколаївська	71,47	77,77	6,30
3.	Одеська	64,84	72,19	7,35
4.	м. Севастополь	70,27	81,86	11,59
5.	АРК	65,94	78,14	12,20
IV. Східний регіон				
1.	Харківська	71,81	78,13	6,32
2.	Запорізька	69,71	76,80	7,09
3.	Дніпропетровська	70,28	77,75	7,47
4.	Луганська	75,60	89,49	13,89
5.	Донецька	78,08	96,64	18,56

Л. Кучма у передвиборних перегонах виступав на боці В. Януковича. Але він на кожному етапі президентських перегонів прораховував власні можливості включитися у боротьбу. Другий тур виборів 21 листопада не став винятком. Тут перед чинним Президентом постала можливість вибору: використати свій вплив на обласні й районні адміністрації, щоб «підтягнути» результат для В. Януковича,

[1] http://www.cvk.ukrpack.net/wp333pt001f01=502rej=1

або лишитися в стороні й чекати дій останнього. Було зрозуміло, що прем'єр-міністр може «намалювати» собі переможний відсоток голосів тільки за рахунок Донбасу. В усіх інших регіонах здійснювана ним фальсифікація виборів могла мати точковий, а не системний характер. Тобто вона могла принести йому десятки тисяч, в крайньому разі – сотні тисяч голосів, але не більше. Транзитний сервер у другій половині дня 21 листопада показав, що для перемоги на виборах цього замало.

Президент Л. Кучма лишився спостерігачем, і В. Януковичу по-справжньому не допоміг. Прем'єр-міністру довелося максимально використати Донбас. Фальсифікація результату всеукраїнських виборів у потрібних для завоювання президентського поста масштабах зосередилася на одному регіоні, що зробило її скандально помітною. Чи очікував діючий президент цього скандалу? Цілком певно можна сказати тільки одне: він не чекав революції.

Розглянемо тепер, як проходили вибори в областях, відкритих для впливу емісарів прем'єр-міністра, передусім – на Донбасі. Міжнародна місія зі спостереження за другим туром президентських виборів зазначала, що проблема явки виборців у південних і східних регіонах була для штабів В. Януковича однією з центральних. Натомість проблеми явки для штабів В. Ющенка у західних і центральних регіонах не існувало, – у цьому й полягала докорінна різниця між електоратом двох кандидатів у президенти. У висновках місії спостерігачів проблема явки характеризувалася таким чином: «Виборча кампанія п. Януковича присвятила більшість агітаційних зусиль підвищенню явки виборців у східних та південних регіонах, де за пана Януковича багато проголосувало у першому турі. Дійсно, пан Янукович особисто закликав шахтарів та жителів Луганської області голосувати, зазначаючи, що активність виборців в області слід підняти на 20 %. Спостерігачі зауважили, що його агітаційна кампанія використовувала поквартирний обхід виборців, який, як повідомлялось, іноді був нав'язливим»[1].

Як виглядав «іноді нав'язливий» обхід реально? У переважній більшості областей так і виглядав. Проте не всюди. У повідомленні прес-служби Центрального штабу В. Ющенка (№ 3830, 21.10.2004, 22:48) під заголовком «На Донеччині дільницею керує стороння особа» наводився такий випадок: «На виборчій дільниці № 34 виборчого округу № 108 повний контроль здійснює пан Лиснечевський (власник фірми "КИНГ" і депутат міськради) та його команда. Члени комісії доповідають йому, скільки людей не проголосувало. Його ж люди ходять по будинках і привозять виборців на дільницю. Після голосування люди повертаються до того, хто їх привів»[2].

Стараючись не ставати на бік одного з кандидатів, організована ОБСЄ/БДІПЛ Міжнародна місія завжди обережно формулювала свої висновки. Зокрема, спостерігачі помітили «недостатню увагу до питань прозорості та відповідальності». Цей шедевр толерантного ставлення до особливостей виборчої кампанії в Україні ілюструвався таким прикладом: «Припинення територіальними виборчими комісіями повноважень сотень членів ДВК від опозиції в останню

[1] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Реакція світової спільноти. – 22 листоп.

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/3830

хвилину в Кіровограді і у Донецькій, Закарпатській, Київській, Одеській та Волинській областях знизили прозорість»[1].

Як виглядало «зниження прозорості» на практиці, розповів представник Луганського регіонального штабу В. Ющенка: «Махінації з явкою виборців стали можливими після того, як із більшості дільниць області за безпосередньої участі міліції було вигнано всіх членів комісій, спостерігачів від опозиції та представників ЗМІ. У більшості активістів було відібрано диктофони, касети, розбито відеокамери, фотоапарати, знищено плівки з зафіксованими порушеннями, відібрано особисті речі та гроші. Декого вивезли з дільниць і викинули вночі»[2].

Безумовно, що переважна більшість громадян у Донбасі проголосувала б за свого земляка В. Януковича. Так само громадяни Сумської області голосували переважно за свого земляка В. Ющенка. В. Янукович для багатьох на Донбасі був не лише земляком, а й місцевим начальником, який після багатьох років економічної кризи дав їм роботу й упевненість у завтрашньому дні. Однак у другому турі виборів у Донбасі була грубо проігнорована воля тих, хто мав іншу думку про кандидатуру Президента України. Під виглядом волевиявлення громадян у регіоні вирував 21 листопада кримінальний шабаш.

Підсумки виборів на Донбасі були настільки дивними, що міжнародні спостерігачі у пошуку балансу між негативом і позитивом у своїх висновках змушені були занотувати: «Незважаючи на серйозні недоліки виборчого процесу, другий тур виборів надав виборцям можливість обирати між двома кандидатами з двома різними політичними програмами, не дивлячись на нерівні умови ведення виборчої кампанії. Проте у Донецькій області попередні дані по явці виборців, оголошені ЦВК, є настільки малоймовірними, що викликають сумніви щодо того, чи було право вибору забезпечене»[3].

Масштаб фальсифікацій у Донецькій області одразу привернув увагу світової преси. Викладач Оттавського університету Д. Ейрел 23 листопада в газеті The Wall Street Journal зробив нескладний підрахунок: Донецька область показала явку 98,5 % (на 21 пункт вище першого туру), що забезпечило Януковичу 600 тис. додаткових голосів.

Міжнародні спостерігачі на виборах в Україні поділялися на дві окремі групи – від країн СНД і від країн Заходу. Спостерігачі, які представляли країни Європи і Північної Америки, співчували, поза всякими сумнівами, кандидатурі В. Ющенка. В. Янукович шокував їх навіть обставинами своєї біографії. Але саме через це, як уже підкреслювалося, вони бажали хоча б фразеологічно зберегти відстороненість від обох кандидатів. На позицію спостерігачів від країн СНД впливала орієнтація російського президента на кандидатуру В. Януковича. Через це їм було важче реєструвати конкретні випадки порушення вільного волевиявлення громадян. Проте порушення в Донбасі виявилися такими, що обидві групи спостерігачів об'єдналися, протестуючи проти них.

---

[1] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Реакція світової спільноти. – 22 листоп.

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news

[3] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Реакція світової спільноти. – 22 листоп.

Міжнародні спостерігачі від Росії, Білорусі, Азербайджану й Польщі, які працювали в Донецькій області, одразу після виборів, вранці 22 листопада опублікували спільну заяву, яка пролунала на весь світ. У заяві ставилася вимога перерахувати голоси в регіоні і перевірити списки тих виборців, які нібито проголосували. Серед них, як твердили спостерігачі, були «мертві души» й люди, відсутні в регіоні. Один з них, О. Кинев, виступив з обґрунтуванням своєї позиції в інтернет-газеті «Українська правда» 27 листопада. Заснована на конкретних цифрах, ця публікація облетіла весь світ.

О. Кинев з іронією писав, що Донбас явив справжнє диво: явка в усіх регіонах була приблизно такою самою, як у першому турі, а в Донецькій області – 96,65 % (проти 78 %), в Луганській – трохи менше: 89,5 % замість 75,6 %. З 3711 тис. донецьких виборців 3570 тис. (96,2 %) проголосувало за В. Януковича і тільки 75 тис. – за В. Ющенка. У першому турі за В. Януковича проголосувало 2496 тис. (86,74 %), а за В. Ющенка – 84 тис. (2,94 %) громадян. Іншими словами, писав далі О. Кинев, В. Ющенко дістав на 9 тис. голосів менше, ніж у першому турі, а В. Янукович – на 1074 тис. голосів більше. Відрив між кандидатами на користь В. Януковича, як твердила ЦВК, становив по Україні 812 тис. голосів, а явка в Донбасі зросла на 843 тис. громадян. Тобто підсумки другого туру голосування були визначені голосуванням в Донбасі.

Далі О. Кинев писав: «Спостерігав я вибори у місті Горлівка (третій у Донбасі за чисельністю виборців – понад 300 тис.), на території якого розташований виборчий округ № 48. Чесно кажучи, на мене, бувалого і спостерігавшого виборчі кампанії по всій території Росії від Таймиру і Корякії до Калінінграда і найрізноманітніші види маніпуляцій, донецькі вибори справили шокуюче враження. Не тим, що на них застосовувалися якійсь-то хитромудрі технології, а зовсім навпаки – тим, наскільки грубо і нахабно порушувався закон, тим, що на очах спостерігачів без стиду і совісті фактично відкрито йшли фальсифікації. Зазвичай маніпуляції робляться “тихо”, щоб ніхто нічого не побачив. Тут усе було підкреслено безсоромно, безцеремонно, зухвало, так, начебто нам (спостерігачам) усім виглядом і діями давали зрозуміти: йдіть зі шляху, ми ні перед чим не зупинимося, чорне назвемо білим, а біле – чорним, і розчавимо будь-кого, хто спробує нам заважати»[1].

Цей висновок стороннього спостерігача дуже показовий. Прем’єр-міністр у будь-який спосіб бажав перетворитися на президента. І громадяни України піднялися на боротьбу за свої права.

[1] http://www.pravda.com.ua. –27.11.2004. – 20:32.

4.3. Початок Майдану

Президентські вибори 21 листопада 2004 р. трансформувалися в гостру політичну кризу. Цієї кризи очікували як виборці, так і політичні діячі, яких вони обирали. Цієї кризи очікував весь світ, який уважно стежив за тим, що відбувалося в Україні. Але ніхто з діючих осіб на політичній авансцені не знав, як розгортатимуться події. Всі мали абсолютну певність лише в тому, що народ не піде на барикади.

У моніторингу, який проводився Інститутом соціології НАН України з 1994 р., завжди тестувалася готовність населення до протесту в різних формах. У травні 1994 р. і в лютому 2004 р. опитувані відповідали на таке запитання: «У тому разі, коли порушено Ваші права та інтереси, які засоби та заходи обстоювання своїх прав та інтересів Ви вважаєте за найефективніші та припустимими такою мірою, що самі готові взяти в них участь?» Відповіді розподілилися таким чином (у відсотках)[1]:

Таблиця 17

Регіони	Підписи під колективними відозвами		Санкціоновані владою заходи		Несанкціоновані владою заходи		Не готовий взяти участь ні в чому	
	1994	2004	1994	2004	1994	2004	1994	2004
Київ	17,8	24,4	15,6	21,1	15,6	10,0	37,8	35,6
Західний	19,8	19,7	12,4	25,3	11,3	8,9	40,7	29,2
Північно-Західний	23,3	22,1	18,6	16,8	8,4	3,8	31,8	31,3
Південно-Західний	11,4	22,9	18,6	37,1	7,1	2,9	30,0	30,0
Північний	20,4	19,9	8,7	24,0	5,8	8,2	29,1	26,9
Центральний	11,8	18,2	16,3	16,0	9,8	6,7	31,2	39,1
Північно-Східний	13,5	17,9	16,6	11,1	13,6	4,3	26,4	46,9
Східний	21,0	24,8	21,0	21,0	11,7	4,1	30,2	32,4

Ми бачимо, що за 10 років картина істотно не змінилася. Приблизно третина опитаних не бажала зовсім «втручатися в політику». Можна здогадатися, що це були переважно люди старшого віку, яких радянська влада привчила бути слухняними. Проте тільки віковими особливостями соціальну пасивність пояснити не можна. Частка людей у старшому віці за 10 років скоротилася, їм на зміну прийшли вже інші, але частка зовсім збайдужілих до політики зросла.

Кількість тих, хто погоджувався апелювати до влади у тих випадках, коли влада дозволяла робити це, певною мірою зросла. Питома вага тих, хто був готовий взяти участь у несанкціонованих заходах, скоротилася удвоє. У 2004 р. в Києві і в Західному регіоні таких було істотно більше, ніж в інших регіонах. Проте падіння частки людей, готових на протест в найбільш гострій формі,

[1] Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 251.

спостерігалося й тут. Взяті в комплексі, ці дані безпомилково засвідчували політичну пасивність основної маси населення.

Інші форми запитань у моніторингу Інституту соціології НАН України тільки підтверджують цю тенденцію. Ось відповіді на запитання «Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?» (у відсотках)[1]:

Таблиця 18

Роки	Ні, нічого не міг би зробити	Важко сказати	Так, зміг би щось зробити	Не відповіли
1994	65,1	28,6	5,6	0,7
2000	66,2	29,7	4,0	0,1
2004	69,0	24,7	6,2	0,1

Таблиця 18 переконлива тим, що показує тенденцію в розрізі всього десятиліття. За 10 років мало що змінилося. Населення поводилося, як у славнозвісному монолозі М. Жванецького про державу: старалося бути від неї подалі і влаштовувати свої справи так, щоб не потрапляти їй на око. Переконаність у неможливості добитися справедливості в установах або в судах, які нічим не відрізнялися від інших бюрократичних установ, була майже абсолютною і спиралася на життєвий досвід. Упевненість у своїх силах під час протистояння з державним Левіафаном відчував тільки кожний двадцятий з опитаних.

Якщо опитуваний міг відповісти, як треба поводитися у конфлікті з державою, коли йшлося не про нього особисто, то характер відповідей істотно змінювався. На поставлене в абстрактно-теоретичній формі запитання «Що, на Вашу думку, краще – терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?» були одержані такі відповіді (у відсотках)[2]:

Таблиця 19

Роки	За всяку ціну зберігати мир і злагоду	Важко сказати	Активно протестувати проти погіршення умов життя	Не відповіли
1994	43,8	31,0	22,7	2,4
2000	36,1	33,4	30,6	0,0
2004	34,2	22,6	42,1	1,2

Початок і середина 1990-х років – це «дно» економічної кризи: мільйонні зарплати в купонокарбованцях, багатомісячна, якщо не багаторічна заборгованість по заробітній платі, безробіття або цілковита відсутність упевненості в завтрашньому дні. Початок і середина 2000-х – це економічне піднесення, яке з кожним роком набувало зростаючих темпів. Хай цим піднесенням користувався у першу чергу великий бізнес, але й пересічному працівникові щось перепадало.

[1] Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 597.

[2] Там само. – С. 599.

Люди починали дбати про власні інтереси. Кількість тих, хто погоджувався на активний протест, збільшилася удвоє. Але знову-таки слід пам'ятати про форму запитання. Опитувані погоджувалися лише на те, щоб протестували не вони, а їхні сусіди і знайомі.

Становище з демократією в Україні не поліпшилося. Навпаки, за вимірами міжнародної організації Freedom House Україна застрягла в групі «частково вільних» країн. Авторитетний в світі американський політолог Т. Каротерс зробив висновок, що транзитивна парадигма, яка визначає безперервність руху до демократії посттоталітарних країн, вже вичерпана: у країнах, які стали повноцінними демократіями, транзит завершився, а ті, котрі не змогли здійснити цей перехід, вже й не перебувають у транзиті. Такі країни не є диктатурами, але вони й не рухаються до демократії. Т. Каротерс твердив, що такі країни слід віднести до «сірої зони»: маючи деякі атрибути демократичного політичного життя (наявність опозиції, незалежне громадянське суспільство, регулярні вибори і демократичні конституції), вони не забезпечують головного – представництва інтересів людей. Типовими прикладами країн «сірої зони» політолог вважав серед посткомуністичних країн Молдову, Боснію, Албанію і Україну[1].

Та життя перекреслило штучні конструкції політології, відірваної від історичного аналізу. Цілком зрозуміло, що серед атрибутів демократії в Україні не можна було знайти незалежного від держави громадянського суспільства. Воно почало розвиватися тільки після зникнення диктатури. Цей розвиток був невідворотним і рано чи пізно мав проявитися у політичному житті. Соціологічні опитування 1994–2004 рр. зафіксували песимістичні настрої населення, яке не бачило можливостей ефективного тиску на державу. Люди за звичкою думали, що всі наявні в суспільстві організації залежать від держави і контролюються нею, як це завжди бувало в радянські часи. Але уже з кінця 1980-х років почали розвиватися «неформальні» організації. Щоб вони могли проявити свою силу, була потрібна політична криза.

Вирішальний момент настав восени 2004 р. Це засвідчує послідовна група опитувань, проведених соціологічною службою Центру ім. О. Разумкова. Порівняємо результати трьох опитувань (у відсотках)[2]:

І. Чи готові Ви особисто взяти участь в акціях громадянської непокори, якщо будете впевнені, що оголошені результати виборів президента є сфальсифікованими? Опитування 9–14 вересня 2004 р.

Так – 17,2;

ні – 66,6;

важко відповісти – 16,2.

ІІ. У випадку, якщо результати другого туру президентських виборів будуть сфальсифікованими, чи візьмете Ви участь в акціях протесту? Опитування 10–14 листопада 2004 р.

---

[1] Carothers T. The End of the Transitional Paradigm // Journal of Democracy, 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 6–21. Цит. за ст.: Бекешкіна І. Процес демократизації в Україні й розвиток політичної свідомості населення // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 232–234.

[2] Національна безпека і оборона. – 2004. – № 10. – С. 13–14.

Так – 19,4;
ні – 63,2;
важко відповісти – 17,4.

III. Чи берете Ви особисту участь в акціях громадянської непокори проти фальсифікації результатів президентських виборів «За чесні вибори», оголошених В. Ющенком? Опитування 25–29 листопада 2004 р.

Так – 21,8;
ні – 78,1;
не відповіли – 0,1 %.

Між трьома опитуваннями не було істотної різниці. У трьох випадках ствердно відповів приблизно кожний п'ятий. Питома вага негативної відповіді у третьому випадку істотно підвищилася через те, що в ці дні можна було відповідати на питання тільки ствердно або негативно. Ситуація не залишала місця для невизначеності у відповідях.

Третій випадок взагалі не був соціологічним опитуванням у звичайному розумінні слова. Людей просто запитували, чи беруть вони участь у несанкціонованих владою заходах. Виявилося, що п'ята частина виборців активно протестує проти фальсифікацій. В другому турі взяло участь 30,5 млн виборців (звичайно, разом з «мертвими душами» прем'єр-міністра). Але чи голосували громадяни, чи не голосували – вони були у списках, вони реально існували. Це означає, що в акціях протесту могло брати участь близько 6 млн виборців.

Порівняємо ці цифри: готовність до революційних дій висловили в лютому – 5,4 %, у вересні – 17,2 % опитаних, а взяли участь в таких діях 21,8 % опитаних. Громадяни недооцінювали власну готовність до акцій протесту. Це не дивина, у революційній ситуації протестний потенціал суспільства швидко зростає, а всі розрахунки політиків і політологів перетворюються на маловартісні папірці.

Багато це чи мало – п'ята частина дорослого населення країни? Підрахувати людський потенціал попередніх революцій неможливо, соціологія є відносно молодою наукою. Але на перших етапах, поки функціонує старий політичний режим, в революції завжди брала участь активна меншість населення. Україна не стала винятком з правила.

Ідея Майдану у керівників опозиції не виникла в якийсь певний момент. Вона існувала завжди, тому що прорахувати лінію властей було нескладно. Результати народного волевиявлення треба було захищати від фальсифікацій в ході голосування і після виборів. Було неможливо обійтися без масових акцій протесту. Чим масовіша акція, тим більшої організаційної підготовки вона вимагала. Коли почалася безпосередня підготовка Майдану?

В інтерв'ю з журналістом газети «Коммерсантъ» А. Колесніковим П. Порошенко розповідав, що у вересні, тобто після отруєння В. Ющенка, штаб прийняв рішення без нього їздити по областях і всюди просити людей приїхати в Київ одразу після вирішального туру голосування. Члени штабу не обіцяли автобусів, грошей на відрядження, продуктів харчування. Вони просто просили приїхати в Київ, щоб захистити свій вибір[1].

[1] Колесников А. Первый Украинский. Записки с передовой. – К., 2005. – С. 161.

У книзі московського журналіста є ще один діалог, який стосується розглядуваного питання:

«П. Порошенко: Десь ближче до кінця передвиборчої кампанії ми почали купувати намети для табору на Хрещатику. Нам було ясно, що буде другий тур і що будуть фальсифікації.

А. Колесніков: І скільки ви купили?

П. Порошенко: У підсумку чотириста. Спочатку купили на дві тисячі осіб, потім на п'ять, потім на двадцять, потім на сорок. І це все до другого туру»[1].

Отже, В. Ющенко і його команда не робили таємниці з того, що мають намір підняти маси. 16 листопада у прямому ефірі «П'ятого каналу» В. Ющенко заявив: «Я бачу тільки один спосіб захистити право людей на свій голос: це йти на вулиці і демонструвати свою незгоду з поведінкою ЦВК і влади. Іти на акції протесту». Він стверджував, що іншими засобами неможливо справитися з такими механізмами, як паралельний центр (тобто транзитний сервер поза приміщенням ЦВК), неможливо попередити електронну фальсифікацію результатів виборів[2].

Обрана опозицією тактика громадянської непокори принесла успіх саме через те, що відповідала бажанням і настроям населення. В. Ющенко не виходив за межі мирних форм протесту і не давав приводу звинувачувати себе у зриві виборів. Ніхто не закликав на барикади. Кожний день громадянської непокори супроводжувався концертами популярних музичних гуртів. Мітинги і демонстрації під помаранчевими кольорами набували характеру свята. Водночас вони зберігали й примножували високий градус громадського обурення діями влади. Ці обидва чинники перепліталися і змушували виходити на вулицю тих, хто раніше за всіма соціологічними опитуваннями не бажав «втручатися в політику».

Така тактика була неочікуваною для команди В. Януковича. Так само неочікуваними були викликані нею наслідки. Обурливою фальсифікацією народного волевиявлення прем'єр-міністр створив ситуацію політичної кризи, суть якої полягала в тому, що на вулицю вийшли мільйони людей. Влада звикла мати справу з населенням, а перед нею раптом з'явився народ.

Що влада могла протиставити опозиції? Аби вгамувати тисячі тих, хто виходив на вулиці під гаслами «Україна без Кучми!», застосовували силу. Та ліквідувати політичну кризу, на яку перетворилися президентські вибори, за допомогою сили було неможливо. На відміну від радянського режиму, який аніскільки не залежав ні від власного народу, ні від інших країн, політичний режим пострадянської України був подвійно залежним. Залежність від народу обумовлювалася Конституцією. На відміну від радянських часів, коли панувала комуністична диктатура, Основний закон був чинним. Суть політичної кризи, яка спалахнула восени 2004 р., полягала якраз в тому, що народ давав зрозуміти владі, хто в домі господар. Залежність режиму від міжнародного оточення обумовлювалася якраз тим, що звичне для всіх радянських людей «оточення»

[1] Там само. – С. 205.

[2] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 17 листоп.

уперше перетворилося на співтовариство. Україна інтегрувалася до світового ринку, а її суспільно-економічний лад вже будувався на засадах приватної власності. Силовими діями політичні діячі кучмівського режиму і олігархи, які підтримували його, могли поставити під загрозу особисті накопичення в іноземних банках і зовнішні економічні зв'язки своїх власних підприємств.

На припущення А. Колеснікова про можливість запровадження Л. Кучмою силового варіанта дальшого розвитку подій П. Порошенко відповів по-своєму вичерпно: «Хай би спробував. Не можна розігнати. Не існує способу розгону двохсот-трьохсот тисяч осіб без крові. Існує гарантована відповідальність людей, які віддають злочинні накази на кровопролиття. Були б відразу зібрані представники іноземних держав. І так постійно, кожен вечір, проходили брифінги послів. Ми отримали цілком чіткі відповіді на чіткі питання. Якщо влада допустить злочинні дії, якщо буде пролита кров, то ті керівники країни, хто віддав ці накази, будуть нести відповідальність за це. У нас є прецеденти Гаазького трибуналу, є міжнародні правові дії, які світове співтовариство зможе організовувати проти тих, хто пролив кров власного народу і організував громадянську війну»[1].

Нарешті, слід пам'ятати ще один, суто людський вимір у відносинах між керівниками держави та між владою і опозицією. Силу міг застосувати тільки президент, беручи на себе всю відповідальність за трагічні наслідки такого рішення. Чи міг бажати він в останні тижні своїх президентських повноважень тягати каштани з вогню для В. Януковича?

«Нас багато, і нас не подолати!» – зверталися люди Майдану до самих себе і до всього світу. Обурення діями влади вивело на вулицю тих, хто бажав кращої долі для себе і своїх дітей. Люди, які сподівалися на те, що держава в особі своїх повноважних керівників забезпечить їх усім необхідним чи, в гіршому разі, не дасть померти з голоду, залишилися вдома, біля телевізорів. Ці люди, здебільшого старшого віку, боялися різких рухів, і таких було багато. Безперечно, їх було явно більше, ніж тих, хто вийшов на вулиці і майдани.

25–29 листопада соціологічна служба Центру ім. О. Разумкова провела опитування. «Як Ви ставитеся до загальнонаціонального політичного страйку, оголошеного В. Ющенком?» – запитали соціологи. «Підтримую!» – заявило 43,4 % опитаних. «Не підтримую!» – сказали 48,2 %. «Важко відповісти», – додали 8,4 %[2]. Отже, майже половина населення висловилася проти революційних дій. Та майбутнє країни тримали в своїх руках ті, хто вийшов на київський Майдан Незалежності ввечері 21 листопада і в ніч проти 22 листопада.

Події на Майдані Незалежності почалися після 20-ї години 21 листопада, коли закрилися виборчі дільниці. Одразу після закриття дільниць розпочався підрахунок голосів. Ім'я нового президента повинен був оголосити Центрвиборчком. На короткий час цей тимчасовий державний орган ставав найголовнішим у країні. Це підтверджувала підкреслена турбота президента і прем'єр-міністра про умови його безпеки. В день голосування «П'ятий канал» показав, як у двір

[1] Колесников А. Первый Украинский. – С. 256.

[2] Національна безпека і оборона. – 2004. – № 10. – С. 14

ЦВК один за одним в'їжджають автобуси, наповнені озброєними міліціонерами. Ще з ночі на 21 листопада перед будинком була виставлена спецтехніка.

Зброєю опозиції стали екзит-поли. Опитування людей одразу після голосування давали досить надійну картину. До слова, на всіх виборах в Америці та Європі дані екзит-полів майже не відрізнялися від остаточних результатів голосування. Тобто вони являли собою лакмусовий папірець, що визначав рівень можливої фальсифікації виборів владою.

Перед президентськими виборами опозиція сформувала проект «Національний екзит-пол 2004», головна мета якого якраз і полягала в забезпеченні ефективного громадського контролю чесності виборчої процедури. До нього увійшли фонд «Демократичні ініціативи» (координатор проекту), Київський міжнародний інститут соціології (КМІС – координатор безпосередньо екзит-полу) і Центр ім. О. Разумкова. КМІС мав досвід проведення екзит-полів на загальнонаціональному рівні під час парламентських виборів 2002 р. і двох турів президентських виборів 1999 р., Центр ім. О. Разумкова – під час першого туру президентських виборів 2004 р. У Національному екзит-полі брали участь представники незалежних соціологічних фірм: PBS (Польща), Аналітичний центр Ю. Левади (Росія) та «Інститут порівняльних соціальних досліджень» (Росія). Ці установи запрошувалися для сприяння проведенню опитування на рівні міжнародних стандартів, а також з метою сприяти об'єктивності і прозорості дослідження[1].

КМІС та Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова проводили два самостійних екзит-поли за загальнонаціональною вибіркою шляхом таємного анкетування, коли виборець власноруч заповнює анкету і вкидає її у скриньку. Соціологи вважають, що саме такий метод є максимально наближеним до процедури таємного голосування на виборах. Анонімне опитування робило екзит-пол об'єктивнішим, зменшуючи будь-які побоювання виборців. В Україні воно здійснювалося вперше.

Загальний обсяг вибірки становив 30 тис. респондентів (по 15 тис. для кожної з організацій-виконавців), кількість виборчих дільниць – 460, кількість опитуваних на кожній дільниці – в середньому 65, крок опитування в середньому – 19 (тобто опитуванню підлягав кожний двадцятий виборець з числа тих, хто виходив з виборчої дільниці). Вибірка була репрезентована для кожної з двох організацій, для України в цілому і для п'яти регіонів, виділених за географічною близькістю та подібністю електоральної поведінки. До Західного регіону відносилися Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; до Західно-Центрального – м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська області; до Східного – Донецька, Луганська і Харківська області; до Східно-Центрального – Дніпропетровська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області; до Південного – АР Крим, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області. Пізніше, аналізуючи здійснену роботу (було зібрано 28 138 анкет), організатори екзит-полу вказали, що частка відмов від відповіді була відносно

[1] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 19 листоп.

невеликою (22 %). Найменша кількість відмов фіксувалася в Західному регіоні, найбільша – у Східно-Центральному. Спостерігалися також залежність участі або неучасті в опитуванні від віку респондентів. Чим старшими були виборці, тим менш охоче вони йшли на контакт з соціологами[1].

Після 21-ї години 21 листопада учасники проекту «Національний екзит-пол 2004» оголосили попередні дані голосування станом на 20:00: В. Ющенко – 58 %, В. Янукович – 39 %. Керівник Центрального штабу В. Ющенка О. Зінченко повідомив телеглядачів про ці дані і закликав прийти до виборчих дільниць, щоб проконтролювати підрахунок і дочекатися оприлюднення протоколів з мокрою печаткою про результати голосування[2].

Опозиція прийняла рішення здійснювати на Майдані Незалежності паралельний Центрвиборчкому підрахунок голосів. Вважалося, що основні фальсифікації народного волевиявлення будуть зроблені в органі, яким керував С. Ківалов. Інформація на Майдані Незалежності збиралася телефонами з виборчих дільниць і потім підтверджувалася кур'єрами, які доставляли з місць голосування протоколи з «мокрими» печатками (тобто невідксеровані копії оригіналів, на які ставилася та сама печатка виборчої дільниці).

О першій годині ночі після дня голосування П. Порошенко оприлюднив перші результати паралельного підрахунку голосів. За результатами опрацювання 16,53 % бюлетенів В. Ющенко одержав голоси 53,38 % виборців, за В. Януковича проголосувало 39,77 %. Центральний штаб В. Ющенка опрацьовував результати виборів здебільшого в областях, які у першому турі висловилися за лідера «Нашої України». Натомість у чотирьох східних областях, насамперед у Донецькій і Луганській, через п'ять годин після закриття дільниць ЦВК не оприлюднила інформації навіть про відсоток людей, які взяли участь у голосуванні. «Влада чекає остаточних результатів, щоб потім коригувати результати голосування в цих областях, – говорив П. Порошенко. – У нас є інформація, що по деяких виборчих округах кількість виборців, які взяли участь у голосуванні, сягає 99,5 %. Але вони свій потенціал вичерпали, і навіть якщо вони зроблять явку в цих чотирьох областях 100 %-ю, їм не вдасться перекрити волевиявлення народу»[3].

П. Порошенко повідомив також, що про масштабні фальсифікації свідчить інформація з сайту ЦВК, де за останню годину кількість людей, що проголосували по Україні, зросла на три пункти – з 78 до 81 %, хоча дільниці закрилися п'ять годин тому. «Зараз ми із цими результатами збираємося йти до ЦВК і просити членів комісії закрити нарешті ці дільниці та зайнятися підрахунком голосів, – сказав він. – Народ не допустить виборів по-донецькі, і в нас буде Президент України, а не президент Донецької області»[4].

Для людей, які не вимикали в цю ніч своїх телевізорів, наступна інформація стала відомою близько третьої години. В. Ющенко у прямому ефірі «П'ятого каналу» повідомив, що зустрівся з С. Ківаловим, але нічого від нього не до-

[1] Паніотто В., Марченко Н. Екзит-пол під час другого туру виборів 2004: перебіг і результати // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 10. – С. 29–30.

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/3814. – 21.11.2004. – 21:17.

[3] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/3849. – 22.11.2004. – 01:13.

[4] Там само.

бився. Він попросив людей прийти о 9-й годині ранку на Майдан Незалежності і сказав, що дії опозиції будуть мирні, відповідно до законів і Конституції, але адекватні діям влади[1].

Наступного дня після виборів лідери коаліції «Сила народу» В. Ющенко, Ю. Тимошенко, О. Мороз і А. Кінах виступили з відозвою, в якій давалася оцінка ситуації і визначалися шляхи виходу з політичної кризи. Зокрема, вони проголошували: «Цілковита фальсифікація результату голосування, здійснена шляхом масового порушення конституційних прав громадян, застосування всієї державної машини, правоохоронних органів, – свідчить про те, що протягом ночі в Україні відбувався державний переворот. Але народ виграв вибори. Він переміг і адміністративний тиск, і шантаж, і залякування. Народ довів, що він насправді є єдиним джерелом влади в Україні, як це записано в Конституції України. І ніякий режим не здатен змінити цю священну для українських громадян конституційну норму. Якщо влада відверто й брутально ігнорує вибір народу, то люди мають достатньо сили змусити цю владу визнати свою волю та свій вибір. І вони мають на це право – право, гарантоване Конституцією України»[2].

Коаліція «Сила народу» ще 19 листопада подала заявки на проведення масових акцій на головній площі Києва в день виборів і в ніч після них загальною чисельністю в 60 тис. осіб. Міська влада заявку не задовольнила, але 20 листопада суд дозволив акцію «Всенародний підрахунок голосів» на Майдані Незалежності. Передбачалося здійснити цю акцію з 20:00 21 листопада до вечора 22 листопада. На Майдані дозволялося розмістити 27 наметів (24 області, Крим, Київ і Севастополь) для здійснення паралельного підрахунку голосів[3].

Як розповідав П. Порошенко А. Колеснікову, в ніч проти 22 листопада делегація від «Сили народу» прийшла до міського голови столиці О. Омельченка з вимогою надати їм підтримку місцевої влади в місті, де три чверті населення проголосували за В. Ющенка. Опозиція не збиралася обмежуватися трьома десятками наметів. Йшлося про те, щоб забезпечити потреби великих мас людей впродовж невизначеного часу: харчування, туалети, медична допомога. Після тривалої і часом жорсткої розмови О. Омельченко погодився скликати позачергову сесію Київської міської ради[4].

Мітинг на Майдані Незалежності розпочався негайно після закриття дільниць для голосування. Коли закінчувався день виборів, на Майдані зібралося вже близько 30 тис. киян. Намети почали встановлювати о 4-й годині ранку. Близько полудня на проїжджій частині Хрещатику вже було встановлено 50 наметів, ще 5 – на вулиці Городецького, поруч з консерваторією.

Керівником безстрокової акції громадянської непокори був призначений член фракції СПУ в парламенті Ю. Луценко. У перший день протистояння опозиція здобула блискучу перемогу: у зв'язку з масовими виступами громадян проти фальсифікації виборів позачергова сесія Київської міської ради висло-

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/3853. – 22.11.2004. – 02:59.
[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/3869. – 22.11.2004. – 10:18.
[3] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – К., 2005. – С. 372.
[4] Колесников А. Первый Украинский. – С. 246–247.

вила недовіру ЦВК і звернулася до Верховної Ради з проханням не визнавати попередні результати підрахунку голосів, які вона час від часу виголошувала. За таке рішення проголосували 75 з 82 присутніх в залі депутатів. Одночасно Київрада зобов'язала міську державну адміністрацію забезпечити належні умови для проведення масових акцій в Києві та охорону громадського порядку. Головне управління МВС України в м. Києві та райвідділи міліції зобов'язувалися забезпечити безпеку учасників мирних масових акцій і громадський порядок в Києві[1].

У другій половині дня засоби масової інформації оприлюднили спільну заяву МВС, Генеральної прокуратури і СБУ. Силові відомства, заявили вони, готові у разі виникнення загрози конституційному ладу припинити будь-яке беззаконня. Організаторів масових акцій вони закликали «усвідомити їхню особисту відповідальність за можливі наслідки». Переможця виборів, твердили вони далі, має визначити не вулиця і не Майдан, а конституційний орган – Центральна виборча комісія[2]. Однак уже в перший день протистояння стали діяти два чинники, які знецінювали загрози з боку силовиків. По-перше, перекриття Хрещатику було санкціоноване легітимними органами влади – Київською міськрадою і міським головою, які змушені були солідаризуватися з майже одностайним волевиявленням киян. По-друге, масштаб виступів викликав у представників влади стан, близький до розпачу, а у представників опозиції – стан суцільної ейфорії. Організаторам акції громадянської непокори залишалося так організувати справу, щоб уникнути будь-яких екстремістських виступів.

Через кілька годин після опублікування спільної заяви МВС, Генпрокуратури і СБУ керівники останнього відомства заявили про свою непричетність до неї. Вони закликали політиків і народ розв'язувати проблеми мирно і не втягувати в них силові структури[3]. Холодним душем на оточення прем'єр-міністра подіяла й реакція керівників міністерства оборони. Два перших заступники міністра оборони Д. Рудьковський і В. Білий скликали прес-конференцію, присвячену політичній ситуації в країні. Відповідаючи на запитання, чи будуть залучатися Збройні сили України до розгону демонстрантів на підтримку кандидата в президенти В. Ющенка і чи використовуватимуть вони при цьому зброю, Д. Рудьковський сказав, що міністерство оборони і Генштаб не реагуватимуть на будь-які провокації[4].

Заяви керівників СБУ і армії внесли розгубленість в лави тих, хто погрожував застосувати силу за порушення конституційного порядку. Команда В. Ющенка уже перебувала на гребені революційної хвилі, дотягнутися до неї було важко. Натомість 21 і 22 листопада Президент Л. Кучма мовчав, і в країні, де починала розгортатися революція, ця мовчанка звучала голосніше будь-якого набата.

Увечері 22 листопада на ситуацію відреагував глава законодавчої влади. В. Литвин висловився за необхідність зустрічі в парламенті між В. Ющенком,

[1] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 22 листоп.
[2] Там само.
[3] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – К., 2005. – С. 375.
[4] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 22 листоп.

В. Януковичем, представниками Конституційного і Верховного Судів. Він виключив можливість запровадження надзвичайного стану.

Близько 7-ї вечора В. Ющенко і Б. Тарасюк провели зустріч з представниками дипломатичного корпусу, на якій були присутні посли Канади, Франції, Великої Британії, США, Німеччини та інших країн, загалом – представники 20 дипломатичних місій. На цій зустрічі Ющенко вже мав перші узагальнюючі дані про фальсифікацію результатів голосування і повідомив, що спостерігачі та члени виборчих комісій, які представляли його штаб, зафіксували 11 110 порушень. За оцінкою команди Ющенка, у Донецькій області В. Янукович «намалював» собі 1200 тис. голосів, у Луганській – до 500 тис., у Миколаївській, Херсонській, Одеській, Запорізькій і Дніпропетровській, разом узятих, – 1 млн голосів. У Києві, за його словами, за рахунок відкріпних талонів було сфальсифіковано 200 тис. голосів. У Сумах, Кіровограді та Закарпатті – загалом до 200 тис. Разом виходила цифра в 3,1 млн голосів, яка перекривала його перевагу над В. Януковичем, здобуту на виборах. Донецька область сильно відрізнялася від інших за рівнем фальсифікацій. За словами В. Ющенка, у Донецькій області на 2020 дільницях працювало тільки 19 його представників. Наприкінці кандидат у президенти закликав демократичні країни дати оцінку ходу виборів в Україні[1].

Іноземні спостерігачі відреагували на українські вибори негайно, тобто у понеділок. Передусім висловилися представники Росії і США, які прибули у Київ 19 листопада, – голова Державної Думи Б. Гризлов і сенатор Р. Лугар. На прес-конференції Б. Гризлов нагадав журналістам, що після перерахунку 98,38 % виборчих бюлетенів В. Янукович має 822 тис. голосів переваги. «Цю перевагу розгубити неможливо», – заявив він, і тому сповістив, що вже встиг поздоровити прем'єр-міністра з перемогою. «Порушення, які, безумовно, мали місце, корінним чином не вплинуть на визнання результатів виборів», – додав російський політик[2]. Президент Російської Федерації В. Путін, який перебував з візитом у Бразилії, зателефонував В. Януковичу і теж привітав його з перемогою.

В прес-центрі посольства США в Києві ще за три години до зустрічі В. Ющенка і Б. Тарасюка з представниками дипломатичного корпусу відбувся брифінг спеціального представника президента США Р. Лугара. Один з найбільш авторитетних американських сенаторів заявив журналістам, що кампанія характеризувалася фізичним залякуванням виборців і незаконним використанням урядових адміністративних та юридичних повноважень – очевидним й повсюдним. Висновок сенатора був однозначним: влада в день голосування реалізовувала агресивний і потужний план фальсифікацій та зловживань[3].

Обурення «брудними» виборами швидко охопило широкі верстви українського суспільства. Масовість мітингів і демонстрацій в столиці була найбільшою. Власне, її жодним чином не можна було порівняти з протестними акціями в областях. Це можна пояснити тим, що Київ перебував у центрі сис-

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/3907. – 22.11.2004. – 19:34.

[2] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41122-51-77

[3] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41122-41-77

теми політичної влади, а також активною позицією самих киян, які зробили свій вибір цілком свідомо і виважено, а також прибуттям до міста тисяч і тисяч громадян з різних куточків країни. Виконуючи накази, міліція робила спроби поставити заслін цьому потоку. У водіїв автобусів, які везли людей з помаранчевою символікою до Києва, відбирали права. На дорогах, які вели до столиці, закривалися АЗС. Але зупинити потік було неможливо.

В ніч проти 23 листопада в центрі Києва, на Майдані Незалежності і на Хрещатику перебувало до 10 тис. громадян. Біля пам'ятника Незалежності стояло 27 наметів, куди завозилися протоколи з «мокрими» печатками. Поруч розміщувалися намети медичної допомоги, прес-центру і Центрального виборчого штабу. Від метро «Хрещатик» і до метро «Майдан Незалежності» у п'ять рядів стояли дві сотні наметів, на яких можна було побачити назви регіонів. З кожною годиною наметів ставало все більше, тому що безперервно прибували люди з областей. Біля будинку консерваторії поставили польову кухню, щоб учасники акції могли попоїсти і напитися чаю або кави.

Вранці містечко розрослося до 250, а надвечір – до 400 наметів, розташованих тепер уже на всьому Хрещатику до Бессарабки. Навколо містечка була встановлена огорожа. Штаб В. Ющенка організував пряму супутникову трансляцію з Майдану, чим одразу скористалися провідні телеканали світу. Панорама київського Майдану потрапила в поле зору багатьох країн світу.

Вдень кількість людей на Хрещатику зросла вдесятеро і навіть більше: до 100–150 тис. осіб. Майже всі мали помаранчеву атрибутику – прапори, стрічки, накидки, хустинки. На трибуні хтось постійно виступав. Час від часу відбувалися концерти популярних українських співаків.

Д. Павличко повідомив, що всі працівники посольства України в США, окрім посла, перейшли на бік народу. Виступив журналіст К. Грубич, який сказав, що «ТСН» не виходитимуть на каналі «1+1» через цензуру. Напередодні відмовилися брехати в ефірі А. Мазур і Л. Добровольська, ще раніше – О. Терещенко і А. Тичина.

Після 11:00 під стінами Верховної Ради розпочався мітинг протестуючих проти фальсифікації виборів, на який зібралося понад 10 тис. громадян. Люди зайняли територію у Маріїнському парку, а також всю проїжджу частину вулиці Грушевського. Біля готелю «Київ» було встановлено автомобіль-транслятор, на екрані якого показували мітинг на Майдані Незалежності. Демонстранти розвісили на вулиці Грушевського помаранчеві стрічки завдовжки 30 метрів. Закріплені на деревах з різних боків, вони нависали над вулицею.

Виступаючи перед журналістами, лідер СПУ О. Мороз підкреслив, що парламент не має права визнати результати виборів недійсними, а може дати тільки політичну оцінку ситуації. Одночасно він сказав, що вже підготовлено проект постанови про висловлення недовіри ЦВК і, можливо, вона буде поставлена на розгляд. За його словами, на позачерговому засіданні парламенту могло також постати питання про створення спеціальної слідчої комісії для з'ясування обставин порушення виборчого законодавства[1].

[1] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 23 листоп.

Узгоджувальна нарада керівників фракцій тривала годинами, але закінчилася провалом. Фракції, які підтримували президента і прем'єр-міністра, проігнорували засідання, яке голова парламенту все-таки відкрив після 15-ї години, хоч міг не відкривати через відсутність кворуму. У сесійній залі зареєструвався тільки 191 депутат – представники «Нашої України», БЮТ і СПУ, частина фракції «Центр», половина фракції НДП–ППУ, позафракційні, два-три представники парламентської більшості. Фракція КПУ не зареєструвалася у повному складі.

Якщо у залі були вільні місця, то гостьова, дипломатична і пресова ложі заповнилися вщерть. А за стінами парламенту вирував багатотисячний мітинг прихильників В. Ющенка. Людський потік заповнив Маріїнський парк, вулицю Грушевського, всі прилеглі вулиці. Всі слухали трансляцію позачергового сесійного засідання.

Відкриваючи засідання, В. Литвин заявив, що Верховна Рада має втрутитися в політичну ситуацію в країні і прийняти зважене рішення. Коментуючи масові акції протесту, які почали розгортатися по всій Україні, В. Литвин наголосив, що людей на вулиці вивели дії влади: «вдавати, наче нічого не відбувається, відмовчуватися – аморально і злочинно». Він заявив також про появу загрози вуличних зіткнень. Щоб уникнути такої загрози, Литвин запропонував Президенту, Кабінету Міністрів та Верховній Раді взяти на себе спільну відповідальність за події в державі[1].

У своєму виступі в парламенті В. Ющенко повторив всі параметри фальсифікації народного волевиявлення і звинуватив у цьому президента – гаранта конституційних свобод громадян, а також прем'єр-міністра, в руках якого зосередилася вся підготовка виборів, починаючи від складання списків виборців. Він поінформував парламент, що звертається до Верховного Суду із закликом: зважаючи на очевидні і масштабні фальсифікації ухвалити рішення про негайне скасування результатів голосування на дільницях в Донецькій, Луганській, Одеській, Харківській і Миколаївській областях[2].

Вибори 21 листопада і реакція на них у Києві 22 і 23 листопада викликали резонанс в усьому світі. Прагнучи заручитися підтримкою світового співтовариства, В. Ющенко, Ю. Тимошенко, О. Мороз і А. Кінах виступили вдень 23 листопада зі зверненням до парламентів і народів. Це звернення було оприлюднене на Майдані Незалежності Б. Тарасюком. «Ми констатуємо грубу фальсифікацію результатів виборів, яка суттєво вплинула на визначення переможця, – говорилося у зверненні. – ЦВК, що виступила виконавцем волі "адміністративного ресурсу", вкрала перемогу у народного кандидата Віктора Ющенка. На жаль, ваші заклики та попередження на адресу минулої влади в Україні забезпечити вільні й демократичні вибори не було почуто. У XXI столітті в центрі Європи постала загроза волевиявленню народу однієї з найбільших європейських країн!»[3]

---

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/3967. – 23.11.2004. – 16:25.

[2] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41123-31-77

[3] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/3923. – 23.11.2004. – 15:26.

Л. Кучма під час телефонної розмови з головою Ради Європи, прем'єр-міністром Нідерландів Я. Балкененде надто дипломатично заявив: «Виконавча влада в нашій державі жодним способом не втрутилася в хід передвиборчого процесу і не може впливати на підрахунок голосів і визначення результатів виборів». Так, в усякому разі, повідомила прес-служба президента. Він також підкреслив у розмові, що ці питання належать винятково до компетенції ЦВК, склад якої затверджений Верховною Радою за підтримки у тому числі й опозиційних фракцій. Нарешті, Президент України зазначив: «Заяви, які звучать сьогодні з боку Європейського Союзу і окремих країн відносно другого туру президентських виборів ще до оприлюднення їх офіційних результатів, можуть призвести до загострення ситуації в Україні і спровокувати непередбачувані наслідки»[1].

З серйозною заявою виступив президент Польщі А. Кваснєвський. Він закликав Л. Кучму до діалогу з В. Януковичем і В. Ющенком, а також до запрошення міжнародних посередників для врегулювання кризи. Пропозиція прозвучала, і її запам'ятали. Наступними днями, коли Л. Кучма опинився в глухому куті, до цієї пропозиції повернулися.

МЗС Росії висловило стурбованість у зв'язку з діями опозиції і закликом ЄС до українських властей опублікувати реальні результати виборів. Чиновники міністерства навіть не помітили, що прохання опублікувати реальні результати виборів є цілком природним. Хто б міг закликати до опублікування нереальних, тобто фальсифікованих, результатів?

У зв'язку з поздоровленням В. Путіним В. Януковича заступник державного секретаря США Е. Джоунс заявила про стурбованість американської адміністрації. Впливова газета The Washington Post 23 листопада вийшла зі статтею під гучною назвою «Переворот у Києві». В ній говорилося про те, що президент РФ В. Путін «безсоромно поздоровив Януковича, незважаючи навіть на те, що виборча комісія України не закінчила підрахунок голосів і не оголосила офіційно про результати». У статті стверджувалося, що В. Путін хоче встановити у Києві маріонетковий уряд. «Він спрямував, – говорилося далі, – сотні мільйонів доларів на передвиборчу кампанію Януковича і особисто навідувався в Україну перед кожним туром президентських виборів».

23 листопада відбулися мітинги на підтримку В. Ющенка у переважній більшості великих міст України. Оцінити чисельність мітингуючих у Києві виявилося неможливим внаслідок того, що мітинги перетворювалися на демонстрації. В усякому разі, за оцінкою центрального виборчого штабу В. Ющенка, на вулиці вийшло з метою продемонструвати свій протест владі від 500 тис. до 1 млн осіб[2].

В областях, де переміг В. Янукович, кількість учасників мітингів була невеликою: Дніпропетровськ – 10 тис., Запоріжжя – до 10 тис., Миколаїв – 3 тис., Одеса – 3 тис., Сімферополь – 1 тис., Херсон – 1 тис. Єдиним винятком став Харків, де обласному штабу В. Ющенка вдалося організувати мітинг чисельністю від 50 до 80 тис. учасників. Мітинги в областях, де переміг В. Ющенко,

[1] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41123-25-77

[2] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41123-50-77

були більш чисельними: Житомир – понад 40 тис., Івано-Франківськ – 60 тис., Луцьк – 15 тис., Львів – від 120 до 150 тис., Суми – 30 тис., Тернопіль – 30 тис., Чернівці – 30 тис. учасників[1].

Організатори мітингу в Харкові розраховували на 5 тис. учасників і подали таку заявку. Заявка була задоволена, але харківський губернатор Є. Кушнарьов виступив по місцевому телебаченню і переконував громадян не виходити на масові заходи. З ефіру зникли три харківські радіостанції, які планували здійснювати включення з мітингу. У касовій залі залізничного вокзалу було заблоковано термінали, і придбати квиток до Києва стало неможливим.

В областях, де переміг В. Ющенко, органи місцевого самоврядування почали приймати у вівторок радикальні рішення. Зокрема, Львівська обласна рада більшістю в 59 голосів визнала В. Ющенка Президентом України і заявила про свою готовність виконувати його укази. Міський голова Л. Буняк заявив, що Верховний Суд повинен визнати вибори недійсними на тих дільницях, в яких зафіксовано масові фальсифікації[2].

В 15:00 позачергова сесія Волинської обласної ради проголосувала рішення визнати обраним Президентом України В. Ющенка. Одночасно Луцька міська рада висловила недовіру ЦВК, звернулася до Верховної Ради із закликом захистити конституційні права громадян і притягнути винних у фальсифікації виборів до відповідальності. Звертаючись до лучан, рада закликала їх під час проведення масових акцій на підтримку В. Ющенка діяти в рамках чинного законодавства і не допускати провокацій. Депутати зобов'язали правоохоронні органи м. Луцька забезпечити охорону громадського порядку під час проведення масових акцій, не чинити перешкод і максимально сприяти громадянам в реалізації їх конституційних прав і свобод. Одночасно вони звернулися до громадян, які працювали на підприємствах, пов'язаних з функціонуванням систем життєзабезпечення міста, утриматися від страйків і брати активну участь у громадсько-політичних акціях лише в позаробочий час[3].

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4039. – 24.11.2004. – 09:34.
[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/3970. – 23.11.2004. – 16:30.
[3] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/3955. – 23.11.2004. – 15:05.

4.4. Майдан: на сцені і поза сценою

Протистояння з кожним днем набувало додаткової гостроти, разом з тим воно не виходило за цивілізовані рамки. Стриманість у діях була стратегією опозиції і вимушеною тактикою з боку «партії влади». Керівники держави вже не знали, на які силові органи вони можуть розраховувати. Втім, не можна сказати, однак, що вулиця диктувала владі поведінку. Адже владою після президентських виборів уже стала невизнана режимом Л. Кучми опозиція. Вона поводила себе як влада, звертаючи особливу увагу на забезпечення громадського порядку. Народ одразу відчув і оцінив цю стратегію нової влади. У перші революційні дні між незнайомими людьми встановлювалися незрівнянно тепліші відносини, ніж у попередні роки. Вулиця дихала оптимізмом.

Перші дні Помаранчевої революції не принесли позитивних результатів. «Партія влади» відчувала, що ґрунт під ногами хитається, але продовжувала наступальні дії, сподіваючись на перемогу.

Майдан Незалежності жив своїм життям. Люди, які прибували в Київ підтримати опозицію, не залишалися посеред вулиці. Вранці штаб В. Ющенка оголосив, у тому числі й по телебаченню, про чергову провокацію влади. Люди, які обходили у Києві квартири з проханням розмістити на ночівлю нібито учасників акцій протесту, не мали жодного стосунку до штабу. «Ми не обходимо квартири й не телефонуємо, щоб прибічників Ющенка розмістили на ночівлю», – наголосив народний депутат Б. Безпалий. Він зазначив, що штаб здатен вирішити це питання. Також народний депутат зазначив, що «багато киян пропонують це із власної ініціативи»[1].

На засіданні політради коаліції «Сила народу» 24 листопада було прийняте рішення про створення комендатури «Акції свободи». Намети біля монумента Незалежності перепрофільовувалися, щоб чіткіше організувати розселення, харчування, прийом пожертв і теплих речей для учасників акції. Комендантом наметового містечка став народний депутат Р. Безсмертний.

Виступаючи на Майдані, Ю. Луценко подякував Київській міській раді за допомогу в організації забезпечення маніфестантів водою, продовольством, обігрівом, але попросив киян допомогти з теплим взуттям[2].

Виборчий штаб В. Ющенка, який у перші два дні розміщувався у наметі біля монумента Незалежності, ввечері 24 листопада перемістився у приміщення Українського дому. Учасники акції громадянської непокори увійшли в цю будівлю і зайняли всі поверхи. За кілька годин штаб зареєстрував близько 20 тис. громадян з різних регіонів. Реєстрація давала право на вільний вхід, відпочинок і харчування всередині. Кухні були влаштовані на кожному поверсі. Народ з Майдану Незалежності тепер мав місце, щоб після мітингів зігрітися і виспатися в теплі.

---

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4064. – 24.11.2004. – 12:59.

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4050. – 24.11.2004. – 11:34.

Події середи 24 листопада визначалися трьома заявами, зробленими головними учасниками політичного процесу.

Найголовнішим учасником подій був, безсумнівно, Л. Кучма. Тільки він міг віддавати накази силовикам і сподіватися на їх виконання. Адміністрація Президента поширила його заяву, яка з'явилася на сайті «Української правди» о 1-й годині 58 хвилин 24 листопада. Заява закінчувалася двома головними тезами – про незастосування сили і про необхідність знайти вихід шляхом переговорів[1].

Зафіксував свою позицію і голова Верховної Ради В. Литвин. На брифінгу для преси, який відбувся після провального засідання Верховної Ради 23 листопада, В. Литвин звернув увагу на те, що скасувати результати виборів практично неможливо. Ухвалений самою Верховною Радою виборчий закон не передбачав скасування виборів жодним з органів влади. Тому він підкреслив, що потрібно знаходити політичне рішення, яке б заспокоїло суспільство[2].

На цьому брифінгу В. Литвин акуратно вказав на досить-таки обмежені можливості президента у вжитті заходів, які загрожували громадянською війною. Рішення про запровадження надзвичайного стану приймалося президентським указом, але протягом трьох днів його мав підтвердити парламент. Тому він підкреслив, що для подолання політичної кризи необхідні злагоджені і відповідальні дії всіх гілок влади. Вихід з патової позиції голова парламенту бачив у проведенні круглого столу: спочатку досягнути політичних домовленостей, а потім шукати під них юридичну базу. «Ситуація склалася таким чином, що ніхто не може програти, але двоє не можуть виграти», – резюмував він[3].

Вдень у виступі на Майдані В. Ющенко сформулював своє бачення виходу з кризи. Він заявив, що готовий до повторного голосування другого туру, але вимагає прийняття закону про відкріпні талони і перегляду складу ЦВК. В. Ющенко повідомив також, що до Києва повинен приїхати президент Польщі А. Кваснєвський, «який має відповідні повноваження від Європейської комісії, щоб знайти спосіб політичного врегулювання»[4].

Чи бажали ті, хто тримав у своїх руках важелі державної влади, йти на переговори? Звісно, вони розуміли, що темою круглого столу, який пропонував В. Литвин, мусить бути передача влади. До таких переговорів вони не були готові. Навпаки, вони дотримувалися наступальної тактики. У цьому легко переконатися, вивчаючи інформаційну блокаду подій у Києві. За своїми масштабами вони на порядок перевищували все, що відбувалося на периферії. Не в останню чергу це пояснювалося тим, що велика кількість протестувальників з місць перемістилися в Київ. Щоб представити у перекрученому світі те, що відбувалося, влада максимально використала в ці дні свій вплив на засоби масової інформації.

Голова парламентського комітету з питань свободи слова та інформації М. Томенко підкреслив, що інформаційна політика загальнонаціональних ка-

[1] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41123-6-print

[2] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 24 листоп.

[3] Там само.

[4] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41124-35-77

налів «УТ-1», Студія «1+1», «Інтер» після другого туру президентських виборів залишилася такою ж цинічною і брехливою. Особливо його обурило те, що учасників акції громадянської непокори ці телеканали подавали не як громадян, які захищали власне право на вибір, а як маргінальних осіб, найнятих за гроші. Він попередив керівників телеканалів про кримінальну відповідальність за розпалювання ворожнечі в суспільстві[1].

Найбільш дієвою частиною протестувальників була раніше політично інертна молодь. Переважна її частка вже освоїла Інтернет, який не міг контролюватися владою. Інтернет використовувався не лише для засвоєння інформації, а й для її поширення. Малотиражні видання передруковували з нього новинні матеріали, надаючи їм перевагу перед продукцією контрольованих владою інформаційних агентств.

Ввечері 24 листопада була розпочата пряма телетрансляція підсумкового засідання Центральної виборчої комісії. Члени ЦВК і її голова С. Ківалов повинні були затвердити остаточний протокол про результати виборів. Довірена особа В. Ющенка в ЦВК Р. Зварич пізніше розповідав, що йому та його колегам не надавали можливостей для заяв, у них не було часу на ознайомлення з протоколами та постановами ЦВК. Незважаючи на численні оскарження представників В. Ющенка по окремих територіальних виборчих округах та дільницях, комісія підписала протокол про остаточні результати виборів у другому турі. З 15 членів комісії протокол підписали 11. Троє (заступник голови Я. Давидович і члени Р. Князевич і А. Магера) протоколу не підписали. О. Чупахін підписав протокол, але вписав особливу думку: результати голосування у другому турі не відповідають тим, які занесені до протоколу.

Постанова про обрання Президента України складалася з двох пунктів[2]:

1. Президентом України обрано Януковича Віктора Федоровича, 1950 року народження, прем'єр-міністра України, який працює у Кабінеті Міністрів України, проживає в м. Києві, члена Партії регіонів, висунутого Партією регіонів.

2. Цю постанову у триденний строк з дня її прийняття оприлюднити у газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр».

З оголошенням постанови ЦВК про обрання Президентом України В. Януковича країна дістала одразу трьох президентів: а) діючого; б) того, кого оголосила ЦВК, незважаючи на очевидні фальсифікації виборчого процесу; в) того, хто реально здобув найбільше голосів під час другого туру виборів.

Надкритичну ситуація, яка склалася ввечері 24 листопада, було проаналізовано в Центральному виборчому штабі В. Ющенка. У прийнятому рішенні визнавали за необхідне утворити надзвичайний орган влади – Комітет національного порятунку на чолі з В. Ющенком. Резиденцією Комітету мав бути Український дім. Свою діяльність Комітет повинен був здійснювати через оголошувані на Майдані Незалежності декрети. На заклик штабу В. Ющенка кияни і гості столиці були запрошені на вечірній мітинг на Майдан Незалежності. На

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4104. – 24.11.2004. – 18:06.

[2] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 24 листоп.

території від Європейської площі вздовж Хрещатику і на вулиці Інститутській аж до Банкової зосередилося близько 300 тис. громадян. Йшов сильний сніг.

О 20:30 на трибуні з'явився В. Ющенко. Він виступив з короткою промовою, в якій сказав[1]: «Влада вибрала найпримітивніший шлях – ескалацію конфлікту. Вона не пішла на переговори, про які ми тут годину тому ще говорили. Вона відкинула можливість проведення політичних переговорів і пошуку спільного, узгодженого рішення. Шлях до компромісу – через демонстрацію народом своєї волі. Це єдиний шлях, який допоможе нам вийти із цього конфлікту. Тому Національний комітет захисту Конституції оголошує всеукраїнський політичний страйк. Це наша відповідь на те політичне безчинство, яке чинить режим Кучми – Януковича»[2].

Після мітингу В. Ющенко зібрав іноземних кореспондентів і звернувся через них із заявою до урядів європейських країн та міжнародних організацій із закликом не визнавати офіційних результатів українських президентських виборів.

Окремим епізодом президентських виборів стали путінські поздоровлення В. Януковича. Перший раз В. Путін зателефонував прем'єр-міністру України і поздоровив його з перемогою у понеділок, 22 листопада. Другий раз він зателефонував Януковичу 24 листопада з Бразилії, уже завершуючи своє латиноамериканське турне. Поздоровляючи вдруге, Путін все-таки не дочекався офіційного повідомлення ЦВК (воно було оприлюднене після 19:00). На шляху від Бразилії до Москви літак президента РФ повинен був зупинитися в Лісабоні для дозаправки. Після переговорів з президентом Португалії була запланована прес-конференція, на якій кожний з керівників держави мав відповісти на два запитання. Португальці чесно попередили, що одне із запитань торкатиметься президентських виборів в Україні. Журналіст запитав, чому В. Путін поздоровляв В. Януковича двічі, навіть не дочекавшись повідомлення ЦВК про результати виборів. В. Путіну довелось пояснювати, що він поздоровляв В. Януковича, ґрунтуючись на даних екзит-полу. Чи то він був незнайомий з українськими екзит-полами в другому турі, чи розраховував на те, що незнайомі з ними португальські журналісти?[3]

Як тільки в ефірі прозвучала постанова ЦВК про обрання нового Президента України, державний секретар К. Пауел скликав брифінг, на якому заявив, що США не можуть визнати легітимними результати другого туру виборів[4]. Він повідомив журналістів, що його країна підтримує пропозицію А. Кваснєвського про посередництво. Він також сказав, що вранці розмовляв з російським міністром закордонних справ С. Лавровим. У цій розмові він підкреслив тверду

[1] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Майдан Незалежності: Комітет національного порятунку. – 24 листоп.

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4133. – 25.11.2004. – 01:30.

[3] Колесников А. Первый Украинский. – С. 252–254.

[4] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Реакція світової спільноти. – 24 листоп.

підтримку своїм урядом необхідності чесного розслідування перебігу виборів і абсолютну важливість невикористання сили проти українського народу[1].

Тим часом під впливом київських подій все більше починала клекотіти Україна. У першій половині дня 24 листопада в Центральний штаб В. Ющенка надходили повідомлення з обласних штабів і штабу в АРК. Поточна ситуація складалася таким чином[2]:

Крим. У всіх районних центрах та містах АРК стоять намети, де люди захищають свій вибір. Там діють пункти мирної мобілізації громадян. Всім громадянам, які підходять до наметів, надається інформація щодо того, як добратися до Києва.

Вінницька область. В обласному центрі мітинг не припиняється фактично вже 3 дні. Близько 5 тис. від області поїхало до Києва, ще 5 тис., можна сказати, безперервно пікетують приміщення облдержадміністрації. Після робочого дня людей збирається більше 10 тис. На Театральній площі Вінниці біля облдержадміністрації розташувалося наметове містечко. Всі підприємства регіону не працюють, із навчальних закладів працює тільки Медичний університет. Всі інші беруть участь у загальнонаціональному страйку.

Волинська область. З понеділка на театральному майдані обласного центру стоїть наметове містечко. Вчора і сьогодні на вулиці вийшли студенти і викладачі Волинського інституту економіки і менеджменту, близько 3 тис. Сьогодні відбулося засідання ректорату Волинського державного університету, де було прийнято рішення про підтримку всеукраїнського страйку. Сьогодні зранку студенти та громадяни вийшли на мітинг протесту, зібралось близько 5 тис. людей.

Дніпропетровська область. Зараз біля приміщення облради зібралися підтримати В. Ющенка близько 5 тис. громадян. Мітинг ще не розпочався, і тому його організатори чекають, що народу збереться до 10 тис. Подібні мітинги тривають і в місті Кривий Ріг. Влада поки ніяк не реагує на виступи людей, ніхто з представників влади до людей не вийшов. Правоохоронці поводяться спокійно. Тільки-но стало відомо про те, що водії маршрутних таксі приєдналися до пікетників та прикрасили свої авто помаранчевою символікою. Тим часом ДАІ почало затримувати автобуси з символікою на дорогах області. Зараз на центральній площі міста, біля пам'ятника Леніна відбувається стихійний мітинг студентів на підтримку В. Ющенка. Кількість учасників – декілька тисяч молоді.

Чернівецька область. Вчора з 9 ранку до 9 вечора в обласному центрі відбувався мітинг. Участь в ньому взяли від 40 до 50 тис. осіб. Зараз відбувається мітинг біля стін обласної ради, на нього зійшлися до 10 тис. Мітинг перед приміщенням обласної ради зібрано через те, що протягом вчорашнього дня сесія облради так і не змогла зібратися, не вистачало кворуму. Таке саме відбувається і нині зранку. Люди говорять, що якщо за найближчу годину депутати не зійдуться, то вони збиратимуть віче (по 10 представників з району) і вима-

[1] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Реакція світової спільноти. – 24 листоп..

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4108. – 24.11.2004. – 14:00.

гатимуть визнання обласної ради нелегітимною та висловлять свою підтримку В. Ющенку.

Закарпатська область. У місті Ужгород пройшов сьогодні зранку мітинг. У центрі міста зібралося понад 5 тис. людей. Також у багатьох регіонах пройшли засідання райрад. Зокрема у Виноградові, Сваляві та Мукачевому. Нагадаємо, що вчора по всій Закарпатській області відбулися масові мітинги на підтримку В. Ющенка, була прийнята резолюція висловити недовіру ЦВК, меру Ужгорода, голові обласного телерадіокомітету та місцевій владі.

Кіровоград. Усе місто в жовто-гарячих кольорах. За словами прес-секретаря обласного штабу В. Ющенка у Кіровограді В. Жупаненка, в ці хвилини біля місцевої ТВК розпочинається мітинг на підтримку В. Ющенка. Мітингуючі вимагають відставки голови ТВК, поновлення роботи місцевого каналу «Стимул», який ретранслював «П'ятий канал». Також він зазначив, що відбувся витік інформації, і сьогодні вночі члени ТВК підробили протоколи на користь В. Януковича і відправили їх до ЦВК у Київ.

Черкаси. Протягом останніх двох днів у Черкаській області проходять мітинги та страйки. Зокрема, сьогодні страйкують Черкаський національний університет та Технологічний університет. На мерії встановили помаранчевий прапор В. Ющенка. Обласна рада Черкас прийняла рішення про підтримку В. Ющенка. Сьогодні о 15:00 має відбутися мітинг в центрі міста. Також, за словами керівника обласного штабу В. Ющенка, з Черкас на Київ щодня їде близько 1,5–2 тис. осіб, незважаючи на тиск та перешкоди, які чинить міліція.

Луганська область. Більша частина громадян Луганської області, які підтримують В. Ющенка, виїхали до Києва для обстоювання власних голосів. До штабу В. Ющенка в Луганську постійно надходять скарги від мешканців області, які постійно перебувають під тиском місцевої влади. Особливо страждають водії. У власників машин, до яких прив'язані оранжеві стрічки, ДАЇ вилучає водійські посвідчення.

Львівська область. Керівництво Львівської області визнало Президентом України В. Ющенка. Студенти страйкують. 3–4 тисячі осіб пікетують львівську податкову інспекцію. Студенти збираються розкинути наметове містечко біля пам'ятника Т. Шевченка. Все місто в помаранчевому кольорі.

Від імені профспілок України, керівництво яких за всіх влад було ручним, О. Стоян виступив 24 листопада із заявою, в якій вимагав від Президента Л. Кучми і Верховної Ради «вжиття рішучих заходів для врегулювання політичної ситуації в країні»[1]. Запевняючи суспільство і світ в тому, що влада не буде застосовувати силу щодо учасників акції громадянської непокори, влада почала формувати «громадську думку», яка нібито вимагала від них дій для встановлення порядку в державі.

Ця заява обурила керівних діячів профспілок другого ешелону, які дали О. Стояну 10 хвилин на те, щоб він забирався геть з приміщення Будинку профспілок на Майдані Незалежності. Виконуючим обов'язки голови Федерації профспілок України став народний депутат від БЮТ М. Волинець, який очолю-

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4154. – 25.11.2004. – 12:41.

вав незалежну профспілку гірників. Від ранку 25 листопада у профспілковому приміщенні розташувався оперативний штаб, який керував організацією дій на Майдані Незалежності. На третьому поверсі розмістився виконком Комітету національного порятунку, який очолював О. Зінченко.

Вранці під контроль учасників акції громадянської непокори перейшов Міжнародний центр культури і мистецтв на Інститутській вулиці – колишній Жовтневий палац, а до революції – Інститут шляхетних дівчат. Народний депутат В. Коваль оголосив, що керівники акції порозумілися з адміністрацією палацу і тепер всі, хто перебуває на Майдані, зможуть відпочити, погрітися і поїсти у цьому приміщенні, так само як і в Українському домі та Будинку профспілок.

В 15:00 в Українському домі розпочався надзвичайний Всеукраїнський з'їзд депутатів місцевих рад за участі депутатів органів місцевого самоврядування усіх рівнів. З'їзд прийняв політичну резолюцію, звернення до громадян України і звернення до народних депутатів України. Депутати місцевих рад заявили, що над Україною нависла смертельна небезпека внаслідок спроби вищого державного керівництва здійснити державний переворот шляхом фальсифікації результатів виборів Президента України. Констатуючи, що органи і посадові особи державної виконавчої влади, причетні до спроби державного перевороту, втратили свою легітимність, депутати місцевих рад заявили: «всю повноту влади в державі на перехідний період повинні перебрати на себе легітимні Верховна Рада України та органи місцевого самоврядування». На з'їзді пролунав заклик, адресований районним та обласним радам: на своїх сесіях прийняти рішення про створення виконавчих апаратів районних і обласних рад. Вони повинні були перебрати на себе делеговані функції місцевих державних адміністрацій в ім'я гарантії конституційних прав і свобод громадян, забезпечення нормальної життєдіяльності територій[1].

На Майдані Незалежності О. Зінченко оголосив перші декрети Комітету національного порятунку. У Декреті № 1 «Про відновлення народовладдя в Україні» говорилося[2]:

«1. Утворити народний орган захисту Конституції України – Комітет національного порятунку.

2. Покласти на Комітет національного порятунку відповідальність за громадсько-політичну ситуацію в державі, захист Конституції України, державного суверенітету України, прав і свобод людини.

3. Звернутися до народу України, громадян усіх національностей із закликом піднятися на захист Конституції України».

Ввечері 25 листопада прес-служба Центрального штабу В. Ющенка повідомила, що командувач Західного оперативного командування генерал-лейтенант М. Куцин заявив на прес-конференції, що його підлеглі в жодному разі не застосовуватимуть зброї проти свого народу. М. Куцин зазначив, що досі командування не брало жодної участі в нинішніх політичних подіях. Він також

[1] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 278–279.

[2] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Майдан Незалежності. Комітет національного порятунку. – 25 листоп.

повідомив, що жодних наказів про пересування техніки до нього згори не надходило[1].

Ввечері на Майдан прийшла делегація студентів Академії МВС у складі 40 осіб. Вони просили підтримати їхніх керівників, які заявили, що солідаризуються з протестувальниками. Була зачитана також заява офіцерів Оболонського районного управління МВС м. Києва. Вони звинуватили керівництво МВС у тому, що воно виступило на боці злочинного режиму, а міністра МВС М. Білоконя – що «він зрадив народ і своїх підлеглих». «Репресії проти нас не змінять наших позицій», – запевнили міліціонери й підкреслили, що «жоден із співробітників міліції не хоче бачити керівником держави особу, яку було засуджено за навмисні злочини». «Від нас залежить, чи проллється кров українців. Ми складали присягу народові, який сьогодні чекає, що ми його захистимо. Ми – з народом!» – закінчили вони свій виступ[2].

Генерали СБУ звернулися до працівників правоохоронних органів, слідчих, прокурорів, оперативників, бійців спецназу із закликом бути з народом України. «Закликаємо вас уникати будь-яких дій, які могли б протиставити вас народу, зіштовхнули б із людьми, які доручили вам їх охороняти. Будьте вірними синами, братами, друзями. Не забувайте, що ви покликані служити народові, пам'ятайте про це», – заявив радник голови СБУ, генерал-лейтенант в резерві О. Скибинецький зі сцени під час мітингу на Майдані. Поруч із ним стояв генерал СБУ у відставці О. Скіпальський і четверо офіцерів Служби безпеки України. «Український народ не погоджується визнати результати президентських виборів такими, що відповідають нормам закону. Люди висловлюють обґрунтовані сумніви щодо об'єктивності визначення їхнього волевиявлення й мають для цього вагомі підстави», – говорилося в їх зверненні до українського народу[3].

Провідні журналісти покинули Студію «1+1» ще 23 листопада, відмовившись озвучувати в ефірі неправдиві новинні матеріали. Услід за ними про страйк оголосили 25 листопада 237 журналістів програми «Вісті» на «УТ-1». Від другої половини дня Студія «1+1» відновила випуск новин. Журналісти повернулися до праці, їхні вимоги були задоволені. А ввечері М. Томенко представив Майдану колектив телеканалу «Інтер». Журналісти заявили, що з сьогоднішнього вечора телеглядачі зможуть дивитися на їхньому каналі чесні новини. У разі виникнення тиску з боку влади вони пообіцяли «відмовитися від роботи на "Інтері"»[4].

Тим часом Верховний Суд України прийняв до провадження скаргу довіреної особи В. Ющенка М. Катеринчука на постанову ЦВК від 24 листопада про оголошення переможцем виборів Президента України В. Януковича. М. Катеринчук вимагав визнати недійсними результати голосування по Донецькій і Луганській областях у зв'язку з масовими порушеннями в цих областях народного волевиявлення. У випадку задоволення скарги В. Ющенко діставав на виборах більше голосів, ніж В. Янукович, і ставав би Президентом України.

---

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4197. – 25.11.2004. – 17:12.

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4233. – 25.11.2004. – 21:40.

[3] Там само.

[4] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4237. – 25.11.2004. – 21:20.

У Верховному Суді було вирішено розглянути скаргу М. Катеринчука разом з попередньою, внесеною 24 листопада. Попередня скарга торкалася бездіяльності ЦВК, яка приховувала інформацію про кількість виданих і використаних відкріпних талонів під час другого туру виборів. Розгляд справи призначався на 11:00 29 листопада. До розгляду Центральній виборчій комісії заборонялося оприлюднювати офіційні результати виборів. Цим своїм рішенням, яке було прийняте о 19:00, Верховний Суд призупинив процес передачі влади новообраному президенту, який поспішали реалізувати чинний президент і прем'єр-міністр. Створювалася нова політична ситуація[1].

У телефонній розмові з міністром закордонних справ ФРН Йошкою Фішером, що відбулась опівдні, В. Ющенко наголосив, що акції громадянської непокори мають мирний характер. «Усі наші прихильники виступають проти фальсифікації виборів і поводяться мирно й неагресивно», – сказав він. Водночас В. Ющенко запевнив, що страйки не припиняться, аж доки чинна влада не визнає вибори фальсифікованими. Він також підкреслив, що в цій ситуації простий перерахунок голосів за протоколами не допоможе, оскільки значна частина фальсифікацій відбувалася на рівні бюлетенів. В. Ющенко також повідомив співрозмовнику, що його штаб знає про підготовку провокацій з боку «команди Кучми – Януковича». За його словами, до Києва зі східних областей привозять людей кримінальної зовнішності, яких споюють горілкою і готують до провокативних агресивних дій проти демонстрантів. Через свого співрозмовника В. Ющенко закликав міжнародну спільноту донести до української влади відповідальність за безпеку своїх громадян. Він переконаний, що нині влада поводиться із цього приводу безвідповідально й удає, наче в країні нічого не відбувається. Зі свого боку, Й. Фішер заявив, що за перебігом подій в Україні стежить уся Європа. Ця тема, за його словами, зараз є однією з головних у європейському співтоваристві[2].

У вечірній телефонній розмові з верховним представником Європейського Союзу з питань спільної зовнішньої політики Х. Соланою В. Ющенко наголосив на фальсифікації результатів голосування й заявив, що стосовно цього має бути відповідний «політичний висновок». Він заявив, що готовий запропонувати пакет рішень, а також вказав на необхідність віднайдення «політичної формули діалогу, до якого має бути залучено як українських, так і західних політиків». Верховний представник заявив, що готовий виступити однією зі сторін цього діалогу, а також повідомив, що готовий завтра прибути в Україну[3].

У розмові з кореспондентом «Української правди», яка з'явилася опівдні на сайті інтернет-видання, О. Зінченко повідомив, що будь-які переговори з владою не відбуваються, сторони спілкуються одна з одною тільки через засоби масової інформації. На питання, чи можливі переговори з В. Януковичем, чи тільки з Л. Кучмою, була дана цілком однозначна відповідь: «Я не думаю, що Янукович у нинішніх умовах є дійовим суб'єктом переговорів. Хоча що стосується мирного переходу владних повноважень Віктору Ющенку – тут може йтися

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4213. – 25.11.2004. – 19:20.
[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4168. – 25.11.2004. – 13:52.
[3] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4238. – 25.11.2004. – 21:46.

про деякі акти, які стосуються його як чинного прем'єра». Повертаючись до ідеї переголосування другого туру, кореспондент згадав про умови, поставлені на мітингу В. Ющенком (зміна ЦВК і ухвалення закону про заборону відкріпних талонів). Відповідаючи, О. Зінченко, назвав ще дві умови: відставка чинного уряду і проведення виборів під егідою ОБСЄ та інших міжнародних структур. За цих умов, додав він, опозиція переконана у виборі свого народу, йому лише треба буде підтвердити свій вибір.

На запитання кореспондента «Української правди» про тривалість революційного періоду О. Зінченко упевнено відповів: гострий період буде тривати до п'яти днів, після чого розпочнеться системний перехід владних повноважень до В. Ющенка. Він не помилявся, прогнозуючи «гострий період» на строк до п'яти днів, тобто до понеділка 29 листопада: вже було оголошено вранці, що Верховний Суд у цей понеділок бере до розгляду скаргу опозиції на дії ЦВК і прем'єр-міністра. Крім того, у понеділок починалася сесія Верховної Ради. На пряме запитання кореспондента стосовно дій команди В. Ющенка у парламенті він відповів обережно, але все-таки переконано: «Це окреме велике питання. Є ознаки, що Верховна Рада може приймати відповідальні рішення не в конфігурації відсутності людей в залі, а в активному обговоренні у сесійній залі. Є підстави говорити про утворення нової конфігурації більшості»[1].

На Майдані О. Зінченко заявив, що всеукраїнський політичний страйк розпочнеться з блокування міжнародних автомобільних шляхів у семи областях України – Волинській, Харківській, Львівській, Закарпатській, Сумській, Івано-Франківській та Чернігівській. До цілковитої перемоги триватиме, додав він, блокування всіх адміністративних будинків і насамперед – президентської адміністрації[2]. Про блокування міжнародних трас О. Зінченко згадав і в інтерв'ю кореспонденту «Української правди». Однак опозиція не перейшла до блокування шляхів – заходу, який додав би нової гостроти «гострому періоду». Очевидно, у додатковій гостроті, яка істотно позначилася б на економіці України, не було потреби. Відмова від блокування шляхів свідчила про те, що опозиція вже починала відчувати себе владою. Прихильники В. Ющенка обмежилися лише блокуванням будівель АП і Кабінету Міністрів України.

У четвер 25 листопада робили заяви і в коридорах влади. Президент України скликав у київському санаторії «Пуща-Водиця» Національну раду з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів влади та місцевого самоврядування, на якій заявив, що в існуючій ситуації потрібні виважені спільні дії. Прем'єр-міністр вторив йому, заявляючи при цьому, що не сприйме результатів виборів, поки не буде законним чином доведено їхню легітимність[3]. Зустрівшись ввечері з журналістами, В. Янукович признався, що був «неприємно вражений» оцінками деякими країнами політичних процесів в Україні. Розв'язання питань на вулиці шляхом тиску, закликів до революцій – «це відхід від демократичних норм, проголошуваних в країнах, які сьогодні роблять заяви на адресу України», – сказав він. «Іноді не дає працювати внутрішнє відчуття: не дай Бог,

[1] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41125-2-print

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4156. – 25.11.2004. – 12:54.

[3] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 25 листоп.

проллється людська кров», – додав він. Коментуючи протистояння в Києві, В. Янукович підкреслив: «Я просив і прошу своїх прибічників утриматися від поїздок в столицю, від протистояння. Але, наскільки мені відомо, в регіонах уже створюються комітети захисту Конституції. Люди вдаються до активних дій, щоб повернути країну в річище правових норм»[1].

Президент і прем'єр-міністр в один голос заявляли, що не допустять кровопролиття. Ці заяви могли бути декларативними, але їм надавали ваги три обставини. По-перше, вся відповідальність за кров лягала на Президента України, у якого не знаходилося особистих підстав ризикувати власним майбутнім. По-друге, політична верхівка України надто залежала від країн Заходу і боялася санкцій, які могли сильно позначитися на її матеріальному добробуті. По-третє, опозиція ретельно слідкувала за тим, щоб виключити екстремальні форми боротьби з властями, і не давала себе спровокувати.

У розмові з кореспондентом «Української правди» О. Зінченко не надав жодного значення інавгурації В. Януковича і навіть заявив: «Нас не цікавить ця подія»[2]. Через півтори години, відповідаючи на запитання журналістів, В. Ющенко висловився інакше: «Про яку інавгурацію може йти мова, коли на вулиці стоїть 300 тисяч людей? Я би не радив нікому робити інавгурацію»[3]. Різниця у судженнях цілком очевидна: перше належало революціонеру, друге – політику. Коли питання про інавгурацію поставили перед представником В. Януковича у ЦВК С. Гавришем, той відповів, що інавгурація могла б відбутися вже у четвер в палаці «Україна», але це неможливо внаслідок не оприлюднення результатів виборів у газетах «Урядовий кур'єр» і «Голос України». С. Гавриш відповідав як юрист. Все повинне було відбуватися відповідно до юридичних процедур. Оточення прем'єр-міністра не збиралося втрачати темп. Все робилося поспіхом, а перешкоди, що виникали, бажали долати будь-якими засобами. У цьому переконувало інтерв'ю, яке дав керівник виборчої кампанії В. Януковича С. Тігіпко журналістам агентства «Інтерфакс-Україна»: «Я переконаний, що процедура інавгурації повинна пройти якомога швидше, щоб не було двовладдя. Тому що до вступу Януковича на посаду всі повноваження знаходяться в руках Президента Леоніда Кучми».

Відповідаючи на запитання про можливість часткового або повного перегляду результатів виборів, С. Тігіпко пояснив: «Ніхто, навіть Верховний Суд не має права їх скасувати. Закон "Про вибори Президента України" приймався Верховною Радою за пропозицією опозиції, за нього проголосували 400 депутатів. І жодної юридичної підстави для скасування цього рішення у Верховного Суду немає. У нас є новий Президент – Віктор Федорович Янукович. Сьогодні ми повинні говорити про ті кроки, якими ми можемо зняти напругу в країні. Але при Президенті Вікторі Януковичі»[4]. Тактика уряду була чіткою: зберігаючи юридичну бездоганність розробленої ще перед виборами процедури передачі влади, не відволікатися на «розслідування» добре знаних фальсифіка-

[1] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41125-42-77

[2] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41125-2-print.

[3] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4188. 25.11.2004. – 16:18.

[4] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41125-35-77.

цій виборчого процесу, а якомога швидше позбавити Л. Кучму президентських повноважень, після чого розпочати «заспокоєння» країни.

Інавгурація В. Януковича призначалася на п'ятницю. Четвер в його штабі вирішили присвятити останній перед нею юридичній процедурі – друкуванню постанови ЦВК в офіційних газетах.

Оголошена в четвер керівником прес-служби Верховного Суду України Л. Шляпошниковою постанова забороняла Центрвиборчкому повідомляти про результати виборів 21 листопада до розгляду в суді скарги М. Катеринчука. Сам М. Катеринчук нагадав, що невиконання рішення Верховного Суду є кримінальним злочином, за який ст. 382 КК України передбачала позбавлення волі на строк до трьох років. Головний редактор «Голосу України», який мав своїм начальником голову Верховної Ради В. Литвина, відмовився друкувати постанову ЦВК. Головний редактор газети «Урядовий кур'єр», який мав своїм начальником прем'єр-міністра В. Януковича, зайняв менш рішучу позицію, але все-таки не наважився підписати до друку число газети з постановою ЦВК. Як розвивалися події далі, видно з листа трудового колективу редакції газети, який поширювався вже у п'ятницю 26 листопада[1]:

«26 листопада, уперше за 14 років свого існування не вийшла в світ газета "Урядовий кур'єр". Відбулося це не з вини редакції. Як відомо, у середу ЦВК прийняв постанову № 1264 "Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року і обрання Президента України" і № 1265 "Про оголошення результатів виборів Президента України", які, згідно з законом "Про вибори Президента України", ЦВК оприлюднить в газетах "Голос України" і "Урядовий кур'єр". Ці постанови ЦВК надійшли в редакцію в четвер о 17:00 і 17:50. І тоді ж прес-служба Верховного Суду України надіслала в редакцію повідомлення для друку, де було сказано: "Постановою Суду заборонено ЦВК офіційно оприлюднювати результати виборів і здійснювати будь-які дії, пов'язані з виконанням цієї постанови"... Враховуючи це, редакція підготувала чергове число без вказаних постанов для відправлення на комбінат "Преса України". В момент відправлення числа на комбінат в редакцію прибули офіційні представники засновника нашої газети – Кабінету Міністрів України – Табачник і Толстоухов. Всупереч аргументам головного редактора вони внесли зміни в це число газети, тобто поставили у нього вказані вище рішення ЦВК, підписали це число до друку і самі відправили його на комбінат без підпису головного редактора».

Отже, представники Кабінету Міністрів здійснили протизаконні дії. Працівники Кабінету зв'язалися з Центральним виборчим штабом В. Ющенка. Депутати від фракції «Наша Україна» П. Порошенко, П. Ігнатенко, Ю. Артеменко, Ю. Павленко, В. Король і Р. Зварич пізно ввечері зупинили друкарську машину видавництва «Преса України», на якій виготовлялося число газети «Урядовий кур'єр» з результатами голосування в другому турі і рішенням ЦВК.

[1] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Майдан Незалежності. Комітет національного порятунку. – 25 листоп.; http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41126-19-77

У п'ятницю, тобто на п'ятий день протистояння, внутрішнє життя Майдану стабілізувалося і навіть набуло деякої рутинності. Тимчасове містечко на Хрещатику налічувало вже понад 2 тис. наметів. Навпроти Головпоштамту знаходилася палатка реєстрації, за допомогою якої новоприбулі розшукували земляків, а поряд з нею – точка входу в містечко. Вхід на його територію суворо контролювався.

У п'ятницю в «Український правді» з'явилася кореспонденція «Міфи і правда наметового містечка», в якій розповідалося про побут учасників акції громадянської непокори. Кореспондент писав, що з їжею, яку приносили кияни, жителі містечка іноді не встигали справлятися. Один з них, який приїхав з Червонограда, поділився враженнями: «Ми їхали на порожнє місце, зі своєю їжею на 2–3 дні, а виявилося, що тут є де жити, про харчування взагалі мовчу, ми дома так не їмо, як нас тут харчують». Додержувалося, однак, залізне правило на весь період акції – заборона на алкоголь.

Життя в наметі наприкінці листопада не було комфортним. Люди приїжджали добре одягнутими, підшукати теплі речі на місці не було проблемою, але холод все-таки дошкуляв. Багатьох запрошували додому кияни. Тисячі жителів містечка залишалися на ніч в найближчих будівлях – Будинку профспілок, Українському домі, колишньому Жовтневому палаці, гуманітарному корпусі НАН України, в метро і навколишніх кафе. Вночі до містечка під'їжджали київські водії маршруток, вмикали пічки в салоні і давали теплий притулок тим, хто змерз[1].

Майдан Незалежності став гігантським мегафоном: сказане з його трибуни слово розносилося по всій країні. За допомогою супутникового зв'язку Майдан з'єднувався з багатьма країнами світу. Внаслідок величезної концентрації мобільних телефонів додзвонитися до людини, яка перебувала на Хрещатику, стало досить важко. Компанія «Київстар» змушена була оперативно встановити додаткові станції, щоб розв'язати проблему.

Керівники акції громадянської непокори зверталися з трибуни Майдану до своїх співвітчизників, щоб мобілізувати їх на ті або інші дії, попередити про небезпеку, розповісти про досягнення. Вранці у п'ятницю М. Томенко розповів про брутальні загрози, які масово надходили на адресу Верховного Суду. «Судді Верховного Суду сьогодні зазнають шаленого тиску, їх шантажують, залякують, їм погрожують розправою членів сімей. Усі ці погрози прямо чи опосередковано виходять від представників чинного режиму, які відчайдушно намагаються ухопитися за рятівну соломинку, прагнуть будь-якою ціною створити видимість легітимності. Після того як Верховний Суд фактично зупинив незаконне рішення Центральної виборчої комісії, на адресу суддів ВС посипався шквал погроз», – повідомив М. Томенко. За його словами, шантаж і залякування стали помстою суддям за заборону оголошувати В. Януковича президентом, поки не будуть розглянуті скарги на незаконні дії Центрвиборчкому. «Ми звертаємося до правоохоронних органів, представників силових структур і закликаємо за-

[1] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41126-4-print

безпечити недоторканність людей, які мужньо чинять опір нахабним погрозам і стоять на сторожі законності в нашій державі», – заявляв М. Томенко[1].

Вдень 26 листопада на Майдані пролунало звернення Комітету національного порятунку, адресоване молоді: «Ви є поколінням, яке народилося в часи незалежної України, дихало тільки повітрям свободи. Для вас демократичні цінності є природними. Молоді більше, як старшим, притаманні відчуття нового та прогресивного, прагнення чесності й справедливості. Молодь більш готова до змін та руху вперед. Розкажіть правду про те, що відбувається в країні, вашим друзям. Переконайте ваших батьків і вчителів: якщо вони залишаться осторонь "помаранчевої революції", то можуть остаточно втратити шанс на можливість жити в достойній державі, упевнено дивитися в завтрашній день! Ми знаємо, що ви – в авангарді подій. Ми чуємо ваше "ТАК!". Ваша щира підтримка й розуміння того, що відбувається на вулицях і площах країни, ваша енергія та ентузіазм викликають велику повагу. Скажімо "ні" фальсифікаціям та брехні! Досить неправди та лицемірства! Сьогодні, як ніколи, майбутнє країни залежить від вас. Нам нема чого боятися: ми захищаємо правду! Нам нема кого боятися: наша хода до перемоги мирна! Разом – переможемо»[2].

Цього дня у Верховній Раді розпочалося засідання узгоджувальної ради лідерів груп і фракцій. В. Литвин зазначив, що в Україні склалася ситуація тривладдя, і тому Верховна Рада повинна взяти на себе відповідальність, щоб усунути загрозу зіткнення політичних сил. Парламент повинен був знайти політичне рішення проблеми, на основі якого можна було б підшукати відповідну правову базу. Узгоджувальна рада погодилася провести в суботу позачергове засідання парламенту.

Ближче до вечора стало відомо, що член ЦВК М. Ставнійчук і секретар ЦВК В. Завалевська наполягають на терміновому, до засідання Верховного Суду, розгляді наявних в Центральній виборчій комісії скарг. Мета такого розгляду, на їхню думку, полягала у встановленні, чи вплинули зафіксовані 21 листопада порушення на результати голосування. У зв'язку з цим В. Завалевська написала заяву про те, що вона відкликає свій підпис з протоколу засідання про встановлення результатів другого туру. В. Завалевська і М. Ставнійчук мотивували свою вимогу тим, що раніше не знали про наявність численних скарг на порушення в ході виборів[3]. Їх демарш означав, що вже більше третини членів ЦВК висловлювали сумнів у достовірності народного волевиявлення. Ґрунт під ногами «новообраного» Президента України В. Януковича дедалі сильніше розхитувався.

Головною подією п'ятниці став круглий стіл – перший прямий діалог протиборствуючих сторін за участі авторитетних міжнародних посередників. Він став можливим завдяки ініціативі президента Польщі А. Кваснєвського. Звернувшись до Л. Кучми 23 листопада, А. Кваснєвський закликав його організувати діалог між В. Ющенком і В. Януковичем у присутності міжнародних посередників. Л. Кучма не заперечив ідеї, погодився з нею і В. Ющенко. Президент Польщі

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4259. – 26.11.2004. – 09:27.

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4289. – 26.11.2004. – 15:50.

[3] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41126-28-77

переговорив з канцлерами Німеччини і Австрії, президентами Чехії, Франції і США, прем'єр-міністром Нідерландів (який в цей час головував в Євросоюзі). 25 листопада в Гаазі відбувся саміт Росія – Євросоюз, центральним пунктом якого стало обговорення ситуації в Україні. В. Путін змушений був погодитися з тим, що Росія візьме участь у круглому столі в Києві нарівні з представниками Європейського Союзу.

Вранці і вдень 26 листопада до Києва прибули зарубіжні учасники круглого столу, який мав розпочатися о 19:00 у Маріїнському палаці: президент Польщі А. Кваснєвський, президент Литви В. Адамкус, генеральний секретар ОБСЄ Я. Кубіш, представник Євросоюзу з питань зовнішньої політики та політики безпеки Х. Солана, спікер Державної Думи РФ Б. Гризлов. Учасниками діалогу В. Ющенко – В. Янукович з української сторони були Президент Л. Кучма і голова Верховної Ради В. Литвин.

Тим часом прихильники В. Януковича, які приїхали з Донбасу і перебували у столиці вже кілька днів, зібралися на площі перед залізничним вокзалом. В 16:00 тут розпочався мітинг, на який зібралося до 15 тис. громадян – як киян, так і приїжджих. Перед поїздкою в Маріїнський палац В. Янукович заїхав на привокзальну площу і виступив з короткою промовою. Судячи з наведених нижче уривків, вона була його власним експромтом: «Я прийшов, щоб висловитись: зараз відбувається в Україні антиконституційний переворот, який ініціював пан Ющенко. Це антиконституційні дії. Ми має зробити все, щоб антиконституційний переворот не відбувся. Я вірю в закон і вірю в Конституцію... Мені дороге життя будь-якої людини. Ніяка влада мені не потрібна, якщо проллється кров. Я зараз від вашого імені їду на переговори з групою європейською. Яка приїхала до Києва. Буду з ними вести переговори від вашого імені. І сьогодні я викликаю на переговори цього шкодливого кота Леопольда – Ющенка. І сьогодні після переговорів я приїду до вас на зустріч. Ми ніколи не підемо на те, щоб розділити Україну. Я вас люблю усіх. Для мене ви усі однакові»[1].

В п'ятницю порівняно з понеділком ситуація сильно змінилася. У понеділок, відповідаючи на проголошену В. Ющенком акцію громадянської непокори, Генеральна прокуратура, МВС і СБУ погрожували її учасникам адміністративною і кримінальною відповідальністю. У п'ятницю В. Янукович клявся, що йому непотрібна заплямована кров'ю влада. «Партія влади» за цей тиждень почала сумніватися в тому, що утримається на політичному Олімпі. Керівники силових відомств втратили певність у тому, що їхні накази виконуватимуться. Керівники держави зрозуміли, що політичні можливості Росії обмежені, незважаючи на явну ворожість Кремля до В. Ющенка. Л. Кучма змушений був погодитися на втручання міжнародних посередників у внутрішню політичну боротьбу.

Круглий стіл закінчився після 22-ї години і виявився безрезультатним. Власне, на результат ніхто й не розраховував. Жодна зі сторін не відчувала себе переможеною. Це підтвердив й Л. Кучма, який сказав журналістам: «Сьогодні частина населення проголосувала за Віктора Януковича, а друга частина – за Віктора Ющенка, але це не причина, щоб хтось відчував себе переможеним,

[1] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 307.

хтось переможцем»[1]. Майдан добився того, що В. Ющенко знову став на один рівень з провладним кандидатом у президенти – як кандидат у президенти. Вже не було мови про інавгурацію В. Януковича.

Л. Кучма заявив, що сторони розпочинають політичні переговори, щоб знайти шляхи мирного врегулювання кризи в Україні. Декларація про наміри містила у собі чотири тези:

- при розв'язанні конфлікту не застосовувати сили;
- розпочати переговорний процес уже сьогодні;
- негайно створити робочі групи для ведення переговорів;
- просити Верховний Суд України швидко, гласно і прозоро розглянути скарги про фальсифікації виборів у другому турі.

Представники Європейського Союзу Х. Солана і Я. Кубіш, президенти А. Кваснєвський та В. Адамкус і голова Державної Думи Росії Б. Гризлов висловили готовність й надалі сприяти проведенню переговорного процесу під час вирішення цих проблем[2].

Одразу після закінчення круглого столу В. Ющенко прибув на Майдан Незалежності і виклав перед усіма п'ять умов, на яких він погодився вести переговори із владою:

- прийняття закону про заборону відкріпних талонів;
- розпуск ЦВК і сформування нового ЦВК на паритетних засадах від В. Ющенка і В. Януковича;
- рівний доступ кандидатів в президенти України до ЗМІ;
- відмова від використання «адміністративного ресурсу»;
- повний і жорсткий контроль за виборами з боку ОБСЄ.

З цієї платформи В. Ющенко не зійшов у всіх наступних контактах з представниками влади і міжнародними посередниками. Змінюватися могла тільки дата повторного голосування – залежно від технічної можливості підготуватися до виборів у той або інший строк.

Для ведення переговорів були сформовані робочі групи. В робочу групу від В. Ющенка увійшли І. Плющ, А. Кінах, О. Зінченко і П. Порошенко, від В. Януковича – Л. Кравчук, С. Тігіпко, С. Гавриш і Р. Богатирьова.

На круглому столі В. Янукович сказав, що сьогодні з Донецька на Київ їде 10 тис. осіб, і він готовий дати їм вказівку повернутися, щоб попередити протистояння. В. Ющенко відповів, як він розповідав на Майдані: «Не робіть цього. Хай везуть ще 10 тисяч, 20 тисяч... Вони будуть стояти біля стадіону, ми привеземо їм панчохи, рукавички, теплий одяг, і через півдня вони будуть нашими партнерами». І далі, звертаючись до присутніх на Майдані, він додав: «З людей, які приїхали з Донецька, на привокзальній площі залишилося 5 тисяч, і ми запрошуємо їх на цю площу»[3].

Тим часом на периферії політичної боротьби становище радикалізувалося. Визначилися регіони, в яких ситуація почала загострюватися особливо швидко. Внаслідок безвладдя в столиці провінція починала жити своїм життям.

---

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4343. – 26.11.2004. – 23:07.

[2] Там само.

[3] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41126-40-77

В другій половині дня подав у відставку голова Львівської державної адміністрації О. Сендега. Працівники ОДА заявили про своє підпорядкування обласному виконавчому комітету. На знак цього над приміщенням Львівської обласної адміністрації поряд з національним прапором було піднято помаранчевий прапор В. Ющенка[1].

Одночасно Чернівецька обласна рада після попередніх трьох невдалих спроб набрати депутатський кворум проголосувала за визнання В. Ющенка Президентом України, а також висловила недовіру діючому складу ЦВК й відмовилася визнати оприлюднені нею результати президентських виборів[2].

Тернопільська міська рада «у зв'язку зі спробою державного перевороту в Україні, причетністю до неї структур державної виконавчої влади» прийняла рішення:

- визнати на території міста дію виключно рішень та розпоряджень чинного Президента України В. Ющенка та Комітету національного порятунку;
- звернутися до правоохоронних органів міста та області, військових частин з вимогою негайного визнання чинного Президента України В. Ющенка;
- попередити керівників та працівників правоохоронних органів, командирів та солдатів військових частин, посадових осіб органів державної виконавчої влади про відповідальність за виконання злочинних наказів та розпоряджень[3].

В Ужгороді на площі перед Закарпатським обласним музично-драматичним театром зібралося до 25 тис. громадян. За повідомленням керівника Ужгородського міського Комітету національного порятунку А. Колібаби, співробітники ДАІ перекрили під'їзди до Ужгорода з боку Мукачевого та Великоберезнянського району, не пропускаючи в обласний центр людей із районів Закарпаття, які бажали висловити свою позицію й підтримати «народного Президента», а також маніфестантів у Києві[4].

Чернігівська обласна рада визнала В. Ющенка Президентом України, обраним в ході другого туру виборів 21 листопада. Депутати Чернігівської міської ради не підтримали своїх колег. Народний депутат М. Рудьковський (СПУ) закликав учасників мітингу на центральній площі Чернігова блокувати мерію і не випускати депутатів міськради, поки вони не приймуть рішення на підтримку В. Ющенка[5].

Харківський губернатор Є. Кушнарьов (у недалекому минулому голова Адміністрації Президента, один з небагатьох народних депутатів, який на історичному засіданні парламенту 24 серпня 1991 року не проголосував за незалежність країни), виступаючи на площі Свободи, заявив: «Ми поважаємо

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4320. – 26.11.2004. – 19:40.

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4335. – 26.11.2004. – 20:46.

[3] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 290.

[4] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4268, 4273, 4274, 4304. – 26.11.2004. – Від 12:06 до 17:58.

[5] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41126-15-77

Західну Україну, але ми ніколи не будемо гнути свої спини перед Галіцією! Не вчите нас жити! Я запевняю вас, що в Харківській області не буде ні донецької, ні львівської влади – буде лише харківська влада!»[1]. Ввечері надзвичайна сесія Харківської обласної ради обрала Є. Кушнарьова своїм головою і з його подачі прийняла постанову «Про заходи щодо стабілізації суспільно-політичної ситуації в області». Обласна рада визнала недійсними всі рішення про делегування своїх повноважень обласній державній адміністрації. Утворювалися виконавчі комітети обласної і районних рад, вони наділялися повноваженнями органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. Є. Кушнарьов обирався головою виконкому обласної ради. Управління Державного казначейства України в Харківській області і управління Національного банку України в Харківській області зобов'язувалися припинити відрахування коштів до державного бюджету. Управління МВС України в Харківській області, Управління МВС на Південній залізниці і Головне управління МНС України в Харківській області з їх підрозділами підпорядковувалися виконкому обласної ради. Заступнику голови виконкому обласної ради В. Дулубу доручалося розробити та затвердити пропозиції щодо правової основи діяльності народних добровільних дружин та приступити до їх формування. Харківська телерадіокомпанія і Харківський обласний радіотелевізійний передавальний центр підпорядковувалися виконкому обласної ради, а трансляція на території області передач телекомпанії «Ера», «П'ятого каналу» і «Сьомого каналу» припинялася. Найголовнішим заходом «стабілізації суспільно-політичної ситуації в області» став 13-й пункт постанови, який слід навести дослівно:

«Доручити голові обласної ради, голові виконавчого комітету обласної ради Кушнарьову Є.П. координацію спільних дій зі стабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні з Верховною радою Автономної Республіки Крим, Донецькою, Дніпропетровською, Запорізькою, Луганською, Одеською, Херсонською, Миколаївською обласними радами, Севастопольською міською радою та термінове обговорення з керівництвом зазначених рад питання щодо створення на базі цих регіонів Східно-Південної Автономної Республіки»[2].

Сепаратизм був останньою крапленою картою, яка ще залишалася в колоді у команди В. Януковича. Вона спробувала організувати масштабний шантаж суспільства загрозою сепаратизму, щоб не втратити влади на ще підконтрольній їй території. Те, що не в Є. Кушнарьові була справа, що корені його «ініціативи» сягали столиці, показували події в сусідній Луганській області.

26 листопада на центральній площі Луганська відбувся мітинг прихильників В. Ющенка, який зібрав 3500 громадян. Учасники мітингу прийняли резолюцію, в якій оголошували про підтримку всеукраїнської акції протесту проти фальсифікації виборів, визнання Президентом України В. Ющенка і створення Луганського обласного Комітету національного порятунку. Вони звернулися до жителів Луганщини із закликом їхати в Київ на захист конституційних прав та приєднуватися до масових акцій в Луганській області[3].

---

[1] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41127-4-77

[2] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 296–297.

[3] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4300. – 26.11.2004. – 17:33.

Одночасно з мітингом в Луганську проходила сесія обласної ради. Голосами 84 депутатів при одному проти рада проголосувала за створення виконавчого комітету, якому передавалася вся повнота влади на території області. Виконком очолив голова Луганської обласної державної адміністрації О. Єфремов. Новостворений орган влади мав розробити комплекс заходів з координації діяльності відповідних виконкомів на місцях. Районні ради повинні були провести терміново позачергові сесії, на яких створити власні виконавчі комітети.

28 листопада в Сєвєродонецьку мав відбутися з'їзд органів місцевого самоуправління і виконавчої влади південно-східних територій України. Обласна рада Луганщини підтримала ідею скликання з'їзду, на якому планувалося проголошення автономної Південно-Східної республіки. На суботу планувався годинний попереджувальний страйк на всіх підприємствах області. На сесії звучали вимоги не відвантажувати вугілля в західні області України, припинити подавати електроенергію за межі області і здійснювати виплати в державний бюджет[1].

Пізно ввечері помічник голови Луганської обласної ради О. Сидоренко дав деякі пояснення сенсаційній постанові облради під назвою «Про зміцнення організаційної структури місцевої влади в Луганській області». Він заявив, що після нормалізації ситуації в Україні новоутворений орган влади буде ліквідований. О. Сидоренко заперечив також повідомлення деяких ЗМІ про те, що депутати обласної ради затвердили рішення про створення «Автономної Південно-Східної Української республіки». Він зазначив, що рада винесла на розгляд з'їзду в Сєвєродонецьку «пропозиції про організацію робочої групи по створенню і формуванню податкової, платіжної, банківської, фінансової системи південно-східних територій». Ці пропозиції сформульовані, як він підкреслив, з метою забезпечення безпеки територій в умовах, коли блокована робота центральних органів влади. На його думку, на з'їзді пропозиції щодо управління територіями обговорюватимуться «в рамках тієї політичної ситуації, яка складеться на той момент»[2].

Після невдалої спроби вмістити в офіційних газетах постанову ЦВК про обрання В. Януковича Президентом України керівники держави могли б докласти зусиль, щоб наступного дня все-таки надрукувати її. Однак наступного дня в столицю України прибули міжнародні посередники високого рангу і керівники держави не наважилися, мабуть, проігнорувати заборону Верховного Суду на друкування постанови.

Здавалося б, круглий стіл за участі міжнародних посередників закінчився провалом. Але цей провал обернувся фактичною перемогою опозиції. Вона знову здобула право боротися за пост Президента України завдяки адресованому обом претендентам заклику домовитися між собою. У цьому світлі публікація постанови ЦВК про обрання В. Януковича втрачала сенс незалежно від заборони Верховного Суду.

23 листопада парламентська більшість проігнорувала заклик В. Литвина

[1] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41126-24-77

[2] http://crym.pravda.com.ua/news/2004/11/26/3004716/

оцінити становище в країні і створила ситуацію, яку футболісти називають штучним положенням поза грою. Однак кумулятивний ефект трьох днів Майдану вніс розгубленість у лави депутатів президентсько-урядової більшості.

Опівдні 27 листопада, коли почалося позачергове засідання Верховної Ради, присвячене розгляду політичної кризи в країні, у сесійній залі зареєструвалися понад 400 депутатів. Впродовж наступних чотирьох годин їх кількість збільшилася до 429 осіб. Тепер кожний, хто мав можливість прибути в зал засідань, вважав своїм обов'язком зареєструватися і в ході поіменного голосування висловитися по суті обговорюваного питання. На тлі породженого революцією колапсу виконавчої влади різко зросло значення двох інших «гілок» – судової і законодавчої. Судова влада продемонструвала свою самостійність забороною публікації постанови ЦВК про обрання В. Януковича. Тепер на політичній авансцені опинялися народні депутати.

Першим пунктом постанови «Про політичну кризу в державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України» Верховна Рада визнала недійсними результати повторного голосування, оскільки воно відбулося з порушеннями виборчого законодавства і не відображало повною мірою волевиявлення народу. За цей пункт з таким поясненням причини проголосували 323 депутати з 425.

Прийняття першого пункту резолюції автоматично тягнуло за собою виявлення недовіри Центральній виборчій комісії «у зв'язку з неналежним виконанням нею своїх обов'язків». Цей пункт підтримали 270 народних депутатів.

Третім пунктом Президенту України пропонувалося до 1 грудня внести на розгляд Верховної Ради подання щодо дострокового припинення повноважень членів ЦВК, а також щодо кандидатур на посади членів ЦВК, попередньо узгодивши їх з депутатськими фракціями і групами.

Четвертою статтею депутати призначили на 29 листопада розгляд Верховною Радою питання про створення Тимчасової слідчої комісії парламенту з розслідування масових порушень виборчого законодавства й обставин установлення підсумків голосування на виборчих дільницях, у територіальних виборчих округах і результатів виборів Президента України в 2004 році. П'ятою статтею Комітету з питань державного будівництва й місцевого самоврядування рекомендувалося забезпечити підготовку й внесення на розгляд парламенту у дводенний строк законопроекту про внесення змін до Закону «Про вибори Президента України» або відповідного законопроекту, в якому пропонувалося б встановити запобіжники для фальсифікації виборів, зокрема щодо використання відкріпних талонів. Шоста стаття передбачала доопрацювання та внесення на розгляд в період з 1 по 3 грудня законопроекту «Про внесення змін до Конституції України». Сьомою статтею пропонувалося В. Ющенку та В. Януковичу сісти за стіл переговорів для подолання політичної кризи та підписання відповідної угоди. Восьмою статтею органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування рекомендувалося забезпечити дотримання у своїй діяльності Конституції й законів України, а також безперебійну роботу лікарень, навчальних закладів, транспорту, комунальних служб, підприємств зв'язку, надавати дієву допомогу правоохоронним органам відносно забезпечення конституційних прав

громадян. У цілому постанова була проголосована конституційною більшістю, і за її прийняття висловилося 307 депутатів[1].

Прийняття такої постанови Верховної Ради було очікуваним. Затиснуті в кліщі між народом, який прийшов під стіни Верховної Ради, і урядом, який міг зруйнувати їх бізнес, депутати цього разу прислухалися до народу. Неабияку роль у такому рішенні відіграла одностайна позиція країн Заходу, від яких теж залежав бізнес багатьох депутатів. Нарешті, на передній план виступав пов'язаний з виборами психологічний чинник. Давно розробленим сценарієм Верховна Рада була усунута від виборчого процесу, її рішення з приводу результатів виборів не могли мати юридичного змісту. Але завдяки самій логіці політичної ситуації, яка склалася після виборів, наполяганням опозиційних партій і зусиллям свого голови парламент змушений був висловитися з приводу фальсифікацій народного волевиявлення, що відбулися у відкритих формах і були засуджені усім світом.

Прийнята Верховною Радою постанова мала не тільки рекомендаційний характер для інших гілок влади, як всі її постанови. Виступаючи в ефірі телеканалу «Інтер», І. Плющ наголосив на політичних і морально-етичних аспектах цієї парламентської постанови[2]. Верховний Суд, який мав розглянути у понеділок скарги опозиції, повинен був врахувати тепер, окрім суто юридичних аспектів, не лише зовнішню і внутрішню загальнополітичну ситуацію, що склалася після другого туру виборів внаслідок очевидних фальсифікацій, а й позицію законодавчого органу влади.

Політологи, у яких агентство «Інтерфакс-Україна» взяло в суботу ввечері інтерв'ю, високо оцінювали постанову Верховної Ради. В. Полохало сказав, що парламент висловив вотум недовіри штабу В. Януковича і позиції В. Путіна, яка зводилася до безумовного визнання переможцем другого туру чинного прем'єр-міністра. Прогнозуючи розвиток ситуації, В. Полохало зазначив, що Верховна Рада своєю постановою дала сигнал для Верховного Суду. «Чи буде остаточний вердикт Верховного Суду висловлений у повторному голосуванні, чи він буде висловлений у визнанні недійсними, скажімо, голосування в Донецькій і Луганській областях, де було майже 100 відсотків виборців, це вже не є істотним, – сказав політолог. – Це є кроком до розв'язання проблеми демократичної кризи і кризи самої виборчої системи в юридичній площині». В. Небоженко теж вважав, що невизнання Верховною Радою підсумків другого туру голосування переводило конфлікт між владою і опозицією в легітимну сферу. На його думку, це рішення створювало «велике поле маневру для Верховного Суду»[3].

Виконуючи рекомендації круглого столу, народні депутати, які входили до складу робочих груп обох кандидатів у президенти, зустрілися після засідання парламенту, щоб обговорити ситуацію. У згаданому вище інтерв'ю телеканалу «Інтер» І. Плющ сказав, що ця зустріч свідчила «про справжнє бажання досягти компромісу». Але в чому мав полягати компроміс? Утворення цих робочих груп на круглому столі засвідчувало лише те, що державне керівництво України і

[1] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 261–262.

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4385. – 27.11.2004. – 20:50.

[3] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41127-27-77

міжнародні посередники понизили статус В. Януковича. З новообраного Президента України він знову став кандидатом в президенти і мусив домовлятися з іншим кандидатом невідомо про що.

Якщо ця рекомендація круглого столу виявилася контрпродуктивною, то інша – відносно припинення блокади державних установ – була проігнорована опозицією. Вона продовжувала акцію громадянської непокори. Будинок АП був блокований з усіх напрямків. На Банковій залишалися чотири десятки наметів. На території наметового містечка були розміщені пункти обігріву і біотуалети. З боку вулиць Шовковичної, Лютеранської та Інститутської будинок АП був перекритий автобусами і автомобілями, біля яких всю ніч стояли сотні людей.

Так само була перекрита будівля Кабінету Міністрів. Біля кожного під'їзду стояли десятки одягнутих в помаранчеві кольори людей, які нікого не пропускали. Кілька сотень пікетувальників розмістилися в парку навпроти Кабміну і майже безперервно били в порожні металеві бочки.

У 18:15 Польське телебачення (супутниковий канал TV Polonia) встановило прямий телеміст з Майданом Незалежності. У Варшаві на площі біля пам'ятника Ю. Пілсудському в цей час відбувався мітинг і концерт «Київ – Варшава – загальна справа». Ініціаторами концерту виступили студенти варшавських вишів, мерія, громадська ініціатива «Наш вибір – Україна» і «Союз українців у Польщі». Мер Варшави Л. Качинський і перший прем'єр-міністр посткомуністичної Польщі Т. Мазовецький у своїх виступах підтримали людей, які зібралися на Майдані Незалежності.

Відбираючи для аналізу події неділі 28 листопада, слід зупинитися на чотирьох: з'їзді в Сєвєродонецьку, засіданні РНБО, ультиматумі опозиції Л. Кучмі та спробі влади застосувати силу щодо народу, який вийшов на вулиці і майдани. Напередодні вирішальної проби сил у понеділок, 29 листопада, ці події об'єднувалися у певну цілісність.

Як всі знали, Верховний Суд мав розглянути питання про оголошення недійсною перемоги В. Януковича в другому турі президентських виборів. З урахуванням адресованої В. Януковичу і В. Ющенку рекомендації круглого столу домовитися між собою, а також беручи до уваги постанову Верховної Ради про визнання результатів другого туру недійсними і призначення повторного голосування, вердикт Верховного Суду був досить-таки прогнозованим. Судді повинні були врахувати масштаби цілком очевидного викривлення народного волевиявлення в другому турі, тобто солідаризуватися з постановою Верховної Ради. Об'єднання дій законодавчої і судової влади переводило проблему президентських виборів з політичної в юридичну площину, тобто відкривало шлях до подолання кризи способом, уже рекомендованим Верховною Радою. В. Янукович, який відчував себе Президентом України, втрачав цей омріяний пост і навіть перспективу дальшого життя в політиці.

Можна не сумніватися, що загроза прийняття Верховним Судом найбільш логічного і природного рішення тиснуло на свідомість усіх представників «партії влади». Політичні діячі першого ешелону в оточенні В. Януковича про це старалися не говорити, що цілком зрозуміло. Однак член Партії регіонів,

народний депутат України від міста Червоний Луч Л. Кириченко до таких осіб не відносилася і надто великої відповідальності за свої слова не відчувала. Тому вона вискочила на трибуну з'їзду в Сєвєродонецьку і заявила: рішення Верховного Суду слід ігнорувати, депутати повинні роз'їхатися по своїх районах і створювати загони на захист В. Януковича[1].

З'їзд розпочався о 13:00 і був освячений присутністю самого В. Януковича. Гострих висловлювань на ньому не бракувало. В. Янукович, який висунув ідею з'їзду і приклав немало зусиль для його організаційного забезпечення у стислі строки, скромно заявив, що дотримуватиметься усіх рішень, які приймуть депутати різних рівнів у Сєвєродонецьку.

«Партія влади» в особі Президента України Л. Кучми і голови Верховної Ради В. Литвина під час круглого столу порекомендували йому знайти спільну мову з В. Ющенком. Таку поведінку з боку Л. Кучми він сприймав як зрадництво, хоч політична криза, що переростала в революцію, була ініційована його власними діями під час другого туру голосування. У ситуації, що створювалася, В. Януковичу залишалося апелювати до регіонів, які підтримали його на виборах, і до друзів з Росії.

Виявилося, однак, що в Сєвєродонецьку з російськими друзями стало сутужно. Єдиною офіційною особою серед них був радник посольства Російської Федерації в Україні А. Корсун. Присутнього на з'їзді мера Москви Ю. Лужкова не можна було вважати офіційним представником президента РФ внаслідок самостійного становища в російському істеблішменті і властивої йому епатажності. Не всі з присутніх це розуміли, і тому емоційний виступ Ю. Лужкова зустріли з ентузіазмом.

Виступаючи одразу після В. Януковича, Ю. Лужков назвав з'їзд «історичним форумом» і нагадав, що В. Путін першим поздоровив лідера Партії регіонів і прем'єр-міністра України з перемогою. «З одного боку, – сказав Лужков, – ми бачимо цей апельсиновий підгодований шабаш, який претендує на те, що він представляє більшість України, а з іншого – бачимо спокійну силу, яка зібралася у цьому залі». Завершуючи виступ, Ю. Лужков вигукнув: «Я, як мер Москви, готовий зняти свій улюблений кашкет, щоб бути схожим на Януковича!» Зал зустрів заяву бурхливими оплесками[2].

Ю. Лужков задав тон, і виступаючі змагалися з ним у радикальності формулювань:

1) губернатор Одеської області С. Гриневецький: «Київ гнилий, він здався і у ньому володарює гетьманщина»;

2) голова Донецької обласної ради, колишній керівник кондитерського холдингу «Київ-Конті» Б. Колесніков: «треба створювати федеративну південно-східну республіку зі столицею у Харкові»;

3) губернатор Харківської області Є. Кушнарьов: «Я хочу нагадати, що до Києва 400 км, а до Росії – 40 км. Ми не нав'язуємо Галичині свій спосіб життя, але не дозволимо Галичині вчити нас жити»[3].

---

[1] Мокін Б. Що за горизонтом? – Вінниця, 2005. – С. 353–354.

[2] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41128-11-77

[3] Мокін Б. Що за горизонтом? – С. 353.

Готуючи з'їзд в Сєвєродонецьку, команда В. Януковича встигла придумати нову назву для задуманого державного утворення – «Південно-Східна Українська Автономна Республіка». Гострі на язик журналісти одразу придумали й абревіатуру: ПіСУАР. Але прийняті в Сєвєродонецьку Всеукраїнським з'їздом депутатів органів місцевого самоуправління документи свідчили, що з великої хмари покрапав малий дощ.

Не всі керівники південних та східних областей підтримували В. Януковича з однаковим ентузіазмом. Голова Верховної Ради АРК Б. Дейч і голова Ради Міністрів Криму С. Куніцин взагалі залишилися в Сімферополі. Від Криму брали участь у цьому з'їзді депутати – члени кримського штабу В. Януковича. Мер Севастополя Л. Жунько казав: «Насамперед ми маємо подумати про те, як нам жити у спільному домі – Україні, як зберегти єдність держави». На його думку, «конфлікт мають вирішувати політики шляхом переговорів і прийняття прийнятного для усього українського народу рішення»[1].

Виступаючи на з'їзді в Сєвєродонецьку, голова Луганської обласної ради В. Тихонов підкреслив, що метою його є створення Міжрегіонального союзу органів місцевого самоуправління і його координаційної ради. «Питання про автономію не ставиться, в усякому разі – поки що», – наголосив він[2].

Одразу після з'їзду мер Сєвєродонецька В. Грицишин дав інтерв'ю представникові Центрального виборчого штабу В. Ющенка. «Сьогодні в Сєвєродонецьку, – сказав він, – було прийнято виважене рішення. Я знаю, що готували зробити насправді. Але, на щастя, вистачило розуму зважено прийняти рішення. Насамперед треба подякувати голові Луганської обласної ради Володимирові Тихонову, який заявив, що Луганська область не буде відділятися від України. Ми проти створення автономії», – наголосив мер Сєвєродонецька. Він повідомив також, що зараз перебуває у відпустці й далеко від свого міста, але неодноразово телефонував В. Тихонову та обговорював із ним ситуацію, що склалася, схиляючись до думки, що не може бути й мови про створення автономії. «Тому я дуже хвилювався, очікуючи рішення з'їзду», – признався Володимир Грицишин[3].

Свідчення В. Грицишина дозволяє зробити висновок про те, що задуми В. Януковича були більш масштабними. Мабуть, він не бажав обмежуватися простим попередженням Києву, а планував здійснити реальні кроки щодо розколу України, щоб здобути собі більш широку, ніж Донецька область, базу підтримки у боротьбі за владу. Однак без усякої підказки з центру його не підтримали керівники АРК, які вже мали автономний статус і небезпідставно сумнівалися, чи поліпшиться він в більш широкому автономному утворенні східних і південних областей. Не підтримали В. Януковича в його прагненні до негайних рішучих дій й керівники південно-східних областей – всі, крім Донецької. Донецька обласна рада о 22:00 зробила конкретний крок і призначила на 5 грудня референдум щодо автономії Донецької області[4].

---

[1] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41128-11-77

[2] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 28 листоп.

[3] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4427. – 28.11.2004. – 18:36.

[4] Колесников А. Первый Украинский. – С. 299.

Л. Кучма досить невиразно реагував на сепаратистські заяви. Зокрема, він не виступив перед громадськістю після засідання Ради національної безпеки і оборони України, яке почалося в 12:00 у Конча-Заспі. Підсумки засідання РНБО озвучив в 16:17 її секретар В. Радченко. Рішення були прогнозованими, але неконкретними: неприпустимо застосовувати силу в процесі розв'язання конфлікту між прихильниками обох кандидатів у президенти; неприпустимо створювати перешкоди в роботі інститутів влади маніфестантами з обох сторін; неприпустимо закликати до регіонального сепаратизму, який несе загрозу територіальній цілісності України.

На сєвєродонецький з'їзд відгукнулася команда В. Ющенка. У виступі на Майдані Незалежності В. Ющенко повідомив, що Комітет національного порятунку вимагає порушити кримінальні справи проти посадовців, які закликають до сепаратизму. Коментуючи заяви організаторів з'їзду, В. Ющенко сказав: «Комітет національного порятунку застерігає учасників з'їзду від ухвалення будь-якого рішення, яке загрожує національним інтересам України». Він наголосив, що посадовці, які закликають до сепаратизму, будуть відповідати перед законом згідно зі 110-ю статтею Кримінального кодексу України[1].

Спекуляції на ідеї сепаратизму в тій чи іншій формі, які здійснювалися в ім'я корисливих інтересів окремих політиків, вплинули на настрої населення, тобто руйнівно позначилися на молодій національній державності. Про це свідчить зіставлення опитувань, здійснених у 2004 році з інтервалом у п'ять місяців.

Наприкінці червня – на початку липня 2004 р. соціологічна служба Центру ім. О. Разумкова провела дослідження в АРК, Донецькій, Житомирській, Львівській, Полтавській і Харківській областях. У кожному регіоні було опитано в середньому по 600 осіб віком від 18 років у 17–18 населених пунктах різного типу. Були одержані такі відповіді на запитання «Чи вважаєте Ви, що Ваш регіон...? (у відсотках)[2]:

Таблиця 20

	АРК	**Донецька обл.**	**Житомирська обл.**	**Львівська обл.**	**Полтавська обл.**	**Харківська обл.**
I. ...повинен мати більше самостійності у вирішенні власних проблем						
Так	80,8	80,5	48,7	76,7	62,0	66,8
Ні	13,3	5,7	41,0	10,2	20,8	21,4
Важко відповісти	5,9	13,8	10,3	13,1	17,2	11,8
II. ...повинен мати широку автономію						
Так	58,5	45,5	13,0	22,7	22,5	27,2
Ні	29,7	27,8	68,8	47,2	53,0	53,2
Важко відповісти	11,8	26,7	18,2	30,1	24,5	19,6
III. ...повинен вийти зі складу України						
Так	17,7	5,2	0,5	0,7	0,8	3,2
Ні	72,3	80,8	83,3	97,3	89,3	86,0
Важко відповісти	10,0	14,0	16,2	2,0	9,9	10,8

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4402. – 28.11.2004. – 14:53.

[2] Литвиненко О. Регіони України напередодні президентських виборів 2004 р. (порівняльний аналіз) // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 10. – С. 36.

Соціологи відібрали регіони, типові для чотирьох зон України – півдня, сходу, центру і заходу. Характерно, що навіть у Криму, де сепаратистські настрої цілеспрямовано підігрівалися, кількість тих, хто бажав, щоб його регіон вийшов зі складу України, виявилася невеликою.

Іншого характеру опитування (не зовсім зіставне з попереднім) було проведене тією ж організацією у 118 населених пунктах всіх регіонів України з 6 по 9 грудня 2004 р. Були одержані такі відповіді на запитання «Як Ви ставитеся до ідеї створення незалежної держави на основі південно-східних областей України?» (у відсотках)[1]:

Таблиця 21

Зона і регіон	Підтримую	Не підтримую	Важко відповісти
Захід	0,8	97,1	2,1
Центр	2,1	92,0	5,9
Південь	10,6	74,1	15,3
Схід	18,9	68,2	12,9
Донецька, Луганська і Харківська обл.	24,3	62,5	13,2
Донецька обл.	40,8	40,3	18,9

Таблиця 21 цікава сама по собі, навіть без порівняння з попередньою. Вона показує, що ідея відокремлення південно-східних областей на засадах автономії або цілковитого відділення була мертвонародженою, тому що не знаходила підтримки серед населення. Але динаміку настроїв в цитаделі В. Януковича можна порівняти, і вона вражає. Менш ніж за півроку кількість тих, хто в Донецькій області висловлювався за відділення від України, зросла з 5,2 % до 40,8 %!

28 листопада Л. Кучма мав зустріч з В. Ющенком, І. Плющом і В. Литвином, але вона виявилася безрезультатною. Виступаючи на Майдані Незалежності, лідер СПУ О. Мороз вказав, що після першого засідання утворених на круглому столі робочих груп продовжувати їх діяльність президент і прем'єр-міністр не бажають. «Замість цього, – додав Мороз, – Янукович спільно з мером Москви бере участь у заходах, спрямованих на порушення територіальної цілісності України. Комітет національного порятунку заявляє про відповідальність Кучми та Януковича за зрив переговорного процесу й про застосування адекватних гостроті ситуації дій для розв'язання конфлікту»[2].

Такими адекватними діями став ультиматум Комітету національного порятунку, також озвучений на Майдані Незалежності. Протягом 24 годин Л. Кучма повинен був виконати чотири умови:

1. Звільнити В. Януковича з посади прем'єр-міністра за сприяння фальсифікації виборів, участь у сепаратистських акціях.

2. На вимогу постанови Верховної Ради від 27 листопада негайно внести на розгляд парламенту кандидатури нового складу Центрвиборчкому.

3. Звільнити з посад керівників Донецької, Луганської та Харківської обласних адміністрацій – ініціаторів розколу України.

[1] Там само. – С. 44.

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4438. – 28.11.2004. – 23:20.

4. Дати термінове доручення Генпрокурору й СБУ порушити кримінальну справу проти сепаратистів – розкольників України. У разі невиконання ультиматуму «ми будемо розцінювати бездіяльність Кучми як злочин проти народу із наслідками, які передбачено Кримінальним кодексом України», говорилося в ультиматумі. «Якщо не буде виконано вимогу, ми почнемо частиною людей блокувати пересування самого Кучми на території України. Ми знаємо, де він перебуває і як пересувається. І ми здатні зробити так, щоб він кроку не рушив без виконання вимог», – сказала Ю. Тимошенко, яка зачитала на мітингу ультиматум[1].

Гостра фаза протистояння влади і підтриманої народом опозиції розпочалася в ніч на понеділок 22 листопада і тривала сім діб, закінчившись в ніч на понеділок 29 листопада. Вершина протистояння окреслюється з точністю до хвилини. За словами голови департаменту військової контррозвідки СБУ генерал-майора В. Романченка, командуючий Внутрішніми військами МВС генерал-лейтенант С. Попков одержав наказ йти на Київ в 22:58, а відбій тривоги пролунав в 23:45[2].

Коли ми підходимо до аналізу подій, які відбулися в цю неповну годину, а також більш ранніх або більш пізніх годин, що пов'язані зі спробою силового придушення революції, документи зникають. Навіть одержаний генералом С. Попковим сигнал тривоги з постановкою завдання був отриманий через усний наказ – прямий або телефонний. До речі, ця обставина була однією з причин відбою тривоги. Від кого було одержано наказ – наразі невідомо. Висновок доводиться робити, аналізуючи суперечливі свідчення людей, які були присутні на цих подіях або визначали їх.

Перші і негайно оприлюднені на Майдані свідчення зробив В. Ющенко. На сайті його Центрального виборчого штабу в 15:18 з'явилося таке повідомлення: «Віктор Ющенко попередив владу про неприпустимість силового втручання в акції громадянського опору, що відбуваються зараз по всій Україні. «Якщо нам стане відомо про підготовку силового рішення, ми виходимо з переговорного процесу й закликаємо людей на вулицях і площах боронити свої права», – сказав він, виступаючи на Майдані Незалежності. За інформацією зі штабу Ющенка, влада вже два дні обговорювала можливість введення надзвичайного стану, аби розігнати демонстрації[3].

Влада утрималася від силового сценарію розвитку подій. Треба зрозуміти, які чинники і сили були задіяні в подіях, що розгорталися в неділю, 28 листопада.

Майже місяць невдалу спробу силового сценарію оточував інформаційний вакуум. Першим порушив цю тему Л. Кучма в офіційному зверненні до українського народу у зв'язку з переголосуванням другого туру 26 грудня. «Я вважаю природним, – сказав він тоді, – коли люди усвідомлюють необхідність постійного контролю за державою з боку громадянського суспільства. І саме тому я з розумінням ставлюсь до всього, що відбувалося в останні тижні в Україні.

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4434. – 28.11.2004. – 22:23.

[2] Сегодня (Київ). – 2005. – 19 січ.

[3] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4406. – 28.11.2004. – 15:18.

І саме тому влада не зробила жодного силового кроку, навіть заради підтримання правопорядку. Хоча у непевну добу завжди знаходяться гарячі голови і крижані серця, готові за будь-яку ціну довести людству, що не дарма вони з'явилися на цей світ. Їм, геростратам сучасності, байдуже що спалювати – Книгу, Храм, Батьківщину...»[1]

Право на застосування сили заради підтримання правопорядку в умовах, коли відбуваються масові акції громадянської непокори, належить, за Конституцією і законодавством про надзвичайний стан, виключно Президенту України. За відсутності надзвичайного стану ніхто, у тому числі й президент, не має права застосовувати силу для припинення масових акцій. Отже, геростратами сучасності Л. Кучма називав тих, хто закликав до запровадження надзвичайного стану.

За свідченням Є. Марчука, який брав участь у створенні законодавства про надзвичайний стан, його запровадження істотно змінює повсякденне життя населення. Зокрема, вводиться комендантська година, запроваджується цензура, встановлюється особливий режим банківської діяльності і стосунків із зовнішнім світом. Обмежується право громадян на збори, регламентується діяльність громадських організацій і політичних партій, забороняються мітинги. Конституція передбачає, що надзвичайний стан вводиться указом Президента України, але указ затверджується парламентом. Верховна Рада як контролюючий орган забезпечення надзвичайного стану має працювати щоденно[2].

Важливу роль у Помаранчевій революції відігравав В. Литвин. Під час його виступу в прямому ефірі кореспондент радіо «Ера» запитав у нього: «Україна була фактично на порозі громадянської війни. Не могли б Ви сказати, коли і як це було?» Відповідь була такою:

«Я думаю, що це був кінець листопада, тоді активно дебатувалося питання про введення надзвичайного стану в Україні, були активні прихильники такого кроку в Україні і не тільки в Україні. Коли це питання побіжно обговорювалося під час Ради національної безпеки і оборони і коли зачитували відповідні положення Закону про надзвичайний стан, начебто ситуація, яка мала місце в Україні, і процеси, які розвивалися в Україні, підпадали під ці формулювання. Але я повинен тут сказати, що Президент України таку ідею відкинув від самого початку. Щодо моєї позиції, я виходив з того, що це позиція Верховної Ради, то вона була така. Якщо вести мову про введення надзвичайного стану, то потрібно прораховувати, як відреагує на це Верховна Рада України, оскільки відповідно до Конституції Верховна Рада України протягом двох днів має затвердити указ президента. У мене були величезні сумніви, а точніше – переконаність, що Верховна Рада такого рішення не прийме»[3].

В світлі наведених вище пояснень Є. Марчука про зміст поняття «надзвичайний стан» наведені рядки не потребують коментарів, окрім однієї побіжної ремарки: «і не тільки в Україні». Ця ремарка В. Литвина набуває особливого

[1] Офіційне інтернет-представництво Президента України. – http://www.president.gov.ua/activity/zayavinterv/speakto/311744142_mode_print.html

[2] День (Київ). – 2005. – 19 лют.

[3] Литвин В. Право правди. – С. 282.

значення у світлі тверджень, які з'явилися в ЗМІ, про вимоги В. Путіна вжити силу для розгону Майдану.

В інтерв'ю радіо «Ера» В. Литвин додав ще два важливих штрихи до сказаного вище: «Я відкрито сказав про те, що можна ввести надзвичайний стан, але реалізувати розвиток подій і здійснювати власне надзвичайний стан в Україні будуть інші люди. Тобто ввести можуть одні, а реалізовувати його будуть інші люди. І це питання фактично не отримало свого розвитку під час засідання Ради національної безпеки і оборони, тим більше, що і міністр оборони сказав, що це сьогодні недоцільно після того, як відбувся відповідний обмін думками»[1].

Першим штрихом є натяк на те, що указ про запровадження надзвичайного стану повинен був підписувати Л. Кучма, а реалізовувати В. Янукович. Іншими словами, В. Янукович ставав президентом, а Л. Кучма перекреслював свою діяльність як президента за попередні десять років. Другий штрих – це згадка про міністра оборони, яка виявляє позицію Сухопутних військ. Це треба запам'ятати, оскільки позиція армійського керівництва підтверджується іншими джерелами.

Щодо небажання Л. Кучми залишати свій пост заплямованим заради інтересів В. Януковича було вже сказано немало. Заплямування кров'ю – найбільш важка пляма, і про ставлення Л. Кучми до такого варіанта розвитку подій ми можемо довідатися від нього самого. У першому інтерв'ю після перетворення на приватну особу, яке Л. Кучма дав журналісту Б. Пастернаку (інтернет-ЗМІ «Обозреватель») 15 березня 2005 р., на запитання «Чи була у Вас спокуса застосувати силу?» Л. Кучма переконливо відповів: «Ніколи! Десятки тисяч людей, переважно молодь, вийшли на вулиці. У результаті силового протистояння обов'язково пролилася б кров... Я цього не міг прийняти за жодного повороту подій. Кожна крапля крові падала б лише на одну людину – чинного президента. Я пишаюсь тим, що за весь час мого президентства в Україні жодного разу не застосовували силу»[2].

Мабуть, не слід сумніватися у щирості цих слів. Вони підтверджуються десятилітньою практикою, логікою загального ходу подій під час Помаранчевої революції і ситуацією першої половини неділі, коли засідала РНБО. Якби Л. Кучма пізно ввечері планував віддати наказ про силове зняття осади вищих державних установ військами МВС, він повинен був вдень змусити членів РНБО висловитися за запровадження надзвичайного стану, тому що тільки указ про надзвичайний стан легалізував вжиття сили. А за свідченням В. Литвина, питання про надзвичайний стан розглядалося у Раді недовго і було згорнуте головуючим, тобто президентом. Це свідчення підтверджується В. Медведчуком в його інтерв'ю «Українській правді», опублікованому 16 червня 2005 р. На запитання кореспондента «Хто під час тих подій закликав перейти до силового варіанта?» В. Медведчук відповідав: «Тоді в Конча-Заспі зібралася РНБОУ. Там

[1] Литвин В. Право правди. – С. 282–283.

[2] http://www.obozrevatel.com/index.php?r=print.@id=188104. Передруковано: «День» (Київ). – 2005. – 17 берез.

зібралися і прихильники і противники... І президент відразу поставив крапку, сказав, що ми не говоримо про надзвичайний стан і застосування сили»[1].

Переходимо до подій пізнього вечора неділі. Знову-таки першим згадав про них В. Литвин. 10 грудня 2004 р. на радіо «Ера» він розповідав: «Я отримав інформацію в ніч з неділі на понеділок 28 листопада про те, що підвищений бойовий стан, приведені в готовність військові підрозділи, і що частина військовослужбовців отримала повний комплект, необхідний у таких діях. Я мав після того розмову насамперед з міністром внутрішніх справ і чітко задекларував позицію, ту позицію, яка однозначно була б підтримана, я в цьому переконаний, Верховною Радою України. І я не схильний перебільшувати цю розмову, але події у нас розвивалися у цьому плані нормально і цивілізовано. І на наступний день, у понеділок під час засідання погоджувальної ради я депутатів – членів погоджувальної ради проінформував про це»[2].

Трохи іншими словами В. Литвин розповів про це в інтерв'ю газеті «Сільські вісті», яке було надруковане 24 грудня 2004 р.: «У ніч з 28 на 29 листопада країна стояла за крок до громадянської війни. Дійсно могла пролитися кров. Моє особисте враження таке: зацікавленість у тому, щоб кров таки пролилася, у декого була. Адже тієї ночі було приведено у бойову готовність підрозділи внутрішніх військ, тисяча військовослужбовців отримала повні боєкомплекти. Я спочатку не повірив цій інформації і негайно з'ясував ситуацію у міністра внутрішніх справ. Він спочатку все заперечував, однак потім запевнив, що до активних дій не дійде»[3].

Кореспондент газети The New York Times К. Чіверс у січні 2005 р. поспілкувався з генералами СБУ, які розповідали про свою участь у революції, і надрукував статтю з провокаційним заголовком: «Як українські шпигуни змінили долю країни». Кожний з генералів, включно з головою СБУ генерал-полковником І. Смешком, твердив про свою ключову роль у подіях 28 листопада.

Свідчення генералів СБУ у переказі К. Чіверса заслуговують на увагу. Офіцери і генерали СБУ не були в захваті від В. Януковича і не бажали мати такого Президента України. У попередніх підрозділах відзначалися деякі прояви їхньої активності, зазначені і в статті К. Чіверса: відмежування І. Смешка від заяви Генеральної прокуратури і МВС 22 листопада про готовність «рішуче покласти край будь-якому беззаконню»; передача 24 листопада довіреній особі В. Ющенка О. Рибачуку плівок з записами телефонних переговорів в Центральному виборчому штабі В. Януковича; присутність на Майдані генералів О. Скибинецького і О. Скипальського, їх звернення до міліції і солдатів вважати своїм головним обов'язком захист людей; прихід на Майдан курсантів Академії СБУ.

В статті К. Чіверса, яка була негайно передрукована російськими і українськими інтернет-виданнями, особливо цікавить звіт про нараду в позаміській резиденції Президента України, яка мала місце за день до подій, тобто 27 листопада. Цій замальовці, здається, можна вірити:

---

[1] http://www.pravda.com.ua/cgi-bin/print.cgi. 16.06.2005. – 15:59.

[2] Литвин В. Право правди. – С. 283.

[3] Там само. – С. 300.

«Корабель державної влади дав течу. 27 листопада Кучма викликав Смешка на нараду в урядовому містечку у передмісті Києва. В залі засідань знаходились Янукович, політики зі східних областей, які його підтримували, та глава МВС М. Білоконь, який був відданий Кучмі і не робив таємниці зі своєї підтримки прем'єра. Янукович став нападати на Кучму, запитуючи, чи зрадив він його, розповіли четверо учасників наради. Потім пішли вимоги: призначити дату інавгурації, оголосити надзвичайний стан, розблокувати урядові будівлі. Кучма розмовляв зі своїм протеже льодяним тоном. "Ви надто посмілішали, Віктор Федорович, якщо говорити зі мною таким чином, – сказав він, за словами Білоконя та Смешка. – Вам би треба було показати свою хоробрість на Майдані Незалежності". Смешко втрутився, щоб розповісти про те, як оцінює ситуацію СБУ, і попередив прем'єра, що мало хто з українських військових, якщо буде такий наказ, стане воювати з народом. Він сказав, що якщо солдати виконають наказ, розгрому не трапиться, так як демонстранти чинитимуть опір. Згодом він звернувся до Януковича. "Віктор Федорович, якщо ви готові до надзвичайного стану, ви можете віддати наказ, – сказав він. – Ось Білоконь. Глава МВС. Ви, як глава уряду, накажіть йому розблокувати будівлі. Ви це зробите?" Янукович мовчав. Смешко чекав. "Ви відповіли, – сказав він. – Ви цього не зробите. Давайте не говорити дурниць. У застосуванні сили немає сенсу". Кучма вийшов подзвонити та повернувся зі знімальною групою державного телебачення. Янукович шпурнув авторучку та пішов. Позиція уряду була сформована: воєнного стану не буде. Про неї офіційно оголосили наступного дня, 28 листопада, коли Рада національної безпеки і оборони проголосувала за врегулювання кризи мирним шляхом»[1].

Здійснена К. Чіверсом реконструкція подій ввечері 28 листопада теж заслуговує на увагу: «Емоції у Києві то посилювалися, то слабнули, і за декілька годин після наради Ради вони знову посилилися, коли Тимошенко попередила демонстрантів про можливу спробу розблокувати урядові будівлі. Вона закликала людей захистити їх. Командуючий внутрішніми військами генерал Попков заявив, що його проінформували про слова Тимошенко і реакцію натовпу, і він оголосив тривогу. Розпочалася мобілізація. Що і чому за цим сталося, залишається неясним, як і те, хто віддав наказ і якими засобами. Попков стверджує, що він один організував точно розрахований блеф і був впевнений, що його сигнал відразу ж помітять. Показавши мобільний телефон, він заявив: "Я зумисно віддав наказ по цьому телефону, знаючи, що його прослуховують". Чи прослуховувався телефон Попкова, невідомо. Але Романченко заявив, що його агенти в частинах МВС спостерігали за приготуванням. Офіцери СБУ стверджують, що їх агенти у центрі зв'язку МВС чули обмін радіоповідомленнями щодо підготовки до виступу. Потім розпочався бедлам, або війна нервів. Повідомлення про тривогу були передані командуванню СБУ, яке проінформувало опозицію, своїх офіцерів на Майдані Незалежності та американське посольство. Представники опозиції подзвонили американському послу Джону Гербсту, який подзвонив зятю Кучми

[1] http://ua.korrespondent.net/world/worldabus/252481-the-new-york-times-yak-ukrayinski-shpiguni-zminili-dolyu-krayini

Віктору Пінчуку, щоб з'ясувати, що відбувається, повідомив Пінчук. За словами Пінчука, він подзвонив главі адміністрації Кучми Медведчуку, який подзвонив додому міністру внутрішніх справ. Білоконь сказав, що він не знає, що відбувається. "Я дійсно захвилювався, – заявив в інтерв'ю Білоконь. – Як був відданий наказ без мого відома?" Невдовзі держсекретар Колін Пауел подзвонив Кучмі, який не узяв слухавку. В СБУ між тим йшла мобілізація. Декілька сотень офіцерів розвідки вже знаходились серед демонстрантів. Деякі робили вигляд, що вони самі демонстранти. Спеціальні групи вели зйомку натовпу прихованою камерою. На дахах сиділи снайпери. Антитерористичні групи переховувалися в прилеглих квартирах і вантажівках без номерів. Групи у вантажівках колесили по Києву, намагаючись визначити напрям руху військ. Серед наметів полковник СБУ, який протягом тижня забезпечував зв'язок з організаторами демонстрацій, попередив їх про підхід військ. Наступним його завданням було зустріти війська на підході та попередити офіцерів, що розгром без письмового наказу є незаконним. За його словами, він також планував попередити їх, що підрозділи СБУ спостерігають за Києвом і усі дії будуть зніматися на відео, а згодом будуть представлені у вигляді доказів. Страх був сильним, відзначив він. Деякі офіцери згадували про розгром демонстрації у Пекіні у 1989 році. Інші думали про румунську революцію 1989, в ході якої після того, як війська відкрили вогонь по демонстрантам, народ став чинити опір, який завершився вбивством президента Чаушеску та його дружини»[1].

Розповідаючи про завершальний епізод подій 28 листопада, К. Чіверс теж відзначає провідну роль армії у стримуванні міліцейських спецназів під командуванням генерала С. Попкова. Але він не відповідає на головне питання: хто дав наказ Попкову?

«Силовики та Тимошенко зустрілися в будівлі Служби військової розвідки (ГУР). Серед них були Галака, Дрижчаний, Кондратюк і Романченко, який, за його словами, подзвонив в СБУ, щоб отримати інструкції. "Смешко наказав мені подзвонити Попкову і з'ясувати, чому було оголошено тривогу", – заявив він. Глава контррозвідки згодом подзвонив воєначальнику, якого знав багато років, і запитав про причини тривоги. "Він заявив, що це його рішення, – сказав Романченко. – Я сказав генералу Попкову, що для підняття військ по тривозі потрібний письмовий наказ, а оскільки цього наказу у нього немає, він має повернути війська у казарми". Смешко тим часом подзвонив Білоконю, який вимагав гарантій, що опозиція не буде захоплювати будівлі, заявили обидва учасника розмови. Смешко передзвонив йому і дав такі гарантії, узявши відповідальність на себе у випадку, якщо будівлі будуть захоплені. За словами інших офіцерів, приблизно за годину начальник штабу армії генерал-полковник Олександр Петрюк приїхав до будівлі Служби військової розвідки. Офіцер розвідки попросив його про допомогу. Він сказав, що армія не буде розгорнута на території України. За словами Тимошенко, вона з подивом спостерігала за тим, як силовики, а потім і Петрюк дзвонять і попереджують МВС, "що вони на боці народу і захистять людей, і МВС, якщо його війська ввійдуть до міста, прийдеть-

[1] Там само.

ся мати справу не тільки з неозброєними людьми, але й з армією і спецназом розвідувальних служб". Врешті-решт Попков здався. "Він сказав, що виконує накази, а не є головною дієвою особою", – повідомила Тимошенко. Спочатку вантажівки зупинилися на шосе. Згодом пролунав відбій тривоги. Оскільки цієї ночі було зроблено багато телефонних дзвінків, важко сказати, який з них став вирішальним. Найімовірніше, йдеться про кумулятивний ефект. Хоча розповіді різних людей про мобілізацію багато в чому збігаються, залишаються без відповіді важливі запитання. Хто віддав наказ про оголошення тривоги? Хто відізвав війська? Генерал Попков заявив, що в обох випадках це було його одноосібне рішення, але силовики, опозиція і західний дипломат називають це абсурдом. "Те, що він зробив, не було навчаннями", – заявив Галака. Повноваження віддати такий наказ мали тільки три особи: Кучма, Янукович и Медведчук. Кучма заперечує свою роль. Янукович и Медведчук не відгукнулися на прохання про інтерв'ю»[1].

У червні 2005 р. В. Медведчук в інтерв'ю «Український правді» погодився відповісти на гостре запитання[2]:

«– Розповідають, що найкритичнішим моментом революції було 28 листопада, коли по команді на Київ були підняті внутрішні війська. І серед тих, хто міг віддати такий наказ, називають ваше прізвище...

– Я не міг віддавати накази. А з приводу подій 28 листопада я вам розповім, що було. Тільки прошу не сприймати це, як спробу показати себе героєм революції.

У неділю, 28 листопада, пізно ввечері я сидів у кабінеті (не в Адміністрації Президента), обговорювали питання... І тут лунає дзвоник. Це був Пінчук, який повідомляє: "Мені дзвонить Гербст і говорить, що на Майдан прямують війська". Я телефоную Леоніду Даниловичу, а він не відповідає. Я кажу, звичайно, тому що телефон відключений, він уже відпочиває. Кажу, що все нормально. Мені буквально перед цим дзвінком Білоконь розповів, що все спокійно, яка обстановка, що поміняли спецназівців, погодували їх, і ніяких надзвичайних подій. Усе це я переказав Пінчуку. Через якийсь час знову дзвонить Пінчук і говорить, що Гербст знову дзвонив і сказав, що Пауел хоче зв'язатися з президентом з цього приводу, що нібито на Київ йдуть війська. Я кажу, що нехай дзвонить, усе рівно телефон відключений. Відразу, не прощаючись з Пінчуком, я піднімаю слухавку і дзвоню Білоконю. Він при мені дзвонить і говорить, як я зараз розумію, з Попковим (командуючим внутрішніми військами). Попков сказав щось, що прийняли як наступ на Київ – були навчання. Завантаження людей у машину не здійснювалося, було не 15 тисяч, а півтори... А Білоконь тоді всипав йому за ці навчання...»

К. Чіверс помилявся, коли стверджував, що В. Медведчук міг віддати наказ на застосування зброї. Медведчук ухилився від відповіді по суті, але мав рацію, коли стверджував, що не міг віддавати такі накази. Л. Кучма уже за перший строк свого президентства розбудував таку АП, яка була схожа за своїми функ-

[1] http://ua.korrespondent.net/world/worldabus/252481-the-new-york-times-yak-ukrayinski-shpiguni-zminili-dolyu-krayini

[2] http://www.pravda.com.ua/cgi-bin/print.cgi. – 16.06.2005. – 15:59.

ціями і повноваженнями на ЦК Компартії України – складову КПРС. Але за Конституцією президентська адміністрація не мала жодних урядових функцій. Д. Медведчука недаремно називали «сірим кардиналом». Він мав величезну владу, але виключно як довірена особа Президента України.

У квітні 2005 р. стала відомою точка зору нового керівника СБУ, одного з головних діячів Помаранчевої революції О. Турчинова. В інтерв'ю кореспонденту «Української правди» С. Лещенку він відповів на чотири запитання, пов'язані з подіями 28 листопада[1]:

«– Що Ви знаєте про факти, викладені у відомій статті в "Нью-Йорк Таймс", що фактично СБУ врятувала революцію від кривавого фіналу, коли були підняті Внутрішні війська МВС з наказом йти на Київ?

Написане, безумовно, перебільшення. Не всі фігуранти, які розповсюджували про себе таку інформацію, дійсно чесно виконували свої обов'язки. З іншого боку, вплив багатьох чесних принципових офіцерів, щоб не пролилася кров, був суттєвий. Вони розуміли, які були б наслідки від першого пострілу. Бо ми також готувалися достатньо серйозно до опору...

–...Червоненко сказав, що навіть була зброя в опозиції.

Я не хочу сказати, що ми озброювали людей, але були військові підрозділи, які були готові виконувати накази Комітету національного порятунку. Я знав мало людей, які готові були вмирати за Кучму, Медведчука чи Пінчука. З іншого боку, було багато патріотів, які дійсно були готові покласти життя за порятунок демократії в Україні. А Внутрішні війська МВС зупинилися тоді, коли в справу вже ввійшли військові. Коли керівництво Сухопутних військ Збройних сил України попередило, що вони готові стати між народом і тими лавами Внутрішніх військ, які насувалися на Київ. Тільки тоді зупинилися і тогочасне керівництво країни, і ті, хто намагався виконувати злочинні накази.

– Як Ви думаєте, хто надав наказ командувачу Внутрішніх військ МВС Попкову рухатися на Київ?

Наказ надавався безпосередньо з посиланням на президента.

– Ким?

Попков був підпорядкований керівництву Міністерства внутрішніх справ, тобто наказ йому мав давати Білоконь».

Це свідчення уточнює і доповнює всі інші, внаслідок чого події 28 листопада стають зрозумілішими. На передній план у протидії міліцейським підрозділам генерала С. Попкова висувається армія. Не заперечується й роль СБУ. Питання про те, хто віддавав наказ, залишається нерозкритим.

О. Турчинов говорить, що наказ віддавався безпосередньо з посиланням на президента (але не самим президентом?), і цей наказ мав давати (чи давав насправді?) М. Білоконь. Відповідаючи на це запитання, голова СБУ не згадує прізвища прем'єр-міністра, який міг віддавати такий наказ якщо не за Конституцією, то хоча б через тісний особистий зв'язок з міністром внутрішніх справ – своїм підлеглим.

[1] http://www.pravda.com.ua/cgi-bin/print.cgi. – 12.04.2005.

Чи з'явилися у Л. Кучми додаткові обставини, які могли спонукати його в другій половині 28 листопада до відчайдушного кроку? Такі обставини справді були. В 21:30 Ю. Луценко заявив на Майдані про зняття блокади з будівлі Кабміну. Але після 23:00 Ю. Тимошенко зачитала ультиматум Комітету національного порятунку Л. Кучмі, загрожуючи блокуванням урядових установ і перекриттям автомобільних магістралей.

Чи могли бути такі додаткові обставини вирішальними? Мабуть, ні. І тоді залишається лише одна фігура в українському політичному істеблішменті, яка мала особисту, життєву для неї зацікавленість у силовому «розрулюванні» ситуації. Та людина, яка мала у своєму безпосередньому підпорядкуванні міністра внутрішніх справ. Прем'єр-міністр...

4.5. Перемога Майдану

Початок другого тижня Майдану ознаменувався якісними зрушеннями у протистоянні влади і народу. «Партія війни» у владі зазнала невдачі у спробах придушити силою народний рух, і тепер найбільш далекоглядні її представники зрозуміли, що треба шукати компроміс. В. Янукович ще відчував себе Президентом України, але політичний бомонд уже перестав обертатися навколо нього. Ніхто ще не знав, як виходити з політичної кризи. Але майже всі розуміли, що найпершою умовою виходу повинна бути відмова від фальсифікованих результатів другого туру голосування. Найбільш гострий етап Помаранчевої революції завершився.

Люди, які вийшли на вулиці і площі українських міст, не збиралися заспокоюватися. Як і раніше, київський Майдан Незалежності наповнювався кожного дня. Він жив у режимі, який ставав звичним.

Від понеділка 29 листопада почав діяти філіал Центрального штабу В. Ющенка на Київському залізничному вокзалі. Він зустрічав і відправляв іногородніх громадян, які брали участь в акціях, розв'язував їхні поточні проблеми. Для новоприбулих була організована роздача бутербродів, гарячих напоїв.

Відповідаючи на звинувачення в тому, що блокада урядових установ опозицією паралізує фінансово-банківську систему, В. Ющенко заявив, що пікетування повинне мати винятково мирний характер. Воно триватиме, поки команда Кучми – Януковича не визнає фальсифікації результатів президентських виборів, але не буде, запевнив він, заважати роботі цих установ. Ті, хто блокував приміщення Кабміну, Національного банку і Міністерства фінансів, відкрили коридори для проходу службовців на роботу.

29 листопада в перелік блокованих об'єктів увійшла будівля Міністерства внутрішніх справ на вул. Богомольця. Біля неї зібралося близько тисячі студентів Національного університету «Києво-Могилянська академія» на чолі з президентом В. Брюховецьким. До них приєдналися колони пікетників з Тернопільської та Одеської областей і студенти Українського католицького університету у Львові[1].

У виступі на Майдані В. Ющенко закликав учасників руху опору вирушити зранку у вівторок до стін Верховної Ради, щоб «допомогти парламенту визначитися» під час розгляду питань про соціально-економічну ситуацію в країні і про загрозу територіальній цілісності України. Зокрема, він висловив переконання, що завтра парламент прийме рішення про відставку уряду В. Януковича. Услід за В. Ющенком Ю. Тимошенко висловила сподівання, що Верховна Рада у вівторок прийме постанову про відставку уряду і генерального прокурора, а також постанову про проведення повторних виборів, яка дасть змогу В. Ющенку довести, що він є всенародно обраним президентом[2].

---

[1] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41129-2-print. – 29.11.2004.

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4503. – 29.11.2004. – 20:41.

Опівдні в понеділок стало відомо, що у вівторок зранку відбудеться спеціальне засідання Верховної Ради, присвячене розглядові загрози територіальній цілісності держави. Виступаючи на погоджувальній раді, лідер провладної фракції «Єдина Україна» Б. Губський заявив, що його фракція запропонує притягти до кримінальної відповідальності тих губернаторів, які публічно підтримують ідею створення Південно-Східної Республіки на території південних та східних областей. Голова парламентського комітету з питань державного будівництва й місцевого самоврядування А. Матвієнко наголосив на погоджувальній раді, що сплеск сепаратистських настроїв на сході є тільки наслідком, а першопричину слід шукати в паралічі злочинної влади, яка намагалася сфальсифікувати народне волевиявлення[1].

Депутати Київської міської ради прийняли заяву, в якій відзначалося, що з'їзд депутатів всіх рівнів у Сєвєродонецьку і безвідповідальні заяви окремих його учасників ще більше посилили напруження в країні: «Найбільш ганебним є те, – вказувалося у заяві, – що високі посадові особи, уповноважені проводити в регіонах політику додержання вимог Конституції і законів, першими переступили через них». Тому депутати Київської ради звернулися до Генеральної прокуратури з вимогою негайно порушити проти голів ОДА Харківської, Донецької, Луганської і Одеської областей карну справу за ознаками злочину, який підпадає під дію статті 110 Кримінального кодексу України. Звертаючись до Верховної Ради, депутати Київської обласної ради закликали її ініціювати відставку уряду, «керівник якого не дав відповідної політичної оцінки і публічно не відмежувався від сепаратистських заяв, що лунали з трибуни з'їзду в Сєвєродонецьку». «Таку позицію, – говорилося далі в заяві, – ми сприймаємо як схвальне ставлення прем'єра до порушення цілісності держави, нехтування Конституцією і законами. Після цього він не має морального права очолювати Кабінет Міністрів»[2].

В 13:00 Л. Кучма зібрав у своїй резиденції в Конча-Заспі прем'єра В. Януковича, міністра внутрішніх справ М. Білоконя, голову СБУ І. Смешка і губернаторів східних областей. Частина цієї зустрічі транслювалася телеканалом «Інтер». Л. Кучма почав з того, що у неділю він мав бесіду з В. Ющенком, І. Плющем і В. Литвином. «Я не відчував агресії з боку, так би мовити, головної особи всього цього, Віктора Ющенка, – сказав він, – але бачу, що всіма процесами там уже керують інші люди. Заклики, які звучать з їх вуст, – вони перейшли межу, виходять за рамки Конституції, закону і здорового глузду». Далі президент підкреслив, що не можна допускати розколу України, але розкол розпочався не зі Сходу, а з Заходу, і лише потім Східна Україна «теж сказала своє слово»[3].

Одразу після цієї наради донецький губернатор А. Близнюк заявив, що область поки не припинить відрахувань в державний бюджет. Стало відомо, що СБУ порушила справу по факту «зазіхання на територіальну цілісність і недо-

[1] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4463. – 29.11.2004. – 15:02.

[2] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41129-2-print. – 29.11.2004.

[3] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41129-19-77

торканність країни» в південно-східних регіонах. Міністр оборони О. Кузьмук заявив, що армія забезпечить територіальну цілісність країни[1].

У 18:00 відбувся брифінг В. Ющенка. Коментуючи з'їзд у Сєвєродонецьку, він зазначив, що це явне підтвердження того, що влада готова до силового варіанта. Він назвав з'їзд «шабашем» і сказав, що йому «шкода, що в ньому взяли участь не лише українські політики». При цьому Ющенко визнав, що в деяких регіонах, особливо у східних, справді є громадяни, жителі шахтарських містечок, які через інформаційну блокаду, через економічно-соціальні проблеми та моральний тиск на них бачать вихід зі скрутного становища у зміні кордону. Він нагадав, що схожу драму Україна пережила за часів Ю. Мєшкова та що пристрасті навколо тієї історії вгамовувалися не один рік. «Це має бути для нас нагадуванням і уроком. Сьогодні в Криму більшість громадян бачать своє майбутнє в Україні. Луганськ, Харків, Донбас – також невід'ємна частина України, які б настрої не панували серед політиканів цих регіонів», – наголосив він[2].

Пізно ввечері стала відомою заява губернатора Харківської області Є. Кушнарьова. Він висловлював жаль, що його виступ в Сєвєродонецьку був надто емоційний. Обласна рада скасувала всі пункти своєї постанови від 26 листопада, за винятком пункту про обрання Є Кушнарьова своїм головою[3].

У понеділок о 12:00 Судова палата у цивільних справах Верховного Суду на чолі з А. Яремою розпочала розгляд скарги довіреної особи В. Ющенка М. Катеринчука на постанову ЦВК від 24 листопада про оголошення обраним Президентом України В. Януковича. Біля приміщення суду на вулиці П. Орлика і на вулиці Шовковичній зранку зосередилося близько 10 тис. маніфестантів. Неподалік від входу у приміщення стояв автомобіль з динаміками, який здійснював пряму радіотрансляцію для всіх, хто зібрався. Пряму відеотрансляцію із залу суду вели Студія «1+1» і «П'ятий канал». Чисельність «біло-блакитних» маніфестантів в кілька разів поступалася «помаранчевим». Прихильники обох кандидатів поводилися спокійно. Представники ЦВК запропонували заборонити мітинги перед приміщенням суду, але судді відхилили цю пропозицію.

Важливою здається оцінка цього судового процесу професійним юристом Е. Грамацьким, зроблена з п'ятимісячної відстані у часі: «Багато адвокатів приходять до думки, що найрезонансніша подія – це справа про вибори, визнання другого туру недійсним. Слухання у Верховному Суді мали соціально-політичне значення. Уся країна була зосереджена та стежила за процесом. Люди нарешті подивилися на те, що ж зазвичай відбувається в залі судового засідання – як поводяться судді, на які "підводні камені" доводиться натикатися в ході процесу, побачили професійних і непрофесійних юристів. Адвокатам було досить цікаво з професійного погляду. Верховний Суд нарешті "провів" низку процесуальних норм, які раніше не діяли. У тому сенсі, що суди нижчого рівня просто уникали цих механізмів, оскільки (це не є таємницею) працювали з "осторогою". Вищий судовий орган показав, які норми можна застосовувати, які досліджують докази,

[1] Колесников А. Первый Украинский. – С. 300.

[2] http://www.razom.org.ua/ua/news/print/4487. – 29.11.2004. – 18:30.

[3] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 386.

що береться до уваги. Неважливе в цьому випадку: було б прийняте рішення на користь Ющенка чи на користь його опонента. Важливе те, що цей показовий, красивий, потужний процес нагадав: є стаття 24 Конституції, в якій чітко сказано – всі відносини підсудні. Я кажу про те, що раніше можна було взагалі поставити під сумнів: чи зобов'язаний суд слухати справи такого роду»[1].

Люди у найближчому оточенні В. Януковича почали кидати його. Стало відомо, що подав у відставку, не приступаючи до роботи після відпустки, голова Національного банку С. Тігіпко. Одночасно він подав у відставку і з посади начальника Центрального виборчого штабу В. Януковича, заявляючи про те, що хоче зосередитися на політичній діяльності.

Президентські вибори продовжували залишатися в центрі уваги всього світу. Світова громадськість висловлювала різні думки про події і пропонувала різні варіанти виходу з кризи.

Спеціальний представник президента США на українських виборах, сенатор Р. Лугар висловився за проведення додаткового туру виборів. «На мою думку, нові вибори – це краща ідея, але лише в разі скасування відкріпних талонів», – цитувала сенатора Українська служба «Бі-Бі-Сі». З його слів, саме використання відкріпних талонів дало можливість владі здійснити «зрежисовані махінації». Коментуючи прийняття Верховною Радою законопроекту про заборону талонів, Р. Лугар сказав: «Я особисто спитав Президента Кучму, чому він його не підписав, і він сказав, що люди мають право проголосувати, якщо вони відсутні на своїй дільниці. Звичайно, це так, але не по декілька разів»[2].

Генеральний секретар Ради Європи Т. Девіс заявив, що Рада Європи готова допомогти Україні в підготовці та проведенні повторних виборів, якщо таке рішення буде. Проте він наголосив, що жодна країна світу не повинна втручатися в процес вирішення ситуації, що виникла після другого туру президентських виборів: «Інші країни не повинні вирішувати, хто стане Президентом України. Це рішення має прийняти народ України. Ця не справа інших країн та урядів». На думку Т. Девіса, позитивне вирішення ситуації в Україні могло бути прийняте внаслідок дискусії між сторонами[3].

Як повідомили у Представництві ООН в Україні, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй К. Аннан закликав всі сторони в українському конфлікті бути максимально стриманими і утримуватися від політичних заяв, які спричиняють розбрат і можуть погрожувати стабільності країни. К. Аннан покладав особливі надії на Верховний Суд України, який розглядав ситуацію навколо президентських виборів і забезпечував утримування політичного процесу в конституційному руслі[4].

Важливе значення мала прийнята 29 листопада Європейським парламентом постанова про ситуацію в Україні. В резолютивній частині постанови говорилося, що Європейський парламент:

---

[1] День (Київ). – 2005. – 28 квіт.

[2] День (Київ). – 2004. – 30 листоп.

[3] Там само.

[4] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Реакція світової спільноти. – 29 листоп.

«1. Виражає свою солідарність з народом України, право якого вільно обирати свого президента має бути визнане та реалізоване, а не подавлене;

2. Рішуче засуджує умови, у яких відбувався другий тур виборів Президента України, як у відношенні останнього етапу передвиборчої кампанії, так і порушень та явної фальсифікації під час підрахунку голосів;

3. Не погоджується з рішенням Центральної виборчої комісії під головуванням Сергія Ківалова оголосити В. Януковича переможцем виборів президента без проведення повного дослідження дійсності виборів і виборчого процесу, а отже, очевидно нехтуючи бажанням народу України;

4. Закликає державні органи України скасувати результати другого туру виборів президента та повторно організувати цей другий тур виборів до кінця цього року за участю міжнародних спостерігачів, при цьому гарантуючи відкритий і прозорий виборчий процес відповідно до міжнародних демократичних стандартів як під час передвиборчої кампанії, так і під час самого голосування та підрахунку голосів, суттєво вдосконаливши при цьому умови виборчої кампанії;

5. Закликає владу України утриматися від здійснення тиску на ЗМІ, особливо державні, щоб громадяни України могли отримати об'єктивну та неупереджену інформацію про кандидатів і поточну політичну ситуацію в країні;

6. Повністю підтримує зусилля Високого представника ЄС з питань зовнішньої політики та безпеки, президентів Литви та Польщі, а також спікера Державної Думи Росії прийти до мирного вирішення кризи в Україні та закликає усі зацікавлені сторони в Україні взаємодіяти для знайдення такого політичного рішення;

7. Закликає Раду та Комісію чітко заявити уряду України, що у жодному випадку не може бути дозволено застосування сили проти мирної та демократичної акції протесту, і якщо цього не буде дотримано, то дію Угоди про партнерство та співпрацю буде негайно припинено із застосуванням відповідних санкцій;

8. Закликає протестувальників дозволити нормальне функціонування органів державної влади та припинити блокування головних будинків цих державних органів;

9. Вважати неприйнятним усі загрози сепаратизму та розділення України, і виражає свою рішучу підтримку територіальній цілісності України;

10. Не погоджується із заявами, зробленими, зокрема, президентом Росії, що, виражаючи свою підтримку права народу Україну здійснювати свої демократичні права, Європейський Союз і міжнародна спільнота заохочують насильство, і водночас підкреслює, що Росія несе величезну відповідальність за ситуацію в Україні;

11. Вважає, що відносини з Україною залежать від демократичного рішення, заявляє про свою незмінну підтримку, допомогу та відданість встановленню народом України вільної та відкритої демократичної системи, розвитку ним процвітаючої ринкової економіки та здобуття ним заслуженого місця у євроатлантичній спільноті демократичних націй;

12. Закликає Комісію, Раду та держави – члени ЄС у випадку задовільного вирішення нинішньої ситуації прискорити ратифікацію Плану дій для України,

заохотити якнайшвидше впровадження цього плану та включити нові заходи, спрямовані на посилення ролі громадянського суспільства;

13. Доручає Президенту Європейського парламенту передати цю постанову Комісії, Раді, Верховній Раді та Кабінету Міністрів України, парламентським асамблеям НАТО та ОБСЄ, Раді Європи, а також уряду та парламенту Російської Федерації»[1].

30 листопада 1999 р. відбулася інавгурація Л. Кучми як Президента України. Тому в цей день у 2004 р. закінчувався, відповідно до Конституції, його п'ятирічний термін перебування при владі. Однак він продовжував виконувати обов'язки Президента України внаслідок політичної кризи, пов'язаної з президентськими виборами 21 листопада.

Легітимний вихід з цієї кризи був неясний. В країні на тлі революційних виступів мільйонних мас населення тривала жорстка політична боротьба. У вівторок 30 листопада вона розгорнулася в стінах Верховної Ради. На ранкове засідання парламенту народні депутати від «Нашої України» пропонували винести питання про недовіру: а) уряду В. Януковича; б) губернаторам-сепаратистам; в) генеральному прокурору Г. Васильєву. Фактично, це означало, що мав бути винесений вотум недовіри Президенту України.

Пленарне засідання Верховної Ради відкрилося об 11:00. На порядку денному стояло питання «Про запобігання проявам сепаратизму в Україні, які загрожують суверенітету і територіальній цілісності держави». Вступну промову голова парламенту почав з тези про те, що тільки Верховна Рада здатна сьогодні утримати громадянський мир і спокій в державі, її територіальну цілісність, забезпечити прогнозованість розвитку подій. Він констатував, що система державного управління перестала існувати, право у державі не існує, і тільки відповідальними й радикальними політичними заходами можна увійти у правове поле. Суть поточного моменту В. Литвин охарактеризував гранично жорстко: президентські вибори обернулися спочатку політичною, а за кілька днів – вже й конституційною кризою. Суспільство і держава стояли на порозі масштабної системної кризи.

Найбільшу небезпеку голова парламенту бачив у діях та рішеннях місцевих органів влади, особливо керівництва обласних державних адміністрацій і рад Одеської, Харківської, Луганської та Донецької областей, зокрема, щодо підпорядкування силових структур, розширення повноважень виконавчої влади та розгляду питань про обмеження поставок сировини, припинення відрахувань до державного бюджету, ініціювання створення нелегітимних та антиконституційних утворень. Як один з варіантів реалізації подібних ініціатив місцевого керівництва називалася можливість відокремлення певних регіонів з перспективою подальшого входження їх до складу «іншої держави». Литвин заявив, що поширення сепаратистських і автономістських настроїв всупереч конституційним нормам та чинному законодавству «намагаються утверджувати як певні політичні сили, так і державні службовці»[2].

---

[1] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Реакція світової спільноти. – 29 листоп.

[2] Литвин В. Право правди. – К., 2005. – С. 88–89.

Цей виступ В. Литвина не був ординарним явищем в парламентській практиці. Неординарною була й ситуація: «Генеральний секретар ООН закликав Україну зберегти єдність, суверенітет і територіальну цілісність, зауважуючи, що це вкрай важливо для українського народу і регіональної та міжнародної безпеки. В якій би ще країні і до кого ООН зверталася б із закликом не розвалюватися? У відповідь на цей заклик, скаржився спікер парламенту, – жонглювання словами і жодної відповідальності»[1]. Відштовхуючись від заклику ООН, В. Литвин першим з українських політичних діячів вищого рангу публічно звернувся до міжнародних домовленостей 1994 р. щодо надання Україні гарантій збереження її територіальної цілісності в обмін на вивезення ядерної зброї.

Чому раптом голова українського парламенту під час обговорення питання «Про запобігання проявам сепаратизму в Україні, які загрожують суверенітету і територіальній цілісності держави» звернувся до міжнародних гарантій Україні 1994 р.? Відповіді на це В. Литвин не давав, так само як не називав на ймення «певні політичні сили», які розпалювали сепаратизм. Але не так важко зрозуміти дипломатичну стриманість спікера і вирахувати відповідні політичні сили. В його виступі була ключова фраза, яка давала можливість зрозуміти ці натяки: «згадані події (тобто прояви сепаратизму. – *Авт.*) виникли протягом майже однієї доби – під час перебування в Києві іноземних посередників для врегулювання політичної кризи»[2].

Виходило так, що В. Литвин нагадав ядерним державам про їхню колективну відповідальність за безпеку України і пов'язав виникнення небезпеки для її територіальної цілісності з перебуванням у Києві 26 листопада іноземних посередників. Мова йде не про круглий стіл, на який вони прибули, а саме про перебування у Києві.

Аналізуючи факти, треба розставити їх у певній причинно-наслідковій послідовності. Цей аналіз не може бути підтверджений документами, але сама послідовність фактів наштовхує на конкретні висновки.

Наслідком круглого столу було, як відомо, досягнення домовленостей про початок політичних переговорів між основними фігурантами – Л. Кучмою, В. Литвином, В. Ющенком і В. Януковичем. Сторони, які брали участь у переговорах, утримувалися від застосування сили. Водночас сторони декларували, що очікують від Верховного Суду гласності та відкритості під час розгляду скарг, поданих у зв'язку з виборами Президента України[3].

Круглий стіл не прийняв жодних конкретних рішень, але перетворив В. Януковича з Президента України на кандидата в президенти. Це не могло сподобатися ані В. Януковичу, ані Б. Гризлову, який стояв за ним. 25 листопада на саміті Росія – ЄС В. Путін змушений був запевнити міжнародне співтовариство в тому, що він не має наміру втручатися у виборчий процес в Україні. Проявом такого запевнення була згода російського керівництва відрядити для участі в круглому столі у Києві голову Державної Думи РФ. На круглому столі 26 листопада Б. Гризлов відстоював інтереси В. Януковича, але його можли-

[1] Там само. – С. 89.

[2] Там само.

[3] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 276.

вості під час гласного колективного обговорення проблеми були обмеженими. У негласному спілкуванні з В. Януковичем він міг дозволити собі все. І саме тоді, одразу після цього круглого столу, розпочався сепаратистський рух, який спрямовувався з Києва. Чи варто перебирати наступні ланки у цьому ланцюзі подій?

Заклик голови парламенту однаковою мірою адресувався Президенту України, зобов'язаному бути гарантом територіальної цілісності країни, і великим державам, які гарантували цілісність України. Заклик спрямовувався й до тих голів державних адміністрацій, яких В. Янукович використовував у своїй брудній політичній грі. В. Литвин змушений був нагадати їм у цьому вступному слові: «частиною 2 ст. 110 Кримінального кодексу України визначено, що умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або за попередньою змовою осіб, або поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі, караються обмеженням або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років»[1].

В. Литвин нагадував народним депутатам, що під час з'їзду в Сєвєродонецьку неодноразово лунали заклики про створення Південно-Східної держави у складі невідомо якої федерації. Хоча ці заклики не знайшли втілення у рішеннях з'їзду, однак самі по собі, підкреслював голова парламенту, вони є достатніми для того, щоб Служба безпеки України та Генеральна прокуратура дали їм правову оцінку. Кримінально каральними, підкреслив він, були також дії на порушення Конституції, змістом яких було проголошення нової автономії без зміни меж території або державного кордону України.

Відповідаючи на екстремістські заклики, що прозвучали в Сєвєродонецьку, В. Литвин заявив: «Тим, хто стверджує, що до Російської Федерації їм ближче, ніж до Києва, слід мати на увазі, окрім усього іншого, й таке: з правової точки зору неможливим є приєднання певних українських областей до складу Російської Федерації. Навіть за великого бажання якоїсь території і нав'язування цього бажання Російській Федерації. Бо насамперед це суперечитиме російському законодавству. Так, федеральним законом "Про порядок прийняття до Російської Федерації і утворення в її складі нового суб'єкта Російської Федерації" чітко визначено процедуру зміни складу суб'єктів Російської Федерації у зв'язку з наданням іноземній державі чи її частині статусу суб'єкта Російської Федерації. Зокрема, прийняття до складу Росії іноземної держави здійснюється за взаємною згодою сторін з підписанням міжнародного договору. При цьому міжнародний договір може бути укладений винятково за ініціативою іноземної держави»[2].

Пізно ввечері 29 листопада в ефірі Української служби «Бі-Бі-Сі», тобто одразу після того, як Харківська обласна рада скасувала свою постанову від 26 листопада, виступив Є. Кушнарьов. Він заявив тоді, що не збирається проводити референдум про автономію, і зазначив, що нема більш гарячого прибічника незалежності та єдності України і захисту державної мови на Харківщині, ніж він.

[1] Литвин В. Право правди. – С. 91.

[2] Там само. – С. 92–93.

І далі, ховаючись за спини своїх виборців, він заявив: «Я увесь час казав і зараз кажу: хлопці, не збуджуйте лихо, оскільки сьогодні на Сході люди налаштовані радикально, люди, які не задумуються над тим, у конституційному полі це або ні, це просто люди, які у цьому вбачають свій захист. Вони це (сепаратистські заклики. – *Авт.*) розуміють як прапор цього захисту»[1].

У вівторок 30 листопада Генеральна прокуратура порушила карні справи з обвинувачення керівників Луганської, Харківської, Донецької, Дніпропетровської, Миколаївської областей і АР Крим у «діях, спрямованих на насильницьку зміну і повалення конституційного ладу, захоплення державної влади, зазіхання на територіальну цілісність і недоторканність України». На сайті «Української правди» з'явилася стаття «Східні губернатори раптово змінили свою позицію». Повідомлялося, що голова Донецької ОДА А. Близнюк на зустрічі з журналістами вранці у вівторок заявив: «ніхто ніколи про автономію і відділення від України не говорив». Він також запевнив, що призначений раніше обласною радою на 5 грудня референдум не відбудеться[2].

Тим часом Верховна Рада всю першу половину дня обговорювала становище в країні і заходи, які могли б сприяти подоланню політичної кризи. Постало питання про вотум недовіри до уряду В. Януковича і генерального прокурора Г. Васильєва. Цього вимагали десятки тисяч людей, які прийшли під стіни парламенту з Майдану. Але уряд добре попрацював з депутатами, звернувши особливу увагу на комуністів, які стояли осторонь боротьби між проурядовими і опозиційними фракціями. Комуністи мали «золоту акцію», від їх голосів залежало, чи прийме Верховна Рада постанови, яких вимагав повсталий народ.

В суботу 27 листопада комуністи підтримали постанову Верховної Ради «Про політичну кризу в державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України». Внаслідок цього постанова пройшла і стала важливим стабілізуючим чинником у протистоянні влади і опозиції. Тепер вони повинні були б, перебуваючи в опозиції до уряду, солідаризуватися з резолюціями, внесеними фракціями, які підтримували В. Ющенка.

Повинні були б, але не солідаризувалися... Кореспондент «Української правди» пов'язував цю обставину з тим, що у приміщенні Верховної Ради уперше за майже рік з'явився депутат-віце-прем'єр, він же керівник тіньового штабу В. Януковича А. Клюєв, функцію якого можна було означити словом «касир»[3]. Свідок парламентської баталії, кореспондент московської газети «Коммерсантъ» Андрій Колесніков розповідав[4]:

«Усі тепер чекали на вихід лише одного учасника – комуніста Петра Симоненка. Ця людина мала вирішити долю битви. Все, абсолютно все залежало від того, як проголосує його фракція. В минулу суботу вона проголосувала за недовіру Центрвиборчкому – і вона відбулася. Петро Симоненко розпочав свій виступ російською (у суботу он говорив українською). Це був не дуже гарний знак для "помаранчевих". "Україна перетворилася в об'єкт маніпуляцій з боку

[1] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41130-9-77

[2] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41130-22-77

[3] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41130-3-pvint

[4] Колесников А. Первый Украинский. – С. 320.

міжнародних спецслужб, які діють з метою розчленування країни, – казав він. – Я попереджав: там, де розмовляють гроші, правда мовчить!" З його плутаного виступу стало цілком зрозуміло, втім, головне: комуністи не будуть голосувати за відставку уряду. Пан Симоненко звинуватив у сепаратизмі не Південно-Східну Україну, а Захід, згадавши спробу створити Галицьку республіку і обіцянку обнести Донбас колючим дротом (йшлося про утворену в 1918 р. Західноукраїнську Народну Республіку і приписуване лідеру "Нашої України" провокаційне звинувачення щодо Донбасу. – *Авт.*)».

Парламент не проголосував за відставку В. Януковича і Г. Васильєва, не поставив вимогу порушити кримінальні справи проти губернаторів-сепаратистів, не висловився за формування уряду народної довіри. Відповідні резолюції набрали тільки 196 голосів замість потрібних 226. Жодний комуніст не проголосував за них.

Але парламент після 14-ї години проголосував за постанову, яку внесли народні депутати Бахтєєва, Добкін, Колоніарі, Комар, Корсаков, Прошкуратова, Сігал, Хара і Царенко. Проект постанови, прийнятий голосами 232 народних депутатів (з 440 зареєстрованих у сесійній залі), призупиняв дію перших трьох пунктів постанови Верховної Ради «Про політичну кризу в державі, яка виникла у зв'язку з виборами Президента України» від 27 листопада до остаточного рішення Верховного і Конституційного Судів. Як відомо, цими пунктами вибори визнавалися недійсними через масштабні фальсифікації, а Центральній виборчій комісії висловлювалася недовіра[1].

Постанова голосувалася в режимі, визначеному спікером, і була прийнята «за основу». Перешкоджаючи її голосуванню по пунктах і в цілому, представники фракцій «Нашої України», СПУ і БЮТ заблокували трибуну. В. Литвин поставив на голосування питання про перерву, яке було підтримане з другої спроби. Після цього депутатам довелося заспокоювати демонстрантів. Голова парламенту у супроводі Ю. Луценка та інших депутатів заявив 20-тисячному мітингу, який зібрався перед Верховною Радою, що засідання відкладається, і запевнив усіх, що 27 листопада було прийняте єдино правильне рішення, і повернення назад вже неможливе[2].

О 16:45 до Києва вилетів Х. Солана. В. Литвин відклав свій візит в Брюссель, намічений на 1 грудня у зв'язку з ускладненням ситуації в парламенті. Комітет національного порятунку у відповідь на рішення парламенту оголосив, що виходить з переговорного процесу і відновлює блокування органів державної влади.

Л. Кучма зустрівся з Х. Соланою і домовився по телефону з президентами Польщі та Литви про відкриття 1 грудня в Києві круглого столу з міжнародними посередниками. У бесіді з В. Путіним було досягнуто домовленості про прибуття в Київ голови Державної Думи РФ Б. Гризлова.

На порядку денному парламенту 1 грудня перебувало вчорашнє питання з дещо переформульованою назвою: «Про стабілізацію політичної та соціально-

[1] http://www.pravda.com.ua /ru/archive/?41130-17-77

[2] http://www.pravda.com.ua/ru/archive/?41130-3-print

економічної ситуації в Україні та запобігання антиконституційним діям і сепаратистським проявам, що загрожують суверенітету і територіальній цілісності України». Зранку кворуму ще не було. Фракція В. Януковича «Регіони України» проігнорувала засідання, тому що ставало зрозумілим: проурядової більшості не існує. Народні депутати, які звикли бути при владі, важко переживали поразку, що нависала над їхнім лідером з перших днів Помаранчевої революції. В цей день поразка повинна була матеріалізуватися. Питання, яке стояло на порядку денному, передбачало відставку прем'єр-міністра.

Підкоряючись партійній дисципліні, не прийшли на засідання комуністи. П. Симоненко, мабуть, з вигодою для себе реалізував свою «золоту акцію», але його партія багато втратила в очах громадськості. Це відчув поет-академік Б. Олійник – один з тих небагатьох членів фракції, які ототожнювали комуністичну доктрину з ідеєю соціальної справедливості. Він прийшов на засідання і сказав, що вчора голосував разом з фракцією, але сьогодні віддасть свій одинокий голос за відставку уряду.

Об 11:30 в сесійній залі вже був кворум, і спікер відкрив засідання. Йшла пряма телетрансляція, під стінами парламенту стояли 50 тис. громадян. Після того як Верховна Рада прийняла 27 листопада постанову про визнання результатів другого туру голосування недійсними і висловила недовіру ЦВК на чолі з С. Ківаловим, від неї чекали кроків, які могли б допомогти у розв'язанні політичної кризи.

Своєї присутності у сесійній залі не зареєстрували майже всі представники фракцій КПУ, СДПУ(о), «Трудової України» і «Регіонів України». За відсутності комуністів у депутатів опозиції і позафракційних депутатів, які приєдналися до неї, не вистачало голосів для прийняття постанови. Опозиція запропонувала голосувати таємно, але пропозицію підтримали тільки 223 депутати – на три менше необхідної кількості. В. Литвин поставив пропозицію на голосування повторно і добився її прийняття. Таємне голосування дало можливість депутатам, які не бажали сваритися з владою, підтримати пункт постанови про відставку уряду.

Після 13:00 Верховна Рада прийняла очікувану постанову. У преамбулі зазначалося, що порушення виборчого законодавства і неналежне виконання органами виконавчої влади та місцевого самоврядування передбачених Законом України «Про вибори Президента України» обов'язків призвело до викривлення, а отже, і неможливості з'ясування волевиявлення українського народу. Посилаючись на невжиття конституційними інститутами державної влади встановлених законодавством заходів щодо забезпечення законності в діяльності органів виконавчої влади місцевого самоврядування і з урахуванням попередньої постанови від 27 листопада 2004 р., Верховна Рада сформулювала у постанові від 1 грудня 2004 р. дев'ять пунктів:

«1. Визнати, що в Україні відсутні соціальні, економічні та політичні передумови для зміни державного устрою. Сепаратистські прояви мають штучний характер і зумовлені прагненням конкретних осіб та політичних сил задовольнити свої неправомірні корпоративні та політичні інтереси. Разом з тим політична та соціально-економічна ситуація, що склалася в державі після 21 листопада

2004 р., швидко стає некерованою і такою, що загрожує суверенітету та територіальній цілісності України.

2. Рішуче засудити будь-які рішення органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, прийняті після 21 листопада 2004 р. і які суперечать Конституції та законам України, прояви сепаратизму з боку окремих державних діячів, керівників місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також інших осіб, сприяння у будь-якій спосіб таким проявам з боку громадян іноземних держав, що створюють загрозу суверенітету та територіальній цілісності держави.

3. Генеральній прокуратурі України невідкладно дати правову оцінку прийнятим після 21 листопада 2004 р. рішенням органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також діям їх посадових осіб та вжити заходів прокурорського реагування з метою приведення зазначених рішень у відповідність із законодавством України. Рекомендувати Президенту України з урахуванням правової оцінки Генеральної прокуратури України вирішити питання щодо притягнення до відповідальності зазначених посадових осіб.

4. Генеральній прокуратурі України та Службі безпеки України невідкладно дати правову оцінку діянням окремих осіб, що спрямовані на порушення територіальної цілісності України, і за наявності правових підстав вирішити питання про притягнення їх до відповідальності.

5. Запропонувати Президенту України як гаранту державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина невідкладно вжити необхідні несилові конституційні заходи, що спрямовані на стабілізацію ситуації в державі.

6. Доручити голові Верховної Ради України делегувати народних депутатів України (за згодою) як повноважних представників Верховної Ради України у відповідні адміністративно-територіальні одиниці для безпосереднього роз'яснення рішень Верховної Ради України та внесення пропозицій щодо подальших невідкладних дій з метою стабілізації ситуації в державі.

7. Скасувати рішення Верховної Ради України від 16 березня 2004 р. про схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Послідовність. Ефективність. Відповідальність». Відповідно до статті 87 та частини четвертої статті 115 Конституції України висловити недовіру Кабінетові Міністрів України, наслідком якої є відставка Кабінету Міністрів України.

8. Запропонувати Президенту України за участю голови Верховної Ради України невідкладно на період до вступу на пост новообраного Президента України сформувати персональний склад Кабінету Міністрів України – Уряду народної довіри з урахуванням пропозицій депутатських фракцій і груп у Верховній Раді України.

9. Запропонувати учасникам політичних акцій уникати застосування сили та блокування будинків Кабінету Міністрів України, інших центральних органів виконавчої влади і Національного банку України»[1].

[1] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 263–265.

У двох додаткових пунктах визначався режим реалізації постанови: голові Верховної Ради доручалося забезпечити негайне її оприлюднення, а саме постанова набирала чинності з моменту прийняття. В. Литвин підписав її негайно.

Постанова Верховної Ради означала колосальну перемогу опозиції. Для відставки В. Януковича опозиція і голова парламенту обрали єдино можливий шлях: відкликання парламентської постанови, якою затверджувалася урядова програма. Програма В. Януковича «Послідовність. Ефективність. Відповідальність» була затверджена 16 березня 2004 р. з порушенням процедури. Тоді В. Янукович ще не встиг відпрацювати року після затвердження своєї програми і вже подав на затвердження програму другого року. «Наша Україна» тоді протестувала, але проурядова більшість у парламенті програму затвердила. Смисл затвердження полягав у тому, що прем'єр-міністр одержував своєрідний імунітет: він міг працювати на своїй посаді за Конституцією впродовж року, не побоюючись вотуму недовіри з боку парламенту. Та в ситуації, що склалася на початок грудня, Верховна Рада не висловлювала вотуму недовіри, а відкликала попереднє рішення про вотум довіри.

Всі закони, які приймав парламент, підлягали обов'язковому схваленню Президента України. Однак на таке рішення Л. Кучма не мав права накласти вето. За Конституцією, він зобов'язаний був прийняти його. Він міг лише доручити Кабінету Міністрів працювати у попередньому складі впродовж 60 днів, після чого мав бути створений новий уряд.

Сьомий пункт постанови про висловлення недовіри Кабінету Міністрів проходив особливо важко. За скасування постанови від 16 березня проголосувала лише половина спискового складу парламенту – 225 народних депутатів. Для прийняття рішення не вистачило одного голосу.

Пункт, який складав центр ваги всієї постанови, завис. Здавалося, що всі зусилля зробити парламент самостійним гравцем на політичній авансцені зазнали невдачі. Проте В. Литвину вдалося знайти вихід із, здавалося б, безвихідної ситуації. Він запропонував об'єднати сьомий пункт з восьмим – про формування коаліційного уряду народної довіри. Об'єднання пунктів давало можливість проголосувати їх повторно. На додаток голова парламенту запевнив депутатів, що у переговорах з Президентом України він потурбується про те, щоб у коаліційному уряді були представлені інтереси всіх фракцій.

Вдала замальовка цього переламного моменту міститься у книзі кореспондента газети «Коммерсантъ» А. Колеснікова, який був присутній у сесійній залі[1]:

«Володимир Литвин був багатослівним. Він у цей день і так вже багато зробив для того, щоб відставка відбулася, і зробив ще більше. "Помаранчеві" депутати принишкли. Вони бачили, що спікеру сьогодні краще не заважати. Це був його день. І вони розуміли, що через цю причину він може стати й їх днем.

Коли хтось із соціал-демократів спробував вплинути на Володимира Литвина, знову на весь голос пролунала ліра поета Бориса Олійника.

[1] Колесников А. Первый Украинский. – С. 337.

– Давайте не збивайте з ритму! – вигукнув він. – Голосуємо!

Поки йшло голосування по об'єднаних пунктах, деякі депутати хрестились. Хрестились і журналісти на балконі. Одна дівчина поряд зі мною вже готувалася заплакати.

Тут-то "помаранчеві" й перемогли. Двісті двадцять вісім голосів. Виражено недовіру уряду. У залі розпочалося тріумфування».

Цього ж дня В. Янукович заявив, що він і його уряд мають намір продовжувати працювати, незважаючи на прийняте Верховною Радою рішення. Міністр юстиції О. Лавринович назвав постанову про відставку Кабінету Міністрів антиконституційною, тому що парламент не міг відправити уряд у відставку впродовж року після схвалення його програми. Скасування схвалення програми міністр вважав немотивованим[1]. Однак тлумачення Конституції було прерогативою Конституційного Суду, а не міністра. З прийняттям цієї постанови Верховної Ради уряд В. Януковича ставав нелегітимним.

О 16:40 у Маріїнському палаці почалася зустріч Л. Кучми з президентами Польщі А. Кваснєвським і Литви В. Адамкусом, представником ЄС з зовнішньої політики Х. Соланою і генеральним секретарем ОБСЄ Я. Кубішем. О 17:30 до переговорів приєдналися В. Ющенко і В. Янукович, а о 19:30 – спікер Державної Думи РФ Б. Гризлов. В такому складі зустріч тривала до 20:20[2].

Як і на першому круглому столі, офіційної стенограми не велося, зустріч відбувалася за закритими дверима. Тому в оцінці ролі міжнародних посередників доводиться покладатися на суб'єктивні судження тих, хто був присутній на круглому столі. Особливо цінними є свідчення П. Порошенка у книзі А. Колеснікова. Характеризуючи загальну стратегію учасників, він відзначав досить жорсткий тиск посередників, які вимагали мирного розв'язання проблеми. Вони приїхали з місією миру і прагнули миру за будь-яку ціну. І ще одне важливе спостереження Порошенка: розбіжність інтересів В. Януковича і Л. Кучми. Це ще одне підтвердження розщеплення «адміністративного ресурсу» під час президентських перегонів.

Наводимо прямий текст інтерв'ю з П. Порошенком у книзі А. Колеснікова:

«– Ви вважаєте, тут спрацювали і їх особисті амбіції (йдеться про посередників, які прагнули миру за будь-яку ціну. – *Авт.*)?

– Так, у тому числі. Але спрацювали ціною наших поступок. Я маю зняти капелюха перед Кваснєвським, тому що Кваснєвський – переговірник класний, я побачив його у складній політичній ситуації. Геній. Він дуже великий молодець. Не його мова російська. Але він володіє нею. Знайти аргументи важко. Тобто вони не то, що подавили інших – підписуйте, та й годі! Ні. Саме переконанням.

Солана, безумовно, також попрацював. Абсолютно простий, доступний та ефективний. Йому, втім, заважав мовний бар'єр, тому що він все-таки працював через перекладача.

---

[1] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 389.

[2] Колесников А. Первый Украинский. – С. 331.

– А про Гризлова розкажіть.

– Він дуже жорстко відстоював лінію Росії. Він насправді не був переговірником, він був представником Росії. Кваснєвський і Солана були переговірниками, а Гризлов представляв інтереси Росії. Це, до речі, можлива тактика проведення переговорів. Зрозуміло, Росія жорстко підтримувала Януковича, у нього не було іншого виходу.

– Але це не засіб досягнути компромісу?

– Точно це не спосіб досягнути компромісу, це спосіб зберегти обличчя. Ось у нього це був спосіб зберегти обличчя. Він давав можливість Януковичу, кандидату, якого він підтримував, опертися на його позицію. Тобто він однозначно стояв на його боці. Якщо європейські переговірники стояли на досягненні компромісу, то росіяни стояли на такій позиції: що прийме Янукович, то приймемо й ми»[1].

Починаючи дискусію на цьому круглому столі, Л. Кучма заявив, що пошуки політичного консенсусу повинні відбуватися у політико-правовому полі. Головною в його вступному слові була така теза: «Я думаю, що ніхто сьогодні не ставить під сумнів, що ми всі з нетерпінням чекаємо рішення Верховного Суду, який хоч якось повинен підвести правову базу в межах тих повноважень, які сьогодні у нього є. На жаль, визнати вибори недійсними – у Верховного Суду сьогодні такої можливості нема»[2]. Одночасно Л. Кучма заявив, що вбачає тільки один вихід з ситуації, яка склалася, – політичну реформу. Така реформа зняла б напруження у боротьбі за президентський пост, оскільки повноваження глави держави істотно звужувалися за рахунок розширення повноважень парламенту. З іншого боку, як підкреслив він, реформа повинна була надати новообраному президенту право розпускати парламент.

Канцлер ФРН Г. Шредер і президент РФ В. Путін 30 листопада у телефонній розмові визначили спільну позицію: домагатися нових, чесних виборів в Україні. 1 грудня в бундестазі, де відбулися слухання, присвячені політичній кризі в Україні, деякі депутати критикували канцлера за нерішучість у спробах переконати президента РФ В. Путіна (з яким він мав дружні стосунки) не втручатися у внутрішні справи України. Лідери парламентських фракцій бундестагу одностайно виступили за проведення повторного голосування другого туру за участі В. Ющенка і В. Януковича. Кінець кінцем, з ними солідаризувався й Г. Шредер[3].

А. Кваснєвський вранці 1 грудня на аеродромі у Києві висловився за повторне голосування другого туру. В. Адамкус ще 30 листопада заявив, що кризу в Україні може розв'язати тільки повторний другий тур за участі В. Ющенка і В. Януковича. Після завершення круглого столу Х. Солана висловився за обов'язкову участь в наступних виборах як В. Ющенка, так і В. Януковича[4].

---

[1] Там само. – С. 345–346.

[2] http://www.pravda.com.ua/cgi-bin/print.cgi. – 9.03.2005. – 17:12.

[3] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Реакція світової спільноти. – 1 груд.

[4] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 389.

Ввечері 1 грудня відбулося надзвичайне засідання Європейського парламенту, присвячене становищу в Україні. Голова комітету ЄП із зовнішніх зносин, депутат від ФРН Е. Брок заявив, що Європа не може визнати українські вибори. Віце-президент комітету ЄП у зв'язках з Україною Ч. Таннок привітав вотум недовіри Верховної Ради України уряду В. Януковича. Перед парламентарями виступила комісар ЄС з зовнішніх зносин Б. Ферреро-Вальднер. Вона заявила, що Єврокомісія і Рада Міністрів ЄС надасть Україні підтримку на проведення повторного голосування. У прийнятій резолюції члени Європарламенту (багато з них прийшли на засідання з помаранчевими хустинками або шарфиками) висловилися за перевибори за участі В. Ющенка і В. Януковича[1].

1 грудня The Wall Street Journal надрукувала статтю З. Бжезінського. Славетний американський політолог аналізував останні події в Україні. Визначаючи коло переможених і переможців на проміжному етапі, він писав: «Остаточний вислід політичного суперництва в Україні поки що невідомий, але вже очевидно, що Віктор Янукович, кандидат від олігархів, якого особисто підтримує також пан Путін, виявився переможеним. Його "перемога" у виборах була цілком дискредитованою, а те, що він підтримав сепаратистську загрозу у Східній Україні, зробило його неприйнятним на посаді українського прем'єр-міністра. В нього залишається остання надія стати фактично українським відповідником Олександра Лукашенка, сатрапа сусідньої Білорусі, якого підтримує Кремль, – перспектива, яку навіть багато хто з прихильників В. Януковича вважає зовсім непривабливою.

Другим діячем, який програв, став президент Росії Путін. Він не тільки взяв особисту участь у нахабній спробі торпедувати демократичний процес в Україні, але також зробив себе об'єктом насміхань, коли надіслав Януковичеві два передчасні вітальні послання, незважаючи навіть на те, що тим часом мусить прикидатися, нібито виступає за чесний компроміс в цих суперечливих виборах.

Поки що нема остаточних "переможців". Проте, хоч він ще й не переміг, Віктор Ющенко з усією очевидністю постає як "людина моменту" і як та особистість, з якою пов'язує свої політичні надії більшість українців. У певному розумінні Президент Леонід Кучма, котрий відходить, також є частковим переможцем, тому що в даній ситуації його вважають необхідним джерелом політичної спадковості і можливим спонсором заплутаного компромісу. Це дає йому можливість продовжити політичне життя. Він також має шанс поліпшити свій авторитет і гарантувати як політичну, так і фінансову безпеку своїй родині, якщо відійде з посади, забезпечивши мирне передання влади В. Ющенкові. Як перший крок у цьому напрямі, Л. Кучма повинен звільнити В. Януковича, який дискредитував себе як прем'єр-міністр, і призначити справді нейтральну особу для керівництва державним апаратом під час виборного процесу»[2].

З. Бжезінський рекомендував Заходу застосувати тиск на Л. Кучму, щоб він не займався марнуванням часу. Відзначаючи, що в оточенні Л. Кучми почали

[1] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Реакція світової спільноти. – 1 груд.

[2] http://www.svoboda–news.com./2004/52/2/htm.

точитися розмови про те, що у нових виборах повинні брати участь лише нові кандидати, він зауважував: США і ЄС повинні добиватися, щоб В. Ющенко був оголошений справжнім переможцем другого туру або дістав можливість взяти участь у додатковому турі виборів.

Кожний день Помаранчевої революції відзначався подіями, які мали важливе значення для майбутнього. Порівняно з усіма попередніми днями 2 грудня виявилося досить спокійним. В цей четвер не трапилося нічого особливого. День запам'ятався багатьом хіба що подією, яка принизила всі протиборствуючі сторони.

О 14:30 Президент України вилетів до Москви. Вилетів, щоб «порадитися» з російським лідером відносно результатів роботи круглого столу і взагалі щодо поточного моменту напередодні вердикту Верховного Суду. Зустріч відбулася в аеропорту Внуково у кімнаті для VIP-гостей, тому що В. Путін вилітав з візитом в Індію. Відеозапис фрагмента цієї зустрічі, в якому обидва президенти висловлювалися за проведення нових, тобто без В. Ющенка і В. Януковича, виборів показали усі канали українського телебачення.

Верховний Суд 2 грудня завершив вивчення доказів у справі і відкрив змагання сторін. Впродовж години свої аргументи в дебатах висловлювали представники В. Ющенка – народні депутати М. Катеринчук, Р. Зварич, Ю. Кармазін, Ю. Ключковський, адвокати С. Власенко, С. Кустова, М. Полудьонний, Р. Резніков. Спираючись на вивчену суддями за три дні доказову базу, вони робили висновок, що системний характер фальсифікацій не дозволяє відтворити волевиявлення виборців шляхом неврахування результатів голосування в окремих виборчих округах. Внаслідок цього результати другого туру мали бути скасовані. Представники В. Ющенка пропонували суду або визнати його Президентом України за результатами першого туру, або переголосувати другий тур з тим же складом учасників.

Додатковим аргументом для представників В. Ющенка в суді стало оприлюднення в другій половині дня звіту «Комітету виборців України» – громадської організації, яка здійснювала спостереження за повторним голосуванням і підрахунком голосів на виборах Президента України 21 листопада. За підсумками моніторингу «Комітет виборців» констатував, що повторне голосування 21 листопада відбулося з масовими та системними порушеннями виборчого законодавства, прав людини та міжнародних стандартів чесних виборів, а оголошений Центральною виборчою комісією результат голосування не відображає волевиявлення українських виборців. Внаслідок цього «Комітет виборців» рекомендував визнати другий тур голосування таким, що не відбувся[1].

Виборчим законодавством третій тур не був передбачений, і саме цим Президент України, підтримуваний президентом РФ, обґрунтовував свою позицію: провести у найближчому майбутньому нові вибори з іншим складом учасників. Визнання другого туру виборів внаслідок очевидних і системних фальсифікацій

[1] Литвин В. Україна 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Хроніка подій. – 2 груд.

таким, що не відбувся, давало можливість без порушення закону організувати переголосування з тим же складом учасників.

Тим часом В. Ющенко у виступі на Майдані о 22:22 визначив свою позицію: «Якщо через кілька днів після рішення Верховного Суду не буде призначена дата повторного голосування другого туру виборів, ми почнемо адекватні дії щодо влади»[1].

П'ятниця 3 грудня стала переламною в історії Помаранчевої революції. Ще в четвер опозиція погрожувала владі устами В. Ющенка «адекватними діями». Події п'ятниці визначили мирний розвиток революції. В цей день Верховний Суд виніс довгоочікуваний вердикт і дав юридичну основу для компромісу, за яким стара «партія влади» зберігала обличчя, але втрачала головні важелі державного управління.

3 грудня було дванадцятим днем революції. Революційна хвиля піднімалася щораз вище. Рішення, якого очікували від Верховного Суду, спочатку здавалося неймовірно радикальним. Наприкінці листопада і на початку грудня воно почало здаватися єдино можливим. Наприкінці попереднього дня, коли В. Ющенко поставив на Майдані прихований ультиматум владі – призначити дату повторного голосування «через кілька днів» після рішення Верховного Суду, він уже не сумнівався в тому, що судді розв'яжуть політичну кризу саме таким способом – запровадженням повторного голосування другого туру.

Власне, у цьому не сумнівалася й переважна більшість політично активних людей – прихильників і В. Ющенка, і В. Януковича. Соціологічна служба Центру ім. О. Разумкова 25–29 листопада поставила в своїй мережі таке запитання: «Чи призведуть опозиційні акції протесту до скасування рішення Центральної виборчої комісії про обрання Президентом України В. Януковича?» Позитивно відповіли 42,6 %, а негативно – 25,5 % опитаних; не змогли відповісти на це запитання 31,9 % опитаних[2].

Як ставилися громадяни України до Помаранчевої революції? 2 грудня Центр ім. О. Разумкова оприлюднив дані опитування: 45 % громадян підтримували акції протесту, 40 % – висловлювалися проти них[3]. Тільки вердикт Верховного Суду, який за своєю конституційною природою був остаточним, міг заспокоїти і об'єднати розірване президентськими виборами суспільство.

Засідання Верховного Суду почалося о 10:00. Напередодні, у четвер суд вислухав останнє слово сторони, яка представляла інтереси В. Ющенка. Тепер слово було надане представникам В. Януковича і ЦВК. Довірена особа В. Януковича С. Гавриш заявив, що в законі нема позиції, яка дозволяє скасувати результати виборів в другому турі. Тож він робив висновок, що виборчий процес закінчився в день оголошення результатів другого туру виборів. С. Гавриш заперечував факт масових фальсифікацій і говорив, що поголоски про них поширювалися командою В. Ющенка через Інтернет.

О 10:50 члени Верховного Суду пішли у дорадчу кімнату для винесення рішення щодо позову В. Ющенка до ЦВК у зв'язку з фальсифікаціями другого

[1] Колесников А. Первый Украинский. – С. 350.

[2] Національна безпека і оборона (Київ). – 2004. – № 10. – С. 15.

[3] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 390.

туру виборів. Засідання суду відновилося о 17:55. Голова Судової палати у цивільних справах і заступник голови Верховного Суду А. Ярема зачитав постанову за позовом В. Ющенка і окрему ухвалу до відома Верховної Ради, Президента України та Генерального прокурора про виявлені порушення законодавства для вжиття передбачених законом заходів реагування.

Заслухавши пояснення сторін, які брали участь у справі, і дослідивши інші докази, вказувалося у постанові, Суд вважає, що скарга підлягала частковому задоволенню на таких підставах.

21 листопада 2004 р. проведене повторне голосування виборів Президента України. ЦВК 24 листопада склала протокол про результати повторного голосування й ухвалила постанову № 1264 про результати виборів 21 листопада й обрання Президентом України й постанову № 1265 – про оприлюднення результатів виборів президента. При встановленні результатів повторного голосування в день виборів ЦВК на своєму засіданні колегіальним складом не досліджувала протоколи територіальних виборчих комісій про підсумки голосування в межах відповідних територіальних виборчих округів, не перевіряла їхню автентичність, правильність і повноту складання й інші документи, зазначені в частині 6 ст. 83 закону про вибори Президента України. До встановлення результатів повторного голосування в день виборів ЦВК не розглянула заяви й скарги про порушення тервиборчкомами порядку встановлення підсумків голосування в межах територіальних виборчих округів і рішення, прийняті тервиборчкомами за результатами їхнього розгляду. На час встановлення ЦВК результатів повторного голосування виборів Президента України в судах не було закінчено розгляд поданих скарг на бездіяльність, дії й рішення тервиборчкомів, вчинені при встановленні підсумків голосування в межах територіальних виборчих округів, і строк розгляду цих скарг не закінчився. За таких обставин дії й рішення ЦВК суперечили закону про ЦВК, ст. 25, 28, 83, 84, 76, 93, 94, 96 закону про вибори Президента України, тобто були неправомірними. У зв'язку із цим прийняте ЦВК рішення підлягало скасуванню.

Суд також встановив, що під час проведення повторного голосування були допущені різноманітні порушення закону України про вибори Президента України. Допускалося, зокрема, включення в списки одного громадянина кілька разів. Використання відкріпних посвідчень проходило без здійснення належного контролю ЦВК. Передвиборна агітація з використанням засобів масової інформації проводилася без дотримання принципу рівних умов. Не дотримувалися вимоги щодо заборони участі в передвиборній агітації органів виконавчої влади й місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Порушувалися вимоги щодо участі у виборчому процесі офіційних спостерігачів. Порушувалися вимоги при здійсненні голосування за межами приміщень для голосування. Наведені обставини виключали можливість достеменно встановити результати реального волевиявлення виборців.

З огляду на неможливість встановити результати реального волевиявлення виборців суд вважав за необхідне відновити права суб'єкта виборчого процесу

шляхом повторного голосування за правилами, визначеними законом про вибори Президента України[1]. Повторне голосування випадало на 26 грудня.

6–9 грудня соціологи Центру ім. О. Разумкова виявляли, як люди поставилися до вердикту Верховного Суду. На запитання «Чи підтримуєте Ви цю постанову?» були одержані такі відповіді (у відсотках)[2]:

Таблиця 22

Регіони	Варіанти відповіді		
	Так	Ні	Важко відповісти
Захід	91,8	4,7	3,4
Центр	75,5	18,2	6,3
Південь	44,0	41,3	14,7
Схід	39,6	54,9	5,5
Україна	61,9	31,3	6,8

Невідповідність вердикту Верховного Суду власному вибору змусила багатьох громадян не погодитися з ним, і це не дивно. Однак як на півдні, так і на сході багато людей визнали справедливість судового рішення, хоч голосували за В. Януковича. Це підтверджує зроблений раніше висновок про те, що вердикт Верховного Суду, який не підлягав оскарженню, став стабілізуючим чинником.

Після вердикту Верховного Суду політичні сили майже тиждень обговорювали шляхи виходу з конституційної кризи. День 8 грудня розпочався шаленими зусиллями голови парламенту узгодити останні суперечності в позиціях президентських, урядових і опозиційних фракцій. Опозиція відмовилася від вимоги відставки уряду і задовольнилася тим, що В. Янукович на час виборів залишатиметься у відпустці, а обов'язки прем'єр-міністра виконуватиме до дня повторного голосування перший віце-прем'єр М. Азаров. Л. Кучмі довелося погодитися на відставку з посади генерального прокурора Г. Васильєва.

О 12-й годині до Верховної Ради приїхав Президент України. Депутати прийняли без обговорення пакетним голосуванням три закони і відставку ЦВК. За цей пакет з чотирьох пунктів голосували 402 народних депутати. Після голосування закони тут же в сесійній залі підписали спочатку В. Литвин, а потім Л. Кучма.

Основні положення законопроекту № 4180 про внесення змін до Конституції України, який з 8 грудня 2004 року став законом (з набранням чинності або з 1 вересня 2005 року, або з 1 січня 2006 року), зводилися до такого[3].

---

[1] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 252–256.

[2] Національна безпека і оборона (Київ). – 2004. – № 10. – С. 16. Тут і далі в опитуваннях Центру ім. О.Разумкова застосовується такий розподіл регіонів за зонами. Захід: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька обл.; Центр: м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська обл.; Південь: АР Крим, Одеська, Херсонська, Миколаївська обл.; Схід: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська обл.

[3] http//zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2222-15

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Уряд відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією.

Уряд призначається Верховною Радою України. Зокрема, прем'єр-міністр призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду прем'єр-міністра України Президент вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, яка становить більшість у парламенті.

Міністр оборони і міністр закордонних справ призначаються Верховною Радою за поданням Президента України. Інші члени Кабінету Міністрів призначаються Верховною Радою за поданням прем'єр-міністра. Кабінет Міністрів складає повноваження перед новобраною Верховною Радою України.

Відповідно до закону Верховна Рада України працюватиме на рік більше – 5 років. Депутати не матимуть права суміщати свій депутатський мандат з роботою в уряді. Вибори до парламенту проходитимуть на пропорційній основі. За результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу парламенту. Коаліція у парламенті формується протягом місяця з дня відкриття першого засідання парламенту.

Прикінцеві положення закону передбачали, що зміни до Конституції набирали чинності з 1 вересня 2005 р. у разі, якщо до цього часу будуть ухвалені зміни до Конституції, які стосуються місцевого самоврядування. У разі неухвалення цих змін до 1 січня 2006 р. закон набирав чинності самостійно.

Від 9 грудня в країні знову виникла ситуація передвиборчої боротьби. Завершальна дистанція президентських перегонів тривала тільки 17 днів. Насправді, однак, досягнутий в період від 3 до 8 грудня компроміс між трьома «гілками» влади не вичерпав революційної ситуації. Революція повинна була знайти своє завершення.

Протест мільйонів громадян проти спроб вихолостити демократичні процедури передачі влади міг безперешкодно розвиватися в найбільш гострих, хоча й мирних формах тільки тому, що створений Л. Кучмою політичний режим змушений був уникати силових методів впливу на ситуацію. Деякі керівники силових структур не сприймали постаті нав'язуваного їм Президента України. Проте незрівнянно більшу роль у мирному розв'язанні конфлікту відіграли колосальні масштаби, яких набули акції громадянської непокори (неочікувані й самими організаторами). Опинившись у патовій ситуації, «партія влади» і опозиція змушені були звернутися до міжнародних посередників. Не втручаючись безпосередньо у боротьбу політичних сил в Україні, США і Європейський Союз створили ситуацію, в якій зусилля керівників Росії маніпулювати цілком залежними від них ключовими фігурами української «партії влади» були паралізовані.

9 грудня рада «Росія – НАТО» опрацювала спільну заяву, в якій містився компромісний пункт про Україну. У ньому підтверджувалася територіальна цілісність країни, а її керівників закликали уникати насилля і забезпечити вільні

й чесні вибори. Одночасно Рада Європи вітала кроки українського парламенту і президента, спрямовані на подолання політичної кризи[1].

Кількість зареєстрованих в ЦВК іноземних спостерігачів перед повторним голосуванням 26 грудня перевищувала 10 тис. Під час першого туру 31 жовтня їх було 991, а напередодні другого туру 21 листопада – понад 3 тис. Український конгресовий комітет надіслав найбільшу групу спостерігачів – майже 2,5 тис. осіб, Організація з питань безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) – близько 2 тис., Польща – 1,3 тис., Національний демократичний інститут (США) – 1285, організації СНД – 952 особи[2].

В. Янукович розпочав нову передвиборчу кампанію ще 6 грудня зверненням до громадян. Лейтмотивом звернення стало твердження про те, що він перебуває в опозиції до режиму Л. Кучми. Соціологи Центру ім. О. Разумкова, які в ході Помаранчевої революції оперативно відгукувалися на поточні події, задали громадянам впродовж 14–19 грудня таке запитання: «В. Янукович нещодавно заявив, що є опозиційним до нинішньої влади кандидатом. Як Ви оцінюєте цю заяву?» Обираючи запропоновані відповіді, респонденти так розподілилися у своєму ставленні до кандидата (у відсотках)[3]:

Таблиця 23

Варіанти відповідей	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Так, В. Янукович дійсно є кандидатом, опозиційним до влади	2,9	12,6	26,3	38,4	21,4
В. Янукович є представником влади, а ця заява – лише спроба здобути підтримку виборців	81,0	62,1	37,7	36,4	53,5
Інше	2,6	9,2	16,7	2,1	6,7
Важко відповісти	13,5	16,1	19,3	23,1	18,4

Більше половини опитаних не повірили прем'єр-міністру. Навіть на сході й особливо на півдні знайшлося не так багато людей, які почали вважати В. Януковича опозиціонером.

В. Ющенко провів свою першу прес-конференцію в рамках нової виборчої кампанії 10 грудня. Незважаючи на прогрес у лікуванні, він не мав фізичної можливості їздити по областях. За весь час кампанії він зробив тільки одну поїздку – в Харків. Телеканали, за винятком «Інтера» і «України», стали доступні для нього. Тепер він намагався надолужити втрачене і використовував кожний інформаційний привід для появи перед телеглядачами.

Навпаки, В. Янукович влаштував собі виснажливе турне по областях, намагаючись максимально використати кожний день короткої передвиборчої кампанії для безпосередніх зустрічей з населенням. Хоч його досвід в сфері публічної політики був зовсім невеликий, він вчився швидко й ефективно. Безсумнівно, що за довгий час президентських перегонів В. Янукович здобув

[1] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 397.

[2] Власть и политика (Київ). – 2005. – 14–20 січ.

[3] Національна безпека і оборона (Київ). – 2004. – № 10. – С. 12.

свою аудиторію – людей переважно старшого віку, тих, хто звик чекати тільки від держави поліпшень у нелегкому повсякденному житті.

Громадськість вимагала влаштувати теледебати напередодні переголосування другого туру. Маючи вже такий досвід, В. Янукович без вагань погодився на них. Однак тепер його команда не могла визначати формат теледебатів і змушена була погодитися на вимогу ЦВК – організувати пряму дискусію з найбільш актуальних питань. Теледебати на «Першому національному» відбулися в прайм-тайм 20 грудня. Біля екранів телевізорів зібралася майже вся країна – 89 % телеаудиторії. Результати обговорювалися на телеканалах і в пресі впродовж всього тижня перед виборами. Хто переміг? Всі були переконані, що переміг їх кандидат.

Якщо подивитися на ці теледебати відсторонено, стає очевидним: В. Янукович не зазнав поразки, незважаючи на зовсім інші параметри освіченості, інтелекту і досвіду державної діяльності. Він не був агресивним, тримався упевнено, говорив короткими рубленими фразами, які одразу доходили до свідомості кожної пересічної людини. Коли противник ставив незручні запитання, він спокійно ігнорував суть, зосереджуючи увагу на малоістотних деталях. Лейтмотивом його виступу був адресований В. Ющенкові заклик до взаємодії: хай перемагає сильніший, але той, хто програв, повинен посісти посаду прем'єр-міністра, яка стане надзвичайно вагомою після здійснення політичної реформи. Він пропонував супернику об'єднати зусилля і «разом відправити правлячий режим у відставку»[1].

В. Ющенко під час дискусії показав все, чого бажав, у тому числі й обмежені можливості свого опонента орієнтуватися у справах державної ваги. Однак він був, як завжди, багатослівним, говорив ускладненою мовою, і його міні-перемоги у тих або інших питаннях усвідомлювалися переважно найбільш освіченою частиною телеаудиторії. Давалася взнаки й властива йому звичка бути щирим і відкритим у спілкуванні з людьми, тобто недипломатичним.

Загальні підсумки голосування 26 грудня виявилися, за даними ЦВК, такими[2]:

– до списків виборців включено 37 657 704 особи;

– кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені, – 29 073 076 осіб (77,2 %);

– кількість виборців, які взяли участь у голосуванні, – 29 068 971 осіб (77,19 %);

– кількість виборчих бюлетенів, визнаних недійсними, – 422 492 примірників (1,45 %);

– за В. Ющенка проголосували 15 115 712 осіб, що становило 51,99 % від кількості виборців, які взяли участь у голосуванні;

– за В. Януковича проголосували 12 848 528 осіб (44,20 %);

– кількість виборців, які не підтримали жодного кандидата, – 682 239 осіб (2,34 %).

---

[1] «Оранжевая» революция: версии, хроника, документы. – С. 401.

[2] Литвин В. 2004: події, документи, факти. CD-ROM. Діяльність ЦВК. – 10 січ. 2005 р.

23 січня у Верховній Раді в присутності 22 іноземних делегацій відбулася урочиста інавгурація Президента України. Після складення присяги В. Ющенком шоста сесія Верховної Ради IV скликання закрилася.

23 січня Президент України виступив на Майдані Незалежності з короткою промовою, яка підбивала підсумки тривалої кампанії президентських перегонів і Помаранчевої революції. Дякуючи кожному громадянину, хоч би за кого він голосував, В. Ющенко заявив: «Моя перемога – це перемога усіх. Кожен має право обирати шлях України, кожен може обирати ті кольори, які йому близькі. Але, дорогі друзі, дорогі українців, наш спільний вибір – кольори українського прапора, він об'єднує нас усіх, хто живе на Сході, на Заході, на Півночі і на Півдні»[1].

Інавгурація Президента України, що почалася у Верховній Раді, закономірно продовжилася на Майдані Незалежності. Два місяці тому почалася боротьба, за якою слідкував цілий світ. Тоді на цей Майдан, на площі і вулиці по всій України вийшли мільйони людей. На Майдані Незалежності українці постали перед світом як сучасна нація. Озброєний лише вірою і переконанням, народ здобув мирну перемогу – перемогу свободи над тиранією, права над беззаконням, майбутнього над минулим.

[1] Новели Помаранчевої революції. – Дрогобич – Львів – Київ, 2005. – С. 252.

РОЗДІЛ 5

2005-2010: суспільство шукає себе

Досвід країн з перехідною економікою показує, що частіше суспільні протести пожвавлюються не у часи, коли соціально-економічний розвиток уповільнюється та досягає дна, а коли суспільство переходить від стану виживання та адаптації до розвитку. Власне, Помаранчеву революцію почасти надихало бажання скинути баласт тих правлячих еліт, котрих вважали відповідальними за занепад 1990-х років. Відповідно, 2005 постреволюційний рік знаменувався високими суспільними очікуваннями від дій нового правлячого класу. Так, соціологічні опитування показували надзвичайно високий ступінь довіри до влади за усі часи незалежності: «Вперше в Україні переважає думка, що все, що відбувається нині в Україні, йде у правильному напрямку – так вважають у березні 2005 р. 47 % опитаних, протилежної думки дотримується 21 %. На початку вересня 2004 р. більшість (54 %) вважала, що все рухається у неправильному напрямку, і лише 26 % – що у правильному»[1].

Велика довіра була як до інститутів влади (табл. 24), так й до особистостей нової правлячої еліти. Так, понад 66 % опитаних заявляли, що впевнені або мають надію, що президент В. Ющенко зможе виправдати очікування суспільства.

Таблиця 24

Довіра до інститутів влади (березень 2005 р.)

	Повністю довіряю	Скоріше довіряю, ніж ні	Важко сказати	Скоріше не довіряю	Зовсім не довіряю
Президенту України	34,6	25,8	22,4	10,0	7,1
Верховній Раді України	12,3	27,9	32,2	17,5	10,0
Уряду України	22,2	30,0	29,2	11,5	7,0

Джерело: Фонд «Демократичні ініціативи».

Чого ж очікувало суспільство? За результатами соцопитувань, порядок денний був соціально-економічний – покращення добробуту (табл. 25). Втім, відсутність або низька пріоритетність політичних проблем були обумовлені ілюзією, що проблема дотримання демократичних свобод після Помаранчевої революції остаточно вирішена, як і питання продовження європейської інтеграції.

Натомість у наступні роки політична еліта, не розуміючи повною мірою, який аванс їй надано, вдалася до відвертого популізму з метою загравання з широкими масами. При цьому маніпулятивно застосовувалися різноманітні формально демократичні інструменти – Майдан та свобода зібрань обернулися на проплачені мітинги, свобода слова – на інформаційні війни еліт та вкидання компромату у ЗМІ, лібералізація економіки – розгулом корупції тощо. Втім, поки економіка демонструвала позитивну динаміку, девальвація демократичних

[1] Думки і погляди населення України – березень 2005 року // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. – http://www.dif.org.ua/ua/polls/2005_polls/dumki-i-poen.htm

цінностей відбувалася поступово. Однак коли економіка впала під впливом світової кризи і на порядку денному соціуму знову встало питання боротьби з зубожінням, демократія була принесена у жертву популізму (див. дані за грудень 2009 р. у табл. 26). Це підтвердила й передвиборча президентська кампанія 2009–2010 рр., яка зафіксувала поразку «помаранчевих» сил, у тому числі тих, котрі робили ставку на популізм.

Таблиця 25

Які завдання має у першу чергу вирішити новообраний президент Віктор Ющенко (березень 2005 р., множинний вибір, %)

Поліпшити умови (рівень) життя, підвищити соціальний захист	25,5
Підвищити пенсії, матеріальну допомогу соціально вразливим верствам населення	24,0
Створити нові робочі місця	23,6
Підвищити заробітну плату	21,5
Зупинити злочинність, покласти край корупції	14,8
Підняти промисловість, вивести Україну з економічної кризи	12,3
Поліпшити медичне обслуговування населення і не робити його платним повністю	11,3
Поліпшити освіту і не робити її платною повністю	10,7
Стабілізувати рівень цін, зменшити ціни на продукти, зробити їх доступними	8,4
Підняти село (сільське господарство)	6,8
Виконати всю свою передвиборчу програму	6,7
Приділяти більше уваги проблемам молоді	4,2
Поліпшити комунальні послуги населенню	4,1
Провести реформу державного апарату (навести лад у структурах влади)	2,6
Подолати затримки із виплатою заробітної плати, пенсій тощо	2,1
Забезпечити надання безвідсоткових або з низьким відсотком кредитів на житло (квартири)	2,1
Підвищити розмір допомоги з догляду за дитиною	2,0
Повернути (експропріація) украдену промисловість державі	2,0

Джерело: Фонд «Демократичні ініціативи», інші відповіді отримали менше 2 %.

Таблиця 26

Динаміка оцінки демократії та авторитаризму в Україні

	Травень-2004	Жовтень-2006	Грудень-2009	Березень-2013
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	41,3	53,2	36,6	54,6
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	23,2	20,8	30,0	18,6
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	18,0	10,9	17,0	14,2
Важко відповісти	17,5	14,0	16,4	12,6

Джерело: Фонд «Демократичні ініціативи».

Отже, Україна пройшла десятилітній цикл: здається, що країна 2014 р. розпочала з того місця, де зупинилась Помаранчева революція. Але чи стали 2005–2010 рр. «пропащим часом» для українського суспільства?

5.1. Боротьба еліт та суспільна динаміка

З огляду на передбачувані результати третього туру президентських виборів політична боротьба за владу розгорнулася у таборі переможців вже наприкінці грудня 2004 р. Ю. Тимошенко, яка була другим після В. Ющенка за впливовістю лідером Майдану, претендувала на посаду прем'єр-міністра, і це відповідало очікуванням «помаранчевого» електорату (за соцопитуваннями, 56,9 % схвально оцінювали її кандидатуру на посаду голови уряду[1]). Водночас, з огляду на стан здоров'я В. Ющенка та вождистські нахили Ю. Тимошенко, оточення нового президента побоювалося, що вона де-факто може сконцентрувати владу у своїх руках, не дочекавшись запровадження політичної реформи у 2006 р. Альтернативними їй кандидатами розглядалися О. Мороз, А. Кінах та особливо П. Порошенко. 23 січня відбулася інавгурація В. Ющенка, а за два дні він вніс кандидатуру Ю. Тимошенко у парламент, призначивши її виконуючою обов'язки прем'єр-міністра. П. Порошенко був призначений секретарем Ради національної безпеки та оборони України (втім, відповідний указ був виданий більш ніж за два тижні).

Примітно, що призначення відбувалися безпосередньо перед першим міжнародним візитом нового президента до Москви. Відкладення призначення (чи, навпаки, непризначення) Ю. Тимошенко на час після повернення з Росії могло б бути трактовано як результат російського впливу. Варто також згадати, що тоді проти Ю. Тимошенко в Росії було порушено кримінальні справи[2].

Голосування на посаду прем'єр-міністра планувалося на 3 лютого, і значного опору парламентських сил не передбачалося. Однак чим ближче була дата голосування, тим більше посилювалася боротьба за міністерські портфелі у самому таборі переможців. Якщо «Нашій Україні» (передусім маються на увазі В. Ющенко та П. Порошенко) та «Батьківщині» (Ю. Тимошенко) не без проблем, але вдалося домовитись, то з Соцпартією виникли труднощі. Вони стосувалися насамперед контролю за правоохоронними структурами: і «Батьківщина», і СПУ претендували на портфель міністра внутрішніх справ (хоча у публічних виступах представники Соцпартії наполягали, що основа протиріч є ідеологічною, оскільки у програмі Ю. Тимошенко пропонувався начебто ліберальний шлях розвитку, а соціалісти виступають за «соціальну державу»[3]).

---

[1] Думки і погляди населення України – лютий 2005 року // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. – http://www.dif.org.ua/ua/polls/2005_polls/erjjwepgjkwepgeg.htm

[2] 11 січня 2005 року авторитетна російська газета «Ведомости» надрукувала статтю за авторством Ю. Тимошенко «Украина и Россия: Россия не проиграла», основною тезою якої було те, що РФ тільки виграє від президентства В. Ющенка. Примітно, що серед можливих переваг навіть було вказано спільне з Росією отримання членства в НАТО у середньостроковій перспективі. Див.: https://www.vedomosti.ru/newspaper/articles/2005/01/11/ukraina-i-rossiya-rossiya-ne-proigrala

[3] Тимошенко не стала прем'єром у четвер. Через Мороза // Укр. правда. – 3 лют. 2005. – http://www.pravda.com.ua/news/2005/02/3/3006741/

В. Ющенко схилявся до вимог О. Мороза, однак Ю. Тимошенко була категорично проти. Відповідно, голосування 3 лютого за нового прем'єр-міністра було зірвано. Компроміс був знайдений – МВС все-таки залишалося за СПУ (міністром став Ю. Луценко), тоді як представник «Батьківщини» О. Турчинов зайняв посаду, яка знаходилася у квоті президента, – голови СБУ. Отже, 4 лютого Верховна Рада рекордною кількістю голосів (373) проголосувала за кандидатуру Ю. Тимошенко на посаду голови Кабміну, а також схвалила програму дій уряду «Назустріч людям».

Згадана вище січнева поїздка В. Ющенка в Росію, перша як президента, мала продемонструвати, що Україна у подальшому буде проводити збалансовану зовнішню політику. На прес-конференції за підсумками московського візиту обидва президенти робили наголос на конструктивному характері переговорів. В. Ющенко досить обережно озвучив своє бачення перспектив на євразійському напрямі: «У частині будівництва Єдиного економічного простору наші відносини з Росією повинні бути максимально формалізовані. Ми не відкидаємо ЄЕП, але хочемо в змістовній частині заявити, що будемо керуватися національними інтересами. Ми заявили нашим російським партнерам, що ми виходимо з того, що принципи ЄЕП не повинні блокувати дорогу України до освоєння інших ринків»[1].

Натомість серед урядовців панував єврооптимізм. Так, у ході одного з перших контактів з пресою Б. Тарасюк як міністр закордонних справ на початку лютого 2005 р. висловив сподівання, що Україна до 2016 р. має стати членом Європейського Союзу. Ключовим для цього мав стати 2007 р., коли спливав термін Плану дій «Україна – ЄС». Відповідно, до того моменту планувалося укласти угоду про Асоційоване членство України в ЄС, а далі виходити на здобуття повноправного членства в союзі[2]. При цьому, на думку Б. Тарасюка, передумовою для членства в ЄС мало бути приєднання до НАТО – тут орієнтиром був Ризький саміт НАТО, запланований на листопад 2006 р. Метою України було приєднатися до Плану дій щодо здобуття членства (Membership Action Plan, ПДЧ). Попри євроатлантичний оптимізм МЗС, в українському суспільстві спостерігалося неоднозначне сприйняття прозахідного інтеграційного курсу. Соціологія у лютому 2005 р. давала такі дані: у випадку референдуму щодо вступу України до ЄС «за» голосували б 43,7 % респондентів, «проти» – 27,4 %, а щодо НАТО була дзеркально протилежна картина – «за» були б лише 14,9 %, тоді як «проти» – 47,5 %. Натомість 58,1 % вважали, що Україні варто входити до Єдиного економічного простору з Росією, Казахстаном і Білоруссю[3].

Для перших кроків нової влади був властивий постреволюційний популізм, центральною темою якого стала реприватизація. Вже під час першого візиту до Москви В. Ющенко заявив, що приватизація «Криворіжсталі» буде переглянута,

[1] Путін і Ющенко задоволені. Ющенко не проти ЄЕП // Укр. правда. – 24 січ. 2005. – http://www.pravda.com.ua/news/2005/01/24/3006428/

[2] Україна вступить у ЄС до 2016 року? // Укр. правда. – 10 лют. 2005. – http://www.pravda.com.ua/news/2005/02/10/3006945/

[3] Думки і погляди населення України – лютий 2005 року // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. – http://www.dif.org.ua/ua/polls/2005_polls/erjjwepgjkwepgeg.htm

а представники його команди розповідали про плани реприватизації десятка підприємств гірничо-металургійного комплексу, які мали принести бюджету додатково принаймні 10 млрд грн. При цьому Ющенко наголошував: «Ревізії приватизації 1993–1995 років не буде»[1]. Однак вже за декілька тижнів риторика стала жорсткішою. Так, представляючи голову Донецької ОДА, президент допустив можливість перегляду прав власності на підприємства, що входили до «Укррудпрому», Дніпровського металургійного комбінату, «Азовмашу». При цьому він згадав, що за заниженою ціною було продано 150–200 стратегічних об'єктів: «Ми переглянемо кожен об'єкт, який був приватизований з порушенням закону. Мене не зупинить ніщо!»[2]. Відповідно, у ЗМІ розпочалося обговорення варіантів, наскільки далеко зайде реприватизація, з'являлися різноманітні переліки підприємств, які начебто планується повернути у державну власність, у парламенті готувався законопроект «Про реприватизацію».

Наявні ознаки свідчать, що реприватизаційні ініціативи могли мати ефект доміно. Як зауважував у червні 2005 р. радник Президента України О. Пасхавер: «реприватизація псує інвестиційний клімат і що кожен районний начальник матиме свою "Криворіжсталь"... це підвищує рівень корупційності»[3]. Вона могла мати й негативні суспільно-політичні наслідки. Наприклад, група депутатів виступила з ініціативою звернутися у Конституційний Суд щодо перегляду результатів приватизації «ММК ім. Ілліча» (у 2000 р. був прийнятий спеціальний закон, який давав переваги у викупі підприємства трудовому колективу і адміністрації). На що голова правління В. Бойко заявив: «Ми оточимо суд мільйоном людей. І це буде не помаранчева, а малинова революція»[4] (мільйон – звісно, перебільшення, але Бойко дійсно користувався авторитетом у робітників).

У подальшому тему реприватизації перехопила Ю. Тимошенко. Вже на першому засіданні Кабміну 5 лютого було прийняте рішення про початок реприватизації «Криворіжсталі» шляхом скасування відповідних рішень уряду В. Януковича. Фактична передача акцій меткомбінату Фонду державного майна відбулася у червні, а новий приватизаційний конкурс пройшов у жовтні 2005 р., вже після відставки Ю. Тимошенко (див. далі). Великого суспільного резонансу також набула невдала спроба повернення у державну власність Нікопольського заводу феросплавів, але у даному випадку Кабмін і Фонд держмайна діяли спільно з групою «Приват», яка була зацікавлена в отриманні контролю над підприємством, і це стало одним з аргументів, що свідчили про корупцію в урядових структурах. У цілому кампанія з реприватизації була невдалою: окрім

---

[1] Україна отримає від Пінчука та інших олігархів 10 мільярдів // Укр. правда. – 26 січ. 2005. – http://www.pravda.com.ua/news/2005/01/26/3006485/

[2] Ющенко в Донецке // Остров. – 10 фев. 2005. – http://www.ostro.org/general/politics/articles/511/

[3] Олександр Пасхавер: «Корупційне суспільство має шанс стати багатим. Суспільство, в якому порушуються права власності, не стане багатим ніколи». Інтерв'ю з президентом Центру економічного розвитку // Дзеркало тижня. – 3 черв. 2005. – http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/oleksandr_pashaver_koruptsiyne_suspilstvo_mae_shans_stati_bagatim_suspilstvo,_v_yakomu_porushuyutsya.html

[4] Після помаранчевої в Україні буде «малинова революція»? // Укр. правда. – 9 лют. 2005. – http://www.pravda.com.ua/news/2005/02/9/3006898/

«Криворіжсталі», знакових прикладів доведення до фінальної фази не було, Україна зазнала репутаційних втрат (у тому числі і щодо корупційної складової), натомість громадська думка була «підігріта» гаслами про «відновлення справедливості» і сприймала провал у цьому напряму як невиконання передвиборчих обіцянок «помаранчевої» команди.

Крім реприватизації, перша половина 2005 р. також ознаменувалася конфліктом з регіональними, зокрема донецькими, елітами. Ще не ставши офіційно президентом, В. Ющенко давав сигнали, що готовий домовлятися з частиною учорашніх опонентів. Так, у новорічну ніч, коли В. Ющенко вітав країну зі сцени Майдану (Л. Кучма як чинний президент також привітав українців на центральних телеканалах), разом з ним поміж інших стояв й в. о. прем'єр-міністра М. Азаров. Це дало поштовх до припущень, що він може отримати якийсь портфель у новому уряді, що викликало суспільне невдоволення. Тому М. Азарову довелося дезавуювати цю інформацію: «Я категорично спростовую всілякі версії, чутки про переговори. Ніяких переговорів я ні з ким не вів на предмет мого працевлаштування. Я в цьому не маю ніякої необхідності»[1]. Він додав, що на Майдан його запросив мер Києва О. Омельченко. Реверанси у бік учорашніх опонентів робила й Ю. Тимошенко. Зокрема, 29 грудня вона приїхала у Донецьк на запрошення Р. Ахметова і виступила у прямому ефірі телеканалу «Україна», за її словами, аби «розтопити лід між політичними силами України». Про переговори Ю. Тимошенко з донецькими елітами, зокрема з тим же Р. Ахметовим, писав й політолог К. Бондаренко[2]. А один з керівників передвиборчої кампанії В. Януковича А. Клюєв публічно заявляв: «Ми не будемо йти проти нової влади і сподіваємося на взаємне цивілізоване ставлення на нашу адресу та на адресу наших компаній»[3]. Серед інших політичних сил «помаранчева» команда не налагоджувала діалог лише з Компартією, навіть у вигляді консультацій у парламенті, що викликало обурення її лідера П. Симоненка (у подальші періоди В. Ющенко демонстративно не мав офіційних комунікацій з головним українським комуністом).

Однак вже з лютого тональність відносин між «помаранчевими» та «донецькими» змінюється на конфліктну. 10 лютого на представленні донецького губернатора В. Ющенко виступив з критикою та погрозами на адресу місцевих еліт, зокрема сказавши: «Область поділена на два сорти: один – хазяйський бізнес, другий бізнес – бідняцький. Хазяйський контролює поставку сировини, збут продукції... бідняцький бізнес – бізнес, який на задвірках, якому дістаються недоїдки. Хазяйський бізнес квітне. Я кажу трохи езопівською мовою, без імен. Це моя перша розмова. Другу розмову я буду вести по персонам. Як з держав-

[1] Азаров зізнався, що прийшов на Майдан на запрошення мера, а з Ющенком у нього гарні стосунки // Укр. правда. – 5 січ. 2005. – http://www.pravda.com.ua/news/2005/01/5/3005954/

[2] Бондаренко К. Напередодні прем'єріади // Укр. правда. – 10 січ. 2005. – http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/10/3006018/

[3] Керівник компанії Януковича не піде проти Ющенка // Укр. правда. – 1 лют. 2005. – http://www.pravda.com.ua/news/2005/02/1/3006680/

ного рівня, так і з бізнесового боку»[1] (заради справедливості варто зазначити, що у подібному стилі президент виступав і в інших регіонах[2]). Втім, у Донецьку В. Ющенко прозоро натякнув на одну людину: «Все, що забране у ботанічних садів, у спеціальних зон, в тому числі зон санітарного призначення, я хотів би, щоб у цьому році передалося назад державі»[3]. У Ботанічних садах знаходилася резиденція Р. Ахметова.

У лютому В. Янукович заявляє, що Партія регіонів перебуватиме в опозиції до нової влади. У квітні 2005 р. в Генпрокуратурі був затриманий голова Донецької облради Б. Колесніков – він приїхав на допит з приводу звинувачень в сепаратизмі, але його затримали через підозру у здирництві контрольного пакета акцій торгового центру «Білий лебідь» (слідство базувалося на свідченнях донецького підприємця Б. Пенчука, у 2009 р. суд визнає ці свідчення наклепом). Згодом були відкриті справи й проти інших функціонерів попереднього політичного режиму (екс-голови Харківської ОДА Є. Кушнарьова, екс-голови Луганської ОДА О. Єфремова, екс-міністра Кабінету Міністрів А. Толстоухова та інших, для дачі свідчень викликалися екс-голова Адміністрації президента В. Медведчук, екс-міністр внутрішніх справ М. Білоконь, Р. Ахметов та ін.).

Справа Б. Колеснікова почала розвалюватися у серпні 2005 р. – його випустили з СІЗО під підписку про невиїзд. Однак у тому ж серпні відбувся ще один показовий епізод: обшук у донецькому офісі Р. Ахметова із залученням спецпризначенців, при цьому був застосований бронетранспортер. Також у середині серпня було затримано Є. Кушнарьова. Отже, влада демонструвала рішучість у доведенні кримінального переслідування найвпливовіших опонентів до кінцевого результату. Партія регіонів та частина донецької еліти сприйняли це як «полювання на відьом», деякі виїхали за кордон (у тому числі Р. Ахметов, проти якого було порушено кримінальні справи). Частина політикуму вважала такі дії правоохоронців помилковими: так, спікер Верховної Ради В. Литвин назвав кроки, подібні до арешту Є. Кушнарьова, «просто дурість», яка, оскільки вона повторюється, набуває ознак «системної дурості»: «Тепер, як кажуть, політики колами ходять навколо суду, щоб той дав висновок на арешт Кушнарьова. При такому бажанні можна під арешт взяти всю Україну, принаймні половину України»[4]. У вересні 2005 р. ситуація кардинально змінилася, і це було пов'язане з політичними чварами всередині «помаранчевої» команди.

Ще у липні 2005 р. впливовий тижневик «Дзеркало тижня» так описував ситуацію, що склалася в українському політикумі: «"Синдром амбіційної несумісності". Так називається хвороба, епідемія якої уразила українську владу. Вона зародилася в надрах передвиборчої президентської команди, уразила найближче

[1] Ющенко в Донецке // Остров. – 10 фев. 2005. – http://www.ostro.org/general/politics/articles/511/

[2] «Без покарань ситуацію не виправити!» – вимоги Ющенка, які треба перечитати ще раз // Укр. правда. – 9 лют. 2005. – http://www.pravda.com.ua/articles/2005/ 02/9/3006939/

[3] Розгромний виступ Ющенка в Донецьку // Укр. правда. – 13 лют. 2005. – http://www.pravda.com.ua/articles/2005/02/13/3007037/

[4] Помітні люди й системна дурість // Україна молода. – 20 серп. 2005. – http://www.umoloda.kiev.ua/number/494/113/17892/

оточення президента, інфікувала Кабмін і в результаті накрила парламентські маси і проявилася в гострій формі на стані керівництва Ради. Результат – на сьогодні серед керівників країни немає жодного політика, який ставив би інтереси держави вище чи на рівень із особистими амбіціями. Основні запитання, які турбують сьогодні уми перших осіб, зводяться до такого списку: як у результаті парламентських виборів отримати контроль над країною; з ким іти на вибори, самостійно чи в блоці; як отримати гарантії прем'єрства; як отримати гарантії спікерства; як зібрати під своє знамено найбагатших "колишніх"; як переконати електорат у тому, що претензії до їхніх "подвигів" – це політичні репресії; як завалити конституційну реформу; як зберегти конституційну реформу; як переділити телевізійні канали; як не допустити переділу медійного електронного поля партнерів із правлячої коаліції; кого з переляканих олігархів узяти під крильце; як мінімізувати дивіденди соратників, котрі беруть під дах тих олігархів, які не помістилися під перший; як узяти під контроль суди; на базі чого зробити "головну пральню" – на базі ДУСі чи на базі "Укрспецекспорту"; як стати єдиним і незамінним провідником російських інтересів; як вчинити зі схемами старої влади в газовому секторі і в секторі відмивання ПДВ; із яким рівнем доходності сформувати партійні списки на виборах у місцеві ради; як мінімізувати компетенцію СБУ; як ефективніше використати штучно створене двовладдя в Генпрокуратурі?»[1].

Наприкінці літа 2005 р. досяг апогею конфлікт між найближчими «революційними» соратниками В. Ющенка – секретарем РНБОУ П. Порошенком та прем'єр-міністром Ю. Тимошенко. Крім особистісних суперечок, у його основі лежало різне бачення подальшого розвитку країни. Ю. Тимошенко виступала за масштабну реприватизацію, що вело до перерозподілу власності на користь наближених до влади або союзних їй бізнес-структур. Натомість П. Порошенко виступав за еволюційний розвиток – збереження за великим бізнесом здобутої непрозорим шляхом власності. В. Ющенко певний час тримався над конфліктом, але з огляду на погіршення економічної ситуації змушений був втрутитися у нього. У 2016 р. він згадував ситуацію початку вересня 2005 р. таким чином: «я прем'єр-міністра викликаю і кажу: "Юлія Володимирівна, ми прийняли економіку, коли економічні темпи були 4 %". У серпні у нас було вже мінус 2 %. Ще 90 днів – і у нас не буде чим платити зарплати і пенсії. І кожен день, коли читаєш пресу, тема дня – скандал. То скандал Порошенка і Тимошенко, то нижні поверхи... Одним словом, самоїдство набрало таких масштабів, які вже терпіти не можна було. У це й втягувалися міністерства, території. Я зібрав обидві сторони і сказав, що проблема у вас. Якщо ви маєте високий політичний імунітет і рівень відповідальності, подайте один одному руки. Це було в моєму кабінеті. Це було після 22:00–23:00. Потім я їх залишив десь на початку 00:00 і сказав: "До ранку залишайтеся в моєму кабінеті. Напишіть маніфест і вранці випустіть. Який би показав українцям, що ви відчули міру своєї відповідальності, і ви відкидаєте тактику міжусобних воєн"». Далі Ющенко розповів, що

[1] «Синдром амбіційної несумісності» // Дзеркало тижня. – 15 лип. 2005. – http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/sindrom_ambitsiynoyi_nesumisnosti.html

замість порозуміння Тимошенко таємно зібрала частину силовиків (зокрема, згадується генпрокурор та міністр оборони) і лідерів союзних політичних сил для координації дій, кінцевою метою яких мала би стати відставка президента[1]. Наступного дня, отримавши таку інформацію, В. Ющенко підписав укази про відставку прем'єр-міністра та секретаря РНБОУ. Таким чином, політичний тандем Ющенко – Тимошенко, який показав свою ефективність під час політичної кризи 2004 р., не витримав перевірки перебуванням при владі. Жодної системної реформи реалізовано не було. Час, який мав стати фундаментом зрушень, був згаяний.

З огляду на наближення парламентських виборів 2006 р. Ющенко запропонував сформувати технократичний уряд. На посаді його очільника він бачив «аполітичного» голову Дніпропетровської обласної адміністрації Ю. Єхануров. Оскільки найбільш конфліктні об'єкти, які попали під реприватизацію, були розташовані у Дніпропетровському регіоні, він як губернатор був в епіцентрі, де перетиналися інтереси держави та провідних фінансово-промислових груп. При цьому Ю. Єханурову вдалося зберегти рівновіддаленість від усіх конфліктуючих сторін. Відповідно, він міг би знизити градус напруги в масштабах країни. Однак під цю кандидатуру в парламенті не вистачало голосів – треба було шукати союзників з «непомаранчевого» табору. Тож провал революційного уряду Ю. Тимошенко створив простір для відновлення політичного впливу Партії регіонів та її лідера В. Януковича. З огляду на те, що після парламентських виборів 2006 р. в силу вступала політична реформа, яка впроваджувала парламентсько-президентську форму правління, В. Ющенку треба було збалансувати рейтингову в Центральній та Західній Україні політичну силу «Батьківщина» (власне, з «Нашою Україною» вони ділили «помаранчевий» електорат). І Партія регіонів, яка користувалася підтримкою населення східних та південних областей, мала б стати інструментом зниження впливу Тимошенко. 22 вересня 2005 р. регіонали дали 50 голосів на підтримку пропозиції В. Ющенка призначити Ю. Єхануров на посаду прем'єр-міністра (загалом «за» було 289 народних депутатів). У той же день В. Ющенком, В. Януковичем та Ю. Єхануровим був підписаний «Меморандум порозуміння між владою та опозицією», у якому, зокрема, було зазначено про «недопущення переслідування опозиції», «законодавче врегулювання гарантій прав власності», невикористання адміністративного ресурсу під час виборів 2006 р. тощо[2].

Якщо відновлення позицій Партії регіонів у тій внутрішньополітичній ситуації було закономірним, то повернення В. Януковича як лідера було досить несподіваним. Так, у січні 2005 р. аналітик авторитетної на той час Міжнародної групи з запобігання кризам (Брюссель) А. Делфтруа зазначав: «Хто знає, але мені здається, що Віктор Янукович вже не зможе себе політично реабілітувати

[1] Інтерв'ю з Віктором Ющенком: «Якщо потрібні руйнування – воскрешайте Тимошенко» // Сегодня.ua. – 19 лют. 2016. – http://ukr.segodnya.ua/politics/pnews/intervyu-s-viktorom-yushchenko-692801.html

[2] Див. Меморандум, подписанный Ющенко, Януковичем и Ехануровым. Полный текст // Цензор. – 22 верес. 2005. – http://censor.net.ua/news/54395/memorandum_podpisannyyi_yuschenko_yanukovichem_i_ehanurovym_polnyyi_tekst

і мати вплив на політичні процеси в Україні»[1]. В. Януковичу довелося пройти етап внутрішньопартійної боротьби: після поразки 2004 р. його хотіли усунути з посади голови партії (зокрема, на це місце претендували Б. Колесніков та М. Азаров), однак за рахунок принципової підтримки з боку Р. Ахметова В. Януковичу вдалося втримати лідерство. Цим роль Ахметова не закінчилася, після повернення в Україну у вересні 2005 р. з закордону він деякий час виступав одним із комунікаторів між В. Ющенком та Партією регіонів[2]. Більше того, він виступив ініціатором оновлення партійної організації, зокрема для модернізації партії була залучена команда американських політтехнологів. Нарешті, у грудні 2005 р. Ахметов вступив до лав Партії регіонів (до цього він був безпартійним).

З осені 2005 р. у внутрішньополітичному житті спостерігалася певна стабілізація. Ю. Єхануров припинив реприватизаційну риторику, гарантував великому бізнесу безпеку і одночасно добився від нього збільшення фактичних податкових виплат (тим самим було вирішено питання наповнення держбюджету). Натомість перед урядом Ю. Єханурова виникла проблема, яка стосувалася газової сфери. Адже з 2005 р. Росія починає використовувати питання газових поставок як політичний інструмент на пострадянському просторі: протягом року було піднято ціни на газ для країн Балтії, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови. З огляду на те, що Україна була головним транзитером російського палива до Західної Європи, вона мала особливі умови: бартерна схема дозволяла отримувати необхідний газ за рахунок транзиту. Це надавало комфортні для важкої промисловості України ціни на газ, але одночасно міцно «підсаджувало» національну економіку на російську енергетичну голку і робило державу вразливою з політичної точки зору, не кажучи вже про непрозорість енергопоставок, що живило політичну корупцію. Важкі переговори 2005 р. не принесли позитивного результату, що призвело до «газової війни» 1–4 січня 2006 р. і легалізації як посередника у газових відносинах між країнами компанії «РосУкрЕнерго». Це, у свою чергу, мало далекосяжні наслідки – появу в економічній і політичній площині нової потужної політико-економічної групи впливу (група «РУЕ», або група Фірташа – Льовочкіна). Ця група повною мірою заявить про себе у 2007 р., коли конвертує свій потужний економічний потенціал в політичну вагу. У цілому результати газового протистояння були невтішні для команди В. Ющенка – ціна на газ підвищилась, була легалізована корупційна складова, серед зовнішніх партнерів зародився сумнів щодо надійності України як транзитера енергоносіїв.

«Газова війна» 2006 р. проходила на тлі парламентської передвиборчої кампанії. Підвищення цін на газ було використано для критики пропрезидентської

[1] Кризова група, де працює Пінчук, «поховала» Януковича // Укр. правда. – 5 січ. 2005. – http://www.pravda.com.ua/news/2005/01/5/3005961/

[2] Як зазначав щотижневик «Деловая столица», Ахметов і Ющенко досягли компромісів з широкого кола питань – «от неприкосновенности частной собственности отдельных промышленно-финансовых групп до поддержки ими экономической стратегии главы государства». Див.: Ахметов изменяет «Регионы» // Деловая столица. – 5 дек. 2005. – http://www.dsnews.ua/politics/art23182

«Нашої України». При цьому її критикувала як природна опозиція – Партія регіонів та Компартія, – так й учорашні союзники – «Батьківщина». Перші робили наголос на тому, що причиною економічних втрат стала антиросійська політика В. Ющенка та непрофесійність уряду Ю. Тимошенко. Щодо уряду Ю. Єханурова зауважувалося, що він лише пожинає плоди попередників. Натомість «Батьківщина» говорила про неефективність команди В. Ющенка у цілому. Як результат, уряд Ю. Єханурова був відправлений у відставку 250 голосами нардепів (в основу ліг жорсткий проект КПУ), хоча попередньо мова йшла лише про відставку «енергетичного» міністра С. Плачкова та голови «Нафтогазу» О. Івченка. У постанові зазначалося, що міністри мають виконувати свої обов'язки до призначення нового уряду. Рішення парламентарів було сумнівним з точки зору Конституції, тому В. Ющенко заявив: «Прем'єр-міністр і міністри працюють, хочу підкреслити – не виконують обов'язки, а працюють...»[1]. Оскільки до парламентських виборів залишалося трохи більше двох місяців, то дану правову колізію навіть не спробували вирішити, зокрема через Конституційний Суд. Варто додати, що вже після виборів 2006 р., Верховна Рада нового скликання 25 липня прийняла рішення про скасування постанови від 10 січня (характерно, що проект про скасування подали депутати від ПР та КПУ)[2]. Тим самим колізія була унормована, але прецедент правового нігілізму був створений.

Особливістю виборів 2006 р. стало те, що вони відбувалися за демократичними стандартами. Оскільки у суспільстві спостерігалося «постреволюційне» розчарування, то соціологічні опитування фіксували значну кількість виборців, які не визначилися зі своїми симпатіями. Це давало шанс пробитися у парламент новим проектам. Усього у виборах взяли участь 45 політичних сил. Водночас значна кількість з них були не ідеологічними, а технологічними проектами окремих фінансово-промислових груп. Однак березневі вибори 2006 р. особливих сенсацій не принесли (табл. 27). У парламент не пройшли впливові у Раді попереднього скликання СДПУ(о) та Народний блок Литвина (виник на основі частини блоку «За єдину Україну»).

Таблиця 27

Результати парламентських виборів 2006 р.

Політична сила	Відсоток виборців «за»	Кількість виборців «за»
Партія регіонів	32,14	8 148 745
Блок Юлії Тимошенко	22,29	5 652 876
Блок «Наша Україна»	13,95	3 539 140
Соціалістична партія України	5,69	1 444 224
Комуністична партія України	3,66	929 591

Джерело: Центральна виборча комісія.

[1] Кисельова Ю. Відставка уряду: формулювання та причини // Укр. правда. – 16 січ. 2006. – http://www.pravda.com.ua/articles/2006/01/16/3051953/

[2] ВР скасувала відставку уряду Єханурова // УНІАН. – 25 лип. 2006. – http://www.unian.ua/politics/11511-vr-skasuvala-vidstavku-uryadu-ehanurova.html

Отже, за результатами виборів опозиційні сили (ПР і КПУ) набрали майже 36 %, тоді як «помаранчеві» блоки, які пішли на вибори окремими колонами, – трохи більше, ніж 36 %. Тим самим своєрідну «золоту акцію» отримала Соціалістична партія. Як у січні 2005 р., знову розпочалися важкі кадрові торги навколо створення нового «помаранчевого» уряду. За попередніми домовленостями, політсила, яка отримає найбільше голосів виборців, може претендувати на посаду прем'єр-міністра, наступна політсила – на посаду спікера парламенту. Спочатку розгорнулася дискусія між БЮТ та «Нашою Україною» щодо голови уряду – замість Ю. Тимошенко було запропоновано висунути кандидатуру П. Порошенка. Цю суперечку вдалося зняти, і 22 червня була підписана угода про створення «Демократичної коаліції». Однак після цього каменем спотикання виступила Соцпартія. Її лідер О. Мороз виступив з пропозицією, щоб «Наша Україна» запропонувала іншу кандидатуру на посаду голови Верховної Ради, ніж П. Порошенко, пояснюючи це тим, що він був дуже пов'язаний з великим бізнесом, і через побоювання, що відновиться суперечка між ним і Ю. Тимошенко і країна знову опиниться в політичні кризі, як у вересні 2005 р. О. Мороз заявляв: «Знаю, що у фракції "Наша Україна" є достатньо авторитетних депутатів на цю вищу посаду, і соціалісти проголосують за неї безумовно, ще раз підтверджуючи, що єдність коаліції для нас є виключно важливою»[1]. При цьому пролунала погроза, що продовження наполягання на кандидатурі П. Порошенка несе ризики для єдності коаліції. Блок Юлії Тимошенко підтримав ініціативу СПУ. Але «Наша Україна» не хотіла здавати позиції. Переговори зайшли у глухий кут.

Крім кадрової претензії, О. Мороз мав ще одну – він вважав, що «Демократична коаліція» мала бути відкрита й для інших політсил (малась на увазі Партія регіонів). Однак відповідне положення зникло з проекту коаліційної угоди – за інформацією О. Мороза, на цьому наполягла Ю. Тимошенко, яка боялася втратити вплив на парламентську більшість[2]. Натомість мірою того як гальмувалися переговори, у керівництві СПУ все більше загострювалися протиріччя. Й. Вінський виступав за продовження переговорів з «Нашою Україною» та «Батьківщиною». Тоді як інший впливовий соціаліст М. Рудьковський виступав за коаліцію з регіоналами. Врешті-решт, перемогла друга лінія і Соцпартія виступила ініціатором створення коаліції за участі Партії регіонів. Для команди В. Ющенка альтернативою цьому варіанту були б позачергові вибори, на яких пропрезидентська сила могла показати ще гірші результати, ніж у березні, тоді як БЮТ і ПР, навпаки, могли їх покращити. Втім, можливість створення коаліції ПР і «Нашої України» допускалася функціонерами останньої ще до березневих виборів (зокрема, про це свідчать звіти посольства США в Україні

[1] Мороз просит «Нашу Украину» заменить Порошенко // УНІАН. – 29 черв. 2006. – http://www.unian.net/politics/9086-moroz-prosit-nashu-ukrainu-zamenit-poroshenko.html

[2] Порошенко занял бы пост спикера ВР в 2006 г. в случае отказа Мороза // РБК-Украина. – 28 серп. 2012. – https://www.rbc.ua/rus/news/poroshenko-zanyal-by-post-spikera-vr-v-2006-g-v-sluchae-otkaza-28082012100600

з посиланням на міністра оборони України А. Гриценка, який мав переговори з Р. Ахметовим щодо перспектив політичного союзу[1]).

У свою чергу, Партія регіонів також подавала команді В. Ющенка сигнали про те, що готова увійти до владної коаліції, особливо після березневих виборів 2006 року. З Ю. Тимошенко блокування ускладнювалося різним підходом до газових поставок – вона обіцяла усунути «РосУкрЕнерго», лобіюючи іншу компанію-постачальника (утім, соціаліст М. Рудьковський наполягав, що переговори між ПР і БЮТ також мали місце[2]). При цьому з вищих державних посад регіонали претендували на крісло спікера Верховної Ради, а на посаді прем'єр-міністра були готові підтримати «нашоукраїнця», більше того, навіть говорилося про можливу підтримку кандидатури В. Ющенка на чергових президентських виборах[3]. Утім, з посиленням чвар між «помаранчевими» силами росли й кадрові апетити регіоналів – умовою їх входження стало отримання крісла голови уряду.

Попри те що «золоту акцію» в парламенті мала фракція Соцпартії (врешті-решт, саме це дозволило О. Морозу згодом обійняти крісло спікера Верховної Ради), основою коаліції став політичний союз «Нашої України» та Партії регіонів, який був би неможливий без зняття особистісних та ідеологічних суперечок між В. Ющенком та В. Януковичем, зокрема гуманітарна (насамперед мовна) політика та зовнішньополітичний курс (вступ України в НАТО). Вони мали декілька особистих зустрічей, остання з них 2 серпня затяглася до пізньої ночі: формально з усіх питань компроміси були знайдені. Це було зафіксовано в «Універсалі національної єдності», який був підписаний президентом В. Ющенком, прем'єр-міністром Ю. Єхануровим, спікером парламенту О. Морозом, головою фракції «Наша Україна» Р. Безсмертним, головою фракції Партії регіонів В. Януковичем, головою фракції Соцпартії В. Цушком і головою фракції Компартії П. Симоненком (із застереженням) 4 серпня. Очільниця БЮТ Ю. Тимошенко підписувати документ відмовилася.

Наступного дня був обраний новий Кабінет Міністрів на чолі з В. Януковичем. Економічний блок уряду був сформований переважно Партією регіонів, гуманітарний – «Нашою Україною», МЗС і силовий блок – частково «Нашою Україною» (зокрема, міністром оборони став А. Гриценко), а частково – Соцпартією (зокрема, міністром внутрішніх справ став Ю. Луценко).

Вже за десять днів В. Янукович зустрівся з В. Путіним – одним з основних питань порядку денного було газове питання. Оскільки до нового уряду ввійшли представники групи інтересів, пов'язаних із «РосУкрЕнерго» (зокрема, міністром енергетики був призначений Ю. Бойко), схема поставок була збережена і ціна на газ була узгоджена відповідно до січневих домовленостей (95 дол. США за

[1] WikiLeaks: Янукович погрожує послу, а Ахметова називають «хрещеним батьком» // Укр. правда. – 3 груд. 2010. – http://www.pravda.com.ua/articles/2010/12/3/5641086/

[2] Николай Рудьковский: «Переговоры с "Регионами" в 2006-м вели БЮТ» // Сегодня. UA. – 19 июля 2011. – http://www.segodnya.ua/newsarchive/nikolaj-rudkovckij-perehovory-c-rehionami-v-2006-m-vel-i-bjut.html

[3] В 2006 году Янукович вернулся во власть // Сегодня.UA. – 19 июля 2011. – http://www.segodnya.ua/newsarchive/v-2006-hodu-janukovich-vernulcja-vo-vlact.html

1 тис. куб. м). Утім, як показали подальші події, під час серпневої зустрічі обговорювалося широке коло питань, включно з міжнародними, зокрема щодо євроатлантичної інтеграції України. Наприкінці листопада 2006 р. мав відбутися саміт НАТО у Ризі. У коло його питань входило й можливе приєднання України до ПДЧ – і це було визначено В. Ющенком як першочергове завдання в секторі безпекової та зовнішньої політики. При цьому існувала велика ймовірність того, що Альянс прийме позитивне рішення по Україні.

У ході підготовки Універсалу єдності точилися дискусії навколо формулювання про перспективи відносин з НАТО – з цього питання «Наша Україна», з одного боку, і ПР, не кажучи вже про СПУ і КПУ, з іншого, мали протилежні підходи. Більше того, у травні – червні 2006 р. активісти ПР і лівих сил зірвали спільне навчання українських і натовських військових у Криму «Сі Бриз – 2006» (характерно, що методи, які використовувалися тоді для блокування військовослужбовців НАТО і ЗСУ, були подібні до тих, які були застосовані проросійськими силами у Криму та на Донбасі у 2014 р.)[1]. У проекті Універсалу національної єдності спочатку було зазначене таке положення: «Приєднання до плану дій щодо членства в НАТО». Натомість Партія регіонів запропонувала викласти його в іншій редакції. Перший варіант (основний): «Взаємовигідна співпраця з НАТО, вирішення питання вступу до НАТО за наслідками референдуму» та компромісний: «Взаємовигідна співпраця з НАТО відповідно до закону про основи національної безпеки України у чинній редакції. Вирішення питання вступу до НАТО за наслідками референдуму. Виконання Україною всіх необхідних для цього процедур». В кінцевому тексті формулювання було таким: «Взаємовигідна співпраця з НАТО у відповідності з законом "Про основи національної безпеки України" (у редакції, чинній на дату підписання цього Універсалу). Вирішення питання щодо вступу до НАТО за наслідками референдуму, який проводиться після виконання Україною усіх необхідних для цього процедур»[2]. У такому формулюванні не було заперечень щодо приєднання до ПДЧ. Більше того, В. Ющенко говорив, що В. Янукович в особистому спілкуванні пообіцяв підписати лист до НАТО з відповідним проханням[3]. Однак уже за місяць після зустрічі з В. Путіним 14 вересня 2006 р. під час візиту до штаб-квартири НАТО В. Янукович заявив, що приєднання України до ПДЧ не на часі[4].

Таке грубе порушення домовленостей призвело до політичної кризи. У жовтні «Наша Україна» заявила про вихід з «антикризової коаліції», значну роль тут зіграв очільник міністерства закордонних справ Б. Тарасюк. При цьому лідер парламентської фракції Р. Безсмертний заявляв: «Останні два місяці ми стали

[1] Соколюк С. Срыв учений «Си Бриз – 2006» – репетиция «гибридной» войны России против Украины // Агентство «Крымские новости». – 28 фев. 2015. – http://qha.com.ua/ru/politika/sriv-uchenii-si-briz2006-repetitsiya-gibridnoi-voini-rossii-protiv-ukraini/155900/

[2] Універсал національної єдності. Текст, підписаний на круглому столі // Укр. правда. – 3 серп. 2006. – http://www.pravda.com.ua/articles/2006/08/3/3139284/

[3] В 2006 году Янукович вернулся во власть // Сегодня.UA. – 19 июля 2011. – http://www.segodnya.ua/newsarchive/v-2006-hodu-janukovich-vernulcja-vo-vlact.html

[4] Сорока С. Ющенко: хроніка зростання і падіння // Укр. правда. – 8 січ. 2010. – http://www.pravda.com.ua/articles/2010/01/8/4589410/

свідками, як відбувається злом внутрішнього і зовнішнього курсу, який був підтриманий народом України під час виборів президента Віктора Ющенка... "Наша Україна" вийшла з переговорного процесу, "Наша Україна" в опозиції, наші міністри покидають уряд»[1]. Про свою відставку заявив й міністр внутрішніх справ Ю. Луценко, призначений за квотою СПУ. Ініціатором цього виступив В. Ющенко, але згодом він передумав і запропонував Луценку залишитися, останній заявив: «Я залишаюся тут в МВС, бо саме тут є передовий окоп захисту демократії»[2].

У листопаді 2006 р. частина «нашоукраїнських» міністрів подали у відставку і були замінені, тоді як голови Міноборони і МЗС, призначені за квотою президента, мали залишатися. Однак команда В. Януковича вирішила покарати нелояльних міністрів і добиватися відставки Б. Тарасюка та Ю. Луценка (міністра оборони А. Гриценка, який не виступав з публічною критикою Януковича і, більше того, який оголосив, що не дослухатиметься до вимог «Нашої України» піти у відставку[3], залишили). У грудні Ю. Луценко був замінений на іншого соціаліста – В. Цушка. Щодо рішення парламенту про відставку Б. Тарасюка, то воно було антиконституційним і президент не визнав його. Як результат, майже два місяці навколо цієї посади тлів конфлікт: це відчутно било по іміджу України – після декількох міжнародних скандалів В. Ющенко був змушений погодитися на відставку Б. Тарасюка (лише у березні 2007 р. міністерство очолив А. Яценюк).

Отже, політична криза 2006 р. намітила вектор до переростання у кризу держави. За таких умов питання інтенсифікації співробітництва з НАТО було відкладено – Альянс не міг пов'язувати своє воєнно-політичне майбутнє з державою, де безлад панує на самому вищому політичному щаблі. Відповідно, українське питання на Ризькому саміті НАТО, що відбувався наприкінці листопада 2006 р., було провалено – вікно історичних можливостей зачинилося. Показово, що рівень політичного представництва України на саміті був низьким – українську делегацію очолював радник президента О. Рибачук. Це було ознакою зовнішньополітичної поразки команди В. Ющенка, яка з огляду на події 2014–2015 рр. мала далекосяжні негативні наслідки.

Таким чином, за підсумками 2006 р. В. Ющенко «програв» Кабмін. Показовим було те, що пряма комунікація між президентом і прем'єр-міністром припинилася. Далі політична боротьба розгорнулася за парламент. Індикатором втрати В. Ющенком політичного впливу стало те, що він двічі безуспішно вносив у парламент кандидатури за президентською квотою – очільників МЗС (В. Огризка) та СБУ (В. Короля), «антикризова коаліція» їх провалювала[4].

---

[1] «Наша Україна» пішла під свист і оплески в опозицію // Укр. правда. – 17 жовт. 2006. – http://www.pravda.com.ua/news/2006/10/17/3166489/

[2] Луценко залишається працювати в Кабміні. Бо Ющенко передумав // Укр. правда. – 19 жовт. 2006. – http://www.pravda.com.ua/news/2006/10/19/3167721/

[3] Гриценко нікому не зобов'язаний і піде сам // Укр. правда. – 5 жовт. 2006. – http://www.pravda.com.ua/news/2006/10/5/3162894/

[4] Янукович скучив за Ющенком, довідавшись про повторне внесення Огризка й Короля // Укр. правда. – 1 берез. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/03/1/3213569/

У такій ситуації частина «Нашої України» виступала за дострокові парламентські вибори. Союзником у цьому був Блок Юлії Тимошенко, який використав своє перебування в опозиції для критики соціальної політики уряду В. Януковича та для популістських ініціатив (на кшталт мораторію на підвищення цін на комунальні послуги), що нарощувало електоральні рейтинги.

В. Ющенко, опинившись перед необхідністю робити вибір між «поганим» і «дуже поганим», коливався. Натомість за ініціативи голови Секретаріату президента В. Балоги та Ю. Тимошенко «Наша Україна» та БЮТ активізували співробітництво. Зокрема, було прийнято рішення про об'єднання їх фракцій у всіх місцевих радах в єдину опозицію[1], а також досягнуто згоди щодо проведення референдуму про форму державного правління – президентської або парламентської[2].

У свою чергу, Партія регіонів та її союзники намагалися уникнути сценарію дострокових виборів, одночасно намагаючись відновити діалог з В. Ющенком та погрожуючи йому. Відповідно, генерувалися численні ініціативи – прийняття закону про Президента України (з наступною загрозою імпічменту В. Ющенка), зміна системи виборів з загальнонаціонального голосування на обрання президента у парламенті (при цьому В. Ющенку гарантувалася друга каденція). Загалом Партія регіонів пішла на деякі поступки, погодившись на призначення в уряд головою МЗС А. Яценюка (однак не дали призначити нового очільника СБУ – т. в. о. керівника спецслужби залишався В. Наливайченко, він отримав повноту повноважень лише у березні 2009 р.). Нарешті, перед Ющенком і демократичною коаліцією постала реальна загроза формально легальної узурпації влади через те, що «антикризова» коаліція могла досягти чисельності у 300 депутатів. Це «вибивало» з рук президента останній інструмент – право вето, оскільки конституційна більшість могла його долати. Вже у березні 2007 р. О. Мороз «прогнозував», що за два місяці в Верховній Раді буде сформовано конституційну більшість[3]. Її створення йшло переважно за рахунок «скупки» опозиційних депутатів, деякі були змушені приєднуватись через загрози кримінального переслідування або загарбання підконтрольних бізнес-структур («антикризова коаліція» контролювала МВС, Генпрокуратуру, а також частково СБУ). З цього приводу В. Ющенко виступив зі зверненням до депутатів: «Я хочу звернутися персонально до кожного депутата з блоку БЮТ і "Нашої України"... Ніякі гроші не можуть замінити вашу позицію. Ніякий підкуп персональний не може замінити позицію, яку ви, як чесні люди, могли б тримати». І до цього додав, що його не турбують заяви про 300 голосів у більшості, «бо 300 не буде в цьому парламенті – тих людей, що можуть зрадити Україну»[4].

---

[1] БЮТ та НСНУ підписали пакт, Балога подарував Тимошенко свисток // Укр. правда. – 6 берез. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/03/6/3215264/

[2] Ющенку пропонують провести референдум щодо політреформи // Укр. правда. – 12 берез. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/03/12/3215931/

[3] Коаліція завершує підкуп депутатів? // Укр. правда. – 2 берез. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/03/2/3214455/

[4] Ющенко просить опозицію не продаватися за ламані серебреники // Укр. правда. – 2 берез. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/03/12/3216018/

Однак ситуація ставала все більш критичною. З середини березня опозиційні фракції перестали брати участь у засіданнях Верховної Ради. З огляду на безпорадність В. Ющенка деякі депутати стали приєднуватись до «антикризової більшості». Зокрема, до правлячої коаліції додалася група А. Кінаха (Партія підприємців і промисловців України), а він 21 березня був призначений міністром економіки. Все йшло до того, що президент програвав бій за парламент. 2 квітня 2007 р. президент підписав указ про розпуск Верховної Ради (через порушення норми про імперативний мандат – Конституція не передбачала індивідуального членства в коаліції). Позачергові вибори були призначені на 27 травня. Однак «антикризова» коаліція не визнала указ, вважаючи його антиконституційним. Уряд В. Януковича прийняв рішення про незаконність указу президента та виступив з заявою, що буде підпорядковуватися тільки Верховній Раді. Після цього протистояння між гілками влади перейшло в активну фазу.

Дезорієнтацію державного управління ілюструє такий факт: «антикризова коаліція» заборонила газетам «Голос України» та «Урядовий кур'єр» друкувати указ президента про розпуск парламенту (згідно з нормами законодавства він мав набрати чинності тільки після публікації в офіційному виданні). Тому Секретаріат президента зареєстрував «Офіційний вісник Президента України» і надрукував спецвипуск з текстом указу, щоб виконати законодавчу норму. У Києві і в регіонах політичні сили організовували маніфестації на підтримку своїх позицій. Зокрема, Партія регіонів організувала наметове містечко у столичному Маріїнському парку, а також проводила заходи на Майдані Незалежності. До масових заходів вдавалися й опоненти регіоналів. Треба відзначити, що масові заходи не були свідченням демократичної активності населення: в них, за винятком нечисленних ідеологічних прибічників, брала участь значна кількість проплачених «професійних» мітингувальників. Це була симуляція демократії, організована політичними силами. Результатом стала девальвація демократичних цінностей і процедур, що призводило до посилення розчарування у суспільстві.

Оскільки ключове рішення мав прийняти Конституційний Суд України, то саме він став епіцентром політичної боротьби та організованих вуличних протестних акцій. Опозиція, зокрема, намагалася заблокувати його роботу, у тому числі шляхом недопущення суддів на робочі місця. Через це 18 квітня відбулися зіткнення біля будівлі суду за участі народних депутатів. Щоб забезпечити роботу суду, на захист будівлі були виставлені посилені підрозділи МВС та встановлений додатковий захисний паркан. Передбачаючи негативний висновок Конституційного Суду, «Батьківщина» та «Наша Україна» прийняли принципове рішення про складання повноважень народними депутатами їх парламентських фракцій, а також про обнуління своїх виборчих списків. Тим самим була зроблена ставка на те, що формальна відсутність майже 200 депутатів зробить Верховну Раду недієздатною та нелегітимною. Однак остаточне рішення не приймалося. Водночас мали місце процедурні порушення, зокрема, «Наша Україна» виключила зі свого складу депутатів та кандидатів від ППУ А. Кінаха, хоча для цього було потрібне звернення від цієї політичної сили. Іншими словами, була можливість оспорити ці кроки опозиції у суді.

Попри гостру риторику, не вщухали спроби згорнути протистояння шляхом переговорів. Так, зокрема, декілька разів зустрічалися (після тривалої перерви) В. Ющенко та В. Янукович. Президент був готовий відкликати свій указ про розпуск Верховної Ради за умов, якщо Партія регіонів відмовиться від планів створення конституційної більшості. Однак це не вирішувало внутрішньоелітарний конфлікт по суті і не відповідало очікуванням лідерів «Батьківщини» та «Нашої України». Не принесла позитивних результатів й робота спеціально створеної комісії з подолання кризи, у яку ввійшли очільники основних політичних сил.

Оскільки склалася патова ситуація, В. Ющенко 26 квітня видав наказ про перенесення виборів на 24 червня. Це призвело до нової хвилі кризи. Депутати від «антикризової коаліції» подали позов до КСУ про визнання нового указу неконституційним, крім того, був зареєстрований проект постанови Верховної Ради про імпічмент Президента України (сумнівний з точки зору законодавчих норм). 30 квітня правляча коаліція прийняла постанову про проведення дострокових і одночасних виборів Президента України та парламенту: дата їх проведення була прив'язана до процесу змін в Конституції – після 90 днів після оновлення Основного закону. У постанові зазначалося, що вибори мали відбутися не пізніше 9 грудня 2007 р.[1] Крім того, парламент прийняв низку популістських законів про підвищення зарплат бюджетників, пенсій та інших соціальних виплат – тобто «антикризова коаліція» де-факто стала готуватися до виборів.

4 травня з'явилися сигнали про можливість знаходження політичних компромісів щодо виходу з кризи: В. Ющенко і В. Янукович досягли принципової домовленості про проведення дострокових виборів парламенту, відкритим залишалося питання їх дати[2]. Ця домовленість спричинила напругу всередині «антикризової коаліції». Компартія, Соцпартія та ППППУ відчули себе зрадженими. Натомість СПУ і ППППУ висловили сподівання, що підуть на перевибори в одному блоці з Партією регіонів[3]. КПУ поставила під сумнів доцільність своєї участі у правлячій коаліції, а 14 травня відізвала свій підпис з-під «Універсалу національної єдності». 23 травня після чергового раунду переговорів начебто досягають домовленості про компромісну дату дострокових виборів: її не оприлюднюють, чекаючи остаточного затвердження, однак В. Янукович несподівано вийшов із переговорів і поїхав до Криму[4]. Це призвело до нового загострення внутрішньополітичної ситуації, цього разу вже з залученням силових структур.

---

[1] ВРУ приняла постановление о досрочных выборах. Депутатов и... президента // Фраза. – 30 апр. 2007. – http://fraza.ua/news/30.04.07/36887.html

[2] Ющенко и Янукович договорились о проведении выборов // Корреспондент.net. – 4 мая 2007. – http://korrespondent.net/ukraine/politics/188894-yushchenko-i-yanukovich-dogovorilis-o-provedenii-vyborov

[3] Мороз домовився з Януковичем про спільний блок // УНІАН. – 10 трав. 2007. – http://www.unian.ua/politics/44806-moroz-domovivsya-z-yanukovichem-pro-spilniy-blok.html.

[4] Погорєлова І. «Силовий сценарій» для відновлення переговорів // Укр. правда. – 25 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/articles/2007/05/25/3241315/

Протягом квітня В. Ющенко намагався заблокувати роботу КСУ, видаючи укази про відсторонення суддів. СБУ, у свою чергу, відкривала кримінальні провадження проти них. Натомість Генпрокуратура закривала ці справи. 26 квітня В. Ющенко анулював одночасно указ про призначення Генеральним прокурором О. Медведька і указ від 2005 р. про відставку з посади Генерального прокурора С. Піскуна – таким чином легітимним прокурором ставав останній. Однак С. Піскун, будучи народним депутатом від Партії регіонів, не став на сторону президента і опозиції і продовжив практику попереднього генпрокурора. Відповідно, 24 травня В. Ющенко видав указ про відставку С. Піскуна (до речі, також був виданий наказ про введення до складу РНБОУ як першого заступника секретаря одного із лідерів «Батьківщини», очільника СБУ в 2005 р. О. Турчинова). Приводом для відставки С. Піскуна стало те, що він не склав депутатські повноваження. Але, пославшись на відсутність згоди парламенту, Піскун не визнав президентський указ. Коли ж він намагався дістатися на своє робоче місце – на заваді стали спецпризначенці Управління державної охорони (УДО) під особистим командуванням тільки-но призначеного керівника В. Гелетея (тут варто зазначити, що Кабмін мав плани підпорядкувати цю спецслужбу собі, але не встиг це зробити[1]). Для розблокування будівлі приїхали бійці «Беркута» на чолі з міністром внутрішніх справ В. Цушком. Між силовиками відбулися зіткнення – у підсумку озброєний «Беркут» розблокував Генпрокуратуру і узяв будівлю під охорону.

Держава опинилася на межі громадянської війни. В. Янукович, терміново повернувшись до Києва, зібрав закрите засідання уряду, а «антикризова коаліція» прийняла рішення про зміну «силового» віце-прем'єр-міністра В. Радченка на екс-міністра оборони О. Кузьмука (що і було зроблено наступного дня; примітно, що на наступних виборах він буде балотуватися за списком Партії регіонів). Натомість В. Ющенко видає наказ про пряме підпорядкування собі Внутрішніх військ МВС. Їх командувач О. Кіхтенко вже того ж дня заявляє про вірність військ президенту, хоча МВС розповсюдило заявку про невизнання указу В. Ющенка). Президент дав наказ співробітникам УДО та СБУ розблокувати Генпрокуратуру і зібрав силовиків, включаючи В. Цушка. В. Ющенко заявив: «Те, що сьогодні зроблено міністром Цушко – це злочин. Люди, які видали наказ, – зробили злочин. Я попереджую, щоб це був останній факт використання силових методів у врегулюванні конфлікту... Йде повзучий захват влади, тихий державний переворот»[2]. Проти В. Цушка було відкрито кримінальне провадження за статтею «насильницьке захоплення державної влади»[3], більше того, йому оперативно вручили повістку на допит. Але за два дні міністр був госпіталізований – за офіційними повідомленнями, через проблеми з серцем

[1] Чивокуня В. Ющенко: спринтерський забіг по лезу бритви // Укр. правда. – 25 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/articles/2007/05/25/3241082/

[2] Ющенко назвав Цушка злочинцем // Укр. правда. – 24 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/24/3241025/

[3] Порушено кримінальну справу про захоплення державної влади // Укр. правда. – 25 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/24/3241076/

(пізніше він буде відправлений на лікування у Німеччину, спливе у владі весною 2010 р. як міністр економіки уряду М. Азарова).

25 травня В. Ющенко ще раз збирає силовиків, після чого у ЗМІ з'являється інформація, що готується засідання РНБО України, на якому може бути прийняте рішення про введення в країні надзвичайного стану. Про лояльність армії президенту заявив і міністр оборони А. Гриценко. Як повідомляв за підсумками наради з силовиками заступник голови Секретаріату президента В. Бондарь, міністр оборони заявив, що «ввірене йому відомство буде гарантом спокою і наведення порядку в Україні і за наказом головнокомандувача буде забезпечувати виконання будь-яких рішень, які не дадуть здійснювати якісь терористичні події, зокрема, в столиці»[1]. Ввечері 25-го О. Турчинов заявляв, що поки введення надзвичайного стану не на часі.

Протягом 25 травня стало зрозуміло, що силову перевагу мав президент. Тому В. Янукович почав пом'якшувати риторику і запропонував сісти за стіл переговорів: «Ми будемо використовувати всі наші можливості, щоб не допустити громадянського протистояння, що може перейти у громадянську війну, не допустимо залучення військових формувань»[2]. Однак В. Ющенко вже зайняв більш категоричну позицію і відмовлявся вести комунікацію з лідерами «антикризової коаліції». Лише пізно ввечері 25 травня В. Янукович та О. Мороз були допущені на переговори з президентом. Однак позитивних результатів вони не дали. 26-го переговори продовжилися. Великий рівень напруги у суспільстві залишався – підрозділи Внутрішніх військ почали стягуватися до Києва[3], натомість міністри В. Януковича (зокрема, міністр транспорту М. Рудьковський) заявляли про блокування їх руху, а відставлений президентом з посади генпрокурора С. Піскун заявив про відкриття карної справи проти командувача Внутрішніх військ О. Кіхтенка.

Лише 27 травня, після тривалих нічних переговорів, компроміси були знайдені. Рано-вранці було оприлюднено спільну заяву В. Ющенка, В. Януковича, О. Мороза. В ній датою виборів визначалося 30 вересня 2007 р. При цьому в заяві вказувалося: «Сторони беруть зобов'язання не допускати поза межами своєї компетенції втручання у діяльність органів судової влади та правоохоронних органів»[4]. Для публічної демонстрації того, що політична криза йде на спад, підписанти заяви показово ввечері разом сходили на футбольний матч кубка України «Динамо» (Київ) – «Шахтар» (Донецьк)[5].

---

[1] Внутрішні війська і Міноборони присягли Ющенку на вірність // Укр. правда. – 25 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/25/3241694/

[2] Янукович закликає Ющенка припинити силові дії // Укр. правда. – 25 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/25/3241701/

[3] Внутрішні війська стягуються до Києва // Укр. правда. – 26 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/26/3241891/

[4] Заява Ющенка, Мороза і Януковича // Укр. правда. – 27 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/articles/2007/05/27/3241957/

[5] Ющенко, Янукович і Мороз сходили на футбол // Укр. правда. – 27 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/27/3242295/

Де-факто це була поразка «антикризової коаліції» (у свій актив вона могла записати те, що закони про підвищення соцвиплат будуть переголосовані, але з урахуванням того, що у голосуванні мала взяти участь й опозиція, то популістський ефект від них був змазаний). Ознакою невдоволення була заява О. Мороза, що СПУ, на його думку, має йти на вибори сама, а не в блоці з Партією регіонів[1]. А головний комуніст П. Симоненко оцінив переговори як «сепаратні», а з приводу заяви сказав: «на цій основі неможливо провести не тільки "чесні та прозорі" вибори, взагалі неможливо провести законні вибори»[2]. Натомість представники «Нашої України» та «Батьківщини» сприйняли заяву схвально.

В. Ющенко призупинив дію своїх указів про розпуск парламенту на два дні – на 29 та 30 травня, щоб законодавці змогли прийняти необхідні для проведення виборів рішення. Після важких консультацій Верховна Рада запрацювала 29 травня у повному складі фракцій. Політична криза пішла на спад. Втім, гострота риторики залишалася: сторони обмінювалися звинуваченнями про невиконання положень спільної заяви. Зокрема, продовжувався спір навколо підпорядкування правоохоронних органів. Тут можна вказати на таку деталь: 29 травня керівник управління МВС по АР Крим А. Могильов на прес-конференції заявляв, що кримські підрозділи Внутрішніх військ підпорядковуються голові МВС, а не президенту напряму[3]. Іншими словами, «антикризова коаліція» не відкидала варіанта, що ситуацію з перевиборами можна переграти назад. 30 травня роботу парламенту було заблоковано – через зрив голосування про відставку з посади генпрокурора С. Піскуна. Для недопущення зриву плану врегулювання знадобився ще один раунд переговорів лідерів політичних сил у президента, на якому проблемні питання були зняті. У свою чергу, В. Ющенко продовжив ще на один день легітимність роботи парламенту.

Після внесення змін до бюджету, оновлення Центральної виборчої комісії та відновлення на посаді генпрокурора О. Медведька парламент закінчив свою роботу. Механізмом припинення роботи Верховної Ради стало обнуління списків опозиційних партій (процедурно це закінчилося в середині червня 2007 року) – «антикризова коаліція» не хотіла публічно визнавати, що намагалась перетягнути на себе владні повноваження. 5 червня В. Ющенко видав указ про проведення парламентських виборів 30 вересня, підставою для цього було названо те, що кількість народних депутатів стає менше двох третин від конституційного складу Верховної Ради.

Криза весни 2007 р. мала негативні зовнішньополітичні наслідки. У ході протистояння політичні сили постійно зверталися до зовнішніх партнерів за підтримкою. Варто звернути увагу на те, як В. Путін на початку червня 2007 р. прокоментував політичні події в Україні. Так, відповідаючи на питання західного журналіста, чи вважає він себе демократом, В. Путін, зокрема, іронічно

[1] Мороз не хоче йти на вибори з Януковичем // Укр. правда. – 27 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/27/3242290/

[2] Комуністи сказали своє «фе» і захищатимуть Цушка // Укр. правда. – 27 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/27/3242288/

[3] Внутрішні війська Криму визнають тільки Цушка // Укр. правда. – 29 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/05/29/3242699/

зазначив: «Була одна надія (у Заходу. – *Авт.*) на хлопців з України, але і ті просто цілком себе дискредитували, там справа йде просто до суцільної тиранії... Повне порушення конституції (в Україні), усіх законів і так далі»[1]. І задоволено додав, що не бачить готовності ЄС розширятися за рахунок України. Для цієї тези дійсно були підстави – ще на початку розгортання української кризи, у березні 2007 р., розпочалися переговори щодо підготовки нової розширеної угоди між Україною та ЄС, і вже тоді Франція категорично наполягла, що в ній не має бути жодної згадки про можливість членства України в Євросоюзі[2]. Після подій в Києві до Франції приєдналася й Німеччина – їх спільна позиція дасть себе взнаки у 2008 р. під час Бухарестського саміту НАТО. Водночас в умовах кризи команді В. Ющенка вдалося дотиснути парламент щодо прийняття комплексу законів для вступу України в СОТ. Зокрема, в заяві щодо виходу з кризи від 27 травня зазначалося про таку домовленість: «прийняти попередньо погоджені закони, що стосуються вступу України до СОТ»[3]. Тож це забезпечило б приєднання через рік до цієї впливової міжнародної організації.

Отже, політична криза перейшла в передвиборчу кампанію. Порівняно з 2006 р., на дострокові вибори 2007-го пішло вдвічі менше політичних сил – лише 20. «Наша Україна» створила спільний блок (НУНС) разом з «Народною самообороною» – політичною силою, до якої увійшла частина соціалістів, невдоволена входженням партії в союз з В. Януковичем, їх лідером був Ю. Луценко. Партія регіонів посилилася представниками ПППУ А. Кінаха та групою, яку пов'язували з «РосУкрЕнерго» (у передвиборчий список, зокрема, потрапили С. Льовочкін і Ю. Бойко).

Головною інтригою виборів було питання, чи пройде у парламент Соцпартія. Соцопитування показували, що вона на межі 3-відсоткового прохідного бар'єру. Інтрига зберігалася до останнього – результати підрахунку голосів показували, що Соцпартією бар'єр був подоланий лише у п'яти регіонах – і це не давало можливості пройти в парламент (це підтверджували й екзит-поли). Однак вже на заключному етапі підрахунку на чотирьох територіальних виборчих округах у Донецькій області різко почали зростати показники СПУ. На двох з них – округах у м. Маріуполь, де соціалісти мали адміністративний ресурс (зокрема, їх підтримував почесний президент Маріупольського металургійного комбінату ім. Ілліча В. Бойко, який як народний депутат увійшов у фракцію СПУ; також у рамках партнерських відносин допомогу надавали й регіонали), зростання було аномальним. Навколо цього почалася ескалація конфлікту, оскільки була підозра, що результати волевиявлення громадян фальсифікуються з метою протягнути соціалістів у Верховну Раду. Однак після особистої зустрічі представників СПУ і ПР з президентом В. Ющенком аномальне зростання показників припинилося і, врешті-решт, соціалісти залишилися поза парла-

[1] Путін бачить суцільну тиранію в Україні // Укр. правда. – 4 черв. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/06/4/3243939/

[2] Франція гримнула євродверима перед носом України // Укр. правда. – 6 берез. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/03/6/3215048/

[3] Заява Ющенка, Мороза і Януковича // Укр. правда. – 27 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/articles/2007/05/27/3241957/

ментом, не добравши до проходження бар'єру 0,14 %. Звернення до суддів хоча й затягнули оголошення результатів виборів майже на місяць (оприлюднені 28 жовтня), але не дали Соцпартії позитивного результату.

Натомість до парламенту пройшов Блок Литвина, якому вдалося переформатуватися і уникнути помилок передвиборчої кампанії 2006 р., а з огляду на результати голосування ця політична сила могла претендувати на роль «золотої акції» у подальших торгах навколо створення коаліції (табл. 28).

Таблиця 28

Результати дострокових парламентських виборів 2007 року

Політична сила	% виборців «за»	Кількість виборців «за»
Партія регіонів	34,37	8 013 895
Блок Юлії Тимошенко	30,71	7 162 193
Блок «Наша Україна – Народна самооборона»	14,15	3 301 282
Комуністична партія України	5,39	1 257 291
Блок Литвина	3,96	924 538

Джерело: Центральна виборча комісія.

Результати дострокових парламентських виборів показали, що знову жодний табір – «помаранчевий» чи «біло-синій» – не може створити стійку коаліцію. Відповідно, команда В. Ющенка знову опинилася перед важким вибором – стати молодшим партнером БЮТ або Партії регіонів. Тому президент виступив з заявою, у якій, зокрема, зазначалося: «...істинну політичну стабільність ми можемо отримати від політичного порозуміння трьох ключових політичних гравців: Партії регіонів, БЮТ і "Нашої України"»[1]. Це було сприйнято як заклик до створення «широкої коаліції». Крім меседжа політичним силам, заяву мали почути й зовнішньополітичні адресати – В. Ющенко відразу після оголошення попередніх результатів виборів відбув на переговори до Німеччини та Франції, де намагався запевнити партнерів, що політична криза в Україні закінчилася, і переконати їх дати зелене світло інтенсифікації інтеграції країни в ЄС. Однак перебуваючи в Парижі, він був змушений виступити із закликом до українських політичних сил: «...всіх політиків, що заявляють, що вони не будуть ні з ким говорити або там переговори вести, я попросив би забрати ці заяви назад і сідати за стіл переговорів». Крім того, додав, ймовірно, для заспокоєння європейських партнерів: «І сьогодні переговори почалися»[2]. Але це не відповідало дійсності.

БЮТ категорично відкинув ідею широкої коаліції. У свою чергу, Партія регіонів заявила про початок переговорів з НУНС. Втім, «Народна самооборона» та «Наша Україна» відмовились дотримувати настанов свого почесного лідера В. Ющенка. Лідер «Народної самооборони» Ю. Луценко заявив, що з Партією регіонів готовий лише вести переговори про умови перебування цієї політичної

[1] Заява Віктора Ющенка щодо формування коаліції // Укр. правда. – 3 жовт. 2007. – http://www.pravda.com.ua/articles/2007/10/3/3294733/

[2] Ющенко не виключає прем'єрства Януковича // Укр. правда. – 5 жовт. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/5/3297291/

сили в опозиції: «Якщо Партія регіонів хоче поговорити, то ми можемо поговорити з ними абсолютно серйозно, без жодної іронії, про права опозиції, які мають бути надійно захищені»[1], а тим нунсівцям, які виступають проти коаліції з БЮТ, порадив скласти мандати[2]. Партія регіонів вдалася до ультиматумів, що її новообрані депутати складуть мандати[3] і тим самим де-факто до нових позачергових виборів збережеться стара Верховна Рада і діятиме старий уряд. Тиснув на своїх соратників й В. Ющенко, але безуспішно. 15 жовтня Ю. Тимошенко від імені БЮТ та В. Кириленко від імені НУНС парафували коаліційну угоду, і після двох днів перемовин В. Ющенко її визнав.

Втім, реалізація коаліційної угоди зіткнулась з труднощами вже на першому етапі. Формально після об'єднання двох фракцій (БЮТ і НУНС) формувалася парламентська більшість (згідно з тогочасними законодавчими нормами її мали утворювати саме фракції, а не окремі народні обранці) у 228 депутатів. Але деякі депутати від НУНС відмовлялися від входження у союз з Блоком Юлії Тимошенко. Намагання посилити коаліцію Блоком Литвина в обмін на спікерство не дали результатів. Новий парламент розпочав роботу лише наприкінці листопада після довготривалих переговорів всередині НУНС та цієї політсили з президентом. При цьому Партія регіонів також всіляко затягувала процес запуску роботи нової Верховної Ради, сподіваючись, що «помаранчевим» домовитись не вдасться (у тому числі намагаючись підкуповувати деяких «помаранчевих» депутатів[4]). Тим більше що уряд В. Януковича продовжував працювати (до речі, саме у цей період вдалося подолати останню перешкоду щодо вступу України до СОТ – завершити переговори з Киргизстаном, з яким попередній діалог йшов досить важко).

Нарешті, наприкінці грудня 2007 р. конфігурація «демократичної коаліції» була готова, депутатів опозиційно налаштованих проти союзу з Ю. Тимошенко начебто вдалося умовити. Найбільш принципових, як-от Ю. Єханурова чи секретаря РНБОУ І. Плюща (йому, зокрема, пропонували обійняти посаду спікера[5]), довелось вмовляти особисто В. Ющенку. Врешті-решт, І. Плющ не погодився, пояснивши це так: «Коли президента Кучму запитали, яку найбільшу помилку він допустив, він назвав необ'єднання "Нашої України" і блоку "За єдину Україну" (у 2002 р. – *Авт.*). Я вважаю, що будувати Україну половиною країни не правильно»[6].

---

[1] НУНС не піде на переговори з «регіонами» // Укр. правда. – 4 жовт. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/4/3296158/

[2] Луценко запропонував Єханурову здати мандат // Укр. правда. – 13 жовт. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/13/3302087/

[3] Партія регіонів грозиться скласти мандати // Укр. правда. – 6 жовт. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/10/6/3297878/

[4] «Бютівці» зняли на мобілки, як їх підкуповували Сівкович і Бродський // Укр. правда. – 30 листоп. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/30/3329070/

[5] Ющенко нагримав на НУНС, а Плющ взяв самовідвід // Укр. правда. – 22 листоп. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/22/3323607/

[6] Плющ таки не підписав угоду з БЮТ // Укр. правда. – 29 листоп. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/29/3328064/

Отже, 29 листопада була створена «демократична коаліція» чисельністю 227 народних депутатів. Спікером був обраний А. Яценюк, і президент вніс у парламент кандидатуру Ю. Тимошенко на посаду прем'єра (а також Ю. Єхануров на посаду міністра оборони та В. Огризка на посаду голови МЗС). Однак голосування 11 грудня «за» Ю. Тимошенко провалилося – не вистачило одного депутатського голосу: спочатку не спрацювали дві картки (одного з депутатів від БЮТ і одного з НУНС), а коли питання було поставлено на переголосування, одна картка не спрацювала, а картку спікера А. Яценюка вихопив із системи для голосування народний депутат від ПР В. Лук'янов, щоб «запобігти порушенню регламенту»[1].

Лише за тиждень Верховна Рада змогла розглянути кандидатуру Ю. Тимошенко, яку повторно вніс В. Ющенко. Цього разу голосування було поіменним, без використання електронної системи, і 226 народних депутатів висловились «за» призначення. Після формування Кабміну, коли 14 народних депутатів перейшли на роботу в органи виконавчої влади, правляча коаліція технічно припинила свою роботу, очікуючи, поки Центральна виборча комісія не прийме рішення про реєстрацію наступних за передвиборчим списком кандидатів у народні депутати. Таким чином, попри формальну перемогу демократичних сил, їх позиції у парламенті були досить слабкі, проходження необхідних рішень потребувало підтримки інших фракцій. Втім, стала широко застосовуватися практика голосування за інших депутатів – так зване кнопкодавство. Це дискредитувало як «демократичну коаліцію», так і законодавчий орган у цілому.

Не маючи сталої підтримки у парламенті, уряд Ю. Тимошенко не міг працювати ефективно. Однак і в самому уряді не було єдності – крім Ю. Тимошенко, у ньому були й інші центри впливу. Одним з них був екс-прем'єр-міністр Ю. Єхануров, призначений міністром оборони. А наприкінці 2007 р. В. Ющенко вдався до недружнього кроку – демонстративно призначив впливову регіоналку, лідера фракції ПР Р. Богатирьову секретарем РНБОУ[2] (згодом її першим заступником був призначений С. Гавриш, який у 2004 р. представляв інтереси В. Януковича у ЦВК). Тим самим президент хотів показати, що ідея «широкої» коаліції продовжує жити, а також вибудовував систему противаг Ю. Тимошенко. Однак тим самим він «бив» по своєму рейтингу, дезорієнтуючи таким «візантійством» свій «помаранчевий» електорат, не кажучи про ускладнення відносин з прем'єркою.

На початку 2008 р. одним з ключових питань для політикуму стало визначення перспективних кандидатів на президентські вибори 2010 р. Якщо у «біло-синьому» таборі альтернативи В. Януковичу не було, то у «помаранчевому» ситуація була складніша. З одного боку, В. Ющенко суттєво відставав у рейтингах від В. Януковича та Ю. Тимошенко, соціологічні опитування фіксували таке: «Якби вибори президента відбулися у грудні 2007 р., у першому турі перемогли б Віктор Янукович (30,8 %) та Юлія Тимошенко (19,7 %). Чинний

[1] Лук'янов. У Тимошенко було 227 голосів // Укр. правда. – 11 груд. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/11/3334549/

[2] Лещенко С. Реінкарнація жахів Юлії Тимошенко // Укр. правда. – 24 груд. 2007. – http://www.pravda.com.ua/articles/2007/12/24/3343188/

президент Віктор Ющенко набрав би 10,3 %»[1]. З іншого боку, його команда вимагала від Ю. Тимошенко відмовитись від президентських амбіцій. Поки йшла торгівля за посаду прем'єр-міністра, вона охоче давала такі гарантії. Однак вже у перших місяцях 2008 р. конфлікт між президентом та прем'єром почав наростати. Більше того, стало очевидним, що Ю. Тимошенко як основний варіант розглядає самостійний похід на вибори. Це відобразилося на конфліктах між гілками влади. Протистояння доходило до анекдотичних суперечок – зокрема, В. Ющенко і Ю. Тимошенко якось не змогли поділити, хто на якому літаку летітиме на міжнародні зустрічі[2]. Ще більш показовим стало порушення формального протоколу, за яким прем'єр-міністр мала бути присутня при відльоті та прильоті президента, однак вона часто цього не робила. Тому було випущено оновлений указ, де зазначалося, що у такій ситуації мають бути присутні не тільки прем'єр-міністр, а й голова Верховної Ради. Ось як журналісти описували реакцію Ю. Тимошенко на цей указ: «Сама Тимошенко на брифінгу в Кабміні заявила, що новий указ ще не читала. "Але я завжди з великим задоволенням проведу Віктора Андрійовича і зустріну", – заявила вона. Друковане слово не передасть іронії, з якою вимовила свою відповідь Тимошенко. Але усі присутні журналісти це почули в голосі прем'єра – бо під час її репліки прес-центр зайшовся від реготу»[3].

Крім боротьби за владу, між В. Ющенком і Ю. Тимошенко намітились й принципові розбіжності. Зокрема, були питання газових відносин з Росією (у лютому–березні прем'єр-міністр намагалася змінити схему поставок, що призвело до тимчасового зменшення їх обсягів і до загрози їх повного припинення, при цьому вона відверто зривала домовленості, яких досягли В. Ющенко та В. Путін під час особистих переговорів), вибори мера Києва (БЮТ добивався дострокових виборів Л. Черновецького, намагаючись отримати адміністративний ресурс у столиці напередодні президентських виборів, але досягнувши цього, необхідного результату БЮТ не отримав, його кандидат О. Турчинов вибори програв) і особливо проблемним стало питання щодо вступу України в НАТО.

У січні 2008 р. за підписом В. Ющенка, Ю. Тимошенко та А. Яценюка генеральному секретареві НАТО було направлено лист про готовність України приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО (у ЗМІ його назвали «листом трьох»). Однак це спровокувало парламентську кризу – Партія регіонів заблокувала трибуну та організовувала масові акції протесту. А також направила власний лист, у якому запевняла НАТО не надавати ПДЧ Україні[4]. Крім того, у Сєвєродонецьку 1 березня за ініціативи ПР був проведений ІІ Всеукраїн-

[1] Громадська думка населення України – грудень 2007 року // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. – 24 груд. 2007. – http://www.dif.org.ua/ua/polls/2007_polls/gromadska-dumka-naselennja-ukraini-gruden-2007-roku.htm

[2] Ющенко забрал у Тимошенко самолет! // Сегодня.UA. – 2 окт. 2008. – http://www.segodnya.ua/politics/power/jushchenko-zabral-u-timoshenko-camolet.html

[3] Ющенко зобов'язав Тимошенко і Яценюка стояти біля трапу // Укр. правда. – 5 берез. 2008. – http://www.pravda.com.ua/articles/2008/03/5/3388618/

[4] «Регіони» у письмовій формі попросять НАТО не давати Україні план // Укр. правда. – 11 лют. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/11/3371905/

ський з'їзд депутатів рад усіх рівнів з метою продемонструвати, що населення країни проти поглиблення відносин з НАТО, і цей захід явно відсилав до «автономістсько-сепаратистського» з'їзду у Сєвєродонецьку у грудні 2004 р.[1] До того ж Ю. Тимошенко активно не сприяла євроатлантичній інтеграції, хоча публічно не виступала проти неї (до речі, ескалація газових відносин з Росією прийшлася саме на період, коли Україна впритул наблизилась до отримання ПДЧ). Зокрема, прем'єрка вказувала, що очікує на «довгу дискусію в НАТО» щодо українського питання і нагадувала, що її підпис під «листом трьох» – «дуже важливий»[2]. Однією з причин такої позиції Ю. Тимошенко, ймовірно, було те, що вступ в НАТО не був популярним серед населення. За даними соціологічних опитувань, якби наприкінці березня 2008 р. відбувся референдум щодо членства у НАТО, у ньому взяли б участь 68 % громадян України, більшість з яких (59 %) проголосувала б «проти» вступу, 22 % були б «за» і 19 % – не визначилися. При цьому соціологи спостерігали негативну динаміку громадської думки порівняно із груднем 2007 р.: тоді за вступ до НАТО проголосували б 32 %, тобто протягом чотирьох місяців – з грудня 2007 р. по березень 2008 р., коли почалося активне обговорення прагнення України отримати ПДЧ на Бухарестському саміті, – підтримка населенням членства України в НАТО знизилася на 10 %[3]. «Натівська» парламентська криза була вирішена 6 березня, коли, під загрозою можливого розпуску Верховної Ради, була прийнята постанова «Про питання вступу України до Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» (за основу був узятий проект В. Януковича), в якій зазначалося: «Рішення щодо міжнародного договору про вступ України до НАТО приймається лише за наслідками всеукраїнського референдуму, який може проводитися за народною ініціативою відповідно до Закону України "Про всеукраїнський референдум"»[4]. Крім того, голові парламенту доручалося проінформувати про це рішення генерального секретаря НАТО. Іншими словами, посилався меседж, що Україна не готова приєднатися до організації. Фракція БЮТ дала 34 голоси за цю постанову, при цьому проект авторства А. Яценюка – тобто партнера по коаліції – навіть не розглядався. Після голосування голова фракції БЮТ І. Кириленко виправдовувався, що постанова відповідає коаліційній угоді, а дискусія йде лише про терміни вступу: «Головне питання – коли наші опоненти наполягали, щоб це було відразу і сьогодні. Ми вважаємо, що треба здійснити всі заходи, підняти

[1] Найєм М. «Несепаратистський» з'їзд // Укр. правда. – 3 берез. 2008. – http://www.pravda.com.ua/articles/2008/03/3/3385830/

[2] Тимошенко передбачає довгі дискусії в НАТО // Укр. правда. – 6 берез. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/03/6/3389425/

[3] Результати загальнонаціонального соціологічного опитування щодо членства України в НАТО та ЄС // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. – 2 квіт. 2008. – http://www.dif.org.ua/ua/polls/2008_polls/rezultati-zagalnonacionalnogo-sociologichnogo-opituvannja-shodo-chlenstva-ukraini-v-nato-ta-es_1344946719.htm

[4] Постанова Верховної Ради України «Про питання вступу України до Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» // Офіційний сайт Верховної Ради України. – http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/126-vi

стандарти життя, рівень соціально-економічного становища в країні до рівня Європейського Союзу...»[1].

Картинка з політичним протистоянням у Києві (блокування роботи парламенту з боку ПР через НАТО або БЮТ через вибори у Києві, заяви про можливість «чергових позачергових» виборів) давала додаткові аргументи державам НАТО, які виступали проти приєднання України до ПДЧ, насамперед Німеччині. Свій вплив мала й агресивна позиція Росії з українського питання. Ось як описувала аргументи В. Путіна газета «Коммерсантъ» з посиланням на джерело в делегації однієї з держав НАТО: «...Про Грузію російський президент говорив цілком спокійно і навіть мимохідь. Коли ж мова зайшла про Україну, Путін розлютився. Звертаючись до Буша, він сказав: "Ти ж розумієш, Джордже, що Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!". І тут він дуже прозоро натякнув, що якщо Україну все-таки приймуть у НАТО, ця держава просто припинить існування. Тобто фактично він пригрозив, що Росія може почати відторгнення Криму і Східної України»[2]. Так чи інакше, після гострої дискусії саміт НАТО досяг компромісу – прийняти остаточне рішення з приводу надання Україні та Грузії ПДЧ у грудні 2008 р. (тобто після президентських виборів у США). Незважаючи на дипломатичну поразку, В. Ющенко висловив сподівання, що у грудні позитивне рішення буде прийнято і курс на вступ у НАТО буде продовжено, під час засідання Комісії Україна – НАТО він заявив: «Цей курс є незворотним. Він зафіксований законодавством України і підтверджений консенсусом різних гілок влади в Україні»[3]. Очевидно, на тлі подій, які відбувались у Києві – і з ними очільники західних країн були знайомі, – подібні заяви не викликали довіри у зовнішньополітичних партнерів.

Протистояння між гілками влади призводило до падіння ефективності державного управління та до розгулу популізму. Наприклад, у держбюджеті на 2008 р. було закладено масштабне підвищення соціальних стандартів. Для збереження макроекономічної стабільності відповідні норми були винесені на розгляд Конституційного Суду, який визнав їх неконституційними. Це було використано Ю. Тимошенко для критики як президента, так і Партії регіонів: «Я хочу, щоб ви знали, яка брудна і безпрецедентна боротьба на знищення ведеться з урядом, і Конституційний Суд, який представляє сьогодні політичні сили, на жаль, ухвалює замовні політичні рішення. У Конституційному Суді об'єдналися ті люди, які представляють президента країни і Партію регіонів. Практично, там спрацювала широка коаліція»[4]. У своєму іншому виступі вона так обмалювала

[1] У БЮТ голосування по НАТО вважають «повчальним кроком» // Укр. правда. – 6 берез. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/03/6/3389468/

[2] Блок НАТО разошелся на блокпакеты // Коммерсантъ. – 7 апр. 2008. – http://www.kommersant.ru/doc/877224

[3] Ющенко переконаний: у грудні Україну запросять у НАТО // Укр. правда. – 4 квіт. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/04/4/3409340/

[4] Тимошенко: в КС спрацювала широка коаліція Ющенка і ПР // УНІАН. – 28 трав. 2008. – http://www.unian.ua/politics/119206-timoshenko-v-ks-spratsyuvala-shiroka-koalitsiya-yuschenka-i-pr.html

політичну ситуацію: «Демократична коаліція створена в парламенті де-юре і має на два голоси всього переваги. А де-факто в кулуарах працює інша коаліція... Це коаліція саме тих кланів, з якими ми боролися у 2004 році, і, на жаль, Секретаріату президента. І виходить так, що там і силові структури, і велика кількість політиків, і на сьогоднішній день коаліція де-факто за кулісами одна, а де-юре, формально, існує демократична коаліція»[1].

Натомість в кулуарах ситуація була зовсім інша. ПР вела переговори про коаліцію як з НУНС, так і з БЮТ. За повідомленнями ЗМІ, у першому випадку переговори від ПР вела група Р. Ахметова – Б. Колеснікова[2], у другому – А. Клюєва – В. Сівковича[3]. Тоді як групи «РосУкрЕнерго» (С. Льовочкін – Ю. Бойко) та наближені до В. Медведчука (зокрема, Н. Шуфрич) виступали категорично проти якихось обтяжливих союзів і робили ставку на перемогу на президентських виборах 2010 р. В. Януковича[4]. Інтенсифікації переговорів сприяв фактичний розпад коаліції – на початку червня 2008 р. з неї вийшло декілька депутатів, однак оскільки її утворювали фракції, де-юре коаліція продовжувала існувати.

Переговори між БЮТ і ПР прогресували, адже, попри політичну риторику, переговірники в обох таборах мали позитивну історію порозуміння ще з бізнес-історії 1990-х років. Натомість НУНС та ПР мали багато саме політичних проблемних питань, зокрема щодо політики історичної пам'яті, мовної політики, вступу до НАТО тощо. Втім, можливо, як у липні 2006 р., їм би вдалося домовитись, однак на переговори вплинув зовнішньополітичний фактор – серпнева війна Росії проти Грузії. В. Ющенко не тільки заявив про однозначну підтримку Грузії у цьому конфлікті, а й особисто вилетів до Тбілісі. Крім того, він погодився на ініціативу Міноборони та Генерального штабу України провести певні військові приготування у Криму з огляду на те, що на Північному Кавказі було повністю мобілізовано угруповання російських військ. Тогочасний міністр оборони України Ю. Єхануров згадував: «Коли у 2008 р. відбувся збройний конфлікт між Грузією та Росією і сепаратистами Абхазії та Південної Осетії, ми відчули занепокоєність. Потрібно було вжити певних заходів, аби продемонструвати Росії мобільність і дієздатність нашої армії. Вирішено було провести масштабні навчання у Криму. Я доповів президенту і він дав принципову згоду на перекидання полку, який за 3 доби на авто прибув у район навчань. Також перекинули залізницею цілу бригаду із Дніпропетровська до Криму. Тоді навіть росіяни здивувалися, що ми порушили свої плани

---

[1] Тимошенко: в парламенті де-факто діє «широка коаліція» // УНІАН. – 20 трав. 2008. – http://www.unian.ua/politics/117433-timoshenko-v-parlamenti-de-fakto-die-shiroka-koalitsiya.html

[2] Мостовая Ю., Рахманин С. Будем донашивать // Зеркало недели. – 5 сент. 2008. – http://gazeta.zn.ua/POLITICS/budem_donashivat.html

[3] Федоровича – в президенты, Юлю – в премьеры // Сегодня.UA. – 4 сен. 2008. – http://www.segodnya.ua/politics/power/fedorovicha-%E2%80%94-v-prezidenty-juliu-%E2%80%94-v-premery.html

[4] Нестор Шуфрич: «Если бы мы пошли в широкую коалицию, вряд ли Янукович смог бы стать президентом» // Главред. – 29 авг. 2008.

і сконцентрували велику кількість військ у Криму. Продемонструвавши свою здатність перекидати великі військові контингенти у будь-яку точку країни, спокійно відійшли»[1].

На відміну від президента, В. Янукович та Ю. Тимошенко тягнули з публічними заявами. Лише 26 серпня (в день, коли президент РФ Д. Медведєв підписав укази про визнання Південної Осетії та Абхазії) була розповсюджена заява В. Януковича, де він виправдовував російську агресію та визнання сепаратистських регіонів, більше того, його риторика повністю збігалася з російською: «Визнання Російською Федерацією незалежності Південної Осетії та Абхазії – це логічне продовження процесу, який був започаткований західними країнами стосовно визнання незалежності краю Косово. Ще в лютому цього року я публічно висловлював свої тривоги з приводу того, що такий крок Заходу неодмінно потягне за собою ланцюгову реакцію. І ми попереджали світ про небезпеку використання подвійних стандартів у ситуації з визнанням незалежності Косово»[2]. Примітно, що з лав Партії регіонів було виключено й секретаря РНБОУ Р. Богатирьову, яка виступила з заявою про підтримку територіальної цілісності Грузії, а слова В. Януковича назвала його «особистою думкою». Більше того, вона вказала на НАТО як на механізм забезпечення національної безпеки держави: «Україна вважає, що дуже актуальним зараз є питання грудневого саміту щодо Плану дій щодо членства у НАТО. І, без сумніву, Україна буде проводити величезну роботу, щоб грудневий саміт приніс позитивний результат»[3].

Ю. Тимошенко так і не виступила з оцінкою агресивних дій Росії. Натомість, за неї це намагався зробити віце-прем'єр-міністр Г. Немиря – на початку вересня 2008 р. після візиту до Тбілісі він процитував слова М. Саакашвілі, що той начебто «не бачить різниці у підходах українських президента та прем'єр-міністра до російсько-грузинського конфлікту». Натомість наближені до БЮТ ЗМІ оприлюднювали цю інформацію з більш однозначним заголовком – «Саакашвілі подякував Тимошенко за "чітку позицію" під час війни, – Немиря»[4]. У тій ситуації слушну оцінку позиціям провідних українських політиків дав лідер пропрезидентської партії «Єдиний центр» І. Криль: «Віктор Янукович та Юлія Тимошенко розпочали запеклу боротьбу між собою за підтримку Росії на наступних президентських виборах, і кожен з них намагається догодити російському керівництву»[5].

---

[1] Юрій Єхануров: «Революціонерів маса, а захищати людей нікому» // Вісті центральної спілки споживчих товариств України. – № 3. – 21 січ. 2016. – http://www.coop.com.ua/visti/pdf/n3-2016.pdf

[2] http://www.unian.ua/politics/140276-yanukovich-ukrajina-mae-viznati-nezalejnist-pivdennoji-osetiji-ta-abhaziji.html

[3] Богатирьова: Україна повинна шукати шляхи захисту від можливої російської агресії // Укр. правда. – 2 верес. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/09/2/3541332/

[4] Саакашвили поблагодарил Тимошенко за «четкую позицию» во время войны, – Немыря // Цензор. – 9 верес. 2008. – http://censor.net.ua/news/36907/saakashvili_poblagodaril_timoshenko_za_quotchetkuyu_pozitsiyuquot_vo_vremya_voyiny__nemyrya

[5] Янукович та Тимошенко борються за підтримку Росії на президентських виборах, – лідер ЄЦ // Захід.net. – 29 серп. 2008. – http://zaxid.net/news/showNews.

У підсумку переговори НУНС і ПР перервалися. Натомість ПР і БЮТ, навпаки, досягли суттєвого прогресу. Вже у перший день роботи парламенту після літніх відпусток регіонал В. Сівкович заявив про можливість формування «стабілізаційної коаліції» з БЮТ[1]. Подальшим детонатором виступила ініціатива НУНС прийняти відозву щодо війни у Грузії. Після семигодинної дискусії жоден з восьми проектів постанов не був прийнятий (найбільше набирали постанови авторства ПР і КПУ – 201 та 196 голосів відповідно, БЮТ не давав необхідних голосів для постанов від НУНС[2]). Далі політичний союз ПР і БЮТ став очевидним: їх фракції терміново, ввечері, прийняли низку законів, які зменшували повноваження президента. Зокрема, були відібрані повноваження призначати голову СБУ та Міноборони, із закону про Кабмін були прибрані норми щодо необхідності уряду в обов'язковому порядку виконувати рішення РНБОУ, введена норма, що парламент може звільняти міністрів без подання президента тощо. Відповідні постанови набирали чинності більш ніж 360 голосами депутатів (до ПР і БЮТ приєдналися КПУ і невеличка частина депутатів від НУНС). Також було започатковано роботу тимчасової слідчої комісії Верховної Ради для вивчення питання поставок українського озброєння до Грузії – це розглядалося регіоналами як механізм для імпічменту президента[3].

У відповідь на дії БЮТ фракція НУНС заявила про вихід з «демократичної коаліції». Тоді як голова Секретаріату президента В. Балога заявив, що відбувається конституційний переворот в інтересах Москви: «Сьогодні "бютівці" та регіонали продовжили рух до втілення своїх планів із перекроювання політичної системи та узурпації влади. Диригентами для них служать їхні ідеологи та покровителі у Москві, які хочуть взяти реванш за події 2004 року та зробити з України керовану країну, яка стане зручним інструментом досягнення геополітичних і геоекономічних інтересів Росії»[4].

Наступного дня В. Ющенко і Ю. Тимошенко виступили із взаємними звинуваченнями у розвалі коаліції. При цьому президент заявляв: «Блок Юлії Тимошенко пішов на союз з Партією регіонів і комуністами і в основі цього утворення – неукраїнські, підкреслюю, неукраїнські і недержавні інтереси. Демократична більшість зраджена цим союзом»[5]. Тому він готовий оголосити дострокові парламентські вибори, якщо протягом 30 днів не буде нової коаліції. У свою чергу, Ю. Тимошенко відкидала усі звинувачення і навіть заявила про підтримку територіальної цілісності Грузії (хоча багатозначно додала «моя по-

do?yanukovich_ta_timoshenko_boryutsya_za_pidtrimku_rosiyi_na_prezidentskih_viborah__lider_yets&objectId=1059831

[1] У «Регіонах» кажуть про «стабілізаційну» коаліцію з БЮТ // Укр. правда. – 2 верес. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/09/2/3541455/

[2] Рада так і не змогла щось сказати по Грузії // Укр. правда. – 2 верес. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/09/2/3542346/

[3] У Януковича вже підшукали привід для імпічменту Ющенку // Укр. правда. – 3 верес. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/09/3/3544420/

[4] Балога каже, що Тимошенко і Янукович ведуть до перевороту // Укр. правда. – 2 верес. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/09/2/3541878/

[5] Заява Президента Ющенка щодо ситуації у Верховній Раді // Укр. правда. – 3 верес. 2008. – http://www.pravda.com.ua/articles/2008/09/3/3544724/

зиція мирна і не допускає втягування України в будь-які військові авантюри, вона і надалі буде залишатися саме такою»), при цьому наполягала, що суспільство втомилося від виборів, і пропонувала знайти шляхи до відновлення демократичної коаліції[1].

Все ж вірогідність дострокових парламентських виборів була великою. НУНС принципово відмовлялися вести переговори про утворення коаліції. Тоді як перемовини ПР і БЮТ загальмувалися, оскільки їх предметом був не тактичний союз на найближчий період: В. Янукович та Ю. Тимошенко планували своє співробітництво на роки вперед. І через те, що між ними було мало довіри переговори йшли важко і не приносили результатів.

8 жовтня В. Ющенко (до цього він наклав вето на прийняті 2 вересня закони) видав указ про розпуск парламенту і призначив вибори на 7 грудня. БЮТ і ПР не визнали цього, посилаючись на норму Конституції, що Верховна Рада не може бути розпущена протягом року з початку роботи, тобто термін спливав 23 листопада. БЮТ оскаржив указ президента в Окружному адміністративному суді м. Києва, і ЦВК, ґрунтуючись на його рішенні, відмовилася організовувати вибори. Парламент не виділяв кошти на проведення виборів, а Кабмін відмовлявся використовувати для цього ресурси резервного фонду.

У відповідь В. Ющенко видав укази про ліквідацію Окружного суду, який скасував його указ. Крім того, на порядку денному з'явилося питання повторення у тому чи іншому вигляді силового сценарію весни 2007 р. Втім, тут з'явився новий зовнішньоекономічний фактор: набирала обертів світова економічна криза. Українські політики, зайняті боротьбою за владу, недооцінювали ризики, які вона несла соціально-економічному розвиткові країни. Великий бізнес почав тиснути на політиків. Тому конфронтаційного сценарію вдалося уникнути. В. Ющенко призупинив дію свого указу про розпуск парламенту, але сподівався на проведення виборів 28 грудня (що відповідало Конституції). ПР і БЮТ, у свою чергу, погодилися не долати президентське вето на закони, прийняті 2 вересня. При цьому з боку Секретаріату президента були активізовані зусилля щодо переговорів з ПР про можливу коаліцію. Розглядалося питання й створення коаліції на трьох Янукович – Тимошенко – Ющенко. Перший мав обійняти посаду спікера, Тимошенко залишатися прем'єром, при цьому на декілька років мав бути продовжений термін роботи Верховної Ради і перебування В. Ющенка на посаді президента (втім, з обмеженими повноваженнями)[2]. Однак ідея тріумвірату була нездійсненна через зовнішньополітичні суперечності. Найближче до позитивного результату підійшли ПР і БЮТ. У ЗМІ на початку грудня з'явилася інформація про підписання офіційного меморандуму між цими політичними силами[3]. А частина представників БЮТ виступили з критикою цього союзу: так, міністр транспорту Й. Вінський заявив, що подасть

[1] Заява Тимошенко щодо подій у Верховній Раді // Укр. правда. – 3 верес. 2008. – http://www.pravda.com.ua/articles/2008/09/3/3545506/

[2] Лещенко С. Широка коаліція. Післямова // Укр. правда. – 10 черв. 2009. – http://www.pravda.com.ua/articles/2009/06/10/4013660/

[3] Янукович обіцяє коаліцію у вівторок // Укр. правда. – 5 груд. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/5/3628343/

у відставку у разі укладення коаліції з ПР[1]. Але каменем спотикання для ПР і БЮТ стала посада прем'єр-міністра – ні В. Янукович, ні Ю. Тимошенко не хотіли нею поступатися.

Події у Києві (тим більше на тлі російсько-грузинської війни) підштовхнули держави НАТО відкласти питання про надання Україні ПДЧ. Міністр закордонних справ Франції Б. Кушнір зазначав: «Внутрішня ситуація в країні не видається достатньо чіткою. Ми чекаємо, і, думаю, ви також чекаєте, коли буде зрозуміліша ситуація з коаліцією, з урядом тощо»[2]. Причому особливо негативним сигналом для Києва було те, що ініціатором відкладання виступили Сполучені Штати[3].

9 грудня було проголошено створення нової демократичної коаліції з БЮТ, Блоком Литвина та частиною депутатів НУНС. В. Ющенко привітав це об'єднання, вважаючи це меншим злом, ніж можлива коаліція БЮТ і ПР. Парламентська криза тимчасово була подолана.

Початок 2009 р. ознаменувався безпрецедентною газовою війною з Росією. Користуючись відсутністю єдності в українській владі, Росія намагалася використати газову залежність України і виснажити її економічно. Особиста участь Ю. Тимошенко у перемовинах у Москві привела до тимчасової деескалації ситуації. Однак умови угоди були неоднозначні – у політичному плані уряд Ю. Тимошенко отримував на період своєї каденції пільгові умови, однак перед наступним Кабміном виникала величезна проблема нової ціни на газ. Промисловці були незадоволені значним підвищенням цін – було поставлене питання про відставку Ю. Тимошенко, але не вистачило 23 голосів в парламенті: депутати від НУНС не підтримали ініціативи ПР, оскільки це робило би формування уряду на базі регіоналів майже безальтернативним[4].

У свою чергу, ПР запропонувала Раді піти на дострокові вибори з тим, щоб отримати більш добрі стартові умови на президентських виборах 2010 р.[5] Однак інші фракції не підтримали цієї ініціативи. Все це свідчило про те, що частина регіоналів нервували щодо можливих результатів президентських перегонів (зокрема, вказували на президентські амбіції С. Тігіпка та А. Яценюка, які, згідно з соцопитуваннями, мали шанси перемогти В. Януковича у другому турі[6]). Тому весною 2009 р. знову активізувалися переговори щодо створення довготривалого політичного союзу ПР і БЮТ – їх промоутером було бізнес-крило Партії

---

[1] Вінський заявляє про «змову верхівок» БЮТ і «Регіонів» // Укр. правда. – 3 груд. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/3/3626376/

[2] У НАТО пояснили, чому не дають Україні план дій // Укр. правда. – 3 груд. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/3/3625618/

[3] Питання ПДЧ для України відклали через політику // Укр. правда. – 1 груд. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/12/1/3624375/

[4] Янукович не зміг позбутися Тимошенко // Укр. правда. – 5 лют. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/02/5/3714265/

[5] «Регіони» готові скласти мандати // Укр. правда. – 5 лют. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/02/5/3714594/

[6] Найєм М., Лещенко С. Широкая коалиция. Готовность номер один! // Укр. правда. – 5 черв. 2009. – http://www.pravda.com.ua/articles/2009/06/5/3999201/

регіонів, яке орієнтувалося на Р. Ахметова. Наприкінці травня 2009 р. близько 150 депутатів-регіоналів схилялися підтримати ідеї широкої коаліції[1].

На початку червня 2009 р. «Дзеркало тижня» оприлюднило проект змін до Конституції, узгоджений ПР і БЮТ[2]. При цьому спікер В. Литвин підтвердив його автентичність – Блоку Литвина документ був переданий БЮТ на вивчення, без попереднього обговорення, хоча ці політичні сили були партнерами по коаліції. В. Литвин розповідав: «Мені сказали так: "Ви можете з ним (документом) ознайомитися, але жодної зміни, жодної коми внести не можна, бо все узгоджено"»[3]. Основним ноу-хау проекту ПР – БЮТ була зміна системи виборів Президента України – відмова від всенародного обрання на користь виборів у парламенті. Крім того, у ньому містилася норма про продовження каденції Верховної Ради VI скликання на два роки. У 2014 р., після втечі В. Януковича, «Українська правда» опублікувала проект угоди (датований 14 квітня 2009 р.) між цими політичними силами, знайдений у Межигір'ї, у якому було зафіксовано значно більше деталей. Зокрема, у ньому містилися такі домовленості:

«Сторони зобов'язуються за наявності будь-яких причин та обставин не створювати умов для припинення діяльності коаліції фракції Партії регіонів та БЮТ та не виходити з її складу.

Сторони беруть зобов'язання брати участь у виборах до Верховної Ради 7, 8 та 9 скликань та до органів місцевого самоврядування відповідно в 2014, 2019 та 2024 роках єдиним блоком.

Сторони беруть зобов'язання обрати президентом України в 2014 році в Верховній Раді представника сторони 1 (члена Партії регіонів. – *«Українська правда»*).

Сторони беруть зобов'язання обрати на посаду прем'єр-міністра України в Верховній Раді в 2014 році представника сторони 2 (члена блоку Тимошенко. – *«Українська правда»*).

Сторони беруть зобов'язання обрати Президентом України в 2019 та 2024 роках в Верховній Раді представника сторони 2 (члена блоку Тимошенко. – *«Українська правда»*).

Сторони беруть зобов'язання обрати на посаду прем'єр-міністра України в Верховній Раді в 2019 та 2024 роках представника сторони 1 (члена Партії регіонів. – *«Українська правда»*)»[4].

Крім того, було знайдено декілька проектів розподілу міністерських портфелів (ПР отримувала переважно силовий блок, а БЮТ – економічний) та контролю за регіонами. У своєму коментарі «Українській правді» Ю. Тимошенко

---

[1] Найєм М., Лещенко С. Широкая коалиция. Готовность номер один! // Укр. правда. – 5 черв. 2009. – http://www.pravda.com.ua/articles/2009/06/5/3999201/

[2] Проект Конституції Тимошенко – Януковича (текст) // УНІАН. – 4 черв. 2009. – http://www.unian.ua/politics/229368-proekt-konstitutsiji-timoshenko-yanukovicha-tekst.html

[3] Литвин здав Тимошенко: вона погодила вибори президента в Раді // Укр. правда. – 9 черв. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/06/9/4008419/

[4] Лещенко С. «ШиркаГейт». Як Тимошенко і Янукович збиралися правити разом до 2029 року // Укр. правда. – 24 квіт. 2014. – http://www.pravda.com.ua/articles/2014/04/24/7023382/

заперечила автентичність оприлюднених документів, вважаючи, що їх сфабрикували і підкинули вже після втечі Януковича. Водночас вона заявила: «Розкажу, як було насправді. Я абсолютно відверто вважала, що, коли Янукович стане президентом самостійно, країну чекає лихо. Як показав час, я не помилилася. На жаль. Я хотіла обмежити його президентство формальними повноваженнями на рівні протоколу. Я вважала, що йому буде достатньо грати в гольф, ходити на полювання, стрибати по пеньках і зовсім не втручатися в управління країною... На жаль, мені не вдалося зробити цього»[1]. Тим самим вона де-факто підтвердила існування системних домовленостей з В. Януковичем.

Так чи інакше, переговори про «широку коаліцію» провалилися. При цьому провалилися з ініціативи В. Януковича – він і так мав мало довіри до Ю. Тимошенко. Однак після того, як стало очевидним, що треба відмовлятися від норми про перенос виборів президента у парламент, інституційних гарантій виконання домовленостей не було (крім того, начебто напередодні у спілкуванні з однопартійцями Ю. Тимошенко заявляла, що не збирається продовжувати роботу парламенту на два роки і що парламентські вибори пройдуть у 2012 р., про що оперативно повідомили В. Януковичу). Також давалися взнаки й позиції груп впливу всередині Партії регіонів – в умовах поглиблення соціально-економічної кризи у опозиції було більше шансів перемогти й отримати всю повноту влади. Отже, 7 червня лідер ПР виступив із заявою, що він зробив вибір і вважає, що президента має обирати народ, тобто де-факто він заявив, що вирішив йти на президентські вибори самостійно[2]. Це було несподіванкою для Ю. Тимошенко, і ввечері того ж дня вона також виступила із заявою, що йде у президенти. Почалася жорстка передвиборча кампанія.

Поки на владному Олімпі йшли підкилимні переговори і підготовка до президентських перегонів, на загострення суспільно-політичної ситуації в країні істотно вплинула економічна криза. Відбулися девальвація національної валюти, зростання безробіття, цін та тарифів, банкрутство банківських установ, спостерігалася безпорадність держави проводити адекватну соціальну політику. Це приводило до зростання протестної активності. Але її особливістю було те, що вона йшла поза офіційними каналами – люди не довіряли політичним партіям та громадським організаціям. З цього приводу фахівці НІСД зазначали: «Після того, як наприкінці 2008 року економіка України відчула вплив світової фінансово-економічної кризи, характер та потужність протестної активності зазнали серйозних трансформацій. Суттєво зросла кількість протестних акцій. Водночас спроби організувати загальнонаціональні кампанії протестів у легальних формах з боку Федерації профспілок України та опозиційних сил мали обмежений успіх. Попри те, що радикальні прояви соціального протесту залишалися локалізованими, сама їх частота та інтенсивність створювала серйозну загрозу дестабілізації суспільно-політичних процесів. Пік протестної активності припав на січень – березень 2009 року. Абсолютна більшість акцій протесту відбувалась без порушень вимог законодавства України. Проте досить

[1] Там само.

[2] Янукович: президент має бути обраний всенародно. Текст заяви // Укр. правда. – 7 черв. 2009. – http://www.pravda.com.ua/articles/2009/06/7/4003248/

поширеною тактикою протестуючих стало блокування транспортних шляхів чи погрози таким блокуванням, використання під час акцій техніки (зокрема, таксистами, водіями-далекобійниками, робітниками Херсонського машинобудівного заводу), спроби захоплень адміністративних приміщень. Неодноразово використовувалась така форма індивідуального радикального соціального протесту як загроза самоспалення, зокрема клієнтами банківських установ, що не могли виплатити взяті у кредит кошти або отримати депозити»[1].

Широкий резонанс мала протестна акція представників середнього класу «Дістали!». Вона почалася з публікації «Маніфесту середнього класу України» Ю. Романенка на сайті «Української правди», у якому, зокрема, зазначалося: «Примара бродить Україною, примара середнього класу. У холодних квартирах разом з маленькими дітьми під акомпанемент інформаційних помиїв мільйони українців з жахом чекають нового курсу долара на міжбанку, чергової виплати кредиту за квартиру і машину, а найнещасливіші "чекають-не дочекаються" в гості колекторів і оцінювачів майна. Так в кредитних муках вмирає українська мрія про те, що кожен, хто уміє і хоче працювати, здатний досягти статків і жити по-людськи...»[2]. Далі у ньому змальовувалася масштабна політична програма зміни правлячої еліти – одним з перших елементів консолідації нової контреліти мала стати акція трихвилинного гудіння клаксонами 22 грудня 2008 року о 12:00 як символ тиску на владу – в великих містах ця акція була підтримана. Далі планувалося створити комітети опору, а на їх основі політичну партію. Натомість протестної енергії вистачило лише на створення громадської організації «Третя республіка», яка, однак, не змогла консолідувати навколо себе громадян.

З другої половини 2009 р. протести почали спадати. Частково через те, що населення адаптувалося до погіршення умов життя, частково через активізацію популістської політики уряду, частково через розгортання передвиборчої кампанії, яка каналізувала протестні настрої і давала надії на поліпшення ситуації внаслідок зміни влади. Так, соцопитування показували, що 44,3 % респондентів вважали, що чинна влада не здатна впоратися з фінансово-економічною кризою[3]. При цьому фіксувалася девальвація політичних цінностей – соціологія показувала, що люди були не готові до протестів за політичними мотивами, абсолютно домінували соціально-економічні вимоги (табл. 29).

Розчарування суспільства у владі позначалося й в електоральних процесах. Зокрема, розгорнувся рух за те, щоб на виборах 2010 р. голосувати «проти всіх». Навіть було утворено нове слово для позначення прихильників цієї ідеї – «противсіхи». Провідним політичним силам цей рух був невигідним, тому його

---

[1] Паламарчук М. Радикальні прояви соціального протесту. Тенденції в Україні: Аналітична доповідь // Національний ін-т стратегічних досліджень. – http://www.niss.gov.ua/articles/444/

[2] Манифест среднего класса Украины // Укр. правда. – 16 груд. 2008 року. – http://www.pravda.com.ua/articles/2008/12/16/3637494/

[3] Фінансово-економічна криза: як її відчувають українці // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. – 19 січ. 2009. – http://www.dif.org.ua/ua/polls/2009_polls/finansovo-ekonomichna-kriza-jak-ii-vidchuvayut-ukrainci_.htm

намагалися подавати як російську політтехнологію зі зриву президентських виборів в Україні. Навряд чи це так, особливо враховуючи, що В. Ющенко перед другим туром виборів також закликав не голосувати за жодного кандидата[1]. Характерно, що серед кандидатів у президенти був виставлений В. Противсіх, який у першому турі набрав 0,16 % (або 40,3 тис.) голосів. При цьому жодного кандидата не підтримали 2,2 % виборців, а 1,6 % бюлетенів були визнані недійсними[2]. У другому турі 4,36 % не підтримали жодного кандидата, а 1,19 % бюлетенів були недійсними[3].

Таблиця 29

Що може спонукати особисто Вас вийти на вулицю з виявом протесту?

Різке погіршення рівня життя	35,8
Втрата роботи	22,8
Зростання цін на продукти харчування та предмети першої необхідності	30,0
Несвоєчасна виплата зарплат, пенсій, стипендій	22,0
Утиски демократії	5,9
Зростання плати за комунальні послуги	18,9
Зростання плати за проїзд у міському транспорті	8,5
Переслідування політиків, яких я підтримую	2,4
Недієздатність Верховної Ради, нескінченні чвари політиків	10,6
Якщо згорять у банках мої внески	5,8
Якщо банки забиратимуть майно за несплату кредитів	7,0
Якщо у будинках відключатимуть опалення	14,2
Якщо політики вирішать відмінити президентські вибори і обирати президента у Верховній Раді	4,0
Інше	0,9
Ніщо не спонукає мене вийти на демонстрації протесту	23,4
Важко сказати	19,7

Джерело: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва[4].

Безумовними фаворитами президентської гонки були Ю. Тимошенко та В. Янукович. Однак В. Ющенко вирішив балотуватися. У першому турі він отримав 5,45 % голосів виборців, програвши не тільки своїм традиційним опонентам, а й С. Тігіпку та А. Яценюку (табл. 30).

Незважаючи на гостроту передвиборчої боротьби, вибори проходили на демократичних засадах. Водночас дієздатність влади впала. Коаліція у пар-

[1] Семенюк Г. «Противсіхи» і «фофудія» як питомо українські медіа віруси // Освіта регіону. – №3. – 2013. – http://social-science.com.ua/article/1110

[2] Результати голосування по Україні. Вибори Президента України 17 січня 2010 року // Центральна виборча комісія України. – http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/wp300?PT001F01=700

[3] Результати голосування по Україні. Повторне голосування з виборів Президента України 7 лютого 2010 року // Центральна виборча комісія України. – http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/wp300?PT001F01=701

[4] Там само.

ламенті де-факто перестала існувати. При цьому не бажаючи брати на себе соціально-економічний негатив (зокрема, ВВП у 2009 р. впав на 15 %), Партія регіонів навіть не хотіла відправляти уряд у відставку[1]. Чвари у колишньому «помаранчевому» таборі одночасно досягли нечуваних масштабів і нечуваної дріб'язковості. Міністри кабінету Ю. Тимошенко відмовлялися ходити на наради до президента (особливо показовою була відмова Ю. Луценка). У свою чергу, В. Ющенко напередодні першого туру виборів віддав наказ СБУ провести системну перевірку роботи уряду. Одного разу під час спроби чергового виступу президента по телебаченню з критикою Кабміну стався «несподіваний» технічний збій.

Таблиця 30

Результати першого туру президентських виборів 2010 року (перша десятка)

Кандидат	% виборців, що проголосували	Кількість виборців
Янукович В. Ф.	35,32	8 686 642
Тимошенко Ю. В.	25,05	6 159 810
Тігіпко С. Л.	13,05	3 211 198
Яценюк А. П.	6,96	1 711 737
Ющенко В. А.	5,45	1 341 534
Симоненко П. М.	3,54	872 877
Литвин В. М.	2,35	578 883
Тягнибок О. Я.	1,43	352 282
Гриценко А. С.	1.20	296 412
Богословська І. Г.	0,41	102 435

Джерело: Центральна виборча комісія України.

Розчарування українським питанням демонстрували західні партнери. Так, президент Європарламенту Е. Бузек констатував: «Якщо говорити про Україну, то треба визнати: за останні п'ять років тут не досягнуто істотного просування. Кажу про це з великим розчаруванням і смутком. Ми сподівалися на значно більший прогрес у наближенні України до принципів, на яких базується Європейський Союз. Без цього важко взагалі говорити про будь-яке більш тісне співробітництво»[2].

За таких умов було дивним не те, що у другому турі президентських виборів 7 лютого 2010 року переміг В. Янукович, а те, що розрив між ним і прем'єр-міністром був досить невеликий (табл. 31). Очевидно, суспільство робило вибір між «поганим» та «дуже поганим».

[1] Янукович: Украина сейчас не может себе позволить отставку Тимошенко // Левый берег. – 9 дек. 2009. – http://lb.ua/news/2009/12/09/16539_yanukovich_ukraina_seychas_ne_mozhe.html

[2] ЕС разочаровался в Украине за последние пять лет // Левый берег. – 9 дек. 2009. – http://lb.ua/news/2009/12/09/16543_es_razocharovalsya_v_ukraine_za_po.html?utm_source=local&utm_medium=cpm&utm_campaign=lenta

Таблиця 31

Результати другого туру президентських виборів 2010 року

Кандидат	% виборців, що проголосували	Кількість виборців
Янукович В. Ф.	48,95	12 481 266
Тимошенко Ю. В.	45,47	11 593 357

Джерело: Центральна виборча комісія України.

Ю. Тимошенко заявила про невизнання результатів другого туру виборів: вона подала позов у Вищий адміністративний суд України щодо проведення ще одного туру голосування через фальсифікації під час голосування 7 лютого[1]. Тим самим політик сподівалася повторити досвід 2004 р. і «розхитати» ситуацію за рахунок вуличної активності та впливу закордонних партнерів. Однак вона не отримала підтримки ані з боку населення, ані з боку західних партнерів. Тим більше ВАСУ визнав, що вибори пройшли згідно з нормами законодавства.

Втім, в умовах парламентсько-президентської політичної системи у Ю. Тимошенко залишався шанс утриматися на чолі уряду за умов консолідованої підтримки демократичних сил у парламенті. Іншими словами, продовжити той формат відносин, який склався у неї з командою В. Ющенка у 2008–2009 рр. Однак від безладу у владі втомилася й політична еліта: вона не хотіла ні нового Майдану, ні продовження протистояння по лінії прем'єр-міністр – президент. Вже 2 березня було проголошено, що правляча коаліція припинила своє існування – механізмом цього стала неспроможність підтвердити наявність 226 голосів депутатів. Так, спікер Верховної Ради В. Литвин заявляв: «Станом на сьогодні в апарат не подані документи фракцій, що у грудні 2008 року сформували коаліцію, які б підтвердили існування в неї передбаченої конституцією кількості голосів. Тому я оголошую про припинення діяльності коаліції»[2]. Наступного дня уряд Ю. Тимошенко був відправлений у відставку 243 голосами – причому 7 з них дали депутати від БЮТ, 15 – від НУНС, ще 19 голосів дав учорашній партнер по коаліції Блок Литвина[3].

Водночас можливостей для створення нової коаліції було обмаль. Одним із варіантів могло бути формування політичного союзу ПР та «Нашої України», при цьому на посаду прем'єр-міністра розглядалася кандидатура В. Ющенка[4]. На порядок денний висувалося питання про дострокові вибори парламенту. Вихід був знайдений у зміні Регламенту роботи Верховної Ради: 9 березня депутати прийняли рішення (235 голосами), що більшість можуть формувати не тільки фракції, а й окремі депутати (тобто фактично відмовились від норми

[1] Тимошенко вимагає призначити третій тур // УНІАН. – 16 лют. 2010. – http://www.unian.ua/politics/325776-timoshenko-vimagae-priznachiti-tretiy-tur.html

[2] Литвин оголосив про смерть коаліції // Укр. правда. – 2 берез. 2010. – http://www.pravda.com.ua/news/2010/03/2/4823555/

[3] Рада звільнила Тимошенко // Укр. правда. – 3 берез. 2010. – http://www.pravda.com.ua/news/2010/03/3/4827595/

[4] Янукович відмовив Ющенку в прем'єрстві? // Укр. правда. – 4 берез. 2010. – http://www.pravda.com.ua/news/2010/03/4/4831730/

про імперативний мандат)[1]. Це відкрило шлях для формування коаліції «під Януковича». Новий уряд очолив М. Азаров, що стало знаком, що Партія регіонів спрямована на максимальну концентрацію влади.

Отже, «помаранчевий» табір зазнав нищівної поразки. Періоду 2005 – початок 2010 р. була властива крайня неоднозначність. Його можна поділити на два підперіоди. У 2005–2008 рр. істотно послабився тиск держави на суспільство, яке розправляло плечі після занепаду 1990-х років: вибори проходили максимально демократично, свобода слова стала реальністю, бізнес відчув себе як суспільна сила. Водночас кожен з цих факторів мав спільний зворотний бік – безвідповідальність: цинічна боротьба за владу прикривалася високими демократичним гаслами, свобода зібрань перетворилась на комерцію проплачених мітингів, ЗМІ відверто гребували нормами журналістської етики, бізнес намагався нарощувати свої позиції не стільки за рахунок підвищення ефективності роботи, скільки за рахунок збільшення впливу на владу. Це була «дитяча хвороба» української демократії. Однак світова економічна криза радикально вплинула на ресурсну базу. У підсумку період кінця 2008 – початку 2010 р. відкинув країну назад не тільки в економічному, а й у політичному та ціннісному плані. Його ознакою стали девальвація демократичних цінностей та соціально-економічний популізм. І саме це відкрило шлях авторитарним тенденціям 2010–2013 рр., коли демократичні інститути перетворювались на формальність, популізм – на патерналізм, в економіці стрімко набирала силу монополізація, а державне управління ставало наскрізь корумпованим. Однак в умовах посткризової стабілізації українське суспільство знову звернулося до базових цінностей – більшість «згадала», що демократія є «найбільш бажаним типом державного устрою для України»: «У суспільстві зростає усвідомлення цінності свободи: у травні 2013 року 43 % висловили готовність терпіти певні матеріальні труднощі заради особистої свободи та дотримання громадянських прав (26,5 % готові були б поступитися державі часткою прав в обмін на достаток), у грудні 2006 року свободі віддавали перевагу дещо менше – 38 % (26,5 % – достатку)»[2] (також див. дані опитувань за березень 2013 р. в табл. 26). При цьому соціологи зазначали: «Все менше громадян вважає вибори реальним механізмом впливу громадян на владу: перед президентськими виборами 2004 року у це вірили 50 % громадян, після них – 48 %, перед наступними президентськими виборами (у грудні 2009 року) у своїй здатності вплинути на владу через вибори були впевнені 50 %, а після виборів (у жовтні 2010 року) – лише 23 %»[3].

Таким чином, зерна, які були посіяні Помаранчевою революцією, проросли у 2005–2008 рр., пережили економічну бурю 2009 р. та авторитарні заморозки 2010–2012 рр. і проявилися повною мірою у Революції гідності.

---

[1] Литвин благословив коаліцію «тушок» // Укр. правда. – 4 берез. 2010. – http://www.pravda.com.ua/news/2010/03/9/4846677/

[2] Україні – 22: думка громадян // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. – http://www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/fmlfmvblmerlgmlermgljm.htm

[3] Там само.

5.2. Олігархічна економіка: від піднесення до занепаду

Економічне зростання, яке спостерігалося в Україні з початку 2000-х років, стало результатом кардинальної трансформації системи господарських відносин у другій половині 1990-х років. Приватний капітал загалом формувався внаслідок взаємодії з вищим чиновництвом (хоча це і не виключає впливу підприємницького фактора). Майже у кожній області виник «свій» приватний капітал – масштаби його діяльності були обумовлені регіональними особливостями розміщення продуктивних сил. Мірою розвитку комерційні структури набирали загальнонаціональної ваги – піонерами тут були компанії, які походили з промислово розвинутих регіонів країни і які були пов'язані з експортоорієнтованими секторами – гірничо-металургійним комплексом, хімпромом, окремими напрямами машинобудування, агропрому, харчопрому і т. д. Завдяки цьому посилився вплив таких корпоративних структур, як «Інтерпайп», «Індустріальний союз Донбасу» (згодом поділений на власне ІСД та «Систем Кепітал Менеджмент»), група «Приват», «Укрпідшипник», група «Фінанси та кредит», група «Укрсиббанк», «Укрпромінвест» тощо. Зазначимо, що більшість фінансово-промислових груп на той час були слабо структурованими конгломератами, які контролювали (інколи без формального права власності) підприємства з різних галузей економіки.

Хоча великі фінансово-промислові групи на початок 2000-х років фактично забезпечували експортні доходи, наповнення левової частки державного бюджету, відповідали за збереження зайнятості населення і т. д., вони виступали як «молодші партнери» держави, особливо у питаннях внутрішньої політики, і не могли претендувати на провідну роль у визначенні подальшого розвитку країни: обидві сторони добре знали спільну історію походження великих капіталів і усвідомлювали вразливість бізнесу. Відповідно, під час виборів 2004 р. провідні ФПГ були змушені орієнтуватися на офіційного представника від влади – В. Януковича. При цьому бізнес-групи другого плану, менше наближені до тогочасних владних кабінетів, робили ставку на його основного конкурента – екс-голову НБУ і екс-прем'єра В. Ющенка, також не чужого для державних органів влади. Як уїдливо охарактеризував Помаранчеву революцію народний депутат Ю. Соломатін, Майдан був «путчем мільйонерів проти мільярдерів»[1]. Втім, деякі з великих ФПГ далекоглядно підтримували, хоча й стримано, політиків з «помаранчевого» табору (наприклад, ІСД та «Приват»).

Остаточні результати президентських виборів 2004 р. зламали встановлену за часів адміністрації Л. Кучми систему взаємовідносин по лінії держава – бізнес. Насамперед це відчули фінансово-промислові групи, що зробили основну ставку на кандидата від чинної влади В. Януковича. Водночас просування інте-

[1] Цит. за: «Коммунисты на Майдане будут рассказывать про "путч миллионеров против миллиардеров". Опять» // Цензор. – 26.10.2005.

ресів бізнес-структур, що в тій чи іншій формі підтримували «помаранчевих» лідерів, за «накатаними» старими схемами також відбувалося зі складнощами, що, з одного боку, зумовлювалося пропагандистськими принципами, проголошуваними новою владною командою, зокрема щодо розділення бізнесу й влади, а також боротьби з корупцією, а з іншого боку, відсутністю в новій правлячій коаліції збалансованої системи стримувань і противаг. Лобістські дії одних центрів впливу всередині виконавчої влади не лише наштовхувалися на протидію інших конкуруючих груп, а й визначалися ними як однозначно корупційні. Саме це лягло в основу конфлікту між прем'єр-міністром Ю. Тимошенко та секретарем РНБОУ П. Порошенком.

Варто зазначити, що Ю. Тимошенко, на відміну від ліберала В. Ющенка, сповідувала підхід, який можна назвати «пострадянським диригентством»: з огляду на її політику, економіка мала контролюватися частково чиновниками через великі державні компанії (на кшталт «Нафтогазу») і частково близькими до влади фінансово-промисловими групами. У цьому підхід Ю. Тимошенко був близький до економічної та промислової політики, яку проводив Л. Кучма під час своєї другої президентської каденції. Іншими словами, у 2005 р. президент і голова уряду принципово по-різному розуміли кінцеві результати «відділення бізнесу від влади»: перший наполягав на тому, що влада має бути рівновіддаленою від усіх ФПГ і тим самим дати можливість кращим з них стати основою для соціально-економічного розвитку країни, друга – у великому бізнесі вбачала переважно ресурс для функціонування держави, у тому числі для забезпечення патерналістської політики по відношенню до населення з метою утримання влади.

Відповідно, у перші місяці своєї роботи Кабінет Міністрів Ю. Тимошенко зробив ставку на те, щоб викачувати ресурси великого бізнесу. Зокрема, було суттєво піднято тарифи на вантажні залізничні перевезення на 50 %, проведено ревальвацію національної валюти (що знизило прибутки експортерів), було піднято ціни на газ і вугілля і т. ін. Крім того, одним з основних гасел уряду стала реприватизація. Її фокус був спрямований переважно на фінансово-промислові групи, які орієнтувалися у ході передвиборчої кампанії переважно на В. Януковича (насамперед Р. Ахметов та В. Пінчук). Втім, з огляду на загальні підходи Ю. Тимошенко, під пресингом уряду могли опинитися майже всі недержавні великі компанії.

Реприватизація як державний курс мала суттєві вади не тільки через явний популізм. Це могло поставити хрест на ринкових перетвореннях і відкинути національну економіку на рівень середини 1990-х років, але вже на гірших стартових умовах. Приватизація 1990-х років поміж економічних цілей мала завдання сформувати новий прошарок приватних власників, що, у свою чергу, унеможливлювала повернення до державного капіталізму радянського штибу. Відповідно, реприватизаційні ініціативи не отримали підтримки з боку західних партнерів України.

Крім того, спроби реприватизації інколи ставали результатом синтезу постреволюційного популізму «помаранчевої» команди, зведення особистих рахунків між політичними та бізнес-елітами, а також суперечок між ФПГ. Особливо яскраво цей синтез проявився в боротьбі за Нікопольський завод

ферросплавів, який де-факто контролював В. Пінчук, а частиною акцій заводу володіла група «Приват». Оскільки В. Пінчук у масовій свідомості уособлював несправедливу приватизацію часів «пізнього» Л. Кучми, то він і став головною ціллю реприватизаційної політики прем'єра Ю. Тимошенко за стриманої підтримки президента В. Ющенка. Своєю чергою, опальний бізнесмен також широко використовував популістські методи – можна згадати виведення трудового колективу на фізичний захист території заводу від можливого захоплення «приватівськими рейдерськими структурами» за участі Фонду держмайна та організацію прямої трансляції на загальнонаціональних телеканалах, підконтрольних В. Пінчукові. Важливо, що союз Кабмін – ФДМ – «Приват» був ситуативним, кожен із «союзників» діяв у власних інтересах. Водночас конфлікт між В. Пінчуком і Ю. Тимошенко тривав на особистому рівні й розпочався в першій половині 1990-х років, коли вони спільно вели бізнес. Емоцій додавав розгром ЄЕСУ Ю. Тимошенко на межі 2000-х років і конфлікт між В. Пінчуком та І. Коломойським. У серпні 2005 р., даючи інтерв'ю «Дзеркалу тижня», І. Коломойський так прокоментував ситуацію з В. Пінчуком: «2003 року ми його попереджали: "Життя – це супермаркет, бери що хочеш, але каса – попереду"»[1].

Розв'язка конфлікту навколо НЗФ доводила помилковість політики реприватизації: держава не змогла повернути акції, але негативний осад – політичний і соціальний – залишився. Урешті-решт, бізнесмени домовились через посередників – у програші лишилася саме держава. В одному з інтерв'ю І. Коломойський підтвердив, що у В. Пінчука збереглася можливість впливати на НЗФ («опосередковано, не дуже може впливати... в межах 20 %»). Беручи до уваги, що «Приват» створив великий міжнародний феросплавний холдинг (умовний, без юридичної формалізації), можна припустити, що В. Пінчук отримав у ньому певну умовну частку. Таким чином, від спроби реприватизувати НЗФ виграли перш за все «приватівські» структури. Серед переможців називали також компанії, близькі до російських бізнесменів О. Бабакова (депутата Держдуми РФ) і М. Воєводіна (VS Energy), які начебто виступили посередниками в урегулюванні конфлікту між «Інтерпайпом» і «Приватом» і гарантами досягнутих домовленостей, завдяки чому отримали 9 % НЗФ. В. Пінчук категорично відмовлявся коментувати подібну інформацію, а І. Коломойський заявив: «Між нами з Пінчуком гарантів бути не може – ми самі собі гаранти». Так чи так, 14 березня 2007 р. Верховний Суд України скасував рішення про визнання приватизації НЗФ недійсною, тим самим поставивши крапку в конфлікті навколо підприємства.

В. Пінчук міг бути позбавлений і підприємств, отриманих у результаті реструктуризації ВАТ «Нікопольський південнотрубний завод». У вересні 2005 р. закінчила роботу міжвідомча робоча група, що вивчала ситуацію на ВАТ «НПТЗ», і дійшла висновку, що, «попри певні позитивні моменти (збереження 13 тис. робочих місць, виплата заборгованостей із зарплати, збереження виробничої бази), існували й суттєві негативні наслідки, зокрема був зруйнований механізм чіткої міжцехової виробничої кооперації; підприємство фактично втратило контроль над новостворюваними суб'єктами господарюван-

[1] Ігор Коломойський: «Я казав Пінчуку: "Життя – це супермаркет, бери що хочеш, але каса – попереду"» // Дзеркало тижня. – 20.08.2005.

ня та фактично не отримало інвестицій від співзасновників господарських товариств; натомість, у системі створених трубних заводів практично відсутня скоординована робота з науково-технічного розвитку, виробничої та зовнішньоекономічної діяльності, цінова та маркетингова політика, технічна політика реконструкції та технічного переозброєння, система забезпечення сировиною та матеріалами»[1]. Однак відставка уряду Ю. Тимошенко зняла гостроту питання, особливо в частині особистих стосунків. Про реприватизацію вже не йшлося, однак структурам, близьким до «Інтерпайпу», довелося викупити за ринковою ціною пакет ВАТ «НПТЗ».

Втім, найбільш яскравим символом реприватизаційної політики уряду була «Криворіжсталь». Хоча державі вдалося повернути акції (крім проданих трудовому колективу), проте, як і слід було очікувати, на розвиток підприємства ресурсів держава не мала, а через нестабільну ситуацію сподіватися на позикові кошти було не варто – вони обійшлися б занадто дорого. Необхідність демонстрації виконання передвиборчих обіцянок зумовила оголошення нового конкурсу для продажу реприватизованого пакета акцій. Однак треба нагадати, що «Криворіжсталь» могла б стати основою для створення української металургійної компанії світового рівня, а вітчизняні компанії не могли кожна самостійно взяти участь у конкурсі за новою ціною. Консорціум «Індустріальна група» (близький до ІСД) спромігся утворити міжнародний консорціум з провідною європейською металургійною компанією Arcelor; у конкурсі також брала участь російська «Смарт-груп», яка, проте, від самого початку вважалася аутсайдером аукціону. Перемогла ж транснаціональна компанія Mittal Steel (формально – її німецьке підприємство), власник якої Лакшмі Міттал поставив собі за мету створити найбільшу у світі металургійну компанію.

Власне, конкурс 2005 р. був уже не внутрішньоукраїнською грою. У той час компанія Mittal Steel намагалася поглинути Arcelor, топ-менеджмент якого виступав проти такої оборудки. Купівля «Криворіжсталі» для цих компаній означала посилення позицій однієї з них у глобальному протистоянні. Українське підприємство могло б суттєво підвищити вартість Arcelor, тим самим ускладнивши плани поглинання з боку Mittal Steel. Проте в підсумку криворізький меткомбінат покращив переговорну позицію Mittal Steel, якій вдалося на своїх умовах створити новий металургійний гігант ArcelorMittal.

Л. Кучма, який свого часу прийняв рішення про роздержавлення «Криворіжсталі», так оцінював повторну приватизацію меткомбінату: «Продати таке підприємство іноземцям – значить, ніби вирвати підприємство з країни, з вітчизняної економіки. Хазяїн-іноземець може почати диктувати свої умови усій нашій металургії. І не тільки їй. Не думаю, що Віктор Ющенко цього не розуміє. Подібне він розумів завжди. Але дуже вигідно йому було використовувати таку карту, як "Криворіжсталь", у боротьбі за президентське крісло. Дуже привабливо було обіцяти озолотити "свою націю", відібравши таке багатство у зятя Кучми.

[1] Висновки Міжвідомчої робочої групи з вивчення ситуації на Нікопольському південнотрубному заводі та новостворених в процесі реструктуризації суб'єктів господарювання. – Фонд державного майна України. – 26.09.2005. – http://www.spfu.gov.ua/ukr/news_big.php?id=1054

Коли вибори залишилися позаду, Ющенко, можливо, і був би радий забути про цю обіцянку, але вже не міг»[1]. Націоналізувавши «Криворіжсталь», треба було залишати її в державній власності, поки не спаде політична напруга, і національний капітал зміг би викупити підприємство за справедливою ціною.

Прихід іноземного власника зробив ситуацію навколо комбінату більш прозорою, але не обійшлося без зіткнень з кримінальними й напівкримінальними структурами, яких зрештою відсікли від збуту металопродукції «АрселорМіттал Кривий Ріг». На новий топ-менеджмент, українців й іноземців, здійснено декілька замахів та акцій залякування. Були і непорозуміння культурного рівня – зокрема зіткнення між індійськими спеціалістами, які приїхали працювати до Кривого Рога, і місцевим населенням на побутовому рівні. Новий власник, відомий у всьому світі своїм досить економним ставленням до соціального питання, також узяв курс на зменшення кількості працюючого персоналу, однак під тиском профспілки й держави в особі Фонду держмайна України був змушений це робити поступово й цілком відповідно до «Кодексу законів про працю», як це суворо обумовлювалося прийнятими інвестиційними зобов'язаннями (інколи висловлювалась думка, що за стандарт соціальних вимог до Mittal Steel були взяті пропозиції «Індустріального союзу Донбасу» під час купівлі «Гути Ченстохової», коли українська й індійська компанії зіткнулися в протистоянні навколо польського підприємства).

Агресивна політика уряду Ю. Тимошенко проти великого бізнесу значних результатів не принесла – ні для держави, ні для суспільства. Більше того, черговий циклічний спад на світовому ринку з другої половини 2005 р. не лише вдарив по великому експортоорієнтованому бізнесу (на деяких підприємствах призупинили роботу окремі виробничі ділянки), а й потягнув донизу економічні показники всієї країни (табл.32). Це змусило Ю. Тимошенко зробити декілька кроків назад – було обіцяно зафіксувати (тобто не підвищувати деякий час) ціни на енергоносії та послуги транспортних монополій. А при прем'єр-міністрі, зокрема, було створено спеціальну робочу групу, до якої увійшли власники та керівники найбільших металургійних компаній. Метою роботи групи стало максимальне скорочення часу проходження антикризових заходів через державні бюрократичні структури, однак подальше розгортання політичного протистояння в країні не лише унеможливлювало системну державну промислову політику, а й суттєво підвищувало інвестиційні ризики.

Таблиця 32

Поквартальна динаміка ВВП України у 2004–2006 рр.
(%, до аналогічного періоду попереднього року)

	1 квартал	2 квартал	3 квартал	4 квартал	У цілому за рік
2004	113,1	112,7	114,0	109,0	112,1
2005	105,1	103,7	101,6	102,3	103,0
2006	104,8	107,1	107,5	109,7	107,4

Джерело: Державний статистичний комітет України.

[1] Кучма Л. После майдана...

Перше півріччя 2005 р. цілком продемонструвало, що сформована в Україні система державного управління не могла функціонувати в умовах прозорості та відсутності тіньових фінансових потоків. Наприклад, кошти, заплановані в державному бюджеті на офіційні поїздки президента країни у 2005 р., закінчились у третьому кварталі. Відповідно, Кабмін звернувся до Верховної Ради з проханням про розширення відповідної статті видатків, а згодом довелося відшукувати додаткові фінансові ресурси для здійснення президентської роботи, однак їхні джерела не розголошувалися[1]. Для більш чіткого розуміння ситуації можна згадати, що офіційний місячний оклад президента в першій половині 2005 р. становив приблизно 515 дол. США (без нарахувань) і на той час дорівнював пересічній зарплаті менеджера середньої ланки в київських компаніях. З червня 2005 р. ця сума збільшилася до 4684 дол. США (або 140 % від зарплати прем'єр-міністра, яка становила 3346 дол. США)[2] і відповідала зарплатам топ-менеджерів середніх компаній.

Ситуація із залученням фахівців до роботи на вищих посадах в органах державної влади залишалася складною – офіційні заробітні плати були в десятки, а то і більше разів нижчими, ніж у приватному секторі. При тому намагання згладити цю різницю стало гарним об'єктом для критики з боку політичних опонентів. Так, восени 2005 р. Кабмін підняв оклад прес-секретаря президента до ринкового на той час рівня 18 тис. грн (до цього він становив 700 грн, а з надбавками – 2–3 тис. грн)[3], що зумовило хвилю невдоволення – мовляв, влада дбає лише про себе, – адже офіційно середня зарплата в Україні на той час трохи перевищувала 800 грн. Такі популістські висловлювання широко підтримувалися населенням, яке не знало про реальний стан справ з фінансуванням політиків і чиновників. Відповідно, влада була змушена повертатися до публічної демонстрації скромності та погоджуватися на тіньові фінансові схеми, від яких лишався один крок до відновлення масштабної корупції. До речі, прес-секретар І. Геращенко задля зменшення критики Секретаріату президента заявила, що третину від нової зарплати перераховуватиме дитячій лікарні[4]. Така ситуація зберігалася до Революції гідності. Тут можна навести слова директорки однієї з великих фінансових компаній, а нині голови Національного банку України В. Гонтаревої, датовані 2011 р.: «Мені кілька разів пропонували посісти високу державну посаду. Завжди, не роздумуючи, відмовлялася. Я не альтруїстка і не безсрібниця, яка може працювати за 5000 гривень. А вбудовуватися в систему влади, де кожен міркує, як краще монетизувати свою посаду, у мене немає жодного бажання»[5].

Слід зазначити, що у різних політичних таборах, коли їхні представники приходили до влади, виникали ініціативи щодо підвищення витрат на утримання держслужбовців, які, однак, наштовхувалися на популістську критику тих, хто

[1] Кабмин просит денег на поездки Ющенко // Укр. новости. – 19.09.2005.

[2] Зарплаты Ющенко и Тимошенко – восемь тысяч долларов на двоих // Укр. правда. – 14.07.2005.

[3] Укр. правда. – 31.10.2005.

[4] Новий регіон. – 18.11.2005.

[5] Принципы Валерии Гонтаревой // Forbes. Woman. – Зима 2011/2012. – С. 54.

ще вчора керував країною й пропонував те саме. Результатами такого популізму та відсутності політичного компромісу з цього питання стали одночасно низький фаховий рівень держслужбовців (особливо на середній та низовій ланках) і розквіт хабарництва.

Характерно, що саме корупційні скандали, які зсередини зруйнували «помаранчеву» команду (у вересні 2005 р., як зазначалося, у відставку одночасно були відправлені прем'єр-міністр Ю. Тимошенко і секретар РНБОУ П. Порошенко), і підвели своєрідну риску під романтичним періодом президентства В. Ющенка.

Уряд Ю. Єханурова взяв курс на встановлення більш прагматичного, але й менш публічного діалогу влади та бізнесу. На відміну від Кабміну Ю. Тимошенко, з його вибірковими реприватизаційними ініціативами, новий уряд був більш розважливим і вже цим створював сприятливіше інвестиційне середовище. З одного боку, він приділяв більше уваги як домовленостям президента з підприємцями, так і самому бізнесу; а з іншого, – наповнення державного бюджету для фінансування популістської соціальної політики вимагало збільшення податкових надходжень, і для цього поміркований мир з ФПГ значно вигідніший, ніж гаряча реприватизаційна війна. Великий капітал теж робив кроки назустріч, збільшуючи податкові відрахування, що, своєю чергою, давало можливість Кабміну звітувати про детінізацію економіки та відносин із бізнесом[1].

З кінця 2005 р. фактором внутрішньої політики (у тому числі економічної та промислової) стає питання газових поставок з Росії. Оскільки Україна була головним транзитером російського палива до Західної Європи, для неї діяв спеціальний режим розрахунків – за бартерною схемою: російська оплата транзиту українською територією покривала поставки газу в Україну. Ще у березні 2005 р. голова «Нафтогазу» О. Івченко за ініціативи В. Ющенка (поміж іншого, це була одна із його передвиборчих обіцянок) запропонував перейти на грошову форму розрахунку, піднявши ставку транзиту «до європейського рівня».

Мотивація української сторони була викликана бажанням навести лад у досить непрозорому секторі газових відносин і створити передумови для залучення цивілізованих інвесторів до модернізації вітчизняної газотранспортної системи. Росія з радістю погодилася на припинення бартерної схеми. У книжці «Газпром. Новое русское оружие» російські журналісти зазначали: «Пропозицію Ющенка перейти з бартерних відносин на ринкові у Москві сприйняли як подарунок. Цю ідею Віктор Ющенко висловив особисто Володимиру Путіну, коли той приїхав з першим після Помаранчевої революції офіційним візитом у Київ... Російські чиновники, які супроводжували Путіна, згадують, що багато хто з соратників Ющенка ледве не втратили свідомість, почувши пропозицію свого президента»[2].

Зміна системи розрахунків означала підняття ціни для українських споживачів – насамперед промисловості. У грудні 2005 р. В. Ющенко розмірковував так: «Упевнений – підвищення ціни повинне проходити поетапно, без "шокової

[1] Михайлова Л. Еханурoв стабилизировал экономику. Что дальше? // УНИАН. – 16.05.2006.

[2] Панюшкин В., Зыгарь М. Газпром. Новое русское оружие. – М., 2008. – С. 145.

терапії" для вітчизняної промисловості. При цьому вартість енергоносіїв повинна формуватися виходячи з економічних, а не політичних чинників. Поетапний перехід до нової ціни дозволить комунальному, бюджетному і індустріальному секторам адаптуватися до нових умов. Треба скласти і упровадити перехідну систему тарифів на газ, яка б мінімізувала наслідки для населення». За його словами, «система перехідних тарифів повинна діяти 2–3 роки і поступово виходити на уніфіковану ставку, відповідну реальній вартості газу для України»[1].

Протягом 2005 р. йшли важкі переговори, які чим далі, тим більше набирали політизований і скандальний характер. Російська сторона погодилася на зміну формули розрахунків, але до визначення ціни підійшла «політично»: запропонувала таке підвищення цін на свій газ, що у кінцевому балансі українська сторона мала платити більше за паливо, ніж російська за транзит. При цьому з кожним раундом переговорів цінова пропозиція зростала. Ось як джерела російських журналістів в «Газпромі» розповідали про те, як Путін сформував остаточну ціну: «...він зателефонував у "Газпром" і запитав у Олексія Міллера, якою може бути максимальна ціна. Олексій Міллер терміново опитав заступників. Один з них, не думаючи, відповів, що можна і 230 доларів – якщо узяти рівень Німеччини. Цю цифру Олексій Міллер и передав президентові. За декілька хвилин Путін назвав її по телебаченню. І в "Газпромі", і в "Нафтогазі" схопилися за голови.

– Ця ціна була божевільною, звичайно, – каже один з колишніх співробітників "Газпрому". – Якби нам 160 доларів стали платити, ми й то би до стелі підстрибували. Якщо б президент сказав це по телефону Ющенку – ще можна було що-небудь змінити. А він сказав це по телебаченню. І все зруйнувалося»[2].

Безумовно, такий підхід до ціноутворення не влаштовував Україну. У результаті з 1 січня 2006 р. Росія припинила поставки газу, але Україна не визнавала цього, вважаючи, що діють попередні угоди, і продовжила відбір палива, через що «Газпром» висунув звинувачення у крадіжці. Склалася критична ситуація, коли вперше з 1970-х років, коли СРСР почав поставки «блакитного палива» у Західну Європу, виникла загроза перебоїв.

Вихід з конфлікту був знайдений у залученні посередника – «РосУкрЕнерго». Компанію було створено влітку 2004 р.: 50 % акцій належали «Газпромбанку» (пізніше ця частка була переоформлена на «Газпром»), 50 % – невідомим акціонерам за формальною вивіскою австрійського Raiffeisen Bank. Ця компанія мала замінити з 2005 р. Eural Trans Gas, постачальника середньоазійського газу до України, яка мала погану репутацію. Власне, функція обох компаній – отримання прихованого доходу від газових поставок через Росію (середньоазійського газу) і до України (отримання «живих грошей»), кінцеві бенефіціари були невідомі.

У підсумку російсько-української газової війни початку 2006 р. була імплементована така схема: ціна російського газу була розрахована згідно з «пу-

[1] Енергетична стратегія країни буде затверджена на початку 2006 року, – В. Ющенко // Міністерство палива та енергетики України. – 19 груд. 2005. – http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/publish/article?art_id=98040&cat_id=244904225

[2] Панюшкин В., Зыгарь М. Газпром. Новое русское оружие. – М., 2008. – С. 148.

тінськими» 230 дол. США, однак за рахунок того, що «РосУкрЕнерго» начебто додавала газ, отриманий у середньоазійських республіках (у тому числі за рахунок бартеру), ціна для України ставала 95 дол. США. Для цього була створена компанія «Укргаз-Енерго», якою паритетно володіли «РосУкрЕнерго» та «Нафтогаз». Таким чином, «Газпром» опосередковано отримував 25 % українського газового ринку.

Провал державної енергетичної стратегії та ворожі дії Росії суттєво вдарили по українській промисловості. Ціна (середньозважена) на газ для неї різко виросла з 346,22 грн за 1 тис. куб. м протягом 2005 р. до 548 грн з лютого 2006-го (в бюджет на рік було закладено ціну 422,1 грн, яка і діяла протягом січня)[1], або на 82 %. При цьому у Кремлі були свідомі, що завдають проблем українській промисловості, і навіть не приховували своїх політичних мотивів. Так, В. Путін під час перегорів з українською делегацією 29 грудня 2005 р. заявив: «Одна справа – дотувати наших сусідів і друзів, які виходять, так само як і ми, з досить непростої ситуації попередніх десятиліть планового господарства і планової економіки, а інша справа – дотувати, скажімо, індійський бізнес в Україні»[2], маючи на увазі Mittal Steel, що купив «Криворіжсталь».

Різке підвищення ціни на газ та поява посередника у газових відносинах (це, до речі, критикували представники як БЮТ, так і Партії регіонів) з Росією спровокували урядову кризу – кабінет Ю. Єханурова був відправлений парламентом у відставку.

В умовах постреволюційної ситуації фінансово-промислові групи почали шукати нові інструменти впливу на владу та змінювати саму природу відносин з нею. Адже після закінчення періоду «великої приватизації» та президентських виборів 2004 р. бізнес-структури орієнтувалися на захист отриманої власності, на створення сприятливих умов для розвитку активів і на лобістську допомогу держави в реалізації зовнішньоекономічних проектів. У проміжку між президентськими виборами 2004 р. і парламентськими 2006 р. провідні ФПГ почали вибудовувати прозорі компанії відповідно до світових стандартів. Це було виправданим не лише з господарського (розбудова ефективніших бізнес-процесів) і фінансового (залучення дешевших кредитних ресурсів) поглядів, а й з урахуванням необхідності зменшення впливу політичних ризиків (звуження простору для можливого політично вмотивованого тиску на компанії).

У 2005 р. конкуренція між ФПГ значною мірою перемістилась у публічну сферу. Поміж іншого, це було обумовлене тим, що після парламентських виборів 2006 р. в повну силу мала вступити прийнята в грудні 2004 р. політична реформа: Україна перетворювалася на парламентсько-президентську республіку. Отже, партії ставали основними суб'єктами виборчого процесу, і закриті списки, коли виборці часто знали лише першу п'ятірку кандидатів, давали можливість проводити до Верховної Ради представників різноманітних ФПГ.

---

[1] Пількевич Т. Ціни на природний газ для промислових споживачів України // Економіка та держава. – 2008. – № 8. – С. 36.

[2] Стенограмма газовых переговоров. Как украинцы огорчили Путина // Укр. правда. – 29 груд. 2005. – http://www.pravda.com.ua/articles/2005/12/29/3044037/

Характерною рисою виборів стало зменшення можливостей використання, як це було раніше, фінансових і адміністративних ресурсів державних монополій (наприклад, «Укрзалізниці» та «Нафтогазу України»). Серед форм фінансування збільшилися можливості для прозорих інвестицій у партії: через скасування законодавчих обмежень на розміри передвиборчих фондів політичні структури могли відкрито показувати джерела надходжень. Утім, ця практика поширення не набула, оскільки бізнес не поспішав з розкриттям своїх фінансових схем і політичних пріоритетів, тим паче, що деякі ФПГ підтримували одночасно декілька політичних структур, а отже, продовжували домінувати тіньові схеми.

Згідно з обраними стратегіями ФПГ вибудовували співпрацю з політичними партіями та блоками, і на парламентських виборах 2006 р. утворилася така картина.

СКМ активно підтримувала Партію регіонів. З грудня 2005 р. Р. Ахметов став членом партії і пішов на вибори за її передвиборчим списком. До речі, за словами І. Коломойського, напередодні виборів 2006 р. В. Янукович йому особисто пропонував долучитися до передвиборчого списку Партії регіонів навіть без прийнятої в таких випадках оплати місця в прохідній частині списку – на відповідне питання журналіста бізнесмен відповів: «Ні за скільки, просто. Все-таки Дніпропетровськ, значний капітал, знакова фігура і таке інше»[1]. Як відомо, І. Коломойський пропозицію голови Партії регіонів не прийняв. Водночас в ЗМІ циркулювала інформація про підтримку блоку «Наша Україна» комерційними структурами, близькими до Р. Ахметова. Поштовхом до виникнення подібних гіпотез стали декілька зустрічей В. Ющенка з Р. Ахметовим і його бізнес-партнерами, а також підтримка благодійних ініціатив президента.

ІСД підтримував провладні того часу блок «Наша Україна» та Блок Юлії Тимошенко, але на регіональному рівні спостерігалося також співробітництво корпорації з Партією регіонів.

«Інтерпайп» намагався максимально розширити свій політичний вплив, який зменшився після президентських виборів 2004 р., і серед парламентських сил основну ставку робив у тому числі на блок «Ми» В. Литвина[2]. Мали місце спроби налагодження контактів з представниками провладних на той час партій, насамперед блоку «Наша Україна».

«Приват» традиційно диверсифікував свої «політичні інвестиції», ставлячи (спільно з іншими ФПГ) на фаворитів виборчих перегонів. У той же час пріоритетом у співробітництві користувалися Блок Юлії Тимошенко та блок «Наша Україна», чиї партійні списки містили кандидатів, яких відносили до «приватівської» групи впливу, і таких, що вважалися дружніми з керівниками цього фінансово-промислового конгломерату[3].

Серед інших ФПГ варто згадати співпрацю групи «Фінанси та кредит» (Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат, К. Жеваго) з Блоком Юлії

[1] Ігор Коломойський: «Янукович мені особисто пропонував увійти в список Партії регіонів» // Укр. правда. – 31.03.2008.

[2] Орбіти «олігархів» – 2006. Кого ведуть на вибори Ахметов, Суркіс, Пінчук?.. // Укр. правда. – 13.02.2006.

[3] Там само.

Тимошенко, «ММК ім. Ілліча» – із Соціалістичною партією України, «Мідланд груп» («Запоріжсталь») – з блоком «Наша Україна».

Затягування з формуванням нового уряду весною 2006 р. не сприймалося великим бізнесом як відчутний ризик. Наприклад, 6 червня 2006 р., коли шанси на прем'єрство Ю. Тимошенко були вищими, ніж у В. Януковича (він обійняв цю посаду за два місяці), було публічно презентовано створення компанії «Метінвест», яка з того часу залишається однією з найпотужніших промислових компаній України (за підсумками 2005 р., до речі, кризового, її частка в національному ВВП була 8 %, в загальнонаціональному експорті 9 %, у наповнені державного бюджету 2 %[1]). Імовірно, тим самим СКМ хотіла продемонструвати, що готова працювати за будь-якого уряду. Більше того, компанія заявила про плани інвестувати значні кошти в технологічну та управлінську модернізацію. Крім того, перед топ-менеджерами «Метінвесту» ставилося завдання підготувати компанію до IPO до кінця 2008 р.

Водночас низка ФПГ, що за президентства В. Ющенка стали новими владними фаворитами, забарилися з реорганізаційними заходами (як «Смарт-груп», яка вирішила за краще об'єднати свої метактиви з «Метінвестом») або навіть не збиралися їх проводити (група «Приват»), залишаючись конгломератним утворенням. Іншими словами, доступ до адміністративного ресурсу консервував їх інституційний розвиток. Натомість близька до влади ФПГ – «Індустріальний союз Донбасу» – демонструвала потужний технологічний та управлінський прогрес.

У 2005–2007 рр. суттєво нарощується глобальна присутність українських компаній. Вони виходять на міжнародний ринок запозичень та на IPO, вибудовують глобальні бізнеси, беруть участь у міжнародних злиттях та поглинаннях.

Піонером у створенні міжнародного бізнесу став «Індустріальний союз Донбасу». Найбільшого суспільного резонансу набула його боротьба за польський металургійний комбінат Huta Stali Czestochowa (виробляв понад 60 % польського гарячекатаного листа, який постачався, зокрема, на суднобудівельні верфі північної Польщі), яка почалася ще на початку 2000-х років. У жорсткій конкуренції з Mittal Steel (точніше, на той час LNM Group) 30 вересня 2005 р. українська корпорація отримала контроль над польським активом[2]. Не останню роль у цьому зіграли ефективно побудована міжнародна піар-кампанія та підтримка з боку українського уряду. А сама участь ІСД у приватизаційному конкурсі перетворилась на своєрідне міжнародне змагання, і українське населення «вболівало за своїх» як за національну збірну з футболу. Зрозуміло, що українська компанія намагалася запевнити польські уряд і суспільство, що є цивілізованим, серйозним і респектабельним інвестором. Тогочасний директор з корпоративних прав та інвестицій ІСД О. Пилипенко зазначав: «Ми зіштовхнулися з тим, що на Україну, на українців, українські компанії поляки дивляться

[1] Метинвест. Рождение лидера. Презентационные материалы компании, 6 июня 2006 года. – С. 2.

[2] ИСД завершил сделку по приобретению меткомбината Huta Czestochowa // Індустріальний союз Донбасу. – 3 жовт. 2005. – http://www.isd.com.ua/press/news/article.html?id=596

з певною часткою упередження, і ми як ініціатори великих інвестиційних проектів у Польщі сьогодні намагаємося вплинути на існуючі стереотипи. Однак наші зусилля небезмежні, і вочевидь Україні як державі потрібно більш активно і впевнено демонструвати нашому стратегічному європейському партнеру зміни в нашій країні, які реально відбуваються. Адже саме такі проекти і надають позитивний імпульс польсько-українським відносинам»[1]. У цьому контексті привертає увагу досить іронічне зауваження оглядача агентства «Контекст»: «У придбанні польського метпідприємства зацікавлені досить сильні та досвідчені компанії, тому, за словами експертів, процес приватизації комбінату для ІСД буде досить складним: це ж не вітчизняні підприємства купляти і не з українськими бізнес-групами "домовлятися"»[2].

Звернімо увагу, що польське підприємство на той момент перебувало в досить важкому фінансовому та технологічному стані (борги перед державою та приватними компаніями становили понад 300 млн дол. США). При цьому ІСД виграв приватизаційний конкурс передусім за рахунок більш потужного порівняно з конкурентами соціального пакета та відповідних домовленостей із профспілкою заводу. Серед бізнес-цілей цього придбання були отримання доступу до європейського ринку готової металопродукції (особливо після вступу Польщі до ЄС у 2004 р.), ринку збуту напівфабрикатів з українських підприємств корпорації, посилення впливу на суміжні галузі польської промисловості (зокрема суднобудування). У подальшому комерційні структури, близькі до ІСД, купили також дві суднобудівні верфі в Польщі.

Більш масштабним прикладом глобальної активності українського бізнесу стало створення феросплавного холдингу групою «Приват». Ця ФПГ намагалася поставити під контроль вітчизняні феросплавні заводи ще від середини 1990-х років. У 1996 р., незважаючи на конкуренцію з боку «Інтерпайпу», «Приват» разом з К. Григоришиним здобув велику частину акцій Орджонікідзевського та Марганецького гірничо-збагачувальних комбінатів, тоді як блокуючі пакети відійшли В. Пінчуку (по 25 % у кожному підприємстві). З 2002 р. «приватівські» структури почали контролювати Запорізький та Стаханівський феросплавні заводи, придбавши акції в К. Григоришина[3].

Однак у подальшому «Приват» фактично був відсторонений від приватизації ключового активу у підгалузі – Нікопольського заводу феросплавів. Точніше, на початку обговорювалося питання спільної з «Інтерпайпом» приватизації заводу, і при цьому І. Коломойський нібито наполягав на тому, щоб заплатити ринкову ціну за актив, проти чого виступив В. Пінчук. Останній прагнув, щоб йому перепродали Марганецький ГЗК та Орджонікідзевський ГЗК, але бізнесмени не зійшлися в ціні[4]. Коломойському вдалося отримати тільки 26 % акцій НЗФ, а «Інтерпайп», використовуючи «виписані» під нього

[1] Прес-реліз ІСД. – 25.07.2003.

[2] Стойко О. Польша: отдам «в хорошие руки» меткомбинат Huta Stali Czestohowa // Агентство деловой информации «Контекст». – 28.07.2003.

[3] Свідчення Ігоря Коломойського у Лондонському суді // Укр. правда. – 9.07.2010.

[4] Ігор Коломойський: «Янукович мені особисто пропонував увійти в список Партії регіонів» // Укр. правда. – 31.03.2008.

додаткові умови приватизаційного конкурсу, додав до тих 13 %, що мав, ще 50 % акцій. У відповідь «Приват» не лише ініціював додаткову емісію акцій на Марганецькому ГЗК та Орджонікідзевському ГЗК, а й зі шкодою для себе розпочав сировинну блокаду НЗФ. Проте В. Пінчук організував поставки руди з Африки (Габон, Гана) та Австралії. Надалі розпочалася реприватизаційна кампанія 2005 р., яку «Приват» з великою користю для себе використав (див. вище). У підсумку «Приват» отримав операційний контроль, а В. Пінчук – частку у «віртуальному» феросплавному холдингу «Привату» (можливо, 20 % – принаймні в таких обсягах І. Коломойський оцінював «опосередкований вплив» В. Пінчука на НЗФ[1]).

Паралельно з боротьбою за українські активи «Приват» скуповував феросплавні підприємства за кордоном: зокрема румунський завод Feral, грузинські Зестафонський завод феросплавів та «Чіатурмарганець», а також активи в Польщі, Гані, США. У 2004 р. «приватівські» структури придбали в Росії Алапаєвський металургійний завод (виробляє феросплави), і це було одним з найменш вдалих придбань «Привату». Навіть до кризи 2008–2009 рр. підприємство працювало вкрай нестабільно: з 2005 р. воно переважно простоювало, а місцева влада погрожувала підняти питання про вилучення заводу з «приватівської» власності. Спроби перепродати його навіть з мінімальною націнкою були безрезультатними, і з початком кризи «Алапаєвський металургійний завод» остаточно занепадає (продати його вдалося лише у 2011 р.[2]). З 2008 р. «Приват» вів боротьбу за контроль над австралійською OM Holdings (OMH), сконцентрувавши 11,7 % акцій цієї великої компанії з видобутку марганцевої руди та повідомивши про бажання збільшити свою частку до 25 %, а також зайняти до третини місць у раді директорів. Австралійцям удалося ухилитися від недружнього захоплення шляхом внесення змін до статуту компанії.

У цілому «Приват» сформував умовний феросплавний холдинг, який став одним з найбільших глобальних гравців. За видобутком марганцю група охопила майже 30 % світового ринку, за виробництвом феросплавів – 15–20 %. За оцінкою І. Коломойського, вартість феросплавного бізнесу «Привату» до кризи становила не менше 20–30 млрд дол. США[3].

Після того як В. Янукович став прем'єр-міністром у серпні 2007 р., великий бізнес відчув більшу впевненість – принаймні неповернення до влади Ю. Тимошенко ставило хрест на перегляді прав власності в промисловості. Водночас у вищій «олігархічній» лізі з'являються нові впливові бізнес-групи. Так, вже у серпні 2007 р. В. Янукович допустив, що «РосУкрЕнерго» залишиться основним оператором імпортних поставок газу в Україну. Це він пояснив досить хитромудро: «У мене таке відчуття, що за цей рік, що минув, відбулося

[1] Ігор Коломойський: «Між нами з Пінчуком гарантів бути не може – ми самі собі гаранти» // Укр. правда. – 25.08.2009.

[2] Алапаевский металлургический завод на Урале возобновил выпуск чугуна // Сделано у нас. – 29 нояб. 2011. – http://sdelanounas.ru/blogs/10420/

[3] Ігор Коломойський: «Так, я – фанат Ющенка» // Укр. правда. – 2.04.2008.

переосмислення питання щодо компанії "РосУкрЕнерго"»[1]. Хоча півроку тому він категорично виступав проти посередника і заявляв: «відразу після виборів 26 березня, ми будемо переглядати укладені газові угоди з Росією». Однак, як бачимо, після зустрічі з В. Путіним у середині серпня В. Янукович змінив думку на протилежну (втім, частина впливових регіоналів, пов'язаних з реальним сектором, виступала за перехід до прямих газових відносин з Росією[2]). Більше того, міністром енергетики в його уряді став Ю. Бойко, український чиновник, який був дотичний до створення «РосУкрЕнерго» у 2004 р.

Відповідно, на початку 2007 р. скандалів з пролонгацією газових поставок газу в Україну з боку Росії не було. Натомість ціна на газ для промисловості знову виросла: з 1 січня вона склала 702 грн за 1 тис. куб. м. Більше того, на тлі наростання протистояння навколо розпуску парламенту ціну було піднято на 4 дол. США – до 722 грн. Це пояснювалося тим, що «Укргаз-Енерго» (дочірній компанії «РосУкрЕнерго» і «Нафтогазу») треба було компенсувати витрати на збереження газу в підземних сховищах, які належали «Нафтогазу»[3]. Очевидно, що у підсумку це завершилося перерозподілом ресурсів від українських споживачів на користь україно-російського газового лобі, не кажучи вже про отримання ресурсу для позачергових виборів. Промисловці намагалися оскаржити підвищення ціни: ІСД та «ММК ім. Ілліча» звернулися до Антимонопольного комітету щодо незаконності дій «Укргаз-Енерго»[4]. Подібне звернення пізніше зробив і В. Ющенко. Однак за місяць прогнозовано АМКУ відмовив промисловцям і президенту в оскарженні[5]. Також треба відзначити, що у 2007 р. і в Україні, крім газу, суттєво подорожчали майже всі основні енергоресурси: нафта та кам'яне вугілля відповідно на 40,0 % та на 29,5 %, мазути – на 85,0 %, газойлі (паливо дизельне) – на 45,5 % та бензини – на 39,0 %[6].

У 2007 р. відбулася важлива подія – злиття «Метінвесту» з металургійними активами «Смарт-груп». До речі, воно відбувалося на тлі політичної кризи: навесні президент В. Ющенко декілька разів намагався розпустити парламент, поки не було домовлено про нові вибори на вересень 2007 р. І саме у вересні було оголошено про об'єднання метактивів двох компаній. Таким чином, під контроль «Метінвесту» переходили Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат, Макіївський металургійний завод і металопрокатний завод у Болгарії Promet Steel. В об'єднаній компанії «Смарт-груп» отримала 25 % + 1 акцію.

---

[1] Янукович уже не против «РосУкрЭнерго» // УНІАН. – 23 серп. 2006. – http://www.unian.net/society/14317-yanukovich-uje-ne-protiv-rosukrenergo.html

[2] Клюєв готовий до ліквідації РосУкрЕнерго // Укр. правда. – 1 берез. 2007. – http://www.pravda.com.ua/news/2007/03/1/3213691/

[3] Пількевич Т. – Вказ. пр. – С. 36.

[4] Газова рокіровка: ІСД рветься на ринок природного газу // УНІАН. – 28 черв. 2007. – http://www.unian.ua/society/51705-gazova-rokirovka-isd-rvetsya-na-rinok-prirodnogo-gazu.html

[5] АМКУ виправдав підвищення цін на газ компанією «УкрГаз-Енерго» // Економічна правда. – 18 лип. 2007. – http://www.epravda.com.ua/news/2007/07/18/147371/

[6] Пількевич Т. – Вказ. пр. – С. 36.

Найціннішим набуттям став саме ІнГЗК, що значно посилило вплив «Метінвесту» на українську металургію загалом, зокрема через збільшення ціни на залізну руду й нав'язування невигідних умов поставок (наприклад, за принципом «бери або плати» чи фіксацією ціни на тривалий період), за недостатньої якості сировини (низькому вмісті заліза). Це привело до проведення ІСД пробної поставки руди з Бразилії. Однак оскільки портова інфраструктура України не дозволяє приймати судна з глибокою осадкою, їх розвантажували в румунській Констанці й уже далі на менших суднах везли до Дніпродзержинська для потреб місцевого металургійного комбінату, що відповідно ще збільшувало вартість руди. Поставляти сировину з Бразилії ІСД намагався й пізніше – у 2009 та 2011 рр., однак тут було більше намагання натиснути на переговорну позицію «Метінвесту», оскільки місцева руда залишалася більш конкурентоздатною за економічними показниками.

Сприятлива ситуація 2007 р. дозволяла провідним фінансово-промисловим групам диверсифікувати свій бізнес за рахунок розширення присутності в інших галузях. Найбільш наочним прикладом була група «Приват», яка об'єднувала різнопланові бізнеси, пов'язані між собою партнерськими, іноді дружніми стосунками їхніх власників. Зокрема, один із партнерів цієї групи Г. Корбан так опише активи, контрольовані «Приватом»: «Це дуже великий феросплавний холдинг, дуже великий нафтовий холдинг, металургійний холдинг, є коксохімічний бізнес, є машинобудівні активи. Вони меншою мірою профільні, але вони є. Є харчові активи, наприклад, торгова марка "Біола"»[1].

Аналогічно багатогалузеві конгломерати формувалися навколо й інших великих ФПГ, тому створювалися управлінські компанії, які не мали галузевої належності, а швидше слугували інвестиційним чи фінансовим центром. Ось як В. Пінчук описував зміну своєї стратегії перетворення із бізнесмена, що займається управлінням власними активами, на стратегічного інвестора: «У мене частка індустріального бізнесу буде значно зменшуватися і складе точно менше половини... Мене більше цікавить збалансованість власного портфеля та його ефективність, ніж надувати щоки і говорити: "Ось, я тут головний начальник!" Скажу відверто – у мене немає мрії стати, наприклад, трубним королем»[2]. Відповідно, 2006 р. науково-виробничу інвестиційну компанію «Інтерпайп» було реструктуровано – її звільнили від непрофільних активів (вони були виокремлені в самостійні бізнеси) і перетворили групу на трубно-колісну компанію. Управління колишніми активами «Інтерпайпу» стало здійснюватися за принципом фонду прямих інвестицій на основі загальної портфельної стратегії, для чого у 2007 р. створено керуючу структуру – інвестиційно-консалтингову групу EastOne з офісом у Лондоні. У 2006–2007 рр. ЗМІ регулярно оприлюднювали інформацію про можливий продаж «Інтерпайпу». Так, у 2007 р. відбулися переговори з російською «Трубною металургійною компанією», контрольованою бізнесменом Д. Пумп'янським. Каменем спотикання стала ціна – росіяни го-

[1] Геннадій Корбан: «Вплив на "1+1" – це більше, ніж мати свою фракцію в парламенті...» // Укр. правда. – 24.10.2007.

[2] Виктор Пинчук: «У меня нет мечты стать трубным королем» // Укр. правда. – 18.07.2007.

тові були заплатити 2 млрд дол. США, а українці хотіли на 0,5 млрд дол. США більше, причому В. Пінчук мав отримати 20–25 % акцій в об'єднаній російсько-українській компанії. Не домовившись із росіянами, стратегію свого розвитку компанія акцентувала на залученні позикового капіталу (випуску єврооблігацій, кредитах міжнародних банків). Більше того, почалася підготовка «Інтерпайпу» до виходу на IPO. Таким чином, планувалося отримати до 1 млрд дол. США, але світова економічна криза 2008 р. перекреслила ці наміри.

Іноді додавання в фінансово-промислові конгломерати нових бізнесів відбувалося шляхом рейдерських захоплень підприємств, пік яких прийшовся на 2006–2007 рр. Один з найбільш відомих і водночас один з найбільш одіозних «фахівців» з недружнього поглинання компаній (у пострадянській економічній соціології виник спеціальний термін для цього явища – «силове підприємництво»[1]) Г. Корбан, описуючи стан речей у 2010–2011 рр., порівнював його з попереднім періодом: «Вона (нова владна команда. – *Авт.*) просто побудувала досить сильну вертикаль. Раніше ти міг діяти через суди й інші органи, тому що без вертикалі було легко зробити горизонтальні зв'язки. А сьогодні, щоб вирішити якийсь конфлікт, не обов'язково звертатися до суду. Можна звернутися до вертикалі влади, і влада своєю командою вирішить цей конфлікт. Ця діяльність (рейдерство. – *Авт.*) втратила всякий смисл і всякий зміст»[2].

Політична криза весни 2007 р., яка призвела до позачергових виборів, поставила ФПГ у складну ситуацію. По-перше, провідні політичні сили могли дозволити собі визначати масштаб співпраці з тими чи тими спонсорами. У короткий часовий проміжок передвиборчої кампанії для нових політичних проектів шансів не було, тому кількість учасників виборів впала з 45 до 20. Природно, основна увага приділялася парламентським партіям і блокам, які ставали менш залежними від своїх фінансових спонсорів.

По-друге, позачергові вибори означали для ФПГ появу нової «неочікуваної статті витрат», хоча слід зазначити – сама політична криза не вдарила по економіці. Спрощуючи, можна стверджувати: допоки на зовнішніх ринках зберігалися високі ціни на українську металопродукцію, вітчизняні політики могли продовжувати з'ясовувати стосунки скільки завгодно. Провідні ФПГ з 2006 р. зробили серйозні кроки щодо підвищення прозорості своїх головних бізнесів, що, з одного боку, ускладнювало використання старих тіньових схем фінансування політичних проектів, а з іншого – підвищувало їхню залежність від оцінок закордонними інвесторами політичних ризиків країни. Збільшення останніх призводило до ускладнення залучення кредитних ресурсів, тим паче, що українські ФПГ почали виводити свої бізнеси на IPO (так, у червні 2007 р. на Лондонській фондовій біржі свої акції розмістила «Ферреспо» К. Жеваго).

По-третє, одним з основних інструментів боротьби за голоси виборців став соціальний популізм за рахунок державного бюджету, від якого насамперед вигравали політичні сили, що контролювали на той час виконавчу гілку вла-

[1] Див., напр.: Волков В. Силовое предпринимательство, XXI век: экономическо-социологический анализ. – СПб., 2012.

[2] Лямець С. Геннадій Корбан: «Я би зміг відібрати Полтавський ГЗК» // Економічна правда. – 24.04.2012.

ди – «Наша Україна» та Партія регіонів, а також частково Соцпартія. Це певним чином урівноважувало й девальвувало внески в партійні каси з боку ФПГ. Крім того, посилювався фіскальний тиск на бізнес (примушення до авансової виплати податків та інших соціальних платежів, затримка з поверненням ПДВ, регуляторні рішення, що ускладнювали легальну мінімізацію податків тощо).

У такій ситуації політичні проекти ставали чимось подібним до акціонерних товариств, контрольний пакет акцій яких тримали партійні лідери. Відповідно, на позачергових виборах 2007 р. сформувалася така картина співробітництва ФПГ і політичних сил.

Партії регіонів удалося сконцентрувати навколо себе більшість провідних ФПГ. В одному з інтерв'ю І. Богословська (після провалу проекту «Віче» вона перейшла в Партію регіонів) відверто заявила, що ця політична сила має стати лобістом Р. Ахметова, В. Пінчука, Д. Фірташа, В. Гайдука й І. Коломойського (про останнього вона додала, що він також фінансує «Нашу Україну» та БЮТ). Водночас І. Богословська зазначила: «Партія регіонів має стати майданчиком для вироблення спільного підходу всіх ФПГ до реформ, вигідних країні загалом. Це краще, ніж воювати одне з одним»[1]. Однак це відображало переважно політичні амбіції партії, а не реальний стан, адже її економічна база формувалася здебільшого за рахунок СКМ, а також з'явилася нова група впливу, пов'язана з «РосУкрЕнерго» (українську частину її акціонерів публічно представляв Д. Фірташ). Крім того, традиційними партнерами партії були бізнес-структури, підконтрольні братам Клюєвим (так звана група «Укрпідшипник»)[2]. Серед нових партнерів Партії регіонів можна згадати голову «Українського союзу промисловців і підприємців» А. Кінаха, який перейшов у Партію регіонів, а також «Смарт-груп» В. Новінського.

Економічна база «Народної самооборони – Нашої України» формувалася насамперед за рахунок двох груп спонсорів. «Нашеукраїнське» крило фінансувалося групою «Приват» і дещо менше «Індустріальним союзом Донбасу» та «Укрпромінвестом» П. Порошенка. Крило «Народної самооборони» співпрацювало з бізнес-структурами Д. Жванії.

Блок Юлії Тимошенко почував себе у фінансовому плані впевненіше й незалежніше, ніж інші політичні сили, оскільки у 2006 р. як фаворит виборів спромігся забезпечити собі масштабні спонсорські внески, не витрачені повністю на передвиборчу кампанію. Це також дозволило БЮТ зберегти належний рівень фінансування своєї діяльності, коли частина депутатів-бізнесменів перейшли з фракції до так званої антикризової коаліції. Утім, у 2007 р. проводилася робота із залучення нових коштів, і традиційними партнерами виступали «Приват», структури К. Жеваго, ІСД.

Основними спонсорами Комуністичної партії України залишалися структури російського бізнесмена К. Григоришина[3]. Крім того, комуністи як учасники «антикризової коаліції» могли розраховувати на певну матеріальну допомогу з боку спонсорів свого старшого партнера – Партії регіонів.

---

[1] Найем М. Без «Вече» // Фокус. – 10.08.2007.

[2] Гранина В. Всплытие покажет // Контракти. – 2007. – № 40, жовт.

[3] Там само.

Лідер Блоку Литвина публічно спростовував інформацію ЗМІ про отримання фінансування з боку провідних ФПГ і під час 9-го з'їзду Народної партії заявив журналістам: «Скажу щиро, щоб покласти край цим розмовам. Я хотів би, щоб мене фінансували і Порошенко, і ІСД, і Тігіпко, і Ахметов, і хто у нас ще є з багатих людей. Сьогодні, користуючись нагодою, я звертаюся до них: підтримайте фінансово Народну партію – ми ці гроші відразу перерахуємо на дитячі будинки»[1]. Утім, аналіз партійного списку блоку дозволив журналістам зробити висновок, що блок співпрацював принаймні з бізнес-структурами В. Хмельницького[2] – у 2006 р. депутата від БЮТ, потім учасника «антикризової коаліції», у 2007 р. – народного депутата від Партії регіонів.

Основним спонсором Соціалістичної партії України виступав «Металургійний комбінат ім. Ілліча», не здатний, проте, тримати фінансовий тягар повноцінної передвиборчої кампанії. Тому партія розраховувала також на політичний ресурс: соціалісти очолювали Міністерство транспорту та зв'язку (М. Рудьковський) і Фонд державного майна (В. Семенюк), – що, однак, не допомогло їй пройти тривідсотковий бар'єр і потрапити до парламенту.

Отже, позачергові вибори 2007 р. привели до нового формату відносин влади та бізнесу, суттєво розширивши поле маневру політиків і, відповідно, звузивши його для великого бізнесу.

Одним із основних пріоритетів уряду Ю. Тимошенко, сформованого у грудні 2007 р., було відсторонення «РосУкрЕнерго» від газових поставок в Україну. З січня 2008 р. «Нафтогаз» формально припинив брати газ у «Укргаз-Енерго»: таким чином паливо, що поставлялося українським споживачам, стало вважатися «російським», а значить, мало іншу, значну вищу ціну. При цьому «Нафтогаз» не мав контрактів на поставку газу ні з Росією, ні з середньоазійськими республіками. 1 лютого було проведено засідання РНБОУ з газової тематики, за його підсумками 2 лютого прем'єрка заявила про плани розірвання контрактів між НАК «Нафтогаз» та «РосУкрЕнерго» щодо транзиту та зберігання газу у підземних газосховищах. При цьому вона додала: «Ми вважаємо, що ці угоди мають ознаки корупції, вони – антиринкові і порушують інтереси НАК і держави»[3].

Не отримуючи оплати (ні від «РосУкрЕнерго», ні від «Нафтогазу»), «Газпром» став погрожувати припинити поставки. При цьому виставляв ціну в 315 дол. США за 1 тис. куб. м (натомість українська сторона наполягала на ціні в 179,5 дол. США). Частково дії російської компанії були викликані й політичними мотивами (зокрема, активізація курсу на інтенсифікацію євроатлантичної інтеграції України напередодні саміту НАТО у Бухаресті). Для врегулювання ситуації В. Ющенко зустрівся з В. Путіним у Москві. Був підписаний План дій Україна – Росія на період до 2009 р., який окреслював нарощування міждер-

[1] Козак О., Мусиенко В. Сирота-Литвин – сила? // Главред. – 3.08.2007.

[2] Див.: Грач И. Кто есть кто в списках: Блок Литвина // Главред. – 10.08.2007; Бабанина Н. Голубь мира // Эксперт-Украина. – 8.06.2009. – № 22.

[3] «РосУкрЕнерго» не одержувало чорну мітку // Укр. правда. – 4 лют. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/4/3365481/

жавних відносин у торгово-економічній сфері, паливно-енергетичному й агропромисловому комплексах, машинобудуванні, транспорті і зв'язку, промисловій політиці, авіабудуванні, науці і техніці, використанні космосу й атомної енергії в мирних цілях, а також планувалося зрушити з мертвої точки питання демаркації кордонів та перебування Чорноморського флоту РФ на українській території та ін.[1] А головне президенти домовились про зміну схеми газових поставок. Зокрема, замість «РосУкрЕнерго» мала бути створена спільна україно-російська компанія «РосУкргаз», яка мала викупити у «РосУкрЕнерго» її частку акцій в «Укргаз-Енерго»[2]. Крім того, був узгоджений графік погашення заборгованості української сторони за газ та перехід на передоплату поставок. За підсумками переговорів В. Ющенко заявив: «Росія була, є і буде нашим стратегічним партнером, і в контексті цього розуміння ми будемо вести діалог»[3].

Однак такий варіант не влаштовував Ю. Тимошенко. На наступний день після домовленості президентів Кабмін демонстративно прийняв рішення про ліквідацію «Укргаз-Енерго»[4]. Після цього прем'єрка заявила, що відвідає Москву, щоб почати переговори по газу з «чистого аркуша» (за висловом тогочасного першого віце-прем'єр-міністра О. Турчинова)[5]. Однак Секретаріат Президента України направив лист з проханням скасувати візит (привід – можливе перебування у Росії В. Ющенка, який міг узяти участь в саміті СНД). Ю. Тимошенко цим знехтувала і приїхала до Москви, де змогла переговорити з вищими російськими можновладцями та керівництвом «Газпрому». Втім, в останньому випадку її змусили провести переговори з дирекцією «Укргаз-Енерго», яке очікувало Ю. Тимошенко у сусідньому кабінеті в офісі «Газпрому»[6]. Отже, візит був безрезультатним. Після цього Тимошенко стала зривати графік виплати боргів Росії та відмовилась переходити на передоплату поставок газу. А головне продовжила власну лінію проти «РосУкрЕнерго» – 1 березня вона заявила, що від цієї дати поставки газу в Україну здійснюються винятково «Нафтогазом»[7]. Переговори зайшли в глухий кут: склалася ситуація, що поставки січня – лютого 2008 р. не були унормовані контрактами і не оплачувалися. У березні «Газпром» став знижувати обсяги поставок газу Україні.

---

[1] Ющенко і Путін підписали План дій // Укр. правда. – 12 лют. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/12/3372882/

[2] «Газпром» установив Україні нові «дедлайни» // Укр. правда. – 15 лют. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/15/3374809/

[3] Ющенко: «Росія була, є і буде стратегічним партнером» // Укр. правда. – 12 лют. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/12/3372567/

[4] Тимошенко вбила Укргаз-Енерго // Укр. правда. – 13 лют. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/13/3373675/

[5] Тимошенко почне газові переговори з чистого аркуша // Укр. правда. – 19 лют. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/02/19/3377563/

[6] Найєм М. Юлія Тимошенко: між Газпромом і Аллою Пугачовою // Укр. правда. – 22 лют. 2008. – http://www.pravda.com.ua/articles/2008/02/22/3379796/

[7] Тимошенко почала весну з ліквідації ворога // Укр. правда. – 1 берез. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/03/1/3385226/

У відповідь на скорочення російських поставок «Нафтогаз» заявив про зниження транзитних поставок в Європу[1]. Це виводило конфлікт з корпоративного на міжнародний рівень, тому сторони повернулися до переговорів. При цьому з українського боку – це була команда Ю. Тимошенко. Їй не вдалося повністю прибрати «РосУкрЕнерго» – лише знизилася його ринкова частка, крім того, було досягнуто принципової домовленості про усунення посередника з 2009 р. При цьому вже у 2008 р. доступ до 10 % українського газового ринку отримувала пряма дочка «Газпрому». Конфлікт був тимчасово врегульований.

На тлі газової та політичної кризи відбувалося приєднання України до Світової організації торгівлі. Це було проявом внутрішньоелітарного компромісу (за винятком лівих та відверто проросійських сил), оскільки повною мірою відповідало інтересам експортоорієнтованої моделі економіки. Про СОТ не забували навіть під час найгостріших фаз протистояння політичних сил. Так, у Заяві, яка стала основою для виходу з кризи весною 2007 р. навколо розпуску парламенту, окремо зазначалося: «прийняти попередньо погоджені закони, що стосуються вступу України до СОТ»[2]. У листопаді 2007 р. у розпал переговорів навколо нової коаліції українська делегація на чолі з першим віце-прем'єром М. Азаровим домоглася у Бішкеці згоди Киргизстану підписати протокол з Україною щодо вступу в СОТ (це була остання країна, з якою було необхідно узгодити умови, цим вона й намагалася скористатися, виторговуючи найбільш вигідні для себе умови). Нарешті, заради прийняття останніх законів, необхідних для вступу у СОТ, Партія регіонів припинила на декілька годин блокування Верховної Ради під час парламентської кризи лютого – березня 2008 р. Отже, 5 лютого 2008 р. Протокол про вступ України до СОТ був підписаний і після ратифікації парламентом 16 травня вступив у дію, закінчивши 15-річний переговорний марафон. Це дозволило українським фінансово-промисловим групам посилити свою переговорну позицію щодо доступу до ринків країн-учасниць СОТ (хоча через світову кризу використати цей потенціал не вдалося), а для Держави Україна відкрило шлях до початку переговорів щодо зони вільної торгівлі та асоційованого членства з ЄС.

Сприятлива кон'юнктура на зовнішніх ринках дозволяла підвищувати заробітні плати, але при цьому багато у чому через популістську політику урядів була втрачена прив'язка зарплат до зростання продуктивності праці. Згідно із розрахунками О. Богачева, з 2004 р. спостерігалося прискорення темпів зростання середньомісячної заробітної плати, які випереджали темпи зростання продуктивності праці, особливо з 2005 р. (табл.33).

2007–2008 рр. стали періодом розквіту олігархічної моделі української економіки. При цьому вплив фінансово-промислових груп на суспільство не обмежувався економікою та політикою. Зокрема, значні ресурси були спрямовані на розвиток засобів масової інформації та спорту.

---

[1] «Нафтогаз» знижує транзит російського газу в Європу // Укр. правда. – 5 берез. 2008. – http://www.pravda.com.ua/news/2008/03/5/3387845/

[2] Заява Ющенка, Мороза і Януковича // Укр. правда. – 27 трав. 2007. – http://www.pravda.com.ua/articles/2007/05/27/3241957/

Таблиця 33

Темпи зростання продуктивності та заробітної платні у 2002–2007 рр. (у % до 2001 р.)[1]

	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Індекс продуктивності праці	104,63	114,17	127,16	128,54	137,76	146,98
Індекс середньомісячної реальної заробітної плати	105,25	115,27	129,23	133,10	143,00	153,85
Різниця між індексами	–0,62	–1,10	–2,07	–4,56	–5,24	–6,87

Українська медійна галузь у 2005–2008 рр. перетворилась на одну з найбільш розвинутих в Центрально-Східній Європі за якістю та різноманітністю інформаційних продуктів. Так, станом на осінь 2009 р. в Україні функціонували близько 600 телевізійних каналів – такою кількістю не могла похвалитися жодна з європейських країн, – із 16 загальнонаціональних серед них лише один належав державі. Провідні ФПГ розглядали мас-медіа одночасно і як політичні активи, і як бізнес-проекти. Можна погодитися з описом ситуації в ЗМІ, зробленим екс-президентом України Л. Кучмою: «Основні наші ЗМІ належать "олігархам". Чи мало з'являється замовних телесюжетів або статей? Причому таких явних, відвертих, що не лишається жодних сумнівів. Спочатку піднімається кампанія в пресі, потім беруться до вирішення відповідної економічної задачі. Це було б ще півбіди, але "олігархи", не секрет, займаються не тільки бізнесом, а й політикою. Вони змагаються і навіть воюють один з одним не лише на економічному, а й на політичному полі. Насамперед для цього їм, власне, і потрібні власні ЗМІ. Газети, журнали, телеканали значною мірою служать засобом спілкування хазяїв один з одним. Вони посилають один одному "меседжі" з важливих для них приводів. Таким же чином вони вступають у певні відносини з владою»[2]. До цього можна додати, що фінансово-промислові групи, які були наближеними до самого Л. Кучми і мали масштабний вплив на медійну сферу, чинили так само.

Важливо, що ставлення до телебачення винятково як до політичного ресурсу закінчилося у 2004 р., відколи воно все більше розглядалося як повноцінний бізнес, навіть якщо він і робиться на політичній рекламі та відносинах з громадськістю (піарі). Така ситуація приводила до плюралізму думок і на самих каналах, і в публічній сфері загалом. Як уже вище згадувалося, передумова цього – у належності теле-ЗМІ різним ФПГ. Звичайно, «олігархічна» свобода слова не завжди була стійкою, оскільки ФПГ мали власні політичні та бізнес-інтереси, проте, з іншого боку, політики також намагалися впливати на інформаційну сферу через дружні їм ФПГ.

Офіційним власником холдингу «Інтер Медіа Груп», куди входили канали «Інтер», «К1», «К2», «Мегаспорт», «НТН», Enter Film, Enter Music, уважався В. Хорошковський – відомий український бізнесмен і політик, на час придбання акцій холдингу – віце-президент російської «Євраз-груп», пізніше голова

[1] Богачев О. Дослідження взаємозв'язку продуктивності та оплати праці в Україні // Вісник економічної науки України. – 2009. – № 1. – С. 35.

[2] Кучма Л. После майдана. – К., 2008.

Митної служби України, заступник, згодом голова Служби безпеки України, а у 2012 р. – перший віце-прем'єр-міністр України. Певний вплив на медіа-групу мав також Д. Фірташ (співвласник газотрейдера «РосУкрЕнерго», президент Group DF), що мав опціон на придбання акцій цього медіа-холдингу. Уперше його публічна участь у телевізійних ЗМІ відбулася на одному з ток-шоу саме каналу «Інтер». На цей телеканал претендував також російський бізнесмен К. Григоришин, стверджуючи, що попередній власник телеканалу «Інтер», покійний І. Плужников, зобов'язався продати канал саме йому. Також відомо, що Ю. Тимошенко проводила переговори з В. Хорошковським щодо викупу його пакета акцій холдингу, начебто в інтересах іноземних інвесторів.

У цей період телеканал «Інтер» був абсолютним лідером українського телебачення за розміром глядацької аудиторії, маючи 99 % технічного покриття країни та близько 20 % постійних глядачів. Загалом телеканали холдингу охоплювали 27 % глядацької аудиторії. У період президентської виборчої кампанії 2009–2010 рр. експерти указували на політичну заангажованість каналу «Інтер», особливо найпопулярнішої новинної програми «Подробиці» та політичного ток-шоу «Свобода на "Інтері"», які в негативному світлі подавали інформацію про одного з кандидатів – Ю. Тимошенко, що мала конфлікти, зокрема особистий, з В. Хорошковським та Д. Фірташем.

Станом на 2009 р. медійними активами В. Пінчука (спочатку «Інтерпайп», потім EastOne) керувало ЗАТ «ММЦ», яке контролювало роботу телеканалів «СТБ», «Новий канал», «ICTV», «М1», «М2», «QTV» (телеканалами «М1» та «М2» частково володів народний депутат М. Баграєв, з 2006 р. – фракція БЮТ, з 2011 р. – Партія регіонів). Цей холдинг охоплював 25 % глядацької аудиторії та був лідером серед так званої комерційно привабливої аудиторії, тобто найбільш платоспроможних глядачів 14–49 років, частка яких сягала 50 %. Завдяки досить грамотно побудованій маркетинговій стратегії канали холдингу демонстрували позитивну динаміку навіть у кризові 2008–2009 рр. Їхня інформаційна політика була досить виваженою, крім ледь не єдиного винятку 2005 р., коли телеканали групи брали активну участь у захисті промислової власності В. Пінчука (зокрема можна згадати пряму трансляцію блокування трудовим колективом Нікопольського заводу феросплавів доступу на підприємство чиновникам Фонду держмайна України та фахівцям з «недружнього поглинання активів» групи «Приват»).

Хоча СКМ у 2007 р. задекларувала медіа одним з пріоритетних напрямів своєї діяльності, у 2009 р. телехолдинг перебував на етапі розбудови, а на 2011 р. суттєво відставав за популярністю та впливом навіть від іншого медійного проекту СКМ – «Сегодня Мультимедиа», ядром якого була щоденна газета «Сегодня». До телехолдингу СКМ входили канали «Україна» та «Футбол», а також придбані в подальшому частки акцій кількох обласних телеканалів. Залучені великі інвестиції та запрошені іноземні фахівці (зокрема польський телережисер і телевізійник Вальдемар Дзікій, призначений керівником телерадіокомпанії «Україна») дали змогу підняти рейтинги лише на 3 %. Найбільша політична заангажованість телеканалу «Україна» спостерігалася під час президентських

виборів 2004 р., у подальші роки інформаційна політика вирівнялася, хоча й мала певні «біло-блакитні» відтінки.

Про існування телевізійного холдингу І. Коломойського (група «Приват») можна говорити досить умовно. У 2009 р. бізнесмен тільки почав серйозно нарощувати свої медійні активи, зокрема викупив у транснаціональної компанії CME (яка володіла телеканалом «1+1») 3 % акцій, що дозволило йому ввійти до ради директорів і впливати на розвиток телеактивів в Україні. У січні 2010 р. І. Коломойський викупив за 319 млн дол. США у CME 100 % акцій телеканалів «1+1» та «Кіно», які на той час переживали не найкращі часи. Якщо на межі 1990–2000-х років «1+1» був піонером упровадження західних стандартів телебачення, то після звільнення продюсера каналу О. Роднянського й вимушеного продажу ним власного пакета акцій телеканалу став утрачати рейтинги (до 5–6 місця), а головне потребував додаткових дотацій. З приходом нового власника «1+1» суттєво активізувався і почав відвойовувати позиції, зокрема за рахунок більш критичної до влади інформаційно-новинної політики.

Відповідно, політична заангажованість телеканалу була майже непомітною, однак інформаційна політика мала специфіку – критикувалися всі, відповідно до тези, що народ завжди правий, тому новинні програми набули присмаку «жовтизни». Очевидно, це був свідомий вибір власників і керівництва найкоротшого шляху до побудови прибуткового бізнесу.

Формально друкована преса – газети та журнали – є другим за впливовістю після телебачення засобом масової інформації. Однак у впливі на політичне та економічне життя друковане слово може позмагатися з телебаченням, адже останнє «споживається» майже безплатно, а за кожен примірник газети громадяни свідомо платять зі своєї кишені. Крім того, серед людей, що регулярно читають пресу, більше тих, кого можна віднести до лідерів думок. Іншими словами, людина, погодившись з думкою газети, потенційно може переконати в ній ще декількох осіб.

Утім, у сфері друкованих ЗМІ в Україні склалася цікава ситуація, коли найбільш впливові медіа-холдинги, що випускали друковані ЗМІ: «Український медіа холдинг», KP-Media, «Галицькі контракти», «Бурда-Україна», «Бліц-Інформ», «Картель» тощо, – не мали яскраво вираженої політичної належності. І хоч вони видавали впливові газети й журнали «Бізнес», «Контракти», «Ділова столиця», «Кореспондент», «Фокус» тощо, це не означало їхньої неучасті в інформаційних війнах на підтримку певної ФПГ або політичної сили. Та коли це й робилося, то переважно з погляду бізнесу, тобто в рамках окремих рекламних і піарних бюджетів.

Провідні ФПГ активно почали розвивати (створювати власні або купувати наявні проекти) напрям друкованих ЗМІ на межі 2000-х років. Одним з перших став В. Пінчук, притримавши ще наприкінці 1990-х років газету «Факты и комментарии», що стала наймасовішим виданням в Україні. Під час президентських виборів 1999 р. експерти (зокрема з конкуруючих ЗМІ) визнавали, що великою кількістю голосів виборців Л. Кучма, обраний на другий президентський термін, зобов'язаний саме успішності цього видання.

У 2008 р. структури В. Пінчука придбали в німецьких і чеських власників видавництво «Економіка», яке випускало газети «Дело» та «ІнвестГазета», однак через економічну кризу налагодити успішний газетний бізнес не вдалося – друкований варіант газети «Дело» був закритий, а «ІнвестГазета» продовжувала падати в рейтингах.

На відміну від В. Пінчука, топ-менеджери Р. Ахметова врахували ризики галузі друкованих ЗМІ та сконцентрувалися на розвитку одного друкованого продукту – газети «Сегодня», що стала другою за масовістю газетою країни. Оригінальним кроком також стало створення поліграфічного холдингу (розташованих як у Києві, так і в регіонах друкарень), який фактично став заробляти гроші на власні медійні проекти, друкуючи газети конкурентів.

Група «Приват» пізніше за інші ФПГ зайнялась структуруванням своїх позицій на ринку друкованих ЗМІ. З розпорошених активів очільників «Привату» та їхніх бізнес-партнерів, зокрема О. Третьякова, у 2006 р. створено спільний холдинг на базі «Главред-медіа», до якого увійшли тижневики «Главред» і «Профіль-Україна», щоденні газети «Новая», «Известия в Украине», «Газета по-київськи», щотижневі газети «Газета по-дніпровськи», «Газета по-одеськи», «Газета по-харківськи», мережа київських районних газет («Газета нашого району»), щомісячний журнал «Телекритика», інформаційне агентство УНІАН, інтернет-портали «Главред», «ВІП», Stars.glavred тощо[1]. Оскільки «Приват» очікував від медійних активів насамперед фінансової віддачі, багато газет були закриті через безнадійну збитковість, а ті, що лишилися, значного впливу на громадську думку не набули.

Експерти газетного ринку вважали, що «Приват» також мав певний вплив на найбільший прес-холдинг країни – «Український медіа холдинг», який видавав 35 газет і журналів, зокрема «Комсомольская правда в Украине», «Аргументы и факты в Украине», «Теленеделя» тощо, з читацькою аудиторією, що становила майже половину населення країни.

Власники «Індустріального союзу Донбасу» створили два холдинги. У 2003 р. – незалежний медіа-холдинг «Еволюшен Медіа» (наближений до В. Гайдука), що мав у складі газету Kyiv Weekly, на основі якої згодом постали тижневики «Коментарі» та Weekly.UA. У 2008 р. близькі до В. Гайдука структури стали співвласниками щоденної газети «День» (належала колишньому прем'єр-міністру Є. Марчуку), яка, однак, не увійшла до холдингу і працювала самостійно; більше того, незмінною лишилася головний редактор видання Л. Івшина, дружина Є. Марчука.

У 2005 р. бізнес-структури С. Тарути створили другий проект ІСД – холдинг «Медіа Інвест Груп», що включив газети «Экономические известия», часопис «Эксперт-Украина», журнали «Металл», «Статус» тощо, частину з яких ліквідовано через економічні негаразди та провали в менеджменті 2008–2009 рр.

Опосередкованою прикметою слабкості українського ринку друкованих ЗМІ як бізнесу став вихід з нього іноземних інвесторів: свої медіа-активи про-

[1] «Главред-медіа», «Пресцентр» та УНІАН об'єднано у холдинг. – http://itua.info/business/10443.html

дали німецька Handelsblatt і чеська Economia a.s.; закрили газети швейцарська Ringier (володіла газетою «Блік»), голландська Telegraaf Media Group (володіла газетою «Обзор»); відмовилась від розгортання видавничого бізнесу в Україні польська Agora; американець Джед Санден, власник видавництва KP-Media, призупинив випуск чотирьох своїх видань (зокрема україномовного суспільно-політичного тижневика «Новинар» та щоденної газети «15 хвилин»), а у 2009 р. взагалі продав акції холдингу KP-Media (газета Kyiv Post та інші) компанії Istil Group, яка, своєю чергою, напередодні кризи продала свій «Донецький електрометалургійний завод» російським інвесторам.

Як і мас-медіа, спорт є одним з найдієвіших інструментів управління громадською думкою – варто згадати ідеологічні протистояння на міжнародних змаганнях спортсменів СРСР і США, НДР та ФРН. А як показував досвід західних країн, він може бути і прибутковим бізнесом. В Україні звернення фінансово-промислових груп до спорту відбувалося переважно під тиском влади, яка змушувала їх спонсорувати цю сферу, і лише згодом великій бізнес почав убачати в ній комерційний і політичний потенціал.

В Україні ж навіть великому спорту в 1990-х роках було не до прибутків: у першій половині десятиліття спортсмени могли сподіватися переважно лише на підтримку з боку держави, однак з другої половини все більше уваги їм став приділяти великий бізнес. Інколи це було лише хобі олігархів, але частіше підтримка входила до пакета домовленостей з владою щодо соціальних зобов'язань – це і привело до формування «спонсорської моделі» розвитку окремих видів спорту. Не варто скидати з рахунків і те, що підтримка спортивних колективів, створених при промислових підприємствах, також здійснювалася за інерцією з радянських часів – особливо щодо дитячих і юнацьких спортивних закладів.

У цьому контексті показовою є доля найпопулярнішого в Україні виду спорту – футболу. Великій капітал прийшов у цю сферу в середині 1990-х років, поступово відбираючи контроль над командами вищої ліги в занепадаючих промислових гігантів. Майже десятиліття пішло на те, щоб футбол від розваги чи прикриття основної господарської діяльності ФПГ став сприйматися одним з повноцінних бізнес-напрямів. Так, якщо Р. Ахметову – президентові клубу «Шахтар» і Г. Суркісу – колись президентові клубу «Динамо» футбол цікавий сам по собі, то інші впливові бізнесмени сприймали витрати на нього без ентузіазму та вимушено займалися ним під тиском влади. Наприклад, за спогадами Г. Боголюбова (одного зі співвласників активів групи «Приват»), командою «Дніпро» групу «Приват» змусив займатися П. Лазаренко, тоді – голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації: «Ми ж прийшли в "Дніпро" не через любов до спорту. У певний момент хтось мав підхопити падаючий клуб, який був у фінансовій ямі. До того ж, нас, за великим рахунком, змусив цим займатися Павло Лазаренко, тоді – голова області»[1]. У результаті фірма ФК «Дніпро-96» – юридична особа команди – одночасно була одним з найбільших металотрейдерів України. Однак потім І. Коломойський захопився футболом і почав вкладати

[1] Геннадий Боголюбов: «Игорь Коломойский по сути своей лидер» // Фокус. – 7.10.2006.

кошти в розвиток спортивної інфраструктури клубу. Уже у 2011 р. Р. Ахметов так оцінював ситуацію: «У "Дніпра" великі можливості. Є власник, який багато інвестує і хоче, щоб команда гарно грала. До того, що робить футбольний клуб "Дніпро", я ставлюся з повагою... "Дніпро" та "Шахтар" є конкурентами. Чим сильніше ми конкуруємо, тим краще для українського футболу»[1].

А О. Ярославський (у 1990-х роках відомий як власник групи «Укрсиббанку») згадував, що розвивати харківський «Металіст» йому підказав той же Р. Ахметов: «Рінат заразив мене любов'ю до футболу. Раніше я не дуже цікавився спортом, а якщо й уболівав, то лише за "Шахтар". Ми з Ахметовим спілкувалися, я бачив, як він божевільно переживає за команду. Тоді я дивувався, як можна так нервувати. Пізніше він умовив мене подивитися на "Металіст", який тоді ще грав у Першій лізі. Каже: "Саньочек, подивись на "Металіст", тобі будуть аплодувати стадіони, будеш там півтора мільйона витрачати". Я так прикинув, що на це піти можна. У підсумку почав витрачати 30 млн на рік... Тоді я взагалі не уявляв, що таке футбол, але хотів допомогти Харкову здобути команду»[2].

Після 2004 р. майже кожен з клубів елітного дивізіону належав тій чи іншій фінансово-промисловій групі. Олігархи, зайнявшись футболом, почали розбудовувати інфраструктуру – у Донецьку, Дніпропетровську, Харкові за їхні кошти побудовано сучасні стадіони та тренувальні бази. Вони також вкладали кошти в розвиток дитячого футболу, що є природним, адже виховувати своїх футболістів дешевше, ніж купувати іноземних.

З 2007 р. у футбольному житті з'явились нові тенденції – елітний дивізіон став усе частіше розглядатися власниками клубів крізь призму бізнесу. Відповідно, у квітні 2008 р. створено Прем'єр-лігу з офіційною метою комерціалізації українського футболу.

Тенденції, подібні до футбольних, мали місце і в інших видах спорту. Наприклад, у баскетбольній суперлізі сім клубів належали різним «приватівським» компаніям, власником БК «Київ» був Д. Фірташ, БК «Азовмаш» – однойменне маріупольське машинобудівне підприємство, БК «Черкаські мавпи» – відомий бізнесмен та політик М. Бродський тощо. Тут також не обійшлося без конфліктів, унаслідок яких Вища баскетбольна ліга на певний час розпалася на дві організації.

Напередодні кризи 2008–2009 рр. спостерігалися тенденції до активізації великого бізнесу в хокеї на льоду. Наприклад, корпорація ІСД почала спонсорувати клуб «Сокіл», який перебував у занедбаному стані, однак через економічну кризу співробітництво припинено. В інших ігрових видах спорту, передусім через їх незначну популярність у населення, вітчизняні ФПГ менш активні, і їхня присутність менше афішувалася. Утім, і на початку 2010-х років місцева влада намагалася залучити великий і середній бізнес до «добровільно-примусового» спонсорування різних видів спорту. Іноді розвиток непопулярних або нерозвинутих в Україні видів спорту: кінного (наприклад, консорціум «Індустріальна

[1] Інтерфакс-Україна. – 19.12.2011.

[2] Ринат Ахметов: «У мамы был большой кошелек, а денег в нем никогда не было» // Сегодня. – 21.09.2011.

група»), гольфу (менеджмент ДАКХ «Артем») тощо був наслідком уподобань власників і керівників компаній.

Нарешті, слід зазначити, що комерційні інтереси підштовхували бізнесменів вкладати кошти й у розвиток спортивної інфраструктури, як у випадку створення гірськолижного курорту «Буковель» структурами, дотичними до групи «Приват». Хоча його потенціал для професійного спорту досить обмежений, але принаймні це дало змогу поставити у 2012 р. на найвищому державному рівні питання про можливість приймання Україною зимових олімпійських ігор.

Найвищим спортивним досягненням, яке стало великою мірою результатом «олігархічної» доби, стало проведення Україною спільно з Польщею чемпіонату Європи з футболу 2012 р. (Євро-2012). Рішення про це УЄФА прийняла у квітні 2007 р., що було з ентузіазмом сприйнято українськими бізнес-елітами. Адже проведення престижного європейського турніру давало імпульс для масштабних проектів з оновлення інфраструктури – спортивної, транспортної, готельної та ін. Однак через чвари всередині українського політикуму та економічну кризу 2008–2009 років графік України був зірваний. При цьому фінансово-промислові групи виконували свої обіцянки – зокрема були побудовані футбольні стадіони у Донецьку, Харкові, були деякі проблеми із добудовою стадіонів у Києві (тут причиною став корпоративний конфлікт між власниками ділянки поряд із стадіоном «Олімпійський», близьких до «Смарт-груп», та групою «Динамо» братів Суркісів) та у Львові (через нестачу коштів). Однак там, де була державна власність (насамперед аеропорти), ситуація склалася критична. Втім, в умовах стабілізації 2010–2011 рр. згаяний час вдалося надолужити, і у 2012 р. турнір відбувся на належному рівні.

За підсумками 2008 р. Україна впритул підійшла до того, щоб досягти рівня ВВП 1992 р. (табл. 34). Однак порівнюючи ситуацію навіть з країнами СНД, можна зробити висновок, що вона не демонструвала темпів зростання, щоб долати відставання країн пострадянського простору, не кажучи вже про розвинуті країни.

Таблиця 34

Темпи зростання ВВП України та країн СНД[1]
(наростаючим підсумком, 1992 = 100 %)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	74	76	82	89	90	77	80
Країни СНД	104	111	121	132	139	130	137
Розрив*	30	35	39	43	49	53	57

* Розрахунок автора.

Однак у тому ж 2008 р. ситуація докорінно змінилася. Історія того, як розгорталася криза в Україні у 2008–2009 рр., є свідченням недалекоглядності вітчизняних політичних та бізнесових еліт. У першій половині 2008 р. продовжувався тренд нечуваного зростання цін на основні позиції українського

[1] Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток. Наукова доповідь. – К., 2015. – С. 34

експорту (насамперед металопродукцію), а разом з ними зростав і оптимізм промисловців та урядовців. Вони не звертали уваги на обвал на американських та європейських фондових ринках, не зважали на сигнали про стагнацію в суміжних секторах економіки, зокрема в будівництві та секторі нерухомості.

Спекулятивне зростання обернулося у вересні 2008 р. різким падінням попиту на українську продукцію на міжнародному ринку. Вітчизняна металургія, яка приблизно 80 % своєї продукції відправляла на експорт, зазнала глибшого падіння порівняно з іншими країнами: світове виробництво сталі у вересні – листопаді порівняно з червнем – серпнем 2008 р. впало на 15 %, у Росії, Туреччині та США – на 23,5 %, а в Україні – на 43,6 %. Найбільш важким виявився листопад 2008 р. – вітчизняним підприємствам уперше від середини 1990-х років довелося призупиняти виробничий процес (табл. 35). Промислові компанії були змушені згорнути програми модернізації, зменшувати заробітну плату, вводити скорочений робочий тиждень, на порядку денному встало питання проведення масових звільнень робітників. Виникли проблеми з обслуговуванням валютних кредитів, узятих для технічного переозброєння підприємств. Паралельно розгорталася банківська криза, яка звужувала можливості для реструктуризації боргів та перекредитування.

Таблиця 35

Поквартальна динаміка ВВП України у 2007–2010 рр.
(%, до аналогічного періоду попереднього року)

	1 квартал	2 квартал	3 квартал	4 квартал	У цілому за рік
2007	110,6	109,7	104,4	108,9	107,6
2008	108,5	106,2	104,3	92,2	102,3
2009	80,04	82,7	84,3	93,3	85,2
2010	104,5	105,4	103,3	103,7	104,1

Джерело: Державний статистичний комітет України.

Держава запізнилася з антикризовою політикою, хоча Міністерство промполітики занепокоїлося ситуацією ще в серпні: наприкінці місяця під егідою Кабміну проведено нараду керівників міністерств і представників металургійних підприємств. Між іншим, вирішено звернутися до інших країн з ініціативою провести переговори щодо добровільного самообмеження випуску металу[1]. Утім, на найвищому політичному рівні робився вигляд, що світова криза Україну мине. Про це ще у вересні 2008 р. заявляла прем'єр-міністр Ю. Тимошенко, щоб заспокоїти населення. Коли підприємства почали зупинятися, уряд повернувся до використання традиційних методів підтримки галузі за рахунок державних монополій. У листопаді був підписаний «Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів та підприємствами ГМК», за яким, зокрема, знижувалися тарифи на залізничні перевезення, прискорювалося повернення експортного ПДВ, відкладалися терміни виконання інвестиційних зобов'язань. Ці заходи були доволі поверховими й могли лише пом'якшити падіння – уряд не був здатен

[1] Грищенко С. Українська металургія – 2008: успішний старт, криза та її уроки // Дзеркало тижня. – 14.03.2009.

компенсувати втрати на зовнішніх ринках, – а тому здійснювалися переважно з однією метою – ФПГ брали на себе соціальні зобов'язання не проводити масових скорочень робітників і вчасно сплачувати заробітну плату.

В ситуації кризи серед українських провідних ФПГ був виняток – група «Приват», їй пощастило. Дуже вчасно (у грудні 2007 р.) «Приват» продав більшість своїх металургійних активів російській «Євраз-груп». До угоди увійшли «Дніпропетровський метзавод ім. Петровського», «Дніпрококс», «Баглейкокс», «Дніпродзержинський коксохімічний завод», ГЗК «Суха Балка» та частка в «Південному ГЗК». За оцінками експертів, вартість угоди становила 1,7 млрд дол. США готівкою. До того ж «Приват» отримав сумарно 9,72 % акцій самої «Євраз-груп», тож вартість продажу сягнула 3 млрд дол. США. У квітні 2008 р. І. Коломойський назвав суму в 4 млрд дол. США, з яких 1 млрд був отриманий грошима, і повідомив, що велися переговори про продаж метактивів також з Р. Ахметовим, але той не був готовий заплатити грошима всю суму, а ставати акціонером у «Метінвесті» очільник «Привату» не захотів[1].

Безумовно, угода була вигідною для «Привату» – не лише у світлі значного здешевлення цих активів за рік, в умовах кризи (за оцінкою І. Коломойського, у 2009 р. їхня ціна була вчетверо нижчою, ніж напередодні кризи). Угоду І. Коломойський вважав реакцією на злиття метактивів «Смарт-груп» і «Метінвесту».

Проблем у промисловості додало й підвищення ціни на російський природний газ після газового конфлікту січня 2009 р. між Україною та Росією. Ситуація розгорталася так: 2 жовтня 2008 р. Ю. Тимошенко і В. Путін підписали меморандум про співробітництво у газовій сфері. За ним з 1 січня 2009 р. держави мали перейти на прямі взаємовідносини у газових поставках, без посередників. Щоб уникати конфліктів, було вирішено у трирічний термін перейти на формульне визначення ціни на газ. Крім того, передбачалося, що «Нафтогаз» і «Газпром» можуть спільно експортувати газ до Європи[2]. Деталі мали бути дороблені керівництвом компаній до кінця року. Тут варто звернути увагу, що переговори відбувалися на тлі декількох негативних процесів. По-перше, погіршувалися українсько-російські відносини внаслідок російсько-грузинської війни серпня 2008 р., намагання України отримати від НАТО ПДЧ у грудні 2008 р., проблем в гуманітарній сфері (каменем спотикання стала тема Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду) та ін. По-друге, з вересня 2008 р. в Україні спостерігався новий виток політичної кризи – правляча коаліція розпалася і політсили шукали нові конфігурації, основною з яких розглядалася широка коаліція БЮТ та Партії регіонів. Останнє повною мірою відповідало очікуванням Москви, однак у грудні 2008 року Ю. Тимошенко вдалося досягнути домовленостей з Блоком Литвина та частиною НУНС про утворення більшості. Тим самим Ю. Тимошенко, як і В. Ющенко, для Росії перейшла у табір опонентів. По-третє, Україна зіткнулася з різким падінням економіки через світову

[1] Ігор Коломойський: «Так, я – фанат Ющенка» // Укр. правда. – 2.04.2008.

[2] Тимошенко і Путін домовилися про постачання газу без посередників // УНІАН. – 2 жовт. 2008. – http://www.unian.ua/society/150438-timoshenko-i-putin-domovilisya-pro-postachannya-gazu-bez-poserednikiv.html

кризу, а це призвело до скорочення надходжень у бюджет, зростання боргів за споживання енергоносіїв, девальвації національної валюти. Відповідно, Україна перестала оплачувати поставки російського газу.

Незважаючи на цей комплекс проблем, напередодні нового, 2009 р. після важких переговорів з «Газпромом» українській делегації на чолі з головою «Нафтогазу» О. Дубиною вдалося досягти компромісної ціни. Ось як виглядала тогочасна ситуація на основі показань О. Дубини під час допиту у 2011 р. (у рамках кримінального провадження проти Ю. Тимошенко): «Наприкінці 2008 р. Тимошенко і Путін досягли домовленості про продаж "Газпромом" НАК "Нафтогаз" у 2009 р. газу за ціною 235 дол. (при вартості транзиту 1,8 дол. США. – *Авт.*); тим часом лобісти "РосУкрЕнерго" як альтернативу справді пропонували в "Газпромі" газ по 285 у.о.; 31 грудня 2008 року Олега Дубину, який очолював делегацію "Нафтогазу" в Москві, з переговорів відкликав особисто президент Віктор Ющенко; на початку 2009 року керівництво Росії запропонувало політичну ціну – 450 дол. за тисячу кубів, тому Олег Дубина не міг прийняти самостійно рішення про підписання контракту і звернувся до прем'єр-міністра Юлії Тимошенко; контракт у січні 2009-го було підписано за погодженням із нею – ціна 450 дол. стала базовою у формулі, але середня ціна газу на цей рік становила 228 дол.»[1].

В. Ющенко відкликав О. Дубину, оскільки вважав, що ціна на газ мала становити 204–210 дол. США/1 тис. куб. м і при цьому тариф за транзит російського газу мав вирости з 1,7 до 2,2 дол. США за 100 км прокачки 1 тис. куб. м[2]. 1 січня 2009 року В. Ющенко і Ю. Тимошенко виступили зі спільною заявою, у якій фіксувалася така позиція: «...на початку 2009 року ціна на російський природний газ для України на українсько-російському кордоні повинна складати $201 за 1 тис. куб. м, ставка транзиту територією України – не нижче $2 за 1 тис. на 100 км відстані»[3].

У відповідь «Газпром» заявив, що відкликає свою пропозицію у 250 дол. США і готовий відновити поставки лише за ціною 418 дол. США за 1 тис. куб. м. При цьому поставки газу в Україну були зменшені. А 4 січня російський газовий монополіст заявив ціну в 450 дол. США[4]. Як і за попередніх конфліктів, Україна продовжила відбір газу за рахунок транзиту. Для отримання юридичної основи для цього Господарський суд м. Києва визнав угоди про транзит з Росією (термін дії до 2010 р.) недійсними і заборонив «Нафтогазу» здійснювати перекачку. Таким чином, російський газ ставав фактично контрабандою.

На відміну від попередніх конфліктів, на цей раз геополітична ситуація була кардинально іншою – Росія перейшла до конфронтаційної стратегії відносин

---

[1] Бутусов Ю. Недостатня кваліфікація // Дзеркало тижня. – 28 квіт. 2011. – http://gazeta.dt.ua/POLITICS/nedostatnya_kvalifikatsiya.html

[2] Ющенко погодився максимум на 210 доларів // Укр. правда. – 1 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/1/3657365/

[3] Заява Ющенка і Тимошенко щодо постачання і транзиту російського газу // Укр. правда. – 1 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/articles/2009/01/1/3657030/

[4] Нова пропозиція «Газпрому» – $450 // Укр. правда. – 4 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/4/3658936/

із Заходом. Відповідно, вона не зважала на репутаційні втрати і, більше того, була готова йти навіть на фінансові збитки. Тож Москва намагалася головним винуватцем конфлікту зробити українську сторону. 6 січня «Газпром» повністю перекрив поставки через українську територію. Через це постраждали Болгарія, балканські країни, Молдова, Словаччина, частково Угорщина та Чехія. Європейська комісія ініціювала термінові переговори у Брюсселі. Однак Росія наполягала на тому, що, поки не будуть підписані контракти з Україною, про відновлення поставок й мови бути не могло, а за всі проблеми європейських споживачів рекомендувала подавати в суд на Україну.

9 січня «Газпром» почав говорити, що ціна на газ для України має становити вже 470 дол. США[1]. Неадекватність російської позиції була очевидною. Тому ЄС запропонувала принципово змінити схему – закупати газ на східному кордоні України і домовлятися з нею за транзит. У разі імплементації цього підходу Росія би втрачала важливий важіль впливу на Україну, тому погодилася на відновлення переговорного процесу і на відновлення транзиту в ЄС до підписання контракту з Україною. Натомість українська сторона, заявивши, що готова відновити транзит, поставила питання оплати Росією технологічного газу.

Газова криза могла перерости в гуманітарну і технологічну катастрофу в самій Україні. Особливо це стосувалося сходу країни, оскільки основні підземні сховища газу розташовані на заході. До мінімуму були зменшені внутрішні поставки газу промисловим споживачам, обмежене теплопостачання й населенню, там, де була технологічна можливість, теплові електростанції переводили з газу на мазут тощо. Водночас здійснювалася переорієнтація внутрішніх газопроводів на роботу в реверсному режимі, розроблялися плани переведення всієї газотранспортної системи на реверс газу – із заходу на схід. У політичній площині розгоралися взаємні звинувачення у корупції. В. Ющенка звинувачували в лобіюванні інтересів «РосУкрЕнерго» (зокрема, це зробив лідер КПУ П. Симоненко). На що президент публічно заявив: «Що стосується заяв, які пов'язані з начебто участю президента у цих газових, вибачте, вонючих схемах, то я хочу сказати одне. Ніколи ні я, ні моя родина не мали жодного відношення до того, що називається газовими справами»[2]. Ю. Тимошенко звинуватили (регіонал, лобіст «РосУкрЕнерго» Ю. Бойко), що вона лобіює компанію – нового посередника (FKRtt Universal Swissland), яка начебто пов'язана з І. Бакаєм та В. Медведчуком[3]. Наразі інший регіонал Н. Шуфрич, близький до В. Медведчука, назвав цю заяву «безвідповідальною провокацією»[4]. У свою чергу, прем'єрка називала винуватцями зриву переговорів Ю. Бойка, С. Льовочкіна і Д. Фірташа, а також

[1] Газпром вимагає від України платити 470 доларів // Укр. правда. – 9 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/9/3664498/

[2] Ющенко: я не брав участі у вонючих газових схемах // Укр. правда. – 13 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/13/3670465/

[3] Бойко: Тимошенко лобіювала газовий бізнес Бакая і Медведчука // Укр. правда. – 14 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/14/3672338/

[4] Шуфрич кинувся захищати Тимошенко від Бойка // Укр. правда. – 14 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/14/3672464/

В. Ющенка[1]. У цій внутрішній перепалці стали забувати про російську роль у конфлікті. Втім, прес-служба президента розповсюдила заяву заступника голови Секретаріату президента Р. Безсмертного, у якій, зокрема, було зазначено: «прем'єр-міністр України залишається "на гачку" у російських спецслужб, і це змушує її вдаватися до дій, які загрожують національній безпеці України»[2]. Пізніше текст був видалений з сайту Президента України, причому зі слів керівника головної служби інформаційної політики Секретаріату Л. Мудрак: «Ми просто вирішили зняти цю заяву. Це колективне рішення на рівні керівництва інформаційного блоку секретаріату президента»[3].

13 січня «Газпром» заявив про готовність частково відновити транзит і навіть здійснив пробну поставку, але при цьому обрав такий маршрут, який би блокував вже налаштовані реверсні поставки газу в Луганську, Донецьку, Одеську та частково Дніпропетровську області[4]. Тому транзит не було відновлено.

Розрядка наступила після переговорів Ю. Тимошенко і В. Путіна у Москві 16 січня. Транзит був відновлений 20 січня. Суть домовленостей була така:

- «Нафтогаз» та «Газпром» відмовлялися від посередників та переходили до прямих відносин;
- ціноутворення на газ мало відбуватися на основі формули, де частина показників прив'язана до цін на паливо на міжнародних товарних біржах, в основі було покладено вартість російського палива в 450 дол. США;
- ціна мала переглядатися щоквартально, на перший квартал 2009 р. мала скласти 360 дол. США, однак в середньому за рік ціна мала становити приблизно 230 дол. США;
- на 2009 р. Росія надавала 20 % знижки (тобто перехід на ринкову ціну став не трирічним, як передбачав меморандум жовтня 2008), у свою чергу Україна залишала тариф за транзит в 1,7 дол. США;
- Україна мала перейти на авансову оплату російських газових поставок та до неї вводилася жорстка умова «бери або плати» (тобто зобов'язання викуповувати певний обсяг газу);
- дочірня компанія «Газпрому» отримала частку в 25 % на внутрішньому ринку України.

Контракт був підписаний на 10 років. Навколо нього були й інші домовленості. Зокрема, «Газпром» переуступив за 1,7 млрд дол. США «Нафтогазу» 10,3 млрд куб. м газу, відправленого на адресу «РосУкрЕнерго», але не оплаченого (отже, за ціною 154 дол. США за 1 тис. куб. м). Отже, відбулася

---

[1] Тимошенко обвинуватила Фірташа, Бойка і Ющенка в зриві газових переговорів // Укр. правда. – 14 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/14/3671608/

[2] Політика Юлії Тимошенко свідчить, що вона залишається «на гачку» у російських спецслужб // Укр. правда. – 16 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/articles/2009/01/16/3676192/

[3] Банкова анулювала «наїзд» на Тимошенко // Укр. правда. – 16 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/16/3676576/

[4] Газпром знову хоче заморозити Донецьк, Луганськ і Одесу // Укр. правда. – 14 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/14/3671097/

деескалація міждержавного конфлікту. На 2009 р. Україна отримувала терпимі умови поставок газу, однак у подальшому це ставило українську економіку у важкі умови. Іншими словами, домовленості Путіна – Тимошенко надавали відносного спокою у газовому секторі до президентських виборів лютого 2010 р., однак у подальшому Росія отримувала можливість більшого впливу на Україну. Ймовірно, Ю. Тимошенко робила ставку на те, що у разі виграшу на виборах вона зможе досягти з В. Путіним більш сприятливих умов (що врешті-решт і був змушений робити терміново В. Янукович, який вже у квітні 2010 р. поновив газові угоди в обмін на низку серйозних поступок Росії).

У ході підписання нового газового контракту з Росією були певні процедурні порушення. Ю. Тимошенко була змушена затвердити директиви голові «Нафтогазу» О. Дубині, відмінні від директив В. Ющенка. Останній намагався використати це для зміни умов контракту, однак для цього у нього не було ні внутрішньополітичного, ні зовнішньополітичного ресурсу. Але президент наказав СБУ та Генпрокуратурі дослідити порушення (у подальшому ці епізоди стали основою для ув'язнення Ю. Тимошенко за президентства В. Януковича)[1].

На розвиток газових контрактів у команді Ю. Тимошенко відбувся ще один важливий конфлікт. Голова Державної митної служби України В. Хорошковський (на той час один зі співвласників впливового телеканалу «Інтер») відмовився оформляти газ, переуступлений «Газпромом» з «РосУкрЕнерго» на «Нафтогаз», оскільки, за первинними документами, він належав газовому посереднику. У підсумку В. Хорошковського звільнили і газ був переоформлений, але це підштовхнуло В. Хорошковського приєднатися до групи впливу «РосУкрЕнерго», і телеканал «Інтер» протягом передвиборчої кампанії 2009–2010 рр. проводив антитимошенківську інформаційну політику[2]. Більше того, В. Ющенко призначив В. Хорошковського заступником голови СБУ (а у 2010 р. президент В. Янукович призначив його головою спецслужби).

Газова угода погіршила стан української промисловості. Хоча уряд продовжив дію «Меморандуму про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів та підприємствами ГМК», флагманські галузі вітчизняної індустрії зазнали шкоди. Кон'юнктура світового ринку відновлювалася також повільно. Ситуацію ускладнювала політична боротьба напередодні президентських виборів – можновладцям не було діла до проведення ефективної антикризової економічної політики, пріоритет надавався соціальному популізму, а опозиція інколи діяла за принципом «чим гірше, тим краще».

Відповідно, провідні фінансово-промислові групи опинилися на межі банкрутства. Чи не найбільше порівняно з іншими ФПГ постраждали від економічної кризи 2008–2009 рр. трубні заводи «Інтерпайпу». Навіть у 2010 р.

---

[1] У Ющенка вже натравлюють на Тимошенко СБУ і ГПУ // Укр. правда. – 22 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/news/2009/01/22/3686440/

[2] Характерно, що під час публічного конфлікту Хорошковський оприлюднив інформацію, що Тимошенко намагалася викупити у нього акції «Інтеру», і прем'єрка це підтвердила, лише зауваживши, що вела переговори не «для себе», а для «іноземного інвестора». Див. Валерій Хорошковський: Усі люди для Тимошенко є ресурсом для споживання // Укр. правда. – 27 січ. 2009. – http://www.pravda.com.ua/articles/2009/01/27/3695055/

деякі виробничі цехи простоювали або були виведені з експлуатації. Через кризу були істотно зменшені темпи будівництва на території «Нижньодніпровського трубопрокатного заводу» нового електросталеплавильного підприємства «Інтерпайп Сталь», відомого також як «Дніпросталь»[1], з орієнтовною виробничою потужністю 1,32 млн тонн сталі на рік. Проект прогнозованою вартістю 610 млн дол. США мали закінчити до кінця 2009 р., але через кризу терміни будівництва були зміщені, а кошторис витрат зріс через підвищення вартості позикового капіталу. Крім того, були й суто політичні труднощі: прем'єр-міністр Ю. Тимошенко не лише не сприяла, а й заважала реалізації проекту, зокрема виникли проблеми із забезпеченням підприємства електроенергією. Зрештою мінімізувати негативний вплив на проект «Дніпросталь» особистого конфлікту «Пінчук – Тимошенко» допомогло посередництво голови Дніпропетровської облдержадміністрації В. Бондаря.

Утім, В. Пінчук не уникнув конфлікту навколо «Дніпросталі» і з місцевою владою, спричиненого не політикою, не кризою і навіть не корупцією, а глобалізацією. Річ у тім, що генеральний підрядник будівництва об'єкта італійська компанія «Даніелі» зазвичай для будівництва своїх об'єктів залучає робочу силу з країн Південно-Східної Азії, і для будівництва заводу в Дніпропетровську привезла робітників з Таїланду та В'єтнаму. Однак місцева влада різко виступила проти, адже в розпал кризи знизилася зайнятість населення, особливо в будівельному секторі. Після палких дискусій іноземні робітники, звісно ж, залишилися (інакше ще більше зросла б собівартість будівництва, а його темпи впали б), але при цьому збільшилася квота місцевих фахівців і будівництво продовжилося.

Ще одним наслідком кризи стало те, що вона підштовхнула українських олігархів до продажу окремих своїх бізнесів. Першим у черзі таких подій став продаж російським інвесторам контрольного пакета акцій корпорації «Індустріальний союз Донбасу», про що ЗМІ повідомили на початку січня 2010 р. – за декілька тижнів до президентських виборів. Для широкого загалу залишається невідомим, хто став покупцем, лише зрозуміло, що це російські структури. Показово, що в червні 2010 р. президент В. Янукович розповідав про плани зустрітися з українськими співвласниками ІСД, щоб нарешті дізнатися, хто насправді став їхніми партнерами. За прес-релізом компанії, групу нових співвласників ІСД очолив бізнесмен О. Катунін, свого часу співзасновник «Євраз-груп», а після продажу власного пакета акцій – засновник компанії Carbofer General Trading (Швейцарія), яка 2004 р. купила європейську металотрейдерську збутову мережу «Євраза». Утім, восени 2009 р., за декілька місяців до появи інформації про угоду з ІСД, ця мережа знову була продана «Євраз-груп». При цьому остання повідомляла, що їй не знадобилися великі кошти, оскільки Carbofer мала значні обсяги заборгованості (очевидно, за поставлений раніше метал). Отже, видається досить сумнівним, що інвестор, змушений продавати фактично за борги частину свого бізнесу, зміг викласти за контрольний пакет

[1] Технічні подробиці проекту «Дніпросталь» див.: Стасовский Ю., Кривченко Ю., Бабенко Г. Проектирование современных производств обработки металла давлением: учебник. – Днепропетровск, 2009. – С. 478–487.

акцій української корпорації велику суму: загальна сума угоди купівлі-продажу, природно, не озвучувалася, однак, за оцінками експертів, вона могла сягати до 2 млрд дол. США. Утім контраргументом може бути те, що в Європейському Союзі продукцією метпідприємств ІСД торгувала інша афілійована металотрейдерська компанія – Duferco, тож О. Катунін, відповідно, міг продати мережу «Євраза» як непотрібну.

Привертає увагу участь в угоді російського державного «Внешекономбанку» (ВЕБ), на рахунках якого й досі залишаються куплені російськими інвесторами акції ІСД. Більше того, банк скупив борги корпорації, зокрема перед українським «Промінвестбанком» (викупленим ВЕБ у вересні 2008 р.), і отже, мав досить вагомі важелі контролю та впливу на ІСД. Це та деякі інші аспекти породили версію, що справжніх нових власників контрольного пакета акцій ІСД варто шукати у вищому політичному керівництві Російської Федерації (наприклад, тогочасний прем'єр-міністр В. Путін був головою спостережної ради банку), аргументів на користь якої додали перипетії з продажем 50 % акцій іншого українського металургійного комбінату – «Запоріжсталі».

У травні 2010 р. експерти металургійного ринку отримали інформацію про можливу купівлю «Метінвестом» 50 % акцій меткомбінату «Запоріжсталь». Продавцем пакета мала виступити компанія Midland Resources (власники Е. Шифрін та А. Шнайдер), а вартість угоди оцінювали у близько 690 млн дол. США. Однак в останній момент, за 11 днів до закриття угоди, компанія-продавець, яка у попередній угоді зобов'язалась не вести переговори з третіми сторонами (а насправді вела їх паралельно з компанією Р. Ахметова), передумала й продала свої 50 % акцій «неназваним російським інвесторам» за 850 млн дол. США, при цьому виплатила 50 млн дол. США неустойки ахметовській компанії за зрив купівлі-продажу.

Важливо, що угода з купівлі 50 % акцій «Запоріжсталі» знову пройшла за участі ВЕБ, а також російської інвестиційної компанії «Тройка Діалог», і за повідомленнями ЗМІ, деякі аспекти угоди попередньо «обговорювалися в Кремлі». Примітно також, що акціонери «Запоріжсталі», які продали свою частку, були помічені в Адміністрації Президента України (вже тоді В. Януковича).

У питанні про «неназваних російських інвесторів» характерний момент: в інтерв'ю українським ЗМІ представники ВЕБ визнали, що «перебувають у процесі купівлі контрольного пакета акцій "Запоріжсталі", відмовившись назвати імена бенефіціарів – зацікавлених осіб». Більшість експертів сходилися на тому, що це ті ж самі особи, які купили 50-відсотковий пакет акцій ІСД. Судячи з усього, Р. Ахметов теж уважав саме так: уже у травні – червні одночасно з конфліктом навколо «Запоріжсталі» на підприємства ІСД були подані позови на суму 1,7 млрд грн щодо відшкодування боргів за поставки сировини, а також недобір законтрактованих обсягів залізної руди в період кризи (відповідно до укладених трирічних контрактів поставки відбувалися на умовах «бери або плати»).

Роботу з позовами проти ІСД активізували й інші дружні Р. Ахметову бізнес-групи. Наприклад, О. Ярославський домігся позитивного для себе судового рішення щодо виплати йому 67,3 млн грн за позовом проти «Дніпров-

ського металургійного комбінату ім. Дзержинського», який тягнувся ще з 2002 р. 27 червня 2010 р. з'явилася інформація про накладання судового арешту на майно корпорації. Задля недопущення судових приставів, якби вони з'явилися, у приміщенні заводоуправління меткомбінату терміново оголосили дезінфекцію та заблокували підходи до нього. Проте головна допомога надійшла від ВЕБ у вигляді кредиту на 300 млн дол. США, якими ситуація була залагоджена, – показовою є надоперативність російського держбанку у прийнятті рішення щодо кредитування.

Були й інші цікаві збіги. Саме в червні 2010 р. НАК «Нафтогаз України» обмежила постачання природного газу на підприємства ІСД через накопичені ними борги, через що той же «Дніпродзержинський меткомбінат» на два тижні зменшив обсяги виробництва продукції. Оплативши борги за газ, меткомбінати корпорації стикнулися з новими труднощами – гірничо-збагачувальні комбінати Р. Ахметова та «Південний ГЗК» (належить порівну співвласнику «Метінвесту» «Смарт-груп» і російській «Євраз-груп») засумнівалися в платоспроможності заводів, припинили поставки залізорудної сировини, і підприємства були змушені перейти на використання вторинної сировини. У наступні місяці гострота протистояння навколо «Запоріжсталі» спала й перемістилась у судову та корпоративну площини.

Боротьба за другу половину акцій «Запоріжсталі» розтяглася більш ніж на рік: лише в липні 2011 р. прес-служба «Метінвесту» повідомила про придбання компанією 50 % у інших співвласників групи «Індустріал», яка своєю чергою володіла 50 % акцій Запорізького меткомбінату (крім того, до угоди ввійшли пакети акцій Запорізького залізорудного комбінату, «Запоріжкоксу», «Запоріжвогнетриву»). За повідомленнями ЗМІ, бенефіціарами групи «Індустріал» були В. Сацький, І. Дворецький та А. Абдінов.

Загальну суму угоди «Метінвесту» та «Індустріалу» не розголошували, однак, за непрямими даними, вона склала 416 млн дол. США, при цьому за 30 млн дол. США компанія Р. Ахметова придбала опціон на купівлю ще 50 % групи «Індустріал». У серпні 2012 р. інтрига фактично була знята. «Метінвест» використав свій опціон і разом з іншими інвесторами став власником 50,0032 % акцій «Запоріжсталі». Оперативний контроль над підприємством перейшов до топ-менеджерів зі структур Р. Ахметова.

Паралельно з конфліктом навколо «Запоріжсталі» не менш детективний сюжет розгортався з іншим незалежним гравцем на металургійному ринку України – Маріупольським меткомбінатом ім. Ілліча. 26 травня 2010 р. у день закриття угоди між російськими інвесторами і Midland Resources щодо «Запоріжсталі» два представники невідомих кіпрських офшорних компаній зібрали прес-конференцію й оголосили, що викупили в інтересах певних «російських інвесторів» 100 % акцій компанії «Ілліч-сталь», яка контролювала 90 % акцій «ММК ім. Ілліча», і що угода відбулася з повної волі акціонерів української компанії.

Однак незмінний генеральний директор меткомбінату й один з його основних власників В. Бойко був здивований цією інформацією та спочатку заперечив сам факт перемовин з будь-ким. Згодом він заявив, що підприємство стало

жертвою рейдерського захоплення. Версія В. Бойка була такою: брокер, який відповідав за технічне переведення акцій «ММК ім. Ілліча» з однієї юридичної особи на іншу, перекинув їх на рахунки кіпрських офшорних компаній, які своєю чергою перекинули їх на інші компанії (тут явно далася взнаки корпоративна недорозвинутість маріупольського підприємства). У зворотному напрямі через російський «Внешторгбанк» перераховано 239 млн грн. Скільки при цьому отримав сміливий брокер – невідомо. Керівництво «ММК ім. Ілліча» – чи не останній осередок «червоних директорів» у галузі – було розгублене й навіть не знало точно, хто стояв за рейдерами, називаючи багатьох фігурантів – від української групи «Приват» до російської ФПГ «Базовий елемент» О. Дерипаски. Утім, однією зі згаданих кіпрських компаній керував І. Горн, який раніше брав участь у рейдерському захопленні Чорноморського суднобудівного заводу (м. Миколаїв) на користь «Смарт-груп» В. Новінського та був деякий час його топ-менеджером (а ще раніше працював на скандально відомого російського бізнесмена Л. Чорного, допомагаючи йому отримати контроль над українськими алюмінієвими активами). Однак влітку 2010 р. бізнес-партнер Р. Ахметова заперечив зв'язки з І. Горном, заявивши, що той давно був звільнений.

У цьому скандалі ВЕБ не згадувався, і мало хто пов'язував «неназваних російських інвесторів» «ММК ім. Ілліча» з «неназваними російськими інвесторами» ІСД і «Запоріжсталі». Називання рейдерами росіян могло бути й блефом, і спробою використати сприятливу зовнішньополітичну кон'юнктуру – навряд чи вже стане відомим, хто ж насправді стояв за рейдерами й у чиїх інтересах вони діяли.

Подальший розвиток ситуації був таким. «Білим лицарем» виступила компанія «Метінвест» Р. Ахметова, яка давно виявляла бажання купити «ММК ім. Ілліча». Щоб зробити аферу рейдерів недоцільною, компанії уклали угоду про постачання концентрату, коксу та залізної руди на 25 років вперед і на таких умовах, що будь-який недружній інвестор отримував би більше проблем, ніж вигід, від володіння меткомбінатом. Це змусило нових формальних власників «ММК ім. Ілліча» з Кіпру погодитися на повернення акцій і отримання назад своїх 30 млн дол. США, сплачених за підприємство.

Включення «ММК ім. Ілліча» до структури «Метінвесту» привело до перерозподілу акцій серед його акціонерів. В. Бойко отримав 5 % об'єднаної компанії, а пакети СКМ і «Смарт-груп» зменшилися відповідно до 71,25 % (з 75 % мінус 1 акція) і 23,75 % (з 25 % плюс 1 акція).

У 2010 р. «Приват» втратив вплив на «Південний ГЗК». Хоча «приватівська» частка була продана «Євразу» ще у 2007 р., оперативне управління зберігалося за конгломератом і здійснювалося в його звичному стилі; у квітні 2010 р. доволі несподівано відбулася заміна голови наглядової ради Г. Корбана, а потім і керівництва комбінату. Після цього в середині травня представника «Привату» Г. Боголюбова виключили з ради директорів «Євраз-груп». Із гірничорудних активів у «Привату» залишився Криворізький залізорудний комбінат (іншими співвласниками були структури, близькі до СКМ), оперативний контроль за яким здійснювали менеджери «Привату» (узимку – навесні 2010 р. «приватівські» структури використовували комбінат навіть для фізичного блокування роботи

«євразівського» ГЗК «Суха балка»), але постійно зберігалася загроза повторення «Криворізьким залізорудним комбінатом» долі «Південного ГЗК».

Групі «Приват» вдавалося зберігати свої позиції на метзаводі «Дніпроспецсталь», де її частка становила трохи більше 34 % акцій, а мажоритарний пакет належав російським структурам О. Бабакова та М. Воєводіна. Проте оперативний контроль залишався за «Приватом»: генеральний директор заводу В. Корнієвський, колишній керівник «Дніпропетровського метзаводу ім. Петровського», був «тимчасово» призначений під час переходу «Дніпроспецсталі» від В. Пінчука до нових власників, тому, щоб не допустити зміни керівництва, «Приват» блокував проведення зборів акціонерів. Урешті під контролем «Привату» залишався метзавод «Комінмет».

Через економічну кризу і загрозу банкрутства фінансово-промислові групи були змушені просити допомоги у держави, що закономірно знижувало їхній політичний вплив. Утім, напередодні президентських виборів 2010 р., коли шанси основних кандидатів – В. Януковича та Ю. Тимошенко – були рівними, зниження політичного впливу бізнесу було малопомітним, оскільки обидва кандидати намагалися максимально мобілізовувати всі наявні ресурси.

Ю. Тимошенко користувалася підтримкою «Індустріального союзу Донбасу» та «Феррекспо» К. Жеваго. Однак головну ставку прем'єрка робила на державні можливості, оскільки за умов кризи союзний бізнес не мав ресурсів, а той, що мав, – знаходився у команді її опонентів.

Щодо команди В. Януковича, то неформальний очільник групи «Приват» І. Коломойський дав у 2008 р. їй таку рельєфну оцінку: «Янукович і компанія – це усталена, добре структурована, згуртована й цинічна промислово-політична корпорація, яка переконана, що її інтереси вищі за інтереси країни та народу, що проживає в цій країні. Для неї влада – це і мета, і засіб, і вони ні перед чим не зупиняться на шляху до влади і для утримання цієї влади. Нехай впаде Україна, але залишиться Партія регіонів»[1]. Однак у 2009 р. під тиском кризи серед регіоналів відбувся конфлікт: промислове крило, зав'язане на реальний сектор економіки, не погоджувалося з підходом «чим гірше, тим краще». Промисловці виступали за пріоритетність якнайшвидшого виходу з економічної кризи (що передбачало об'єднання зусиль з конкуруючими політичними силами, насамперед з Ю. Тимошенко), а слабо пов'язана з реальним сектором економіки група Льовочкіна – Бойка (за ними стояв також підприємець Д. Фірташ) наполягала на реалізації популістських стратегій, орієнтованих на президентські вибори 2010 р. Апогей протистояння припав на березень 2009 р., коли Р. Ахметов і впливовий партійний функціонер В. Тихонов публічно розкритикували один одного, останній висловив невдоволення побажанням, висловленим донецьким бізнесменом урядові Ю. Тимошенко щодо швидшого виходу з економічної кризи. А. Клюєв, солідаризуючись з Р. Ахметовим, взагалі виступив за очищення партії: «На жаль, напередодні президентських перегонів вони (деякі однопартійці. – *Авт.*) дозволяють собі висловлювання, які продиктовані політтехнологами конкуруючих партій і спрямовані на ображання лідерів Партії регіонів, руйну-

[1] Ігор Коломойський: «Янукович мені особисто пропонував увійти в список Партії регіонів» // Укр. правда. – 31.03.2008.

вання її єдності»[1]. А народний депутат Н. Шуфрич ще жорсткіше вказав, що з лав партії мають піти ті, хто «плете інтриги». Хоча прізвища й не називалися, але критика явно спрямовувалася на групу С. Льовочкіна та Ю. Бойка. Інший впливовий регіонал Б. Колесніков категорично заявляв: «Ціна впливу Бойка та Льовочкіна – два депутатські мандати, які в них поки є... Якщо кожен, хто в Партії регіонів без року тиждень, продовжуватиме ставити власні інтереси вище від партійних, тому в партії робити нічого. А тим паче в президії Партії регіонів»[2]. У відповідь С. Льовочкін публічно заявив, що група А. Клюєва працює на користь прем'єр-міністра Ю. Тимошенко[3]. Загалом В. Янукович підтримав другу групу, реалізовуючи свою переможну виборчу кампанію багато в чому згідно з пропозиціями С. Льовочкіна (проте варто зазначити, що за підсумками 2009 р. українська економіка продемонструвала найгірші результати у світі – зокрема падіння ВВП становило 14,8 %[4]).

Щодо політичних стратегій інших фінансово-промислових груп, за підтримки «Привату» на виборах 2010 р. головним фаворитом став В. Янукович. Водночас складно точно сказати, чи підтримували І. Коломойський або його бізнес-партнери Ю. Тимошенко. У цьому контексті важливими є слова Г. Корбана, близького до групи бізнесмена. Відповідаючи на питання, чи була якась координація в «Приваті» стосовно надання підтримки комусь із кандидатів на президентських виборах, він відповів: «Кожен автономний, але, безсумнівно, певна координація існує. Причому ця координація не заважає кожному з нас мати власні політичні погляди»[5]. Так чи інакше, у ніч після другого туру президентських виборів І. Коломойський особисто приїхав у виборчий штаб В. Януковича в київському готелі «Інтерконтиненталь» привітати переможця.

Отже, В. Янукович був підтриманий переважною більшістю капітанів великого бізнесу, і це стало однією з передумов його перемоги у 2010 р. Це дало можливість стабілізувати ситуацію в економіці (див. вище табл. 35). Однак не давало ні бізнесу, ні країни якогось стратегічного виграшу: як видно з табл. 36, у 2011–2013 рр. в українській економіці спостерігалась стагнація, при тому що розрив з країнами пострадянського простору й надалі нарощувався. Фахівці Інституту економічних досліджень та політичних консультацій так описали динаміку української промисловості: «В 2007 році – останньому році перед початком світової фінансової кризи 2008–2009 рр. – частка промислового виробництва у ВВП складала більше 27 %. Ця частка дуже сильно скоротилася впродовж 2009 року до значення трохи більше 23 %. Після незначного відновлення у 2010 році, частка сектора продовжила довгострокове зниження, починаючи з 2011 року»[6].

---

[1] Інтерфакс-Україна. – 15.05.2009.

[2] Борис Колесников: «Цена влиянию Бойко и Левочкина – два депутатских мандата, которые у них пока есть» // Укр. правда. – 12.02.2009.

[3] Фокус. – 13.02.2009.

[4] Дані Державного комітету статистики України.

[5] Корбан Г.: «Креатив частіше за все я беру на себе» // Власть денег. – 23.11.2009.

[6] Радеке Й., Кірхнер Р., Науменко Д. Промисловий сектор України: Аналіз і останні тенденції. – К., 2014. – С. 2. – http://www.beratergruppe-ukraine.de/download/TN/TN_02_2014_ukr.pdf?PHPSESSID=89247f7844605f64bbc9327b8b45548a

Таблиця 36

Динаміка ВВП України та країн СНД[1] (наростаючим підсумком, 1992 = 100 %)

	2011	2012	2013	2014
Україна	84	84	84	79*
Країни СНД	143	148	151	153
Розрив**	59	64	67	74

* Без врахування окупованих територій.

**Підрахунок автора.

Подальші події продемонстрували повернення до форматів взаємодії держави-бізнесу, які були характерні для кінця 1990-х – початку 2000-х рр. Ретроспекція десятиліття показала, що українські фінансово-промислові групи ходили замкненим колом, бо в умовах гарної кон'юнктури світового ринку не мали достатніх мотивів для вдосконалення (принцип «бо ж і так усе гарно» змінився за кризи на «не до жиру – аби живу»). Однак, діючи (точніше не діючи) таким чином, дуже складно створити компанію зі стабільним розвитком, конкурентоспроможну на глобальному ринку, здатну стати «національним чемпіоном». Цикл завершився: фінансово-промислові групи знову стали «молодшими партнерами» вищого чиновництва. А останні натомість почали формувати «власні» або союзні собі фінансово-промислові конгломерати, інколи у стилі «дикого капіталізму» 1990-х років. І це стало основою для посилення авторитарних тенденцій, які призвели до подій 2014 р.

[1] Структурні трансформації в економіці України: динаміка, суперечності та вплив на економічний розвиток. Наукова доповідь. – К., 2015. – С. 34.

5.3. Україна у пошуках етнонаціональної стабільності

З огляду на події 2014–2015 рр. знов і знов актуалізується питання динаміки етносоціальних відносин у попередній період. Дискусії, які спалахують з цього приводу, часто апелюють до міфології існування «двох» Україн. Зацікавленість українських суспільствознавців у складних дихотомічних за своєю суттю українсько-російських взаєминах народилася разом із українською незалежністю. Натомість тривалий час на Заході, так би мовити, не помічали трансформацій, що відбулися в світі загалом, в ідеологічній царині зокрема, з тих пір, як Росія, позбавлена штучного концепту СРСР – першої в світі країни з позанаціональною/інтернаціональною державною доктриною, відправилася у вільне плавання розбурханим після краху світової соціалістичної системи світовим політичним океаном. За роки, які минули з того часу, не лише Україна, яка отримала тоді незалежність без війни і кровопролиття, як неочікуваний дар, а й Російська Федерація здолали величезну дистанцію від сподівань на розбудову громадянського суспільства і перетворення перебудови з комуністичного слогана на важіль будівництва нової демократичної Росії до сучасного визнання Й. Сталіна «ефективним політичним менеджером».

Зайвим буде казати, що трансформація політичного режиму в Росії справляла визначальний вплив на Україну, політична й підприємницька еліти якої найтіснішим чином залежали від східного сусіда. Слід зауважити, що процеси, які стрімко розгорталися на пострадянських просторах, періодично вибухаючи спалахами регіональних і міждержавних конфліктів, загостренням міждержавних відносин, стали справжнім викликом для західноєвропейських та американських суспільствознавців. На відміну від низки країн колишнього соціалістичного табору та Балтії, що швидко й рішуче засудили радянський досвід регулювання відносин «влада – суспільство», найбільш економічно потужні колишні складові СРСР (Білорусь, Казахстан, Туркменістан, Вірменія, Азербайджан) стали на шлях тривалих у часі і малопродуктивних коливань з приводу обрання стратегії суспільно-політичного руху. Низка з колишніх братніх республік доволі швидко зробили крок у бік формування авторитарних режимів, пройшовши через загострення регіональних конфліктів, зокрема й на національному підґрунті, й викинувши за свої межі тисячі біженців.

Але навіть на їхньому тлі курс України, попри видиму внутрішню стабільність, виглядав як безкінечна і доволі виснажлива маятникова хода між сходом і заходом. Власне, попри те що базові стратегічні орієнтири незалежної української держави були закріплені в низці законодавчих актів, зокрема й у Конституції (в редакціях 1996, 2004, 2010, 2013–2014 рр.), внутрішня напруга в суспільстві не згасала і не давала можливості жодній із політичних сил, що перебували при владі, врешті зробити вибір чи то на користь ЄС, чи то на користь Митного союзу.

Зрозуміло, що залежність політичної еліти від закордонних центрів влади і фінансування, з одного боку; незрілість суспільства, розмитість, неусвідомленість базових засад його відтворення, з іншого, давалися й даються взнаки. Перманентне «маятникове» коливання української політичної еліти між заходом і сходом знаходило тим часом пояснення у внутрішній культурній амбівалентності спільноти, що мешкала на теренах пострадянської України. Соціологічні дослідження впродовж років свідчили, що східняки й західняки не лише розмовляли різними мовами (російською та українською), а й мали відмінні політичні уподобання, були вірянами різних церков, орієнтувалися на відмінні культурні моделі, цивілізаційні й геополітичні центри, сповідували непримиренні й непоєднувані між собою історичні міфи та наративи, бачили не тільки минуле, а й майбутнє регіонів цілком інакше. Спостереження українських соціологів, що впродовж 1990-х років лише опановували західні методики вивчення суспільних настроїв, доволі просто екстрапольовані на західні соціологічні концепції, викликали до життя цілу низку тлумачень української суспільно-політичної дійсності межі тисячоліть і низку міфів про «націоналістичний» захід і «проросійський» схід.

В окреслених обставинах метафора «двох Україн», що називається, «вцілила в яблучко»: у чіткій зрозумілій формі інтерпретувавши винятковий зріз суспільно-політичних настроїв, вона надавала загалом непогане уявлення про два полюси (географічні, ідеологічні, мовно-культурні), уособленням яких вважалися Львів і Донецьк, але, як кожна абстракція, неминуче спрощувала складну дійсність, суть якої полягала у відсутності рішучого «вибору, який здійснює – і ніяк не потрапить здійснити – Україна, борсаючись ось уже десять років на фатальному цивілізаційному, культурному, геополітичному роздоріжжі»[1].

Соціолог В. Полохало наприкінці 1990-х років слушно називав пострадянське українське суспільство негромадянським[2]. Тогочасні його прогнози були несприятливими. Теоретично таке суспільство може перебувати у стані «стабільної стагнації» («стагнаційної стабільності») як завгодно довго – подібно до численних «негромадянських суспільств» «третього світу». Єдиною реальною партією у таких суспільствах є «партія влади», часом формально означена (як у Росії), часом (як в Україні) ні. Всі інші партії виконують головно декоративні функції, як, зрештою, декоративними є й інші квазідемократичні інституції та процедури. Жодна з таких держав не є правовою, тобто у кожній з них панівні режими дотримуються «демократичних» правил гри лише тією мірою, якою ці правила не несуть загрози їхньому пануванню.

Саме тому метафора «двох Україн» була радо підхоплена українським політикумом, більше того – доволі винахідливо вона експлуатувалася ним задовго до того, як набула яскравої публіцистичної форми. Внутрішня дихотомія суспільного існування України уміло використовувалася на кожних президентських

[1] Рябчук М. Дві України // Критика. – 2001. – № 10. – http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/arhiv/ryabchuk.htm

[2] Див.: Полохало В. Негромадянське суспільство за часів посткомунізму. – К., 1999; Полохало В. Негромадянське суспільство як феномен пострадянської України // Політична думка. – 1999. – № 4. – С. 23–35.

і парламентських виборах. На виборах 1994 р. Л. Кравчук позиціонувався як представник Західної і Центральної України, Л. Кучма – як представник і носій ідей та цінностей Східної. У 1999 р., за іронією історії, вже Л. Кучма виступав з «західних» і ліберальних позицій, а на сході йому опонував П. Симоненко. Апогей віртуального протистояння між заходом і сходом України припав на 2004 р., коли обличчями «двох Україн» виступили В. Янукович і В. Ющенко, а унаочненням – широко відома карта з трьома «сортами» України. На президентських виборах 2010 р. В. Ющенка як представника Західної України замінила Ю. Тимошенко, тоді як позиції єдиного кандидата від сходу міцно тримав В. Янукович. Врешті, результати останніх президентських виборів, де вперше за довгі роки президент був обраний у першому турі абсолютною більшістю голосів, презентували ту ж таки суспільно-політичну картинку. Щоправда, вона унаочнилася не в електоральній карті новообраного президента П. Порошенка, а в електоральній карті двох кандидатів, що посіли другі місця в президентській гонці. З затятою наполегливістю український виборець продемонстрував традиційний вже поділ України практично по Дніпру між електоратом С. Тігіпка та Ю. Тимошенко[1].

Аналізуючи свого часу цей феномен українського суспільного життя, Н. Степула дійшла висновку про відмінності «в цивілізаційних статусах двох частин країни... Якщо виборці заходу і центру в більшості усвідомлюють себе українцями і головними цінностями вважають державність України, її суверенітет, то у виборців сходу і півдня мотивації дещо інші. Ця друга частина містить у собі тих, хто в концентрованій масі не сприймає українську державність (великою мірою Крим, до певної міри – Одеса), й тих, котрі досі не вийшли з "льодовикового періоду" совєтськості (Донецька, Луганська, Харківська, Херсонська, Миколаївська області). Захід і центр – умовно кажучи, "українська Україна" – роками голосує на основі світоглядних, ідеологічних мотивацій. Образно – "за Україну, за її долю, за честь, за славу, за народ". Інша частина – умовно кажучи, "антиукраїнська Україна" (Крим, Одеса) – так само роками голосує на основі світоглядних, ідеологічних мотивацій. Але не проукраїнських. Щодо Сходу, особливо Донецької й Луганської областей, то ця "постсовєтська Україна" стало голосує винятково на основі соціально-економічних подразників...»[2].

Слід звернути увагу на слова, сказані Н. Степулою на завершення в прямому ефірі радіо «Свобода» 22 червня 2010 р.: «Дві України – це два цивілізаційні напрями – Захід і Схід, грубо кажучи, Європа – Азія; це дві ідентичності – українська традиційна і малоросійсько-імперсько-совєтська. Це різні ціннісні орієнтації, уявлення про майбутнє України, як і про такі фундаментальні речі, як демократія та авторитаризм. На цьому продовжують паразитувати окремі

[1] Див.: Біличенко С. На що схожа електоральна карта України // Укр. правда. – 2014. – 28 лип.; Рух на Схід. Підтримка українських партій на Сході і Півдні повільно, але неухильно зростає // Тексти.org.ua. – 8 жовт. 2010. – http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/48892/; Украина. Президентские выборы 2014 // Электоральная география 2.0. Политика на карте. – www.electoralgeography.com/new/ru/category/countries/u/ukraine

[2] Степула Н. Дві України? Три України? Одна Україна? // Радіо Свобода. – 8 лют. 2010. – http://www.radiosvoboda.org/a/1952233.html

українські політики найвищої ліги. Тільки ідеологія "антиоранжизму" дала змогу Партії регіонів показувати високі результати на кількох підряд виборах, зокрема цьогорічних президентських. Горезвісний "Сєвєродонецьк" був першою ластівкою початку інституалізації розколу країни»[1], – стали пророчими, попри те, що на той час розв'язання проблеми пов'язувалося із заявленою на одному з перших брифінгів програмою дій новообраного президента – В. Януковича.

Відмінний підхід до аналізу ситуації формувався в середовищі прибічників західних теорій націй і націоналізму. Підсумки наукових дискусій у цьому напрямку підвів Я. Грицак у своїй лекції «Хто такі українці і чого вони хочуть?»[2], прочитаній в межах проекту «Вільний університет» 17 лютого 2011 р. в Українському клубі Одеси. Головні тези доповіді найбільш відомого на Заході фахівця з новітньої історії України можна звести до такого: по двадцяти роках після проголошення української незалежності залишається неясним, моделлю якої нації – етнічної чи політичної – є сучасна Україна. Невизначеність простежується усюди, зокрема, й у Конституції 1996 р., де поняття «український народ» (етнічна модель) та «народ України» (політична модель) уживано вперемеш і ... без будь-якої логічної послідовності. Неясність конституційна відповідає неясності політичній: в Україні не втілено послідовно ані етнічної, ані політичної концепції нації. Тим часом насправді поділ на етнічні та політичні нації великою мірою є умовним. З одного боку, у світі є дуже мало чисто етнічних націй; із другого, – майже всі політичні нації формуються навколо одного чи декількох етнічних ядер.

Чи не першим на цю обставину звернув увагу видатний теоретик націоналізму Р. Брубейкер. У праці «Переобрамлений націоналізм» (1996) він запропонував новий погляд на нації та націоналізм. Центральне місце в роботі Р. Брубейкера посіла концепція «націоналізаторської держави». Таким чином він охарактеризував тип нових національних держав, що виникли на уламках старих імперій і керуються у своїй політиці такими принципами: існує титульна національність, що має право на цю державу; однак інтереси цієї національності у цій державі скривджено і/або загрожено; тому потрібні спеціальні дії, щоб подолати кривду чи загрозу; ці дії є виправданими задля торжества історичної справедливості; відповідно, формується мобілізація «знизу», щоб тиснути на державу заради запровадження відповідних змін; держава здійснює відповідні зміни у законодавстві та проводить політику так званої позитивної дискримінації титульної національності[3].

Націоналізм такої держави неминуче спричиняє негативну реакцію національних меншин – особливо тих, більшість співвітчизників яких мешкає за її кордоном і має власну державу. В більшості випадків держави-метрополії не

[1] Степула Н. Дві України? Три України? Одна Україна? // Радіо Свобода. – 8 лют. 2010. – http://www.radiosvoboda.org/a/1952233.html

[2] Грицак Я. Хто такі українці і чого вони хочуть // Критика. – 2011. – № 7–8. – http://krytyka.com/ua/articles/khto-taki-ukrayintsi-i-choho-vony-khochut

[3] Брубейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. – Львів, 2006. – С. 91–92.

залишаються осторонь цієї ситуації, схиляючи «свої» національні меншини повернутися у лоно своєї історичної батьківщини – при цьому бажано разом із територіями, які вони замешкують[1].

«Виглядає, що Брубейкерова модель набагато точніше пояснює те, що діється в Україні, аніж будь-які інші, – критично зауважував тоді Я. Грицак. – Маємо російське і російськомовне населення півдня та сходу України, яке опирається націоналізаторській політиці Києва і прагне якнайближче бути з Москвою. Існує, однак, одна річ, яка цю модель сильно підважує. За Брубейкером, російськомовна спільнота мала би стати сепаратистською і домагатися виходу з-під влади Києва. У незалежній Україні бачимо щось протилежне: замість іти від Києва, вона йде до нього, а навіть завойовує його – так, як це сталося 1994 року з перемогою Кучми та 2010-го з перемогою Януковича. У результаті маємо доволі парадоксальне явище: попри істотні мовні, регіональні та інші відмінності, Україна колеться, але не розколюється»[2]. Логічне пояснення цього парадокса, на думку Я. Грицака, полягало в тому, що всередині України йде не так протистояння між двома, українським і російським, націоналізмами, як вибір між двома ядрами, навколо яких має сконсолідуватися одна українська нація: галицьким («Україна львівського виробництва») чи донбаським, що є ніби дзеркальним відображенням першого. Донбас залишається виразно російськомовним. Донбас залишається регіоном, де україномовних за останні двадцять років не побільшало, а поменшало. Донбаська модель спирається на регіональну модель історичної пам'яті, із сильними запозиченнями з російсько-імперської, радянської та української. Зовнішня орієнтація Донбасу є не лише виразно антинатовською, а й антиєвропейською. Майбутнє України Донбас бачить радше у найближчому союзі з Росією.

Саме це, власне, і становило, на думку Я. Грицака, основну небезпеку для України, адже від 1991 р. «Росія є одинокою країною, від якої українці постійно чують, що українська незалежність – явище тимчасове, що українська держава не є життєздатною і що розкол України є неминучим», а «найновіші опитування показують безпрецедентний вибух національних почуттів саме у Росії – безпрецедентний порівняно і з усіма колишніми країнами комуністичного табору впродовж двадцяти років після падіння комунізму»[3].

Отже, славнозвісний конфлікт між «двома Україна́ми», будучи смисловим віддзеркаленням геополітичної напруги, був, власне, конфліктом не так між двома національними проектами (українським і російським), як між двома політичними проектами сучасного світу: між тим, який уважає, що нації та національні ідентичності є віссю сучасного світобудування, і тим, який так не вважає, залишаючись у своїй суті імперським. Слід із сумом констатувати, що концепція Р. Брубейкера таки виявилася ближчою до розуміння сутності

[1] Грицак Я. Хто такі українці і чого вони хочуть // Критика. – 2011. – № 7–8. – http://krytyka.com/ua/articles/khto-taki-ukrayintsi-i-choho-vony-khochut

[2] Там само.

[3] Там само.

етнополітичних процесів на пострадянських просторах, отримавши в подіях так званої східної (ще – російської) весни своє підтвердження на практиці. Втім, питань, що постають у контексті нинішньої ситуації на сході України перед гуманітаріями (соціологами, політологами, істориками та ін.), не меншає. Навпаки, в новому форматі геополітичної ситуації, нав'язаної нам Росією, постає безліч нових запитань, що вкотре актуалізують метафору «двох Україн»: наскільки сепаратизм Донбасу є національним за змістом і формою? Які механізми державної та громадської протидії може протиставити Україна, охоплена вогнем, виразній, надзвичайно агресивній іноземній ідеологічній експансії, що виступає чинником політичної дестабілізації й гальмування процесів сучасного націєтворення? Якою мірою контроверсійність радянської (пострадянської) та західноєвропейської концепцій націоналізму є безпосередньою передумовою і віддзеркаленням проблем у політичному діалозі «Захід – Схід» (не тільки в українському контексті, а й у контексті політичної дискусії «Захід [Євросоюз – США] – Схід [Росія]») стосовно українського питання в його новітній історичній версії?

Аби відшукати відповіді на ці, без перебільшення, життєво важливі для України питання, варто пильно придивитися до особливостей її етнокультурного поступу на етапі глобалізації та суперечностей, що його супроводжували.

Важливою подією початку XXI сторіччя став Перший всеукраїнський перепис населення (5 грудня 2001 р.), що дав можливість проаналізувати зміни в українському суспільстві за перше десятиріччя незалежності. За його даними, в Україні проживали представники близько 130 національностей та народностей. З них: українців – 37,5 млн осіб (77,8 %), росіян – 8,3 млн осіб (17,3 %), білорусів – 276 тис. (0,4 %), молдован – 259 тис. (0,5 %), кримських татар – 248 тис. (0,5 %), болгар – 205 тис. (0,4 %), угорців – 157 тис. (0,3 %), румун – 151 тис. (0,3 %), поляків – 144 тис. (0,3 %), євреїв – 104 тис. (0,2 %), вірмен – 100 тис. (0,2 %), греків – 91 тис. (0,2 %), німців – 33,3 (0,1 %). Інші етноси були представлені в Україні меншими групами (окрім ромів – 47 тис., азербайджанців – 45 тис. та грузинів – 34 тис.) та поодинокими респондентами[1].

Важливо, що Всеукраїнський перепис зафіксував в усіх областях кількісну перевагу українців. Найменшою питома вага етнічних українців була в АР Крим (24,3 %), найбільшою – в Тернопільській області (97,8 %). Найчисельнішими меншинами в Донецькій та Луганській областях були росіяни (відповідно 38,2 % та 39,0 %), у Чернівецькій області – румуни (12,5 %) та молдовани (7,3 %); в Одеській області – росіяни (20,7 %), болгари (6,1 %) та молдовани (5,0 %); у Закарпатській області – угорці (12,1 %)[2]. Найбільшу частку серед тих, хто не належав до етнічних росіян, а називав російську мову рідною, становили українці:

[1] Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – К., 2003.

[2] Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/ general/nationality/

в Донецькій області – 32,8 %, Луганській – 27,99 %[1], Одеській – 16,52 %[2]. Решта громад у регіональному розрізі складали незначний відсоток населення. З урахуванням дисперсного характеру розселення це становило суттєву перепону для розвитку шкільництва національними мовами.

Важливими з точки зору розробки засад етнонаціональної політики були зафіксовані переписом зміни пріоритетів мовної орієнтації. Особливістю етнонаціональної карти Донецької, Луганської, Закарпатської, Чернівецької та Одеської областей було те, що на їхній території мешкали етнічні меншини, які в межах окремих населених пунктів були домінантними групами; в межах адміністративних районів усіх областей (за винятком Герцаївського району Чернівецької області та Берегівського району Закарпатської області) співіснували українські за етнічним складом сільські громади та сільські громади етнічних меншин; румуни (Чернівецька область), угорці (Закарпатської область), болгари та росіяни (Одеська область) компактно проживали в окремих адміністративних районах відповідних областей, тоді як поселенська структура етнічних росіян Донецької й Луганської областей мала дифузний характер, який перетворювався на вагомий фактор регіональних міжетнічних взаємин на тлі значної частки російськомовних етнічних українців[3].

Окрім етнічних українців, українську мову, за даними перепису, вважала рідною така частка етнічних груп України: 71 % поляків, понад 22 % німців, понад 21 % циган, 17,5 % білорусів, понад 13 % євреїв, близько 11 % молдован. Росіяни в цьому переліку перебували на 14 місці з 3,9 % тих, хто визнав українську мову рідною. Російську мову серед неросіян рідною вважали 88,5 % греків, за ними йшли євреї – 83 %, німці – майже 65 %, білоруси – 62,5 %, татари – близько 59 %, грузини – понад 54 %, вірмени – понад 43 %, азербайджанці – близько 38 %, болгари – понад 30 %, гагаузи – близько 28 %, молдовани – близько 18 %, поляки – близько 16 %, українці – близько 15 %, цигани – понад 13 %[4].

Підходи до аналізу етнонаціональної ситуації в Україні та розуміння завдань етнонаціональної політики означувалися повільно й на тлі запеклої політичної

---

[1] Перепис населення. Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. Національність та мовні ознаки. 19A050501_02_044. Розподіл населення за рідною мовою, Луганська область (1,2,3,4). – http://database.ukrcensus.gov.ua/ MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp; Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. Національність та мовні ознаки. 19A050501_02_014. Розподіл населення за рідною мовою, Донецька область (1,2,3,4). – http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp

[2] Перепис населення. Національний склад населення, мовні ознаки, громадянство. Національність та мовні ознаки. 19A050501_02_051. Розподіл населення за рідною мовою, Одеська область (1,2,3,4). – http://database.ukrcensus.gov.ua/ MULT/Database/Census/databasetree_uk.asp

[3] Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – С.70–71.

[4] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – К., 2003.

боротьби. Влучно, хоч і саркастично її охарактеризувала А. Колодій: «Кидається у вічі бажання підтримати поширений стереотип про надзвичайне етнокультурне розмаїття України ("представники" 130 націй і народностей проживають у нашій країні!), який є звичайним пропагандистським штампом, що зберігся з радянських часів. Адже до цього переліку, який так і не був оприлюднений у всій повноті, увійшли поодинокі "представники" таких екзотичних або міфічних національностей, як малайці, козаки, скіфи та інше. Деякі гумористи або просто зденаціоналізовані люди (ні відсутності, ні подвійності національної ідентифікації ценз, звичайно, не передбачав) могли в такий спосіб просто пожартувати з державою. Але наші спеціалісти в галузі статистики або не знають, що таке "статистично вагома група", або виконують (менш чи більш усвідомлено) певне політичне завдання: утопити в міфі про неймовірне, більше, ніж у колишньому СРСР, або в нинішніх США та Канаді, культурне розмаїття справжні проблеми етнонаціонального розвитку»[1].

В той час, як управлінці за радянською традицією трактували націю як етнічну спільноту і не розрізняли понять «етнічний» та «національний», сама українська нація залишалася етнічною спільнотою. Пострадянська риторика дійсно й на початку XXI ст. визначала порядок денний етнонаціональної політики у державі, однак голоси експертів стосовно того, що українське суспільство не є не лише багатонаціональним, а й надміру розмаїтим в етнічному відношенні (бо дві найбільші національності – українці та росіяни разом становили 95,1 % усього населення проти 94,8 % у 1989р.[2]), – лунали все виразніше. Шість наступних за величиною груп (чисельністю від 300 до 100 тис. осіб) сумарно складали 1,5 млн населення (3,1 %). Вісім найчисельніших етносів (білоруси, молдовани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї) разом з росіянами та українцями складали понад 98 % населення. Ще вісім етносів (вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи) становили 1,1 %. Частка решти (116) етносів в населенні країни сягала 0,4 %[3].

Дані перепису 2001 р. засвідчили безпідставність звинувачень у насильницькій українізації. За десять міжпереписних років чисельність тих, хто вважав українську мову рідною, зросла на 2,8 %. Стосовно російської цей показник знизився на 3,2 %, позиції мов етнічних меншин опустилися на 0,4 %. Станом на 2001 р. українці посіли в переліку етнічних груп за відсотком людей, які вважають рідною мову власної етнічної групи, п'яте місце[4]. За таких обставин, як слушно підмітила А. Колодій, про посилення тиску українізації можна було говорити лише з певною мірою іронії.

---

[1] Колодій А. Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Львів, 18–21 верес. 2003 р. – К.: Стилос, 2003. – С. 135.

[2] Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2011 року. – К, 2003. – С. 14.

[3] Колодій А. Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри. – С. 137.

[4] Там само. – С. 141.

Окреслена ситуація давала підстави казати про нетиповий, за європейськими мірками, приклад країни з неповторними ознаками системи етнічних кордонів, наявність як дисперсних, так і компактних етнічних груп, що в поєднанні з критерієм чисельності робило неможливим впровадження принципів національно-культурної чи національно-територіальної автономії; упосліджений статус мови кількісно переважаючого українського етносу; збереження загрозливої асиміляційної інерції з боку етнічної меншини – росіян; диспропорції в розміщенні продуктивних сил у регіонах з домінуючою культурою (мовою) національної меншини, що робило їх вразливими з точки зору державної безпеки.

Водночас саме в незалежній Україні вперше за багато десятиріч були створені умови для безперешкодного розвитку низки етносів, які, попри всі складнощі, хоч і різною мірою ефективності, змогли ними скористатися. Найінтенсивніше процеси, які в історіографії звично окреслюють терміном «відродження», розвивалися в українському етносі, у болгар, греків, кримських татар, німців, поляків, румунів, угорців[1]. Звичайно, не йшлося про банальний старт від «точок замерзання» доби Великого терору та масових депортацій за національною ознакою, радше – про своєрідну реконцептуалізацію завдань етнозбереження на основі етнокультурного субстрату пізньорадянської доби. Втім, ознаки процесів етнокультурної модернізації були вражаючими: наприкінці 2008 р. в Україні діяло близько 1800 громадських організацій етнічних меншин, 39 з них мали всеукраїнський статус. Практичним механізмом реалізації державної політики щодо збереження етнічної самобутності національних меншин була державна фінансова підтримка етнокультурної діяльності їх громадських організацій. Низку документів було ухвалено задля сприяння діяльності національно-культурних товариств: розпорядження Президента України «Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств» від 21 вересня 2001 р.; «Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, релігій і церкви» від 23 вересня 2005 р. У законодавчій сфері зазначеному питанню були присвячені проекти законів України «Про внесення змін до Закону України "Про національні меншини в Україні"» від 4 вересня 2003 р.; «Про національно-культурну автономію національних меншин в Україні» від 14 вересня 2005 р. Указом Президента України від 19 квітня 2000 р. була створена Рада представників громадських організацій національних меншин України (діяла до 2006 р.), а після цього – Рада з питань етнонаціональної політики (2006–2010 рр.).

Окреслюючи доволі складну етнополітичну ситуацію в Україні, варто наголосити на одній обставині, яка перманентно справляла визначальний вплив на перебіг базових процесів націєтворення. Амбівалентність пошуків стрижня інтеграції обумовлювалася передусім не внутрішніми обставинами, як може здатися, а зовнішніми впливами. З одного боку, м'який але послідовний тиск Ради Європи, ОБСЄ на молоді незалежні держави, який особливо гостро відчувався

[1] Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2015. – С. 99.

саме у сфері гарантій мовних прав національних меншин, для забезпечення яких були потрібні чималі фінансові витрати, змушував Україну декларувати низку зобов'язань щодо етнічних меншин, які не могли собі дозволити навіть «старі» європейські демократії. З іншого боку, Росія робила все від неї залежне, аби за росіянами і надалі зберігалися позиції провідного гравця етнонаціонального простору України.

Парадокси проміжного становища України між модерним і постмодерним (євразійським та європейським) проектами, власне, і виступали базовою причиною не лише складності перебігу процесу націєтворення, а й ставлення до нього зазначених геополітичних гравців. Як цілком слушно зауважував М. Ожеван, «визначення певного стану як "модерного" означає можливість зіставлення суспільних реалій з ідеальною моделлю, тоді як в умовах переходу до "постмодерну" така модель зникає й виникають парадоксальні ситуації, коли розвинені країни проголошують себе носіями ідеальної моделі національної державності й водночас засуджують націоналістичні ідеології в країнах, що розвиваються, спрямовані на будівництво національної ідентичності і класичних держав національного типу, які відходять від запропонованої моделі. Труднощі практичної реалізації натуралістичного підходу до націєтворення виявляються одразу ж, коли в межах певної держави опиняється кілька народів або племен, дуже різних за своїм походженням, навіть якщо вони мають схожі природні корені цивілізаційного існування. Саме тоді на передній план виходять "конструктивісти" – будівничі політичної нації як штучного утворення, які міняють місцями складники у бінарній опозиції "нація – держава", вважаючи, що не нація створює державу, а навпаки – держава творить відповідну державну або політичну націю»[1].

Безпосередня близькість геополітичного гравця з однопорядковими проблемами і, як з'ясувалося, не подоланими імперськими амбіціями справляла потужний дезорганізуючий вплив на становлення ідентифікаційних засад українського суспільства. Політичним тлом для нескінченного коливання між західною та євразійською доктринами виступала перманентна зміна проросійських та проєвропейських президентів і прем'єр-міністрів, що перетворювали виснажливе змагання цивілізаційних пріоритетів на звичне явище суспільно-політичного життя. Побічним ефектом цього стала хронічна маргіналізація масової свідомості.

За даними спеціального дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова «Ідентичність громадян України: стан і зміни» (травень – червень 2007 р.), понад 90 % респондентів сприймали Україну як свою Батьківщину; 99,5 % бачили майбутнє свого регіону у складі України; 65,5 % були переконані, що відмінності між українськими регіонами не спричинять розпад країни; 61,9 % не погодилися з тезою про те, що західні та східні українці можуть вважатися двома різними народами (беззастережно підтримали цю думку лише 6,4 % опитаних). Громадяни України (за винятком

[1] Ожеван М. Українське націєтворення: зависання між модерном і постмодерном // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. – К.: НІСД, 2012. – С. 9.

Криму) виявляли високий рівень патріотизму, підтримували ідею єдності та територіальної цілісності України, пов'язуючи з нею своє майбутнє[1].

Водночас, за даними соціологічного дослідження «Ставлення до національної ідеї в Україні», проведеного компанією Research & Branding Group у травні 2011 р., більшість українців (68 %) стверджували, що в Україні в цілому не була сформована національна ідея; 21 % респондентів не визначилися з відповіддю; 12 % – вважали її сформованою. Щодо поняття «національної ідеї», то 12 % українців розуміли її як єдність усіх регіонів України, заходу і сходу; 6 % – як подолання бідності та об'єднання в ім'я зростання рівня життя; 6 % – як зростання національної самоідентифікації та національної гордості; 6 % – як збереження незалежності й територіальної цілісності. Відродження та збереження українських традицій відносили до національної ідеї 4 % респондентів; розвиток української мови та культури, любов до України – по 3 % опитаних; знання історії України – 2 %; об'єднання в ім'я відродження України та євроінтеграцію – по 1 %. Натомість 18 % наших співвітчизників відповіли, що в Україні відсутня національна ідея, 40 % – не змогли визначитися з відповіддю[2].

«Криза ідентичності не є стихійним лихом чи фатумом національної історії, вона є закономірним етапом становлення будь-якої нації під час її переходу до державно-політичної самоорганізації, що неминуче супроводжується певною уніфікацією та узгодженням правил, цінностей і символів. Відсутність сформованої спільної ідентичності, яка б поєднувала більшість громадян, не лише суттєво уповільнює поступальний розвиток українського суспільства, а й створює або критично посилює низку загроз національній безпеці країни»[3].

І все ж зміни на краще були наочними: впродовж 2002–2012 рр.[4] сумарна кількість громадян України, для яких День Незалежності України був «дійсно великим святом» чи «звичайним святом», зросла з 52,3 до 66,1 %; сумарна кількість громадян, для яких День Незалежності України таким не був, відповідно зменшилася із 44,5 до 31,5 %; незмінною залишилася кількість громадян, позиція яких окреслювалася як «важко відповісти» (3,2 % у 2002 р. і 2,4 % у 2012 р.), намітилася тенденція до зменшення кількості осіб з невизначеною позицією[5].

---

[1] Україна: політичні стратегії модернізації: зб. науково-аналітичних доп. – К.: НІСД, 2011. – С. 23.

[2] Отношение к национальной идее в Украине. – http://www.rb.com.ua/rus/projects/omnibus/7621/; див. також: Аза Л. Національно-просторова ідентифікація громадян України // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1. Аналітичні матеріали. – К., 2011. – С. 94–101.

[3] Україна: політичні стратегії модернізації: зб. науково-аналітичних доп. – К.: НІСД, 2011. – С. 25.

[4] Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва з 10 по 15 серпня 2012 року. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України. Теоретична похибка вибірки – 2,3 %.

[5] Соціологічне опитування: Як Ви ставитеся до свята – Дня Незалежності України? (динаміка, 2002–2012). – http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=321; Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської

Нові підстави щодо висновків про суперечливість процесу інтеграції надали результати опитування 2012 р. щодо розколу суспільства із відповідями на запитання «Чи існують між західними і східними регіонами України настільки глибокі політичні, мовні, культурні та економічні відмінності, що в перспективі вони можуть роз'єднатися і створити свої власні держави або ввійти до складу інших держав?»[1]. У 2007 р. позитивну відповідь на заході давали 10,9 % опитаних, негативну – 71,3 %; у центрі відповідно позитивну – 14,3 %, а негативну – 72,2 %; на півдні – 26,1 % і 56,4 %, на сході – 24,2 % і 59,9 %. Важко було відповідати чи не відповіли у зазначених регіонах відповідно 17,8 %, 13,5 %, 17,5 %, 15,9 %. Проаналізувавши результати, соціологи попереджали про зростання напруги (міжрегіональних суперечностей), що обумовлювалося як внутрішніми чинниками, так і втручанням ззовні (з боку Росії)[2].

Результати опитування Київським міжнародним Інститутом соціології показали, що в 2013 р. українську мову вважали рідною 60 %[3] громадян України. Наслідком маніпуляцій як мовним, так і регіональним фактором стала розмитість самоідентифікації значних верств населення. Моніторинги КМІС засвідчили, що з 72 % етнічних українців у Києві українцями себе визнавали 59 %, з 20 % росіян – тільки 11 %. Модуль подвійної етнічної ідентифікації обрав кожен п'ятий українець і майже кожний другий етнічний росіянин. Українську мову назвали рідною 42 % опитуваних, російську – 43 %[4].

На жаль, не лише сфера етнонаціональних відносин стала осередком генерування суперечливих, подеколи взаємовиключних процесів. Внаслідок безкінечного маневрування поміж заходом і сходом на поле перманентних, час від часу проголошуваних модернізаційних реформ (значною мірою імітаційних) перетворювався й культурний простір України. Всі сектори культурної сфери перебували в епіцентрі системної критики влади, опозиції, закордонних фінансових донорів, євроструктур і Росії, і всі ставали об'єктом неодноразових спроб оптимізації й покращення діяльності. У фокусі критики чимдалі більше потрапляла наука, що впродовж десятиліть працювала на зміцнення міжнародного іміджу країни. Кризові явища 1990-х років далися взнаки передусім на рівні масової свідомості. Висловлені стосовно науково-технічної діяльності зауваження авторів аналітичної доповіді «Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні» («Масова психологія в Україні перебуває під потужним впливом селянської традиції вважати більш суспільно корисною

консолідації української нації: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 26.

[1] Свободівці, радикали та «УКРОП» протестують перед ВР проти ухвалення змін до Конституції України в частині децентралізації. – http://ua.interfax.com.ua/ news/ political/286977.html

[2] Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 29.

[3] Київський міжнародний ін-т соціології: офіційний сайт. – http //www.kiis.com.ua

[4] Думки населення України щодо статусу російської мови та місця російської мови в освіті // Київський міжнародний інститут соціології. – 3 лип. 2012. – http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=58&page=32

фізичну, а не розумову працю. Між тим, саме у другій сфері діяльності відбувається творення ідей, пропозицій, розробок, здатних кардинально оновити характер усіх видів праці, у т.ч. і фізичної»[1]) ще більшою мірою віддзеркалюють сутність ментального провалля, що, завдячуючи падінню престижу освіченості, сформувалося за лініями «масова свідомість – стратегічні інтереси держави» стосовно гуманітарної царини.

Дослідження вітчизняних суспільствознавців констатували вкрай тривожні тенденції – в суспільстві відсутнє не лише розуміння прямої залежності між рівнем інноваційності економіки та рівнем життя її громадян, а й того, що суспільство вперед рухають не лише технічні інновації, а передовсім – ідеї. Такою була розплата України за десятиріччя залишкового принципу фінансування наукової й освітньої галузей.

Станом на 2013 р. Україна не демонструвала позитивної динаміки поширення інновацій, посівши 71-ше місце в опублікованому інноваційному рейтингу Global Innovation Index[2] 2013 р. від Корнельського університету, бізнес-школи INSEAD та Всесвітньої організації інтелектуальної власності WIPO. (В 2012 р. країна посідала 63-тє місце.) При цьому Україна була одним з лідерів за інноваційністю в групі 36 країн з середньо-низьким рівнем доходу[3]. І це – на тлі «цифрової революції», яка в основному закінчилася в Україні до 2005 р. З цього часу трендовим явищем стають соціальні мережі, що привели до появи якісно нових форм суспільної комунікації.

На початок 2009 р. порівняно з 1995 р. у всіх секторах науки тривало скорочення кількості кваліфікованих наукових кадрів. Впродовж 1995–2008 рр. воно становило 48,9 % (149,7 тис. осіб). Далі погіршувалася вікова структура дипломованих науковців, зайнятих в економіці. Серед кандидатів наук частка фахівців віком 31–50 років з 1995 р. по 2008 р. зменшилася на 6,8 %, склавши 43,4 %. Разом з тим, частка 61–70-річних кандидатів наук зросла на 6,6 %, а тих, які подолали 70-річний бар'єр, сягнула 7,8 %. Ще потужнішою була зазначена тенденція у віковій структурі докторів наук: у 1995 р. науковці, старші 60-ти років, становили понад третину від усього загалу (36,9 %), а в 2008 р. – 53,1 %. Група фахівців віком від 41-го до 50-ти років зменшилася до 13,6 %. Фактично ішлося про втрату здатності української наукової сфери до повноцінного кадрового оновлення. Значним залишався кількісний відтік науковців за кордон. За підсумками 2008 р., 50,0 % кандидатів наук, котрі виїхали за кордон, мали від 31-го до 50-ти років.

Економічні результати діяльності наукової галузі, крім того, свідчили про продовження економічної рецесії[4]. За висновками вітчизняних експертів, розвиток сфери попиту на високотехнологічну продукцію за підсумком 2011 р.

---

[1] Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013.

[2] Liendhart J. Hi-tech industries in the EU // Statistics in focus. – 04.11.2003. – P. 3–14.

[3] Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 35.

[4] Там само. – С. 66–67.

був практично тотожним показнику 2000 р. і становив 1,1 %. Разом з тим обсяг витрат на інновації впродовж згаданого періоду (2000–2011 рр.) збільшився у 8,1 раза, обсяг реалізованої промислової продукції – в 7,3 раза, наукоємність ВВП зменшилась в 1,5 раза. За часткою високих технологій Україна поступалася Угорщині та Польщі в 1,5–2 рази, основним країнам ЄС – у 2,5–3,1 раза[1].

За ініціативи групи вчених та за підтримки національного інформаційного пункту (НІП) України починаючи з 2006 р. було розпочато діяльність зі створення національних технологічних платформ (зокрема, платформи «Їжа для життя»). 27 квітня 2012 р. в Ужгороді було офіційно оголошено про заснування Української НТП «Агропродовольча» – першої технологічної платформи, створеної в Україні. Вона складається з 12 тематичних кластерів (очолюваних експертами-фахівцями) з організаційними і робочими групами, представниками зацікавлених політичних, наукових і промислових структур. За ініціативи Інституту проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича НАНУ розпочалася робота з формування Української науково-технологічної платформи (УНТП) «Передові матеріали і технологічні процеси їх отримання»[2]. Створення УНТП здійснювалося за фінансової підтримки Єврокомісії[3].

Втім, прикладів інноваційного наукового менеджменту, на жаль, замало. Натомість, згідно з підрахунками В. Перевезія, конкурси в аспірантури установ НАН України протягом останніх п'яти років заледве дотягують 1,17–1,4 особи на місце. Не рідкісним явищем стали недобори в аспірантуру по секції фізико-технічних і математичних наук, чия частка в загальній кількості запланованих місць в аспірантурі НАН України протягом 2010–2012 рр. становила 49,61 % (388 з 782 загальноакадемічних місць). У відділенні інформатики у 2010 р. на 55 місць претендувало 52 абітурієнта (94,55 % від потреби), а у 2012 р. на 49 місць – 42 (85,71 %). У 2008 р. кількість місць в аспірантурі перевищувала кількість абітурієнтів у відділенні ядерної фізики та енергетики (91,67 %), відділенні наук про Землю (92,31 %), відділенні механіки (96,3 %), відділенні фізико-технічних проблем енергетики (98,33 %). У 2008 р. 7 із 8 відділень секції фізико-технічних і математичних наук не змогли заповнити заплановані в аспірантурі місця (винятком стало лише відділення фізики і астрономії). В 2010 р. половина відділень секції не заповнили місця в аспірантурі. Черговий провал спостерігався у 2012 р. Загалом по академії план прийому було виконано на 95,14 %. Секція фізико-технічних і математичних наук при цьому показала не набагато нижчий результат – 94,59 %. П'ять відділень секції не добрали аспірантів, причому у

[1] Там само. – С. 70. Для порівняння, частка США в світовому обсязі високотехнологічного виробництва сягає 38,9 %, Франції – 3,9, Фінляндії – 0,8, Німеччини – 4,2, Ірландії – 0,9, Швеції – 0,9, Великобританії – 3,4, ЄС – 18, Японії – 10,8, Китаю – 12,2, Південної Кореї – 5 % (Там само. – С. 78–79).

[2] Солонін Ю. М., Гороховатська М. Я., Білан І. І., Смертенко П. С., Федорова Н. Є., Чернишев Л. І. Технологічна платформа «Передові матеріали і технологічні процеси їх отримання» як основа відродження передової ролі України в галузі матеріалознавства // Вісник НАН України. – № 4. – 2012. – С. 55–59.

[3] Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні: Аналітична доповідь. – К., 2013. – С. 95–96.

відділенні математики і відділенні інформатики рівень заповнення склав менше 80 %. Вперше за п'ять років недобір аспірантів стався у відділенні загальної біології (85,71 %) та секції суспільних і гуманітарних наук (98,34 %)[1].

Таким чином, за індексом престижності професія вченого в Україні, за даними 2007 р., з показником 0,343 посідала досить високе сьоме (у переліку з 31 професій) місце, поступаючись «міністру» (0,770), «керівнику банку» (0,708), «депутату» (0,653), «директору заводу» (0,584), «адвокату» (0,483) та зовсім незначно «підприємцю» (0,369) (1 – дуже високий престиж, 0,5 – високий, 0 – середній, -0,5 – низький, -1 – дуже низький)[2]. Цей показник вищий, ніж у Росії (за даними Центру досліджень і статистики науки Міністерства освіти і науки РФ (2005 р.), за рівнем престижності професія вченого посіла одинадцяте місце у списку з тринадцяти професій), однак нижчий, ніж у США та ЄС (професія вченого у списку найбільш престижних професій посідає друге місце після лікаря, випереджаючи інженера, міністра, архітектора, юриста, банкіра, бухгалтера, бізнесмена)[3].

Складна динаміка позначала розвиток освітньої галузі.

Впродовж 2000–2012 рр. спостерігалося зростання бюджетних видатків на освіту, викликане зростанням номінальної заробітної плати й прирощенням сектора вищої освіти. Частка освіти у витратній частині державного бюджету 2000 р. сягала 14,7 %, 2005 р. – 18,1, 2010 р. – 21,1, 2011 р. – 20,7, 2012 р. – 20,6, 2013 р. – 20,8 %. Відповідно частка у ВВП становила 4,2 %, 6,1, 7,4, 6,6, 7,0 та 7,3 %. Найбільше зростання бюджетних витрат припадало на дошкільну освіту (в 12 разів), на другому місці перебувала середня освіта (в 10 разів), на третьому – професійно-технічна освіта (у 9 разів), останньому – вища (у 8 разів)[4].

В 2000 р. стартувала масштабна реформа освітньої галузі: середня освіта стала 12-річною з 12-бальною системою оцінювання знань учнів. Втім, за цілком слушним зауваженням Г. Касьянова, жодних системних досліджень стосовно переваг та недоліків 12-річної загальної середньої освіти в Україні не проводилося[5].

Не лише кількісні чи хронологічні критерії освітнього процесу викликали стурбованість як експертів, так і суспільства. Сформована в 1990-ті рр. система управління освітою, адаптована до потреб перехідного пострадянського періоду, функціонувала на принципах вертикальної ієрархії, у якій кожний нижчий рівень відтворював організаційні схеми та моделі дії вищого. Ця система породжувала підсистеми неформальних зв'язків і взаємовідносин між різними її складовими на всіх рівнях ієрархії, натомість у ній були відсутні індикатори вимірювання

[1] Там само. – С. 243–245.

[2] Оксамитна С., Патракова А. Ієрархія престижності професій і занять // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 170–171.

[3] Ваганов А. Нужна ли наука для популяризации науки? // Наука и жизнь. – 2007. – № 7. – http://www.nkj.ru/archive/articles/11016/.

[4] Касьянов Г. Освітня система України 1990–2014. Аналітичний огляд. – К., 2015. – С. 5–6.

[5] Там само. – С. 8.

ефективності. Внаслідок цього вона набула ознак самодостатньої закритої системи, яка значну частину ресурсів витрачала на обслуговування документообігу та імітацію діяльності[1]. Слід наголосити, що становище і місце власне школи в цій системі залишалося упослідженим, а шкільне керівництво змушене було розпорошувати ресурс на виконання низки неформальних директив.

Згідно з експертним дослідженням[2], директори загальноосвітніх навчальних закладів нарахували дев'ятнадцять функцій, що не належали до сфери відповідальності школи (облік кількості дітей на території місцезнаходження навчального закладу, обслуговування запитів військових комісаріатів; допомога в наданні соціальних пільг, організація численних публічних заходів (фестивалі, конкурси); надання послуг з харчування, обслуговування надмірної звітності).

Найбільшої критики впродовж років зазнавала проблема невідповідності норм навчального навантаження санітарно-гігієнічним вимогам. В основній школі навчальне навантаження з 2004 по 2011 рр. зросло на 420 годин на рік – без будь-якого раціонального обґрунтування доцільності[3]. За даними дослідження Національної академії педагогічних наук України (НАПНУ), у 2013 р. середньодобова кількість уроків перевищувала гранично допустиме навантаження у молодших класах на 13–15 %, середніх – на 5–14 %, старших – на 15 %[4].

Болючим місцем діяльності школи залишалася проблема фінансування. Залучення до фінансування шкіл батьків створювало постійне джерело зловживань із благодійними внесками, найбільш кричущі з яких час від часу збурювали громадськість[5].

Запобіганню зловживанням та боротьбі з корупцією в освітній галузі було підпорядковане створення в 2008 р. електронної системи «Конкурс»[6] та запровадження зовнішнього незалежного оцінювання. У 2011 р. було створено Єдину державну електронну базу з питань освіти (ЄДЕБО)[7].

Віддзеркаленням непослідовних пошуків були неодноразові структурні й кадрові зміни на вищих щаблях управління освітою. У 2010–2011 рр. Міністерство освіти і науки, Вища атестаційна комісія (ВАК) та Міністерство у справах молоді та спорту були об'єднані в Міністерство освіти і науки, молоді та спорту. У 2013 р. Міністерство у справах молоді і спорту було відокремлено від МОН.

За підрахунками експертів, освіта залишалася найбільш витратним сектором державного бюджету, з надзвичайно низькою ефективністю вкладень,

---

[1] Касьянов Г. Освітня система України 1990–2014. Аналітичний огляд. – К., 2015. – С. 14.

[2] Управління освітою та шкільна автономія: погляд зі школи. – К., 2013. – http://issuu.com/irf_ua/docs/edu-2013-7-11_2/1?e=0/5324282

[3] http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/u-zmisti-shkilnoyi-osviti-mayut-vidbutisya-zmini-_.Html

[4] http://www.undip. org.ua/upload/tmp/Про зміст загальної середньої освіти.pdf

[5] http://iro.org.ua/public_html/js/tinymce/upload-files/_1._ERA_____2014.pdf

[6] www.vstup.info

[7] www.inforesurs.gov

а збільшення фінансування освітнього сектора супроводжувався скороченням персоналу й падінням якості освітніх послуг[1].

Бюджетна частка середньої освіти в 2000 р. сягала 36,2 %. У 2000–2013 рр. кількість учнів скоротилася майже на 40 %. Пересічні державні витрати на одного учня у середній освіті становили 7605 грн. Спостерігалися виразні територіальні диспропорції у фінансуванні: найдорожче обходилося утримання малокомплектних шкіл у сільській місцевості, тут вартість навчання в перерахунку на одного учня могла сягати 25 тис. гривень. На вищу освіту у 2000 р. припадало 32,3 %, у 2014 р. – 28,5 % бюджетних витрат. Обсяг фінансування вищої освіти в грошовій масі збільшився майже всемеро, навчання одного студента коштувало у 2013 р. 10 528 грн, при цьому принаймні половина витрат на навчання компенсувалася не державою (контрактна форма навчання). На дошкільну освіту у 2000 р. приходилося 11,1 %, у 2013 р. – 14,7 %. Дошкільну освіту фінансували переважно з місцевих бюджетів. Середній показник витрат у дошкільній освіті становив 7583 грн на дитину. Найменший обсяг фінансування припадав на професійно-технічну освіту. В абсолютних цифрах фінансування ПТНЗ у 2000–2013 рр. зросло в дев'ять разів (у перерахунку на долари США), сектор фінансувався переважно через центральний бюджет (з 2014 р. – через субвенцію на підготовку робітничих кадрів). В системі професійно-технічної освіти спостерігався найбільший середній показник витрат на учня (11 644 грн), при цьому кількість учнів скоротилася з 524,6 тис. у 2000 р. до 315 тис у 2014 р. Частка у зведеному бюджеті на профтехосвіту залишалася майже незмінною – 6 %[2].

Новим явищем освітньої системи стали приватні навчальні заклади (1 % від загальної кількості ЗНЗ). На 2013 р. функціонувало 199 шкіл (19 501 учень, 4360 освітян). Зростання приватного сегмента шкільної освіти припало на 1995–2005 рр., з 2006 р. він повільно зменшувався і забезпечував передусім запити заможних верств населення[3].

За висновками експертів абсолютно архаїчною залишалася система освіти дітей з особливими потребами. Україні гостро бракувало фахівців (корекційних педагогів, соціальних працівників, психологів). Існувала й проблема готовності педагогів та батьків співпрацювати з такими дітьми в межах загальноосвітніх навчальних закладів[4].

Не знімалося з порядку денного питання непоказного рівня оплати педагогічної праці, з яким безпосередньо було пов'язане неухильне старіння[5] та дефіцит кадрів. На 2014 р. середня зарплата вчителя становила 2542 грн (два місячних прожиткових мінімуми станом на жовтень 2014 р.), тоді як, відповідно

---

[1] Касьянов Г. Освітня система України 1990–2014. Аналітичний огляд. – К., 2015. – С. 18.

[2] Там само. – С. 19–20.

[3] Там само. – С. 24.

[4] http://eura.org.ua/?page_id=69

[5] В 2004–2011 рр. у середній освіті частка вчителів у віці 50–54 роки збільшилася з 11,7 % до 13,5 %. Частка вчителів вікової групи 55–59 років також збільшилася з 8,8 % до 10,5 %. У 2013 р. близько 17 % вчителів були пенсійного віку. – Див.: Касьянов Г. Освітня система України 1990–2014. Аналітичний огляд. – К.: 2015. – С.27.

до чинного законодавства, середня зарплата вчителів мусила б бути не меншою за середню заробітну плату в промисловості (4034 грн у 2014 р.[1]). Зниження якості підготовки учителів на тлі підупалого соціального статусу освітянської справи та низьких соціальних стандартів перетворювали проблему на замкнене коло.

Не меншало проблем у вищій школі, де тривало зростання мережі (передусім за рахунок невеликих комерційних закладів), яке супроводжувалося зниженням, а деінде і фіктивністю якості освітніх послуг. «Екстенсивний розвиток цього сектора зумовлювався як реальними потребами суспільства та економіки (розвиток комунікаційних та інформаційних технологій, реструктуризація економіки), так і кон'юнктурними чинниками, які мали штучний характер: схиблені уявлення про суспільний престиж вищої освіти та диплома, поява ринково привабливих спеціальностей (юристи, економісти)»[2].

Як і в середній школі, не вирішуваним лишилося питання низького рівня оплати праці, що генерувало решту проблем галузі, перетворюючи вищу освіту України на осередок хронічної стагнації. Згідно з вибірковим дослідженням доходів викладачів вишів, на вересень 2013 р. 43 % викладачів отримували зарплату менше 3000 грн[3]. Це у свою чергу позбавляло молодих викладачів бажання підвищувати свій науковий і педагогічний рівень, беручи участь у наукових форумах, навчанні та стажуванні за кордоном, генерувало корупцію та академічну нечесність[4].

Проблеми вищої школи впродовж років перебували у фокусі емоційної суспільної дискусії, практично всі уряди України заявляли свої програми докорінної перебудови галузі. Серед заходів, що можна вважати такими, що увійшли в практику життя, були: приєднання до Болонського процесу (2005 р.), запровадження зовнішнього незалежного оцінювання при вступі до вишів (2008 р.)[5], експериментальне запровадження університетської автономії (2006–2009 рр.), ухвалення нової редакції Закону «Про вищу освіту» (2014 р.). Втім, говорити про те, що за рахунок цих заходів вдалося досягти поставленої мети (наближення системи і якості освіти в Україні до європейських зразків), не доводиться: запровадження Болонського процесу в його українській версії перетворилося на імітацію, зовнішнє незалежне оцінювання значно зменшило корупцію при вступі до вишу, перевівши її на рівень навчального процесу (іспити, заліки), університетська автономія збільшила обсяг повноважень університетської адміністрації, але не сприяла розвиткові університетського самоврядування і спричинила низку локальних конфліктів у трудових колективах.

---

[1] http://index.minfin.com.ua/index/infl/?2014

[2] Касьянов Г. Освітня система України 1990–2014. Аналітичний огляд. – К., 2015. – С.34.

[3] http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/vykladannia-v-ukraini-poklykannia-chy-chorna-robota

[4] http://www.dif.org.ua/modules/pages/ files/1435401343_3596.pdf

[5] Розробка системи ЗНО розпочалася за Л. Кучми, а її запровадження тривало впродовж каденції шістьох урядів, трьох міністрів освіти і науки, загалом система створювалась і тестувалася майже 9 років.

Окреслена ситуація давала всі підстави для невтішного висновку: «Упродовж усього періоду існування незалежної України в освітньому секторі накопичувалися численні проблеми системного характеру... Значною мірою її нинішній стан є ілюстрацією розвитку за сценарієм path dependency (залежність від попереднього шляху), в якому інституційна модель, способи думання і дії попередньої системи постійно відтворюються в сучасних практиках. Розбіжність між суспільними очікуваннями та реальними результатами зростає і призводить до дедалі більшого незадоволення і недовіри»[1].

Системна криза освітнього сектора вітчизняної економіки, що загрожує в найближчі 10–20 років поставити Україну обличчям до загальнонаціональної виробничої та гуманітарної кризи, стала чи не найвагомішим викликом стосовно подальшого поступу країни. На жаль, слід констатувати: розуміння того, що проблема неефективного управління освітньою галуззю не може бути розв'язана без змін у загальнодержавній системі управління і реформи державного менеджменту, децентралізації і дерегуляції, а в широкому розумінні – докорінної перебудови принципів функціонування державних інститутів на всіх щаблях існування державного організму та перегляду принципів взаємодії/субординації секторів економіки, поки що відсутнє. Намагання вирішити поточні проблеми недофінансування галузі за рахунок тих чи інших режимів економії загрожує невідворотною деградацією і галузі, і країни загалом.

Додатковим дезорганізуючим фактором розвитку освіти було те, що час від часу вона ставала полем поборювання взаємовиключних ідеологічних доктрин, перш за все у вигляді «війн історичної пам'яті» та «мовних війн»: на зміну аж занадто емоційної проукраїнської риторики МОН часів каденції В. Ющенка з виразними акцентами на трипільську велич, козацьку славу та звеличення ОУН–УПА прийшла інша команда з виразною антиукраїнською й прорадянською риторикою. Врешті це призвело до студентської протестної кампанії та суспільного протесту, а найбільш помітним наслідком діяльності оновленого міністерства стало вилучення зі шкільних підручників історії згадки про Помаранчеву революцію та президентство В. Ющенка.

Динамічні зміни на початку 2000-х років відбувалися в сфері освіти мовами етнічних меншин. Як зазначалося, перепис 2001 р. відобразив зростання питомої ваги осіб з повною вищою освітою серед найчисельніших етнічних спільнот України: українці – 21 %, росіяни – 30, білоруси – 24, молдовани – 8, кримські татари – 18, болгари – 17, угорці – 9, румуни – 7, поляки – 20 %[2]. На тлі помітного зростання рівня освіченості всіх соціальних груп, порівняно з 1989 р., все ж зберігався колосальний розрив у рівнях освітньої мобільності дисперсних і компактних етнічних груп (молдовани, угорці, румуни), що закладало підґрунтя соціальної стагнації певних регіонів.

[1] Касьянов Г. Освітня система України 1990–2014. Аналітичний огляд. – К., 2015. – С.38.

[2] Рівень освіти населення – Всеукраїнський перепис населення 2001. – 2001.ukrcensus.gov.ua/results/education_population/

Болісною проблемою українського суспільства залишалася виразна асоціальність ромів, яким притаманний надзвичайно низький освітній рівень[1]. Школи, розташовані в своєрідних циганських «гетто», поступалися умовами та якістю освітніх послуг типовим закладам освіти. Нерідко циганські діти спрямовувалися до шкіл для розумово відсталих («спецшколи»), «спеціальних класів» тощо. Соціальні особливості ромського етносу позбавляли насправді районні та місцеві відділи освіти можливостей запровадити в їх середовищі повноцінну систему навчання, оскільки вона передбачає зацікавлену діяльну участь батьків в освітньому процесі. На жаль, громада відтворюється за іншими принципами, і діти в ній є передусім частиною общинного розподілу праці, а не об'єктом інвестицій у майбутнє. Отож, показники освіченості в їхньому середовищі порівняно з 1989 р. змінилися мало. В 2007 р. на Закарпатті лише близько 15 % циган мали загальну середню освіту, тоді як неповну середню – близько 85 %[2].

В решті етнічних громад України впродовж другого десятиріччя незалежності спостерігалася позитивна динаміка як розбудови національно орієнтованої освіти, так й інтеграції до загальнонаціональної освітньої системи. Варто наголосити, що національні освітньо-культурні товариства не лише активно лобіювали питання розбудови національної освіти, а й виступали діяльними партнерами влади, що, однак, не убезпечувало останню від критичного ставлення до її освітньої практики. Прикладом слугував текст звернення «Міжнаціонального форуму України» (2000 р.), адресований вищим органам державної влади, керівникам обласних та місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування. Серед іншого в ньому зазначалося: «На превеликий жаль, державна політика щодо розвитку національних спільнот відзначається переважно декларативним характером. Позитивні зрушення у цій сфері дуже часто залежать від доброї волі окремих керівників органів державної влади чи місцевого самоврядування, а не є проявом цілеспрямованої, виваженої державної політики. Це призводить до того, що національні спільноти змушені самостійно вирішувати свої проблеми, не відчуваючи істотної підтримки з боку держави. Досі не вирішеними залишаються питання забезпечення достатньої мережі освітніх закладів усіх рівнів, розвитку культур, функціонування мов, матеріальної підтримки організацій та засобів масової інформації національних спільнот»[3].

У регіональному розрізі претензії етнічних громад виступали потужним конфліктогенним чинником. В 2008 р. влада АР Крим схвалила «Регіональну програму розвитку загальної середньої освіти в АР Крим на період до 2010 року», що була наслідком напруги та перманентних конфліктів і унаочненням бажання досягти порозуміння з лідерами Меджлісу. Кримські татари прагнули

[1] За даними перепису 1989 р., по Закарпаттю вищу освіту мала лише одна особа, середню спеціальну – 0,3 %, загальну середню – 14,5 %, початкову – 83 %.

[2] Рівень освіти населення – Всеукраїнський перепис населення 2001. – 2001.ukrcensus.gov.ua/results/education_population/

[3] Історична освіта в полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України: матеріали міжнародного круглого столу (Київ, 14 липня 2010 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 33.

створити повноцінну освітню систему з національною мовою викладання – від дошкільних виховних закладів до вишів. Спроби вирішити проблему шляхом квотування (кілька десятків юнаків та дівчат здобували вищу освіту у вишах м. Сімферополя та виїжджали для навчання за кордон, насамперед до Туреччини) не мали далекосяжних наслідків.

Аналогічні програми запроваджувалися й на обласному рівні. 6 серпня 2010 р. Миколаївська обласна рада ухвалила цільову національно-культурну програму «Збереження та розвиток етнічної, культурної та мовної самобутності національних меншин у Миколаївській області» на 2010–2013 рр.[1] У 2002 р. Одеська облдержадміністрація дозволила складання вступних іспитів рідною мовою випускниками шкіл з молдовською мовою навчання. 29 лютого 2008 р. Одеська обласна рада затвердила Програму підтримки розвитку національних меншин та діяльності національно-культурних товариств Одеської області на 2008 р., у якій ухвалила проведення науково-практичних конференцій, засідань круглих столів, виступила на підтримку діяльності недільних національних шкіл[2]. У квітні 2002 р. на Івано-Франківщині було започатковане щорічне відзначення Міжнародного дня рідної мови та визначено план культурно-просвітницьких заходів з його підготовки і проведення[3]. При головах низки облдержадміністрацій діяли консультативно-дорадчі ради представників громадських організацій національних меншин (в Миколаївській області до неї увійшли представники 20 громадських організацій)[4].

Суттєву допомогу етнічним громадам, як на державному рівні, так і через громадські організації, надавали низка країн-метрополій. Так, у 2000 р. Посольство Греції в Україні профінансувало курси з вивчення новогрецької мови в Донецьку, проспонсорувало відкриття факультету новогрецької мови й літератури при Маріупольському державному гуманітарному інституті. Матеріальну допомогу грекам Донбасу надавали Всесвітня Рада греків зарубіжжя (УАЕ), уряд Греції, громадські організації та приватні особи. За їх сприяння в 2000–2003 рр. у Маріуполі було побудовано приміщення Грецького культурного центру. Міністерство освіти Ізраїлю організувало стажування вчителів і школярів м. Донецька. На основі міждержавних угод з Міністерством освіти Румунії випускники румуномовних шкіл мали можливість отримувати освіту у вишах країни, а вчителі шкіл, викладачі вищих навчальних закладів, вихователі дошкільних навчальних закладів України – підвищувати свій професійний рівень. В 2003 р. у вищих навчальних закладах Румунії навчалися 33 випускники з Чернівецької області[5].

---

[1] На Миколаївщині вперше прийнято обласну програму щодо розвитку національних меншин. – http:www.oga.mk

[2] Одеська обласна рада. – http://oblrada.odess

[3] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – К., 2004. – С. 132.

[4] На Миколаївщині вперше прийнято обласну програму щодо розвитку національних меншин. – http:www.oga.mk

[5] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – К., 2004. – С. 310.

Станом на 2002/2003 навч. р. справа забезпечення шкіл з мовами етноменшин підручниками виглядала таким чином: російських – 100 %, у болгарських – використовувалися навчальні посібники, надані міністерством освіти Болгарії, вітчизняним підручником для 2 класу школи були забезпечені стовідсотково; литовська недільна школа послуговувалася підручниками міністерства освіти Республіки Литва; підручники для кримськотатарської недільної школи були придбані за сприяння облдержадміністрації; підручники для татарської недільної школи було надано Республікою Татарстан. Школи з польською мовою навчання на Львівщині були забезпечені підручниками на 90 %, з російською мовою навчання – на 80 %. Загалом у школах меншин, крім вітчизняних підручників, використовувалася навчальна література Польщі та Російської Федерації[1].

2008 рік став етапним у модернізації освітнього процесу мовами етнічних меншин – нарешті були видані двомовні словники шкільної термінології (російсько-український та українсько-російський, угорсько-український та українсько-угорський, румунсько-український та українсько-румунський, польсько-український та українсько-польський, молдовсько-український та українсько-молдовський, кримськотатарсько-український та українсько-кримськотатарський), а також розроблено українсько-російсько-кримськотатарський тематичний словник «Ширше коло» та навчальну програму курсу за вибором «Кримськотатарська література» для 10 класу.

Вагому роль у коригуванні державної стратегії національної освіти відіграли національно-культурні товариства і рухи, що на кінець ХХ ст. перетворилися на впливового суб'єкта суспільно-політичного і культурного життя України. У 2000-ні роки в Україні працювало близько 400 організацій етноменшин: 29 з всеукраїнським статусом, інші – регіональні і місцеві. Представники 38 етносів мали свої організації. На базі деяких організацій виникали асоціації, наприклад «Асоціація єврейських організацій і общин», «Асоціація болгарських національно-культурних товариств та організацій», «Асоціація національно-культурних товариств України» тощо. Законодавча основа діяльності організацій меншин визначалася Законом України «Про асоціації громадян» та Законом «Про національні меншини в Україні»[2]. В лютому 2000 р. було утворено Всеукраїнський союз громадських організацій «Міжнаціональний форум України», керівником якого було обрано О. Свистунова. До складу Форуму увійшли понад 100 національно-культурних організацій[3].

Бурхливі процеси відбувалися в середовищі єврейської меншини, незважаючи на те, що її чисельність в Україні неухильно зменшувалася. В підоснові

[1] Пилипенко Т. Реалізація освітніх потреб представників національних меншин в Україні: стан, проблеми, перспективи // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації врахування міжнародного досвіду. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – С. 53–90.

[2] Євтух В.Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. – К., 2001. – С. 60.

[3] Свистунов А. Становление межнационального движения на Украине и задачи его развития // Інформаційний збірник з міжнаціональних проблем. Спец. випуск. Матеріали Міжнаціонального форуму України. – 2000. – № 2. – С. 5–8.

яскравої культурної динаміки перебувала як етнокультурна строкатість громади – євреї (йєгудим), євреї бухарські (ісрол, яхуді), євреї гірські, євреї грузинські, – так і високий рівень соціальної мобільності. Українські євреї створили понад 120 національно-культурних товариств, серед яких три мали статус всеукраїнських: «Єврейська рада України» (голова І. Левітас), «Асоціація єврейських організацій і громад України» (ВААД, голова Й. Зісельс), Всеукраїнський єврейський конгрес (ВЄК, президент В. Рабінович). У 1999 р. сформувалася Єврейська конфедерація (ЄКУ, співголови Ю. Звягільський, С. Максимов, Є. Червоненко), до якої увійшли ВААД, Єврейська рада та Об'єднання єврейських релігійних організацій України й Об'єднана єврейська громада України. Їхніми зусиллями було відкрито чимало єврейських шкіл, гімназій (як недільних, так і загальноосвітніх), окремих єврейських класів у школах Вінницької, Житомирської, Львівської, Одеської, Черкаської областей та Києва, традиційних таборів відпочинку. Єврейська мова викладалася як окрема дисципліна – її вивчали близько тисячі учнів. Діяли два єврейських театри в Києві – «Штерн» і «Мазлтов», 20 самодіяльних фольклорно-етнографічних та естрадних ансамблів[1]. Потужну культосвітню програму здійснював Єврейський фонд України. Тільки в 2003 р. в Україні близько 20 тис. членів общини було охоплено єврейською освітою, працювало 14 дитячих садків, 16 денних шкіл, 7 ієшив, близько 100 недільних шкіл[2].

Станом на 2002/2003 навч. р. налічувалося 13 загальноосвітніх навчальних закладів з кримськотатарською мовою навчання (3752 учня)[3]. В усіх загальноосвітніх навчальних закладах АРК вивчали рідну мову, зокрема як предмет і факультативно, 39 136 кримськотатарських дітей, або 83,3 %[4].

У 2005/2006 навч. р. в Україні функціонувало 2105 (10,2 % від загального числа) навчальних закладів, де навчання здійснювалося двома і більше мовами. Зокрема: 2032 українсько-російські, 29 українсько-угорських, 8 українсько-румунських, 5 українсько-молдовських, 2 українсько-польські, 2 українсько-болгарські, 21 російсько-кримськотатарський, 2 російсько-румунські, 2 російсько-молдовські.

У 2008 р. в АР Крим працювало 34 школи з трьома мовами (117 класів, 1365 учнів). Україна також мала унікальний досвід функціонування п'ятимовної школи. У старокримській школі навчання велося вірменською, болгарською, грецькою, російською та німецькою мовами[5].

Як і в попередні роки, школи етнічних меншин відчували гострий брак кваліфікованих викладачів. Проблема тим більше ускладнювалася внаслідок

---

[1] Багмет М., Ляпіна Л. Міжкультурна взаємодія громадських об'єднань етноспільнот України // Український центр політичного менеджменту. – www.politik.org.ua

[2] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – К., 2004. – С. 287.

[3] Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К.: Світогляд, 2005. – С. 127.

[4] Там само. – С. 127.

[5] Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність. – К.: ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 385.

високої собівартості підготовки вчителів для шкіл, де в масштабах України на 2005 р. навчалися 943 учня (польск.), 3127 учнів (молд.), 3472 (кримські татари). Фактично лише стосовно росіян (525 260 учнів) можна було говорити про окупність державних витрат. І все ж Україна йшла на них, зважаючи на суспільну значущість даного напряму. Частково проблему вирішували за сприяння закордонних партнерів.

Федеральним агентством з питань освіти міністерства освіти і науки Російської Федерації на 2008/2009 навч. р. було виділено для громадян України 50 стипендій на повний курс навчання та 5 – до аспірантури[1].

Педагогів для німецьких шкіл готували Дніпропетровський, Донецький, Сімферопольський, Прикарпатський національні університети, Київський національний лінгвістичний університет, Горлівський, Кам'янець-Подільський та Миколаївський педагогічні інститути; кримськотатарських – Кримський інженерно-педагогічний університет й Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського; румунських і молдовських – Ужгородський національний університет, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, Ізмаїльський державний гуманітарний університет; болгарських – Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Південноукраїнський педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Бердянський педагогічний університет, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили; новогрецьких – Київський національний лінгвістичний університет, Таврійський національний університет ім. В. Вернадського, Маріупольський університет; польських – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Львівський національний університет ім. І. Франка, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Дрогобицький педагогічний університет, Кам'янець-Подільський державний університет, Східноукраїнський, Хмельницький національні університети; російських – 12 вишів I–II рівнів акредитації та 34 виші III–IV рівнів акредитації в усіх адміністративно-територіальних одиницях України. У Запорізькому державному університеті був проведений набір слухачів для вивчення російської мови, 11 груп (149 студентів), з польської мови – 3 групи (51 студент), словенської мови – 2 групи (30 студентів). В 2010 р. Інститут філології КНУ ім. Тараса Шевченка вперше провів набір на навчання з вивчення білоруської мови. Іврит вивчався у Соломоновому університеті, жіночому педагогічному коледжі «Бет-Хана»[2].

---

[1] Зі свого боку, Міністерство освіти і науки України надало змогу 80 громадянам РФ безкоштовно здобувати освіту у вищих навчальних закладах України, із них – 50 місць для громадян Росії українського походження та 3 місця для навчання в аспірантурі.

[2] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – К., 2004. – С. 126.; Лазар Я.І. Національна політика України в освітній сфері (на прикладі польської меншини Прикарпаття). – www.nbuv.gov.ua; Балджи А.Я. Греческие хроники Украины: греческое национальное движение за последних 17 лет. Факты и комментарии. Публицистика. Интервью и репортажи. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовский рабочий», 2007. – С. 104–105.; Горобей Т.І. Освіта кримських татар: шляхи подолання труднощів // Відродження. Часопис. – 1999. – № 1. – С. 19; Статистичні дані щодо закладів культури, етнічних громад Буковини, національних меншин. – www.bukovina.biz.ua/pub;

Проблеми хронічно супроводжували видавничу справу. За даними Державної наукової установи «Книжкова палата України ім. Івана Федорова», в 2008 р. на одного мешканця України припадало 1,26 книжки, а в 2010 р. цей показник опустився нижче однієї книги (для порівняння – у європейських країнах ці показники вчетверо вищі за українські). Неухильно зменшувалися середні наклади технічної, природничої, наукової літератури, підручників для вищої та загальноосвітньої школи. Численні звернення вітчизняних видавців до органів влади стосовно стимулювання та захисту внутрішнього ринку, на жаль, не мали наслідків. Упродовж 2000–2013 рр. тривало витіснення українських видань російськомовними.

І все ж ентузіасти вітчизняної книги в надскладних умовах демонстрували високий рівень професійності й творчого підходу. У вересні 2006 р. у Львові відбувся Форум видавців, у рамках якого пройшов перший міжнародний літературний фестиваль, що об'єднав європейських і українських письменників. Подібні акції сприяли формуванню обличчя сучасного літературного життя, привертали увагу читачів до художніх творів і сприяли входженню вітчизняної літератури в європейський літературний контекст. Фестиваль став майданчиком літературних читань, дискусій, майстер-класів, презентацій, хеппенінгів, поетичних слемів (змагання поетів). На Форумі були презентовані «Синдром стерильності» Н. Сняданко, «Як я стала святою» Т. Малярчук, «Знак Саваофа» О. Ульяненка, «Біг Мак 2» С. Жадана, антологія української готичної прози «Піраміда», упорядкована Ю. Винничуком та ін.

Високохудожній рівень підходу до видання дитячої книги демонструвало видавництво «А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га», випускаючи неймовірні зразки видавничого мистецтва, які отримували визнання на світовому ринку. «Видавництво Старого Лева» друкувало перекладну дитячу класику та сучасних авторів (приміром, книги М. Савки «Корова кольорова» та «Чи є в бабуїна бабуся?», збірку «Казки Старого Лева»).

На думку мистецтвознавців припав якісно новий етап розвитку української літератури, який характеризується, з одного боку, збереженням і продовженням літературних традицій, з іншого – вибухом абсолютно нової, гранично різноманітної прози та поезії, представленої творчістю митців молодої генерації. Різноспрямований пошук, сміливі експерименти в змістовній, образній, композиційній сферах, у царині мови, тексту свідчили про внутрішню духовну і творчу розкутість, що стала надбанням культури часів незалежності. Бурхливий і стрімкий розвиток сучасної літератури виплеснувся за межі національної культури, а художні досягнення літераторів, про які свідчили численні міжнародні премії і нагороди, давали змогу говорити про феномен української літератури в європейському і світовому контекстах[1].

В Україні діють понад 40 тис. бібліотек, однак мережа публічних бібліотек постійно скорочується. В 32 % сільських населених пунктів їх взагалі немає. Характерною прикметою бібліотек є технічна застарілість: на одну публічну

Терентьєва Н.А., Балабанов К.В. Греки в Україні: історія та сучасність: навч. посібн. – К.: Аквілон-Плюс, 2008. – С. 83.

[1] Мистецтво незалежної України. – Х.: СПДФО Ізрайлев Є. М., 2007.

бібліотеку пересічно припадало 0,3 % комп'ютерів, доступ до Інтернету надавали 2,5 % публічних бібліотек, з них лише 0,8 % мали власний сайт, тільки 9 % сільських бібліотек були комп'ютеризовані. Щорічне поповнення фондів становило 1,6 % (норма відповідно до міжнародних стандартів – 10 %).

У доволі складній ситуації тривала робота музейників. Станом на 2011 р. в Україні діяло близько 5 тис. музеїв (для порівняння: в Польщі – 1075, Австрії – 1600, Великобританії – 1811, Канаді – 2500). 470 українських музеїв перебували у державній та комунальній власності. У фондах українських музеїв зберігалося близько 12 млн історичних пам'яток, але через брак експозиційних площ в основних експозиціях було представлено лише 3–5 % фондів. Варто зазначити, що в Україні тривалий час була відсутня програма розвитку музейної справи, зокрема її інформатизації[1].

Проте пошуки на шляхах оновлення музейної справи тривали. В 2006 р. за ініціативи В. Ющенка розпочалося створення художнього й музейного комплексу європейського рівня в Києві. Запланований як найбільший музейно-виставковий комплекс України, невдовзі «Мистецький арсенал» перетворився на потужний майданчик, де відбувалися резонансні культурні та суспільні події, арт-акції. В серпні 2009 р. тут експонувався проект De Profundis, що відтворив історію українського пластичного мистецтва. Влітку 2012 р. відбулася Перша Київська міжнародна бієнале сучасного мистецтва. Згодом музейний комплекс став майданчиком проведення постійних виставкових проектів, таких як «Книжковий арсенал» (з 2011 р.), «Арсенал ідей» (з 2013 р.). Останній, зокрема, розбудовувався як інноваційний освітній проект для дітей та підлітків, творча лабораторія, яка поєднує мистецтво, науку, винахідництво та інновації, як інтерактивний простір, що спонукатиме до творчих пошуків, дозволятиме в ігровій формі здобувати сучасні знання. На постійній основі в музеї діє експозиція «Древо України».

Переосмисленню базових засад музейної та виставкової справи сприяла участь України у всесвітніх мистецьких форумах та ознайомлення зі світовим досвідом. 2000 р. Україна вперше була запрошена взяти участь у Венеційській бієнале. В 2001 р. «Перший український проект» («Палатка») взяв участь у 49-й Венеційській бієнале. На 50-й бієнале Україну представляв проект «Жорна часу», 51-й – проект Миколи Бабака «Діти твої, Україно» (паралельно з офіційною експозицією під патронатом Віктора Пінчука проводилася виставка First Acquisitions («Перші придбання») українських художників Савадова, Михайлова, Цаголова та іноземних митців Філіппа Паррено, Навина Раваншайкула, Джун Нгуєна-Хацушибиї, Карстен Хеллера, Олафура Еліассона). На 52-й бієнале країну представляв Київський центр сучасного мистецтва PinchukArtCentre з експозицією «Поема про внутрішнє море», яка за оцінками британської газети Daily Telegraph стала однією з п'яти найцікавіших. В 2009 р. PinchukArtCentre представив у Венеції павільйон під назвою «Степи мрійників», створений І. Чичканом та М. Ясухіро. 54-та бієнале (2011 р.) стала майданчиком демонстрації

[1] Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – С. 51–52.

проекту Post vs Proto-Renessans Оксани Мась (водночас PinchukArtCentre представив виставку The Future Generation Art Prize @ Venice за участі дев'ятнадцяти художників з 18 країн, зокрема й українського художника А. Волокітіна). На 55-й бієнале 2013 р. демонструвалися роботи Г. Зіньковського, М. Рідного й Ж. Кадирової[1].

Як свідчить офіційна статистика[2], попри збільшення чисельності друкованих видань у рази, наклади зростали значно менше або, як у випадку з книжками і брошурами, катастрофічно знизилися. В 1990 р. було видано 7046 книжок і брошур загальним накладом 170 млн примірників, а в 2010 р. – 22 557 одиниць загальним накладом 45 млн примірників; журналів та інших періодичних видань у 1990 р. виходило 185 одиниць загальним накладом 166 млн, натомість у 2010 р. – 2822 одиниць загальним накладом 338 млн примірників; газет у 1990 р. було 1787 одиниць із середнім разовим накладом 25 млн примірників, у 2010 р. – 2347 одиниць із середнім разовим накладом 55 млн примірників. Натомість у рази зросли обсяги теле- і радіомовлення: відповідно з 60,1 і 112,4 години на добу у 1993 р. до 443,8 і 361,8 години на добу у 2010 р.[3]

З метою забезпечення прав національних меншин на отримання та поширення інформації своєю мовою, поглиблення процесів демократизації, міжнаціонального співробітництва і толерантності в суспільстві держава сприяла розвиткові і надавала матеріальну підтримку засобам масової інформації етноспільнот, виділяла ефірний час на державних теле- і радіоканалах. У 2001 р. річний обсяг передач мовами етноменшин на українському телебаченні становив 537,5 години, на українському радіо – 1205,4, на регіональних радіостанціях – понад 537 годин. У регіонах, де компактно проживали етнічні меншини, на базі державних телерадіокомпаній були створені спеціальні редакції, що працювали їхніми мовами. Так, Державна телерадіокомпанія «Крим» готувала й випускала в ефір передачі німецькою, вірменською, кримськотатарською, російською мовами, загальний обсяг яких сягав 1154 години на рік[4].

Рішення Національної ради з питань телебачення і радіомовлення (2005 р.) про те, що національні канали мають вести мовлення державною мовою, спричинило суттєве скорочення обсягів мовлення мовами нацменшин. В Одеській області припинили мовлення румунською мовою. Освітні проблеми етнічних громад висвітлювала Національна радіокомпанія України на «Українському радіо» (програми «Культура», «Здрастуй, Україно», «Голос Росії», «Асалям

---

[1] Сидоренко В. Венеціанські бієнале і проблеми сучасного мистецтва в Україні // Сучасне мистецтво. – К., 2004. – Вип. 1.; Сом-Сердюкова О. Венеціанська бієнале та український контекст // Сучасне мистецтво. – К., 2005. – Вип. 2.; У Венеції відкрилася 54-та бієнале. Україна представила панно з тисяч яєць // Кореспондент. – 2011. – 1 черв.; На 55-й Венеціанській бієнале відкрився Український павільйон // Кореспондент. – 2013. – 30 трав.

[2] http://www.ukrstat.gov.ua/

[3] Фадєєв В.Б. Пізньомодерний соціальний порядок та трансформації політичного життя // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. – К.: НІСД, 2012. – С. 97.

[4] Куц Ю.О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект. – Х., 2002. – С. 123.

алейкум», «Україна і світ»). Серед регіональних компаній, які вели мовлення для етнічних громад, слід відзначити Волинську, Донецьку, Житомирську, Закарпатську, Львівську, Одеську, Чернівецьку обласні державні телерадіокомпанії та державну телерадіокомпанію «Крим». Остання хоч і транслювала передачі сімома мовами, однак говорити про відповідність структури мовлення етнонаціональній структурі півострова не доводилося. Мовлення ДТРК «Крим» українською мовою сягало 37 %, російською – 56,5 %, кримськотатарською – 4,5 %, німецькою, вірменською, грецькою, болгарською – по 0,4 %[1].

Натомість варто відзначити тематичну розмаїтість передач Волинської ОДТРК, яка випускала телерадіоцикли «Мій рідний край», «Життя, історія, час», «Роки і долі», Донецької ОДТРК – програмами «ТВ поляків Донбасу», «Польська хвиля», «Сябри», «Україна – рідний край», «Культура народів Донбасу», «Діапазон», «Земляки», «Слово за слово», «Полонія», «До вас прийшла казка» тощо. Житомирська ОДТРК транслювала передачі «Єдність», «Слово польське», «Чеська світлиця». На хвилі Закарпатської ОДТРК лунали «Словенські погляди», «Словацький калейдоскоп». Обсяг мовлення українською мовою тут становив 70 %, угорською – 15,6 %, румунською – 10,2 %, словацькою – 3,1 %, німецькою – 1,1 %[2], що в цілому відповідало питомій вазі етнічних груп у населенні області. Актуальна інформація про етнонаціональні відносини регулярно подавалася Львівською ОДТРК у передачах «Слово про слово», «Хист», «Актуальне інтерв'ю», «Відкритий мікрофон», «Вже ранок», «Далеке і близьке»[3].

Станом на 2011 р. в Україні функціонували 15 загальнонаціональних, 5 регіональних та 210 місцевих каналів телевізійного мовлення, 15 загальнонаціональних, 8 регіональних каналів радіомовлення, 23 регіональних радіоканали та 301 місцевий канал радіомовлення. В системі Держкомтелерадіо України функціонували 24 обласні державні ТРК, державна ТРК «Крим», регіональні ТРК в містах Київ і Севастополь.

У країні було зареєстровано 3859 газет і журналів, 4630 видавців і розповсюджувачів друкованої продукції, з них: 1264 україномовні (935,7 млн примірників), 975 російськомовних (понад 2 млрд примірників). Упродовж 2012–2014 рр. зменшення державного фінансування газет мовами національних меншин призвело до зменшення кількості їх назв та річних накладів. Разом з тим на регіональному рівні проблема задоволення попиту на медійний продукт національними мовами вирішувалася доволі успішно. За інформацією Закарпатської ОДА, в області було зареєстровано 20 періодичних видань угорською (разом з дубляжами), 5 – російською, 3 – румунською, 4 – ромською, 4 – русинською, 2 – словацькою, 1 – німецькою, 49 – двома та більше мовами; у Чернівецькій області видавали 67 газет та інших періодичних видань мовами національних меншин, за сприяння обласної державної адміністрації для представників на-

[1] Грицай С. Розвиток системи телерадіомовлення національних громад в контексті сучасного інформаційного простору України // Матеріали Всеукраїнської конференції «Міжнаціональні взаємини в Україні: питання інформаційного простору» (Київ, 14 лют. 2006). – К., 2006. – С. 43–44.

[2] Там само. – С. 43.

[3] Там само. – С. 44–45.

цменшин було створено веб-сайт «Буковина толерантна»[1]. Закарпатська обласна держтелерадіокомпанія транслювала майже 513 годин телеефіру та 325 годин радіоефіру на рік угорською, словацькою, німецькою, ромською, русинською та румунською мовами; Чернівецька обласна державна телерадіокомпанія надавала для передач румунською мовою 122 години телеефіру та 292 години радіомовлення на рік; обласна державна ТРК Одещини готувала передачі болгарською, молдовською та гагаузькою мовами в обсязі 114 годин теле- та 120 годин радіопрограм на рік[2].

Чинний до 2015 р. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» (1993 р.) з вимогою поширення україномовного продукту в обсязі не менше 50 % ефірного часу сприяв позитивній динаміці україномовних передач. Однак представниками правлячої політичної сили було ініційовано зміни до закону, за якими квоту україномовлення було зменшено до 25 %. Крім того, вилучено норму про те, що в радіопрограмах український музичний продукт повинен становити не менше 50 %.[3]

Слід додати, що вітчизняний теле- й радіоринок не витримував, на жаль, жодної конкуренції із російським інформаційним ресурсом. Не почутими, на жаль, залишилися й попередження науковців стосовно відповідних загроз українському національному суверенітету. А між тим вплив телебачення на перебіг суспільних процесів та стан суспільного організму, як засвідчили події 2013–2014 рр., колосальний і неухильно зростає. В чиїх руках перебуватимуть телекомпанії, які ідеї вони поширюватимуть? – нині ці питання виходять далеко за межі банального інформування, розваг та відпочинку. В сучасному світі телебачення перетворилося на потужний інструмент конструювання масової свідомості, формування життєвих стандартів та ціннісних орієнтацій. Крім того, як слушно зауважив Б. Дубін, «телебачення "протезує" невтілені форми громадської участі, соціальної солідарності (клуби за інтересами, асоціації й союзи, форми самоорганізації споживацької чи дозвільної поведінки, нарешті, реальні політичні партії), створюючи цілі сфери суто візуального життя, віртуально-телевізійної реальності, що зачаровує глядачів своєю немовби доступністю, ілюзією присутності»[4]. Телебачення XXI сторіччя формує базові уявлення про зовнішній світ, відбираючи функції соціалізації у родини, друзів, навчальних закладів, решти джерел інформації. Отож, легковажити станом цього інструменту суспільної інженерії просто неприпустимо.

Те, що російськомовні ЗМІ нерідко виступали рупором проросійських імперських настанов, активізуючись у роки парламентських і політичних криз,

---

[1] На території Буковини усі конституційні права нацменшин захищені, – Віра Китайгородська / Чернівецька обласна державна адміністрація. – 17.12.2014. – http://oda.cv.ua/news/na-teritorii-bukovini-usi-konstitutsiini-pravanatsmenshin-zakhishcheni-vira-kitaigorodska

[2] Державні ТРК транслюють програми мовами національних меншин. – http://www.kmu.gov.ua/ control/en/publish/article?art_id=245869726&cat_id=248446163

[3] Національний суверенітет України в умовах глобалізації: Національна доповідь. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – С. 49.

[4] Дубин Б. Интеллектуальные группы и символические формы: Очерки социологии современной культуры. – М.: Новое изд-во, 2004. – С. 193.

не було секретом. Так, у лютому 2004 р. «Чорноморські новини» зауважували: «Кримські ЗМІ стоять переважно на проросійських позиціях. Причому ведуть себе агресивно щодо України, цькують все українське, заперечують державність України, виступають за приєднання Криму до Росії, надають шпальти для антиукраїнських виступів російських політиків»[1].

З висоти сьогоденного гіркого досвіду усвідомлення ролі телебачення у формуванні масової свідомості, попередження громадських та культурних діячів (повсякчасні й розпачливі) про загрозу надмірного захоплення рейтингами й рекламними надприбутками виглядають ще більш печально. «Російська штучно створена й диригована телебаченням політична реальність впливає і на Україну: тутешні кабельні мережі транслюють більшість провідних російських телеканалів, і їх дивляться переважно задля розважальних програм. Основний телевізійний контент російського виробництва на українських каналах – телесеріали, мильні опери та старі радянські фільми. Художні фільми сучасного російського ТБ про війну (Велику Вітчизняну/Другу світову, афганську, чеченську) та інші різновиди насильства (кримінальні та тюремні фільми) ностальгійно відживлюють спогади про радянські часи, транслюючи старий добрий набір солдатських цінностей, часто доповнений мотивами містики або фетишизованою релігійністю. Ідеться не про будь-яку релігію або релігію per se, а винятково про Російську православну церкву, яка в масовому кінематографі постає радше у формі морального націоналізму: створений задля цього набір кліше наголошує загальний мотив повернення до "наших власних споконвічних" православних цінностей»[2], – писали з цього приводу О. Богомолов та О. Литвиненко.

Тож, інформаційний наступ на засади українського суверенітету тривав безперешкодно, тим часом як київська влада воліла не зважати на зростаючі загрози і поглиблювати «українсько-російське співробітництво» в даному напрямі. Впродовж 2010 р. на українських каналах вийшла низка телепередач спільного виробництва, що оспівували «відновлене російсько-українське братерство».

Як цілком слушно зазначали О. Богомолов та О. Литвиненко, в українських умовах дискусія на тему «інформаційної безпеки», яка з року в рік загострювалася, набула якісно відмінного від американського та європейського тлумачення цього поняття (як захищеності інформаційних ресурсів та інфраструктури). Йшлося передусім про контроль та управління інформаційним простором[3]. Після Майдану-2004 українська влада змушена була засвідчувати своє прагнення контролювати внутрішній інформаційний простір, хоч і робила це шляхом безсистемних заборон (вилучення телеканалів «Россия» та «ТВ Центр» з кабельних мереж у 2008–2010 рр.). У 2009 р. було ухвалено «Доктрину інформаційної безпеки України», що значною мірою калькувала російський відповідник 2000 р.

В тогочасному дискурсі української інформаційної безпеки симптоматично віддзеркалювався архаїзм етнократичності, вирваної з контексту глобального

[1] Чорноморські новини. – 2004. – 19 лют. – № 16 (20214).

[2] Богомолов О., Литвиненко О. Російська м'яка влада в Україні: і слово, і діло // Критика. – Рік XVI. – Число 1–2 (171–172).

[3] Там само.

світу. Саме тому, на думку О. Богомолова та О. Литвиненка, мова (і, відповідно, етнічна нація), а не громадянська лояльність (і, відповідно, політична нація) перебувала в епіцентрі бурхливої дискусії. «Попри те, що мовна ситуація у незалежній Україні виявилася складнішою, ніж спрощені схеми і російських, і українських політиків (асиметрична російсько-українська двомовність поступилася істотно збалансованішою симетричною двомовністю з істотною кількістю російськомовних, що прийняли українську не тільки як свою другу мову, але й важливу частину своєї культурної ідентичности), об'єктом убезпечення в цих романтичних уявленнях є культурна спільнота, а не спільнота громадян чи держава, не територія, але ареал, де домінує українська мова. Для російських політиків – зайвий доказ того, що сфера функціонування російської мови часто перекриває справжні кордони Росії. Тобто мова визначає віртуальний, але водночас найважливіший, бо правдивий, політичний кордон та є символом лояльности»[1].

Міру відповідності тогочасної політики державної інформаційної безпеки інтересам державного суверенітету унаочнили події 2013–2014 рр. на сході України. Варто лише наголосити: мобільність і одностайність, з якими регіональні медіа виступили апологетами «русскомирской» ідеології, була наслідком багаторічної практики. Детальний аналіз медійного простору Донбасу доби незалежності, здійснений Ю. Ніколайцем, дає об'єктивні підстави для висновку, що регіональні мас-медіа (які перебували у власності олігархічних груп та провідних політичних партій) відіграли важливу роль у формуванні не лише світоглядної картини місцевих мешканців та того сурогату історичної пам'яті, що видавався за її реальний прототип, а й базових складових фіксованої різними соціологічними опитуваннями регіональної ідентичності[2]. Колаж із заміток про «Донецько-Криворізьку республіку» (найвище політичне досягнення місцевого населення – «власну державу» «народу Донбасу»)[3], програмних матеріалів Партії регіонів та неприхованої реклами її ставлеників у місцевих владних структурах, шельмування історії ОУН–УПА, фальсифікат шовіністичного та антифашистського звучання[4], міцно замішаного на гаслах пролетарського інтернаціоналізму

[1] Там само.

[2] Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД, 2014. – С. 452–508.

[3] Корнилов В.В. Была такая республика // Жизнь. – 1993. – 23 фев.; Корнилов В.В. Забытая страна // Донецкий кряж. – 1998. – 19 февраля; Корнилов В.В. Однажды была такая страна // Салон Дона и Баса. – 2004. – 10 дек. Варто уваги, що святкування 96-ї річниці утворення ДКР, в рамках якого представники політичних партій та громадських організацій зібралися у Донецьку поблизу пам'ятника Артему із гаслами: «Ні – євроколонізації», «Галицьким фашистам не місце на Донбасі», «Катам з ОУН–УПА – вічне прокляття народів», «Донецько-Криворізька республіка – територія Російської Федерації», «За правду! За землю російську! За віру православну!». Причому під час цієї акції всім бажаючим роздавали «паспорти Донецько-Криворізької республіки», а активісти засудили дії українських урядовців, які, на їхню думку, виконують вказівки керівництва країн Заходу. – Див.: http://comments.ua/politics/451176-donbasse-razdayut-pasporta-donetskoy.html

[4] Чого лише варті назви публікацій: Дмитриевский А. Дурман националистических иллюзий // Донецкий кряж. – 2013. – 12–18 апр.; Гордеева Л. Фашизм на Украине: угроза или реальность // Донецкий кряж. – 2013. – 26 июня – 4 июля; Поскребышев В. Фашизм

та російського месіанства, – таким був далеко не повний перелік медіаприводів донбаської преси та телебачення.

Відкритий інформаційний простір та свобода слова в Україні були використані для потужної ідеологічної інтервенції, наслідком якої стала тотальна дезорієнтація регіональної спільноти. Характерно, що досить часто думки про перетворення України на федерацію, розміщені на сторінках видань Донбасу, висловлювалися російськими політологами або працівниками Української філії Інституту країн СНД[1]. Повідомлення про зниження рівня життя населення, скорочення населення Донбасу сприяли формуванню критичних настроїв у суспільстві, посилюючи незадоволення станом справ в Україні в цілому і владою зокрема, породжуючи сумніви у здатності Української держави змінити життя на краще[2]. Культивування нігілізму, а не просто критичного ставлення до центральної влади (за винятком тих періодів, коли її очолювали представники ПР), власне, і було міною уповільненої дії під українською державною конструкцією.

Слід зазначити, що аналогічні тенденції спостерігалися не лише в засобах масової інформації, а й у місцевому науковому та науково-популярному дискурсах.

Під впливом рішень сєвєродонецьких з'їздів утворилася громадська організація «Донецька республіка», яка, за словами її організаторів, об'єднала «перші вогнища опору... фашистському режиму Віктора Ющенка» і виступила із закликом «до повалення окупаційної влади»[3]. В одному зі «звернень до громадян Донбасу» говорилося: «Громадяни Донбасу, у нас є своя історія, своя культура, своя рідна російська мова, свої герої і свій президент[4] Артем. Ніякого стосунку до Грушевського, "української" мови, УПА і Ющенка ми не маємо»[5].

До справи воскресіння з мертвих і наповнення перед тим невластивим сакральним змістом міфічної держави міфічного донбаського народу зацікавлені сили підійшли професійно. До яскравих зразків літератури, що популяризувала ідеї особливого історичного шляху Донбасу та особливої місії донбасівців, належала книжка тодішнього керівника Української філії Інституту країн СНД (в 2006–2013 р.) В. Корнілова[6] «Донецко-Криворожская республика: расстрелянная мечта»[7]. Щедро присмачена масмедійними маніпулятивними інструментами, книжка, що претендувала на роль історичної сенсації, підпорядковувалася, власне, одній ідеї – вивести дискурс ДКР на рівень всезагальності. Стараннями

пора остановить! // Донецкий кряж. – 2013. – 14–20 июня; Михайлова Е. Интернационалист против неофашистов // Донецкий кряж. – 2013. – 21–27 июня.

[1] Донбас в етнополітичному вимірі. – К., 2014. – С.471.

[2] Там само. – С. 479–480.

[3] Донецкая республика. – https://sites.google.com/site/donrespublika

[4] «Президентство» Артема само по собі є історичним анекдотом, не кажучи вже про решту слів цитованого речення.

[5] Донецкая республика. – https://sites.google.com/site/donrespublika

[6] Після виїзду з України очолив Центр євразійських досліджень.

[7] Див.: Корнилов В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта. – Х.: Фолио, 2011. – 603 с.

Інтерруху Донбасу банальна і давно відома історія ДКР (утворена «народом Донбасу» у Харкові. – *Авт.*) була перетворена на знамено майбутнього політичного проекту, замішаного на гаслах «єдності земель руських».

2010-м роком датоване так зване науково-популярне видання, що побачило світ за ініціативи та за підтримки «Народно-патріотичного блоку "Донбас"» та його партнерів. Видавцем виступив голова блоку й депутат Донецької обласної ради І. Житинський. «Украинский национализм и Донбасс. Историческая ретроспектива. Сборник материалов»[1] – під такою назвою в регіональний соціальний організм була закинута чергова порція ідеологічної отрути, приурочена до 65-річчя Перемоги[2].

На відміну від академічних досліджень, такого роду книжки видавалися тисячними накладами, супроводжувалися потужними рекламними кампаніями, безперешкодно розповсюджувалися серед громадськості та в навчальних закладах. Прикрих випадків видання, тиражування та безперешкодного розповсюдження прекрасно видрукованих, багато ілюстрованих видань, які отруювали місцевих мешканців ідеями штучної радянської гордості, нацьковували одних українських громадян на інших, сприяли реабілітації Сталіна, на жаль, чимало. Чого лише варті нотатки заслуженого журналіста М. Рєзнікова про свято організації радянської торгівлі в голодуючому Донецьку за участі А. Мікояна й про те, як його стараннями в новорічні свята 1934 р. донбаські дітлахи отримали батумські мандарини та солодощі[3]. І це – після двох років жахливого голодування (!). На жаль, і в історіографічному полі траплялися роботи, що практикували виразно антиукраїнські концепти[4].

Не варто занадто перейматися конспірологією та відшукувати сили, в інтересах яких такі праці потрапляли в інформаційний обіг Донбасу, але й не слід робити вигляд, що вони були випадковими, тим більше що аналогічна й ще цинічнішна ситуація склалася в Криму. Маніпулювання історичними фактами та міфами, непрофесійно вихопленими з контексту, а то й відверто фальсифікованими, стало прикметною ознакою діяльності низки напівімпортованих рухів та організацій. Повідомлення про всілякі презентації політичних/політологічних видань, конференції та круглі столи, організаторами яких виступали ініціатори й автори «Хартії возз'єднання народу Росії, України і Білорусії», активісти громадських рухів «Український вибір», «Интернациональная Россия», «Донбасс за Евразийский союз», «Донецкая республика», Інститут країн Співдружності

[1] Украинский национализм и Донбасс. Историческая ретроспектива: сб. материалов. – Донецк: Астро, 2010. – 349 с.

[2] Варто зауважити, що йдеться про непоодинокі спроби. Такого ж штибу матеріал вийшов двома роками раніше під назвою «Украинский фашизм. Взгляд из Донбасса» (Донецьк, 2008). На відміну від академічних досліджень, такого роду книжки видавалися тисячними накладами і, за заувагою видавців, розповсюджувалися серед громадськості та в навчальних закладах Донбасу.

[3] Резников М.В. Донбасс торговый. История торговли Донецкой области: записки журналиста. – Изд. 2-е, юбил. – Донецк: Донеччина, 2007. – С. 83–86.

[4] Див., напр.: Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.). Этностатистический очерк. Выпуск 1. – Черкассы: Вертикаль, 2007.

незалежних держав тощо, були явищем звичним у суспільно-політичному житті та інформаційному просторі Донбасу й Криму.

Детальний аналіз подібного ґатунку заходів зайняв би кілька десятків сторінок. Обмежимося лишень згадуванням окремих із них: лютий 2012 р. – в Луганську відбувся круглий стіл «Майбутнє Донбасу», в якому взяли участь громадські організації та представники експертного співтовариства Донецької, Луганської та Ростовської областей. За результатами круглого столу було оголошено про створення українсько-російської громадянської ініціативи «Донбасс за Евразийский союз (ЕАС)», прийнято рішення щодо подання заявки на входження її членів до складу руху «Інтернаціональна Росія»; 13 травня 2012 р. в Донецьку учасники ініціативи «Донбасс за Евразийский союз» провели пікет «Донбас за "перезавантаження" відносин України з Росією»; 4 листопада 2012 р. в Донецьку відбувся захід під назвою «Русский марш», організований активістами громадських організацій «Донецкая республика», «Народный Собор», «Славянское единство». «Русский марш» був приурочений до російського свята – Дня народної єдності. Учасники маршу несли прототипи прапорів нинішньої «ДНР» (щоправда, без слова «народна»)[1].

Прикладом такого роду форумів може слугувати міжнародна **науково-практична** (виділення наше. – *Авт.*) конференція «Донбас в євразійському проекті» (м. Донецьк, 24–25 листопада 2012 року)[2]. Учасники конференції, ухваливши резолюцію про референдум щодо приєднання України до Митного союзу, задекларували своє основне завдання – утворення «Євразійського союзу». Підтримуючи ініціаторів «Хартії возз'єднання народу Росії, України і Білорусії», учасники конференції вимагали проведення тристороннього одномоментного загальнонаціонального референдуму в названих країнах. «Донбас може і повинен стати стартовим майданчиком і опорним регіоном для запуску дійсно євразійського проекту, – заявили учасники конференції. – Будучи геополітичним та історичним продуктом і наслідком російської лінії розвитку, наш край являє собою оптимальну міжрегіональну модель майбутньої інтеграції. Наш регіон – органічна частина "русского мира", епіцентр Новоросії – останнього оплоту і запоруки єднання України і Росії. У теперішніх умовах актуальною стає проблема перетворення Донбасу із суто соціально-економічної реальності в політичний фактор»[3].

Пройде якихось п'ять місяців, і співавтор книги «Донбасс: Русь и Украина» С. Бунтовський на її презентації 29 квітня 2013 р. (зрозуміло, що праця була підготована заздалегідь до «русской весны». – *Авт.*) заявить: «Донбас не втратив своєї самоідентифікації... Донбасу потрібен новий проект, і ми здатні здивувати весь світ. Але ми не можемо реалізувати його в складі сучасної України»[4]. Що

[1] Хто і як створював «ДНР»: старт у 2011 році та слід ФСБ // Стіна. – 30 черв. 2015. – http://www.stina.in.ua/hto-i-yak-stvoryuvav-dnr-start-u-2011rotsi-ta-slid-fsb/

[2] В її роботі, згідно з відомостями Інтернету, брали участь «общественники из Москвы, Ростова, Белгорода, Киева и Одессы».

[3] Донбасс против амнезии. – http://www.versii.com/news/278318; Донбасс – становление Евразийского союза. – http://komitet.net.ua/article/95401

[4] Там само.

це за проект і за яких умов він може бути реалізованим? Слід зазначити, що більш ранні аналогічні висловлювання, що вкладалися у вуста «авторитетних» і не зовсім суспільних діячів як українського, так і російського походження, свідчать про те, що впродовж тривалого часу мешканці регіону жили в якісно відмінному від решти України інформаційному середовищі, яке значною мірою підготувало сприятливий ґрунт для бурхливої реакції на черговий Майдан та російської спецоперації під гаслами «русского мира».

Була ще одна ділянка ментального простору, в якій ідеологема «русского мира» не просто безперешкодно курсувала, а й обростала новими сенсами та інтерпретаціями. Йдеться про українські православні церкви, що на межі тисячоліть перетворилися на потужний суспільно-політичний суб'єкт. Саме тому і на центральному, і на регіональному рівнях з часом увиразнився ухил тих чи інших політичних сил у бік певних церковних організацій. З часом усталилися візуальні маркери політичних сил з релігійним підтекстом (скажімо, за Партією регіонів міцно закріпилася асоціація з УПЦ (МП)).

Настрої тотальної зневіри та песимізму, плекальником яких виступала криза 1990-х років, обумовлювали зростання авторитету церков та вищих ієрархів[1], однак і увиразнювали хворобливий стан суспільства. Як зазначав Є. Головаха, за роки незалежності України питома вага психологічно відкритих людей (толерантних) знизилася у понад три рази, близько половини населення становили люди з ізоляціоністськими настановами щодо міжетнічних відносин, а частка носіїв ксенофобських настанов зросла у чотири рази. Констатуючи масштабність відцентрових сил, що виступали потужним гальмом процесу націєтворення, Є. Головаха водночас наголошував: «Зменшити, навіть нейтралізувати, деструктивний вплив ресентименту на українське суспільство цілком реально через зміну парадигми націєтворення з етнокультурної на громадянсько-політичну»[2].

Втім, саме розуміння назрілої зміни парадигми націєтворення, як і політичної волі, хронічно бракувало українській владі. Замість докорінної зміни державної доктрини вона обрала шлях перманентного маневрування, не полишаючи спроб «зшити» українську націю позадержавними інструментами. Найбільш перспективним з них уявлялася релігія. Одним з перших кроків президента Л. Кучми після перемоги на виборах 1994 р. стало реформування Ради у справах релігій задля зняття вкрай високого рівня напруги у православному середовищі країни, що постало внаслідок політики його попередника зі створення «єдиної незалежної церкви». Л. Кучма уникав прямого втручання у релігійно-церковну сферу, прагнучи проведенням політики «поділяй і владарюй» підтримувати в ній нетривке статус-кво – «консолідація суспільства, утримання

[1] Це, зокрема, десятиріччями фіксували соціологічні моніторинги. Див.: Паращевін М. Довіра населення України до релігійних організацій: динаміка часів державної незалежності // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1. Аналітичні матеріали. – К., 2011. – С. 493–501.

[2] Головаха Є. Соціальні зміни в Україні 1992–2008. Висновки // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – С. 642–643.

в ньому атмосфери стабільності, порозуміння і злагоди, реальне утвердження християнських і загальнолюдських цінностей»[1].

Ідея створення «незалежної церкви в незалежній державі» вкотре була актуалізована В. Ющенком, який щиро вважав себе покликаним здійснити місію «утворення єдиної Помісної православної церкви», яке, на його думку, було «одним з найважливіших факторів самоозначення [...] нації, утвердження її ідентичності і єдності. У свідомості людей об'єднання православ'я тісно пов'язане з поняттям соборності нашої держави, її духовною цілісністю»[2], – наголошував він на зустрічі з членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій 14 червня 2005 р.[3] На думку вітчизняних експертів, каденція В. Ющенка стала кульмінацією інструменталізації на найвищому державному рівні ідеї «національної церкви» в її «єдиноцерковнопомісному» варіанті. Однак чи не єдиним реальним наслідком його політики стало зростання усвідомлення у владних структурах та суспільних групах неможливості легітимізувати «національну» УПЦ (КП) у спільноті православних церков шляхом зіткнення інтересів Московського і Вселенського патріархатів. Насадження окресленої лінії на найвищому політичному рівні в рамках «національного дискурсу» на практиці зіштовхувалося з об'єктивною реальністю. Ті політичні рішення та інструментарій їхнього досягнення, що були ефективними за часів П. Могили, виявилися абсолютно нежиттєвими в глобалізованому світі. Те, що було добре і ефективно наприкінці XIX ст. (боротьба міфів та національних ідей, зокрема на Західній Україні та Буковині) в тогочасних умовах, при сучасному стані наукового знання виглядало принаймні анахронічно. З'ясувалося, що будувати націю на практиках XIX ст. так само безперспективно, як і спираючись на радянські бюрократичні практики з їх абсолютизацією ролі державного механізму в усіх суспільних процесах.

З приходом до влади В. Януковича акценти державної політики стосовно церкви були зміщені в бік демонстрації виняткового статусу УПЦ (МП) на тлі активізації ідеології «русского мира» після обрання патріархом *Русской православной церкви* (РПЦ) Кирила (Гундяєва). Яскравим віддзеркаленням тогочасних подій став небачений формат інавгурацій: у січні 2005 р. завдяки ЗМІ країна стала свідком релігійної інавгурації В. Ющенка, а в 2010 р. відбулося церковне освячення вступу на найвищу державну посаду В. Януковича. Обряди відрізнялися не лише місцем проведення заходу (у першому випадку це був Софійський собор, що є пам'яткою історії і культури світового значення, перебуває у власності держави і не використовується у культових цілях, в іншому – храм Києво-Печерської лаври УПЦ (МП)). В. Ющенко отримав благословення на президентство від глав ледь не всіх церков і конфесій України, тоді як В. Яну-

[1] Кучма Л.Д. Світлий ювілей християнства // Християнство: контекст світової історії і культури / Зб. наук. праць. – К.: Гносис, 2000. – С. 8.

[2] Вступне слово Президента України Віктора Ющенка на зустрічі з членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій 14 червня 2005 р. – www.president.gov.ua/news/546.html

[3] Ющенко допоможе домовитись українським церквам // Укр. правда. – 2005. – 14 черв. – www.pravda.com.ua/news/2005/06/14/3010677/

кович – від Московського патріарха Кирила (Гундяєва) та митрополита Володимира (Сабодана).

На противагу, націонал-патріотичний сегмент українського соціуму, зокрема партії, рухи та організації правого політичного спектра, наголошуючи на підтримці «національних церков» (УПЦ (КП), УАПЦ, УГКЦ), перетворили релігійний чинник не лише на знамено політичної боротьби, а й атрибут своєрідної «священної війни» проти ворогів української нації та державності. В цьому їхня позиція, власне, мало відрізнялася від доктрини «русского мира», яка нав'язується Україні.

Втім, не лише періодичні загострення ідеологічних війн позначали релігійне життя України. Впродовж 2000–2013 рр. стало підвищувалася декларована релігійність українців. На початку 2013 р. вона сягнула 67 %[1]. На тлі домінування православ'я Україна вповні сформувалася як поліконфесійна країна, де існувало 55 віросповідних напрямів, у межах яких діяло 36 995 релігійних організацій[2]. Це змусило переважну більшість церков задекларувати свої соціальні програми і засвідчити ставлення до проблем українського суспільства. Після оприлюднення в 2000 р. «Основ соціальної концепції РПЦ», з'явилися близькі за змістом документи соціального блоку Української православної церкви (2000 р.)[3], на початку 2001 р. аналогічний документ було прийнято на соборі УПЦ (КП)[4], Українською греко-католицькою церквою (2002)[5] та низкою протестантських церков України.

Як неодноразово зазначали вітчизняні експерти, український контекст не вкладався у прокрустове ложе національного наративу на зразок стереотипів «одна нація, одна держава, одна віра» чи «в незалежній державі – незалежна церква». Не лише православ'я, а й греко-католицизм, з огляду на закоріненість в українській історії та культурі, мали право називатися національними релігійними феноменами. Однак важливим явищем суспільно-політичної дискусії навколо «національної церкви» були не стільки об'єктивні процеси всередині церкви, скільки намагання влади використати їх на користь свого зміцнення. Ніхто, напевно, не заперечуватиме доречності одного з перших визначень феномена «національної церкви», запропонованого співробітником НІСД С. Здіоруком, який відводив релігії важливу роль у процесі українського націє- і державотворення і доводив, що «етноконфесійна специфіка релігії стимулюється

[1] Інформаційні матеріали Центру Разумкова до круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і церкви чи до кризи взаємин?». 22 квіт. 2013 р. – К., 2013. – С. 23.

[2] Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2013 р. (Форма № 1). Затверджено наказом Міністерства культури України від 21.03.2013 р. № 215. – http://www.irs.in.ua/files/statistic/2013.01.01_zvit_f1_irs.in.ua.pdf.

[3] Основи соціальної концепції Української православної церкви. – К.: Інформ.-вид. від. УПЦ, 2002.

[4] У 2004 р. Українською православною церквою Київського патріархату оприлюднена декларація «Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу». – http://risu.org.ua /ua/index / resourses/church_doc/uockp_doc/34100/

[5] Декларація «Про духовне відродження українського суспільства в умовах глобалізації світу». – http://risu.org.ua /ua/index / resourses/church_doc/uockp_doc/34100/

необхідністю потреб нації у власній релігійній структурі, суттєво допомагає самоусвідомленню нації як самоцінності й самодостатності, а відтак є могутнім чинником розбудови власної національної держави, як повноправного і рівноправного суб'єкта міжнародних відносин»[1]. Водночас ніхто не заперечуватиме, що націєтворча риторика українських можновладців мало сполучалася з реальною практикою, а намагання підлаштувати життя під певні теоретичні викладки оберталися нагнітанням суспільної напруги.

Як вмотивовано зазначала Н. Кочан, «...досвід невдалих спроб створення "єдиної помісної церкви" в незалежній Україні змушує [...] констатувати, що "національна церква" не означає "єдиної" церкви для усієї нації. Очевидно, відчуваючи евристичну обмеженість національного наративу в українському контексті, автор висновує, що "нація, природно, може мати будь-яку іманентно необхідну їй кількість конфесій або церков, які об'єктивно сприяють її збереженню, самовідтворенню та поступу"»[2].

Водночас не варто заперечувати того факту, що ідея «національної/державної церкви», якою вона постала на зламі 1990–2000-х років, та дискусія, яку вона спричинила, надали поштовху для кристалізації самоідентифікації не лише сучасних українських церков, а й суспільства загалом. Важливим наслідком цієї внутрішньої роботи стало усвідомлення у церковному й навколоцерковному середовищі факту інклюзивності поняття «національна церква» і того, що жодна з церков не може претендувати на виняткове право називатися «національною/державною» і змушена вступати в діалог з не менш «національною» іншою церквою. Наважимося стверджувати, що саме це[3] стало однією з основ опірності українського суспільства ідеології «русского мира» й надало йому стабільності в подіях 2013–2014 рр. Водночас це засвідчило, що робота з наближення ідеологічних засад українства до загальноєвропейського контексту толерантності добігає свого кінця.

Слід зауважити, що виважена позиція провідних церков виступала потужним чинником гармонізації суспільних відносин. Відповіддю на радикалізацію ідей російського шовінізму стало синодальне рішення 2007 р., яке засудило мирянські навколоцерковні рухи, що сповідували проросійські радикальні, антиукраїнські ідеї, і оголосило їх поза церковним законом. Церковне керівництво заборонило членам церкви брати участь у рухах такого ґатунку, відмежувавшись від них[4].

---

[1] Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. – К.: Національний ін-т стратегічних досліджень, вид-во «Знання України», 2005. – С. 81–82.

[2] Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 60.

[3] Попри наявність прикладів спроб «іншування» за релігійною ознакою. Детальніше див.: Кочан Н. Етноконфесійні стереотипи сучасної УГКЦ: РКЦ як «польська Церква» в Україні // Наук. записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2006. – Вип. 29. – С. 300–328.; Інтерв'ю глави УГКЦ кардинала Л. Гузара газеті «Високий замок». – 2002. – 15 берез.; «Церква як добра мати старається дати настільну книгу, яка повинна допомогти кожній людині осягнути святість». Інтерв'ю із с. Л. Цюпою, головою Катехитичної комісії УГКЦ // Патріярхат. – 2011. – № 5. – С. 9.

[4] Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення. – С. 85.

У 2008 р. УПЦ виступила з офіційною заявою з приводу роковин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, назвавши злочин комуністичного режиму геноцидом і висловивши занепокоєння з приводу можливої етнізації православ'я і того, «що за певних обставин Православна церква в Україні може бути фрагментована на підставі належності до тих чи тих національних груп: можуть постати Церква для жителів сходу і півдня, для жителів заходу і навіть деяких етнічних анклавів, таких як румунський. Наше завдання зараз – не допустити такої фрагментації. Українська православна церква – це, мабуть, єдина Церква в Україні, яка стоїть вище за культурноцивілізаційні поділи, притаманні нашій країні»[1].

Тим часом державна статистика України фіксувала надзвичайно розмаїтий спектр релігійних організацій, церков і конфесій, що представляли всі світові релігії, численні давні й новітні релігійні течії та рухи. В 2006 р. в Україні функціонувало понад 1000 релігійних об'єднань національних меншин, близько половини з яких було створено послідовниками ісламу, понад чверть – різними течіями юдаїзму. Закарпатська (угорська) реформатська церква мала 117 громад, Німецька євангелічно-лютеранська церква – 38, Вірменська апостольська церква – 21[2].

На 2000–2007 рр. припав четвертий, згідно з класифікацією А. Арістової[3], період релігійного будівництва в Україні, коли в основних своїх рисах усталилися й релігійна карта України, й обриси поліконфесійності, відбулася консервація міжрелігійних і міжцерковних конфліктів і перехід їх у латентну фазу[4]. На думку експертів, у 2008–2010 рр. розпочався новий період у розвитку вітчизняної поліконфесійності, коли на тлі стабілізації релігійно-відновлювальних процесів визначилися «точки росту» окремих релігій, зокрема поширення харизматичних рухів і дисоціація мусульманського середовища. Отож, поліконфесійність в Україні не є сталим феноменом і продовжує динамічно змінюватися[5]. Крім того, поліконфесійність не є безпроблемним явищем, оскільки вносить у релігійне середовище настрої змагальності та конкуренції. Наслідками цього можуть стати розколи церковних структур, зростання міжконфесійної напруженості, поява

[1] Там само. – С. 86–87.

[2] Бондарчук І. Релігія і церква в українському суспільстві: динаміка розвитку // Юридичний журнал. – 2006. – № 5. – www.justinian.com.ua/article.php?id=2257

[3] А. Арістова виділяє чотири періоди формування поліконфесійності в сучасній Україні: 1) 1988–1990 рр., коли почали усувати найбільш болісні наслідки антирелігійної діяльності КПРС і було зроблено перші кроки до релігійної свободи; 2) 1991–1994 рр. – початок формування нової системи державно-церковних відносин і бурхливого зростання релігійних громад, так званий вибух поліконфесійності; 3) 1995–1999 рр. – суперечливий стан нормалізації внутрішнього життя релігійних організацій і остаточне визначення ліній міжконфесійних конфліктів; 4) 2000–2007 рр. – визначення релігійної карти України у цілому, консервація міжрелігійних і міжцерковних конфліктів, їх перехід у латентну фазу. – Див.: Арістова А.В. Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання. – С. 203.

[4] Арістова А.В. Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання. – С. 203.

[5] Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення. – С. 178.

настроїв ксенофобії і нетерпимості щодо «іншого», представників нетрадиційних конфесій, зокрема новітніх релігійних організацій і рухів[1].

Станом на 2009 р. в Україні існувало понад 120 релігійних течій, окремих церков і спільнот: християнських – 75, ісламських – 4, іудейських – 6. Східне походження мали 16 течій, з етнічними релігіями були пов'язані 4, українське неоязичництво репрезентували 7 течій (автохтонних і синкретичних). Загалом налічувалося 33 351 релігійна організація та 1833 такі, що офіційно не зареєструвалися (дані на кінець 2009 р.). Серед них: 32 493 релігійні громади, 421 монастир, 192 духовних навчальних заклади, 162 місії, 73 братства.

Близько чверті всіх релігійних громад України (майже 9 тис.) становили протестантські громади[2]. Найбільшу мережу громад мали Всеукраїнський союз об'єднань християн-баптистів (2700), п'ятидесятники (2850), адвентисти (1100), Свідки Єгови (1040). Активно зростали неохристиянські течії Повного Євангелія (650), харизматичні організації (450), Церква Христа (115). Відносно стабільним лишалося коло східних релігійних течій (українські буддисти (58) та кришнаїти (48)).

Високу динаміку розвитку демонструвала мережа мусульманських інституцій: 1217 громад (3,5 % від загальної української мережі). Станом на 2011 р. мусульманські громади були відсутні тільки в шести областях України[3]. Майже 60 % загальної кількості мусульман України становили кримські татари. Згідно з висновками М. Кирюшка, протягом 2000-х рр. на півострові існувала «гіпотетична можливість зростання впливу ісламського фундаменталізму в його радикальних проявах», в підоснові якої перебувала боротьба етнічних еліт Криму[4]. Ісламські організації створили в країні 5 духовно-адміністративних центрів (ДУМК, ДУМУ, ДЦНМГ, Київський Муфтіят і Духовне управління мусульман Умма). Більшість серед мусульман України становили суніти і хабашіти, проте доволі активно заявляли про себе також шиїти, суфії, салафіти. На правах релігійної течії діяла релігійно-політична партія Хізб ат-Тахрір. Найбільше громад (965) мало Духовне управління мусульман Криму.

У 2007 р. в Україні діяла 271 іудейська релігійна громада (загалом іудейських організацій – 290), з них: 123 Об'єднання хасидів Хабад Любавич, 84 Об'єднання іудейських релігійних організацій, 51 прогресивного іудаїзму, 13 Всеукраїнського конгресу іудейських громад.

Таким чином, друге десятиріччя незалежності виявилося часом потужних структурних змін в етнонаціональній й етноконфесійній будові українського суспільства. З урахуванням тиску глобалізації, низки економічних та суспільно-політичних криз вони перетворилися чи не найвагоміший виклик процесу націєтворення. Не варто заперечувати того факту, що це вимагало системних змін

[1] Там само. – С. 175.

[2] Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали. – http://www.razumkov.org.ua

[3] Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1–2. – С. 32.

[4] Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010. – С. 383.

у суспільній свідомості українців, а деінде спричиняло й неочікувані ексцеси у вигляді невластивих раніше Україні виявів расової та релігійної нетерпимості. Згідно з підрахунками І. Данової, у 2005 р. було скоєно 4 напади з підозрою расового мотиву, 2006 р. – 11, 2007 р. – 63, 2008 р. – 70 нападів на іноземців. З метою запобігання цим явищам в Україні було створено Міжвідомчу робочу групу з питань протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості[1].

Сучасні конфесії – багатомільйонні недержавні, постійно зростаючі організації. Станом на 1 січня 2013 р. в Україні було зареєстровано 37 тис. релігійних організацій, які представляли 55 віросповідних напрямів. Експерти зазначають, що вони чітко структуровані по вертикалі й горизонталі (85 центрів і 255 управлінь), територіально розгалужені, юридично легалізовані, мають розвинуту мережу засобів масової інформації (понад 400 найменувань видань) і практикують притаманні лише їм методи реального і потенційного впливу на суспільство. Релігійна мережа в Україні включає: 87 центрів релігійних об'єднань, 35 460 релігійних громад, 370 місій, 81 братство, 202 духовних навчальних заклади. Найчисельніше релігійне об'єднання – Українська православна церква (УПЦ) мала 12 485 зареєстрованих громад, Українська православна церква Київського патріархату – 4536 громад, Українська греко-католицька церква – 3734 громади, Українська автокефальна православна церква – 1205, Римо-католицька церква – 919 громад[2].

Як зазначає Л. Нагорна, соціологи і конфліктологи з різною мірою драматизації вказують на кризу національної самоідентифікації населення України, слабкість колективного «я», на сегментованість соціуму, яка знаходить своє відображення у відмінностях «культурних кодів», у відмінних версіях віртуального минулого, у різному баченні майбутніх перспектив[3].

У сфері етноконфесійних відносин це зауваження залишалося так само актуальним, незважаючи на інтеграційну риторику низки церков і постійні пошуки об'єднавчих платформ. Отже, зовсім не випадково, хоч і абсолютно неочікувано для апологетів доктрини «русского мира», зокрема патріарха Кирила, вона замість очікуваного єднання надала потужного імпульсу поглибленню церковного, а врешті й суспільного розколу. Сформульована в основних своїх рисах у листопаді 2009 р., доктрина спрямовувалася на відродження панславізму на нових ідеологічних засадах: «Вірю, – заявив Патріарх, – що тільки згуртований "русский мир" може стати сильним суб'єктом глобальної світової політики, сильніше за всі політичні альянси». Ідейні засади «русского мира» включали у себе православ'я як цивілізаційний і ціннісний стрижень, російську мову як ядро «русского мира», усвідомлення спільного минулого та, що важливіше, спільного майбутнього задля перетворення «русского мира» на цивілізаційний суб'єкт глобалізованого світу, який успішно конкуруватиме з

[1] Жданова І. Культурне розмаїття: багатство чи небезпека? // Урядовий кур'єр. – 2009. – 10 лютого.

[2] Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали. – http://www.razumkov.org.ua

[3] Нагорна Л. Криза національної самоідентифікації як чинник конфліктогенності // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. – К., 1999. – С. 67–68.

іншими цивілізаціями[1]. Тези доктрини, не випадково оприлюднені патріархом під час його першого візиту в Україну влітку 2009 р.[2], викликали бурхливу реакцію на «русский мир», що змусило патріарха та його офіційних інтерпретаторів дещо переглянути її риторику. Роз'яснення про те, що доктрина патріарха не політична, а духовна і що вона не ставить за мету підірвати суверенітет народів «русского мира» та знищити їхні культурні особливості[3], на жаль, не пройшли випробування на правдивість.

Тим часом як традиційні соціальні інститути шукали нові форми діяльності й збереження свого впливу на суспільство, на все більш потужні інструменти його переобрамлення перетворювалися принципово нові явища інформаційної епохи. Початок XXI ст. став часом технічної революції засобів масової комунікації, яка в рази підвищила інформаційне навантаження на суспільство. Якщо в 1990-ті роки комп'ютери, факси й мобільні телефони були елітарною диковиною, то на початок XXI ст. факси, електронна пошта, Інтернет посіли непорушні позиції в організаційній комунікації всіх галузей виробництва, гілках влади, суспільного й культурного життя. У 2002 р. 80 % українців не вміли і ніколи не користувалися комп'ютером, постійно використовували його на роботі лише 4 %. У 2010 р. таких лишилося 55 %, решта або постійно працювала з комп'ютером (15 %) або іноді його використовувала (30 %). У 2002 р. Інтернетом користувалися лише 4,35 % населення, в 2012 р. – 35,6 %.[4] Технічна революція засобів масових комунікацій спричинила не тільки локальну, а й глобальну трансформацію соціокультурного простору, вивівши на якісно новий етап глобалізацію духовної сфери.

З 2009–2010 рр. українські політики почали використовувати соціальні мережі, передусім Facebook і Twitter, як середовище політичної комунікації (тоді з'явилися перші акаунти/профілі М. Бродського, Л. Оробець, С. Тігіпка, А. Гриценка, А. Авакова, О. Ляшка та ін., а також політичних партій: ВО «Свобода», Політична партія «Демократичний альянс»). У 2010 р. у Facebook розгорнулися офіційні сторінки Верховної Ради України, Міністерства інфраструктури, Міністерства культури та Міністерства закордонних справ. Від 2014 р. соціальна комунікація через мережі стала звичною нормою діяльності практично всіх держустанов, культурних і мистецьких асоціацій, розпочалося створення локальних і тематичних груп.

В 2011 р. Україна перебувала на 109 місці в рейтингу країн за рівнем використання Інтернету (33,7 % мешканців). По блогах Yandex, Facebook та

---

[1] Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. – www.patriarchia.ru/db/text/1496028.html; Соборное слово XV Всемирного русского народного собора, див.: www.patriarchia.ru/db/text/1496028.html

[2] «Задача России – не допустить раскола славянского мира». Российские парламентарии прокомментировали заявления Патриарха Кирилла на Украине. – www.rusk.ru/newsdata.php?idar=731366

[3] Визит Патриарха на Украину – не зарубежный визит. – www.echo.msk.ru/programs/opponent/701282-echo/

[4] Зміни у нашому житті за останні 20 років у цифрах. – life.pravda.com.ua/society/2011/08/3/82853/

Vkontakte, в соціальних мережах було зареєстровано понад 30 млн українських акаунтів. Лідирував за кількістю облікових записів Vkontakte (близько 20 млн), друге місце посідав Odnoklassniki (6 млн), замикав трійку Facebook (2 млн)[1]. Наприкінці 2012 р. аудиторія Vkontakte вже становила 9,6 млн користувачів, Facebook – 5,2 млн, Twitter – 1,6 млн[2]. Трансформація політичного режиму й тиск на традиційні телевізійні ЗМІ з боку влади сприяли переорієнтації суспільно активної аудиторії на інтернет-версії новинних каналів у соціальних мережах. Починаючи з 2012 р. відзначалася політизація дискурсів соціальних мереж. Так, у квітні 2012 р. до топ-10 рейтингових медіа (що поширюють переважно новини політики) у мережі Facebook увійшли «Українська правда» (31 тис. прихильників) й «ТСН» (21 тис.)[3]. У жовтні в рейтингу опинилася інтернет-версія політичного видання «Кореспондент» (58 тис. прихильників), кількість відвідувачів «Української правди» зросла до 39 тис., «ТСН» – до 27 тис.[4] Стрімко зростала присутність політиків-користувачів у соціальних мережах. Упродовж 2011–2012 років до Facebook долучилися Ю. Тимошенко, Н. Королевська, М. Азаров, В. Литвин, О. Тягнибок та ін.

Характерною ознакою стрімкого долучення України до інноваційних соціальних технологій став розвиток краудсо́рсингу (англ. crowdsourcing, crowd – «натовп» і sourcing – «використання ресурсів» – передача певних виробничих функцій невизначеному колу осіб на підставі публічної оферти, без укладання трудового договору). Краудсорсинг цікавий тим, що надає можливість реалізації мікросоціальної активності. Основою для об'єднання в мережах стають певні проблеми, приміром: контроль якості доріг, контроль незаконних парковок[5], протидія корупції, благодійність тощо. Українські НУО, ініціативні групи почали освоювати можливості для фандрейзингу в соціальних мережах. Однією з найуспішніших подібних ініціатив стала мережева ініціатива «Таблеточки» – за два роки існування цієї неформальної ініціативи в мережі Facebook було зібрано 2 500 000 грн на медичні препарати для вразливих груп, куплено 8900 одиниць препаратів; орендовано амбулаторну квартиру, в якій живуть мами з дітьми; до групи увійшли понад 6300 людей (це найбільша група з благодійності в українському Facebook)[6].

Чимдалі більш активними ставали інтерактивні майданчики в соціальних мережах, які дозволяли обмінюватися досвідом, інформацією, мобілізовувати

---

[1] Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 44.

[2] Дані щодо реальних користувачів за результатами дослідження Gemius Audience інтернет-аудиторії України за грудень 2012 р. – http://www.audience.com.ua/pages/display/visitors

[3] Social media report Facebook pages. – http://www.socialbakers.com/blog/534-april-2012-social-media-report-facebook-pages-in-ukraine

[4] Там само.

[5] IT Expert: Вадим Т. Роговский о краудсорсинге в Украине. – http://wannabiz.com.ua/news/80

[6] https://www.facebook.com/tabletochki?fref=ts

прихильників. Наприклад, мережа «Ми Європейці» налічувала понад 2 тис. симпатиків.

Можливості соціальних мереж творчо використовували митці, що об'єднувалися в рамках нових громадських організацій та ініціатив (таких як Центр культурного менеджменту, «Демократія через культуру», Інститут соціокультурного менеджменту), що ставили за мету впровадження в Україні сучасних інноваційних підходів і практик культурної політики, розширення простору дії культури, модернізацію управління культурою, розвиток культурних індустрій. Зокрема, проект «Українська мережа культури» був створений для налагодження комунікації та співпраці, обміну інформацією та досвідом[1]. Однією з таких програм у 2012 р. став «Динамічний музей» – спільний інформаційний проект «Історичної Правди» і Фонду Р. Ахметова «Розвиток України». Мета проекту полягала в моніторингу ситуації в музейній галузі України, оновленні підходів до просвітницької роботи музеїв і виведення її на новий щабель комунікації з суспільством[2].

Активно використовували інноваційні можливості українські бібліотеки. В 2009–2013 рр. було здійснено низку проектів з модернізації та інтерактивізації бібліотечної справи. Одним з них став проект «Бібліоміст»[3] (партнерська робота Ради міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX), Агентства США з міжнародного розвитку (USAID), Міністерства культури і туризму України та Української бібліотечної асоціації). В результаті реалізації проекту 1500 публічних бібліотек було обладнано технікою, щоб покращити доступ громадян до інформації; понад 1000 бібліотекарів пройшли перепідготовку в 25 нових тренувальних центрах по всій країні.

Вихід з затяжної соціально-економічної кризи створив сприятливіші, порівняно з 1990-ми роками, умови для розвитку мистецтва, як елітарного, так і передусім масового. Яскраві події відбувалися в українській музиці. Серед представницьких музичних форумів варто згадати Всеукраїнський рок-поп-етно-фестиваль «Тарас Бульба» (відновлений у 2002 р. у м. Дубно Рівненської області), фестиваль-конкурс поп-року «Гніздо» (2004–2009 рр. у Білій Церкві), фестивалі рок-музики «Рок-Екзистенція» (1995–2005 рр., Київ), «Рок Січ» (Київ, з 2006 р.), Міжнародний музичний фестиваль «Таврійські ігри» (1992–2007 рр.) та незмінну «Червону руту», яка з 1989 р. є майданчиком для презентації досягнень музикантів найрізноманітніших жанрів. З 2006 р. на Співочому полі у Києві стартував фолк-фестиваль «Країна Мрій». Формат фестивалю (народні гуляння, ярмарок), на думку одного з його співзасновників О. Скрипки, підпорядкований ідеї збереження спадку української культури, популяризації фолк-культури в модерному суспільстві. У позафестивальний час «Країна Мрій» проводить низку культурних заходів в Україні, зокрема фестиваль «Рок Січ», танцювальні вечірки в стилі «етно-диско», фестиваль героїчної пісні «Молода гвардія», вечір українського романсу, парад вишиванок та традиційні вечорниці, а також здійснює видавничу діяльність. Незмінною популярністю впродовж

[1] http://ukrkult.net/ uk/about/

[2] Див.: Інфодовідка: http://www.museums.org.ua/pages/information

[3] Див.: Бібліоміст. – www.bibliomist.org/

років користувався конкурс «Караоке на Майдані», що проводиться у форматі народного талант-шоу. Впродовж років від 2003 р. широкі кола поціновувачів збирав фестиваль Jazz Koktebel у Криму. Від 2013 р. в різних містах України відбувається Всеукраїнський фестиваль-конкурс інструментального, вокального, хореографічного, театрального мистецтв та театрів мод «Тріумф-Fest».

На початку століття на євразійському культурному просторі потужно заявили про себе українська естрадна та рок-музика. Перемога Руслани на конкурсі «Євробачення» (2004 р.) та проведення «Євробачення-2005» у Києві перетворилися на помітні події європейського культурного життя. Пізніші за часом вдалі виступи на конкурсі Т. Кароль (2006 р., 7-ме місце), В. Сердючки (2007 р., 2-ге місце), А. Лорак (2008 р., 2-ге місце), М. Ньютон (2011 р., 4-те місце), З. Огневич (2013 р., 3-тє місце) закріпили за Україною імідж країни, багатої на пісенні таланти. Далеко за межі України сягнула популярність гуртів «Океан Ельзи», «Табула Раса», «Воплі Відоплясова» та ін.

Давні традиції і високий професійний рівень відрізняють академічні конкурси: Міжнародний конкурс юних піаністів В. Крайнєва, який відбувається в Харкові, Міжнародний конкурс піаністів ім. В. Горовиця (м. Київ), Всеукраїнський конкурс молодих композиторів і виконавців «Жива музика» (м. Київ), Міжнародний конкурс вокалістів ім. І. Алчевського (м. Харків), Міжнародний конкурс балету ім. Сержа Лифаря, Національний конкурс диригентів ім. С. Турчака, конкурси хорових диригентів, конкурс хорових колективів ім. М. Леонтовича та багато ін. У 2006 р. відбувся Перший всеукраїнський конкурс молодих диригентів, присвячений 100-річчю від дня народження відомого диригента Н. Рахліна.

Чимало подій позначали розвиток образотворчого мистецтва, що перебувало під потужним впливом модерністської й постмодерністської естетики. Попри уславлений доробок української школи образотворчого мистецтва, вона потроху поступається позиціями новим течіям. Навіть всесвітньо визнані майстри не зупиняються на напрацьованих техніках, а й вдаються до експериментів і навіть мистецьких провокацій. Таким, зокрема, став проект В. Сидоренка «Жорна часу» на Венеційській бієнале 2005 р. Проект став підсумком великої колективної роботи: автора, народного художника України В. Сидоренка, в його реалізації брали участь О. Федорук, В. Сидоренко, О. Соловйов, В. Бурлака.

Українське мистецтво вступило в XXI ст. зі значним доробком та величезним потенціалом, свідченням якого є побіжний перелік найбільш гучних імен. Олександр Ройтбурд, картини якого виставлялися у Музеї сучасного мистецтва у Нью-Йорку (його картина «Прощавай, Караваджо» вважається найдорожчим (97 тис. дол. США) українським витвором мистецтва). Василь Цаголов творить, поєднуючи міфологію з масовою культурою, на основних принципах сучасного постмодернізму. Олександр Гнилицький представляв культуру України на Венеційській бієнале 2007 р. Спільну картину Ю. Сенченка й А. Савадова «Сум Клеопатри» прийнято вважати точкою відліку нового українського мистецтва. Арсен Савадов поєднує у своїх картинах постмодернізм із бароковою культурою. Славу митцю принесли провокативні картини «Донбас-шоколад» і «Книга мертвих». Неперсічною манерою відрізняються роботи «Проект українських

грошей. Роксолана», «TV+Реалізм», «Ю.Бе.Ка» О. Тістола. Одним із найважливіших проектів, у якому Тістол брав участь, вважається виставка 2014 р. «Я крапля в океані» віденського музею Künstlerhaus. І. Чічкана називають сучасним українським генієм мистецтва. І. Марчука, який є автором пльонтизму, 2007 р., британці включили до списку «100 геніїв сучасності». Б. Михайлов – єдиний український митець, який виставлявся у нью-йоркському Метрополітен-музеї (2011 р.), є членом Німецької академії мистецтв, лектором Гарвардського університету, а роботи його є в таких відомих зібраннях, як Музей сучасного мистецтва у Нью-Йорку, Мюнхенська Пінакотека модерну, Музей Вікторії та Альберта у Лондоні. Живописець Т. Сільваші є найяскравішим представником українського contemporary art і вважається лідером школи українських абстракціоністів. Всесвітньої слави набули роботи В. Сидоренка – кандидата мистецтвознавства, професора Харківської державної академії дизайну і мистецтв, засновника Інституту проблем сучасного мистецтва. І. Семесюк – перший в Україні художник, який почав малювати у стилі «жлоб-арт», а згодом очолив союз вольних художників «Воля або смерть». Його роботи брали участь більш ніж у 80-ти виставках. Картини І. Семесюка виставлялися у Франції, Норвегії, Польщі, Росії[1].

Врешті з затяжної кризи вийшов український кінематограф. Прикметно, що на створення вітчизняних кінокартин режисерів і сценаристів надихала історія України. Історична тематика була втілена у фільмі Ю. Іллєнка «Молитва за гетьмана Мазепу», який вийшов на екрани кінотеатрів у 2002 р. Цього ж року було завершено зйомки історичного фільму В. Савельєва за сценарієм І. Драча «Таємниця Чингізхана». Список кіно-портретів видатних постатей в українській історії продовжив фільм М. Мащенка «Богдан-Зіновій Хмельницький», який було показано на Міжнародному кінофестивалі «Кіно-Ялта – 2003». У травні 2004 р. відбулася прем'єра фільму «Мамаї» О. Саніна, над яким режисер працював понад 17 років.

Навіть за умов важкого становища в кіномистецтві не залишається поза увагою українських кіномитців проблема втрати духовних цінностей у сучасному суспільстві. Цю тематику відбиває фільм «Аве, Марія», знятий на Національній кіностудії імені О. Довженка автором сценарію й режисером Л. Єфименко, він відображає, як криза духовності позначається на житті дітей. Етичну проблематику порушено також у фільмі «Мийники автомобілів» В. Тихого. В 2006 р. відбулася прем'єра першого українського трилеру «Штольня» Л. Кобильчука. В 2008 р. на екрани вийшов фільм «Ілюзія страху» О. Кірієнка, знятий за мотивами твору О. Турчинова.

Вдало розвивалися короткометражний і документальний формати. На Міжнародному кінофестивалі «Берлінале-2000» у програмі «Панорама» з успіхом демонструвався фільм К. Муратової «Лист до Америки». На «Берлінале-2001» молодий режисер Т. Томенко отримав першу премію за короткометражний фільм «Тир». Шевченківською премією у 2002 р. було відзначено докумен-

[1] ТОП-20 українських митців, яких знає весь світ. – http://www.uapost.us/blog/top20-ukrayinsjkyh-mytciv-yakyh-znae-vesj-svit/

тальний фільм режисерів А. Микульського і Л. Череватенка «Я камінь з Божої пращі». В основному конкурсі «Берлінале-2003» фільм українського аніматора С. Коваля «Йшов трамвай дев'ятий номер» отримав «Срібного ведмедя». «Золоту пальмову гілку» на фестивалі у Каннах у 2005 р. отримав молодий режисер І. Стрембицький за 10-хвилинний документальний фільм «Подорожні». В 2007 р. на Міжнародному кінофестивалі у Роттердамі відбулася світова прем'єра фільму «Меніна» І. Подольчака. У 2011 р. «Золотою пальмовою гілкою» Каннського кінофестивалю була відзначена короткометражка «Крос» М. Вроди. Врешті, в конкурсній програмі «Тиждень критики» Каннського кінофестивалю 2014 р. перший в світі знятий мовою жестів кримінально-драматичний повнометражний фільм М. Слабошицького «Плем'я» отримав приз фонду Ган, приз «Відкриття» і Гран-прі. Згодом стрічка взяла участь у понад сотні кінофестивалів, де отримала понад 40 нагород, зокрема Європейський кіноприз.

Подолання бюджетної кризи відбувалося шляхом створення малобюджетних фільмів. Одним із вдалих прикладів став фільм І. Парфьонова «Коли боги заснули» (своєрідна інтерпретація «Холстомера» Л. Толстого).

Першим повнометражним художнім фільмом українського виробництва, який потрапив у загальнонаціональний прокат, стала дебютна стрічка «Помаранчеве небо» режисера О. Кирієнка (музика гуртів «Океан Ельзи», «Тартак», «Luk»).

Великою популярністю у глядачів завжди користувався український анімаційний кінематограф. Однак складність і тривалість виробництва, перенасиченість кінематографічного простору анімаційними фільмами іноземного виробництва завели галузь у стан глибокої кризи. Спостерігалася ситуація, коли у кінопрокат не виходило жодної української картини, тоді як водночас на українських потужностях вироблялася низка мультфільмів для іноземних замовників. Це у свою чергу сприяло збереженню творчого потенціалу й навичок українських кінематографістів. Їх високу мистецьку майстерність засвідчували перемоги на міжнародних конкурсах. На XXXI Міжнародному кінофестивалі «Молодість» було відзначено фільм «Світла особистість» автора сценарію й режисера О. Педана (про історію кохання електролампочки й вимикача). Призом «Срібний ведмідь» на Берлінському фестивалі 2003 р. було нагороджено анімаційний фільм С. Коваля «Ішов трамвай № 9»[1]. Класична пластилінова естетика фільму набула розвитку в наступних проектах С. Коваля «Злидні» (2005 р.), «Моя країна – Україна» (2008–2012 рр.), віодеокліпі на пісню «Щедрик» (2010 р.).

В 2006 р. студією «Олівець» було знято перший український 3D-мультфільм «Микита Кожум'яка». Наприкінці 2010-х років з'явилося кілька студій, що заявили про своє бажання відроджувати і примножувати славу вітчизняного анімаційного кіно («Новаторфільм», «Борисфен-Лютес»). Від 2012 р. у тандемі зі «Студією Квартал-95» анімаційна студія «Анімаград» запустила телесеріал «Казкова Русь». Невдовзі з'явився другий резонансний мультсеріал «Наш футбол» на інтернет-порталі BigMir.net та розпочалися зйомки серіалу «Пригоди

[1] Мистецтво незалежної України. – Х., 2007.

Котигорошка та його друзів»[1]. В 2012 р. 26-серійний 3D-мультсеріал «Ескімоска», створений на столичній Студії дитячих і юнацьких фільмів ім. О. Ханжонкова, вийшов на закордонний медіа-ринок – він був куплений телеканалами США, Канади, Індії та Китаю[2].

Про поступове відродження потенціалу українського кінематографа свідчило розширення панорами фестивального життя. Серед найбільш вагомих форумів ігрового повнометражного кіно слід відзначити фестивалі «Стожари» (Київ, 1995–2005), «Бригантина» (Бердянськ, 1998–2010), «КіноЛев» (Львів, 2006–2012), «Кіно-Ялта» (Ялта, 2000–2008), Київський кінофестиваль (Київ, 2009–2011), «Корона Карпат» (Трускавець, з 2009 р.), Одеський міжнародний кінофестиваль (Одеса, з 2010 р.). Святами української та світової документалістики стали фестивалі Docudays UA (Київ, з 2003 р.), «86» (Славутич, з 2014 р.), «Контакт» (Київ, 2005–2007). Короткометражне кіно представлялося на фестивалях Wiz-Art (Львів, від 2008 р.) та Київському міжнародному фестивалі короткометражних фільмів (Київ, з 2012 р.). Доволі представницькою була афіша анімаційного, студентського, архівного кіно та відео-арту. Серед найпомітніших подій слід назвати «Німі ночі» (Одеса, з 2010 р.), SpaceLiberty (Львів, 2011–2012), «Кришталеві джерела» (Київ, 1991–2011), Vau Fest (Українка, 2011) та «Харківський бузок» (Харків, 2009).

І все ж на тлі безперечних змін на краще, що відбувалися в етнокультурному просторі України впродовж другого десятиріччя незалежності, без перебільшення центральним питанням суспільно-політичної дискусії 2000–2013 рр. залишався пошук ключових засад українського націєтворення. Соціологічні дослідження впродовж років фіксували домінування в масовій свідомості політичних і соціальних пріоритетів над етнічними. В 2004 р. 43,1 % громадян України на запитання «яке з наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним?» відповіли: «українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій, яких вони дотримуються і за якими виховують своїх дітей»[3]. 34 % населення України основою громадянського виміру української нації вважали етнічне походження людини, 19,8 % дотримувалися думки, що до української нації треба відносити громадян України, «які є етнічними українцями за походженням (мають українців серед своїх предків)»; 14,2 % вважали, що «це всі етнічні українці за походженням (мають українців серед своїх предків), незалежно від місця їх проживання».

Згідно з висновками соціологів у 2006–2007 рр. відбулися найбільш суттєві зрушення в регіональній свідомості. Про це свідчив той факт, що підтримка позиції, згідно з якою українська нація – це всі громадяни України, незалежно від їх етнічної належності, мови, якою вони спілкуються, національних традицій,

[1] Українська анімація – чи повернеться колишня слава? // День. – 2013. – 13 лип.

[2] Колодко А. Українська мультиплікація як самобутній вид образотворчого мистецтва // Народознавчі зошити. – 2014. – № 5. – С. 1027–1034.

[3] Яке із наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним? (динаміка 2006–2007) (регіональний розподіл). – http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=715

яких вони дотримуються і за якими виховують своїх дітей, на сході України знизилася з 48,1 до 38,5 %, а на заході України, навпаки, збільшилася з 34,3 до 37,4 %[1]. Проте коли громадянська ідентичність не прив'язувалася до етнічного контексту, то, окрім Донбасу, вона домінувала над етнічною ідентичністю в усіх регіонах України[2]. На Донбасі ідентифікували себе як громадян України 34 % населення, як мешканців свого села/міста – 19 %, як мешканців свого регіону – 27 % та як громадянина колишнього СРСР – 14 %[3]. Отже, тогочасному Донбасу були властиві найвищі показники кризи громадянської ідентичності[4].

Варто наголосити, що безпосередньою спонукою для такого стану масової свідомості чимдалі більше виступала позиція самої української влади. Декларуючи принципи модернізації націєтворення, у реальній практиці президент В. Янукович мало ними послуговувався[5]. Зокрема, у Посланні Президента України Віктора Януковича до Українського народу йшлося про відновлення перерваного на п'ять років діалогу із Російською Федерацією і дотримання формули стратегічного партнерства, зазначалося, що запрацювала Міждержавна комісія на рівні глав держав і розпочалася демаркація сухопутної ділянки кордону. Наголошувалося, що стратегічне партнерство України та РФ є важливою складовою європейської безпеки.

В офіційних виступах лунали заяви, що «держава намагається знайти компромісні моделі гуманітарної політики, які б об'єднували суспільство, задовольняли інтереси та потреби абсолютної більшості громадян України, передусім у сфері мовної політики та питань історичної пам'яті. Наголошувалося, що деякі з цих питань штучно загострювалися в умовах політичного протистояння, і тому передбачалося сформувати чіткі принципи і концептуальні положення державної політики у сфері ідентичності.

Висловлювання В. Януковича подіяли наче холодний душ, викликавши різку критику національно орієнтованої громадськості. Так, представники інтелігенції (В. Брюховецький, Ю. Щербак, Ю. Андрухович, В. Василенко, В. Панченко, В. Скуратівський) виступили зі зверненням до співвітчизників, в якому констатували, що два місяці правління В. Януковича поставили Україну перед реальною загрозою втрати державності, наголосивши, що «влада виступає в ролі головного ліквідатора держави», «продовження – всупереч Конституції – терміну перебування Чорноморського флоту РФ у Криму є не чим іншим, як національним відступництвом, актом "продажу" держави»[6]. Зазначалося також,

---

[1] Там само.

[2] Зміна ціннісно-смислових матриць як джерело суспільних змін в Україні. Презентація результатів дослідження О.М. Шульги. – http://www.isoc.com.ua/institute/ (дата перегляду 25.06.2015).

[3] Там само.

[4] Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 64.

[5] Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0003100-10; Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011.

[6] Звернення до співвітчизників. – http://hecate.in.ua/2010/05/4179/

що «гуманітарна політика у виконанні одіозних політиків стає засобом дезінтеграції України, провокує міжрегіональні, міжконфесійні і мовні конфлікти в суспільстві»[1].

Новий курс держави, проголошений у посланні президента «Україна XXI століття. Стратегія реформ і суспільної консолідації» (2010 р.), гарантував суверенність вибору Українським народом власного шляху розвитку, зміцнення ідентичності української політичної нації як консолідованої багатокультурної спільноти, інтегративність суспільства на засадах внутрішнього діалогу, гуманістичних цінностей та толерантності, незалежно від віросповідання чи політичних поглядів, громадянську єдність – основу для спільних дій і громадянського патріотизму. Водночас у ньому наголошувалося, що однією з найгостріших проблем гуманітарної політики та безпеки України стала жорстка криза національної ідентичності, яка була складовою системної суспільної кризи. Механізми, які визначали національну ідентичність – мовна політика, історична пам'ять, національно-культурні пріоритети, – в умовах політичного протистояння загострилися до критичного рівня. Шляхом виходу з неї вважалося пропагування ідеї примирення та розроблення стратегії подолання гуманітарної кризи шляхом формування нової моделі національної ідентичності, на чому, власне, й зосередилася гуманітарна політика.

Суспільство в цілому було готове до прийняття компромісної моделі гуманітарної політики. Лише 7 % громадян України відносили мовне питання, а саме – проблему державного статусу російської мови, до числа 25 основних життєвих проблем, що їх непокоїли. Однак теза про статус російської мови як другої державної користувалася високою популярністю. Відносну більшість (41,2 %) влаштовувала мовна ситуація в країні[2]. Понад 30 % громадян вважали, що українська і російська мови мають бути державними у всій Україні. Кожен п'ятий бажав, щоб «українська мова була єдиною державною, а в регіонах компактного проживання росіян російська мова була визнана офіційною»[3].

Ми цілком погоджуємося з Л. Нагорною, яка вважає, що «хоча мовна інполярність є постійним джерелом напруження в українському суспільстві і підживлює міфологеми "розколу", дві майже рівновеликі частини соціуму розмежовані зовсім не за ознаками мови»[4]. Особливу чутливість етногрупова свідомість виявляє у тих випадках, коли спроби надати преференційного статусу системі цінностей однієї зі спільнот сприймаються як акцентування вторинності цінностей інших груп. Досвід новітньої українізації вкотре засвідчив, що відчуття зневаженості може мати й та група, чиї цінності домінують у суспільстві, а її емоційна реакція виступатиме потужним чинником суспільної дезінтеграції.

---

[1] Звернення до співвітчизників. – http://hecate.in.ua/2010/05/4179/

[2] Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – С. 37.

[3] Піка А. Порошенко: Мовне питання не таке важливе для українців. – 06.06.2012. – http://osp-ua.info/lastnews/55 8.ht

[4] Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 381.

На тлі пануючих настроїв ухвалення 3 липня 2012 р. Закону «Про засади державної мовної політики» (більш відомого як закон С. Ківалова та В. Колесніченка[1]) спрацювало як міна уповільненої дії. Прийняття Закону загострило суспільну напругу: кожна десята акція протесту, яка відбулася в Україні у 2012 р., стосувалася мовного питання. Загалом було зафіксовано 380 «мовних» протестів, тобто 80 % усіх протестних подій з цього питання[2]. Локальна перемога С. Ківалова – В. Колесніченка була розцінена певними силами як карт-бланш для подальшого наступу, тим більше що поширення проросійських настроїв в Україні було прямо пропорційним до кількісного зростання громадських організацій, які виступали на захист російського мовно-культурного середовища. Якщо у 1995 р. в Україні налічувалося одне Всеукраїнське та двадцять чотири регіональних національно-культурних російських товариства, то станом на кінець серпня 2014 р. діяло вже близько 80 проросійських громадських організацій. Серед них: Українське товариство російської культури «Русь» (1992 р.), Всеукраїнська громадська організація «Русский Совет Украины» (1999 р.), Всеукраїнська громадська організація «Русское движение Украины» (1999 р.), Громадська організація «Русская община Украины» (2000 р.), Всеукраїнська громадська організація «Россияне Украины» (2005 р.), Громадська організація «Фонд "Русские собрания"» (2009 р.) тощо.

Виразну антиукраїнську потугу на цій хвилі генерував русинський проект, хоча, згідно з переписом населення в Україні у 2001 р., русинами себе ідентифікували менше 1 % мешканців Закарпаття[3]. У жовтні 2005 р. відбулася установча конференція «Народної ради русинів Закарпаття». Згодом з'явилися русинські медіа, фінансована з обласного бюджету газета «Підкарпатський русин», русинський гімн, прапор та ін. Русинська ідентичність гучно заявляла про себе не лише у символічному плані, а й у політичному, аж до входження до органів влади.

Слід зауважити, що більшою чи меншою мірою ідеї автономізації, що балансували на межі сепаратизму, генерувала значна частина поліетнічних за складом населення регіонів. Прагнення до автономії або незалежності активно демонстрували представники кіл як ліберально-центристського, так і соціал-комуністичного спрямування. Створити Новоросійську автономію в межах федеративної України пропонував проф. Одеського університету О. Сурилов, який очолював організаційний комітет Демократичного Союзу Новоросії і Бессарабії. Відновити «Республіку Малоросія» закликала громадська організація «Інтеррух

[1] Цікаві розмірковування з приводу закону див.: Яковлев Ф. Закон Украины «О принципах государственной языковой политики»: год спустя // ИА REX. – 06.08.2013. – http://www.iarex.ru/articles/39691.html; Карамазов А. Языковой просак, или Как бульбовцы с бандеровцами русский язык изгоняли // Русский мир. – 31.05.2012. – http://russmir.info/pol/2503-yazykovyjprosak-ili-kak-bulbovcy-s-banderovcami.html

[2] Див. детальн.: Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2012 р. – К.: Центр дослідження суспільства, 2013. – С. 34.

[3] Дашкевич Я. Етнічні псевдоменшини в Україні // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспективи розвитку. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – С. 65–72.

Донбасу» на чолі з Д. Корніловим, а також Рух «Демократичний Донбас» (Луганщина). На початку 2000-х років посилилися вияви радикалізму антиукраїнських сил, зокрема, екстремістських організацій Румунії, Словаччини, Угорщини й Росії. Відгомоном активізації таких настроїв стало проголошення у грудні 2008 р. Закарпатською обласною радою автономної республіки Підкарпатська Русь, в основу якої було покладено ідею про існування русинської нації[1].

Помітне загострення протистояння на мовному фронті відбулося в східних та південних областях, де електорат В. Януковича почувався приниженим на тлі гуманітарної політики В. Ющенка. Мовний конфлікт нагнітався односторонніми діями органів місцевої влади, які суперечили чинному законодавству. У 2006 р. низкою обласних і міських рад сходу та півдня України були ухвалені постанови про визнання російської мови регіональною. За цих обставин багаторічна боротьба навколо запровадження двомовності оберталася навколо пошуку компромісу між прагненням «україномовних» політиків обмежити територію двомовності Кримом і прагненням «русофонних» сил зробити офіційно двомовною всю країну[2].

Другою за значенням «больовою точкою» українського націєтворення стала боротьба навколо історичної платформи інтеграції української політичної нації. З часів В. Ющенка історична інструменталізація націєбудівництва вийшла на якісно новий рівень. Варто визнати, що далеко не всі історичні маркери українськості, що централізовано запроваджувалися в той час, спрацювали на користь об'єднанню. Апелювання до трагічних сторінок вітчизняної історії не знімало гостроти поточних проблем, тим часом як своєрідна «одержимість ювілеями» міцно увійшла в офіційну й суспільну практику. На офіційний рівень було виведено відзначення ювілейних дат пам'яті жертв політичних репресій, бою під Крутами, Голодомору, Голокосту, депортації кримських татар та представників інших національностей, 70-ї річниці Великого терору в Україні, 300-річчя Батуринського погрому, 70-річчя бою на Красному полі та ін. З'явилися меморіальні комплекси під Крутами, в реконструйованій Батуринській фортеці, в Биківнянському лісі під Києвом, у 2007 р. у Києві було відкрито Музей радянської окупації. Упродовж 2007–2008 рр. в Україні демонтували понад 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму – організаторам Голодомору та політичних репресій 1937–1941 рр., було перейменовано понад 3 тис. топографічних назв.

Південні й східні регіони відповіли на оновлення державної історичної парадигми спорудженням монумента Катерині II в Одесі, Й. Сталіну в Запоріжжі тощо. Ці демарші, названі згодом «війною пам'ятників», прокотилися хвилею по країні протягом 2009–2013 рр.[3] Фінальним акордом цієї війни, зініційованої

[1] Рябінін Є. Сутність сучасного регіоналізму та виміри його прояву // Сучасна українська політика. – 2011. – Вип. 24. – С. 45.

[2] Мамонтова Е. Мовний фактор у формуванні національної концепто-сфери: державотворчий аспект // Політичний менеджмент. – 2011. – № 1. – С. 28.

[3] Українське Національне Інформаційне Агентство. – http://www.unian.net/news/593093-novyiy-politsezon

місцевими громадами та представниками націоналістичних організацій, став «ленінопад», початок якому поклало пошкодження пам'ятника В. Леніну в Києві 8 грудня 2013 р.[1] Результати її в тому, що стосувалося усталення національної ідентичності, були мінімальними. Ситуація мало змінилася від тієї, яка змусила Ю. Шаповала в 2011 р. констатувати: «Ми не маємо гідної політики історичної пам'яті в нашій державі. Це є дуже серйозна і важлива річ»[2]. На жаль, «війна пам'ятників» переросла у справжню війну, яка вивела врешті з латентної в гостру стадію протистояння різноспрямованих суспільно-політичних доктрин, які безвідповідально використовували об'єктивно існуючі відмінності історичних травм Західної й Східної України для подальшої поляризації суспільства.

Недалекоглядно ховати голову подібно до страуса в пісок, воліючи не помічати, що «мовне питання» було лише формою соціалізації ширшого питання – «російського», яке набувало в контексті згаданих вище причин характеру регіонального. Саме воно було і залишається не лише визначальним чинником проблематизації відносин сходу та заходу України, а й непослідовності процесу націєтворення загалом.

Як цілком справедливо зауважує О. Кривицька, попри багатоетнічність і вживання мов меншин, українське суспільство є двомовним. Переважна більшість населення принаймні пасивно володіє двома мовами – українською та російською, кожна з яких тією чи іншою мірою присутня в усіх частинах країни та в усіх комунікативних практиках. Значна частина громадян України володіє російською мовою, принаймні половина надає їй перевагу в повсякденному спілкуванні, а значна частина членів інших груп більш чи менш активно споживає російськомовний культурний та медійний продукт. Амбівалентність масової свідомості відкривала можливості для проведення обережної українізаційної політики в суспільстві. Водночас вона сприяла посиленню переваги російської мови в багатьох суспільних сферах[3]. Це засвідчили й результати соціологічного дослідження 2012 р.: мовну політику держави негативно (радше негативно) оцінили 48 % респондентів, зокрема, 60 % російськомовних[4]. Негативне сприйняття мовної політики чинної влади сформувалося попри те, що певна частина населення поділяла курс на розширення вжитку української мови (загалом 40 %, з них – 20 % російськомовних), 48 % вважали посилену українізацію головним напрямом державної мовної політики[5]. Отже, реальна картина мовних переваг в етнонаціональному просторі України була набагато складнішою за банальні статистичні показники.

---

[1] Світ24. Новини. – htpp: // www.Svit24/net/politic/77

[2] Україна за двадцять років. Матеріали міжнародної веб-конференції. – Чернігів, 2013. – С. 8.

[3] Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України [моногр.]. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 202.

[4] Населення України щодо статусу російської мови та місця російської мови в освіті. Соціологічне опитування 23.05–1.06.2012 р. – http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=58&page=31

[5] Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 120.

Ще в 2008 р. за дорученням Кабінету Міністрів України три інститути НАН України (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького та Інститут соціології) розробили проект Концепції державної мовної політики в Україні. Паралельно з Концепцією робоча група підготувала фундаментальну монографію «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом» (2008), в якій доводила, що центральною проблемою, від якої походить решта проблем мовно-політичного характеру, є політичне протистояння між прибічниками одномовності та двомовності на державному рівні. В епіцентрі цього протистояння перебували дві мови – українська і російська.

На відміну від наукового дискурсу суспільно-політичні інтерпретації «мовного питання» та концепції його вирішення обмежувалися маніпуляцією загальновідомими фактами без заглиблення в їхню сутність. Наголошуючи, що для більш ніж 50 % населення нашої країни російська мова є головним засобом спілкування, політики замовчували, що засіб спілкування і державна мова не обов'язково мають співпадати. Зазначаючи, що регулювання мовного життя країни не повинно вести до його одержавлення та придушення свободи особистості, зазвичай «забували» сказати, що мова – то не єдиний маркер ідентифікації, не менш важливим маркером є культура. Стаючи на захист російськомовних ЗМІ під знаменом свободи слова, апологети «свободи» не підіймали питання про те, що ЗМІ є трансляторами партійних платформ в обгортці «інформації», однак насправді поширюють не інформацію – а лише її сегмент, окремі ж взагалі займаються не інформуванням, а кодуванням електорату.

Визнаючи очевидну конфліктогенність «мовного питання», варто наголосити, що коріння проблем сучасного націєтворення слід шукати не в неспроможності політичних еліт дійти консенсусу у «мовному питанні» і тим більше не в дискримінації за мовною чи етнокультурною ознакою (наведені вище відомості, як здається, повністю спростовують такі закиди), а в глибинних проблемах і суперечностях культуротворення, яке, на жаль, залишає бажати кращого як у центрі, так і в регіонах.

Бурхливий перебіг суспільно-політичних та етнокультурних зрушень в Україні на хвилі виходу з системної кризи 1990-х років створив безпрецедентно складну етнокультурну ситуацію з виразними внутрішніми суперечностями та диспропорціями, осмислення яких та прогнозування перспектив їхнього подальшого розвитку стало неабияким викликом для вітчизняної гуманітаристики. Власне, пострадянське покоління вчених, яке перебувало в ті часи під системним «зачаруванням» західної методології та переможної ходи європейських соціальних практик, повною мірою не спромоглося примирити традиційні на той час національно-демократичні теорії, пострадянські тоталітарні наукові практики і реальність, що стрімко змінювалася під впливом ринку.

Ситуація ж полягала в такому: усюди в межах активного товарообміну існують мови міжнаціонального спілкування, Україна тут не є винятком. В епоху складання національних держав і, відповідно, загальнонаціональних ринків мови вступають в новий етап існування – вони самі перетворюються на товар.

Товаром, а не елітарною сферою діяльності стає слово: література, мас-медіа перетворюються на індустрію. Далі відбувається трансформація смислів та ідей. Врешті завершується переобрамлення матеріального і духовного світів. Ноосфера замикається в об'єднану структуру, в якій знання курсують за якісно іншими правилами, ніж перед тим. Людство пришвидшується в своєму поступі, чим далі темп зростає.

Пострадянська українська спільнота в усіх її регіональних сегментах виявилася абсолютно безпорадною в зростаючому інформаційному шквалі, що на загал не просто заперечував, а тотально руйнував усталені культурні й духовні практики в їх національному та радянському варіантах. Саме ця обставина й генерувала хронічну напругу навколо мовного питання: суспільство загалом та його регіональні сегменти зокрема перебували фактично на етапі шаленого пришвидшення культурного переходу з індустріальної ери в інформаційну, від традиційного суспільства – до глобального. І все це – впродовж двох десятиріч. Темп, слід зауважити, космічний. Власне, йшлося про системні перевантаження, вага яких стає більшою мірою зрозумілою з урахуванням того, що цей перехід відбувався в контексті формаційного переходу. Далеко не всі сегменти суспільства справлялися з ними, а це своєю чергою спонукало аж до вкрай песимістичних висновків стосовно культурних перспектив незалежної України. Поняття «третя Руїна», «контрреформація», застосовані В. Дергачовим, засвідчували, на його думку, втрату Україною свого культурно-генетичного цивілізаційного коду і перехід її на позиції нової світової периферії, виявом чого були «троянські» завоювання української незалежності включно з деіндустріалізацією, моральною деградацією й деінтелектуалізацією значної частини соціуму[1].

Хоч би якими песимістичними видавалися подібні розмірковування, найбільшим досягненням України на цьому етапі слід вважати те, що всі сегменти українського суспільства мали повноцінні можливості артикулювати свої претензії та своє бачення майбутнього. Багаторічне проговорювання проблеми, хоч би яким виснажливим і безперспективним іноді воно здавалося, було шляхом і формою названого формаційного переходу, що забезпечував модернізацію українського проекту.

Мовне питання було одним із ключових елементів політичної боротьби з перших років незалежності України. Більшість політичних сил намагалася використати його, розігруючи «мовну карту» насамперед у передвиборчих перегонах. Тим часом у низці регіонів, до таких належав і Донбас, етномовна ситуація та всі залежні від неї сфери вимагали не бурхливих сплесків і не менш виразних відпливів, а щоденної конструктивної наполегливої роботи. Між тим стратегія мовної політики як загалом по Україні, так і стосовно регіонів була далекою від консенсусної. Україна намагалася використовувати міжнародний досвід управління етнонаціональними відносинами[2] і уважно прислуховувалася

[1] Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса, 2003.

[2] У 2002–2007 рр. діалог між цивілізаціями був проголошений ЮНЕСКО пріоритетним напрямком. Міжкультурний діалог через освіту, науку, культуру і ЗМІ став середньостроковою стратегією ЮНЕСКО на 2008–2013 рр. У 2007 р. Європейська комісія

до порад своїх західних партнерів. Указом Президента України 2008 рік було проголошено Роком міжкультурного діалогу. У тому ж році на 118-й сесії Комітету Міністрів Європи було затверджено Білу книгу з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності», в якій міжкультурний діалог визнавався пріоритетною формою міжкультурних відносин, альтернативою асиміляції та поверховому мультикультуралізму, який зводився до толерування в суспільстві іншокультурних груп. Міжкультурний діалог передбачав розвиток «толерантності як поваги до чужих цінностей, а ще більше – як позиції, що припускала розширення кола особистих ціннісних орієнтацій за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами»[1].

Втім, попри суголосність рішень української влади загальноєвропейським тенденціям, рівень конфліктогенності мовного питання не зменшувався. Аби предметно розкрити причини його вибухової потуги навесні 2014 р., варто уважніше придивитися до особливостей етнокультурного життя Донбасу впродовж другого десятиріччя незалежності.

При Донецькій облдержадміністрації функціонував відділ у справах національностей і міграції. Діяла Рада з питань національної мовної політики при облдержадміністрації, створена у 1999 р., на правах консультативно-дорадчого органу. Віхами непростої роботи щодо розширення сфери використання державної мови в регіоні стали Програма розвитку та функціонування української мови в Донецькій області на 2004–2010 рр., затверджена рішенням спільного засідання колегій обласної державної адміністрації та Міністерства освіти і науки України (2003 р.), розпорядження голови облдержадміністрації В. Логвиненка «Про заходи щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на території Донецької області до 2010 р.» (2009 р.)[2] та ін. За ініціативи відділу у справах національностей облдержадміністрації відбувалися круглі столи за участі представників національно-культурних товариств, працівники відділу виступали в ЗМІ, організовували методичні семінари, сприяли роботі національних культурних центрів, зокрема у науково-дослідній сфері, виступали співорганізаторами форумів та фольклорних фестивалів.

Аналогічні заходи реалізовувалися й на Луганщині. Так, ще в 1991 р. рішенням облвиконкому була схвалена «Програма розвитку української мови та інших національних мов у Луганській області на період до 2000 року»[3]. Облдержадміністрація надавала інформаційну підтримку національно-культурним товариствам. Організовувалися медіа-супроводи знаменних і пам'ятних дат та

презентувала ініціативу «2008 рік – Європейський рік міжкультурного діалогу»; Генеральна Асамблея ООН проголосила 2010 рік Міжнародним роком зближення культур; 2012 рік став Роком міжкультурного та міжрелігійного діалогу в рамках ООН.

[1] Скубашевська Т.С. Мовні стратегії у формуванні міжкультурного діалогу у європейському просторі (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – http://www.lib.ua-ru.net/inode/4560.html

[2] http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/ content/7393.htm

[3] ДАЛО. – Ф. 1779. – Оп. 2. – Спр.6539. – Акр. 44–45.

подій, діяльності громад, зокрема й святкування 10-річчя створення Асамблеї народів Луганщини у 2012 р.

Найбільш вагомим результатом реалізації етнонаціональної політики держави в регіоні слід вважати суттєве розширення мережі навчальних закладів з українською мовою викладання. Зміни на краще відбувалися поступово: здійснення українізації вимагало підготовки та перепідготовки викладачів, проведення широкої пояснювальної роботи, відповідного технічного забезпечення. Ситуація почала змінюватися на краще на переламі століть. Так, у 2002/2003 навч. р. у Донецькій області із 1193 загальноосвітніх закладів у 220 навчання велося українською мовою, що становило 18,4 % до загальної кількості шкіл у регіоні. У Луганській області із 794 загальноосвітніх закладів 214 перейшли на українську мову, що становило 27 % до загальної кількості шкіл у регіоні. Спроби змінити співвідношення на користь шкіл із українською мовою викладання наштовхувалися на звинувачення у форсуванні українізації, що виносилися на загальний розгляд у регіональній пресі. Все ж процес українізації освітньої галузі розгортався. В 2004/2005 навч. р. з 729 шкіл області 174 працювали як школи з російською мовою навчання, 354 школи – з двома мовами навчання, решта – з українською мовою навчання, в 2009/2010 навч. р. відповідно – 152 і 291 школа. На кінець 2009/2010 навч. р. з 181 170 учнів загальноосвітніх шкіл області 54,2 % навчалися російською мовою[1].

2004/2005 навч. р. статус україномовного на Донеччині мали: 661 заклад дошкільного виховання (56,7 %); 612 шкіл (53,4 %)[2], державною мовою навчалися 26 % (113 750 учнів)[3]; 13 професійно-технічних училищ (11 % по Донеччині). Нині випускники місцевих вишів, аспіранти і викладачі (зокрема, й представники етнічних меншин) вільно володіють українською мовою[4].

До початку подій весни 2014 р. освітня галузь регіону не викликала серйозних нарікань з приводу ущемлення прав місцевих етнічних груп: шкіл із російською мовою навчання у Донецькій області налічувалося 182 (54 401 учень); шкіл з українською мовою навчання з російськими класами – 358 (64 084 учні); шкіл з російською мовою навчання з українськими класами – 148 (російською мовою навчалося 53 936 учнів). Як предмет мови етнічних меншин

[1] Попова И. Все сразу и сейчас // Донецкий кряж плюс. – 2003. – 26 сент. – 2 окт. – С. 2–3.; Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД, 2014. – С. 276–277.

[2] Для порівняння: в 1991 р. цей сегмент освіти був представлений сотнею малих сільських шкіл.

[3] Для порівняння: у 1991 р. було всього 3 %.

[4] Інакшою виглядала ситуація в сфері неофіційного мовного спілкування. За даними директора Центру соціальних та політичних досліджень «Соціс» Наталі Погорілої, українську мову як зручну називали 2,64 % респондентів Донеччини та 2,82 % Луганщини проти 92–99 % на Заході України і 16–19 % у Харкові та Києві. Ще нижчим цей показник був у Криму – 1,39 %. У Донецьку, де, згідно з відомостями останнього перепису, мешкало 493 тисячі росіян і 478 тис. українців (разом 96 % від 1025 тис. городян), мову своєї національності визнали рідною 99,3 % росіян і лише 23 % українців, тоді як українську назвали рідною тільки 0,7 % росіян, а російську – 76,9 % українців. – Див.: Донбас в етнополітичному вимірі. – К., 2014. – С. 277.

вивчали в 73 навчальних закладах області 5868 учнів, зокрема: новогрецьку мову – в 30 навчальних закладах (2946 учнів), іврит – у 2 навчальних закладах (215 учнів), китайську мову – в 1 навчальному закладі (15 учнів), німецьку мову – у 38 навчальних закладах (2839 учнів), польську мову – у 3 навчальних закладах (212 учнів). Факультативно мови етнічних меншин вивчали у 59 навчальних закладах 2446 учнів: новогрецьку мову – в 50 навчальних закладах (2102 учні), німецьку мову – в 1 навчальному закладі (19 учнів), польську мову – у 8 навчальних закладах (325 учнів). У Донецькій області працювало 17 недільних шкіл (595 слухачів): 1 вірменська (15 слухачів), 1 єврейська (60 слухачів), 2 німецькі (90 слухачів), 7 новогрецьких (268 слухачів), 4 польські (102 слухачі), 2 татарські (60 слухачів). Фінансування недільних шкіл здійснювалося на громадських засадах, з бюджетних, спонсорських коштів та коштів національно-культурних товариств. Міністерство освіти Ізраїлю здійснювало постійну допомогу єврейській школі м. Донецька у стажуванні викладачів та школярів[1].

Звісно, оцінювати наведені дані як свідчення бурхливого національного відродження українців регіону та громад етнічних меншин не доводилося, йшлося насамперед про підтримання міноритарних мов регіону в стані функціональності. Однак порівняно із радянськими часами прогрес був очевидним. Втім, про вирішення стратегічного завдання – закріплення української мови на позиціях вирішального фактора стратегії етнокультурного розвитку держави не йшлося. Саме тому як перспективне завдання державної етнополітики в Донбасі дослідники все частіше називали досягнення реальної двомовності в регіоні[2]. Зрозуміло також, що завдання це не могло бути вирішене новітньою «кавалерійською атакою» на сферу мовних переваг місцевих мешканців і що воно впродовж ближчої історичної перспективи не може бути вирішене лише шляхом українізації освітньої галузі. Величезна більшість місцевих мешканців, що отримали освіту за радянських часів, звично перебувають осторонь «мовних баталій», активізуючись тільки тоді, коли їхні діти чи онуки виконують домашні завдання.

Тим часом єдиний масовий інструмент ймовірної популяризації української мови та культури залишався, м'яко кажучи, виразно відстороненим від державної етнонаціональної політики. Саме регіональні засоби масової інформації демонстрували очевидні мовні диспропорції. Станом на 1 січня 2005 р. в Донецькій області було зареєстровано 990 періодичних видань, з яких лише 18 видавалися виключно українською мовою, у тому числі тільки одна обласна газета «Донеччина» з мізерним накладом у 20–25 тис. примірників на місяць, 69 газет і журналів видавалися українською та російською, а решта 666 – російською. В інформаційному просторі Донецької області працювало 136 телерадіоорганізацій, з яких – 38 телерадіокомпаній і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 – телерадіокомпанії кабельного мовлення і 13 – радіоорганізації дротового мовлення. Телерадіоорганізації використовували у своєму ефірі в се-

[1] Донбас в етнополітичному вимірі. – К., 2014. – С. 279–280.

[2] Там само. – С. 285.

редньому 45 % державної мови і 55 % – російської (обласна державна телерадіокомпанія вела програми у такому співвідношенні мов: українською – 65 %, російською – 35 %). За даними управління у справах преси та інформації Донецької облдержадміністрації станом на 1 січня 2011 р., тут розповсюджувалися 1253 зареєстрованих (перереєстрованих) періодичних друкованих видання, з них: україномовних – 15, російськомовних – 270, російсько-україномовних – 748, мовами національних меншин – 23, іноземними мовами – 197.

У регіоні видавалися: грецькі газети – «Елліни України» (Федерації грецьких товариств України, видається з 1996 р. раз на місяць, 15 000 прим., українською, російською та грецькою мовами), «Хронос» (Маріупольське товариство греків, раз на місяць, російською, 500 прим.), «Камбана» (Донецьке міське товариство греків, видається з 2003 р. раз на місяць, 2000 прим., українською, російською та грецькою), «Логос» (Спілка греків України, безсистемно), польська – «Поляки Донбасу» (Товариство польської культури Донбасу, видається з 2000 р. раз на місяць, 3000 прим., українською та польською). Станом на 2011 р. виходила «Наша жизнь в диаспоре и дома» (Спілка громадських організацій «Донецька обласна єврейська громада», видається з 2001 р. раз на місяць, російською, 5500 примірників) та вірменська «Вірменський вісник – Наїрі»[1].

Найбільш розгалуженим було покриття спеціально орієнтованими виданнями в Донецькій області (19 видань). Крім того, постійно діючі рубрики для етнічних громад містили місцеві газети: «Джерело» («Приазовський робітник», «Єнакіївський робітник»), «Плекаймо рідну мову» («Донеччина», «Мар'їнська нива»), «Наші джерела» («Нове життя», Старобешівський район), «Донбас – наш загальний дім», «До джерел», «Рідна мова» («Життя»), «Національні меншини», «Рідний край» («Донеччина»). Завдання названих рубрик полягало передусім у популяризації культурної та історичної спадщини етносів регіону, висвітленні діяльності національних товариств та культосвітніх закладів. Аналогічною роботою час від часу займалися й місцеві телерадіокомпанії. Для єврейського, грецького і німецького населення періодично виходили передачі в містах Донецьку, Маріуполі, Слов'янську, Артемівську та ін. Регіональні телерадіоорганізації використовували ефірний час для мовлення українською мовою і мовами меншин відповідно до ліцензій. Обласне радіомовлення мовами меншин не здійснювалося.

За сприяння Луганської облдержадміністрації виходили журнал «Мир еврейской женщины» (засновник – єврейська релігійна громада «Емуна») і газета «НЭР» (засновник – Луганський обласний благодійний фонд «Хесед Нер», єврейська релігійна громада «Емуна»). Керівники багатьох національно-культурних товариств співпрацювали на постійній основі із обласними та місцевими ЗМІ. Обласна газета «Жизнь Луганска» в 2003 р. започаткувала на своїх сторінках рубрику «Братина», в якій публікувалися матеріали про життя і діяльність національно-культурних товариств. Відповідне інформування

[1] Білецький В. С. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення. – http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=10955&print=Y

мешканців області здійснювали також «Луганська правда» та «Наша газета». «Вісник Старобільщини» активно співробітничав із польським, а «Стахановское знамя» – з німецьким й польським товариствами. Асамблея народів Луганщини випускала газету «Ми – разом!»[1].

Саме національні спілки та товариства відігравали впродовж років незалежності вирішальну роль у визначенні формату міжнаціональних взаємин у регіоні та закладали перспективи майбутнього етнічних громад. Як вже зазначалося, процес національного відродження охопив усі етнічні меншини пострадянського простору. Розмах та компетентність діяльності створених на хвилі демократизації національних організацій залежали від низки факторів: соціально-економічного потенціалу громад, рівня гостроти етнокультурних проблем, міри травматизму радянського минулого, характеру розселення, освітнього рівня, врешті, зацікавленої допомоги закордонних організацій. На 2010 р. в Україні діяли 96 центрів національних культур, 12 з яких фінансувалися за рахунок місцевих бюджетів: зокрема Стильський сільський Будинок грецької культури у Донецькій області; Волноваський міський центр національних культур у Донецькій області; Великоанадольський сільський центр грецької культури у Донецькій області; Будинок національних культур у Луганську[2].

Слід зазначити, що найбільш діяльною у обстоюванні власних етнічних інтересів та обороні етнокультурної спадщини виявилася не друга за чисельністю етнічна спільнота Донбасу – росіяни, а маріупольські греки, які накопичили напрочуд успішний досвід громадської реалізації. В 2000-ні роки в Україні діяло близько 50 грецьких товариств різних типів – від загальноукраїнських до міських і навіть селищних – у семи областях України, АР Крим, Києві і Севастополі. Серед них вагоме місце посідали Донецьке товариство греків, Грецький національний громадсько-політичний клуб «Елліни Приазов'я» (с. Сартана Донецької обл.), Волноваське товариство греків «Геліос» (Донецьк), Горлівське товариство греків України (м. Горлівка Донецької обл.), Старобешівське товариство греків «Бешів» (смт Старобешеве Донецької обл.), Володарське національно-культурне товариство греків (смт Володарське Донецької обл.), Луганське обласне товариство греків «Форос» (м. Луганськ). Практично у кожному селищі з компактним проживанням греків діяло грецьке товариство, згодом об'єднані у шість районних товариств. Більшість із них створили художні колективи[3].

Їх керівники активно інвестували у дослідницькі проекти, що врешті принесло вагомі результати. Стрімке підвищення громадського запиту на заповнення лакун в етнічній історії спонукало грецькі товариства виступити співорганізаторами науково-практичних конференцій, що порушували найбільш актуальні питання їх історії, фактично табуйованої в радянські часи. В 1993 р.

[1] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – К., 2004. – С. 154.

[2] Інформаційно-аналітичні матеріали «Про стан задоволення національно-культурних, мовних, освітніх потреб національних меншин України» (Підготовлені Держкомнацрелігій на 01.12.2010 р.). – http://kompravlud.rada.gov.ua/

[3] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – С. 278.

було проведено чотири конференції, присвячені історії і культурі греків України: «Донбас і Приазов'я: проблеми соціального, національного і духовного розвитку», «История и культура греков АР Крым», «Украина – Греция: история и современность», «Проблемы истории и культуры этнических групп греков в Северном Причерноморье в средневековье и новое время»[1]. Неодноразово вони відбувалися і в наступні роки. Не менш активно товариства підтримували видання пам'яток фольклору та літератури маріупольських греків. Протягом 1991–1992 рр. видавництво «Донбас» видало низку збірників грецьких поетів і письменників[2]. В 1992 р. було опубліковано збірку творів грецьких поетів Приазов'я «Чебрець», авторами якої були Г. Костоправ, А. Шакурма, Л. Кірьяков, В. Борота, Г. Патріча, В. Бахтаріс, В. Кіор[3].

Підведення наукового, зокрема історичного, підґрунтя під діяльність товариств та вимоги громади, яку вони представляли, надало грекам незаперечні суспільні преференції. Впродовж 1989–1999 рр. на адміністративно-територіальну карту України повернулись традиційні грецькі назви. Активно відроджувалися і набували нового звучання традиційні громадські свята «Панаїри», щоправда в секуляризованому вигляді. За роки незалежності спільними зусиллями товариств Донеччини було проведено 15 фестивалів «Мега юрти».

Врешті великою перемогою громади стала розбудова Маріупольського державного гуманітарного університету (з 1991 р. – Маріупольський гуманітарний коледж при Донецькому державному університеті, з 1993 р. – Маріупольський гуманітарний інститут Донецького державного університету, від 2004 р. – університет)[4]. У 2008 р. у культурологічному центрі «Меотида» в Маріупольському державному гуманітарному університеті відбулася презентація навчального посібника «Греки в Україні: історія і сучасність»[5].

Загалом же станом на 2005 р. на Донеччині діяли 92 національно-культурних формування, які об'єднували представників 18 національностей – українців, греків, євреїв, німців, поляків, росіян, татар, білорусів, болгар, ромів та ін. загальною кількістю близько 70 тис. осіб[6]. З з них мали загальноукраїнський, 18 – обласний, 45 – міський, 12 – районний, 14 – сільський і селищний статус[7].

---

[1] Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). – Симферополь, 1999. – С. 37–38.

[2] ЦДАВО. – Ф.2. – Оп. 15. – Спр. 3026. – Арк. 177.

[3] Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – К, 2000. – С. 307.

[4] Докладніше див.: mdu.in.ua/

[5] Лісовенко М. Історія і сучасність грецької діаспори // Урядовий кур'єр. – 2008. – 23 груд.

[6] Разом в розмаїтті: Культурно-мистецькі заходи і діяльність національних товариств в рамках оголошеного 2008-го Роком міжкультурного діалогу в Україні. Оглядова довідка / підготувала Т. Шлепакова. – http://mincult.kmu.gov.ua.

[7] Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні: Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2006. – С. 23. – http://www.ombudsman.gov.ua/

На 2000 р. на Луганщині функціонували: обласне товариство любителів польської мови і культури «Варшава» ім. М. Река; обласне культурно-просвітницьке товариство німців «Відергебурт»; обласне товариство греків «Форос»; обласна організація товариства донських козаків; Центр російської культури ім. В. І. Даля; обласне відділення товариства російської культури «Русь»; обласне єврейське товариство; міський єврейський культурний центр «Нер»; Стаханівське міське товариство польської мови і культури «Краков'янка»; обласний союз поляків «Полонез». Пріоритетними напрямками їх діяльності були організація відзначення знаменних історичних дат, розбудова мережі фольклорних колективів, участь у фестивалях національних культур тощо[1].

На початку 2000-х років керівники національних організацій та спілок виступили із ініціативою щодо об'єднання та координації зусиль у масштабах області. У березні 2002 р. була створена Асамблея народів Луганщини, яка об'єднала більшість обласних національно-культурних товариств. Серед заявлених завдань спілки було забезпечення інтересів етноменшин у культурній, інформаційній та інших сферах, реалізації державної етнополітики, зміцнення міжнаціональної злагоди[2]. Представники 21 обласного національно-культурного товариства увійшли до складу Ради з питань етнонаціональної політики при обласній держадміністрації, що була створена в 2007 р. Загалом національно-культурні товариства області демонстрували високий рівень комунікації з органами влади та управління, а почасти – і нерозривний зв'язок із ними.

В 2003 р. на Луганщині існувала єврейська театральна студія[3], 3 польські, єврейський, вірменський, німецький, грецький, 2 хорових колективи донських козаків[4]. Скромними залишалися показники національних танцювальних колективів: з 584 танцювальних груп було лише 2 польські, 2 – донських козаків, вірменська та єврейська[5].

Слід позитивно оцінити просвітницьку та популяризаторську роботу, здійснювану регіональними музеями та культосвітніми закладами. У Луганському обласному краєзнавчому музеї діяли постійні експозиції, присвячені традиційній єврейській культурі, які ілюстрували традиції єврейських святкувань в Ізраїлі, Україні та світі. В Донецькій області діяв сектор єврейської культури в Артемівській міській центральній бібліотеці. На центри грецького культурного відродження перетворилися бібліотеки у Маріуполі, Тельманівському (с. Гранітне), Старобешівському (районна бібліотека для дітей, с. Стила

[1] Поточний архів Луганського обласного краєзнавчого музею (2000 р.). – Возрождение культуры национальных меньшинств области: история и современность / сост. Л.П. Жданова. – С.5.

[2] Поточний архів Луганської обласної державної адміністрації (2004 р.). Резолюція засідання Конгресу Асамблеї народів Луганщини від 16 травня 2004. – С. 1.

[3] Загалом же в області налічувався 401 аматорський театральний колектив.

[4] З загальної кількості 790 хорових колективів.

[5] Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – К., 2004. – С. 152.

і с. Роздольне) та Володарському (бібліотека-музей Г. Костоправа, с. Малоянисоль) районах[1].

Підсумовуючи стислий огляд напрямів і форм етнокультурного життя Луганщини та Донеччини в добу незалежності, слід визнати, що загалом воно, попри заспокійливий тон урядових звітів та позитивні кількісні характеристики, справляло доволі суперечливе враження.

Не так давно Головне управління взаємодії із громадськістю і в справах національностей та релігій Донецької ОДА оприлюднило на своїй сторінці інформацію про етнонаціональний склад Донецької області. В ній, зокрема, йшлося: «Проголошення Україною незалежності держави змінило суспільний статус [...] всіх національних меншин, які проживають на її території, і надало потужного імпульсу їхньому національному відродженню й розвитку. Культурний та інтелектуальний потенціал кожної з етнічних груп – значущий і оригінально неповторний. Це унаочнює національний симбіоз благодатної донецької землі, де етноси спромоглися зберегти свої мови і самобутні культури, об'єднавшись спільним духовним корінням. Культура кожного етносу стала тим джерелом, що насичує самобутній донецький характер з його працездатністю, свободою, гордою, творчою і водночас відвертою психологією і з його постійною налаштованістю на будь-який культурний контекст. Дружба народів Донбасу сприймається в суспільстві як норма і створює передумови для загальноукраїнського прогресу в майбутню цивілізацію»[2].

Не менш піднесені оцінки висловлювали тоді представники інтелектуального середовища. Думки на кшталт: «Схід України в цілому й Донбас зокрема стали зоною контакту цивілізацій і культур, що обумовило такі риси регіональної спільноти, як терпимість, адаптивність, сприйнятливість до інших культур (тільки в Луганську живуть представники близько 40 національних меншин)»[3], вважалися вичерпною характеристикою так званої регіональної ідентичності Донбасу. Здавалося, нічого не провіщало біди.

Втім, про те, що напруження в регіоні існує, і доволі сильне, було добре відомо. Але політикум звично виводив його лише в площину російсько-українського мовного протистояння. Чого лише були варті зауваження щодо російськомовності Донбасу, для гостроти приправлені заявами про його багатонаціональність. Тим часом хвалена толерантність донбасівських мешканців, здавалося, щораз «відмовляла», як тільки мова заходила про розширення сфери використання державної мови.

В чому ж полягали першопричини такої парадоксальної поведінки загалом індиферентної до національного питання регіональної спільноти?

---

[1] Там само. – С. 102.

[2] Сколько народов живет в Донецкой области? // Технополис завтра. – 11 июля 2011. – kramtp.info/news/14/full/id=17159

[3] Проскуріна. О. Донбас – сильне чи слабке місце України (Політико-культурний вимір Донбаського регіону, скороч.) // Жінка-Онлайн. – http://www.zhinka-online.com.ua/novini-dlya-zhinki/politika/333-donbas-sylne-chy-slabke-mistse-ukrainy.html

Міжкультурний діалог в Україні загалом, у Східній Україні зокрема ускладнювався проблемами становлення та збереження національної ідентичності усіх її етнічних складових, включаючи етнічні меншини. Так зване національне відродження, що охопило національні околиці СРСР з часів перебудови, запустило надзвичайно складні механізми в середовищі усіх етнічних громад. Суттєво відмінні за низкою параметрів (демографічних, соціальних, загальнокультурних), згодом вони у якісно нових соціально-економічних обставинах включилися у змагання за оволодіння гідними нішами у всіх сферах суспільного життя незалежної України. Фоном для нового етапу етнонаціональних відносин упродовж першого десятиріччя незалежності виступала затяжна економічна та соціальна криза. У цих обставинах гостра конкуренція, перерозподіл власності та сфер зайнятості спричиняли неабияку напругу у відносинах між представниками різних етносів. Найбільш позитивні результати отримували громади, що мали потужні внутрішні механізми взаємодопомоги та соціалізації[1].

Періодичні загострення напруги у міжетнічних стосунках актуалізували питання пошуку засобів її пом'якшення і подолання. Впродовж незалежності провідним орієнтиром для їх вирішення був зарубіжний досвід вибудовування системи толерантних відносин у поліетнічному суспільстві. Європа щорічно проводила величезну кількість заходів, де опрацьовувалися механізми встановлення балансу між двома домінуючими тенденціями культурного розвитку – прагненням народів до культурної самобутності та формуванням спільного європейського культурного простору[2]. З відповідними корективами європейський досвід намагалися запроваджувати на українських теренах. У 2003 р. Рада Європи навіть визнала, що Україна демонструє найкращий в Європі показник підтримки державою культури та мистецтва етноменшин[3]. Повсякчас зазначалося, що Україна з перших кроків відновлення власної державності обрала шлях розбудови багатокультурного суспільства.

Однак завдання і проблеми, що виникали перед етносами пострадянського суспільства в контексті обраних орієнтирів, були просто-таки неспівставними із західноєвропейським контекстом. Розмови про багатокультурний діалог в українських обставинах перетворювалися на порожні слова. Скалки етнічних меншин в режимі протистояння етнічному розчиненню в російськомовній поліморфній масовій культурі просто не спроможні були брати в ньому участь. Діалог на рівних вели хіба що росіяни, українці та кримські татари. З урахуванням потужної підтримки метрополії – поляки. Все решта, на жаль, нагадувало імітацію за західними зразками.

---

[1] В світлі висловленого цілком не випадковими стали вищі за показники питомої ваги в населенні краю соціальні та суспільні характеристики грецької громади, що посіла провідні позиції в усіх сферах життя Донбасу: від політики до бізнесу і культури. Див.: Донбас в етнополітичному вимірі. – К., 2014. – С. 221–261.

[2] Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 5.

[3] Пекарчук В.М. Джерела духовності. Культура етноменшин України (1990–2000-ні роки): Моногр. – Дніпропетровськ, 2014.

Отже, розуміння специфіки регіональної етнонаціональної політики влади не йшло далі своєрідної «інвентаризації» наявних етнічних спільнот, тоді як треба було думати про їх цивілізаційні характеристики та тип трансльованих ними в межах регіону взаємовідносин. Надзвичайно гостро в низці регіонів, передусім на сході України, постала проблема утвердження домінуючої етнокультурної ідентичності. На Донбасі, на відміну від заходу України, провідним транслятором ідей, образів, понять, символів були не традиції, а засоби масової інформації. Про їх змістовне наповнення та культурний рівень вже йшлося вище.

Будучи промисловою країною, в сфері етнонаціональних відносин Україна тиражувала моделі етнічної взаємодії, невластиві цьому етапу соціально-економічного розвитку. Архаїзація національних культур етнічних меншин без відповідних імпульсів для їх сучасного розвитку мала негативні наслідки, це виявлялося зокрема й у гіпертрофованій самооцінці російськомовного середовища, що спиралася на російські мас-медіа. Слід зауважити, що український політикум не спромігся повною мірою заручитися підтримкою етнічних меншин, які саме в незалежній Україні одержали реальні можливості повноцінного етнокультурного відтворення. Ця обставина, як і спільність історичної долі й спільна радянська травма як українців, так і етнічних меншин, нині не сильно цікавлять суспільний дискурс. Недостатньо говориться також про виклики, що виникають внаслідок відмінностей у ментальній матриці етнічних меншин України та їхніх «братів» з метрополії, хоча вони очевидні і для тих, і для інших. Тоді як цей напрям суспільного дискурсу на українських теренах абсолютно не розвивається, Росія не «соромилася» огульно зараховувати представників етнічних меншин до категорії російськомовних громадян. На цьому фронті ідеологічної експансії Україна, на жаль, оборони не тримала.

У процесі регулювання мовних відносин не можна обійтися без втручання державних органів. Разом з тим з часом це призвело не лише до залежності (фінансової та персональної) напрямів розвитку мовної політики від державних структур, а й до її формалізації та бюрократизації. Реальне етнонаціональне/етномовне життя було замінене на низку проплачених державою і, звичайно ж, не позбавлених сенсу суспільних і культурних заходів. Вони відіграли певну роль у підвищенні статусу української мови в регіонах та покращенні рівня володіння нею передусім випускниками вищих навчальних закладів. Однак на стратегічно важливі проблеми – невпинне зростання частки російськомовних українців та подальшу мовну русифікацію етнічних меншин – ці заходи не мали особливого впливу.

Привертає увагу той факт, що більшість державних заходів зберігали виразно радянський вигляд як за зовнішніми ознаками (зокрема, формою проведення (фестивалі, зльоти, круглі столи, конференції) та організації – самодіяльні колективи при Будинках культури), так і внутрішнім наповненням (передусім йдеться про державну форму фінансування та прив'язку до офіційного життя). Формалізм і затишшя від «заходу до заходу», фольклоризм замість модерного етнічного творення, вишиванки на офіційних заходах і махровий антиукраїнізм

російського телебачення, що займав понад дві третини ефірного мовлення – такими були реалії етнокультурного життя України впродовж незалежності.

Вирішальний етап інституційного наповнення та модернізації української нації припав на часи глобалізації, універсалізації культурних феноменів та ідентифікаційних криз, що накладало свій відбиток на перебіг етнокультурних процесів та створювало якісно нові обставини формування національних ідентичностей. 2000–2013 рр. стали чи не найнасиченішими в новітній історії України на яскраві культурні події, суперечливі процеси, мовні й пам'яттєві війни, інформаційні прориви і революції. Перебуваючи в епіцентрі аж надто емоційної суспільної дискусії, що так чи інакше оберталася навколо базових питань модернізації українського проекту, суспільство і влада, відчуваючи перманентне незадоволення одне одним, незчулися, як дійшли межі. Україна тим часом змінилася до невпізнанності: зовні стала набагато заможнішою, охайнішою, освіченішою, відновила і модернізувала значну частину культурної інфраструктури. Місце колишніх робітничих клубів у повсякденному житті обивателів посіли шопінг-моли. Подорожі за кордон з неймовірної екзотики перетворилися на звичку. Пересічний українець набагато менше читав, однак через Інтернет тримав руку на пульсі світу; набагато менше замислювався над філософськими категоріями, проте конче потребував ціннісного опертя для власного життя і прагнув пишатися своєю країною. Передчуття невідворотності змін просякало наскрізно український мистецький та інтелектуальний простір. Спираючись одні – на інтуїтивне відчуття, інші – на світове знання, всі усвідомлювали: Україна спроможна на більше, а її народ – вартий кращого.

Тим часом навколишня реальність не давала можливостей для справдження «української мрії». Та й мало хто з українців міг відповісти на питання: «Що таке – українська мрія?» Щочотири роки суспільство шукало відповідь на нього і не знаходило. Результати виборів 2004-го й 2010 рр., здавалося б, давали підстави казати про нестійку цивілізаційну рівновагу[1], а насправді йшлося про балансування в стані невизначеності і відсутності орієнтирів майбутнього. Те, що сприймалося як паритетність носіїв української та російської ментальності, насправді було віддзеркаленням системної свідомісної кризи, на яку не спроможні були справити жодного стабілізуючого впливу ані корумпований державний симулякр, ані інтелігенція, відсунена на маргінес культурного дискурсу, ані мас-медіа. Затяжна, фактично хронічна криза, безкінечний перерозподіл власності, нестабільність соціальних верств, моральна деградація «еліт» – то були реальні важелі формування національної ідентичності чи радше – її подальшої болючої стагнації. Власне, національний дискурс без опертя на реальні щоденні позитивні практики замикався в межах мрій жменьки націонал-демократів, які, наче волаючий у пустелі, відчайдушно намагалися навернути українство на магістральний шлях націєтворення, тоді як переважна більшість українських громадян всі свої зусилля концентрувала на виживанні і споживанні. Тренд

[1] Троян С.С. Цивілізаційно-культурні маркери України у вимірі глобалізації // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 1. – С. 67.

національного відродження, слід визнати, впродовж перших двох десятиліть незалежності виявився одним з найменш затребуваних суспільством. Не випадково і шістдесятники, і батьки української незалежності розгублено вдивлялися в культурні обрії українців 1990–2000-х років. Заклики про нагальність збереження української мови зависали у байдужій споживацькій масі.

Мало хто в суспільстві розумів, що революцію неможливо завершити, не вирішивши основних суперечностей, які її спричинили. Власне, чергова її хвиля невідворотно насувалася на Україну. Намагаючись указати шлях подолання удавнених суперечностей і проблем, вітчизняні науковці підготували низку програм: «Новий курс: реформи в Україні 2010–2015. Національна доповідь»[1], розроблена науковими установами Національної академії наук України, «Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року»[2], «Україна-2015. Національна стратегія розвитку»[3], розроблена «Українським форумом», «Пропозиції президенту: нова хвиля реформ» за участі комісії «Блакитна стрічка» ПРООН[4], «Модернізація України: визначення пріоритетів реформ»[5], створена за ініціативи Міжнародного фонду «Відродження» українськими аналітичними центрами, «Напрямки оновлення країни» громадського форуму «Оновлення країни»[6], «Концепція державної етнонаціональної політики України», «Концепція Загальнодержавної програми охорони культурної спадщини на 2012–2022 рр.», «Концепція Державної програми популяризації історичного знання на 2012–2017 рр.», «Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання громадян на 2013–2017 рр.», але вони навіть не бралися до розгляду[7].

Влада за радянською звичкою ставилася до культури як до скарбниці архаїки та екзотики, а не як до націєтворчого й державотворчого фактора.[8] І це, в свою чергу, говорило про її (влади) архаїчність. Саме культура в широкому сенсі, наукова гуманітаристика зокрема, створюють те інформаційне поле, в якому народжуються, визрівають і перетворюються на тренди політичні ідеї та суспільні інститути, що є наслідком їх реалізації. Власне, сучасна європейська

---

[1] Новий курс: реформи в Україні 2010–2015. Національна доповідь. – http://www1.nas.gov.ua/ infrastructures/Legaltexts/nas/2010/regulations/Pages/78.aspx

[2] Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року. – К., 2011. – http://www.osvitportal.lviv.ua/portal/ Library/ogliad%20presy/Koncepcia_2.doc

[3] Україна-2015. Національна стратегія розвитку. – http://www.semynozhenko.net/content/files/ Ukraine-2015%20big.pdf

[4] Пропозиції Президенту: нова хвиля реформ. – http://www.undp.org.ua/files/ua_4066brc2 final120705ukr.pdf

[5] Модернізація України. Визначення пріоритету реформ. – http://parlament.org.ua/upload/docs/Modernization.pdf

[6] Напрямки оновлення країни. – http://ok-ua.org.ua/UserFiles/File/program.doc

[7] Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – С.39.

[8] Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: моногр. – К.: НІСД, 2011. – С.95.

цивілізація, крім універсальної християнської складової в її реформаційній версії, є наслідком інтелектуальної революції, у витоків якої стояли такі постаті, як Гете, Кант, Шиллєр, Маркс, власне сотні-тисячі європейських інтелектуалів. Недалекоглядне намагання влади підмінити науковий дискурс процесу націє- й державотворення масмедійним закладало підвалини нинішніх невдач України. Ставлення до політики як до бізнесу в трохи підкоригованому форматі 1990-х років віддзеркалювало рівень політичної, громадянської та загальної культури владних «еліт». Відсутність системного розуміння того, що існування нації – це нерозривний процес, в якому минуле і майбутнє – то є лише хронологічні відтинки загального шляху, загрожувало фатальними наслідками. Власне, воно вже дається взнаки.

На жаль, безпосереднім стимулом для змін, на нагальність яких тривалий час вказували суспільствознавці, стала не воля української влади, а чергова системна суспільно-політична криза й іноземна агресія, вдягнена в шати гібридної війни. Вкотре в історії України гордіїв вузол неподоланних суперечностей суспільство намагалося вирішити шляхом революції. Вкотре в історії України вона супроводжується зовнішньою агресією і банальною відмовою молодій державі у світовій політичній суб'єктності.

РОЗДІЛ 6

Революція гідності

Перемога В. Януковича на президентських виборах у лютому 2010 р. відбулася не в останню чергу внаслідок «своєрідної "втоми" суспільства й політичної еліти від перманентного протистояння між ключовими інститутами державної влади»[1]. Відповідно, обрання В. Януковича Президентом України стало своєрідним суспільним і елітним компромісом. На це, зокрема, вказує Б. Ложкін у своїй книжці «Четверта республіка»[2], який пише про елітний консенсус, «який зробив його (В. Януковича. – *Авт*.) президентом і на який він спирався до осені 2012 року»[3].

Імовірно, й сам президент відчував таку власну компромісність. У своїй книжці «Майдан. Нерассказанная история» відомий журналіст Соня Кошкіна наводить свідчення людини з оточення В. Януковича про тост, який начебто він проголосив невдовзі після своєї інавгурації у вузькому колі: «Два года не жрать! Работать на страну!»[4]. Так чи так, у перші два з половиною роки своєї президентської каденції В. Янукович намагався спиратися на різні елітні групи. Так, посади в уряді, інших органах виконавчої влади у перші два з половиною роки каденції В. Януковича обіймали представники не лише Партії регіонів, а й інших політичних сил, зокрема, умовного «помаранчевого табору» в українській політиці 2004–2010 рр. Також не зазнали істотної ревізії більшість базових елементів державної політики України, які здебільшого залишалися незмінними за всіх президентів України, починаючи від президентства Л. Кравчука. Одним із таких базових елементів був курс на європейську інтеграцію (в ідеалі – входження до складу Європейського Союзу).

Власне це підтвердив і перший програмний документ В. Януковича – «Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу», оприлюднений 3 червня 2010 р.[5] Зокрема, як одне із завдань декларувалося:

---

[1] Yanishevskyy, S. Constitutional Reform in Ukraine: Search for an Optimal Political Model (1991–2015) // Building Democracies: Ukraine and Japan. Japan's Democratization Assistance to Ukraine in 2015 / ed. by R. Shiratori, M. Rozumny, K. Hashimoto. – Kyiv: Phoenix, NISS, 2016. – P. 60.

[2] Тут і далі в тексті ми будемо часто використовувати оцінки подій Євромайдану, висловлені постфактум, після того як події відбулися. На наш погляд, вони цілком релевантні стосовно з'ясування причин і суті досліджуваних подій. Водночас з'ясування коректності таких «постфактумних» оцінок потребує спеціального джерелознавчого аналізу, здійснення якого виходить за рамки цього матеріалу.

[3] Ложкин Б. Четвёртая республика: Почему Европе нужна Украина, а Украине – Европа. – Харьков: Фолио, 2016. – 252 с.

[4] Кошкина С. Майдан. Нерассказанная история. – К.: Брайт Стар Паблишинг, 2015. – С. 209.

[5] Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу: Послання Президента України. – [виголошено 3 червня 2010 р.]. – http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0003100-10

«реалізувати європейський вибір – такою я бачу інтегральну національну мету, що здатна об'єднати усіх моїх співвітчизників»[1]. У цьому ж посланні зазначалося: «Чи не найбільш важливе сьогодні питання у відносинах між Україною та ЄС – це укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, включаючи створення "поглибленої і всеохоплюючої" зони вільної торгівлі, а також введення безвізового режиму»[2]. Розуміючи певну декларативність таких документів, як послання глави Української держави до парламенту, в цілому вони відбивають уявлення щодо орієнтирів першої особи держави та його політичної команди. А в цьому випадку, це, на наш погляд, було черговим підтвердженням неформального проєвропейського консенсусу вітчизняної еліти, який склався ще в перші роки після відновлення державності України в 1991 р. Тези про безальтернативність європейського вибору, до речі, були присутні в політичних деклараціях В. Януковича аж до кінця 2013 р., вже після початку Євромайдану.

Однак, окрім потенційно інтеграційних дій, у діяльності В. Януковича була й помітна конфронтаційна складова. Важливим чинником, що визначав його політику як Президента України, стала бінарна опозиція «помаранчеві» vs «біло-блакитні», яка значною мірою впливала на перебіг вітчизняного політичного процесу у 2004–2010 рр. і зберегла свою значущість і в 2010–2014 рр. Як представник «біло-блакитного» політичного табору, В. Янукович пішов на реалізацію двох чи не найголовніших політичних цілей цього табору (які водночас відігравали роль його атрибутивних ознак): поглиблення відносин із Російською Федерацією та підвищення статусу російської мови в Україні. Перше завдання було виконано шляхом укладання так званих Харківських угод, згідно з якими з 28 травня 2017 р. на двадцять п'ять років подовжувалася дія Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України в обмін на зниження до 100 дол. США ціни на кожну тисячу кубометрів газу, що поставлявся Росією в Україну[3]. Тобто, по суті, військова присутність Росії в м. Севастополі робилася безстроковою.

«Мовні зобов'язання» В. Януковича перед його виборцями були певною мірою виконані дещо пізніше, у 2012 р., шляхом ухвалення Закону України «Про засади державної мовної політики»[4]. Два зазначених рішення В. Януковича створили певний потенціал напруги і сприяли руйнуванню неформального суспільного консенсусу навколо президента.

Також руйнуванню цього консенсусу сприяли репресії проти лідерів політичних сил, опозиційних В. Януковичу. Після обіймання ним поста президента було ув'язнено низку опозиційних політичних діячів, зокрема Ю. Луценка

[1] Там само.

[2] Там само.

[3] Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_359

[4] Закон України «Про засади державної мовної політики»: у ред. від 23.07.2012. – http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5029-17

(ув'язнено у 2010 р.), міністра внутрішніх справ у 2005–2006 і 2007–2010 рр., і Ю. Тимошенко (ув'язнено у 2012 р.), прем'єр-міністра України у 2005 і 2007–2010 рр. Такі дії президента були порушенням неформального внутрішньоелітного пакту про ненапад, згідно з яким протягом 1990-х – 2000-х рр. жодна нова політична команда не ув'язнювала (за судовим вироком) своїх політичних опонентів (були лише поодинокі випадки нетривалого ув'язнення в ізоляторі тимчасового утримання).

Додаткові лінії конфлікту були створені конституційними змінами, здійсненими в суперечливий спосіб Конституційним Судом: ідеться про повернення Конституції 1996 р. рішенням Конституційного Суду від 30 вересня 2010 р. Попри те що це рішення було в цілому спокійно сприйняте суспільством (навіть із певним розумінням, зважаючи на згадану вище «втому» суспільства від суперечок між ключовими інститутами держави), була закладена своєрідна правова «міна» під президентство В. Януковича, оскільки під сумнів було поставлене його (президентства) легітимність. Як було зазначено у Висновках Венеційської комісії щодо рішення Конституційного Суду від 30 вересня 2010 р.: «Відновлення Конституції у версії 1996 року рішенням Конституційного Суду України... порушує питання щодо легітимності нинішніх державних інститутів, оскільки Президент і Парламент були обрані за конституційними правилами, визнаними більше недійсними»[1].

Також варто зауважити, що очікування Майдану як масового виступу проти чинної влади і своєрідного повторення подій 2004 р. (Помаранчева революція, помаранчевий Майдан) набули поширення буквально з першого року каденції В. Януковича. Навіть більше, кілька разів іще до Євромайдану ці очікування були хоч і в невеличкому часовому та просторовому масштабах утілені в життя у масових протестах, найменування яких часто містило слово «Майдан» («Податковий Майдан»[2], «Мовний Майдан»[3]). На наш погляд, ці очікування були значною мірою сформовані згаданим вище конфронтаційним стилем політичної поведінки, який обрав В. Янукович з перших місяців свого перебування на посту президента (цей стиль дістав неформальну назву «бульдозерного»). Відповідно, масові протести почали розглядатися громадською думкою як основний засіб політичної боротьби проти В. Януковича. Утім, масові протести у перші роки його каденції не набули значного розмаху (суспільна підтримка якщо й була, то радше у формі заочної солідарності з гаслами протестувальників).

Іще одним чинником зростання суспільного невдоволення президентством В. Януковича стала діяльність правоохоронних органів (насамперед, органів внутрішніх справ і прокуратури). Ці структури спільно з органами судової

[1] Opinion in the constitutional situation in Ukraine, adopted by the Venice Commission at its 85th Plenary Session, Venice (17–18 December 2010). – http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)044-e

[2] «Податковий Майдан» – протести в Києві у листопаді – грудні 2010 р. проти проекту нового Податкового кодексу України.

[3] «Мовний Майдан» – протести в Києві у липні 2012 р. проти ухвалення Закону України «Про основи державної мовної політики» (так званий закон Колесніченка–Ківалова).

влади стали інструментом розв'язання політичних конфліктів, силового тиску на політичних опонентів. Де-факто вони були виведені за межі будь-якого суспільного контролю за їхньої діяльністю, що створило широкий простір для зловживань їхніх представників. Протягом 2010–2013 рр. широкого суспільного резонансу набула низка інцидентів за участі працівників правоохоронних органів (наприклад: смерть київського студента Ігоря Індила у Шевченківському РУВС м. Києва у травні 2010 р.[1]; «справа Віталія Запорожця» – вбивство начальника місцевого відділу міліції у Броварському районі, який за багатьма свідченнями тероризував місцеве населення[2]). У результаті згаданої вище смерті І. Індила у 2010 р. виникла громадська акція «"Ні!" поліцейській державі», у межах якої було проведено низку протестних заходів проти наявних, на думку учасників акції, випадків порушення працівниками правоохоронних органів законів України[3].

Вагомим чинником посилення негативного ставлення суспільства до силових структур стала практика залучення ними для протидії суспільним протестам квазікримінальних угруповань (феномен «тітушків» – узагальнена назва учасників парамілітарних угруповань, які організовують силову протидію учасникам суспільних протестів, назва дана за прізвищем Вадима Тітушко – учасника нападу на працівників ЗМІ під час демонстрації в рамках акції «Вставай, Україно» 18 травня у Києві[4]).

Своєрідною кульмінацією «антиміліцейських» протестів (лапки означають певну умовність назви) стали події у райцентрі Врадіївка Миколаївської області наприкінці червня – початку липня 2013 р. У райцентрі сталося зґвалтування і замах на вбивство жінки, скоєне двома місцевими офіцерами міліції, одного з яких прокуратура не стала затримувати. Як наслідок, почалися стихійні протести місцевих жителів і навіть штурм місцевого райвідділку міліції. Події мали широкий резонанс, акції протесту проти дій МВС пройшли в різних регіонах України. Події у Врадіївці вже після Революції гідності стали називати «прологом Майдану» (див., наприклад, думку письменника А. Кокотюхи[5]). А один із активних дійових осіб Євромайдану, пізніше – народний депутат Верховної Ради VIII скликання І. Луценко, постфактум визначив саме протест проти дій працівників правоохоронних органів як основну причину Революції гідності:

---

[1] Гнап Д. Звірі в погонах? Як загинув студент Ігор Індило // Укр. правда. – 4 черв. 2010. – http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/4/5108172/

[2] Спецтема: Справа Віталія Запорожця // Тиждень.UA. – http://tyzhden.ua/Subject/53950

[3] Кияни сказали «Ні!» поліцейській державі // Укр. правда. – 11 черв. 2010. – http://kiev.pravda.com.ua/news/4c11e529149a2/

[4] Див.: Установлена личность преступника, избившего журналистку Ольгу Сницарчук: Вадим Титушко, участник акций ПР // Цензор.НЕТ. – 18.05.13. – http://censor.net.ua/photo_news/241996/ustanovlena_lichnost_prestupnika_izbivshego_jurnalistku_olgu_snitsarchuk_vadim_titushko_uchastnik_aktsiyi

[5] Вопрос недели: Какое достижение за время независимости вы считаете для Украины главным? // Новое время. – 26 серп. 2014. – http://nv.ua/publications/vopros-nedeli-kakoe-dostizhenie-za-vremya-nezavisimosti-vy-schitaete-dlya-ukrainy-glavnym-8949.html

«Революція гідності у своїй первісній сутності була повстанням проти міліцейського свавілля»[1].

Свідченням наростання напруги в суспільстві стало поступове зростання протестної активності. За даними Центру досліджень суспільства (нині – аналітичний центр CEDOS), відбулося значне зростання протестної активності у 2012 р., порівняно з 2010 і 2011 рр., зі збереженням зрослої протестної активності в 2013 р.[2]

Водночас, попри конфронтаційні тенденції у суспільно-політичному житті країни, В. Янукович і Кабінети Міністрів України часів його президентства досить послідовно відпрацьовували формальну складову Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Порядок денний Асоціації Україна–ЄС, підписаний Україною та ЄС наприкінці 2009 р., більш-менш виконувався. 19 грудня 2011 р. під час П'ятнадцятого саміту Україна–ЄС лідери України та ЄС офіційно заявили про завершення переговорів щодо Угоди про асоціацію: «...головні переговірники досягли спільного розуміння щодо повного тексту Угоди про асоціацію, яка визначить майбутню договірно-правову основу відносин Україна – ЄС»[3]. 30 березня 2012 р. угода була парафована. І ще 24 вересня 2013 р. МЗС України наголошувало, що «Україна здійснила черговий крок у контексті підготовки до підписання цієї міжнародної угоди під час Вільнюського саміту Східного партнерства. Фактично, роботу з підписання цієї угоди виведено на завершальну стадію»[4]. Надалі президент та його уряд досить послідовно відпрацьовували питання формальної підготовки до укладання Угоди про Асоціацію. Навіть більше, частина парламентської фракції Партії регіонів виступали проти укладання Угоди, і В. Януковичу доводилося їх наполегливо переконувати[5].

Крім згаданих вище очікувань «нового Майдану», його початок передбачався й деякими експертними прогнозами. Наприклад, у доповіді «Політико-інституційні чинники розвитку економіки України: громадянське суспільство і національна ідеологія», оприлюдненій фахівцем Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) Я. Бережним у вересні 2012 р., зазначалося: «...сучасний суспільно-політичний формат в Україні відображає ситуацію, що за реакціями громадян повторює політико-інституційне середовище 2000–2004 рр. ... Тому можна констатувати існування соціальної апатії, продиктованої відсутністю спільних питань дотику (взаєморозуміння) між громадсько-активними

[1] Луценко І. Про справжню поліцію / Ігор Луценко // Дзеркало тижня. – 2016. – 26 лют. – 3 берез. (№ 7). – http://gazeta.dt.ua/internal/pro-spravzhnyu-policiyu-_.html

[2] Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2013 р. // Центр дослідження суспільства. – http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/041/original/CSR_-_Protests_in_2013_-_29_Apr_2014.pdf?1399981680. – p. 7.

[3] Спільна заява Саміту Україна–ЄС // Укр. правда. – 19 груд. 2011. – http://www.pravda.com.ua/articles/2011/12/19/6850080/

[4] МЗС: Україна на фініші підготовки до підписання Асоціації з ЄС, але відносини з країнами СНД розривати немає підстав // NEWSru.ua. – 24 верес. 2013. – http://www.newsru.ua/ukraine/24sep2013/mzs.html

[5] То якою буде ваша позитивна відповідь? // Дзеркало тижня. – 2013. – 6–13 вересня (№ 32). – http://gazeta.dt.ua/internal/to-yakoyu-bude-vasha-pozitivna-vidpovid-_.html

і байдужими громадянами. Наприклад, рух малих підприємців, "афганців", "чорнобильців" та інших не набув (і не міг набути) суспільного масштабу, оскільки кожна група вирішувала виключно власні інтереси у межах існуючої політичної системи. Проте помітною є сформованість передумов, коли збіг інтересів широкого кола громадян, найімовірніше на емоційно-ідеологічному ґрунті (наприклад, обмеження свободи слова взагалі чи окремих інформаційних каналів, радикальні дії щодо звуження принципових ідеологічних настанов тощо), спроможний миттєво спровокувати протилежну до апатії психологічну реакцію – надмірну експресивну активність»[1]. Тобто прогнозувалась ситуація, яка і виникла в листопаді 2013 р., коли раптове рішення про відмову до укладання Угоди про Асоціацію спричинило вибух суспільної протестної активності.

Другий прогноз, політологічний, стосувався варіантів розвитку політичного процесу в Україні залежно від результатів парламентських виборів 2012 р. Ще один фахівець НІСД О. Фісун розглянув три варіанти «політико-режимної еволюції неопатримоніальної демократії» в Україні: «1) виборний цезарізм і режим особистої влади на основі монополізації силової/фіскальної вертикалі держави і зигзагоподібне лавірування між інтересами основних фінансово-промислових груп, згортання інститутів міжпартійної конкуренції як неефективних і розвиток виконавчої бюрократичної вертикалі на основі принципів особистої відданості й використання пресингу силових структур; 2) консоціональна олігархія на основі power-sharing и закріплення зон контролю над патронованими соцієтальними й регіональними сегментами у правилах політичної гри (що, зрештою, веде до переходу до обрання президента в парламенті); 3) президентська система на основі домінантної партії, яка прагне завоювати більшість у більшості соцієтальних сегментів, а не однієї якої-небудь найбільшої групи»[2]. У статті далі зазначалося таке: «Значною мірою вибір подальших стратегій, як і вибір подальших сценаріїв політико-режимного оформлення режиму неопатримоніальної демократії буде визначатися результатами найближчих електоральних кампаній... Ключове і переламне значення матимуть чергові парламентські вибори восени 2012 року. Якщо Партія регіонів отримує відносну (або майже абсолютну) більшість голосів, то найбільш імовірним стає третій сценарій побудови домінантної партії, якщо виникає приблизно рівний паритет із суперниками й патова ситуація – другий сценарій консоціональної олігархії, якщо ж Партія регіонів явно програє вибори, але зберігає пост президента до 2015 р., то неминучим стає перший сценарій "виборного цезаризму"»[3]. Це, власне, і відбулося після парламентських виборів 2012 р., на яких у загальнонаціональному багатомандатному окрузі опозиційні

[1] Бережний Я. В. Політико-інституційні чинники розвитку економіки України: громадянське суспільство і національна ідеологія // Українська політична нація: проблеми становлення. – К.: НІСД, 2012. – С. 194.

[2] Фисун А. Украинская неопатримониальная демократия: формирование, специфика и тенденции развития // Ойкумена: альманах сравнит. исслед. полит. ин-тов, соц.-эконом. систем и цивилизаций / Регион. филиал НИСИ в Харькове; ХНУ им. В. Н. Каразина. – 2011. – Вып. 8. – С. 126.

[3] Там само. – С.126.

В. Януковичу партії набрали майже 50 %, тоді як Партія регіонів та її союзник – Компартія України – близько 44 %[1] (див. табл. 37).

Таблиця 37

Результати голосування по загально державному багатомандатному округу на парламентських виборах 2010 р.

Партія	Відсоток «за»	Кількість голосів «за»
Парті регіонів	30	6 116 746
ВО «Батьківщина»	25,54	5 209 090
УДАР	13,96	2 847 979
КПУ	13,18	2 687 269
ВО «Свобода»	10,44	2 129 933

Джерело: Центральна виборча комісія України.

Попри те що Партії регіонів за рахунок народних депутатів, обраних у одномандатних округах, вдалося сформувати парламентську більшість, символічну перемогу здобули партії – опоненти В. Януковича. Що і призвело до реалізації передбаченого О. Фісуном варіанта «виборного цезаризму» з «розвитком виконавчої бюрократичної вертикалі на основі принципів особистої відданості й використання пресингу силових структур». Ключову роль у контролі політичних та економічних ресурсів почала відігравати група осіб, яка отримала в громадській думці умовну назву «Сім'я Януковича», її основною дієвою особою, крім власне В. Януковича, був його старший син. Зазначена зміна призвела, зокрема, до обмеження впливу і ресурсних утрат інших політико-економічних груп і обумовила, серед іншого, посилення невдоволення політикою президента з боку еліти, звуження його політичної бази і, відповідно, зростання протестного потенціалу[2].

Про зростання впливу «Сім'ї Януковича» як одного з важливих чинників, що спричинив Майдан, і його посилення саме після виборів до Верховної Ради 2012 р. говорить у своєму інтерв'ю політолог А. Єрмолаєв (у 2010–2014 рр. директор Національного інституту стратегічних досліджень, підпорядкованого Президенту України). На його думку: «...загроза глибокої кризи режиму була очевидною ще у 2012 році... – Що конкретно вас навело на думку про майбутню кризу режиму? – Передусім, підсумки парламентських виборів 2012 року і формування уряду, в якому, по суті, усі економічні висоти були монополізовані так званою "Сім'єю". Усі ключові блоки опинились у монополії. Це гарантувало корпоративні конфлікти й різко підвищувало рівень корупції»[3].

---

[1] Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу // Центральна виборча комісія. – http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300?PT001F01=900

[2] Узагальнений огляд цієї «сімейної» політико-режимної трансформації можна знайти в статті: Ослунд А. Криза в Україні: Янукович та олігархи // BBC [Україна]. – 2013. – 12 груд. – http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/12/131211_yanukovych_tycoons_yg.shtml

[3] Андрей Ермолаев: Для многих Сергей Левочкин – как «великий Гудвин» // Главком. – 2014. – 18 верес. – http://glavcom.ua/interviews/126383-andrej-ermolaev-dlja-mnogih-sergej-levochkin-%E2%80%93-kak-%C2%ABvelikij-gudvin%C2%BB.html

Отже, у результаті авторитарної консолідації змінювався ландшафт фінансово-промислових груп. Нові бізнес-групи, наближені до влади, ініціювали перерозподіл прав власності. Особливо активно це відбувалося після 2012 р., і часто для цього залучалися правоохоронні та контрольні органи – для цього став використовуватися термін «віджати». Так, у 2015 р. у своєму інтерв'ю О. Ярославський розмірковував: «Я би не став вживати слово "віджали" в контексті того, що зі мною трапилось у 2011–2013 роках. "Віджали" це коли забирають усе, а нічого не дають навзамін (навзамін можуть зробити гірше – наприклад, застосувати фізичну силу). У моєму випадку я продав усі об'єкти, саме продав. Не без вигоди для себе, визнаю. Проте за сприятливого стану справ цього, звісно, не робив би. За попередньої влади я просто змушений був розпродавати власний бізнес. Інколи дивуюся, що залишили те, що залишили»[1].

На відміну від великого бізнесу на кшталт О. Ярославського, середній і малий бізнес потерпав значно більше, не отримуючи зазвичай нічого. Частково саме з цим пов'язане те, що, незважаючи на відносну політичну стабільність, у 2012–2013 рр. соціально-економічний розвиток фактично зупинився (про це свідчить, зокрема, динаміка ВВП, див. табл. 38).

Таблиця 38

Поквартальна динаміка ВВП України у 2011–2013 рр.
(% до аналогічного періоду попереднього року)

	1 квартал	2 квартал	3 квартал	4 квартал	У цілому за рік
2011	105,1	103,9	106,5	105,0	105,2
2012	102,5	103,1	98,7	97,7	100,3
2013	98,8	98,7	98,8	103,3	100

Джерело: Державний статистичний комітет України.

Станом на 2013 р. склалася ситуація, коли, здавалося б, суспільство змирилося з політичним режимом В. Януковича. Динаміка соцопитувань демонструє, що частка прихильників демократичних цінностей знижувалася за зростання частки тих, хто був згодний на авторитарний режим (див. табл. 39).

Таблиця 39

Відношення до демократії (З яким з наведених нижче суджень Ви більш згодні?)

	Квітень-2012	Березень-2013	Травень-2013
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	50,9	54,6	47,9
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	19,6	18,6	22,5
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	18,3	14,2	16,7
Важко відповісти	11,2	12,6	12,9

Джерело: Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва.

[1] Олександр Ярославський: «Якби не обставини, "Металіст" не продав би» // Укр. футбол. – 3 лют. 2015 р. – http://www.ukrfootball.ua/news/oleksandr-yaroslavskiy-yakbi-ne-obstavini-metalist-ne-prodav-bi

Водночас соціологи звертали увагу на зміну у зовнішньополітичних симпатіях громадян: «В Україні достатньо стабільно, з кінця 2011 року, переважають прихильники інтеграції до Європейського Союзу. У травні 2013 року 42 % громадян обирали вступ до ЄС, 31 % – до Митного союзу, а 13,5 % – неприєднання ні до ЄС, ні до Митного союзу. Слід підкреслити, що до 2010 року переважав східний вектор інтеграції: у грудні 2009 року 30 % українців віддали перевагу вступу до ЄС, а 49 % – до Єдиного економічного простору з Росією, Білоруссю та Казахстаном»[1]. Отже, з огляду на прогрес, який демонструвала влада на європейському напрямі інтеграції, українські громадяни були згодні терпіти її авторитарні дії. Однак різка зміна курсу надломила цей крихкий компроміс, а застосування до протестантів надмірного насилля остаточно його поховало.

[1] Україні – 22: думка громадян // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. – 21 серп. 2013. – http://www.dif.org.ua/ua/polls/2013-year/fmlfmvblmerlgmlermgljm.htm

6.1. Євромайдан

21 листопада Кабінет Міністрів України видав розпорядження «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами, з іншої сторони», яким, зокрема, наказувалося: «Призупинити процес підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом... Відновити активний діалог з Російською Федерацією та іншими країнами Митного союзу і державами – членами Співдружності Незалежних Держав щодо пожвавлення торговельно-економічних зв'язків з метою збереження та зміцнення спільними зусиллями економічного потенціалу держави»[1]. Це розпорядження спричинило широкі суспільні протести, які згодом переросли в тривалий громадянський конфлікт і зрештою привели до зміщення з поста Президента України В. Януковича та його втечі з країни у лютому 2014 р., а також до чергової зміни Конституції України – повернення до прем'єр-президентської конституційної моделі (передача основних повноважень щодо формування уряду Верховній Раді України). Цей комплекс подій дістав згодом назви «Євромайдан» і «Революція гідності»[2]. Також варто зауважити, що досить поширеним у громадській думці є твердження щодо незакінченості Революції гідності, трактування її як процесу, що триває. Варте уваги міркування заступника Секретаря РНБО О. Литвиненка: «В нашій країні відбулася революція. Причому відбулася справжня революція, а революція – це не ті дев'яносто днів, які стояв Майдан. Це – складний і суперечливий процес, який починається задовго до відкритого вибуху і закінчується не за дев'яносто днів, а дай боже, щоб він закінчився за кілька років»[3]. Ця слушна теза О. Литвиненка порушує важливе методологічне питання коректних хронологічних меж Революції гідності, доцільності її розгляду в ширшому часовому інтервалі, ніж третя декада листопада 2013 р. – третя декада лютого 2014 р. Певною мірою цей підхід – ширших часових меж Революції гідності – застосований у подальшому викладі, але для зручності ми вважаємо формальною датою по-

[1] Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. № 905-р «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами, з іншої сторони»; {Розпорядження скасовано на підставі Розпорядження КМ № 113-р від 02.03.2014} // Офіційний портал Верховної Ради України, 21 листопада 2013. – http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80

[2] Уживалися й інші терміни на позначення подій, що відбувалися в Україні в листопаді 2013 р. – лютому 2014 р., наприклад, «Єврореволюція», але вони не вкорінились у широкому вжитку.

[3] Литвиненко О.В. Виступ на прес-конференції Національного ін-ту стратегічних досліджень, присвяченій проблематиці війни на Донбасі та анексії Криму: відео з прес-конференції. – Хронометраж: 53:52–54:16. – http://www.ukrinform.ua/rubric-pressconference/1924018-donbas-i-krim-tsina-povernennya-zala-1.html

чатку цих подій 21 листопада – початок перших проявів громадського протесту проти «призупинення процесу підготовки до укладання Угоди про асоціацію». Терміном «Євромайдан» ми позначаємо власне події з 21 листопада 2013 р. до 20 лютого 2014 р.

У залежності від основних гасел протестувальників і характеру протистояння між протестувальниками та представниками органів влади можна запропонувати таку періодизацію Майдану з огляду на характер протестної активності в ті чи ті дні:

1. «Мирна демонстрація» (21–29 листопада 2013 р.) – свого роду «корінний Євромайдан» – проти рішення уряду відкласти укладання Угоди про асоціацію з ЄС, носила переважно мирний характер протестів, протистояння протестувальників і влади відбувалося здебільшого в площині судових рішень щодо заборони акцій та оскарження цих рішень.
2. «Мирне протистояння» (30 листопада 2013 р. – 18 січня 2014 р.).
3. «Силове протистояння» (19–31 січня 2014 р.).
4. «Силова рівновага з ознаками деескалації» (1–17 лютого 2014 р.).
5. «Збройна ескалація» (18–20 лютого 2014 р.).

Безпосередньо початок Євромайдану був пов'язаний з рішенням Кабінету Міністрів про «призупинення процесу підготовки до укладання Угоди про асоціацію», яке стало вкрай неприємною несподіванкою і всередині України, і за її межами[1]. Лідер фракції «Батьківщина» А. Яценюк назвав це рішення «державною зрадою»: «...якщо Віктор Янукович відмовляється підписувати Угоду про асоціацію, це не просто державна зрада, це – підстава для імпічменту Президента, а по відношенню до Прем'єра Азарова – це пряма підстава відставки всього складу Кабінету Міністрів України. Є Закон "Про основи внутрішньої і зовнішньої політики", який повинен виконувати і Президент, і Прем'єр-міністр»[2]. Тут варто додати, що аргументація А. Яценюка щодо незаконності дій КМУ з огляду на чинне законодавство України була цілком слушною: тогочасна редакція Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» передбачала «забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі»[3].

Ідея протестних акцій проти рішення Кабміну (а по суті – В. Януковича) виникла насамперед у середовищі працівників ЗМІ. Найбільшого резонансу набув оприлюднений в мережі Facebook[4] заклик відомого журналіста Мустафи Найєма: «...хто сьогодні до півночі готовий вийти на Майдан?.. Зустрічаємося

[1] У день оприлюднення рішення КМУ автор був на офіційному прийнятті в посольстві Литви в Україні з нагоди Дня воїнів Литви і може особисто засвідчити пригнічений настрій, який був у присутніх на заході представників країн Євросоюзу.

[2] Засідання тридцять друге // Офіційний портал Верховної Ради України. – 21 листоп. 2013. – http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5119.html

[3] Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»: у ред. від 01.07.2010 // Офіційний портал Верховної Ради України. – 1 лип. 2010. – http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2411-17/ed20100701

[4] Соціальні мережі взагалі стали вагомим інституційним чинником організації, розгортання та підтримання масових протестів. Утім, це окрема серйозна тема, яка ще чекає на своїх дослідників.

о 22:30 під монументом Незалежності»[1]. Біля півночі у Києві на Майдан Незалежності вийшло близько 1,5 тис. протестувальників[2]. До акції долучилися представники парламентської опозиції, невелика кількість учасників акції залишилася на Майдані на ніч, зробивши своєрідну заявку на безстроковий характер акції. Важливою особливістю перших годин Євромайдану було ініціювання акції насамперед елітними прошарками – лідерами думок, медіаспільнотою та політиками.

Примітною особливістю акцій протесту проти скасування підписання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС стала їхня досить широка регіональна географія, акції відбулися в низці обласних центрів України[3]. Також чи не з першого дня протестів почали поширюватися заклики до мирного повстання на кшталт подій 2004 р. Так, відома журналістка І. Коберник написала у своїй колонці в інтернет-виданні «Українська правда»: «...рішучість міліції до агресивних дій проти масової акції має одну межу – це кількість людей. Якщо нас буде сто тисяч, нові балончики і кийки не допоможуть. Якщо на Банкову не можна буде під'їхати, як в 2004-му, – не допоможуть автобуси з "Беркутом"»[4].

Реакція органів виконавчої влади була прогнозованою, такою ж, як і в інших випадках масових протестних акцій доби президентства В. Януковича: стягнення до району проведення масових акцій підрозділів органів внутрішніх справ, демонстрація готовності застосувати силу проти мітингувальників. Утім, у регіонах, наприклад у Миколаєві, спроби силового припинення акцій фіксувалися чи не з перших днів протесту[5].

У Києві й інших містах почали з'являтися цілодобові наметові містечка. Водночас формувались організаційні структури масового протесту – утворилися координаційні ради євромайданів. До львівської координаційної ради, наприклад, увійшли «депутати облради, громадські діячі, депутати районних рад та представники молодіжних організацій – загалом близько 150 осіб»[6].

Уже за три дні після рішення Кабінету Міністрів, 24 листопада, в Києві відбувся мітинг, організований опозиційними парламентськими партіями (ВО «Свобода», «Батьківщина», УДАР), в якому взяли участь за деякими оцінками близько 100 тис. учасників. Цю акцію назвали «наймасовішою з часів Помаранчевої революції»[7]. Координаційна рада столичного Євромайдану в оголошеній

---

[1] Цит. за: Кошкина С. Майдан. Нерассказанная история. – К., 2015. – С. 30.

[2] На Майдан прийшло близько 1500 обурених зупинкою євроінтеграції // Укр. правда. – 22 листоп. 2013. – http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/22/7002691/

[3] Українці від Львова до Донецька також виходять на мітинги // Укр. правда. – 22 листоп. 2013. – http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/22/7002698/

[4] Коберник І. Знак і шанс / Іванна Коберник // Укр. правда. – 22 листоп. 2013. – http://www.pravda.com.ua/columns/2013/11/22/7002771/

[5] У Миколаєві міліція силою розганяє євромайдан. Є постраждалі // Укр. правда. – 22 листоп. 2013. – http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/23/7002804/

[6] У Львові створено координаційний штаб Євромайдану // Zaxid.net. – 22 листоп. 2013. – http://zaxid.net/news/showNews.do?u_lvovi_stvoreno_koordinatsiyniy_shtab_yevromaydanu&ob jectId=1297769

[7] Євромайдан виходить з берегів // Тиждень.ua. – 24 листоп. 2014. – http://tyzhden.ua/Politics/94743

на мітингу заяві наголосила: «Євромайдан оголошує про продовження акції і вимагає від Віктора Януковича виконати умови Європейського Союзу та підписати Угоду про Асоціацію... Євромайдан включно до 29 числа залишається на Майдані Незалежності в Києві та кличе людей в усіх містах України виходити на свої майдани, зокрема на акцію останнього попередження 28 листопада. Майданчик працює цілодобово...» Також у резолюції «ухвалили рішення вимагати відставки уряду Миколи Азарова за зраду національних інтересів та ухвалення рішення про відмову від курсу на європейську інтеграцію»[1].

До речі, вже 24 листопада сталися невеличкі сутички під будівлею Кабінету Міністрів у Києві. Також з перших днів протестів проти рішення уряду була зафіксована така технологія протидії протестам з боку органів влади, як масове використання «тітушків» – молодих людей, залучених для провокування зіткнень з учасниками масових акцій.

Особливістю протесту було наголошування на його неполітичному, а ціннісному – «за європейські цінності» – характері. Внаслідок цього утворилося два наметових містечка: Євромайдан Незалежності без політичної символіки та Євромайдан на Європейській площі з наметами і прапорами трьох опозиційних сил[2]. На наш погляд, точне визначення характерної особливості протестів листопада 2013 р. дав Ю. Луценко: «...як показує досвід декількох попередніх років, ці протести зводилися до формату партійного активу. Сьогодні ж є готовність суспільства підтримувати акції протесту присутністю, фінансовими діями»[3].

26 листопада був проголошений студентський страйк проти скасування підписання угоди про Асоціацію, в якому взяла участь низка вишів з різних міст України. Активну участь молоді в Євромайдані можна пояснити тим, що курс на євроінтеграцію небезпідставно сприймався нею як суттєве поліпшення життєвих перспектив, а скасування цього курсу, відповідно, стало чимось на кшталт екзистенційно ворожої дії.

Заслуговує на особливий розгляд позиція В. Януковича щодо ситуації з Угодою і щодо масових протестів. Так, рішення про припинення роботи над Угодою було ухвалене постановою Кабінету Міністрів, тобто президент залишився осторонь. Також публічно В. Янукович демонстрував прихильне ставлення до масових протестів за євроінтеграцію: «Я аплодую тим, хто вийшов за європейську інтеграцію», – зазначив він в інтерв'ю телеканалам 26 листопада[4].

Слід наголосити, що в громадській думці залишались сподівання, що В. Янукович усе ж таки передумає і підпише Угоду про Асоціацію на Вільнюському

---

[1] Євромайдан ухвалив резолюцію: Януковича і уряд у відставку, повна мобілізація для протестів // Укр. правда. – 24 листоп. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/24/7002913/

[2] «Наш Євромайдан виник з ініціативи простих людей». Розмова з Олегом Рибачуком // Новий погляд. – 26 листоп. 2013. – http://www.pohlyad.com/polityka/n/29968

[3] Юрій Луценко: Саботаж євроінтеграції має призвести до позачергових виборів // Укр. правда. – 25 листоп. 2013. – http://www.pravda.com.ua/articles/2013/11/25/7003032/

[4] Янукович: Я аплодирую тем, кто вышел на Майдан за Евросоюз // Ліга.Новости. – 26 листоп. 2013. – http://news.liga.net/news/politics/930257-yanukovich_ya_aplodiruyu_tem_kto_vyshel_na_maydan_za_evrosoyuz.htm

саміті Східного партнерства. Однак на Вільнюському саміті Угоду з ЄС парафували лише Молдова і Грузія.

Переламним моментом протестів стали події в ніч проти 30 листопада 2013 р. Бійці спецпідрозділу МВС «Беркут» звіряче побили кілька сотень мітингувальників, які перебували на Майдані Незалежності, нібито задля звільнення місця для встановлення новорічної ялинки. Було ліквідовано невеличке наметове містечко протестувальників.

Побиття викликало велике обурення в українському суспільстві і стало потужним каталізатором дальших протестних акцій. Події в ніч проти 30 листопада в Києві мали низку важливих для подальшого розвитку Євромайдану наслідків.

По-перше, після побиття на Майдані розширився протестний порядок денний: це вже були не виступи лише на підтримку певного зовнішньополітичного курсу або певної цивілізаційно забарвленої системи цінностей – європейської, а на підтримку скривджених, на захист справедливості, на знак протесту проти міліцейського свавілля (див. зазначене вище щодо подій у Врадіївці). Також це підвищило суспільну легітимність протесту, оскільки побиття на Майдані засудила переважна більшість українського суспільства: згідно з даними опитування Асоціації політичних психологів та Інституту соціальної та політичної психології, 77 % опитаних засудили «жорсткі дії органів правопорядку проти учасників акції протесту на Майдані Незалежності в Києві в ніч на 30 листопада цього року»[1].

По-друге, події стали стимулом для збільшення кількості учасників протесту. Так, за даними опитування Фонду «Демократичні ініціативи», проведеного 7–8 грудня 2013 р., 70 % учасників акцій протесту взяли в них участь через «жорстоке побиття демонстрантів на Майдані у ніч на 30 листопада, репресії»[2].

По-третє, як активний учасник подій заявила про себе церква, насамперед Українська православна церква Київського патріархату (керівник – патріарх Філарет). Михайлівський монастир УПЦ (КП) прихистив у ніч проти 30 листопада побитих «Беркутом» мітингувальників, зокрема, врятувавши їх від затримання спецпризначенцями. З тієї ж ночі постійним атрибутом протестних акцій стала така символічна річ, як тривожні дзвони Михайлівського собору. Причому патріарх Філарет у «Заяві Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета щодо подій 30 листопада 2013 р. у Києві» чітко оголосив про підтримку очолюваною ним церквою акцій протесту: «Майбутнє нам невідоме. Але хочемо, щоби всі знали: Київський Патріархат – з українським народом. Незалежно від того, які на нас чекають випробування»[3].

---

[1] Масове опитування громадян 4–9 грудня 2013 року // Асоціація політичних психологів України. – 13 груд. 2013. – http://appu.kiev.ua/investigation/info/polls/500-opytuvanya.html

[2] Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що? // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва. – 15 квіт. 2016. – http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/jsjcosqjfopkqwepkfpk.htm

[3] Київський Патріархат – з українським народом // Церква.info. – 30 листоп. 2013. – http://www.cerkva.info/uk/news/patriarkh/4211-zajava-30-11.html

По-четверте, посилилося залучення місцевих рад у події, що відбувалися. Варто зазначити, що побиття на Майдані Незалежності в ніч проти 30 листопада засудили 10 обласних рад. Причому засудження насильства висловили навіть обласні та міські ради Донецької та Луганської областей – регіонів базової електоральної підтримки Віктора Януковича й Партії регіонів[1].

По-п'яте (останнє у переліку, але не останнє за значущістю), саме з подій 30 листопада важливим чинником Євромайдану став вплив на його перебіг офіційних представників країн Заходу. Заклики до західних санкцій проти В. Януковича та його політичних соратників стали популярним протестним інструментом. Відповідні дії почалися з перших днів Євромайдану. Так, ще 26 листопада на сайті адміністрації Президента США була зареєстрована петиція з вимогою «Заборонити в'їзд до США і ЄС для пана Януковича та членів родин членів уряду України. Заморозити банківські рахунки пов'язаних із ними компаній»[2]. За три дні цю петицію підписали понад 100 тис. осіб[3]. Інструмент виявився досить ефективним, оскільки представниками країн Заходу був засуджений і розгін протестувальників 30 листопада, і подальші дії органів внутрішніх справ[4].

Що важливо, В. Янукович знову-таки відмежувався від того, що відбулося: «Я глибоко обурений тими подіями, які відбулися вночі на Майдані Незалежності. Я засуджую дії, які призвели до силового протистояння та страждань людей». Він також зазначав: «Кілька днів тому я перед усією країною заявив про підтримку громадянських ненасильницьких акцій. Ті, хто не почув слова Конституції та президента і своїми рішеннями та діями спровокували конфлікт на Майдані, – будуть покарані». І додав: «Я вимагаю від Генпрокуратури терміново надати мені та українському суспільству результати негайного та об'єктивного розслідування для належного покарання винних»[5].

Також розгін на Майдані призвів до виходу двох народних депутатів із фракції Партії регіонів і навіть до подачі заяви про відставку головою Адміністрації Президента України С. Льовочкіним, яка, втім, не була тоді (наприкінці листопада – на початку грудня) задоволена.

На знак протесту проти розгону Майдану 1 грудня на масову акцію в Києві вийшло за різними оцінками від півмільйона до мільйона осіб. У результаті акції з'явилося постійне наметове містечко в середмісті Києва, були захоплені

---

[1] news.liga.net/news/politics/934283-donetskiy_gorsovet_osudil_silovoy_razgon_evromaydana_v_kieve.htm

[2] «Ban to enter the U.S. and EU for Mr Yanukovych and Ukraine government members families. – Freeze bank accounts of companies affiliated with them». Див.: Impose personal sanctions on President of Ukraine Viktor Yanukovych and Cabinet of Ministers of Ukraine members // The White House. – 26 November 2013. – https://petitions.whitehouse.gov/petition/impose-personal-sanctions-president-ukraine-viktor-yanukovych-and-cabinet-ministers-ukraine

[3] Петиція про санкції проти Януковича зібрала достатньо підписів для розгляду в Білому домі // Тиждень.ua. – 30 листоп. 2013. – http://tyzhden.ua/News/95289

[4] Посли США та Британії засудили розгін Євромайдану // Укр. правда. – 30 листоп. 2013. – http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/30/7003710/

[5] Янукович зняв з себе відповідальність за розгін Майдану // Укр. правда. – 30 листоп. 2013. – http://www.pravda.com.ua/news/2013/11/30/7003895/

будівлі Київської міської державної адміністрації, Будинок профспілок. Було утворено Штаб національного спротиву, до якого увійшли лідери опозиційних політичних сил. Досить оперативно була створена регіональна мережа структур національного спротиву. Під час захоплення будівлі КМДА 1 грудня 2013 р. уперше протягом Євромайдану пролунала назва організації, яка стала однією з активних дійових осіб і символом силового спротиву, – рух «Правий сектор».

Окремим і важливим елементом протестів 1 грудня стали сутички протестувальників і працівників органів внутрішніх справ біля Адміністрації Президента на вулиці Банковій, щодо причини і мети яких досі немає однозначної думки навіть серед учасників подій. В обігу – версії щодо провокації влади і щодо самостійної активності представників праворадикальних організацій. Ці події стали вже черговим для Євромайдану проявом надмірного застосування сили працівниками МВС, також продемонстрували певну обмеженість впливу лідерів парламентської опозиції на протестувальників, наявність серед останніх прихильників радикального протесту – силових акцій з метою впливу на органи влади. Причому порядки денні умовних політичної та радикальної складових протестів не були тотожними.

Після подій 1 грудня в середмісті Києва почалося своєрідне позиційне протистояння між протестувальниками й представниками органів виконавчої влади, насамперед правоохоронцями. Багато в чому це протистояння нагадувало події 2004 р. – Помаранчевої революції, недарма однією з найпоширеніших назв масових протестів став Євромайдан. Однак існували й суттєві відмінності. По-перше, у протестувальників була відсутня визнана абсолютною більшістю учасників протесту практична мета, якою у 2004 р. було скасування результатів другого туру виборів (відновлення євроінтеграційного руху України було радше певним надзавданням). У перші дні протестів такою метою стала відставка уряду М. Азарова. Однак 3 грудня Верховна Рада відставку очікувано провалила («за» відставку було подано 187 голосів). Після провалу голосування за відставку основною метою протестів спершу завуальовано, а потім дедалі виразніше ставала відставка В. Януковича, демонтаж президентоцентричної політичної моделі, сформованої протягом 2010 р. Тому приблизно з середини грудня однією з вимог стало повернення до парламентсько-президентської конституційної моделі зразка 2006–2010 рр., яка передбачала зменшення впливу президента на виконавчу владу, разом із достроковими виборами голови держави. Як зазначав лідер фракції «Батьківщина» А. Яценюк: «Ми повернемося до старої Конституції України, яка є не президентською, а парламентсько-президентською республікою, і в цьому випадку, якщо ми зможемо повернути колишню Конституцію, ми зможемо провести президентські вибори на п'ять місяців раніше»[1].

Іншою була й поведінка президента, виконавчої влади та силових структур. На відміну від 2004 р., вони обрали жорстку риторику з погрозами застосування сили і навіть двічі – 9 грудня й у ніч проти 11 грудня – намагались застосувати силу проти мітингувальників. Однак обидві спроби були безрезультатними,

[1] Яценюк: у нас є план Б // BBC (Україна). – 14 груд. 2013. – http://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2013/12/131214_or_yatsenyuk_plan_b.shtml

після чого продовжився переговорний процес між парламентською опозицією та В. Януковичем. На наш погляд, причиною провалу перших спроб силового розгону Майдану в грудні 2013 р. стало їхнє ігнорування з боку значної частини керівників силових структур і, можливо, інших органів виконавчої влади, які усвідомлювали значний ресурс силового опору в протестувальників і високу імовірність великого кровопролиття з непередбачуваними варіантами розвитку подій. Важливим чинником стала висока суспільна легітимність протестів. Також, на наш погляд, стримувальним фактором виступала загроза міжнародної ізоляції у разі застосування насильства проти мітингувальників. Постійний акцент протестувальників на ненасильницькому протесті також був стримувальним чинником щодо застосування сили бійцями силових структур. Наприклад, як зазначалося у резолюції про створення ВО «Майдан» (про яке нижче): «Обираючи винятково мирні та ненасильницькі методи боротьби...»[1].

З іншого боку, варто зазначити, що протестувальники продемонстрували здатність до ефективної протидії спецпризначенцям у рамках беззбройного протистояння, вагомим ресурсом була і масова підтримка (активна або пасивна) протестного руху громадою міста Києва.

Знаковою подією Євромайдану стало повалення пам'ятника Леніну в Києві 8 грудня. Подія позначила вагомість антикомуністичного вектора в протестному русі, протест проти В. Януковича став ототожнюватися з протестом проти системи цінностей часів СРСР. А оскільки остання активно культивувалася в сучасній Російській Федерації, то і як антиросійський (радше антипутінський) протест. Утім, сама подія була неоднозначно сприйнята навіть самими учасниками протестів, зокрема тому, що вона певною мірою дисонувала з заявленим ненасильницьким характером протестів. Як писала з цього приводу в своєму блозі на сайті «Української правди» популярна співачка та громадський діяч Руслана Лижичко, одна з найпомітніших публічних осіб Євромайдану: «Нам не потрібні будь-які варварські дії. Ми засуджуємо акти вандалізму, дикості, насилля та всього, що може роз'єднати та розколоти українців. Жоден пам'ятник не вартує долі Майдану... У той час, коли наша мирна ініціатива потребує згуртованості та об'єднання всіх навколо Майдану та мирних протестів до відставки злочинної влади, трощення пам'ятників і заклики до агресії є нічим іншим, як рухом у зворотньому напрямку від євроінтеграції та гуманного суспільства... Ми не хочемо, щоб Творча Революція перетворилася у погроми...»[2].

Переговорний процес між політичною опозицією та В. Януковичем відбувався у форматі круглого столу, який було ініційовано 10 грудня[3]. Роль умовних арбітрів на ньому мали відігравати три перших президенти новітньої України: Л. Кравчук, Л. Кучма і В. Ющенко. Утім, жодних результатів на засіданнях

[1] Резолюція Народного Віча «Про заснування Всеукраїнського об'єднання "Майдан"» // Всеукраїнське об'єднання «Майдан». – 22 груд. 2013. – http://maidan2013.com.ua/page/open/1.html

[2] Лижичко Р. Ми не хочемо, щоб Творча Революція перетворилася у погроми... // Укр. правда (Блоги). – 8 груд. 2013. – http://blogs.pravda.com.ua/authors/ruslana/52a4c2e3b8b13/

[3] Янукович зустрічається з президентами, опозицію поки не кличуть // Укр. правда. – 10 груд. 2013. – http://www.pravda.com.ua/news/2013/12/10/7005818/

круглого столу досягнуто не було, а самі засідання часто містили елементи відвертого імітування діалогу[1]. Ще однією технологією боротьби з політичною опозицією стало заснування так званого Антимайдану – постійного наметового містечка в Маріїнському парку під гаслами підтримки В. Януковича та Партії регіонів (ця технологія була апробована під час протистояння 2007 р. навколо конфлікту щодо розпуску парламенту В. Ющенком)[2].

Водночас протягом грудня тривала інституційна розбудова протестного середовища. 22 грудня під час Народного Віча на Майдані (щонедільні народні віча були однією з основних форм протестної активності Євромайдану) було проголошено створення структури координації протестних акцій – Всеукраїнського об'єднання «Майдан», «до складу якого можуть входити політичні партії, громадські організації та українські громадяни, [...] з метою подальшої координації нашої діяльності, її поглиблення та розширення»[3]. У резолюції непрямо вказувалася мета – відставка президента: «вся Україна має стати єдиним Майданом, що очистить від Януковича нашу країну»[4]. Останній пункт резолюції був такий: «Доручити Раді "Майдану" розгорнуту широку мобілізаційну роботу з організації спротиву нинішньому режимові в усіх областях України та координації протестного руху по всій території держави»[5]. Утім, в протестних акціях була велика частка самоорганізації: Євромайдан мав, порівняно з «помаранчевим Майданом» 2004 р., дещо відмінну інституційну структуру. Так, парламентські політичні партії хоча й були основними дієвими особами протестних акцій, але не єдиними. Вагому роль від початку відігравали організації, які позиціонували себе як праворадикальні (далі, мірою загострення конфлікту, їхній вплив став іще більшим); деякі інші позапарламентські політичні сили, наприклад «Демократичний альянс»; громадські організації, насамперед Автомайдан. Можна припустити, що саме широка соціальна підтримка Майдану різними групами інтересів обумовила його значну ресурсну підтримку (ресурсну в широкому розумінні – матеріальну, людську, інформаційну тощо) і розмаїтість інституційних гравців.

Можна погодитися з оцінкою Євромайдану журналістів тижневика «Дзеркало тижня» Ю. Мостової та С. Рахманіна: «З одного боку, він розбалансований і практично лідерами опозиції не управляється. З іншого – зовнішні провокації та тиск усе ще втримують його в рамках єдиного організму»[6].

---

[1] На стіл до Януковича прийшли «кишенькові» студенти – з «Молодих регіонів» // Укр. правда. – 13 груд. 2013. – http://www.pravda.com.ua/news/2013/12/13/7006777/

[2] «Антимайдан» у Києві: за Януковича, проти «братви» // BBC [Україна]. – 17 груд. 2013. – http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/12/131217_antimaidan_yg; http://tyzhden.ua/Politics/97113

[3] Резолюція Народного Віча «Про заснування Всеукраїнського об'єднання «Майдан» // Всеукраїнське об'єднання «Майдан». – 22 груд. 2013. – http://maidan2013.com.ua/page/open/1.html

[4] Там само.

[5] Там само.

[6] Мостова Ю., Рахманін С. Війна і ми // Дзеркало тижня. – 24 січ. 2014. – gazeta.dt.ua/internal/viyna-i-mi-_.html

Від середини грудня до середини січня тягнулося мляве протистояння. Як зазначили у своїй статті «Тактика і стратегія Майдану» в тижневику «Дзеркало тижня» В. Філенко і Т. Стецьків: «Режим Януковича перевів протистояння з Майданом у затяжну фазу, сподіваючись, що протест рано чи пізно видихнеться і згасне. Власне, можна сказати інакше: опозиція дозволила владі перевести протистояння у затяжну фазу»[1]. Винятком стали хіба що окремі загострення в протистоянні протестувальників і силовиків, такі як сутички 10–11 січня протестувальників на чолі з представниками руху «Автомайдан» з бійцями спецзагону «Беркут» після винесення вироку «васильківським терористам» – кільком представникам організації Соціал-національна асамблея, звинувачуваним за сфабрикованими підставами[2].

Можливо, вважаючи, що протест видихається, тодішні очільники держави вирішили «дотиснути Майдан» і посилити репресивний рух на протестувальників, щоб змусити їх згорнути свою активність. 16 січня 2014 р. парламентом з очевидними порушеннями Регламенту Верховної Ради були ухвалені «диктаторські закони»: «Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень під час проведення футбольних матчів», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки», «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України», «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо заочного кримінального провадження».

Основні новели «диктаторських законів» були такі:

• «*Запровадження кримінальної відповідальності за екстремістську діяльність* (курсив тут і далі в цьому переліку – з тексту цитованої статті. – *Авт.*) – спроба приборкати інакодумство загалом. Виготовлення, зберігання і поширення екстремістських матеріалів, зокрема через медіа, передбачає штраф від 200 до 800 неоподатковуваних мінімумів. Рецидив може коштувати позбавлення волі до трьох років. Визначення поняття «екстремістський матеріал» таке широке, що під нього можна підігнати що завгодно;

• *Повернення кримінальної відповідальності за наклеп – зашморг для медіа*;

• Спрощення процедури зняття депутатської недоторканності та загроза її ліквідації на планованому референдумі – спосіб приборкати парламентську опозицію;

• Введення заочного кримінального провадження – дамоклів меч над будь-яким інакодумцем;

• Запровадження статусу "іноземних агентів" – удар по громадських

[1] Стецьків Т. Тактика і стратегія Майдану / Тарас Стецьків, Володимир Філенко // Дзеркало тижня. – 2014. – № 1 (17–24 січ.). – http://gazeta.dt.ua/internal/taktika-i-strategiya-maydanu-_.html

[2] Під Києво-Святошинським судом бійка, «Беркут» побив депутата // Укр. правда. – 10 січ. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/10/7009291/

організаціях. Структури, повністю або частково фінансовані з-за кордону, підлягають особливій реєстрації і спеціальному оподаткуванню;

• Посилення правил проведення масових акцій – пастка для кожного небайдужого. Правопорушенням віднині є не тільки участь у несанкціонованих акціях (а видавати ці санкції ніхто, очевидно, не буде), а й будь-яка допомога в їхній організації. Наприклад, підвезення дров або забезпечення протестувальників їжею;

• Заборона на рух у колонах – удар по Автомайдану;

• Заборона на використання касок і масок – передусім удар по загонах самооборони;

• Блокування доступу до житла – тепер теж серйозне правопорушення. Воно не тільки позбавляє протестувальника шансу з'їздити «в гості» до сильних світу цього (скажімо, не в колоні, а поодинці). Воно ще й дозволяє видаляти протестувальників з будь-якої точки будь-якого населеного пункту на підставі "скарг незадоволених городян";

• Запровадження серйозної відповідальності за несанкціоноване втручання в роботу державних інформресурсів – спроба відбити охоту висловлювати свій протест із допомогою DDOS-атак на сайти держорганів;

• Надання особистих даних при купівлі SIM-карти – нормальне бажання будь-якого тоталітарного режиму встановити тотальний контроль над населенням;

• Посилення відповідальності за заклик до повалення ладу»[1].

Аналізуючи «диктаторські закони», журналіст «Дзеркала тижня» С. Рахманін так описав імовірну мотивацію команди В. Януковича: «Пакет скандальних законів, гамузом прийнятих провладною більшістю минулого четверга, має стати інструментом примусу до покірності. Ефективнішим, ніж "Беркут". Таку точку зору неофіційно висловив ряд провладних політиків. Логіка проста: "Злякаєтеся й відповзете – ось і славно. Не вгамуєтеся – будемо карати"»[2].

Ухвалені закони загрожували тривалими строками ув'язнення переважній більшості учасників протестів, зокрема й народним депутатам і депутатам місцевих рад. Це створило передумови для радикалізації протестів. Ухвалення законів викликало широке засудження і в Україні, і за її межами. Протягом доби з моменту їхнього ухвалення ширилися заклики до В. Януковича не підписувати ці закони, але, як влучно зауважила С. Кошкіна, «...закони "ухвалювались", зрозуміло, не для того, щоби їх не підписували»[3].

Ухвалення згаданих законів, зміст яких відверто суперечив принципам Євросоюзу, суттєво погіршив уже і так погане на той момент міжнародне реноме В. Януковича. Це призвело також до чергової кризи в найближчому оточенні президента: з посади було звільнено голову Адміністрації Президента С. Льовочкіна, у відставку також пішли директор НІСД А. Єрмолаєв і прес-секретар президента Д. Чепак. Досить тривожною новиною стало звільнення з посади

[1] Рахманін С. У страху права великі // Дзеркало тижня. – 2014. – № 1 (17–24 січ.). – http://gazeta.dt.ua/internal/u-strahu-prava-veliki-_.html

[2] Рахманін С. – Цит. джерело.

[3] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 173.

командувача Сухопутних військ Г. Воробйова, як з'ясувалося згодом – за відмову застосувати силу до активістів Майдану[1]. Тобто плани застосування збройних сил проти протестувальників уже на той час розглядалися.

19 січня стало днем різкого загострення протистояння між протестувальниками в Києві та працівниками силових структур. Під час традиційного недільного Народного Віча на заклик одного з лідерів Автомайдану С. Коби частина мітингувальників рушила до будівлі Верховної Ради з метою організації там акції з вимогою скасування «диктаторських законів». Вулиця Грушевського була перекрита кордоном силовиків. Здійснювалися спроби прориву крізь цей кордон, виникли сутички між протестувальниками і спецпризначенцями із застосуванням «коктейлів Молотова», бруківки, металевих прутів із боку протестувальників і водометів, гумових палиць, світлошумових гранат, сльозогінного газу з боку силовиків.

Результатом ескалації стала задекларована готовність В. Януковича до переговорів з опозицією[2]. Була створена «робоча група з урегулювання кризи» на чолі з тогочасним секретарем РНБО А. Клюєвим[3]. Опозиція вимагала «...відставки уряду і президента, перевиборів», а також «відкликання усіх законів, які були ухвалені 16 січня»[4].

Однак кілька днів переговори між представниками опозиції та згаданою робочою групою виявилися безрезультатними. Навіть більше, на тлі цих перемовин Кабінет Міністрів ухвалив дві постанови, якими розширювався перелік спецзасобів, які могло застосовувати МВС, скасовувалися температурні обмеження для використання водометів, полегшувався за потреби порядок перекриття вулиць.

Як наслідок, на вулиці Грушевського утворилися барикади які стали майданчиком уже не демонстративно мирного протесту, а постійних зіткнень між протестувальниками та силовиками. 22 січня на барикадах вулиці Грушевського загинуло троє протестувальників, найімовірніше – від рук правоохоронців. Як було зазначено згодом, під час розслідування цих убивств Генеральною прокуратурою (уже після закінчення Євромайдану): «Що стосується убивств Сеника і Жизневського – ці кулі не продаються у вільному продажу, вони лише постачаються правоохоронним органам»[5].

---

[1] Президент погодив поновлення на посаді Першого заступника начальника Генерального штабу України Геннадія Воробйова // Офіційне представництво Петра Порошенка. – 28 січ. 2015. – http://www.president.gov.ua/news/prezident-pogodiv-ponovlennya-na-posadi-pershogo-zastupnika-34593

[2] Янукович готовий до переговорів з опозицією // Укр. правда. – 19 січ. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/19/7010019/

[3] Янукович доручив створити робочу групу з врегулювання кризи Клюєву // ТСН. – 19 січ. 2014. – http://tsn.ua/politika/yanukovich-doruchiv-stvoriti-robochu-grupu-z-vregulyuvannya-krizi-klyuyevu-330201.html

[4] Кличко: Янукович уважно слідкує за подіями на Майдані, він стурбований // Укр. правда. – 19 січ. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/19/7010042/

[5] Сергій Горбатюк: Мета не тільки притягнути винних, а й очистити правоохоронні органи // Укр. правда. – 22 лют. 2016. – http://www.pravda.com.ua/articles/2016/02/22/7099895/

З ескалацією зіткнень пов'язане й більш активне долучення Російської Федерації до подій в Україні. Так, за інформацією Генпрокуратури: «Питання участі представників РФ, впливу на події, які відбувалися, досліджуються слідчими Генпрокуратури. І дані про те, що цей слід був, є. Як мінімум, я вам розповідав про те, що на підставі постанови уряду про введення в дію спецзасобів посиленої дії в Україну було поставлено велику кількість світлошумових гранат, сльозоточивих та інших спецзасобів міліцейських. І ці спецзасоби поставлялися безкоштовно РФ як гуманітарна допомога»[1].

Своєрідним примусом влади до переговорів стало загострення протистояння в Києві, а також активізація протестів у різних регіонах України. Це була ініціатива координаторів протесту. Як згадує О. Турчинов: «Ми розуміли, що до Києва стягнуто багато силовиків, і ми можемо попросту не втримати ситуацію, тому ухвалили рішення йти ва-банк. На засіданні штабу (Штабу національного спротиву. – *Авт.*) було ухвалено рішення про регіональний наступ»[2]. У регіонах України масово почалися захоплення будівель облдержадміністрацій. Станом на кінець дня 24 січня були захоплені 8 держадміністрацій (включно з КМДА) регіонального рівня[3].

Поширення географії протестів та їхня успішність змусили владу до переговорів. 24 січня В. Янукович зустрічався з представниками церков, де заявив щодо причетних до розгону на Майдані: «Ніхто з них не працюватиме, вони будуть звільнені з займаних посад»[4].

Урешті-решт було досягнуто домовленості щодо винесення на порядок денний Верховної Ради Закону «Про амністію», яким звільнялися від відповідальності всі затримані під час протестів, причому амністія набувала чинності лише після звільнення адміністративних будівель, було досягнуто домовленості про скасування «диктаторських законів»[5]. Що ж до повернення до Конституції 2004 р., то, за словами О. Лукаш, члена вищезгаданої робочої групи і на той час міністра юстиції України: «Що стосується повернення до Конституційних норм 2004 р., сторони констатували недосконаліть норм Закону № 2222 та констатували відсутність особистих напрацювань текстів Конституції»[6].

28 січня Верховна Рада скасувала «диктаторські закони». Того ж дня було виконано ще одну з початкових вимог Майдану – у відставку відправлено прем'єр-міністра М. Азарова. Згідно з Конституцією, всі члени Кабміну ставали

---

[1] Росія постачала спецзасоби, але чи були її снайпери на Майдані поки невідомо – слідство// Gazeta.ua. – 19 листоп. 2015. – http://gazeta.ua/articles/life/_rosiya-postachala-speczasobi-ale-chi-buli-yiyi-snajperi-na-majdani-poki-nevidomo-slidstvo/660560

[2] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 189.

[3] Карта захоплень ОДА в Україні: вісім регіонів опинилися під контролем демонстрантів // ТСН. – 24 січ. 2014. – http://tsn.ua/politika/karta-zahoplen-oda-v-ukrayini-visim-regioniv-opinilisya-pid-kontrolem-demonstrantiv-331198.html

[4] Янукович обіцяє позвільняти всіх, хто розганяв Майдан // Укр. правда. – 24 січ. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/24/7011226/

[5] Банкова висунула вимоги звільнення активістів // Укр. правда. – 27 січ. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/27/7011595/

[6] Там само.

в. о., хоча й залишались на посадах. Керівником уряду в статусі в. о. став перший віце-прем'єр-міністр С. Арбузов. Утім, станом на кінець січня відставка М. Азарова вже не задовольняла протестувальників.

29 січня Верховна Рада ухвалила Закон України «Про усунення негативних наслідків та недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань», яким оголошувалась амністія всім переслідуваним на той час учасникам протестів, однак обумовлювалося, що закон набуває чинності лише в разі звільнення захоплених адміністративних будівель і розблокування вулиць у Києві та регіонах. Причому звільнення мало відбутися протягом п'ятнадцяти днів з дня, наступного за днем набуття чинності цим законом[1]. Причому свідченням виконання мітингувальниками цих вимог мала стати публікація інформації про це на офіційному сайті Генпрокуратури[2].

Показовим є те, що частина парламентської фракції Партії регіонів були налаштовані ухвалити закон про амністію без додаткових умов, розуміючи конфліктогенність цього підходу. Умовляти незгодних проголосувати за пропрезидентський законопроект про амністію до Верховної Ради приїжджав особисто В. Янукович[3]. Як прокоментував ситуацію наступного дня екс-президент Польщі, на момент подій Майдану – керівник спеціальної моніторингової місії Європарламенту, А. Кваснєвський: «...терміновий візит президента в Раду відбувся тому, що він боїться, чи більшість ще на його боці. Він втратив кілька десятків голосів з Партії регіонів. Він поїхав дисциплінувати, лякати, шантажувати, і це дало ефект... дезінтеграція влади триває... І це стосується не лише олігархів, але й таких поважних інституцій, як військо, як міліція, суди. Ті люди, які ще донедавна були готові виконувати накази влади, хочуть отримати хоч би нейтралітет»[4]. На думку А. Кваснєвського, яку процитувала «Українська правда», «ця дезінтеграція влади може прискорити розвиток подій: або змусить Януковича піти на силовий сценарій, або на поступки»[5].

Ухвалення закону про амністію, як і скасування «диктаторських законів», створили основу для діалогу між протестувальниками та владою і сприяли певній деескалації ситуації. Навіть попри те, що спочатку були заяви опозиції, що закон про амністії в «редакції Януковича» виконувати не будуть – зокрема про це казав очільник «Самооборони Майдану» народний депутат А. Парубій: «Був можливий лише один варіант – амністія без усяких умов, і ми це обговорювали.

---

[1] Ст. 10 Закону України «Про усунення наслідків та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань» // Офіційний портал Верховної Ради України. – 28 лют. 2014. – http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/737-18

[2] Там само.

[3] Янукович приїхав вгамовувати своїх депутатів – пригрозив розпуском // Укр. правда. – 29 січ. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/29/7011952/

[4] Квасьнєвський розповів, як розпадається команда Януковича // Укр. правда. – 30 січ. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/01/30/7012055/

[5] Там само.

Дані умови (амністія в обмін на звільнення адмінбудівель) – неприйнятні»[1]. І все ж від 10 до 16 лютого протестувальники звільнили будівлі КМДА та чотирьох облдержадміністрацій, був розблокований рух вулицею Грушевського[2]. Це вдалося зробити, незважаючи на те що лідери парламентської опозиції не мали цілковитого контролю за діями сотень «Самооборони Майдану», іншими інституційованими учасниками протестів, які часто діяли, виходячи з власних цілей. Зокрема, це визнає один із лідерів протесту А. Аваков: «Так, ми, опозиція, не контролювали ситуацію повною мірою»[3].

16 лютого прес-служба Генпрокуратури опублікувала офіційне повідомлення на своєму сайті: «У зв'язку з публікацією цього повідомлення зазначений закон вводиться в дію з 17 лютого 2014 року і передбачає звільнення від кримінальної відповідальності та покарання осіб, які вчинили в період 27 грудня 2013 року до 2 лютого 2014 року злочини...»[4].

Наступна і найгостріша ескалація протистояння відбулася 18 лютого – у день відкриття чергової сесії Верховної Ради. На цей день протестувальниками була запланована мирна хода до Верховної Ради – вимагати ухвалення конституційного акта щодо повернення до Конституції 2004 р.[5] При цьому слід зазначити, що 6 лютого середмістям Києва вже відбувалася мирна хода сотень «Самооборони Майдану» (загалом – до 20 тис. учасників), щоправда, без виходу безпосередньо до будівлі Верховної Ради, без зіткнень[6]. 18 лютого ситуація виявилася суттєво іншою: був перекритий Кріпосний провулок (6 лютого – був відкритий), протестувальників не пустили навіть на ближні підступи до Верховної Ради. Почалися зіткнення між мітингувальниками й силовиками, причому, судячи з перебігу подій, спецпризначенці були до них готові, у містах можливих зіткнень були зосереджені значні їхні сили, цілком імовірно, що самі зіткнення були навмисне спровоковані працівниками органів внутрішніх справ. Причому до протидії протестувальникам силовики знову активно залучали «тітушків», по суті – підтримуючи відверто протиправні дії. (До речі, через день, 20 лютого, за оприлюдненими пізніше даними Генпрокуратури, «тітушкам» зі складів МВС роздали понад 400 автоматів і 90 тис. набоїв[7].) Силовики застосовували світло-

[1] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 201.

[2] Итоги недели: освобождение зданий митингующими, предупредительная забастовка, оправдание Попова и Сивковича // Незалежне бюро новин. – 16 лют. 2014. – http://nbnews.com.ua/ua/tema/113230/

[3] Кошкина. – Цит. джерело. – С. 227.

[4] Пшонка: закон про амністію набуде чинності 17 лютого. Людей звільнять протягом місяця // Укр. правда. – 16 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/16/7014035/

[5] Тягнибок: У вівторок формуємо колони і йдемо під Раду // Укр. правда. – 16 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/16/7014012/

[6] Майдан пікетує Верховну Раду // NEWS.ru. – 6 лют. 2014. – http://www.newsru.ua/ukraine/06feb2014/piketrady.html

[7] 20 лютого 2014 року «тітушкам» зі складів МВС роздали понад 400 автоматів і близько 90 тисяч патронів, – ГПУ // УНІАН. – 18 лютого 2016. – http://www.unian.ua/society/1268977-20-lyutogo-2014-roku-titushkam-zi-skladiv-mvs-rozdali-ponad-400-avtomativ-i-blizko-90-tisyach-patroniv-gpu.html

шумові гранати (за деякими даними – з прикріпленими залізними деталями для збільшення забійної сили), травматичну, а відтак і стрілецьку зброю. Останню застосували й протестувальники. Як констатував уже у 2016 р. начальник управління спеціальних розслідувань С. Горбатюк: «Якщо брати події 18–19 лютого, то виглядає як захист, зворотна реакція на вбивства протестувальників. Тому 18 лютого до 14 годин, коли почалася стрілянина, уже були загиблі і дуже велика кількість – серед протестувальників. Тобто уже були підстави у людей однозначно побоюватися за своє життя та його захищати»[1]. У зіткненнях була розгромлена значна частина сотень «Самооборони Майдану», протестувальники були витіснені з Жовтневого палацу та Українського дому, відбувся штурм наметового містечка на Майдані Незалежності, було підпалено основну базу протестувальників – Будинок профспілок, з якого вимушено евакуювали всіх людей[2]. Натомість була знову захоплена будівля КМДА. З метою перешкодити підтримці мешканцями Києва протестувальників 18 лютого посеред дня було зупинено метро.

Однак штурм табору протестувальників на Майдані рано-вранці 19 лютого припинився. На наш погляд, досить слушні пояснення цьому дали лідери опозиції. А. Аваков: «У тій ситуації влада повинна була дотиснути, але забракло сил. У якийсь момент у "Беркута" закінчилися патрони й гранати»[3]. О. Турчинов зазначав: «Їхні сили незрівнянно переважали наші, але вони також були обмежені. Під час бою у них не відбувалося жодної ротації. А головне – морально-психологічне виснаження. Вони розуміли, що для того щоб узяти сцену (на Майдані. – *Авт.*), усіх, хто там залишався, треба вбити. А для цього в них уже не залишалося жодних сил»[4]. Підсумком подій 18–19 лютого стали 36 загиблих[5]. Стримувальним чинником для силовиків міг стати і черговий етап ескалації протистояння в регіонах: повторні захоплення будівель ОДА (Івано-Франківськ, Львів), захоплення управлінь МВС, СБУ з арсеналами зброї.

До речі, у ніч проти 19 лютого паралельно із зіткненнями в середмісті Києва відбувалися переговори лідерів парламентської опозиції з В. Януковичем. Вони були безрезультатними, В. Янукович вимагав безумовної капітуляції протестувальників. Як розповідав А. Яценюк, В. Янукович і його представники «запропонували нам фактично здатися і покинути територію Майдану»[6]. А міністр юстиції О. Лукаш заявила за підсумками зустрічі з В. Кличком, О. Тягнибоком і А. Яценюком, що «Президент України закликав негайно припинити збройне

[1] Сергій Горбатюк... – Цит. джерело.

[2] Війна на вулицях Києва. ОНЛАЙН // Укр. правда. – 18 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/18/7014151/

[3] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 264.

[4] Там само.

[5] Там само. – С. 267.

[6] Яценюк: Янукович фактично запропонував здатися // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014656/

протистояння, скласти зброю і здатися правоохоронним органам тим, хто сьогодні порушив закон та провокує громадянські протистояння»[1].

З огляду на підготовленість акції силовиків з розгону табору протестувальників можна припустити, що її планували заздалегідь. Вибір дати 18 лютого був зумовлений тактичними міркуваннями, можливістю використати для цього розосередження протестувальників під час ходи до Верховної Ради і їхнє заспокоєння внаслідок зниження напруженості в громадянському протистоянні в дні перед 18 лютого. Також чинником ескалації могло стати побоювання В. Януковича щодо можливого голосування Верховної Ради за повернення до Конституції 2004 р. з урізаними повноваженнями Президента України. З огляду на коливання певної частини пропрезидентської більшості й на тлі можливої масової маніфестації під Верховною Радою такий сценарій був цілком імовірним.

Силова акція готувалася, можливо, ще з кінця січня. Так, за даними «Дзеркала тижня», «Кабінет Міністрів на закритому засіданні у понеділок ухвалив низку протокольних рішень, згідно з якими: – по-перше, чисельність спеціальних підрозділів "Грифон" і "Беркут" буде збільшено до 30 тисяч осіб, а повноваження спецпідрозділів МВС – розширено; – по-друге, Міністерству юстиції наказано легалізувати створення народних дружин з метою забезпечення громадського порядку; – по-третє, планують введення обмеження пересування 30 вулицями Києва; – по-четверте, передбачається виділити гроші з резервного фонду держбюджету на закупівлю амуніції, боєприпасів і озброєнь для спецпідрозділів»[2]. А народний депутат України Геннадій Москаль оприлюднив зміст планів спецоперацій СБУ і МВС «Бумеранг» і «Хвиля» щодо силового розгону Майдану (дії МВС і СБУ 18 зранку – 19 лютого багато в чому відповідали цим планам)[3]. До речі, згодом СБУ підтвердила існування плану «Бумеранг»[4]. Уранці, близько 6-ї години, на сайті СБУ з'явилася заява голови СБУ О. Якименка про «початок проведення на території України антитерористичної операції»[5]. У заяві від першої особи повідомлялося: «Хочу зазначити, що рівень суспільної небезпеки, який існує в Україні, потребує залучення усіх суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом.

---

[1] Янукович закликав активістів скласти зброю та здатися, – Лукаш // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014677/

[2] Кабмін прийняв протокольне рішення збільшити чисельність «Грифона» і «Беркута» у шість разів // Дзеркало тижня. – 27 січ. 2014. – http://dt.ua/UKRAINE/kabmin-priynyav-protokolne-rishennya-zbilshiti-chiselnist-grifona-i-berkuta-u-shist-raziv-136290_.html

[3] Москаль розповів, хто з СБУ та МВС керує нападом на Майдан // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014818/; У справі про криваві події на майдані починаються незрозумілі ігрища й намагання вигородити окремих злочинців // Офіційний сайт Геннадія Москаля. – 24 лют. 2014. – http://moskal.in.ua/?categoty=news&news_id=997

[4] СБУ підтвердило існування операції «Бумеранг» // РБК – Україна. – 3 квіт. 2014. – https://www.rbc.ua/ukr/news/sbu-podtverdila-sushchestvovanie-operatsii-bumerang--03042014131000

[5] Надзвичайного стану уже й не треба // Facebook. – 19 лют. 2014. – https://www.facebook.com/EuroMaydan/posts/569999733096368

Згідно із Законом України "Про боротьбу з тероризмом" до цієї роботи залучені: Служба Безпеки України, Міністерство Внутрішніх справ, Міністерство оборони, Прикордонна Служба України, Центральні та місцеві органи влади»[1]. Тобто оголошувалось про залучення на формально легальних засадах Збройних Сил України для боротьби з Майданом.

19 лютого представники силових структур, органів виконавчої влади продовжували тиск на протестувальників, хоча в середмісті Києва не було серйозних зіткнень: «Близько опівдні сутички відновилися. Щоправда, не дуже інтенсивні»[2]. Був збережений режим припинення роботи київського метро, призупинена робота шкіл і дитсадків у центрі столиці. Перекривалися дороги на під'їздах до Києва з метою перешкодити приїзду протестувальників із регіонів (хоча це блокування зрештою не спрацювало, учасники акцій протесту до Києва усе ж таки добиралися[3]). Були випадки затримання через начебто повідомлення про мінування поїздів із Західної України на Київ[4]. З'явилися повідомлення про відправлення до Києва за наказом тодішнього міністра оборони П. Лебедєва, найімовірніше для участі в придушенні протестів, військовослужбовців повітряно-десантних частин з Дніпропетровська та Миколаєва[5]. Рішення про залучення ЗСУ було неоднозначно, судячи з усього, сприйняте в керівництві ЗСУ, наслідком чого стало звільнення з посади начальника Генерального штабу – Головнокомандувача ЗСУ В. Замани і призначення на його місце Ю. Ільїна[6].

Спроби відправити військовослужбовців для придушення протестів є вельми показовими, оскільки свідчили про відсутність упевненості у В. Януковича в повній лояльності працівників органів внутрішніх справ. Брак їхньої лояльності підтверджує, наприклад, відповідь міністра внутрішніх справ В. Захарченка на депутатський запит Г. Москаля. Останній запитував, які завдання ставилися перед підрозділами міліції особливого призначення «Беркут» 1 і 11 грудня 2013 р., 10 і 19 січня 2014 р. (дні значних сутичок між протестувальниками і «Беркутом»)? МВС відповіло: «Інструктажі ПМОП "Беркут" під час подій, що мали місце у місті Києві у вказані вище дні, заступниками Міністра чи керівним складом Департаменту громадської безпеки не проводилися, безпосереднє керівництво

[1] Там само.

[2] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 269.

[3] Під'їзди до Києва блокують, машини перевіряють, люди їдуть лісами // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014696/; На Майдан дісталися автобуси зі Львова. Рятувальники пішли з «Профспілок» // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014682/

[4] Потяги зі Львова і Франківська на Київ затримали // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014769/

[5] Гриценко: Міністр оборони віддав наказ залучити військових // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014700/; Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 269.

[6] Янукович призначив нового головнокомандувача збройних сил // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014913/

діями цих підрозділів не здійснювалося»[1]. Отже, завдання «Беркуту» ставилися, судячи з усього, в усній формі, а у випадку можливих майбутніх правових суперечок уся відповідальність була би покладена на безпосередніх командирів підрозділів. Недостатньою довірою до правоохоронців можна пояснити й залучення до протидії протестувальникам «тітушок».

Водночас почала діяти й низка чинників, які, на наш погляд, вплинули на В. Януковича в напрямі деескалації. По-перше, це масштабні протестні акції в регіонах України, які почалися з вечора 18 лютого і тривали весь день 19 лютого, зокрема, захоплювались будівлі ОДА, обласних управлінь МВС і СБУ[2]. Почалося також створення паралельних структур виконавчої влади. Так, у Львівській області сформований ще у січні виконавчий комітет – Народна Рада – оголосив: «...режим розпочав відкриті бойові дії проти народу... Народна Рада бере на себе всю повноту відповідальності за долю краю та громадян... більшість районних відділів міліції на Львівщині вже оголосили про перехід на бік народу та підпорядкування виконавчому комітету Львівської обласної ради – Народній Раді... Народна Рада підпорядковує собі всі органи виконавчої влади, що знаходяться на території області...»[3]. Наслідком активної протестної діяльності в регіонах став і приплив протестувальників до Києва, що своєю чергою ускладнювало В. Януковичу завдання щодо придушення протестів.

Вагомим чинником тиску стали й чіткі заяви європейських структур щодо санкцій проти В. Януковича та його оточення. Президент Єврокомісії Жозе Мануель Баррозу заявив: «ЄС реагуватиме на будь-яке погіршення ситуації... наші держави-члени можуть в терміновому порядку погодити цілеспрямовані заходи щодо осіб, відповідальних за насильство і застосування надмірної сили...»[4]. Канцлер Німеччини А. Меркель у своєму Twitter заявила: «Події в Україні шокують. Європа має обговорити адресні санкції щодо винних осіб»[5]. А посол США в Україні Дж. Пайєтт заявив, що США «вже скасували візи деяким українським посадовцям, які безпосередньо причетні до застосування сили проти мітингувальників на Майдані»[6]. Також було оголошено про можливий

---

[1] Захарченко визнав, що не контролює «Беркут»?// Укр. правда. –19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014834/

[2] Протести змусили голову франківського УМВС просити про відставку // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www. pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014717/; По Україні протестувальники штурмують управління МВС та ОДА // Там само. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014772/

[3] Народна Рада Львівщини взяла владу в області у свої руки (текст звернення) // Незалежне бюро новин. – 19 лют. 2014. – http://nbnews.com.ua/ua/news/113494/

[4] ЄС готується до екстрених санкцій за ескалацію насильства в Україні // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014747/

[5] Меркель дозріла: хоче санкцій до українських чиновників // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014858/

[6] Пайєтт: США вже скасували візи деяким українським посадовцям // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014856/

приїзд до України міністра закордонних справ Польщі Р. Сікорського на прохання Верховного представника ЄС із закордонних справ К. Ештон[1].

Зрештою, активніше почала проявлятися фронда у Верховній Раді. 19 депутатів (позафракційних і з фракції Партії регіонів) оприлюднили заяву з закликом «...негайно розпочати пленарні засідання, прийняти вичерпні рішення для зупинення кривавого розвитку подій та врегулювання протистояння мирними засобами. Не переривати роботу Верховної Ради до розв'язання конфлікту, розглядати усі питання публічно, виключно у сесійній залі»[2]. Водночас про вихід із фракції Партії регіонів заявили нардепи Ю. Благодир, В. Бондар, В. Атрошенко. А ближче до вечора 7 з 19 нардепів, що закликали до «врегулювання протистояння» (І. Єрємєєв, І. Палиця, В. Пилипишин та деякі інші), вже відкрито заявили: «Влада остаточно себе дискредитувала і фактично відмежувалась від відповідальності за події в країні... Ми офіційно заявляємо, що будемо усіма можливостями протидіяти будь-яким рішенням, що суперечать волі українського народу»[3]. Тобто було фактично заявлено про вихід із парламентської більшості.

Водночас на підтримку мирного вирішення конфлікту висловився відомий бізнесмен, який мав значний вплив на Партію регіонів, – Д. Фірташ: «Застосування сили будь-якою зі сторін неприйнятне... Політики зобов'язані повернутись до парламенту і вирішити питання цивілізовано, у рамках закону». Варто звернути увагу на акцент щодо ролі саме парламенту як інституційного інструмента врегулювання кризи[4].

Це в сукупності привело до того, що В. Янукович дав «задній хід» силовій акції в Києві. Як згадує О. Турчинов: «Дев'ятнадцятого Янукович був зовсім іншим. Він уже був згоден на все: і на дострокові президентські, і на Конституцію 2004-го, – на все»[5]. Голова Верховної Ради Володимир Рибак стверджує, що вже 19 січня була сформована переговорна група, яка мала розробити документ – «Мирну угоду»[6]. Ближче до вечора з'явилося повідомлення про те, що до Києва їдуть міністри закордонних справ Польщі, Франції та Німеччини для зустрічі з президентом Януковичем[7]. СБУ спростувала початок антитерористичної операції. Також почалися переговори лідерів опозиції та представників В. Януковича, а пізніше й самого Януковича. Один з лідерів опозиції А. Яценюк заявив: «Штурм і зачистка, які планувалися, відмінені. Зараз оголошене перемир'я і

[1] Сікорські їде в Україну за дорученням Ештон // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014803/

[2] Депутати вимагають скликання засідання ВР негайно // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014784/

[3] Депутати-мажоритарники: Влада остаточно себе дискредитувала // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014933/

[4] Фірташ: застосування сили неприйнятне, Україна на межі війни // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014906/

[5] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 270.

[6] Там само.

[7] До Януковича їдуть глави МЗС Польщі, Німеччини і Франції // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014900/

початок переговорного процесу для стабілізації ситуації»[1]. Прес-служба Президента України підтвердила, що «за результатами зустрічі сторони оголосили про перемир'я та про початок переговорного процесу з метою припинення кровопролиття, стабілізації ситуації в державі, заради громадянського миру»[2].

Конкретний порядок денний переговорів 19 лютого невідомий, але, судячи з усього, Янукович дійсно вже висловлював готовність погодитися на повернення до Конституції 2004 р. Зокрема, про це сказав міністр закордонних справ Л. Кожара в інтерв'ю CNN, щоправда, він наголосив лише на «готовності обговорювати конституційну реформу»[3].

Водночас робота метро в Києві не була відновлена, заходи з перешкоджання проїзду в Київ громадян з інших регіонів також тривали. Наприклад, Південно-Західна залізниця заявила, що «у зв'язку з розмивом колії на дільниці Тетерів–Коростень Південно-Західна залізниця (з центром у Києві) технічно не може приймати поїзди з західного напрямку»[4]. Судами було ухвалено рішення про арешт низки активістів Майдану[5].

Наступний день – 20 лютого 2014 р. – став ще трагічнішим, найбільшим за кількістю жертв за весь час протистояння. Протягом дня 20 лютого за даними, наведеними в книжці «Майдан. Нерозказана історія», на вулиці Інститутській загинуло 53 особи: 49 – протестувальників, 4 – працівники органів внутрішніх справ[6]. Незважаючи на те що на момент написання матеріалу судові рішення щодо безпосередніх виконавців стрільби по протестувальникам відсутні, є вагомі підстави стверджувати, що їх учинили працівники органів внутрішніх справ. Генеральна прокуратура України в межах розслідування «розстрілу мирних мітингувальників під час Революції Гідності»[7] стверджує, що в розстрілі брали участь «бійці роти спецпризначення полку міліції особливого призначення "Беркут" при ГУ МВС України в м. Києві»[8]. Принагідно слід зауважити, що МВС по «гарячих слідах» розстрілів 20 лютого не тільки не відмовлялося, а й прямо визнало свою участь у розстрілах і намагалося обґрунтувати правомір-

---

[1] Яценюк: штурму майдану поки не буде, перемир'я // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014958/

[2] У Януковича підтвердили, що домовилися з опозицією про перемир'я // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014963/

[3] Ukraine Foreign Minister Leonid Kozhara tells CNN government implemented 'almost all' opposition demands // Amaprour, 19 febuary 2014. – http://amanpour.blogs.cnn.com/2014/02/19/ukraines-foreign-minister-tells-cnn-government-implemented-almost-all-opposition-demands-leonid-kozhara/?iref=allsearch

[4] Укрзалізниця припинила рух поїздів зі Львова на Київ // Укр. правда. – 19 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014955/

[5] Суди заґратували 19 активістів Майдану на 2 місяці // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7014972/

[6] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 281.

[7] Встановлені всі бійці «Беркуту», які брали участь у розстрілі мирних мітингувальників під час Революції Гідності // Генеральна прокуратура України. – 23 лют. 2014. – http://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=151379

[8] Там само.

ність своїх дій. Так, міністр внутрішніх справ В. Захарченко заявив, через кілька годин після появи інформації про масовий розстріл на Майдані: «Перемир'я порушено, екстремісти продовжують нападати. В рамках роботи Антитерористичного центру при Службі безпеки України мною підписані відповідні накази. Правоохоронцям видано бойову зброю, і вона буде застосована у відповідності до Закону про міліцію»[1]. А на офіційній сторінці МВС України у Facebook було зазначено: «МВС України повідомляло про факт обстрілу працівників органів внутрішніх справ снайперами та радикально налаштованими учасниками масових заворушень. Для того, аби дати беззбройним міліціонерам можливість вийти з-під обстрілу, згодом на місце події прибули озброєні правоохоронці. Вони застосували зброю в рамках вимог Закону України "Про міліцію"»[2].

Саме масові розстріли беззбройних людей 20 лютого на Майдані стали переломним моментом у перебігу Революції гідності й привели до стрімкого, за кілька днів, падіння режиму В. Януковича, переходу керівництва більшістю владних інституцій, насамперед центральних органів державної влади, до представників опозиційних політичних сил, втечі В. Януковича та низки інших керівників органів державної влади за межі України.

Вичерпно оцінити комплекс причин, які зумовили Євромайдан, навряд чи можливо, тим паче у близькій, як для історичної науки, часовій перспективі. Водночас деякі з них можна спробувати назвати:

1. Поглиблення конфлікту між «помаранчевими» й «біло-блакитними» сегментами електорату внаслідок односторонніх дій В. Януковича та його уряду на користь «біло-блакитного» сегмента, зростання потенціалу невдоволення «помаранчевої» частини електорату.
2. Перехід (особливо з кінця 2012 р.) до зміни політичного режиму в напрямі «*виборного цезаризму* і режиму особистої влади» (за визначенням О. Фісуна)[3], наслідком чого став латентний конфлікт президента і його найближчого оточення зі значною частиною політико-економічних еліт України.
3. Вихід за межі умовного внутрішньоелітного «пакту про ненапад», застосування репресій проти представників політичної опозиції – колишніх високопосадовців.
4. Поширення протизаконних практик у діяльності органів внутрішніх справ, у тому числі з використанням підтримуваного державою тероризму («state-sponsored terrorism»), зростання суспільного невдоволення цим явищем.

[1] Захарченко: міліція застосує бойову зброю // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015209/

[2] У МВС визнали, що застосовували зброю на Майдані // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015311/

[3] Фисун А. Украинская неопатримониальная демократия: формирование, специфика и тенденции развития // Ойкумена. – 2011. – Вып. 8. – С. 126.

5. Непослідовність у реалізації євроінтеграційної політики, ігнорування високого рівня (як в абсолютних показниках, так і в регіональному розрізі) суспільної підтримки цього вектора української політики.

Сукупність цих протестних чинників визначила також масовість, стійкість і регіональну повсюдність протестів.

Події Євромайдану розгорталися у напрямі ескалації протистояння, основними чинниками чого були: жорстка позиція президента Януковича, який усіляко уникав будь-якого компромісу (переговори, консультації тощо або були зумовлені ситуативною неможливістю вживання жорстких силових дій, або відігравали роль маневру, від початку виконуючи імітаційну функцію – демонстрацію начебто миролюбних настроїв); систематичне порушення силовими структурами законодавства України. Натомість вагомим фактором стримування ескалації був дипломатичний тиск з боку західних країн на В. Януковича.

Ескалація насильства 18–20 лютого була зумовлена збільшенням латентної напруженості всередині пропрезидентської парламентської більшості, складнощами з утриманням контролю В. Януковича над парламентом і, відповідно, ризиком підтримки Верховною Радою вимог протестувальників. Ця ескалація, на наш погляд, мала на меті швидку силову ліквідацію масового протесту в м. Києві.

6.2. Українська лютнева революція

Термін «Українська лютнева революція» вводиться в ужиток для позначення значущості політичних змін, які відбулися в Україні 20–23 лютого 2014 р., а також з огляду на значний евристичний потенціал терміна «революція», який дає змогу розглянути лютневі події 2014 р. в широкому як синхронному, так і діахронному контексті. Діахронний контекст утворюється сукупністю інших революційних подій в історії України (наприклад, Українська революція 1917–1921 рр.) і можливістю порівняння з ними подій 2014 р. Синхронний контекст – політичними трансформаціями початку XXI століття (приміром, Українську лютневу революцію можна розглядати як завершення низки «кольорових революцій», ознаменування певної вичерпаності феномена ненасильницької корекції політичного курсу в постсоціалістичних суспільствах).

Про середину дня 20 лютого 2014 р. можна говорити як про своєрідну трагічну точку біфуркації Революції гідності, події якої могли піти і шляхом дальшої кривавої ескалації, і шляхом деескалації й припинення насильства на вулицях Києва.

Наймасовіше вбивство беззбройних людей у середмісті Києва 20 лютого стало переломним моментом у перебігу протестів і відправною точкою для ланцюга подій, які привели до майже миттєвого (за історичними мірками) падіння режиму В. Януковича, радикальних змін у системі державної влади – як інституціональних (зміна конституційної моделі), так і персональних. Основним суб'єктом безпосереднього здійснення інституціональних змін стала Верховна Рада, хоча нарівні з нею роль ключового суб'єкта змін відгравав Майдан як своєрідний синтез інтересів різних груп учасників протесту. Також вагомим учасником революції стала міжнародна спільнота, як через своїх представників, що брали участь у переговорах з політичного врегулювання конфлікту (міністри закордонних справ Німеччини – Ф.-В. Штайнмайєр, Польщі – Р. Сікорський, Франції – Л. Фабіус, Росії – В. Лукін – опосередковано), так і внаслідок реагування на політичні зміни, що відбувалися в Україні у двадцятих числах лютого 2014 р., яке часто виконувало функції легітимації цих змін.

Своєрідним спусковим гачком зміни позиції низки членів пропрезидентської більшості у Верховній Раді VII скликання і переломним моментом у розвитку конфлікту став крок голови Київської міської державної адміністрації В. Макеєнка. Отримавши інформацію про десятки загиблих у центрі Києва за кілька ранкових годин 20 лютого, він виступив із заявою, в якій назвав те, що відбувається, «трагедією українського народу» й оголосив про вихід із Партії регіонів: «Події, що відбуваються сьогодні у столиці України, – це трагедія всього українського народу. Я... готовий зробити все можливе для припинення братовбивства та кровопролиття на Майдані Незалежності... Я прийняв рішення вийти з лав Партії регіонів та взяти особисту відповідальність за життєдіяльність міста Києва. [...] Жодна влада не варта людських жертв, жоден олігарх не загинув, жоден політик не загинув, я як керівник Київської адміністрації займаюсь

похованням десятків простих людей»[1]. Також В. Макеєнко підписав розпорядження відновити рух київського метро[2], яке почало працювати за кілька годин, за винятком центральних станцій[3]. Варте уваги те, що ще трохи раніше, станом на 10:00 ДАІ припинило блокування центральних вулиць Києва (залишився обмеженим лише доступ автотранспорту на Майдан Незалежності)[4].

Продовжився процес руйнування пропрезидентської більшості у Верховній Раді. Відразу ж після опівдня в ЗМІ з'явилася заява групи 12 народних депутатів із Партії регіонів: «Ми, група народних депутатів України, закликаємо сьогодні, 20 лютого, о 15:00 терміново скликати засідання Верховної Ради для повернення парламентсько-президентської форми правління»[5]. Також, як повідомляла «Українська правда», нардепи «звернулися до військовослужбовців Внутрішніх військ, підрозділів МВС та СБУ з проханням "виконувати присягу народу України", а не "злочинні накази, спрямовані на застосування вогнепальної зброї, не допускати участі правоохоронних органів у провокаціях із застосуванням кримінальних елементів проти мирного населення і мітингувальників по всій Україні"»[6]. Серед підписантів були А. Деркач, О. Кузьмук, В. Бондар, В. Тихонов та ін. Майже одночасно про вихід із Партії регіонів заявили 5 нардепів-мажоритарників, обраних у Закарпатській області[7]. А вже після 14:00 народні депутати почали збиратися в будівлі Верховної Ради для проведення позачергового засідання[8].

При цьому водночас окремі народні депутати від Партії регіонів закликали до найжорсткіших заходів проти учасників протесту. Так, голова Харківської ОДА М. Добкін на прямій лінії в редакції газети «Комсомольська правда в Україні» заявив: «Домовлятися з ними (протестувальниками. – *Авт.*) марно. Їх потрібно роззброїти, а тих, хто чинитиме опір і вбиватиме людей, фізично знищити... Мені це страшно говорити, але така сьогодні ситуація в нашій країні»[9].

Тим часом жорстку реакцію щодо подій у Києві продемонстрував ЄС. Так, Л. Фабіус в інтерв'ю французькій радіостанції «Ероп-1» (судячи з усього, перед

---

[1] Макеєнко – Януковичу: Жодна влада не варта людських жертв // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015166/

[2] Макеєнко розпорядився перевірити і запустити метро, – КМДА // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015168/

[3] Метро у Києві запрацювало // ТСН. – 20 лют. 2014. – tsn.ua/kyiv/metro-u-kiyevi-zapracyuvalo-335650.html

[4] ДАІшники розблокували центр // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015053/

[5] 12 «регіоналів» оголосили про підтримку народу і скликають Раду // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015164/

[6] Там само.

[7] П'ять нардепів із Закарпаття виходять з Партії регіонів // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015178/

[8] Депутати збираються в Раді, охорона намагалася не пустити журналістів // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015180/

[9] Добкін вирішив, що ВР рознесуть і пропонує протестантів знищувати фізично // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015202/

відльотом до України) заявив: «Планується введення точкових санкцій проти тих, хто несе відповідальність за насильство, вже сьогодні після полудня»[1]. Також Л. Фабіус наголосив, що «наша мета полягає в тому, щоб підштовхнути українську владу до проведення виборів. Немає ніякого іншого рішення, окрім як проведення виборів»[2]. Ближче до вечора з'явилося повідомлення про те, що «Євросоюз узгодив накладання санкцій на офіційних осіб України, відповідальних за насильство і надмірне застосування сили»[3].

Утім, станом на середину дня переговори трьох міністрів закордонних справ країн ЄС із В. Януковичем закінчилися безрезультатно[4].

Ближче до 18-ї години Верховна Рада запрацювала – зареєструвалися 227 народних депутатів[5], засідання вів єдиний представник керівництва Верховної Ради, присутній на засіданні, – заступник Голови Верховної Ради Р. Кошулинський[6]. Водночас керівник фракції Партії регіонів О. Єфремов вимагав припинити участь нардепів від Партії регіонів у цьому засіданні[7]. Результатом парламентських дебатів стала постанова Верховної Ради «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей»[8]. За цю постанову проголосували 236 народних депутатів, з них 35 – з фракції Партії регіонів[9].

Верховна Рада в цьому документові постановляла: «Категорично засудити усі вияви насильства, що призвели до загибелі, поранень та каліцтв людей...

2. Кабінету Міністрів України, Службі безпеки України, Міністерству внутрішніх справ України, Міністерству оборони України та підпорядкованим їм військовим та воєнізованим формуванням негайно припинити та не допускати надалі застосування сили. Заборонити використання будь-яких видів зброї та спеціальних засобів проти учасників акцій протесту.

3. Заборонити проведення антитерористичної операції [...]

5. З метою реалізації пунктів 1–4 цієї Постанови [...]

2) Міністерству внутрішніх справ України невідкладно:

---

[1] ЄС готується до запровадження санкцій щодо України вже в четвер// Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015065/

[2] ЄС вимагатиме від Януковича проведення виборів, – голова МЗС Франції // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015092/

[3] EU imposes Ukraine sanctions after deadly Kiev clashes // BBC. – 21 лют. 2014. – http://www.bbc.com/news/world-europe-26280710

[4] Європейські міністри вийшли від Януковича похмурими // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015232/

[5] ВР розпочала засідання // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/ 7015248/

[6] Стенограма пленарного засідання // Офіційний портал Верховної Ради України. – 20 лют. 2014. – http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5164.html

[7] Кошкина С. Майдан. Нерассказанная история. – К., 2015. – С. 289.

[8] Постанова Верховної Ради України «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі людей» // Офіційний портал Верховної Ради України. – 20 лют. 2014. – http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/740-vii

[9] Поіменне голосування про прийняття в цілому проекту Постанови «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі мирних громадян України» (№ 4158) // Офіційний портал Верховної Ради України. – 20 лют. 2014. – http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_golos?g_id=381607&n_skl=7

припинити блокування співробітниками правоохоронних органів транспортних комунікацій, вулиць, площ, провулків, бульварів у місті Києві та інших населених пунктах України;

вжити заходів для повернення особового складу, не задіяного в охороні державних установ, до місць постійної дислокації;

3) заборонити Міністерству оборони України використання Збройних Сил України в антитерористичній операції... а також невідкладно забезпечити повернення військовослужбовців до місць їх постійної дислокації [...]

9. Генеральній прокуратурі України:

1) провести повне розслідування фактів загибелі, поранень, травмування осіб – учасників подій в акціях з 30 листопада 2013 року. Двічі на місяць інформувати Верховну Раду України про хід таких розслідувань до повного їх завершення;

2) забезпечити негайне звернення до суду органами досудового слідства з клопотаннями про звільнення з-під варти усіх арештованих учасників протестних акцій, крім тих, які вчинили вбивство, та закриття відповідних кримінальних проваджень.

10. Верховна Рада України бере на себе відповідальність за розв'язання громадянського конфлікту, закликає народних депутатів України до участі в пленарних засіданнях, прийняття вичерпних рішень для зупинення неправового розвитку подій та врегулювання протистоянь мирними засобами»[1]. ВР проголосувала також за те, щоб проводити засідання безперервно до завершення політичної кризи в державі[2].

Ухвалення Верховною Радою постанови стало ще одним переломним моментом у розвитку політичної кризи. Воно, по суті, робило протизаконними будь-які дії силових структур, спрямовані проти протестувальників. Відповідно здійснення таких дій було можливе лише в разі прямого конфлікту структур виконавчої влади з парламентом. На наш погляд, це рішення стало додатковим чинником стримування для керівників силових структур середньої ланки в напрямі уникнення насильницьких дій проти протестувальників. Ознаки пом'якшення репресивної лінії стали помітні й у позиції представників судової влади. Так, 20 лютого Оболонський райсуд м. Києва відпустив під особисте зобов'язання дванадцятьох затриманих учасників протесту[3]. Хоча до того протягом трьох місяців суди в аналогічних випадках тотально ухвалювали рішення про утримання під вартою.

Водночас риторика керівництва силових структур залишалася наступально-погрожувальною. Так, міністр внутрішніх справ В. Захарченко заявив: «МВС вимагає від екстремістів добровільно здати зброю та повернутися у рамки мирного протесту. А лідерам та представникам опозиції, які здатні тверезо оці-

[1] Постанова Верховної Ради України «Про засудження застосування насильства... – Цит. джерело.

[2] ВР засідатиме безперервно без вихідних // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015341/

[3] Дванадцятьох активістів випустили під особисте зобов'язання, 20 лютого // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015312/

нити ситуацію, – відмежуватися від радикалів та не підтримувати їх надалі»[1]. А Міністерство оборони не виключило застосування сили військовослужбовцями ЗСУ: «Єдиною метою застосування фізичної сили і зброї військовослужбовцями може бути припинення екстремістських і протизаконних дій радикальних угруповань з метою охорони спокою мирних громадян, забезпечення стабільності в державі, недопущення розпалу в Україні громадянської війни»[2]. Також у ніч проти 21 лютого з'явилась інформація, що до Києва перекидається батальйон морських піхотинців із Феодосії[3], 25-ї та 79-ї аеромобільних бригад відповідно з Дніпропетровська та Миколаєва[4].

Паралельно з роботою Верховної Ради тривав переговорний процес за участі трійки міністрів закордонних справ Німеччини, Польщі, Франції. Він відбувався у формі своєрідної човникової дипломатії між В. Януковичем і лідерами парламентської опозиції[5]. Осердя «дорожньої карти» переговорів представників ЄС із В. Януковичем становили такі пропозиції: «утворити перехідний уряд, розпочати конституційну реформу та провести позачергові парламентські та президентські вибори»[6]. Саме цей набір політичних заходів європейські міністри обговорювали з лідерами опозиції та В. Януковичем. Причому, як заявив тодішній прем'єр-міністр Польщі Дональд Туск (мабуть, за інформацією, отриманою від Р. Сікорського): «Серед іншого домовлено з президентом Януковичем про готовність до позачергових президентських та парламентських виборів, які мали би відбутися ще в цьому році»[7]. Також, за словами Туска, В. Янукович задекларував готовність створити уряд національної єдності протягом 10 днів і внести зміни до Конституції України до літа цього року, ці пропозиції В. Януковича «аналізує українська опозиція, котра зустрічається з європейськими міністрами», «але ми вважаємо, що важко ставитися серйозно до цих пропозицій, в контексті (раніше не виконаних) зобов'язань Януковича»[8].

---

[1] Захарченко: міліція застосує бойову зброю // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015209/

[2] Міноборони обіцяє застосувати зброю проти радикалів // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015254/

[3] Потенційне залучення батальйону морської піхоти для протидії протестам, найімовірніше, було пов'язане з новопризначеним начальником Генерального штабу ЗСУ, до цього – командувачем ВМС України, Юрієм Ільїним.

[4] У Київ їде батальйон морських піхотинців і дві бригади десантників // УНІАН. – 21 лют. 2014. – http://www.unian.ua/politics/887514-u-kijiv-jide-batalyon-morskih-pihotintsiv-i-dvi-brigadi-desantnikiv-zmi.htmlhttp://www.unian.ua/politics/887514-u-kijiv-jide-batalyon-morskih-pihotintsiv-i-dvi-brigadi-desantnikiv-zmi.html

[5] Після зустрічі з опозицією євроміністри поїхали до Януковича // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015326/

[6] Керівники МЗС Німеччини, Франції та Польщі запропонували «дорожню карту» для України // Made for mids. – 20 лют. 2014. – http://www.dw.com/uk/ керівники-мзс-німеччини-франції-та-польщі-запропонували-дорожню-карту-для-україни/a-17448027

[7] «Янукович погодився на дострокові вибори цього року», – Туск // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015304/

[8] «Янукович погодився на дострокові вибори цього року», – Туск // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015304/

Результатом зусиль іноземних дипломатів стали прямі контакти між В. Януковичем, лідерами парламентської опозиції та згаданою трійкою міністрів закордонних справ. До них приєднався і представник Росії – уповноважений з прав людини в Російській Федерації В. Лукін. Переговори почалися близько опівночі 20 лютого[1]. Причому, як повідомив прес-секретар президента РФ Д. Пєсков, місія В. Лукіна була організована на прохання В. Януковича: «За ініціативи української сторони відбулася телефонна розмова президента Путіна з президентом Януковичем, під час якої президент України запропонував главі російської держави спрямувати в Київ російського представника для участі як посередника в переговорному процесі з опозицією... Путін ухвалив рішення направити з цією місією уповноваженого з прав людини Володимира Лукіна»[2] (характерно, що термін перебування В. Лукіна на зазначеній посаді на той час уже сплив). До речі, за кілька годин до цього оголошення з'явилась інформація, що Янукович переривав свої переговори з представниками ЄС для того, щоб зателефонувати В. Путіну[3]. Цілком імовірно, що саме тоді він і запросив російського представника.

Окремо варто згадати й події в регіонах України на тлі організованого силовиками кровопролиття в середмісті Києва. Так, «у Луцьку міліція і ВВ об'єднались із протестувальниками»[4]; у Полтаві «близько 18:00 у четвер був "невеличкий штурм – і силовики, не роблячи супротиву, вийшли" з ОДА, усе відбулося досить мирно»[5], на Закарпатті «Закарпатські силовики перейшли на бік Майдану»[6].

Отже, станом на кінець дня 20 лютого припинилася стрілянина в центрі Києва. У регіонах України тривало взяття протестувальниками під контроль будівель ОДА, рідше – обласних управлінь МВС і СБУ. Верховна Рада ухвалила постанову, якою зобов'язувала прибрати всі підрозділи силових структур з вулиць Києва й інших українських міст, повернути їх до місць постійної дислокації, припинити антитерористичну операцію. Тут варто зауважити, що суто формально органи виконавчої влади могли й не виконувати цю постанову, оскільки, згідно з редакцією Конституції України, чинної станом на 20 лютого 2014 р., постанови Верховної Ради не мали жодного юридичного значення для

[1] Кличко, Яценюк і Тягнибок знову пішли на перемовини з Януковичем // Лівий берег. – 20 лют. 2014. – http://ukr.lb.ua/news/2014/02/20/256368_klichko_yatsenyuk_tyagnibok_snova.html?utm_source=local&utm_medium=cpm&utm_campaign=lenta

[2] Путин направил на переговоры в Киев Владимира Лукина // ИТАР-ТАСС. – 20 лют. 2014. – http://tass.ru/politika/988693

[3] Янукович перервав зустріч із євроміністрами, щоб подзвонити Путіну, – ЗМІ // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015207/

[4] У Луцьку міліція і ВВ об'єднались з протестувальниками // Там само. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015262/

[5] Полтавську ОДА зайняли, міліція підтримує народ, – активіст // Укр. правда. – 20 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015263/

[6] Закарпатські силовики перейшли на бік Майдану // Лівий берег. – 20 лют. 2014. – http://ukr.lb.ua/news/2014/02/20/256269_zakarpatskie_siloviki_pereshli.html?utm_source=local&utm_medium=cpm&utm_campaign=lenta

Кабінету Міністрів[1]. Однак це була політична позиція парламенту, яку вже не можна було ігнорувати на тлі зникнення в парламенті пропрезидентської більшості й утворення більшості нової, з політичним лідерством вчорашньої парламентської опозиції.

Переговори представників Євросоюзу, лідерів парламентської опозиції й В. Януковича просувалися в напрямі консенсусу навколо зміни Конституції – повернення до парламентсько-президентської форми правління та дострокових виборів Президента і Верховної Ради. Водночас сказати, що В. Янукович на кінець дня 20 лютого остаточно відмовився від силового варіанта розв'язання кризи, не можна. Про це свідчить поведінка керівників МО і МВС, збереження підвищеної присутності бійців силових структур на вулицях Києва. Можливо, що демонстрація готовності до силового варіанта була засобом підвищення ставок на переговорах. Водночас те, що були зафіксовані дедалі активніші спроби залучення до силової протидії протестам військових частин ЗСУ, свідчить, що В. Янукович і його оточення вже не довіряли частинам МВС, сумнівалися в їхньої лояльності.

Про дальше самоусунення працівників органів внутрішніх справ від участі в протистоянні з протестувальниками свідчило, наприклад, те, що в ніч проти 21 лютого практично зникли пости ДАІ на в'їзді в Київ, які було виставлено кілька днів до того для перешкоджання приїзду в Київ нових протестувальників[2]. А трохи пізніше, 21 лютого опівдні, на Майдан Незалежності в Києві приїхали близько 100 міліціонерів із Західної України для охорони Майдану[3].

Утім, після формування, по суті, антипрезидентської більшості у Верховній Раді загальний тренд ситуації був вочевидь не на користь В. Януковича. Про це свідчило і те, що чимало високопосадовців з числа керівництва Партії регіонів та її впливових членів почали залишати Україну разом із сім'ями[4]. За даними, наведеними в книзі «Майдан. Нерозказана історія», в ніч проти 21 лютого лише з київського аеропорту «Жуляни» вилетіло 64 чартерних рейси[5].

Також в ніч проти 21 лютого з'явилося повідомлення про відставку заступника начальника Генштабу Ю. Думанського. За повідомленнями ЗМІ, це було зроблено «у зв'язку із незгодою з політикою втягування ЗСУ до внутрішнього громадянського конфлікту»[6].

Нелояльність до Президента Януковича і підтримку протестувальників почали висловлювали й представники інших структур державної влади. Так,

---

[1] Ст. 113 Конституції України // Офіційний портал Верховної Ради України. – 6 жовт. 2013. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20131006/print1433745493719850

[2] Активісти зі Львова не зустріли жодного поста ДАІ дорогою на Київ // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015383/

[3] Міліціонери з Західної України приїхали охороняти Майдан // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015424/

[4] Замість голосування в парламенті «регіонали» втікали зі столиці // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015369/

[5] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 295.

[6] Заступник начальника Генштабу написав рапорт про звільнення // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015381/

про «солідарність із народом України в боротьбі за європейське майбутнє» заявило посольство України в США на чолі з послом О. Моциком[1]. Тут варто нагадати, що під час Помаранчевої революції 2004 р. значна частина українських дипломатів її підтримали чи не від початку масових вуличних протестів. Під час Євромайдану дипломати в цілому зберігали лояльність президентові й уряду до двадцятих чисел лютого.

Засобом тиску на В. Януковича були й міжнародні санкції, повідомлення про які продовжували з'являтися. Так, уряд Канади заявив: «Сьогодні ми розширяємо список високопосадовців українського уряду та інших осіб, які несуть політичну відповідальність за насильство, якім заборонено право в'їзду до Канади... Ми також будемо вводити економічні санкції щодо режиму Януковича і його прихильників. Ми сподіваємося, що ці серйозні кроки переконають уряд України щодо необхідності пошуку шляхів мирного врегулювання кризи»[2]. А держсекретар США Дж. Керрі у своїй заяві зазначив, що «Сполучені Штати вже приступили до реалізації санкцій шляхом оголошення заборони на поїздки для тих українців, які відповідальні за насильство»[3]. Також він застеріг від можливості втягнення армії в конфлікт[4]. (Останнє, до речі, свідчить про те, що використання армійських підрозділів для придушення громадського протесту ще в ніч проти 21 лютого розглядалося представниками Заходу як цілком виродне.)

Ближче до ранку 21 лютого почали з'являтися повідомлення про те, що напрацьовано проект угоди між президентом і опозицією з урегулювання кризи[5]. За інформації ЗМІ, згідно з цим проектом планувалося: «обмеження повноважень президента Януковича шляхом повернення до Конституції 2004 року протягом 48 годин... формування протягом 10 днів коаліційного уряду... на проведення дострокових виборів президента в грудні 2014 року»[6]. О 12:00 в Адміністрації Президента планувалося парафування цієї угоди всіма учасниками переговорів (В. Янукович, лідери парламентської опозиції, європейські міністри)[7].

Зранку 21 лютого відкрилося засідання Верховної Ради. На початку сесійного засідання в приміщенні стався не зрозумілий і досі інцидент: до будівлі увійшло «кілька десятків озброєних автоматичною зброєю працівників Вну-

---

[1] Кожара докерувався – посольство в США заявляє про солідарність з народом // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015395/

[2] Ще одна держава «великої вісімки» ввела санкції проти «регіоналів» // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015370/

[3] Держсекретар Керрі каже, що команду Януковича притягнуть до міжнародної відповідальності // Там само. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015387/

[4] Держсекретар Керрі каже, що команду Януковича притягнуть до міжнародної відповідальності // Там само. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015387/

[5] Янукович втратить частину повноважень протягом 48 годин? // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015398/

[6] Там само.

[7] На переговорах у Януковича домовилися про Угоду // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015397/

трішніх військ»[1]. Усі вони були через деякий час виведені з будівлі. Пізніше МВС оприлюднило пояснення цієї події: «Кілька пострілів пролунали в районі Верховної Ради України. Військовослужбовці, виконуючи положення вчорашньої постанови ВР, не вели вогонь у відповідь. Частина їх намагалася сховатися від вогню в будівлі Парламенту, однак їм у цьому завадили. Інформація про кількість жертв стрілянини уточнюється»[2]. Хоча жодним іншим джерелом факт пострілів 21 лютого в районі Верховної Ради не підтверджується.

Після години роботи було оголошено перерву. А. Яценюк вніс пропозицію – «сісти і протягом години написати Закон про відновлення Конституції 2004 року і негайно його проголосувати»[3]. Утім, перерва тривала 5,5 години.

Як з'ясувалося згодом, перерва у засіданні ВР була потрібна лідерам парламентської опозиції[4] для ознайомлення своїх фракцій з текстом проекту «Угоди про врегулювання кризи в Україні». Проект містив згадані вище положення про відновлення протягом 48 годин Конституції 2004 р., формування протягом 10 днів коаліційного уряду (в тексті проекту угоди – «уряд національної єдності». – *Авт.*) і президентські вибори «одразу після прийняття нової Конституції України, але не пізніше грудня 2014 року»[5]. Згідно з цитованим джерелом, «Кличко і Тягнибок досить швидко зуміли довести колегам, що іншого вибору, крім прийняття Мирного плану, не існує. Куди складніше було в «Батьківщині»[6]. Однак зрештою і фракція «Батьківщини» підтримала законопроект[7].

Тим часом парафування угоди в анонсований час (12:00) не відбулося як через обговорення проекту угоди в опозиційних фракціях Верховної Ради, так і через зустріч Р. Сікорського та Ф.-В. Штайнмайєра з Радою ВО «Майдан» (далі – Рада Майдану). Найімовірніше, ініціатива обговорення проекту угоди з громадськими діячами (які становили половину складу Ради Майдану) належала Євросоюзу, представники якого усвідомлювали обмежену договороздатність лідерів опозиції і необхідність підтвердження домовленостей у ширшому форматі, зокрема серед представників громадськості. Такої думки, наприклад,

---

[1] У Верховну Раду прийшли Внутрішні війська зі зброєю, але їх вигнали депутати // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015414/

[2] МВС розповіли, що військові у Раді ховалися від якихось пострілів // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015477/

[3] Стенограма пленарного засідання // Офіційний портал Верховної Ради України. – 21 лют. 2014. – http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5165.html

[4] Уточнимо, що станом на першу половину дня 21 лютого про парламентські фракції Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина», Політичної партії «УДАР», Всеукраїнського об'єднання «Свобода» як про опозиційні можна було говорити з певною долею умовності, оскільки напередодні де-факто пропрезидентська (проурядова) більшість у Верховній Раді припинила своє існування. Однак для зрозумілості викладу й уникнення смислової плутанини далі в цьому розділі ми будемо йменувати згадані три фракції опозиційними.

[5] Стали известны подробности «мирного» соглашения ОО и власти (Документ) // Лівий берег. – 21 лют. 2014. – http://lb.ua/news/2014/02/21/256419_stali_izvestni_podrobnosti.html?utm_source=local&utm_medium=cpm&utm_campaign=lenta

[6] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 297.

[7] Там само. – С. 298.

дотримувався Д. Туск, який вранці 21 лютого заявив: «Ніхто не повинен плекати ілюзій, що без Майдану, фактичних лідерів маніфестацій, буде можливим якесь порозуміння, яке буде виконуватися»[1]. Рада Майдану після запеклих дискусій підтримала проект угоди[2]. Утім, за словами О. Тягнибока (який був як лідером фракції, так і членом Ради Майдану), Рада Майдану висунула додаткові вимоги до угоди: «відсутність у новому складі уряду в. о. міністра внутрішніх справ В. Захарченка, відсторонення від посади генпрокурора В. Пшонки, а також відкриття кримінальних проваджень щодо тих посадових осіб, у тому числі силовиків, "які причетні до вбивств, тортур, до викрадення людей", жорсткий моніторинг розслідувань цих справ з боку опозиції й Ради Європи»[3]. При цьому міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський, вмовляючи Раду Майдану підтримати угоду з В. Януковичем, заявив, зокрема: «Якщо ви це не підтримаєте, у вас буде Надзвичайний стан, буде армія. Ви всі помрете»[4]. Ця репліка Р. Сікорського може свідчити про те, що сценарій дальшої ескалації продовжував розглядатися командою президента Януковича навіть зранку 21 лютого, хоча на той час фактична ситуація у силових структурах навряд чи уможливлювала реалізацію цього сценарію.

Одразу після опівдня з'явилася заява В. Януковича, в якій він, по суті, озвучив основні положення проекту «Угоди про врегулювання кризи в Україні». Так, він оголосив, що ініціює «дострокові президентські вибори... повернення до Конституції 2004-го року з перерозподілом повноважень в бік парламентської республіки», а також закликав «до початку процедури формування уряду національної довіри»[5].

Буквально за кілька хвилин почався стрімкий відхід частин Внутрішніх військ з кварталів, де розміщені урядові установи і взагалі з середмістя Києва. Як повідомляла «Українська правда»: «З урядового кварталу масово від'їжджають автобуси з силовиками... Силовики з-під Верховної Ради станом на 14:25 евакуювалися у екстреному порядку... близько 14:15 командири спецпідрозділів почали буквально заштовхувати своїх підлеглих в автобуси... На запитання, куди вони їдуть, один із силовиків відповідав "додому"... Станом на 14:45 Внутрішні війська також залишили територію адміністрації президента. Там залишився спецпідрозділ СБУ – "Альфа" і інші спецвійська»[6]. Ця фактично втеча силовиків

[1] Переговоры с Януковичем невозможны без согласия Майдана, – Туск // Корреспондент.net. – 21 лют. 2014. – http://korrespondent.net/ukraine/politics/3309105-perehovory-s-yanukovychem-nevozmozhny-bez-sohlasyia-maidana-tusk

[2] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 300.

[3] Тягнибок: Рада Майдана поддержала «мирное» соглашение с Януковичем // Лівий берег. – 21 лют. 2014. – http://lb.ua/news/2014/02/21/256486_tyagnibok_rada_maydana_podderzhala.html?utm_source=local&utm_medium=cpm&utm_campaign=lenta

[4] Сікорські, вмовляючи Раду Майдану, сказав, що інакше всі помруть // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015576/

[5] Янукович погодився на дострокові вибори // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015469/

[6] Автобуси з ВВ поїхали з урядового кварталу, Альфа залишилась // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015500/

з урядових кварталів, на наш погляд, пояснюється заявою В. Януковича, яка означала припинення силової протидії протестувальникам і позбавляла сенсу перебування Внутрішніх військ у середмісті Києва. Ігнорування заяви вже могло нести загрозу санкцій проти силовиків. З високою ймовірністю слід вважати, що масове перебування Внутрішніх військ у центрі Києва не було, очевидно, належним чином оформлено відомчими наказами і порушувало законодавство України.

Відступ Внутрішніх військ навряд чи був здійснений згідно з наказом командувача ВВ. Радше це була ініціатива якихось командирів середньої ланки, яка набула характеру ланцюгової реакції. Поштовхом для таких дій, мабуть, стала інформація про досягнення домовленості між В. Януковичем і опозицією, що своєю чергою означало припинення протидії протестувальникам і можливі правові проблеми для силовиків у разі їхнього подальшого перебування в зоні вуличних конфліктів у середмісті Києва.

Точної інформації щодо того, що відбулося, наразі немає. Як зазначає С. Кошкіна: «Хто дав їм (бійцям Внутрішніх військ. – *Авт.*) відступити? Точної відповіді немає дотепер»[1]. І наводить версію одного з лідерів протестувальників А. Авакова: «Команда надійшла з МВС – це однозначно. Але не до всіх вона дійшла. Командири вже самі, розуміючи, що все начальство розбіглося, евакуювали своїх бійців... Із Криму прибув генерал Микола Іванович Балан – у нього тут гарнізон "вевешників" стояв, і він приїхав їх забирати. При тому, що жодного письмового наказу щодо цього в нього, як згодом з'ясувалося, не було»[2]. Паралельно з цим ДАІ заявило про зняття обмежень щодо в'їзду до Києва: «Зараз наряди Державтоінспекції в штатному режимі чергують тільки на КПП на в'їздах в місто. Всі інші обмеження, у тому числі перекриття частини смуг на автошляхах, знято»[3]. Показовим було те, що на той момент Управління зв'язків з громадськістю МВС України не змогло дати чіткої відповіді на запитання щодо причин відходу працівників МВС з середмістя: «Зараз ми уточнюємо, з чим це пов'язано. Але, можливо, це пов'язано з прийнятою парламентом постановою»[4]. (До речі, це пояснення виглядає правдоподібно: силовики очікували можливого ігнорування В. Януковичем рішень Верховної Ради, а коли зрозуміли, що рішення парламенту таки слід виконувати, – почали залишати центр Києва.) Також імовірно, що міністр внутрішніх справ уже втратив на той момент важелі керівництва своїми підрозділами, командири яких діяли на власний розсуд.

Серед подій у регіонах варто зазначити кілька тих, які стосувалися прихильників В. Януковича і заслуговують на згадку з погляду їхнього значення для дальших подій, насамперед агресії Росії проти України і так званого проекту «Російська весна». Так, 20 лютого, згідно з інтерв'ю інформагентству

[1] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 303.

[2] Там само.

[3] ДАІ зняла обмеження на в'їзд до Києва // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015488/

[4] У МВС ще не знають, чому силовики втекли з урядового кварталу // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015517/

«Інтерфакс-Україна», тодішній Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим В. Константинов заявив, що «не виключає відділення Криму від України в разі загострення ситуації в країні»[1]. А голова Харківської ОДА М. Добкін оголосив про проведення «за ініціативи Всеукраїнського громадського союзу "Український фронт" З'їзду депутатів всіх рівнів південно-східних областей, міста Севастополя та Автономної Республіки Крим»[2]. Тобто окремі регіональні еліти демонстрували готовність до реалізації сепаратистських політичних проектів у разі перемоги протестувальників і зміни політичного керівництва країни.

Нарешті близько 16-ї години 21 лютого з'явилося повідомлення про підписання «Угоди про врегулювання кризи в Україні»[3]. Текст Угоди повністю відповідав оприлюдненому кілька годин до того проекту документа[4]. Угоду підписали: Президент України Віктор Янукович; від опозиції: А. Яценюк («Батьківщина»), В. Кличко (УДАР), О. Тягнибок («Свобода»). Засвідчили від Європейського Союзу: «Федеральний міністр закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина Франк-Вальтер Штайнмайєр, Міністр закордонних справ Республіки Польща Радослав Сікорський та керівник департаменту континентальної Європи Міністерства закордонних справ Французької Республіки Ерік Фурн'є»[5]. Представник Росії Володимир Лукін, який також мав засвідчити цю Угоду (на документі було відведено місце під його підпис[6]), відмовився це зробити, пояснивши трохи пізніше це так: «Найбільша складність у тому, що ситуація постійно змінюється, персонажі змінюються, з'являються нові, немає ясності хто і як буде виконувати угоди, саме тому ми не поставили свій підпис»[7]. Цілком імовірно, що В. Лукін (і російська сторона в цілому) обґрунтовано припускали, що зазначена Угода реалізована не буде.

Лідери опозиції, коментуючи Угоду, наголошували на існуванні ймовірності її невиконання В. Януковичем і на проміжному характері цієї Угоди. Зокрема, А. Яценюк зазначав: «цієї угоди не достатньо. Але це перший етап для мирного урегулювання»[8]. Як повідомляє «Українська правда»: «На запитання, скільки ще стоятиме Майдан, він сказав: "Майдан – це гарантія виконання угоди,

---

[1] Спікер ВР АРК вважає, що Крим може відокремитися від України // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015117/

[2] Добкін у Харкові збирає всіх депутатів південного сходу і Криму // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015401/

[3] Три лідери опозиції і Янукович підписали угоду // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015521/

[4] Лидеры оппозиции подписали «мировую» с властью (ДОКУМЕНТ) // Лівий берег. – 21 лют. 2014. – http://lb.ua/news/2014/02/21/256505_lideri_oppozitsii_podpisali.html?utm_source=local&utm_medium=cpm&utm_campaign=lenta

[5] Угода про врегулювання кризи в Україні // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/21/7015533/

[6] Там само.

[7] Посланець Путіна до Януковича пояснив, чому не підписав угоду // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015586/

[8] Лідери опозиції: Підписали угоду, щоб не розколоти країну, Майдан – гарантія // Там само. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015535/

Майдан – це воля людей. І коли люди відчують, що в країні восторжествувала справедливість, вони приймуть рішення"... На уточнююче запитання, чи доведеться людям стояти до грудня, на коли нібито можуть бути призначені вибори, Яценюк сказав, що довіри до президента нема – тому гарантами виконання угоди стали європейці»[1]. Пізніше з'явилися свідчення, що й В. Янукович не вірив у те, що Угода буде дієздатною. Так, народний депутат від Партії регіонів Ю. Іванющенко, з яким В. Янукович мав телефонну розмову після підписання Угоди (вітав Ю. Іванющенка з днем народження), згадує: «За його голосом я зрозумів, що він не вірить у той документ, який підписав»[2].

Тим часом близько 17-ї години відновилася робота Верховної Ради[3]. Першим після перерви в роботі парламенту рішенням стало ухвалення Закону України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України»[4]. Далі був ухвалений Закон України «Про недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань, та визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України»[5]. Наступним знаковим і важливим з погляду впливу на розвиток політичної ситуації стало рішення про відсторонення з посади міністра внутрішніх справ В. Захарченка: «За систематичне і грубе порушення Конституції та законів України, перевищення влади та посадових повноважень, що виразилося у незаконному відданні наказів про безпідставне застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї, яке призвело до... десятків убитих та сотень поранених громадян, Верховна Рада України постановляє:

1. Звільнити Захарченка Віталія Юрійовича від виконання обов'язків Міністра внутрішніх справ України, що має наслідком відсторонення його з посади»[6].

Показово, що, ухвалюючи це рішення, Верховна Рада посилалася на норму Конституції в редакції 2004 р., хоча на той момент відповідне рішення ВР ще не було підписане В. Януковичем і формально не набуло чинності (згідно з «Угодою про врегулювання кризи», закон про відновлення Конституції 2004 р.

---

[1] Лідери опозиції: Підписали угоду, щоб не розколоти країну, Майдан – гарантія // Укр. правда, 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015535

[2] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 302.

[3] Важливим джерелом інформації щодо перебігу подій у парламенті 21 лютого є розміщена на офіційному сайті ВР хронологія пленарного засідання ВР: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_arh_h2?day_=21&month_=02&year=2014&nom_s=4&nom_skl=7

[4] Лідери опозиції: Підписали угоду, щоб не розколоти країну, Майдан – гарантія // Укр. правда. – 21 лют. – 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015535/

[5] Закон України «Про недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань, та визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» // Офіційний портал Верховної Ради України». – 21 лют. 2014. – http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/743-18

[6] Постанова Верховної Ради України «Про звільнення від виконання обов'язків Міністра внутрішніх справ України Захарченка В.Ю. // Офіційний портал Верховної Ради України. – 21 лют. 2014. – http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/744-vii

мав бути підписаний протягом 48 годин після підписання Угоди[1]). Це свідчить про те, що народні депутати виходили з незаперечності втілення в життя положень підписаної Угоди і діяли в цьому конкретному випадку й надалі, виходячи з верховенства рішень Верховної Ради щодо інших органів державної влади. З-поміж інших знакових рішень ВР того дня слід назвати Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції»[2]. Цим законом стаття Кримінально-процесуального кодексу, за якою була засуджена Ю. Тимошенко, змінювалась таким чином, що давала змогу звільнити її з місць ув'язнення.

Протягом дня 21 лютого також тривав процес виходу народних депутатів із фракції Партії регіонів: за два дні – 20–21 лютого – з фракції вийшли 39 депутатів[3], що підтверджувало тенденцію утворення у Верховній Раді нової антипрезидентської більшості.

Рішення ВР щодо відсторонення В. Захарченка, на наш погляд, остаточно визначило позицію керівників правоохоронного рівня нижньої та середньої ланки щодо припинення участі у протистоянні з протестувальниками на вулицях Києва й інших українських міст. Цікавим джерелом у цьому зв'язку є стрічка новин офіційного сайту МВС за 21 лютого. На початку дня (В. Захарченко ще на посаді міністра) в стрічці виходили новини з такими заголовками: «Учасники масових заворушень знову порушили перемир'я», «У ніч на 21 лютого були звільнені військовослужбовці, яких захопили вранці 20 лютого під час нападу радикально налаштованих осіб...»[4]. Але після рішення Верховної Ради увечері того ж дня в повідомленнях «учасники масових заворушень» названі вже «громадськими активістами»: «Порядок у населених пунктах будуть охороняти спільні патрулі. До їх складу увійдуть працівники органів внутрішніх справ України й місцеві громадські активісти»[5]. Така зміна позиції працівників центрального апарату МВС є показовою (чиновники зрозуміли, що влада змінюється), оскільки за таким самим алгоритмом вона відбувалася в системі державної влади в цілому.

Зміна позиції спостерігалась і в СБУ. Якщо в попередні дні СБУ вела мову про проведення антитерористичної операції по всій території України з метою придушення масових протестів, то 21 лютого з'явилось її повідомлення вже анти-

[1] Соглашение завизировали министры иностранных дел стран-членов ЕС // Лівий берег. – 21 лют. 2014. – http://lb.ua/news/2014/02/21/256505_lideri_oppozitsii_podpisali.html?utm_source=local&utm_medium=cpm&utm_campaign=lenta

[2] Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції» // Офіційний портал Верховної Ради України. – 21 лют 2014. – http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/746-18

[3] Динаміка переходів (Фракція Партії регіонів у Верховній Раді України сьомого скликання – VII скликання (2012–2014) // Офіційний портал Верховної Ради України. – http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_fraction_dep_changes?pidid=2355

[4] З особистого архіву автора.

[5] З особистого архіву автора.

сепаратистського змісту: «Ситуація, яка склалася на сьогодні в Україні, свідчить про спроби окремих політиків, представників органів місцевого самоврядування, лідерів громадських об'єднань, радикально налаштованих осіб, створити підґрунтя для ескалації громадянського конфлікту, поширення автономістських і сепаратистських настроїв... що може призвести до припинення існування нашої держави як унітарної та втрати нею державного суверенітету. Окремі депутати різних рівнів розпочали вести сепаратні переговори з представниками іноземних держав. Вже відкрито відбуваються консультації про можливий розділ країни на декілька частин у порушення порядку, встановленого Конституцією України... Службою безпеки вживатимуться жорсткі заходи з припинення посягань на територіальну цілісність і недоторканність України...»[1]. Ця заява містила натяк насамперед на дії депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які планували, за даними депутата ВР АР Крим Рефата Чубарова, розглядати питання про «заклик Росії на "захист"»[2].

Відхід працівників органів внутрішніх справ із середмістя Києва означав для оточення В. Януковича підвищення ризиків особистої безпеки в умовах протистояння на вулицях Києва. На цю ситуацію вони відреагували втечею з Києва. Як зазначено в книжці «Майдан. Нерозказана історія», у 15:43 замглави АП С. Ларін отримав смс-повідомлення від одного з помічників: «"Беркут" йде...». «Я – до вікна, і правда: хлопці згортаються, – говорить С. Ларін. – Причому йдуть поспіхом... Я рушив до Клюєва. Він, ледве почувши, казав: "Дурниці, не нагнітай". – "Що дурниці? У вікно подивись". Вигляд з вікна його переконав. "Піду, – каже, – доповім (Януковичу. – *С. К.*)". Більше я його не бачив. Президента, до речі, також...»[3].

Тим часом почали з'являтися оцінки підписаної «Угоди про врегулювання кризи в Україні» з боку представників протестувальників. Вони були в цілому негативні. Так, комендант Майдану А. Парубій наголосив на тому, що дострокові вибори президента «мають відбутися в найкоротший термін, який дозволяє Конституція України»[4], і «нагадав, що однією з головних вимог Майдану від початку була і залишається відставка президента Віктора Януковича»[5]. Про те, що «НЕ сприймаємо нічого, крім відставки Януковича!» (заголовні букви – у тексті цитати. – *Авт.*), заявив рух «Автомайдан»[6]. Рух «Правий сектор» ще після заяви Януковича до підписання Угоди проголосив: «...ми схильні бачити

[1] Сайт Служби безпеки України. – http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=122103&cat_id=39574

[2] Кримська ВР збирається на позачергову сесію. Щоб здатися Росії? // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015358/

[3] Кошкина С. – Цит. джерело. – С. 302–303.

[4] Парубій: дострокові вибори президента мають відбутися якнайшвидше // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015573/

[5] Парубій: дострокові вибори президента... – Цит. джерело.

[6] Автомайдан: Не сприймаємо нічого, крім відставки Януковича // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015575/

у заяві Януковича чергове окозамилювання. Національна революція триває. І закінчиться вона повним усуненням режиму внутрішньої окупації»[1].

Ну й, нарешті, ключовим меседжем вечора 21 лютого стала заява одного із сотників Майдану Володимира Парасюка, зроблена зі сцени на Майдані Незалежності після виступів трьох лідерів парламентської опозиції з інформацією про підписані з В. Януковичем угоди. В. Парасюк, зокрема, заявив: «...ніякий Янукович ніякий цілий рік не буде Президентом. Завтра до 10-ї години він має піти геть... якщо ви (політики. – *Авт*.) завтра до 10 ранку не виступите із заявою, щоб Янукович ішов у відставку, ми йдемо на штурм зі зброєю»[2]. Заклик був схвально зустрінутий протестувальниками, які зібралися на Майдані Незалежності, й у форматі мовчазної згоди підтриманий і лідерами опозиції.

Спонтанність доленосного (без іронії) виступу В. Парасюка і суперечність між позиціями протестувальників і лідерів опозиції є позірною. Як бачимо, одразу кілька впливових суб'єктів протестних акцій виступили проти Угоди в її остаточному варіанті. Варто також згадати і репліку А. Яценюка щодо недовіри В. Януковичу. Існують підстави для припущення щодо неформального консенсусу переважної більшості учасників протесту відносно фактичного дезавуювання Угоди і «дотискання» ситуації до відставки В. Януковича. Причини тут, на наш погляд, було три: перша – недовіра до В. Януковича (як показали пізніші події – недовіра обґрунтована, оскільки В. Янукович не виконав своїх зобов'язань щодо підписання закону про відновлення дії Конституції України 2004 р.); друга – побоювання, що Президент відмовиться від підписаної Угоди, тільки-но відновить контроль над силовими структурами; третя – прагматичне бажання лідерів опозиції закріпити контроль над системою державної влади в ситуації, коли В. Янукович залишився без будь-якої політичної і, що важливо, силової підтримки, а Партія регіонів втратила контроль над Верховною Радою.

Тим часом силові структури продовжували виходити з-під контролю президента і засвідчувати в той чи той спосіб лояльність Верховній Раді. Так, ближче до вечора 21 лютого з'явилася заява СБУ про припинення антитерористичної операції: «На підставі заходів, вжитих у державі для врегулювання суспільної кризи та зміцнення політичного діалогу, у встановленому законодавством порядку СБУ прийнято рішення про пониження ступеня готовності суб'єктів боротьби з тероризмом, який був запроваджений 19 лютого 2014 року... Його наслідком є і припинення підготовки до проведення антитерористичної операції»[3]. Власну участь у силовій протидії протестувальникам спробувало дезавуювати й Міністерство оборони, прес-служба якого поширила повідомлення про бесіду міністра оборони України П. Лебедєва з міністром оборони США Ч. Гейгелєм, у ході якої було зазначено, за словами П. Лебедєва, які цитує «Українська правда»:

[1] Правий сектор назвав заяви Януковича окозамилюванням // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015513/

[2] Люди поставили ультиматум: відставка Януковича до ранку // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015590/

[3] СБУ припинила підготовку до антитерористичної операції // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015602/

«...на Міністерство оборони України покладалося завдання щодо захисту від терористичних загроз арсеналів, баз, складів та інших військових об'єктів... Збройні Сили це завдання успішно виконали... допомогли правоохоронцям у підтриманні громадського порядку, а в деяких випадках виступили миротворцями, не допустивши кровопролиття та захистивши населення... Таким чином, необхідність залучення Збройних Сил України до виконання завдань антитерористичної операції втратила актуальність»[1].

А за півтори години до півночі з'явилося повідомлення про виліт В. Януковича до Харкова[2]. Відразу ж після півночі (22 лютого) комендант Майдану А. Парубій заявив, що «Майдан сьогодні повністю контролює Київ... Нам важливо, і ми вже зараз взяли під контроль увесь урядовий квартал»[3].

Символічним знаком відсторонення В. Януковича від влади стало відкриття зранку 22 лютого для вільного відвідування його фактичної резиденції в Межигір'ї під Києвом (яка водночас була і своєрідним символом його режиму)[4].

О 10:00 22 березня відкрилось засідання Верховної Ради, під час якого народні депутати обрали нового голову – народного депутата від фракції «Батьківщина» О. Турчинова (попередній голова – В. Рибак і перший заступник голови – І. Калєтнік подали у відставку). Рада почала працювати в умовах непідписання В. Януковичем закону про відновлення дії Конституції України в редакції 2004 р., передбаченого «Угодою про врегулювання кризи в Україні», та неможливості встановити станом на першу половину дня 22 лютого місцезнаходження президента. За цих умов Верховна Рада відновила дію Конституції України своїм рішенням. Працюючи вже де-юре в рамках нової редакції Конституції, яка встановлювала парламентсько-президентську форму правління, Верховна Рада ухвалила постанову «Про взяття політичної відповідальності за ситуацію в Україні», в якій наголошувалося: «Враховуючи фактичне самоусунення Президента України від виконання своїх повноважень, виражаючи суверенну волю Українського народу, піклуючись про відновлення громадянського миру і спокою в Україні, а також усвідомлюючи відповідальність за ситуацію в державі, з метою забезпечення економічної стабільності в Україні та недопущення погіршення ситуації в країні Верховна Рада України постановляє:

1. Доручити Голові Верховної Ради України Турчинову Олександру Валентиновичу до формування коаліційного Уряду координувати та спрямовувати

---

[1] Лебедєву подзвонив секретар з питань оборони США // Укр. правда. – 22 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/22/7015622/

[2] Янукович вилетів до Харкова // Укр. правда. – 21 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/21/7015619/

[3] Парубій: Майдан сьогодні повністю контролює Київ // Укр. правда. – 22 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/22/7015623/

[4] Януковича повалено. Межигір'я відкрите для людей // Укр. правда. – 22 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/22/7015639/

роботу Кабінету Міністрів України...»[1]. Постанову підтримало 314 народних депутатів.

Також Верховна Рада призначила в. о. міністра внутрішніх справ України А. Авакова (народний депутат від фракції «Батьківщина»), висловила недовіру Генеральному прокуророві В. Пшонці та ухвалила постанову, яка давала формальні підстави для звільнення лідера «Батьківщини» Ю. Тимошенко з місць ув'язнення.

Крім Верховної Ради, важливим центром подій стало місто Харків, де відбувався захід під назвою «з'їзд депутатів усіх рівнів південно-східних областей України, АР Крим і Севастополя». Цей захід небезпідставно оцінювався як своєрідне повторення «Сєвєродонецького з'їзду» 2004 р. з відповідними спробами проголошення квазідержавного утворення на територіях регіонів України, депутати з яких були запрошені до участі в цьому «з'їзді». Також існувала певна імовірність того, що зазначений захід може використати В. Янукович як своєрідний майданчик для публічної демонстрації свого статусу як Президента України і закликів підпорядковуватись йому до органів державної влади і насамперед силових структур. Утім, власне «з'їзд» жодних результатів не досяг, В. Янукович на ньому не з'явився. Це – попри досить агресивну риторику під час проведення заходу і резолюцію, в якій проголошувалось перебирання місцевими радами зазначених регіонів «відповідальності за забезпечення конституційного ладу... на своїй території». Наголошувалося також, що «рішення українського парламенту, ухвалені в цих умовах, викликають сумніви в їх добровільності, легітимності та законності». Утім, основні організатори «з'їзду» голова Харківської ОДА М. Добкін і міський голова Харкова Г. Кернес одразу після закінчення з'їзду виїхали з території України, резолюція заходу абсолютною більшістю рад не була виконана.

Важливими публічними ознаками визнання силовими структурами переходу політичної влади від президента до Верховної Ради стали публічні заяви МВС і Міністерства оборони відповідно про те, що «особовий склад органів внутрішніх справ наголошує, що він служить виключно українському народові та цілком поділяє прагнення громадян до якнайшвидших змін»[2] і «Військовослужбовці та працівники Міноборони залишаються вірними українському народу та продовжують виконувати завдання, покладені на нас державою»[3].

Увечері, після перерви у своїй роботі Верховна Рада ухвалила, мабуть, вирішальне в процесі демонтажу режиму Віктора Януковича рішення – постанову «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України». У цій постанові зазначається: «Враховуючи, що Президент України В. Янукович само-

[1] Постанова Верховної Ради України «Про взяття політичної відповідальності за ситуацію в Україні». – http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/753-vii

[2] МВС переходить на сторону народу // Укр. правда. – 22 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/22/7015663/

[3] Армія залишається вірною народу України, – заява // Укр. правда. – 22 лют. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/22/7015769/

усунувся від виконання конституційних повноважень, що загрожує керованості держави, територіальній цілісності і суверенітету України, масовому порушенню прав і свобод громадян, виходячи з обставин крайньої необхідності, виражаючи суверенну волю Українського народу, Верховна Рада України постановляє:

1. Встановити, що Президент України В. Янукович у неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень та є таким, що не виконує свої обов'язки.

2. Відповідно до пункту 7 частини першої статті 85 Конституції України призначити позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 року»[1]. Наступного дня, 23 лютого, В. Януковича було остаточно відсторонено від посади ще однією постановою Верховної Ради – «Про покладення на Голову Верховної Ради України виконання обов'язків Президента України згідно із статтею 112 Конституції України»[2]. Відповідно до чинної на момент ухвалення цього рішення редакції Конституції виконувачем обов'язків Президента став Голова Верховної Ради О. Турчинов. Протягом тижня відбулося формування Кабінету Міністрів на чолі з А. Яценюком. Так, протягом двох днів (21–22 лютого) відбувся демонтаж політичного режиму В. Януковича, почався новий етап політичної історії України, вже в межах нової конституційної моделі.

Ескалація насильства на вулицях Києва 18–20 лютого, перспектива масштабного кровопролиття в країні стали каталізатором відцентрових процесів у пропрезидентській парламентській більшості, стимулювали активне включення Верховної Ради в процес урегулювання конфлікту. Рішення парламенту про виведення підрозділів силових структур з центру Києва і повернення їх у місця постійної дислокації делегітимізувало подальші силові дії проти протестувальників, змусило керівників силових структур активніше враховувати можливі правові наслідки їхніх дій, прагнути виходу з протистояння. З іншого боку, міжнародна посередницька місія в складі трьох міністрів закордонних справ країн ЄС відіграла важливу роль у зупинці дальшої ескалації конфлікту.

Ставка В. Януковича на силове розв'язання політичної кризи, яку він демонстрував від самого її початку, призвела до істотного звуження бази його політичної підтримки (єдиною його опорою на момент силової ескалації залишались силові структури). З «виходом з гри» останніх В. Янукович залишився сам на сам з масовим протестом і задля фізичного виживання був змушений рятуватися втечею.

Про звуження бази політичної підтримки свідчить і декларативність скликаного в Харків «з'їзду» представників місцевих рад південно-східних регіонів

[1] Постанова Верховної Ради України «Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України» // Офіційний портал Верховної Ради України. – 22 лют. 2014. – http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/757-18

[2] Постанова Верховної Ради України «Про покладення на Голову Верховної Ради України виконання обов'язків Президента України згідно із статтею 112 Конституції України». – http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/764-18

України, який обмежився лише заявами на адресу рішень Верховної Ради, але де-факто відмовив у підтримці В. Януковичу.

Ігнорування В. Януковичем своїх обов'язків щодо підписання закону про відновлення дії Конституції 2004 р., передбаченого «Угодою про врегулювання політичної кризи в Україні», може свідчити про те, що силовий варіант розв'язання кризи залишався для тодішнього президента пріоритетним і після підписання згаданої Угоди і про його намагання відновити контроль над державною владою у країні.

Як обрання В. Януковича президентом у 2010 р. було результатом своєрідної «втоми» суспільства від «помаранчевого» періоду політичної історії України, так і стрімкий демонтаж режиму Януковича 21–22 лютого був викликаний «втомою» суспільства й еліти, зокрема від В. Януковича і його оточення, бажанням демонтувати систему політико-економічних відносин, вибудовану в 2010–2014 рр. Наявність такої «втоми» підтверджує й фактично безумовне і беззаперечне визнання органів державної влади, новосформованих Верховною Радою, майже всією системою державної влади України.

РОЗДІЛ 7

Збройна агресія Росії проти України

У 2014 р. перед українським суспільством постало декілька потужних викликів. Один з них – це безпрецедентне та зухвале втручання Росії у внутрішні справи України. Спершу у вигляді політичного тиску, згодом – у роздмухуванні громадського протистояння та сепаратистських настроїв, включаючи постачання озброєння та військової техніки. Наслідком стали анексія Кримського півострова та пряме, хоча й обмежене за масштабом введення регулярних підрозділів на Донбас.

Соціально-політична ситуація, яка склалася в країні після Революції гідності, була надзвичайно складною. У ряді регіонів Південної та Східної України зміна влади у Києві була сприйнята неоднозначно. Це було обумовлено відмінностями у соціально-економічному розвитку територій, різними зовнішньополітичними та культурними симпатіями, особливостями історичної пам'яті, позицією регіональних еліт тощо. Однак новітня історія неодноразово показувала, що українському суспільству завжди вдавалося знайти порозуміння під час вирішення внутрішньополітичних суперечок. Цього разу втручання Росії мало деструктивний характер і призвело до збройного конфлікту, який буде мати тривалий негативний вплив на міждержавні відносини.

В українському суспільстві досі точиться дискусія з приводу того, за допомогою яких понять найбільш адекватно описувати події, що відбулися протягом 2014 р. на півдні та сході України, й у відносинах з Росією. Труднощів додає й те, що термінологія має охоплювати принаймні три події – анексію Росією Криму, розгортання сепаратистських рухів та участь російських регулярних військ у конфлікті на Донбасі (включаючи обстріли української території, діяльність розвідувально-диверсійних груп і регулярних підрозділів, підривну діяльність в українському тилу, заходи, спрямовані на дестабілізацію суспільно-політичної ситуації в Україні, міжнародну активність Росії щодо визнання окупації Криму та прикриття своєї участі у боях на сході України тощо).

Анексія Кримського півострова тотожна поняттю «агресія». Так, згідно зі статтею 3 резолюції ООН «Визначення агресії» (затверджено 14 грудня 1974 р.), під агресією розуміються такі дії:

a) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, хоч би який тимчасовий характер вона носила, що є наслідком такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини;

b) бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави;

c) блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави;

d) напад збройними силами держави на суходільні, морські чи повітряні сили або морські чи повітряні флоти іншої держави;

e) застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території

іншої держави згідно з угодою з державою, яка їх приймає, в порушення умов, передбачених цією угодою, або будь-яке продовження їхнього перебування на такій території після припинення дії угоди;

f) дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, надана нею у розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави;

g) заслання державою чи від імені держави озброєних банд, угруповань і регулярних сил або найманців, що здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави настільки серйозного характеру, що це дорівнює переліченим вище актам, або її істотна участь у них.

Під час подій у Криму було застосовано дії, зазначені у пунктах «a», «c», «d», «e», «g». Тут є юридичний нюанс: у наведеному переліку акцент зроблено на випадках застосування зброї[1], натомість українські військові з огляду на накази політичного керівництва не чинили збройний опір і тому прямих боєзіткнень не було. Росія видавала своїх вояків за начебто місцевих добровольців. Відповідно, невідкладного визнання ООН російських дій проти України як агресії – не відбулося (у тому числі тому, що Росія є постійним членом Ради безпеки ООН), а далі питання з політичної площини перейшло в площину міжнародного права[2]. За наявності політичної волі й акцентування уваги саме на юридичній доказовій базі (яку потрібно ретельно зібрати) Україна може домогтися офіційного визнання міжнародними інстанціями дій Росії у Криму наприкінці лютого – у березні 2014 р. як «агресії». Ба більше, як зазначав відомий український правник, суддя Міжнародного Кримінального трибуналу з колишньої Югославії (2002–2005 рр.) Володимир Василенко, агресія у міжнародному праві є важким злочином і не має терміну давності[3].

Щодо подій, які розгорнулися на Донбасі з квітня 2014 р., у публічній площині широко використовуються терміни «антитерористична операція» (АТО) та «війна» (похідні від цього терміна «російсько-українська війна», «визвольна війна», «війна за незалежність»).

Згідно із Законом України «Про боротьбу з тероризмом» (прийнятий у 2003 р.), антитерористична операція визначається як «комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населен-

---

[1] Докладніше див. Бойко І. Визначення агресії в міжнародному праві // Вісн. Академії адвокатури України. – 2000. – Число (17). – С. 178–179.

[2] Офіційна юридична позиція Росії викладена в «Правовых обоснованиях позиции России по Крыму и Украине», підготовлених у квітні 2014 р. Міністерством закордонних справ РФ та розповсюджених дипломатичними установами (наприклад, цей документ розміщений російською мовою навіть на сайті посольства РФ у Ємені. – http://www.rusemb-ye.org/index.php/ru/news-page/286-pravovye-obosnovaniya-pozitsii-rossii-po-krymu-i-ukraine-mikievskimi-rukovoditelyami-obyazatelstv-ukrainy-v-sfere-prav-cheloveka). Детальний аналіз російської юридичної позиції на її відповідність нормам міжнародного права та реальним діям Росії проведений в працях українського юриста-міжнародника Олександра Задорожного. Див., напр., Задорожний О. Анексія Криму – міжнародний злочин. – К., 2015.

[3] Василенко В. Агресія Росії: генеза, мета, способи протидії та правові наслідки // Укр. тиждень. – № 22 (332). – 20.03.2014. – http://tyzhden.ua/Politics/105356

ня, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності» (у редакції від 5 червня 2014 р.)[1]. Цей же закон визначає, що терористична діяльність охоплює:

- «планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів;
- підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях;
- організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах;
- вербування, озброєння, підготовку та використання терористів;
- пропаганду і поширення ідеології тероризму;
- фінансування та інше сприяння тероризму»[2].

Процеси, які відбувались у південних і східних областях України, з березня 2014 р. підпадають під визначення терористичної діяльності, і, відповідно, адекватним є використання терміна «антитерористична операція». Втім, уже з квітня дедалі масштабнішим стає забезпечення Росією потоку незаконних збройних формувань із РФ на українську територію, що підпадає під пункт «е» вищенаведеної резолюції ООН «Про визначення агресії», а тим більше після початку обстрілів української території (починаючи з липня) та безпосередньої участі у конфлікті підрозділів російської регулярної армії (з серпня). Та з юридичного боку оцінити ці події як міждержавну війну проблематично: офіційно жодна зі сторін не проголошувала війни, Україна та Російська Федерація зберегли дипломатичні відносини, здійснювали постійні контакти на політичному рівні, тривали (хоча й у значно меншому обсязі) торговельні відносини тощо. Конфлікт був локалізований територією Донецької та Луганської областей, на міждержавному кордоні в Чернігівській, Сумській і Харківський областях воєнних дій не було, так само як і на адміністративному кордоні окупованого Криму та Херсонської області.

У випадку російської агресії проти України світова спільнота чи не вперше стикнулась із реалізацією у великому масштабі концепції гібридної війни. За визначенням члена верхньої палати парламенту Нідерландів, генерал-майора у відставці Франка ван Каппена, «Гібридна війна – це мішанина класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, яка веде гібридну війну, укладає оборудку з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими

[1] Закон України «Про боротьбу з тероризмом» // Офіційний сайт Верховної Ради України. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15. У редакції закону 2003 року визначення було таке: «Антитерористична операція – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення злочинних діянь, здійснюваних з терористичною метою, звільнення заручників, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичного акту чи іншого злочину, здійснюваного з терористичною метою».

[2] Там само.

формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської конвенції та Гаазької конвенції про закони сухопутної війни, домовленості з іншими країнами. Всю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань»[1]. Згідно з аналітичною доповіддю, підготовленою у 2009 р. під егідою НАТО, «Multiple Futures Project. Navigating toward 2030» («Проект багатьох варіантів майбутнього. Орієнтування до 2030 р.»), особливо гострі загрози для країн-учасниць Альянсу становлять «гібридні форми війни, коли конвенційні, іррегулярні та кримінальні потенціали поєднуються оперативно та тактично на найнижчому рівні у міському середовищі»[2].

На відміну від НАТО, в Україні протидія гібридним війнам на практичному рівні не розроблялася, але саме антитерористичні операції найточніше відбивають методи боротьби з цими протиправними феноменами. Отже, з огляду на дії України на Донбасі як щодо протидії сепаратистам, так і проти російських військовослужбовців, термін «АТО» є цілком адекватним.

Для описання всього спектра відносин України та Росії протягом 2014 р. більш слушним є використання терміна «російсько-український конфлікт» або «гібридна війна Росії проти України». Надалі у рамках ініціатив із боку України щодо юридичної оцінки світовою спільнотою російських дій очевидно відбудеться уточнення термінології з урахуванням конкретної української ситуації.

Тут варто звернути увагу і на офіційні звернення української влади до міжнародної спільноти. Зокрема, йдеться про «Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором»[3] (від 27 січня 2015 р.) та про «Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"» (від 21 квітня 2015 р.)[4]. В обох документах абсолютно коректно під кутом зору міжнародного права використовується саме термін «агресія» щодо російських дій. У «Заяві...» зазначається: «Силові дії Російської Федерації, що тривають з 20 лютого 2014 року, є актами збройної агресії відповідно до пунктів "a", "b", "c", "d" та "g" статті 3

[1] Путін веде в Україні гібридну війну, – генерал Каппен // Радіо «Свобода». – 24.03.2015. – http://www.radiosvoboda.org/content/article/25363591.html

[2] Multiple Futures Project. Navigating toward 2030. – April 2009. – P.41. – http://www.act.nato.int/nato-multiple-futures-project-documents

[3] Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором» // Офіційний сайт Верховної Ради України. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/129-19

[4] Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"» // Офіційний сайт Верховної Ради України. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19

Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН "Визначення агресії" від 14 грудня 1974 року»[1].

Насамкінець варто враховувати, що російсько-український конфлікт є частиною більш широкого історичного процесу – Революції гідності. Вона включає не лише Євромайдан, а й політичну та воєнну боротьбу за територіальну цілісність країни, проведення системних радикальних реформ, практичну реалізацію європейської інтеграції.

Принциповим є питання, чи була анексія Криму та дестабілізація Донбасу результатом довгострокових планів Москви. Існує твердження, що відповідні спецоперації розроблялися та ретельно готувалися задовго до драматичних подій 2014 р. Крім загальних (зазвичай емоційних аргументів), достеменних підтверджень цьому поки що немає. Тут також треба взяти до уваги фундаментальну тезу, що російське керівництво намагалось у той чи той спосіб здобути контроль над усією Україною, а не окремими її регіонами. Те, що Росії довелося задовольнитися Кримом і дестабілізацією Донбасу, є історичною поразкою російського політичного курсу. Тому не варто ретроспективно перебільшувати увагу Росії саме до цих регіонів, необхідно розглядати дану проблематику в ширшому контексті.

Реінтеграція пострадянського простору була одним із провідних напрямів зовнішньої політики Росії в останнє десятиліття. Для цього використовувалася економічна слабкість колишніх республік СРСР та їхня залежність від російської економіки, незавершеність демократичних трансформацій, що призводила до хронічної політичної та соціально-економічної нестабільності, незрілість політичної культури еліт і самих суспільств, роздмухування внутрішніх конфліктів тощо. У реінтеграційних планах Російської Федерації Україна посідала ключове місце. Першим суттєвим кроком до участі в російських проектах стала вимушена згода Президента України Л. Кучми в лютому 2003 р. приєднатися до Єдиного економічного простору (ЄЕП) РФ, Білорусі, Казахстану. Однак й тоді принциповою позицією України була відмова утворювати будь-який наднаціональний керуючий орган. Майдан 2004 р. поставив хрест на планах втягування України в ЄЕП.

Наступних п'ять років Росія була змушена розвивати свої інтеграційні проекти без України (насамперед Митний союз з Білоруссю та Казахстаном), намагаючись при цьому гальмувати європейську та євроатлантичну інтеграцію нашої країни. Не справдилися російські сподівання і з обранням Президентом України у лютому 2010 р. В. Януковича, який у ході виборчої кампанії позиціонував себе як проросійський кандидат. Натомість після перемоги на виборах він був готовий інтенсифікувати двосторонні відносини (це відобразилося у Харківських угодах 2010 р.), однак опирався вступу до ініційованих Росією союзів і просторів, оскільки хотів залишити повноту влади в своїх руках. Навіть більше, з метою бути переобраним на виборах 2015 р. та міжнародної легалізації

[1] Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"» // Офіційний сайт Верховної Ради України. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19

своїх капіталів В. Янукович узяв курс на підписання Угоди про асоційоване членство та зону вільної торгівлі з Європейським Союзом.

Оскільки політичний режим В. Януковича демонстрував стійкі авторитарні тенденції, Росія була впевнена, що ЄС не підпише Угоду, навіть попри її технічну готовність. Однак улітку 2013 р. стало зрозуміло, що Брюссель ладний підписати Угоду, оскільки розглядав Асоціацію як інструмент, що здатен загальмувати сповзання України до авторитаризму. Відповідно, із серпня Москва розгортає потужний тиск на українське керівництво, а також бізнес-кола (шляхом закриття ринків збуту) та суспільство (через російські ЗМІ та проросійські організації) з гострою критикою Асоціації з ЄС, аби не допустити підписання Угоди на Вільнюському саміті. У серпні 2013 р. газета «Дзеркало тижня» оприлюднила документ «Комплекс заходів щодо залучення України в євразійський інтеграційний процес»[1], підготовлений академіком РАН С. Глазьєвим начебто за дорученням вищого політичного керівництва Росії (автентичність документа опосередковано підтверджували проросійські українські політики, однак указували на його неофіційний характер[2]). У ньому було запропоновано план системного тиску на українську владу, бізнес і суспільство. Суть пропозицій викладено так: «Негативне ставлення українського керівництва до приєднання (до євразійської інтеграції. – *Авт.*), як показали спроби його переконати на найвищому рівні, не може бути подолано шляхом тільки роз'яснювальної роботи. Остання має бути підкріплена всебічним тиском з метою створення відчуття невідворотності приєднання задля виживання нинішньої владної еліти. Це має одночасно йти від бізнесу, духовенства, громадськості, ЗМІ, експертного середовища, а також від близького оточення Януковича, включаючи його родину та придворних олігархів»[3].

З вересня 2013 р. спостерігалася активізація міждержавних відносин між Росією і Україною. Проходили як зустрічі на найвищому політичному рівні, в ході яких В. Путін не тільки переконував В. Януковича не підписувати Угоду з ЄС, а й вимагав приєднати Україну до Митного союзу, так і неформальні зустрічі з політичними та бізнес-елітами. Переговори мали напружений характер, на них навіть відкрито лунали погрози. Це змусило українське керівництво нарешті звернути увагу на безпековий сектор. Цікава деталь: від кінця вересня до початку листопада 2013 р. СБУ проводила оперативну перевірку у Генеральному штабі та ДК «Укрспецекспорт». За офіційною версією це була перевірка дотримання норм законодавства про державну таємницю. За її результатами перший

[1] О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс // Дзеркало тижня. – 16.08.2013. – http://gazeta.zn.ua/internal/o-komplekse-mer-povovlecheniyu-ukrainy-v-evraziyskiy-integracionnyy-process-_.html

[2] Зокрема, народний депутат О. Царьов у своєму блозі писав, що був ознайомлений зі вказаним документом наприкінці 2012 р., а згодом він був «похований у надрах російської бюрократичної машини» і що подібні документи десятками передаються в Адміністрацію Президента РФ. Див. http://blogs.lb.ua/oleg_tsarev/220762_komplekse_mer_vovlecheniyu_ukraini.html

[3] О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс // Дзеркало тижня. – 16.08.2013. – http://gazeta.zn.ua/internal/o-komplekse-mer-povovlecheniyu-ukrainy-v-evraziyskiy-integracionnyy-process-_.html

заступник начальника ГШ І. Кабаненко у грудні був відправлений у запас (у квітні 2014 р. він буде призначений на посаду заступника міністра оборони України), доступу до державної таємниці мали бути позбавлені заступник начальника ГШ Ю. Думанський і начальник Головного управління оборонного та мобілізаційного планування ГШ В. Аскаров (обидва підуть у відставку 21 лютого 2014 р.). Серед версій дій СБУ була озвучена така: наприкінці вересня 2014 р. В. Януковичу була подана доповідь щодо поганого стану справ в армії, зокрема, вказувалося, що український генералітет діє під впливом російської розвідки. Народний депутат від «Батьківщини» О. Медуниця тоді писав: «Зачищають агентуру іноземної держави, яка розплодилася за Дмитра Саламатіна. Виявлено десятки незаконних копій документів»[1]. Натомість, була й інша версія: начебто І. Кабаненко поплатився за те, що на початку вересня звернув увагу на слабку роботу контррозвідувальних підрозділів СБУ у Криму (військові зафіксували російську спецтехніку, яка слідкувала за діями українських ВМС). Цю версію підтверджує й те, що у жовтні першим заступником голови СБУ був призначений В. Тоцький, який очолював кримське управління спецслужби (а у листопаді він був призначений також головою Антитерористичного центру СБУ, у січні 2015 р. СБУ оголосила його у розшук).

Під час зустрічі 9 листопада 2013 р. російський президент вже висунув В. Януковичу ультиматум. Голова тимчасової слідчої комісії Верховної Ради з приводу протиправних дій правоохоронних органів під час Євромайдану Г. Москаль зазначав у вересні 2014 р.: «Я знайшов людину, котра була присутня на закритих нарадах Януковича в кінці минулого року. Зустрівся з цією людиною в Москві, і вона розповіла, що після зустрічі з Путіним 9 листопада (2013 р. – *Авт*.) й повернення в Україну Янукович зібрав закриту нараду для наближених осіб і повідомив, що не підпише асоціацію з ЄС у Вільнюсі. На попередження, що це викличе новий Майдан і, можливо, призведе до революції, Янукович відповів буквально таке: "Якось із майданом і революцією ми впораємося. Путін сказав чітко, що після підписання асоціації забере Крим із Севастополем, потім Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одесу, Запоріжжя..." Про цей ультиматум Путіна прекрасно знали Якименко, Захарченко та інші наближені до Януковича особи, що зараз ховаються в Москві. Про це мали знати в СБУ, Службі зовнішньої контррозвідки. Тобто ця ситуація не звалилася на країну кілька місяців тому як сніг на голову, вона була відома давно. Проте ті, хто міг попередити про неї, змовчали...»[2].

Отже, В. Янукович здався, і Москва начебто досягла своєї мети. Після відмови українського президента підписувати Угоду про асоціацію з ЄС під час саміту у Вільнюсі Росія розгорнула програму економічної підтримки режиму В. Януковича. Вже 17 грудня між Україною і РФ були підписані 15 угод, зокрема про надання кредиту в 15 млрд дол. США (3 млрд – у 2013 р.,

[1] Шуклинов П. Скандал в Генштабе: почему СБУ обыскала армейских генералов // Ліга. – 1.11.2013. – http://news.liga.net/articles/politics/916648-skandal_v_genshtabe_pochemu_sbu_obyskala_armeyskikh_generalov.htm

[2] Офіційний сайт Геннадія Москаля. – 2.09.2014. – http://www.moskal.in.ua/?categoty=news&news_id=1107

12 млрд дол. США – протягом 2014 р.), зняття торгових обмежень протягом 2013–2014 рр., знижку на газ з 406 дол. США за 1 тис. куб. м у 4-му кварталі 2013 р. до 268,5 дол. США у 1-му кварталі 2014 р. тощо. Водночас не було підписано «Угоду про стратегічне співробітництво», яка мала стати «дорожньою картою» приєднання України до Митного союзу. Очевидно, це було лише справою часу. Погляд В. Путіна на українські перспективи влучно описав олігарх і голова Дніпропетровської обласної державної адміністрації (березень 2014 – березень 2015 рр.) І. Коломойський: *«Людина сподівалася, що Україна у нього в кишені вже, що Україна – перетравлений продукт; що питання вирішено, про неї можна забути і – з метою відновлення великої імперії – зосередитися на країнах Середньої Азії або, припустимо, Балтії. Та ні, обставини складалися так, що Україну у нього не те що із горлянки, вже з стравоходу буквально висмикують. Зуби клацнули, а поживи немає»*[1]. Безумовно, провідну роль у цьому відіграв Євромайдан.

Російське політичне керівництво однозначно негативно сприйняло громадянські акції протесту, які розгорнулися в Україні після провалу Вільнюського саміту і згортання курсу на європейську інтеграцію. Відповідно, воно вимагало від В. Януковича силового розгону Євромайдану. У російських ЗМІ була розгорнута кампанія з дискредитації українського громадського руху як екстремістського і як такого, що відбувається на замовлення та фінансування Заходу. Із підвищенням внутрішньополітичної напруги посилювалася допомога В. Януковичу з боку Росії, – причому не тільки шляхом поставок спеціальних засобів для розгону протестів, а й за безпосередньої допомоги фахівців зі спецслужб. У листопаді 2014 р. Генеральна прокуратура України заявила, що слідство має інформацію про можливу причетність працівників російських спецслужб до злочинів проти активістів Євромайдану. Прослідковується явний слід Росії й у прийнятті «диктаторських законів» від 16 січня 2014 р., які були скопійовані з відповідного російського законодавства.

Водночас Росія вдавала, що жодним чином не дотична до подій в Україні. Так, на переговори з урегулювання конфлікту за участі української влади та опозиції, а також представників ЄС 20 лютого 2014 р. Росією, як зазначалося, був направлений В. Лукін, який не мав мандата підписувати будь-які документи. А тому Росія не підписала «Угоду про врегулювання кризи в Україні» (згодом це не завадило їй апелювати до положень цієї угоди).

Втеча з України В. Януковича та його відсторонення від влади означало, що Україна остаточно виходить з орбіти російського впливу. Перед Росією постала дилема: змиритися з крахом свого імперського проекту або вдатися до військової агресії. Вибір керманичів Російської Федерації був зроблений на користь агресивних кроків проти нової України – анексія Криму та розгортання гібридної війни на Донбасі.

[1] Кошкина С. Игорь Коломойский: «Может, я решу заняться политикой». Часть 2 // Левый берег. – 19.05.2014. – http://lb.ua/news/2014/05/19/266933_igor_kolomoyskiy_mozhet_reshu.html

7.1. Анексія Криму

За роки, що безпосередньо передували російській окупації, на півострові відбувалися кардинальні зміни у суспільно-політичній сфері. З одного боку, в Криму, як і по всій Україні, після перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 р. відбувалося поступове посилення авторитаризму влади. З другого боку, на відміну від більшості регіонів, де нові владні команди зазвичай формувалися на основі місцевих еліт, кримські політики були жорстко відсунені на другорядні ролі.

На президентських виборах 2010 р. абсолютну підтримку кримського електорату отримав В. Янукович: у другому турі по АРК він набрав 78,24 % голосів проти 17,31 % у Ю. Тимошенко, при 3,23 % виборців, які проголосували «проти всіх», а у м. Севастополі – 84,35 %, 10,38 та 4,36 відповідно. Більші показники В. Янукович отримав лише у Донецькій (90,44 %) та Луганській (88,96 %) областях. У березні 2010 р. головою Ради Міністрів АРК було призначено В. Джарти – одну із найбільш довірених осіб В. Януковича, яка мала великий плив серед «регіоналів».

Команда В. Джарти на півострові добивалася повної лояльності місцевих еліт. 17 березня 2010 р. був змушений подати у відставку голова Верховної Ради АРК А. Гриценко, який обіймав цю посаду з 2006 р. (користуючись підтримкою місцевої еліти, він проводив досить зважену і гнучку політику у відносинах з Центром, вступаючи у ситуативні союзи з різними політичними силами). Наступного дня А. Гриценко був призначений головою Херсонської ОДА, але за три місяця його було звільнено.

Протягом 2010 р. команда В. Джарти збільшувала свій вплив на півострові, насамперед у силових структурах. Кримський політолог А. Нікіфоров у лютому 2011 р. констатував: «На відміну від усіх попередніх прем'єр-міністрів (уряду АРК. – *Авт*.) тільки Джарти може так розпоряджатися силовими структурами. Немає формальної підлеглості, проте до поняття "джартинської вертикалі" входять якраз і силовики, і прокуратура, і органи внутрішніх справ. Це дає йому змогу діяти саме тими методами й будувати свою систему володарювання, яка була просто недосяжна для інших людей»[1].

На місцеві політичні сили здійснювався тиск, щоб змусити їх або приєднатися до партії влади, або координувати з нею свої дії. Це викликало спротив навіть у найближчих союзників регіоналів. Так, голова кримського осередку КПУ Л. Грач, політик всеукраїнського рівня, намагався організувати акції протесту проти антидемократичних дій нової управлінської команди і безуспішно поставити питання в парламенті АРК щодо відставки В. Джарти (приводом для цього стало усунення представників КПУ з уряду автономії). Варто нагадати, що КПУ на той час входила у Верховній Раді України разом з Партією регіо-

[1] Цит. за: Вовнянко Д. Часи підкорення Криму // Укр. тиждень. – 11 лют. 2011. – http://tyzhden.ua/Politics/16891

нів і Блоком Литвина до «Коаліції стабільності та реформ» і не мала портфелів міністрів.

Завдяки прямому тиску та використанню адміністративного ресурсу Партія регіонів на місцевих виборах жовтня 2010 р. здобула безумовну перемогу, набравши 48,93 % голосів виборців за свій партійний список і перемігши у 48 з 50 мажоритарних округів (табл. 40). Примітно, що проти антидемократичних дій влади виступали синхронно непримиренні політичні супротивники: Блок Юлії Тимошенко, Прогресивно-соціалістична партія України Н. Вітренко, Народний Рух України, Союз лівих сил, КПУ[1]. Спочатку з пресингом влади стикнулися й проросійські політичні сили, зокрема, гальмувалося питання з перереєстрацією партії «Авангард» у партію «Русское единство». Її лідеру С. Аксьонову вдалося домовитися з командою В. Джарти, ставши «молодшим» партнером Партії регіонів у Криму. Як результат, у вересні 2010 р. «Русское единство» була зареєстрована Міністерством юстиції України. За підсумками виборів ця політична сила отримала три депутатських мандати в кримському парламенті. Примітно, що С. Аксьонов був позитивно оцінений й центральною владою. Так, заступник секретаря РНБОУ Д. Видрін на прес-конференції, відповідаючи на запитання журналістів про можливу зміну політичної еліти в країні, зокрема, зазначив: «Я би звернув увагу на Аксьонова у Криму... Він належить до нової генерації бізнесменів, яка рветься до влади і входить у владу...» І додав, що він сподівається на те, що на парламентських виборах 2012 р. Аксьонов зможе претендувати на вихід у «вищу лігу політики України»[2].

Таблиця 40

Партії, що подолали прохідний бар'єр у 3 % на виборах 2010 р. в парламент АРК

Політична сила	Частка голосів «за», %	Кількість місць за партійними списками	Кількість місць в одномандатних округах	Усього місць
Партія регіонів	48,93	32	48	80
КПУ	7,42	5	0	5
Народний Рух України	7,02	5	0	5
Союз	5,28	3	2	5
Партія «Русское единство»	4,02	3	0	3
Сильна Україна	3,63	2	0	2

Джерело: Центральна виборча комісія України.

[1] Вовнянко Д. Часи підкорення Криму // Укр. тиждень. – 11 лют. 2011. – http://tyzhden.ua/Politics/16891

[2] Рябов М. Выдрин претендует на оригинальность // Новый регион. – 9.12.2010. – http://situation.at.ua/news/2010-12-09-3200. Варто зазначити, що Аксьонов й раніше заслуговував від Видріна позитивних оцінок. У своєму інтерв'ю газеті «МК в Украине» у березні 2010 р. він розповідав про політичних «посткризових зірок»: «У Криму – це Сергій Аксьонов: його політична сила дає справжній креатив у стилі італійського Середземномор'я... Такі люди сьогодні дуже потрібні, тому що вони можуть бути модернізаторами. У нас же зараз мається хто завгодно, а реально діяти у дусі модерну поки немає кому». – http://vydrin.com/interview/interview/?id=226

Треба відзначити, що у Севастополі результати команди В. Джарти були дещо гіршими. Хоча Партія регіонів отримала більшість, політичний спектр обраних депутатів до Севастопольської міськради був ширшим, ніж у кримському парламенті (табл. 41).

Таблиця 41

Результати виборів 2010 р. до Севастопольської міськради

Політична сила	Кількість депутатів	%
Партія регіонів	46	60,5
Партія «Русское единство»	9	11,8
КПУ	8	10,5
Сильна Україна	4	5,3
Народна партія	3	3,9
ПСПУ	3	3,9
Українська партія честі, боротьби з корупцією та організованою злочинністю	2	2,6
Партія Пенсіонерів України	1	1,3
Усього	76	100

Джерело: Центральна виборча комісія України.

Перемога на місцевих виборах Партії регіонів додала впевненості Центру, і тиск на місцеві еліти посилився. У грудні 2010 р. від посади керівника кримської організації КПУ був усунутий Л. Грач. А у січні 2011 р. був заарештований А. Гриценко за офіційним приводом у рамках боротьби з корупцією, а по суті – з метою приборкання кримського політикуму. Він був звільнений через один рік і два місяці з умовним терміном і вже після смерті В. Джарти. Народний депутат України М. Джемілєв (у січні 2011 р. він пропонував узяти А. Гриценка на поруки) так коментував ситуацію ЗМІ: «Я докладно не знаю суть справи. Але ті звинувачення, які йому (Гриценку. – *«АН-Крим»*) висувалися, з моєї точки зору, були не обґрунтовані. Принаймні, в документах, які мені показували, був присутній політичний мотив. Я можу говорити про це з абсолютною впевненістю. Я це з багатьма людьми обговорював, і ті люди, які мають вплив і розуміються на подібних питаннях, розводили руками і показували пальцем угору, натякаючи на політизованість звинувачень...»[1].

Після смерті В. Джарти політичний тиск на місцеві еліти дещо послабшав. Призначення головою уряду АРК менш впливового серед «регіоналів» А. Могильова (який до того обіймав одну з ключових посад у Кабінеті Міністрів України – міністра внутрішніх справ) означало, що Центр задовольняє політичний статус-кво, який склався на півострові. Своєрідним завершенням цього процесу стали парламентські вибори 2012 р. З десяти мажоритарних округів висуванці Партії регіонів виграли у дев'яти (утримати «свій» округ вдалося лише Л. Миримському, лідерові партії «Союз»)[2]. При цьому місцеві еліти були відсунені

[1] Самойлов В., Светлая А. Что стоит за освобождением Анатолия Гриценко? // Аргументы недели – Крым. – 21 марта 2012. – http://an-crimea.ru/page/articles/8159/

[2] До речі, у виборах брав участь і майбутній «прем'єр Криму» С. Аксьонов – в округу № 1 він посів лише 4-те місце, фактично виступаючи технічним кандидатом, щоб мандат

на другорядні ролі. Так, представники кримського політикуму Р. Темиргалієв та О. Ковітіді (у 2014 р. вони стали одними із лідерів сепаратистів) мали йти на мажоритарних округах від Партії регіонів, однак на партійній конференції у червні 2012 р. несподівано домовленості були порушені і їх перемістили у партійний список[1] (на малоперспективні 151 та 178 місця відповідно[2]).

Отже, за 2010–2012 рр. у Криму командою В. Януковича була сформована жорстка управлінська вертикаль, яка опиралася на силовий потенціал Центру. Фахівці «Українського незалежного центру політичних досліджень» зазначали: «Незважаючи на... напівмовчазний спротив з боку традиційних кримських політичних гравців, В. Джарти зумів побудувати чітко визначену вертикаль виконавчої влади в автономії під себе, фактично повернувши "повну керованість Криму для Києва", призначивши на ключові посади кримського уряду вірних собі людей»[3]. До цього додавався контроль й над місцевими радами. Погляд на ситуацію під кутом зору місцевих еліт описав кримський політолог А. Нікіфоров: «Злам старої кримської еліти почався за президентства Януковича із завезення на півострів кадрової команди "македонців" (макеєвських і донецьких). Дуже швидко "македонці" відтіснили від важелів практично всі підрозділи політичної еліти, яка сформувалася на півострові протягом попередніх двох десятків років. Багато кримських були витіснені "македонцями" до Києва. До речі, це дозволило паросткам нової політичної еліти добитися максимального результату під час "Кримської весни"»[4]. Отже, порушення балансу відносин автономія–Центр, який склався у Криму з середини 1990-х рр., і нехтування принципами представницької демократії (правда, це спостерігалося по всій країні) призвели до утворення в автономії політичної системи жорсткої всередині, але нестійкої перед зовнішніми викликами.

Тим часом, кримське населення, далеке від політики, так само потерпало у 2010–2013 рр. від економічних негараздів, як і пересічні громадяни в інших регіонах України. Однак у суспільно-політичному вимірі очікування проросійськи налаштованих кримчан спочатку виправдовувалися. Цьому сприяли укладення Харківських угод з Росією (якими, зокрема, передбачалася пролонгація перебування Чорноморського флоту РФ у м. Севастополь), символічні кроки влади у мовному питанні (В. Джарти від самого початку поставив питання щодо

не отримав Л. Грач (вибори виграла регіоналка Віталіна Дзоз, самовисуванець Грач посів 2-ге місце, третім став «офіційний» представник КПУ О. Соломахін).

[1] «Если это имело определенную режиссуру, режиссеру нужно поставить пять с плюсом». Рустам Темиргалиев о развитии событий, приведших к референдуму в Крыму // Ведомости. – 16.03.2015. – http://www.vedomosti.ru/politics/characters/2015/03/16/esli-eto-imelo-opredelennuyu-rezhissuru---rezhisseru-nuzhno-postavit-pyat-s-plyusom

[2] Вибори народних депутатів 2012. Виборчий список. Партія регіонів // Сайт Центральної виборчої комісії України. – http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP406?PT001F01=900&pf7171=50

[3] Політична мапа Криму: 2010-2011. Процеси і тенденції. – К., 2012. – С. 13.

[4] Андрей Никифоров: «Крым энергетически подпитал всю Россию» // Новый Крым. – 25.10.2015. – http://www.newc.info/interview/10410/

надання у Криму російській мові статусу регіональної[1]), декларації центральної влади щодо розширення російсько-українських культурних та економічних зв'язків тощо. Це відбилося й на громадській думці. Так, за результатами соціологічних опитувань Центру ім. О. Разумкова у 2011 р. спостерігалося зниження сепаратистських настроїв серед кримського населення: у 2009 р. 32,3 % опитаних жителів Криму виступали за вихід зі складу України і приєднання до Російської Федерації, у 2011 р. соціологи зафіксували зниження цього показника до 24,4 %, знизилася й кількість прихильників ідеї російської національної автономії у складі України з 19,5 до 2,3 %. У той же час значно збільшилася частка тих, хто виступав за розширення автономії Криму в складі України[2]. Експерти Центру ім. Разумкова робили у 2011 р. такі висновки: «...прихід до влади в Україні політичних сил, яких на виборах підтримали більшість кримчан, кардинально змінив їх ставлення до проблеми статусу Криму. Це дозволяє стверджувати, що позиції жителів півострова в цьому питанні є нестійкими та можуть істотно змінюватися залежно від розвитку зовнішньополітичної ситуації в Україні»[3]. Експерти також вказували на істотну різницю у поглядах на загрози у сфері національної безпеки між експертною та громадською думкою: «На відміну від експертів, громадяни країни і, зокрема, жителі Криму вважають, що жодних загроз для України з боку Росії та інших країн світу немає. При цьому більшість кримських респондентів переконані, що для України існує загроза з боку міжнародного тероризму (59 %) і НАТО (51 %)»[4].

У період 2010–2011 рр. центральна влада узяла курс на активізацію соціально-економічного розвитку регіону. За ініціативи В. Джарти фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень була розроблена амбіційна «Стратегія економічного та соціального розвитку АРК на 2011–2020 рр.» (затверджена кримським парламентом у грудні 2010 р.[5]). Вона передбачала глибоку модернізацію курортно-туристичної галузі (розширення спектра діяльності з метою завантаження відповідної інфраструктури не тільки протягом традиційного для Криму літнього сезону). Водночас з метою запобігання утворенню моногалузевої структури економіки пропонувалося розвивати сучасний агропромисловий комплекс, модернізувати промисловий сектор (включаючи освоєння паливно-енергетичних ресурсів шельфу Чорного моря) і ефективніше використовувати транзитно-транспортний потенціал півострова. До речі, до розробки «Стра-

[1] У серпні 2010 р. В. Джарти обіцяв: «Думаю, ми прийдемо до того, що російська стане регіональною мовою у Криму. Такий статус вона вже тут мала, його пора повернути. Питання буде вирішено найближчим часом». Цит. за: Політична мапа Криму: 2010–2011. Процеси і тенденції. – К., 2012. – С. 9.

[2] Якість життя, головні проблеми кримчан, шляхи розвитку Криму // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 4-5. – С. 82.

[3] Там само.

[4] Проблеми безпеки чорноморського регіону і Криму в оцінках експертів // Національна безпека і оборона. – № 4-5. – 2011. – С. 22.

[5] Постановление Верховной Рады АРК «О Стратегии экономического и социального развития Автономной Республики Крым на 2011–2020 годы». – http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/rb0121002-10/page

тегії...» спочатку В. Джарти долучив російського академіка С. Глазьєва, однак згодом він був відсторонений від роботи (каменем спотикання стала оцінка ролі Росії у розвитку півострова). Зокрема, С. Глазьєв у грудні 2010 р. зазначав, що «Стратегія...» не враховує євразійську інтеграцію, а також констатував: «Навмисне ігнорування потенціалу розвитку торгово-економічного співробітництва з Росією і можливостей розширення кооперації з російськими підприємствами не дозволило авторам оцінити можливі масштаби реалізації ними же запропонованих задач. У Стратегії відсутні якісні оцінки ємності ринку туристичних, рекреаційних, транспортних послуг, основними споживачами яких є російські громадяни та суб'єкти господарювання»[1].

Зусилля В. Джарти дали свої результати. Вже з 2010 р. спостерігається зростання інвестицій в Крим, за 2011 р. обсяг інвестицій в основний капітал виріс у 2,3 (!) раза (табл. 42). У 2010–2013 рр. АРК стабільно входила у першу п'ятірку українських регіонів за обсягом інвестицій у матеріальні активи. Переважно вони йшли у паливно-видобувний сектор.

Таблиця 42

Інвестиції в основний капітал (матеріальні активи) АРК

	2009 р.	**2010 р.**	**2011 р.**	**2012 р.**	**2013 р.**
млн грн	5536	6781	16256	17892	14997
% до попереднього року	63,9	122,4	239,7	110,1	83,8

Джерело: підготовлено на базі даних Держстату України[2].

Активізувалися у Криму й українські фінансово-промислові групи. Компанія «Систем Кепітал Менеджмент» (Р. Ахметов, В. Новінський) мала проекти в паливно-енергетичному секторі («ДТЕК Крименерго»), машинобудуванні та металургії («Керченський стрілочний завод» і «Керченський металургійний завод»), інфраструктурі (компанія «Авліта» намагалася реалізувати плани створення у Севастополі вантажного глибоководного порту), у рекреаційно-курортному секторі тощо. DF Group (Д. Фірташ) розвивала титанову промисловість. Амбіційний проект з будівництва сонячних електростанцій реалізовували компанії, пов'язані з братами Клюєвими: у Криму були побудовані п'ять сонячних станцій, включаючи найбільшу у світі «Перово» – потужністю 105,5 МВт[3]. Проекту сприяли численні державні пільги та «зелений тариф», який дотував

[1] Глазьев: Стратегия развития Крыма игнорирует Россию // Росбалт. – 10 дек. 2010. – http://www.rosbalt.ru/ukraina/2010/12/10/799501.html

[2] Капітальні інвестиції в Україні в 2007–2011 роках. Статистичний збірник. – К., 2012. – С. 35; Капітальні інвестиції в Україні за 2012 рік. Статистичний бюлетень. – К., 2013. – С. 11.

[3] Павутиння Клюєвих. Частина 1 // Наші гроші. – 26 груд. 2013. – http://nashigroshi.org/2013/12/26/pavutynnya-klyujevyh-chastyna-1/. Незважаючи на факти, представлені у численних журналістських розслідуваннях (крім «Наших грошей», зв'язок між Клюєвими та Activ Solar фіксували авторитетні тижневики «Дзеркало тижня» та Kyiv Post), компанія Activ Solar намагалася публічно спростувати ці факти, вдаючись до формального аргументу, що вона виступає лише девелопером, а не власником електростанцій. Формально станціями (п'ять у Криму та шість на півдні України) володіли 28 офшорних компаній.

виробництво сонячної електроенергії. Режим найбільшого сприяння у Криму мали проекти, які реалізовувалися компаніями, близькими до родини В. Януковича. Так, «МАКО холдинг» (бенефіціар Олександр Янукович) будував елітну нерухомість у Балаклаві.

У той же час російський бізнес, який намагався працювати у Криму, стикався з певними проблеми (втім, як і будь-який великий бізнес, не наближений до влади). Великого резонансу набуло рейдерське захоплення пансіонату «Море», який належав російському олігархові О. Лебедєву[1].

Мірою наростання напруги у міждержавних відносинах навколо асоціативного членства України в ЄС, у Криму спостерігалося посилення російської активності. Яскравим прикладом стала спроба повернення до Криму екс-президента Ю. Мєшкова (примітно, що спочатку кримські суди винесли рішення про його депортацію, але у серпні 2013 р. ВАСУ дозволив його перебування на українській території). Однак загалом суспільно-політична ситуація на півострові залишалася стабільною.

Беручи до уваги євроскептичні настрої місцевого населення, не дивно, що події Євромайдану в Києві негативно сприймалися в Криму. Кримчани брали участь у столичному Антимайдані, а місцевий «Беркут» був задіяний у протистояннях з майданівцями. У той же час на вулицях кримських міст було досить спокійно. Т. Березовець, який перебував 21–24 лютого 2014 р. у Сімферополі, свідчить: «Крим на тлі цих буремних подій (бої на Майдані Незалежності в Києві. – *Авт*.) видавався райським острівцем, де нічого не відбувалося, життя було тихим і спокійним... Єдине, що тоді справді хвилювало кримчан, це колапс банківської системи, і аж ніяк не міфічна громадянська війна, про яку їм значно пізніше розкажуть російські пропагандисти»[2].

Суспільно-політична ситуація на півострові загострилася несподівано. Епіцентром спочатку став Севастополь, де 23 лютого відбувся масовий мітинг під проросійськими гаслами, на якому «народним мером» було проголошено О. Чалого, місцевого бізнесмена з російським громадянством. Наступного дня голова Севастопольської міської державної адміністрації В. Яцуба подав у відставку (ця заява була задоволена лише 7 березня, функції в. о. голови виконував Ф. Рубанов), а на сайті відомства з'явилася заява про незаконність обрання О. Чалого та визнання нової влади в Києві. Однак спроба правоохоронців заарештувати О. Чалого провалилася через протидію мітингувальників. Тому влада пішла на компроміс: Севастопольська міськрада створила для О. Чалого окрему структуру «Севастопольське міське управління по забезпеченню життєдіяльності міста», його також було призначено головою «координаційної

[1] Российский бизнесмен Лебедев пожаловался Януковичу на то, как его в Крыму ущемляет Джарты // Цензор. – 21 листоп. 2010. – http://censor.net.ua/news/142826/rossiyiskiyi_biznesmen_lebedev_pojalovalsya_yanukovichu_na_to_kak_ego_v_krymu_uschemlyaet_djarty; Гаврилюк В. Максимчук Н. ФГИ выходит в «Море». Александр Лебедев теряет права на пансионат в Крыму // Коммерсант-Украина. – 28 листоп. 2013. – http://www.kommersant.ru/doc/2354418

[2] Березовець Т. Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни». – К., 2015. – С. 33.

ради» з невизначеними повноваженнями. Того ж вечора на флагштоках поряд із будівлею міськради з'явилися російські прапори. А одним із перших рішень О. Чалого була відмова виконувати наказ міністра МВС України А. Авакова про ліквідацію підрозділу «Беркут», натомість було прийнято рішення про створення «спеціального муніципального підрозділу міліції "Беркут"»[1].

Далі ескалація перекинулась у Сімферополь. Зміна влади у Києві паралізувала місцевих можновладців. Російські та кримські ЗМІ, які й до цього висвітлювали Євромайдан у негативному світлі, посилювали тривожність населення чутками про «українських фашистів», що найближчим часом приїдуть тероризувати населення півострова. Також далися взнаки й поспішні кроки революційної влади. Так, проти нової України було використане рішення парламенту (за пропозицією В. Кириленка) щодо скасування скандального мовного закону Ківалова–Колесніченка. Те, що він був заветований в. о. Президента О. Турчиновим, з огляду масових комунікацій вже не грало ролі, російська пропаганда про «заборону російської мови націоналістами» робила свою справу (до речі, станом на травень 2016 р. Конституційний суд так і не виніс рішення щодо цього закону). Контрастним у порівнянні з іншими регіонами було й відношення місцевого населення до учасників Антимайдану (навіть попри відомості про його проплачений характер) і кримських правоохоронців. На півострові вони сприймались як позитивні персонажі. Як згодом свідчив один із ватажків так званої кримської самооборони: «"Беркут" на той момент в окремих регіонах ставили на коліна, і ми не хотіли, щоб те ж саме відбулося у нас»[2]. 22 лютого до Криму з Києва повернулися співробітники спецроти Внутрішніх військ АРК та «Беркута», і в цей же день відбулося поховання двох військовослужбовців, які загинули під час останніх боїв на Майдані: як пише Т. Березовець, «загальний стан кримських силовиків найкраще характеризували два слова – гнів та розпач»[3]. В експертному середовищі та серед силовиків у ті дні часто можна було почути думку, що Крим може стати для В. Януковича базою чи для придушення революції у Києві, чи для встановлення у країні двовладдя. Однак ключовий союзник українського президента В. Путін вирішив реалізувати зовсім інший сценарій.

Згідно зі свідченнями місцевих лідерів сепаратистів, предметні розмови з російськими емісарами про відокремлення Криму від України розпочалися ще в середині січня 2014 р. – їхніми ініціаторами виступили російський олігарх К. Малофєєв і член Ради Федерації Федеральних зборів РФ Д. Саблін, які супроводжували в Криму експозицію православних святинь «Дари волхвів»[4]. А за

[1] Прокуратура Севастополя проверяет законность избрания «народного мэра» // Коментарі. – 27 лют. – 2014. – http://comments.ua/politics/454986-prokuratura-sevastopolya-proveryaet.html

[2] Покушение на Крым // Новая газета. – 24 апр. 2016. – http://www.novayagazeta.ru/inquests/72830.html

[3] Березовець Т. Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни». – К., 2015. – С. 39.

[4] Див. досить відверте інтерв'ю «Если это имело определенную режиссуру, режиссеру нужно поставить пять с плюсом». Рустам Темиргалиев о развитии событий, приведших

інформацією російської «Нової газети», на початку лютого 2014 р. за ініціативи К. Малофєєва до Адміністрації Президента РФ була передана аналітична записка, в якій обґрунтовувалася необхідність окупації частини української території[1]. У середині лютого 2014 р. від розмов перейшли до дій, а саме почали розгойдувати політичну ситуацію, вимагаючи відставки «донецького уряду автономії». При цьому майже не зважали на українські спецслужби. Так, Р. Темиргалієв (був на той час заступником голови Ради Міністрів АРК, в уряді сепаратистів обійняв посаду першого заступника) свідчить: «У тому хаосі СБУ, яка займалася майданом, була спаралізована. Але так, ми побоювалися, безперечно. Але розуміли, що вони у тій ситуації були малоефективними»[2]. Водночас самі ж кримські сепаратисти визнають, що вони виконували другорядні ролі (наприклад, збирали проплачені антиукраїнські мітинги) – головну ж скрипку грали росіяни. Ймовірно, загальний план був окреслений під час візиту 19–20 лютого до Москви голови парламенту АРК В. Константинова. За офіційними повідомленнями, він зустрічався з головою Держдуми С. Наришкіним, з представниками КПРФ, ЛДПР, «Справедливой России» та «Единой России». На підсумковій прес-конференції В. Константинов заявив, що «Крим – це одна з підвалин центральної влади», але якщо вона (влада) буде зломлена, парламент АРК буде визнавати легітимними для автономії лише власні рішення, і далі сказав: «І тоді у нас буде єдиний шлях – це денонсація рішення Президії ЦК КПРС від 1954 року... З цієї хвилини ми будемо визнавати ті рішення, які вважаємо за потрібні»[3]. Безумовно, не було жодних юридичних аргументів про скасування парламентом автономії рішення про передачу Криму, однак В. Константинов міг спиратися на іншу аргументацію – пряме військове втручання Російської Федерації.

На території Кримського півострова російські війська перебували в рамках угод про базування Чорноморського флоту РФ. Згідно зі свідченнями, зібраними російськими журналістами, розмови серед російських військових про плани анексії Криму почалися ще на початку лютого. У заяві Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» початок агресії Росії проти України датується 20 лютого, виходячи з даних українських спецслужб. Зокрема, в ній зазначається: «Збройна агресія Російської Федерації проти України розпочалася 20 лютого 2014 року, коли були зафіксовані перші випадки порушення Збройними Силами Російської Федерації всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням Російської Федерації

к референдуму в Крыму // Ведомости. – 16.03.2015. – http://www.vedomosti.ru/politics/characters/2015/03/16/esli-eto-imelo-opredelennuyu-rezhissuru---rezhisseru-nuzhno-postavit-pyat-s-plyusom

[1] «Представляется правильным инициировать присоединение восточных областей Украины к России» // Новая газета. – 25 фев. 2015. – http://www.novayagazeta.ru/politics/67389.html. К. Малофєєв заперечує, що він має якесь відношення до цього документа.

[2] Там само.

[3] Спикер крымского парламента: Крым может отделиться от Украины, если «страна развалится» // Интерфакс. – 20 фев. 2014. – http://www.interfax.ru/world/359837

порядку перетину державного кордону України в районі Керченської протоки та використання нею своїх військових формувань, дислокованих у Криму відповідно до Угоди між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 року, для блокування українських військових частин»[1]. Росія також починає відлік анексії Криму з 20 лютого – принаймні саме ця дата вказана на медалях, якими нагородили російських військовослужбовців – учасників військової операції у Крим. Втім, російська офіційна пропаганда малює зовсім іншу картину: зі слів В. Путіна, він задумався про можливе захоплення Криму 23 лютого, за підсумками наради щодо порятунку В. Януковича (цікава деталь: перед від'їздом до Ростова-на-Дону тогочасний президент України заїхав до Балаклави, де йшло будівництво його резиденції).

24 лютого до Криму були перекинуті додаткові російські військові підрозділи, зокрема повітрянодесантні війська, які відразу зняли знаки розрізнення з форми[2]. На територію півострова ринув потік учасників російських парамілітарних і військово-патріотичних організацій. Так, тільки від «Кубанського козацтва» через керченську поромну переправу до Криму дісталися 450 осіб.

Кремль тягнув до останнього, щоб не викривати своєї причетності до дестабілізації ситуації на півострові. 26 лютого було скликано позачергову сесію Верховної Ради АРК, яка не відбулася через масові зіткнення перед будівлею парламенту. Проукраїнським силам вдалося зібрати понад 10 тис. прихильників, яким протистояли декілька тисяч проросійських активістів. У тій ситуації ледь вдалося уникнути масового кровопролиття, хоча й загинули дві особи – вони були затоптані у натовпі.

Час грав проти Москви – ситуація у Києві поступово стабілізувалась і події розгорталися за сценарієм 2004 р., коли після Майдану і третього туру президентських виборів протягом місяця ситуація у країні нормалізувалася. Провал позачергової сесії спонукав російське керівництво до більш активних дій. Точкою неповернення стало 27 лютого 2014 р., коли російські військові без розпізнавальних знаків (у західних та українських ЗМІ їх назвали «зеленими чоловічками», оскільки Росія не визнавала їх своїми військовослужбовцями) заблокували будинок парламенту та Ради Міністрів АРК у Сімферополі. Під загрозою автоматів було проведено засідання депутатів автономії, на якому відбулася зміна керівника уряду – ним став керівник партії «Русское единство» С. Аксьонов. Крім того, на 25 травня 2014 р. було призначено референдум про статус АРК. Тоді як російська Державна дума терміново внесла «під кримську ситуацію» зміни до порядку включення до складу Російської Федерації нових суб'єктів.

Центральна українська влада не визнала нелегітимну зміну влади в Сімферополі та Севастополі. Однак Київ так і не надіслав наказ військовим частинам

[1] Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"» // Офіційний сайт Верховної Ради України. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19

[2] Год в Крыму. Спецпроект «Вежливые люди» // Он-лайн-проект «Медуза». – https://meduza.io/special/polite/who

про збройний опір. Про важкість прийняття відповідного рішення свідчить один з протоколів (від 28 лютого 2014 р.) засідання РНБОУ, оприлюднений на другу річницю початку агресії – 20 лютого 2016 р.[1] На той час нове керівництво держави було свідоме, що відбувається російська агресія (з загрозою вторгнення також до континентальної частини – на донецькому, харківському та київському напрямі) і що місцеве населення налаштовано переважно проросійськи (А. Аваков зазначав: «Окремо кажу, що більшість населення Криму займає проросійську, антиукраїнську позицію. Це ризик, який нам треба врахувати»[2]). Було очевидно, що Росія, прикриваючи дії своїх військовослужбовців цивільними громадянами (навіть своїми), намагається спровокувати українську сторону на застосування насилля, щоб легітимізувати своє військове втручання. Водночас на нову українську владу з боку Росії здійснювався психологічний тиск: 27 лютого голова Держдуми С. Наришкін дзвонив О. Турчинову з погрозами від імені В. Путіна, якщо загине хоч один російський військовослужбовець, то українських урядовців оголосять військовими злочинцями і будуть переслідувати по усьому світу[3].

Від застосування зброї Україну наполегливо відмовляли і її західні партнери, які недооцінили агресивні наміри Росії, сподіваючись, що вона лише брязкає зброєю і вирішення конфлікту повернеться в політичне русло. Також варто взяти до уваги, що нове революційне керівництво відчувало брак політичної легітимності для того, щоб узяти на себе відповідальність для жорстких дій проти як російських агресорів, так і сепаратистів. До того ж все відбувалося на тлі революційного повалення режиму В. Януковича: як констатував в. о. першого віце-прем'єра В. Ярема, захоплення державних установ у Криму відбувалися під приводом «Коли у вас в Києві можна, чому у нас в Криму не можна захоплювати?»[4].

Нарешті, були сумніви щодо лояльності силовиків до нової влади. З тексту вищевказаного протоколу РНБОУ відомо, що вже на 28 лютого подали у відставку керівники Кримського та Севастопольського управлінь МВС. У той же час було незрозуміло, хто з тих, що не звільнилися, залишається вірним присязі. Як констатував А. Аваков: «Внутрішні війська та ППС Сімферополя поки що несуть варту, але протидіяти росіянам вони не будуть. Крім міліції, ми маємо у Криму близько тисячі осіб внутрішніх військ, які, сподіваюсь, зможуть виконувати наказ, як мінімум, здаватися не будуть»[5]. В. о. міністра оборони І. Тенюх, своєю чергою, говорив про лише 5 тис. боєздатних військовослужбовців, які можна направити до Криму, що з військової точки зору не мало сенсу. З 15 тис.

---

[1] Копію стенограми було оприлюднено на засіданні комітету Верховної Ради з питань національної безпеки та оборони, а згодом вивішено на його сайті (див. http://komnbo.rada.gov.ua/komnbo/control/uk/publish/article?art_id=53495). Це надзвичайно показовий документ, водночас його не можна абсолютизувати, оскільки ситуація стрімко розгорталася і засідань РНБОУ з кримського питання було декілька, і робити остаточні висновки можна лише після вивчення усього корпусу документів.

[2] Сторінка 9 стенограми. – http://komnbo.rada.gov.ua/komnbo/control/uk/publish/article?art_id=53495

[3] Сторінка 31 стенограми. – Там само.

[4] Сторінка 16 стенограми. – Там само.

[5] Сторінка 8 стенограми. – Там само.

військових, які служили у Криму, готовими до виконання наказу про застосування зброї були до 2 тис. осіб[1]. Тобто загалом Україна могла зібрати 7–8 тис. силовиків проти 20 тис. російських військовослужбовців тільки Чорноморського флоту (для порівняння – двома місяцями раніше проти київського Майдану були виставлені 11 тис. силовиків).

У тій ситуації Україні залишалося лише апелювати до світового співтовариства, зокрема до підписантів Будапештського меморандуму 1994 р. Вже 28 лютого Верховна Рада України прийняла звернення, в якому закликала Російську Федерацію припинити агресивні кроки, а інші держави-підписанти підтвердити гарантії безпеки України. Крім цього, запрошувалися місії ОБСЄ та Ради Європи для перевірки дотримання прав громадян України всіх національностей і конфесій у Криму й у будь-яких інших регіонах країни[2]. За два тижні було прийнято ще одне звернення, в якому вимагалося від Росії припинити військову агресію, а від держав-гарантів «вжити практичні заходи, спрямовані на забезпечення територіальної цілісності та оборони України»[3].

Сподівання на норми Будапештського меморандуму були марними. США та Великобританія чітко висловилися на підтримку територіальної цілісності України і відповідно до норм Будапештського меморандуму провели зустріч 5 березня з в. о. міністра закордонних справ А. Дещицею (запрошена Росія проігнорувала зустріч). Утім, США та Великобританія вказали на те, що де-юре документ не є угодою про надання гарантій безпеки (і це насправді так, попри сприйняття його як такого у вітчизняній громадській думці). Інші ядерні держави – Франція і Китай – трактували його положення так, що вони самі не загрожують Україні, але не мають обов'язків змушувати треті держави виконувати Меморандум. При цьому Франція заявила про свою підтримку України, а Китай утримався від будь-яких заяв[4]. Росія взагалі не збиралася брати до уваги Будапештський меморандум, не обтяжуючи себе якоюсь фундаментальною аргументацією. Так, за логікою В. Путіна – після революції 2014 р. Україна не є правонаступницею держави, що підписувала Будапештський меморандум. За логікою російського прем'єр-міністра Д. Медведєва, цей документ зобов'язує Росію захищати Україну від зазіхання лише від третіх держав. Найцинічнішою була заява російської делегації на саміті з фізичної ядерної безпеки, який відбувся у Гаазі 25 березня 2014 р.: «Ми в Будапешті не брали на себе зобов'язань примушувати частини України залишатися в її складі проти волі їхнього на-

[1] Сторінки 11–12 стенограми. – http://komnbo.rada.gov.ua/komnbo/control/uk/publish/article?art_id=53495

[2] Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до держав-гарантів відповідно до Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» // Офіційний сайт Верховної Ради України. – 28 лют. 2014. – http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/831-vii

[3] Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до держав – гарантів безпеки України» // Офіційний сайт Верховної Ради України. – 11 берез. 2014. – http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/858-18

[4] Зовнішня політика України 2014. Стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. – К., 2015. – С.32.

селення. Після оголошення своєї незалежності Республіка Крим провела демократичний референдум, у ході якого майже 97 % народу Криму висловилися за входження своєї країни в Російську Федерацію. Таким чином, із правової точки зору посилання на Будапештський меморандум є безпредметним, а з політичної – протизаконним»[1].

Утім, така позиція міжнародної спільноти була прогнозованою для українського керівництва. Так, згідно зі згаданою стенограмою засідання РНБОУ, в. о. прем'єр-міністра А. Яценюк зазначав: «...жодна країна, у тому числі Будапештського меморандуму, не готова була зараз допомагати Україні (малась на увазі насамперед воєнна допомога. – *Авт.*). Вони тільки з Ірану та Афганістану вийшли, і то не в повному обсязі. Тим більше, військовий конфлікт з Росією у центрі Європи... Нам доведеться впоратися виключно власними силами»[2]. Отже, дипломатичні зусилля були лише інструментом для того, щоб виграти час.

Тим часом після політичного перевороту російська армія розпочала блокування українських військових частин і транспортних шляхів з материкової України до півострова. Були також заблоковані кораблі військово-морських сил України. ГРУ Міноборони РФ перервало спецзв'язок Києва з місцевими силовиками, ускладнивши тим самим керування військами та спецслужбами. А за свідченнями О. Белавенцева (на час кримських подій – довірена особа міністра оборони РФ С. Шойгу, обіймав посаду директора будівельної компанії «Славянка», яка виконувала замовлення міністерства, з кінця березня 2014 р. призначений «представником президента РФ у Кримському федеральному окрузі»), Київ отримав пряму погрозу – у випадку, якщо в. о. Президента України О. Турчинов спробує прилетіти до Криму, його літак буде збитий: «Він збирався вилетіти сюди двома бортами: на одному сам, на іншому – підготовлена група спецназу. Але ми – річ у тім, що ми тут самостійно приймали рішення, нам ніхто не заважав, – повідомили: якщо перетне кордон, ми його зіб'ємо»[3].

За результатами журналістських розслідувань російських ЗМІ стало відомо, що на півострів літаками Міноборони РФ були доставлені понад 200 цивільних російських громадян (це, крім вищезгаданих 450 «кубанських козаків»). Ось як це описує російська «Новая газета»: «28 лютого з військового аеродрому Чкаловський (бортовий номер Іл-76 RA 765 99) до Севастополя були доставлені 170 російських громадян із числа колишніх "афганців", боксерів, байкерів, членів воєнно-патріотичних клубів і бійців охоронних структур. Далі на судні "Севастополь" їх приховано переправили до Ялти й поселили у військовому санаторії Міноборони РФ "Ялта". За день до цього українські журналісти зафіксували дві військові вантажівки "Урал" з російськими військовослужбовцями (держномери 0225 НМ 90, 0217 НМ 90), які заїхали на територію санаторію і заступили до

[1] Цит. за: Зовнішня політика України 2014. Стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. – К., 2015. – С. 33–34.

[2] Сторінка 21 стенограми. – http://komnbo.rada.gov.ua/komnbo/control/uk/publish/article?art_id=53495

[3] Белавенцев – в интервью НТВ: дали понять Турчинову, что до Симферополя он не долетит // НТВ. – 13 марта 2016. – http://www.ntv.ru/novosti/1613061/

охорони об'єкта»[1]. Далі російські громадяни допомагали блокувати українських військових під виглядом місцевих мешканців і робили необхідну картинку для ЗМІ (красномовним є те, що багато з них 26 та 31 березня були відзначені «за Крим» нагородами та почесними грамотами російського президента[2]).

28 лютого була захоплена Кримська державна телерадіокомпанія, на її території знаходився також телепередавач – після цього були відключені українські канали, а російські залишалися основним джерелом інформації про поточні події (на початку березня було відключено світло Чорноморській телекомпанії, яка проводила неупереджене висвітлення подій, її місце в кабельних мережах заступив один із російських телеканалів)[3]. Одночасно з цим були заблоковані транспортні комунікації між континентальною Україною та півостровом. Це відбувалося за одним сценарієм. Блокування починали місцеві мешканці під виглядом «самооборони», а за ними підтягувалися російські спецпризначенці. Так були захоплені аеродроми «Сімферополь» та «Бельбек». На кримському перешийку начебто на блокпостах стояли беркутівці. Однак один з ватажків «кримської самооборони» свідчив: «На Перекопі ми зробили блокпост, виставили "гнізда", замінували поля... Мало хто знає, але кримський "Беркут" у більшості своїй на базі сидів, тому на блокпосту їх було усього близько 30-ти. Інші – кубанські козаки, які переправилися до Криму у складі декількох сотень осіб. Вони були і на Перекопі, і в Армянську»[4]. Втім, «кубанські козаки» були скоріше прикриттям для ЗМІ: за ними ж стояли російські військові підрозділи з важким озброєнням[5] (формальним приводом для цього начебто були військові навчання, які проводили ЗСУ на півдні України). Справжню ціну «кримської самооборони» назвав польовий командир донецьких сепаратистів, полковник російських спецслужб І. Гіркин, який під час окупації був «радником» С. Аксьонова. У липні 2014 р. на зауваження журналіста про небажання донеччан приєднуватися до лав бойовиків: «Люди у нас в Криму інші. Навіть якщо (суто теоретично) РФ нас зіллє, то в ополчення з двох з копійками мільйонів кримчан піде більше, ніж з 6 мільйонів мешканців ДНР і ЛНР» він відповів: «Та бачив я ваших людей... особисто... Якщо б не російська армія – було б усе так само... таке ж ополчення в декілька тисяч при всіх інших "диванних патріотах". Тобто воювати стали б відсотків 5 – як і тут. А вихвалятися, спокійно сидячи за спиною у морпіхів російських, легше легкого»[6].

Винятком з постановочної вистави про «місцевих самооборонців» стало блокування транспортних шляхів на Арабатській стрілці: тут росіяни просто

---

[1] Канев С. Спецтуристы // Новая газета. – № 71. – 2.07.2014. – http://www.novayagazeta.ru/inquests/64242.html

[2] Канев С. Герои под грифом «Секретно». В распоряжении «Новой газеты» оказался список награжденных за крымскую кампанию // Новая газета. – № 64. – 16.06.2014. – http://www.novayagazeta.ru/inquests/64030.html

[3] Донбас і Крим: ціна повернення. – К.: НІСД, 2015. – С. 243–244.

[4] Покушение на Крым // Новая газета. – 24 апр. 2016. – http://www.novayagazeta.ru/inquests/72830.html

[5] Про це розповів В. Путін у пропагандистському фільмі «Крим. Шлях додому».

[6] https://vk.com/strelkov_info. – Пост від 19.07.2014.

висадили десантників, зайнявши частину території Херсонської області. Анексуючи Крим, Москва вдалася до погроз почати широкомасштабні військові дії проти всієї України. 4 березня 2014 р. В. Путін отримав згоду Ради Федерації РФ на застосування регулярних російських військ на українській території.

Нарешті, як свідчить розслідування військової прокуратури України, принаймні частина військовослужбовців Криму були попередньо завербовані російськими спецслужбами. Це підтверджує той факт, що зрадили насамперед ті офіцери, чиї підрозділи мали в першу чергу протистояти російській агресії (розвідники, берегова оборона, зв'язок). За зраду військовій присязі звільнено більше 12 тис. працівників органів внутрішніх справ України у Криму, 1371 співробітник Головного управління СБУ в АРК і управління СБУ в м. Севастополі, 413 працівників органів прокуратури АРК. Також на службу до збройних сил РФ за деякими оцінками перейшло більше 10 тис. військовослужбовців Збройних Сил України. Втім, не варто переоцінювати здатності російських спецслужб. Відомо, що особовий склад Збройних Сил України фактично формувався з місцевого населення і, по суті, розділяв його проросійські настрої (з цією проблемою українські військові знову стикнуться на Донбасі вже у квітні, на початку антитерористичної операції).

Користуючись слабкістю та розгубленістю української влади та світового співтовариства, Росія взяла курс на пришвидшення анексії Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Адже у разі проведення позачергових виборів Президента України Москва втрачала свій основний аргумент про «нелегітимну владу» в Києві. Спочатку референдум був перенесений з 25 травня на 30 березня. А згодом – на 16 березня. Цей крок, імовірно, був викликаний бажанням обмежити маневр для протидії анексії з боку західних демократій, а Україні – не дати зібратися з силою. Крім переносу дати, було скориговано й питання референдуму. Якщо спочатку формулювання виглядало так: «"Автономна Республіка Крим має державну самостійність і входить до складу України на основі договорів і угод" (так чи ні)?», то в остаточному варіанті мешканців АРК і м. Севастополя запрошували обрати між такими варіантами:

• «Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?

• Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?»

11 березня 2014 р. міська рада Севастополя та парламент АРК прийняли декларацію про державний суверенітет. 14 березня 2014 р. Конституційний суд України визнав референдум неконституційним, а його результати не визнала абсолютна більшість країн світу. Наступного дня Верховна Рада прийняла рішення про розпуск кримського парламенту. Незаконний референдум проводився з численними порушеннями, що було зафіксовано, зокрема, Радою при президенті РФ з розвитку громадянського суспільства та прав людини, але згодом відповідний звіт був названий «неофіційним»[1].

[1] Проблемы жителей Крыма // Сайт Совета при президенте РФ по развитию гражданского общества и правам человека. – http://www.president-sovet.ru/structure/gruppa_po_migratsionnoy_politike/materialy/problemy_zhiteley_kryma.php

Як зазначалося, значна частина місцевого населення мала проросійські настрої, що було результатом прорахунків у кримській політиці попередніх років і монополізації влади Партією регіонів. Бойкотували референдум кримськотатарська громада та проукраїнськи налаштовані мешканці Криму. Непрямим доказом фальсифікації результатів референдуму стали показники виборів на півострові у вересні 2014 р., організовані окупаційною владою: була оголошена явка 53,61 % виборців, тоді як в березні начебто вона становила 82,7 %, тобто за півроку 30 % виборців начебто різко знизили свою політичну активність. У згаданому вище неофіційному звіті де-факто визнавалася фальсифікація явки: «На думку практично усіх опитаних фахівців і громадян: переважна більшість мешканців Севастополя проголосували на референдумі за приєднання до Росії (явка 50–80 %), в Криму за різними даними за приєднання до Росії проголосували 50–60 % виборців при загальній явці у 30–50 %»[1]. Втім, навіть з огляду на завищені показники явки, ті, хто прийшли, – голосували за приєднання до Росії («офіційні» дані по Криму – 96,77 %, у Севастополі – 95,6 %). Дуже показовим є ще одне спостереження, зафіксоване у звіті: «мешканці Криму голосували не стільки за приєднання до Росії, скільки за припинення, за їхніми словами, "корупційного беззаконня і злодійського засилля донецьких ставлеників". Мешканці ж Севастополя голосували саме за приєднання до Росії. Побоювання перед незаконними збройними формуваннями в Севастополі були більшими, ніж в інших районах Криму».

І вже 18 березня була підписана «Угода між РФ і Республікою Крим щодо прийняття у склад Російської Федерації Республіки Крим і утворення у складі РФ нових суб'єктів»[2]. Згідно з цим документом, до 1 січня 2015 р. мав тривати «перехідний період» для інтеграції нових суб'єктів до економічної, фінансової, кредитної та правової системи РФ (особи, що проходили військову службу чи мали бути призвані до лав збройних сил РФ до 2016 р., мали служити на території півострова). Формально офіційними мовами визнавалися російська, українська та кримськотатарська (але, як показали події подальших років, дві останні мови були фактично витіснені зі вжитку в державних органах влади, а про суспільний та інформаційний простір годі й казати). Нарешті, усі мешканці Криму автоматично визнавалися громадянами РФ за винятком тих, хто протягом місяця подасть заяву про збереження українського громадянства.

До 21 березня 2014 р. російська влада швидко провела всі формальні процедури по включенню АРК і Севастополя до складу РФ. І у цей же день був утворений Кримський федеральний округ.

З переходом Криму під російську владу відбулося згортання громадянських свобод. Передусім це стосувалося етнічних українців і кримськотатарської громади. Їх звинувачували в екстремізмі, російські спецслужби проводили обшуки,

[1] Проблемы жителей Крыма // Сайт Совета при президенте РФ по развитию гражданского общества и правам человека. – http://www.president-sovet.ru/structure/gruppa_po_migratsionnoy_politike/materialy/problemy_zhiteley_kryma.php

[2] Договор между РФ и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов. – 18.03.2014. – http://kremlin.ru/events/president/news/20605

вилучали національну символіку, книжки українською та кримськотатарською мовами, припиняли діяльність громадських організацій і засобів масової інформації, заборонили в'їзд на півострів громадським активістам (у тому числі лідерам кримськотатарського народу Р. Чубарову та М. Джемілєву), примушували відмовитися від українського громадянства на користь російського, закривали українські школи й класи, факультети української мови у вишах тощо. Міжнародна правозахисна організація Human Right Watch у своєму звіті «Ураження в правах: порушення у Криму» (листопад 2014 р.) особливу увагу приділила практиці викрадання людей «кримською самообороною» – незаконним військовим формуванням, яке спочатку прикривало дії російських військових із захоплення півострова, а відтак уже виступало силовим інструментом утвердження влади С. Аксьонова[1]. Наслідком такої політики РФ став значний переселенський рух: десятки тисяч людей були змушені залишити свої домівки і виїхати з півострова до континентальної України.

Невизнання Україною окупації Криму вимагало комплексу законодавчих заходів, спрямованих на коректне врегулювання економічних відносин. Вихід був знайдений у запровадженні режиму вільної економічної зони. У серпні 2014 р. Верховна Рада прийняла відповідний закон, який звільняв на період до деокупації півострова від податків та інших платежів юридичних і фізичних осіб, що залишилися в Криму, вводив мультивалютність у розрахунках, надавав право не виплачувати іпотечні кредити місцевим банкам тощо[2].

Для легітимізації своєї влади у Криму Росія організувала у вересні 2014 р. місцеві вибори. В них взяли участь 709 тис. виборців, або 53,61 % від внесених у списки для голосування (для порівняння участь кримчан в останніх парламентських виборах 2012 р. була 49,45 %[3]). За підсумками виборів у «Державну Раду РК» потрапили лише дві політичні сили – кримське відділення Всеросійської політичної партії «Единая Россия» та Ліберально-демократичної партії Росії. Попри результати попередніх соціологічних опитувань, КПРФ не подолала виборчий бар'єр. Щодо виборів у міські ради, то в них фракції отримали такі політичні сили: КПРФ (усі, за винятком Судака), «Справедливая Россия» (Джанкой, Красноперекопськ, Саки, Євпаторія, Феодосія, Щолкіне), «Родина» (Джанкой, Судак, Бахчисарай), «Патріоти Росії» (Джанкой, Щолкіне), «Коммунисты России» (Феодосія, Белогорськ), «Российская партия народного управления» (Феодосія); «Партия ветеранов России» (Бахчисарай).

Звертає на себе увагу, що результати голосування були опубліковані у найстисліші терміни – 19 вересня. Зайвим буде говорити, що ні Україна, ні світова спільнота не визнали виборів.

---

[1] Rights in Retreats. Abuses in Crimea // Human Rights Watch. – 17.11.2014. http://www.hrw.org/ru/node/130593

[2] Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України: закон України від 12.08.2014 р. № 1636-VII. – http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1636-18

[3] Хід голосування по регіонах України. Вибори народних депутатів України 28 жовтня 2012 року. – http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp084?PT001F01=900

У результаті окупації економіка Криму опинилась у скрутному становищі. Після включення до складу Росії, з розривом господарських зв'язків з Україною, які складалися десятиліттями, перед півостровом постала низка проблем: насамперед транспортного сполучення, постачання продуктів харчування, водо- та енергопостачання. Економічний розвиток також уповільнився через застосування санкцій з боку Заходу проти юридичних осіб (кримських компаній і компаній інших країн, у разі якщо вони будуть здійснювати господарську діяльність на анексованому півострові) і фізичних осіб (політиків та їхніх спонсорів, відповідальних за анексію), були також введені візові обмеження для кримських мешканців. Відповідно, провідні російські компанії та банки намагалися оминати Крим, щоб уникнути санкцій.

Натомість окупаційна влада під виглядом «націоналізації» взяла курс на переділ власності на півострові. При цьому в російському законодавстві така норма взагалі відсутня. Правозахисник Ж. Запрута так коментував ситуацію: «Крим живе своїм незрозумілим юридичним життям, яке може скоїти все що завгодно... Якщо Аксьонов у Криму хоче створити СРСР, то тоді треба всім сказати: "Ми створюємо у Криму СРСР"»[1]. Російська партія «Яблоко» подала позов до Верховного суду РФ з проханням визнати неконституційним кримський закон про націоналізацію майна. Однак позов був відхилений, оскільки закон «жодним чином не зачіпає інтересів» «Яблока»[2].

«Кримський уряд» проводив націоналізацію у ручному режимі. Загалом до проскрипційного переліку увійшли 480 об'єктів (з них 250 такі, що перебували у приватній власності). Насамперед було націоналізоване майно української держави – оборонні підприємства, порти, енергокомпанії, нерухомість. Було забрано 87 активів, пов'язаних з групою «Приват» і на той час головою Дніпропетровської ОДА І. Коломойським, що можна пояснити помстою за дії «Приватбанку», який заморозив депозитні вклади кримчан, а також за підтримку добровольчих батальйонів на Донбасі. Нерухомість забрали і в іншого українського олігарха та голови Донецької ОДА у найгостріший період 2014 р. С. Тарути. Націоналізовано підконтрольні Р. Ахметову «ДТЕК Крим» і кримську філію «Укртелекому», а також суднобудівний завод «Залив» К. Жеваго тощо. За декілька годин до закінчення терміну, відведеного на націоналізацію, до переліку був включений «Севастопольський морський завод», підконтрольний комерційним структурам українського президента П. Порошенка. Відвертим рейдерством була націоналізація ринків, які належали «Кримспоживспілці». Під переділ власності потрапили й об'єкти, пов'язані з російським капіталом, зокрема, кримська інфраструктура «Київстару» та «Ялтинська кіностудія». Особливо показовою, фактично хабаром, стала націоналізація з подальшою передачею структурам Управління справами Президента РФ всесвітньо відо-

[1] Правозащитники: Национализация предприятий в Крыму проводится с нарушениями // Росбалт. – 9 июня 2015. – http://www.rosbalt.ru/moscow/2015/06/09/1406966.html

[2] Верховный суд России признал законной национализацию в Крыму // Корреспондент. – 27 мая 2015. – http://korrespondent.net/world/russia/3520328-verkhovnyi-sud-rossyy-pryznal-zakonnoi-natsyonalyzatsyui-v-krymu

мої виноробної української державної компанії «Масандра». Управління також отримало державні дачі, санаторії, дитячі табори, заповідники тощо[1]. Натомість про націоналізацію майна, яке належить компаніям, пов'язаними з родиною В. Януковича, інформація відсутня. Формально кампанія з націоналізації завершилася 1 березня 2015 р., однак, за словами кримських функціонерів, компанії, які й після цього терміну будуть мати українську, а не російську юрисдикцію, можуть бути визнані безгосподарними («бесхозными») і націоналізовані.

Значна частина населення півострова не відчувала покращення від «націоналізації» (тим більше що націоналізовані компанії автоматично підпали під режим міжнародних санкцій). Утім, близько 40 % дорослих кримчан пов'язані з бюджетною сферою, і введення російських соціальних стандартів, а середня оплата праці у бюджетній сфері та пенсійне забезпечення в РФ вищі за українські, створювало видимість поліпшення ситуації, попри її тимчасовість. У той же час сподівання кримчан на масштабні інвестиції з боку російської держави не виправдалися. У зв'язку з різким зменшенням доходів до державного бюджету РФ через міжнародні санкції і падіння цін на нафту російський уряд був змушений у 3,7 раза скоротити обіцяне фінансування Криму в 2015 р. Однак ті кошти, що залишилися, не відразу і не всі влилися в економіку півострова.

Як результат, за рік після анексії загострилося політичне протистояння між Сімферополем та Москвою. Вже у березні 2015 р. був змушений подати у відставку «міністр транспорту Криму» А. Цуркін через нищівну критику з боку міністра транспорту РФ М. Соколова щодо поганої роботи Керченської переправи. Згодом проти нього Слідчим комітетом РФ була відкрита кримінальна справа з приводу перебільшення повноважень. На початку червня 2015 р. у відставку подала «міністр курортів і туризму Криму» Є. Юрченко, яку розкритикували за «погану» підготовку до туристичного сезону. В середині червня взагалі без пояснення причин був звільнений «міністр економічного розвитку» М. Коряжин, за ним відсторонений від посади «міністр майнових і земельних відносин» О. Гордецький у зв'язку з підозрою у махінаціях. Наприкінці червня ФСБ затримала «міністра промисловості» А. Скринника за сприяння розкраданню власності Бахчисарайського споживчого товариства[2]. Невдовзі за отримання хабара був заарештований керівник кримського управління Федеральної податкової служби М. Качанов. Спочатку С. Аксьонов реагував на ці кроки центру досить спокійно, заявляючи, що це боротьба з корупцією і «недоторканих у нас немає». Однак на початку липня виступив із гострою заявою: «Прошу колег врахувати, що жодного з вас ніхто нікому не дозволить незаконно затримувати, проводити слідчі дії, пов'язані з тим, що ви якимось чином припустилися незначних помилок під час прийняття рішень, які торкаються питань стикування

[1] Марьин С. Все, что нажито: история национализации украинских предприятий в Крыму // Форбс-Украина. – № 11. – ноябрь 2015. – http://forbes.net.ua/magazine/forbes/1405157-vse-chto-nazhito-istoriya-nacionalizacii-ukrainskih-predpriyatij-v-krymu

[2] Работники ФСБ задержали министра промышленной политики Крыма Андрея Скрынника. – http://newsmonitor.com.ua/socei/14737-rabotniki-fsb-zaderzhali-ministra-promishlennoy-politiki-krima-andreya-skrinnika.html

російського та українського законодавства... Усі, хто чесно працюють, можуть розраховувати на мій особистий захист і підтримку... А то у нас з'явилися діячі, приїхали з материка і розповідають, що кримчани усі нетямущі, ідіоти, а з'явилися герої деякі, які щось хочуть змінити. При цьому вихлюплюють цю позицію в публічну площину. Цього не буде, я вам гарантую»[1].

Для захисту від федеральних силовиків С. Аксьонов запропонував створити спеціальну комісію із «забезпечення захисту прав осіб, що перебувають на державній і муніципальній службі». Її головою було призначено представника президента РФ у Кримському федеральному окрузі О. Белавенцева, до неї ввійшли, крім самого С. Аксьонова, «міністр юстиції Криму» О. Шаповалов, «голова Комітету з протидії корупції» О. Акшатін, «віце-прем'єр Криму» Л. Опанасюк. Комісія мала перевіряти обґрунтованість відкриття карних справ і проведення слідчих дій проти місцевих можновладців. Розпорядження про створення комісії з'явилося на офіційному сайті «уряду Криму» і у той же день ввечері зникло з нього через «технічний збій». А за декілька днів Слідчий комітет відкрив кримінальну справу проти керівництва «націоналізованої» компанії «Чорноморнафтогаз» і новостворена комісія жодним чином на це не відреагувала. Втім, ФСБ відпустила «міністра промисловості» А. Скринника.

Тут варто зауважити, що із правоохоронних структур місцева ФСБ комплектувалася за рахунок російських кадрів[2], інші ж – за рахунок зрадників: колишніх співробітників українських держструктур або кримських мешканців. Відповідно, саме ФСБ стала основним інструментом тиску на місцеву правлячу еліту. За повідомленнями ЗМІ, для «примирення» Аксьонова і ФСБ у Крим спеціально прилітав прем'єр-міністр Д. Медведєв: «"Розбір польотів", як розповідають джерела в Радмині, закінчився не на користь Аксьонова. Останньому начебто влаштували серйозну прочуханку за створення комісії із захисту чиновників і попередили, що подібне самоуправство терплять у Москві останній раз, наразі голові Криму пригрозили оргвисновками. При цьому Аксьонову натякнули, що усі подвиги під час подій кримської весни йому не допоможуть, якщо скандал між силовиками-федералами та кримським урядом продовжить набирати обертів»[3].

Однак на цьому міжусобиці між Москвою і Сімферополем не закінчилися. 15 липня було розформовано Міністерство у справах Криму з офіційним поясненням, що завдання з інтеграції півострова до складу Російської Федерації виконані, його функції були передані Міністерству з економічного розвитку РФ (характерно, що у структурі російського уряду продовжують роботу міністерства у справах Північного Кавказу та Далекого Сходу). Наразі Міністерство у справах

[1] Никто не будет крымских чиновников делать крайними, – Аксёнов // Крыминформ. – 7 июля 2015. – http://www.c-inform.info/news/id/25492

[2] Покушение на Крым // Новая газета. – 24 апр. 2016. – http://www.novayagazeta.ru/inquests/72830.html

[3] Пуляев П. Медведев прилетал в Крым мирить Аксенова с силовиками // Вести. – 13 июля 2015. – http://vesti-ukr.com/krym/106973-dvorcovye-igry-pochemu-aksenov-reshil-objavit-vojnu-fsb

Криму реально навіть не запрацювало, зокрема, не стало розпорядником бюджетних коштів, тобто з бюрократичної точки зору було фіктивним. Кошти «на Крим» були розпорошені по інших російських міністерствах і відомствах. Крім того, федеральний уряд наполіг, щоб до складу органів державного управління Криму і Севастополя були введені заступники федеральних міністерств у ранзі не нижче заступників відповідних кримських міністерств (таких призначень мало бути близько 40). Був виставлений для цього і чіткий термін – 20 серпня. При цьому у «кращих» традиціях російського стилю управління Д. Медведєв доповідав у середині липня В. Путіну, що ця ініціатива узгоджена з місцевим політикумом. Тоді як насправді кримська влада саботувала призначення «варягів», посилаючись на відсутність узгоджень із Міністерством фінансів РФ. С. Аксьонов наполягав, що буде особисто проводити співбесіди з «москвичами» і тільки після цього їх будуть брати на роботу. А тим, хто обійняв посади, місцеві бюрократи всіляко «устромляли палиці в колеса».

Своєю чергою російський уряд, справедливо не довіряючи «героям кримської весни» у тому, що вони ефективно, а головне відносно чесно розпорядяться бюджетними коштами, обмежив фінансування півострова. Показовою у цьому контексті є Федеральна цільова програма «Соціально-економічний розвиток республіки Крим і м. Севастополя до 2020 р.». Це був один з гучних піар-інструментів Москви, який гарантував масштабну модернізацію півострова «після української руїни». За цією програмою загальна сума фінансування мала становити понад 700 млрд руб. Однак у червні 2015 р. асигнування на капітальне будівництво було скорочено з 115,3 до 90,4 млрд. Утім, й ці кошти не виділялися зовсім, що викликало обурення серед кримських «урядовців».

Наприкінці вересня 2015 р. було здійснено чергову спробу знайти порозуміння, почасти до цього росіян і сепаратистів спонукала економічна та транспортна блокада, організована українськими активістами. Куратор кримського напряму в російському уряді віце-прем'єр-міністр Д. Козак провів декілька нарад з місцевими «урядовцями». Офіційно було проголошено, що фінансування не йде через неготовність місцевої влади. Однак, судячи з усього, компроміси були досягнуті: на початку жовтня перші 1,9 млрд руб. надійшли на рахунки «кримського уряду». До кінця року на капітальне будівництво в цілому мало надійти 15 млрд руб., тобто менше 15 % від обіцяного. Але навіть вони не були у повній мірі використані, бо вже 9 жовтня у ході наради в Криму міністр економічного розвитку РФ О. Улюкаєв говорив про плани перенести близько 25 % робіт, запланованих до кінця 2015 р., на перший квартал 2016 р.

Наприкінці 2015 р. ця ситуація вилилася у черговий скандал. 18 грудня під час круглого столу в Москві С. Аксьонов заявив, що з передбачених федеральним бюджетом на 2015 р. в рамках Федеральної цільової програми коштів «не було перераховано жодної копійки». Відповідно, він запропонував передати «республіканській владі» повноваження витрачати бюджетні кошти без погодження з федеральними відомствами. Натомість центральний уряд доручив міністерствам економічного розвитку та фінансів оцінити шкоду від невиконання програми і запропонувати, яких кримських чиновників «призначити» винними у цьо-

му. Як результат, уже в грудні були звільнені «міністр промислової політики» А. Скринник і «міністр фінансів» В. Левандовський[1].

Аналогічно ситуація розгорталася й у сфері законодавчих ініціатив. Кримська «еліта», претендуючи на особливий статус у Російський Федерації на кшталт Чечні або Татарстану, запропонувала внести поправки у майже 50 федеральних законів з метою збільшення своїх повноважень для безконтрольного використання федеральних дотацій. У відповідь у Держдумі оголосили про розробку закону щодо особливого економічного режиму для півострова з протилежною ідеологією: Криму можуть бути надані додаткові повноваження для самостійного пошуку інвестицій (утім, в умовах міжнародних санкцій і розриву економічних зв'язків з Україною отримання необхідного обсягу коштів проблематично). Крім того, важливим сигналом стало й прийняття Держдумою закону про дозвіл колекторським компаніям стягувати з кримчан кредити, видані українськими банками до анексії, які вважалися на півострові умовно прощеннними.

Як у Криму загалом, так і в Севастополі спостерігалося посилення протистояння в політичному керівництві, однак воно йшло не по лінії Крим–Центр, а всередині сепаратистської команди. Тут наростав конфлікт між «народним мером» О. Чалим, який обіймав посаду «голови законодавчого зібрання Севастополя», та губернатором Севастополя С. Меняйлом (до грудня 2011 р. був заступником командуючого Чорноморським флотом РФ, звільнився, під час анексії був одним з організаторів «самооборони» у Севастополі). Причому спочатку посаду останнього пропонувалось обійняти саме О. Чалому, але той відмовився на користь С. Меняйла. Недолугість дій останнього стала викликати спротив місцевого політикуму вже з серпня 2014 р. Чого тільки варта ініціатива з призначення директором історико-археологічного комплексу «Херсонес» замість світської особи церковнослужителя. Для «збереження обличчя» у ситуацію змушений був втрутитися міністр культури РФ В. Мединський, який відновив світського керівника. Своєю чергою «ідейний» О. Чалий, який на відміну від слухняного функціонера С. Меняйла дозволяв собі критику влади, також викликав невдоволення у Москві: його запросили до Адміністрації Президента РФ, і заступник голови адміністрації В. Володін рекомендував йому «не ставати Навальним». Конфлікт, який був тимчасово знятий, наприкінці 2015 р. знову нагадав про себе: О. Чалий заявив, що йде у відставку з посади «голови законодавчого зібрання Севастополя» і стає «звичайним депутатом». Натомість С. Меняйло запустив піар-кампанію, що саме він є чи не найголовнішим героєм «кримської весни»: для цього був відзнятий фільм «4-та оборона Севастополя», який у примусовому порядку демонструвався викладачам севастопольських навчальних закладів.

Розв'язка у боротьбі за винятковий статус настала наприкінці липня 2016 р., коли В. Путін видав наказ щодо ліквідації «Кримського федерального округу» (був створений «під» анексію Криму у березні 2014 р.) і передачі півострова до Південного федерального округу РФ. Це означило не тільки зведення

[1] Министры финансов и промышленной политики Крыма подали в отставку // Ворота Крыма. – 29 дек. 2015. – http://jankoy.org.ua/ministry-finansov-i-promyshlennoj-politiki-kryma-podali-v-otstavku/

Криму до статусу звичайного російського регіону, а й суттєвий удар по амбіціях місцевої правлячої еліти. Зі своєї посади був усунутий й С. Меняйло – його перевели керувати Сибірським федеральним округом[1].

Провали у соціально-економічній сфері не заважали Росії взяти курс на мілітаризацію півострова. Йде робота над створенням автономного військового угруповання, з потужним ударним компонентом (формується десантно-штурмовий полк, розширюється чисельність підрозділів морської піхоти, переводяться літаки стратегічної авіації, є плани розміщення оперативно-тактичних ракетних комплексів «Іскандер-М» і «Іскандер-К» тощо). Чисельність угруповання може зрости з 24 тис. військовослужбовців у 2014 р. до 43 тис. – у 2017 р. Реалізуються заходи щодо модернізації військової інфраструктури, поповнення новими кораблями Чорноморського флоту РФ, відновлюються потужності для зберігання ядерного озброєння[2]. Звичайною справою для Криму стали регулярні військові навчання російської армії, які відбуваються також із використанням цивільної інфраструктури. Останнє призводить до паніки серед місцевого населення, яке, спостерігаючи стрімке переміщення військової техніки громадськими шляхами, боїться, що розпочалося звільнення півострова українською армією. Отже, замість уявних загроз від України, кримчани мають справи з реальним перетворенням півострова на фортецю в облозі, де повсякчас очікують на початок бойових дій. На думку ж українських військових експертів, «є підстави прогнозувати, що чергова масштабна агресія Росії проти України може мати потужну військово-морську складову, яка діятиме безпосередньо із Криму. Її сили й засоби виконуватимуть завдання щодо порушення наших морських комунікацій, знищення кораблів Військово-Морських Сил і Державної прикордонної служби України. Досить вірогідною є можливість проведення Росією морської десантної операції за спільної участі в ній сил її Чорноморського флоту, з'єднань сухопутних військ, повітряно-десантних і десантно-штурмових частин, а також ударної авіації. Об'єктами ударів можуть стати міста Маріуполь, Бердянськ, Генічеськ, Херсон, Одеса, Ізмаїл та інші приморські об'єкти, передусім морські порти. У багатьох випадках успіх морської десантної операції залежатиме від скоординованих за часом дій у цих містах і на об'єктах сепаратистських сил і диверсійно-розвідувальних груп, підготовлених і забезпечених спецслужбами Росії» (при цьому експерти визнають, що Україна має обмежені військово-морські сили для протидії цьому сценарію)[3].

У той же час можна констатувати, що після березня 2014 р. у офіційного Києва так і не з'явилося чіткої стратегії на кримському напрямі. Лише частково це можна пояснити тим, що можновладці були зайняті організацією стримування збройної агресії Росії на сході (власне, дестабілізація на Донбасі була, поміж іншого, засобом відвернути увагу від анексії Криму) в умовах економічного

[1] Сергей Меняйло «не знал» о своем назначении полпредом СФО// РБК. – 28 июля 2016. – http://www.rbc.ru/rbcfreenews/5799dcc39a79477910b6924d?from=newsfeedhttp://www.rbc.ru/rbcfreenews/5799dcc39a79477910b6924d?from=newsfeed

[2] Докладніше про військово-технічну активність Росії у Криму див.: Донбас і Крим: ціна повернення. – К.: НІСД, 2015. – С. 65–69.

[3] Там само. – С.70–71.

спаду та постреволюційної внутрішньополітичної боротьби. Пасивність Києва на той час була обумовлена також недостатнім рівнем розуміння процесів державотворення новим політичним класом. Так, нагальним завданням на той час було збереження української кримської державності – на противагу окупаційному урядові треба було формувати легітимний уряд АРК в екзилі (для цього можна було використовувати й досвід українських урядів у вигнанні чи досвід центральноєвропейських держав, окупованих нацистською Німеччиною). Ще однією цеглиною під час інституційного вибудовування протидії агресії Росії могли б стати народні депутати України, обрані від кримських округів. За наявності політичної волі слід було прийняти законодавчі акти про особливості формування органів державної влади АРК, які б давали змогу переселенцям з Криму та українським громадянам, що залишилися на півострові, брати участь в обранні нового представницького органу (наприклад, за рахунок введення інституту виборщиків) тощо. Тим більше що в міжнародній спільноті вже напрацьовані підходи для подібних тимчасово окупованих територій, зокрема в Хорватії[1].

Частина кримчан, що виїхали на знак протесту проти окупації до континентальної України, повернулася на півострів, не отримавши гідної підтримки з боку влади. Особливе розчарування бездіяльністю центральної влади спостерігалось серед кримськотатарської спільноти: саме вона від початку окупації Криму зайняла послідовну проукраїнську позицію, за що стала об'єктом пресингу та переслідування з боку російських спецслужб. Відразу після анексії перед керівництвом кримських татар постало питання, як зберегти свою спільноту в умовах російської окупації. Меджліс як офіційний представник кримськотатарського народу продовжив проукраїнську лінію, тоді як до нового «кримського уряду» у квітні були направлені Л. Іслямов (він був громадянином РФ, в Росії займався бізнесом, одночасно мав бізнес в Криму і володів телекомпанією ATR) та З. Смірнов (до цього тривалий час працював у мерії Ялти). Л. Іслямов так описує своє перебування на посаді заступника голови кримського уряду: «Я з перших днів зрозумів, що все це була імітація вирішення кримського питання, і вони з самого початку хотіли нас депортувати. На одній з нарад я загарячкував і сказав: "Ви що, нас депортувати хочете?" Після цього наради відразу припинили, і я зрозумів, що вгадав. Вони почали розповідати мені, кримському татарину, що греки та вірмени – корінний народ Криму і скоро їх привезуть. Після цієї наради я замислився. Там я мав би приймати рішення не тільки за себе, а й за весь народ... Але в якійсь-то момент дійшло до того, що нам заборонили відзначати 18 травня. І нам довелося зайняти більш жорстку позицію. Я більше не міг терпіти. Мені ще увесь час закидали, що у нас на ATR відсутня цензура – що ми не вивішуємо російський прапор у себе. Ці люди хотіли отримати все й відразу – за першим клацанням. Ми сварилися кожен день. Наближалися травневі свята. Нам запропонували поїхати до Путіна. Ми відповідали, що полетимо, але тільки у складі "Іслямов, Чубаров і муфтій" і у

[1] Див., напр., Головко В. Хорватський досвід: міцність духу сильніша за міцність зброї // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – №15. – 14 квіт. 2016. – С. 2–3.

тому випадку, якщо на порядку денному буде питання щодо проведення мітингу і більше нічого»[1]. Зустріч з В. Путіним не відбулася, а масові акції до 70-ї річниці депортації кримськотатарського народу були заборонені (окупаційна влада боялася, що вони можуть консолідувати антиросійські сили на півострові). Після цього Меджліс виступив з відозвою про невизнання російської влади у Криму. Наприкінці травня Л. Ислямов був звільнений і врешті-решт виїхав з Криму (у його «Джаст банку» була відкликана ліцензія, телекомпанія ATR припинила мовлення у березні 2015 р., оскільки не пройшла реєстрацію в Роскомнагляді[2], незважаючи на те, що чотири рази подавала відповідні документи; припинили свою діяльність й інші компанії Л. Ислямова). Р. Чубарову і М. Джемілєву був заборонений в'їзд до Криму. Натомість З. Смірнов продовжив працювати в окупаційному уряді.

В умовах недостатньої уваги української центральної влади до кримського питання, цю прогалину заповнюють дії активістів. Л. Ислямов так описує свої враження від дій української влади: «Впродовж двох місяців після приїзду до Києва, я зрозумів, що нікому ми не потрібні там. Нас були готові жаліти, чмокати, втішати, але допомагати – ні... Україна думає практично так само, як і окупант: "Ось вам видовище, хліб – живіть як усі. Але що у вас там, 18 травня (день пам'яті жертв депортації)? Запаліть пару свічок, помоліться там..." Крим забрали не у татар. Крим забрали в українців. Україна не змогла захистити кримських татар, кримськотатарський неозброєний народ»[3].

Частково наслідком бездіяльності Києва на кримському напрямі стала громадська блокада півострова. У вересні 2015 р. активісти розпочали блокувати проїзд до півострова вантажівок з продовольством. Це питання було винесене на порядок денний Кабінету Міністрів, який прийняв рішення про запровадження обмежень щодо поставок українських товарів на окуповану територію. Ще більшого резонансу набула ініціатива про енергетичну блокаду Криму (координаційний штаб Громадської блокади Криму очолив Л. Ислямов): у листопаді 2015 р. були підірвані електроопори і через те припинилося постачання електроенергії на півострів. Це перетворилося на суттєву проблему для окупаційної влади: технологічно власна електрогенерація Криму забезпечує до 40 % потреб півострова. Відповідно, були зупинені виробництва, в багатоповерхових будинках припинилася подача тепла, світло вмикалося по декілька годин на добу. В окремі періоди виникав дефіцит з продовольством і бензином. У Керчі взагалі тиждень була повністю вимкнена електроенергія, за винятком військових частин та органів влади. Виявилося, що за майже два роки після анексії для модернізації енергетичної інфраструктури нічого не було зроблено. Нагальним порядком Керченською протокою був прокладений електрокабель і 2 грудня за присутності В. Путіна був урочисто відкритий «енергоміст». Од-

[1] Мусаєва-Боровик С., Крючкова С. Легенда про море. Один день на кордоні з Кримом // Укр. правда. – 26.02.2016. – http://www.pravda.com.ua/articles/2016/02/26/7100363/

[2] Її місце намагається посісти прокремлівський телеканал «Міллет», який має намір впливати на кримськотатарське населення в інтересах окупаційної влади. Див.: Донбас і Крим: ціна повернення. – К.: НІСД, 2015. – С.245.

[3] Мусаєва-Боровик С., Крючкова С. Легенда про море... – Цит. джерело.

нак де-факто це лише дещо виправило ситуацію у східній частині півострова: «енергомостом» подавалося 100 МВт за пікової потреби півострова 1300 МВт. Під час відкриття лунали обіцянки, що потужність поступово збільшуватиметься і навесні 2016 р. досягне 800 МВт (за повідомленням міністра енергетики РФ О. Новака у квітні 2016 р. ввели в експлуатацію третю гілку енергомоста[1]). З урахуванням потужностей кримської генерації це могло забезпечити енергетичну автономію Криму. В той же час існує дефіцит електроенергії на півдні Росії – його можна вирішити лише за рахунок будівництва четвертого блоку на Ростовській АЕС (а це перспектива декількох років). Щодо стабільної роботи кримських ТЕЦ, то необхідно будівництво газопроводу, проект якого вже розроблений, але «Газпром» не переходить до фази його реалізації, не бажаючи потрапити під західні санкції.

На початку 2016 р. українська влада активізувалася на кримському напрямі. На січневій прес-конференції П. Порошенко знову заявив, що Україна буде добиватися повернення АРК до свого складу і для цього залучить міжнародну спільноту. На його думку, найадекватнішим для цього є формат «Женева плюс» (Україна, ЄС, Росія, США) – за участі партнерів з Європейського союзу і, можливо, країн – підписантів Будапештського меморандуму. Це питання порушувала українська делегація у ході зустрічей у Давосі з політичними та бізнесовими світовими лідерами.

А поки що державними пріоритетами декларуються – підтримка вимушених мігрантів з Криму, подача судових позовів до міжнародних судів проти дій Росії та її місцевих колаборантів, формування на суміжних з окупованим півостровом територіях додаткової інфраструктури органів державної влади для полегшення взаємодії з українськими громадянами, що залишаються в Криму, тощо. У січні 2016 р. був виданий указ президента, який вдосконалював роботу Представництва Президента України в АРК (після окупації воно було переміщене у м. Херсон). Зокрема, в структурі Представництва було сформовано Службу з питань реінтеграції та деокупації АРК[2]. Офіційний погляд на стратегію повернення Криму уточнив голова МЗС України П. Клімкін наприкінці лютого 2016 р. Стратегія має дві складові – політико-дипломатичну та інформаційну. Перша спрямована на вирішення трьох завдань: забезпечення міжнародної солідарності з Україною, невизнання анексії Криму та продовження санкцій. Друга базується на такому: «Мешканці Криму знаходяться під шаленою пропагандою, ми повинні їм показати нашим прикладом, що їх майбутнє – в європейській демократичній Україні, а не в Криму під російською тимчасовою окупацією, де вони можуть йти тільки в нікуди»[3].

---

[1] Путін обіцяє четверту нитку енергомосту до Криму на початку травня // Крим. Реалії. – 30 квіт. 2016. – http://ua.krymr.com/content/news/27708393.html

[2] Президент доручив Представництву в АРК активніше сприяти дотриманню прав і свобод громадян в Криму та переселенців, – Указ // Сайт Президента України. – 20 січня 2016. – http://www.president.gov.ua/news/prezident-doruchiv-predstavnictvu-v-ark-aktivnishe-spriyati-36633

[3] Климкин: стратегия возвращения Крыма есть, она состоит из двух направлений // Інтерфакс-Україна. – 25 лют. 2016. – http://interfax.com.ua/news/general/327486.html

У той же час малоймовірно, що політико-дипломатичні та інформаційно-просвітницькі методи повернення Криму відповідають очікуванням активної частини українського суспільства, особливо кримськотатарської громади. Так, Координаційний штаб Громадської блокади Криму сформував добровольчий батальйон імені Номана Челебіджихана (штатна чисельність 560 осіб). У лютому 2016 р. Л. Іслямов розповідав, що набрано вже 300 добровольців (цьому сприяла й російська кампанія щодо призову на військову службу молодих кримчан, у тому числі кримських татар, які не хочуть служити окупаційній владі). Щодо майбутнього, то передбачається розширити штат до 1000 осіб, щоб створити кримськотатарську армію, яка могла б сприяти поверненню півострова. І це лише один з елементів більш широкої політичної програми, яку пропонує радикальне крило кримськотатарської громади: надати кримським татарам статус корінного народу Криму; прийняти конституційне рішення про створення кримськотатарської автономії (республіки) у складі України; створити де-юре кримський уряд, до якого ввійшли б найавторитетніші представники кримськотатарського народу; на частині території Херсонської області утворити вільну економічну зону (поміж іншого, в ній могли би селитися депортовані з Криму татари) тощо[1]. Як розповів один із лідерів кримськотатарського народу Р. Чубаров у квітні 2016 р., Президенту України та Міністерству внутрішніх справ була подана концепція функціонування батальйону «Крим», який пропонується створити з мешканців півострова. Він не буде мати мононаціональний або монорелігійний характер (у складі батальйону передбачені місця для капелана та мули, а також створення умов для вірян, зокрема забезпечуватиметься відповідна їжа): «Я як політик виходжу також з того, що в момент деокупації Криму цей підрозділ буде незамінний для забезпечення громадського порядку в Криму в перші місяці його звільнення, охорони громадських будівель та органів влади, які будуть відновлені, інших стратегічних об'єктів. Це будуть кримські люди, вони добре знають Крим, вони ніколи не дозволять, щоб відбулися якісь ексцеси. Ми продовжуємо консультації з президентом, я дуже сподіваюсь, що в найближчий час такий батальйон буде створений. Він необхідний ще й тому, що частина молоді, особливо кримські татари, не бажаючи служити у російській армії, виїжджають з тимчасово окупованого Криму на материкову частину. І створення такого батальйону було б для них виходом, адже вони хочуть служити, але не в російській армії»[2].

Крім батальйону «Крим», створено ще одну організацію, яка має ознаки парамілітарності, – «Аскер». Вона зареєстрована у Херсонській області й спрямована на допомогу державним прикордонним і митним підрозділам, її активісти чергують на трьох контрольно-пропускних пунктах (Чонгар, Каланчак, Чаплинка). В їхнє завдання входить, поміж іншого, запобігання конфліктам або здирництву з тих, хто пересікає адміністративний кордон з АРК. У той же час М. Джемілєв зазначив: «Основним завданням цього батальйону, звісно, не

[1] Мусаєва-Боровик С., Крючкова С. Легенда про море... – Цит. джерело.

[2] Батальон «Крым» будет незаменим в момент освобождения полуострова, – Рефат Чубаров // Апостроф. – 24 апр. 2016. – http://apostrophe.com.ua/article/politics/2016-04-24/batalon-kryim-budet-nezamenim-v-moment-osvobojdeniya-poluostrova---refat-chubarov/4560

буде збройний опір... Вони, по-перше, охоронятимуть кордон, посилюватимуть українську присутність у Херсонському регіоні. Але не виключається, що якщо там (у Криму. – *Авт.*) почнуться якісь криваві речі, чищення етнічні, то цей батальйон, мабуть, буде приходити на допомогу своїм співвітчизникам, чого б це їм (бійцям. – *Авт.*) не коштувало. Тому вони називають себе "батальйоном смертників"»[1].

У відповідь на економічну блокаду півострова та з огляду на інтенсивну міжнародну активність лідерів кримськотатарського народу Росія запустила проти них пропагандистську та репресивну машину. Зокрема, була організована інформаційна кампанія проти М. Джемілєва та Р. Чубарова про те, що вони є агентами турецьких спецслужб. Одночасно була розпочата процедура визнання Меджлісу екстремістською організацією: 13 квітня псевдопрокурор Криму Н. Поклонська прийняла рішення про призупинення його діяльності[2]. Крім того, російська влада намагається промотувати діяльність альтернативної Меджлісу організації «Къырым», створеної у жовтні 2014 р. Р. Ільясовим, колишнім членом Меджлісу, який став співпрацювати з окупаційною владою (призначений віце-прем'єром парламенту Криму). Спочатку Р. Ільясов заявляв, що «Къырым» не створюється як альтернатива Меджлісу[3]. Але в липні 2015 р. була спроба помпезно провести конференцію «Къырым», на якій начебто очікувалася участь 200 членів Курултаю (з 248 обраних у 2013 р.), і тим самим дістати легітимне право представляти кримськотатарський народ. Але ця спроба провалилася, оскільки у заході узяли участь лише до двадцяти членів Курултаю[4]. Кремль, розгортаючи репресії проти керівників Меджлісу, і надалі робить ставку на підтримку організації «Къырым». Р. Чубаров зазначав: «В радянські часи влада також використовувала багато методів, щоб домогтися прихильності кримських татар чи, навпаки, ошукати їх, залякати, змусити схилити голову. Ми вже проходили через ці етапи, можливо, не в таких брутальних формах, як зараз. Але єдине, чого, можливо, зможе домогтися проросійська влада, – не буде відкритих виступів супроти своїх колаборантів і супроти самої окупаційної влади. Але точно не буде поклоніння, не буде покірності, цього вони не зможуть домогтися». І далі: «Час випробувань згуртував кримських татар не менше, а можливо, й більше, ніж тоді, коли вони були значно вільнішими. І згуртувалися вони навколо Меджлісу, тому у Ремзи Ільясова та інших немає жодних шансів. Єдине, що вони можуть зробити – це видавати мовчання людей за їх лояльність»[5].

---

[1] Джемілєв: збройний опір – не мета національного батальйону на адмінкордоні з Кримом // Крим. Реалії. – 29 квіт. 2016. – http://ua.krymr.com/content/news/27658173.html

[2] Поклонська призупинила діяльність Меджлісу в Криму // Укр. правда. – 13 квіт. 2016. – http://www.pravda.com.ua/news/2016/04/13/7105403/

[3] Провластные крымские татары создают общественное движение «Къырым» // Крым. Реалии.– 20 окт. 2014. – http://ru.krymr.com/content/article/26646156.html

[4] Повідомлення на сторінці Facebook Р. Чубарова. – 26 лип. 2015. – https://www.facebook.com/dogrujol/posts/819407684821054?pnref=story

[5] Батальон «Крым» будет незаменим в момент освобождения полуострова, – Рефат Чубаров. – Цит. джерело.

Варто зазначити, що, попри репресії з боку Росії, кримськотатарські лідери займають досить зважену позицію і роблять ставку на ненасильницький спротив. Зокрема, М. Джемілєв уважає: «Якщо почнуться якісь дії з боку кримських татар типу збройного опору, а окупанти якраз провокують кримських татар на це, щоб потім, так само як і в Чечні, знищувати наших людей, то це буде, по суті, загибель нашого народу... єдиний наш інструмент – це неприйняття окупантів і збір інформації, доведення до відома світової спільноти»[1]. Подібну позицію поділяє й Р. Чубаров: «Я належу до тих людей, які виключають звільнення Криму за допомогою воєнних дій. Це має бути поєднання декількох, але дуже суттєвих чинників – політичного, економічного, дипломатичного і військового теж. Але винятково військовий сценарій звільнення Криму неможливий. Він би приніс багато нещастя тим, хто там живе, тому що поведінка російських військ на цих територіях по відношенню до людей, які для них не мають цінності, буде жахливою. Якщо вони на своїй території, на Кавказі, цілі села зводили з лиця землі, то я можу тільки уявити, що вони можуть учинити у такому разі в Криму»[2].

Нинішній стан кримського питання показує, що зберігається ситуація останніх років: активність громадськості йде попереду планів формальних очільників, ламаючи політичні домовленості та компроміси й одночасно відкриваючи нові перспективи. Владі слід розробити стратегію повернення Криму, узгоджену як із центральними органами, так і з представниками зацікавлених громадських об'єднань, які представлять кримськотатарську, українську, російську та інші етнічні спільноти. В стратегії мають бути визначені основні сценарії дій України на цьому напрямі, включаючи всі методи – від дипломатичних і до воєнних (з реальною оцінкою можливостей держави та часової перспективи, адже повернення Криму – це справа не одного року). Крім того, має бути визначена модель того, яким чином буде жити півострів після його звільнення. Якщо держава не займе активну позицію у цьому питанні, то мова вже буде йти не так про повернення Криму, як про ризики дестабілізації в цілому в країні.

[1] Джемілєв: збройний опір – не мета національного батальйону на адмінкордоні з Кримом. – Цит. джерело.

[2] Батальон «Крым» будет незаменим в момент освобождения полуострова, – Рефат Чубаров. – Цит. джерело.

7.2. Конфлікт на Донбасі

Захопивши Крим, Москва ще більше ускладнила виконання завдання, яке сама собі поставила, – не допустити євроінтеграції України і повернути її у русло своїх євразійських проектів. Злий жарт з російським політичним керівництвом тут зіграла самовпевненість щодо впливовості технології «русского мира» на населення Південної та Східної України, і ця самовпевненість усіляко підтримувалася підлеглими. Технологія «русского мира» почала активно розкручуватися офіційною пропагандою всередині Росії з 2007 р. як один із інструментів полегшення операції «тандем» – псевдодемократичної передачі влади В. Путіним Д. Медведєву. Граючи на імперських почуттях російських громадян, кремлівська верхівка забезпечувала збереження В. Путіна при владі як прем'єр-міністра.

Новий поштовх до використання технології «русского мира» дала російсько-грузинська війна 2008 р., яка показала, що груба військова сила, застосована Росією, призвела до погіршення її міжнародної репутації, навіть серед населення пострадянських держав, що вже казати про «далеке зарубіжжя». Тому вже за місяць після війни було створене «Федеральне агентство у справах Співдружності незалежних держав, співвітчизників, що мешкають закордоном, і з міжнародного гуманітарного співробітництва», більш відоме як *«Россотрудничество»*. Однак за чотири роки імідж Росії та його керівництва не покращився, і вже в липні 2012 р. В. Путін під час зустрічі послів і постійних представників РФ із розпачем визнавав: «Поки треба визнати, що образ Росії закордоном формується не нами. Тому він часто викривлений і не відображає ані реальну ситуацію в нашій країні, ані її внесок в світову цивілізацію, в науку і культуру. Та й позиція нашої країни в міжнародних справах часто висвітлюється якось однобічно»[1]. Тому він ухвалив рішення щодо зміни керівництва *«Россотрудничества»*, посиливши його фаховим дипломатом К. Косачевим, який на той час обіймав посаду голови Комітету Державної думи з міжнародних справ. Одночасно Держдума звернулася до В. Путіна з вимогою (!) надати *«Россотрудничеству»* додатково 8 млрд руб. на 2013–2015 рр. Одна з ключових статей витрат цих грошей – пропаганда переваг євразійської інтеграції. Показово, що майже 1 млрд руб. мав бути витрачений саме на Україну. Перший заступник голови Комітету Держдуми у справах СНД і зі зв'язків із співвітчизниками Д. Саблін тоді так коментував цю цифру: «І навіть якщо ми вкладемо в пропаганду цього (переваг євразійської інтеграції. – *Авт.*) 30 млрд рублів, нам повернеться за декілька років значно більше, таким же чином як і Україні. Головне їх (українців. – *Авт.*) у цьому переконати»[2].

---

[1] Совещание послов и постоянных представителей России // Сайт Президента РФ. – 9.07.2012. – http://kremlin.ru/events/president/news/15902

[2] Щедрая рука Москвы // Взгляд. – 19.06.2012. – http://www.vz.ru/politics/2012/6/19/584395.html

Отримавши додаткове фінансування, нове керівництво *«Россотрудничества»* розгорнуло бурхливу діяльність в Україні. У звітах для Москви надавалася бравурна інформація про сотні українських організацій, які підтримують ідеї «русского мира» і представляють сотні тисяч українських громадян. Здавалося б, легкість, з якою був анексований Крим у лютому–березні 2014 р., слугувала достатнім підтвердженням цього. Однак у березні, коли одночасно з подіями в Криму Росія намагалася дестабілізувати ситуацію у східних і південних областях України, для Москви пролунав перший дзвіночок розчарування: забезпечити належне «народне волевиявлення» не вдалося.

Проросійські маргінальні організації наприкінці лютого 2014 р. організовували вуличні акції з вимогами вступу до Митного союзу та з критикою нової революційної влади у Києві. Втім, вони не користувалися популярністю і зазвичай збирали не більше кількох сотень учасників (відомо лише про декілька мітингів, учасниками яких стали понад тисячу осіб). Були й спроби захопити органи державної влади, однак у цілому українським правоохоронцям вдавалося утримувати ситуацію під контролем. Частина провокаторів була заарештована. Зовнішньо ситуація не виглядала критичною і була схожою на події січня 2005 р. (після програшу В. Януковича у додатковому, третьому турі президентських виборів): тоді збиралися невеликі мітинги, лунали заклики до федералізації, ходили чутки, що Росія може ввести війська[1]. Однак протести зійшли нанівець, бо не мали зовнішньої підтримки, а суспільні стереотипи та міфи не знаходили підтвердження в реальності.

Важливим інструментом для стабілізації ситуації в регіонах став курс революційної української влади на пошук порозуміння з місцевими елітами та великим бізнесом. Уже 2 березня головою Дніпропетровської ОДА був призначений І. Коломойський, а Донецької ОДА – С. Тарута. Останній розповідав, що саме І. Коломойський був автором ідеї використання великих бізнесменів у держуправлінні в умовах кризи, хоча далі вдавав, що його запросили, а він «погодився». Первісно пропонувалася така конфігурація: О. Ярославський мав очолити Харківську область, Р. Ахметов – Донецьку, В. Пінчук – Запорізьку, С. Тарута – Луганську, В. Новінському було запропоновано представляти нову владу в Криму тощо. Всі олігархи відмовилися від пропозиції, включаючи С. Таруту. Консультації та вмовляння йшли декілька днів. С. Тарута згадує перемовини з О. Турчиновим й А. Яценюком, а також дзвінки від Р. Ахметова: «Потім дзвонить Рінат: “Я тебе прошу, йди, треба рятувати область, ти ж кризовий

[1] Досить цікавою є добірка думок пересічних мешканців м. Антрацит (Луганська область), яку зробили журналісти «Української правди» наприкінці грудня 2004 року. Серед думок були: «Надо вооружаться и идти на Киев. Ринат, если захочет, вагон автоматов подгонит»; «Участковый милиционер: Шахтёров не нагнуть. 27 декабря Донбасс пойдёт на Киев»; «Москва введёт войска. Там уже подготовлено общественное мнение. Во всех российских online-форумах призывы душить оранжевых в Хохляндии»; «Если Ющенко победит, будет референдум, я вам точно говорю. И будет федерация» тощо. Див. Могильник К., Каратаев Д. В Донбассе говорят // Укр. правда. – 31 січ. 2005. – http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/31/3006623/

керівник. Потрібно буде нам ці проблеми вирішити, я тобі буду допомагати”»[1]. Щодо позиції Р. Ахметова та навколо нього, тогочасну ситуацію слушно описував тижневик «Дзеркало тижня» (на початку березня 2014 р.): «Під килимом боротьба за Донецьк багато в чому перетворилася на боротьбу за Ріната Ахметова. Захід не включив його до списку уражених у правах. Юлія Тимошенко не менше ніж п’ять разів телефонувала хазяїнові Донбасу. З іншого боку, на Ахметова тиснули Москва і Янукович. Зрозуміло, не обійшлося й без звіряння позицій з тими, хто встановлював правила гри в Донбасі в першій половині й середині 1990-х, – бандити нікуди не поділися. Знову ж таки, з одного боку, Ахметов відмовився очолити, за прикладом Коломойського, Донецьку обладміністрацію. Він поступився цим місцем Таруті, котрий, до речі, не має гріхів, які мусив би замолювати перед новою владою. З іншого – Ахметов пообіцяв підставити плече антикризовому губернаторові і, судячи з останніх подій, дотримується обіцяного»[2]. Події наступних днів, які відбувалися в епіцентрі протистояння у Донецьку, підтвердили це.

Ескалація у Донецьку розпочалася з масової акції проросійських симпатиків 1 березня 2014 р. На ній були підняті російські прапори, проголошено невизнання зміни влади в Києві, донеччан закликали приєднуватися до «Народного ополчення Донбасу», а також пролунали заклики до Росії ввести війська. «Народним губернатором» був обраний П. Губарєв (пік його попередньої політичної кар’єри – у 2006–2007 рр. був головою фракції Блоку Н. Вітренко у Донецькій міськраді). Під тиском мітингувальників міська рада прийняла відповідну політичну заяву (невдовзі була оскаржена правоохоронними органами). У той же день біля будівлі Донецької ОДА був організований мітинг на підтримку єдності України. Цей захід проводився за «традиційним» зразком: більшість учасників становили невмотивовані бюджетники. Проросійські симпатики їх відтіснили і повісили російські прапори на флагштоках біля будівлі ОДА, але захопити її одразу не вдалося. Це відбулося 3 березня. Призначення головою держадміністрації С. Тарути було негативно сприйнято сепаратистами – лунали гасла, що «народ не підкориться олігархам».

5 березня лад в адміністративних будівлях намагалися навести співробітники МВС без застосування сили, зокрема ОДА двічі переходила з рук в руки. Натомість 6 березня СБУ заарештувала П. Губарєва та з десяток його поплічників, після чого ситуація в місті дещо стабілізувалася. Півтора року потому С. Тарута згадував: «Якщо повернутися у березень–квітень 2014 року, то ми не розуміли після Криму, що буде реально військовий конфлікт. Ми розмірковували, що досить переконати цю масу в Донецьку і все заспокоїться. У мене у самого була відразу же природна реакція: “Рінат, а ну давай, вплинь”. Він чесно сказав: “Я був тут авторитетним для багатьох 15 років тому. Тоді,

[1] Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію // Укр. правда. – 26 листоп. 2015. – http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/

[2] Шибалов Є. Битва за Донбас // Дзеркало тижня. – 6 берез. 2014. – http://gazeta.dt.ua/internal/bitva-za-donbas-_.html

коли я заходив у ресторан, усі піднімалися і дивилися на мене. І сідали тільки тоді, коли я сідав. А коли я зараз захожу в ресторан, всі сидять: "Гей, привіт, Рінат". У мене вболівальники, фанати, багато шанованих людей, але частина того світу, у який міг зараз прийти, він вже давно самостійний"»[1].

За сценарієм, подібним до донецького, розгорталися події в Луганську та Харкові: 1 березня – мітинг і штурми будівель обласних держадміністрацій, підняття російських прапорів, заклики вступати до «Луганської гвардії» та харківського «Оплоту». Однак після затримання самопроголошеного «губернатора Луганщини» О. Харитонова та екс-голови Харківської ОДА М. Добкіна ситуація дещо стабілізувалася.

16 березня, в один день з нелегітимним «референдумом» у Криму, у восьми областях сходу та півдня України мала пройти операція «Русская весна». Як повідомляв секретар РНБОУ А. Парубій, «Планувався о 12:00 збір так званих "мітингів", проголошення так званих "народних губернаторів", захоплення обласних адміністрацій. Але вже на 21 число вони планували так званий "хресний хід" мирним походом на Київ. І станом на сьогодні ми можемо говорити, що цей їх план не був здійснений і був провалений»[2]. Постфактум можна стверджувати, що березневі акції 2014 р. (на початку квітня 2014 р. в. о. першого віце-прем'єра В. Ярема повідомив, що від кінця лютого в Україні було проведено 320 сепаратистських акцій, у яких взяли участь 242 тис. осіб[3]), влаштовані проросійськими організаціями, мали на меті відволікти увагу української влади від більш актуальної мети – окупації Криму. Після проведення кримського «референдуму» мітинги, які відбувались у південних і східних областях України наприкінці березня, втратили свою масовість та агресивність. Однак саме після формального завершення анексії півострова Росія повернулася до первинної мети – не дати Україні продовжити свій рух до Європи. Для цього треба було зробити своєрідний зовнішньополітичний запобіжник – великий регіон мав заявити про незгоду із прозахідним курсом, набути особливого статусу в політичний системі держави і мати право накладати вето у разі, якщо країна наблизилась би до вступу в НАТО чи навіть ЄС. Власне, у той чи той спосіб ця схема була апробована у Молдові, відкинувши її на шляху до Європи на десятиліття.

6 квітня у східних областях України почалася нова хвиля вуличних акцій і захоплень адміністративних будівель: цього разу в них взяли участь не лише місцеві проросійські агенти впливу та політичні маргінали (включаючи тих, хто організовував антиукраїнські заходи у Криму), а й російські громадяни, у тому числі співробітники російських спецслужб.

---

[1] Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію // Укр. правда. – 26 листоп. 2015. – http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/

[2] Парубий заявил о срыве широкомасштабной операции российских сепаратистов по вторжению в Украину // Дзеркало тижня. – 16 берез. 2014. – http://zn.ua/UKRAINE/parubiy-zayavil-o-sryve-shirokomasshtabnoy-operacii-rossiyskih-separatistov-po-vtorzheniyu-v-ukrainu-141245_.html

[3] Янукович оплачивает сепаратистские акции, – Ярема // Левый берег. – 4 апр. 2014. – http://lb.ua/news/2014/04/04/261939_yanukovich_oplachivaet_separatistskie.html

Одночасно із захопленням адміністративних будівель було проголошено створення Донецької, Луганської, Харківської «народних республік», планувалося це зробити також у Дніпропетровській, Одеській та інших областях. Усе це відбулося за кримським сценарієм, лише за одним винятком: у захопленні органів державної влади не брали участь «зелені чоловічки» – військові підрозділи збройних сил РФ. Кінцева мета, як це було заявлено російськими можновладцями, полягала у федералізації України, що мала б загальмувати або навіть зупинити європейську та євроатлантичну інтеграцію нашої країни.

Найважче «русскому миру» було протидіяти у прикордонних з Росією областях, де місцеві еліти, що були глибоко інтегровані до політичного режиму В. Януковича, коливалися.

У Харкові з кінця березня 2014 р. ширилося протистояння, спостерігалися численні сутички між проросійськими і проукраїнськими активістами. 6 квітня була захоплена будівля ОДА, також здійснена спроба захопити Харківську телевежу. Місцеві правоохоронці намагалися не допустити великого кровопролиття, але їхні симпатії були на боці проросійських активістів. Зокрема, після прориву міліцейського кордону і захоплення ОДА частина силовиків аплодувала сепаратистам[1]. Місцева влада, яка бачила, що ситуація вийшла із-під контролю, дистанціювалася від подій і зайняла вичікувальну позицію. 7 квітня «альтернативні депутати облради» у вестибюлі облради (до залу їх не пустили) проголосили «Харківську народну республіку», звернулися до В. Януковича з проханням легітимізувати їхню владу та закликали Росію допомогти у проведенні референдуму щодо незалежності. Ввечері в. о. міністра внутрішніх справ А. Аваков, який перебував у Харкові, оголосив антитерористичну операцію і до ранку бійці підрозділу «Ягуар», що базувався у Вінниці, звільнили будівлю ОДА і заарештували до 70 сепаратистів. Після цього сепаратизм у Харкові дещо ущух, хоча до кінця квітня відбувалися проросійські мітинги, які переростали у спорадичні зіткнення з проукраїнськими активістами. Можливо, це збіг обставин, але після замаху на мера Харкова Г. Кернеса (28 квітня, лікарям ледве вдалося врятувати йому життя) вулична проросійська активність майже припинилася.

У Луганську і Донецьку сепаратисти застосували іншу тактику – їхньою основною метою стало захоплення будівель правоохоронних органів, а також здобуття зброї. Після цього Росія отримала нагоду переправляти зброю через кордон, а сепаратисти видавали її за «захоплену» в місцевих силовиків. Слід зазначити, що останні були деморалізовані й налаштовані проти «майданного уряду», симпатизуючи проросійським силам. Ватажки луганських сепаратистів так описували поведінку голови Луганського обласного управління СБУ О. Петрулевича (призначений 10 березня, а 14 квітня звільнений з посади): «Нам цей генерал, тобто начальник СБУ, дозволивши взяти цю зброю, видав бронежилети та все інше. Дуже хорошою людиною виявився він, дуже добре тримався. Надвечір ми його відпустили додому... З огляду на його дії ми переконалися в тому, що він на стороні народу»[2]. Своєю чергою О. Петрулевич звертає увагу,

[1] У Харкові сепаратисти зайняли ОДА. Міліція не заважала // Укр. правда. – 6 квіт. 2014. – http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/6/7021542/

[2] Торба В. Я – свідок. Записки з окупованого Луганська. – К., 2015. – С. 170.

що штурм СБУ виявився таким вдалим для сепаратистів через дії місцевої міліції, яка відрядила на захист будівлі від кількатисячного натовпу «донських козаків», афганців та інших підготовлених осіб лише 70 деморалізованих правоохоронців: «Якщо називати речі своїми іменами, то практично уся луганська міліція, аж до дільничного, стояла на київському Майдані разом з "Беркутом" і внутрішніми військами. Коли Янукович утік, на силовиків і правоохоронців порушили карні справи. Більшість луганських міліціонерів повернулася додому з образою, надломленою психікою, плюс карна справа кожному погрожувала, а тут довелося Луганське управління СБУ захищати. Ось вони і думали: "А зараз мене не посадять, якщо я і цей натовп розганяти почну?"»[1]. Крім того, він припускає, що через «злив» інформації закінчилася невдачею операція луганської СБУ із затримання ватажка сепаратистів В. Болотова.

Подібна ситуація спостерігалася й у Донецьку. Тут будівлі СБУ, ОДА й облради були захоплені сепаратистами навіть з меншими зусиллями, ніж у Луганську. Як згадував радник голови Донецької ОДА К. Батозський: «Із 18 тис. донецьких міліціонерів більшість пройшла через Майдан і повернулась деморалізованою – дуже боялися, що їх покарають, і йшли на поводу пропагандистів і рекрутерів...»[2]. 7 квітня був створений «Народный совет» і проголошено так звану «Донецкую народную республику» («ДНР»), а на 11 травня заявлено проведення референдуму про «самовизначення». Головою «тимчасового уряду» став Д. Пушилін (пік його політичної кар'єри – балотування від партії «МММ» на довиборах у Верховну Раду по одному з мажоритарних округів Київщини).

Де-факто «влада» сепаратистів поширювалася лише на будівлю Донецької ОДА. Губернатор С. Тарута наполягав на штурмі, за прикладом Харкова. Його радник К. Батозський констатує: «Тоді ніхто у владі, включаючи Ярему (в. о. першого віце-прем'єра. – *Авт.*), не міг віддати наказ штурмувати захоплену будівлю ДонОДА. Усі боялися приймати на себе відповідальність і ніхто не зважувався спрогнозувати розвиток подій. Губернатор наполягав на спецопера ції, але не був почутий у Києві. Ярема поїхав з Донецька ні з чим, залишив на місяць кіровоградський ОМОН в аеропорту»[3]. Це підтверджує і сам С. Тарута: «Спецназ ж приїжджав у Донецьк разом з Гелетеєм і Яремою. Ми їх годували, поїли, чекали від них штурму. Я сподівався у перший день, що вони візьмуть (будівлю ОДА. – *Авт.*) – не узяли, другий день – не узяли, третій день, десять днів, і згодом сказали: "Ні, ми не штурмовики, це не наша спеціалізація, "Альфи" немає", – і поїхали ні з чим»[4]. Тогочасний секретар РНБОУ А. Парубій

---

[1] Экс-начальник Луганской СБУ Петрулевич: Террористические группы ГРУ России уже в Киеве и ждут сигнала // Гордон. – 2 июля 2014. – http://gordonua.com/publications/petrulevich-terroristicheskie-gruppy-gru-rossii-uzhe-v-kieve-i-zhdut-signala-29825.html

[2] Заровная Т. Советник Таруты: «Начальство украинских олигархов до сих пор сидит в Москве» // ОРД. – 20 апр. 2016. – http://ord-ua.com/2016/04/20/sovetnik-tarutyi-nachalstvo-ukrainskih-oligarhov-do-sih-por-sidit-v-moskve/

[3] Там само.

[4] Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію // Укр. правда. – 26 листоп. 2015. – http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/

розкриває «механіку» бездіяльності правоохоронців: «Ключовою проблемою був саботаж наказів, саботаж планів і сценаріїв, які ми складали. Всі мають свої статути, і практично кожен з підрозділів, дії яких ми координували і за якими ми давали розпорядження, кожен за своїм статутом доповідав нам, чому вони не можуть виконати свою ланку роботи»[1].

У Луганську також не було кому взяти на себе відповідальність щодо придушення сепаратизму в зародку. Після того як 16 квітня обласна рада відмовилась виконувати ультиматум сепаратистів, тут було проголошено про формування «Федерації Південно-Східної України», створення спільної армії на основі луганської та донецької самооборони, переходу в господарських розрахунках на російські рублі. Автором усіх заяв став самопроголошений «президент» – суддя Луганського апеляційного суду, генерал-полковник юстиції А. Візір. На поширеному відео, де він з папірця, важко зачитує текст заяви, за його спиною сидять два підтягнутих короткострижених чоловіки[2]. Ймовірно, А. Візір опинився не достатньо надійним, і 21 квітня «народним губернатором» проголошують В. Болотова, за тиждень було проголошено «Луганську народну республіку», а на наступний день – захоплено будівлю ОДА.

Яку позицію займали місцеві еліти у згаданих подіях? Наявна на сьогодні джерельна база не дозволяє дати вичерпну відповідь. Логіка подій свідчить, що у лютому–березні 2014 р. місцеві еліти вважали, що виступи маргінальних політсил під сепаратистськими гаслами грають їм на руку, тому Києву доведеться шукати тих, хто може впоратися з цим на місці. Вони бажали отримати гарантії власної недоторканності та збереження своїх позицій і впливу. Навіть С. Тарута, коли прийняв пропозицію стати головою Донецької ОДА, висунув таку умову в. о. Президента України О. Турчинову та прем'єр-міністрові А. Яценюку: «Я маю право критикувати ті дурниці, які ви будете робити. І щоб ви розуміли, у мене буде кордон не тільки на Сході з Росією, але й на Заході Запорізької та Дніпропетровської області щодо тих дурниць, які ви буде робити»[3]. Наприкінці березня – на початку квітня стало зрозуміло, що ситуація вийшла з-під контролю (зокрема тому, що російські спецслужби збільшили свій вплив). Після цього місцева еліта вже намагалася опанувати ситуацію, але було запізно. Так, можна згадати, що в Луганську переговори із сепаратистами про звільнення будівлі СБУ безрезультатно вів місцевий мер С. Кравченко. Із загарбниками Донецької ОДА вів переговори той же Р. Ахметов (до речі, на початку квітня з візитами у Донецьку перебували А. Яценюк та Ю. Тимошенко).

---

[1] Стала відома причина «здачі» Донецької ОДА в 2014 році // Обозреватель. – 29 квіт. 2016. – http://ukr.obozrevatel.com/crime/47196-ne-dopomogli-i-1100-bijtsiv-nazvana-prichina-zdachi-donetskoi-oda-v-2014-rotsi.htm

[2] Экс-судья из Луганска провозгласил себя «президентом юго-восточной Украины» // ТСН. – 16 апр. 2016. – http://ru.tsn.ua/politika/eks-sudya-iz-luganska-provozglasil-sebya-prezidentom-yugo-vostochnoy-ukrainy-361116.html

[3] Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію // Укр. правда. – 26 листоп. 2015. – http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/

Варте уваги міркування радника С. Тарути К. Батозського: «Мені здається, що для Ріната Ахметова уся ця ситуація (рух "русской весны") була великою несподіванкою. Самою великою у його житті. Він не зміг спрогнозувати наслідки. Гадав, що усім керує. Точкою неповернення був момент, коли він вийшов на площу перед захопленою облрадою в ніч на 7 квітня 2014 г. і був обсвистаний. Тоді-то він усвідомив, що не керує процесом – а до того жив з відчуттям, що за клацанням зможе це все припинити... Думаю, що завдяки тому, що він сповідував тактику "розкладування яєць", він телефонував загарбникам ОДА і вимагав від них погрозами припинити те, що вони робили, але на цей раз "ополченці" його не слухали і активно посилали. Для нього це був найбільш неприємний сюрприз»[1].

Щодо позицій луганських авторитетів, впливовий регіонал В. Ландик (протягом 2014 р. сепаратисти конфіскували все його майно і йому довелося рятувати своє життя) так розмірковував про роль О. Єфремова: «Я не можу сказати точно, що головний фігурант сепаратистського бунту в Луганську – Єфремов. Але, за непрямими даними, народний депутат України, лідер фракції ПР, житель Луганська – ніде, ні на якому мітингу жодного слова не каже щодо ситуації, а його помічник (В. Болотов. – *Авт.*) організовує захоплення ОДА, будівлі СБУ, бійки на мітингах; а його хрещеник Родіон Мірошник, директор обласної державної телекомпанії, транслює передачі, які провокують розкол країни, – федералізація, друга російська, ледве не з хлібом-сіллю потрібно зустрічати Росію... І це все – люди Єфремова»[2].

Отже, актори на сепаратистській сцені Донбасу були начебто старі («люди» місцевих авторитетів), але замовники в них вже були інші – у Москві.

Для порівняння, зовсім інша ситуація склалась у Дніпропетровській області. Тут місцеві еліти взяли чіткий проукраїнський курс, всіляко підтримували спецслужби у справі профілактики сепаратизму і діяли безкомпромісно, тому проросійські масові акції хоча й проходили, але вони мали винятково мирний характер. Крім того, досить активно та грамотно була побудована гуманітарна політика, що сприяло піднесенню патріотичних почуттів. Саме дніпропетровські еліти підтримали ініціативи радикальних організацій щодо створення добровольчих батальйонів (відомо, що на той час підрозділи МВС намагалися навіть обмежити рух радикалів на Донбас). Крім того, місцева влада в особі заступника голови Дніпропетровської ОДА Г. Корбана, який і раніше мав репутацію жорсткого рейдера, заявила, що у разі спроб захоплення СБУ і МВС по нападниках буде відкритий вогонь на ураження: «Усі, хто захоче влаштувати війну в області, мають знати, що Дніпропетровськ стане для них другим Сталінградом, тільки у цій битві переможе український народ»[3]. При цьому не обійшлось без креативних кроків, зокрема, були оголошені грошові премії за

[1] Заровная Т. Советник Таруты: «Начальство украинских олигархов до сих пор сидит в Москве» // ОРД. – 20 апр. 2016. – http://ord-ua.com/2016/04/20/sovetnik-tarutyi-nachalstvo-ukrainskih-oligarhov-do-sih-por-sidit-v-moskve/

[2] Торба В. Я – свідок. Записки з окупованого Луганська. – К., 2015. – С. 154.

[3] Коломойский создает спецназ для защиты от диверсантов // Левый берег. – 14 апр. 2014. – http://lb.ua/news/2014/04/14/263031_kolomoyskiy_sozdaet_spetsnaz.html

затримання сепаратистів, здачу зброї, звільнення захоплених сепаратистами адмінбудівель: «У нас є пропозиція. За кожне повернуте дуло – виплачувати нагороду, за автомат – 1000 доларів США, кулемет – 1500 доларів США, гранатомет – 2000 доларів США. За кожного переданого "зеленого чоловічка", він же найманець, який ступив на нашу спільну землю і який намагається зіштовхнути нас у братовбивчій війні, – нагорода 10 000 доларів США. За кожну звільнену будівлю, передану місцевій владі і під охорону спецроти "Донбас" батальйону "Дніпро", – нагорода 200 000 доларів США (причому у територіальної громади залишається вільне право доступу у будь-який момент)», – цитували Facebook заступника дніпропетровського губернатора Б. Філатова засоби масової інформації[1]. Безумовно, відносній стабільності в Дніпропетровській області також сприяла відсутність спільного кордону з Росією або проросійськими анклавами (як, наприклад, в Одеській області). Той же Р. Ахметов у квітні 2014 р. говорив: «Сьогодні багато хто порівнює: мовляв, дніпропетровська влада ефективна, донецька – неефективна. Так ось, це неправда. Легко радити, як вилікувати грип, якщо у вас температура 36.6. Дай Боже, щоб у Дніпропетровську така температура завжди й була, але у Донецьку сьогодні інша ситуація»[2].

Отже, коли стало ясно, що сепаратисти грають у власну гру (точніше, виконують вказівки Москви), донбаські еліти спробували апелювати до громадськості з пропозиціями та гаслами, «слизькими» під кутом зору українського законодавства, намагаючись таким чином перехопити ініціативу у проросійських сил. Зокрема, С. Тарута розповідає про позицію мерів Донецька та Маріуполя таке: «Тоді ніхто не розумів, що відбувається. На жаль, силовики не здатні були надати комплексну оцінку і загроз, і дій. Тому кожен намагався щось робити на власний розсуд, якось обхитрувати цих ошалілих прихильників Новоросії. Я не ходив туди, тому що вони б відразу мене прибили. А інші туди йшли, але з тією риторикою, щоб підлаштуватися під загальні настрої, а потім спробувати вплинути, перевернути ситуацію зсередини. Хотлубей мені писав тричі заяви піти, як і Лук'янченко. Мер Донецька Лук'янченко двічі просився. Але я розумів, що якщо піде Хотлубей або Лук'янченко, то все швидко розсиплеться, тому що під ними – молодь, яка явно симпатизувала сепаратистам. І я просив Юрійовича (Хотлубея. – *Авт.*): "Залишиться, несіть цей хрест. Я ж узяв на себе цю відповідальність"»[3].

Те, наскільки складною була ситуація для місцевих еліт, яскраво ілюструє інформація, подана донецьким журналістом Д. Казанським у книжці-розслідуванні «Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі» про напівкримінальних авторитетів м. Торез, які за часів В. Януковича налагодили видобуток і збут вугілля з копанок. Один з найвпливовіших з них, А. Цокадзе, був

[1] Коломойский даст $10 тыс. за каждого «зеленого человечка» // Левый берег. – 17 апр. 2014. – http://lb.ua/news/2014/04/17/263530_kolomoyskiy_dast_10_tis_kazhdogo.html

[2] Ахметов хочет в области «такую температуру», как в Днепропетровской // Цензор. – 18 апр. 2014. – http://censor.net.ua/n281792

[3] Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію // Укр. правда. – 26 листоп. 2015. – http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/

вбитий сепаратистами (деякі з них, найімовірніше, раніше й працювали у нього) вже 2 червня 2014 р., а його будинок спалений. Інший – Р. Оніщенко (за часів СРСР воював в Анголі, а у 1990-х рр. займався криміналом) після захоплення його копанок і пересівів сепаратистами став одним з очільників добровольчого батальйону «Шахтарськ», який згодом був інтегрований до структури МВС[1] (підрозділ брав участь у боях під Донецьком і Іловайськом, у жовтні 2014 р. розформований наказом голови МВС А. Авакова за випадки мародерства). Депутат Донецької облради від Тореза В. Кропачов, якого Д. Казанський називає «неофіційним хазяїном міста», виступив проти сепаратистського референдуму, написавши у своєму Facebook: «Що вам пропонують ватажки ДНР? Чи є у них програма, виразне бачення перспектив, взагалі якісь плани, крім захоплення влади? Вони волають на мітингах про референдум, після якого настане "загальне щастя", про самостійне радісне життя, про федералізацію, про яку не мають найменшого уявлення...»[2]. Після цього був спалений офіс головної компанії В. Кропачова та офіс Торезької міської організації Партії регіонів, яку він очолював. Сам В. Кропачов (за його словами, на початку подій йому також пропонували стати «народним мером» Тореза, але він відмовився[3]) встиг виїхати з міста. Пізніше вся його власність була «націоналізована» сепаратистами.

Значно трагічніше склалася доля депутата Горлівської міської ради від «Батьківщини» В. Рибака, який 17 квітня під час мітингу на підтримку легального мера Горлівки Є. Клепа зірвав прапор «ДНР» з будівлі міськради і намагався повісити український прапор. Цей крок викликав занепокоєння у сепаратистів, і за наказом їхнього місцевого ватажка І. Бєзлєра В. Рибак був затриманий і вивезений у невідомому напрямі, згодом він був по-звірячому вбитий. Разом з його тілом був знайдений і труп зі слідами катувань студента Київського політехнічного університету Ю. Поправка, який був активістом Євромайдану (у лютому 2015 р. обоє були удостоєні звання «Герой України» посмертно). Очевидно, що це були акції залякування як місцевих українських активістів, так і місцевих авторитетів.

28 квітня відбулася масова акція «Донецьк – це Україна!», на яку напали агресивні проросійськи налаштовані молодики. Постраждало 12 людей, а п'ятеро були ув'язненні у штабі екстремістів (згодом відпущені). Це був останній проукраїнський масовий захід у місті.

Ще одна трагедія відбулася в Одесі 2 травня. Суспільство до сьогодні не має об'єктивної реконструкції того, що відбулося, а про юридичні наслідки події годі й казати. Для попередньої їхньої оцінки можна спиратися на Звіт тимчасової слідчої комісії Верховної Ради. Але й він не повний, оскільки ключові силовики не співпрацювали з комісією – А. Парубій (на той час секретар РНБОУ),

[1] Казанський Д. Чорна лихоманка: нелегальний видобуток вугілля на Донбасі. – К., 2014. – С. 158–160.

[2] Там само. – С. 158–161.

[3] Виталий Кропачев: «Первое, что пришло в голову, когда увидел Губарева: неужели более презентабельного персонажа не нашлось?» // Факты и комментарии. – 14 июля 2015. – http://fakty.ua/202724-vitalij-kropachev-pervoe-chto-prishlo-v-golovu-kogda-uvidel-gubareva-neuzheli-bolee-prezentabelnogo-personazha-ne-nashlos

В. Наливайченко (на той час голова Служби безпеки України), А. Аваков (на той час міністр внутрішніх справ України), С. Чеботар (на той час заступник міністра внутрішніх справ України – керівник апарату).

Трагедія мала два акти. Перший – у центрі Одеси, коли на проукраїнських активістів, які проводили без санкції місцевої влади марш «За єдину Україну», напали місцеві «федералісти» та проросійські симпатики. Крім того, у Звіті є згадка, що останні хотіли захопити арсенал зброї в Одеському інституті внутрішніх справ, де зберігалося 500 автоматів, тому зброя була оперативно перевезена до будівлі обласного управління МВС. У Звіті також зафіксовано, що бійці спецпідрозділу «Сокіл» вилучили у «полкового отамана Одеського козацького полку Південного оперативного козацького округу» І. Астахова арсенал зброї, коли він їхав до розташування проросійських симпатиків.

Деякий час міліції вдавалося запобігати масштабному кровопролиттю, прикриваючи барикади, побудовані «федералістами». Навіть більше, за непрямими ознаками правоохоронці діяли в інтересах останніх. Але після того, як були застрелені два проукраїнських активісти, ситуація вийшла з-під контролю: лави правоохоронців і барикади «федералістів» були прорвані. Частина відступила до Куликового поля, де розташовувалося наметове містечко, частина забарикадувалась у будівлі торгового центру «Афіна». Однак бійці підрозділу «Сокіл» не допустили подальшого насильства (обидві сторони вже підготували «коктейлі Молотова»). Під загрозою застосування бойової зброї вони заарештували «федералістів», що були в ТЦ «Афіна», і відправили їх до слідчого ізолятора. На цей час уже налічувалося шість жертв з обох боків.

Другий і найкривавіший акт трагедії розгорнувся на Куликовому полі. Треба зазначити, що до початку травня 2014 р., на відміну від Харкова, ба більше – від Луганська та Донецька, в Одесі масових зіткнень не спостерігалося. Прихильники «федералізації» проводили мирні акції протесту, а також організували наметове містечко – одеський Антимайдан – на Куликовому полі (приблизно в 3 км від середмістя), де зазвичай проводилися офіційні масові заходи. Оскільки наближалося свято 9 травня і нова влада хотіла продемонструвати свою міцність, вона ініціювала перенесення наметового містечка в інше місце (у парк 411-ї батареї). Принципова домовленість була досягнута і частина протестувальників переїхала на нове місце, частина планувала зробити це пізніше, але частина наполягала, що в жодному разі не залишить Куликове поле. Щодо останніх обласна і центральна влада наполягали на тому, щоб міліція застосувала силу, однак правоохоронці відмовлялися це робити. А далі є різні інтерпретації розвитку цих подій, оскільки свідчення основних фігурантів відсутні. За базовою версією, за ініціативи А. Парубія (29 квітня він проводив розширену нараду із силовиками Одещини) в умовах сепаратистської активності на сході країни, бездіяльності правоохоронців і реальної небезпеки повторення сценаріїв захоплення адмінбудівель демонтувати місцевий Антимайдан мали активісти «Самооборони Майдану», одеські та харківські футбольні ультрас (останні вже отримали досвід протидії сепаратистським рухам у Харкові й мали приїхати на матч «Чорноморець» – «Металіст»).

Отже, після заворушень у центрі Одеси, які відбувалися за типовим сценарієм, випробуваним російськими спецслужбами на сході України, проукраїнські активісти рушили на демонтаж Антимайдану. На Куликовому полі про це вже було відомо, і значна кількість людей залишила його, однак частина вирішила забарикадуватись у найближчій будівлі – Будинку профспілок. Після знесення наметового містечка почалася облога будівлі. Саме тут вочевидь виявилася злочинна бездіяльність правоохоронців, які не втрутились у конфлікт (як це було при облозі ТЦ «Афіна»). З обох сторін полетіли «коктейлі Молотова»: у Звіті зазначено, що попервах джерело пожежі в Будинку профспілок було зовнішнім. Загальна кількість жертв – 42 людини, з них: «9 – отруєння окисом вуглецю (чадний газ), 13 – продуктами горіння, 12 – внаслідок опіків дихальних шляхів та опіків тіла (з них у 3 осіб в комплексі є отруєння продуктами горіння), 8 – отримали смертельні поранення внаслідок падіння з висоти»[1]. Крім того, у Звіті наведені свідчення пожежників, що деякі з обложників намагалися заважати їхнім діям з локалізації пожежі, а також продовжували кидати «коктейлі Молотова» у будівлю. Також на відео зафіксований один факт побиття людини, яка вистрибнула з будівлі, що палала.

Попри травневі заяви українських офіційних осіб, що більшість людей, які перебували у Будинку профспілок, не мали українського громадянства і були вихідцями з Придністров'я, підтвердження цьому не надані (встановлено, що лише дві особи мали іноземне громадянство). Навпаки, факти свідчать, що там були саме українські громадяни. Російський слід можна помітити у спробі поставок зброї, а також у зв'язках політичних керівників одеського Антимайдану. У той же час частина активістів одеського Антимайдану згодом «виринула» у незаконних військових формуваннях «ЛНР/ДНР». Отже, якщо початок зіткнень 2 травня свідчить про російську провокацію, то події на Куликовому полі мають ознаки локального громадянського конфлікту – лютого, нещадного, братовбивчого.

У Звіті зазначено, що в ході слідства правоохоронці висунули та відпрацьовують чотири основних версії подій 2 травня 2014 р. в Одесі:

«1. Масові заворушення та вбивства організовано на замовлення керівників екстремістських груп, з метою дестабілізації обстановки як в Одеській області, так і в інших регіонах України.

2. Масові заворушення та вбивства організовано представниками місцевої влади та правоохоронних органів з метою дискредитації центральних органів влади України.

3. Масові заворушення та вбивства стали наслідком неконтрольованих дій фанатів ФК "Чорноморець" та ФК "Металіст", а також проросійськи налаштованих груп за злочинної бездіяльності представників влади та міліції.

[1] У Звіті помилково вказано кількість жертв в Будинку профспілок 48 осіб, 6 осіб, включені до переліку, загинули від вогнепальних поранень раніше, під час зіткнень у середмісті Одеси. Див. «Звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування фактів загибелі громадян у містах Одесі, Маріуполі, а також в інших містах Донецької та Луганської областей України». – С. 18.

4. Масові заворушення та вбивства умисно спровоковані радикально налаштованими особами, з числа націоналістичних партій з метою залякування прибічників федералізації України в Одеській області та в інших регіонах країни»[1].

Звести до однієї версії весь комплекс подій 2 травня навряд чи вдасться. Очевидно, що зіткнення у центрі Одеси і пожежа у Будівлі профспілок мають різні причини і різних винуватців – як на рівні учасників, так і на рівні політичної відповідальності. У той же час обидва акти трагедії об'єднує злочинна бездіяльність міліції (тобто друга версія), яка 4 травня обернулася злочинною діяльністю. У цей день більше тисячі осіб розпочали штурм управління міліції, де перебували затримані проросійські симпатики. За письмовими поясненнями Д. Фучеджі (до 3 травня заступник начальника ГУ МВС України в Одеській області, а з 3 травня виконуючий його обов'язки), він дав команду відпустити 63 заарештованих, щоб уникнути захоплення зброї. При цьому небажання застосовувати зброю проти штурмовиків для захисту державної установи він пояснив так: начебто навколо будівлі їздили автобуси з озброєними бійцями «Правого сектора» і з початком стрілянини вони мали атакувати громадян, що штурмували будівлю. Тут можна додати лише те, що проукраїнські активісти звинувачували Д. Фучеджі у тому, що він особисто сприяв проросійським симпатикам під час зіткнень у центрі Одеси. Згодом Д. Фучеджі втік з України (орієнтовно до Придністров'я), після чого був оголошений у загальнодержавний розшук.

Ознаки зради з боку співробітників міліції і провокацій з боку російських симпатиків спостерігалися ще в одному травневому кровопролитті – 9 травня у Маріуполі. Там відбувалися звичайні офіційні масові заходи до Дня Перемоги. Поки проходив святковий мітинг з гаслами за мир, невідома група озброєних осіб атакувала міське управління міліції. У саму будівлю вони проникли, застосувавши хитрість (начебто привезли злочинця), і добре орієнтувалися в середині приміщення (звідси версія про зраду). Командний склад силовиків, які саме в той час проводили нараду, забарикадувався на третьому поверсі й прийняв нерівний бій, викликавши на допомогу Нацгвардію (спецпідрозділ «Азов»). Спецпризначенці, які прибули на місце, змусили нападників відступити (п'ятеро з них загинули, усі – мешканці Маріуполя). Однак місце подій оточив натовп з мітингу, який проводився під егідою Компартії України. З будівлі управління міліції, що палала, почали рятувати правоохоронців (семеро отруїлися чадним газом, загинули також двоє пожежників), і одного з них – начальника Маріупольського міського управління міліції В. Андрущука – агресивно налаштовані особи з натовпу затримали та силою вивезли у невідомому напрямку (пізніше його відпустили). Вони також почали нападати на військовослужбовців. Щоб не загострювати ситуацію, військові залишили місто і перемістилися на територію військової частини. Однак натовп намагався взяти її штурмом, у тому числі із застосуванням зброї. Щоб уникнути масового кровопролиття, військових перевезли на територію аеропорту «Маріуполь». У цілому через ці події загинуло

[1] Звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування фактів загибелі громадян у містах Одесі, Маріуполі, а також в інших містах Донецької та Луганської областей України. – С. 20–21.

п'ять цивільних, шість силовиків, 46 осіб отримали вогнепальні поранення (з них п'ятеро військовослужбовців).

Після відходу українських силовиків у місті встановилося двовладдя. Для стабілізації ситуації місцева влада ініціювала 15 травня підписання «Меморандуму про порядок і безпеку», підписи під яким залишили очільники органів місцевої влади та міліції, директори меткомбінатів Р. Ахметова, з десяток місцевих громадських організацій і представник «ДНР». Хоча остання як підписант виглядала як «звичайна» громадська організація, російські і проросійські ЗМІ подали цей Меморандум як «визнання ДНР Ахметовим». Тому Р. Ахметов виступив з категоричною проукраїнською заявою, в якій, зокрема, зазначалося: «А ця купка пройдисвітів, які тероризують Донбас... Я впевнений, що у найстисліший час їх будуть гнати в шию. Якщо хтось з вас вважає, що вони ведуть нас до успіху, це – помилка. Це велика помилка. Вони ведуть до краху, до зубожіння, до голоду та холоду. Своїми діями вони не захищають Донбас, вони знищують Донбас... Ще раз хочу сказати своїм землякам: я хочу, щоб моя совість перед вами була чистою. І тільки час покаже, хто був правий, а хто не правий. Хто казав правду, а хто неправду. Хто помилявся, а хто був в омані. Нам, Донбасу, з ДНР не по дорозі!»[1]. У відповідь один з ватажків сепаратистів П. Губарєв заявив: «Ключ до Донбасу – це Ахметов, але він пручається. Я вас запевняю, це його останні корчі»[2]. А за декілька днів у Донецьку бойовики захопили резиденцію Ахметова.

Попри ескалацію насилля на сході країни місцеві еліти не полишали надії повернути розвиток ситуації у мирне русло. Спробою перехоплення ініціативи у сепаратистів стала ідея проведення регіонального референдуму щодо додаткових повноважень місцевих органів влади, статусу російської мови, права створення муніципальної міліції. Ідея була сформульована 23 квітня на спільному засіданні мерів міст, голів місцевих рад і районних держадміністрацій. «Люди хочуть референдум, люди повинні мати можливість його провести. Датою пропоную визначити 25 травня – день виборів Президента України», – заявляв тоді С. Тарута[3]. І 25 квітня він разом з мером Донецька О. Лук'янченко висловили цю пропозицію в. о. Президента О. Турчинову, який допустив можливість його проведення. Для цього були формальні перепони: «в. о. президента» не мав права оголошувати референдум, до того ж Верховна Рада мала прийняти закон про місцеві референдуми. Втім, у революційній ситуації, очевидно, потрібно було б знайти можливість усе це зробити, аби заспокоїти людей. Крім того, прихід людей на дільниці для голосування надавав би більшої легітимності будь-якому обраному президентові і це розвіяло б міф про «хунту». Однак до

[1] Ахметов о ДНР: Эту кучку проходимцев вскоре будут гнать в шею // Дело. – 21 мая 2014. – http://delo.ua/ukraine/ahmetov-o-dnr-etu-kuchku-prohodimcev-vskore-budut-gnat-v-sheju-236649

[2] Губарев: Ключ к Донбассу – Ахметов, это его последние судороги // Лига. – 23 мая 2014. – http://news.liga.net/news/politics/1849528-gubarev_zayavlyaet_o_planakh_zakhvatit_ves_yugo_vostok_ukrainy.htm

[3] Тарута выступил за референдум о статусе русского языка // Левый берег. – 23 апреля 2014. – http://lb.ua/news/2014/04/23/264155_taruta_vistupil_referendum.html

російського сценарію стабілізація ситуації на Донбасі не входила, і 11 травня були проведенні нелегальні «референдуми» про «незалежність ДНР і ЛНР», тому проводити регіональний референдум 25 травня вже не було сенсу. Та й ця ініціатива не знайшла підтримки Верховної Ради – урядовий законопроект був провалений вже у першому читанні. Натомість парламент прийняв «Меморандум згоди і миру» (за основу був узятий проект народного депутата В. Новінського, бізнес-партнера Р. Ахметова), в якому проголошувалися плани надати російській мові особливий статус, провести децентралізацію, прийняти закон про місцеві референдуми, амністувати проросійських активістів на сході України тощо (характерно, що проти прийняття документа проголосували у повному складі дві фракції – «Свобода», що зрозуміло, виходячи з її офіційної ідеології, та КПУ, що було дивно). Але «Меморандум згоди і миру» на Донбасі вже «не почули».

Варто зазначити, що сепаратисти, проводячи «референдуми 11 травня», навіть не намагалися надати їм зовнішньо легітимний вигляд, як це було зроблено, наприклад, під час окупації Криму. «Волевиявлення» проводилося «під картинку» для російських ЗМІ. При цьому була використана така технологія: в населеному пункті облаштовували одну-дві дільниці, куди підвозили «бюлетені». Там й імітували процес «демократичного голосування»: приходили щирі прихильники «русского мира», відповідно, утворювалися великі черги. Це дозволяло російським медійникам показувати «всенародну підтримку» «ДНР/ЛНР». З іншого боку, щоб наочно показати нелегітимність «сепаратистського референдуму», за ініціативи Дніпропетровської ОДА 11 травня у західних районах Донецької області був проведений власний «референдум» щодо їхнього включення до складу Дніпропетровської області, який не мав жодних політичних чи юридичних наслідків.

Отже, «русский мир» «обмежився» лише частиною Луганщини та Донеччини, де безпосередня активність російських спецслужб була найбільшою. Крім того, тут місцеві еліти вагалися і загравали з проросійськими силами, а правоохоронці не діяли або часто зраджували присязі. Точкою неповернення став той момент, коли Росія вдалася до відвертого «експорту» сепаратизму: з середини квітня загони терористів уже захоплювали адміністративні будівлі в населених пунктах поза обласними центрами (Слов'янськ, Краматорськ, Красний Лиман і т. д.), де спостерігалося двовладдя (чи навіть тривладдя – Центр, сепаратисти, місцеві еліти, а точніше – чотиривладдя, враховуючи росіян).

Найбільше угруповання бойовиків перебувало у Слов'янську, захопленому 12 квітня 2014 року. Їхнє ядро становили російські спецпризначенці – до 100 осіб. Досить швидко вони об'єднали навколо себе місцевих мешканців (до кінця червня це угруповання налічувало 1000 осіб). Ними керував І. Гіркін (Стрєлков) – полковник російських спецслужб, який до того брав участь у двох чеченських війнах, боях у Боснії і Придністров'ї. Він був одним із учасників окупації Криму: напередодні подій перебував у складі охорони «православного олігарха» К. Малофєєва, далі як зв'язковий під час захоплення аеропорту «Сім-

ферополь» між «кримською самообороною» і російськими військовими[1]. Після завершення активної фази анексії став «радником» С. Аксьонова. Сам І. Гіркін так описував свою появу на Донбасі: «Коли українська влада розпадалася на очах, у Крим постійно прибували делегати з областей Новоросії, які бажали повторити у себе те, що було у Криму. Було ясне бажання в усіх продовжити процес. Делегати планували у себе повстання і просили допомоги. Аксьонов, оскільки на нього такий тягар звалився, він по 20 годин на добу працював, попросив мене займатися північними територіями. І він зробив мене радником з цього питання. Я став працювати з усіма делегатами: з Одеси, з Миколаєва, з Харкова, Луганська, Донецька. У всіх була повна упевненість, що якщо повстання розгорнеться, то Росія прийде на допомогу. Тому я зібрав бійців роти, які не роз'їхалися, набрав добровольців. Зібралося 52 особи. На Слов'янськ вийшли цілком випадково. Нам потрібне було середнє місто. 52 особи – це сила у більшменш невеликому населеному пункті. І мені сказали, що у Слов'янську найбільш потужний місцевий актив». Справді, на місці їх вже чекало до 150 бойовиків, які до цього вже захопили місцеве УВС[2]. Важлива деталь – озброєний загін І. Гіркіна перейшов у Донбас через українсько-російський кордон. При цьому офіцер російських спецслужб намагався змалювати ситуацію так, начебто він ледве не самостійно розпочав війну на Донбасі: «Але спусковий гачок війни все-таки натиснув я. Якщо б наш загін не перетнув кордон, у підсумку все б закінчилося, як у Харкові, як в Одесі. Було б декілька десятків вбитих, обпалених, заарештованих. І на цьому б закінчилося. А практично маховик війни, яка до сих пір триває, запустив наш загін. Ми сплутали усі карти на столі. Усі! І з самого початку ми почали воювати серйозно: знищувати диверсійні групи "правосеків". І я несу особисту відповідальність за те, що там відбувається»[3]. У цьому пафосі І. Гіркін суперечить сам собі – вже до нього сепаратисти захоплювали зброю і створювали бандформування, які здійснювали напади на українських силовиків і прикордонників, убивали українських активістів. У чому І. Гіркін правий – це у тому, що прихід його загону з Росії означав, що конфлікт на Донбасі переходить зі сфери протистояння спецслужб у відкрите міждержавне протистояння у вигляді гібридної війни[4].

За таких умов 14 квітня 2014 р. в. о. Президента України О. Турчинов оголосив проведення антитерористичної операції (АТО) на Донбасі. Однак бойові дії показали, що українська система національної безпеки виявилася неготовою належним чином відповісти на терористичний виклик. Це було обумовлено тим, що безпековий сектор потерпав від хронічного недофінансування протягом останніх двох десятиліть, були кадрові промахи, та, нарешті, дався взнаки стратегічний прорахунок – Росія традиційно розглядалась як безумовний ключовий

[1] Покушение на Крым // Новая газета. – 24 апр. 2016. – http://www.novayagazeta.ru/inquests/72830.html

[2] «Кто ты, "Стрелок"?» // Завтра. – 20 листоп. 2014. – http://zavtra.ru/content/view/kto-tyi-strelok/

[3] Там само.

[4] Про особливості гібридної війни Росії проти України див. Магда Е. Гибридная война: выжить и победить. – К., 2015.

стратегічний партнер, а не як потенційний агресор. Як результат, українським силовикам довелося відновлювати свою боєздатність безпосередньо під час бойових дій. При цьому, на відміну від бойовиків, українська сторона спочатку була не готова до широкомасштабних воєнних операцій, які б призводили до втрат серед мирного населення та руйнування інфраструктури. Вони не були готові діяти й в умовах гібридної війни, коли виконанню бойових завдань перешкоджає власне населення, одурманене ворожою пропагандою, а також російські громадяни, які видають себе за пересічних українців.

Прикладом, який яскраво ілюструє згадувані вище проблеми, стала втрата бойової техніки бійцями 25-ї Дніпропетровської повітрянодесантної бригади. Підрозділу бригади дали завдання рухатися на проведення військових навчань з мінімальним боєкомплектом в район аеродрому Краматорська. При цьому одній колоні було наказано рухатися через Краматорськ, який перебував під контролем бойовиків і де їх, за даними повітряної розвідки, вже чекав натовп, а шлях був перекритий цивільними автомобілями. Українські бійці були швидко заблоковані, один з них емоційно розповідав: «Заблокували нас "цивільні", але за деякий час з'явилися люди у військовій формі і зі зброєю, які ховалися за місцевими. І я бачив, як жінка ставила свою 3-річну дитину під гусеницю, щоб техніка не поїхала далі. Це нормальна мати?! Це просто виродок. А ми не могли навіть розвернутися, щоб піти. Якщо б вступили ми тоді у бій, "цивільні" прикривали б бойовиків собою, так вони їх підтримували. І якщо б залишився серед нас хоч один живий поранений солдат, ті виродки навіть не бруднили би руки – місцеві самі б його розірвали»[1]. Тут також треба згадати, що за два місяця до цих подій, у лютому 2014 р. 25-ту бригаду намагалися кинути на Київ для допомоги правоохоронцям придушувати Євромайдан і мирні громадяни заблокували залізничні колії. Тоді підрозділ не застосував проти них силу і не доїхав до столиці. У квітні 2014 р. ситуація виглядала дзеркально ідентичною. Однак далі десантники були змушені колоною вирушити до Слов'янська на переговори з І. Гіркіним, який намагався залякати або підкупити українських командирів, а у звичайних солдатів намагалися забрати табельну зброю. Декілька бійців перейшли на бік бойовиків (як правило, це були вихідці з Донбасу, останні становили близько 30 % особового складу, сама частина була розташована у районі поряд з Донецькою областю). Втім, більшість зберегла і зброю, і вірність присязі. Щоб покинути Слов'янськ, українські силовики були змушені залишити шість одиниць бронетехніки (САУ «Нона», бойові машини десанту та БТР). Інша колона була заблокована місцевими мешканцями біля селища Краснаторка: за особистим наказом командуючого повітряно-десантними військами О. Швеця здала затвори від зброї і повернулася на місце постійної дислокації у Дніпропетровській області. Спочатку в. о. Президента О. Турчинов заявив, що через ці події 25-та бригада буде розформована, однак виявилося, що на той час вона була одним з найбоєздатніших підрозділів ЗСУ, і питання вирішили відкласти (далі у боях з бойовиками бригада доведе свій бійцівський

[1] Воин-десантник 25-й бригады: «Мы могли "вальнуть" Гиркина сразу – еще в апреле 2014-го...» // Левый берег. – 16 апр. 2015. – http://society.lb.ua/war/2015/04/16/301944_voindesantnik_25y_brigadi_mi.html

характер). Отже, на той час ні морально, ні технічно українські силовики до військових дій були не готові. Замполіт 1-го батальйону 25-ї бригади майор С. Шмигля розповідав: «Коли перші втрати пішли – свідомість змінилася. В нас перші втрати під Ямполем, там загинули шестеро наших. Чотирьох із цих людей я добре знав – офіцер, прапорщик і двоє контрактників. І тоді ми всі зрозуміли, що це війна»[1].

Українські силовики у квітні–травні обрали тактику облоги населених пунктів з метою поступового витіснення бойовиків (українo-російський кордон тоді був під формальним контролем Києва, а біля кордону Росія тримала відмобілізовані регулярні частини під виглядом військових навчань). Це затягувало час проведення АТО і викликало критику з боку частини українського політикуму і особливо добровольчих батальйонів, які стали виявляти власну ініціативу. Так, 20 квітня під Слов'янськом відбулося одне з перших боєзіткнень між добровольцями та бойовиками: спочатку ця інформація сприймалась як черговий фейк російського телебачення (відомий сюжет про «візитівку Ярош»), однак у квітні 2016 р. сам Д. Ярош підтвердив, що дійсно – це були бійці «Правого сектора» і це була спроба першої наступальної вилазки, погоджена з керівництвом Дніпропетровської ОДА[2].

17 квітня відбулися перші міжнародні переговори щодо Донбасу – у Женеві. «Женевський формат» передбачав зустріч керівників зовнішньополітичних відомств США, ЄС, Росії та України. На цих переговорах Україна швидше виступала об'єктом, ніж суб'єктом. Так, на цю першу зустріч український уряд затвердив перелік таких вимог: 1) припинення підтримки з боку Росії терористичних угруповань; 2) відведення російських військ від українo-російського кордону; 3) відкликання рішення Держдуми про дозвіл В. Путіну використовувати війська на території України; 4) виведення російських військ із Криму, скасування юридичних рішень стосовно анексії півострова і 5) повернення Криму під юрисдикцію України. Росія своєю чергою виступила з такими вимогами: 1) конституційна реформа в Україні; 2) врегулювання напруги у східних регіонах шляхом деескалації на основі законів України без жертв і кровопролиття; 3) легітимація ситуації щодо Криму; 4) легітимні вибори президента і формування договороспроможного уряду[3]. За підсумками – дипломатичну перемогу здобула Росія: у фінальній заяві було лише частково враховано перший пункт українських вимог, тоді як Москві вдалося винести за дужки питання Криму, своєї участі у конфлікті на Донбасі, при цьому повністю було враховано другий

[1] Легендарні частини нашої Армії: 25-та Дніпропетровська десантна бригада // Депо ЮА. – 16 верес. 2015. – http://www.depo.ua/ukr/war/legendarni-chastini-zsu-25-ta-desantna-brigada-10092015115000

[2] Дмитро Ярош: «Перший наступальний бій війни відбувся 20 квітня 2014-го – добровольці атакували блокпост під Слов'янськом» // Цензор. – 22 квіт. 2016. – http://censor.net.ua/resonance/385673/dmitro_yarosh_pershiyi_nastupalniyi_byi_vyini_vdbuvsya_20_kvtnya_2014go_dobrovolts_atakuvali_blokpost

[3] Філіпчук В. Чи є вихід із Женевського тупика? // Дзеркало тижня. – 25 квіт. 2014. – http://gazeta.dt.ua/internal/chi-ye-vihid-iz-zhenevskogo-tupika-_.html

і значною мірою четвертий пункт російських вимог[1]. Крім того, Росія у ході переговорів намагалася отримати гарантії щодо позаблокового статусу України (тобто не вступу в НАТО), чим продемонструвала головну мету донбаської авантюри.

Одним із наслідків женевських переговорів стало те, що бойовики на Донбасі здобули час для імітації «державотворення» у підконтрольних населених пунктах. У своїх інтерв'ю після повернення в Росію І. Гіркін відкрив технологію, за якою діяли росіяни в Україні – як в Криму, так і на Донбасі: «Збирався знайти харизматичного лідера і надати допомогу як радник. Спочатку я так і робив. Тому Пономарьов увесь час маячив. Він – народний мер. Був дуже активним. Був корисним свого часу. Згодом усе пішло інакше. І я не знайшов нікого, кого можна було б просувати як політичного лідера»[2]. Щось подібне відбувалося й у Донецьку. Очевидно, з Д. Пушиліним теж «все пішло інакше» і співголовою «Ради Міністрів ДНР» був призначений О. Бородай – російський політичний авантюрист з оточення «православного олігарха» К. Малофєєва (у квітні 2014 р. українські спецслужби зафіксували, як І. Гіркін звітує про свою діяльність саме перед О. Бородаєм). Є дві публікації в російських ЗМІ за 2002 р. про начебто призначення О. Бородая «заступником голови ФСБ з інформаційної політики і спецпроектів», їх знайшли та широко розтиражували українські медіа. Однак російський політтехнолог та оглядач С. Белковський зізнався, що автором цих публікацій був він, і це було у той час оригінальним подарунком на день народження О. Бородаю[3]. С. Белковський так характеризував призначення останнього «прем'єр-міністром ДНР» і його відносини з Кремлем: «Так, з Сашою Бородаєм ми добре знайомі, але друзями ніколи не були. Не думаю, що він надто сміливий – звичайний піарник, середньої ланки, за московськими мірками, людина не дурна, я б навіть сказав, розумна, він, безперечно ж, міг зважитися зайняти розстрільний пост прем'єр-міністра так званої "ДНР" лише під політичні гарантії Адміністрації президента Росії. Бородай ніколи б на це не погодився, якщо б йому не сказали: мовляв, все буде добре, відмажемо, якщо щось, і врятуємо. Гадаю, що Путін ніколи не зустрічався з Бородаєм, утім, він формально ж санкціонував його призначення прем'єр-міністром так званої "ДНР" і сам узяв на себе певні моральні зобов'язання»[4]. Сюжет з відсутністю адекватних місцевих «харизматичних лідерів» трохи пізніше повторився й у Луганську. На початку липня 2014 р. «прем'єр-міністром ЛНР» за рекомендацією О. Бородая був призначений М. Баширов – ще один російський «піарник середньої ланки».

---

[1] Женевська заява від 17 квітня 2014 року // Кореспондент. – 17 квіт. 2014. – http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3351183-zhenevska-zaiava-vid-17-kvitnia-2014-roku

[2] «Кто ты, "Стрелок"?» // Завтра. – 20 листоп. 2014. – http://zavtra.ru/content/view/kto-tyi-strelok/

[3] Див. https://www.facebook.com/joshua.raynolds/posts/732991003413161

[4] Белковский: В вопросах Украины санкции Путина не остановят. Любое давление побуждает его действовать наоборот // Гордон. – 31 лип. 2014. – http://gordonua.com/publications/belkovskiy-v-voprosah-ukrainy-sankcii-putina-ne-ostanovyat-lyuboe-davlenie-pobuzhdaet-ego-deystvovat-naoborot-34269.html

Отже, протягом квітня–травня 2014 р. бойовики нарощували свій контроль на території Луганської та Донецької областей. Дедалі частіше повідомлялося про нові штурми військових частин, розташованих на Донбасі, спроби заволодіння зброєю, захоплення адміністративних будівель тощо. З кожним днем сепаратисти діяли все більш зухвало. 14 червня, заходячи на посадку в аеропорту Луганська, був збитий військово-транспортний літак Іл-76 з 40 дніпропетровськими десантниками 25-ї бригади та 9 членами екіпажу. На той час це була найбільша одночасна втрата військовослужбовців ЗСУ від початку незалежності. Ця трагедія ледь не призвела до нової політичної кризи у Києві, яка могла перерости у прямий воєнний конфлікт між Україною і Росією: українські активісти хотіли взяти штурмом будівлю російського посольства, лише втручання правоохоронців і особиста участь у заспокоєнні розлюченого натовпу глав українських МВС і МЗС не дали дійти до створення комфортного casus belli для Росії. Ще одним наслідком теракту стало те, що Київ вирішив не поспішати з оголошенням тимчасового перемир'я і, навпаки, посилив воєнний тиск на бойовиків.

Наприкінці травня, у переддень виборів Президента України, «ЛНР» і «ДНР» за вказівкою з Москви підписали угоду про утворення «конфедеративного союзу народних республік "Новоросії"», яким мала управляти «рада» (по три представника від кожної «республіки»). Втім, у середовищі сепаратистів виникли різні трактування нового об'єднання. Якщо «Народний губернатор ДНР» П. Губарєв уважав, що сформовано нове державне утворення (зі зрозумілим підтекстом, хто головний), то його луганський «колега» В. Болотов наполягав, що жодне об'єднання в єдину державу не відбувалося, мовляв, це тільки союз «двох незалежних республік». «Головою парламенту Новоросії» був призначений О. Царьов – народний депутат від ПР, виходець з Дніпропетровська. Цей театр викликав обурення навіть серед донецьких сепаратистів: так, один з активних організаторів незаконного «референдуму» «ідейний» Р. Лягін назвав організаторів з'їзду «Новоросії» «пройдисвітами», які не мають стосунку до Донбасу[1].

Про те, що сепаратизм насаджувався ззовні, яскраво свідчать ті історико-культурні концепти, які використовували російські «піарники» та їхні поплічники у своїй політичній пропаганді, щоб підштовхнути населення до політичної мобілізації у свої інтересах. Зокрема, «Юго-Восток» та «Новороссия».

«Юго-Восток» – ця штучна конструкція медійного та політологічного простору була відома місцевому населенню через засоби масової інформації, але вона не була вкорінена у його свідомості. Механізм її формування пов'язаний з електоральними тенденціями. Протягом новітньої політичної історії вибори, насамперед президентські, показували розподіл симпатій виборців на дві частини. Південні та східні регіони голосували за кандидата в президенти, який позиціонував себе як поміркований політик, захисник російської мови та прихильник покращення відносин з Російською Федерацією (Л. Кучма у 1994 та 1999 рр., В. Янукович у 2004 р. та 2010 р.). При цьому лише частково таке

[1] Роман Лягин: Олег Царев не имеет никакого отношения к ДНР, он – проходимец // Диалог. – 24 мая 2014. – http://www.dialog.ua/news/4027_1400941823

розділення було обумовлено культурно-історичними відмінностями, свою роль тут грали політичні технології, які застосовувалися передвиборчими штабами кандидатів. Принаймні президентські вибори грудня 1991 та травня 2014 р. показали, що культурно-історичні відмінності гіперболізовані: у ті доленосні періоди суспільство консолідовувалося, попри всі електоральні розклади.

Повернемося до використання конструкту «Юго-Восток». Зокрема, наприкінці березня 2014 р. у Харкові було проголошено створення руху «Юго-Восток», до якого долучилися маргінальні проросійські націоналістичні організації («Великая Русь», «Суть времени», «Русь триединая» тощо), який згодом очолив народний депутат України від Партії регіонів О. Царьов. Іншим прикладом використання терміна стала назва незаконного збройного формування у Луганську – «Армия Юго-Востока», вона створювалася протягом березня – початку квітня 2014 р. Примітно, що згодом інтенсивність використання цієї назви зменшилася. Так, на «офіційному сайті Луганської народної республіки» в оперативних зведеннях з місць бойових дій згадувалися «військові підрозділи» чи «армія ЛНР», а про «Армию Юго-Востока» тільки в статичних розділах сайту, які очевидно наповнювалися на початку роботи інформаційного майданчика[1]. Нарешті, треба згадати перепалку між О. Царьовим і «народним губернатором ДНР» П. Губарєвим наприкінці травня 2014 р. щодо того, як назвати «об'єднання Луганської та Донецької народних республік». О. Царьов наполягав на назві «Юго-Восток», що було співзвучно з назвою очолюваного ним руху, однак П. Губарєв публічно заперечив, що «Південний Схід – це погана назва, понура та невдала для організації» і запропонував назву «Новороссия»[2].

Досить цікаві результати показує аналіз того, хто і як використовував термін «Юго-Восток» в соціальних мережах. Зокрема, в найпопулярнішій у російськомовному середовищі мережі Vkontakte було створено групу «Юго-Восток/Антимайдан», яка станом на кінець липня 2014 р. налічувала, здавалося б, велику кількість учасників – 243 тис. осіб[3]. Але при цьому з українською адресою серед них було 123 тис. читачів (тобто трохи більше 50 %), 90 тис. – з російською, 3 тис. – з білоруською.

Мірою ескалації конфлікту українські ЗМІ певний час продовжували використовувати термін «Юго-Восток». Однак у зв'язку з локалізацією сепаратизму на сході Донбасу й актуалізацією українського патріотизму на Дніпропетровщині під час висвітлення подій дедалі частіше використовувалася прив'язка «Схід», а не «Південний Схід». За інерцією термін «Юго-Восток» продовжили використовувати російські журналісти та політики. З цього приводу досить жорстко висловився тогочасний заступник голови Дніпропетровської обласної держадміністрації Б. Філатов на власній сторінці у Facebook: «З службового обов'язку я змушений вивчати багато аналітики. У тому числі ворожої. Провалитися мені на цьому місці, але не можу зрозуміти одне: чому сотні журналістів, професорів,

[1] Луганская народная республика. Официальный сайт. – http://lugansk-online.info/

[2] Царев поспорил с Губаревым из-за названия движения «Юго-Восток» // Гордон. – 24.05.2014. – http://gordonua.com/news/separatism/Carev-posporil-s-Gubarevym-iz-za-nazvaniya-dvizheniya-YUgo-Vostok-24108.html

[3] Сторінка «Юго-Восток/Антимайдан». – 29.07.2014. – https://vk.com/soutukraine

експертів, політологів та інших російських недоумів місяцями стверджують про війну на Південному Сході? У них погано з географією? Чи все ж таки вони безнадійні?»[1].

З квітня 2014 р. у риториці сепаратистів та російського істеблішменту змінюється термінологічний ряд – замість «Юго-Востока» більше почав застосовуватися термін «Новороссия». Це пов'язано з висловлюванням В. Путіна про ситуацію в Україні під час щорічної «прямої лінії» (17 квітня): «...питання у тому, щоб забезпечити законні права та інтереси росіян і російськомовних громадян південного сходу України – нагадаю, користуючись термінологією ще царських часів, це Новоросія: Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України за царських часів, це все території, які були передані в Україну у 20-ті роки радянським урядом. Навіщо вони це зробили, бог їх знає. Це все відбувалося після відповідних перемог Потьомкіна та Катерини II у відомих війнах з центром у Новоросійську. Звідси й Новоросія. Згодом за різними причинами ці території пішли, а народ-то там залишився»[2]. Акцентуємо увагу на трансформацію «Юго-Востока Украины» в «Новороссию» в цій заяві. Також впадає у вічі, що у ній не було згадано Дніпропетровська, який вже на той час яскраво продемонстрував стійку українську національну ідентичність і який був центром Новоросійської губернії у 1796–1802 рр., для чого був спеціально перейменований з Катеринослава на Новоросійськ. Центром Новоросійської губернії, що проіснувала з 1764 по 1783 р., був Кременчук. На наш погляд, російські громадяни (вочевидь і В. Путін) навряд чи настільки знають історію, щоб локалізувати імперський Новоросійськ у сучасному Дніпропетровську, а не нинішньому російському Новоросійську Краснодарського краю РФ. Нарешті, у путінській заяві навряд чи випадково не пролунала назва ще одного «південно-східного» міста – Запоріжжя: адже його згадування, яке навіть російським громадянам нагадало би про запорізьких козаків, зламало б усю «новоросійську доктрину» Путіна.

Після виступу В. Путіна термін «Новороссия» був узятий на озброєння проросійськими силами на сході країни. Він і був використаний для назви об'єднання самопроголошених республік на Донбасі. Досить показовим було місце проживання читачів групи «Новороссия/Антимайдан» в соцмережі Vkontakte (станом на червень 2014 р.): з понад 102 тис. читачів тільки 33 тис. мешкали в Україні, тоді як 55 тис. – в Росії (мається на увазі проживання в межах офіційної території РФ)[3]. Інакше кажучи, навіть серед прихильників сепаратистів назва «Новороссия» резонує менше, ніж географічно-політологічний термін «Юго-Восток».

«Новороссия» є терміном, який відбиває імперський, «столичний» погляд на південь і схід України, який не мав опертя на самоусвідомлення населення.

---

[1] Запис на сторінці Б. Філатова у Facebook. – 7.06.2014. – https://www.facebook.com/borys.filatov?fref=nf

[2] Прямая линия с Владимиром Путиным, 17 апреля 2014 // Официальный сайт Президента РФ. – http://www.kremlin.ru/transcripts/20796

[3] Сторінка «Новороссия/Антимайдан». – 29.07.2014. – https://vk.com/the_republic_of_new_russia

Тому з'явилися оперативні ініціативи підвести «наукове» підґрунтя під нього, що обернулося намаганням довести суто російську ідентичність регіону. На початку липня 2014 р. у Москві був проведений круглий стіл «Народного фронта Новороссии», на якому була оголошена ідея створення шкільного підручника з історії Новоросії. Ідеолог «фронту» О. Зінченко не приховував російські джерела «натхнення»: «...ідеологію Новоросії у першу чергу визначає належність до *русского мира*. Якщо Росія для нас зараз є своєрідним бастіоном традиційних гуманістичних цінностей, то Новоросія являє собою потужний форпост цих цінностей на західному рубежі російської держави»[1].

А у середині липня директор Інституту російської історії РАН Ю. Петров виступив з ініціативою підготовки «великої повномасштабної наукової праці з історії Новоросії», яка могла б слугувати «методичним посібником для вчителів» з Луганщини та Донеччини. Концепція праці викладена так: «Новоросія об'єктивно (sic! – *Авт.*) існує як історичний та культурний феномен... Новоросією його назвала Катерина ІІ, маючи на увазі, що це нова земля поряд з Великоросією та Малоросією»[2]. Звертає на себе увагу, що ця ініціатива була виголошена не в академічному середовищі, а під час засідання «Русского исторического общества». Політично заангажований характер роботи цієї інституції обумовлений тим, що його очолює спікер Державної Думи РФ С. Наришкін, а голова опікунської ради – президент РФ В. Путін[3]. У засіданні, на якому Ю. Петров проголосив свою ініціативу, взяли участь представники все того ж «Народного фронта Новороссии».

І вже за кілька днів у самопроголошеній «ДНР» були проведені заходи щодо обговорення «першої частини підручника», присвяченого «походженню слов'ян та ролі Донецького басейну за доби Давньої Русі». При цьому знову ж наголошувалося на російських джерелах і відповідних педагогічних цілях: «Підручник допоможе дітям Новоросії відчути себе частиною більшого російського цивілізаційного проекту, водночас виховати любов до рідного краю і гордість бути громадянином нової держави»[4]. Звернемо увагу, що замість первісно заявленої мети – «історії Новоросії» вказано «Донецький басейн». Крім того, автором цієї частини зазначено «історика Євгена Спіцина». Google «не знає» такого історика, натомість автор є мешканцем Москви, який керує фірмою, що виготовляє наочні посібники для середніх шкіл, щодо фаху на сторонці Є. Спіцина у Facebook зазначено непевне: «вивчав історію у Московському

[1] Учебник Новороссии, труда и справедливости // Газета Ру. – 2.07.2014. – http://www.gazeta.ru/politics/2014/07/02_a_6094829.shtml

[2] Институт истории РАН возрождает понятие «Новороссия» // BBC. Русская служба. – 16.07.2014. – http://www.bbc.co.uk/russian/russia/2014/07/140716_russia_ukraine_history_paper.shtml

[3] РАН потратит 250 млн рублей на 20-томную «Историю России» // Известия. – 15.08.2012. – http://izvestia.ru/news/532951#ixzz38s83sByW

[4] Новороссия: территория сопротивления. «Народный Фронт Новороссии» обсуждает учебник истории для нового государства // Русская весна. – 19.07.2014. – http://rusvesna.su/news/1405790158

державному педагогічному університеті ім. В. Леніна»[1]. Який стосунок Є. Спіцин має до Донбасу і України – не зрозуміло, а що вже до його фахового рівня – годі й казати.

Як видно з наведених фактів, провідну роль у просуванні та обґрунтуванні «новоросійських» ідей відігравала саме російська сторона і місцевого опертя вони не мали. Інша річ з назвами самопроголошених утворень Донецької та Луганської «народних республік». «ДНР» і «ЛНР» – ці назви не що інше, як синоніми Донецької та Луганської областей. І в такому вигляді вони більш зрозумілі місцевим мешканцям. Примітно, що концепт «Донбас», який має більш тісні конотації зі самоусвідомленням населення, був використаний сепаратистами та проросійськими силами у звуженому масштабі – як гасла та назви сепаратистських організацій. Зокрема, на мітингах лунали гасла «Донбас – це Росія!». Однак це наштовхувалося на внутрішній розлом – Західний Донбас, який перебуває у складі Дніпропетровської області, і західні райони Донецької області не підтримували сепаратистський курс. Та й на Луганщині, особливо у північних сільськогосподарських районах і почасти у самому Луганську, не спостерігалося «донбаське» самоусвідомлення, навпаки, здійснювалися спроби дистанціюватися від нього[2].

Якщо у Луганську була створена «Армия Юго-Востока», то в Донецьку – «Народное ополчение Донбасса». Однак надалі, точніше з другої половини квітня, незаконні військові формування на Донеччині називалися «армія Новоросії», – саме цей термін використовував у своїх «наказах» «міністр оборони ДНР» І. Гіркін. Досить показовим було те, що його хобі – історична реконструкція, зокрема білогвардійська тематика[3]. Ба більше, І. Гіркін виступив з планами впровадити в сепаратистських військових формуваннях звання поручик і підпоручик, які були в російській імперській армії, одночасно він розмістив на одному з антикварних інтернет-форумів оголошення щодо купівлі польових кокард російської імператорської армії зразка 1914 р. – 10 тис. солдатських і 500 офіцерських[4].

Естетика «білого руху» була чужою для Донбасу. Для місцевих сепаратистських активістів зрозумілішою була пролетарська, червоногвардійська тема, оскільки щодо історичного попередника «ДНР» їм розповідали про «Донецько-Криворізьку республіку» та «радянський» дискурс, а не російську імперську армію чи то добровольчу армію Денікіна. Для місцевих мешканців у цілому була властива сильна соціально-економічна (шахтарська) ідентичність, але це, оче-

[1] Страница «Евгений Спицын» в Facebook. – https://www.facebook.com/profile.php?id=100007966661983&fref=ufi

[2] Див. Головко В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2009 рр. – К., 2012. – С. 347–348.

[3] Кто такой лидер самообороны в Славянске: Полковник из России и любитель военной реконструкции (фото) // Подробности. – 28.04.2014. – http://podrobnosti.ua/analytics/2014/04/28/973431.html

[4] Армия Новороссии получит кокарды Русской императорской армии и восстановит звание поручика // Балтинфо. – 26.07.2014. – http://www.baltinfo.ru/2014/07/26/Vooruzhennye-sily-Novorossii-poluchat-kokardy-Russkoi-imperatorskoi-armii-obraztca-1914-goda--SMI-439721

видно, не дуже було відомо чужинцям з «русского мира», які, виходячи із власних монархічних уподобань, намагалися створити білогвардійсько-пролетарську химеру. І при цьому Гіркін обурювався на своїй сторінці у Vkontakte, що відносно мало місцевих мешканців ідуть до лав незаконних збройних угруповань[1].

Відповідно, вже у серпні 2014 р. російські найманці, щоб стати «ближче до народу», змінили ідеологічний напрям на пострадянсько-пролетарський. Музі Кліо не відмовиш у сарказмі – майже через сто років після визвольних змагань 1917–1921 рр. у донецькому степу знову зійшлися у боротьбі три ідеології: російсько-монархічна, пролетарська (у путінському викладі) та українська державницька.

Отже, «Новороссия» виявилася мертвонародженим проектом, вигаданим російськими політтехнологами, які базувалися на матеріалах імперської історії, тоді як в історичній пам'яті місцевого населення жодної «Новоросії» не було. Українська влада, розуміючи, що місцеве населення на Донбасі у своїй більшості не підтримує сепаратистів і не хоче продовження воєнних дій, послідовно демонструвала готовність перевести врегулювання конфлікту в політичну площину. Новообраний Президентом України П. Порошенко 20 червня 2014 р. виступив з мирним планом (усього 15 пунктів), який, зокрема, передбачав:

- амністію українським громадянам, які не причетні до загибелі військовослужбовців і мирних жителів і не фінансували терористів;
- формування коридору на кордоні для повернення російських бойовиків до Росії (важке озброєння має бути залишене);
- проведення дострокових місцевих виборів, щоб населення обрало своїх справжніх представників для діалогу з центральною владою;
- проведення децентралізації влади, гарантії вільного використання російської мови у регіоні, повага до права місцевих громад на особливості історичної пам'яті, пантеон героїв, релігійні традиції, здійснення інвестицій в економічну реконструкцію Донбасу та створення нових робочих місць;
- проведення дострокових місцевих і парламентських виборів.

Для реалізації цього плану Київ оголосив в односторонньому порядку припинення вогню в зоні АТО з 20 червня і на десять днів (мал. 1). Річ у тім, що за два місяці антитерористичної операції українські силовики стрімко відновлювали свою боєздатність. Якщо аналізувати «оперативні зведення», які публікував «міністр оборони ДНР» І. Гіркін у соцмережах, то можна переконатися, що від кінця травня у них починають лунати істеричні нотки про необхідність термінового військового втручання Росії (бо воєнна допомога, на його думку, вже не могла виправити положення), аби «Новороссия» не впала, оскільки із закриттям дільниць для голосування на президентських виборах, українські силовики різко інтенсифікували АТО. Боячись початку штурму міста, з Донецька втік «співголова уряду ДНР» Д. Пушилін, луганський ватажок сепаратистів В. Болотов звинуватив «колегу» в зраді: «На території ЛНР Деніс Пушилін і його найближче оточення вважаються зрадниками і персонами нон грата. За законами військового часу, як зрадники власного народу вони підляга-

[1] Див.: https://vk.com/strelkov_info

Мал. 1. Ситуація на Донбасі станом на 20 червня 2014 р. (початок перемир'я)
Джерело: http://www.rnbo.gov.ua/files/2014/2014-06-20_mapa_rnbo.jpg

ють ліквідації»[1] (після спаду інтенсивності бойових дій Д. Пушилін повернувся, назвавши свою втечу українською дезінформацією).

Після оголошення 20 червня перемир'я тональність бойовиків різко змінилася. І. Гіркін зухвало писав, що оскільки Київ не веде переговорів безпосередньо з «ДНР», то жодного припинення вогню з боку бойовиків не буде. Політичні очільники «ЛНР» і «ДНР» також відкинули українські пропозиції, оскільки мирний план не влаштовував Росію (не було гарантій припинення європейської та євроатлантичної інтеграції та не визнавалась анексія Криму). Десять днів перемир'я бойовики використали для отримання безперешкодного доступу до україно-російського кордону, зокрема, вже 21 червня був атакований КПП «Ізварине» – українські прикордонники під тиском переважаючих сил супротивника спочатку з боєм відступили на нейтральну смугу, а потім перейшли на російську територію. І цікава деталь – російські прикордонники

[1] «Глава ЛНР» объявил войну «лидеру ДНР» // Левый берег. – 27 мая 2014. – http://society.lb.ua/life/2014/05/27/267868_glava_lnr_obyavil_voynu_lideru_dnr.html

вступили у бій на боці українців і не допустили проникнення бойовиків на свою територію (один з росіян при цьому був поранений), згодом українських прикордонників було повернуто Україні[1]. За підсумком «перемир'я» сепаратисти отримали контроль, крім «Ізварине», ще над двома КПП – «Должанський» і «Червоний партизан».

23 і 27 червня у Донецьку були проведені два раунди переговорів: з одного боку за участі України (Л. Кучма), ОБСЄ (спецпредставник Х. Тел'явіні), РФ (посол М. Зурабов), з другого – «ДНР» (О. Бородай) і «ЛНР» («голова Верховного Совєта» А. Карякін). Також під час зустрічей були присутні В. Медведчук і Н. Шуфрич (з боку офіційних осіб), а також О. Царьов (з боку бойовиків). Примітний факт: у той час у ЗМІ циркулювала інформація, що розглядається варіант про призначення В. Медведчука головою Донецької ОДА (як гаранта домовленостей у трикутнику Україна–Росія–бойовики). Гендиректор компанії «1+1 медіа» О. Ткаченко переповідав слова, почуті ним від І. Коломойського: «Я не просто за призначення Медведчука губернатором Донецької та Луганської областей – я агресивно зараз за це виступаю... Безперечно, Медведчук "гудіти" за прикладом Ахметова не буде... Медведчук на сьогодні останній шанс встановити мир на Донбасі, оскільки з альтернатив залишається тільки одна – війна»[2].

Переговори не мали успіху (хоча Президент України на 72 години продовжив режим припинення вогню на прохання з боку західних партнерів, які обіцяли ввести додаткові санкції проти Росії, якщо вона не змінить курсу). Причину провалу частково пояснив Л. Кучма: «Представники самопроголошених "Донецької та Луганської народних республік" самостійно не вирішують, як поводити себе далі на переговорах. Якщо Росія зрозуміє, що краще мир, а не війна, якщо Росія зрозуміє, що не можна Донбас перетворювати на Придністров'я, то вона знайде механізми для того, щоб приборкати цих усіх "великих" діячів»[3]. Однак, як показав подальший розвиток подій, ці «діячі» просто тягнули час в інтересах Москви.

Попри те що Росія і Захід знову звернулися до П. Порошенка з проханням продовжити перемир'я, 30 червня військові дії відновились і українські силовики перейшли до активних дій – розгортання антитерористичної операції (мал. 2.). Серед бойовиків почалася паніка. Так, уже 4 червня І. Гіркін видав «наказ про демобілізацію особистого складу ополчення ДНР» і прорвався з оточення у Слов'янську до Донецька, втративши 90 % бронетехніки (за оцінками військових експертів, сам відхід був організований тактично досить грамотно).

---

[1] Российские пограничники помогли украинским коллегам отбить атаку террористов (видео) // Факти. – 21 черв. 2014. – http://fakty.ua/183633-rossijskie-pogranichniki-pomogli-ukrainskim-kollegam-otbit-ataku-terroristov-video

[2] https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=727391177328487&id=100001728355058

[3] Кучма не видит смысла до 30 июня проводить переговоры по ситуации на Востоке // 112 канал. – 28 июня 2014. – http://112.ua/politika/kuchma-ne-vidit-smysla-do-30-iyunya-provodit-peregovory-po-situacii-na-vostoke-81062.html

Мал. 2. Результати антитерористичної операції станом на 11 липня 2014 р.
Джерело: http://www.rnbo.gov.ua/files/2014/RNBO_map_11_07.jpg

«Демобілізація» та втеча І. Гіркіна зі Слов'янська сплутали карти «політичних лідерів» сепаратистів, і вони спробували відіграти ситуацію у зворотному напрямі. Так, у проросійських ЗМІ було організовано піар-кампанію, що «наказ про демобілізацію» – це дезінформація українських спецслужб. У Донецьку було терміново проведено прес-конференцію О. Бородая та І. Гіркіна про те, що «боротьба за незалежність ДНР триває». Але й під час неї не обійшлося без ляпів. І. Гіркін із солдатською простотою заявив: «Далеко не всі здатні воювати за своїми морально-бойовими якостями, але за 3 місяці для шахтарського краю, де багато людей, які звикли до небезпечної роботи, добровольців дуже мало... Територія міста Донецька величезна, територія ДНР теж велика. Надійно її захищати в умовах абсолютного домінування в техніці противника дуже важко. Приблизно 8–10 тисяч осіб було б достатньо для того, щоб зупинити українську армію по всій Новоросії й перейти в наступ. Ополченців не вистачає, з тилом у нас теж поганенько, але ми будемо битися тими силами, які в нас є»[1].

[1] Пост від 8 лип. 2014. – https://vk.com/strelkov_info

Ця інформація абсолютно перекреслювала російську пропаганду про десятки тисяч донбаських «шахтарів-трактористів», які як один встали на боротьбу з «київською хунтою». Тому була запущена ще одна інформаційна кампанія, спрямована на пояснення слів І. Гіркіна. Мовляв, потрібно «ще» 8–10 тис. бійців до тих 20 тис., які начебто вже були під рушницею, попри чітке висловлювання Гіркіна «добровольців дуже мало». П. Губарєв заявляв, що тільки 9 липня до «воєнкоматів ДНР» звернулось аж 900 добровольців.

Свідчення І. Гіркіна про проблеми із підтримкою бойовиків місцевим населенням підтверджують й лайливі слова у бік маріупольців «воєнного коменданта міста від ДНР» А. Борисова: «У цьому місті немає мужиків, є череда баранів незрозумілих. Кожен намагається удавати з себе розумного. Коли заходиш на рацію Zello, вони там обговорюють, усі розумні. Але коли ввечері розпочався штурм, нас почали обстрілювати, рація замовчала і ніхто не відгукнувся на те, що треба відгукнутися й прийти на допомогу»[1]. До речі, 13 червня Маріуполь був повністю звільнений від бойовиків, а розбирати барикади активно допомагали робітники меткомбінатів і пересічні мешканці.

Після поразки під Слов'янськом Росія змінила свою тактику. Була збільшена кількість російських бойовиків, які переправлялися на українську територію (за словами І. Гіркіна – додатково було направлено 500 осіб), серед яких були не тільки представники російських націоналістичних організацій і відверті кримінальні елементи, а й «відставники» (у недалекому минулому військовослужбовці ЗС РФ, які мали досвід експлуатації складної військової техніки). Розпочалися ракетно-артилерійські обстріли українських підрозділів з російської території[2], а українські найманці проходили вишкіл у російських військових таборах[3]. Крім того, були розгорнуті широкомасштабні поставки озброєння та військової техніки, в тому числі важкої (самі сепаратисти називали цю допомогу іронічно – «воєнторг», ніби зброю можна купити у російських магазинах, у яких торгують товарами для військовослужбовців). Логістика цієї системи була така: «...Возили щодня, маленькими партіями. Колона техніки складалася з трьох, максимум п'яти одиниць. Наприклад, один танк, два БТР і дві вантажівки. Це – максимум. Екіпажі, окрім водіїв, пересувались у пішому порядку, вночі. Їх зустрічали "ополченці" і доправляли до міста збору. Там техніка та боєприпаси розподілялися між бандами бойовиків і розходилися Донбасом. На початок серпня більше боєприпасів і спорядження отримувала та банда,

[1] В Мариуполе военный комендант ДНР Борисов сообщил, что потерь среди ополченцев нет // Сайт 0629. – 27 трав. 2014. – http://www.0629.com.ua/news/543145

[2] Згідно з доповіддю експертної групи Bellingcat, обстріли української території фіксуються принаймні з 14 липня по 8 серпня 2014 р. Див. Происхождение артиллерийских ударов по позициям украинских военных в восточной Украине с 14 июля по 8 августа // Исследование Bellingcat. – https://www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2015/02/Bellingcat-Origin-of-Artillery-Attacks-02-12-15_FINAL-for-translation-compressed-photos_RU_final.pdf

[3] Див., наприклад, свідчення військовослужбовця автомобільних військ РФ в журналістському розслідуванні «Год в Крыму. Спецпроект «Вежливые люди» // Он-лайн-проект «Медуза». – https://meduza.io/special/polite/who

яка більше стріляла. Звідси й хаотична стрілянина по житлових кварталах»[1]. Було дві логістичні точки, де спочатку концентрувалися найманці та зброя: біля Сніжного (переважно через КПП «Дмитровка»), а після захоплення КПП «Ізварине» – поблизу Краснодона. З другої половини липня 2014 р. українська армія буде наносити по них ракетно-артилерійські й авіаційні удари.

Зброю, отриману по лінії російського «воєнторгу», треба було якось легалізувати. Відповідно, у медійному просторі почали з'являтися повідомлення про те, що в українських військових регулярно «відбивається» важка техніка. Для підтвердження у соцмережах «поширювалися» підроблені документи від імені співробітників Міноборони України до прокуратури про втрату військової техніки. І вже 8 липня В. Болотов хвалився: «Оборона нашої республіки зміцнилася. У нас з'явилася можливість зупинити ворога. На озброєнні ЛНР з'явилася бронетехніка та артилерійські системи, наявні системи "Град", гаубиці, системи ППО та міномети. Зараз йде підготовка до продовження мирних переговорів. Однак ЛНР більше не буде вести переговори на умовах Києва, коли оголошене перемир'я використовувалося для концентрації живої сили та техніки. Новоросія більше не погодиться на подібний сценарій. Якщо й будуть переговори, то тільки на наших умовах»[2]. Навіть більше, було заявлено, що у бойовиків з'явився бойовий літак Су-25 (утім, існувала плутанина у свідченнях щодо його появи: чи то український літак, який здійснив вимушену посадку, чи то була якась «таємна спецоперація»). У такий спосіб прикривалися плани участі російської бойової авіації в конфлікті на Донбасі (13 липня повідомлялося про перше використання Су-25 проти українських військ[3]). Крім того, ще один український військово-транспортний літак Ан-24, за однією з офіційних версій, міг бути збитий 14 липня російським бойовим літаком[4]. А 16 липня ракетою «повітря-повітря» був збитий український бойовий літак Су-25 (це зробили російські літаки, які баражували біля українського кордону[5]). Росія категорично заперечувала свою причетність до цих нападів.

Безвідповідальна політика Росії щодо наповнення Донбасу важкою військовою технікою призвела до міжнародної трагедії. 17 липня малайзійський лайнер «Боїнг» з 283 пасажирами та 15 членами екіпажу був збитий бойовиками ракетою з протиповітряної установки «Бук». Як зазначено в офіційній доповіді

---

[1] Большая военная тайна. Авиация и ракеты против «военторга» // Гармата. – 2 жовт. 2014. – http://garmata.org/blog1/214-bolshay...otiv-voentorga

[2] Пресс-конференция Валерия Болотова, 8 июля 2014. – https://vk.com/strelkov_info

[3] Пост від 13.07.2014. – https://vk.com/strelkov_info

[4] Зведена інформація інформаційно-аналітичного центру РНБОУ на 17:00. – 14 лип. 2014 року // Інформаційно-аналітичний центр РНБОУ. – 14 лип. 2014. – http://mediarnbo.org/2014/07/14/zvedena-informatsiya-informatsiyno-analitichnogo-tsentru-rnbou-na-17-00-14-lipnya-2014-roku/

[5] Російський військовий літак збив український Су-25 в небі Донбасу // Міністерство оборони України. – 17 лип. 2014. – http://www.mil.gov.ua/news/2014/07/17/rosijskij-vijskovij-litak-zbiv-ukrainskij-su-25-v-nebi-donbasu/

Ради безпеки Нідерландів, «альтернативні сценарії досліджені і виключені»[1]. З огляду на те, що доповідь ґрунтувалася лише на офіційно представлених і однозначно доведених фактах (до речі, Росія не надала частину потрібної інформації зі своїх радарів, пояснюючи це тим, що не зберігає дані про аеророух поза зоною відповідальності свого повітряного простору), РФ напряму не вказана як винуватець трагедії, але у документі наведені дані, що підтверджують саме російський слід. Натомість вказано й про часткову відповідальність України як держави, над територією якої був збитий літак і яка знала про небезпеку з боку проросійських бойовиків (при цьому згадано, що у світовій практиці під час подібних конфліктів повітряний простір «закривають» досить рідко)[2].

На відміну від Ради безпеки Нідерландів, що обмежена дипломатичним етикетом міждержавних відносин, недержавні організації можуть казати правду відкрито. Експертна група Bellingcat уже 8 вересня довела, що «Бук» – російський і належав 53-й зенітно-ракетній бригаді ЗС РФ, розташованій під Курськом. У листопаді 2014 р. була оприлюднена доповідь про те, як саме комплекс ППО потрапив на українську територію[3]. У травні 2016 р. побачила світ іще одна доповідь Bellingcat з додатковими доказами російського злочину. У висновках доповіді, зокрема, зазначено: «Можна з упевненістю сказати, що 17 і 18 липня 2014 р. на сході України була знята на фото і відео самохідна вогнева установка "Бук" під номером 332 російської 53-ї зенітно-ракетної бригади, яка базується в районі міста Курськ. На одному з відео цей "Бук", який ми раніше позначали як "Бук 3х2", рухається у напрямі центру району, звідки, за оцінкою Ради безпеки Нідерландів, була запущена ракета, яка збила MH17»[4].

На тлі збільшення військової допомоги з боку Росії серед бойовиків панувало певне піднесення, вони демонстрували впевненість, що у військовій кампанії спостерігається перелом. Але після трагедії з малайзійським «Боїнгом» знову посилюються панічні настрої. До того ж Росія частково вивела з території Донбасу засоби ППО і українська авіація дістала змогу діяти більш ефективно. Однак обстріли з російської території продовжувалися.

Попри агресивні дії Російської Федерації, українські силовики неухильно зменшували площу території, підконтрольної бойовикам. Із заходу великі міста блокувалися, й одночасно на східних межах Донбасу з півночі і півдня бойовики відрізалися від україно-російського кордону. Наприкінці липня сепаратисти у координації з ЗС РФ (ракетно-артилерійські обстріли) нанесли контрудар у районі Савур-могили (південний схід Донецької області), в результаті якого частина українських військ опинилася в оточенні. На початку серпня близько

[1] Brochure - MH17 Crash Ukrainian version // Рада безпеки Нідерландів. – 22 жовт. 2015. – http://onderzoeksraad.nl/uploads/phase-docs/1006/0772a3425609report-mh17-brochure-crash-ukraine.pdf

[2] MH17 Crash // Рада безпеки Нідерландів. – 22 жовт. 2015. – http://onderzoeksraad.nl/uploads/phase-docs/1006/debcd724fe7breport-mh17-crash.pdf

[3] MH17: Sourse of Separatists' Buk // A Bellingcat Investigation. – https://www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2014/11/Origin-of-the-Separatists-Buk-A-Bellingcat-Investigation1.pdf

[4] «Бук 3х2»: тайна потерянной цифры // Bellingcat. – 3 мая 2016. – https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2016/05/03/the_lost_digit_ru/

400 військовослужбовців, залишившись без боєприпасів і щоб уникнути постійних обстрілів, перетнули україно-російський кордон (згодом були повернуті Україні), а понад 1000 бійців прорвалися з оточення і з'єдналися з іншими українськими підрозділами в районі Савур-могили. На той час здавалося, що ця локальна поразка загальмує, але не зупинить звільнення Донбасу. Успішно просувалась операція на півночі – у Луганській області. Силовики «перерізали» комунікації між «ДНР» і «ЛНР», а також між Донецьком і Горлівкою. Серед сепаратистів почалися чвари. Наприклад, І. Гіркін публічно розкритикував В. Болотова: «Про Болотова: [...] ця особа не тільки некомпетентна як військовий керівник, а й цілком не бажає працювати на спільну справу. Зібрав "під себе" купу бронетехніки і дозволив оточити зі всіх боків і відрізати нам шляхи постачання. Для довідки – у нього стільки танків і гармат, що нам, за такої кількості, вистачило б міцно утримувати фронт від Донецька до Лисичанська і не дозволити укрaм настільки швидко просуватися»[1]. Сепаратисти вже розробляли плани евакуації з Донецька. Ось що розповідав І. Гіркін: «У момент, коли супротивник перерізав шлях між Шахтарськом і Торезом, у мене сталася психологічна криза, я почав розмірковувати про те, що робити, подумував переносити штаб у Шахтарськ або Сніжне і готувати евакуацію Донецька»[2].

Основний тягар воєнних дій несли ЗСУ, Національна гвардія, МВС і спецпризначенці СБУ. У той же час значну роль у протидії терористам відіграли добровольчі батальйони, сформовані з активістів Євромайдану й небайдужих громадян. Саме добровольчі підрозділи наочно продемонстрували Росії, що українське населення здатне до самоорганізації навіть в умовах, коли неефективно працює державна правоохоронна система[3]. Утім, вже від самого початку влада намагалася поставити їх під свій контроль, адже монополія на застосування насилля – це одна з передумов існування державності. У період найбільшої активності добровольчий рух мав таку структуру:

- Спецпідрозділи МВС особливого призначення (25 батальйонів і п'ять рот, штатна чисельність 5660). Формувалися з добровольців, як правило, за територіальним принципом.
- Батальйони територіальної оборони (тербати) в структурі ЗСУ (близько 40 підрозділів). Комплектувалися зокрема з числа мобілізованих, однак у них велика увага приділялася високомотивованим бійцям. Воювали насамперед як війська «другого» ешелону (тобто забезпечували порядок на блокпостах, у звільнених населених пунктах і т. ін.);

[1] Скандал между «ДНР» и «ЛНР»: террорист Стрелков назвал террориста Болотова некомпетентным и не желающим работать на общее дело // Цензор. – 23 июля 2014. – http://censor.net.ua/news/295016/skandal_mejdu_dnr_i_lnr_terrorist_strelkov_nazval_terrorista_bolotova_nekompetentnym_i_ne_jelayuschim

[2] «Кто ты, "Стрелок"?» // Завтра. – 20 листоп. 2014. – http://zavtra.ru/content/view/kto-tyi-strelok/

[3] Водночас слід визнати, що на етапі становлення добровольчих батальйонів траплялися ексцеси кримінального характеру. Однак станом на осінь 2014 р. проблема непідконтрольності добровольчих батальйонів була у цілому вирішена.

• «Незалежні» парамілітарні підрозділи (табл. 43) – їхня діяльність мала найбільший резонанс у суспільстві, але їхня інтеграція до силових структур носила досить умовний характер.

Таблиця 43

«Незалежні» парамілітарні підрозділи

Назва/командир	Силова структура – куратор	Склад у червні 2014 р.
Батальйон «Айдар» С. Мельничук	МОУ (24-й тербат)	• підрозділ «Холодний Яр» • рота «Захід» • афганська і волинська рота • спецрота «Донбас»
Батальйон «Азов» А. Білецький	МВС (1-ша рота)	Чисельність 150 осіб
Батальйон «Донбас» «Семен Семенченко»	Нацгвардія МВС (3-й батальйон)	Чисельність 630 осіб, за штатної чисельності 430 осіб
Батальйон «Дніпро-1» Ю. Береза	МВС	Чисельність 500 осіб

Також треба зауважити масштаб розгортання волонтерського руху серед українського населення щодо підтримки українських військових і біженців із зони конфлікту. При цьому йдеться не тільки про добровільний збір коштів і матеріальних ресурсів: ті, хто не мав грошей, намагалися щось виготовити власноруч, діти писали листи та робили малюнки для військовослужбовців тощо.

Треба також зазначити початок відновлення оборонно-промислового потенціалу, який суттєво зменшився за 25 років незалежності. Відновленню сприяло об'єднання у 2010 р. більшості оборонних підприємств і організацій у рамках Державного концерну «Укроборонпром». Хоча метою цього кроку було зробити більш жорстким контроль з боку оточення В. Януковича за цим сектором економіки, який ще не пройшов приватизацію, в умовах 2014 р. саме ця жорсткість управлінської структури дозволила почати перезапуск виробництв в інтересах вітчизняних силових структур. Водночас вирішувалося питання відмови від поставок російських комплектуючих та організації імпорту необхідного озброєння, боєприпасів, військової техніки, що відбувалося вперше за роки незалежності у великих масштабах. Протягом 2014 р. ОПК передав у війська понад 740 одиниць військової техніки, зокрема 154 одиниці танків та інших бойових броньованих машин, 165 гармат і мінометів, 16 літаків і 8 вертольотів, а військові ремонтники відновили близько 20 тис. одиниць бойової техніки (зокрема 67 літаків, 42 вертольоти, 24 безпілотники, близько 4 тис. бойових броньованих машин, 622 гармати й міномети)[1].

Станом на середину серпня 2014 р. українські війська звільнили більшу частину Донбасу, захоплену терористами у квітні–травні (мал. 3).

Можлива військова поразка сепаратистів несла високі внутрішньополітичні ризики для режиму В. Путіна. Він не очікував провалу «русского мира»

[1] Виступ Секретаря РНБО України Олександра Турчинова на засіданні Верховної Ради України // РНБОУ. – 15 січ. 2015. – http://www.rnbo.gov.ua/news/1965.html

Мал. 3. Антитерористична операція на Донбасі напередодні вторгнення російських регулярних військ

Джерело: http://www.rnbo.gov.ua/files/2014/18-08.jpg

в Україні, тоді як розкручена під «безсумнівну перемогу» пропагандистська кампанія в ЗМІ, яка обґрунтовувала для пересічного росіянина гібридну війну проти «братської» України, завдала б удару по позиціях Кремля. Крім того, після поразки донбаського сепаратизму могло автоматично постати питання повернення Криму. Нарешті, Україна б і далі продовжувала свій євроатлантичний курс. Тому Москва наважилася на відверту військову агресію.

Від кінця липня і до середини серпня загони сепаратистів були поповнені бойовиками та новим озброєнням. Крім того, російські регулярні війська не тільки продовжували обстріли українських силовиків, а й зухвало заходили на територію України. Начальник Генерального штабу ЗСУ В. Муженко так згадував перший випадок такого вторгнення: «Коли доповіли, що зайшла колона у 160 одиниць техніки, яку чітко бачать розвідники, серце в черговий раз ухнуло. Війна, вторгнення. Ми усі це розуміли. Як через туман чую свій голос: нанести вогневе ураження, виконувати... І, дивлюся, люди, почувши наказ, починають

працювати, "виринають" із шокового стану. Є наказ – треба виконувати, емоції пізніше...»[1]. Українські силовики відчували велику відповідальність і, на відміну від березня–квітня 2014 р., вже готові були її на себе брати.

З огляду на факти проникнення починаючи з кінця липня окремих російських регулярних підрозділів на українську територію складно назвати точну дату початку вторгнення. У «Заяві...» Верховної Ради України від 21 квітня 2015 р. розвиток подій описаний так: «Третя фаза збройної агресії Російської Федерації розпочалася 27 серпня 2014 р. масовим вторгненням на територію Донецької та Луганської областей регулярних підрозділів Збройних Сил Російської Федерації, зокрема, військовослужбовців 9-ї окремої мотострілецької бригади, 76-ї та 98-ї дивізій повітряно-десантних військ Збройних Сил Російської Федерації. Задіяння регулярних Збройних Сил Російської Федерації у збройній агресії проти України супроводжувалося поширенням серед населення України агітаційних листівок, в яких, зокрема, був такий заклик: "За жодних обставин не чиніть перепон пересуванню російських військ (техніка та особовий склад)"»[2].

Однак початкова фаза прямої агресії з боку Росії розпочалася тижнем раніше, 20 серпня (до речі, з цього дня на мапах, які оприлюднювала РНБОУ, фіксувався наступ російських військ), а активний етап розпочався 24 серпня (див. на мал. 4 – мапу, підготовлену Головним управлінням розвідки МОУ). Саме тоді почався спільний контрнаступ терористів і російських військ, які атакували українських силовиків на півдні Донецької області трьома основними напрямами – Іловайськ, Комсомольське, Новоазовськ. Далі погрожували захопити Маріуполь і «пробити» транспортний коридор до Кримського півострова.

Ось як описує ситуацію, яка склалася під Маріуполем, тогочасний голова Донецької ОДА С. Тарута: «У вересні 2014 року на Маріуполь йшли регулярні російські війська. Там шикувалися батареї як по струнці. В нюансах було видно, що це вже не найманці, які прийшли і до кінця не розуміють, як воювати ефективно, – це були регулярні серйозні спецпідрозділи. Утім, ми встояли, хоча все трималося на волосинці і деякі військові вже зібрали речі, вже намагалися переїжджати до Бердянська. Прямий удар був досить потужний. Спочатку були знесені всі підрозділи наших прикордонників. Почався масований вогонь з російського боку на наш прикордонний пункт, перехід Новоазовськ. Там було десь 350 наших військових. Вони (росіяни. – *Авт.*) знесли вогнем цей пункт. Праворуч, біля моря, теж були наші бліндажі. Вони знищили бліндажі. Згодом зайшла велика кількість – на Маріуполь нападало 100 танків і 2 тисячі військових із спецпідрозділів. Батальйон "Азов" відіграв значну роль, тому що вже військові коливалися. Танки були буквально у трьох кілометрах від Маріуполя»[3]. Зі слів

[1] Встреча начальника Генерального штаба вооруженных сил Украины В. Муженко с блоггерами. – 24 фев. 2016. – http://bmpd.livejournal.com/1762315.html

[2] Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків"». Сайт Верховної Ради України. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19

[3] Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію // Укр. правда. – 26 листоп. 2015. – http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/

Мал. 4

Джерело: http://gur.mil.gov.ua/content/osoblyvosti-rozghortannia-ta-diialnosti-rosiiskykh-okupatsiinykh-viisk-na-skhodi-ukrainy.html

С. Тарути, росіяни не хотіли втягуватись у важкі вуличні бої і сподівалися на втечу українських військових, щоб зайти в місто без бою: «Вони сподівалися, що масований тиск і близький підхід деморалізує наших хлопців і вони зможуть заїхати без спротиву. Насправді, частина дійсно злякалася – керівництво армії у Бердянськ зібралося. Але основні наші сили не похитнулися»[1]. Натомість, І. Гіркін вважає, що російські підрозділи не мали наказу брати Маріуполь: «...В основному на Маріуполь наступали "відпускники" (тобто регулярні російські частини. – *Авт.*)... Маріуполь був пустий, там дві доби не було українських військових, можна було узяти без бою. Але був наказ не займати. Не просто наказ зупинитися, а наказ у жодному разі не займати»[2].

Слушною є думка першого заступника Командувача ракетних військ та артилерії ЗСУ Ю. Ярусевича про те, що захоплення Маріуполя відтягнули запеклі бої в Іловайську і втрати російських військ у них: «На мою думку та на думку багатьох військових фахівців, приблизно 28–30 серпня регулярні підроз-

[1] Там само.

[2] «Кто ты, "Стрелок"?» // Завтра. – 20 листоп. 2014. – http://zavtra.ru/content/view/kto-tyi-strelok/

діли російської армії повинні були оволодіти містом Маріуполь. Відрізати нас від Азовського моря та за сприятливих умов просунутися вглиб нашої країни. Крім трагедії, Іловайськ – це й подвиг наших воїнів»[1]. Говорячи про Іловайськ, треба визнати, що «котел» став деморалізуючою поразкою для України, яка посіяла недовіру до політичного та військового керівництва країни у суспільстві, яке ось-ось очікувало переможних реляцій про успішне завершення АТО. Однак Іловайська битва стала першим у новітній історії боєзіткненням на полі бою українських і російських регулярних військ[2]. Вона наочно показала військово-технічне відставання України (вже у 2015 р. суттєво була нарощена стаття держбюджету на закупівлю озброєння та військової техніки), проблеми із системою управління військами (вже у вересні 2014 р. вона була оптимізована і кадрово оновлена), проблеми з моральним духом (деякі підрозділи залишили місце боїв без наказу, чим ускладнили положення оточених), необхідність повноцінної інтеграції добровольчих батальйонів до безпекових структур держави (що і було зроблене впродовж двох місяців після Іловайська) тощо. Одночасно саме Іловайськ показав, що російські війська можна «бити», десятки російських військовослужбовців були взяті у полон. Він же показав, що Москві жодним чином не можна вірити – «зелений коридор», начебто зроблений для виходу українських військ, по суті, перетворився на пастку. Однак оскільки українські силовики не склали зброю, як того вимагали росіяни, відбувся бій і значна частина українців змогли пробитися із оточення (але саме віроломність росіян призвела до найбільшої кількості жертв серед українських бійців).

Отже, українська армія, здатна завершити визволення населення Донбасу від терористів, до повномасштабних бойових дій з вишколеною російською армією була не готова. Відтак Україна змушена була сісти за стіл переговорів з Росією. Вже 26 серпня у Мінську відбулася багаточасова розмова П. Порошенка та В. Путіна (український президент назвав переговори «дуже складними»[3], а російський, який говорив з позиції сили, – «встреча была очень хорошей, мне так показалось. Достаточно откровенной»[4]).

У підсумку 5 вересня 2014 р. у Мінську був підписаний протокол про припинення вогню: домовилися про формування 30-кілометрової зони розмежування, про контроль україно-російського кордону фахівцями ОБСЄ. Далі після складних переговорів Україна згодилася де-факто надати територіям, які

[1] Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24–29 серпня 2014 року. – 19 жовт. 2015. – http://www.slideshare.net/ssuserf2de06/2429-2014

[2] Загальна хронологія боїв під Іловайськом викладена «по гарячих слідах» у статті: Бутусов Ю. Подвиг и трагедия Иловайска // Цензор. – 5 верес. 2014. – http://censor.net.ua/resonance/301413/podvig_i_tragediya_ilovayiska та у доповіді Генерального штабу ЗСУ «Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24–29 серпня 2014 року. – 19 жовт. 2015. – http://www.slideshare.net/ssuserf2de06/2429-2014

[3] Порошенко назвал переговоры в Минске очень сложными // Кореспондент. – 27 авг. 2014. – http://korrespondent.net/ukraine/3410673-poroshenko-nazval-perehovory-v-mynske-ochen-slozhnymy

[4] Путин уверяет, что договорился о передаче второй «гуманитарки» для Донбасса // Главред. – 29 авг. 2014. – http://glavred.info/politika/putin-uveryaet-chto-dogovorilsya-s-poroshenko-o-peredache-vtoroy-gumanitarki-dlya-donbassa-288781.html

на початок вересня опинилися під контролем «ЛНР» і «ДНР», права автономії і при цьому не припиняти їхнього субсидування. Відповідний статус мав бути наданий на три роки, а 7 грудня 2014 р. передбачалося провести чесні місцеві вибори, аби населення (а не російське керівництво) самостійно обрало тих, хто буде його представляти. При цьому Росія намагалася легалізувати кишенькові «республіки»: для цього у серпні російські громадяни, які очолювали «ЛНР» і «ДНР», були відкликані до Москви, а на їхнє місце призначені місцеві мешканці – І. Плотницький, який до цього був «міністром оборони ЛНР», та О. Захарченко, який очолював бандформування «Оплот». Протокол був підписаний Х. Тел'явіні, Л. Кучмою, М. Зурабовим, також стояли підписи І. Плотницького та О. Захарченка, але без згадування посад та утворень, які начебто вони представляли[1]. У розвиток протоколу 19 вересня також був підписаний меморандум, який деталізував режим припинення вогню, зокрема, передбачав відведення важкої техніки, заборону на використання бойової авіації тощо.

Мінські угоди були неоднозначно сприйняті в українському суспільстві. Верховна Рада важко ухвалювала закон, який імплементував домовленості: прийняття супроводжувалося гарячими дискусіями, відбувалося за особистої участі Президента у засіданні парламенту, а для гарантування необхідного результату спостерігалося досить вільне поводження з регламентом роботи Верховної Ради.

Своєю чергою «Мінськ» не став переможним і для Росії. Так, вона досягнула тактичної мети – не допустити воєнної поразки сепаратистів, цинічно заперечуючи участь своїх військ у боях. Але зазнала стратегічної поразки: жодних обмежень на українську зовнішню політику накласти не вдалося, а про поліпшення міждержавних стосунків годі й казати (хоча сигнали до цього після президентських виборів травня 2014 р. були). Російський політтехнолог М. Гельман наводив такі слова довіреної особи В. Путіна В. Лукіна (саме він брав участь у переговорах у Києві в лютому 2014 р.): «Нікому в Кремлі ні ЛНР, ні ДНР, ні Новоросія не потрібні. Тобто настільки не потрібні, що Стрєлкова і Бородая прибрали саме через те, що ті в якийсь момент повірили у можливість відділення від України і розпочали рух не в той бік. Отримати Донбас і втратити Україну – для Кремля поразка. Краще було тоді не розпочинати. Риторика тих, хто сьогодні там верховодить, нікого не повинна вводити в оману»[2].

Отже, на проекті «Новоросія» як об'єднанні у проросійський протекторат південних і східних областей України було поставлено хрест. Націоналістичні російські угруповання критикували Кремль за «злив Новоросії» (наприклад, І. Гіркін звинувачував у цьому олігархів з «оточення Путіна»). Навіть більше, грудневі місцеві вибори на сепаратистських територіях, передбачені Мінським

[1] Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно совместных шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины Петра Порошенко и инициатив Президента России Владимира Путина // ОБСЕ. – 7 сент. 2014. – http://www.osce.org/ru/home/123258?download=true

[2] Гельман М. Военный план Кремля // Новое время. – 30 авг. – 2014. – http://nv.ua/opinion/gelman/voennyy-plan-kremlya--9686.html

протоколом, мали показати повний провал проектів «ЛНР» і «ДНР». Тому Росії довелося одночасно відпрацьовувати два основних варіанти подальших дій: формувати з підконтрольних залишків Донецької та Луганської областей нове «Придністров'я» та шукати можливості «інсталювати» їх назад в Україну з метою забезпечення своїх зовнішньополітичних цілей. Це передбачало нові проблеми – польові командири вийшли з-під контролю та не хотіли слухати лялькові уряди «ЛНР» і «ДНР» (наприклад, луганський польовий командир О. Мозговий називав мінські угоди зрадою і вимагав відставки «урядів»); звичайною справою стали сутички між різними загонами бойовиків і перестрілки з російськими військовими; промислові підприємства зупинилися (на відміну від території, підконтрольної владі України); місцеве населення стрімко зубожіло; почалися перебої з поставками продовольства.

Тому Москва відійшла від мінських домовленостей, посилила свою військову присутність на сході України та ініціювала проведення 2 листопада власних виборів глав «ЛНР» і «ДНР» та депутатів «парламентів» із заздалегідь відомими результатами. Двозначність ситуації відбивалася у тому, що обидві сторони не скидали з рахунків дипломатичні засоби вирішення конфлікту. 13 листопада представники України та Росії підписали робочий документ з чітким графіком імплементації положень Мінського меморандуму (деталі цього документа невідомі, лише є заява МЗС України від 19 січня 2015 р., у якій він згадується[1]). Однак Росія відкликала свій підпис із-під документа.

Після цього починається курс на військову ескалацію. С. Тарута в одному зі своїх інтерв'ю повідомив, що В. Путін тричі у розмовах з П. Порошенком погрожував: «У мене є три стратегічні цілі – аеропорт, Дебальцеве і Маріуполь»[2]. Власне ці об'єкти й стали основними гарячими точками кінця 2014 – початку 2015 р.

Оборона Донецького аеропорту стала однією з героїчних сторінок в новітній історії українського війська («однією з» – тому що було й багато інших, наприклад, тримісячна оборона Луганського аеропорту, українські бійці залишили його після вересневих мінських угод, підірвавши перед відходом злітну смугу). До нього в умовах відносного затишшя на інших ділянках фронту декілька місяців була прикута увага суспільства. Початок оборони можна датувати 26 травня, коли спостерігалася перша масштабна атака, відбита українськими силовиками (саме після цього частина очільників сепаратистів утекла з Донецька, побоюючись наступу ЗСУ). Після мінського перемир'я ситуація навколо аеропорту загострилася і бої стали жорстокішими, але бойовикам не вдавалося заволодіти об'єктом. Від кінця вересня українських захисників аеропорту по-

[1] Заявление МИД Украины о состоянии выполнения Минских договоренностей // Кабінет Міністрів України. – 19 січ. 2015. – http://www.kmu.gov.ua/control/ru/publish/article?art_id=247877478

[2] Сергій Тарута: Порошенко був найбільш неефективним міністром економіки за всю історію // Укр. правда. – 26 листоп. 2015. – http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/26/7090271/

чали називати «кіборгами»[1]. Запеклі бої йшли тут до середини січня 2015 р., сковуючи сили сотень бойовиків.

У випадку Маріуполя Росія обрала іншу тактику – за допомогою диверсії дестабілізувати життєдіяльність міста. Для протидії цьому об'єднали свої зусилля українські силовики, місцева влада та місцеві підприємства – промислові гіганти. Було організовано інженерний захист підступів до міста, утворено спільні чергування робітників меткомбінатів і правоохоронців на ключових інфраструктурних об'єктах, підприємства взяли на себе обов'язок не скорочувати персонал, попри істотне зменшення обсягів виробництва, були розроблені плани на випадок надзвичайного відключення електроенергії та води тощо. 23 грудня 2014 р. диверсанти намагалися підірвати ключовий залізничний міст через р. Кальчик[2]. А 24 січня 2015 р. бойовики з установок «Град» та «Ураган» обстріляли житловий мікрорайон Маріуполя «Східний», у результаті чого загинуло 29 людей (включаючи двох дітей), а 102 отримали поранення. Причому в цей же день О. Захарченко проголосив, що «сьогодні почався наступ на Маріуполь»[3]. Трагедія у «Східному» привернула увагу світової спільноти (питання винесли на розгляд Ради безпеки ООН, але підсумкова резолюція була заблокована Росією), тому наступ був відкладений. Згодом невдалі спроби взяти Дебальцеве спочатку відволікли сили бойовиків і вони «застрягли» під Широкиним, а далі наступ був знятий з порядку денного через нове мінське перемир'я і жорстку позицію Заходу. Зокрема, голова французького МЗС Л. Фабіус повідомляв: «Ми дали зрозуміти росіянам, що в разі, якщо сепаратисти нападуть на Маріуполь, ситуація із санкціями буде повністю змінена», додавши, що Великобританія у цьому питанні займає ще більш жорстку позицію (розширення воєнної допомоги Україні)[4].

У відповідь на фактичний вихід Росії з вересневих мінських домовленостей Україна ініціювала призупинення дії закону, який надавав особливого статусу сепаратистським територіям. Відповідно, місцеві вибори 7 грудня проведені не були. Навіть більше, Україна в «ДНР/ЛНР» припинила фінансування бюджетних установ, субсидування державних шахт, а кошти, заплановані на субсидії для місцевого населення, були спрямовані до інших регіонів України. При цьому навколо сепаратистських територій були побудовані фортифікаційні лінії – українська армія готувалася до відсічі можливого наступу бойовиків за підтримки Росії. Тим самим Кремль знову загнав себе в глухий кут. Міжнародні санкції та падіння цін на нафту призвели до погіршення економічного становища все-

[1] У блогосфері було поширене свідчення про телефонну розмову переселенця з Донецька та бойовика, в якій останній, говорячи про безуспішні спроби узяти аеропорт, зазначив: «Я, говорит, не знаю кто там сидит, но это не люди – это киборги!!!» Див. http://freejournal.biz/article5129/index.html. Навіть якщо це було вигадано українськими фахівцями з інформаційних операцій, то воно вдало влучило у суспільні очікування.

[2] У Маріуполі підірвали міст і вбили охоронця «Азовсталі» // Укр. правда. – 23 груд. 2014. – http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/12/23/7052956/

[3] Захарченко: Сегодня началось наступление на Мариуполь // Рус. диалог. – 23 дек. 2014. – http://www.rusdialog.ru/news/14458_1422112784

[4] МЗС Франції: атака на Маріуполь змінить ситуацію щодо санкцій // Укр. правда. – 25 лют. 2015. – http://www.pravda.com.ua/news/2015/02/25/7059683/

редині країни. На світовій арені Росія опинилася в ізоляції та була виключена з «великої вісімки». У такій ситуації Кремль вдався до традиційної імперської риторики – погроз початку нової холодної війни, гонки озброєнь і нагадувань про свою ядерну зброю. Водночас він знизив планку своїх вимог – згідно з заявами російського керівництва, їх задовольнять «абсолютні» гарантії невступу України до НАТО та визнання анексії Криму, «федералізація» та «захист русского мира» вже були не актуальні. Однак це однозначно було неприйнятним для України та її зовнішньополітичних партнерів. Навпаки, офіційний Київ повідомив своїх партнерів про плани скасувати позаблоковий статус. 23 грудня 2014 р. конституційною більшістю Верховної Ради був прийнятий закон щодо відмови України від політики позаблоковості. У пояснювальній записці до відповідного законопроекту зазначалося: «Агресія Російської Федерації проти України, незаконна анексія нею Автономної Республіки Крим, ведення проти нашої держави так званої "гібридної війни", військове втручання у східних регіонах України, постійний військовий, політичний, економічний та інформаційний тиск з боку Росії зумовлюють необхідність пошуку більш дієвих гарантій незалежності, суверенітету, безпеки і територіальної цілісності України. Позаблоковий статус України, який був закріплений у Законі України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики", виявився неефективним у контексті убезпечення держави від зовнішньої агресії та тиску. Тривале перебування України у "сірій" буферній зоні між потужними системами колективної оборони є додатковим викликом для України»[1]. 29 грудня закон був підписаний Президентом України П. Порошенком і набув чинності. Зазначимо, що вказаний закон не передбачав вступу до НАТО, але й не виключав цього.

У відповідь Росія знову задіяла військову силу. Вже на початку 2015 р. до лінії розмежування було повернуто ті нечисленні важкі озброєння, які були відведені за Мінськими домовленостями. Тут також треба зазначити, що місяці після «Мінська» були використані росіянами для наведення ладу серед бандформувань сепаратистів. По-перше, Росія почала випроваджувати більше досвідчених кадрових військових до зони конфлікту (під виглядом все тих же «відпускників»), натомість обмежувала потік неконтрольованих «добровольців», які тільки дезорганізовували сепаратистські сили. По-друге, Росія почала приборкувати «вольницю» польових командирів сепаратистів. Так, 3 січня 2015 р. був знищений (разом із охоронцями) О. Бєднов («Бетмен») – ватажок «батальйону "Призрак"»: за «офіційною» версією керівництва «ЛНР» він чинив спротив «міліції ЛНР», а його поплічники свідчили про спеціальну засідку. 10 січня був заблокований і роззброєний ще один сепаратистський підрозділ «Одеса». Згодом обидва загони бойовиків перевели зі складу «Народної міліції» до «Міністерства оборони ЛНР».

На початку січня 2015 р. напруга на Донбасі збільшилася. Чергові раунди переговорів, що пройшли у Мінську і мали підготувати фундамент для саміту в нормандському форматі, який планувався в Астані 16 січня, не продемонстрували

[1] Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості // Верховна Рада України. – http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52994

жодного прогресу. Як зазначав голова комітету закордонних справ Європарламенту Е. Брок (брав участь у підготовчому засіданні): «Я більше не оптиміст. Ми не домовилися по достатній кількості пунктів, які дійсно могли мати значення для результату»[1]. Росія продовжувала наполягати на прямих переговорах Києва з сепаратистами, заперечуючи свою участь у конфлікті, натомість Україна вимагала виведення російських військ і повернення контролю над кордоном під українську юрисдикцію. Виступаючи у парламенті, О. Турчинов 15 січня повідомляв про збільшення військової активності в сепаратистських регіонах, при цьому зазначав, що з 36 тис. бойовиків 8,5 тис. були військовослужбовцями регулярних військ Російської Федерації[2]. На озброєнні сепаратистів були 542 одиниці танків, до 990 бойових броньованих машин, артилерійські системи, у тому числі системи залпового вогню – 694 одиниці, реактивні комплекси «Точка-У» – 4 одиниці, зенітно-ракетні комплекси – до 57 одиниць.

14 січня А. Яценюк дав доручення Генеральній прокуратурі України та СБУ провести процедурну підготовку щодо визнання «ДНР» і «ЛНР» терористичними організаціями. Своєю чергою голова Верховної Ради України В. Гройсман підтвердив, що в парламенті готується відповідна постанова. Крім того, український прем'єр-міністр звернувся до міжнародних партнерів з проханням зробити подібні кроки й у своїх національних законодавствах. Зі свого боку Росія запропонувала «скорегувати» лінію розмежування (в ніч проти 16 січня В. Путін звернувся до П. Порошенка з відповідним листом, але Київ залишив його без офіційної відповіді, вважаючи, що Росія має повернутися до листопадових домовленостей). 16 січня український переговірник Л. Кучма не приїхав до Мінська. Все це означало припинення де-факто дії мінських угод, і відновлення військових дій стало неминучим.

Президент України підписав указ про нову хвилю часткової мобілізації з 20 січня. А 18 січня українським військам було надано право наносити превентивні удари по терористах (до цього удари могли наноситися лише у відповідь на вогонь). Бойові дії активізувалися на донецькому, горлівському та дебальцевському напрямах, у передмістях Маріуполя. Дещо спокійніше було на Луганщині (тут навіть діяли домовленості між Луганською ОДА та «ЛНР» про локальне припинення вогню на свято Водохреща).

«ДНР» і «ЛНР» за підтримки російських військових розпочали новий наступ проти українських військ. Головна мета операції – захоплення Дебальцевого. Для сепаратистів цей великий залізничний вузол був важливим для безперебійної комунікації між «ЛНР» і «ДНР». Крім того, він «нависав» над контрольованими бойовиками Горлівкою та Алчевськом, чим створював загрозу оточення у разі проведення наступальної операції українськими силовиками. Одночасно населений пункт був уразливий для атак з трьох боків. Активна фаза наступу бойовиків розпочалася 27 січня 2015 р.: у першому ешелоні йшли

[1] Встреча в Астане не отменяется, а переносится // Комсомольская правда в Украине. – 14 янв. 2015. – http://kp.ua/politics/486018-vstrecha-v-astane-ne-otmeniaetsia-a-perenosytsia

[2] Виступ Секретаря РНБО України Олександра Турчинова на засіданні Верховної Ради України // РНБОУ. – 15 січ. 2015. – http://www.rnbo.gov.ua/news/1965.html

бандформування з місцевих сепаратистів і російських найманців, у другому – «відпускники», тобто російські регулярні війська, включаючи ракетно-артилерійські підрозділи (за оцінками Генерального штабу ЗСУ, лише у районі дебальцевського плацдарму було задіяно вісім батальйонних тактичних груп ЗС РФ[1]). Запеклі бої йшли два тижні. Через новий виток ескалації посилився тиск на Росію з боку західних лідерів, і на 11 лютого був запланований саміт у Мінську, на якому В. Путін хотів з'явитися у зручній для себе ролі «переможця». Тому перед бойовиками було поставлене завдання взяти Дебальцеве до мінської зустрічі, але це не вдалося зробити. Вже 13-го у ході переговорів В. Путін сказав, що має інформацію про оточення українських військ. Справді, саме у цей день українські експерти фіксують збільшення кількості російських військ у районі Дебальцевого[2].

Оскільки у Мінську було досягнуто домовленості про припинення вогню з 15 лютого, бойовики ще більше активізувалися, щоб до цієї дати захопити Дебальцеве. Своєю чергою після підготовчих заходів український Генштаб дав наказ на організований вихід підрозділам (двома основними напрямами, а ще на одному напрямі імітувався відхід). Відхід міг би відбутися й раніше, але, крім дипломатичних потреб, українське військове керівництво враховувало й досвід Іловайська: поки дебальцевський гарнізон сковував сили бойовиків, українські сили вийшли на рубіж по річці Луганка і закріпилися на плацдармі Луганське – Троїцьке – Попасна, тим самим не давши ворогові змогу захопити нові території і переслідувати українських вояків, що відступали.

Політичним підсумком ескалації військових дій у січні–лютому 2015 р. став підписаний 12 лютого очільниками України, Німеччини, Франції та Росії у Мінську «Комплекс заходів із виконання Мінських угод», названий згодом «Мінськ-2». Цьому передувала жорстка дипломатична боротьба (не тільки пов'язана з боями навколо Дебальцевого). Напередодні від імені О. Захарченка та І. Плотницького був поширений начебто їхній варіант домовленостей, де-факто це був ультиматум Україні, який дублював російські вимоги[3]. Своєю чергою П. Порошенко виступив із заявою, яка демонструвала, що далі Москві не вдасться шантажувати Київ загрозою широкомасштабного вторгнення: «Від підсумків саміту буде залежати, чи вдасться нам зупинити агресора дипломатичним шляхом, чи ми будемо переходити на цілком інший режим... І я, і уряд, і Верховна Рада готові до прийняття рішення про введення воєнного стану на всій території України. І я в жодному разі не буду затягувати з цим рішенням,

[1] Аналіз Генерального штабу ЗСУ щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року // Міністерство оборони України. – 4 лют. 2016. – http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalno-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-na-debalczevskomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html

[2] Путин послал российских экспертов «анализировать» ситуацию под Дебальцево // Цензор. – 13 фев. 2015. – http://censor.net.ua/news/324517/putin_poslal_rossiyiskih_ekspertov_analizirovat_situatsiyu_pod_debaltsevo

[3] СМИ опубликовали требования ДНР и ЛНР по урегулированию конфликта (документы) // Левый берег. – 11 фев. 2015. – http://lb.ua/news/2015/02/11/295227_smi_opublikovali_trebovaniya_dnr_lnr.html

якщо безвідповідальні дії агресора призведуть до серйозної подальшої ескалації конфлікту. Я впевнений у тому, що наша країна зможе себе захистити»[1].

Отже, домовленості «Мінськ-2», як і попередні мінські документи, стали вимушеним компромісом для обох ворогуючих сторін і у підписаному вигляді навряд чи могли бути реалізованими належним чином. Як показав розвиток подій, між Україною та Росією залишився комплекс неузгоджених питань. Крім того, у документі містилася низка положень, які були прямим втручанням у внутрішні справи України: наприклад, зобов'язання провести конституційну реформу до кінця 2015 р. Тому не випадково, що залишок 2015 і початок 2016 рр. пройшли у безкінечних дипломатичних баталіях. Обидві сторони зробили ставку на виснаження опонента. Київ сподівався, що донбаські сепаратистські утворення стануть нестерпним економічним тягарем для Москви, яка й так потерпала від падіння цін на нафту і газ, а також від санкцій. Для цього посилювалася блокада регіону і одночасно нарощувався воєнний та оборонно-промисловий потенціал, а також проводилася активна зовнішня політика з метою збереження солідарності з Україною провідних держав світу.

Кремль своєю чергою сподівався на поглиблення соціально-економічної та політичної кризи в Україні, і для цього були передумови – стрімка девальвація гривні, зубожіння населення на тлі зростання цін і тарифів, конфлікти держави та великого бізнесу (зокрема, у березні 2015 р. виник конфлікт за участі на той час губернатора Дніпропетровщини І. Коломойського навколо «Укрнафти», що призвів до його відставки, у квітні спостерігалося напруження навколо енергоактивів Р. Ахметова). Уряд А. Яценюка опинився під загрозою відставки. Кремль також намагався знайти слабкі місця у консолідованій західній позиції з українського питання. Він твердив, що Київ не виконує узятих на себе у Мінську зобов'язань і до нього треба застосувати санкції. Річ у тім, що вже 17 лютого 2015 р. Радою безпеки ООН була прийнята резолюція (на основі російського проекту), частиною якої став «Комплекс заходів із виконання Мінських угод». З цього приводу український дипломат і експерт з міжнародних питань В. Філіпчук у лютому 2016 р. зазначав: «Безперечно, що за нинішніх умов проштовхнути рішення в РБ ООН по санкціях щодо України РФ не зможе. А ось почати навколо цього торги зможе. Як і використати фіксацію Мінських угод у вигляді резолюції Радбеза. Це серйозний козир в руках росіян, і виторгувати за нього вони собі щось таки зможуть. Не дарма ж російський агресор так поспішав (усього 5 днів для прийняття резолюції РБ – рекордно короткий термін) з тим, щоб надати сумнівній політичній заяві статус документа Ради Безпеки ООН»[2].

Попри перемир'я, час від часу на лінії зіткнення відбувалися спалахи насильства (пост-Мінську мапу регіону див. на мал. 5): українські силовики

[1] Порошенко анонсировал военное положение в случае провала встречи в Минске // Левый берег. – 11 фев. 2015. – http://lb.ua/news/2015/02/11/295187_poroshenko_anonsiroval_voennoe.html

[2] Филипчук В. Война на Донбассе: почему Минские соглашения стали ловушкой для Украины // Апостроф. – 17 фев. 2016. – http://apostrophe.com.ua/article/politics/2016-02-17/voyna-na-donbasse-pochemu-minskie-soglasheniya-stali-lovushkoy-dlya-ukrainyi/3333

Мал. 5 Антитерористична операція після Мінських угод 12 лютого 2015 р.
Джерело: http://mediarnbo.org/2015/02/24/situatsiya-na-shodi-ukrayini-na-24-lyutogo/

не давали змоги проросійським бойовикам проводити повзучу окупацію своєї території – поступове, по декілька сотень, а то й десятків метрів на добу (таким чином діяли і діють російські війська у Грузії). Своєю чергою й українські підрозділи намагалися знайти слабину в позиціях бойовиків. Майже щодня надходили сумні новини про поранення чи загибель українських військовослужбовців.

У цілому ж з військової точки зору на Донбасі склалася ситуація, коли в Україні було і є достатньо сил, щоб звільнити регіон від бойовиків, і разом з тим тут присутні російські військові. Офіційні російські посадовці категорично заперечували й досі заперечують участь своїх військовослужбовців у бойових діях на українській території. Насправді ж починаючи з травня 2014 р. фіксується направлення в Україну військовослужбовців-контрактників, але часто перед відправкою вони начебто розривали офіційний контракт або йшли у відпустку. Крім того, на території України діяли розвідувально-диверсійні групи російських сил спеціального призначення. З серпня 2014 р. спостерігалося різке зростання військової присутності Росії на Донбасі – до десяти батальйонних тактичних груп. У спеціальній доповіді «Російські війська в Україні», підготов-

леній впливовим британським аналітичним центром «Королівський інститут об'єднаних служб» зазначалося: «Згідно з різними джерелами, спостерігалася постійно зростаюча масштабна, пряма і збройна участь російських військ у боях з українськими військами від середини серпня 2014 року, їхня чисельність оцінювалася між 3500 і 6000–6500 осіб на кінець серпня. Далі їхня кількість змінювалася, досягши приблизно 10 000 на піку прямого російського втручання в середині грудня 2014 року»[1].

З огляду на заперечення Росією очевидного Україна запропонувала залучити для врегулювання конфлікту на Донбасі міжнародних миротворців, тоді б Росії довелося або виводити своїх «відпускників», або визнавати себе стороною, яка веде бойові дії. Тому Росія спробувала змінити підходи: сформувати бандформування переважно з місцевого мобілізаційного ресурсу (цьому сприяло тотальне безробіття у регіоні). При цьому військове будівництво відбувалося за російським зразком – зокрема, були створені два армійські корпуси (в Донецьку і Луганську, 20 тис. і 14,5 тис. військовослужбовців відповідно), керують якими, за даними української військової розвідки, з Південного воєнного округу РФ[2]. Однак за рік позитивних результатів досягнуто не було – боєзіткнення з українськими підрозділами показали безпорадність бойовиків, а командувати продовжували росіяни. Тому в травні 2016 р. проголошена чергова «реформа» – замість корпусу в «ДНР» створено оперативне командування. Один із сепаратистських блогерів так пояснив логіку «реформи»: «малозрозумілі дії у промзоні Авдіївки і в районі Ясинуватської розв'язки виявили різноманітні недоліки у воєнному будівництві ДНР, у тому числі і організаційного рівня, тому відбуваються організаційні висновки. Щодо інсинуацій на тему того, що ось Захарченко відсторонили від військового керівництва, а на Кононова («міністр оборони ДНР». – *Авт.*) щось там поклали, це дещо наївна точка зору, з врахуванням того, що корпусом де-факто керують більш "досвідчені" товариші, навряд чи хтось серйозно може вважати, що людина, яка командувала батальйоном може однаково ефективно командувати корпусом... Хоча формально звичайно військовими структурами ДНР керують "місцеві", руку на пульсі тримають дещо інші люди з більш багатим досвідом і навичками»[3].

Дії терористичних угруповань і російських військ завдали великої шкоди Донбасу й Україні в цілому.

Насамперед це непоправні людські втрати. У доповіді офісу комісара ООН з прав людини зазначалося, що з середини квітня 2014 по 15 лютого 2015 р.,

---

[1] Sutyagin I. Russian Forces in Ukraine // Royal United Services Institute. Briefing paper. – March 2015. – P. 4. – https://www.rusi.org/downloads/assets/201503_BP_Russian_Forces_in_Ukraine_FINAL.pdf

[2] Збройна агресія Росії проти України. Особливості розгортання та діяльності російських окупаційних військ на сході України // Головне управління розвідки Міністерства оборони України. – http://gur.mil.gov.ua/content/osoblyvosti-rozghortannia-ta-diialnosti-rosiiskykh-okupatsiinykh-viisk-na-skhodi-ukrainy.html

[3] От корпуса к оперативному командованию. – 4 мая 2016. – http://colonelcassad.livejournal.com/2736207.html

тобто за період найбільш активних військових дій, було вбито щонайменше 5665 осіб (включаючи 298 осіб, що загинули на борту малайзійського літака МН-17) і 13 961 дістали поранення на східній Україні[1]. А враховуючи, що доступ до зони конфлікту обмежений, фахівці ООН припускали, що кількість жертв перевищує 6000. За інформацією, оприлюдненою П. Порошенком у січні 2016 р., з початку боїв на Донбасі загинули 2269 українських військовослужбовців, з них 21 юнак у віці до 18 років і 650 чоловіків у віці 18–25 років[2]. За даними головного військового прокурора А. Матіоса, у 2014–2016 рр. в зоні АТО небойові втрати становили 1294 військовослужбовця (хвороби, нещасні випадки, самогубства, недотримання правил безпеки і поводження зі зброєю тощо)[3]. Щодо втрат серед співробітників підрозділів внутрішніх справ, голова МВС А. Аваков у квітні 2016 р. оприлюднював таку статистику: «За ці два роки в підрозділах МВС і Нацгвардії:

– Загинули 308 осіб. Зокрема, з добровольчих батальйонів – 205 (108 – нацгвардійці з «Донбасу», «Азова», Батальйону ім. Кульчицького, 97 – з батальйонів МВС);
– Зазнали поранень 1228 осіб. Зокрема, зі складу добровольчих батальйонів – 701;
– Пропав безвісти 41 боєць;
– У полоні (за нашою інформацією) – 10»[4].

Втрати СБУ (з травня 2014 по лютий 2016 р.) становили 12 загиблих і 92 поранених (травмованих), при цьому зниклих безвісті або полонених не було[5]. У цілому кількість поранених і скалічених силовиків унаслідок військових дій досягла майже 10 тис. осіб[6]. Попри офіційне перемир'я, українські солдати продовжували гинути й у 2016 р. Тільки за півроку бойові втрати ЗСУ, за даними міністра оборони С. Полторака, становили 623 військовослужбовця[7]. Крім того, є втрати й серед інших силових структур – МВС і СБУ.

---

[1] Report on the human rights situation in Ukraine. 1 December 2014 to 15 February 2015 // The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. – http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/9thOHCHRreportUkraine.pdf

[2] Порошенко озвучив втрати української армії за час війни на Донбасі // Тиждень UA. – 29 січ. 2016. – http://tyzhden.ua/News/157239

[3] Матіос озвучив кількість небойових втрат українських військових за час АТО // Лівий берег. – 10 черв. 2016. – http://ukr.lb.ua/news/2016/06/10/337486_matios_ozvuchiv_kilkist_neboyovih.html

[4] За час бойових дій на Донбасі в підрозділах МВС і Нацгвардії 308 воїнів загинуло, 1228 – поранено, – Аваков // Цензор. – 18 квіт. 2016. – http://ua.censor.net.ua/n384931

[5] СБУ оприлюднила офіційну кількість своїх загиблих і поранених на Донбасі // Новинарня. – 19 берез. 2016. – http://novynarnia.com/2016/03/19/sbu-oprilyudnila-ofitsiynu-kilkist-svoyih-zagiblih-i-poranenih-na-donbasi/

[6] Заява Міністерства закордонних справ України щодо виконання Мінських домовленостей // Міністерство закордонних справ України. – 29 лют. 2016. – http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/5163-statement-of-the-ministry-of-foreign-affairs-of-ukraine-on-implementation-of-the-minsk-agreements

[7] «Через український східний кордон Росія перекидає найманців, постачає озброєння та військову техніку, боєприпаси» – Міністр оборони України // Міністерство оборони

Через російську агресію постала надзвичайно гостра проблема з вимушеними переселенцями. За даними Агентства ООН з питань переселенців (з посиланням на Міністерство соціальної політики України), станом на лютий 2015 р. (закінчення активної фази військового протистояння) в Україні налічувалося 980 тис. внутрішніх переселенців із Криму та Донбасу. Крім того, ще 600 тис. осіб шукали притулку в інших країнах – Росії, Білорусі, Молдові, Польщі, Угорщині, Румунії[1].

У цієї проблеми є й інший бік. Це доля громадян, які залишаються на окупованій території. Тут можна погодитися з думкою фахівців Національного інституту стратегічних досліджень: «І хоча на вільних від окупації територіях переважає думка, що "всі, хто був за Україну, вже виїхали", однак це тільки зручна для оберігання власної психіки конструкція, котра дає змогу не помічати очевидного: там залишилося багато людей, які щиро люблять свою країну і не хочуть жити при окупаційній владі. Там проживає багато освічених та інтелектуальних людей із критичним мисленням (учителів, учених, діячів культури та багатьох інших), із якими не просто можна, а й треба підтримувати контакт, бодай для того, аби вони не відчували, що їхня країна їх залишила. Ми не можемо дозволити собі втрачати громадян, як не можемо "дарувати" території сусідові-агресору».[2]

У той же час вже традиційно для останніх двох років держава не пропонує чіткої стратегії. Офіційна лінія коливається від гасел, що за фронтом «наші люди» і лише варто росіянам залишити українську територію, як конфлікт буде вгамовано, до несподіваної економічної блокади, яка не призводить до «здороження» для Росії конфлікту, а радше живить корупцію та контрабанду, в якій беруть участь представники всіх учасників конфлікту.

Іще одне гостре питання – повернення українських військовополонених і політичних в'язнів. За інформацією представника України в підгрупі з гуманітарних питань Мінської контактної групи, першого заступника голови Верховної Ради І. Геращенко, станом на початок липня 2016 р. на окупованих територіях залишалися 111 ув'язнених українських громадян[3]. Причому в цю кількість входили не тільки силовики, а й співробітники міжнародних організацій, місцеві мешканці. Зокрема, були затримані співробітники місії ООН на Донбасі Ю. Супрун і донецький історик-релігієзнавець І. Козловський, першого за «військові злочини» (він був одним з командирів спецпідрозділу «Альфа»),

України. – 15 черв. 2016. – http://www.mil.gov.ua/news/2016/06/15/cherez-ukrainskij-shidnij-kordon-rosiya-perekidae-najmanczіv-postachae-ozbroennya-ta-vijskovu-tehniku-boepripasi-ministr-oboroni-ukraini--/

[1] Ukraine internal displacement nears 1 million as fighting escalates in Donetsk region // The UN Refugee Agency. – 6 February 2015. – http://www.unhcr.org/54d4a2889.html

[2] Донбас і Крим: ціна повернення. – К.: НІСД, 2015. – С.119.

[3] На оккупированных территориях Донбасса остается 111 заложников // Левый берег. – 6 июля 2016. – http://society.lb.ua/war/2016/07/06/339505_okkupirovannih_territoriyah.html

а другого – за «шпигунство і виготовлення боєприпасів» (а реально – за проукраїнські повідомлення у Facebook)[1].

Згідно з Мінськими угодами лютого 2015 р., мав відбутися обмін військовополоненими за схемою «всі на всіх». Однак керівники сепаратистів постійно зривали його реалізацію, це був засіб тиску на українську владу, щоб примусити її прийнятий закон про амністію бойовиків (це також входило до «Мінська-2»). Політичних умов для прийняття закону про амністію не було. В ході переговорів контактної групи досягали компромісу про обмін частини полонених, однак бойовики раз-у-раз зривали домовленості. Оскільки стан українських полонених погіршувався, офіційний Київ виступив з ініціативою обміну за схемою «50 на 25» (тобто два бойовика на одного українця), щоб прискорити звільнення тих українців, хто перебуває в ув'язненні більше року і має проблеми зі здоров'ям[2].

Окремо стоїть питання українських громадян, ув'язнених в російських в'язницях. До них належать кримські татари та проукраїнські активісти, заарештовані в Криму; українські громадяни, затримані за надуманими приводами під час візиту в Росію; бійці українських військових підрозділів, що воювали на Донбасі. Росія проводила показові судові процеси над українцями, їм присуджувалися великі терміни ув'язнення. Великого резонансу набув суд над бійцем добровольчого батальйону «Айдар» Н. Савченко. Її ув'язнили бойовики у Луганській області й вивезли до РФ, де її осудили на 22 роки ув'язнення за звинуваченням в участі у вбивстві російських журналістів (загинули під час артилерійського обстрілу), за статтею «замах на вбивство» (під цим розумілися «обстріли мирних громадян у Луганській області») та за «незаконний перетин російського кордону»[3]. Судовий процес носив відверто політичний характер, доводи захисту судом до уваги не бралися, характерно, що у тексті вироку, зокрема, були й такі аргументи: «Савченко поводила себе зухвало, як типова бандерівка»[4]. Втім, з огляду на міжнародний тиск Росія погодилася на обмін Н. Савченко на двох співробітників російського ГРУ, затриманих на Донбасі зі зброєю в руках.

У червні 2016 р. було обмінено ще двох українських громадян – Г. Афанасьєва (кримчанин, якого звинуватили у тероризмі) та Ю. Солошенка (74-річний колишній директор полтавського заводу «Знамя», якого засудили за оборонно-промислове шпигунство). В Росії залишаються й інші українські політв'язні,

---

[1] Ученого-религиоведа в Донецке задержали за «неправильную переписку в фейсбуке» // Левый берег. – 31 янв. 2016. – http://society.lb.ua/life/2016/01/31/326822_uchenogoreligioveda_donetske.html

[2] На оккупированных территориях Донбасса остается 111 заложников // Левый берег. – 6 июля 2016. – http://society.lb.ua/war/2016/07/06/339505_okkupirovannih_territoriyah.html

[3] 22 года тюрьмы и штраф: российский суд огласил вердикт по делу Савченко // Обозреватель. – 22 марта 2016. – http://obozrevatel.com/abroad/75048-rossijskij-sud-vyines-prigovor-savchenko.htm

[4] Фраза судьи про «типичную бандеровку» вызвала бурную реакцию в суде над Савченко // Сегодня.UA. – 22 марта 2016. – http://www.segodnya.ua/politics/society/fraza-sudi-pro-tipichnuyu-banderovku-vyzvala-burnuyu-reakciyu-v-sude-nad-savchenko-701372.html

натомість їхня точна кількість невідома, рахунок йде на десятки. Голова Верховної Ради А. Парубій розповідав про 25–38 ув'язнених. Проблема з підрахунком полягає в тому, що російські спецслужби продовжують арешти українських громадян, зокрема кримсько-татарських активістів[1].

Безумовно, конфлікт боляче вдарив по українській економіці, остаточно поставивши крапку в палких дискусіях щодо того, хто кого годував в незалежній Україні. Донбас без України стрімко перетворюється на деіндустріалізовану «чорну діру», Україна без Донбасу вже втратила 20 % ВВП за два роки. Виступаючи 11 грудня 2014 р. в парламенті прем'єр-міністр А. Яценюк зазначав: «Росія, яка анексувала Крим, яка відправила озброєних терористів в Донбас, яка знищує економічний потенціал України... Але найголовніше – ми втрачаємо українців у війні з РФ. Нагадаємо: 20 % української економіки сконцентровано в Луганській та Донецькій областях. Ми втратили саме через російську військову агресію 20 % доходів, 20 % валютної виручки, 20 % економічного потенціалу»[2]. За даними, оприлюдненими газетою «Бізнес», станом на середину березня 2015 р. (після завершення активних бойових дій) повністю або частково зруйновані: 81 об'єкт транспортної інфраструктури, 51 промисловий об'єкт, 10 об'єктів енергетики, 165 об'єктів комерційної нерухомості, пошкоджені мости та шляхопроводи загальною довжиною 3 км, 1 тис. км автошляхів, а Укрзалізниця оцінювала втрати залізничної інфраструктури в 2014 р. в 1 млрд грн[3]. Очевидно, що значна частина економічного потенціалу втрачена безповоротно, а відновлення військових дій завдасть іще більшої шкоди.

Підприємства, яким вдається працювати в районах, які контролюють сепаратисти, перенесли свою юридичну адресу на контрольовану легітимною українською владою територію. Навіть більше, Україна зацікавлена у певних видах продукції, зокрема вугіллі, яке постачається із зони АТО на українські ТЕЦ і металургійні комбінати.

Незважаючи на продовження конфлікту і погіршення економічної ситуації, Українська держава намагається приділяти увагу відбудові звільнених територій Донбасу. Так, у вересні 2014 р. було прийнято рішення про створення Державного агентства з питань відбудови Донбасу. Під час переформатування уряду в квітні 2016 р. було утворено Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, яке замінило два відомства: Державну службу з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя та Державного агентства з питань відбудови Донбасу. Про ефективність роботи нової установи говорити важко, враховуючи, у тому числі, мізерний обсяг дер-

---

[1] Украинские заложники в России: какие шансы на возвращение? // 24 канал. – 15 июня 2016. – http://24tv.ua/ru/ukrainskie_zalozhniki_v_rossii_kakie_shansy_na_vozvrashhenie_n696281

[2] Яценюк назвав три причини економічної кризи в Україні // Лігабізнесінформ. – 11.12.2014. – http://news.liga.net/ua/news/politics/4386415-yatsenyuk_nazvav_tri_prichini_ekonom_chno_krizi_v_ukra_n.htm

[3] Московчук Э., Дикаленко М. Боевые раны инфраструктуры // Бизнес. – №11. – 16.03.2015. – С. 34.

жавних асигнувань (105 млн грн на 2016 р.) і нечисленність її співробітників[1]. Утім, міністерство намагається відігравати активну роль у координуванні роботи різних державних відомств і виступати комунікатором між громадськими та бізнес-структурами, з одного боку, та державою, з іншого.

Замороження конфлікту на Донбасі може призвести до утворення криміналізованої «сірої зони», яка буде джерелом усіляких негараздів не тільки для України й у цілому для Європи, а й для самої Росії, що поставила свої геополітичні амбіції вище міжнародного права і безпеки громадян. Отже, на найближчі роки головними питаннями на порядку денному України висуватимуться завдання посилення національного оборонного потенціалу та забезпечення територіальної цілісності країни. Але виконати ці завдання неможливо без радикальних політичних і соціально-економічних реформ.

Патова ситуація, яка склалася на Донбасі, і відсутність на сьогоднішній день перспектив військового повернення сепаратних територій до складу України, актуалізує питання подальшої стратегії. Новітня історія дає багатий матеріал для роздумів над тим, якими можуть бути варіанти вирішення російсько-українського конфлікту. Від початку 1990-х рр. Росія брала участь у декількох регіональних конфліктах, які завершилися формуванням сепаратистських утворень. Насамперед ідеться про грузинський і молдовський досвід.

Нинішня ситуація в Абхазії та Південній Осетії свідчить, що під час їхнього утворення економічний чинник чи добробут місцевого населення Росією до уваги не бралися. Обидві невизнані республіки перебувають у стані деградації[2] і виживають за рахунок російських дотацій і допомоги[3]. Інколи вони створюють значні проблеми і для самої Росії (кримінал, контрабанда, контрафактна продукція).

Дещо інша ситуація у Молдові. Там існує два автономних утворення – Гагаузія та Придністров'я.

Гагаузія – це автономна територія, яка визнає верховенство молдовського законодавства. Втім, в «Уложенні» Гагаузії міститься норма про те, що «у разі зміни статусу Республіки Молдови як незалежної держави народ Гагаузії має право на зовнішнє самовизначення»[4] (стаття 7). Зміною статусу може стати вступ до НАТО або Євросоюзу. У відповідь на поглиблення євроінтеграції Молдови, зокрема підписання угоди про асоціацію з ЄС, 2 лютого 2014 р. був

[1] Питання діяльності Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб // Кабінет Міністрів України. – 20 квіт. 2016. – http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248982208

[2] Див., напр.: Барганджия Г. Экономическое состояние и ресурсный потенциал Республики Абхазия // Вест. Нижегород. гос. инж.-экон. ин-та. Сер. Эконом. науки. – 2013. – № 7 (26). – С. 12–30.

[3] Наприклад, у 2013 році з 4,7 млрд руб. доходної частини бюджету Південної Осетії 4,2 млрд руб. це була російська допомога. У бюджеті Осетії – 1,8 млрд руб. (Джерело: Россия выделит Абхазии и Южной Осетии шесть миллиардов рублей // Лента.Ру. – 10.01.2014. – http://lenta.ru/news/2014/01/10/help/)

[4] Уложение Гагаузии (Гагауз Ери) // Association for Participatory Democracy. – http://www.e-democracy.md/files/elections/gagauzia2006/regulations-gagauzia-ru.pdf

проведений референдум (невизнаний офіційною владою Молдови) – законодавчий (утвердження Закону «Про відкладений статус народу Гагаузії на зовнішнє самовизначення», який конкретизує статтю 7 «Уложення») та консультативний (опитування щодо вступу Молдови в ЄС чи Митний союз). За заявою гагаузької влади, 98,47 % учасників плебісциту висловилися за приєднання Молдови до Митного союзу[1].

«Придністровська молдавська республіка» – це невизнана держава і тут триває «заморожений конфлікт», де статус кво гарантується російським «миротворчим» контингентом. Треба зазначити, що у липні–серпні 2014 р. активну роль у конфлікті на Донбасі відігравали вихідці із Придністров'я на чолі з В. Антюфеєвим, який був з 1992 по 2012 р. «міністром державної безпеки ПМР» (після обрання «президентом» ПМР Є. Шевчука був відправлений у відставку, та проти нього заведено декілька кримінальних справ)[2]. Маючи значний промисловий потенціал, Придністров'я великою мірою залежить від збереження господарських зв'язків із Молдовою та Україною. Тим більше, що російські ЗМІ писали про зменшення фінансової допомоги ПМР з боку Росії: «Росія грантів не дає, фінансову допомогу регіону скоротила, і фактично її вплив у регіоні зводиться до наявності у Придністров'ї російських військ і озброєнь»[3].

Повертаючись до конфлікту в Україні, слід зазначити, що Росія не хоче брати на себе додатковий економічний тягар, і тому для неї абхазько-осетинський і придністровський варіанти малоприйнятні. Тому Москва намагається нав'язувати Україні гагаузький варіант, наполягаючи на тому, що офіційний Київ має надати особливого статусу сепаратистським утворенням. Утім, офіційно російські переговірники як базову модель запропонували використати досвід врегулювання тірольського конфлікту[4]. Мається на увазі конфлікт німецької етнічної меншини та італійської більшості у Південному Тіролі (регіон Італії)[5]. Як бачимо, Росія намагається зробити наголос на суто внутрішніх причинах конфлікту і подає їх у світлі міжетнічного протистояння. Своєю чергою позиція української сторони залишається послідовною – влада на Донбасі має формуватися за українським законодавством, і з припиненням російського втручання конфлікт буде розв'язаний самими українськими громадянами.

---

[1] 98 % гагаузов Молдовы проголосовали на референдуме за Таможенный союз // УНІАН. – 4.02.2014. – http://www.unian.net/world/880383-98-gagauzov-moldovyi-progolosovali-na-referendume-za-tamojennyiy-soyuz.html

[2] КГБ Приднестровья возбудило новое дело против бывшего руководителя В. Антюфеева // Росбизнесконсалтинг. – 22.07.2012. – http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20120722013737.shtml

[3] Россия утрачивает влияние на Приднестровье // Независимая газета. – 14 апр. 2016. – http://www.ng.ru/editorial/2016-04-14/2_red14.html

[4] Силіна Т. Війна за мир // Дзеркало тижня. – 7.02.2015. – http://gazeta.dt.ua/internal/viyna-za-mir-_.html

[5] Більш докладно: Махун С. Тірольський план для України: блеф чи реальність // Дзеркало тижня. – 13.02.2015. – http://gazeta.dt.ua/internal/tirolskiy-plan-dlya-ukrayini-blef-chi-realnist-_.html

Натомість, конфлікт між Росією і Україною має більш складну природу. У його структурі можна виділити принаймні три рівні (або драйвери) суперечностей:

1) цивілізаційний: між провідними світовими центрами сили – США та Євросоюзом (Захід), з одного боку, та регіональним центром сили – Росією, з іншого;

2) міждержавний: між Росією (точніше, її імперськими амбіціями) та Україною (точніше, її курсами на відродження національної державності та європейську інтеграцію);

3) громадянський: між різноманітними групами українського суспільства.

Проаналізуємо детальніше кожен із зазначених рівнів.

Цивілізаційна суперечність сягає принаймні трьох століть у минулому. З XVII ст. Центральна та Східна Європа стає ареною протистояння західної та російської (євразійської) цивілізацій. В Україні в той період проходив процес цивілізаційної переорієнтації: будучи периферійною частиною Заходу вона поступово, майже за 150 років (умовно від Хмельниччини до другого поділу 1793 р. Речі Посполитої), стала частиною експансіоністської Росії. Водночас вона була одним зі стовпів імперії, постачаючи матеріальні та людські ресурси для її розвитку і, звичайно, маючи певний зиск від цього.

Піком протистояння західної та євразійської цивілізацій можна вважати період холодної війни, ареною якої стала уся планета. Розпад соціалістичної системи та СРСР, здавалося, перекреслили глобальні амбіції Росії, але залишили її впливовим регіональним центром сили. Власне, ескалація 2014 р., поміж іншого, означала, що регіональна держава почала діяти як один зі світових центрів впливу (зокрема, анексувавши Крим). Це відновило цивілізаційне протистояння. Політичні еліти і Заходу, і Росії у своїй риториці почали апелювати до фундаментальних цінностей своїх цивілізацій (інша річ, що, з одного боку – цінності постіндустріальні, гуманістичні, орієнтовані на сталий розвиток, а з другого – архаїзовані мілітаристські настанови, властиві для традиційних суспільств). Можна погодитись із висновком фахівців Національного інституту стратегічних досліджень: «Україна, перебуваючи фактично між молотом та ковадлом, ризикує стати ареною тривалого геополітичного протистояння Росії та країн Західного світу на чолі із США»[1].

Водночас варто звернути увагу на те, що цивілізаційне протистояння не означає обов'язково прямий воєнний конфлікт. Воно більше проходить в ідеологічній, економічній, культурній царинах. Крім того, з огляду на відносини з іншими цивілізаціями (ісламською, китайською) Захід і Росія змушені йти на складні компроміси, яскравим прикладом цього слугує одночасна конкуренція та співробітництво у сирійському конфлікті. Інакше кажучи, коли йдеться про цивілізаційні інтереси, можуть бути принесені у жертву національні інтереси окремої держави, тим більше з периферійної зони.

Міждержавний рівень протистояння між Україною та Росією пов'язаний, власне, з процесом відновлення державності в обох країнах. Російський досвід

[1] Донбас і Крим: ціна повернення. – К.: НІСД, 2015. – С. 59.

неімперського державотворення не набагато більший, ніж український досвід національного державотворення. Російське суспільство провалило проект створення модерної державності в 1990-х рр., відповідно у 2000-х рр. повернуло на звичні йому рейки розбудови імперії. Якщо не брати до уваги апокаліптичні сценарії нової континентальної війни, то зараз можна прогнозувати, що після путінського періоду імперської мобілізації російському суспільству доведеться знов здавати модернізаційний екзамен, переосмислюючи свої підходи до розбудови держави, її відносин із соціумом, становища у сучасному світі.

На сьогодні російські політичні еліти створили дивний ідеологічний сплав із концептуального спадку Російської імперії та СРСР, додавши в нього окремі ліберальні елементи (офіційний курс на «модернізацію», проекти на кшталт «Сколково» і т. ін.). Цей сплав є відповіддю на глибинні розколи у свідомості російського суспільства, що сформувалися наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. Зараз же замість боротьби за перемогу одного із ідеологічних дискурсів, пересічному росіянинові пропонується еклектична неконфліктна мозаїка із політичних та історичних міфів, і кожна із соціальних груп може обрати собі саме те, що її влаштовує. При цьому конфліктні сюжети та сторінки історії максимально приховуються. Це дає політичній еліті широкий простір для соціального маневру. Інакше кажучи, із «лівими» В. Путін може грати роль нового Й. Сталіна або нового Л. Брежнєва, із симпатиками імперії – «собирателем земель», як Катерина ІІ, або охоронцем фундаментальних «імперських цінностей» – «православ'я, самодержавства, народності», як Микола І; із лібералами – репрезентувати себе лідером нового типу, який впевнено веде країну у високотехнологічне майбутнє.

За такою технологією вибудовується й національна та регіональна політика в Росії. Відносини з національними окраїнами (найяскравіший приклад – Чечня) базуються на традиційному імперському дискурсі – відмова від визвольної боротьби, лояльність і відносний спокій на місцях, який забезпечується місцевими елітами в обмін на невтручання в їхні справи та на великі дотації із центру, при цьому «забуваються» «чорні сторінки» спільної історії. Для бідних російських регіонів і Зауралля пропонується «пізньосоціалістична суспільна угода» – гарантоване соціальне забезпечення на рівні нижче середнього в обмін на відмову від політичної активності проти соціальної нерівності, яка невпинно наростає. Для освічених столиць і мегаполісів – відсутність важливих ідеологічних, економічних, комунікаційних обмежень для окремих індивідуумів в обмін на відмову від політичної активності проти недемократичності влади та розмаху корупції.

Для країн СНД пропонувалися подібні еклектичні підходи – надання комплексу економічної допомоги, яка не приводить до суттєвої модернізації, але дозволяє консервувати традиційний соціальний уклад. При цьому висувалася принципова умова визнання першості Росії в політичних, економічних і особливо гуманітарних питаннях. Цей підхід відомий як концепція «русского мира».

Після проголошення незалежності офіційною позицією України була розбудова рівноправних відносин з Росією. Натомість розвиток України після

1991 р. – як розбудова національної держави, так і євроінтеграційний курс – за своєю суттю суперечить концепції «русского мира». Наша країна проходить процес переорієнтації з євразійської на західну цивілізацію (тобто зворотний тому, що відбувався у XVII ст.). Складності ситуації додає й те, що українська спільнота тривалий час була співтворцем російської та радянської імперій. Водночас під кутом зору історичної ретроспективи українсько-російська суперечність своїм корінням сягає національного відродження другої половини XIX ст., визвольних змагань 1917–1921 рр. та 1940–1950-х років. Їхній головний урок полягає в тому, що недемократична Росія є одним з основних викликів для української державності (поряд із внутрішніми суперечностями). Власне, події 2013–2016 рр. підтверджують цю тезу.

Досить показовою є різниця між ідеологічним розвитком двох країн на символічному рівні. Суспільна консолідація в Україні виявилась у поширені використання жовто-блакитної стрічки – у кольорах національного прапора, це демонструвало волю до розбудови власної держави. Натомість в Росії консолідація відбувається не під національним триколором, а з використанням георгіївської стрічки. Річ не в тім, що георгіївська стрічка не має достатньої історичної основи, і про це не знають пересічні російські громадяни: це новий ідеологічний символ, який покликаний зв'язати російську та радянську історію і який показує і світові, і суспільству, що Росія будує (чи відновлює) імперію.

Щодо внутрішньоукраїнського виміру конфлікту – наше суспільство вже понад два десятиліття переживає кардинальні зміни. Доводиться вирішувати декілька глибинних проблем:

- Як перейти від уламка Радянського Союзу до сучасної європейської держави в умовах слабкої державницької традиції та слабкості політичних еліт.
- Як перейти від індустріальної економіки, що занепадає, до високотехнологічного постіндустріального укладу в умовах дефіциту ресурсів.
- Як органічно поєднати ефективне українське державотворення та поліетнічний і полікультурний характер суспільства.
- Як забезпечити європейську інтеграцію в умовах слабкої держави та економічного занепаду.

Пошук шляхів розв'язання цих проблем фрагментує українське суспільство. На це накладаються відмінності у розвитку різних регіонів країни. Про внутрішнє розмаїття українського суспільства було написано і сказано багато. Особлива напруга в інтелектуальних дискусіях спостерігалася напередодні президентських виборів 2004 р. Зокрема, показовим було проголошення тези про боротьбу в Україні двох цивілізації – української та донецької[1]. У той же час найвідповідальніші інтелектуали відчули, що гострі дискусії на сторінках наукових часописів можуть обернутися кривавими соціальними практиками. Л. Нагорна у 2005 р. зазначала: «Надто емоційні дискусії про дві (чи "двадцять дві") України велися впродовж усіх років незалежності. Призупинили їх переважно з етичних міркувань: диспутанти інстинктивно відчули, що своїми діями

[1] Бахтєєв Б. А України все ж таки дві... // Сучасність. – 2004. – №10. – С.95.

поглиблюють роздільну межу»[1]. За десять років потому межа перетворилася на мережу блокпостів – причому як на шляхах, так і у головах.

Прикметою внутрішньополітичного конфлікту є оцінка того, на кого покладалася відповідальність за розв'язування військових дій. Як свідчили соціологічні опитування, понад 60 % опитаних у сепаратистських районах Донбасу та 45 % опитаних у підконтрольних Україні східних областях вважали, що Росія не несе відповідальності за кровопролиття (табл. 44; опитування проводилося у вересні 2014 р. українською соціологічною службою на грант посольства Нідерландів).

Таблиця 44

Як Ви вважаєте, чи несе Росія відповідальність за кровопролиття, загибель людей на сході України?

	Західний, %	Центральний, %	Південний, %	Східний, %	Донбас*, %
Безумовно, так	66,3	55,3	40,5	30,9	7,3
Скоріше, так	15,3	22,2	25,7	19,4	11,8
Скоріше, ні	5,3	8,6	7,1	14,4	16,7
Точно ні	10,5	4,6	7,6	26,1	46,1
Важко сказати	2,6	9,2	19,0	9,3	18,2

* Через ескалацію військових дій на Луганщині опитування проводилося лише у Донецькій області.

Джерело: Сайт Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва[2].

Ще показовіші дані соціологічних опитувань у звільнених від сепаратистів Слов'янську та Краматорську (дослідження проводили у листопаді 2014 р. три авторитетних громадських організації – фонд «Демократичні ініціативи», Центр ім. Разумкова та Ukrainian sociology service – на грант USAID). Понад дві третини мешканців, які пережили окупацію, вважали винними у конфлікті на Донбасі нинішнє керівництво України (табл. 45).

Красномовним є уривок з доповіді Генерального штабу ЗСУ про бої за дебальцевський плацдарм узимку 2015 р.: «Частина населення міста підтримувала незаконні збройні формування. За їх допомогою бойовики отримували повну та детальну інформацію про наші війська та вогневі позиції практично в режимі реального часу. Сил і засобів Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ для проведення контррозвідувальних та фільтраційних заходів було недостатньо»[3].

---

[1] Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К., 2005. – С.137.

[2] Ставлення населення до подій на Донбасі: ціна миру – загальнонаціональне опитування. – http://dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/stavlenne-opituvannja.htm

[3] Аналіз Генерального штабу ЗСУ щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року // Міністерство оборони України. – 4 лют. 2016. – http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalno-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-na-debalczevskomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html

Таблиця 45

Хто, на Ваш погляд, винен у тому, що зараз відбувається на Донбасі? (вкажіть все, що вважаєте за потрібне)

	Слов'янськ, %	Краматорськ, %	Об'єднані масиви, %
1 – нинішнє керівництво України	77,1	67,6	71,8
2 – влада попереднього режиму (Партія регіонів, Янукович і його оточення)	47,3	38,0	42,5
3 – регіональна політична еліта Донбасу	13,5	7,0	10,3
4 – Росія	25,1	36,6	31,1
5 – країни ЄС	15,7	6,8	11,3
6 – США	35,7	29,2	32,0
7 – НАТО	9,0	2,8	5,8
8 – українські олігархи	36,1	14,6	25,2
9 – Майдан, що розколов країну	36,7	28,2	32,3
10 – місцеві мешканці Донбасу, незгодні з політикою нинішньої влади України	9,8	12,0	11,1
11 – українські націоналісти	13,9	10,4	11,9
12 – соціальні «низи» Донбасу, які самоствердджувалися за допомогою зброї	6,3	15,2	10,6
13 – інше	0,2	0,4	0,3
14 – важко сказати	7,3	8,6	8,3

Джерело: Сайт Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва[1].

Гостроти конфлікту додає те, що з обох боків лінії розмежування мешкають люди з однаковим культурним, історичним, мовним багажем. Лінія розколу пролягла по ставленню до української державності (для цього було певне соціальне підґрунтя, інша річ, що саме питання постало в результаті протистояння на рівні Росія–Україна). У рафінованому вигляді цей розкол виявився у національному піднесенні 2014 р. в Дніпропетровському регіоні на тлі сепаратистської консолідації на Донбасі. Втім, ситуація в південних і східних областях залишалася досить крихкою – проявом цього стали, зокрема, результати позачергових парламентських виборів жовтня 2014 р.[2]

Загалом, говорячи про внутрішньополітичну ситуацію, варто прислухатися до тези відомого інтелектуала Є. Глібовицького: «Може відбутися третій Майдан. Запобіжники у суспільстві зняті, тому він буде насильницький із першого дня. Це не буде фестиваль, як 2004 року, чи як спроба повторити фестиваль 2013-го. Україна зараз – організм без імунітету. Проста інфекція може призвести до дуже

[1] Общественное мнение освобожденных районов – Краматорск, Славянск. – http://www.dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/obshestvennavjansk.htm

[2] У п'яти областях (Донецькій, Луганській, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій) «Опозиційний блок» посів перше місце, у двох областях (Одеській і Миколаївській) – друге і в Херсонській – третє місце й усюди з двозначним результатом. Це обумовлено не так популярністю цієї політичної сили, як відсутністю прийнятних альтернативних політичних проектів.

серйозних наслідків. Тому якийсь час мусимо дмухати на холодне»[1]. І варто усвідомлювати, що немає «там» і «тут»: незважаючи на всі перипетії останніх двох з половиною років, Україна залишається єдиним соціальним простором.

Отже, російсько-український конфлікт 2014–2015 рр. має три рівні, однак на практиці це складне переплетіння шести драйверів (по два на кожному рівні). Відповідно, в експертних і публічних дискусіях часто звалюють до купи всі драйвери. В результаті хтось особливу увагу концентрує на міждержавних аспектах конфлікту, йому у відповідь можуть вказувати на прояви громадянського протистояння, а далі думка може перестрибнути на «цивілізаційні аргументи». Навряд чи подібні дискусії можуть мати позитивні наслідки як для вироблення більш потужної української позиції щодо розв'язання конфлікту, так і для консолідації українського суспільства. Власне, подібна мішанина і є однією із цілей гібридної війни.

Необхідність чіткого виокремлення рівнів конфлікту більш очевидна, якщо порівнювати ситуацію в Криму та на Донбасі. Епіцентр кримської проблеми лежить у площині міждержавних відносин України та Росії. Тоді як на Донбасі, незважаючи на визначальну російську роль у розв'язанні конфлікту (хоча тут можна також задати риторичне питання: чи досягли б чогось «зелені чоловічки» та інші гіркіни, наприклад, у Львові?), є ознаки громадянської суперечки. Отже, потрібний спеціальний комплекс заходів саме для врегулювання на громадянському рівні.

З огляду на викладену вище структуру російсько-українського конфлікту вимальовується такий алгоритм дій. По-перше, необхідно визнати комплексний характер конфлікту, не абсолютизуючи жодну складову. Це дасть змогу вибудовувати раціональну й ефективну тактику дій на кожному рівні.

По-друге, варто розробити дві стратегії – прагматичну та проактивну. Прагматична стратегія базується на тому, що військовий та економічний потенціал Росії та України не співставний. А отже, вирішення буде відбуватися згори вниз згідно з описаною вище структурою, тобто спочатку досягнення компромісу Захід–Росія, потім урегулювання на рівні Росія–Україна, а далі тривалий процес громадянського умиротворення в конфліктних регіонах. Тією чи тією мірою цей підхід реалізується де-факто в нинішній ситуації. В рамках цієї стратегії Україна забезпечує опір агресії на Донбасі та підвищує економічну вартість конфлікту для Росії шляхом блокади регіону.

Цю вимушену стратегію варто скорегувати активними діями у сфері власної відповідальності. Зокрема, сконцентруватися на внутрішньоукраїнському рівні, реалізуючи жорстку політику проти сепаратистів та їхніх прибічників, однак надаючи всіляку підтримку пересічним громадянам. Господарські зв'язки мають бути поставлені на прагматичну основу – купувати з регіону тільки те, що конче потрібно українській економіці (наприклад, вугілля), продавати товари народного вжитку в повному обсязі, підтримуючи українського товаровиробника. У рамках цього підходу економічна блокада має бути застосована проти Криму, а

[1] Євген Глібовицький: Найбільший виклик для Порошенка – не перетворитися на Тимошенко // Інтерв'ю з України. – 15.06.2014. – http://gazeta.ua/articles/politics-newspaper/_najbilshij-viklik-dlya-poroshenka-ne-peretvoritisya-na-timoshenko/561539

не проти Донбасу. Для врегулювання конфлікту на міждержавному рівні треба виконувати свою «домашню роботу» в сфері економіки та підвищення обороноздатності: на порядку денному перехід від слів до дій у проведенні реформ і відмова від кількісних підходів на користь якісних у сфері оборони.

Нарешті, варто розпочати системну та цілеспрямовану роботу з формування проукраїнського лобі в Росії: тут мається на увазі як співпраця з російськими опозиційними колами, так і гра на суперечках між «баштами Кремля», адже, попри публічну риторику, не весь політичний істеблішмент схвалює агресивну стратегію Росії на міжнародній арені. Тут варто нагадати іронічний пасаж відомого американського політолога Ф. Фукуями, коли він аналізував інтелектуальні настрої серед західних експертів напередодні перебудови та розпаду СРСР: «...західні коментатори, які цілком були готові повірити, що польський народ бажав би скинути комунізм, якщо надати шанс, російському народові у такій вірі відмовляли. Інакше кажучи, вони вважали, що росіяни – пацієнти божевільні, яких утримують не грати і гамівні сорочки, а власний потяг до безпеки, порядку, влади і ще деяким благам, які радянський режим їм кидав, – наприклад, імперська велич і статус наддержави»[1]. Попри те що цей пасаж досить добре описує нинішній стан громадської думки в Росії, сьогодні Україні, як свого часу США, конче потрібно шукати «здорових» росіян, особливо серед політичного істеблішменту[2].

По-третє, усвідомлення структури конфлікту виносить на порядок денний перегляд гуманітарної політики держави. Поряд з декомунізацією, слід переглянути політику пам'яті щодо української історії доби Російської імперії та Радянського Союзу (зрештою, й щодо інших державних утворень, в яких перебували українські землі). Йдеться про те, що треба не відмовлятися від імперських сторінок минулого, подаючи українців як народ-жертву, а «приватизувати» свою історію. В останні роки Росія намагається перебрати на себе найблискучіші сторінки спільного минулого. Необхідно визнати, що українці виступали співбудівничими Російської імперії (як до того Речі Посполитої чи одночасно Австро-Угорської імперії) та СРСР, вони є одним з народів – переможців у Другій світовій війні, зробили свій великий внесок у розвиток цивілізації (від космосу до кіномистецтва). Російська/Радянська імперія віджила своє як й інші імперії, і Україна продовжила свій шлях як окрема держава в єдиному європейському домі. Такий підхід дасть змогу проводити більш відповідальну зовнішню та внутрішню гуманітарну політику, ніж слідування концепції нації-держави. Як свідчить Історія, повернути втрачені території легше, ніж повернути з небуття власне минуле.

[1] Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М., 2004. – С.61.

[2] У цьому контексті є досить цікаві концепції серед ліберальних кіл російської еліти, наприклад, див.: Тренин Д. Интеграция и идентичность: Россия как новый Запад. – М., 2006.

7.3. Суспільство на війні: проблеми націєтворення

Події, що почали стрімко розгортатися в Східній Україні на противагу Майдану, пропагандистська кампанія, яку у зв'язку із цим розгорнула Російська Федерація, а згодом – і неприхована агресія, що відбувалася під гаслами відновлення Новоросії, змусили під новим кутом зору подивитися не лише на минувшину Південної України, а й на минувшину українсько-російських відносин. Перше здивування вітчизняних дослідників, які стикнулися, як тоді здавалося, із некомпетентністю та непрофесійністю російських колег, доволі швидко змінилося малоприємним відкриттям – історія Південної України свідомо перекручується і «вигадується» для підведення псевдонаукового підґрунтя під експансіоністські плани східного сусіда. Публікації, в яких історики намагатимуться донести правду про найбільш проблемні й дискусійні сторінки історії України, і надалі посідатимуть поважну частку історіографії – цього конче потребує українське суспільство.

Водночас чимдалі більш очевидним стає те, що українська історична наука, решта гуманітарних дисциплін, культура України загалом нині стикаються із викликами, що не вичерпуватимуться традиційними напрямами діяльності. Йдеться про ідеологічне протистояння державних доктрин України та Росії, які, попри тривале спільне існування в межах імперських державних організмів, саме тепер визначаються зі своїм шляхом у майбутнє, до того ж у борні збройного протистояння. За інших обставин проблема українсько-російського конфлікту, зрозуміло, не мала б тієї гостроти і трагізму, яких вона набуває тепер. Холодна війна ідеологій, на жаль, перейшла в свою гарячу фазу, разом із цим суспільство змушене переосмислювати концепти, що протягом двох останніх десятиліть посідали чи не центральне місце в загальнонаціональній суспільно-політичній дискусії.

Чи не центральне місце в ній посідають також проблеми автентичності української культури, її модернізаційного потенціалу, відповідності сучасному етапові українського націєтворення, внутрішньої дихотомії модерного українського культурного проекту.

З легкої руки С. Гантінгтона ось уже понад два десятиріччя в суспільно-політичному, науковому та культурному дискурсі не припиняються дискусії навколо «двох Україн» та перспектив творення єдиної української нації. Гантінгтонові прогнози свого часу були такими: «Україна залишиться об'єднаною, залишиться поділеною, залишиться незалежною і загалом – тісно кооперованою з Росією»[1]. З часу їхнього оприлюднення минуло чимало часу, однак лише події 2014 р. суттєво підважили їхню справедливість. Утім, наприкінці XX ст. їх радо підхопили не лише західні совєтологи, які нашвидкуруч перекваліфіко-

[1] Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon and Schuster (A touchstone book), 1997. – P. 168.

вувалися на українознавців, а й вітчизняні суспільствознавці, які шаленіли під інформаційною й методологічною навалою західного постмодернізму. Власне, й підстави для такого роду припущень і висновків у тільки-но посталій країні були, а про її майбутнє можна було лише здогадуватися, зважаючи на навалу проблем та яскравість регіональних особливостей.

Як цілком слушно зауважувала свого часу А. Колодій, «Україна – велика країна, територіальні частини якої мають неоднакову історичну спадщину, етнічні та етнографічні особливості, різняться культурними та політичними вподобаннями. Доки йдеться про побутову культуру – особливості кухні і народної вишивки, пісень, облаштування житла – культурний регіоналізм сприймається як багатство країни, яким варто пишатися. Коли ж мова заходить про відмінності в соцієтальній культурі (соціальних і політичних цінностях, нормах і формах поведінки; мові, якою послугуються в публічній діяльності; змісті освіти, особливо історичної; маскультурі тощо), – виникають побоювання можливого роз'єднання, навіть розпаду країни»[1].

Практика доводить, і в цьому ми абсолютно згодні із А. Колодій, що лише умоглядний поділ України на 11–12 регіонів[2] відповідає реально наявним поміж їхнім населенням етнокультурним, ментальним, соціокультурним особливостям і, відповідно, політичним пріоритетам. Такий поділ у цілому враховує надзвичайно складну історичну динаміку заселення, складання народногосподарського комплексу, формування політичної та етнонаціональної культури співжиття. Попри це, протягом останніх десятиліть усе розмаїття суспільного організму країни було зведене до дихотомічного протистояння «двох Україн» – Західної та Східної. Решта регіональних складових держави й нації, здивовано слідкуючи за їхнім умоглядним протистоянням, мали вирішувати, чию матрицю наслідувати і чиїм культурним кодом послуговуватися. Так, начебто своїх кодів і традицій вони не мали. В епіцентрі протистояння перебували промовці цих «двох Україн» (у народі їх охрестили «говорящими головами»). Решта регіонів, не маючи харизматичних представників в українському політикумі, апріорі лишилися на маргінесі емоційної дискусії, ніби від них нічого не залежало та й, власне, їх не було.

Тим часом реальна етнокультурна ситуація була набагато складнішою і суперечливішою за позірну схему. Багаторічні дослідження засвідчували, що українці та росіяни Донецька мають між собою більше спільного (у поглядах, поведінці, ставленні до суспільно важливих проблем), ніж українці Донецька та українці Львова. Поряд зі зміцненням українського суверенітету міцніла і регіональна ідентичність, що об'єднувала регіональні етнічні конгломерати. «Російськомовні українці Донецька, Києва й Ужгорода різняться між собою, –

[1] Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // АГОРА. – Випуск 3: Україна – регіональний вимір. – К.: Стилос, 2006. – С. 69–91. – political-studies.com/wp-content/.../03/Agora3_Kolodii.pdf

[2] Полісся, Поділля, Центр (Кіровоградська, Полтавська та Черкаська області), Волинь, Слобожанщина, Причорномор'я (Миколаївська, Одеська й Херсонська області), Нижнє Подніпров'я (Дніпропетровщина і Запоріжжя), Донбас (Донецька і Луганська області), Галичина, Закарпаття та Буковина, Київ, Автономна Республіка Крим.

зазначав з цього приводу Я. Грицак. – У Києві вони розмовляють тією ж мовою, що й більшість у Донбасі, проте голосують, як галичани»[1].

Узагальнений опис «чистих типів» східної та західної ідентичності в Україні найбільш вдало, як на наш погляд, поданий А. Колодій:

– східноукраїнська ідентичність: креольство у культурі (російська мова, включеність в інформаційний і маскультурний простір Росії), компрадорський капітал в економіці (пов'язані з Росією олігархічні клани), інтеріоризація колишнього комуністичного режиму (совєтизація свідомості), панування історичних міфів про «Русь – колиску трьох народів» і про «возз'єднання» України з Росією як акт історичної справедливості, сучасні міфи про те, що Донбас найуспішніше розвивається й «усіх годує» («донецьке чудо», за висловом В. Януковича), а також про праворадикальний націоналізм як сутність західноукраїнської ідентичності (совєтський міф про бандерівщину), зовнішньополітична орієнтація на Росію, що для чверті населення краю переходить у бажання жити в спільній державі (втім, переважно разом з рештою України, а не відокремлено);

– західноукраїнська ідентичність: вірність національній мові і традиції, паростки національного (але значною мірою також тіньового) капіталу, неприйняття комуністичного режиму і сучасних лівих, панування міфу про споконвічну окремішність і боротьбу за національну незалежність України, ставлення до Донбасу й інших південно-східних областей як до української, але зрусифікованої території, якій «треба допомогти», а до Галичини як до опори українства в Україні, зовнішньополітична орієнтація на Європу[2].

Дихотомія їхнього перманентного поборювання за рівень впливу на формування поступу модерної української нації, власне, й забезпечувала незмінну актуальність дискурсу «двох Україн»: регіональні ідентичності вагомо впливали на формування політичної культури як електорату, так і його обранців, гостро ставлячи питання досягнення суспільного консенсусу щодо стратегічних проблем майбутнього українського проекту.

Перечитуючи документи три-чотирирічної давності, важко позбутися відчуття, що передвісники кризи 2014 р. не просто витали в хмарах – вони просякали наскрізь інформаційний простір. Лунали вони й у щорічних президентських посланнях (започаткованих Л. Кучмою в 1994 р.), в яких обґрунтовувалися найактуальніші проблеми внутрішньої і зовнішньої політики держави. Все в тих документах, підготованих від імені вищої посадової особи країни, було правдою, написаною на високому фаховому рівні та відповідній аналітичній височині. Однак писалися вони, так би мовити, заради краси слова. Виконувати поставлені в них завдання та дотягуватися до європейських стандартів ніхто з вищих посадових осіб не збирався. Поволі вони перетворювалися на відповідники пізньорадянських урядових документів: далеко відсторонених від реального життя.

---

[1] Грицак Я. Чи варто штовхати під руку? // Поступ (щоденна Львівська газета). – 2001. – 16–17 січ. – postup.brama.com/010116/9_9_2.html

[2] Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // АГОРА. – Випуск 3: Україна – регіональний вимір. – К.: Стилос, 2006. – С.69–91. – political-studies.com/wp-content/.../03/Agora3_Kolodii.pdf

Так, у липневому 2012 р. посланні Президента В. Януковича йшлося про те, що, проголосивши у 2010 р. курс на модернізацію, Українська держава стала на шлях докорінних перетворень. Їхньою метою називалося утвердження сучасної України як країни високих економічних, політичних і соціальних стандартів. Ішлося в ньому і про «спорадичність, фрагментарність гуманітарної політики». Зазначалося, що, попри чималий арсенал конкретних інструментів розвитку культурної, науково-освітньої, конфесійної сфер, ця політика позбавлена того концептуального «стрижня», який би гарантував їй органічну комплексність. Отож, наголошувалося на необхідності завершення широкого громадського обговорення проекту Концепції гуманітарного розвитку України до 2020 р., розробленої українськими науковцями разом з робочою групою Громадської гуманітарної Ради при Президентові України; ухвалення цього документа як засадничого у гуманітарній політиці. Йшлося про неприпустимість політичних спекуляцій на мовній, культурній, історичній, релігійній тематиці, які є серйозною перешкодою на шляху до національної консолідації, породжують конфліктогенну атмосферу в суспільстві[1].

Тим часом як з високих трибун лунали заклики до примирення, стан суспільного організму ставав чимдалі загрозливішим. Про це свідчила низка соціологічних досліджень, зокрема, й проведених напередодні 20-ї річниці незалежності. Автори статті «Зміни у нашому житті за останні 20 років у цифрах» з сумом констатували, що «більшість українців шкодують про розпад СРСР, стверджують, що жити в країні важко (хоча терпіти ще можна), і сподіваються на поступові зміни на краще. Вони менше читають, граються з дітьми і ходять у кіно, зате довго переглядають телепередачі і "зависають" біля комп'ютера».

Як з'ясували соціологи, повільно зростала частка тих, хто беззаперечно вітав зміни, вважаючи їх прогресивними, попри труднощі та недоліки (10 % у 2011 р. і 8 % у 1994 р.). Водночас різко зменшився відсоток тих, хто вважав зміни необхідними, хоч і не такою ціною (43 % у 1994 р. і 25 % у 2011 р.). Порівняно з 1994 р. збільшилася кількість тих, хто вважав, що не було необхідності ні в яких докорінних змінах і що необхідно було покращувати наявний на той час порядок життя, а не руйнувати його (19 % у 1994 р. і 23 % у 2011 р.), і тих, хто із задоволенням повернув би те, що було у доперебудовний період (17 % у 1994 р. і 19 % у 2011 р.)[2]. Абсолютно жахливий показник у 47,4 % свідчив, що частка громадян України, охоплених радянською ностальгією, була просто-таки неспівставною із часткою тих, хто становив міцну опору незалежності (29,7 %)[3]. Не менше приводів для занепокоєння надавали показники відповіді на запитання «Як би Ви охарактеризували наш час?» (табл. 46).

[1] Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу. 3 червня 2010 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України. – zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003100-10

[2] Зміни у нашому житті за останні 20 років у цифрах // Укр. правда. – 2011. – 3 серп. – life.pravda.com.ua/society/2011/08/3/82853/

[3] Там само.

Таблиця 46

Як би Ви охарактеризували наш час? (%)

Який зараз час?	2003 р.	2006 р.	2011 р.
Обранців долі	7,2	10,2	12,4
Політиканів	33,3	41,9	44,0
Трударів	9,8	12,7	13,6
Жебраків	35,5	25,6	40,0
Авантюристів	23,3	24,7	36,1
Моральних авторитетів	2,2	6,6	11,0
Злодіїв, шахраїв	51,7	37,0	47,8
Талантів	2,3	5,4	7,5
Бюрократів	25,9	24,3	33,4
Професіоналів	4,5	5,4	7,0
Інше	–	–	2,2
Важко відповісти	12,4	13,6	6,5

Власне, йшлося про наростаючу деморалізацію суспільства й нівелювання базових ціннісних домінант. Діагноз соціологів був невтішним: «цинізм у нормі». Суспільствознавці наголошували: показники соціально-психологічного стану суспільства за весь час незалежності перебували у негативній частині шкал виміру, в Україні постійно зростала національна дистанційованість (істотно зменшилася частка людей, котрі готові допустити представників інших національностей як громадян України, і збільшилася кількість тих, хто взагалі не допускав би їх у країну), близько половини населення становили громадяни з ізоляціоністськими установками щодо міжнаціональних відносин. Стабільно не дотягував до 40 балів рівноваги позитивного і негативного індекс соціального самопочуття. Все це давало підстави попереджати про хронічні проблемні зони суспільства, стабільність якого перебувала під загрозою.

Події весни 2014 р., реальна загроза втрати територіальної цілісності й суверенітету стали каталізатором процесу націєтворення, вивівши суспільство зі стану своєрідного анабіозу. Універсальний чинник світової історії і в Україні спрацював безвідмовно, за короткий час переформатувавши структуру ціннісних пріоритетів і фобій українців. Переважно індивідуальний і біологічний їхній характер (за класифікацією Ю. Щербатих[1]) змінився на (переважно) колективний і соціальний (суспільний). У регіоні, який опинився в епіцентрі гібридної війни, процес набув форми «луганського синдрому». На думку І. Кононова останній став результатом когнітивного дисонансу, який сформувався не в індивідуальних свідомостях, а в масовій свідомості регіональної спільноти. Саме «стереотипи і фобії, які накопичувалися десятками років, штовхнули людей у пошуках екзистенційної безпеки в бік агресора. Це виявилося в достатньо масовій явці мешканців міст Донбасу на так званий референдум 11 травня 2014 р.»[2]

[1] Щербатых Ю.В. Психология страха. – М.: Эксмо, 2005.

[2] Кононов І. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни // Historians.in.ua. – 28 січ. 2016. – http://www.historians.in.ua/index.php/

Віддаючи належне думці знаного науковця, слід додати: когнітивний дисонанс донбасівців формувався десятиріччями. Саме тому навесні 2014 р. в своїй більшості вони не мали ментальних точок опертя для опору. Не лише панівний у регіоні історичний дискурс, а й створене мас-медіа тло (Росія – супердержава) утверджували думку – опиратися безперспективно. До того ж місцеві мешканці не ідентифікували Росію як загарбника, пов'язуючи саме із нею вихід регіону із тривалої соціальної депресії.

Геть іншу – і, слід наголосити, цілком не очікувану агресором – реакцію генерувала решта України. Агресивні дії «старшого брата» і загроза втрати близьких на війні мобілізували українське суспільство, його внутрішні ресурси, зокрема духовні й культурні, на супротив. Не буде перебільшенням твердження, що, так само як трагедія 11 вересня 2001 р. сприяла подоланню кризи національної ідентичності і «повернула» США її ідентичність[1], російська інвазія стала відправною точкою мобілізації української ідентичності.

Війна, хоч і не визнана, створила якісно відмінні умови життєдіяльності суспільства: нагальність якісних змін у базисі й надбудові державного і суспільного організмів, про яку йшлося всі роки Незалежності, стала не просто очевидною, вона, власне, перетворилася на запоруку збереження державного суверенітету й майбутнього українців як нації. Тиск агресора, з одного боку, спровокував низку позитивних змін у країні, але з другого – суспільство й досі блукає серед глухих кутів старих непорозумінь і невизначеності шляхів їхнього подолання. Як цілком слушно зауважує один з найвідоміших українських соціологів, заступник директора Інституту соціології НАН України Є. Головаха, «Існує спектр думок, і жодна з них не є домінуючою... Це означає, що люди живуть у стані невизначеності»[2]. Нині переважній більшості громадян зрозуміло, що далі так тривати не може. Країна, що змушена протистояти зовнішній агресії, не може цього собі дозволити. Успіх опору безпосередньо залежить від скоординованості дій, згуртованості, якщо не суспільної злагоди, то принаймні суспільного компромісу. Передусім у тих питаннях, що роками виступали найгострішими соціальними подразниками: мовному, історичної пам'яті й історичної політики, засад націєтворення, культурних домінант, орієнтирів і перспектив.

Війна не знімає з порядку денного мовне питання, а, навпаки, підносить його на принципово новий щабель. За словами того ж Є. Головахи, соціологічні дослідження засвідчують суттєве зменшення білінгвів, які вільно спілкуються двома мовами, появу прошарку людей, які принципово спілкуються українською, й існування великого пласту людей, які принципово спілкуються ро-

en/doslidzhennya/1778-illya-kononov-luhanskyy-syndrom-yak-masova-anomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny

[1] Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 10.

[2] Головаха Є. Росія може окупувати не лише захопленням територій, а й перетворивши нашу сутність на свою – «русский мир» з українською мовою та у вишиванках // День. – 2015. – 21 жовт. – www.day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/yak-pravylno-protydiyaty

сійською[1]. Зрозуміло, що це лише зовнішні й прелімінарні зміни, спричинені війною. Повною мірою оцінити її наслідки можна буде лише після завершення. Однак уже зараз зрозуміло, що шлях до вирішення мовного питання не буде простим.

Українське суспільство, власне, перебуває в найдинамічнішій стадії свого оновлення. На жаль, і найболючішій водночас. Загальні напрями змін очевидні не лише експертам, а й пересічним громадянам. Директор фонду «Демократичні ініціативи» І. Бекешкіна зазначає небувале суспільне піднесення: «Здавалося, 2014-й, це вже війна, забрали Крим, невідоме майбутнє, армія ворога стоїть на порозі, а оптимізм вдвічі зріс. І зараз спаду не спостерігаємо». За рахунок східних і південних областей суттєво приросла загальноукраїнська ідентичність. «Тож емоційно ми зараз на злеті, є страх, є тривога, ймовірно трохи поменшало оптимізму, та все ж [...] Головна відмінність нинішнього злету від того злету, що був у 2005 р., у тім, що нині менше довіряють політикам, і віра в політиків пропадає. Але віра в Україну зростає, і віра в свою спроможність росте. На відміну від того періоду після 2005 року, людям стало зрозуміло, що необхідно долю країни брати у свої руки, що ми можемо, ми таки можемо... це дуже важливо».

За цих обставин головне – не змарнувати цю життєдайну енергію творення, адже, як цілком слушно зауважує Я. Грицак: «Питання зараз стоїть не про те, чи зникне Україна, а якою вона буде»[2].

Варто наголосити, що відповідь на це питання передусім слід шукати на шляхах застосування соціальних й етнокультурних практик, які зміцнюватимуть підвалини міжетнічної злагоди і культурного прогресу. Роками зазначувані проблеми в культурній сфері: загрожені позиції української мови, відтік інтелектуалів за кордон і, як наслідок, пересічне зниження рівня загальної культури, занепад спортивної інфраструктури, ментальна легітимація індустрії брехні, релігійний релятивізм, тотальна корупція, поширення соціальних хвороб, занепад села, брак громадської свідомості та політичної культури, екологічний вандалізм, війна історичних міфів тощо, – на жаль, не додають оптимізму.

Найболючішою проблемою українського націєтворення протягом років залишалася невизначеність національної ідентичності. Згідно з результатами опитування, проведеного в липні 2014 р. Соціологічною групою «Рейтинг», 86 % опитаних українців уважали себе патріотами. При цьому, однозначно характеризували себе як патріотів 50 %, ще 36 % надали відповідь «швидше так, ніж ні». Порівняно з 2010 р. частка патріотів зросла з 76 до 86 %. Натомість більш ніж удвічі зменшилася частка тих, хто так не вважав (з 15 % у 2010 проти 6 % у 2014 р.). Частка тих, хто назвався патріотом, була помітно більшою серед мешканців Заходу, Півночі та Центру, заможних і освічених, а також україномовних респондентів. 76 % опитаних підтримали б проголошення Незалежності України, якби сьогодні перед ними постав такий вибір, що засвідчило стрімке (з 61 до

[1] Там само.

[2] На Вашу думку, які перемоги і поразки здобула Україна за роки незалежності? // Львів. Пошта. – № 93–94 (1704–1705). – 22 серп. 2015. – www.lvivpost.net/opytuvannya/n/31839

76 %) зростання поборників Незалежності на тлі подій 2014 р. Незалежність України підтримали переважна більшість усіх регіонів країни, крім Донбасу: тут кількість як прибічників, так і прихильників Незалежності однакова – по 34 %, натомість майже третина (31 %) не змогли визначитися із відповіддю[1].

Отож можна констатувати, що саме війна виступила найбільш виразним і дієвим подразником кристалізації національної свідомості та ідентичності, якого бракувало протягом усіх років незалежності.

Згідно з висновками вітчизняних політологів, після оголошення АТО та ескалації військового конфлікту на Донбасі ставлення до Майдану перестало бути визначальною диспозицією для сприйняття України як держави та Батьківщини (позиція «якщо ти на Майдані, ти – патріот»). Натомість українці виявляли громадянську солідарність і співчуття до постраждалих унаслідок бойових дій. До того ж події на Донбасі виступили потужним локомотивом зростання волонтерського руху й інших форм самоорганізації громадян. Експериментальним майданчиком шаленої за темпом роботи суспільства із самоусвідомлення стали мас-медіа та Інтернет-простір. Візуальні, когнітивні, вербальні й ідейні інструменти самопізнання та висловлення громадянської позиції протягом весни–літа 2014 р., напевно, ніколи раніше не набували такої яскравості та всеохопності: масове використання державних знаків і символів не лише в міському, а й особистому просторі (помешканнях, на персональних сторінках користувачів, аватарках тощо) візуально позначило межі й пріоритети українськості. Патріотичне піднесення автоматично в рази підвищило цікавість до історії та культури українського народу й відчуття національної гордості[2]. Не буде перебільшенням твердження, що соціальні мережі в подіях весни–літа 2014 р. відіграли роль найпотужнішого інструменту самоорганізації та саморегуляції суспільства, заклавши принципово нову конфігурацію горизонтальних зв'язків.

За підрахунками авторів аналітичної доповіді «Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві» (2014), лише за червень 2014 р. у Facebook було поширено близько 60 повідомлень про проведення різного роду громадських акцій – благодійних, волонтерських,

[1] Динаміка патріотичних настроїв // Соціологічна група «Рейтинг». – 15.08.2014. – http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14101/(дата звернення: 27.11.2014).

[2] Життєпис Facebook сторінки «Страйкплакату». 23 травня 2014 р. – https://www.facebook.com/strikeposter?fref=nf&filter=1; Життєпис Facebook сторінки політичної партії «Демократичний альянс», грудень 2013 р. – https://www.facebook.com/DemAlliance?fref=ts; Життєпис Facebook сторінки Єромайдану, грудень 2013 р. – січень 2014 р. – https://www.facebook.com/EuroMaydan?fref=ts; Життєписи Facebook сторінок Євромайдан. – https://www.facebook.com/EuroMaydan, Волонтерська сотня. – https://www.facebook.com/volonterskaya.sotnya; Донбас СОС Vkontakte. – http://vk.com/donbasssos з квітня по липень 2014 р.; Життєпис Facebook сторінки Антимайдан (спільнота) грудень 2013 р. – лютий 2014 р. – https://www.facebook.com/pages/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0% 9C%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BD/249658661873524?fref=ts; а також новинну стрічку сторінки Антимайдан Vkontakte. – http://vk.com/antimaydan

мистецьких, екологічних, студентських, політичних[1], патріотичних (наприклад, «Подаруй політичну книгу», м. Харків; «Щасливе дитинство», м. Тернопіль; «Збережи довкілля – підтримай 4972», м. Київ; «Make World Not War: акція мистецького протесу», м. Київ; до дня Конституції «Нам тут жити!», «Поверни прапор!», «Немає реформ – немає канікул!» і т. д.)[2].

Принципово новим явищем стало залучення до інформаційного простору аматорських відео, фотодокументів і текстів, які суттєво розширювали уявлення інтернет-аудиторії про перебіг подій на передньому краї збройного протистояння, становище окупованих територій, переміщення російської військової техніки й частин, цинічні обстріли українських територій (та й населення окупованих територій) бойовиками та російськими кадровими військовими. Вони миттєво поширювалися серед користувачів, мотивуючи на певні дії у межах громадських і волонтерських організацій. Експерти у сфері новітніх комунікацій констатували очевидну залежність інтернет-трафіка на Facebook і Twitter від гостроти політичних подій.

Як показали дотичні дослідження, згодом відбулося падіння популярності російських соціальних мереж Vkontakte і Odnoklassniki на користь Facebook (з 29 % у жовтні 2013 р. до 32 % у січні 2014 р., Twitter – з 10 % у жовтні 2013 р. до 13 % у січні 2014 р.[3]), які надавали набагато зручніший ресурс для соціальної комунікації.

Власне, в той час соціальні мережі перетворилися не лише на дзеркало, а й безпосереднє поле гібридної війни, нав'язаної Україні Росією. Характерною рисою цього соціального середовища став тролінг і штучні суб'єкти комунікації (фейкові структури, інтернет-боти, клони політичних лідерів та організацій), які, втручаючись у спілкування, намагалися дезінформувати та дезорієнтувати групи користувачів передусім у дражливих політичних питаннях. Попри те що ідеологічна та інформаційна війна далека від завершення, варто визнати, що для українського суспільства цей досвід був корисний: за короткий час найенергійніша частина користувачів з'ясувала сутність дратівливих тем вітчизняної історії, суттєво підвищила рівень політичної культури, навички соціальної комунікації і психологічного захисту, напрацювала сталі соціальні зв'язки. Соціальні мережі перетворилися на майданчик психологічної підтримки, виявлення милосердя і благодійності, стабілізації ідентичнісних орієнтирів, артикуляції колективних страхів і сподівань (чого протягом років контрольованого життя ЗМІ широкі верстви населення насправді були позбавлені). Врешті стався відчутний зсув свідомості певних соціальних верств у напрямі усвідомлення власної громадянської відповідальності, розпочалося не апаратне, а природне оформлення інститутів громадянського суспільства, незалежних від патронату органів влади і управління.

---

[1] Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві / Колективна моногр. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 228.

[2] Там само. – С. 227–228.

[3] Как события Евромайдана отразились на интернете. – http://www.gemius.com.ua/press-releases/kaksobytija-evromajdana-otrazilis-na-internete-20626.html

На жаль, нині доводиться вести розмову не лише про складності культурного розвитку, а й про непоправні втрати культурної та наукової спадщини у зв'язку з анексією Криму та воєнними діями на теренах Донбасу. Назвемо лише найбільш кричущі з них.

За даними Міністерства культури України, станом на 2013 р. на території Автономної Республіки Крим діяли 34 музейні установи, де зберігалося 917 477 предметів державної частини Музейного фонду України, 3772 пам'ятки історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Загальна кількість пам'яток культури Криму сягала 8693, з них: археології – 2037, історії – 962, монументального мистецтва – 260, архітектури та містобудування – 512, науки та техніки – 13. До Державного реєстру нерухомих пам'яток України було включено 63 пам'ятки національного, 1080 – місцевого значення[1]. Серед них – всесвітньо відомі археологічні комплекси «Алустон», «Неаполь Скіфський», рештки античних міст (Тірітака, Мірмекій, Пантікапей, Німфей, Парфеній), генуезьких фортець, меморіальні будинки й поховання видатних діячів культури (І. Айвазовського, М. Волошина, О. Гріна, М. Самокиша, Лесі Українки, А. Чехова та ін.), печерні монастирі, палацово-паркові комплекси (Лівадійський, Масандра), караїмські, кримськотатарські, вірменські, грецькі святині, тобто вся та наочна матеріальна спадщина кількох цивілізацій, що існували в Криму від сивої давнини.

У Криму функціонували 5 державних історико-культурних заповідників, підпорядкованих Міністерству культури Криму (в м. Керч, м. Бахчисарай, палацово-парковий музей-заповідник в м. Алупка, історико-археологічний «Калос Лімен» в м. Чорноморському та «Старий Крим»). Улітку 2014 р. філія «Музей "Судацька фортеця"» Національного заповідника «Софія Київська» теж набув статусу Державного республіканського. Крім того, кілька установ мали республіканське підпорядкування, серед них: «Еколого-історико-культурний заповідник "Кіммерія М. Волошина"», історико-літературний музей і Будинок-музей О. Гріна у Старому Криму, історико-археологічний заповідник «Неаполь Скіфський»[2].

У межах м. Севастополя перебували 2063 об'єкти культурної спадщини, зокрема унікальний Національний заповідник «Херсонес Таврійський», включений до Списку Всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Крім того, в Криму розташовано 30 унікальних парків – пам'яток садово-паркового мистецтва.

Як цілком слушно зауважує С. Кот, «за цими сухими цифрами ховаються унікальні об'єкти – від стародавніх стоянок чи не останніх неандертальців у Європі, залишки давньогрецьких міст-колоній Північного Причорномор'я, легендарні скіфські кургани, середньовічні печерні міста-фортеці Чуфут-кале

[1] Державний реєстр нерухомих пам'яток України. – mincult.kmu.qov.ua/mincult/ukr/index

[2] Докладніше див.: Титова О.М. Культурна спадщина Криму та Донбасу за сучасних умов: загрози, втрати, перспективи збереження // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листоп. 2015 р. – К., 2016. – С. 25–32.

і Мангуп-кале, комплекс ханського палацу у Бахчисараї, розкішні палаци в Алупці та Лівадії, культові для світової культури меморіальні музеї видатних поетів, письменників та художників...»[1].

Два роки російського панування не найкращим чином позначилися на стані низки історико-культурних пам'яток: повідомлення місцевих ЗМІ та соціальних мереж сигналізують про загрозливість ситуації. В ніч проти 17 листопада 2015 р. обвалилася частина давньої вежі № 19 Генуезької фортеці у Судаку[2]. До списку найнебезпечніших туристичних об'єктів ЮНЕСКО потрапив Херсонес Таврійський[3]. Тим часом як міжнародні організації не визнають пам'ятку російським надбанням, ЗМІ та громадськість повідомляють про те, що окупаційна адміністрація вивозить найцінніші артефакти до Ермітажу[4].

Справою майбутнього залишається обчислення культурних у фінансових втрат України внаслідок бойових дій на території Донбасу. Музейні та культурні установи, що перебувають на окупованих територіях, фактично позбавлені будь-яких гарантій на існування та збереження фондів. З 59 державних музейних установ Донецької області на підконтрольній Україні території перебувають 30 з філіями та КЗ «Державний історико-культурний заповідник у м. Святогірське»; з 34 державних музеїв Луганської області на підконтрольній території знаходяться усього 14. На окупованій території лишилися найбільші музеї регіону. Лише в Донецьку до початку бойових дій функціонували 140 музеїв і музейних кімнат (державних, відомчих, громадських). Найпотужнішими серед них були державні обласні краєзнавчий (180 тис. експонатів) і художній музеї, музей історії і розвитку Донецької залізниці, один з найсучасніших – музей спортивного клубу «Шахтар» (відкритий 2010 р.).

Аби уявити умови діяльності культурних, науково-дослідних, музейних і наукових установ Східної України протягом найбільш активної фази збройного протистояння, достатньо згадати, яким чином обстріли позначилися на Донецькому обласному краєзнавчому музеї – з 29 залів збереглося лише 3, практично знищені археологічна й природознавча частини (зокрема, зала «Рослинний і тваринний світ Донеччини», одна з найбільших в Україні діорам «Святі гори»)[5].

---

[1] Кот С.І. Проблеми захисту культурних цінностей на окупованих територіях Криму та м. Севастополя // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листоп. 2015 р. – К., 2016. – С. 7.

[2] В Криму обвалилась пам'ятка архітектури світового значення // Zaxid.net. – 2015. – 18 листоп. – zaxid.net/news/showNews.do?objectId=1373444

[3] Херсонес Таврійський опинився у списку небезпечних для відвідування туристичних об'єктів // Еспресо ТВ. – 2016. – 9 квіт. – 'http://espreso.tv/news/2016/04/09/khersones_tavriyskyy_opynyvsya_u_spysku_naybilsh_nebezpechnykh_turystychnykh_obyektiv

[4] Росія вивозить цінні експонати з кримських музеїв, – Денисова. Детальніше читайте на УНІАН. – http://www.unian.ua/society/1196820-rosiya-vivozit-tsinni-eksponati-z-krimskih-muzejiv-denisova.html

[5] Донецький краєзнавчий музей остаточно зруйнований (фото) // Ukr.Media. – 2015. – 13 січ. – https://ukr.media/ukrain/222050/; Донецький краєзнавчий музей остаточно перетворився на руїни // Музей Івана Гончара. – 2015. – 13 січ. – http://honchar.org.

Згодом робота музею була частково відновлена під вивіскою Донецького республіканського краєзнавчого музею, який нині опікується «патріотичним» вихованням ДНРівської молоді та юнацтва. Доля золотої колекції невідома.

Не менш проблематично склалася доля Донецького художнього музею – одного з найбільших художніх музеїв України, до збірки якого входило понад 12 тис. творів (ікон, починаючи з XVI ст., українських, російських, західноєвропейських творів мистецтва від XVII ст., зокрема й картини Я. Амігоні, К. Лішевського, М. Барачеллі, Дж. Доу, Д. Левицького, В. Боровиковського, І. Айвазовського, В. Полєнова, В. Васнецова, З. Серебрякової, Б. Кустодієва та ін.). Тепер музей функціонує на базі філії – єдиного на сході музею народної архітектури та побуту у с. Прелєсне Слов'янського району (на підконтрольній Україні території).

Невідомою лишається доля матеріалів Горлівського художнього музею, в якому серед понад 3 тис. творів мистецтва зберігалися 28 робіт М. Реріха. Свого часу відомим на всю Україну був єдиний в своєму роді Горлівський музей мініатюрної книги ім. В. Разумова, де було зібрано 7 тис. міні- та мікрокнижок з 59 країн на 102 мовах. На жаль, колекція музею перебуває під загрозою знищення. В аналогічному стані Луганський обласний краєзнавчий музей, що мав колекцію з понад 50 тис. предметів.

На території, підконтрольній ДНР, залишилися 24 архівні установи, з них: 12 архівних відділів (Горлівської, Докучаєвської, Донецької, Єнакієвської, Жданівської, Кіровської, Макіївської, Сніжнянської, Торезької, Харцизької, Шахтарської, Ясинуватської міських рад. У лютому 2015 р. до них відійшов архівний відділ Дебальцевської міської ради); 6 архівних відділів (Амвросіївської, Новоазовської, Старобешевської, Тельманівської, Шахтарської, Ясинуватської райдержадміністрацій); 6 трудових архівів (Амвросіївської, Макіївської міських рад; Новоазовської, Старобешевської, Тельманівської, Ясинуватської районних рад). Усі архівні установи відновили роботу, крім архівного відділу Жданівської міської ради. Через відсутність зв'язку відсутня інформація про стан і роботу 7 архівних відділів (Кіровської міської ради; Амвросіївської, Новоазовської, Тельманівської райдержадміністрацій; трудових архівів Амвросіївської міської ради, Новоазовської, Тельманівської районних рад)[1].

Станом на 01 січня 2014 р. в архівних установах Донецької області (за даними Паспорта архівів) зберігалося 2787,0 тис. архівних документів. З них: 2308,0 тис. од. зб. документів НАФ (82,8 %) та 479,0 тис. од. зб. документів з кад-

ua/p/donetskyj-krajeznavchyj-muzej-ostatochno-peretvoryvsya-na-rujiny/; Донецький краєзнавчий музей після артобстрілу // УНН. – 2014. – 22 серп. – http://www.unn.com.ua/uk/news/1377926-donetskiy-krayeznavchiy-muzey-pislya-artobstrilu

[1] Буценко Н.Д. Архівні установи Донецької області: проблеми функціонування, формування і збереженості Національного архівного фонду в умовах окупації // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листоп. 2015 р. – К., 2016. – С. 56.

рових питань для соціального захисту громадян (17,2 % від загальної кількості).[1] Під час пожежі у будинках Маріупольської та Дзержинської міських рад постраждали архівні документи міськвиконкомів, їхніх структурних підрозділів та інших установ. Після захоплення адміністративної будівлі ОДА пройшли чутки про вивезення документів з будівлі вантажівками та знищення їх шляхом спалення. Кількість пошкоджених справ досі не уточнена[2].

Величезних втрат зазнала всеукраїнська мережа академічних бібліотек. За даними статистичного збірника «Бібліотечна Україна в цифрах» в Україні за підсумками 2014 р. функціонувало 15 987 бібліотек Міністерства культури України, в 2013 р. їх було 17 995, зокрема 675 бібліотек АР Крим, 681 бібліотека Донецької області, 566 бібліотек Луганської області. За даними Міністерства культури України нині на тимчасово окупованих територіях перебувають 412 публічних бібліотек Донецької області та 338 – Луганської області. З 39 вищих навчальних закладів Донецької та Луганської областей, які опинилися в окупації, 16 переїхали до інших міст України, на жаль, їхні бібліотеки залишилися на окупованих територіях[3].

Унаслідок анексії Криму втрачені п'ять бібліотек науково-дослідних установ: Морського гідрофізичного інституту, Експериментального відділення Морського гідрофізичного інституту, Інституту біології південних морів, Карадазького природного заповідника та Кримського філіалу Інституту археології. На тимчасово окупованій території м. Донецька у 2014 р. опинилися: Донецький ботанічний сад, Фізико-технічний інститут, інститути прикладної математики і механіки, фізико-органічної хімії і вуглехімії та зібрані в їхньому складі профільні бібліотеки. Інститут економіки промисловості переїхав до м. Києва та розпочав формувати фонд на електронних носіях, оскільки його бібліотека залишилася на тимчасово окупованій території м. Донецька. Порівняно з 2013 р. фонди бібліотек НДУ НАН України зменшилися на 0,8 млн прим.

Якщо обраховувати втрати суто кількісними показниками, варто зазначити: фонди академічних бібліотек м. Донецька становили 480 тис. прим., зокрема іноземними мовами – 145 тис. прим. Найбільш представницькими були фонди бібліотек Донецького фізико-технічного інституту ім. О. Галкіна (фонд 150 тис. прим., 70 тис. прим. іноземними мовами), Донецького ботанічного саду (53 тис. прим. / 7 тис. прим. відповідно), Інституту економіки промисловості (72 тис. прим. / 2 тис. прим.); Інституту прикладної математики і механіки (92 тис. прим. / 26 тис. прим.); Інституту фізико-органічної хімії і вуглехімії (113 тис. прим. / 40 тис. прим.). Найбільшою в Криму була бібліотека Інституту біології південних морів, заснована в 1871 р. Її фонд складався з понад 160 тис. прим., серед яких – 83 тис. прим. документів іноземними мовами. Другою за обсягами фондів була бібліотека Морського гідрофізичного інституту (120 тис. прим., з них – 26 тис. прим. іноземної літератури). Унікальним був

[1] Там само. – С. 58.

[2] Там само. – С. 59.

[3] Бібліотечна Україна в цифрах: статистичний збірник (2013–2014 рр.) / Нац. парлам. б-ка України; Підгот. О. Лахно, О. Зозуля. – К.: Національна парламентська бібліотека України, 2015.

фонд бібліотеки Карадазького природного заповідника, заснованої у 1914 р., в якому зберігається особиста бібліотека (близько 40 тис. книжок) доктора медицини, приват-доцента Імператорського Московського університету, засновника Карадазької біологічної станції Терентія Івановича В'яземського. Наукову і культурну значущість цієї колекції засвідчує той факт, що постановою Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2001 р. фонд стародрукованих видань XVII–XIX ст. бібліотеки заповідника було включено до переліку наукових об'єктів, які є національним надбанням України[1].

Вагомі колекції та особові бібліотеки, раритетні стародруки зберігались у фондах донецьких бібліотек. Зокрема, у бібліотеці Фізико-технічного інституту ім. О. Галкіна зберігається частина особової бібліотеки академіка А. Іоффе (понад 700 прим. з питань фізики твердого тіла). Бібліотека Донецького ботанічного саду зберігала матеріали із особових бібліотек учених: д-ра биолог. наук М. Ілліна, д-ра биолог. наук Є. Боброва, чл.-кор. АН УРСР В. Тарабріна та ін.

Осмислення людиноненависницької суті «русскомирской» ідеологічної доктрини стало чи не найпотужнішим викликом для української та регіональних культурних та інтелектуальних еліт. Далеко не всі з ним справилися, втім, за своїми перспективними наслідками для подальшого культурного поступу держави як такої вагу подій зими 2013 – весни 2014 р. важко переоцінити. Власне вони перетворилися на найпотужніший подразник системної реконцептуалізації процесу українського націєтворення.

Бурхливі процеси розгорнулися в освітній сфері. Не буде перебільшенням твердити, що перший шок від фактичних втрат у лавах педагогічного корпусу, який пішов на співробітництво з сепаратистами, евакуація з окупованих територій низки вищих навчальних закладів, невизначеність їхнього подальшого існування, складнощі адаптації й часткова упередженість усередині освітянської верстви в купі із низкою заявлених реформ і суттєвим зниженням фінансування галузі в умовах війни поставили українську освіту на межу небачених перевантажень. Варто уваги, що за таких критичних обставин освітня галузь спромоглася не лише функціонувати, а й знайти в собі сили для оптимізації та оновлення. Власне в цьому українські освітяни виявилися відповідними своїй місії і світовим трендам.

Водночас перед Україною в сфері освіти стоять інші завдання: збалансувати економічні можливості держави й об'єктивні соціальні потреби в освічених кадрах; адаптувати освітню галузь відповідно до євроінтеграційної перспективи; закласти міцне підґрунтя сталості демократичних і національних традицій в освітянські справі. В контексті подій на сході України виявилися й низка проблем, на які раніше не звертали уваги. Йдеться передусім про те, що далеко не всі освітяни виявилися на висоті: тоді як своїм авторитетом вони могли підтримати стабільність українського суверенітету, виступили організаторами та

[1] Солоіденко Г.І. Академічні бібліотеки Півдня та Сходу: втрачені можливості для користувачів України // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листоп. 2015 р. – К., 2016. – С. 63–64.

співучасниками сепаратистської вакханалії. Існуючи в умовах гострого фінансового дефіциту, освітня галузь має водночас здійснити реформаційний ривок, який би дозволив Україні з надією дивитися в майбутнє.

Незаперечна актуальність проблеми змусила практично всі політичні сили чи то висловитися з цього приводу, чи то запропонувати власне бачення шляхів її вирішення. Так, у програмі Президента України «Стратегія сталого розвитку "Україна – 2020"» як перспективні орієнтири реформи названі такі: 75 % випускників шкіл у 2020 р. мають володіти двома іноземними мовами на рівні, який засвідчується міжнародним сертифікатом; Україна має увійти до списку 50 країн за результатами міжнародного дослідження навчальних досягнень учнів PISA[1]. Забезпечити системність реформ у галузі вітчизняної освіти був покликаний Указ Президента України № 344/2013 «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року». Проте у ньому перелічені вище проблеми галузі згадуються лише побіжно. Декларативний характер цього документа схиляє експертне середовище до думки, що його основні положення не будуть реалізовані[2].

У грудні 2014 р. свою програму діяльності презентував уряд України (ухвалена Верховною Радою). Освітня реформа є її складовою. Лейтмотивом урядової програми є «підвищення якості освіти» шляхом: встановлення нових правил акредитації та ліцензування навчальних закладів; створення незалежної системи оцінювання якості вищої освіти; забезпечення фінансової автономії вищих навчальних закладів; забезпечення відповідності державного замовлення реальним потребам ринку праці; реформування дошкільної, середньої, професійно-технічної, позашкільної освіти згідно з європейськими стандартами шляхом розроблення та сприяння прийняттю в новій редакції Законів України «Про освіту» та «Про професійно-технічну освіту» (перше півріччя 2015 р.); інтеграції науки та освіти, створення технологічних і наукових парків, перехід до фінансування наукових досліджень на проектній основі шляхом розроблення та сприяння прийняттю у новій редакції Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (прийнятий 25 грудня 2015 р.)[3]. На підтримку урядових ініціатив у вересні 2015 р. ВРУ ухвалила нову редакцію Закону України «Про вищу освіту». У червні 2015 р. робоча група при Комітеті з питань науки та освіти оприлюднила проект нового Закону України «Про освіту», який було передано Міністерству освіти і науки для подальшого опрацювання.

Один з поглядів на напрями реформ в освітній сфері задекларований гаслом «Якісна освіта і справедливий доступ до неї» в коаліційній угоді парламентської коаліції «Європейська Україна». Серед стратегічних завдань у ній названі: ухвалення нової редакції базового Закону «Про освіту»; децентралізація системи управління освітою; запровадження 12-річної повної середньої освіти; зміна в

[1] Reforms monitoring progress. 2015. – http://reforms. in.ua/Content/download/Strategy 2020updEN.pdf

[2] Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 48.

[3] Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» // Верховна Рада України. – 2015. – 26 листоп. – zakon.rada.gov.ua/go/848-19

системі оплати учителів із впровадженням системи стимулів для професійного зростання; поширення зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти на різних рівнях освіти; запровадження державно-приватного партнерства для розвитку навчальних закладів різних організаційно-правових форм; переорієнтація освіти на формування необхідних для життя ключових компетентностей; підвищення рівня вивчення англійської мови на всіх рівнях освіти; участь у міжнародних порівняльних дослідженнях якості освіти; збільшення охоплення дітей дошкільною освітою, зокрема через доступ до послуг піклування, родинного виховання, розширення спроможності дитячих садків усіх форм власності, доступності їхніх послуг; створення системи виховання відповідальних громадян з патріотичним і гуманістичним світоглядом у рамках дошкільної, шкільної та позашкільної освіти; запровадження технологій збереження здоров'я в освіті; поступове охоплення широкосмуговим Інтернетом усіх навчальних закладів України; створення на базі сільських шкіл соціально-культурних центрів місцевих громад; утвердження на основі Закону України «Про вищу освіту» реальної університетської автономії, підзвітності за результати роботи, розвиток наукових досліджень; забезпечення справедливого прозорого вступу та викорінення хабарництва у вищих навчальних закладах; внесення змін до Бюджетного кодексу України в частині забезпечення автономних прав ВНЗ на використання зароблених ними коштів і грантів; запровадження принципу «гроші ходять за студентом», зокрема під час розподілу державного замовлення; удосконалення мережі вищих навчальних закладів; розвиток професійної освіти, залучення роботодавців до всіх ланок організації освітнього процесу; ухвалення закону про професійну освіту; розробка Національної системи кваліфікацій; підтримка освіти дорослих для розширення життєвих можливостей громадян та підвищення їхньої мобільності на ринку праці[1].

Заступивши на посаду, нове керівництво Міністерства освіти і науки упевнено артикулювало наміри розпочати масштабну реформу освіти. Діяльність МОН мала розгортатися по трьох напрямах: ліквідація корупційних схем і бюрократичних крайнощів попереднього керівництва; подолання кризових явищ в освіті, спричинених війною на сході країни та соціально-економічним спадом; формування передумов для системної реформи освіти. У липні 2014 р. на допомогу МОН було створено Стратегічну дорадчу групу (СДГ), до складу якої увійшли вітчизняні та іноземні експерти, працівники МОН. У жовтні 2014 р. група підготувала Концепцію розвитку освіти на період 2015–2025 рр., а на її основі – Дорожню карту освітньої реформи (за підтримки Міжнародного фонду «Відродження»). Восени 2014 р. була запропонована Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 р. (за підтримки USAID). У березні 2015 р. МОН завершило підготовку до вступу України як асоційованого члена до програми ЄС Horizon 2020, а в липні 2015 р. Верховна Рада ратифікувала відповідну угоду. Разом із тим політика МОН у цей час запам'ятається не лише низкою кроків, що врешті-решт привели до критичного загострення взаємин з академічним

[1] Верховна Рада України восьмого скликання. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна» // Офіційний сайт Верховної Ради України. – 27.11.2014. – http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15/paran2#n2

середовищем і наймасовіших з 1990-х рр. пікетів науковців під стінами КМУ та ВРУ, а й гострими суспільними та експертними дискусіями[1].

За висновками експертів, спробам реформування освіти протягом років бракувало системності, в програмах і гаслах основних суб'єктів освітньої політики були присутні елементи популізму, нереалістичні завдання, розробка стратегій і програм часто-густо відбувалася кулуарно, без консультацій з експертним і професійним середовищем, крім того, замість оптимізації та підвищення ефективності діяльності освітніх установ вона завела окремі підрозділи в стан глибокої кризи. Реформаторські кроки часто-густо перетворювалися на інструмент вирішення корпоративних інтересів чи зведення особистих рахунків замість того, щоб сприяти досягненню суспільного консенсусу й забезпечувати стабільний поступ, виснажували суспільство, дезорієнтували освітні структури, ускладнюючи їхню й без того не просту роботу.

Тим часом потенціал освітньої галузі України, економічний зокрема, на сьогодні цілком не осмислений і не оптимізований. Як цілком слушно зазначає Г. Касьянов, «освітня система України сьогодні – це 7,7 млн тих, хто навчається, і 1,5 млн тих, хто навчає й забезпечує процес навчання. Отже, майже 20 % населення країни безпосередньо пов'язані з освітою»[2]. Зважаючи на чисельність задіяних у секторі, спадає на думку, що освітня галузь, як і закордонні аналоги, могла б не лише приносити прибутки до державної скарбниці, а й підносити міжнародний імідж України. Не йдеться, звичайно, про конкуренцію світовим елітарним освітнім центрам на кшталт Кембріджа, Оксфорда, Йєля тощо. Але ж потреби країн третього світу в підготовці фахівців з низки напрямів колосальні, і Україні було б що їм запропонувати на взаємовигідних умовах. На заваді – інертність і хронічна стагнація системи освіти, застарілість матеріально-технічної бази навчальних закладів, які катастрофічно програють у порівнянні з навчальними закладами країн так званого Східного партнерства. Отож потужний економічний ресурс освітньої галузі не завжди використовується. Корумпованість освітньої галузі чи не найбільше деморалізує суспільство, виховуючи нові й нові покоління на засадах подвійної моралі.

Новопризначений міністр освіти України Л. Гриневич анонсувала чергову освітню реформу, не безпідставно зазначивши, що школа має не лише давати

---

[1] Федорченко Ю. Реформа вищої освіти: компроміс стейкхолдерів // Критика. – 2015. – 27 берез. – http://krytyka.com/ua/community/blogs/reforma-vyshchoyi-osvity-kompromis-steykkholderiv; Обговорення освітніх реформ в Україні: дискусія та круглий стіл // Спільне. – 2015. – 31 серп. – http://commons.com.ua/obgovorennya-osvitnih-reform-v-ukrayini-diskusiya-ta-kruglij-stil; Реформа освіти в Україні: погляд експертів. – http://onua.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2671%3A2015-12-25-14-27-32&catid=1%3Anewsuniver&Itemid=138&lang=uk; Обговорення проекту Концепції розвитку освіти України на 2015 // Первинна профспілкова організація КНУ ім. Т. Шевченка. – http://www.prof.univ.kiev.ua/prof/home/2010-12-22-00-05-45/2-events/571--2015-2025-.html; Потрібні зміни: зміст і завдання освітніх реформ // Укр. правда. – 2015. – 27 січ. – www.pravda.com.ua/articles/2015/01/27/7056516/

[2] Касьянов Г. Освітня система України 1990–2014: Аналітичний огляд. – К., 2015. – С. 5.

базові знання, а й формувати базові компетенції[1]. Не менш очікуваним кроком нового міністра було декларування пошуку шляхів виведення НАНУ зі стану фінансового колапсу.

Академічна наука, слід зазначити, протягом 2014–2015 рр. постала перед викликами, винятковими навіть з височини її майже сторічного досвіду існування. Ледь оговтавшись від кадрових втрат 1990-х рр., напрацювавши вагомий багаж наукових здобутків, розпочавши підготовку молодої зміни, НАНУ опинилася в епіцентрі гострої суспільно-політичної дискусії з приводу її невідповідності завданням часу, архаїчності, консерватизму тощо.

На основі експертних оцінок[2] стану та перспектив наукової сфери, де зазначалося, що однією з основних проблем вітчизняної науки останніх десятиліть є низька її затребуваність економікою[3], була розроблена та проголошена Президентом України П. Порошенком Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». Серед низки сформульованих у ній напрямів змін у науковій галузі найбільш значущі такі: удосконалення правової бази розвитку науки на інноваційній основі; реорганізація (реструктуризація) науки та підвищення ефективності наукових досліджень. Проведення аудиту наукових установ та атестації вчених; нарощування обсягів фінансування науки. Збалансування підходу до базового та конкурсного фінансування; створення системи визначення пріоритетних напрямів і координації досліджень; вдосконалення матеріально-технічної бази та інформаційного забезпечення; інтеграція науки і освіти; комерціалізація діяльності наукових установ; створення системи стимулювання інноваційної діяльності; забезпечення зміни поколінь у науці; зміцнення кадрового потенціалу; досягнення необхідного рівня матеріального забезпечення і соціального захисту співробітників науково-технічної сфери; інтеграція до світової науки.

Наслідком реформування вітчизняної науки мало б стати, за задумом, створення ефективної системи взаємодії «наука – освіта – економіка – інновації». Як орієнтир перспективних очікувань пропагувалося Товариство М. Планка в Німеччині, яке об'єднує 82 наукових інститути. Зазначалося, що Товариство чутливо реагує на суспільні запити: спектр дослідження організації динамічно змінюється та розвивається, засновуються нові інститути, деякі, навпаки, закриваються. Його дослідження носять фундаментальний і прикладний характер. Товариство відоме розробками інноваційних матеріалів і технологій. У доволі привабливому світлі поставали й засади діяльності інститутів товариства М. Планка (інститути можуть бути юридичними особами; вони незалежні й

[1] Інтерв'ю Міністра освіти і науки України Лілії Гриневич Українському національному інформаційному агентству «Укрінформ». – 27.06.2016. – mon.gov.ua/.../intervyu-ministra-osviti-i-nauki-ukrayini-liliy...

[2] «Реформування наукової сфери як чинник переведення економіки України на інноваційну модель розвитку»: Аналітична записка // Національний ін-т стратегічних досліджень. – www.niss.gov.ua/articles/2118/

[3] Варто зауважити, що настійливо впроваджуваний у масову свідомість ракурс підходу до проблеми модернізації НАНУ цілковито обходить питання стану економіки, що як така абсолютно не вмотивована ані підтримувати, ані запроваджувати наукові інновації, споживаючи закордонний інноваційний продукт. Отож зазначені звинувачення в бік української науки щонайменше некоректні.

автономні в організації своїх досліджень; у них є власні бюджети, якими розпоряджаються працівники цього інституту; значне бюджетне фінансування поєднується з грантовим і коштами комерційних замовлень; відкриття нових тем відбувається на конкурсній основі із залученням зовнішньої експертизи; практикується тісна взаємодія між інститутами та міждисциплінарний характер досліджень).

Доволі оптимістична, як на перший погляд, модель, натомість абсолютно не враховувала реалій України: ані соціально-економічних, ані суспільно-політичних. По-перше, був випущений той факт, що така структура не передбачає довготривалих фундаментальних досліджень (в умовах постійного створення/зникнення інститутів це просто неможливо). По-друге, в цій структурі немає місця гуманітарним інститутам, затребуваність діяльності яких з боку української економіки мізерна.

В німецьких умовах, де відрахування на розвиток науки становлять 2–5 % валового національного продукту (в грошовій масі станом на 2011 р. – 73 692 млн євро)[1] і де фундаментальні дослідження сторіччями концентруються в незалежних від державного апарату університетах з потужною фінансовою і матеріальною базою, така структура цілком логічна. Інша річ – пересадити її в непідготований український ґрунт, ігноруючи його специфіку і не враховуючи гостроту сьогодення. В українських умовах це означатиме не що інше, як орієнтацію на фактичне знищення НАНУ. Врешті практика перших кроків з втілення реформи в життя (проведення аудиту й атестації наукових установ на основі критеріїв оцінки науково-технічного й інноваційного рівня наукового та технологічного продукту, прийнятих у європейському науковому співтоваристві, аналіз наукової діяльності інститутів, проведений із залученням міжнародних наукових організацій, має привести до ліквідації або злиття неефективно працюючих наукових установ, приведення у належний порядок усієї інфраструктури академій / майнових комплексів), власне, саме це й унаочнила.

З сумом слід констатувати, що під прикриттям європейської та реформаторської риторики фактично йдеться про масований наступ на академічну науку, її примітивну політехнізацію. Таке, слід зауважити, не можуть собі дозволити навіть старі європейські нації. Що вже казати про українську, яка перебуває в стані хронічної турбулентності й постійних пошуках ідентичнісних опор. У пропонованій структурі немає місця ані Й. Гете, ані І. Канту, ані В. Липинському. Однак суспільство в майбутнє рухають не лише технології й інновації, а й ідеї. Ніхто, напевно, не наважиться заперечувати роль Г. Лейбніца, А. Ейнштейна, родини Кюрі та інших в успіхові європейської цивілізації. Проте жодна з європейських націй не відбулася б без цілої плеяди філософів, соціологів та істориків. Це саме вони заклали ментальні засади сучасного світу. На жаль, розуміння цієї істини у нового українського істеблішменту цілком відсутнє.

Попри це, розуміючи проблеми власної країни і народу, українська наука

[1] Письменний В.В., Письменний В.І. Проблеми фінансування науки в України та світі в умовах формування системи економіки знань // Вісн. Сумського нац. аграр. ун-ту. – 2013. – № 5. – С. 20–27. – https://books.google.ru/books?id=oc-DBgAAQBAJ

продовжує працювати[1], докладаючи чималих зусиль для захисту державного суверенітету[2]. Академічне середовище України цілком свідоме тих викликів, що постають перед ним у контексті сучасної геополітичної ситуації. Протягом останнього часу на дослідження причин «донбаського розламу» та пошук шляхів його подолання скерований інтелектуальний потенціал багатьох академічних інституцій. Із ґрунтовним дослідженням минувшини та сучасної динаміки етнополітичних процесів на теренах українського Донбасу виступив Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАНУ[3]. Силами кількох академічних інститутів та установ підготовлена доповідь «Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики»[4]. Зовсім нещодавно світ побачила праця Національного інституту стратегічних досліджень, в якій увиразнюються катастрофічні наслідки російської авантюри в Криму й на сході України та накреслюються перспективи їхнього подолання[5]. Активну і доволі плідну роботу в напрямі осмислення причин протистояння на сході України, актуалізації його місця в історії України здійснює й Інститут історії України.

Попри війну, що триває, та економічні негаразди Україна продовжує давати світу якісний інтелектуальний продукт і його носіїв, однак повідомлення преси про чергові досягнення українців викликають не менше тривоги та психологічного дисонансу, аніж захоплення. У квітні 2016 р. преса рясніла замітками про те, що 31-річна українка М. Вязовська розв'язала задачу, над якою світова математична спільнота билася майже три сторіччя і яка матиме широке застосування у фізиці, хімії, біології, космонавтиці, астрономії тощо. Математик виросла і навчалася в Києві, згодом переїхала до Берліна, де в університеті займається науковою діяльністю та викладає[6]. На жаль, масовий відтік молодих науковців за окреслених вище обставин має всі шанси стати найвагомішим наслідком «реформування» НАНУ за зразком товариства М. Планка.

Політичні події на зламі 2013–2014 рр. уприявнили дійсну позицію щодо

---

[1] Варто наголосити, що фактичний стан війни позначається на науково-освітній сфері не лише скороченням фінансування, а й безпосередніми фізичними втратами. Внаслідок російської агресії 27 університетів існують на засадах переміщених установ. Серед біженців – 12 тис. учених, які вимушені адаптуватися часом у якісно нових соціальних ролях. Втрачений для досліджень унікальний радіотелескоп у Євпаторії, 2 провідних морських інститути в Севастополі, Севастопольський університет, який, між іншим, готував фахівців з ядерної безпеки. – Див.: Стріха М. Українські вчені – співавтори всіх останніх нобелівських лауреатів з фізики // Громадське радіо. – 2016. – 22 травня. – http://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/ukrayinski-vcheni-spivavtory-vsih-ostannih-nobelivskyh-laureativ-z-fizyky-striha

[2] Див., зокрема: Національна Академія наук України. Короткий річний звіт. 2014. – К., 2015.; Національна Академія наук України. Короткий річний звіт. 2015. – К., 2016.

[3] Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД, 2014.

[4] Відродження Донбасу: Оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики. – К., 2015.

[5] Донбас і Крим: ціна повернення: моногр. / за заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2015.

[6] Украинка решила задачу веков // Сегодня. – 2016. – 29 апр. – www.segodnya.ua

України та її народу провідних церков, започаткувавши якісно нову конфігурацію у взаємовідносинах «влада – суспільство – церква». Низка церков уперше за багато десятиліть виступили зі справжньою душпастирською місією і, ставши на захист демократії, гідності, народовладдя, державності, опору зовнішній агресії, відіграли вагому роль у згуртуванні й мобілізації українського суспільства.

Від кінця листопада 2013 р. священики вийшли на Майдан, стаючи живим щитом між протестувальниками та силовиками, аби не допустити кровопролиття. Висловивши й діяльно запроваджуючи лінію на попередження/недопущення силового сценарію[1], примирення й порозуміння, мирного виходу з кризи, церква швидко збільшувала свій суспільний рейтинг. Події весни 2014 р. сприяли підвищенню авторитету церков із виразною проукраїнською орієнтацією і натомість підважили впливовість УПЦ (МП). Варто зазначити також суттєве зміцнення протестантських церков і мусульманства, які заявили про себе як про потужних партнерів суспільства в справі обстоювання демократичних принципів співжиття. В новому контексті відновилися розмови про об'єднання церков і створення національної церкви.

Під кутом зору подій 2014 р. багаторічна попередня риторика РПЦ постала в новому світлі. Низка акцій і заяв її ієрархів (наприклад, заява Московського патріарха Алексія II під час візиту 1997 р. до Одеси про те, що одеська єпархія є «61-ша єпархія Московського Патріархату»[2]; 1998 р. – про необхідність повернення Української православної церкви до лона РПЦ[3]; урешті-решт, озвучення ставлення представників РПЦ (МП) до подій, пов'язаних з окупацією Криму: «...Російський народ – розділена нація на своїй історичній території, яка має право на возз'єднання в єдиному державному тілі... Будемо сподіватися, що місія російських воїнів із захисту свободи й самобутності цих людей і самого їхнього життя не стикнеться із запеклим опором, який призведе до великомасштабних зіткнень»[4], – дали забагато підстав уважати, що вищі ієрархи РПЦ (МП), формально перебуваючи поза політикою, по суті, підтримували імперську ідеологію. Як специфічний провайдер російських інтересів на території України, яка з моменту українського унезалежнення активно включилась у процеси підтримки проросійських сил в Україні й їхньої діяльності на шкоду українству, постала в масовій свідомості й УПЦ (МП)[5].

---

[1] Значного розголосу в Україні набули події 30 листопада 2013 р. – силового розгону мирного протесту, коли Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир (УПЦ (КП)) надав притулок багатьом мітингувальникам. На площі перед монастирем уже 30 листопада 2013 р. під час багатотисячного мітингу відбулася публічна молитва, яка започаткувала традицію проведення щоденних загальних молитов на київському Євромайдані, в інших містах України, до яких були залучені різні релігійні конфесії.

[2] Україна і Росія: хроніка взаємин. 1991–2003 рр. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 220.

[3] День. – 1998. – 10 берез. – № 44.

[4] Протоирей Чаплин рассматривает миссию России на Украине как миротворческую. – http://www.gazeta.ru/politics/news/2014/03/01/n_5985053.shtml

[5] Громадська ідентичність в України. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві / Колективна моногр. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 271.

Масив фактичного матеріалу з Криму й тимчасово окупованих територій, на жаль, засвідчив активну участь панотців УПЦ (МП) у поваленні української державності, причому не лише організаційну (ідеологічна обробка прихожан, використання церков для зберігання зброї, підтримка й сприяння агентам російської розвідки та військовим), а й особисту – зі зброєю в руках.

За висновками вітчизняних дослідників, прибічниками стратегії розширення меж «русского мира» здебільшого виступало духовенство нижчого рангу. Таку поведінкову стратегію серед ультрарадикального крила церкви (священиків і мирян) іще митрополит Володимир (Сабодан) називав «політичним православ'ям», а офіційна УПЦ неодноразово засуджувала[1]. Попри це, лідери «політичного православ'я» заповзято продовжували критикувати українську владу, «священноначаліє» УПЦ за співпрацю з нею, відкрито підтримували ідею нової світової війни, яка в їхній трактовці мала стати «священною». Під відповідними гаслами пройшли організовані Союзом православних братств (В. Лукіяник) хресні ходи в Києві 9 та 15 березня 2014 р.[2]

З ескалацією конфлікту на Донбасі унаочнилася мілітаризація проросійських православних організацій. У засобах масової інформації з'явилися репортажі про діяльність так званої «Русской православной армии»[3]. У зоні АТО спостерігалися неодноразові факти відкритої підтримки священнослужителями УПЦ терористичних угруповань. Священики УПЦ освячували символіку самопроголошених «республік», благословляли «повстанців» на боротьбу з українською армією, переховували зброю і ополченців у храмах[4], самі брали до рук зброю. Гучного резонансу набула історія з нападом озброєних бойовиків під керівництвом протоієрея Володимира Марецького на виборчі дільниці під час президентських виборів (25 травня 2014 р.) у Новоайдарівському районі Луганської області (одна людина загинула, двоє були поранені). Заарештованому «душпастирю» було пред'явлене звинувачення у тероризмі, а згодом Луганська єпархія УПЦ (МП) відсторонила Володимира Марецького від виконання обов'язків протоієрея[5]. Не поодинокими були репортажі про те, що священики

---

[1] УПЦ (МП) зреклася «політичного православ'я» й сепаратистів з Лаври. – http://risu.org.ua/ua/index/ all_news/community/religion_and_policy/56827/

[2] Лидеры «политического православия» раскритиковали руководство УПЦ за поддержку новой власти Украины, призвали не подчиняться ей и брать пример с Крыма. – http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25242-lidery-politicheskogopravoslaviya-raskritikovali-rukovodstvo-upc-za-podderzhku-novoj-vlasti-ukrainy-prizvali-ne-podchinyatsya-ej-i-brat-primer-s-kryma.html

[3] Як жили релігійні установи Слов'янська під час окупації. – https://www.youtube.com/watch? feature=youtube_gdata&v=uOrWDPg7IyI&app=desktop

[4] У Слов'янську в церкві Московського патріархату знайшли арсенал боєприпасів. – http://espreso.tv/news/2014/08/14/u_slovyansku_v_cerkvi_moskovskoho_patriarkhatu_znayshly_arsenal _boyeprypasiv; У підвалі церкви в Слов'янську знайшли склад зброї – все російського виробництва. – http://ostannipodii.com/a/201407/u_pidvali_cerkvi_znayshli_sklad_zbroyi__vse_rosiyskogo_virobnictva-100003661/

[5] Протокол № 7 заседания Епархиального Совета Луганской епархии Украинской Православной Церкви от 27 мая 2014 г. – http://www.eparhia.lg.ua/734-2705-14-eparkhialnyj-sovet.html

УПЦ й поза зоною АТО вчиняють антиукраїнські дії (відмовляються відспівувати загиблих українських військовослужбовців, моляться «за руське воїнство», висловлюють симпатії до сепаратистів)[1]. Врешті у серпні 2014 р. Всеукраїнська громадсько-церковна організація «За єдину Помісну Церкву» розпочала акцію «Примус клірика-сепаратиста до розуміння державності». Активісти закликали небайдужих повідомляти про випадки антиукраїнських проповідей, погрожуючи у разі неналежного реагування правоохоронних органів і церковного керівництва зверненням до військово-патріотичних організацій[2]. Найгостріший етап протистояння припав на літо–осінь 2014 р. Окреслилася тенденція до еміграції священиків до Росії[3]. На жовтень 2014 р. повідомлялося про зміну юрисдикції близько 20 громад. У низці громад загострилися стосунки між мирянами та священиками, віряни відмовляються поминати під час богослужінь ім'я патріарха Кирила.

Серед вищих ієрархів церкви натомість не спостерігалося виразної антиукраїнської риторики. Лише вікарій Чернівецької єпархії УПЦ (МП) єпископ Банченський Лонгин (Жар) звинуватив українську владу у масових вбивствах «заради своїх політичних інтересів, заради тих, хто захищає їх бізнес і керівні посади». Єпископ звинуватив США та Європу у розв'язанні війни між православними народами[4]. Резонансною стала також заява архієпископа Луганського і Алчевського УПЦ (МП) Митрофана (Юрчука) про те, що Київ повинен прислухатися до голосу людей Південно-Східного регіону і не має права ігнорувати результати референдуму про державну самостійність «Луганської Народної Республіки»[5].

Слід зауважити, що колективно схвалена позиція УПЦ (МП) щодо української кризи та подій на сході України відображена в рішеннях Синоду, що відбувся 24 лютого 2014 р. «Звернення Священного Синоду УПЦ до єпископату, духовенства, чернецтва та мирян у зв'язку з останніми подіями в Україні» наголосило на необхідності збереження цілісності Української держави та запобіганні спробам її розчленування. У Зверненні до державної влади Синод засудив «злочинні дії тієї державної влади, що спровокувала кровопролиття на вулицях та

[1] На Рівненщині парафіяни звинуватили священика у молитвах за Путіна. – http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/57719/; Під Києвом священика облили томатним соком і дали тиждень на те, щоб виїхати з України. – http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3406813-pid-kyievom-sviaschenykaoblyly-tomatnym-sokom-i-daly-tyzhden-na-te-schob-vyikhaty-z-ukrainy

[2] Активісти ВГЦО «За єдину Помісну Церкву» закликають вірян виявляти на своїх парафіях священиків-сепаратистів. – http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/57308/

[3] Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 19 червня 2014 року. – http://news.church.ua/2014/06/19/zhurnali-zasidannya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-19-chervnya-2014-roku/

[4] Єпископ з УПЦ (МП) назвав владу України «сатанинською». – http://risu.org.ua/ua/index/ all_news/state/church_state_relations/57682

[5] Владыка Митрофан рассказал о паломнической поездке по святым местам России. – http://www.eparhia.lg.ua/727-vladyka-mitrofan-rasskazal-o-palomnicheskojpoezdke-po-svyatym-mestam-rossii.html

майданах золотоверхого Києва». У документі наголошується, що державна влада має усвідомлювати свою відповідальність за побудову нової країни на засадах добра і справедливості, територіальної цілісності та консолідації суспільства[1].

Підкреслено проукраїнських позицій дотримувалася й Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, головуючим на засіданнях якої в 2014 р. був митрополит Онуфрій. Так, 22 лютого ВРЦіРО «засудила будь-яку дискусію щодо можливого розділення України та будь-які спроби сепаратизму, що несуть загрозу єдності та територіальній цілісності України». У Заяві від 2 березня 2014 р. Рада засвідчила «визнання легітимними сформованих Верховною Радою України органів державної влади та призначених Головою Верховної Ради України, в. о. Президента України О. Турчиновим та Урядом України посадових осіб», а також у відповідь на згоду Ради Федерації Федерального Зібрання РФ за поданням президента Росії 1 березня 2014 р. на застосування російських військ в Україні закликала владу Росії відмовитися від військового та іншого втручання у внутрішні справи України. У Комюніке, ухваленому за результатами засідання ВРЦіРО від 3 квітня 2014 р., було засуджено прояви сепаратизму та підтримано цілісність України в її міжнародно визнаних кордонах. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій одностайно засвідчила відсутність в Україні міжрелігійної ворожнечі чи нетерпимості і наголосила, що провокації та штучні намагання розпалення ворожнечі на релігійному ґрунті здійснюються окремими ЗМІ. 10 липня 2014 р. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій у черговий раз підтвердила свою позицію щодо недопустимості порушення територіальної цілісності України, засудила релігійні переслідування та дискримінацію вірян Донецької та Луганської областей і звернулася до всіх, хто незаконно тримає в руках зброю, скласти її та припинити кровопролиття.

Помітним явищем суспільного життя стали персональні виступи і звернення єпископів і священиків на захист України й українців, із розвінчанням хибних стереотипів і звинувачень російської пропаганди у фашизації України[2]. Так,

---

[1] Звернення Священного синоду Української Православної Церкви до державної влади // Релігійно-інформаційна служба України. – 25 лют. 2014. – http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uocmp_doc/55681/

[2] Речник УПЦ (МП) закликав російські ЗМІ не називати українців «фашистами, бандерівцями», «нацистами». – http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/55459/; Ми не фашисти, а народ Божий, – єпископ Філарет. – http://upc.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1667%3A2014-02-25-18-41-36&catid=30%3A2011-02 -09-21-35-03&Itemid=38&lang=ru; Священики УПЦ (МП) засудили україно фобські публікації на сайті «Клубу православних літераторів “Омілія”». – http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/56072/; Митрополит УПЦ (МП) назвав Путіна бандитом, а вихідців з України у російській владі – зрадниками. – http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international _relations/55822/; Большинство духовенства Черкасской епархии УПЦ поддерживает идею создания единой автокефальной Церкви. – http://www.kiev-orthodox.org/site/events/5377/; Коментар Голови Синодального військового відділу УПЦ стосовно введення російських військ на територію України. – http://kapelan.church.ua/2014/03/04/komentargolovi-sinodalnogo-vijskovogo-viddilu-upc-stosovno-vvedennya-rosijskixvijsk-na-teritoriyu-ukrajini/#more-1351; Президенту Російської Федерації В.В. Путіну. – http://upc.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1679%3A2014-03-03-20-54-04&catid=30%3A2011-02 -09-21-35-03&Itemid=38&lang=ru; Архиепископ Сумский

Місцеблюститель Київської кафедри УПЦ митрополит Онуфрій (Березовський) звернувся з особистими листами до президента В. Путіна та патріарха Кирила з проханням не допустити збройного конфлікту і зробити все можливе для збереження територіальної цілісності України[1]. Послідовну українську державницьку позицію обстоює прес-секретар УПЦ Г. Коваленко. 29 травня 2014 р. під час прес-конференції він заявив, що УПЦ підтримує державну владу, зокрема, її дії у східних регіонах країни (проголошення АТО)[2]. Під час прес-конференції 18 серпня протоієрей повідомив, що УПЦ виступає за повернення анексованого Росією Криму до складу України. «Як громадяни України, ми вважаємо так само, як і наш уряд і все світове співтовариство: Крим – це територія України, і його має бути повернено», – сказав він. Г. Коваленко також зазначив, що конфлікт на сході країни є не міжконфесійним, а політичним і міждержавним[3].

У зверненні Братства «За єдину Православну Церкву в Україні» до представників кліру УПЦ і науковців із приводу антиукраїнської діяльності московсько-диверсійно-сепаратистських угруповань в Україні 4 квітня 2014 р. зазначалося: «В ході неприхованої спроби домогтися незаконної анексії України, змінити її політичний курс щодо утвердження національної незалежності, розвитку демократії та євроінтеграції московське політичне керівництво, використовуючи методику масового поширення відверто неправдивої інформації та маніпулюючи свідомістю людей через усі доступні інформаційні канали, буквально залило брехнею свідомість мільйонів своїх співгромадян і штучно породило відкриту ненависть між народами світу та братовбивство в Україні. Ми є свідками того, що політичне керівництво Російської Федерації відверто організовує, підтримує та забезпечує діяльність злочинних угруповань в Україні, які здійснюють масові убивства та наругу по відношенню до мирних людей»[4]. Підписанти звернулися до світового співтовариства із закликом допомогти Україні.

На завершення слід зазначити, що суперечлива, а інколи й непослідовна позиція УПЦ (МП) у питаннях українсько-російських відносин і гібридної війни

и Ахтырский Евлогий обратился с письмом к Президенту Российской Федерации Путину В.В. – http://www.portal-pravoslavie.sumy.ua/ arxiepiskop-sumskij-i-axtyirskij-evlogij-obratilsya-s-pismom-k-prezidentu-rossijskoj-federaczii-putinu-v.v.html; К В. Путину обратился Запорожский архиепископ Лука. – http://orthodoxy.org.ua/data/oficialno-kvputinu-obratilsya-zaporozhskiy-arhiepiskop-luka.html

[1] Місцеблюститель Київської митрополичої кафедри надіслав лист Президенту Російської Федерації В.В. Путіну. – http://news.church.ua/2014/03/02/misceblyustitel-kijivskojimitropolichoji-kafedri-nadislav-list-prezidentu-rosijskoji-federaciji-v-v-putinu/

[2] УПЦ (МП) підтримує АТО у східних регіонах країни // Релігійно-інформаційна служба України. – http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/ national_religious_ question/56591/

[3] УПЦ (МП) виступає за повернення Криму Україні // Релігійно-інформаційна служба України. – http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/57396/

[4] Звернення організаційного комітету Всеукраїнського православного Братства «За єдину Православну Церкву в Україні» до представників кліру Української Православної Церкви та науковців. – http://uuba.org.ua/publikatsiji/898-zvernenniaorhanizatsiinoho-komitetu-vseukrainskoho-pravoslavnoho-bratstva-za-iedynupravoslavnu-tserkvu-v-ukraini-riadu-predstavnykiv-kliru-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy-ta-naukovtsiv-bohosloviv-z-pryvodu-antyukrainskoi-diialnosti-moskovsko-dyversiino

обумовлюється передусім ідеологічною й організаційною залежністю від патріаршого престолу. Сподіватися в найближчій перспективі на її стабілізацію не варто. Зрозуміло, що, за умов продовження гібридної війни, церква і священики й надалі виявлятимуть увесь спектр суспільної амбівалентності, перебуваючи поміж інтересами своєї пастви та вищих церковних ієрархів, які залишаються ревнителями концепту «русского мира». За таких обставин повсякчасні ексцеси загострення взаємин тріади «влада – суспільство – церква» на демаркаційних лініях української й російської держав неминучі.

Варто погодитися із думкою В. Перевезія, що в релігійному ландшафті України, як ніколи раніше, зріють кардинальні зміни[1]. Якщо раніше процеси інституціоналізації релігійного поля перебували передусім у площині взаємодії конфесій і забезпечення свободи совісті (держава у цьому контексті розглядалась як гарант дотримання прав і свобод вірян і церков), то нині вони значною мірою сфокусовані на проблемах національної безпеки держави, психологічній і духовній підтримці суспільства, що перебуває в стані визвольної війни. З іншого боку, і в суспільстві відбуваються кардинальна трансформація соціокультурних ідентичностей, кристалізація національної свідомості на противагу регіональним її сегментам, розмежування української та російської ідентичностей.

За таких обставин історично притаманна Україні багатоцерковність спроможна справляти потужний стабілізуючий вплив. Слушною видається думка про те, що «наявність в Україні альтернативних православних церков, широке представництво інших конфесій є швидше її надбанням, ніж бідою. Така ситуація не тільки змушує церкви до постійного пошуку діалогу з суспільством, але й унеможливлює перетворення церкви в інструмент ідеологічного закабалення суспільства з боку держави»[2]. Крім того, багаторелігійність у природний спосіб інтегрує Україну в геополітичну систему координат. На жаль, і тут межовий міжцивілізаційний характер країни виявляється повною мірою. З одного боку, через найчисленнішу конфесію Україна доволі тісно інкорпорована в ідеологічний простір агресора. З другого – має тісні зв'язки з геополітичними супротивниками агресора – Європою (через католицизм), США та Ізраїлем (через іудаїзм), Туреччиною й арабським Сходом (через іслам)[3]. Україна дедалі сильніше відчуває вплив мегатенденцій світового релігійного, релігійно-політичного, етнорелігійного просторів, що разом накладаються на специфічні для країни релігійно-політичні, етнічні, соціокультурні процеси[4]. В умовах війни фіксовані протягом попередніх років конфлікти, несприйняття релігійного плюралізму та толерантності, зіткнення ідентичностей, суспільних поділів, регіональних і глобальних процесів набуватимуть непередбачуваних форм.

Водночас, попри юридичне відділення церкви від держави і політики, вона й надалі лишатиметься впливовим інструментом не лише формування

[1] Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 155.

[2] Там само. – С. 168.

[3] Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення. – С. 183.

[4] Там само. – С.268–269.

електоральних переваг (передусім на місцевому та регіональному рівнях), а й боротьби ідеологій. Україна опинилася в епіцентрі цивілізаційно-ціннісного протистояння, це даність. Отож подальше зростання ролі церков невідворотне. Конфігурація етноцерковних поділів, що утвориться внаслідок цього, має всі підстави перетворити етнорелігійний ландшафт України на один з найцікавіших феноменів сучасного світу. Те, що в ньому на тлі витончених інструментів іншування й дестабілізації, застосовуваних російськими гібридними технологами, все ж домінують дискурси людяності, благочинства, доброчинства й миролюбності, вселяє надію.

Проте не слід скидати з терезів те, що умови гібридної війни є не єдиною реальністю сьогоденного релігійного життя України. Історія засвідчує, що роки воєнних тривог і випробувань традиційно перетворюються на час відділення зерен від плевелів, перевірки спроможності церковників бути духовними пастирями, екзаменування мирян на право називатися «человеками». Війна розкриває відразливу сутність тих, для кого церква є лише бізнесом і політикою, натомість у найнеочікуваніший спосіб являє лики мучеників за віру[1] там, де їх ніхто не очікував побачити. Історія ж свідчить, що під час війни на хвилі психоемоційних перевантажень і вибуху містичних настроїв стало зростає авторитет і впливовість церкви. Це, зрозуміло, по-новому поставить питання ролі й участі церкви в процесі українського націєтворення. Слід очікувати на новий рівень актуалізації питання досягнення релігійного консенсусу та створення національної церкви. В умовах тривалої турбулентності, що безперечно підсилюватиметься стратегією дестабілізації (гібридизації) всіх складових життя українського суспільства, це створюватиме не лише додаткові можливості, а й додаткові виклики.

Яким шляхом надалі підуть названі процеси, важко спрогнозувати. Однак гострий конфлікт пострадянських і традиційних домінант, різновекторність соціокультурних переваг регіонів і нестабільність інтеграційної платформи суттєво підвищуватимуть в умовах війни та перехідного періоду суспільну роль релігійних інститутів та їхніх ідеологічних платформ. За цих обставин залишається сподіватися, що регулююча, корегуюча й об'єднавча місія держави й суспільних інститутів перебуватиме на висоті сьогоденних викликів.

У зв'язку з цим слід наголосити: релігія і віра – не те й саме. Передусім варто прагнути повернення єдності віри, а не єдності церков. Якщо церква повноцінно виконує свої душпастирські функції, не перетворюючись на банальний бізнес, етнорелігійні й соціально-економічні суперечності не перетворюються на альфу й омегу життя суспільства. Крім того, сьогодні, як ніколи раніше, очевидною стає істина: без справ віра мертва, не слова, а передусім справи говорять про віру. Непростий екзамен нині здають не лише громадяни України, а й її церкви.

З безкінечного переліку питань, на які суспільство має дати відповіді в умовах прямої загрози своєму існуванню, чільне місце посідають проблеми на-

[1] Фионик Д. Восхождение. Кто убил четырех христиан в осажденном Славянске // Фокус. – 2014. – 29 авг. – https://focus.ua/society/314132/

ціетворення. Від початку XXI ст. визначальним трендом процесу українського націетворення та його інтерпретацій у світі залишався його виразний дуалізм і хронічний брак інтегруючих ідентитетів. Як цілком слушно зазначали автори аналітичної доповіді «Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації» (2015), «постання незалежної України підштовхнуло до переосмислення ідентитетів на різних рівнях: від глобального до регіонального і локальних. Зрозуміло, що це не відбувалося "з чистого аркуша": попередні політичні (політизовані) і геополітичні "переконання" – стратегії й бажання, глибоко вкорінені у свідомості управлінської і фінансової еліти найбільш розвинених держав світу, як і політико-економічної, інтелектуальної та ін. еліти України, розмаїті цінності минулого і виклики з майбутнього для населення планети, Європи, України як держави загалом і її регіонів зокрема, стали підставою для численних розмежувальних ліній як у світовому просторі і часі, так і підставою розламів на політичному, соціальному, свідомісному рівнях у межах Української держави. "Минуле" є підставою для численних нових (у тому числі й геополітичних) конструктів, в яких Україна ідентифікувалася/ідентифікується безпосередньо чи опосередковано. Тобто на "ідентифікуюче питання" "який ти?" наприкінці XX століття із вуст Зб. Бжезінського прозвучало: Україна – "геополітична вісь", а С. Гантінгтон стверджував, що "Європа закінчується там, де закінчується західне християнство і починається іслам і православіє", що Україна – "розколота" країна. Тобто ідентитетом, в одному випадку, виступали роль і місце України в геополітичному просторі, в іншому – релігія, яка слугує своєрідним "консервантом" ідентичності»[1].

Зрозуміло, що країна, яка перебуває в стані війни і прагне здобути перемогу, просто не може собі дозволити тиражувати попередні провальні практики. По двох роках бойових дій Україна досі постає як failed state, темна конячка сучасного світу не лише із занадто суперечливими іміджевими інтерпретаціями поза її кордонами[2], а й з невизначеною (часом внутрішньо суперечливою) самоідентифікацією. Роками повторювані віщування експертного наукового середо-

[1] Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015.

[2] Доволі широкий спектр поглядів на Україну пропонує сучасна польська інтелектуальна еліта: від засвідчення позитивних змін, як у випадку з Р. Капусцінським, автором книжки «Імперія» (1993), до «брудної й смердючої» – в трактовці журналіста З. Щерека, автора книжки «Прийде Мордор і нас з'їсть, або Таємна історія слов'ян» (2013), написаної у стилі гонзо. Найвідомішими маркерами внутрішньої ідентифікації України початку XXI ст. стали вислови «Україна – не Росія» (Л. Кучма) й «Україна – це Європа» (Революція гідності), що були реакцією на полярні твердження-орієнтири, привнесені ззовні в український інформаційний простір і підхоплені частиною еліти, яка стрaктувала Україну в контексті економіко-політичних доктрин СНД, ЄврАзЕС, ЄЕП чи, навпаки, спиралася на відверто провокативні культурологічно-історичні наративи про Україну як «креси і Дике поле», «відрізані кінцівки II Речі Посполитої», місце, де «Захід стає Сходом» та ін.

вища[1] про загрози, які приховує в собі невизначений стан масової свідомості та відсутність об'єднавчої національної ідеї, політикум країни самовпевнено ігнорує. Національну ідею на певних етапах намагалися, і не без успіху, підмінити ідеєю споживання. Наслідки виявилися жахливими.

Стагнація сфери національного самоусвідомлення та самопроектування деформувала державне життя країни й процес націєтворення. Протягом років незалежності основні типи ідентичності (національна, пострадянська, ліберально-космополітична та проімперська) виявлялися в українському суспільстві фактично у сталих пропорціях. Разом із застарілими формами ідентичностей зберігалася множинність ідентифікацій та їхня потенційна конфліктність[2], яка, власне, перебувала серед багатьох причин в основі бурхливого перебігу подій 2013–2014 рр. Під загрозою зовнішньої агресії та під шаленим натиском інформаційної війни окремі сегменти інтегрувалися на антиукраїнських чи проукраїнських засадах. Утім, було б недалекоглядним закривати очі на існування третьої платформи єднання – обивательської, – якій однаково, за якої влади і в якому етнокультурному контексті відбувається її життєдіяльність. Саме вона гальмує модерний поступ України. Попри неймовірні зусилля патріотів, не лише хід заявлених за постмайданної доби реформ, а й саме життя суспільства стагнує. Саме тому, за висловом добровольця хірурга В. Горбовця: «...За два роки ми нічого не отримали і мало чого досягли. У нас відсутні відчутні зміни. Як казали раніше в Києві, "ми побігли ...а потім пішли пішки". Ми тупцяємося на місці, ми вже призвичаїлися до стану війни. Цифри кількості обстрілів на добу наших позицій вже нікого не вражають і сприймаються як прогноз погоди: на Камчатці 20 чи –30 градусів, яка різниця? Більша частина суспільства не розуміє, що йде справжня війна. А з тих, хто розуміє, половина твердить, що їх війна не стосується»[3].

Тим часом на визначення засадничих пріоритетів націєтворення чекають і етнічні меншини України, передусім ті, що збереглись як громади і мають власні національні організації та уявлення про етнонаціональне майбутнє країни. Зрозуміло, що в контексті подій гібридної війни, спроби агресора грати на етнонаціональних суперечностях і маніпулювати масовою свідомістю не припинятимуться, отож, державна етнонаціональна політика вимагатиме суттєвого зміцнення. Йдеться про вирішення низки нез'ясованих повною мірою питань, що недалекоглядно відкладалися в «далеку шухляду», а саме: недосконаліть нормативно-правової бази у сфері забезпечення прав національних меншин, невизначеність концептуальних засад державної етнонаціональної політики в Україні; декларативність положень законодавства щодо забезпечення прав національних меншин; нагальність удосконалення Закону України «Про національні меншини в Україні»; унормування правових засад екстериторіальної самоорганізації етнічних спільнот (національно-культурної

[1] Див., приміром: Україна: політичні стратегії модернізації: зб. наук.-аналіт. доп. – К.: НІСД, 2011.

[2] Там само. – С. 28.

[3] Заезжает грузовик, откидывают борта и раненых как горох высыпают, – хирург Владислав Горбовец // Фокус. – 2016. – 16 мая. – https://focus.ua/society/350491/

автономії, статусу представницьких органів національних меншин, корінних народів, представництва останніх в органах державної влади, неврегульованість правових механізмів взаємодії представницьких органів етнічних спільнот, органів державної влади й місцевого самоврядування); неузгодженість концепції державної етнонаціональної політики України, суперечливість або й відсутність офіційного тлумачення базових понять етнонаціональної політики («українська нація», «титульний етнос», «національність», «корінні народи», «етнічна група», «етнічна спільнота» тощо)[1].

Не менше стурбованості викликає і той факт, що, за висновками вітчизняних дослідників, інституційна мережа[2] спеціалізованих консультативно-дорадчих структур при обласних державних адміністраціях (Рада з питань етнонаціональної політики при Донецькій обласній державній адміністрації, Луганська обласна робоча група з профілактики проявів ксенофобії та міжетнічних конфліктів серед молоді, Рада з питань етнонаціональної політики при Луганській обласній державній адміністрації, Рада представників національно-культурних товариств Одеської області при Управлінні культури і туризму Одеської обласної державної адміністрації, Регіональна рада з питань етнонаціональної політики при Чернівецькій обласній державній адміністрації), на жаль, не виконує покладених на неї завдань громадянської консолідації. На перешкоді цьому стоять як залишковий принцип супроводження їхньої діяльності, кадрового забезпечення, так і формалізм роботи. Громадянська складова у регіональних програмах підтримки етнонаціональних меншин у поліетнічних регіонах України, в яких мешкають компактні громади національних меншин, обмежується декларативними заявами та недостатньою мірою інтегрована до річних планів реалізації цих програм. На Закарпатті та Буковині громадська активність членів національно-культурних товариств та інших громадських організацій національних меншин не виходить за межі власного етнічного простору, що свідчить про низький рівень їхньої інтегрованості до загальноукраїнського контексту. Це ж своєю чергою створює небезпеку подальшої самоізоляції та плекання поколінь із невизначеною громадянською позицією. Найнаочніше ці небезпеки виявляються в середовищі компактних етнічних громад, які на районному рівні становлять більшість. Буквальне застосування закону про регіональні мови призводить там врешті до перспективно негативних у масштабах держави наслідків.

---

[1] Україна: політичні стратегії модернізації: зб. наук.-аналіт. доп. – К.: НІСД, 2011. – С. 40.

[2] Департамент у справах релігій та національностей також функціонує як структурний підрозділ Міністерства культури України та координується заступником Міністра з питань європейської інтеграції, що, з одного боку, інтегрує проблему співвідношення етнонаціональної та громадянської ідентичностей у площину європейських традицій, а з другого – виводить за межі політичної проблеми як предмета внутрішньополітичного управління, надаючи їй переважно культурологічного характеру. – Див.: Розподіл обов'язків між Віце-прем'єр-міністром – Міністром культури, першим заступником Міністра, заступником Міністра, заступником Міністра з питань європейської інтеграції та заступником Міністра культури – керівником апарату // Міністерство культури України. – 11 берез. 2015 р. – http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244903931&cat_ id=223927

Уже протягом виборчої кампанії 2015 р. громадські організації національних меншин Закарпаття, обговорюючи питання участі у виборчих процесах, наголошували на необхідності надання послуг перекладача («у випадках, коли значна кількість виборців населеного пункту належить до національної меншини та не володіє у повній мірі державною мовою, у виборчому процесі має бути забезпечено надання для них безкоштовно послуг перекладача»[1]), на додаток у тих же громадах спостерігалися найбільш бурхливі заворушення через відмову від мобілізації до лав Збройних сил України, які мали відправлятися в АТО.

Цілий комплекс проблем, що відзначаються в етнокультурному та суспільному просторі регіонів, змушують фахівців наголошувати на необхідності невідкладних заходів, націлених на вирішення перспективно небезпечних для України проблем. Мобілізаційні механізми формування громадянської ідентичності, як зазначає світова практика, найефективніше генеруються в рамках громадського простору, представленого сукупністю національно-культурних товариств. Палітра останніх в Україні надзвичайно яскрава. Так, у 2014 р. на Закарпатті діяло 66 національно-культурних товариств з обласним статусом[2]; на Луганщині – 39 (з них – 24 мали обласний статус)[3]; у Чернівецькій області – 69[4]. Абсолютним лідером можна вважати Одещину, де було зареєстровано 165 національно-культурних товариств (2 мають статус міжнародних, 5 – всеукраїнських, 1 – регіонального, 39 – обласних, 52 – міських, 66 – районних)[5].

Утім, за висновками експертів, у Чернівецькій, Закарпатській, меншою мірою в Одеській областях присутні ознаки домінування етнічної ідентичності над громадянською в тих адміністративних одиницях, де національні меншини утворюють абсолютну більшість. У контексті незаконної, але фактично наявної практики множинного громадянства це створює небезпеки маргіналізації громадянської ідентичності і, відповідно, потенційних загроз державному суверенітетові. Подекуди національно-культурні товариства формують альтернативну

[1] Куртяк В. Про забезпечення виборчих прав нацменшин говорили на «круглому столі» в Мукачеві [25.06.2015]. – http://ua-reporter.com/novosti/173043

[2] У тому числі: 13 – угорської, 18 – ромської, 4 – словацької, 5 – російської, 11 – русинської, 4 – румунської, 3 – єврейської, 2 – німецької та по одному польської, чеської, вірменської, білоруської, азербайджанської і грецької спільнот. – Див.: Інформаційно-довідкові матеріали про стан міжнаціональних відносин та забезпечення прав національних меншин області у 2014 році / Закарпатська ОДА. – http://www.carpathia.gov.ua/ua/publication/content/10792.htm

[3] Перелік громадських організацій національно-культурного спрямування, зареєстрованих Головним управлінням юстиції в Луганській області та її структурними підрозділами. – http://loga.gov.ua/oda/about/depart/religion/activity/net-nat-m-lug/

[4] Програма підтримки національно-культурних товариств Чернівецької області та української діаспори на 2013–2015 роки. Затверджено Рішенням Чернівецької обласної ради від 14 березня 2013 р. № 16-14-13. – http://oblrada.cv.ua/ document/regional_program/

[5] Національно-культурні товариства Одеської області. – http://culture.odessa.gov.ua/nacionalno-kulturn-tovaristva-odesko-oblast/

громадянській ідентичності – ідентичність громадянської невизначеності[1], і це в умовах безперестанних воєнних дій.

Те, що загроза експансії «русского мира» не обмежується сходом України, засвідчують тривожні звістки про симетричну активізацію русинського руху. У червні 2015 р. у Львові було проведено з'їзд руських і так званих антифашистських громадських організацій, на якому, зокрема, представник громадської організації Всеукраїнське громадське об'єднання «Інтелігенція України за соціалізм» (зареєстрована 2001 р.) О. Покровський заявив, що «сьогодні руська інтелігенція не має можливості напряму виконувати свою функцію, а саме: доносити своєму народові культуру, мову, твори мистецтва рідною російською мовою... Нам інтелігенція Львова просто зашиває роти. Нас вбивали і вбивають тільки за те, що ми говоримо правду про український націоналізм»[2].

Отже, до числа проблемних зон із виразним присмаком превалювання регіональної ідентичності над національною потрапило й Закарпаття (зокрема, угорці та русини). Загострення проблем міжетнічного протистояння в регіоні призвело до створення тандему угорців і русинів на антиукраїнських засадах. Варто уваги, що цей ситуативний союз спрямований не так проти політичного утворення на ім'я «Україна», як проти етнічної групи на ім'я «українці»/»галичани». Щодо власних ідентичностей, то угорська меншина орієнтується на Угорщину, а русинська – на Росію[3]. Обидві меншини не підтримали Україну в її війні проти російських окупантів. Угорці зайняли очікувальну позицію, практикуючи гасло «це не наша війна» (нагадаймо, що саме в угорських населених пунктах відбулися наймасовіші виступи проти мобілізації). Не менш красномовним виявом громадянської позиції русинів стало Звернення прикарпатських русинів до В. Путіна (березень 2014 р.), в якому вони просили ввести в регіон миротворчий контингент і сприяти легітимізації невизнаної республіки «Підкарпатська Русь»[4].

Урегулювання згадуваних питань є без перебільшення життєвою потребою українського суспільства, яке в переважній своїй більшості виступило на захист громадянського миру, який хоч і не без перешкод, але ж результативно вибудовувався протягом років незалежності.

По двох роках панування «русского мира» етнічні громади Криму – і ті, що стали в 2014 р. на захист українського суверенітету, і ті, що на сайті національної організації поряд зі сторінкою про масову депортацію 1944 р. розмістили привітання з поверненням Криму в «рідну гавань», можуть повною мірою

---

[1] Про затвердження Цільової обласної програми підтримки діяльності та розвитку культур національних меншин Луганської області на 2013–2015 роки. Рішення Луганської обласної ради від 28 лютого 2013 р. № 179. – http://oblrada.lg.ua/ content/pro-zatverdzhennya-tsilovoi-oblasnoi-programi-pidtrimki-diyalnostita-rozvitku-kultur-natsio

[2] Во Львове прошел съезд русских и антифашистских общественных организаций // Голос UA. -http://ru.golos.ua/suspilstvo/vo_lvove_proshel_syezd_russkih_i_antifashistskih_obschestvennyih_organizatsiy_2241

[3] Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії. – С. 142–143.

[4] Там само. – С. 144.

оцінити реальні обриси російської етнонаціональної політики. Переслідування кримськотатарської громади та Меджлісу, русифікація освітньої справи та суспільно-політичного життя – наразі єдині «надбання» поліетнічного населення Криму. Внаслідок анексії Криму татари стикнулися з новітніми формами дискримінації за етнічною та релігійною ознакою, неприкритим переслідуванням, погрозами і навіть індивідуальним терором. Унаочнення реальних перспектив етнічних громад у проекті під назвою «русский мир» виступає потужним чинником українського націєтворення. На жаль, говорити про універсальність процесу не доводиться.

Безумовно, вирішальним чинником донбасівської кризи є імперська щодо України та українців політична доктрина Росії, керівництво якої визнало суспільно-політичні події початку 2014 р. в Україні слушним часом для втілення власної геополітичної стратегії, ґрунтованої на амбіціях євразійського лідерства. Крим і Донбас були обрані як найслабша ланка української модерної державності не випадково. Власне, стратегія полягала у відокремленні від України широкого поясу причорноморських степів – колонізованих найпізніше з усіх земель, що входять до її складу. Висновки відповідних аналітичних структур наголошували: саме тут частка і вплив росіян і російськомовних громадян найвищі, саме тут найпоширенішою мовою повсякденного спілкування є російська, саме тут соціологічні опитування протягом років стало фіксують високу ностальгію за радянським минулим. Цього, як вважалося, було цілком достатньо, аби за першої-ліпшої нагоди «повернути» велику частину території сучасної України в російську «рідну гавань». Саме такий зміст вкладався в нині збанкрутілий політичний проект під назвою «Новоросія». Попри те що він зазнав поразки, не варто заперечувати того очевидного факту, що і на загальному, і на регіональному рівні залишається безліч об'єктивних проблем, що роблять Україну вразливою перед аналогічними «проектами». Отож формування консенсусної за своїм характером національної ідеї, що виступила б як універсальна об'єднавча платформа української нації, і далі залишається актуальною суспільною, науковою й культурною проблемою.

Ставлення суспільства до національної ідеї динамічно змінюється. Ці зміни прикметно відбивають соціологічні опитування. За даними репрезентативного дослідження «Ставлення до національної ідеї в Україні» (2011 р.), 40 % респондентів не змогли відповісти на запитання, у чому полягає національна ідея України; 18 % опитаних вважали, що в Україні немає національної ідеї, 12 % українців розуміли під національною ідеєю єдність усіх регіонів України. 6 % респондентів визначили як національну ідею подолання бідності. Патріотизм і зростання національної самоідентифікації було національною ідеєю для 6 % українців, а збереження незалежності та територіальної цілісності – лише для 5 %. Культурно-історичне і мовне визначення національної ідеї підтримували по 3 % українців[1]. Зміни, що відбулися в масовій свідомості під впливом подій весни–літа 2014 р., без перебільшення можна назвати системотворчими.

[1] 40 % українців не знають, у чому національна ідея України. – 16.06.2011. – http://zaxid.net/news/ showNews.do?40_ukrayintsiv_ne_znayut_u_chomu_natsionalna_ideya_ukrayini&objectId=1131578

Від непоказних 5 % 2011 р. мета збереження суверенітету і територіальної цілісності опанувала переважною більшістю українців. У «Стратегії сталого розвитку "Україна – 2020"» зазначено, що «Революція Гідності та боротьба за свободу України створили нову українську ідею – ідею гідності, свободи і майбутнього»[1].

Зрозуміло, що зміст національної ідеї для сучасних патріотів України, передусім тих, які перебувають на передньому краю збройного протистояння, в багатьох аспектах кардинально відрізняється від версій національної ідеї у викладенні В. Ліщинського, І. Франка, С. Бандери тощо. Попри звинувачення російської пропаганди, не є панівною її націоналістична інтерпретація. Частини «Свободи» і «Правого сектора» на етапі російської збройної інвазії створили кістяк добровольчих формувань, мають славний бойовий досвід. Утім, не лише вибори 2014 р., а й подальша історія збройного протистояння засвідчила: українські націоналісти і надалі складатимуть харизматичний і впливовий політичний сегмент процесу націєтворення, але визнати його як альфу й омегу життя України українці не згодні.

Нова геополітична ситуація в Європі та умови війни вкотре повертають Україну до потреби вирішення завдань націєтворення, зокрема й вироблення консенсусної моделі національної ідеї. Пошуки об'єднавчої платформи в суспільстві тривають. Державний апарат також намагається впливати на процес, хоча й не завжди вдало. Зарано говорити про досягнення узгодженого рішення між владними елітами, які змушені йти в фарватері рішень міжнародних арбітрів російсько-українського конфлікту, і лідерами громадянського суспільства, яке гартується у вогні протистояння агресії. Одне зрозуміло: бездумне наслідування ідей українського націоналізму в умовах сучасного глобалізованого світу не має перспектив.

Певна частина українських патріотів може (а фактично так і є) сприйняти намагання переформатувати національну ідею як зраду, підступи ворогів українства. Однак подальше культивування формату національного проекту, омріяного на межі XIX–XX ст., не матиме успіху. Варто усвідомити, що відтоді не просто минуло багато часу: світ, а разом з ним і центральні актори тогочасного проекту (Росія/росіяни, Польща/поляки, Україна/українці) змінилися до невпізнанності, чимало завдань тогочасного проекту вже вирішені, натомість глобалізація висуває принципово нові виклики і завдання, на які український проект, якщо він зацікавлений у прогресивному розвитку, має шукати і давати сучасні відповіді. Давати їх, перебуваючи в полоні політичного дискурсу XIX ст., неможливо.

Перші кроки влади на цьому напрямі слід вважати маловиразними. Так, у преамбулі Указу Президента України «Про заходи щодо забезпечення консолідації громадян України та припинення громадянського протистояння в Донецькій та Луганській областях» від 13 квітня 2014 р. як ключове питання названа консолідація нації, «з метою досягнення громадянської злагоди у суспільстві,

[1] Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». – http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015

недопущення кровопролиття, для забезпечення консолідації громадян України всіх національностей, задля єдності, цілісності території України, припинення посягань на суверенітет держави»[1]. Однак відповіді на те, в який спосіб можна досягти консолідації нації, у документі годі шукати.

Тим часом як для владних еліт, які піднялися на хвилі подій останніх років, пошук цементу, який би скріпив різнобарвні і в політичному, і в етнокультурному сенсі складові українського суспільства, залишається завданням номер один, суспільство вирішує його шляхом саморегуляції. Те, що внутрішній потенціал народу України не вичерпний, засвідчують, зокрема, події навколо ухвалення Указу Президента «Про заходи щодо забезпечення консолідації громадян України та припинення громадянського протистояння в Донецькій та Луганській областях». Проект, слід зазначити, спричинив запеклу суспільно-політичну дискусію, а його прийняття Верховною Радою України 31 серпня 2015 р. – сутички між протестувальниками (закликаними ВО «Свобода», Радикальною партією О. Ляшка й Політичною партією «УКРОП») і правоохоронцями під парламентом із застосування зброї (бойової гранати), внаслідок чого одна людина загинула, згодом іще дві померло, понад 100 осіб було поранено[2]. Події того кривавого дня мас-медіа охрестили «черговою чорною сторінкою історії», «терористичним актом», «трагічними подіями», «кривавою провокацією». Лунали категоричні висловлювання на адресу влади: «влада, бездарна і недолуга, обрала мову сили замість мови аргументів»; «українська влада зробила серйозну помилку, вдавшись до дезінформації, щоб підтримувати суспільство в мобілізованому стані». Однак на тлі розбрату, що панував під стінами ВР після всіх страхітливих звинувачень, відбувся епізод, що вразив французьких журналістів: «На той час, коли з-під парламенту вже всі розходилися, [...] коли мітингувальники почали співати гімн. Нацгвардійці також почали співати, поклавши руку на серце. Два "ворожі" табори співали національний гімн, стоячи одні навпроти інших, – і це вже після вибуху, який забрав життя трьох, після сутичок, у яких було покалічено більше сотні людей»[3]. У ньому, власне, і унаочнилася об'єднавча платформа – Україна як така: різна, поліетнічна, поліфонічна, полікультурна, багаторелігійна, з величезним діапазоном політичних орієнтацій, але єдина і вільна.

---

[1] Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення консолідації громадян України та припинення громадянського протистояння в Донецькій та Луганській областях» від 13 квітня 2014 року. – http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/399/2014

[2] У серпні 2015 р. Президент України вніс на голосування проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», в якому в пункті 18 зазначалося, що «Особливості здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей визначаються окремим законом». Це положення тоді протрактували як «особливий статус» Донбасу й узаконення сепаратизму. – Див.: Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)». – http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812; Свободівці, радикали та «УКРОП» протестують перед ВР проти ухвалення змін до Конституції України в частині децентралізації. – http://ua.interfax.com.ua/ news/political/286977.html

[3] Інтерв'ю з Полем Гого та Антуаном Делоне. – http://uacrisis.org/ua/33004-33004

Механізми єднання, запущені Революцією гідності, під час якої загинуло понад сто громадян України різних національностей[1], і визвольною війною українського народу, привели до того, що, за словами К. Фурси, «українська національна ідентичність великою мірою просунулася в тому напрямі, який називають політичною ідентичністю»[2].

Семимильними кроками українське суспільство рухається в напрямі вирішення решти актуальних завдань націєтворення. Хоч би хто і яким чином оцінював події осені 2013 – зими 2014 р., незаперечним лишатиметься той факт, що вони надали найпотужнішого за всю новітню історію імпульсу щодо переосмислення вітчизняної історії, політичної дії, базових духовних та ідеологічних практик, власне – українського проекту як такого. Якими будуть наслідки – покаже майбутнє, на сьогодні можна констатувати – Україна вступила в якісно новий етап свого модерного існування.

В умовах російсько-української війни особливої ваги для консолідації нації набула національна інформаційна безпека і державна інформаційна політика. У зв'язку з цим була затверджена «Доктрина інформаційної безпеки України»[3], яка мала врахувати всі підходи щодо захисту інформаційного простору України в умовах війни. З метою спростування неправдивої та упередженої російської інформації про Україну за її межами Верховна Рада схвалила звернення[4] до міжнародних і європейських інституцій журналістів і Міжнародного олімпійського комітету. Попри декларативну рішучість влади, зміцнити позиції України в інформаційній війні надзвичайно складно, не здійснюючи докорінного перегляду засад українсько-російських відносин, обмеження базових демократичних прав і свобод. Крім того, проблеми інформаційної безпеки держави найтіснішим чином пов'язані зі сферою масової культури. Остання ж досі лишається під панівним впливом російського медійного продукту.

Обсяг кінопродукції російського виробництва у 2014 р. коливався в межах від 10,15 до 68,83 % ефірного мовлення на добу залежно від телеканалу. Скажімо, телеканал «Україна» за тиждень демонстрував 107,24 години контенту російського виробництва, що становило 63,83 % від загального ефірного часу

[1] За словами В. Гройсмана, «у цій борні пліч-о-пліч з українцями стояли і євреї, і вірмени, і росіяни, і представники інших націй». – Див.: Звернення Голови Верховної Ради України Володимира Гройсмана з нагоди Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту. – 24.01.2015. -http://www.rada.gov.ua/ news/Novyny/102521.html

[2] Цит. за: Фурса К. Україна отримала шанс на політичну ідентичність / К. Фурса. – http://mymedia.org.ua/articles/shmzh/ukra_na_otrimala_shans_na_pol_tichnu_ dentichn_ st.html

[3] Указ Президента України Про Доктрину інформаційної безпеки України. – http:// comin.kmu.gov.ua/

[4] Про Звернення Верховної Ради України до Міжнародної федерації журналістів, Європейської федерації журналістів, Асоціації європейських журналістів, Міжнародної організації «Репортери без кордонів», Міжнародного олімпійського комітету щодо інформаційно-психологічної агресії, що здійснюється засобами масової інформації Російської Федерації проти України: Постанова Верховної Ради України № 1332-VII від 17.06.2014 р. // Голос України. – 2014. – 24 черв.

за добу[1]. Не особливо змінилася ситуація й у 2015 р. 3 вересня 2015 р. Верховна Рада ухвалила закон, яким заборонила росіянам володіти та управляти українськими телеканалами й іншими ЗМІ.

Не менше проблем спостерігається в практиці здійснення державної політики історичної пам'яті. Зрозумілим наслідком загострення ідентифікаційної кризи стало прогнозоване зростання напруги в дискусії навколо питань історичної пам'яті й історичної політики загалом, діяльності Інституту національної пам'яті зокрема[2]. Створений за ініціативи В. Ющенка, протягом свого існування Інститут перебував у стані хронічної організаційної пропасниці й невизначеності засад діяльності. Перші кроки установи обумовлювалися відсутністю консенсусу еліт у питаннях історичної політики та ролі й місця інституту в ній. Створений як орган виконавчої влади, Інститут потрапив у цілковиту залежність від політичної кон'юнктури, безпосередньо – від Секретаріату президента та віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань[3]. У 2008–2009 рр. Інституту вдалося реалізувати два суттєвих проекти: координувати створення Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні (загалом – 19 томів)[4] та опрацьовувати концепцію історичної освіти в Україні[5]. За каденції В. Януковича Інститут після ліквідації в 2010 р. був відновлений у січні 2011 р. як науково-дослідна установа в підпорядкуванні Кабінету Міністрів[6], але, за влучним висловом Г. Касьянова, виявився «валізою без ручки», що використовувалася для пропаганди оновленого варіанта пострадянської колективної історичної пам'яті[7]. На той час на його адресу лунали й більш різкі характеристики. Зокрема, його теперішній голова В. В'ятрович зазначав, що УІНП перетворився на

---

[1] Інформаційна довідка щодо моніторингу, проведеного активістами Громадянського руху «Відсіч» у рамках кампанії «Бойкот російського кіно», 10 українських телеканалів. – http://www.moral.gov.ua/upload/85-24-12-14.pdf

[2] Георгий Касьянов. К десятилетию Украинского института национальной памяти (2006–2016) // Historians.in.ua. – 2016. – 14 січ. – historians.in.ua/.../1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiyu-ukrainskogo-instituta-natsi...

[3] Там само.

[4] Томи Книги пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років. – 2 січ. 2016. – http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1522.htm; Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К., 2008.

[5] Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: Матеріали II круглого столу Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 18 жовтня 2008 р.) / Звед. та упоряд. пропозицій Н. Яковенко. Розшифрування стенограми і систематизація відгуків Л. Ведмідь. – К., 2009. http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/1457/4.pdf; Концепція та програми викладання історії України в школі (проект): Матеріали IV та V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України «Концепція історичної освіти». – К., 2009.

[6] Указ Президента «Про оптимізацію системи органів центральної виконавчої влади». – 1 фев. 2015. – http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010; Кабінет Міністрів України. Постанова від 12 січня 2011 р. № 8 «Про утворення Українського інституту національної пам'яті». – 3 фев. 2015. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8-2011-п

[7] Касьянов Г. К десятилетию Украинского института национальной памяти (2006–2016) // Historians.in.ua. – 2016. – 14 січ. – http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiyu-ukrainskogo-instituta-natsional-noj-pamyati-2006-2016

«інструмент реабілітації тоталітаризму»[1]. Попри складнощі та невпинну критику, співробітники установи напрацювали розробки теоретичних і концептуальних проблем історичної пам'яті, видали протягом 2011–2014 рр. десять випусків збірки «Національна та історична пам'ять».

Новий етап діяльності Інституту безпосередньо пов'язаний з системною кризою початку 2014 р. В липні 2014 р. УІНП був ліквідований і відтворений у статусі «центрального органу виконавчої влади по реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті»[2]. Відтоді провідним напрямом діяльності установи стало впровадження етноцентричного наративу історичної пам'яті та декомунізаційних заходів. Як і раніше активна і часом безапеляційна діяльність Інституту перебуває в епіцентрі гострої суспільно-політичної дискусії. На певному етапі до неї підключилися не лише публічні особи, а й науковці, зокрема закордонні.

Нещодавно розлоге інтерв'ю на тему політики історичної пам'яті дав Г. Касьянов[3]. Доволі емоційна дискусія, що розгорнулася по її свіжих слідах, унаочнила як виразну радикалізацію кіл, безпосередньо причетних до здійснення й розробки засад політики пам'яті, так і відсутність професійної комунікації їх із суспільством. За влучним висловом однієї з учасниць дискусії, Олени Панич, «попередня стратегія національної пам'яті нагадувала комуністичні практики брєжнєвських часів, а нинішня – дещо схожа на практики 20-х. [...] можливо, є сенс думати більше про зміст самого процесу, а не форму і аналогії...»[4]. Отож, як і в низці випадків попередніх років, державний апарат демонструє відставання від змін, що відбуваються в товщі суспільства, намагаючись тиражувати попередні практики керування останнім, попри те що вони довели свою неефективність.

Тим часом ускладнення соціально-економічної й суспільно-політичної ситуації в країні в купі з прямою залежністю структури від конфігурації чинної влади роблять непевними перспективи не лише УІНП, а й сучасного етапу етнонаціонального розвитку України: відсутність суспільного консенсусу навколо мети державного й національного розвитку позбавляє можливості повільно, але неухильно рухатись обраним шляхом, перетворюючи модерний поступ української нації на хаотичне зигзагоподібне маневрування.

За цих обставин, безумовно, назрілий демонтаж пострадянських суспільних, освітніх, культурних, управлінських практик, який недалекоглядно зводять до так званої декомунізації (в трьох іпостасях: переформатування істо-

---

[1] На що перетвориться національна пам'ять під керівництвом комуністів? // УНІАН. – 2010. – 21 лип. – http://www.unian.ua/politics/382058-na-scho-peretvoritsya-natsionalna-pamyat-pid-kerivnitstvom-komunistiv.html

[2] Кабінет Міністрів України. Постанова від 9 липня 2014 р. № 292 «Питання Українського інституту національної пам'яті» // Офіційний сайт Верховної Ради України. – http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/292-2014-п

[3] Історик Георгій Касьянов: Способи здійснення декомунізації нагадують комуністичні практики // Укр. правда. – 2016. – 7 трав. – life.pravda.com.ua/person/2016/05/7/211912/

[4] Див. дискусію: https://www.facebook.com/georgiy.kasianov?fref=nf; дещо схожі думки висловила з іншого приводу І. Бекешкіна. Див. Бекешкіна І. Дайте радянським людям спокійно дожити в СРСР // Новое время. – 2016. – 20 трав.

ричного наративу, демонтаж пам'яток комуністичного режиму[1], зміна топонімів і назв вулиць), має всі шанси завершитися черговою невдачею. Не будемо заперечувати, що зменшення очевидності незмінної «присутності» більшовизму в громадському просторі спроможне суттєво сприяти вивільненню суспільного та культурного життя України від залишкового тиску тоталітарних практик. Важливість цього зрозуміла й у Росії. Не випадково демонтаж пам'ятників Леніну, тема Голодомору та 9 травня як останні барикади комуністичного дискурсу (попри несуголосність антибільшовицькій риториці Путіна) активно використовує в своїх цілях Кремль. Не менш бурхливі війни чимдалі більше розгортаються на історичному фронті.

Одним з важливих правових наслідків протидії антиукраїнським закликам і спекуляціям довкола тем національної історії стало прийняття Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», на підставі якого Міністерство юстиції України у липні 2015 р. заборонило Комуністичній партії України, Комуністичній партії України (оновленій), Комуністичній партії робітників та селян брати участь у виборах[2]. Уже в червні 2015 р. лідер Комуністичної партії України П. Симоненко спільно із лідером ПСПУ Н. Вітренко заявили про створення нового руху «Ліва опозиція»[3]. Отож робота з викорінення впливу ліворадикальної ідеології не віщує швидких перемог. Тим більші вимоги вона ставитиме до державного організму, що очолює цей рух. Тим часом рівень започаткованих заходів уже викликає вагомі зауваження з боку як науковців, так і авторитетних інституцій світового співтовариства (зокрема Венеціанської комісії).

---

[1] До речі, перші кроки декомунізації спричинили різку критику мистецтвознавців. Зокрема, О. Балашова, Л. Герман, М. Ланько писали: «Процес декомунізації – довготривала негативна тенденція культурного процесу, миттєві наслідки якої видно неозброєним оком вже нині, а ось перспективні ще тільки потрібно буде усвідомити. Незважаючи на звернення з боку мистецької спільноти і кілька помітних акцій ("Над Богом", "Мозаїки міста"), невідомими лишаються критерії, згідно з якими визначатимуть долю того чи того об'єкта. Не вибудовані і механізми захисту цінних об'єктів. Розпочавши зі складання списків об'єктів, що підлягають знищенню, ініціатори не пропонують нічого натомість. Ані, як мінімум, нового інтер'єрного рішення для підземних станцій, які купирувані, ані нового бачення візуального ландшафту міста в цілому (тим часом цю порожню нішу потроху заповнює патріотичний муралізм). А вибудувати за разом на їх основі нову, концептуально цілісну і більш відповідну духу часу заміну – навряд чи. Занадто великий інтелектуальний, часовий та фінансовий ресурс треба буде задіяти, аби примусити функціонувати машину справедливої історичної пам'яті без збоїв... ключова проблема – пріоритет одноразових і безсистемних, проте популістських і масштабних, акцій перед поетапною поступовою програмою змін». – Див.: Балашова О., Герман Л., Ланько М. Системный сбой: 3 ошибки, которые не дают культуре развиваться // Укр. правда. – 2016. – 5 лют. – life.pravda.com.ua/culture/2016/02/5/207630/

[2] Міністерство юстиції проти КПУ. Адміністративний позов // Історична правда. – http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/9/143697

[3] Симоненко и Витренко создали движение Левая оппозиция // Ліга. Новости. – http://news.liga.net/news/politics/5995547-simonenko_i_vitrenko_sozdali_dvizhenie_levaya_oppozitsiya.htm

Українським інститутом національної пам'яті був розроблений пакет документів: проекти закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті»; «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років»; «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»; «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». За спрощеною процедурою вони потрапили на голосування, були підтримані урядом і схвалені парламентом. Найзапекліші дискусії викликав останній з них. Зокрема, у відкритому листі науковців та експертів-українознавців щодо «Антикомуністичного закону» йшлося про те, що закони ухвалено без серйозних дебатів, без голосів тих, хто займає особливу позицію з цього питання, а багато депутатів взагалі відмовилися брати участь у голосуванні. Наголошувалося також, що «вплив цих законів на імідж і репутацію України в Європі та Північній Америці буде дуже негативним, «ці закони дадуть підтримку тим, хто хоче послабити і розділити Україну». Доволі критики в бік законів лунало й з боку вітчизняних дослідників, експертів і політологів, які наголошували на тому, що робота в цьому напрямі має здійснюватися на високому фаховому рівні[1], оскільки конфлікт регіональних концептів історичної пам'яті й ідентичностей виступив чи не головною причиною Майдану, анексії Криму та війни на Донбасі.

Одним з перших помітних кроків на шляху реконцептуалізації історії Другої світової війни став Указ Президента України від 24 березня 2015 р. «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». Указ було оприлюднено «з метою гідного вшанування подвигу українського народу, його видатного внеску в перемогу антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні, висловлення поваги всім борцям проти нацизму, увічнення пам'яті про загиблих воїнів, жертв війни, військових злочинів, депортацій і злочинів проти людяності, скоєних у роки війни, посилення турботи про ветеранів війни, учасників українського визвольного руху цього періоду, жертв нацистських переслідувань, затвердження наступності традицій воїнів-переможців нацизму і нинішніх захисників Вітчизни, консолідації суспільства навколо ідеї захисту України»[2]. Указом в Україні встановлений День пам'яті та примирення, який відзначатимуть щороку 8 травня. Всупереч фальшивим побоюванням ліворадикального та про-

[1] Див. доклад.: Кулик В. Про неякісні закони та нечутливих критиків. – http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykhkrytykiv; Портнов А. Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше. – http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-taistorychni-zakony-deshcho-inakshe#sthash.zvTcLcmi.dpuf; Хилюк С. Оцінювати та/або карати: юридичний коментар до «антикомуністичного» законопроекту. – http://krytyka.com/ua/articles/otsinyuvaty-taabo-karaty-yurydychnyy-komentardo-antykomunistychnoho-zakonoproiektu#sthash.g7p1oOAP.dpuf; Яворський В. Аналіз закону про заборону комуністичних символів. – http://khpg.org/ index.php? id=1430493970

[2] Указ Президента України «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». – http://www.president.gov.ua/documents/1692015-18657

російського сегментів суспільно-політичного простору України, урочистості з нагоди 8 та 9 травня 2015 р. відбулися за високого рівня толерантності та суспільного порозуміння. Що ж до відповідних заходів 2016 р., можна казати про суттєве підвищення рівня розуміння і прийняття суспільством європейського дискурсу Другої світової війни і затвердження нових українських традицій дня пам'яті. На відміну від властивих Росії «маршів безсмертного полку», які фактично перетворилися на фантасмагоричні карнавали[1], форма урочистостей в Україні підказана самим життям: бійці АТО й ветерани Другої світової війни, які обмінювалися вітаннями, – чи не найкраще свідчення незламної волі українців захищати свою землю і свободу від посягань зовні, унаочнення величі переможців-захисників, а не завойовників.

Ідеологічна війна стала найвиразнішою складовою гібридної війни від самого її початку. Миттєво відреагували на неї вітчизняні історики. Важко підрахувати кількість інтерв'ю, виступів, статей, роз'яснень, із якими виступили науковці на захист територіальної цілісності України. За короткий час інститути НАНУ підготували низку праць, в яких висвітлювалися питання, що стали предметом спекуляцій російської пропаганди[2]. Триває напружена аналітична робота

[1] Не меншою карнавальністю із застосуванням ікони Й. Сталіна відзначався український аналог акції, організований 9 травня 2016 р. в Києві прибічниками Н. Вітренко. – Див.: Во время акции «Бессмертный полк» в Киеве распылили слезоточивый газ // РБК. – 2016. – 9 мая. – www.rbc.ru/politics/09/05/2016/573052b79a7947dc842cf0f8

[2] Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – К., 2015. – 69 с.; її ж. Південна Україна: взаємовпливи держав та культур на цивілізаційному пограниччі. Аналітична записка. – К., 2015. – 81 с.; її ж. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. – К., 2015. – 482 с.; Головко В. Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014 гг.). – К., 2014. – 74 с.; Дзюба І.М. Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. – К., 2015. – 78 с.; Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Зб. документів та матеріалів. – К., 2016. – 1092 с.; Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення». м. Київ, 12 листоп. 2015 р.– К., 2016. – 90 с.; Кульчицький С.В. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. Науково-популярний нарис. – К., 2015. – 120 с.; його ж. Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928–1938. Науково-популярний нарис. – К., 2015. – 187 с.; Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у соціально-економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі. – К., 2015. – 813 с.; Марочко В.І. Голодомор 1932–1933 років на Донбасі. – К., 2015. – 96 с.; Молчанов В.Б. Донбас у системі соціально-демографічних та економічних процесів (XIX – початок XX ст.). – К., 2015. – 106 с.; Папакін Г.В. Донбас на «чорній дошці»: 1932–1933. Науково-популярний нарис. – К., 2014. – 44 с.; Смолій В., Якубова Л. Донеччина і Луганщина: етнонаціональна ситуація, перспективи та інструменти державного регулювання. Аналітична доповідь. – К., 2015. – 60 с.; Смолій В., Якубова Л. Донеччина і Луганщина: місце в модерному українському національному проекті. Аналітична доповідь. – К., 2015. – 62 с.; Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. – К., 2015. – 166 с.; Чухліб Т.В. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.). – К., 2014. – 105 с.; Шандра В.С. Донеччина: Адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2015. – 78 с.; Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія

всіх академічних інституцій, спрямована на дослідження передумов спалаху конфлікту на сході України, зміцнення українського суверенітету, розробку дорожньої карти реінтеграції тимчасово окупованих територій і повернення Криму[1]. Не менш активно розгортається просвітницька діяльність істориків, які усвідомлюють міру потреби суспільства в ній.

Серед інституцій, які найефективніше працюють у зазначеному напрямі, слід назвати: Інформаційно-аналітичний центр РНБО України, Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАНУ. На спільній платформі було започатковано проект «LIKБЕЗ. Історичний фронт». Основним напрямом проекту стало інформування всіх зацікавлених про зміст ключових суперечок навколо питань: «що таке Україна», «що таке історія України» і «що таке територія України». Форматом проекту стали лаконічні, підкріплені неспростовними фактами відповіді на питання, що стараннями працівників російського пропагандистського фронту «вкидалися» в інформаційний простір України. Читач дістав змогу дійти самостійних висновків. Завдання кола однодумців полягало в створенні альтернативного російському інформаційного простору, де читач виступав би не об'єктом інформаційних маніпуляцій, а повноправним партнером, достойним поваги. Згодом учасники проекту Є. Сверстюк, В. В'ятрович, К. Галушко й інші під час Форуму видавців у Львові у 2014 р. обговорили місію істориків в інформаційному протистоянні, акцентувавши увагу на значенні «ленінопаду» на сході України для перемоги у війні з Росією, розмірковували, як через Інтернет зробити доступними архіви КГБ. Півтора року наполегливої роботи «LIKБЕЗ» продемонстрували вражаючу динаміку: розпочавшись з невеличких статей на сайті Інституту історії України НАНУ, нині він є платформою для цілої серії популярних історичних публікацій (спільно з КСД), серії публічних лекцій у різних містах України, різноманітних медійних проектів (Суспільний університет на UA:Перший, Відкрита школа історії)[2], затребуваність яких суспільством залишається незмінно високою.

Не менш активно до справи інформаційного протистояння агресії долучилися неурядові проекти й організації, які згуртували навколо себе широке коло експертів і митців. Так розпочинав свою роботу неурядовий проект «Информационное Сопротивление» («Інформаційний Опір», далі – «ІС») неурядової організації «Центр військово-політичних досліджень» (м. Київ), що стартував 2 березня 2014 р., з часу вторгнення Росії до Криму. Головним завданням «ІС» називалася інформаційна протидія зовнішнім загрозам, що виникають для України у військовій, економічній та енергетичній сферах, а також у сфері інформаційної безпеки. Нині потенціал «ІС» вельми зміцнений за рахунок за-

Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. – К., 2014. – 109 с. Повнотекстові електронні версії праць містяться на сайті Ін-ту – www.history.org.ua/ Робота над проектом триває.

[1] Донбас в етнополітичному вимірі. – К.: ІПіЕНД, 2014.

[2] Докладніше про проект див.: Відкрита Школа Історії // Facebook. – https://www.facebook.com/openhistoryschool/; 1tv.com.ua/programs/universytet; https://www.facebook.com/openhistoryschool/

лучення до співпраці відомих публіцистів. Зокрема, на постійні основі на сайті проекту публікується О. Степова[1]. Всеукраїнська громадська організація Наукове гуманітарне товариство започаткувало багатомовний інтернет-сайт «Історичний опір, або Як утворилася Україна», який містить достатній обсяг інформації про історію України, формування української ідентичності, країни, держави та народу, витоки та перебіг українсько-російських конфліктів[2].

Згадані проекти, як зазначають експерти, значно ефективніше опікуються тими завданнями, якими в умовах війни мали б перейматися державні інституції, зокрема Міністерство інформаційної політики України та Міністерство культури і спорту України. Втім, як на наш погляд, історія їхньої діяльності засвідчує не лише неповороткість державної машини, а й вихід суспільства на якісно новий рівень свідомості. Перехід інтелектуалів з позиції виснажливого розчарування неефективністю державного апарату до активної участі у процесах формування національних ідентитетів на базі використання можливостей сучасних комунікаційних мереж почав приносити перші плоди, у вигляді як сталих горизонтальних зв'язків, так і суттєвого зростання опорного ресурсу масової свідомості.

Невичерпний потенціал інтелектуального й духовного спротиву демонструє надзвичайно репрезентативний феномен інтелектуально-мистецького опору, що постав у відповідь на інформаційну інтервенцію російських спецорганів і фейкових утворів. Серед найбільш підтримуваних суспільством можна назвати такі деперсоніфіковані проекти, як «Горький Лук» (*Gorky Look* – також: Гіркий лук, Горе лукове)[3], «Дід Свирид»[4], «Кримський бандерівець»[5], «Циля Зингельшухер»[6], «Фашик Донецкий»[7], а також цілком реальних осіб, таких як: О. Забужко, С. Жадан, О. Степова, Д. Казанський, В. Торба та ін. Справляє враження не лише кількість творчих особистостей, які стали на захист України, а й розмаїтість образотворчих форм, викликаних до життя абсурдною російською ідеологічною інвазією. Це й «бойовий суржик», яким пише Дід Свирид,

---

[1] Див., зокрема: Степова О. В «ЛНР» облачно, местами осадки в виде гранат // Информационное сопротивление. – 2016. – 29 июня; її ж. Виновата война, или «лнр» – рай для познавших дно // Информационное сопротивление. – 2016. – 22 июня. Та інші. – sprotyv.info/

[2] Товариство започатковує новий проект Сайт «Історичний опір, або Як утворилася Україна»... // Всеукраїнська громадська організація. – www.nestor-ua.org/www/opir-ua.html

[3] Див.: Livejournal. Горе луковое // Журнал ноучной мысли. – gorky-look.livejournal.com/

[4] Дід Свирид – Рєпка клуб бойового суржика // Свирид Опанасович. – http://repka.club/; Сторінка в FB (https://www.facebook.com/svyryd.opanasovych), має понад 64 тис. постійних читачів.

[5] КРЫМский бандеровец // Украина, Крым, Донбасс. – https://crimeaua1.wordpress.com/; Кримський бандерівець // Патріоти України. – http://patrioty.org.ua/blogs/novosty-krmnasha-vstaly-s-kolen-no-na-nohakh-ne-uderzhalys--krymskyi-banderivets-100195.html

[6] Циля Зингельшухер // Facebook. – https://www.facebook.com/zilya.singelschucher

[7] Фашик Донецкий // Обозреватель. UA. – obozrevatel.com/person/fashik-donetskij/publication.htm

й іронічно-інформаційний формат «Кримського бандерівця»[1], і соковите сатиричне слово Олени Степової, і виразно одеський сленг Цилі Зингельшухер.

Журналіст В. Торба до останнього залишався в окупованому Луганську, доносячи через Facebook та українські мас-медіа правду про події в Східній Україні від березневих проросійських мітингів до гібридної російської окупації. Після виключення міста з українського інформаційного простору подовжував записувати побачене у щоденнику. Завдяки нотаткам з окупованого Луганська, оприлюднюваним за нагоди через Інтернет, дістав прізвисько «літописець сучасності». Ці записки згодом стали основою непересічного явища в сучасній публіцистиці – книги «Я – свідок (Записки з окупованого Луганська)», яку записало і транслювало в ефірі Українське радіо[2].

Напрочуд цікавим феноменом мережевого простору України став персонаж під псевдо «Дід Свирид», який з'явився 21 червня 2014 р. в ЗМІ, згодом у соцмережах і миттєво перетворився на яскраву подію інтелектуального простору. Коментуючи в неповторній манері всі найгучніші події 2014 р. (інколи виходячи зі своєю «сільською аналітикою» кілька разів на день), збираючи десятки тисяч лайків і репостів, «сільський аналітик» перетворився на точку опори сотень тисяч українців, яких він із самобутнім українським гумором навчав по-справжньому любити свою Батьківщину і змінювати життя на краще. «Бойовий суржик» Діда Свирида перетворився на помітну подію українського культурного обширу. Повноцінне вивчення цього феномена попереду. Однак варто наголосити, що такі особистості[3], власне, й унаочнили легендарний український характер і виявили найкращі властивості української нації.

Війна, оголивши суспільні нерви, спричинила небачений викид суспільної енергії, що супроводжувався величними спалахами творчого прозріння й натхнення. Свого часу сотні тисяч переглядів і репостів набрав вірш А. Дмитрук «Никогда мы не будем братьями»[4], написаний у відповідь на агресію Росії та загарбання Криму.

Якби не війна, може б і не народився талант української письменниці й публіцистки О. Степової. Ось як сама вона описувала неочікуваний для неї самої прихід музи: «Вона прийшла до мене в смутні, не усім зрозумілі часи АТО

[1] «Как я готовлюсь к майским праздникам в Крыму: заготовил припасы, укрепил ограду, выпустил собак, зарядил ружье», – Кримський бандерівець // Патріоти України. – 22 квіт. 2016. – http://patrioty.org.ua/blogs/kak-ia-hotovlius-k-maiskym-prazdnykam-v-krmu-zahotovyl-prypas-ukrepyl-ohradu-vpustyl-sobak-zariadyl-ruzhe--krymskyi-banderivets-116298.html

[2] Лермонтов В. Публицист Валентин Торба. Летописец современности // Паралель-медіа. – 16 дек. 2015. – http://paralel-media.com.ua/p72741.html

[3] Дід Свирид став автором «Історії від Діда Свирида», мета якої полягала в реконцептуалізації та актуалізації української минувшини. Книжка мала чималий успіх. Виручені від продажу гроші автор витратив на реанімобіль, відправлений на передову. – Див.: Книга українського блогера допомогла купити медтехніку для армії // 112 канал. – 1 трав. 2016. – http://ua.112.ua/video/knyha-ukrainskoho-blohera-dopomohla-kupyty-medtekhniku-dlia-armii-195860.html

[4] Дмитрук А. Никогда мы не будем братьями! // Youtube. – 19 марта 2014. – https://www.youtube.com/watch?v=Qv97YeC563Y

і ЛНРу. Гадаю, ці страшні й лякливі абревіатури, ще довго будуть приходити мені в нічних кошмарах, але, як кажуть, немає добра без зла. Тому, напевне, Муза, це єдине, за що я буду вдячна Російським ГРАДАМ і ЛНРівському присмерку. Хоча й не приходила вона до мене, так, прибилася, видно, відкинута з хмаринки вибуховою хвилею. Сиділа під кущем жовтих лілій, перелякано здригаючись при черговому вибуху. Муза буда дещо прим'ятою, з опаленими порохом крильцями, але з гордовито піднятим носиком і тремтячими від обурення губками. Ще б пак, вона не воєнна Муза, вона мирна і лірична, у віночку, з колосочками, а тут таке [...] а вона в суконці, без каски і броніка. І їй, і мені було лячно. Ми, подивилися одна на одну, і вирішили боятися разом... Спочатку це було, як тооооооненький промінець, крізь морок, але до нього почали підтягуватися інші промінці, світло ставало більшим, сильнішим, і ось, вже Мордор став так – мордерочок, ГРАДи і БУКи стали градами і бяками, сутінки почали задихатися і танути. І ось ми дописалися, що відчуваємо, що ми, тут у підвалі, на Донбасі – це МИ, і МИ – Україна! Величезна така, чиста, світла, і нас багато, так, таких, що бояться, але роблять, працюють, пробачають, помиляються, каються, моляться, ЛЮБЛЯТЬ! І це світло підхопило мене, зігріло і заспокоїло, воно чітко сказало мені: ВСЕ БУДЕ УКРАЇНА!»[1].

Далі були сповнені вселенською мудрістю пости з переднього краю війни, які брали за живе сотні тисяч українців. Вони увійшли до книжки «Все будет Украина!»[2], завдяки якій трагедія сходу України стала зрозумілою і близькою далеко за її межами. Подорожуючи з книжкою містами країни, авторка надзвичайно багато зробила для налагодження порозуміння між регіонами, розвінчання хибних стереотипів, ламання гібридних технологій іншування. Втім, і продовжує свою місію на сторінках власного блога, має сторінки у соцмережах, співпрацюючи з мас-медіа і недержавними проектами (зокрема «Інформаційний спротив», ІС).

«...Звісно, не надто добре, що всі ці речі активізовані війною, але добре, що війна не примушує людей мистецтва мовчати. Мені страшенно симпатичні нові тенденції, – зазначав в одному з інтерв'ю Сергій Жадан. – Виявилося, що купа людей, причетних до мистецтва, мають свою позицію. Що вони не просто замкнуті в своїх колах, капсулах. Їм цікаве життя країни. Не йдеться про політиканство, про підтримку тих чи інших політиків. У нас багато чого цікавого відбувається, і ця війна, думаю, змінює культурну парадигму України»[3]. Споглядаючи вражаючу динаміку культурного життя України в умовах війни, важко з цим не погодитися.

Війна показала українському загалові нових, цілком реальних героїв українського спротиву новітньої доби, Голгофа і подвиг яких прикметно задокументо-

[1] Степова О. О Музе // Фейсбук. – 2 авг. 2014. – https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=700122130060231&id=700095303396247&substory_index=0

[2] Степова Олена (Елена Степная). Все будет Украина! – К.: Дух і літера, 2014.

[3] Жадан Сергій: Я вилітав з донецького аеропорту 3 травня. Літак на Київ був забитий журналістами та бізнесменами, які тікали // Цензор. – 23 берез. 2016. – http://censor.net.ua/resonance/378396/sergyi_jadan_ya_viltav_z_donetskogo_aeroportu_3_travnya_ltak_na_kiv_buv_zabitiyi_jurnalstami_ta_bznesmenami

вані численними засобами комунікації не лише з української, а й з протиборчої сторони. Це і лице українського спротиву – перша в історії незалежної України військовополонена й Герой України – Н. Савченко[1], легендарний командир Севастопольської бригади тактичної авіації Повітряного командування «Південь» Ю. Мамчур, панотці низки церков, як традиційних, так і протестантських[2], пересічні громадяни, представники, як з'ясувалося, реально наявних політичних еліт, такі як В. Рибак[3], правозахисники, волонтери, лікарі, науковці й митці, такі як загиблий В. Сліпак[4], котрі не лише самі протистояли вбивчій силі війни, а й генерували смисли, які дають наснагу пересічним українцям боронити свою землю і боротися за її майбутнє.

У відповідь на виклики часу постав громадський рух на чолі з освітянами, які змушені були евакуюватися з окупованих територій Донецької та Луганської областей і нині працюють над розробкою дорожньої карти повернення української освіти на визволені території. Цілком слушною є думка про визначний вплив освітніх проектів щодо реінтеграції населення названих територій до культурного простору України: «Якщо на Донбас не повернеться українська освіта, там утвориться інтелектуальне гетто, і сценарій реваншу проросійських сил буде присутній там завжди»[5].

Новим явищем мистецького життя України стало культурне, інформаційне й духовне волонтерство, як антитеза патрональності держави, як виклик владі та відповідь на виклики часу. Варто наголосити: не масова культура, а носії високої культури і мистецтва взяли на себе місію тримати лінію оборони на культурному фронті, мобілізувати й надихати суспільство та воїнів, тоді як вчорашні «зірки» й «народні артисти» демонструють відразливі форми банальної бездуховності, прикриваючись розмірковуваннями про аполітичність.

Безпрецедентно важливим суб'єктом популяризації символічних вимірів українства став волонтерський рух. Лише у 2014 р. громадські активісти у різних населених пунктах організували величезну кількість проукраїнських заходів, що були присвячені національному вбранню (паради вишиванок), національному прапору (автопробіги, вивішування прапорів на балконах будинків, перефарбування у кольори національного прапора мостів та інших елементів міської інфраструктури), ідеї національної єдності та непорушності кордонів України

---

[1] Эмоциональный спич Савченко на судилище в России: полный текст // Лига. Новости. – 2 марта 2016. – http://news.liga.net/news/politics/9355611-emotsionalnyy_spich_savchenko_na_sudilishche_v_rossii_polnyy_tekst.htm

[2] Киртока В. Александр Хомченко: «Когда вывели на расстрел к яме, заполненной убитыми, перед глазами пролетела вся жизнь» // Факты и комментарии. – 8 апр. 2016. – http://fakty.ua/215239-aleksandr-homchenko-kogda-vyveli-na-rasstrel-k-yame-zapolnennoj-ubitymi-pered-glazami-proletela-vsya-zhizn

[3] Володимир Рибак (1971–2014), депутат Горлівської міської ради від ВО «Батьківщина», Герой України, вбитий у Слов'янську за те, що намагався встановити український прапор на будівлі Горлівської РДА.

[4] Василь Сліпак (1974–2016), оперний співак, соліст «Opéra de la Bastille», волонтер, доброволець 7-го батальйону ДУК «Правий сектор» (позивний «Міф»).

[5] Если не строить свое образование на Донбассе, нам навяжут чужое, – профессор Е. Стяжкина // «Київ–Донбас». – 25 січ. 2016. – uaport.net/news/ua/t/1601/26/10436765

(флешмоб «Карта України», що потрапив у національну Книгу рекордів), прямої фінансової допомоги через смс-благодійництво. Соціальні мережі перетворилися на майданчик масового патріотичного флешмобу: мешканці Криму й тимчасово окупованих територій фотографували свої паспорти з написом «Врятуйте людей Донбасу» або «Крим – це Україна»[1].

З-поміж найбільш знаних проектів такого ґатунку є «Народний тил», «Крила Фенікса», «Повернись живим», «Армія SOS», «Крим SOS», «Фролівська 9/11», «Станція Харків», «Відповідальні громадяни», діяльність яких спрямована на допомогу учасникам АТО, переселенцям і жителям зони військових дій[2]. «Урешті, віковий ментальний архетип українця “моя хата скраю” здобув дієву ціннісну опозицію у виборі/визначенні стратегії індивідуальної поведінки в соціальному полі»[3].

Хоч би якими запеклими були ідеологічні баталії протягом першого року агресії на сході, нині можна констатувати: послідовна діяльність волонтерських рухів та організацій у соціальних мережах стабілізували інформаційний простір на засадах культивування патріотичних почуттів і належності до спільноти єдиної держави.

Вагому роль у реконцептуалізації ідентитетів української нації відіграли також громадські організації, що з’явилися в післямайданну добу з метою здійснення тиску суспільства на владу заради здійснення невідкладних реформ і подолання корупції. Це, зокрема, «Громадський люстраційний комітет»[4] (зареєстрований у 2014 р.), який виступає за заборону скомпрометованим державним посадовцям обіймати державні посади. Активісти організації переконані, що «надання громадськості відкритої інформації про посадовців, які не мають права працювати на державних посадах, – важливий інструмент, що надасть змогу запобігти незаконним призначенням та забезпечить поступове очищення державних установ від кадрів колишнього злочинного режиму»[5].

Подолання владою і суспільством ідеології подвійних стандартів, безумовно, сприятиме оздоровленню країни, налагодженню довіри і взаємодії між ними, без чого сподівання на вихід із замкненого кола хронічної соціально-економічної й суспільно-політичної кризи залишатимуться марними. Не менш важливі меседжі, які транслюють патріотичні громадські організації – заклики до солідаризації суспільства на засадах пацифізму та гуманізму в логічному ланцюгу: «мирний Донбас – єдина Україна – громадянський діалог». У березні 2014 р. громадські організації, політичні партії, ініціативні групи Донбасу заявили про утворення в Донецьку Координаційного комітету патріотичних сил

---

[1] Патріотичні флешмоби: кожен висловлює любов до України по-своєму // Гурт. – http://www.gurt.org.ua/news/recent/23267/

[2] Самые значимые волонтерские инициативы года. – http://www.theinsider.ua/lifestyle/geroyam-slavasamye-znachimye-volonterskie-initsiativy-goda/

[3] Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації: Аналітична доповідь. – К., 2015. – С. 114–115.

[4] Громадський люстраційний комітет. – lku.org.ua/

[5] Там само.

Донбасу (ККПСД), у Маніфесті якого зазначалося: «Ми, російськомовні патріоти України в Донбасі, об'єднались із метою запобігання розколу країни, захисту нашого регіону і недопущення втягування його в громадянський та військовий конфлікти. Заявляючи про вірність нашій Батьківщині, Україні, ми беремо на себе координацію патріотичних сил у регіоні та допомогу владі у встановленні стабільності, законності та запобіганні громадському протистоянню»[1].

Вже понад два роки українське суспільство перебуває в стані війни, однак суспільне піднесення українців не вщухає. Це відбирає колосальні сили і пов'язане з величезними випробуваннями. Потужна духовна робота, що унаочнює тектонічні зрушення в культурних елітах, триває. Не всі її вияви вітальні чи «рафіновані», окремі різко негативні й засуджуючі. Втім, з усією очевидністю переосмислення базових засад державо- й націєтворення зачепило найширші кола культурної еліти, не обмежуючись теренами України. Поряд із відразливими випадками конформістської поведінки українських виконавців, передовсім з шоу-бізнесу, гідно виглядають митці, які змушені були залишити роботу в Росії через свою непримиренну позицію щодо російської агресії[2]. Їхні оцінки сучасного стану української культури, передусім її масового сегмента в його найвідразливіших примітивних зразках, далеко не схвальні («У культури немає ніг, її людина носить у собі. І слід щось зробити, аби люди побачили, зрозуміли, усвідомили, наскільки вона потрібна і як змінює світосприйняття і життя індивідуума... Неможливо зібрати випускників художнього училища чи кавеенщиків і вимагати від них створити витвір мистецтва, – зазначає А. Пашилін. – Вони в університеті бігали в студентський клуб і навіть професії не отримали, а в результаті окупують сферу культури, вважаючи, що займаються мистецтвом, а те, що вони знімають, може називатися словом "кіно". Але ж це блазні, скоморохи, які обслуговують далеко не королівський двір»[3]), однак вони змушують замислюватися і шукати нових шляхів культурного поступу.

Про те, що пошук цей у товщі українських мистецьких та інтелектуальних сил виходить на вирішальний етап, засвідчує низка публікацій, мистецьких подій і суспільних проектів останнього часу.

«З кожним роком стабільно зростає коло людей, зацікавлених у культурному процесі... – зазначають О. Балашова, Л. Герман, М. Ланько. – Однак ці очевидні успіхи не можуть приховати головного: українська культурна сфера

---

[1] Патриотические силы Донбасса организовались и скоординировались. Манифест // Остров. – http://www.ostro.org/general/politics/news/440118/

[2] Див., приміром: Актер Пашинин: Я побрезгую взять в жены даму с Донбасса. Не знаю, сколько КамАЗов чеченцев, буряг и других ордынцев на ней спали // Гордон. – 2016. – 20 янв. – http://gordonua.com/publications/pashinin-ya-pobrezguyu-vzyat-zhenu-iz-donbassa-ne-znayu-skolko-kamazov-chechencev-buryat-na-ney-spali-115830.html; Алексей Горбунов: Играть войну на экране легче, чем защищать с оружием в руках // Комсомольская правда в Украине. – 2015. – 23 мая. – http://kp.ua/culture/501196-aleksei-horbunov-yhrat-voinu-na-ekrane-lehche-chem-zaschyschat-stranu-s-oruzhyem-v-rukakh

[3] Актер Пашинин: Я побрезгую взять в жены даму с Донбасса. Не знаю, сколько КамАЗов чеченцев, буряг и других ордынцев на ней спали // Гордон. – 2016. – 20 янв. – http://gordonua.com/publications/pashinin-ya-pobrezguyu-vzyat-zhenu-iz-donbassa-ne-znayu-skolko-kamazov-chechencev-buryat-na-ney-spali-115830.html

розвивається спорадичними безсистемними ривками (найчастіше в невідомому напрямі), а іноді й взагалі нагадує змагання в стрибках угору, не сходячи з місця»[1]. Проаналізувавши культурні тенденції останніх років, авторки дійшли висновку, що проблеми модерного українського культуротворення укорінені в автономному існуванні державних інституцій, що мають опікуватися культурною сферою і реальним культурним поступом, що відбувається вже чверть століття на волонтерських засадах. За цей час змінилося кілька поколінь ентузіастів, які організовували фестивалі, бієнале, створювали колекції, архіви і т. ін. Їхня робота мала успіх, однак уже на сході першого покоління 1990-х рр. стало зрозуміло, що разом із ними втрачається їхній досвід і знання, отже, не формується культурна пам'ять, інтелектуальна традиція і наступність ефективної практики, які, власне, і становлять основу відповідального суспільства, що розвивається. Натомість державні інституції своєю роботою культивують радянські практики у відносинах між митцями та державою, які не просто архаїчні, а й руйнівні для справжньої культури. Отож центральним завданням сучасності в сфері культуротворення виступає невідкладність реформування відносин між культурною сферою, державою і суспільством. Навряд чи вивільнення творчої енергії суспільства від регламентуючого тиску державної машини буде простим, однак воно назріле.

Не менш нагальним завданням є вивільнення суспільства від шкаралупи масової культури з її розбещувальним впливом і санація масмедійного простору від енергетики розбрату і безкультур'я.

Наскільки важливо розірвати кругову поруку політичних еліт і монополію підпорядкованих їм мас-медіа на генерування екзистенційних смислів українського суспільства, засвідчила суспільна дискусія, що розгорнулася навколо імовірності закриття шоу С. Шустера «Свобода слова». З цього приводу чи не найепатажніший персонаж соціальних мереж Циля Зингельшухер висловилася так: «Можна дорікати нашому підзахисному багато в чому, і автором цих слів, який зовсім позбавлений такого недоліку, як політкоректність, це робилося не раз і з презирливою відразою. Але заради справедливості. Жоден з популярних політичних ТВ-проектів крайньої десятирічки не дав країні більшої кількості одкровень... Він дав. На тлі чвякотливих мутантів, він показав інше телебачення. Де, втискуючись поміж партером та гальоркою, з'явилися політики нової України. Виставляючи на посміх уродів, він спростив інформаційно-понятійне травлення плебсу. Він зловживав протиставленнями, накручував дисонанси і розхитував резонанси. Але й лікував від сліпоти наївних, зривав покрови з нагримованих і надавав можливість самовикриття облудливим... Нехай Шустер залишиться. Заборона на роботу журналістів – висосаний з шоколадного батончика привід.

Нехай Шустер піде. Тоді його місце швидше займуть нові, українські, харизматичні, освічені і сміливі журналісти. Завоюють свою аудиторію, зроблять собі ім'я і доведуть, що країна одужує. Незважаючи на колотнечу біля

[1] Балашова О., Герман Л., Ланько М. Системный сбой: 3 ошибки, которые не дают культуре развиваться // Укр. правда. – 2016. – 5 лют. – life.pravda.com.ua/culture/2016/02/5/207630/

телефонного апарату десь на Банковій чи Грушевського зі списком погроз і спецназами в дорогих шкарпетках на вибір.

Не всім дано дострибнути до найвищої планки в журналістиці, яку встановив в нашій країні Георгій Гонгадзе. Та й краще, аби не було більше людей, які повторили його долю. Да мине чаша сія шукачів істини в модерній Україні, і нехай наші гострі на язик аналітики, прискіпливі слідчі та хитромудрі інтерв'юери ніколи більше не стають на таку небезпечну грань професії. Нехай ті, що прийдуть слідами суперечливого італійсько-канадсько-українського журналіста, пам'ятають – почнуть міряти їх чесність і незалежність його мірилом, шкалою Шустера, перевіряючи багатократно на присутність подвійного дна. Навіть визнані корифеї в стандартах професії не мають індульгенцій у стандартах порядності. Про це слід завжди пам'ятати українським журналістам»[1].

Наразі нагадаємо, що на початку 2015 р. для окреслення стратегічних пріоритетів розвитку держави був виданий Указ Президента України № 5/2014 «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». Стосовно сфери культури, консолідації нації та стирання суперечностей ідентичностей серед пріоритетних векторів розвитку України був визначений вектор гордості – забезпечення взаємної поваги та толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт[2]. Культура названа в документі «найпершою гарантією єдності України», «зброєю у протистоянні спробам розмивання національної ідентичності»[3]. Згодом Постановою Верховної Ради України № 28-VIII від 11 грудня 2014 р. була затверджена Програма діяльності Кабінету Міністрів України, що містила розділ «Нова культурна політика». З 14 пунктів, зазначених у Коаліційній угоді, до переліку засад «Нової культурної політики» увійшли три: розроблення та реалізація Стратегії української гуманітарної політики (2015 р.); розробка та сприяння прийняттю Закону України «Про національний культурний продукт» (2015 р.); залучення нових джерел фінансування культури (2015–2016 рр.). Уряд доручив Міністерству культури України до 30 вересня 2015 р. розробити і передати до КМУ «Стратегію культурної політики України», а до 30 листопада разом з іншими відомствами – «Стратегії української гуманітарної політики». Однак далі декларацій справа не пішла.

У законопроекті «Концепція інформаційної безпеки України» йшлося про формування в інформаційному просторі української ідентичності як невід'ємної складової сталого суспільно-політичного дискурсу та сприяння розвитку в національному інформаційному просторі контенту, який забезпечує збереження і захист загальнолюдських цінностей, інтелектуальний, духовний і культурний розвиток українського народу. На думку експерта ОБСЄ, зміст проекту концепції інформаційної безпеки України не виходить за межі законодавства, однак

[1] Циля Зингельшухер: По шкале Шустера // site.ua. – 26 квіт. 2016 р. – https://site.ua/zilya.singelschucher/3626-po-shkale-shustera/

[2] Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020». – http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015

[3] Інформаційна довідка щодо моніторингу, проведеного активістами Громадянського руху «Відсіч» у рамках кампанії «Бойкот російського кіно», 10 українських телеканалів. – http://www.moral.gov.ua/upload/85-24-12-14.pdf

наголос на національну ідентичність не виключає того, що вони можуть тлумачитися як такі, що обмежують іноземний контент, права іноземних суб'єктів або представників меншин у медійному просторі України, а також нав'язують певну інтерпретацію української ідентичності. Занепокоєння експерта викликали також положення, які забороняють дискредитацію органів влади, оскільки вони можуть обмежувати можливості засобів масової інформації виконувати контрольну функцію[1]. Законопроект досі не прийнятий. Отож, очевидне гальмування нагальних змін у формах взаємодії держави та суспільства в культурній сфері наводить на думку, що в ближчому майбутньому вона перебуватиме в епіцентрі боротьби непримиренних ідеологічних доктрин.

Протягом десятиліть незалежності мовне питання залишалося найгострішим аспектом суспільно-політичного життя України. Навколо нього оберталися передвиборні платформи практично всіх політичних партій. Жодна з них не оминула спокуси підвищити свій рейтинг, проголосивши, що саме вона вирішить мовне питання в Україні раз і назавжди. Тим часом вирішити мовне питання в принципі неможливо, бо це питання не політики, а щоденної комунікативної та культурної практики. Політтехнологи перетворили мовне питання на важіль політичної боротьби, безпосередньо не пов'язаний із реальною сферою етномовного життя. Саме воно під час передвиборчих перегонів використовувалось як потужний мобілізаційний чинник, але, що вкрай важливо, негативний за своїм навантаженням – такий, що активізував архетипічні матриці мислення й архетипічні ж форми соціальної організації та поведінки. Саме в такий спосіб питання, що протягом років перебувало на маргінесі рейтингу життєвих пріоритетів донбасівців, раптово перетворилося на альфу й омегу «русской весны».

Події кінця зими 2014 р. засвідчили: потужний вибуховий політичний потенціал мовного питання не слід недооцінювати. Відміна в лютому 2014 р. так званого закону Ківалова–Колесніченка[2] відіграла роль детонатора. Хоча Закон «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України "Про засади державної мовної політики"» підписаний не був і, відповідно, не набув чинності, деструктивна роль непродуманого політичного рішення виявилася жахливою. За висновками Центру Разумкова, це було однією з головних помилок нової влади. Фактично політично інструменталізоване мовне питання послужило одним із каталізаторів подій на сході України. На внутрішньому рівні воно було використано як один з приводів і аргументів на користь сепаратистських рухів на сході та півдні України. На зовнішньому – не лише розв'язало руки в нагнітанні в Росії істерії навколо захисту прав росіян і російськомовних, а й спричинило негативну реакцію європейських урядів і міжнародних організа-

[1] Правовий аналіз проекту концепції інформаційної безпеки України. Підготовлено професором Талліннської школи права Талліннського технічного університету, незалежним експертом в галузі права та комунікацій д-ром Катрін Найман-Меткалф за дорученням Бюро Представника ОБСЕ з питань свободи ЗМІ. Липень 2015 року. – http://www.osce.org/uk/ fom/175046?download=true

[2] Рада отменила языковой закон Кивалова–Колесниченко // LB.ua. Избранное для всех. – 2014. – 23 фев. – lb.ua/news/2014/02/23/256787_rada_otmenila_yazikovoy_zakon.html

цій. Верховний комісар ОБСЄ з питань національних меншин А. Торс заявив, що скасування мовного закону може призвести до дестабілізації України та загострення ситуації, особливо в контексті тих регіонів, де мовне питання є приводом для серйозних суперечностей[1]. Своє занепокоєння стосовно закону висловили Болгарія, Греція, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина та Чехія. У квітні 2014 р. з огляду на ймовірні негативні наслідки подальшої ескалації конфлікту О. Турчинов і А. Яценюк оприлюднили спільну заяву, в якій йшлося про закріплення спеціального статусу для російської мови та про її захист[2]. Фактично з аналогічною позицією у проекті «Меморандуму національної єдності» виступила Партія регіонів[3]. У червні 2014 р. президент вніс на розгляд Верховної Ради України проект змін до Конституції щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, в якому російській мові надавався «спеціальний статус»[4]. Наголошуючи на відсутності терміна в українському законодавстві, група народних депутатів подала звернення до Конституційного Суду України щодо його відповідності Конституції України. У жовтні 2014 р. Суд розпочав розгляд звернення депутатів, цей процес триває досі. Комітет з питань культури і духовності Верховної Ради України порушував питання про необхідність відмінити мовний закон Ківалова–Колесніченка. Попри періодичні демарші політикуму навколо мовного питання, доводиться констатувати, що в умовах російсько-української війни та окупації Криму державна мовна політика на сході України фактично стагнує. Це підтвердили і дані дослідження «Мовна складова гібридної війни»[5]. Тим часом на загальнонаціональному рівні гасло «Єдина країна – единая страна» протягом 2014 р. було домінуючим на заставках телевізорів, на банерах і білбордах: стабілізувати ситуацію доводилося пожежними методами. Прагнення дотримуватися принципів мовної толерантності засвідчувало й звернення президента російською мовою до громадян сходу країни.

В Українській державі мовна єдність необов'язкова, однак, як цілком слушно зауважують експерти, за проблемою мови постає проблема національної самосвідомості, національної самоідентифікації. На урочистій церемонії підняття Державного прапора України на Софійській площі в Києві Президент України П. Порошенко заявив, що російською мовою Україну люблять не менше, ніж

[1] Скасування закону про мови дестабілізує Україну // ОБСЄ. – 25.02.2014. – http://www.pohlyad.com/news/n/39887

[2] Спільна заява в. о. Президента України, Голови ВРУ О. Турчинова та Прем'єр-міністра А. Яценюка. – https://www.youtube.com/watch?v=-mQZWWVaOwg

[3] Проект Меморандуму національної єдності Верховної Ради України. Проект Партії регіонів. 18.04.2014. – http://partyofregions.ua/ua/news/53510b09f620d2d2 0d0000b9

[4] Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування). – http://w1.c1.rada.gov.ua/ pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513)

[5] Сприйняття пропаганди залежить від вибору мови. Нові дослідження // Громадське радіо. Громадська хвиля. – 20 черв. 2015 р. – hromadskeradio.org/.../spryynyattya-propagandy-zalezhyt-v...

українською[1], наголосивши, що «українська мова як єдина державна мова є надзвичайно важливим консолідуючим чинником суспільства і держави»[2].

Утім, хоч би якими виваженими нині були заяви високопосадовців, про стабілізацію суспільного дискурсу навколо мовного питання не йдеться. Можна говорити лише про тимчасовий мораторій в умовах суспільної мобілізації навколо завдань АТО. Водночас ані причини, ані приводи щодо періодичного загострення цього питання не усунені. Суспільство генерує як твердження про «патріотичну русифікацію» постреволюційного періоду, зазначаючи, що під благородними гаслами «єдності країни» й далі «унормовуватиметься» мовне поле суспільства таким чином, щоб українська мова не дуже «утискала права» російськомовних патріотів[3], так і протилежний спектр думок[4].

У цьому контексті слушним було висловлене Державним комітетом телебачення і радіомовлення України занепокоєння у зв'язку зі скороченням частоти використання української мови в ефірі телеканалів і радіостанцій країни (частка української мови в телеефірі країни в червні 2015 р. становила 28 %, а в лис-

---

[1] Президент також наголосив, що за мовною ознакою українців вже ніхто і ніколи не розколе. – http://tsn.ua/ukrayina/rosiyskoyu-movoyu-ukrayinu-lyublyat-ne-menshe-nizhukrayinskoyu-poroshenko-364439.html

[2] Позачергове послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України». – 27.11.2014. – http://www.president.gov.ua/news/pozachergove-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-rad-34118

[3] Марусик Т. Чиїми «молитвами» закон Колесніченка–Ківалова живе й перемагає. – http://vysnovky.com/analytics/politics/1729-chijimi-molitvami-zakon-kolesnichenka-kivalova-zhive-i-peremagaje

[4] Зокрема Ю. Винничук акцентує увагу на тому, що після Майдану російська «здобула певні моральні преференції, з якими кожен україномовний змушений миритися». В антитезу А. Любка зазначає, що «після Майдану й початку російської аґресії ціла країна почала активно спростовувати міфи російської пропаґанди про так звані утиски російськомовних, хунту й фашистів. Все б нічого, але на шляху до переконання себе й усього світу в тому, що ми не етнічна, а політична нація, яка може собі дати раду з внутрішньою різноманітністю й двомовністю, нам намагаються нав'язати існуючий стан речей як "нормальний", "демократичний" чи "європейський". І коли україномовна людина просто каже, що мовна ситуація в Україні хвора і що наша мова в багатьох сферах – під реальною загрозою, її блискавично оголошують провокатором, який зазіхає на "єдність" країни. Російськомовні патріоти не гребують моральними маніпуляціями, розповідаючи про двомовність Майдану, російську в прифронтових окопах чи журнал Шевченка. Теза проста: якщо хочемо миру в країні – треба якомога хутчіш визнати, що ніякої мовної проблеми немає. Наприклад, з результатів проведеного *Gfk Ukraine* опитування випливає, що хоч 51 % молодих українців і декларують себе україномовним, та в соціумі солов'їною говорять лише 43 %. Перекладу: кожен п'ятий молодий україномовний українець поза родиною свідомо переходить на спілкування російською. Що це, як не меншовартісність? Наслідки колоніального минулого ще довго даватимуться взнаки, і чимало українців в процесі кар'єрного зростання і/чи урбанізації вибиратимуть панівну російську, бо російськомовні політичні/олігархічні/бізнесові/спортивні/тощо еліти, телеканали, журнали й пароплави радіостанції переконують їх, що ця мова відкриває ширші перспективи. І буцімто культурніше відповісти російською, якщо до тебе нею звернулися. Та й взагалі краще говорити/друкувати/створювати продукт російською, бо тоді більше людей "паймут"». – Див.: Андрій Любка. І так паймут // Zbruc. – 2016. – 27 квіт. – zbruc.eu/node/50839

топаді – 23 %). «Зменшуючи українську мову в ефірі, працівники телебачення і радіо свідомо чи несвідомо демонструють суспільству легковажне ставлення до державної мови»[1], – слушно зазначав М. Воскало.

Наостанок варто зупинитися на культурних аспектах процесів загальнонаціональної інтеграції й націєтворення, що є нерозривно пов'язаними. Варто наголосити, що за роки незалежності Київ не спромігся запропонувати суспільству й забезпечити неухильне запровадження в життя програми поступального культурного, зокрема гуманітарного, розвитку з привабливими для регіонів об'єднавчими засадами. Слова управлінських і владних еліт про важливість культурної інтеграції на засадах гуманізму та демократичних цінностей протягом десятиліть, на жаль, лишалися словами, які ні в центрі, ні на місцях ніхто не підтверджував діями. Тим часом ознаки культурної сегрегації виявляли не лише Крим і Донбас (міцні економічні підвалини уможливлювали відверту артикуляцію претензій останнього до Києва), а й Закарпаття та Буковина. Низка проблем на шляху просування загальнонаціональної ідентичності та загальноукраїнського культурного проекту виникала й у решти регіонів. Насправді розуміння як неповторності регіональних культурних проектів (за винятком хіба що найхаризматичніших – Львівського й Одеського), так і шляхів інтеграції на їхній основі загальноукраїнського центру тяжіння досі відсутні.

Причин цього багато (власне, варто говорити про комплекс причин соціально-економічного, суспільно-політичного й етнокультурного характеру). Акцентуємо увагу лише на одній із них: і ставлення влади до культури, й інструментарій впливу на неї, й інституційна система цього впливу по суті та за змістом лишаються радянськими. Уряди і президенти, які змінюють одне одного, не вбачають у цьому жодної суперечності. А утім, вона є, і є системотворчою. Культурне життя і культурний розвиток у радянській системі координат наївно вважати повноцінним життям і розвитком, а відносини між культурною сферою та адміністративним апаратом – здоровими. Так, радянська влада розбудувала величезну культосвітню інфраструктуру, як зазначають окремі дослідники, найпередовішу в світі. Однак метою радянської влади був не культурний поступ суспільства як такий, а контрольований владою культурний поступ. На забезпечення контрольованості процесу витрачалися шалені ресурси, створювалися так звані творчі спілки, спеціальні підрозділи, пропагандистська машина. В радянській системі Міністерство культури та його структурні підрозділи передусім виконували рішення комуністичної партії, спираючись на потужний адміністративний ресурс, оперативність реагування якого обумовлювалася зрощенням партійно-радянського організму. В умовах багатопартійності та постійної зміни політичних векторів така модель не спрацьовує, перетворюючи культурний поступ загалом, освітній зокрема, на зигзагоподібне коливання з однієї крайності в іншу. Поза компартійною моделлю організації державної влади Міністерство культури перетворилося на малозначущий в умовах хронічної соціально-економічної кризи адміністративний додаток, єдиним завданням

[1] Воскало М. И так поймут. На ТВ все меньше украинского языка. – http://pl.com.ua/i-takpojmut-na-tv-vse-menshe-ukrainskogo-yazyka/

якого є перерозподіл (як засвідчує практика, не завжди вдалий) бюджетних ресурсів. Ані стимулювати розвиток культури, ані започатковувати нові тренди в своєму нинішньому вигляді структура не спроможна, отож перегляд базових засад її діяльності справді на часі.

Варто лише наголосити, що на часі також і вдумлива робота з подолання стереотипів культурної захланності чи, навпаки, культурної першості тих чи тих регіонів на користь ідеї цінності всіх і кожного. Пагубність попередньої практики виявлена подіями на сході України. Не одне десятиріччя культивувався стереотип про культурну відсталість Донбасу, а тим часом етнокультурне життя регіону в роки незалежності пройшло складний, суперечливий шлях цілком у руслі загальноукраїнських трендів. Повсякчасне балансування поміж західним і східним цивілізаційно-культурним контекстом на тлі деіндустріалізації та поглиблення соціальної кризи, відсутності матеріальних підвалин розвитку істотно утруднювало його культурний поступ. Нині важко оцінити, скільки можливостей було втрачено внаслідок загальної соціокультурної деградації, дегуманізації простору монопрофільних міст, формалізації та бюрократизації діяльності місцевих культосвітніх закладів і повсякчасного «перетягування канату» в питанні українсько-російської етнокультурної конкуренції. Та попри всі негаразди, самобутній поступ Донбасу культурного не припинився. Віддзеркаленням тих складних культурних пошуків, що повільно, але виразно відбувалися на Донбасі за часів незалежності, ставлячи із регіональною різкістю й пристрастю світоглядні й ідентичнісні питання, важливі для його мешканців, стала особлива донецька (донбаська) російськомовна літературна школа. За визначенням В. Рафеєнка[1], в своїх сутнісних особливостях і образотворчих прийомах – «гоголівська школа – відтворення життя через метафізику. Метафізика – це український контекст; те, чого [...] у російських письменників немає»[2]. Луганськ став колискою потужної соціологічної школи, що передовсім асоціюється із постаттю І. Кононова. Чого лише варті здобутки донецької та луганської історичних шкіл, які, попри всі матеріальні негаразди, ідеологічні війни та ціннісні переорієнтації, заклали підвалини реальної історії Донбасу. Як засвідчили загальноукраїнські талант-шоу, зокрема «Голос України», Донбас залишається батьківщиною талантів європейського рівня. Світового визнання набула Донецька школа лікування онкології та травматичної хірургії. Усіх здобутків і не перелічити.

Звичайно, не слід забувати і тяжких уроків «русской весны», яка пройшлася мечем по родинах і долях, зробила вигнанцями сотні тисяч пересічних громадян, у тому числі тих, хто є гордістю України. Але хоч би якими болючими були б ті уроки, вони роблять Україну сильнішою. Варто лише звернути увагу на той рівень культурного та духовного спротиву, який протиставили вихідці з регіону російській пропаганді.

---

[1] Володимир Рафеєнко – автор романів «Московский дивертисмент» і «Демон Декарта», лауреат конкурсу «Русская Премия».

[2] Донбас, якого ви не знали: любов і поезія під час війни // Novostimira.ua. – 2014. – 13 верес. – top.novostimira.biz/news_6566639.html

Протягом років перебіг суспільно-політичних та етнокультурних процесів у регіоні, час від часу фіксований соціологічними опитуваннями, живив невтішні висновки про те, що сформована під виразним впливом протилежних тенденцій економічна модель Донбасу мала у своїй основі клієнтельну організацію економічних груп на основі особистих залежностей. Як зауважував І. Кононов: «Ця модель стимулювала глибоке соціальне розшарування, ієрархічну підпорядкованість більшості населення незначній меншості та постійну інтенцію насильства»[1]. Що ж до власного проекту організації політичного простору, то його місцева еліта не виробила. Федералізм, який після 2004 р. частина її обрала своїм прапором, став не більш як ситуаційною реакцією на політичний програш.

За тих умов, як і попереджали соціологи, чималий інтелектуальний і соціокультурний потенціал регіону виявився практично незатребуваним. Вразливість Донбасу Б. Попов вбачав у тому, що його культурна інфраструктура має яскраво виражений техноцентричний характер. Зокрема, ще в 2006 р. він зауважував, що своїми силами Донбас навряд чи зможе створити регіонально зорієнтовані розробки в галузі соціокультурології, ідеології, соціології, в усіх галузях гуманітарного знання, тобто саме те, що, на його думку, становить зміст постіндустріальної парадигми[2].

Утім, події останніх років і підтверджують висновки соціологів, і водночас демонструють просто-таки космічні темпи подолання місцевою інтелектуальною та мистецькою елітами стану своєрідної багаторічної «замороженості». З одного боку, вони ніколи не були самостійними та самодостатніми, перебуваючи не лише під потужним впливом харизми очільників місцевих олігархічно-управлінських кланів, а й живучи за їхньої фінансової підтримки. З позицій обслуги навряд чи можна щось генерувати чи синтезувати. З другого боку, події «русской весны» поставили перед ними ті екзистенціальні питання, які стали локомотивом стрімкої мобілізації та потужної внутрішньої роботи щодо осмислення якісно нового концепту регіональної ідентичності та регіональної парадигми в геополітичній системі координат. У цій ситуації варто наголосити, що рівень смислового та гуманістичного наповнення ідей, які генерує частина інтелектуалів, що перебуває на платформі «Єдина Україна», незіставно перевищує за якістю інтелектуальний продукт, апологетів як платформи «Єдина Росія», так і платформи «Донбас понад усе».

Репрезентантами цієї напруженої роботи інтелекту й вдачі Донбасу стали С. Жадан, О. Стяжкіна, О. Степова, Д. Казанський, В. Торба. Живе й міцніє українське літературне слово, поставлене подіями останнього часу під безпосередній удар. Найяскравішим унаочненням його є Олексій Чупа[3] – український поет, прозаїк, засновник донецького слему.

---

[1] Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ, 2006. – С. 8.

[2] Верменич Я.В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. – С. 54–55.

[3] Народився 1986 р. в Макіївці. Закінчив Донецький університет (філологія) та Макіївський металургійний технікум (хімік-технолог). Працював машиністом на Макіївському

Певне, найголовніший на тепер результат «русской весны» полягає не в трагічних наслідках суспільного протистояння, не в зневірі та розчаруванні, не в болю від непоправних втрат, а в раптовій і осяйній силі любові, яка прокинулася в сотнях тисяч сердець, що перед тим її не відчували. Принаймні так гостро.

Йдеться про любов до Батьківщини. Ту любов, про яку О. Стяжкіна казала так: «Про любов, усвідомлення якої для мене стало несподіванкою. Жила собі країна, а виявилося – Батьківщина. Україна. В цій любові немає нічого від материнської парадигми. Жодного "Батьківщина-мати кличе". Є дитяче. Батьківщина як дитя. Як усяке пізнє дитя – поки слабеньке. Багато чого не може, не уміє ще. Спати не дає зовсім. Плаче. І серце стискається так, що немає сил дихати. Колись виросте і, напевне, як усі діти – розчарує. Але вірю, що дасть привід і для радості також. Без цієї віри з дітьми – ніяк. Без віри і тієї самої любові, що довготерпить, не дратується, не помишляє зла, не радіє неправді, а сорадіє істині. Все покриває, всьому вірує, всього сподівається, все витримує»[1]. І цілком очевидно, що нема різниці, якою мовою про неї йдеться. Це відкриття рано чи пізно доведеться зробити й мешканцям Донбасу, навіть попри те, що воно буде пов'язане із чи не найстрашнішою драмою в його новітній історії.

Важливу постановку російського мовного питання озвучив С. Жадан, якого, напевно, важко запідозрити в проросійських симпатіях. Відповідаючи на запитання журналіста: «Зараз багато митців пише про війну, з'являються нові гурти, що співають воєнні пісні. Відчувається творчий підйом, українці все більше надають перевагу україномовним пісням...» він зазначив: – «Ну, але давай я продовжу про неприємне. Ось є харківський музикант Б. Севастьянов, наш активіст, з яким ми постійно їздимо на схід виступати перед мирним населенням і військовими. Він співає російською мовою "антипутінські" пісні. Його найвідоміші твори мають по кілька мільйонів переглядів на ютюбі. Знову ж таки – як бути з такою російською? Як бути з російськомовними українцями? З ними теж боротись? Тобто російськомовні патріоти можуть вмирати за Україну, а говорити своєю рідною мовою права не мають? Себто ми добровільно віддаємо росіянам монополію на російськомовність. Російськомовне автоматично означає російське, себто – антиукраїнське. Щонайменше не-

металургійному заводі. Через війну виїхав з рідного міста. Зараз стендист *Gaude Polonia* у Варшаві. Автор трьох збірок поезії «Українсько-російський словник» (2011), «69» (2011), «Кома» (2015) і трьох книжок прози: «10 слів про Вітчизну» (2014), «Бомжі Донбасу» (2014), «Казки мого бомбосховища» (2014).

[1] Мовою оригіналу: «О любви, осознание которой для меня стало неожиданностью. Жила-была страна, а оказалось – Родина. Украина. В этой любви нет ничего от материнской парадигмы. Никакого "Родина-мать зовет". Есть детское. Родина как дитя. Как всякое позднее дитя – пока слабенькое. Много чего не может, не умеет еще. Спать не дает совсем. Плачет. И сердце сжимается так, что нет сил дышать. Когда-нибудь вырастет и, наверное, как все дети – разочарует. Но верю, что даст повод и для радости тоже. Без этой веры с детьми – никак. Без веры и той самой любви, что долготерпит, не раздражается, не мыслит зла, не радуется неправде, а сорадуется истине. Все покрывает, всему верит, всего надеется, все переносит». Див.: «Русская премия». Стяжкина Елена. Украина. – 24 апр. 2014 г. – https://ukraine.dirty.ru/russkaia-premiia-stiazhkina-elena-ukraina-552258/

справедливо. Тому що в Україні створюється величезний російськомовний шар культури, музики, літератури, театру і кіно. І це роблять громадяни України. Коли говорять, що патріот може бути тільки україномовним, це звучить доволі цинічно. Добре бути україномовним патріотом у Львові чи Івано-Франківську. Ми свідомо відкидаємо величезний пласт культурного надбання лише тому, що сформувався стереотип: українська література та культура може бути тільки україномовною. Ми самі себе обділяємо, при цьому даючи величезний козир росіянам. Чому ми маємо від цього всього відмовлятися, якщо це створювалося тут людьми, які люблять цю землю, які лишилися тут жити, які за неї воюють, за неї вмирають?»[1].

У зв'язку з цим варто наголосити: Україна виявилася значно більшою мірою спадкоємицею традицій російського гуманізму та демократизму кінця XIX – початку XX ст., аніж путінська Росія. На тлі тотальної деградації масової політичної культури в Росії саме Україна залишатиметься майданчиком відтворення російської демократичної культури, спрямованої в майбутнє. За цих обставин культурна місія української політичної нації не лише в сенсі модернізації українського культурного проекту, а й збереженні російського в його демократичній інтерпретації набуває якісного нового історичного звучання. В новій своїй історичній інтерпретації постає і процес українського націєтворення. На думку авторів аналітичної доповіді «Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях» (2014), вже в епоху Майдану-2004 відзначалися «паростки формування української політичної нації [...] тільки в більш пом'якшеному варіанті. Вже в той період поняття «український» було значно ширшим, ніж певна етнічна група (корінний етнос). Тим самим, уже тоді сформувалася альтернатива проекту "етнічної української нації" та політики "українізації", яка проводилася протягом 90-х років минулого століття. Змінилося й функціональне навантаження української мови. Якщо в проекті "Національного Відродження" того періоду вона виступала як мова "державоутворюючого етносу", що обґрунтовувалося шляхом посилання на опозицію "національна більшість / національна меншина", то в рамках утопії Майдану українська мова на якусь історичну мить перетворилася на "мову справедливості", до якої можуть бути причетні всі, хто поділяє основні соціальні цінності, похідні від зазначеної базової мегацінності. Саме ця цінність стала сприйматися як основа нової спільноти та традиції, – наголошував О. Шевченко, доходячи висновку, – така спільнота є аналогом "української політичної нації", про необхідність якої твердять упродовж усіх років незалежності України, однак не знаходять реального інструменту формування такої нації. Незважаючи на нетривалий час існування "майданової республіки", ми можемо дійти висновку, що утопічний експеримент Майдану був таким інструментом та міг би бути ним і далі, якби деякі з утопічних цінностей (хоча б частково)

[1] Жадан Сергій: Я вилітав з донецького аеропорту 3 травня. Літак на Київ був забитий журналістами та бізнесменами, які тікали // Цензор. – 23 берез. 2016. – http://censor.net.ua/resonance/378396/sergyi_jadan_ya_viltav_z_donetskogo_aeroportu_3_travnya_ltak_na_kiv_buv_zabitiyi_jurnalstami_ta_bznesmenami

були реалізовані на практиці... таким інструментом став Майдан-2014, який поглибив тенденцію до деетнізації української нації»[1].

На очевидність ознак формування політичної нації в Україні вказував і М. Файнер у статті «Євреї та Майдан»[2]. Зокрема, він писав: «Українське суспільство радикалізується в бік націоналізму, але це не примітивний націоналізм початку XX сторіччя, а націоналізм громадянський з додатком анархізму, де під "українським народом" маються на увазі люди всіх національностей, що мешкають в Україні»[3].

Візуальним символом процесу стало відео, що облетіло всі українські ЗМІ, на якому харизматичний вірменин С. Нігоян, який невдовзі трагічно загинув, натхненно читає вірші Т. Шевченка. Складно собі уявити більш нестереотипний приклад новочасної української ідентичності та українського патріотизму.

Таких візуальних виявів нового мислення, слід визнати, було чимало. Зокрема, акція, проведена на віче «За єдність України» (Майдан, 23 березня 2014 р.), на якій був розгорнутий прапор Криму, зшитий з прапором України, як символ уявної неподільності. На жаль, Україна закарбувала й інші візуальні образи, що піднесли суспільну вагу державних символів: це тіла загиблих українських солдатів, звалені в купу й брутально прикинуті брудним українським стягом. Те, що уявлялося найманцям, які їх фотографували, ганьбою, насправді унаочнило реальну ціну цього, здавалося б, заяложеного символу державного суверенітету. Постаті тих невідомих солдатів і В. Рибака, які заплатили за нього своїм життям, завжди стоятимуть перед очима наступних поколінь українців.

Уже сьогодні можна констатувати, що війна відіграє вирішальну роль у визначенні вектора націєтворення в Україні. Саме під впливом воєнних загроз шальки терезів, що чверть століття безвольно балансували між варіантами етнічної та політичної нації, виразно колихнулись на користь створення політичної нації. Це означатиме не лише невідворотну втрату українськими націоналістами монополії висловлення українських націє- і державотворчих амбіцій, а й загострення внутрішньополітичної боротьби після завершення збройного протистояння агресорові.

Сучасна етнонаціональна ситуація в Україні є чи не найцікавішою під науковим кутом зору в світі. В основі сучасних проблем культуротворення полягає тотальна ціннісна криза та імітаційність суспільно-політичних і правових практик, що виявляються в низці ганебних іпостасей: корумпованості так званої політичної еліти[4] з її розбещеним впливом на масову свідомість; надпотужному тиску агентів зовнішнього впливу (виявляється в широкому діапазоні паннаціональних проектів від «русского мира» до ідеї «Великої Румунії» і т. ін.); нівелю-

[1] Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії. – С. 139.

[2] Файнер М. Евреи и Майдан // Еврейский обозреватель. – 2014. – Февраль. – http://jewobserver.com/tochka-zreniya/evrei-i-majdan/

[3] Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії. – С. 141.

[4] Див.: Політичні партії України у парламентській виборчій кампанії 2012 року: Колективна моногр. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013.

вальному тиску глобальної масової культури; живучості тоталітарних суспільних і культурних практик, що перетворюють Україну з властивим їй суспільством і культурою на непересічний феномен сучасного світу.

Проблеми, що супроводжують культурний транзит пострадянського суспільства і націєтворення, без перебільшення можна назвати центральними в суспільно-політичному дискурсі України. Не випадково саме питанням націєтворення, національної ідентифікації, національної держави, національної ідеї присвячена колосальна кількість політичної, соціальної, культурологічної, історичної літератури[1].

У переліку традиційно згадуваних спеціалістами особливостей етнонаціональної ситуації в Україні фігурують ті, що зумовлені тривалим періодом бездержавності, мовно-культурною російською асиміляцією українського населення, перебуванням території сучасної України в просторі різних державних утворень[2]. На наш погляд, на перший щабель за наслідками для етнонаціональної ідентичності українців і всіх супутніх смислових складників етнонаціонального ландшафту (як ментального, так і фізичного) все ж таки слід поставити радянську національну політику. Міра її впливу на базові підвалини етнонаціонального буття всіх складових СРСР, українців зокрема, повною мірою суспільством не усвідомлена.

Зіставляючи сьогоденні події в Україні із ситуацією в Югославії чи Іспанії, аналітики на загал не усвідомлюють відстані, яка їх розділяє. Відсутність конфліктів на етнонаціональному ґрунті в Україні після розпаду СРСР підноситься чи не як диво. Натомість варто наголосити, це було абсолютно закономірним: Україна зовсім не випадково вважалася другою за вагою республікою СРСР – оплотом радянської влади і способу життя. І справа полягала не в критикованій демократами русифікованості республіки (хоча русифікація тут просувалася дуже успішно і за результативністю поступалася хіба що симетричній практиці в Білорусії). Йшлося про тривалу в часі перебудову соціально-економічного базису країни, яка на час описуваних подій міцно закарбувалася в ментальності принаймні трьох поколінь радянських українців. Уніфікація виробничої структури республіки в купі з одним із найвищих у СРСР рівнем індустріалізації знівелювали соціально-класову структуру населення. На момент розвалу СРСР селяни та робітники українського, російського, угорського, грецького, татарського та іншого (усього 134 національностей) походження були однаковою мірою від-

[1] Див., зокрема: Возняк Т. Будуючи Україну, Галичина і Донбас втрачають себе? // Дзеркало тижня. – 2005. – 10 груд. – http://www.zn.kiev.ua/nn/-show/576/52014/; Гобсбаум Е. Винайдення традицій. – К.: Ніка-Центр, 2005; Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011; Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2002; її ж. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008; її ж. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011; її ж. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012; Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: моногр. – К.: НІСД, 2011; та ін.

[2] Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України: моногр. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 10.

сторонені від засобів виробництва. Отож матеріальної основи конфліктів, що могли б набрати (подібно до середньоазійських республік СРСР, де, попри всі намагання союзного керівництва, відзначалася різка сегрегація за національною ознакою, чи країн із зони колишнього впливу СРСР на Близькому Сході та Азії) національного забарвлення, в Україні на той час просто не було.

З одного боку, це надало їй часовий люфт у чверть сторіччя для впорядкування внутрішніх справ у вільній від міжнаціональних конфліктів ситуації. З другого боку, саме це і виступило безпосередньою основою стагнаційних явищ у процесі націєтворення, болючих і безрезультатних пошуків об'єднавчої платформи. Врешті, за цей час підросли регіональні спільноти, що за нинішніх умов сегрегованості і за національною, і за соціальною ознакою (передовсім зайнятістю населення) становлять новий виклик процесам державо- й націєтворення.

Отож, як слушно вважає В. Степико, розмитість української націєтворчої стратегії є наслідком поширеного вузькотехнологічного розуміння етнополітики (і теорії, і практики), суттєвим недоліком якої є недостатня артикуляція та реалізація важливого зв'язку між завданнями політичного націєбудівництва, утвердження демократії та формування громадянського суспільства в Україні. У результаті взаємодія елементів цієї моделі є нерозвиненою, держава – слабкою і лише за формальними атрибуціями – демократичною, щодо третього актора цієї моделі – громадянського суспільства, то воно досі перебуває у процесі становлення[1]. За таких обставин формулювання сучасної націєтворчої стратегії України можна вважати викликом історії.

Законодавство України перебуває на рівні кращих європейських зразків, інша річ, що законодавчі акти не підкріплюються економічно та соціально. Тим часом політичні еліти й далі нарощують вал законодавчих ініціатив (не випадково суспільство для визначення цього напряму імітації псевдоелітами своєї державницької місії винайшло влучний термін – «законодавчий спам»), пов'язуючи саме з ним вихід із замкненого кола суперечностей в етнонаціональній царині. Натомість вихід із нього пов'язаний з усталенням стратегії етнонаціональної політики та закладенням міцного соціально-економічного фундаменту як етнічних громад, так і земляцтв, що зробить їх незалежними від державного апарату у вирішенні власних етнокультурних проблем.

Як слушно зазначає В. Євтух, стратегія держави у сфері етнонаціонального розвитку повинна спиратися на досконалі механізми впровадження правничих засад державної етнополітики та вправну управлінську систему (етнічний, етнополітичний менеджмент), які на сьогодні тільки формуються[2]. З іншого боку, нерозв'язана за роки незалежності в Україні проблема національної консолідації не дала змоги сформуватись українській політичній нації, яка народжується сьогодні в умовах жорсткої системної кризи та зовнішньої військової інтервенції.

---

[1] Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: моногр. – К.: НІСД, 2011. – С. 327.

[2] Євтух В.Б. Сучасна етнонаціональна динаміка українського суспільства: тенденції, закономірності, особливості // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2009. – Вип. 1. – С. 3–23.

Суспільний дискурс постійно продукує думки про те, що за чверть століття, на жаль, не вдалося закласти міцні підвалини політичної нації. Натомість, власне, врешті варто казати про те, що їх не можна створити штучно жодними державними заходами чи гаслами на кшталт відомого рекламного заклику В. Януковича «Любіть Україну!». Любити й поважати можна те, що того варте. Тим більше, не на заклик лідерів, які не мають авторитету в суспільстві, а натомість уособлюють собою все те, що чуже українству. І не на заклик органів влади, що давно дискредитували себе. Єдина сила, що може сприяти її формуванню – це культурна й інтелектуальна еліти, через просвітництво та творення нового культурного обличчя нації. Однак, генеруючи ідейні та культурні засади націєтворення, інтелігенція не спроможна замінити цим щоденної наполегливої роботи над собою власне широких верств народу. Народження нації – це процес природний і є відповіддю на найгостріші виклики навколишнього світу.

Найбільшою проблемою українського суспільства залишається стало непоказний і такий, що виявляє, за висновками експертів[1], тенденцію до постійного зниження, рівень політичної та громадянської культури (не йдеться про показники участі у виборчих кампаніях, ідеться про рівень особистої відповідальності за суспільно-політичні процеси в країні та готовність/неготовність брати участь у корупційних діях). Низький рівень громадянської та політичної культури, що змушує експертів робити невтішні висновки про кишеньковість громадських об'єднань, створюваних владними партіями й органами влади, кризовий стан громадянської ідентичності у фокусі громадських організацій[2]. Відсутність довіри до інституту громадських організацій як таких є наступним негативним наслідком низької громадянської і політичної культури. Фактично ідеться про стагнацію й мутацію класичної структури інститутів громадянського суспільства на пострадянському українському ґрунті.

Безпосереднім їхнім віддзеркаленням є реваншистська та радянофільська риторика, що має в своїй основі ідею зміни культурних орієнтацій населення країни та, як наслідок, – перерозподілу територій. У підоснові живучості названих настроїв перебувають передусім причини економічного характеру: протягом останнього десятиріччя, на жаль, регіональна економічна сегментація поглибилася. Внаслідок цього для частини суспільства примордіальними залишаються локальні ідентифікації, інструментом захисту яких стають регіональні громадські об'єднання, які спекулюють на темі етнонаціональних спільностей чи, навпаки, відмінностей, дискредитуючи українську громадянську ідентичність[3].

Політична сфера, на жаль, виступила центральним агентом культивування стану невизначеності. Очевидно, іноземний дослідник, який вивчатиме новітню історію України за джерелами, які напродукували органи влади й управління,

[1] Див.: Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013.

[2] Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – С. 36.

[3] Там само. – С. 35.

перебуватиме на межі когнітивного шоку. Слова... слова... слова... про важливість патріотизму, плекання національної свідомості, шанобливого ставлення до української мови та мов етнічних меншин у промовах Л. Кучми, В. Ющенка, В. Януковича, П. Порошенка мало відрізняються. Гаранти української Конституції мало змінювали риторику щодо культурної й етнонаціональної царини, врешті, найосвіченіші професіонали свого часу писали для них тексти промов. Однак між словами та діями, «гібридним» світом і реальністю дистанція колосальна. Жодні правильні слова та соціологічні опитування не спроможні скоротити цю дистанцію, так само як і заклик «Любіть Україну!» на банерах із портретами В. Януковича. Жодні концепції, законопроекти і закони, ухвалені заради «галочки» і схвалені найвищими світовими арбітражними установами й організаціями, не здатні створити свідоме громадянське суспільство європейського рівня, допоки народ і влада імітуватимуть свій європейський вибір замість того, щоб дотримуватися європейських цінностей у щоденній практиці співжиття.

Насправді ми є сучасниками зламного етапу в модерній історії не лише українства, а й східних слов'ян. У шаленій динаміці своєрідного «броунівського руху» культурних подій, явищ, миттєвостей важко побачити щось, крім усеохопного хаосу випадковостей. Але, як свідчить історія, пройде якийсь час і вони вибудуються в стрункі тенденції новітньої доби, що визначатимуть напрям етнонаціонального життя Європи протягом наступного століття. Будуть порушені нові питання про національну і громадянську ідентичність, патріотизм і регіональні культурні проекти в межах загальноукраїнського культурного поля, життєву нагальність завершення процесу суспільного самоусвідомлення й вибір національної мети, а також мовне питання[1]. Зрозуміло, що в розмаїтті постановок у сьогоденному культурному дискурсі дарма відшукувати готових відповідей на ці, без перебільшення, життєво важливі для України питання. Варто радше казати про перетворення суспільства на величезну культурну лабораторію, в якій випробовуються промоверсії української культури, що стануть трендовими в ближчій історичній перспективі. За таких умов навантаження, яке припадає на культурну галузь, зростає в рази, так само як і індивідуальна відповідальність тих, кого прийнято називати культурною елітою.

В Україні взаємини інтелектуальної спільноти й держави традиційно складаються не найкращим чином – почасти через їхню взаємну, загалом характерну для всіх суспільств і держав, упередженість, зумовлену різними ціннісними настановами (на чисту істину та суспільні ідеали – в одному випадку, практичний результат і суспільні можливості – у другому); а почасти – через вітчизняні особливості, зумовлені комуністичною й колоніальною спадщиною, зазначають автори аналітичної доповіді «Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні» (К., 2013). Комуністична спадщина виявляється насамперед у суто утилітарному ставленні владної еліти до інтелектуальної як до своєрідного

[1] Стяжкіна О. Українськість – це не національність. Годі вже гратися у вихрестів // Zaxid.net. – 2010. – 2 лют. – zaxid.net/news/showNews.do?objectId=1094943

додатка адміністративної системи. Колоніальна спадщина виявляється натомість у традиційній зорієнтованості владних еліт на метрополітальний культурний простір. Інтелектуальна спільнота протягом років реагує на це традиційним відчуженням від влади: одні обирають шлях зовнішньої еміграції, інші – еміґрацію внутрішню, «трактуючи чинну владу в дедалі різкіших термінах – як "марсіанську", "мафійну", "рейдерську", "окупаційну", тобто не лише політично чужу, а й онтологічно ворожу»[1]. Демонстративні відмови відомих інтелектуалів від державних нагород (Л. Костенко, М. Маринович, В. Шкляр), участі у державних консультативних органах (В. Мусіяка, С. Глузман, А. Курков), будь-яких контактів із державними діячами (О. Забужко, Ю. Андрухович, В. Скуратівський) були проявом нонконформістської течії в українському культурному просторі, що найбільш увиразнилася за каденції В. Януковича. Лунали навіть пропозиції творення «паралельної держави» – за прикладом косоварів, які формували альтернативні, незалежні від югославської держави інституції на знак протесту проти репресивної політики центрального уряду (М. Стріха).

Однак хоч би якими яскравими в домайданну добу були вияви протесту окремих діячів культури на разючий дисонанс між декларованими і впроваджуваними державою принципами культурного поступу та реальними потребами українського суспільства, не вони визначали вектор націєтворення. Дистанція між інтелектуальною елітою, митцями України та власне суспільством залишалася колосальною.

Події 2013–2014 рр. стали відправним пунктом переосмислення ними власних взаємин із владою і суспільством. Слабкість державної машини, виявлена подіями на сході України, була не єдиним тогочасним відкриттям. Справжнім відкриттям стала сила і духовна краса уявленої України, за яку, попри всі вади і недосконалість суспільства, варто було боротися. Опозиційність і критичність щодо дій влади й далі лишається найхарактернішою ознакою культурних еліт, але не менш прикметним став вихід низки інтелектуалів і митців на публічний (не плутати з політичним) рівень. Не в бік влади, а в бік суспільства спрямовані їхні зусилля: на просвітництво, мотивацію патріотизму, затвердження пріоритетів гуманізму, європейськості. Сучасну роль високої культури в українському націєтворенні можна порівняти хіба що з роллю Просвіт на зорі плекання українського проекту.

Втім, існує й інший фактор, що суттєвим чином впливає на культурний поступ України. Пострадянська культурна, передусім ідеологічна, інерція залишається чи не найпотужнішим чинником гальмування її трансформаційного переходу. Причин її потуги багато. «Радянська людина і далі відтворюється в радянському просторі», – не безпідставно вважає О. Міхеєва[2]. На жаль, слід визнати, що не лише архітектурний, а й семантичний, ідеологічний і побутовий

[1] Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 29–30.

[2] Оксана Міхеєва. Презентація завідувачки кафедри соціології УКУ в межах Відеоакадемії документального серіалу DOC Emotion. – Львів, 23 квітня 2016. – https://www.youtube.com/watch?v=AjBgrvnPX2I

простір, а також соціальні, культурні, освітні, виробничі (зокрема управлінські) практики сприяють відтворенню в новому історичному контексті ментальності радянської людини, внутрішньо цілковито залежної від держави.

Лише нині питання упорядкування взаємин суспільства із тоталітарною спадщиною перейшло з розряду дискурсивних практик інтелігенції на рівень усвідомлення як невідкладне завдання суспільства. Ще десять років тому науковці зазначали: «Виробленню ідентичності в сучасній (посттоталітарній) Україні властивий всезагальний парадокс. З одного боку, посттоталітарний індивід і загалом соціум не може продуктивно використовувати накопичений за добу тоталітаризму досвід, пам'ять, соціальне знання для продукування себе у майбутнє. Події 90-х років рішуче перервали тяглість попередньої соціально-політичної практики. З другого боку, глибина реальних перетворень в країні не відповідає масштабам змін в оточуючій дійсності. Якщо проаналізувати масив нинішнього соціального досвіду, він у переважній своїй частині спирається на минулі соціальні схеми та патерни, які вочевидь втратили свою легітимність. Тоталітарне минуле продовжує існувати в нинішній Україні крадькома, втративши амбіції, відмовившись від власного імені, активно мімікруючи, але залишаючись по суті господарем становища. Та, виправданість та продуктивність, чого ніхто не наважиться відстоювати, продовжує мовчки відтворювати себе. Ми опинилися в стані своєрідної тихої стагнації посттоталітарної руїни. І неабияку роль у збереженні цього становища відіграє відсутність рефлексії щодо тоталітарного минулого і його влади над днем сьогоднішнім»[1].

Наївним буде твердження, що нині посттоталітарний дискурс віджив своє. Не лише події в Криму та на сході України засвідчують, що здаватися без бою чи принаймні без спроби реставрації він не збирається. На його боці час від часу виступають і діячі науки та культури, тримаючи, так би мовити, кругову оборону на останніх барикадах.

На жаль, шанс пришвидшення визволення суспільного організму від опіки держави був проґавлений на зорі незалежності. Доводиться констатувати: впливовість пострадянської ментальності в суспільному просторі поволі сходитиме нанівець разом із відходом від активного політичного і соціального життя поколінь, які є її носіями.

Розпад СРСР дійсно став найбільшою геополітичною подією XX ст. – подією найочікуванішою, але від того не менш несподіваною. Втім, розглядати його в одномірній проекції очікувань поневолених радянською імперією народів і його західних супротивників, виснажуваних протягом років гонитви озброєнь і холодної війни, не доводиться. Сподівання на бурхливий старт демократичних і соціально-економічних проектів пострадянських держав мало де справдилися. Та й сам Захід, опустивши «залізну завісу», опинився в ролі факіра, який був збентежений наслідками власного фокусу. На тлі інформаційної революції світ

[1] Гомілко О. Посттоталітарний дискурс: відмова від минулого чи попередження майбутньому? // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. – Львів, 18–21 вересня 2003 р. – https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/Identity.pdf

постав перед невідворотністю глобального переформатування, в якому виклики пострадянських країн і всього перед тим залежного від СРСР «демократичного» світу виступали потужним деструктивним чинником глобальних відносин. Власне, сьогоденні проблеми в країнах, що перебували під ідеологічним диктатом та економічним протекторатом СРСР, і є безпосереднім продовженням холодної війни – наслідком глибинного некрозу ментального тіла СРСР, який отруює не лише Україну, а й сучасний світ, позбавляючи його можливості рухатися в майбутнє, скинувши тягар протистояння систем. СРСР начебто «помер», але живі носії його ментального спадку залишаються дієвими агентами його токсичної дії. І ІГІЛ, і спалахи сепаратизму, і міждержавні конфлікти, що виникають передусім у сферах колишнього впливу СРСР, є матеріалізацією інерції холодної війни. Комунізм як практика та інструментарій соціального моделювання живий, і це ще довго даватиметься взнаки.

Однак нарешті вперше за багато років незалежності існує не лише думка про нагальність декомунізації, а й запит доволі значущого кола українських громадян на неї[1]. Переосмислення базових складових національної пам'яті у формах, невластивих офіційному культурному просторові, що йдуть з гущини народу, а не ініціюються адміністративним ресурсом, стали прикметним явищем вивільнення цілих верств народу України від оманливої привабливості радянського міфу. Завдячувати цьому маємо передусім Росії, яка, спекулюючи на радянському міфі, зокрема щодо Великої Вітчизняної війни, і ведучи водночас війну проти свого найвідданішого союзника в ній, відкрила очі на його реальну суть. Нині не лише кримські татари (вважаємо, що пісня «1944» Джамали[2] на пісенному конкурсі «Євробачення» відіграла не меншу роль в актуалізації та реінтерпретації окремих складових історичної пам'яті, аніж формальна робота формальних установ), а й решта етнічних груп країни починають підходити до розуміння суті радянської влади.

Зміни в товщі масової свідомості, спричинені як подіями 2013–2014 рр., так і російською агресією, тривають. За висновками Вікторії Середи, ґрунтованими на результатах дослідження, виконаного в рамках проекту «Регіон, нація та більше: транскультурна та міждисциплінарна реконцептуалізація України» (2013-й та 2015 р.)[3], українська самоідентифікація вже в 2013 р. домінувала в усіх регіонах України, крім Криму. Частка опитаних, які вважали себе українцями, не була

[1] Павел Казарин: Страна победившего формалина // Крым. Реалии. – 2016. – 5 мая. – ru.krymr.com/content/article/27717477.html

[2] «Це яскравий приклад того, як музиканти, люди культури України, на відміну від більшості українських політиків, свідомо, виважено та розумно, із гідністю та естетикою, ставляться до людей, до важливих історичних подій та повідомлень, до трагедії. І вивищують загальнолюдське над політично-амбітним. Музична композиція Джамали не просто конкурсна пісня, це – справжня культурно-політична акція», – справедливо зазначає Лариса Денисенко. (Див.: Лариса Денисенко. Коли «Євробачення» переконливіше за уряд // Буквоїд. – 2016. – 12 лип. – bukvoid.com.ua/digest/2016/05/16/180114.html). За останніми підрахунками відео виступу набрало 6,6 млн переглядів в Інтернеті.

[3] Національні ідентичності та історична пам'ять в Україні після Євромайдану // Ін-т народознавства НАНУ. Відділ соціальної антропології. – 25 лютого 2016 р. – http://social-anthropology.org.ua/seminars/natsionalni-identychnosti-ta-istorychna-pamyat/

меншою 70 %. Тоді ж виразно превалювали ті компоненти української національної ідентичності, які стосувалися політичних лояльностей, а не етнічного походження. Соціологічний зріз 2015 р. засвідчив суттєве послаблення етнічних компонентів, порівняно з 2013 р. Важливим наслідком дослідження стало спростування стереотипу про поділ України на регіони відповідно до етнічних і політичних варіацій української національної ідентичності. Теза про те, що мешканці західних регіонів більш схильні до етнічної моделі нації, а мешканці східних регіонів – до політичної моделі нації, виявилася некоректною.

Важливим результатом проекту стало встановлення факту, що для російської ідентичності громадян України найважливішими компонентами є повага до українських традицій, любов до України, громадянська лояльність щодо України та повага до української національної символіки. Порівняно з 2013 р. дуже суттєво зменшилася підтримка тези про те, що Україна та Росія повинні бути однією державою, дещо зменшилася підтримка тези про те, що в України та Росії є спільна культура.

Дослідження виявило існування не двох моделей пам'яті – української та радянської, а чотирьох: української, імперської, віктимної та радянської. Остання ж, на думку В. Середи, означає не так нелояльність до України, як радянську українську ідентичність, яка схиляється в бік підтримки ідеї про східнослов'янську єдність, але однаково є українською. Про виразну зміну цінностей українців під впливом подій останніх років свідчать також відповіді на питання «Кому слід ставити пам'ятники?»: за даними 2015 р., на них заслуговують лише дві групи постатей – Небесна сотня (62,7 %) та учасники АТО (70 %)[1].

Відчутні зміни всередині української спільноти не лишилися непоміченими зовні. Минув час, коли про Україну треба було розповідати, нині про неї знають у найвіддаленіших куточках світу, і гостро стоїть завдання не дискредитувати її імідж, зокрема й на ниві культурного поступу. «Творення іміджу модерної країни відбувається не в церквах і мечетях, а в сучасних лабораторіях, на високотехнологічних виробництвах, світових наукових і культурних форумах»,[2] – зазначав свого часу М. Степико. У зв'язку з цим слід наголосити: саме висока культура, наука і мистецтво нині виступатимуть тим локомотивом, що спроможний вивести Україну з трясовини багаторічного міжчасся.

Інструментарій, яким на сьогодні володіють інтелектуали, цілком достатній. Семантична революція в українській гуманітаристиці завершена, підготований потужний фундамент для майбутнього культурного поступу української нації, що увібрав у себе все найкраще, що нині існує в цивілізованому світі. Можна говорити про завершеність методологічної революції у науковій сфері, повернення науки на рейки науковості, звільнення від потужного тиску державної ідеології. Рух у річищі модернізму й постмодернізму заклав підвалини принципово нової ситуації в українській науці. З одного боку, передусім у суспільних дисциплі-

[1] Там само.

[2] Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування: моногр. – К.: НІСД, 2011. – С. 31.

нах відбувається вибухове прирощення наукового знання, яке безпосередньо стосується пострадянського українського суспільства та надзвичайно складних процесів, що розгортаються у його базисі та надбудові. Натомість набирає обертів смислова революція, наслідки якої, на жаль, на сьогодні спрогнозувати неможливо. Варто констатувати той факт, що, попри багаторічні подвижницькі зусилля істориків, суспільство тільки тепер по-справжньому підходить до питання нагальності демонтажу комуністичного спадку. Цілі блоки інформації можуть застосовуватися для прогнозування соціокультурної практики в різних сферах життєдіяльності суспільства, цивілізаційного розвитку країн та етносів. Справа – за їхньою популяризацією. З другого боку, місце науки в системі координат державних стратегій абсолютно не відповідає євроінтеграційним претензіям владних еліт і ставить під сумнів культурний поступ української нації.

З перспективи сьогодення доводиться констатувати, що сподівання національних романтиків на злет культури та мистецтва залишаються поки що сподіваннями[1]. Це невтішний висновок, але не вирок. Слід пам'ятати, що культура – живий відбиток існування живого суспільного організму, який відтворюється за своїми доволі суперечливими законами. Далеко не завжди культурну стагнацію можна пояснити економічними та суспільно-політичними кризами. Історія свідчить, що в найтяжчі періоди існування соціумів часом спостерігаються сплески творчої активності й справжні мистецькі злети. Втім, певне не буде перебільшенням твердження, що культурний потенціал нації вимірюється передовсім не економічним станом, а духовним здоров'ям і рівнем гостроти морально-етичних і світоглядних викликів.

Власне, величезна дистанція поміж рівнем розвитку високої культури й науки, з одного боку, та рівнем побутової культури найширших верств населення і тих зразків масової культури, якими воно керується, з другого, становить основну перепону на шляху долучення України до західної цивілізації. Розрив між містом і селом, як і десятиріччя тому, величезний. У більшості сільських поселень немає можливості забезпечити необхідний асортимент як соціальних послуг, так і послуг, пов'язаних із задоволенням базових потреб, а тому переважна частина жителів змушена одержувати їх за межами місця постійного проживання. Доступність послуг для кожного жителя є одним з визначальних показників соціальної характеристики населених пунктів[2].

Саме в контексті зазначеного надактуальною видається проблема інтеграції загальнонаціонального культурного проекту на основі регіональних культурних проектів, що нині перебувають у найгарячішій фазі з'ясування своїх стосунків. О. Кривицька вважає, що «серйозним гальмом для України залишається регіональна поляризація суспільних настроїв, яка стоїть на заваді формуванню спільного культурного простору. У південно-східному регіоні домінує пасивний, з високими патерналістськими очікуваннями, різновид соціокультурної

[1] Мистецтво незалежної України. – Х.: СПДФО Ізрайлев Є.М., 2007.

[2] Інноваційна перспектива у стратегії національної консолідації в Україні: Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 25–26.

ідентифікації – аж до вибудови специфічних, зі спільними російськими й українськими коренями "донбаської", "кримської", "одеської" ідентичностей. Регіональна ідентичність Заходу країни має виразну антиросійську складову, що підживлює активність проросійських еліт»[1].

Водночас соціологи дійшли висновку, що, попри принципові відмінності в історичній долі різних регіонів України, на рівні масової свідомості та соціальної поведінки серйозних розбіжностей поміж ними немає. Оцінки економічної ситуації та напрямів економічних перетворень, ставлення до форм політичного устрою та розвитку багатопартійної системи відрізняються мало. Істотні відмінності виявляються у ставленні до геополітичних і деяких соціокультурних проблем, а небезпека ідентифікаційних криз – у розмиванні смислотворчих критеріїв і внесенні у суспільство «бацил конфронтації». Отож ризиковий контекст ідентифікації створюють такі чинники: диференціація мовних практик і ставлення до статусу російської мови; оцінка історичної, передусім радянської, спадщини; комплекс питань, що стосуються геополітичного вибору України, особливо тих, що торкаються відносин з Росією[2].

Ситуація вимагає певних пояснень. Дійсно, в умовах відсутності виразної стратегічної перспективи та мети соціокультурного розвитку України в обставинах дикого капіталізму за роки незалежності відбулася швидка приватизація засобів виробництва місцевого рівня. Регіональна сегментація мала в своїй основі передусім економічні причини: саме всередині регіонів на базі наявних ресурсів і створених за радянських часів виробничих комплексів відбувалося первісне накопичення капіталу. Оскільки воно здійснювалося в тісній зв'язці місцевого адміністративного апарату, компартійних директорів підприємств і підприємців нової доби, це створило передумови первинної солідаризації в рамках місцевих спільнот, у яких, власне, крім регіону, нічого не було. Два з половиною десятиріччя розвитку в рамках такого тренда в контексті дуалістичної за своєю формою політичної боротьби за Київ зміцнили притаманні Україні й за радянських часів регіональні відмінності, що на тлі позірної ідеологічної боротьби «двох Україн» заклало підвалини виразного протистояння на політичному рівні.

Біполярність українського суспільства в регіональному розрізі загострювалася міжрегіональними диспропорціями економічного розвитку, диференційованість показників обсягу промислової продукції на душу населення у регіонах (1991 р. – у 2,2 раза, в 2009 р. – у 9 (!) разів)[3]. В обставинах тотальної недовіри до центральної влади та її спроможності справедливо перерозподіляти валовий національний продукт у масштабах держави, за підтримки і заохочування місцевих «еліт», міцнів і зростав потенціал сепаратизму, передусім у ментальній царині, на рівні боротьби ідей. Події зими 2013 р. – весни 2014 р. внесли в цю

[1] Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України: моногр. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 119.

[2] Там само. – С. 114.

[3] Дослідження Київського міжнародного інституту соціології та «Левада-Центр» (Москва). – http: //www.newsru. ua/arch/ukraine/27feb2009/nevzaemne.html.

на той час вже усталену диспозицію вагомі корективи, піднявши загальнонаціональні пріоритети над регіональними.

Ні для кого з експертів, напевне, не секрет, що не лише Україна, а й решта Євразійського континенту вступає в нову епоху. «За сучасних реалій процеси глобалізації та модернізації відбуваються паралельно з процесами етнічної ідентифікації, етнорегіоналізації та релігійного розмежування. Це створює калейдоскоп різноспрямованих векторів етнополітичного розвитку, як інтеграційних, так і дезінтеграційних»[1]. Утім, під історичним кутом зору цей умоглядний «калейдоскоп» від- і доцентрових процесів не так віддзеркалення хаотичності сучасного світу, як наслідок непереборних складнощів, що виникають перед дослідниками – його сучасниками – у селекції фактів та аналізі умоглядного хаосу подій і явищ, які оточують нас щодня. Пройде лише кілька років, і якісь із них вибудуються в стрункy послідовність політичних, культурних, економічних процесів; частина лишиться на рівні потенційних можливостей; решта зійде нанівець, попри сьогоденну позірну надактуальність. Увесь цей «броунівський подієвий рух», що виглядає як випадковий набір різноспрямованих цілей, смислів, інтересів і викликів, перебуваючи в його епіцентрі, вкрай важко упорядкувати, систематизувати й проаналізувати навіть експертам. Що вже казати про пересічних мешканців!

Утім, не одночасність різноспрямованих процесів (інтеграції й дезінтеграції), а, власне, швидкість і масив інформаційного потоку, що їх супроводжує, становить основоположну рису сучасного подієвого процесу. Наважимося стверджувати, що рівень інформаційних навантажень (власне – перенавантажень) становитиме в ближчій перспективі найважливіший виклик як для пересічного індивідуума, соціальних локацій індивідуумів, так і для держав у всіх царинах, культурній зокрема.

Суспільство і влада поки що не дійшли консенсусу в питаннях реконцептуалізації української ідеї. Ця доволі суперечлива та невизначена сентенція протягом останніх десятиріч маневрувала у широкому діапазоні від банального впровадження ідеї будівництва суспільства споживання до ідеї месіанської ролі народу-схимника та наріжного каменя майбутньої духовної цивілізації, «що прийде на зміну матеріалістичній цивілізації, і яка об'єднає Захід та Схід, Південь та Північ в одне органічне ціле, утверджуючи Божу правду, добро і любов»[2]. Роки поспіль дискутована медіа-простором і зведена до ідеї про банальну ситість, вона повернулася на висхідну і постала з тією ж самою актуальністю, що й за часів Б. Хмельницького. Власне, в епіцентрі української національної ідеї знову перебуває ідея свободи, незалежності та права на життя як така, в усій

[1] Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України: моногр. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 7.

[2] Пасічник В.М. Національна ідея як чинник формування української політичної нації // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. – К.: НІСД, 2012. – С. 110. Див. також: Вознюк П.Ф. Національний міф для України: аспекти модернізації // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. – К.: НІСД, 2012. – С. 126–131.

очевидності фатальних загроз, попри оманливу безпечність модерного світу. Другим за порядком є завдання набуття Україною права суб'єктності у світовій політиці, оскільки нині, попри заспокійливу риторику «гарантів» українського суверенітету та Росії, Україна насправді позбавлена цього права і виступає безправним статистом процесів, від яких безпосередньо залежить її сьогодення і майбуття. Це гірка правда. Правда, яка є водночас найбільш дієвою спонукою, скерованою в майбутнє.

Події останніх років засвідчили, що Україна має неабиякі шанси на стабільний розвиток й успішну модернізацію[1]. Однак, повсякчас наголошуючи на необхідності модернізації, слід давати відповідь: навіщо вона потрібна – наздогнати і перегнати? Подібне надзавдання вже неодноразово поставало перед Україною, про його безславний кінець і втрати, спричинені його ініціаторами, добре відомо. Варто розуміти, що йдеться про спільноту, сегментовану за ментальними й світоглядними стереотипами, у середовищі частин якої уявлення про «світле майбутнє» втілюється в широкому діапазоні проектів – від повернення влади «отца народов» до козацької вольниці. Варто також усвідомлювати, який широчезний діапазон (від усеохопної вседозволеності та застосування терористичних практик до чесної політичної конкуренції) виявляє політична культура, а часом – політична безкультурність – цих сегментів. Політтехнологи у недалекі часи мали рацію, коли пропонували нагодувати українського виборця і забезпечити йому добробут. У цьому насправді полягав найпотужніший соціальний запит пострадянського українського суспільства до влади. Політтехнологи Януковича його почули і конвертували в політичну владу.

Питання добробуту дійсно є першим на порядку денному мешканця України: воно закарбоване на генетичному рівні у нащадків тих, хто вижив у пеклі сталінської навздогінної модернізації, знищення села, Голодомору, Другої світової війни, виснажливих і брехливих десятиліть очікування на побудову комунізму. В позірній історичній перспективі етноси України – і ті, що глибоко вкорінені у її ґрунті, і ті, що опинилися тут за радянських часів, – ніколи не жили добре, не їли досита, не були впевнені у завтрашньому дні, ніколи не були певні, що не опиняться за ґратами як вороги держави і їх не бойкотуватимуть як антисоціальний елемент. Це все відклало свої маркери на ментальну матрицю пересічного обивателя, який, дориваючись до влади та грошей, виявляє найпотворніші зразки нуворишества. На показ засуджує нуворишів і корупціонерів, утім, наслідує їхню життєву стратегію.

Ця амбівалентність свідомості сучасного українського обивателя, власне, і є найбільшою перешкодою оновлення українського проекту. Отож влада має не лише слідувати в фарватері соціальних запитів, а й формувати порядок денний, орієнтований в майбутнє. Пересічний шахтар може не розуміти, навіщо Україні потрібна власна Академія наук, Президент України дозволити собі такого не

[1] Валевський О.Л. Актуальні проблеми формування державної культурної політики: Аналітична записка // Національний ін-т стратегічних досліджень. – www.niss.gov.ua/articles/1429/

може. Нерозуміння стратегічної ваги культури загалом і науки зокрема свідчитиме лише про невідповідність такій високій посаді. За цих обставин традиційні функції культури набуватимуть якісно нового звучання та ваги.

Чи готова до них Україна? Покаже час.

Важливо, що українська нація жива, модернізується й активно творить свій духовний світ у властивих лише їй духовних образах. Попереду, як засвідчує світовий досвід, важкий шлях злетів і падінь; духовних прозрінь і прикрих, але від того не менш болючих помилок; скидання з п'єдесталів вигаданих кумирів і покликання нових героїв нової епохи. Головне, що нова культура нової України твориться попри гальмівну дію застарілої адміністративної системи та псевдоеліт на засадах любові та правди. А така культура завжди має майбутнє.

Україна революційна: 2014–2016

Замість епілогу

Період часу, який настав після закінчення лютневих революційних подій, наразі не має чіткої дефініції. Пропонуючи стислий опис подій внутрішньополітичного життя України 2014–2016 рр., слід мати на увазі те, що цей період в історії України є складовою тривалішого трансформаційного періоду, осмислення й номінація якого ще попереду.

Наприкінці лютого 2014 р. Україна опинилася віч-на-віч із низкою загроз, критичних для самого її існування як держави. Йдеться насамперед про агресію Російської Федерації, місцями – відкриту воєнну, місцями – завуальовану під спробу зміни державного устрою України в напрямі фактичного порушення її територіальної цілісності.

Серйозні завдання перед українським суспільством і новосформованим політичним керівництвом країни ставила і внутрішньополітична ситуація: деескалація суспільної напруженості, масове кадрове оновлення органів влади, легітимація нового політичного керівництва, протидія сепаратизму, боротьба з економічною кризою, яка почалася ще у другій половині 2012 р.[1] і неминуче загострилася в умовах політичної нестабільності. Пріоритетним суспільним дороговказом для політичного керівництва країни стало відновлення й активізація зусиль щодо підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом.

Слід зазначити, що з власне внутрішньополітичними викликами оновлене нове політичне керівництво в цілому впоралося: вдалося уникнути сценарію наростання конфронтації в суспільстві, досить імовірного з огляду на організоване режимом В. Януковича насильство під час Євромайдану, була забезпечена неперервність у діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, попри серйозне погіршення економічного стану, вдалося уникнути руйнації економічної системи країни. Хоча основна заслуга тут належить не лише урядовцям, а й суспільству в цілому, чий зрослий за час Революції гідності потенціал самоорганізації широко виявився у різних сферах суспільного життя і дозволив уникнути кризових варіантів розвитку ситуації.

---

[1] Падіння ВВП порівняно з аналогічним періодом попереднього року було зафіксоване в III кварталі 2012 р. і тривало надалі // Державна служба статистики України. – 10 груд. 2012. – http://www.ukrstat.gov.ua/

Втеча В. Януковича з України, усунення з керівних посад в органах влади представників Партії регіонів відбулися досить швидко і були в цілому спокійно сприйняті українським суспільством (окрема ситуація – АР Крим і м. Севастополь – в умовах безпосередньої військової агресії з боку Росії). Спокійно й без протестів поставився до цього й чиновницький прошарок, який де-факто одразу засвідчив свою лояльність новому політичному керівництву (що, до речі, зіграло важливу стабілізаційну роль у суспільно-політичній ситуації в Україні навесні 2014 р.).

Своєрідною новацією урядової команди, сформованої після Лютневої революції на чолі з прем'єр-міністром А. Яценюком, стало залучення до її лав, а також до місцевих органів влади низки громадських діячів як у ранзі міністрів, так і на інших посадах (наприклад, міністр економічного розвитку і торгівлі П. Шеремета, міністр охорони здоров'я О. Мусій, заступник голови Служби безпеки України А. Левус). Участь у владі громадських активістів була одним із інструментів легітимації здійснених суспільно-політичних змін.

Україна рівно за місяць після укладання «Угоди про врегулювання політичної кризи в Україні» (21 березня 2014 р.) підписала політичну частину «Угоди про асоціацію з Європейським Союзом», що стало важливим символічним кроком на позначення пріоритетності європейського вектора зовнішньої політики України.

Іншим важливим питанням політичного порядку денного стало обрання нового Президента України, обов'язки якого, відповідно до Конституції України, тимчасово виконував Голова Верховної Ради України О. Турчинов. Рішення про призначення позачергових виборів Президента України на 25 травня 2014 р. – замість В. Януковича, який утік, було ухвалено Верховною Радою у перші години роботи за відновленою редакцією Конституції України 2004 р. Вибори Президента без приростка «в. о.» також були необхідні для легітимації нового політичного режиму, звільнення його від іміджу «тимчасовості». Ще однією вагомою причиною, яка зумовлювала недоцільність відкладання виборів, був фактор власне В. Януковича, необхідність перешкодити можливому спекулятивному використанню його Росією в ролі начебто легітимного глави України.

Лідером передвиборчих опитувань громадської думки, а в підсумку й переможцем виборів, причому вже в першому турі, став народний депутат України П. Порошенко (табл. 47). Він під час Революції гідності хоча і був помітною дієвою особою, але залишався в тіні трьох лідерів парламентської опозиції – А. Яценюка, В. Кличка, О. Тягнибока. Однак на тлі військової агресії Росії та невизначеності суспільно-політичних перспектив П. Порошенко став бажаною для більшості населення неконфронтаційною постаттю, з якою пов'язувалися надії на поліпшення ситуації в країні. Причому А. Яценюк і В. Кличко відмовилися від участі в президентських перегонах (В. Кличко балотувався і був обраний на пост мера Києва).

Характерно, що результати позачергових президентських виборів показали поразку як лівих (лідер Компартії П. Симоненко отримав лише 1,51 %), так і правих сил (лідер «Свободи» О. Тягнибок отримав 1,16 %, а лідер «Правого сектора» Д. Ярош, обійняв 11 місце, отримавши 0,7 % голосів виборців).

Таблиця 47

Результати позачергових президентських виборів 2014 р. (перша десятка)

Кандидат	Відсоток виборців, що проголосували	Кількість виборців
Порошенко П.О.	54,7	9 857 308
Тимошенко Ю.В.	12,81	2 310 050
Ляшко О.В.	8,32	1 500 377
Гриценко А.С.	5,48	989 029
Тігіпко С.Л.	5,23	943 430
Добкін М.М.	3,03	546 138
Рабінович В.З.	2,25	406 301
Богомолець О.В.	1,91	345 384
Симоненко П.М.	1,51	272 723
Тягнибок О.Я.	1,16	210 476

Джерело: Центральна виборча комісія України.

Уже в перші тижні президентської каденції П. Порошенка було підписано і другу – економічну – частину Угоди про асоціацію України з ЄС. Тим самим Президент повністю виконав одну з основних вимог Революції гідності – укладання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом[1]. Водночас з цього приводу йшли важкі тристоронні переговори ЄС, України та Росії. Остання продовжила наполягати, що зона вільної торгівлі України та ЄС нанесе шкоду російській економіці. Тому Євросоюз пішов на те, щоб вільна торгівля на півтора року була відкладена, але при цьому в односторонньому порядку на цей термін відкрила доступ на свій ринок українських товарів (за наявності відповідної сертифікації), тоді як вільний доступ товарів з ЄС відтерміновувався до часу, коли угода запрацює на повну силу. Півтора року тристоронніх консультацій не привели до компромісу, і, коли з 1 січня 2016 р. угода почала діяти, Росія обмежила доступ українських товарів на свій ринок. У відповідь Україна також ввела обмеження на низку російських товарів. Утім, оскільки на той час майже два роки тривала гібридна війна Росії проти України, то товарообіг між країнами істотно впав, тому значних втрат вітчизняна економіка не зазнала.

У 2014 р. Росія намагалася вдатися до своєї традиційної практики тиску за допомогою газових поставок. У першому кварталі ціна на газ становила 265,5 дол. США за 1 тис. куб. м, однак Росія, посилаючись на розірвання та втрату актуальності угод, укладених з В. Януковичем у квітні 2010 р. (так звані Харківські угоди) та у грудні 2013 р. у Москві (газові знижки в обмін на продовження базування Чорноморського флоту в Криму та на політичне й економічне зближення двох країн), анонсувала підвищення ціни на газ до 485 дол. США[2]. Українська сторона відмовилася підкорятися цим умовам. 16 червня

[1] Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони // Офіційний портал Верховної Ради України. – 30 листоп. 2015. – http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011

[2] Газовые споры России и Украины: что будет, если «перекрыть» трубу // РИА Новости. – 2 июня 2014. – http://ria.ru/infografika/20140602/1010307639.html

2014 р. Росія припинила поставки газу. Втім, Україна вже була до цього готовою, домовившись з європейськими енергокомпаніями про постачання газу (за рахунок так званого віртуального, а згодом і реального реверсу). Це дозволило і задовольняти потреби вітчизняних споживачів, і гарантувати безперебійний транзит російського газу до ЄС. Уже у серпні 2014 р. «Газпром» був вимушений заявити про зменшення ціни на 100 дол. США, а за місяць ініціював, щоб до переговорів з Україною приєднався й ЄС. У підсумку поставки тимчасово були відновлені (до 1 квітня 2015 р.). Згодом українська сторона почала наполягати на перегляді положень газових контрактів 2009 р., зокрема норми «бери-або-плати». Оскільки «Газпром» не погоджувався, то закупівля його газу була припинена, без шкоди для вітчизняних споживачів та для транзиту. Станом на червень 2016 р. сторони ведуть переговори про умови відновлення поставок за ціною 167,5 дол. США[1].

Повертаючись до політичного порядку денного 2014 р., важливим напрямом діяльності президента П. Порошенка стало оновлення політичної еліти країни шляхом проведення дострокових виборів Верховної Ради. Слід зазначити, що не всі члени тогочасної парламентської коаліції підтримували цей крок, зокрема, проти була більшість фракції партії «Батьківщина». Проте УДАР і ВО «Свобода» 24 липня 2014 р. оголосили про свій вихід з парламентської коаліції, а рівно за місяць – 25 серпня 2014 р. – П. Порошенко через те, що минув місяць від дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій, оголосив про дострокове припинення повноважень Верховної Ради VII скликання і проведення позачергових парламентських виборів.

За підсумками виборів до Верховної Ради потрапило шість політичних партій: Народний фронт, Блок Петра Порошенка (БПП), «Самопоміч», Опозиційний блок, Радикальна партія Олега Ляшка, «Батьківщина» (табл. 48). Варто звернути увагу на значну динаміку партійної структури українського парламенту вже протягом 2014 р.: із п'яти партій, які потрапили до Верховної Ради VII скликання у 2012 р., лише одна – «Батьківщина» – потрапила до наступного VIII скликання. Однак і вона пережила партійний розкол – значна частина провідних політиків «Батьківщини» залишили її лави, утворивши нову політичну силу – «Народний фронт». Ця динаміка, причина якої – розпад нещодавніх партій-лідерів і зростання суспільного запиту на нові партії, виявилася й у лавиноподібному зростанні кількості новоутворених партій: за два роки, з лютого 2014 р., було створено понад 150 партій, тобто загальна кількість вітчизняних політичних партій зросла в півтора раза. «Батьківщина» ж стала єдиною з трьох парламентських опозиційних партій – учасників Євромайдану, яка потрапила в парламент після Революції гідності: ВО «Свобода» не змогла подолати прохідний п'ятивідсотковий бар'єр, партія УДАР брала участь у виборах як складова Блоку Петра Порошенка.

[1] Газ без лишних бумаг // КоммерсантЪ. – 30 июня 2016. – http://www.kommersant.ru/doc/3026125

Таблиця 48

Результати позачергових парламентських виборів 2014 р. (перша десятка, прохідний бар'єр 5 %)

Політична сила	Відсоток виборців, що проголосували	Кількість виборців
Народний Фронт	22,14	3 488 114
Блок П. Порошенка	21,82	3 437 521
«Самопоміч»	10,97	1 729 271
Опозиційний блок	9,43	1 486 203
Радикальна партія О. Ляшка	7,44	1 173 131
«Батьківщина»	5,68	894 837
«Свобода»	4,71	742 022
Комуністична партія України	3,88	611 923
Партія С. Тігіпка «Сильна Україна»	3,11	491 471
«Громадянська позиція (А. Гриценко)»	3,10	489 523

Джерело: Центральна виборча комісія України.

Результати парламентських виборів засвідчили переконливу перемогу «партій Майдану» (партій, які наголошували у своїх програмах підтримку Революції гідності та її основних гасел), які становили 5 з 6 партій, що здолали прохідний бар'єр до Верховної Ради за результатами виборів у багатомандатному окрузі (ще однією був Опозиційний блок). Найбільші фракції сформували Блок Петра Порошенка і Народний фронт. Натомість вибори продемонстрували тенденцію, яка позначилася на президентських виборах – ліві і праві радикали програли, не потрапивши до Верховної Ради за підсумками голосування у багатомандатному окрузі.

Новий склад Верховної Ради містив значну кількість громадських активістів – учасників Революції гідності, учасників батальйонів територіальної оборони (добровольчих батальйонів), журналістів, – які пройшли як у складі партійних списків (переважно), так і в мажоритарних округах. З одного боку, політичні партії експлуатували позитивний суспільний імідж активістів для підвищення електорального результату, з другого – це дало змогу потрапити до Верховної Ради низці нових облич. Тут варто зауважити, що попри велику суспільну активність, у тому числі інституційовану у вигляді громадських організацій, спільнота активістів Євромайдану не створила власного політичного проекту, віддавши перевагу входженню до складу політичних проектів, що існували або були створені вже відомими політиками.

За підсумками виборів у Верховній Раді була створена коаліція депутатських фракцій «Європейська Україна» (у складі фракцій БПП, Народного фронту, «Самопомочі», Радикальної партії, «Батьківщини»), яка сформувала Кабінет Міністрів України знову на чолі з А. Яценюком – лідером партії Народний фронт. Головою Верховної Ради обрано В. Гройсмана (БПП). Прем'єріада тривала цілий місяць і засвідчила наявність прихованих розбіжностей між членами коаліції (не так ціннісних, як щодо розподілу сфер політичного впливу), насамперед між найбільшими фракціями – БПП і Народним фронтом.

Парламентська більшість і новосформований уряд продовжили практику рекрутування політичних керівників та управлінських кадрів поза межами вітчизняного бюрократичного прошарку. «Родзинкою» другого уряду А. Яценюка (не лише на посадах міністрів, а й на нижчих управлінських рівнях) були вже не громадські активісти, а «іноземці» й «технократи» (лапки вжито для позначення збірності й здебільшого певної умовності цих понять). І ті, й ті переважно були вихідцями з бізнес-кіл (міністр фінансів – громадянка США Н. Яресько, міністр економічного розвитку і торгівлі – громадянин Литви А. Абромавічус, міністр інфраструктури – громадянин України А. Пивоварський тощо). Окрему групу становив «грузинський десант»: група колишніх високопосадовців Грузії на чолі з екс-президентом Грузії М. Саакашвілі, який став головою Одеської обласної державної адміністрації. Масове залучення грузинських політиків до української влади було продиктоване бажанням засвідчити орієнтацію на успішний досвід реформ, здійснених у Грузії у 2004–2012 рр. у різних сферах суспільного життя.

2014 р. засвідчив серйозні зсуви у свідомості українського соціуму, спричинені Революцією гідності та подальшим опором російській агресії. Насамперед варто зауважити сплеск патріотизму, бажання демонстрації своєї належності до спільноти громадян України. Це були як символічні (такі як активне використання державної та національно-культурної символіки у побуті), так і дієві прояви, які полягали в протидії проектам політичного відокремлення від України, захисту України від зовнішньої агресії, зокрема в регіонах, що тривалий час вважались у суспільній думці «проросійськими».

Важливою прикметою 2014 р. стало поширення волонтерського руху соціальної взаємодопомоги, який виник під час Революції гідності, набуття ним масового характеру. Однак в умовах зростання зовнішньої загрози волонтерський рух був сфокусований переважно на допомозі Збройним силам України, а також вимушеним переселенцям з окупованих територій півострова Крим та Донбасу.

2015 р. характеризувався збереженням складної економічної ситуації в Україні, намаганням керівництва держави зупинити поглиблення економічної кризи. У політичній сфері рік ознаменувався посиленням впливу конфлікту на Донбасі на внутрішньополітичну ситуацію. 12 лютого були укладені так звані домовленості «Мінськ-2» («Комплекс заходів з виконання Мінських угод»), підписані 12 лютого представниками України, Російської Федерації, ОБСЄ та представниками так званих «Донецької народної республіки» і «Луганської народної республіки». Домовленості було укладено як підсумок переговорів лідерів України, Росії, Німеччини, Франції і вони містили, зокрема, положення про підготовку «нової конституції, що передбачає як ключовий елемент децентралізацію (з урахуванням особливостей окремих районів Донецької та Луганської областей, узгоджених з представниками цих районів)»[1]. Слід зазначити, що укладання цих домовленостей стало для України вимушеним

[1] Комплекс мер по выполнению Минских соглашений. – http://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/11/17/09e4e9749cfb97d84a8059c09db04ae8_1444898362.pdf

кроком – унаслідок воєнних невдач у зоні конфлікту. У результаті питання статусу «окремих районів Донецької та Луганської областей» стало предметом конституційної законотворчості, зокрема в частині, що стосується процесів децентралізації – розширення повноважень органів місцевого самоврядування. Це призвело до певного гальмування цієї реформи й обумовило суперечності всередині парламентської коаліції (частина фракцій коаліції виступила проти реалізації «конституційних пунктів» «Мінська-2», хоча окремі депутати були проти пропонованих конституційних змін щодо децентралізації в цілому). Ці суперечності стали з часом одним із чинників коаліційної кризи – виходу з неї кількох фракцій і поступового зменшення її кількісного складу до двох фракцій – БПП і Народного фронту.

Утім, навіть без зміни в конституційних засадах регулювання місцевого самоврядування реформа з проведення децентралізації стала однією з двох суспільних реформ з помітними результатами (тут насамперед варто вказати на процес добровільного об'єднання територіальних громад), які реалізуються після революційних подій 2014 р. Друга – реформа системи органів внутрішніх справ: перетворення міліції на поліцію, формування нової патрульної поліції, орієнтованої на правоохоронні й сервісні функції замість каральних. (Зауважимо, що певні зміни в напрямі руху до європейських стандартів відбувались і в інших сферах суспільного життя та галузях державної політики, однак вони були не такі масштабні й резонансні, а часто й не такі послідовні.)

На жаль, істотне оновлення політичної системи, прихід практично нових політичних сил до влади не супроводжувалися піднесенням рівня життя населення, підвищенням соціальних стандартів. Навпаки, соціально-економічна ситуація суттєво погіршилася: інфляція та трикратна девальвація національної валюти, галопуюче зростання цін на продукти харчування, товари широкого вжитку, енергоносії, підвищення комунальних тарифів, падіння рівня реальних заробітних плат і пенсій тощо. Ситуацію загострювали корупційні скандали, пов'язані з висуванцями нових політичних еліт. Це не тільки підривало авторитет нової влади, а й ставило під сумнів результати Революції гідності.

Помітними подіями суспільного життя України стали люстрація та декомунізація. Закон «Про очищення влади»[1] був прийнятий 16 вересня 2014 р. після жорстких дискусій у Верховній Раді. Документ ухвалювався на тлі передвиборчої парламентської кампанії, тому розглядався політичними силами як інструмент загравання з виборцями, налаштованими на кардинальну зміну влади. Через популізм у законі була залишена низка положень, які не відповідали європейським нормам і досвіду люстрації у країнах Центральної та Східної Європи. Про це у своєму звіті заявила Венеціанська комісія[2]. У прийнятому вигляді люстрація призвела до погіршення якості державного управління. Голова Державної служби К. Ващенко зазначав: «Щоб виростити хорошого керівника, потрібні роки. Щоб його втратити, достатньо одного неправильного рішення.

[1] Закон України «Про очищення влади» // Офіційний сайт Верховної Ради України. – 16 верес. 2014. – http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1682-18

[2] Ведернікова І. Люстрація: робота над помилками // Дзеркало тижня. – 12 груд. 2014. – http://gazeta.dt.ua/internal/lyustraciya-robota-nad-pomilkami-_.html

Чиновник, як ядерний реактор: його можна використовувати як у мирних, так і в інших цілях. Усе залежить від заданих рамок, правил та принципів, а також здатності громадянського суспільства забезпечити ефективний контроль за діяльністю чиновника»[1]. Навіть більше, люстраційні норми могли призвести до погіршення управління в секторі безпеки. Тому вже у січні 2015 р. парламент прийняв поправки до нього, які пом'якшили вимоги до вищого офіцерського складу силових структур[2].

Закони про засудження комуністичного (разом із націонал-соціалістичним) тоталітарного режиму та заборона пропаганди його символіки ухвалені Верховною Радою у квітні 2015 року. Ці рішення парламенту були покликані стати символічною позначкою безповоротності європейського курсу України, відмежування від символічного спадку часів СРСР/УРСР. Одним із важливих політичних наслідків цих рішень стала заборона, з огляду на норми ухваленого закону, діяльності Комуністичної партії України – однієї з провідних партій України у 1990–х – 2010-х рр. Водночас в умовах спроб Росії дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Україні, практична реалізація даної політики має бути виваженою. Тут можна погодитися з думкою директора НІСД В. Горбуліна: «Складне питання з тим, що робити з "неоднозначними" темами, які постійно хвилюють суспільство: декомунізацією, люстрацією тощо. Безумовно, є чинне законодавство, і його слід виконувати, однак практику його реалізації все-таки варто переглянути. Цілком очевидно, що різкими й не завжди продуманими рішеннями ми загострюємо ситуацію навіть там, де цього можна було б легко уникнути. Роблячи такі важливі речі, як, наприклад, люстрація, її виконавці іноді скочуються до радянської "кампанійщини", проводячи її бюрократично-механістично, без урахування здорового глузду і національних інтересів»[3].

Ще однією політичною ініціативою була «деолігархізація». Це було одне з гасел Євромайдану, оскільки великий бізнес був опертям для політичного режиму В. Януковича. Натомість у 2010–2013 рр. великі фінансово-промислові групи, на відміну від попереднього періоду 2005–2009 рр., мали значно менше політичного впливу. Виняток тут становили нові бізнес-групи (зокрема, «МАКО» О. Януковича та «Східно-Європейська паливно-енергетична компанія» С. Курченка), які активно сформувалися вже після приходу В. Януковича на посаду президента. У результаті революційних подій 2014 р. ці бізнес-групи практично згорнули свою діяльність, а їхні бенефіціари втекли з України (частково їхня господарська активність залишалася в окупованих Криму та Донбасі)[4]. З по-

[1] Ведернікова І. Люстрація: робота над помилками // Дзеркало тижня. – 12 груд. 2014. – http://gazeta.dt.ua/internal/lyustraciya-robota-nad-pomilkami-_.html

[2] Про внесення зміни до Закону України «Про очищення влади» щодо додаткових заходів із забезпечення обороноздатності держави // Офіційний сайт Верховної Ради України. – 27 січ. 2015. – http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/132-19/paran5#n5

[3] Горбулін В. «2017-й: далі буде...» // Дзеркало тижня. – № 24. – 2 лип. 2016. – http://gazeta.dt.ua/internal/2017-y-dali-bude-cinnisni-resursi-viyni-i-miru-ukrayinskiy-format-_.html

[4] Див., напр., Головко В. Олигархи из города роз. Становление и развитие крупного капитала Донбасса (1991–2014 гг.) / НАН Украины. Институт истории Украины. – К.: Ин-т истории Украины, 2014.

чатком російської агресії проти України деякі великі бізнесмени (насамперед І. Коломойський і С. Тарута, які стали у березні 2014 р. головами Дніпропетровської та Донецької обласних адміністрацій відповідно) зайняли однозначну проукраїнську позицію і направили частину підконтрольних економічних і кадрових ресурсів на захист країни, іншими словами можна сказати, що відбувся закономірний процес часткової «олігархізації». Втім, після закінчення активної фази військових дій на Донбасі й мірою стабілізації державного управління необхідність у прямій присутності олігархів у владі відпала.

У цілому великий бізнес у 2014–2016 рр. зазнав суттєвих втрат. Крім втрати активів (через окупаційну «націоналізацію» у Криму та зупинку чи зруйнування підприємств на Донбасі внаслідок військових дій), негативний вплив спричинили девальвація гривні та переддефолтний стан державних фінансів. Як результат, фінансово-промислові групи опинилися перед загрозою банкрутства. Перебуваючи у такому стані, великий бізнес почав шукати допомоги з боку держави і демонстрував готовність стати її опертям. Урешті решт, це цілком природні взаємовідносини влади та бізнесу в будь-якій розвинутій країні.

Інша річ, партнерство держави та бізнесу не може переходити «червону лінію», за якою великий капітал нав'язує свою волю державі та шкодить суспільству. Для розв'язання цього питання на порядку денному має стояти два завдання: демонополізація та боротьба з корупцією.

Демонополізація важлива тому, що через структуру економіки, яка дісталася у спадок від радянських часів, значна кількість промислових активів, що перебувають у приватній власності, займають домінуюче положення на внутрішньому ринку. Тому недопущення зловживання монопольним положенням фінансово-промислових груп має постійно перебувати у фокусі відповідних органів державної влади.

Одним із засобів гарантування відповідної державної політики є запобігання тому, щоб чиновники грубо ігнорували інтереси суспільства та держави на користь великого бізнесу. Іншими словами – боротьба з корупцією. Антикорупційна політика є значно ширшою, ніж проблематика відносин держава – великий бізнес, оскільки хабарництво призводить до зловживань і постає загроза виникнення «маленьких олігархів» у будь-якому селищі чи населеному пункті. Реальний прогрес в антикорупційній діяльності був продемонстрований лише 2016 р., коли нарешті були сформовані й розпочали свою роботу нові антикорупційні структури, зокрема, Національне антикорупційне бюро України (закон про створення НАБУ був прийнятий 14 жовтня 2014 р., але лише у грудні 2015 р. детективи НАБУ внесли до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомості про перші три кримінальних провадження, які стосувалися схем розкрадання коштів державних підприємств на загальну суму близько 1 млрд грн[1]). У 2016 р. спостерігалася активізація розслідувань корупційних дій функціонерів часів президентства В. Януковича та представників окремих політичних сил, що входили до провладного табору вже після лютого 2014 р.

[1] Історія становлення // Національне антикорупційне бюро України. – https://nabu.gov.ua/istoriya-stanovlennya

Подальший успіх антикорупційної політики буде пов'язаний зі здатністю нових структур запобігати або класти край політичному хабарництву чинних можновладців, але при цьому не перетворитися на інструмент політичної боротьби всередині правлячої еліти.

Важливою подією внутрішньополітичного життя України стали вибори до органів місцевого самоврядування у жовтні–листопаді 2015 р., які ознаменували своєрідний завершальний етап постмайданного циклу оновлення політичних еліт разом із президентськими та парламентськими виборами. Результати цих виборів засвідчили збереження тенденції до підтримки в цілому «партій Майдану» з одночасним значним запитом на нові політичні проекти.

У лютому–квітні 2016 р. Україна пройшла через парламентську кризу, викликану суперечностями між Верховною Радою та урядом А. Яценюка. Криза завершилась у квітні 2016 р. добровільною відставкою А. Яценюка, згаданим вище переструктуруванням коаліції «Європейська Україна» та формуванням нового складу Кабінету Міністрів на чолі з В. Гройсманом.

Протягом 2014–2016 рр. Україна поглиблювала своє співробітництво з НАТО. Через агресивну політику Російської Федерації цей оборонний союз ніби отримав «друге дихання», забезпечуючи оновлення безпекової інфраструктури на східному фланзі Європейського Союзу – від Балтійського до Чорного морів. Відповідно, Україна, яка два роки протистояла російській агресії, стала одним з ключових партнерів у ході реалізації даної політики. Варшавський саміт Північноатлантичного альянсу, який пройшов у липні 2016 р., зафіксував одностайну підтримку нашої країни. Зокрема, у спільній Заяві комісії Україна–НАТО було зазначено: «Ми закликаємо Росію скасувати незаконну і самопроголошену "анексію" Кримського півострова, яку ми не визнаємо і не будемо визнавати... Ми засуджуємо триваюче та широкомасштабне нарощування Росією своєї військової присутності в Криму, а також стурбовані діями та заявленими планами щодо подальшого нарощування військового потенціалу в чорноморському басейні, яке може мати подальші наслідки для стабільності в регіоні... Росія продовжує роздмухувати нестабільність на сході України, що вже призвело до втрати майже 10 000 життів на Донбасі і позбавило Україну значної частини свого індустріального потенціалу... Ми очікуємо, що Росія виконає свої зобов'язання щодо впливу на бойовиків задля виконання ними своїх зобов'язань в повному обсязі. Ми закликаємо Росію припинити свою політичну, військову та фінансову підтримку бойовиків і виконувати свої зобов'язання в рамках Мінського пакета заходів, включаючи виведення російських військ і військової техніки з території України, а також дозволити Україні відновити повний контроль над її державним кордоном»[1].

Безумовно, поки що питання членства України в НАТО не стоїть на порядку денному. Однак започатковано процес фактичної інтеграції: так, одним із головних практичних підсумків Варшавського саміту стало надання нашій країні Комплексного пакета допомоги (КПД), який містить 40 напрямів взаємодії,

[1] Рішення комісії Україна-НАТО на Варшавському саміті: повний текст // Європ. правда. – 9 лип. 2016. – http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/07/9/7051883/

включаючи військове, військово-технічне та оборонно-промислове співробітництво[1]. Отже, для України це може стати потужним імпульсом для істотного посилення свого сектора безпеки, залишається сподіватися, що офіційний Київ цього разу не згає свій історичний шанс.

Два роки, що минули з часу перемоги Революції гідності, пройшли для України під знаком зовнішньої воєнної агресії Російської Федерації та глибокої економічної кризи. Обидві ці загрози зберігаються, тому їхній вплив триватиме й надалі та багато в чому визначатиме перебіг суспільно-політичних і соціально-економічних процесів. Здебільшого через наявність постійної зовнішньої агресії ці два роки не стали часом масштабних суспільних реформ, однак для такого проміжного підсумку були й інші об'єктивні причини. Так, запит суспільства на зміни, артикульований під час революційних подій 2013–2014 рр., був надто загальний, неконкретизований і стосувався більше заперечень політичних дороговказів і практик доби В. Януковича, а також обстоювання європейського вибору як такого. Утім, така загальність є природною для періодів революційних змін, ба більше, вона сприяє формуванню широкої соціальної бази для політичного протесту і завдяки цьому – успіхові цього протесту. Розробленої програми суспільних реформ не було і в жодної з парламентських опозиційних сил періоду революції. Чинником, який сприяє повільності перетворень, є й еволюційний спосіб оновлення політичної еліти: ключові позиції в системі влади зберігають традиційні еліти, сформовані до 2014 р., а суспільний запит саме на різку трансформацію суспільного життя наразі не є в Україні панівним.

Водночас нормативне закріплення взаємодії з Євросоюзом в форматі асоціації зумовило поступову видозміну державної політики і суспільних практик у напрямі узгодження з відповідними європейськими стандартами. Крім того, необхідність політичних сил – бенефіціарів Революції гідності – слідувати заданій громадською думкою рамковій вимозі щодо розбудови держави на основі європейських цінностей зі свого боку сприяло поступовим суспільним змінам у напрямі цінностей європейської спільноти.

Повільність суспільних трансформацій і результати двох постмайданних років, збереження потужної зовнішньої загрози з боку Російської Федерації, об'єктивна інерційність соцієтальної динаміки (та й історичний трансформаційний досвід інших країн) поки що не дають підстав для висновків щодо незворотності проєвропейських змін в Україні. Верхня часова межа Революції гідності залишається невизначеною (2013–20??), та й сама назва цих подій може переглядатися й уточнюватись у напрямі врахування в назві поняття розмірів феномена, який, найімовірніше, набуватиме більш масштабного характеру.

[1] Рішення комісії Україна-НАТО на Варшавському саміті: повний текст // Європ. правда. – 9 лип. 2016. – http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/07/9/7051883/

Покажчик власних назв

Абалкін Л. 39
Абдінов А. 472
Абромавічус А. 774
Абхазія 425, 426, 688
Аваков А. 518, 570, 571, 589, 596, 616, 619, 642, 647, 648, 684
Авдіївка 683
Аверенцов С. 115
Австралія 449
Австрійська імперія 26
Австрія 350, 502
Австро-Угорська імперія, Австро-Угорщина 26, 143, 696
«Автономна Південно-Східна Українська республіка» *див.* «Південно-Східна Українська Автономна Республіка» 354, 359
Автономна Республіка Крим (Крим, Кримський півострів) 3, 6, 51, 70–71, 91, 126, 130, 136, 148, 155, 163, 173, 183, 197, 201, 238, 242–244, 249–253, 255, 272, 274, 297, 298, 303, 304, 307, 316, 317, 327, 329, 340, 353, 359, 360, 361, 379, 390, 410, 414, 417, 424–426, 479, 482, 487, 496, 499, 506, 509, 510, 516, 521, 525, 528, 533, 536, 589, 590, 593, 596, 601–603, 605, 607–610, 612–639, 641, 652, 653, 655, 656, 663, 671, 672, 678, 685–687, 690, 695, 698, 703, 706, 709, 716–718, 721, 728, 729, 736, 738, 740, 743, 748, 750, 755, 761, 762, 770, 771, 774, 776–778
Агадуллін Р. 255
Адамкус В. 350, 351, 384, 385
Аден 40
Азаров М. 192, 390, 402, 406, 416, 436, 456, 519, 557, 559, 562, 568–569
Азербайджан 292, 320
Азія 40, 244, 479, 757
Азовське море 195, 196, 198, 674
Айвазовський І. 706, 708
Аксьонов С. 610, 611, 618, 622, 625–629, 653
Акшатін О. 628
Албанія 191, 323
Алексій II 717
Алма-Ата 137
Алупка 706, 707
Алчевськ 679
Америка *див.* США
Амігоні Я. 239, 708
Ангола 40, 647
Андерсон Б. 239
Андропов Ю. 36, 60
Андрусяк І. 268
Андрухович С. 267
Андрухович Ю. 105, 267, 268, 525, 760
Андрущук В. 650
Аннан К. 374
Антипов К. 255
Антрацит 639
Антюфеєв В. 689
Апанович О. 101, 143
Арабатська стрілка 622
Арбузов С. 569
Аргентина 138
Ар'єв В. 300
Арістова А. 515
Армянськ 622
Артанія 18
Артем 507, 508
Артеменко Ю. 347
Артемівськ 535
Аскаров В. 607
Аслунд А. *див.* Ослунд А.
Астана 678
Астахов І. 648
Астахов Р. 75
Атрошенко В. 575
Афанасьєв Г. 686
Афанасьєв Ю. 92
Афганістан 40, 61, 79, 621
Афіни 16
Африка 40, 244, 449
Ахметов Р. 189, 283, 402–403, 406, 409, 425, 430, 438, 446, 453, 454, 460–462, 465, 471–474, 520, 614, 626, 639–641, 644–646, 651, 652, 664, 681

Бабак М. 502
Бабаков О. 439, 474
Баграєв М. 458
Бадзьо Ю. 89, 105
Базилюк О. 89, 288, 307
Бакай І. 467
Балаклава 615, 618
Балан М. 589
Балашова О. 735, 744
Балаян Р. 109
Балей В. 107
Балкененде Я. 334
Балога В. 412, 427
Балтійське море 778
Балтія 68, 216, 406, 608
Бальцерович Л. 211
Бандера С. 126, 730
Бандурок О. 118
Банкова вул. 339, 357, 558, 562, 746
Банська Бистриця 258
Барачеллі М. 708
Барков О. 121–122, 124
Баррозу Жозе Мануель 574
Батозський К. 643, 645
Бахтаріс В. 537
Бахтєєва Т. 380

Бахчисарай 272, 625, 706, 707
Баширов М. 656
Бащук С. 123–124
Бедусенко С. 107
Бедь В. 124
Бездик Ю. 108
Безпалий Б. 336
Безсмертний Р. 336, 409, 410, 468
Бекешкіна І. 703
Бела М. 258
Белавенцев О. 621, 628
Белковський С. 656
Бельгія 63, 267
Бенюк Б. 109
Беньямін В. 7
Бердянськ 524, 631, 672, 673
Берегівський район 483
Берегове 257
Бережний Я. 551
Береза Ю. 670
Березовський О. *див.* Онуфрій
Березовець Т. 615, 616
Берлін 280, 716
Бессарабія 176
Бессарабка 301, 332
Бєднов О. 678
Бєзлєр І. 647
Бєлгород 510
Бжезінський З. 143, 386, 724
Биківня 97
Бичко С. 109
Бібік В. 106
Біла Церква 520
Білаш О. 107
Білгородська обл. 53
Білгородщина 241
Білецький А. 670
Білий В. 330
Біловезька Пуща 137
Білогірськ 625
Білоконь М. 343, 366–369, 372, 403
Білорусь (Білорусія) 63, 91, 120, 137, 167, 172, 192, 194, 195, 197, 238, 292, 320, 400, 406, 477, 509, 555, 605, 685, 756
Більчук Т. 87
Більченко В. 269
Бішкек 456
Благодир Ю. 575
Блажков І. 107
Близнюк А. 372, 379
Близький Схід 757
Бобров Є. 710
Богатирьова Р. 351, 421, 426
Богачев О. 456
Боголюбов Г. 461, 473
Богомолець О. 771
Богомолов О. 506–507
Богомольця вул. 371
Богословська І. 434, 453
Богуслаєв В. 309
Бойко В. 401, 418, 472, 473
Бойко Ю. 409, 418, 425, 450, 467, 474, 475
Бойчук М. 267
Болгарія 138, 192, 257, 450, 497, 748
Болівія 138
Болотов В. 643–645, 657, 662, 667, 669
Бондар В. 470, 575
Бондаренко В. 271
Бондаренко К. 402
Бондарчук І. 116
Бондарь В. 416
Боплан Гійом Левассер де 24
Борисов А. 666
Бориспіль 189
Боровиковський В. 708
Бородай О. 656, 664, 665, 675
Борота В. 537
Боснія 323, 652
Босович В. 109
Брагін О. 188
Бразилія 331, 339, 451
Брайчевський М. 101–102, 117
Братунь Р. 104, 114
Брежнєв Л. 33, 36, 691
Бродський М. 288
Брок Е. 679
Брубейкер Р. 480, 481
Брюссель 191, 380, 405, 467, 606
Брюховецький В. 81, 102, 118, 371, 525
Брянськ 75
Будапешт 168, 620
Бузек Е. 434
Буковина 259, 512, 698, 726, 750
Буковський С. 109
Бунтовський С. 510
Буняк Л. 335
Бурлак В. 521
Бурмака М. 107
Бутейко А. 175, 194
Бухарест 454
Буш Дж. 129, 138, 424

Вайлз П. 34
Ванкувер 213, 217
Варенников В. 131
Варшава 191, 357, 753
Василенко В. 525, 602
Васильєв Г. 376, 379, 380, 390
Васильчук В. 253
Васнецов В. 708
Ващенко К. 775
Велика Британія (Великобританія) 129, 167, 168, 267, 331, 490, 502, 620, 677
Велике князівство Литовське 23
Великоберезнянський р-н 352
Великоросія 660
Величко С. 111
Венеція 503
Вербицький М. 146
Верещак Я. 109
Верхнє Кондрюче 273
Верьовка Г. 72
В'єтнам 40, 470
Видрін Д. 610
Винниченко В. 26, 97, 105, 267
Винничук Ю. 501, 749
Виноградів 341
Вишенський І. 111
Візантійська імперія (Візантія) 18
Візір А. 644
Віктюк Р. 108
Вільнюс 126, 607
Вінниця 123, 340, 642
Вінницька обл. 43, 50, 88, 183, 242, 304, 317, 327, 340, 390, 499
Вінський Й. 408, 428
Вірменія 127, 406, 477
Вітренко Н. 177, 180, 182, 183, 202, 288, 299, 309, 610, 640, 735, 737
Владивосток 52
Власенко С. 387
Воєводін М. 439, 474

Войналович В. 273
Волинець М. 341
Волинська обл. 42, 84, 118, 183, 201, 242, 304, 317, 319, 327, 340, 345, 390
Волинь 18, 111, 304, 305, 311, 698
Володарське 536
Володимир кн. 18, 102, 112
Володимир (Романюк В.) 272
Володимир (Сабодан В.) 513, 718
Володін В. 630
Волокітін А. 503
Волошин М. 706
Воркута 72
Воробйов Г. 567
Воробйов М. 105
Воронезька обл. 53
Ворошиловград 74
Ворошиловградська обл. 74, 75
Воськало М. 750
Вощанов П. 148
Врадій В. 107
Врадіївка 550, 560
Врода М. 523
Врублевська В. 109
В'яземський Т. 710
Вязовська М. 716
В'ятрович В. 733, 738

Гаага 350, 620
Габович О. 45
Габон 449
Гаврилишин Б. 86
Гаврилишин О. 233
Гавриш С. 184, 346, 351, 388, 421
Гагаузія 688
Гайдар Є. 234
Гайдук В. 453, 460
Галака С. 367, 368
Галицька республіка 380
Галицько-Волинське князівство 20, 21
Галичина 113, 116, 259, 304, 305, 311, 358, 698, 699
Галіція 353
Галушко К. 738
Гальчинський А. 193, 219
Гана 449
Гантінгтон С. 697, 724
Гейгель Ч. 594
Гелетей В. 415, 643
Гель І. 67, 112, 113
Гельман М. 675
Генічеськ 631
Герасим'юк В. 105, 268
Геращенко І. 442, 685
Гербст Дж. 366, 368
Герман Л. 735, 744
Герцаївський район 483
Гете Й. 544, 715
Гетьман В. 189
Гіркін І. (Стрєлков) 622, 652–654, 656, 661–666, 669, 673, 675
Глазьєв С. 606, 614
Глібовицький Є. 694
Глузман С. 760
Гнилицький О. 521
Голік Л. 255
Голландія 267
Голобородько Є. 255
Головатий С. 118
Головаха Є. 511, 702
Головко В. 7
Голушко М. 80
Гонгадзе Г. 188, 189, 198, 200, 746
Гонтарева В. 442
Гончар І. 111, 117
Гончар О. 81, 84, 100–102, 104–106, 114, 117, 124, 267
Горбатюк С. 571
Горбачов М. 37, 42, 59–62, 65, 74, 76, 78, 81, 83, 101, 103, 114, 115, 126, 129, 130, 137, 145
Горбовець В. 725
Горбулін В. 776
Гордецький О. 627
Горинь Б. 87, 117, 172
Горинь М. 66, 67, 83, 84, 87, 113, 117, 136, 140, 149
Горлівка 320, 647, 669, 679
Горн І. 473
Городецького вул. 329
Горчинський А. 107
Горячева С. 175
Горьківська обл. 46
Грамацький Е. 373
Гранітне 538
Грач Л. 609, 611, 612
Грачов П. 171
Грек А. 188
Гресь В. 109
Греція 256, 497, 748
Гречанюк С. 106
Григоришин К. 448, 453, 458
Гризлов Б. 331, 350, 351, 377, 380, 384, 385
Гриневецький С. 358
Гриневич Л. 713
Гриньов В. 89, 136, 150
Грицак Я. 480, 481, 699, 703
Гриценко А. 293, 409, 411, 416, 434, 518, 609, 611, 771, 773
Грицишин В. 359
Грін О. 706
Гройсман В. 679, 732, 773, 778
Грубич К. 332
Грузія 95, 127, 137, 406, 424, 425, 427, 560, 682, 774
Грушевський М. 97, 101, 105
Грушевського Михайла вул. 184, 301, 332, 333, 567, 570, 746
Губаренко В. 107
Губарєв П. 640, 651, 657, 658, 666
Губський Б. 372
Гудзь Ю. 268
Гундяєв В. *див.* Кирило
Гуренко С. 125, 131, 132
Гусяк Д. 87

Давидович Я. 305, 338
Давньоруська держава *див.* Русь
Давня Русь *див.* Русь
Давос 634
Дагомис 174
Далекий Схід 40, 51, 52, 628
Данилейко В. 111
Даниленко Віктор 7
Даниленко Володимир 267
Данія 23
Данова І. 517
Данченко С. 108
Дворецький І. 472
Дворський П. 107
Дебальцеве 676, 677, 679, 680
Девіс Т. 374
Дейч Б. 359
Делфтруа А. 405
Денисенко Л. 762
Денисенко М. *див.* Філарет
Дергачов В. 531

Дерев'янко Б. 200
Дерипаско О. 473
Деркач А. 580
Дещиця А. 620
Джамала (Джамаладінова С.) 762
Джанкой 625
Джарти В. 609–614
Джемілєв М. 59, 60, 71, 611, 625, 633, 635, 637
Джоунс Е. 334
Дзержинськ 75
Дзира Я. 101, 102
Дзікій В. 458
Дзоз В. 612
Дзюба І. 102, 104, 105, 267
Дике поле 724
Дичко Л. 107
Дібров В. 105
Дід Свирид 739, 740
Дімаров А. 105, 270
Димитрово 73
«Дмитровка», КПП 667
Дмитрук А. 740
Дніпро р. 111, 479
Дніпродзержинськ 269, 451
«Дніпро–Дунай» канал 64, 101
Дніпропетровськ 88, 95, 104, 106, 122, 267, 269, 334, 425, 446, 462, 470, 573, 645, 646, 657
Дніпропетровська обл. 73–75, 180, 243, 304, 317, 327, 331, 340, 379, 390, 468, 608, 642, 644–646, 652, 654, 661, 694
Дніпропетровський регіон (Дніпропетровщина) 658, 681
Добкін М. 380, 580, 590, 596, 641, 771
Добровольська Л. 332
Довгань С. 149
«Должанський», КПП 664
Донбас 3, 70, 72, 73, 75, 76, 78, 111, 132, 135, 154, 156, 157, 189, 206, 207, 238, 241, 244, 273, 279, 282, 298, 304, 311, 316, 318–320, 350, 373, 380, 410, 481, 482, 497, 507, 508, 509, 510, 525, 531, 532, 536, 539, 541, 601, 602, 604, 605, 608, 623, 626, 631, 638–640, 645, 646, 651–664, 666–671, 674, 675, 678, 682–689, 693–696, 698, 699, 701, 704, 706, 707, 716, 718, 729, 731, 743, 744, 750–753, 774, 776–778
Донецьк 73, 75, 94, 132, 150, 183, 279, 351, 402, 403, 416, 462, 463, 478, 497, 510, 533–536, 607, 640, 642–644, 646–648, 651, 653, 656, 659, 661, 662, 664, 665, 669, 676, 683, 698, 707, 709, 736, 741–743
Донецька обл. 50, 51, 60, 74, 75, 136, 200, 243, 256, 298, 299, 303, 305, 307, 316, 317, 319, 320, 327, 328, 331, 333, 343, 359–361, 372, 376, 379, 390, 418, 468, 479, 482, 483, 509, 510, 535, 536, 561, 603, 609, 639, 652, 654, 656, 661, 664, 668, 672, 676, 687, 693, 694, 707–709, 720, 730, 731, 742, 774, 775
Донецький басейн 622, 642, 643, 647, 651, 652, 656–658, 660–666, 669, 675–677, 679, 683, 708, 774
«Донецька Народна Республіка» («ДНР») 622, 642, 643, 647, 651, 652, 656–658, 660–666, 669, 675–677, 679, 683, 708, 774
«Донецько-Криворізька республіка» 661
Донецько-Придніпровський регіон 210
Донеччина 318, 652, 660, 661, 707
Доній О. 121–124
Дончик А. 109
Доу Дж. 708
Драгоманов М. 97
Драй-Хмара М. 105
Драч Е. 107
Драч І. 64, 80–82, 84–86, 88, 104–107, 117, 136, 140, 149, 522
Дрижчаний І. 367
Дрогобич 65, 123
Дрозд В. 104
Друга Річ Посполита 724
Дубина О. 466, 469
Дубін Б. 505
Дубно 520
Дубовик О. 255
Дудар Є. 106
Дужий П. 87
Дулуб В. 353
Думанський Ю. 585, 607
Дьомін О. 178

Ейнштейн А. 715
Ейрел Д. 319
Еліассон О. 502
Енгельс Ф. 13
Енергодар 269
Ерхард Л. 209
Естонія 66, 80, 95, 118, 120, 127, 132, 137, 192
Ефіопія 40, 191
Ештон К. 575

Євпаторія 272, 625, 716
Євразійський континент 52, 197, 198, 766
Європа (Європейський континент) 38, 45, 69, 122, 143, 145, 151, 155, 156, 166, 168, 172, 173, 176, 194, 209, 232, 245, 279, 285, 295, 319, 333, 344, 386, 392, 456, 463, 465, 479, 485, 540, 574, 590, 621, 641, 688, 699, 719, 722, 724, 730, 736, 759
Європейська площа 204, 339
Європейський Союз (ЄС) 344, 350, 351, 375, 384, 386, 387, 400, 418, 419, 424, 434, 456, 467, 471, 477, 482, 490, 491, 547, 548, 551, 555–558, 560, 561, 574, 575, 580, 583–585, 590, 597, 606, 607, 615, 634, 641, 655, 688, 689, 694, 712, 769–772, 778, 779
Євтух В. 757
Євтухов В. 209
Єгипет 169
Єльцин Б. 78, 114, 125, 126, 132, 133, 137, 145, 146, 148, 155, 156, 170–172, 174, 176
Ємен 602
Ємець О. 89, 178
Єрємєєв І. 575
Єрмолаєв А. 553, 566
Єфименко Л. 522
Єфименко О.105

Єфремов О. 354, 581, 645
Єфремов С. 105, 403
Єхануров Ю. 405–409, 420, 421, 425, 443, 445
Єшкілев В. 267

Жадан С. 268, 501, 739, 741, 752, 753
Жар М. *див.* Лонгин
Жванецький М. 322
Жванія Д. 453
Жданкін В. 107
Жданов 61, *див.* Маріуполь
Жеваго К. 446, 452, 453, 474, 626
Женева 655
Жизневський М. 567
Жириновський В. 175
Житинський І. 509
Житомир 79, 335
Житомирська обл. 63, 84, 242, 304, 317, 327, 360, 390, 499
Жолдак Б. 108
Жуковський А. 97
Жулинський М. 102, 149, 209, 300
Жунько Л. 359
Жупаненко В. 341

Забайкалля 40
Забужко О. 739, 760
Завалевська В. 349
Загорцев В. 106
Загреб 257
Загребельний П. 105, 268
Задніпровський М. 109
Задорожний О. 602
Заєць І. 136
Закавказзя 66
Закарпатська обл. 42, 183, 188, 243, 246, 247, 251, 274, 304, 317, 319, 327, 341, 345, 390, 482, 483, 727
Закарпатська Україна 126, 275
Закарпаття 113, 126, 252, 259, 269, 274, 352, 496, 527, 698, 726–728, 750
Закревська Л. 315
Заливаха О. 110
Замана В. 573
Запоріжжя 104, 310, 334, 528, 607, 659
Запорізька обл. 183, 243, 304, 317, 327, 331, 390, 639, 644, 694
Запорізька Січ 25, 97
Запорожець В. 550
Запрута Ж. 626
Затулін К. 165
Зауралля 691
Захарченко В. 573, 577, 582, 588, 591, 592, 607
Захарченко О. 675, 677, 680, 683
Західна Європа 21, 146, 208, 216–218, 319, 406, 443, 444, 664, 677, 690, 695, 761, 765, 766
Західна Україна (Захід України, Західний регіон) 27, 113, 114, 242, 274, 287, 321, 328, 353, 361, 372, 380, 390, 405, 479, 512, 529, 585, 698
Західноукраїнська Народна Республіка 84, 380
Західно-Центральний регіон 327
Збітнєв Ю. 288
Зварич В. 300, 338, 347, 387
Звягільський Ю. 155, 157, 499
Здіорук С. 513
Зеров М. 105
Зингельшухер Циля 739, 740, 745, 746
Зінченко О. 306, 328, 342, 344–346, 351, 660
Зіньковський Г. 503
Зісельс Й. 499
Зленко А. 191
Золотоноша 189, 306
Зубицький В. 106
Зурабов М. 664, 675

Іваничук Р. 105, 123, 268
Іванов І. 105, 175
Іванов П. 273
Івано-Франківськ 110, 113, 123, 132, 135, 269, 335, 571, 754
Івано-Франківська обл. 84, 88, 118, 132, 183, 242, 304, 307, 317, 327, 345, 390
Івано-Франківщина 126
Іванющенко Ю. 591
Івашко В. 83, 118
Іващишин М. 121–123
Івченко В. 109
Івченко О. 407, 443
Івшина Л. 460
Ігнатенко П. 347
«Ізварине», КПП 663, 664, 667
Іздрик Ю. 267
Ізмаїл 631
Ізраїль 167, 497, 534, 538, 244, 722
Ілієску Й. 176
Іллєнко Ю. 109, 110, 522
Іллін М. 710
Іллінська С. 109
Іловайськ 647, 672–674
Ільїн В. 107
Ільїн Ю. 573
Ільясов Р. 636
Індило І. 550
Індія 167, 524
Інститутська вул. 339, 342, 357, 576
Іоанн-Павло II 115
Іоффе А. 710
Іоффе Ю. 209
Ірак 191
Іран 621
Ірванець О. 105, 268
Ірландія 63, 490
Іслямов Л. 632, 633, 635
Іспанія 756
Італія 69, 169, 267

Кабаненко І. 607
Кавказ 244, 246, 637
Каганович Л. 98
Кадирова Ж. 503
Казанський Д. 646, 647, 739, 752
Казахстан 52, 120, 167, 192–195, 197, 292, 400, 477, 555, 605
Каланчак 635
Калєтнік І. 595
Калинець І. 113
Калінінград 320
Каліфорнія 129
Кальчик 677
Камчатка 725
Канада 86, 138, 213, 215, 267, 331, 484, 502, 524, 586
Кандиба І. 87
Канни 523

Кант І. 544, 715
Каппен Франк ван 603
Капусцінський Р. 724
Карабиць І. 107
Карасьов В. 284
Кармазін Ю. 387
Кармазіна М. 89
Кароль Т. 521
Каротерс Т. 323
Карпати 111
Карякін А. 664
Касьянов Г. 259, 266, 491, 713
Касьянов М. 197, 733, 734
Катерина ІІ 528, 659, 660, 691
Катеринослав 659
Катеринчук М. 343, 344, 347, 373, 387
Катунін О. 470–471
Качанов М. 627
Качинський Л. 357
Кваснєвський А. 177, 334, 336, 339, 349–351, 384, 385, 569
Квіт С. 268
Кембрідж 713
Кендзьор Я. 118
Кернес Г. 596, 642
Керрі Дж. 586
Керч 197, 633, 706
Керченська протока 195, 196, 618, 633
Керченський півострів 195
Керч-Єнікальський канал 195
Київ 18, 63–68, 79, 80, 82–85, 88, 91, 92, 94, 95, 97, 104, 107, 108, 110, 111, 116, 121–126, 128, 129, 131, 132, 143, 148, 161, 171, 173, 175, 177, 183, 189, 197–199, 201, 204, 209, 244, 249, 250, 252, 256, 257, 267, 269, 273, 275, 287, 300, 304–307, 321, 324, 327, 329–335, 337, 340, 341, 346, 350–353, 362, 366, 368, 369, 377, 378, 380, 385, 390, 413, 415, 416, 418, 422, 424, 428, 429, 443, 460, 463, 481, 488, 499, 502, 504, 510, 520–521, 524, 528, 529, 533, 536, 550, 558–563, 567–569, 571–576, 578–580, 582–585, 589, 593, 595, 597, 601, 612, 615, 616, 618, 619, 621, 623, 631–633, 639–641, 643, 644, 654, 655, 657, 662, 663, 675, 678–681, 686, 689, 698, 699, 705, 709, 716, 718–720, 725, 737, 738, 748, 750, 765, 779
Київська обл. 51, 63, 74, 88, 106, 118, 243, 244, 304, 317, 319, 327, 390, 595
Київська Русь *див.* Русь 66, 96, 102, 136
Київщина 189, 643
Кинев О. 320
Киргизстан 420, 456
Кирило (Гундяєв В.) 512, 513, 517, 719, 721
Кириленко В. 420, 616
Кириленко І. 423
Кириченко Л. 358
Кирієнко О. 523
Кирюшко М. 516
Китайська Народна Республіка (КНР, Китай) 167, 169, 288, 490, 524, 620
Ківалов С. 305–307, 314, 328, 338, 375, 381, 527
Кінах А. 191, 199, 200, 280, 282, 288, 292, 300, 309, 329, 333, 351, 399, 413, 418, 453
Кіор В. 537
Кіпр 473
Кірієнко С. 216
Кірієнко О. 522
Кіровоград 306, 319, 341
Кіровоградська обл. 50, 183, 304, 306, 317, 327, 331, 390
Кіровоградщина 243
Кіровське 73, 75
Кірьяков Л. 537
Кіхтенко О. 415, 416
Клепа Є. 647
Клименко С. 109
Клинченко Т. 255
Кличко Віт. 571, 587, 590, 770
Клімкін П. 634
Клінтон Б. 168, 169
Кліщ А. 123
Кліщевська І. 269
Клюєв А. 306, 379, 402, 425, 474, 475, 567, 593
Клюєви брати 614
Ключковський Ю. 305, 387
КНР *див.* Китайська Народна Республіка
Князевич Р. 338
Коба С. 567
Коберник І. 558
Кобильчук Л. 522
Коваленко Г. 721
Коваль В. 342
Коваль С. 523
Ковач І. 106
Ковітіді О. 612
Кожара Л. 576
Козак Б. 109
Козак Д. 629
Козак Р. 288
Козловський І. 685
Кокотюха А. 550
Колесник М. 115
Колесніков А. 324–326, 329, 379, 383, 384
Колесніков Б. 358, 403, 406, 425
Колесніченко В. 527
Колібаба А. 352
Колодій А. 484, 698, 699
Коломієць О. 109
Коломойський І. 439, 446, 448, 449, 453, 459, 461, 465, 474, 475, 608, 626, 639, 640, 664, 681, 777
Колоніарі О. 380
Коль Г. 129
Кольський півострів 52
Комар В. 380
Компан О. 101
Комсомольське 672
Кондратюк 367
Конєв С. 83–84
Коновалець Є. 126
Кононов І. 683, 701, 751, 752
Кононучук С. 241
Константинеску Е. 176, 177
Константинов В. 590, 617
Констанца 451
Конча-Заспа 360, 364, 372
Копенгаген 110
Копержинська Н. 109
Корбан Г. 451, 452, 473, 475, 645
Кордун В. 105
Корнієвський В. 474
Корнілов В. 508
Корнілов Д. 528
Королевська Н. 519
Король В. 347, 411
Коропецький І. 42

Коростень 576
Корсаков О. 380
Корсун А. 358
Корчинський Д. 288
Корюшко М. 516
Коряжин М. 627
Корякія 320
Косачев К. 638
Косинка Г. 105
Косів М. 118
Косово 426
Костенко Л. 105, 760
Костенко Ю. 118, 181, 182, 188, 313
Костицький В. 118
Костомаров М. 105
Костоправ Г. 537, 539
Кот С. 706
Коцюруба І. 124
Кочан Н. 271, 273, 514
Кошкіна С. 547, 566, 589
Кошулинський Р. 581
Кравченко С. 644
Кравчук Л. 58, 59, 75, 95, 111, 118, 121, 123–125, 127, 129–131, 133–137, 139, 140, 145, 147, 151–159, 166–172, 174, 178, 183, 184, 187, 209, 211, 230, 271, 288, 289, 351, 479, 547, 563
Крайня Північ 51
Краматорськ 652, 654, 693, 694
Красівський З. 87
Красне поле 528
Красний Лиман 652
Красногвардійське 272
Краснодарський край 272, 659
Краснодон 667
Красноперекопськ 625
Красноторка 654
Красовицький М. 255
Красотов О. 107
Кременчук 659
Кривий Ріг 79, 340, 441
Кривицька О. 238, 529, 764
Криль І. 426
Крим (Кримський півострів) *див.* Автономна Республіка Крим
Крим А. 109
Криштофович В. 109
Кріпосний провулок 570
Кропачов В. 647
Крути 528
Крушельницька С. 107
Крюков Н. 122
Крючков В. 123, 130
Куба 40
Кубань 53, 155
Куббель Л. 14
Кубіш Я. 350, 351, 384
Кувейт 191
Кужельний О. 269
Кузан О. 123, 124
Кузнецький басейн (Кузбас) 72, 73, 76, 78, 206
Кузнєцов В. 68
Кузьмінський С. 107
Кузьмук О. 373, 415, 580
Куликове поле 648, 649
Куліш М. 105, 267
Кульчицький С. 7, 99
Куніцин С. 359
Курбас Л. 267
Курков А. 760
Курськ 668
Курченко С. 776
Курчук Т. 107
Кустанайська обл. 52
Кустова С. 387
Кустодієва Б. 708
Куценко М. 84
Куцин М. 342
Кучеренко М. 105
Кучма Л. 149, 154, 158–164, 166–169, 171, 175, 177, 182–184, 186–188, 190–192, 194, 197, 198, 199, 202–204, 209–213, 215, 217, 219, 227, 229, 235, 279–284, 287, 292, 300, 306, 310, 312, 314, 317, 318, 326, 330, 334, 336, 337, 339, 341, 344, 346, 347, 349–351, 357, 358, 360–364, 366–372, 374, 376, 377, 380, 383–386, 390–392, 402, 437, 438–440, 457, 459, 479, 481, 511, 563, 605, 657, 664, 675, 679, 699, 724, 759
Кушнарьов Є. 178, 403, 352, 353, 358, 373, 378
Кушнір Б. 429
Куяба 18
Кюрі 715
Лавринович О. 384
Лавров С. 339
Лазаренко П. 166, 179–182, 199, 215, 218, 461
Лакшмі М. 440
Ландик В. 645
Ланько М. 735, 744
Ларін С. 593
Латвія 46, 63, 66, 80, 95, 118, 120, 126, 127, 132, 137, 138, 192
Латинська Америка 40
Лебедєв О. 615
Лебедєв П. 573, 594
Левада Ю. 327
Левандовський В. 630
Левицький Д. 708
Левітас І. 499
Левус А. 770
Лейбніц Г. 715
Ленін В. 55, 59, 123, 529, 563, 735
Ленінград 101
Леонтович М. 107
Лепкий Б. 105
Лесі Українки площа 301
Леся Українка 105, 706
Лещенко С. 369
Лижичко Р. 521, 563
Липинський В. 715
Лисенко С. 109
Лисичанськ 669
Литва 63, 66, 80, 85, 95, 118, 120, 126, 127, 132, 137, 138, 192, 350, 375, 380, 384, 498, 557, 774
Литвин В. 201, 203, 204, 279, 284, 300, 314, 330, 333, 337, 347, 349, 350, 354, 358, 361, 363–365, 372, 376–378, 380, 381, 383, 390, 403, 407, 419, 420, 429, 430, 434, 435, 446, 454, 465, 519
Литвин Ю. 126
Литвиненко О. 506, 507, 556
Литвиненко Т. 109
Лишега О. 105
Лівадія 707
Ліпцин О. 269
Лісабон 339
Ліст Ф. 33
Лішевський К. 708
Ліщинський В. 730
Логвиненко В. 532

Ложкін Б. 547
Лонгин (Жар М.) 719
Лондон 110, 451, 522
Лорак А. 521
Лосєв І. 103
Лощенова І. 255
Луганка 680
Луганськ 94, 273, 341, 353, 354, 373, 510, 536, 539, 607, 641–645, 648, 653, 656, 658, 659, 661, 683, 740, 751
«Луганська Народна Республіка» («ЛНР») 622, 642, 649, 652, 656–658, 661–664, 669, 675, 676, 678, 679, 719, 741, 774
Луганська обл. 50, 51, 136, 183, 243, 303, 304, 317, 318, 320, 327, 328, 331, 333, 341, 343, 353, 361, 372, 376, 379, 390, 468, 479, 482, 483, 510, 532, 533, 561, 603, 609, 639, 649, 657, 661, 664, 667, 669, 672, 676, 686, 687, 694, 707, 709, 718, 720, 730, 731, 742, 774, 775
Луганське-Троїцьке-Попасна, плацдарм 680
Луганщина 273, 353, 354, 641, 652, 660, 661, 693, 727
Лугар Р. 331, 374
Лугутинський р-н 273
Лужков Ю. 175, 358
Лук'яненко Л. 66–68, 87, 90, 105, 136, 140, 149, 646
Лук'янов А. 130
Лук'янов В. 421
Лук'янченко О. 651
Лукаш О. 568, 571
Лукашенко О. 192, 386
Лукін В. 579, 584, 590, 608, 675
Лукіяник В. 718
Лупиніс А. 87
Луценко І. 550
Луценко О. 109
Луценко Ю. 329, 336, 370, 380, 400, 409, 411, 418, 419, 434, 548, 559
Луцьк 257, 267, 335
Любачівський М. 115
Любка А. 749
Люксембург 267
Лютеранська вул. 357
Лягін Р. 657
Лятошинський Б. 106
Ляшко О. 56, 518, 771–773
Львів 65, 67–70, 72, 79, 80, 83, 84, 95, 97, 104, 105, 107, 110, 113–115, 121, 122, 124, 132, 251, 256, 265, 267, 269, 311, 335, 463, 478, 501, 524, 571, 695, 698, 728, 738, 754
Львівська обл. 46, 74, 84, 88, 114, 118, 132, 183, 238, 242, 298, 299, 304, 317, 327, 341, 345, 360, 390, 499
Львівсько-Волинський басейн 72
Львівщина 126
Льовочкін С. 406, 418, 425, 467, 474, 475, 561, 566

Магаданська обл. 52
Магера А. 306, 338
Мазепа І. 25, 97
Мазовецький Т. 357
Мазур А. 332
Майборода О. 2, 3, 7
Майдан Незалежності 198, 306, 326, 328, 329, 332, 333, 336, 337, 338, 341–343, 345, 348, 349, 351, 357, 360–362, 365, 366, 368, 370, 371, 388, 394, 413, 558–561, 571, 579, 580, 585, 588, 590, 591, 593–595, 605, 607, 615, 616, 618, 620, 643, 694, 697, 704, 717, 736, 749, 754, 755, 773
Макарович І. 111
Македонія 191
Макеєнко В. 579, 580
Макіївка 73, 752
Максимов С. 499
Малкович І. 105, 268
Малоросія 660
Малофєєв К. 616, 617, 652, 656
Малоянисоль 539
Маляр В. 109
Малярчук Т. 501
Мамчур Ю. 742
Мангуп-Кале 707
Маняк В. 68, 80
Марганець 448
Марецький В. 718
Маринович М. 760
Маріїнський парк 332, 333, 413, 564
Маріуполь (Жданов) 61, 418, 497, 535, 538, 631, 646, 650, 666, 672–674, 676, 677, 679
Маркс К. 544
Маркусь В. 86
Мартинюк А. 181, 184
Марченко В. 177
Марчук Є. 166, 178, 181–183, 214, 218, 279, 363, 460
Марчук І. 110, 111, 522
Масандра 170, 171
Масик К. 82, 131
Масол В. 121, 124, 125, 149, 152, 153, 159, 213
Мась О. 502
Матвієнко А. 178, 181, 372
Матвієнко Н. 108
Матешко А. 109
Матіос А. 684
Матусевич О. 67
Мацькович С. 84
Мащенко М. 522
Медведєв Д. 426, 620, 628, 629, 638
Медведчук В. 181, 184, 188, 196, 198, 200, 201, 306, 364, 367, 368, 369, 403, 425, 467, 664
Медведько О. 415, 417
Медвідь В. 267, 268
Мединський В. 630
Медуниця О. 607
Междуреченськ 73
Межигір'я 430, 595
Мейєр Е. 15
Мейс Дж. 96
Мельник І. 70
Мельників Р. 268
Мельниченко М. 188, 190, 198
Мельничук С. 670
Меняйло С. 630, 631
Меркель А. 574
Месопотамія 16
Мещеряков В. 89
Мєшков Ю. 373, 615
Микола I 691
Миколайчук А. 107
Миколаїв 94, 334, 473, 558, 573, 583, 607, 653, 659

Миколаївська обл. 51, 183, 244, 304, 317, 327, 331, 333, 379, 390, 479, 497, 550, 694
Миколаївщина 243
Миколайчук А. 107
Миколин Н. 86
Миколин Р. 86
Микульський А. 523
Миримський Л. 611
Митрофан (Юрчук М.) 719
Михайлов Б. 502, 522
Михальченко М. 61
Мікоян А. 509
Міллер О. 444
Мілявський Л. 67
Мінськ 674, 678–681
Мірмекій 706
Мірошник Р. 645
Міхеєва О. 760
Мішньова В. 269
Мовчан П. 84, 118
Могила П. 512
Могильов А. 417, 611
Мозговий О. 676
Мойсеєв С. 108
Молдова 127, 130, 172, 257, 323, 406, 467, 560, 641, 685, 688, 689
Момотенко Т. 47
Монголія 40
Морган Г. 13, 14
Мороз О. 107, 118, 133, 148, 158, 159, 166, 175, 177, 181–184, 188, 200, 202, 288, 299, 302, 307, 309, 315, 329, 332, 333, 361, 399, 400, 408, 409, 412, 416, 417
Морозов В. 107
Морозов К. 105, 145
Москалець К. 105
Москаль Г. 572, 573, 607
Москва 33, 38, 39, 42, 46, 56–59, 61, 63, 68, 77, 91, 96, 102, 113, 115, 116, 121, 125, 126, 129, 131–133, 135, 137, 145, 147, 148, 155, 168, 170–172, 175, 192, 197, 284, 339, 358, 361, 387, 399, 400, 427, 429, 443, 454, 455, 465–468, 481, 510, 605–607, 618, 623, 627–630, 638–640, 645, 646, 655, 657, 660, 664, 671, 674–676, 680, 681, 689, 771
Московська держава 24
Мостова Ю. 564
Моцик О. 586
Мудрак Л. 468
Муженко В. 671
Мукачеве 341, 352
Муратова К. 109, 522
Мусієнко О. 80, 81
Мусій О. 770
Мусіяка В. 760
Мушкетик Ю. 80, 84, 105, 106
Мюнхен 110

Набока С. 67
Навальний 630
Нагорна Л. 93, 517, 526, 692
Назарбаєв Н. 192
Найєм М. 557
Найман-Меткалф К. 747
Наливайченко В. 412, 648
Наришкін С. 617, 619, 660
Нгуєн-Хацушибия Д. 502
Неаполь 69
Неборак В. 105, 268
Немиря Г. 426
Нижнє Подніпров'я 698
Нігоян С. 755
Нідерланди 63, 350, 603, 668, 693
Нікарагуа 40
Нікіфоров А. 609, 612
Ніколаєць Ю. 507
Німецька Демократична Республіка (Східна Німеччина) 461, 632, 680, 774
Німеччина *див.* Федеративна Республіка Німеччина
Німфей 706
Новак О. 634
Новінський В. 453, 473, 614, 639, 652
Новоазовськ 672
Новоайдарівський район 718
Нововолинськ 76
Новоросійськ Краснодарського краю 659
Новоросійська губернія 659
Новоросія («Новоросія») 510, 646, 653, 657–660, 662, 665, 667, 675, 697, 729
Новосибірська обл. 46
Норвегія 63, 522
Нью-Йорк 107, 110, 521, 522
Ньютон М. 521

Огневич З. 521
Огризко В. 411, 421
Одеса 68, 70, 80, 94, 107, 171, 267, 334, 479, 480, 510, 524, 528, 607, 631, 647–650, 653, 659, 717
Одеська обл. 51, 88, 148, 201, 243, 244, 248, 251, 304, 317, 319, 327, 331, 333, 372, 376, 390, 468, 482, 483, 497, 499, 503, 642, 646, 649, 650, 694, 726, 727
Одещина 243, 251, 648, 727
Одіссей 147
Оденсе 110
Ожеван М. 486
Окара А. 52, 53
Оксфорд 713
Олександров І. 200
Олексенко С. 109
Олійник Б. 80, 81, 95, 104, 105, 118, 381, 383
Олійник П. 311
Омельченко О. 329, 402
Ондик Т. 274
Оніщенко Р. 647
Онопенко В. 314
Онуфрій (Березовський О.) 720, 721
Опанасюк Л. 628
Оріхівці, с. 273
Орлик П. 25
Орлика П. вул. 373
Оробець М. 518
Осадчук П. 106
Ослунд А. (Аслунд А.) 198, 234, 553
Осташевський Г. 109
Острів русів 18

Павленко Ю. 347
Павличко Д. 69, 80, 81, 84, 85, 88, 89, 105, 106, 108, 117, 147, 332
Павлов В. 77, 130
Павлоград 74, 128
Пайєтт Дж. 574
Палиця І. 575
Панич О. 734
Паніна Н. 270
Пантікапей 706
Панченко В. 525
Панчишин А. 107
Папірна Л. 109

Параджанов С. 109
Парасюк В. 594
Париж 419
Парпола С. 16
Паррено Ф. 502
Парубій А. 569, 593, 595, 641, 643, 647, 648, 687
Парфеній 706
Парфьонов І. 523
Пастернак Б. 281, 364
Пасхавер О. 401
Патріча Г. 537
Пауел К. 339, 367, 368
Пашилін А. 744
Пашковський Є. 105, 267, 268
Педан О. 523
Пекін 367
Пенчук Б. 403
Перевезій В. 490, 722
Передня Азія 16
Перекоп 622
Переяслав-Хмельницький 139
Петриненко Т. 108
Петров Ю. 660
Петросаняк Г. 267
Петрулевич О. 642
Петрюк О. 367
Печерський р-н (Печерськ) 269, 300
Пєсков Д. 584
Пивоварський А. 774
Пилипенко О. 447
Пилипишин В. 575
Пилипчук В. 88
Пинзеник В. 118, 149, 194, 209, 211, 215, 313, 314
Південна Бессарабія 176
Південна Корея 490
Південна Осетія 425, 426, 688
Південна Україна (Південний регіон, Південь України) 242, 246, 247, 259, 361, 390, 638, 697
Південний Схід (Південно-Східна Україна, Південно-Східний регіон) 590, 596, 601, 657–659, 858, 719, 747
Південний Тіроль 689
Південний федеральний округ РФ 630
Південно-Західний регіон 287, 321
Південно-Східна Азія 244, 470
«Південно-Східна Українська Автономна Республіка» («Автономна Південно-Східна Українська республіка», Південно-Східна держава, Південно-Східна Республіка, ПіСУАР) 353, 354, 359, 372, 378
Південь України *див.* Південна Україна
Північ (регіон РФ) 52
Північ (України) 766
Північна Америка *див.* США
Північна Африка 16
Північна Буковина 176
Північна Русь 20
Північне Причорномор'я (Причорномор'я) 698, 706
Північний Кавказ 425, 628
Північний регіон 321
Північно-Західний регіон 287, 321
Північно-Східний регіон 321
Підкарпатська Русь 275, 528, 728
Підмогильний В. 267
Підсуха О. 106
Пілсудський Ю. 357
Пінчук В. 283, 312, 367–369, 401, 406, 438, 439, 446, 448, 449, 451–453, 458–460, 470, 474, 502, 639
Піскун С. 415–417
ПіСУАР *див.* «Південно-Східна Українська Автономна Республіка» 353, 354, 359, 372, 378
Планк М. 714, 716
Плачинда С. 90, 106
Плачков С. 407
Плотницький І. 680
Плужников І. 458
Плющ І. 84, 118, 155, 178, 184, 351, 356, 361, 372, 420
Погоріла Н. 533
Поділля 111, 698
Подніпров'я 78
Подольчак І. 523
Покальчук Ю. 268
Поклонська Н. 636
Покровський О. 728
Полєнов В. 708
Полісся 111, 241, 698
Полохало В. 478
Полтава 95, 123, 267
Полтавська обл. 50, 183, 242, 304, 317, 327, 360, 390
Полтавщина 100
Полторак С. 684
Полудьонний М. 387
Польща 25, 27, 42, 63, 105, 130, 138, 172, 174, 177, 257, 320, 349, 350, 357, 375, 380, 384, 392, 447–449, 463, 490, 498, 502, 522, 575, 579, 583, 588, 590, 685, 730, 748
Пономаренко Л. 105
Пономарчук Д. 189
Пономарьов 656
Попков С. 362, 366–369
Попов Б. 752
Попов Г. 148
Попович М. 89, 102
Поправко Ю. 647
Поровський М. 149
Порошенко П. 300, 306, 324–326, 328, 329, 347, 351, 384, 399, 404, 408, 438, 443, 453, 479, 626, 634, 662, 664, 674, 676, 678–680, 684, 714, 748, 759, 770–773
Португалія 339
Потебенько М. 190
Потьомкін Г. 659
Прага 191
Прелєсне 708
Приазов'я 246
Прибалтика 80, 104
«Придністровська молдавська республіка» 689
Придністров'я 649, 650, 652, 664, 688, 689
Прикарпаття 18
Примаков Є. 175
Приморський край 46, 52
Прип'ять 63
Притула В. 250
Приходько Г. 86
Причорномор'я *див.* Північне Причорномор'я
Прісланд Д. 41
Противсіх В. 433
Прохасько Т. 267
Процюк С. 268

Прошкуратова Т. 380
Пряшев 257
Пуго Б. 130
Пумп'янський Д. 451
Пустовойтенко В. 175, 178, 179, 184, 215, 218, 219
Путін В. 137, 192, 197, 331, 334, 338, 350, 356, 358, 364, 377, 380, 385–387, 409, 410, 417, 422, 424, 443–445, 450, 454, 465, 466, 468, 469, 471, 584, 606–608, 616, 618–620, 623, 629, 630, 632, 633, 638, 655, 656, 659, 660, 670, 674–676, 679, 680, 691, 721, 728, 735
Пушилін Д. 643, 656, 662, 663
Пшонка В. 588, 596
П'ятаченко Г. 155

Рабінович В. 499, 771
Раваншайкул Н. 502
Раджнеш О. 273
Радченко В. 360, 415
Рафеєнко В. 751
Рахлін Н. 521
Рахманін С. 564, 566
Рачинський П. 109
Резніков Р. 387
Реріх М. 708
Реріхи 273
Республіка Крим 3, 6, 51, 70, 71, 91, 126, 130, 136, 148, 155, 163, 173, 183, 197, 201, 238, 242–244, 249–253, 255, 272, 274, 297, 298, 303, 304, 307, 316, 317, 327, 329, 340, 353, 359–361, 379, 390, 410, 414, 417, 424–426, 479, 482, 487, 496, 499, 506, 509, 510, 516, 521, 525, 528, 533, 536, 589, 590, 593, 596, 601–603, 605, 607–610, 612–639, 641, 652, 653, 655, 656, 663, 671, 672, 678, 685–687, 690, 695, 698, 703, 706, 709, 716–718, 721, 728, 729, 736, 738, 740, 743, 748, 750, 755, 761, 762, 770, 771, 774, 776–778
Республіка Молдова 127, 130, 172, 257, 323, 406, 467, 560, 641, 685, 688, 689
Республіка Польща 25, 27, 42, 63, 105, 130, 138, 172, 174, 177, 257, 320, 357, 349, 350, 357, 375, 380, 384, 392, 447–449, 463, 490, 498, 502, 522, 575, 579, 583, 588, 590, 685, 730, 748
Республіка Татарстан 498
Речицький В. 281
Рєзніков М. 509
Ржавський О. 288, 307
Рибак В. 575, 595, 647, 742, 755
Рибачук О. 365, 411
Рига 126, 410
Рижков М. 74
Рилипчик І. 268
Рим 16
Римарук І. 105, 268
Рівне 123
Рівненська обл. 42, 84, 183, 201, 242, 304, 317, 327, 390, 520
Рідний М. 503
Річ Посполита 23, 24, 26, 27, 690, 696
Робертсон Дж. 191, 197
Рогоза Б. 80
Роднянський О. 109, 459
Роздольне 539
Розсальний В. 109
Ройтбурд О. 521
Романенко Ю. 432
Романицький Б. 109
Романів О. 69
Романченко В. 362, 366, 367
Романюк В. *див.* Володимир
Російська імперія 26, 53, 55, 112, 143, 147, 205, 691, 696
Російська Федерація (РФ, Росія) 27, 35, 41, 42, 44, 48, 50–53, 55, 61, 63, 78, 91, 105, 115, 118–120, 125, 126, 130, 132, 137, 138, 143, 147, 148, 155–157, 166–176, 191–195, 196–198, 205, 206, 208–210, 212, 214, 216, 217, 235, 237, 244, 257, 259, 272, 274, 279, 280, 292, 294–297, 301, 302, 320, 327, 331, 350, 351, 358, 375–378, 380, 384–387, 391, 399–400, 406, 422–429, 439, 443–445, 449, 450, 454, 455, 464–469, 471, 477, 478, 481, 482, 486, 488, 491, 498, 500, 506, 507, 509, 510, 522, 525, 528, 541, 548, 555, 556, 563, 568, 579, 584, 589, 590, 593, 601–608, 612–614, 616–632, 634, 636–642, 644–646, 652, 653, 655–657, 659, 660, 662–664, 666–669, 672, 674–683, 685–697, 699, 702, 705, 719–721, 728–730, 735, 737, 738, 740, 744, 747, 754, 762, 763, 765, 767, 769–772, 774, 776, 778, 779
Радянська імперія *див.* СРСР
Ростов-на-Дону (Ростов) 510, 618
Ростовська обл. 75, 510
Роттердам 523
РРФСР 38, 42, 77, 125, 126, 155, 172
Рубанов Ф. 615
Руденко М. 66, 105, 267
Рудьковський Д. 330
Рудьковський М. 352, 408, 409, 416, 454
Румунія 130, 172, 176, 177, 192, 194, 257, 497, 528, 685, 748
Русанівський В. 69
Русь (Давня Русь, Давньоруська держава, Київська Русь) 18–23, 19, 102, 112, 660, 699
Руцькой О. 148
Рушковський М. 109
Рябчук М. 105

Саакашвілі М. 426
Саблін Д. 616, 638
Сабодан В. *див.* Володимир
Савадов А. 502, 521
Савельєв В. 522
Савка М. 501
Савченко Н. 686, 742
Савчук В. 109
Савур-могила 668, 669
Саки 625
Саламатін Д. 607
Самокиш М. 706
Санден Дж. 461
Санін О. 522
Сапеляк С. 267
Сартана 536
Сахаров А. 114
Сацький В. 472
Свалява 341
Сверстюк Є. 67, 105, 267, 738

Свистунов О. 498
Світличний І. 105
Свободи площа 353
Святогірськ 707
Севастополь 156, 161, 171–173, 183, 201, 304, 305, 307, 317, 329, 359, 504, 536, 548, 590, 596, 607, 609, 611, 612, 614, 615, 618, 621, 623, 624, 629, 630, 687, 706, 716, 770
Севастьянов Б. 753
Селезньов Г. 175
Семенюк В. 454
Семесюк І. 522
Семущак Т. 123
Сендега О. 352
Сеник І. 87, 567
Сенченко Ю. 521
Сердючка В. 521
Серебрякова З. 708
Середа А. 107, 763
Середа В. 762
Середземномор'я 610
Середнє Подніпров'я 18
Середня Азія 244, 608
Сєвєродонецьк 354, 357, 359, 373, 378, 422, 423, 480
Сибір 52
Сибірський федеральний округ 631
Сидоренко В. 521, 522
Сидоренко О. 354
Сильвестров В. 106
Симоненко В. 105, 111
Симоненко П. 150, 182, 183, 188, 284, 288, 291, 299, 307–381, 402, 409, 417, 434, 467, 479, 735, 770, 771
Сирота М. 163
Сиротинко Я. 109
Ситник К. 72
Сівкович В. 300, 425
Сігал Є. 380
Сікорський Р. 575, 579, 583, 587, 588, 590
Сільваші Т. 522
Сімферополь 334, 359, 497, 615, 616, 618, 619, 627, 628
Сірко І. 84
Скибинецький О. 343, 365
Скіпальський О. 343, 365
Скорик Л. 107, 149
Скорик М. 106, 267
Скоропадський П. 26
Скринник А. 627, 628, 630
Скрипка О. 107, 520
Скрипник М. 116
Скуратівський В. 525
Слабошпицький М. 80, 523
Славія 18
Славутич 524
Сліпак В. 742
Слобожанщина 698
Слов'янськ 200, 535, 652–655, 664–666, 693, 694, 742
Словаччина 172, 192, 258, 274, 467, 528, 748
Словенія 192
Смешко І. 365–367, 372
Смірнов З. 632, 633
Сміт Е. 15, 28, 29, 30
Смолій В. 8
Сніжне 74, 75, 667
Сняданко Н. 501
Соколов М. 627
Солана Х. 344, 350, 351, 380, 384, 385
Солженіцин О. 173
Соловйов О. 521
Солодка А. 255
Соломатін Ю. 437
Соломахін О. 612
Солошенко Ю. 686
Софіївська площа 273, 748
Сочі 171
Співоче поле 287
Спіцин Є. 660, 661
Сроул Л. 270
СРСР (Радянська імперія, Союз РСР, Радянський Союз, Союз Радянських Соціалістичних Республік) 27, 29, 33–51, 53–63, 65–66, 68, 71–74, 76–79, 81, 82, 85, 87, 88, 90, 91, 94, 95, 101, 103–104, 111–114, 118, 120, 121, 126–130, 132, 133, 136–139, 144–146, 151, 155, 157, 165–167, 172, 173, 176, 205–207, 210, 212, 219, 232, 238, 244, 271, 274, 288, 294–296, 303, 444, 461, 477, 484, 525, 540, 563, 605, 626, 647, 690–692, 696, 700, 756, 757, 761, 762, 776
Ставнійчук М. 349
Ставропольський край 46
Стадниченко Ю. 106
Сталін Й. 41, 477, 509, 528, 691, 737
Сталінград 645
Стамбул 177, 191
Станкович Є. 106, 107
Старобешеве 536
Стаханов О. 60
Стаханов, м. 74, 75, 273
Стельмах Я. 109
Степико В. 757
Степико М. 763
Степова О. 739, 740, 752
Степула Н. 479
Стецьків Т. 89, 118, 565
Стило село 538
Стоян О. 341
Стрембицький І. 523
Стрєлков *див.* Гіркін І.
Стригун Ф. 109
Стрий 113
Стрітівка 106
Стріха М. 760
Строєв Є. 175
Ступка Б. 109
Стус В. 68, 105, 126, 267
Стяжкіна О. 752, 753
Субтельний О. 97
Судак 625, 707
Сумгаїт 85
Суми 68, 80, 123, 331, 335
Сумська обл. 43, 50, 180, 183, 238, 242, 304, 317, 319, 327, 345, 390, 603
Сумщина 305
Супрун Ю. 685
Сурилов О. 527
Суркіс Г. 461
Суркіс І. 198
Сухомлинська О. 255
Сушинський Б. 106
Схід (Схід України, Східна Україна, Східний регіон) 6, 148, 259, 321, 361, 372, 390, 644, 649, 716, 728, 738, 740, 747, 748, 751, 766
Схід Європи *див.* Центрально-Східна Європа
Східна Європа *див.* Центрально-Східна Європа 21, 40, 42, 122, 126, 424
Східна Німеччина *див.* Німецька Демократична Республіка 42

Східна Україна *див.* Схід 372, 424, 479, 529, 540, 638, 684, 697, 698, 707
«Східний», житловий район Маріуполя 677
Східний регіон *див.* Схід
Східно-Центральний регіон України 328
США (Америка, Північна Америка, Сполучені Штати Америки) 33, 37, 40, 41, 43, 44, 46, 61, 63, 64, 86, 96, 129, 138, 167–171, 176, 191, 244, 267, 319, 331, 332, 334, 339, 350, 387, 392, 408, 409, 424, 429, 442, 445, 448–450, 452, 454, 459, 461, 464–468, 470–473, 482, 484, 490, 491, 520–522, 548, 561, 574, 586, 594, 607, 608, 620, 634, 646, 655, 690, 694, 696, 702, 719, 722, 771, 772, 774
Сяопин Ден 288

Табачник Д. 347
Табурянський Л. 136
Таврійська губернія 155
Таймир 320
Таїланд 470
Таманський п-в 195, 196
Танкове 272
Таннок Ч. 386
Танюк Л. 68, 118
Тарабрін В. 710
Тарасюк Б. 175, 331, 333, 400, 410, 411
Тарута С. 460, 626, 639, 640, 643–646, 651, 672, 673, 676, 777
Татарстан 630
Татарченко Г. 107
Ташкент 46
Тбілісі 425, 426
Театральна площа 340
Тел'явіні Х. 664, 675
Тельнюк Г. 107
Тельнюк Л. 107
Тельнюк С. 80, 106
Темиргалієв Р. 612, 616, 617
Тенюх І. 619
Терелі Й. 112
Терен В. 80
Терещенко О. 332
Терещук В. 161
Тернопіль 79, 84, 104, 113, 123, 132, 257, 267, 335, 705
Тернопільська обл. 42, 84, 88, 118, 132, 135, 183, 201, 242, 304, 317, 327, 390, 482
Тетерів 576
Тетчер М. 129
Тимошенко Ю. 180, 181, 187, 188, 193, 198–203, 220, 221, 280, 293, 299, 329, 333, 362, 366–368, 370, 371, 399–402, 404, 405, 407–409, 412, 419–424, 426–429, 431, 433–435, 438–441, 443, 446–447, 449, 453–456, 458, 464–469, 470, 474, 475, 479, 519, 549, 592, 596, 609, 610, 640, 644, 771
Титаренко Л. 269
Тихий В. 522
Тихий О. 126
Тихонов В. 359, 474, 580
Тихонов Г. 173, 175
Тичина А. 332
Тичина П. 105
Тищенко А. 107
Тігіпко С. 304, 310, 346, 351, 374, 429, 433, 434, 454, 479, 518, 771, 773
Тірітака 706
Тістол О. 522
Тітушко В. 550
Ткаченко О. 149, 158, 175, 181, 184, 186, 187, 664
Толстой Л. 523
Толстоухов А. 347, 403
Томенко М. 281, 310, 311, 337, 343, 348, 349
Томенко Т. 522
Торба В. 739, 740, 752
Торез 646, 647, 669
Торонто 110
Торс А. 748
Тоффлер Е. 270
Тоцький В. 607
Третьяков О. 460
Троїцький В. 269
Тронько П. 265
Трускавець 524
Тузла 196–198
Туреччина 253, 464, 497, 722
Туркменія (Туркменістан) 205, 206, 214, 217, 292, 477
Турчинов О. 369, 400, 415, 416, 422, 455, 522, 568, 575, 595, 597, 616, 619, 621, 639, 644, 651, 653, 654, 679, 720, 748, 770
Туск Д. 583, 588
Тюменська обл. 52
Тягнибок О. 123, 434, 519, 571, 587, 588, 590, 770, 771

Угорщина 130, 138, 172, 174, 177, 467, 528, 685, 728, 748
Удовенко Г. 136, 181, 182, 188
Ужгород 79, 341, 352, 490, 698
Узбекистан 120
Україна 5, 6, 8, 11, 13, 16, 17, 21–25, 27, 28, 33–35, 37–39, 42, 44–46, 49–53, 56–59, 61–106, 108–113, 115–122, 124–140, 143–182, 184, 185, 187, 189–197, 201, 204–210, 213, 214, 216–220, 222, 223, 227, 230–242, 244–249, 251–260, 262–266, 268–272, 274–276, 280, 282, 285–290, 292–297, 300, 301, 303, 305, 306, 309, 313, 314, 316–320, 323, 324, 326–329, 331–334, 339, 340, 342–346, 349–351, 353–356, 358–364, 367, 369, 372–379, 381, 382, 385, 386, 388, 390, 391, 397–403, 406, 408–413, 416–420, 422, 423, 426–435, 438, 439, 441–445, 447–451, 453–459, 461–469, 471, 472, 476–490, 494–502, 506–511, 513–522, 524–532, 536, 538–544, 548–552, 555, 558, 559, 564, 568, 572, 576, 578–582, 589–598, 601–609, 611–623, 625, 626, 630, 631, 633–635, 637–642, 647–650, 655–659, 661, 662, 664, 667–669, 671, 672, 674–683, 685, 687–717, 719–749, 751, 753–772, 774–779
Українка 524
Українська Держава 248, 700
Українська Народна Республіка (УНР) 26, 83, 84, 86, 91, 146,
Улюкаєв О. 629
Ульяненко О. 267, 501
Урал 52

УРСР 11, 27, 33, 34, 39, 44, 53, 56–58, 64, 67–72, 74–79, 83, 86, 87, 89, 95–98, 102, 106, 107, 115, 118–121, 124–127, 129, 134, 139, 149, 151, 172, 176, 186, 776

Фабіус Л. 579–581, 676
Файнер М. 755
Федеративна Республіка Німеччина (ФРН, Німеччина) 44, 63, 129, 169, 176, 209, 244, 267, 280, 331, 344, 350, 386, 416, 418, 419, 444, 461, 490, 574, 575, 579, 583, 590, 714
«Федерація Південно-Східної України» 644
Федорів Р. 105, 268
Федоров І. 113
Федорук О. 521
Феодосія 583, 625
Фергана 85
Ферреро-Вальднер Б. 386
Філарет (Денисенко М.) 116, 560, 720
Філатов Б. 646, 658
Філенко В. 89, 565
Філіпенко Л. 107
Філіпчук В. 681
Фінляндія 267
Фірташ Д. 406, 453, 458, 462, 467, 474, 575, 614
Фісун О. 552, 553, 577
Фішер Й. 344
Фокін В. 125, 149, 152, 153, 221
Форос 130
Франко І. 105, 730
Францевич І. 490
Франція (Французька Республіка) 145, 167, 169, 331, 350, 418, 419, 490, 522, 575, 579, 583, 590, 620, 680, 774
ФРН *див.* Федеративна Республіка Німеччина
Фукуяма Ф. 696
Фурн'є Е. 590
Фурса К. 732
Футей Б. 86
Фучеджі Д. 450

Хаббард Р. 273
Хантер Х. 34
Хара В. 380
Харитонов О. 641
Харків 68, 80, 92, 94, 95, 126, 132, 267, 281, 334, 335, 373, 392, 462, 463, 521, 533, 595–597, 641–643, 648, 653, 658, 659, 705, 743
«Харківська народна республіка» 642
Харківська обл. 50, 74, 243, 304, 317, 327, 333, 345, 353, 358, 360, 361, 372, 373, 376, 379, 390, 479, 603, 639, 694
Харківщина 243, 378
Хвильовий М. 105, 267
Хеллер К. 502
Херсон 79, 149, 269, 334, 607, 631, 634, 659
Херсонес Таврійський 707
Херсонська обл. 51, 183, 244, 304, 307, 317, 327, 331, 390, 479, 603, 623, 635, 694
Херсонський регіон (Херсонщина) 243, 636
Хіросіма 63
Хмара С. 85, 87, 90, 113, 125, 149
Хмельницька обл. 42, 43, 50, 88, 242, 304, 317, 327, 390
Хмельницький 256
Хмельницький Б. 72, 84, 139, 766
Хмельницький В. 454
Хмельницького Богдана площа 84
Хмельниччина 690
Холодний П. 267
Хорватія 138, 191, 632
Хоролець Л. 109
Хорошковський В. 193, 457, 458, 469
Хостікоєв А. 109
Хотинщина 176
Хотлубей 646
Хрещатик вул. 123, 199, 325, 329, 330, 332, 339, 348
Хрущов М. 61, 155
Хусейн С. 191
Хуст 85, 88

Цаголов В. 502, 521
Царенко О. 380
Царук О. 87
Царьов О. 606, 657, 658, 664
Центр України *див.* Центральна Україна
Центральна Європа *див.* Центрально-Східна Європа
Центральна Україна (Центральний регіон, Центр України) 361, 390, 405, 479, 698
Центрально-Східна Європа (Схід Європи, Східна Європа, Центральна Європа) 236, 237, 271, 457, 690
Цепколенко К. 107
Цибулько В. 268
Ципердюк І. 268
Цокадзе А. 646
Цуркін А. 627
Цушко В. 409, 411, 415

Чайковська В. 109
Чалий О. 615, 616, 630
Чаплинка 635
Чаушеску Н. 367
Чеботар С. 648
Чепак Д. 566
Червоненко Є. 369, 499
Червоний Луч 358
«Червоний партизан», КПП 664
Червоній В. 118
Червоноград 74, 76, 348
Череватенко Л. 523
Черкаси 341
Черкаська обл. 43, 50, 88, 183, 242, 317, 327, 341, 390, 499
Черненко К. 36, 59
Черненко О. 308
Чернівецька обл. 51, 183, 243, 247, 251, 304, 317, 327, 390, 482, 483, 497, 504, 727
Чернівці 79, 107, 251, 335
Чернігів 94, 95
Чернігівська обл. 43, 50, 63, 183, 238, 242, 304, 307, 317, 327, 340, 345, 390, 603
Черновецький Л. 288, 422
Черномирдін В. 175
Черняк В. 83
Чехія 42, 105, 174, 177, 350, 467, 748
Чехов А. 706
Чехословаччина 130, 274
Чечня 630, 637, 691

Чигирин 101
Чингізиди 20
Чинмой Шрі 273
Читинський І. 509
Чичкан І. 502, 522
Чіверс К. 365–368
Чобіт Д. 118
Чонгар 635
Чорне море 195, 778
Чорний Л. 473
Чорнобиль 109, 287
Чорновіл В. 65, 66, 105, 113, 117, 118, 136, 140, 149, 181, 183, 189
Чорноморське 706
Чубай Т. 107
Чубаров Р. 593, 625, 632, 633, 635–637
Чубинський П. 72
Чукотка 51
Чупа О. 752
Чупахін О. 338
Чуфут-Кале 706

Шакурма А. 537
Шаповал Ю. 529
Шаповалов О. 628
Шаталін В. 39
Шахтарськ 75, 669
Швайка М. 88, 89
Швейцарія 43, 267, 470
Швеція 63, 490
Швець О. 654
Шевченко А. 106
Шевченко Н. 260
Шевченко О. 67, 87, 754
Шевченко Т. 67–70, 81, 83, 85, 95, 110–112, 124, 239, 249, 755
Шевченко Ф. 102
Шевчук Є. 689
Шелест П. 57, 62
Шептицький А. 115
Шеремет П. 770
Шестопалов В. 269
Шигаєва Г. 109
Шиллєр 544
Широкине 677
Шифрін Е. 471
Шкляр В. 760
Шляпошникова Л. 347
Шмигля С. 655
Шнайдер А. 471
Шовковична вул. 357, 373
Шойгу С. 621
Шпек Р. 155
Шредер Г. 280, 385
Штайнмайєр Ф.-В. 579, 587, 590
Шумейко Г. 109
Шустер С. 745, 746
Шуфрич Н. 425, 467, 475, 664
Шухевич Р. 270
Шушкевич С. 137

Щадов М. 76, 77
Щербак Ю. 64, 105, 106, 109, 117, 525
Щербань Є. 189
Щербатих Ю. 701
Щербицький В. 42, 58–62, 80
Щерек З. 724
Щолкіне 625, 790

Югославія 602, 756
Юрченко Є. 627
Юрчук М. *див.* Митрофан
Юхновський І. 68, 86, 89, 118, 122, 124, 133, 136, 140, 149, 209
Ющенко В. 155, 184, 187, 188, 193, 196, 198, 199, 201–204, 219–221, 282, 284, 287–289, 291–294, 297–313, 315–320, 324–326, 328–347, 349–353, 355, 357–362, 365, 371–374, 377, 379, 384–389, 392–394, 397–417, 418–422, 424, 427–429, 433–435, 437, 438–441, 443–444, 446–447, 450, 454, 455, 465–469, 479, 495, 502, 508, 512, 528, 563, 564, 639, 733, 759

Явлінський Г. 39
Яворівський В. 83–85, 88, 104–106, 117
Яворницький Д. 84, 95, 97, 105
Язов Д. 130
Якименко О. 572, 607
Яковенко О. 288
Якубова Л. 7
Ялта 68, 80, 194, 272, 524, 621, 632
Ямало-Ненецький національний округ 52
Ямпіль 655
Янаєв Г. 130
Янішевський С. 7
Янукович В. 189, 197, 280–284, 287–289, 291–294, 296, 297, 299–320, 325, 326, 328, 331, 334, 338, 341, 343–351, 353–359, 361, 364–366, 368, 371–381, 383–388, 390, 392–393, 401–403, 405, 406, 409–416, 418, 420, 421, 423–433, 435–438, 446, 447, 449, 450, 469–471, 474, 475, 479–481, 512, 525, 528, 547–549, 551, 553–569, 571–579, 581–586, 588–591, 593–598, 605–609, 612, 615, 616, 618, 619, 627, 639, 640, 642, 643, 646, 657, 670, 694, 699, 700, 733, 758–760, 767, 769–771, 776, 777, 779
Янукович О. 615, 776
Янчук Л. 109
Янчук О. 270
Японія 267, 490
Ярема А. 373, 389
Ярема В. 619, 641, 643
Яресько Н. 774
Ярославський О. 462, 471, 554, 639
Ярош Д. 655, 770
Ярусевич Ю. 673
Ясинуватська розв'язка 683
Ясухіро М. 502
Яценюк А. 411, 412, 421–423, 429, 433, 434, 557, 562, 571, 575, 587, 590, 591, 594, 597, 621, 639, 644, 679, 681, 687, 748, 770, 773, 774, 778
Яцуба В. 615
Ященко Л. 107, 108, 117

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

БОРЯК Геннадій Володимирович
ГОЛОВКО Володимир Вікторович
ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович
КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович
МАЙБОРОДА Олександр Микитович
СМОЛІЙ Валерій Андрійович
ЯКУБОВА Лариса Дмитрівна
ЯНІШЕВСЬКИЙ Сергій Олександрович

25 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ:
нариси історії творення нації та держави

Коректори О.В.Попова, М.Ю. Бродська, Н.Г. Шишкіна
Оригінал-макет О.В. Гашенко
Обкладинка Д.М. Шевчука

Підписано до друку 8.08.2016. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 69,87. Умовн. друк. арк. 64,18. Зам. № 16-487К.

ТОВ НВП «Ніка-Центр»
03680, Київ, вул. Кржижановського, 4.
т./ф. (044) 39-011-39; e-mail:psyhea9@gmail.com; www.nika-centre.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано на ПАТ «ВІПОЛ», вул. Волинська, 60, Київ, 03151
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №752 від 27.12.2001